osiris tankönyvek

Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit

RÓMAI TÖRTÉNELEM

osiris tankönyvek

Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit

RÓMAI TÖRTÉNELEM

A *Római történelem* két szempontból jelent újdonságot a hazai felsőoktatási tankönyvpiacon. Egyrészt az utóbbi negyven évben nem jelent meg ilyen – kézikönyvként is használható – tankönyv magyar nyelven és magyar szerzőtől, másrészt negyven évvel ezelőtt más elvárások érvényesültek a tankönyvek tanulhatóságával szemben. Az időbeli határok az itáliai bronzkortól a Római Birodalom bukásáig terjednek. A könyv az eddigieknél lényegesen nagyobb mértékben támaszkodik az utóbbi évtizedekben előkerült feliratos anyagra, amely radikálisan kibővítette a provinciákra, a városok életére és az egyéni karrierpályákra vonatkozó tudásunkat. E feliratok értelmezése a társadalom- és hadtörténetet sokkal megbízhatóbb alapokra helyezi, és statisztikán alapuló következtetések levonását is lehetővé teszi. A tankönyv formai szempontból követi az ugyancsak Németh György által szerkesztett és a felsőoktatásban bevált *Görög történelem* kötetének szerkezetét. Minden fejezet végén kiemeli a fontos neveket, fogalmakat és évszámokat. A kötet végén névmutató, valamint kronológia, a nagyobb fejezetek végén külön bibliográfia található.

4980 Ft
ISBN 978 963 389 908 3

Havas László - Hegyi W. György - Szabó Edit

RÓMAI TÖRTÉNELEM

Osiris Kiadó • Budapest, 2007

Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit

RÓMAI TÖRTÉNELEM

TARTALOM

ELŐSZÓ 13

ITÁLIA ÉS RÓMA TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A KÖZTÁRSASÁG KORÁIG 15
Havas László

A FÖLDRAJZI FELTÉTELEK 15
ITÁLIA ŐSTÖRTÉNETE 17
Paleolitikum 17
Neolitikum 19
Bronzkor 20
Az „itáliai sötét kor" 23
Vaskor 24
NYELVEK ÉS ETNIKUMOK A RÓMA ELŐTTI ITÁLIÁBAN 28
Etnikum és régészeti kultúra összefüggése 28
Az indoeurópai, illetve az italikus nyelvek 31
A latin 33
Az oscus-umber csoport 34
Az etruszk nyelv 35
AZ ETRUSZKOK 36
Az ún. etruszk eredetprobléma 36
Az etruszk városi civilizáció 39
Fémművesség és földművelés 41
A 12 városállam 43
Politikai berendezkedés, társadalmi struktúra 45
Az etruszk vallás 47
Az etruszk képzőművészet 49
GÖRÖGÖK ITÁLIÁBAN 50
LATIUM ÉS RÓMA 52
Latium bronz- és vaskora 53
Az urbanizáltság időszaka 55
RÓMA KEZDETEI 58
Természeti feltételek 58
Régészeti adatok 59
A latiumi kultúra falvai a későbbi Róma helyén 61
A VÁROSÁLLAM 63
A feltételezhető latin-sabin közösség 63
A latin-sabin királyság jellege 65
Az etruszkok előtti Róma általános jellemzése 68
RÓMA AZ ÚN. ETRUSZK PERIÓDUSBAN 70
Róma és az etruszkok 70
Az ún. etruszk periódus római királyai 72
Az ún. etruszk Róma társadalmi és politikai berendezkedése 74
Servius Tullius és Tarquinius Superbus társadalompolitikája 77
A korai római vallás 79
A királyságról a köztársaságra való átmenet Rómában 81
RÓMA MINT ITÁLIA KIALAKULÓBAN LÉVŐ CENTRUMA ÉS FŐVÁROSA AZ ETRUSZK, ITALIKUS ÉS GÖRÖG VILÁG ÉRINTKEZÉSE MENTÉN 83
A KORSZAK FORRÁSAI 86
BIBLIOGRÁFIA 87

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG SZÜLETÉSE 99
Hegyi W. *György*

A CONSULOK. A RES PUBLICA INTÉZMÉNYEI 99
PLEBEIUSOK ÉS PATRÍCIUSOK 108
Secessio 108
A XII táblás törvények 110

ROMA HÁBORÚI 117
A térség történetének vázlata 117
Etruszkok, latinok, punok 119
Volscusok, aequusok 123
Veii, gallok 127
BIBLIOGRÁFIA 130

A KÖZTÁRSASÁG KIALAKULÁSA, ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA 133
Hegyi W. György

A 4. SZÁZAD BELPOLITIKAI KÜZDELMEI 133
KÖZÉP-ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA 140
A samnisok; az első samnis háború 140
A latin háború; szövetségesek és municipiumok 143
A második samnis háború 146
A harmadik samnis háború 150
DÉL-ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA 153
Dél-Itália a 4. és 3. század fordulóján 153
Pyrrhos 155
A tarentumi háború 157
A HÓDÍTÓ RÓMA 164
A RÓMAI ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM A 4-3. SZÁZADBAN 173
A lex Hortensia 173
A senatus és Róma 179
A 4. ÉS 3. SZÁZAD GAZDASÁGA 183
BIBLIOGRÁFIA 190

A ROMAI BIRODALOM KIALAKULÁSA 191
Havas László

A „RÓMAI IMPERIALIZMUS" KÉRDÉSE 191
KONFLIKTUS KARTHÁGÓVAL, AZ ÚN. PUN HÁBORÚK 198
A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJE TOVÁBBI TERÜLETEINEK BEKEBELEZÉSE 206
A MEDITERRÁN KELET MEGHÓDÍTÁSA 209
Az illyr háborúk 209
A hellenisztikus világhoz való viszony 210
A makedón háborúk 215
Háború Syriával és Pergamon bekebelezése 217
A HÓDÍTÁSOK KÖVETKEZMÉNYEI ITÁLIÁBAN 219
A hódítások politikai következményei 219
Demográfiai következmények 222
Következmények a mezőgazdaságban 223
A háborús események pénzügyi következményei 225
A római világváros mint a birodalom központjának létrejötte 227
A MEDITERRÁN VILÁGBIRODALOM: A CIVILIZÁCIÓS TAGOLÓDÁS ÉS A KULTURÁLIS OZMÓZIS FOLYAMATA - A SZÉLESEBB ÉRTELEMBEN VETT „ROMANIZÁCIÓ" MEGINDULÁSA 229
FOLYAMATOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS A VALLÁSI ÉLETBEN 235
BIBLIOGRÁFIA 241

A RES PUBLICA LIBERA TÖRTÉNETE A 2-1. SZÁZADBAN 253
Havas László

MEZŐGAZDASÁG 254
A mezőgazdaság helyzete a Kr. e. 2. század második felétől a köztársaság végéig 254
A gabonakultúra fennmaradása és továbbra is kiemelkedő jelentősége 255
A piacra való termelés és a kereskedelmi érdek: a szőlőskert, az olajfa és a pastio villatica 259
A villa rustica 261
Egy példa: a settefinestrei fundus és villa (Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század) 264
Állattenyésztés 266
A földbirtok és a római kataszterizáció, illetve ezek összefüggése az ún. romanizáció problémájával 267

LATIFUNDIUMOK
ÉS A RABSZOLGA-MUNKAERŐ 270
A tulajdonviszonyok változása:
a földbirtok-koncentráció,
az ún. latifundiumok kérdése 270
A latifundiumok és birtokosaik 272
A rabszolga-munkaerő
alkalmazásának
első kiteljesedése; az ebből adódó
előnyök és nehézségek 276
A rabszolgák helye a gazdaságban 277
IPAR ÉS KERESKEDELEM 281
Az ipar és a szabad, valamint
a rabszolga-munkaerő 281
Róma és Itália mint virágzó kulturális
és kereskedelmi centrum 286
RÓMA ÉS ITÁLIA SZELLEMI
KULTÚRÁJÁNAK FELLENDÜLÉSE 290
A RÓMAI RES PUBLICA VÁLSÁGA
MINT POLITIKAI VÁLSÁG 293
A provinciák közigazgatása
mint a birodalom politikai
válságtényezője 293
A szövetségeskérdés 300
Az új Itália 308
Az elhúzódó és alternatíva nélküli
politikai válság időszaka 311
NAGY ESEMÉNYEK ÉS NAGY
EMBEREK A KÖZTÁRSASÁG
POLITIKAI VÁLSÁGÁNAK
IDŐSZAKÁBÓL 320
A Gracchusok 320
Optimaták és populares 324
Marius és Sulla 326
Pompeius és Cicero 332
Caesar 334
Octavianus 341
BIBLIOGRÁFIA 344

KORAI CSÁSZÁRKOR
(KR. E. 27-KR. U. 284) 373
Szabó Edit

AUGUSTUS PRINCIPATUSA
(KR. E. 27-KR. U. 14) 373
A principatus születése 373
A konszolidáció (Kr. e. 27-17) 376
Hadseregreformja és háborúi 378
Igazgatási reformok 380
Hatalma 383
Dinasztikus politikája 387
Értékelése 389
Bibliográfia 393

A Iulius-Claudius-dinasztia 398

TIBERIUS (14-37) 398
Uralkodásának első korszaka
(14-23) 399
A második korszak (23-37) 407
A császár plebsszel való viszonya 411
Provinciapolitikája 412
Értékelése 412
Bibliográfia 413
CALIGULA (37-41) 415
Hatalomra kerülése 415
A bőkezű, kegyeletes és igazságos
princeps 416
A szörnyeteg 417
A császárkultusz 419
Gaetulicus összeesküvése 419
A germániai hadjárat 420
A britanniai hadjárat terve 420
Caligula megítélése 421
Bibliográfia 424
CLAUDIUS (41-54) 426
A senatus ellenében 426
A senatus nélkül 427
A reformer császár 429
Urbanizációs és polgárjog-
politikája 431
Újra aktív külpolitika: Britannia
meghódítása 433
Az utódlás 434
Bibliográfia 436
NERO (54-68) 438
Hatalomra kerülése 438
Uralkodásának első korszaka
(54-62) 439
Második korszak: a zsarnok császár
(62-68) 444
Nero bukása 448
Bibliográfia 454

A polgárháború és a Flavius-dinasztia (68-96) 456

A NÉGY CSÁSZÁR - GÁLBA, OTHO, VITELLIUS, VESPASIANUS - ÉVE (68-69) 456
Gálba (68-69) 456
Otho és Vitellius (69) 459
Vespasianus hatalomra kerülése 462
Összegzés 463
Bibliográfia 465
VESPASIANUS (69-79) 465
Vespasianus felhatalmazása 466
Súlyos kérdések 466
Pénzügyi politikája 467
Hadsereg-politikája 468
Változások a birodalom igazgatásában 469
Új elit felemelkedése 470
Municipalizációs és polgárjog-politikája 471
Az utódlás 472
Bibliográfia 473
TITUS (79-81) 474
Bibliográfia 476
DOMITIANUS (81-96) 476
„Dominus et deus" 477
A határbiztosítás politikája 478
„Panem et circenses" 481
Róma újjáépítője 482
Domitianus ellenzéke 483
A római istenek és hagyományok védelme 484
Változó megítélés 485
Bibliográfia 489

Nerva és az örökbe fogadott császárok (96-138) 491

NERVA (96-98) 491
Értékelése 494
Bibliográfia 495
TRAIANUS (98-117) 495
Hatalomra kerülése 496
Dacia meghódítása 496
Háború a iazygokkal (106-107) 498
Arabia meghódítása (106) 499
Traianus és a társadalom egyes rétegei 500
Traianus és a provinciák 502
A parthusok elleni háború (113-117) 503
Bibliográfia 505
HADRIANUS (118-137) 507
Irányváltás a birodalmi stratégiában 507
Az utazó császár 508
A jogrendszer és az igazságszolgáltatás megreformálója 511
Hadrianus és a társadalom egyes rétegei 512
Az utódlás 512
Bibliográfia 513

Az Antoninusok kora (138-193) 515

ANTONINUS PIUS (138-161) 515
Bibliográfia 517
MARCUS AURELIUS ÉS LUCIUS VERUS CSÁSZÁRSÁGA (161-180) 518
A parthus háború (161-166) 519
A dunai háborúk első szakasza (166-175) 519
Az utódlás rendezése 522
A dunai háborúk második szakasza (177-180) 522
Bibliográfia 524
COMMODUS (180-193) 526
Bibliográfia 527
PERTINAX (193. JAN. 1, - MÁRC. 28.) 528
Bibliográfia 529

A polgárháború és a Severus-kor (193-235) 531

SEPTIMIUS SEVERUS (193-211) 531
A polgárháború 531
A második parthus háború és a császár keleti látogatása (197-201) 535
A birodalom belső ügyei 535
Az utódlás 540
Britanniai háborúja - halála és megítélése 540
Bibliográfia 542
CARACALLA (211-217) 542
A *Constitutio Antoniniana* (212) 543
Az új Alexandros 543
MACRINUS (217-218) 544

ELAGABALUS (218-222) 546
SEVERUS ALEXANDER (222-235) 547
A perzsa és a germán háború, Alexander halála (230-235) 549
Bibliográfia 553

A katonai anarchia időszaka (235-283) 555

A 3. SZÁZADI VÁLSÁG 555
Bibliográfia 557
MAXIMINUS (235-238) ÉS A 238. ÉVI ELLENREAKCIÓ CSÁSZÁRAI: I. ÉS II. GORDIANUS, PUPIENUS ÉS BALBINUS 558
III. GORDIANUS (238-244) 560
PHILIPPUS ARABS (244-249) 561
MESSIUS DECIUS (249-251) 562
TREBONIANUS GALLUS (251-253) 564
Bibliográfia 565
A POLITIKAI VÁLSÁG MÉLYPONTJA: VALERIANUS ÉS GALLIENUS CSÁSZÁRSÁGA (253-268) 566
Bibliográfia 571
A BIRODALOM EGYSÉGÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA: AZ ILLYRICUMI KATONACSÁSZÁROK 572
II. Claudius Gothicus (268-270) 572
Aurelianus (270-275) 573
Probus (276-282) 579
Carus (282-283) és fiai: Carinus (283-284) és Numerianus (283-285) 584

KÉSŐI CSÁSZÁRKOR 587
Szabó Edit

A császári hatalom megszilárdulása (283-337) 587

DIOCLETIANUS ÉS A TETRARCHIA (283-305) 587
A rendszer ideológiája 591
Diocletianus reformjai 592
A keresztényüldözések 596
A császár lemondása 597
Bibliográfia 599
CONSTANTINUS ÉS KORA (306-337) 600
Utódlási harcok - a tetrarchia csődje 600
Constantinus és a kereszténység 606
Constantinopolis alapítása 610
Igazgatási reformok 610
Jelentősége 611
Bibliográfia 613

Constantinus utódai (337-363) 615

II. CONSTANTINUS (337-340) 615
CONSTANS (337-350) 616
II. CONSTANTIUS (337-361) 617
II. Constantius és a kereszténység 619
Összegzés 620
IULIANUS (361-363) 620
Az apostata 620
Vallási restauráció 621
Egyéb belpolitikai intézkedései 622
Perzsa hadjárata és halála 622
Bibliográfia 624

Iovianustól Theodosiusig (363-395) 627

IOVIANUS (363-364) 627
Bibliográfia 628
VALENTINIANUS (364-375) 628
Hatalomra kerülése 628
A birodalom igazgatása 630
Háborúi 630
Társadalompolitikája 632
Valláspolitikája 633
Értékelése 633
VALENS (364-378) 634
Procopius uzurpációja 634
Valens valláspolitikája 634
A gótok befogadása 635
Értékelése 637
GRATIANUS (367-383) ÉS II. VALENTINIANUS (375-392) 638
Gratianus belpolitikája 638

Külpolitika, határvédelem 640
Magnus Maximus uzurpációja és császársága 640
Bibliográfia 642
II. VALENTINIANUS (375-392) 643
THEODOSIUS (379-395) 645
A hadsereg újjászervezése 645
A gótok letelepítése 646
Keleti politikája 647
A Magnus Maximusszal való leszámolás 647
Valláspolitikája 647
A birodalom 395. évi megosztása, Theodosius halála 649
Értékelése 650
Bibliográfia 652

A Theodosius-dinasztia (395^55) 654

A THEODOSIUS-DINASZTIA NYUGATON (395-455) 654
Honorius (395-423) 655
III. Valentinianus (425-455) 661
Bibliográfia 669
A THEODOSIUS-DINASZTIA KELETEN (395-450) 671
Arcadius (395-408) 671
II. Theodosius (408-450) 674
Bibliográfia 678

A birodalom válsága, a római történelem vége 679

A NYUGATRÓMAI CSÁSZÁRSÁG MEGSZŰNÉSE (455-480) 679
Petronius Maximus (455) 680
Avitus császársága (455-456) 681
Ricimer és kreatúrái: Maiorianus, Libius Severus, Anthemius és Olybrius (456-472) 682
Az utolsó nyugatrómai császárok: Glycerius, Iulius Nepos és Romulus Augustulus (472-480) 684
A Nyugatrómai Birodalom „bukása" 685
Bibliográfia 687
A KELETRÓMAI CSÁSZÁRSÁG VÁLSÁGA (450-518) 688
Marcianus (450-457) 688
I. Leo (457-474) 690
Zeno (474-491) 692
Anastasius (491-518) 693
Bibliográfia 696
A RÓMAI TÖRTÉNELEM VÉGE (518-565) 697
Iustinus (518-527) 697
Iustinianus (527-565) 699
Ókor, középkor - a római történelem és az antikvitás vége 707
Bibliográfia 708

A CSÁSZÁRKOR TEMATIKUS ÁTTEKINTÉSE 711
Szabó Edit

A CSÁSZÁRI HATALOM: PRINCIPATUS - DOMINATUS 711
A császár neve és címei 713
Hatalmi jelvények és jelképek 715
Pompae 716
A császárok ábrázolása 717
A hatalombiztosítás eszközei 718
Bibliográfia 720
IGAZGATÁSTÖRTÉNET 722
A principatus időszaka 722
A késői császárkor 733
Bibliográfia 737
A RÓMAI HADSEREG 738
Korai császárkor 738
Késői császárkor 750
Bibliográfia 753
GAZDASÁG 754
A római gazdaság a Kr. u. 1-2. században 754
A 3. század 765
Késő antikvitás 765
Bibliográfia 769
TÁRSADALOM 770
Demográfiai viszonyok 770
Korai császárkor 771
Késői császárkor 778
Bibliográfia 783
PANNÓNIA 784

Illyricum 785
Pannónia meghódítása 786
A tartományi igazgatás és a hadsereg 790
A bennszülött lakosság 792
Városok 793
Pannónia jelentősége 795
Bibliográfia 796
A RÓMAI BIRODALOM CSÁSZÁRAI 797
Nyugatrómai Császárság 802
Keletrómai Birodalom 802
IRÁNI URALKODÓK 803
Parthus Birodalom 803
Újperzsa Birodalom 804

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE 805
Bajnok Dániel

A leggyakoribb római előnevek (praenomina) 805
Forráskiadványok, szakkönyvek, folyóiratok 805

KRONOLÓGIA 811

NÉVMUTATÓ 841
Bajnok Dániel

GENEALÓGIAI TÁBLÁZATOK

1. Scipio-Gracchus családfa 321
2. Massinissa-Iugurtha családfa 327
3. Caesar-Augustus családfa 335
4. Iulius-Claudius-dinasztia 400
5. Flaviusok 457
6. Örökbe fogadott és Antoninus-császárok 492
7. Severus-ház 532
8. Tetrarchák és Constantinus-ház 589
9. Valentinianus-ház 629

TÉRKÉPEK

Első előzék: Itália útvonala
1. • A vaskor itáliai kultúrái 25
2. • Az ókori Itália nyelvei 30
3. • Az etruszkok tengeri és szárazföldi terjeszkedése 38
4. • Róma dombjai 59
5. • Róma hódításai a második pun háború kezdetéig 199
6. • A második pun háború 201
7. • Iulius Caesar hadjáratai 338
8. • Pannónia a császárkor első felében 479
9. • Róma városa a császárkorban 483
10. • Dacia 106-271 között 497
11. • A Római Birodalom a Kr. u. 4. században; igazgatási körzetek (dioecesisek) 595
Hátsó előzék: A Római Birodalom provinciái

ELŐSZÓ

Ez a kötet kiegészíti és lezárja azt a sort az Osiris Kiadó tankönyvsorozatában, amit az új szemléletű *Görög történelem* (szerk. Németh György, 1995), *Görög történelem - Szöveggyűjtemény* (szerk. Németh György, 1996) és a *Római történelem - Szöveggyűjtemény* (szerk. Borhy László, 2003) kezdett meg. A *Római történelem* két szempontból jelent újdonságot a hazai felsőoktatási tankönyvpiacon. Egyrészt az utóbbi negyven évben nem jelent meg ilyen tankönyv magyar nyelven és magyar szerzőktől, mivel a jelenleg a piacon kapható Ferenczy-Maróti-Hahn-tankönyv (1992) eredeti, jegyzet formájú kiadása több mint negyvenesztendős. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy tudományos szempontból jelentős változtatásokra szorulna, de minthogy kiváló szerzői közül ketten már nem élnek, e változtatásokra bizonyosan nem kerül sor. Másrészt negyven évvel ezelőtt más elvárások érvényesültek a tankönyvek tanulhatóságával szemben. A jegyzetből tankönyvvé alakítás során, tizenöt évvel ezelőtt ezeket csak minimális mértékben vették figyelembe. így jelen tankönyvünk tanulástechnikai szempontból is jelentősen különbözik elődjétől. Időközben megjelentek más tankönyvek vagy kézikönyvek is (pl. Alföldy Géza kiváló *Római társadalomtörténete.,* Havas László, Németh György és Szabó Edit *Római történeti kézikönyve.,* a szakmailag és ideológiailag már megjelenésekor erősen túlhaladott Polányi Imre-féle tankönyv, John Boardmanék vaskos kézikönyve), mindez azonban nem hozta meg a kívánt változást a felsőoktatásban.

A most közreadott *Római történelem* mind tartalmi, mind formai szempontból igyekszik megfelelni egy modern tankönyvvel szemben támasztható igényeknek.

1. TARTALMI VÁLTOZÁSOK

A könyv időbeli határai az itáliai bronzkortól Iustinianus haláláig terjednek. Nagyobb figyelmet fordítunk az itáliai népekre és arra a nyelvi-kulturális hatásra, amely nélkül a Római Birodalom sohasem jött volna létre (hiszen a beolvadók adták a „rómaiak" túlnyomó többségét). A Város kezdeteit az új régészeti leletekre támaszkodva ismertetjük. A köztársaságkor belső küzdelmeit az elmúlt évtizedek szemléletéhez képest gyökeresen új formában mutatjuk be, megszabadulva az „osztályharcok" utolsó maradványaitól is. Ugyancsak alaposan átalakul Octavianus/Augustus portréja és annak értelmezése. A császárkor történetében az eddigieknél lényegesen nagyobb mértékben támaszkodunk az utóbbi évtizedekben előkerült

feliratos anyagra, amely radikálisan kibővítette a provinciákra, a városok életére és az egyéni karrierpályákra vonatkozó tudásunkat. E feliratok értelmezése a társadalom- és hadtörténetet sokkal megbízhatóbb alapokra helyezi, és statisztikán alapuló következtetések levonását is lehetővé teszi. A Pannónia fejezet a legújabb régészeti feltárásokon alapul, és kitér a kérdéskörrel kapcsolatos vitás kérdésekre is. A könyv végének időhatárai is kitágulnak. Az ókor végének és a középkor kezdetének időhatára területenként különbözik, és a kutatásban is folytonosan módosul. „A korszakhatárt ott kell meghúzni, ahol az antikvitás jellegzetességei a későbbi, középkori jellegzetességektől a leginkább elkülöníthetők. A jelenlegi tudásunk szerint ez leginkább Iustinianus halála (565) és kb. 600 közé tehető" - ahogy Szabó Edit fogalmaz. Ennek értelmében tankönyvünk is Iustinianus haláláig tárgyalja Róma történetét. Az eddigiekhez képest legnagyobb különbséget a kötetet záró tematikus fejezetek jelentik (a császári hatalom, titulatúra, igazgatástörténet, a római hadsereg, demográfiai viszonyok, gazdaság, társadalom, Pannónia), amelyek összefoglalják, értelmezik és kiegészítik a kronologikus részben szétszórtan megjelenő problémákat.

2. FORMAI VÁLTOZÁSOK

A tankönyv formai szempontból követi a felsőoktatásban bevált *Görög történelem* kötetének szerkezetét. Minden fejezetben félkövérrel kiemeljük a fontos fogalmakat, s ezeket az évszámokkal együtt a fejezetek végén külön kigyújtjuk, ezzel segítve a tanultak ismétlését. A nagyobb fejezeteket külön bibliográfia zárja. A kötet végén részletes névmutató, valamint kronológia található. Újdonságot jelent a keretes szövegek megjelenése. Ezek kisebb, de fontos problémákat tárgyalnak, amelyek szétfeszítenék a megtanulandó szövegek szerkezetét, de elolvasásuk értelmezi, kiegészíti a „törzsanyagot". Tizenhárom térképvázlat, közöttük két színes, és kilenc genealógiai táblázat segíti a térbeli eligazodást, valamint a történelmi szereplők egymáshoz fűződő viszonyainak összefoglalását.

A kötet terjedelmének, naprakész információinak és táblázatos áttekintéseinek köszönhetően kézikönyvként is használható.

Németh György

IRODALOM

Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Ford. Borhy László. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Boardman, J. - Griffin, J. - Murray, O. (szerk.): *Az ókori görögök és rómaiak története.* Ford. Szuhay-Havas Ervin, Várady Géza, Vilmos László. Maecenas Kiadó, Budapest, 1996.

Harmattá János (szerk.): *Az ókori Róma története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. írták: Ferenczi Endre, Hahn István, Maróti Egon.

Maskin, N. A.: *Az ókori Róma története.* Ford. Borzsák István és Harmattá János. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951.

Németh György (szerk.): *Római történeti kézikönyv.* Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Polányi Imre: *Az ókori világ története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1973 (1989-ig több utánnyomás).

ITALIA ÉS RÓMA TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A KÖZTÁRSASÁG KORÁIG

A római történelemnek különleges súlya van az egész ókori világ történetében, mert a Római Birodalom volt az a politikai szervezet, amely az antik kultúra egyik fő hordozójaként s kétségkívül legfőbb egységesítőjeként továbbörökítette e civilizáció hagyományait azon Európa számára, amely hosszú évszázadokon át a világtörténeti fejlődés első számú letéteményese volt. Innen az a nyilvánvaló tény, hogy az európaiság egyik félreismerhetetlen jele még napjainkban is a klasszikus antik örökséghez való ragaszkodás. Éppen ezért fontos történeti szempontból annak a tisztázása, hogy miként, mikor és milyen feltételek között fejlődött ki a Római Birodalom, hogyan is született meg Róma, a városállam, hogyan lett előbb Itália, majd pedig egy hatalmas világhatalom fővárosa, miközben minden folyamatosság ellenére állandóan változott a társadalom strukturáltsága, a politikai berendezkedés, a szellemi és az anyagi kultúra, beleértve a vallást is. A jelen történeti áttekintésnek ezen első fejezete éppen ennek az átalakulási folyamatnak legkorábbi szakaszát kívánja bemutatni, nem titkolva, hogy sok szempontból épp ennek a periódusnak a bemutatása a legnehezebb, mert egyrészt a problematikus források, másrészt a rohamosan előrehaladó régészeti feltárások, illetve az egyre tökéletesedő vizsgálati módszerek újra és újra szükségessé teszik az adott periódusról kialakított történeti kép módosítását, pontosabbá tételét. Azt is le kell persze szögeznünk, hogy a történelem során más sikeres hódító hatalmak is voltak, ám ezek legtöbbje csak három-négy nemzedéken keresztül tudta megtartani nagyhatalmi helyzetét és szerepét, miközben Róma képes volt és maradt egy sok évszázados irányító és összehangoló feladat betöltésére. Munkánk további része tehát arra is választ keres, miként volt lehetséges, hogy ez a mediterrán államalakulat időben és térben úgy módosítsa és formálja át a maga politikai, társadalmi, gazdasági, katonai, kulturális és vallási intézményeit, hogy azok képesek legyenek egy egész világtérség egy ezredéven is túlmutató összehangolt működésének végül is a teljes polgárjog gyakorlásán alapuló biztosítására.

A földrajzi feltételek

A régebbi kutatás szinte kizárólag magára Rómára irányította a figyelmet, napjainkban viszont sohasem tévesztik szem elől, hogy Róma sorsának alakulása nem választható el Itália helyzetétől, illetve az Appennin-félszigetnek a Mediterráneumban

betöltött helyzetétől és szerepétől. Itália fekvése ugyanis sok szempontból igen kedvező. Egyrészt összekapcsolja a Földközi-tenger nyugati és keleti medencéjét, tehát szinte centrális helyet tölt be, másrészt Európa felől mintegy természetes híd Afrika irányában. Ezek után csaknem magától értetődő, hogy Itália gyakran és folyamatosan került a kultúrák áramlásának metszéspontjába, amit egyfelől a tenger irányából többször is bekövetkező gyarmatosítás, másfelől pedig a szárazföld felől történő állandó beáramlás és betelepülés jelez.

Az Appennin-félsziget fejlődésének dinamikáját kedvezően befolyásolták a változatos domborzati viszonyok, a természetes munkamegosztást eleve segítő differenciált természeti feltételek is. Északon az Alpok természet adta védővonal volt, anélkül azonban, hogy leküzdhetetlen akadály lett volna az európai kontinenssel való érintkezés szempontjából. Külön egység volt a Pó völgye, amely egészen más lehetőségeket adott a gazdálkodásnak s az ehhez kapcsolódó termelési viszonyoknak, mint a félszigetet észak-déli irányban átszelő Appenninek hegyvonulata, amely mindenekelőtt a nomadizáló állattenyésztésnek kedvezett. Sajátos arculata volt a déli, apuliai karsztos felföldnek is. Egész Itálián belül különleges jelentősége volt egyes tengerpart menti szakaszoknak, illetve bizonyos folyóvölgyeknek, amelyek a védettséget sem mellőző nyitottságuk révén általában gyorsabb és erőteljesebb fejlődésre voltak képesek, mint más környező területek.

Ma az Itália megjelöléssel az Appennin-félszigetnek ezt az öt természeti övezetből álló egységét szokás illetni, azonban az ókor folyamán egyrészt használtak más rokon értelmű megjelöléseket is, mint amilyenek például az Ausonia, Hesperia, Oinotria, Opiké, *Saturnia tellus,* Tyrrhénia elnevezések (ezek persze általában szűkebb értelemben is használatosak, mert a *Saturnia tellus,* azaz „Saturnus istenség földje" főképp Latiumra, Oinotria viszont mindenekelőtt Itália délnyugati részére vonatkozott), másrészt pedig az Itália név tartalma is időben nagyon sokat módosult. A szó eredeti alakja *Vitelia* lehetett, amelynek töve összefüggésében áll a latin *vitulus,* „tinó" megjelöléssel, s ez nomadizáló állattenyésztést folytató dél-itáliai népességre utal. Ennek körében szokásos volt az ún. *ver sacrum,* a „szent tavasz", amely abból állt, hogy járvány, éhínség vagy katonai veszély esetén rituálisan felajánlották az istenségnek a következő tavasszal születendő gyermekeket, illetve állatokat. Az utóbbiakat ténylegesen fel is áldozták, az előbbieknek pedig nagykorúságuk elérésekor el kellett hagyniuk korábbi földjeiket, miközben gyakran egy szentnek tekintett bika *(vitulus, vitalus, vitelus* vagy *bos)* vezette őket, hogy új telephelyet szerezzenek maguknak (innen a gyakori Bovianum, Bovillae városnév). Ezeket a dél-itáliai nomadizáló népeket hívták a görögök totemállatukról *Halóinak,* s ebből alakult ki az Itália területmegjelölés, amely a Kr. e. 6. században még csak az Appennin-félszigetnek Terinától és Lagariától délre eső csücskét jelölte.

Már egy későbbi időszakban, a nagy görög gyarmatosítás idején kezdték ezt az elnevezést a félsziget egész déli részére vonatkoztatni, úgyhogy Campania körzetét is beleértették a megjelölésbe. Miután a rómaiak elfoglalták a szó szorosabb értelmében vett Appennin-félszigetet, az Itália szóval a Magrától, illetve a Rubico (talán a mai Fiumicino) folyótól délre eső területet kezdték illetni, s ez legkésőbb az első pun

háború befejezésétől kezdődően történt. Ezért kellett Kr. e. 49-ben még Caesarnak is a Rubicót átlépnie (állítólag ekkor hangzott el híres mondása: *Alea iacta est* vagy esto - „A kocka el van vetve" vagy „legyen elvetve"), amikor Pompeiust megtámadva átlépte Itália határát. Caesar volt az is, aki Kr. e. 45-ben kiterjesztette Itália határait, hozzákapcsolva az addig provincia, vagyis tartományi státust élvező Gallia Cisalpinát, amely hozzávetőlegesen a mai Olaszország északi részének felel meg. Itália ekkor nagyjából már ugyanazt a területet fogta át, mint napjainkban: nyugaton a Varus zárta le, amely Nicaeánál (ma: Nice, Nizza) ömlik a tengerbe, északon az Alpok hegygerince volt a határ, keleten pedig az Istriai-félszigetet elválasztó folyó, a Formio. Ezen a helyzeten Augustus már csak keveset változtatott akkor, amikor keleten a határt hivatalosan az Arsia folyónál húzta meg. Egyidejűleg ugyanő 11 adminisztrációs körzetre, ún. *régióra* osztotta fel a félszigetet. Ezután Itália területe már nemigen változott, csak a szigeteket számítják rendszerint hozzá Constantinus korától kezdődően.

Itália őstörténete

PALEOLITIKUM

Még nem is olyan régen elterjedt volt az a vélemény, hogy - miként Ferenczy és a magam korábbi összefoglalásában is tapasztalható - Itália más európai területekhez viszonyítva meglehetősen későn, csak a **neolitikum** időszakától népesült be. Ma már azonban tudjuk, hogy - bár sűrűbb lakossággal valóban csak az újkőkortól számolhatunk - az Appennin-félsziget már a **paleolitikumtól** kezdve ismert volt az ember előtt.

Igaz ugyan, hogy az **alsó paleolitikum** időszakából egyelőre még nem kerültek elő emberi maradványok Itália területéről, mégis a kb. Kr. e. 200 000-től, sőt egyesek szerint már Kr. e. 1 000 000-tól vagy 700 000-től felbukkanó kőeszközök, szakócák és kőpengék jelzik az ember jelenlétét ebben a körzetben. Ezek a leletek részben Verona, részben Imola (a Pó-völgy déli része) környékéről ismeretesek, de előkerültek az Appenninek keleti lejtőiről is, sőt tudjuk, hogy már a Római Császárkorban nagy tisztelettel gyűjtötték össze Capri szigetén a kőbaltákat mint a „hérosok" fegyvereit. Feltártak egy ebből az időből származó telephelyet Róma közelében, Torrimpietrában is. Az előkerült kő szerszámok a táplálékul szolgáló állattetemek feldarabolását célozhatták, ismertek ugyanis az étkezésből származó állatcsontok, és találkozunk tűzhelymaradvánnyal is.

A **középső paleolitikumban,** megközelítőleg Kr. e. 60 000-tól, sőt talán már 100 000-től találkozhatunk a **homo (sapiens) Neanderthalis** vagy **Neanderthalensis** itáliai előfordulásával. Leletei egyrészt Róma közelében (Saccopastore), másrészt a fővárostól mintegy 103 kilométerre délkeletre (Monté Circeo) kerültek elő. Eszközei tágabb értelemben vett moustérien típusú kovakaparók és - pengék voltak. Tápláléka

a gyökereken és bogyókon kívül főképp hal és madár volt, de csapdába csalt nagyobb emlősöket is (kecske, szarvas, medve). A Neander-völgyi már törődött halottaival, akiket eltemetett, sírokat, temetőket alakítva ki, ami esetleg a halál után további lét föltételezésére enged következtetni. A Monté Circeó-i lelet valamiféle koponyakultusz meglétére is utalhat. Egy liguriai barlang agyagpadlója két egykorú ember lábnyomát is megőrizte. A bimillenniumra készülő Rómában a Palatiumon ugyancsak előkerültek erre a korszakra utaló leletek, rácáfolva arra a korábbi feltevésre, hogy az örök város körzetét az ember csak a vaskorban vette volna birtokába.

A **felső paleolitikumban,** kb. Kr. e. 30 000 körül jelenik meg Itáliában az a talán negroid típusú **homo sapiens sapiens,** amely Ázsiából, illetve Afrikából érkezhetett, s amely az Ibériai-félszigeten s a mai Franciaország területén is megtalálható. Az **aurignacien** és **gravettien** jellegű eszközöket felmutató egykorú itáliai kultúrák hordozóit gyakran mediterrán népeknek nevezik, megkülönböztetésül a későbbi indoeurópai népességtől. Egyesek ezeknek a mediterránoknak a leszármazottaiként tartják számon északon a ligurokat, délen pedig a siculusokat, akik a történeti időkig fennmaradtak, mindezek azonban teljesen nyitott kérdések. Ezen időszak fontos lelőhelye a szárazföldön a Mons Garganus (Pagicci-barlang Rignano Garganicónál). Az egykorú ember átkelt a Messinai-(tenger)szoroson is, s nagy számban telepedett le ekkor, de a soron következő **mezolitikum** folyamán is Szicíliában, mindenekelőtt a part menti körzetekben (pl. Conca d'Oro Palermo közelében). Bár a paleolitikus művészetet jobban és jelentősebb alkotások révén ismerhetjük meg Európa más részein (pl. Hispániában: Altamira, Franciaországban: Lascaux), nem hiányzik Itáliából sem a paleolitikus művészet. Levanzo szigetén, Szicília nyugati partjához közel, egy barlangban festett, illetve bekarcolt emberi és állati alakokra bukkantak. 1953-ban az addaurai barlangrajzokat fedezték fel. A Palermo közelében lévő Monté Pellegrino északi lejtőjének egyik barlangjában felrobbant a második világháború idején ott tárolt és ott feledett hadianyag, s így kerültek elő az itáliai paleolitikus művészet legmozgalmasabb jelenetei. Az egyik például egy rituális szertartást, illetve táncot ábrázol. A táncoló alakok kört alkotnak, amelynek közepén kitekert helyzetben két megkötözött férfi hever a földön. Bár közülük az egyik megjelenítése vázlatos, mégis nyilvánvaló, hogy mindkét figura **ithyphallikus** (vagyis férfitagja - talán a termékenységet jelképezendő - erősen eltúlzott). Egyesek áldozati vagy kínzási jelenetnek magyarázzák, mások szexuális beavatási ceremóniaként értelmezik. Igen élénk a körben táncoló (mélyen bevésett) alakok mozgása, ami szinte Matisse művészetét vetíti előre. A figurák meztelenek, arcuk nem egyénített, egyes esetekben madárfejálarc fedezhető fel rajtuk. Ismert továbbá egy vadászjelenet is: vadász üldöz egy lejtőnek fölfelé szaladó szarvast. Ezek a képek jó bepillantást engednek a paleolitikus ember világába, még akkor is, ha sok részlet eléggé rejtélyes és nem interpretálható egyértelműen, illetve még a keletkezési idő is meglehetősen bizonytalan.

FOGALMAK

alsó paleolitikum
aurignacien
felső paleolitikum
gravettien
homo (sapiens) Neanderthalis
homo sapiens sapiens
ithyphallikus
középső paleolitikum
mezolitikum
neolitikum
paleolitikum

KRONOLÓGIA

200 000 Az első kőeszközök Itáliában (esetleg 1 000 000)
60 000 A homo (sapiens) Neanderthalis megjelenése Itáliában (esetleg 100 000)
30 000 A homo sapiens sapiens megjelenése Itáliában

NEOLITIKUM

A Mediterráneum keleti felében kb. Kr. e. 7000-től jelentkező mélyreható gazdasági átalakulás, amely a földművelés, az állattenyésztés, illetve a fazekasipar kibontakozását tette lehetővé Kis-Azsiában, illetve a későbbi Görögország területén, kb. Kr. e. 5000-től kezd érzékelhetővé válni Itália körzetében is. Ebben szerepet játszhatott több bevándorlási hullám is, amely többek közt a **bepecsételt** vagy **cardiumkeramika** népeit is eljuttatta tengeri úton az Appennin-félszigetre. Az új földművestechnika és állattenyésztés, valamint a fejlődő cserekapcsolatok lehetővé tették, hogy a korábbi szüntelen vándorlás és élelemkeresés helyett a lakosság megtelepedjék és egy helyben maradjon, úgyhogy az újkőkor embere lerakhatta állandó közösségeinek alapjait, amelyek viszonylagos házias nyugalmát jól érzékeltetik a valószínűleg nők által készített kerámiadekorációk. Az apuliai Tavoliere síkságán legalább 300 olyan falu jön létre, amelynek esetenként mérete is figyelemre méltó. E falvak élete mégsem lehetett tökéletesen békés. Bár fegyverek e korszakból nemigen kerültek elő, a településeket körülvevő védőárkok mégis azt bizonyítják, hogy a lakosság tartott a környező falvak vagy távolabbi területek felől fenyegető támadásoktól. Az észak-itáliai csoportos házak is feltehetőleg biztonsági céllal jöttek létre.

Nagyjából Kr. e. 3000 körül végbemegy az itáliai neolitikumon belül egyfajta kulturális differenciálódás, amely talán etnikai különbségeket is takar. Eszak-Itáliában a **Chiozza-Quinzano-kultúra** bontakozik ki, Közép-Itáliában a **Felici-Ripoli-csoport,** délen pedig a **Molfetta-** (Baritól északnyugatra), illetve a **Stentinello-** (Syrakusai/Siracusa közelében) **kultúra** terjedt el. Az utóbbi jellemzői a nagy kőkések, a vésett és fehér festékkel kitöltött díszítésű kerámia, a halottak zsugorított helyzetben való eltemetése. Az itáliai újkőkor késői szakasza kb. Kr. e. 2500 és 1700 közé tehető. A középső neolitikum imént említett kultúráit ekkor újak váltják fel. Eszak-Itáliában a **Lagozza-,** illetve a **Remedello-kultúra** érdemel említést. Mindkettő nyugati eredetűnek látszik. Az előbbire azonban cölöpépítmények a jellemzők. A fiatalabb neolitikumban elterjed a **kollektív temetkezés,** amely egyaránt történhet sziklabarlangok-

ban és **megalit sírokban.** A korai bronzkorba átvezető Remedello-kultúra egy Bresciától 37 kilométerre délkeletre fekvő temetőről kapta a nevét, ahol többek közt kovából *(silex)* készült lándzsahegyek, de réztárgyak is előkerültek (tőrök, lapos fejsze). Talán ehhez a kultúrához kapcsolható az a „jégember" is, akinek mintegy ötezer éves tetemére az Alpok jegébe fagyva 1991 szeptemberében bukkantak rá (vö. Roberts, Spindler, illetve www.iceman.it).

Itália középső részének sajátos késő neolitikus leletegyüttese a **Rinaldone-kultúra,** amely azonban részben már a bronzkorba vezet át. A kőpengék és lándzsahegyek mellett ugyanis fémleletek is vannak. A temetkezés sírokban, illetve sírkamrákban történt. A **Gaudo-kultúra** nyomára Paestumtól mintegy 2 kilométerre a második világháború idején bukkantak, amikor egy repülőtér építkezései közben az amerikai katonák egy jellegzetes neolitikus temetkezést fedeztek fel: a sírok egy mészkő padba voltak belevájva. A kovakőből készült tőrökön, nyílhegyeken és geometrikus alakú eszközökön kívül találtak itt rézfegyvereket is, amelyek keleti párhuzamokra látszanak utalni. Hasonló mondható el az igen változatos formájú, kézzel kialakított és nyílt tűzön kiégetett kerámiai termékek egy részéről is.

FOGALMAK

bepecsételt (cardium-) keramika
Chiozza-Quinzano-kultúra
Felici-Ripoli-csoport
Gaudo-kultúra
kollektív temetkezés
Lagozza-kultúra
megalit sírok
Molfetta-kultúra
Remedello-kultúra
Rinaldone-kultúra
Stentinello-kultúra

KRONOLÓGIA

7000 k. A Mediterráneum keleti felében a földművelés, az állattenyésztés, a fazekasipar kibontakozása
5000 k. A neolitikum kezdetei Itáliában
3000 k. Kulturális differenciálódás az itáliai neolitikumon belül
2500-1700 Az itáliai újkőkor késői szakasza

BRONZKOR

Bár a fémeszközök már a neolitikum végén megjelennek, számuk csekély, mert importálni kell őket. Nagyobb arányú elterjedésük valószínűleg új bevándorlási hullámokkal áll összefüggésben, amelyek túlnyomórészt északról érkezhettek. A főleg Észak-, illetve Közép-Itáliában megtelepedő jövevények nem csupán új technika hordozói voltak, hanem részben új életmódot is képviseltek. Jóval kevésbé voltak békés emberek, mint az újkőkor földművesei, mert a településeiken talált rézeszközök leg-

nagyobbrészt fegyverek: tőrök, csatabárdok stb. A holttestek mellett gyakran találunk fegyvereket, amelyek egykor feltehetőleg az elhunytak tulajdonában voltak. Ezekben a sírokban egyébként általában ugyanannak a családnak több tagját temették el.

Itália érett bronzkora nagyjából a Kr. e. 1600 és 1200 közötti időszakra tehető. E periódus jellegzetes észak-itáliai kultúrája a **Terramara,** amely nevében arra a fekete, kövér földre utal, amelyet az ekkori földművesek használtak fel mezeik termékenynyé tételéhez a Pó völgyében, nagyjából a mai Parma és Bologna közt elterülő vidéken. E kultúra hordozói az Alpokon túlról érkezhettek, feltehetőleg Kelet-Közép-Európából, talán épp a mai Magyarország területéről, és sokkal jobban értettek a bronzművességhez, mint a később vizsgálandó, ún. appennini-kultúra népei, akikkel a bronzot és a bronzművességet illetően hamarosan intenzív kereskedelmi kapcsolatba kerültek. A Terramara-kultúra hordozói, az ún. **terramaricoli,** részben nyitott, de még gyakrabban megerősített falvakat hoztak létre települések gyanánt. Ezek általában kerek vagy téglalap alakú kunyhókból álltak. Később, az időszakos árvizek által veszélyeztetett helyeken, cölöpökre építkeztek. Ennek az eljárásnak az eredményei egészen az ún. római kor kezdetéig hatottak, de csak fantázia szüleménye volt az a nézet, hogy Rómát a terramaricoli alapították.

A Terramara gazdasága többágazatú volt. A mezőgazdaság viszonylag magas színvonalon állt, termeltek búzát és babot, az ehető gyümölcsök között pedig ott találjuk az almát, a zöldmandulát (pisztácia), a körtét stb. Ami az állattenyésztést illeti, a háziasított állatok közt szerepel a szarvasmarha, a kecske, a disznó, a juh, de a ló is, amely azután tőlük Dél-Itáliába is átkerült. Szép számban előkerültek őz-, szarvas-, vaddisznó- és medvecsontok is, s ez arra utal, hogy e kultúra hordozói kedvelték a vadászást is. Igen fejlett volt itáliai viszonylatban a terramaricoli bronzipara. Ez kapcsolatot tartott fenn az Alpokon és az Adrián túli területekkel, feltehetőleg az osztrák Alpok vidékéről szerezve be nyersanyagszükségletét. Az iparnak specializált szakemberei (kovács) voltak. A bronzművesség stiláris párhuzamait sokan ugyanúgy a magyarországi korai és középső bronzkorban vélik megtalálni, ahogy a terramara-fazekasság is hazánk területével látszik rokonságot mutatni.

Az appennini-kultúrával ellentétben a terramaricoli általában elhamvasztották halottaikat, a hamvakat egyszerű urnákban helyezték el, sírmellékletek nélkül temetve el. A hamvasztással kapcsolatban ugyancsak a magyarországi bronzkorra szoktak utalni, ahol szintén elterjedt volt a hamvasztás, illetve halotti rítusként a hamvak szétszórása. Ennek megfelelően többen a Terramara-kultúrát a magyarországi bronzkor mellékhajtásaként fogják fel, figyelembe véve egyrészt a hazai bronzkori népesség mozgásait, másrészt azt a körülményt is, hogy a terramaricoli által használt ló megegyezhet az egykorú magyarországi lófajtával.

Itáliában a késő bronzkor kezdetét a Terramara- és a már korábban említett, de részleteiben csak most vizsgálandó **appennini-kultúra** közötti megerősödő és elmélyülő kapcsolatok jelzik. Az utóbbit korábban másodrendű, perifériális jelenségként kezelték, s ezért 1931-ig még önálló elnevezést sem adtak neki, egyszerűen *cultura extraterramaricolának,* vagyis nem Terramarának, a Terramarán kívül esőnek mondták. A valóság azonban az, hogy ez az Eszak-Itáliától délre fekvő kultúra - minden

összetettsége ellenére - egészen nyilvánvaló sajátos arculatot mutat a Terramarához képest. Míg az utóbbi harcias jellegű, addig a Kr. e. 1600-1500 körül kibontakozó appennini-kultúrát a stabilitás és a béke jellemzi, amit szemléletesen mutat az a körülmény, hogy az idetartozó lelőhelyekről az adott időpontban igen csekély számú fegyver került elő akár kőből, akár bronzból. Maguk a telephelyek is erődítmények nélkül készültek, még a természetes adottságokat sem nagyon igyekeztek kihasználni ebben az összefüggésben. A régészeti leletek alapján az embernek az lehet a benyomása, hogy az appennini-kultúra hordozói igen hosszú időn keresztül alapvetően békességben éltek, nem voltak kitéve különösebb zaklatásnak, s maguk sem igen törekedtek a fegyverek e csöndjének megtörésére. Az appennini-kultúra erőteljes fejlődést hozott a mezőgazdaságban. A megművelt földeken gabonát, búzát és árpát termeltek; a háziállatok közt szarvasmarhával, kecskével és birkával találkozunk. A nomadizáló állattartás, a korábban elterjedt nézettel szemben, csak részben jellemző az appennini-kultúrára. Mindenesetre a korai bronzkortól kezdve kialakuló hegyi településeket fel lehet fogni úgy, mint nyári táborhelyeket, amelyekre akkor volt szükség, amikor a pásztorok a völgyekben elterülő falvakból tavasszal vagy kora nyáron felhajtották nyájaikat az elolvadt hó nyomán kisarjadzó zöld legelőkre, ahonnan csak ősszel tértek vissza állandó telephelyeikre.

Ez a kultúra onnan kapta elnevezését, hogy mai ismereteink szerint először az Appenninek körzetében fejlődött ki, ahonnan hamarosan Itália nagy részére kisugárzott, magában foglalva Emilia délkeleti részétől kezdve (Toscanella Imolese) Toscanát (Belverde), Latiumot (Pian Sultano), Campaniát (Ischia, amelynek a mykénéi civilizációval fennálló kapcsolata tagadhatatlan), Apuliát (Coppa Nevigata), Tarentinót és a Lipari-szigeteket. Ezen a bronzkori kultúrán belül két csoportot kell egymástól elkülönítenünk nagyjából egy kelet-nyugati (Termoli és Formiae közti) tengely mentén, s a kettő közti különbség tipológiailag mindenekelőtt a fazekasság eltérő vonásaiban fejeződik ki. Az északi, illetve a déli csoport eléggé egyöntetű elkülönítését egyetlen egy mozzanat látszik némiképp megtörni, az, hogy a lipari leletek inkább az északi, mintsem a déli lelőhelyekkel mutatnak rokonságot. Az appennini-kultúra keramikája elég magas fejlettséget, figyelemre méltó képzelőerőt és önálló esztétikai érzéket tükröz, a minták és rajzok elég széles és változatos körét használva fel, hol absztrakt formákat keresve, hol meg állatfejeket (kutya, szarvasmarha) stb. próbálva meg visszaadni. A fazekasságnál lényegesen alacsonyabb nívón állt a bronzművesség, mert bár a bronzot ismerték, meglehetősen szerény mértékben használták csak fel.

Az appennini-kultúra egyik jellegzetes vonása még az, hogy a falvak lakói halottaikat általában eltemették, és csak ritkán hamvasztották.

Minden eredménye ellenére az appennini-műveltség meglehetősen elszigetelt és fejletlen maradt, ami főleg akkor világlik ki, ha összevetjük a Mediterráneum keleti felének egykorú, igen magas szinten álló, városias jellegű bronzkori civilizációjával, amikor is ott például épp Kr. e. 1600-1400 közé esik a knóssosi palotakorszak utolsó, roppant gazdag kivirágzása. Az ehhez képest megfigyelhető visszamaradottság ellenére tagadhatatlan a bronzkori Egeikum hatása Itáliára, különösen szembeötlő az appennini-kultúra kerámiaművészetének nem egy égei vonása.

A késői bronzkorban az appennini-kultúra története szorosan összefonódik a Terramarával, amelynek dél felé irányuló erőteljes hatása mindenekelőtt a fémmel állt összefüggésben, ennek ugyanis az Appenninek körzete mindig szűkében volt. így a Terramara termékei egy délnek tartó kereskedelem keresett cikkei lettek. Ugyanakkor az appennini-kultúra ki volt téve a Mediterráneum keleti feléből ide irányuló gyarmatosításnak, illetve kereskedelemnek is. A Terramara- és az appennini-kultúra közötti szoros és termékeny kapcsolatok végül is a két műveltség összeolvadásához vezettek el, ami azonban már az itáliai vaskor kezdetét jelzi.

FOGALMAK

appennini-kultúra
Terramara
terramaricoli

KRONOLÓGIA

1600-1200 Itália érett bronzkora, a Terramara-kultúra
1600-1500 Az appennini-kultúra kibontakozása
1600-1400 A knóssosi palotakorszak

AZ „ITÁLIAI SÖTÉT KOR"

Az Appennin-félszigeten - akárcsak a Balkánon - meglehetősen homályos a Kr. e. 1200-900 közti időszak, a bronzkorról a vaskorra való átmenet, illetve a kora vaskor periódusa. Az ún. **urnamezős** népek vándorlásaitól nem függetlenül Eszak-Itáliában négy kultúrterület alakul ki: Piemont és Lombardia területén a **Golasecca-műveltség** terjed el, a **melauni kultúra** Raetia körzetében honos, Velence vidékén az **Este-kultúra** a meghatározó, Emiliában és Romagnában pedig a **Villanova-civilizáció** bontakozik ki, amely Közép-Itáliába is behatol, miközben hozzá kapcsolódóan keleten a **Novilara-kultúra** fejlődik ki. Kr. e. 1100 környékén Itália-szerte megváltozik az emberek életvitele. A halotthamvasztás, amely addig jóformán csak a Terramarára és a vele szomszédos területekre volt a jellemző, elterjed az egész Appennin-félszigeten, s urnamezős temetőkre bukkanunk messze lent délen, Apuliában és Szicíliában is. Az urnák gyakran kettős kúp alakúak, s nemegyszer temetnek melléjük korábbról nem ismert bronztűket és borotvákat. A bronz- és kerámiaipar termékein sűrűn jelennek meg olyan vonások, amelyek párhuzamait Kelet-Közép-Európában találjuk meg, sok tárgy pedig kimondottan innen való import. Mindez utalhat ugyan bizonyos bevándorlási hullámokra is, de ezt a kérdést egyelőre még közelről sem tisztázták. Ezt az egész új kulturális hagyományt, amely ugyan még a bronzkorhoz tartozik, de már a vaskort vetíti előre, **Proto-Villanovának** szokás nevezni, noha a megjelölés

félrevezető, mert nemcsak a tulajdonképpeni Villanova-kultúra, hanem az összes többi itáliai vaskori kultúra előzményeire is vonatkozik. Ez alatt az idő alatt az itáliai társadalmak képe erősen megváltozott. Bár a mezőgazdaság mindvégig megőrizte jelentőségét, a kézműveságazatok fontos élettevékenységgé léptek elő. A kis falvak kezdtek nagyobb településekké fejlődni, megjelennek a városi és a „polgári" élet csírái, s közben hangsúlyosabbá válnak a helyi különbségek. Egy bizonyos átmeneti idő után Dél-Itáliában appennini jellegű regresszió megy végbe (fazekasság, temetkezés), miközben északon bekövetkezik a fentebb már jelzett négy jellegzetes kultúra szétválása a maguk igen jellegzetes társadalmával együtt.

FOGALMAK

Este-kultúra
Golasecca-műveltség
melauni kultúra
Novilara-kultúra
Proto-Villanova
urnamezős
Villanova-civilizáció

KRONOLÓGIA

1200-900 Az itáliai „sötét kor"
1100 k. Életmódváltás Itáliában

VASKOR

A Villanova-kultúra, Itáliának ez a jellegzetes vaskori kultúrája (kb. Kr. e. 1000-600) közvetlenül abból a proto-villanovai műveltségből bontakozott ki, amely az **európai urnamezős kultúra** egyik független változatának tűnik. Ezen keresztül azonban a Villanova-civilizáció végső soron ugyanúgy a **Terramara-** és az **appennini-kultúra** keveredéséből jött létre, ahogy a többi itáliai vaskori műveltségnek is ez volt az alapja. Ennek megfelelően, sok régész feltételezésével ellentétben, nem tekinthető bizonyítottnak az a nézet, hogy a villanovaiak az Alpoktól északra eső területekről vándoroltak volna be az Appennin-félszigetre. A Villanova-kultúra elnevezése egy Bolognától keletre fekvő városkától származik, ahol 1853-ban egy olyan vaskori temetőre bukkantak, amelyhez hasonlóak a későbbiekben nagy számban kerültek elő a környező területekről. Ma azonban már nemcsak az innen előkerülő leleteket sorolják a Villanovához, hanem az egykorú toscanai és campaniai temetőket is (Pontecagnano, Sala, Consuma - Salerno közelében), különbséget téve az ún. északi és déli Villanova között, bár a kettős kúp alakú **ossuariumok** (csonturnák) mindkét körzetben elterjedtek. Az volt ugyanis a szokás, hogy a holtak hamvait ilyen mélyfekete színű és magas edényekbe helyezték, amelyek vastag festékfelrakással, ún. impastotechnikával készültek. Hozzájuk kapcsolódtak a hasonló céllal készült bronzedények is.

A Villanova korszakolása ma még nem egységes, egyfelől továbbra is használa-

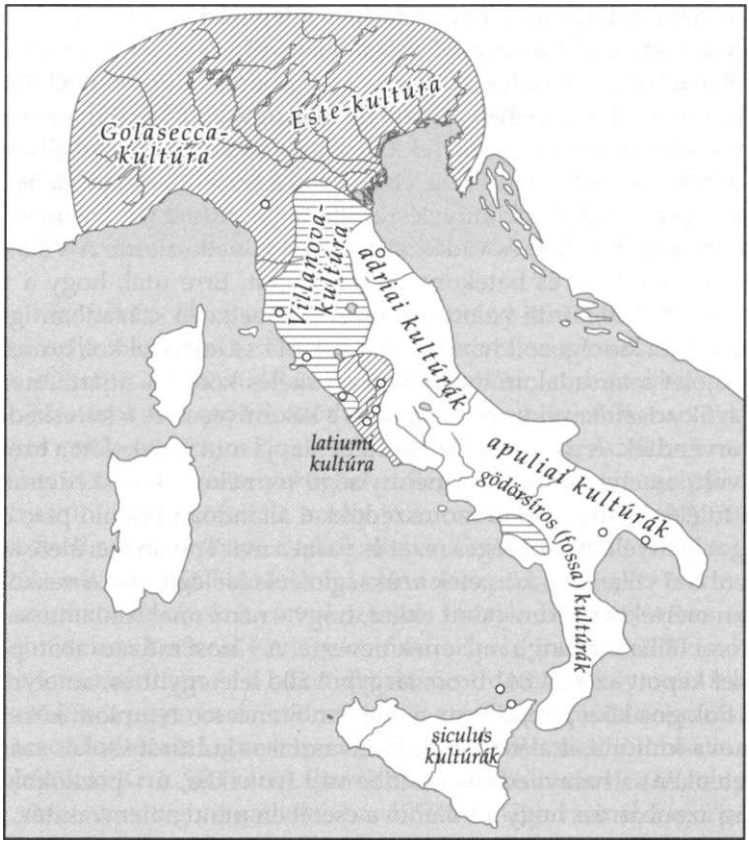

1. • A VASKOR ITÁLIAI KULTÚRÁI

tosak a Bologna közelében fekvő lelőhelyekről kialakított perióduselnevezések (San Vitaié, Savena, Benacci I. és II., Caprara, Arnoaldi), másfelől azonban újabban elterjedtebb az a beosztás, amely figyelembe veszi az etruszk civilizációval való összehasonlítást is, elhatárolva egymástól *a)* a tipikus, *b)* a kifejlett, *c)* az orientalizáló, *d)* a késői Villanovát, amely két utóbbi szakasz Nyugat- és Közép-Itáliában már az etruszk kultúrához tartoznék. A Villanován belül a fejlődés súlypontja idővel a déli körzetbe helyeződött át, amely nyitottabb volt a külső hatásokra. Jól mutatják ezt azok a festett kerámiák, amelyeket a déli villanovaiak a Kr. e. 8. század első felétől jelentkező görög felderítőktől vesznek át, akik itt főleg fém után kutattak (partraszállásaik helyszíne: Ischia, Cumae). A 8. század végi mediterrán kapcsolatok egyik bizonyítéka pedig a Tarquiniából előkerült **Bocchoris-váza** lehet (ma uo., Museo Nazionale), amely összevethető egy Ischián föllelt **Bocchoris-szkarabeusszal.** A Villanova művészetében jelentkező változások azonban nem maradtak meg délen, hanem fokozatosan terjedtek észak felé.

Ismereteink a Villanova-kultúráról főképp temetőleleteken alapulnak, bár ké-

sőbb San Giovenalénál feltártak egy idetartozó települést is. A felszínre került emlékek alapján azonban többé-kevésbé mégis kialakul számunkra az az élénk kép, amelyet az itáliai korai vaskor fokozatosan városiasodó és kifinomult életmódja jelez. A gyorsan növekvő lakosság elhelyezésére fából és agyagból készült meredek és dupla tetős, kerek vagy hosszanti és lekerekített alaprajzú kunyhók szolgáltak. A gazdasági és társadalmi élet rekonstrukciója elsősorban a temetők alapján lehetséges, s az emlékek gazdagsága fejlett földművelésre, állattenyésztésre (az északi és déli sírokban számos lózablát találtak) és vadászatra enged következtetni. A Villanova jóléte meglehetősen szilárdnak és hatékonynak bizonyult. Erre utal, hogy a viszonylag szerény Kr. e. 900-800 körüli halotti leleteket a következő században igen gazdag sírok váltják fel, jól kidolgozott hamvvedrekkel, díszes edényekkel, bronz és vas ékszerekkel. A jólét a társadalom meglehetősen széles köreit is átjárta, nem korlátozódva egy szűk arisztokratikus rétegre, mert a kézművesek és a kereskedők szintén jómódnak örvendtek. A gazdasági fellendülés alapja mindenekelőtt a bronz- és vasművesség volt, amelynek jelentős mennyiségű terméke a kereskedelmet is nagymértékben fölélénkítette. A déli szomszédokkal állandóan bővülő piac egyre több nyersanyagot igényelt. A szükséges rezet és vasat a mai Toscana területe adta, amely az ezen kívül eső villanovai körzetek szükségletét is kielégítette. A vaskori Bologna vidéke olyan mértékben iparosodott ekkor, hogy - némi anakronizmussal - egy-két régész „a korai Itália Birmingham"-ének nevezte. A városi múzeumban például egy külön termet kapott az a 14 841 bronztárgyból álló leletegyüttes, amelyre 1874-ben bukkantak Bologna középpontjában, a mai San Francesco-templom közelében.

A Villanova-kultúrát általában mint hamvasztásos kultúrát szokás számon tartani, ahol esetenként a hamvvedreket földbe vájt lyukakba, ún. pozzókba helyezték el. A valóság azonban az, hogy a Villanova esetében mind a hamvasztás, mind a temetkezés előfordult, csak éppen a kettő aránya változik meg idővel igen jelentős mértékben. Míg a korai időszakban (San Vitaié) 96 és 4 százalék az arány a hamvasztás javára, addig a késő Villanovában (Arnoaldi) kb. fele-fele az arány, vagyis a holttestek eltemetésének szokása igen elterjedt.

Bár a Villanova-kultúra messze behatolt az itáliai félszigetre, a keleti és déli körzetekben mégis meg szoktak tőle különböztetni bizonyos vaskori műveltségeket. Az ún. **fossa-kultúra** nevét az ároksírokról kapta, amelyek nagy számban lelhetők fel Campania, illetve Calabria körzetében. Több kutató azonban nem tekinti teljesen önállónak ezt a műveltséget, csak a Villanova egyik jellegzetes változatának véli. A tetemet (néha fakoporsóban) téglalap alakú árkok fenekén helyezték el, gazdag mellékletekkel (ívelt, kígyó formájú fibulák, fegyverek, lándzsák, balták, illetve nem funerális, azaz elhamvasztásnál használt, kettős kúp alakú urnák stb.). A talált állatcsontok gyászlakomára engednek következtetni. A sír fölé kis kövekből piramisfélét emeltek.

A **Novilarai-** vagy **picenumi-kultúra** az Adria partja mentén bontakozott

ki. a Villanova-műveltséghez kapcsolódva, de hatott rá az Este-kultúra, és más külső befolyások is érték, így a tengeren túlról, az Illyricum irányából. Harcias népe meglehetősen hagyományőrző volt. Az újabb keletű campovalanói ásatások során olyan ember formájú agyagváza került elő, amely - bár későbbi - a Villanova geometrikus, absztrakt művészetének továbbélésére enged következtetni.

Velence környékén, kb. a mai Veneto tartomány területén bontakozott ki az a másik itáliai vaskori kultúra, az Este-kultúra, amelyre - akárcsak a Villanovára - jellemző egy időben a keleti motívumok felhasználása, ami azonban úgy történik, hogy a külső hatások teljesen feloldódnak egy önálló helyi stílusban. E kultúra hordozóit szokás **situla**-nép(ek)nek nevezni, azokról a karakterisztikus bronzedényekről, amelyeket itt találtak, s amelyek feltehetőleg a bor tárolására szolgáltak. Az egyik leghíresebb az ún. *Benvenuti-situla,* amelyen az orientalizáló elemek (griffek és szfinxek) keverednek a mindennapi életből, illetve a csatákból vett jelenetekkel, fontos felvilágosítást adva így az Este-kultúra mindennapjairól. Egyéb bronztárgyakat is ismerünk azonban, amelyek e vonatkozásban további hasznos információkat szolgáltatnak ábrázolásaik révén (serlegek, tőr hüvelyek, övcsatok). Ez a harcias nép kedvét lelte a vadászatban és a lakomákban, de érdemben folytatott földművelést, állattenyésztést is, s ugyancsak eredményeket ért el a gyapjúfeldolgozásban.

A **Golasecca-kultúra** a Ligur-tenger partja mentén, a mai Lombardia és Piemont területén alakult ki Kr. e. 900 körül. Ennek a vaskori kultúrának a leletanyaga kevésbé gazdag, mint az eddig vizsgáltaké, bár 1959-ben Chiavarinál, Liguria egyik nem túl termékeny völgyében sikerült rábukkanni egy nagyobb temetőre, amelynek jellemzője a halotthamvasztás. Az agyagból készült hamvasztóvedreket változatos vonalakkal díszítették, amelyek egyaránt jeleznek emberi és állati alakokat, illetve absztrakt ábrákat. Esetenként állatreliefekkel is találkozunk. A Golasecca-kultúra számottevő külső hatást tükröz, találkozunk estei és villanovai elemekkel is. Nem hiányoznak az importok sem. így a Golasecca-kultúrához tartozó egyik harcos sírjából olyan bronzsitula került elő, amely Venetóból került a Comói-tó közelébe (Rebato). Ezt az edényt is állatfigurák díszítik.

Az apuliai-kultúra, Itália e déli része már a bronzkorban szoros kapcsolatban állt a görög földdel, amit a mykénéi eredetű tárgyak jeleznek. Ez a kapcsolat a vaskor elején sem szűnt meg. Ám a görög kolonizáció második nagy hulláma sem tudta kioltani e körzetben a helyi népesség tovább élő hagyományait. Nagyon jellegzetes a kerámiája. Hatalmas, testes edényekről van szó, fényes festéssel. Közülük a legkülönlegesebbek az ún. **trozzellák.** Maga az elnevezés a mai apuliai nyelvjárásban 'kis kereket' jelent, arra utalva, hogy kerekecskékre emlékeztető tárcsaszerű kiképzések díszítik azokat a hosszú és magas füleket, amelyek ezekhez a kerek hasú edényekhez járulnak. A festett díszítés, amely mutat bizonyos helyi eltéréseket, szigorúan geometrikus.

A **nuraghe-kultúra** azokról a jellegzetes építményekről kapta nevét (nuraghi), amelyek főleg Szardíniában, valamint Korzikán és Dél-Itáliában fordulnak elő. Ezek többnyire olyan kúp alakú toronyépületek, amelyeket általában nagy és csiszolatlan kőtömbökből álló emelvényekre helyeztek el. Felfelé haladva, a tornyok átmérője általában csökken. Kötőanyagot nem használtak. Belül álmennyezetet találtunk. E műveltség hordozói a ^{14}C-vizsgálatok szerint kb. Kr. e. 1470 ± 200 körül telepedtek le a szigeten, ahol kultúrájuk nagyjából töretlenül fejlődött a Kr. e. 6. századi pun (karthágói) behatolásig. Minthogy Szardínia meglehetősen elszigetelt volt a szárazföldtől, ezért a helyi kultúra hosszú időn keresztül meg tudta őrizni sajátos különvalóságát. A nuraghe-kultúrának önálló fémművessége volt. Keleti vonásokat mutató fegyvereket készítettek, s jellegzetesek a főképp a Kr. e. 8. és 6. század közt készült bronzszobrocskák, amelyekben a szigorú stílus gyakran erős kifejezőerővel társult. Gyakoriak a harcosokat ábrázoló figurák, akik többnyire lándzsával és íjjal vannak fölfegyverkezve. Találkozunk egy birkózó pár szobrászati megmintázásával is, amely talán kultikus jelentőségű. Egy ilyen expresszív pietá-szerű ábrázolást összefüggésbe hoztak már a feltételezett szard istenanya koncepciójával is. Később a föníciai behatolás erősödésével a sziget mind nagyobb szerepet játszott a föníciaiak és Itália közti közvetítésben.

FOGALMAK

appennini-kultúra
Bocchoris-szkarabeusz
Bocchoris-váza
európai urnamezős kultúra
fossa-kultúra
Novilarai-kultúra
nuraghe-kultúra
ossuariumok
picenumi-kultúra
pozzo
situla-nép
Terramara-kultúra
trozzellák

KRONOLÓGIA

1000-600 Villanova-kultúra

Nyelvek és etnikumok a Róma előtti Itáliában

ETNIKUM ÉS RÉGÉSZETI KULTÚRA ÖSSZEFÜGGÉSE

Volt idő, amikor a tudomány hajlott arra a feltevésre, hogy egy adott régészeti kultúrát egy bizonyos rasszal vagy egy meghatározott nyelvet beszélő népességgel le het és kell azonosítani. Ujabban azonban sokan kételkednek e nézet feltétlen he

lyességében, minthogy megannyi történeti példa szól ellene. Ennek szemléltetéséül vegyünk egy mai képzeletbeli példát. Ha a mai Franciaország, a Benelux államok és a volt Német Szövetségi Köztársaság, vagyis Németország nyugati területe valamilyen katasztrófa következtében föld alá kerülne, s néhány évszázad múlva kiásnák, akkor - feltéve, hogy minden nyelvi emlék megsemmisült volna - joggal láthatna itt a régész egy többé-kevésbé egységes anyagi kultúrát (amelynek csak bizonyos változatai vannak), holott az adott területen több nyelv él: francia, breton, flamand-holland, luxemburgisch, német. Nyilván hasonló feltételek voltak érvényesek az ún. történelem előtti időszakban, illetve a történeti idők hajnalán.

Korábban nagy jelentőséget tulajdonítottak a régészeti kultúrák között mutatkozó eltérő temetkezési szokásoknak, úgy vélve, hogy a hamvasztás, illetve a tetemek elföldelése mindig más-más etnikumra utal, holott egyrészt egyazon népen belül is gyakoriak a különféle temetkezési szokások, másrészt annak is nemegyszer tanúi lehetünk, hogy időben egymást váltja a hamvasztás és az elföldelés, vagy pedig megfordítva.

Az egy-egy műveltségre jellemző eszközök, tárgyak, illetve ezek formái, díszítései területi elterjedésük során nem feltétlenül azt bizonyítják, hogy itt egy adott nép térbeli mozgásáról, vándorlásáról van szó, hiszen számításba jöhet a gazdasági terjeszkedés és hatás, valamint részleges katonai hódítás is, sőt sok esetben nyilván csak annak lehetünk szemtanúi, hogy egy szomszédos vagy akár távolabbi terület átvette egy másik körzet technikai vívmányait, szokásait.

Régebben szokás volt tömeges bevándorlásokra, ún. inváziókra, támadásokra következtetni abból a jelenségből, ha valamely kultúra ismert jegyei más helyeken is megjelentek. A régészek és történészek így nagy tömegek robbanásszerű mozgásával számoltak, melyek Itália területén is megjelentek, s ott egy csoportban, összefüggően megtelepedtek. Az archeológiai anyag heterogenitása, az árnyalatok finom sokfélesége, a történeti idők nyelvi zónáinak általában közelről sem éles elválása, sőt inkább bonyolult összefüggési láncolata azonban sokkal inkább arra enged következtetni, hogy a pre-, illetve protohisztorikus időkben többnyire kisebb, fluid csoportok beszüremlésével, szétszóródásával, illetve egymással és már ott élő népelemekkel való keveredésével és kölcsönhatásával kell számolnunk.

Ennek megfelelően a kutatások jelenlegi állása mellett az esetek jó részében bizonytalan egy-egy itáliai régészeti kultúrát vagy annak valamelyik csoportját egy meghatározott, a történeti időkből ismert etnikummal azonosítani. Ilyen identifikációra inkább csak néhány kivételes, szerencsés esetben van lehetőség, s ma az látszik a leghelyesebbnek, ha külön vetítjük rá Itália térképére egyrészt az Appennin-félszigeten időben egymást váltó archeológiai kultúrákat, másrészt a történed időkben itt látható egyes népeket. Ez is nyilvánvalóvá fogja tenni, hogy csak esetenként tapasztalható a kettő között határozott átfedés, vagyis leszögezhetjük, hogy régészeti kultúra és nyelv, valamint etnikum közé Itália történetében sem tehetünk mindig egyenlőségjelet, ugyanúgy, ahogy ez az elv többnyire más földrajzi zónákra is érvényes.

A történeti időkben a latinon kívül sok más nyelvvel találkozunk az Appennin-félszigeten. A földrajzi-táji sokszínűséghez tehát nyelvi sokszínűség társult. Ezen

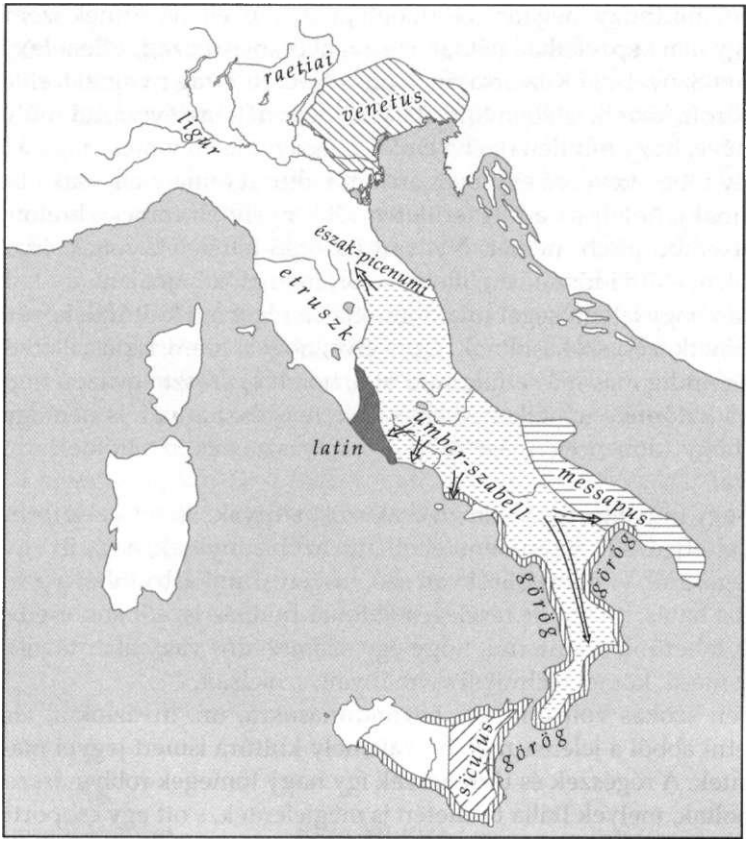

2. • AZ ÓKORI ITÁLIA NYELVEI

nyelvek némelyikéről sokat tudunk, minthogy a latin a római hegemónia kialakulásával viszonylag csak későn terjedt el, kiszorítva az addig használt egyéb nyelveket. Ez utóbbiakról ismereteink nagyrészt feliratokból származnak, melyek, ha szórványosak és néha töredékesek is, mégis esetenként nem kis mennyiségben kerültek elő. A feliratok általában jól olvashatók, hiszen többnyire az etruszk-görög, illetve a latin írást használják, legyen szó akár Közép-, akár Dél-Itáliáról, bár vannak bizonyos jelek, amelyek vitatottak, itt főleg a dél-picenumi és a Val Camonica-i feliratok problémái jönnek számításba. Ki kell emelni persze, hogy az innen nyert nyelvi anyag meglehetősen korlátozott, hiszen az **inscriptiók** többsége **funerális,** vagyis temetkezési jellegű, vagy kultikus (fogadalmi) tartalmú, illetve a (föld)birtokkal áll kapcsolatban. Ennek megfelelően sok a sztereotip fordulat, a személynév, de elég kevés a behatóbb nyelvi elemzésre alkalmas szöveg. Akadnak persze hosszabb textusok is. Ezek értelmezésében indoeurópai nyelveknél az összehasonlítás segít, másoknál, vagyis az etruszk emlékeknél pedig mindenekelőtt a kombinatorika igazít el. Az etruszkot leszámítva, a többi nem indoeurópai nyelvre vonatkozólag nagyon

csekély direkt nyelvi dokumentummal rendelkezünk, úgyhogy e téren általában másodlagos források jönnek számításba. Mind a klasszikus, mind a modern nyelvek megőriztek és továbbörökítettek ugyanis bizonyos kölcsönszavakat, fennmaradtak nem indoeurópai személynevek, s esetenként **glosszák** is eligazítást adnak.

A kutatók általában feltételeznek egy olyan ősi nyelvi bázist, amely a Földközi-tenger medencéjének egészére kiterjedve, megelőzte volna az ún. indoeurópai nyelveket, vagy legalábbis tőlük független lett volna. Minthogy azonban az egyes populációk az adott térségben való feltűnésének kérdése teljesen bizonytalan, ezért az ún. **mediterrán szubsztrátum** problémája egyelőre meglehetősen tisztázatlan, hiszen amúgy is nagyrészt csak másodlagos anyag alapján, bizonyos szókincselemek vizsgálata révén tanulmányozható. Mindenesetre általában egyes felső-itáliai, illetve szicíliai körzetek eredeti népességét szokták ebbe a kategóriába sorolni. Idetartozik *a)* a ligur, amelynek bázisterülete a Pireneusoktól húzódott volna az Appenninek északi vonulatáig, s amely a későbbiekben indoeurópai elemekkel gyarapodott volna. Vannak azonban olyanok is, akik a ligurokban valamiféle indoeurópai **Urvolkot** (ősnépet) látnak, azonban az egész ligur nyelv kérdése meglehetősen hipotetikus, *b)* Nem indoeurópai nyelvre utal a három novilarai (Pesaro) felirat. Némelyek ezeknek az észak-picenumi emlékeknek a nyelvét az iapygiusok (vagy iapyxök) által használt dialektussal hozzák összefüggésbe. *c)* Ugyancsak nem tekintik indoeurópainak azt a mintegy ötven raetus (vagy rhaetus), ún. etruszkoid feliratot, amelyek az Adige (németül: Etsch), illetve a Felső-Adda vidékéről kerültek elő. *d)* Vitatott a Val Camonica-i töredékes sziklafeliratok nyelvi értékelése is. Egyesek az indoeurópai (a latin-faliscusihoz közel álló) jelleget emelik ki, mások a preitalikus minősítést használják, *e)* Az etruszkok.

FOGALMAK

funerális
glosszák
inscriptiók
mediterrán szubsztrátum
Urvolk

AZ INDOEURÓPAI, ILLETVE AZ ITALIKUS NYELVEK

W. Jones és F. Bopp jutott először különböző formában arra az eredményre, hogy Európa és Ázsia több népének nyelve (egészen Indiáig) rokon egymással. Eredményeiket továbbfejlesztve, egyes kutatók feltételezték, hogy az e nyelveket beszélők

eredetileg a kelet-közép-európai sztyeppvidéken éltek, s innen kezdtek kisugározni kb. Kr. e. 2000 tájékától - sőt egyesek szerint már jóval korábban - részben nyugati, részben keleti irányban. Megpróbálták rekonstruálni is mind az **indoeurópaiak** ősi alapnyelvét, mind pedig eredeti kultúráját, bár ezek a kísérletek nem jártak túlságosan nagy sikerrel. A ma talán leginkább elfogadott nézet szerint az indoeurópaiak eredete, sőt egyáltalán a léte (vö. C. Renfrew) is vitatott. Annyi azonban biztos, hogy nem egy népről, nem is egy népességről van szó, még kevésbé egy fajról, amely egyetlen bölcsőből eredt volna. Igazában itt különféle népekről van szó, amelyek (kb. Kr. e. 4500 és 1800 között) ugyanazokon az akkulturálódási vagy kulturális átalakulási folyamatokon mentek keresztül, talán egy bizonyos földrajzi gócon belül, amelynek a helyét még tisztázni kell (lehetett Európában, de lehetett Ázsiában is). Ez az akkulturáció a legnagyobb valószínűséggel hosszú ozmózisokkal ment végbe. Ebben a fluid környezetben valósult meg egy kétségkívül döntő nyelvi változás, amennyiben az agglutináló nyelvek helyébe az indoeurópaiak egy flektáló nyelvtípust juttatnak érvényre. Ám az **autochthón** népek maguk is elfogadják ezt a nyelvtípust. Mindez tilossá teszi, hogy mechanikusan összekapcsoljuk az indoeurópai eredetű népeket és az indoeurópai struktúrájú nyelveket. Az indoeurópaiak valójában a 3. évezred végén lépnek be a történelembe. Ez egymás után több hullámban történik, s egészen a keresztény korig eltart: hettiták, görögök, italikusok (köztük a latinok), indoirániak, kelták, germánok, szlávok (az előszámlálás nem teljes) telepednek le Nyugat-Európától egészen Irániig és az Indiákig. Mindenesetre általában nem kell egy olyan indoeurópai „hódítást" elképzelni, mint amely tömeges és katasztrofális betörések sora lett volna. Az biztos, hogy csak néhány nagy hódítói vállalkozást lehet feltételezni, s általában az új beköltözők inkább kisebb csoportokban települtek meg, amelyek Itália esetében valószínűleg az Alpokon és az Adriatikumon át érkeztek, s lassú beszüremlés nyomán találtak maguknak új szálláshelyet. Ez időben meglehetősen nagy intervallumban történhetett, miközben a lakosság erősen felhígult. Ennek során nem tapasztaljuk sem a már ott élő népek elpusztítását, sem pedig megtizedelését. A lelőhelyek legnagyobb részében folyamatosság áll fenn a prehisztorikus településekkel.

Minthogy azonban nem egészen világosak ismereteink az indoeurópaiakról, ezért arra sincsenek biztos támpontjaink, hogy mikor és milyen körülmények között, illetve pontosan honnan kerültek az Appennin-félszigetre, sőt hogy egyáltalában valóban bevándorolt népekről van-e szó, bár az autochthón elméletnek meglehetősen kevés képviselője akad. De az indoeurópaiak nem azonosíthatók egyik Kr. e. 1600 vagy 1200 körül megjelenő kultúra hordozóival sem. Nem egészen tisztázottak az összefüggések maguk között az egyes itáliai indoeurópai nyelvek, illetve népek között sem. Bizonyos fonológiai, morfológiai és szókincsbeli elemek ugyan ősi, feltehetőleg még Itálián kívüli örökségnek látszanak, az így felállítható összefüggések azonban nem egészen esnek egybe az egyes italikus nyelvek közötti további hasonlóságokkal, amelyek ezek szerint már az Appenninek körzetében való együttélés korszakában alakultak ki vagy rögzültek, részben a nem indoeurópai nyelvekkel való érintkezések során. A továbbiakban az egyes italikus, indoeurópai nyelveket beszélő népeket vesszük számba.

FOGALMAK

autochthón
indoeurópaiak

KRONOLÓGIA

3. évezred vége Az indoeurópai népek belépnek a történelembe

A LATIN

E nyelv kialakulása már függetlenül történt mind a görögtől, mind az ázsiai indoeurópai nyelvektől. Egyesek kialakulásának színteréül és idejéül a Duna-medencét, illetve a Kr. e. 2. évezredet feltételezik, de ez bizonytalan. Maga a latin nyelv adatszerűen Közép-Itáliából (Latium) csak a Kr. e. 7/6. századtól bizonyítható (vö. Hésiodos, *Theogonia* 1013, ahol a *Latinos* név felbukkan), Kr. e. 600 körül készülhetett ugyanis, már ha egyáltalán nem hamisítványról van szó, az a praenestei fibula, amelyen a következő szöveg olvasható: *Manios med vhevhaked Numasioi* (Manius me fecit Numerio = Manius készített engem Numeriusnak). Igaz, egyesek ezt a praenestei dialektust megkülönböztetik a Rómában beszélt egykorú nyelvhasználattól, ahogy a Kr. e. 1. évezred első felében más, hasonló nyelvet beszélő csoportokkal ugyancsak lehet számolni Latium területén kívül Dél-Etruriában is. Ilyen nyelv *afaliscus,* amelynek jellegzetes elemei olyan korábbi nyelvi állapotot tételeznek fel, amely a latin nyelvi formákat is megmagyarázza (vö. fal. *med* accusativus lat. *me/med;* fal. *carefo* futurum lat. *carebo).* Valószínű, hogy a faliscus és a latin nyelvterület csak az etruszk zóna közbeékelődésével szigetelődött el egymástól s indult külön fejlődésnek. Régebben kapcsolatot tételeztek fel egy még korábbi fokon a latin és a dél-itáliai *auson,* illetve a szicíliai *siculus* között, de ezt valójában nem lehet tényszerűen kimutatni. Az auson nyelvvel néhány dél-itáliai feliratot lehet összefüggésbe hozni. Ezekről azonban csak annyi biztos, hogy indoeurópai jellegűek, de nem oscusok. Ujabban többen a mai Velence vidékén (Atria, Este, Padova, a Keleti-Alpok, Istria) beszélt *venetust* is a latinhoz közel állónak tartják, de egyelőre csak az látszik biztosnak, hogy e nyelv végső fejlődése már ugyanúgy Itáliában mehetett végbe, akárcsak a latiné, illetve az umberé és az oscusé. Egyesek az Este-kultúrával hozzák összefüggésbe a venetust, úgy gondolva, hogy a vaskortól kezdve szorosabb összefüggés látszik fennállni a régészeti anyag és a helyben beszélt nyelvek között. Mindez azonban továbbra is meglehetősen ingatag terület.

• KRONOLÓGIA

2. évezred A latin nyelv feltételezett kialakulása
600 k. A praenestei fibula (?)

AZ OSCUS-UMBER CSOPORT

A latin itáliai egyeduralmát megelőzően az italikus indoeurópai nyelvek közül ennek a csoportnak a változatai terjedtek el leginkább az Appennin-félszigeten. Az *umber* néhány rövid feliratról ismert a mai Ameria, Assisi, Foligno területéről, legjelentősebb emléke azonban az a hét bronztábla, amely abból a kilenc feliratból maradtak ránk, amelyeket 1444-ben találtak a mai Gubbióban; jelenleg használatos elnevezésük: **Tabulae Iguvinae.** Lényegében itt egy Kr. e. 3/2. századból származó rituálészövegről van szó, amely leghosszabb nyelvemlék az ún. elő-római időkből. Szemléltetésül álljon itt egy rész: *puné* (ha valaki) *puplum* (a népet, vö. lat. *populus) aferum* (megbékéltetni) *heries* (akarja, vö. gör. *khairó), avef* (a [jósjmadarakat, vö. lat. *avis) anzeriatu* (megfigyelni) *etu* (menjen, vö. lat. *itő).* Az umberhez közel álló dialektust beszéltek még a *volscusok,* a *marsusok* és az *aequiculusok,* akiktől meglehetősen kevés nyelvemléket ismerünk.

Az *oscust* igen sok változatban és igen nagy területen beszélték. Ez volt a samnisok nyelve nemcsak a tulajdonképpeni Samnium területén, hanem a Kr. e. 5. századtól Campaniában is, ahol a fő lelőhely: Pompeii. De használták az oscust, illetve dialektusait Lucaniában, Bruttiumban, sőt a szicíliai Messanában is, ahol a korábban Syrakusai városának zsoldjában álló mamertinusok telepedtek meg. További dialektusokként tarthatjuk számon a *paelignust,* a *vestinust,* a *marrucinust* és *afrentanust.* Az oscus nyelvről több hosszabb emlék maradt ránk. Tartalmuk különféle. Nagy részük Kr. e. 200 körüli időből származik. Különös jelentősége van annak a bronztáblának, amely a 18. században került elő Bantia közelében; innen az elnevezése: **Tabula Bantina.** Ennek egyik oldalán egy helyi törvény oscus nyelvű szövege olvasható, amely Kr. e. 100 körűire datálható. Az oscus nyelvre illusztrációképpen álljon itt egy példa: *eítiuvam* (a pénzt) *paam* (amelyet, vö. lat. *quam) vereiiaí púmpaiianaí* (a pompeji ifjúságnak [?]) *trístaamentud* (végrendelet által, vö. lat. *testamentum) deded* (adott, vö. lat. *dedit).* Az egyik, de lehet, hogy esetleg több oscus-umber dialektusból származnak az ún. **sabin glosszák.** Maguk a sabinok Rómától északkeletre, főképpen falusi jellegű településekben éltek. A rómaiak egyébként mindazokat, akik az oscus különféle változatait beszélték, összefoglalóan szabelleknek (Sabelli) mondták.

Ami az oscus-umber csoport nyelvhasználatát illeti, a szintaxis meglehetősen közel áll a latinhoz, bár vannak nagyon jellegzetes eltérések is, így például a genitivus temporis a lat. ablativus temporis helyett, általánosan elterjedt a locativus is, például *eisei terei* = lat. *in eo territorio,* akárcsak a genitivus respectivus használata. Szembetűnőek a fonológiai, hangtani különbségek, így a lat. *qu* és *v* helyén *p-t,* illetve *b-t* találunk, vö. umb. *pisi,* osc. p/s, lat. *quis;* osc. *bivus,* lat. *vivi.*

Morfológiai vonatkozásban feltűnő, hogy az I. declinatióban az egyes genitivus és a többes számú nominativus egyaránt *-űs-ra* végződik, bár vö. a latinban is: *páter familias.* Az infinitivus imperfectus activi végződése *-om,* illetve *-um,* vö. umb. *erom,* osc. *ezum* (= lat. *esse).* Igen jelentős eltérések vannak a latinhoz viszonyítva a szókincs tekintetében, bár ugyanakkor az oscus-umber elemeknek többnyire megvan

az indoeurópai párhuzama, például umb. *heri,* osc. *herest,* vö. gör. *khairó,* de lat. *velle;* umb. *pure-to,* vö. gör. *pyr,* de lat. *ab igne.* Azonban csak az oscusban (illetve a marrucinusban) található meg az *eitvam,* melynek a latinban a *pecuniae* felel meg. Sokszor az oscus szavaknak a latinban egészen más jelentésük van, például az osc. *kasit* etimológiailag a lat. *caretíel* áll összefüggésben, értelme viszont a lat. *decettel,* illetve *oportettel* egyenértékű.

FOGALMAK

sabin glosszák
Tabula Bantina
Tabulae Iguvinae

AZ ETRUSZK NYELV

Meglehetősen nagyszámú emléke maradt fenn (kb. 10 000), ezek nagy részben azonban többnyire pár szavas sír-, illetve felajánlási (votív) szövegek, úgyhogy belőlük az etruszk nyelv szerkezete és grammatikája éppoly nehezen állapítható meg, mintha valaki mai temetőink sírkövei alapján próbálná meg rekonstruálni a magyar nyelv rendszerét. Alig több mint egy tucat olyan etruszk emlék van, amely tíz szónál többet tartalmaz. A legterjedelmesebb a kb. 1300 szóból álló, ún. **zágrábi múmiatekercs** (teljesen bizonytalan, hogy az eredetileg *liber linteus* -'lenvászon könyv'- miként került Egyiptomba, és miért használták fel egy női test mumifikálásához), valamint a **maglianói** (hebai) **ólomlapocska** (kb. 70 szó), a **capuai agyagtábla** (kb. 300 szó), a jogi jellegű **perusiai** (perugiai) **kőcippus** (mintegy 130 szó), egy tarquiniai magistratust magasztaló szarkofágfelirat, **elogium** (kb. 60 szó). A kutatás sokat várt valamilyen terjedelmesebb kétnyelvű (bilinguis) szöveg előkerülésétől. Az 1957-től Cerveteri (Caere) régi kikötővárosában, Pyrgiben (Pyrgoi) megindult ásatások során 1964-ben rá is bukkantak 3 aranylapocskára. Ebből kettő etruszk nyelven (16, illetve 9 sor terjedelemben), egy pedig föníciai (pun) dialektusban (11 sor) íródott. Sajnos azonban itt nem szó szerinti fordításról van szó, hanem csupán egyfajta parafrázisról, vagyis át-, illetve körülírásról. így a **pyrgi táblácskák** révén közelről sem sikerült az etruszk nyelvvel kapcsolatos problémákat kellőképpen tisztázni.

Továbbra is várat magára az etruszk nyelv besorolásának pontosabb meghatározása, csak az valószínű, hogy egyesek (pl. a bolgár Georgiev) feltételezésével ellentétben nem tartozik az ún. indoeurópai nyelvek közé, noha vannak benne az indoeurópai nyelvekre visszavezethető elemek is, például a görögből és az italikus dialektusokból vett kölcsönszavak. Magukat az etruszk szövegeket különben jól tudjuk olvasni, hiszen a Kr. e. 7. századtól használt, eredetileg 26, később 23, majd 20 betűből álló etruszk ábécé feltehetőleg a kyméiek által alkalmazott chalkisi írásrendszerből fejlődött ki, bár némelyek e téren a föníciai kereskedők közvetítésével is számol-

nak. Bonyolult és vitatott azonban a nyelvi értelmezés kérdése. Régebben elsősorban etimologikus úton törekedtek a tisztázásra, de ez az eljárás általában nem vezetett megnyugtató eredményre. Ujabban inkább az ún. „kombinatorikus", illetve a „bilingualis" módszer került előtérbe. Az előbbi a szövegek közvetlen elemzéséből indul ki, figyelembe véve tárgyukat, rendeltetésüket, esetleg - ha vannak ilyenek - a kísérő ábrázolásokat, továbbá a tulajdonnévformákat. Az egyes szövegrészek, textusok egybevetésével történik azután a szókészletre és nyelvtanra vonatkozó következtetések helyességének ellenőrzése. Ez a gyakorlati metódus elég sok jól használható eredményt hozott. Az ún. „kétnyelvű" módszer az etruszk, illetve az umber és a latin vallási és jogi formulák közötti párhuzamosságot kamatoztatja a vizsgálatok során.

FOGALMAK

capuai agyagtábla
elogium
maglianói ólomlapocska
perusiai kőcippus
pyrgi táblácskák
zágrábi múmiatekercs

Az etruszkok

AZ ÚN. ETRUSZK EREDETPROBLÉMA

Róma fölemelkedését megelőzően két etnikumnak sikerült fejlett városi kultúrát kialakítani Itáliában: a görögöknek és az etruszkoknak. Az utóbbiak magukat Dionysios Halikarnasseus szerint a *Rasenna* névvel illették, s feliratokon valóban előfordul a *rasna* megjelölés. A szakkutatásban és a köztudatban azonban e nép végül is latin elnevezésével *(Etrusci,* illetve *Tusci)* él tovább, s erre a formára utalnak a görög *(Tyrsénoi,* vagy *Tyrrhénoi),* valamint az umber *(Turskus)* megjelölések is. Ez a kutatás számára még mindig meglehetősen sok tisztázatlan problémát jelentő nép a Kr. e. 7. század kezdetétől feliratokkal bizonyíthatóan jelen van az Appennin-félsziget életében, mindmáig sok vita van azonban akörül, hogyan is alakult ki ez az etnikum, amelyet már az ókoriak jelentős része bevándorolt elemnek tekintett, úgyhogy az etruszkok „eredetének" kérdése hosszú időn keresztül az etruszkokra irányuló kutatások középpontjában állt.

Hérodotos egyik közlése szerint (1,94) az etruszkok Kis-Azsiából érkeztek volna tengeri úton Itáliába. Több más antik szerzőnél is ezzel a nézettel egybecsengő információ található. Úgy tűnt, hogy a 19. században és az 1900-as évek első felében a kutatás további perdöntő érveket és tényeket is fel tud hozni a keleti származtatás mellett. Egyesek az etruszkok görög Tyrsénoi elnevezését összefüggésbe hozták azzal a tursa etnikummal, amely a Kr. e. 13. századi egyiptomi feliratokon bukkan fel az országra törő, ún. **tengeri népek** között. Ugyancsak a Keletre utaltak bizonyos régészeti, vallástörténeti, nyelvi dokumentumok is. A Vetuloniából, illetve Praenestéből ismert, felül applikációval ellátott bronzüstök párhuzamai részben a phrygiai

Gordionból, valamint Armeniából és Urartuból mutathatók ki, részben innen is származnak. Az áldozati állat májából való jósláshoz szolgált eligazításul az ún. **piacenzai bronzmáj,** amelynek agyagból készült megfelelői Ugaritból (Szíria), illetve az Eufrátesz (Euphratés) menti Mariból ismeretesek. Továbbá a Kis-Azsia közelében fekvő Lémnos szigetéről 1885-ben előkerült egy olyan sztélé, amely az etruszkhoz hasonló nyelven írt feliratot tartalmaz, a szótövek és szavak egy része ugyanis megtalálható az etruszkban, s gyakran a szóvégződések is megegyeznek vagy hasonlóak. Az etruszk sírvárosok (vö. Caere, ma: Cerveteri) és a Kelet vallási képzetei között egyesek szintén párhuzamokat véltek felfedezni. Minthogy a jelzett adatok részben igen különböző időpontokból származnak, részben eltérő korszakokra utalnak, ezért egyesek a Keletről történő beáramlásnak több hullámával számolnak: *a)* a Kr. e. 13. század körül jelentek volna meg a Mediterráneum e körzetében a tursák a sardanákkal együtt; *b)* őket követte volna a Kr. e. 8. század előtt egy pelaszg bevándorlás; *c)* majd újabb elemek érkeztek Kis-Azsiából, akiket a kimmerek és a szkíták hoztak volna mozgásba.

Ez a koncepció azonban súlyos nehézségekkel találja magát szembe. Például Hérodotos közlése egyértelmű: az 1, 94-es szöveghely világosan utal rá, hogy itt csak egy szóbeli hagyományról van szó, amelytől részben eltérő, még ha annak ellent nem is mondó változatot ugyancsak közöl a görög történetíró (1, 57). Másrészt az ún. orientalizáló stílus Etruriában meglehetősen sok és eltérő jellegű, Itáliától keletre fekvő területre utal, Görögországtól kezdve Cipruson át egészen Egyiptomig, illetve Fönícián át Mezopotámiáig, valamint Urartuig, s az ilyenfajta egyezések sokkal inkább magyarázhatók kulturális hatásokkal, illetve kereskedelmi érintkezéssel, mintsem tömeges bevándorlási hullámokkal. További kétkedésre ad alkalmat az a körülmény is, hogy a **Villanova-kultúra** és az orientalizáló stílus megjelenése között nincs éles törés, ami szükségessé tenné valamilyen új etnikum tömeges megjelenését az Appennin-félszigeten. Az is nagyon valószínűnek látszik, hogy az etruszkoknak már a Kr. e. 8. század előtt későbbi fő bázisterületükön kellett élniük, mert mindenekelőtt így magyarázható, hogy az ekkor meginduló görög kolonizáció az ettől délre eső körzetekre korlátozódik, annak ellenére, hogy a telepesek egyik fő célja éppen az ún. etruszk bányavidék megszerzése lett volna. Az etruszkok egységes keleti származtatása ellen tehát eléggé súlyos ellenérvek szólnak, bár valószínű, hogy kisebb mennyiségű és talán különféle keleti eredetű elem bevándorlásával mégiscsak számolni kell, amelynek szerepe lehetett az etruszk etnikum végleges kialakulásában a Kr. e. 10-8. század között.

A 18-19. században tudós körökben kialakult egy olyan felfogás is, amely az etruszkokat ugyan szintén bevándorlóknak tekintette, de nem keletről, hanem északról. Ennek az elméletnek két megfigyelés volt a kiindulási pontja. Egyrészt föltételezték, hogy összefüggés van az etruszkok saját *Rasenna* elnevezése és az Alpok középső, keleti részén élő *Rhaeti* között. Másrészt az etruszkokat azonosították a Villanova-kultúra halotthamvasztó hordozóival, akik szerintük Közép-Európa halotthamvasztó népeinek sorából vándoroltak volna be. Ez az elmélet azonban nem számol azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a **halotthamvasztás** már a bronzkori Itá-

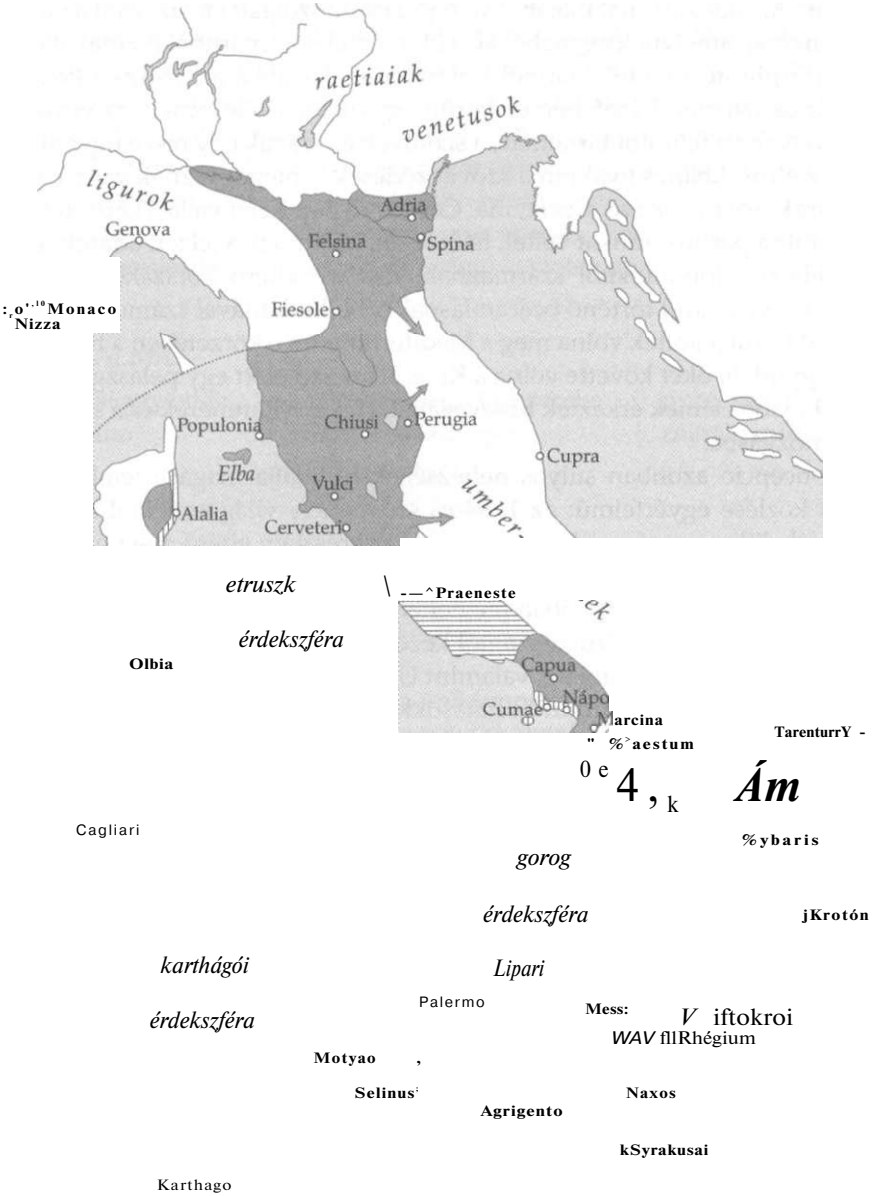

3. • AZ ETRUSZKOK TENGERI ÉS SZÁRAZFÖLDI TERJESZKEDÉSE

liában széles körben elterjedt, megtalálható az ún. Proto-Villanovában is, úgyhogy a Villanova-kultúra halotthamvasztóit nem kell szükségképpen északról frissen betelepülő elemeknek látnunk, még akkor sem, ha nagyon plauzibilis, hogy az Alpokon át szinte állandó jelleggel volt egyfajta népességbeszivárgás a félsziget területére.

Újabban elég sok híve van az ún. **autochthón** elméletnek, amelynek eredete a klasszikus antikvitásra megy vissza. Dionysios Halikarnasseus (1, 30) ugyanis azt tartotta a legvalószínűbbnek, hogy az etruszkok nem vándoroltak be sehonnan sem, hanem Itália őslakói voltak. A modern kutatás e nézet igazolására azt az elméletet szokta előadni, hogy az etruszk nyelv ahhoz az indoeurópaiakat megelőző nyelvi szubsztrátumhoz tartozott, amely a Földközi-tenger medencéjének nagy részére kiterjedt. (Innen az ún. mediterrán szubsztrátum elnevezés.) Ezt többek közt az támasztaná alá, hogy nem egy etruszk helynév előfordul Dél-Itáliában, illetve a Mediterráneum keleti körzetében (pl. Cortona, Krotón, Gortynfa]), bizonyítva, hogy ez az ősi Földközi-tenger vidéki nyelvi alap egykor széles területeket fogott át. E felfogás szerint tehát az etruszknak a prehellén és az anatóliai nyelvekkel való esetleges érintkezése nem a keleti származás mellett, hanem egy ősi mediterrán nyelvi bázis megléte mellett szólna.

Mivel az eddigi elméletek csak részigazságokat tartalmaznak, ma általában a felé a megoldási kísérlet felé hajlik a legtöbb kutató, hogy végül is az etruszk nép Itália területén alakult ki, részben helyi, részben keletről, illetve északról érkezett elemekből. Ez a folyamat, az etruszk **saecularis** gondolattal is (miszerint az etruszkok élete 10 *saeculumoi,* 'századot' fog át, s az utolsó két periódus a Kr. e. 1. századra esik) összhangban, a Kr. e. 10-8. században mehetett végbe, ekkor jött létre az etruszk nép sajátos arculata. Az etruszkok tehát olyan civilizációt képviseltek, amely in situ fejlődött ki, genezise során különféle etnikai elemeket és kulturális fokozatokat egyesítve, így az etruszk műveltség a civilizáció egyfajta olvasztótégelyének is tekinthető. Mindenesetre újabban ismét elég erősen hangsúlyozták egyesek a nyugat-anatóliai vaskori nyelvekkel mutatkozni látszó analógiákat (vö. Woudhuizen). A magyar nyelvvel történő kapcsolatba hozatal azonban teljesen tudománytalannak mutatkozik.

FOGALMAK

autochthón	piacenzai bronzmáj	tengeri népek
halotthamvasztás	saecularis	Villanova-kultúra

AZ ETRUSZK VÁROSI CIVILIZÁCIÓ

A Kr. e. 8. században Itália nagy részére a falusias, részben tanyasias települési forma nyomja rá a bélyegét (vö. *vicus, pagus),* két körzet van csupán, ahol már ettől az időtől kezdve fejlett urbanizációval találkozunk, s ez a görögök által kolonizált Dél-Itália (Magna Graecia), illetve az etruszkok lakta zóna. Ami ez utóbbit illeti, itt a vá-

rosok többnyire olyan helyeken fejlődnek ki, amelyek korábban a Villanova-kultúrához tartoztak. A városok főképp két körzetben bontakoznak ki: egyfelől a tengerpart közelében, ahol például Veiit, Caerét (olaszul: Cerveteri), Tarquiniát (latinul: Tarquinii), Vulcit, Vetuloniát, Rus(s)elaet, Populoniát és Volaterraet találjuk, másfelől pedig a szárazföld belsejében, a Tiberis és mellékfolyói mentén, a völgyek természet által védett magaslatain. Ebbe az övezetbe tartozik Volsinii (olaszul: Bolsena), Orvieto, Clusium (ol. Chiusi), Perusia (ol. Perugia), Cortona, Arretium (ol. Arezzo), Faesulae (ol. Fiesole).

Ezt az etruszk urbanizációt részben antik híradásokból, részben mai régészeti feltárásokból, illetve légi felvételek segítségével ismerjük. Eszerint tudjuk, hogy az etruszkok sajátos szertartás alapján - **ritu Etrusco** - végezték el a városalapítással kapcsolatos feladatokat. Ez a rítus megszabta mind az alaprajzot, mind a városfal körvonalát, mind az azt átszelő kapuk helyzetét, valamint a fellegvár és a templomok helyét, sőt ez utóbbiaknak még a számát is. Az etruszkok úgy képzelték, ahogy erre Róma *ritu Etrusco* alapítási legendájából következtetni tudunk: a város a világmindenség, a **mundus** kicsinyített mása, melyet a négy világtájnak megfelelően oszt négyfelé (latin elnevezéssel) a **cardo** és a **decumanus** vonal. Ez utóbbi elvhez igazodik azután a városok egymást derékszögben metsző szabályos úthálózata, ahogy azt Marzabotto régészetileg tisztázott és Spinának légi felvétek révén ismert alaprajza bizonyítja. Ez a rendszer figyelembe vette egyébként a fellegvár és a kultikus épületek elhelyezését is, s a kapuk kijelölése is a *cardo* és a *decumanus* vonalak segítségével történt.

Maguk az etruszkok ezt a jelzett rendszert azonban elég nagy rugalmassággal alkalmazták a gyakorlatban, figyelembe véve természetesen a terepviszonyokat. Nem lehet például mereven érvényesíteni a szabályt Orvieto esetében, melyet egy szakadékoktól körülvett magaslaton kellett elhelyezni, s meglehetősen szabálytalanok Perusia és Arretium körvonalai is. Nagyon valószínű egyébként az is, hogy a már fentebb ismertetett, két, egymást merőlegesen metsző egyenes szerint történő elrendezés csak később, hosszabb történeti fejlődés eredményeként alakult ki, mert például a Kr. e. 6. század elején megsemmisült Vetulonia utcái még meglehetősen girbegurbák voltak. Az etruszk urbanizáció elképzelhetetlen a görögség hasonló jellegű vívmányai nélkül is. Erre utal például, hogy az etruszkok híres mérőeszköze, a **groma,** melyet később a római földmérők is átvettek, elnevezésében is utal görög eredetére (vö. *gnómón* vagy *gnóma).*

Az időbeli fejlődést jelzi az a körülmény is, hogy az oly híres és jellegzetes „ciklopikus" etruszk városfalak csak a Kr. e. 6-5. században jelennek meg a gallok fenyegetésének elhárítására, korábban a természettől védett helyekre épülő etruszk városoknak századokon át nem volt szükségük ezekre a hatalmas kvadrátkövekből kötőanyag nélkül megépített erődítményekre. Tarquinia (latinosan: Tarquinii) városfalának hossza egyébként kb. 10, Volaterráé 9, Volsiniié pedig kb. 7 km volt; Caere esetében 150, Tarquinia esetében pedig mintegy 140 hektárt vett körül, ami azt jelenti, hogy a város területe Capuáéhoz hasonlóan nem volt teljesen beépülve, akadtak itt kertek, rétek és üres telkek is. A városfalon belül egyébként a kőépítkezést felváltotta a fa-, amelyet helyenként **terrakottával** díszítettek. Csak az alapok készültek kőből.

Temetkezés. Az urbanizáció megmutatkozik az etruszk nekropolisokban is. A Kr. e. 6-5. századi temetővárosok ugyanis a maguk utcáival és kis tereivel híven visszatükrözik az élő emberek koordináták mentén elrendezett mindennapi városának képét. Persze maga az etruszk temetkezés is hosszú utat tesz meg, amíg eddig a szintig eljut. A korai időben jobbára hamvasztásos **pozzosírokat** találunk, később inkább a **fossasírok** terjednek el, s megjelennek a kamrás tombák is, amelyeknek többféle változata van. Caerében találunk olyan családi temetkezést, mely egy **átrium** körül kialakított, a nők és férfiak eltérő kőágyaival ellátott szobarendszerből áll, s az egészet egy dobszerű talpazaton nyugvó **tumulus** borítja. Másutt lejtős folyosóval készült az esetenként kupolával büszkélkedő **tómba** (Quinto Fiorentino), megint másutt mykénéi sírokra emlékeztető tombák vannak (G. Caputo), illetve olyan sziklába vájt sírok is előfordulnak, amelyek oszlopos homlokzata meg oromzata a lykiai temetkezésekre emlékeztet. Az etruszk temetkezés már viszonylag korán roppant gazdagságot mutat, különösen kitűnnek berendezésük bonyolult választékosságával és luxusával az ún. fejedelmi tombák (vö. Populonia, Vetulonia, Vulci, Caere).

- FOGALMAK

atrium
cardo
decumanus
fossasírok
groma
mundus
pozzosírok
ritu Etrusco
terrakotta
tomba
tumulus

- KRONOLÓGIA

8. sz. Az urbanizáció kezdetei Dél-Itáliában és az etruszk területen

FÉMMŰVESSÉG ÉS FÖLDMŰVELÉS

Mi a magyarázata Itália eme középső, illetve északnyugati része gyors fejlődésének, a környező területektől elütő nagyarányú urbanizációjának? A fő indok valószínűleg az, hogy a rézbányászat után ekkor fedezik fel az itteni gazdag vastelepeket, amelyek kiaknázása ebben az időszakban veszi kezdetét. Etruria alapvető fontosságát e tekintetben bizonyítja az a körülmény, hogy a vas megjelölésére szolgáló latin *ferrum* szó feltehetőleg etruszk eredetű. Ennek az volt a háttere, hogy az egész tirrén tengerpart Volaterrae és Populonia magasságában, valamint Elba szigete tele van vasérclelőhelyekkel. Az ókorban azonban gazdagnak számítottak még az itteni rezes ónbányák is. Mindezek kiaknázása hamar elkezdődött, akárcsak a nyersanyag

helyi feldolgozása, valamint nagy részének exportálása. Emellett szól, hogy Populoniát később is a pénzeken Volcanus kovácsisten jelképezte kalapácsával és fogóival; Elba szigetének pedig a görögök az *Aithal(e)ia* nevet adták. A megjelölés az *aithó* 'meggyújt, éget, ég' igével áll összefüggésben, s arra utal, hogy a hajósok és kereskedők számára a sziget már messziről felismerhető volt üzemei fekete füstjéről. Egyesek szerint a sziget neve talán már a pylosi táblákon felbukkan. Lehet; mindenesetre az valószínű, hogy a különféle etnikumokhoz tartozó keleti hajósokat a fémlelőhelyek csábíthatták a keleti partokhoz. A nyersanyag áruforgalmából egyébként még a környező déli települések is hasznot tudtak húzni. Bizonyság erre, hogy az etruszk bánya- és ipari körzetet a görögök által kolonizált Campaniával összekötő út (a via Latina) mentén, éspedig közelebbről Praenestében szintén hatalmas gazdagodás következik be ekkor, miként azt a Barberini- és Bernardini-tombák igazolják. Mindenesetre a Kr. e. 8. században a chalkisiak ezért települhettek le Pithecussae (görögül: Pithékus[s]a[i], a mai Ischia) szigetén, mert ez kapcsolódott ahhoz a kereskedelmi forgalomhoz, amelyet az etruszkok a praenestei úton bonyolítottak le Campaniával. Az Etruriából előkerült föníciai import mennyisége azt is szemlélteti, hogy a föníciai hajósok és kereskedők figyelmét szintén felkeltette az etruszk bányavidék. Tehát az etruszk civilizáció robbanásszerű kibontakozását ez a bányászati és kereskedelmi háttér magyarázza a mediterrán vaskor időszakában.

Az a körülmény, hogy a fémek nagy bőségben rendelkezésre álltak, kedvezett a kézművesipar fejlődésének, még akkor is, ha a fém nagyobbik felét valószínűleg el is szállították. A sírokból bőségesen kerültek elő míves vas- és bronztárgyak, különféle szerszámok, fegyverek. Különösen értékes művészi munkák ismeretesek például Vulciból, Vetuloniából, Perusiából, Cortonából és a bronz Kimérájáról (Chimaera) híres Arretiumból (ma a firenzei Museo Archeologicóban látható). Ha nem túl nagy mennyiségben is, de külföldre szintén eljutottak az etruszk kézművesipar és iparművészet termékei (így keresettek voltak az etruszk bronztrombiták).

Igen fejlett volt az etruszk földművelés is. Ismerték az öntözéses gazdálkodást, és a hidraulika szabályaival tisztában lévén, nagyszabású mocsárlecsapolási munkálatokat hajtottak végre. A kiszárítás nemcsak a maláriát csökkentette, illetve szüntette meg, hanem gyarapította a mezőgazdaságilag hasznosítható földterületet is. így nyíltak meg a gabonatermesztés és az állattenyésztés számára azok az Arretium és Faesulae közti területek, melyeket az ókorban kifejezetten **campi Etrusciként** emlegettek. Úgy tűnik, hogy a földek művelése már viszonylag korán szolganépek igénybevételével történt (nem lehet véletlen, hogy a 'rabszolga' jelentésű latin *famulus* esetleg az etruszkból jött). Igen korán megismerték a görögöktől az etruszkok az olajfa termesztését, illetve az olaj előállítását. Erre utal egy agyagfólián olvasható igen korai felirat: *aska eleivana* = olajos (vö. gör. *elaion* 'olaj') edény (vö. gör. *askos* 'tömlő'). Később híresek voltak az etruszk borok is. A földművelés Etruriában igen korai időtől fogva megkövetelte a határok rögzítését, ahogy azt mind az etruszk **cippusok,** mind a főisten, Tinia alakja mutatja, aki egyfajta határisten volt; vö. lat. **terminus,** ami határkövet jelent. A perusiai kőcippus feliratán a *helu tesne* kifejezésfeltehetőleg'földjog'-otjelent *(hil-helu* = föld, *tesan-tesne* = jog). Tudomásunk

van egy, az etruriai földjogról szóló könyvről is *(liber qui inscribitur terme iuris Etruriae).* Egyaránt voltak arisztokrata nagybirtokok és paraszti családok által művelt kisparcellák.

- FOGALMAK

  campi Etrusci
  cippus
  terminus

A12 VÁROSÁLLAM

Az élet minden területére kiterjedő nagyarányú kulturális fellendülés nyilván messzemenően kedvezett az etruszk nép kialakulásában szerepet játszó etnikai faktorok egységesülésének, egy meglehetősen homogén etruszk civilizáció megszületésének. Ez a kulturális egységesülési folyamat azonban nem járt együtt a politikai egység létrejöttével. Az egyes városállamok alapvetően megőrizték függetlenségüket, még ha a források megemlékeznek is a 12 vezető etruszk városállam, a **Dódekapolis** egyfajta szent szövetségéről. A tagállamokként említett városok például Veii, Caere, Tarquinia, Vulci, Rusellae, Vetulonia, Populonia, Volsinii, Clusium, Arretium, Perusia, Volaterrae, Faesulae, Cortona stb. Már az eddig felsorolt városok száma is több, mint tizenkettő. Ennek az az oka, hogy a szövetség összetétele idővel változott, ami összefüggésben állt az egyes városok jelentőségének csökkenésével, illetve növekedésével is. így koronként más-más városok alkották a Dódekapolis szövetségét, egészen addig, míg a 12-es számot ki nem bővítették 15-re, amire a latin *quindecim populi Etruriae* (Etruria 15 népe) kitétel utal. Ez a „szent szövetség" elsősorban vallási, kulturális jelentőségű volt. Erre utalnak a Fanum Voltumnaenál évente megrendezett pánetruszk játékok és ünnepségek (színielőadások, atlétikai játékok, vásárok), amelyekre a 12 városállam **lucumói** köréből megválasztott, főpapi jellegű feladatkört ellátó **zilath** (praetor) irányításával került sor.

A **dódeka hegemóniáinak** tehát nem volt határozott politikai arculata, szilárd, erős szervezete, amely befolyásolhatta volna Itália további népeinek sorsát, s amelytől másoknak - erejüket összefogandó - félniük kellett volna. Az sem igazolható, hogy az etruszk városok szövetsége valamiféle külső (pl. római) veszély elhárítására jött volna létre. Valószínű, hogy itt egy későbbi fejleményről van szó, amelyhez feltehetőleg a kis-ázsiai ión városok is mintát szolgáltathattak. Mindenesetre a szövetség szakrális jelentőségére utal az a körülmény, hogy az etruszkok által később meghódított területeken (Campania, a Pó völgye) szintén létrejött az ún. *Dódekapolis* rendszere a tulajdonképpeni etruriai **duodecim populi** analógiájára.

Az etruszkok gazdasági sikerei nyilván felfokozták az amúgy is tettre kész népesség ambícióit, amely igyekezett kiszélesíteni vállalkozásai színterét. Az etruriai

fémek kereskedelmi útvonala dél felé húzódott, ezért nyilvánvalóan fölvetődött annak célszerűsége, hogy az etruszkok ellenőrzésük alá vonják az egyes jelentősebb latiumi és campaniai településeket. Campaniában félreérthetetlenül etruszk jelleget mutat Capua, Nola, Acerrae és Marcina. Maga Latium is - beleértve Rómát - akár viszonylagos, akár teljes etruszk ellenőrzés, illetve befolyás alá került. Az említett körzetekből több-kevesebb etruszk felirat is előkerült. így az egyik leghosszabb - funerális jellegű rítust tartalmazó - emlék Capuából (etruszk nevén Volturnumból) való, de ismerünk feliratokat például Pompeii városának **fóruma** területéről is. Az etruszkok Campaniában szoros kapcsolatba kerültek a Magna Graecia-i görögséggel, mellyel viszonyuk - városállamok szerint is - változóan alakult.

Észak-Itáliában Felsina, Spina, Ravenna stb. mutatja az etruszkok jelenlétét, akiknek kezén volt még Melpum (később Mediolanum, illetve ma: Milano), Mantua (Mantova), valamint még néhány más, az itteni Dódekapolishoz tartozó város, melynek meghatározása, azonosítása egyelőre vitás. Mindenesetre a mai Verona környékéről etruszk kultuszt, Veleia körzetéből pedig etruszk földmérést tudunk kimutatni (lásd az itteni Tullare helynevet, amely eleve ugyancsak a földre utalhat). Az adriai kikötő, Spina jelentősége azután nőtt meg, hogy az etruszkok Kr. e. 474-ben Cumaenál vereséget szenvedtek a campaniai görögségtől, s lehetetlenné vált a Balkánnal való kapcsolat a Tirrén-tenger mentén. Ezután inkább az Adrián keresztül valósult meg a kereskedelmi összeköttetés, például az athéniekkel.

Az etruszkoknak nemcsak az itáliai szárazföldi kereskedelmi utak ellenőrzés alá vonása volt célszerű, hanem legalább ugyanakkora érdekük fűződött a tengeri utak ellenőrzéséhez is, hiszen az etruriai fémek nagy része, de az ipari termékek is, beleértve a kerámiakészítményeket is, például a jellegzetes fekete *bucchero* edényeket, ilyen úton hagyták el az Appennin-félszigetet, hogy a tengeren túl találjanak különböző helyeken piacra. Az etruszkok számára a tengeren való megjelenést megkönnyítette az a körülmény, hogy több tekintélyes etruszk város nem messze fekszik a tengertől, mint például Caere, Tarquinia, Vulci és Vetulonia, melyek közül a két elsőnek megfelelő kikötővárosai is voltak, Caerének Pyrgi és Punicum, Tarquiniának pedig Graviscae. Egyesek szerint Etruria **thalassokratiára,** tengeri uralomra tört volna, ez azonban aligha történhetett átfogó szervezettséggel, mert e vonatkozásban - akárcsak a szárazföldi terjeszkedés esetében is - inkább az egyes etruszk városállamok (pl. Caere) kezdeményezőkészségére kell gondolnunk, mely ritkán vezetett nagyobb arányú összefogáshoz az etruszk polisok között.

Magától értetődő, hogy az ún. etruszk thalassokratia kiépítése során a legtöbb konfliktus a görögökkel támadt, akik - részben éppen az etruriai fémeket tartva szem előtt - megpróbálták biztosítani egyfelől a Messanai-szoros, másfelől pedig a Hispánia és Massilia felé vezető útvonalakat úgy, hogy **kolóniákkal,** vagyis ún. gyarmatvárosokkal megszállták Dél-Itália egyes körzeteit, s a Tirrén-tenger nagy szigetein: Szardínián és Korzikán is igyekeztek megvetni a lábukat. Minthogy ez a görög expanzió sértette a pun érdekeket is, hamarosan sor került az etruszkok és Karthágó (a legjelentősebb fönníciai gyarmatváros Észak-Afrikában) összefogására. így érthető, hogy a Pyrgiben előkerült bilinguis feliratokon is arról van szó, hogy a caeréi uralkodó a sémi Astarténak

fejezi ki háláját és köszönetét. A pun-etruszk összefogás vezetett azután az alaliai (aleriai) győzelemhez (Kr. e. 540-535 k.), mely Korzika feladására késztette a görögöket, Dél-Itáliába települve át (vö. Velia). Az etruszk hegemónia a Tirrén-tengeren Kr. e. 474-ig tartott, amikor Cumaenál vereséget szenvedtek a görögöktől. Az egyre erősebb karthágói tengeri befolyás is hozzájárult az etruszk „thalassokratia" összeomlásához.

FOGALMAK

dódeka hegemóniái
Dódekapolis
duodecim populi
forum
kolónia
lúcumo
thalassokratia
zilath

KRONOLÓGIA

540 k. Alaliai csata
474 Cumaei csata

POLITIKAI BERENDEZKEDÉS, TÁRSADALMI STRUKTÚRA

Az etruszk városállamok eredetileg monarchiák voltak, élükön a **lucumóval** (ez latinos forma, az eredeti etruszk megjelölés: *laukhme vagy laukhumakh).* Az uralkodó kezében egyszerre volt katonai és vallási hatalom, ezért jellege összevethető ama királyéval, akivel a későbbi auctorok közlései alapján a korai Rómában számolnunk kell. Az etruszk uralkodók hatalmi jelvényei meg is egyeztek a Rómában használtakkal: arany diadém, összecsukható, elefántcsont-berakásos szék, a majdani római **sella curulis,** a tetején sasban végződő jogar, arannyal átszőtt bíboröltözék. A lucumo kísérője egy hivatalszolga volt, aki kétélű bárddal ellátott vesszőnyalábot vitt (vö. a római **fascesszel).** A későbbiekben (kb. a Kr. e. 6-5. század fordulóján) a királyságot oligarchikus köztársaság váltotta fel, amelyben az irányítás választott tisztségviselők kezében volt, Rómával ellentétben azonban az etruszk városállamokban e tisztségek esetében nem érvényesült a kollegialitás elve. Ha a király személye fennmaradt, a továbbiakban tevékenysége vallási funkciók ellátására korlátozódott, a valóságos hatalom egy éves magisztrátus, azaz tisztségviselő kezébe ment át, akit az alacsonyabb tisztségviselők, a **zilathok** kollégiuma segített munkájában. Egyes helyeken **marukkal** találkozunk, akik egyszerre magisztrátusok és papok. Szerepüket a korai római **aedilisekével** szokták összevetni, s Orvietóban elő is fordul ez utóbbi latin szó megfelelője: *ailf.* Ez arra engedett következtetni, hogy nemcsak az etruszk intézmények hatottak Rómára, hanem a rómaiak is befolyásolták az etruszkokat. Néhány városállamban azonban megmaradt az egyeduralom, bár jellege tisztázatlan, lehet, hogy **tyrannisról** van szó.

Az etruszk társadalom jellege elég nehezen határozható meg. A közelmúltban is

akadtak még olyanok, akik részben az ún. **ázsiai termelési módhoz** sorolták az etruszkok társadalmát (pl. Ch. Parain, Tőkei F.), részben „feudális" arculatát hangsúlyozták (pl. J. Heurgon). Az előbbi mellett nem sok konkrét érvet lehetett felvonultatni, mert a nagy lecsapolási munkálatok nemcsak az ún. „ázsiai" társadalmakra jellemzőek; a „feudális" minősítés pedig túl anakronisztikusnak tűnik. Az mindenesetre valószínű, hogy az etruszk társadalom erősen kétfelé tagolódott, döntő szerep jutott benne a **patrilineáris** családokon, illetve nemzetségeken nyugvó arisztokráciának; másfelől ott volt a függő helyzetben lévők hatalmas tömege, akiknek a státusa azonban nem volt egységes. Az előbbi kategóriát a névvizsgálat, a **prosopographia** segítségével viszonylag elég jól megismerhetjük, lévén, hogy főleg a feliratokról meglehetősen nagyszámú nevet ismerünk, s ennek a névanyagnak megvannak a maga jellegzetes törvényszerűségei. A csak egyszerű személynévvel rendelkező idegenekkel és rabszolgákkal ellentétben a tulajdonképpeni etruszkoknak volt előnevük, illetve családi vagy nemzetségnevük, amely utóbbi többnyire valamilyen személy-, hely- vagy istennévből képzett szó. Minthogy a család, illetve nemzetség minden tagját megillette ez a név, így viszonylag könnyen megállapítható egy-egy körzet arisztokráciája. Különösen sokat segíthet a vizsgálatok során, ha adott a **patronimikon** vagy esetleg a **matronimikon.** Problémát leginkább az okozhat, hogy pusztán a névadási formulák alapján nem mindig lehet tisztázni, melyik etruszk tartozik felső vagy alsó kategóriába. Egyesek úgy gondolják, hogy az etruszk városállamok korai általános virágzása idején még egy viszonylag **egalitárius** társadalom jött létre, amelynek hanyatlása idején kiemelkedett vagy talán újból megerősödött egy mind oligarchikusabb jelleget öltő arisztokrácia, amely kezében tartotta az egész vagy csaknem a teljes polgári, illetve vallási irányítást, egyszóval a hatalmat. Ezeket a személyeket nevezték a latin források **principesnek.**

A principes gazdagságát nem utolsósorban a tőlük függő személyek száma adta. Kiterjedt cselédséggel találkozunk városi házaikban, palotáikban; a mezőkön pedig földművesek tömege dolgozott. A **familia rustica** kapcsán a latin nyelvű források általában a **servi** és a **liberti** megjelölést használják, holott a valóságban a függő helyzetben lévő falusiak helyzete ennél sokkal bonyolultabb lehetett. Dionysios Halikarnasseus a principesnek **penestait** tulajdonít, s ezt szolgasorba kényszerített, röghöz kötött bennszülött lakosságnak értelmezhetjük, minthogy az eredeti penestai kategóriája ilyeneket jelölt Thessaliában. A falusi rabszolgák nagy száma jobb sorban élhetett, mint általában a római servusok, mert - a római jogászok nagy csodálkozására - volt tulajdonjoguk. Voltak persze nehéz körülmények között dolgozó rabszolgák is, az **ergastérionok,** vagyis a „dologházak" munkásai, akiknek munkahelyei a mocsárlecsapolások, a bányák és a kőfejtők voltak. A rabszolgák egy része bizonyos fokú szabadságot is elnyerhetett, s ezeknek a **lautninak** ugyancsak lehettek rabszolgái és felszabadítottai. A függő helyzetben lévő kategóriák csúcsán a **lautneteri** vagy **etera** csoportja helyezkedett el, akik a római **cliensekkel** rokoníthatók. Ezek a városokban egy *zilath* védelmét élvezték *(zilath eterav).*

Az etruszk társadalom jellegzetes vonása, hogy itt a nőknek nagyobb mozgásszabadsága volt, mint Rómában vagy Görögországban. Részt vehettek a játékokon,

elvegyülhettek a lakomákban. Mint arról azok a későbbi legendák tanúskodhatnak, melyek Tarquinius Priscus feleségéről, Tanaquilról, illetve az egyesek által Mastarnával (Macstrana) azonosított Servius Tullius leányairól szólnak, az etruszk nők egy részének politikai szerep juthatott. Státusukat **praenomenjük** is kifejezheti (Tanaquil, Ramtha), mellyel a római nők nem rendelkeztek. A feliratokon nem véletlenül találjuk meg gyakran az apai mellett az anyai leszármazást is. így egy Tarquiniában működő tisztségviselő megnevezése ekképp hangzott: Larth Arnthal Plecus clan Ramthask Apartrual (Lars, Aruns Pleco és Ramtha Apatronia fia).

FOGALMAK

aedilis (ailf)
ázsiai termelési mód
cliensek
egalitárius
ergastérion
etera
família rustica
fasces
lautneteri
lautni
liberti
lucumo (laukhme)
maru
matronimikon
patrilineáris
patronimikon
penestai
praenomen
principes
prosopographia
sella curulis
servi
tyrannis
zilath

AZ ETRUSZK VALLÁS

Annak ellenére, hogy az etruszkok a vallás területén is sok mindent átvettek a görögöktől, vallásuk mégis megőrizte számos, a görög-római vallástól eltérő sajátosságát. Az egyik ilyen vonás az volt, hogy - ellentétben a klasszikus antikvitással, ámde a zsidó és a keresztény valláshoz hasonlóan - benne is fontos szerepet kap a kinyilatkoztatás. Az etruszkok körében félistenszerű próféták tanítottak és jövendöltek: Tages, Cacus, Vegoia nympha, s ezeket a tanításokat írásba is foglalták. Az etruszk jóslás tudományát ugyancsak szigorú rituális előírások szabályozták, eljárásai rögzítve voltak, s ez volt az, amit a rómaiak **disciplina Etrusca** elnevezéssel illettek. Úgy tartották, hogy az ebben foglaltak révén meg lehet ismerni az istenek akaratát, amelyet ilyen módon az ember követni tud. A *disciplina Etrusca* több könyvsorozatot tartalmazott. Egyes iratok az áldozati állatok belső részei alapján történő jóslással foglalkoztak: **libri haruspicinales.** Különleges jelentősége volt a májból való jóslásnak, a **hepatoscopiénak,** melyet etruszk tükrök is ábrázoltak. A piacenzai bronz májmodell alapján tudjuk: az etruszkok az égboltot 16 szelvényre osztották, nyugatra, azaz jobbra a kedvezőtlen zónával, a **pars hostilisszel,** keletre, azaz balra a kedvezővel, a **pars familiarisszal.** A szelvények meghatározott istenek felségterületei voltak, s az áldozati állat májának, tehát a **mikrokozmosznak** elváltozásai alapján így lehetett következtetni az istenek akaratára a **makrokozmoszban.** Más könyvek szolgáltak a villámlás és a mennydörgés értelmezésére: **libri fulgurales.** Erre az

eljárásra vonatkozik a görög eredetű **brontoscopia** szó. Az etruszkok nyomán például a rómaiak 8 másik istennek is tulajdonítottak villámot Iuppiteren kívül, akinek háromféle villáma volt: erősen pusztító, kevésbé romboló, illetve jóindulatú. A villámoknak az év meghatározott napjain is megvolt a maguk jelentése, ahogy azt a bizánci Iohannes Lydustól megtudjuk. Egy másik iratcsoport, a **libri rituales** a városalapításra, a templomok és az oltárok felavatására vonatkozó előírásokat, valamint a városfalakra és kapukra, illetve a háborúra és a békére érvényes szabályokat foglalta össze.

Az etruszk szertartásokról közvetlen dokumentumaink is vannak, amennyiben a capuai agyagtábla, illetve a zágrábi múmiatekercs áldozatokkal és könyörgésekkel kapcsolatos szövegeket tartalmaz, habár e följegyzéseket egyelőre nem minden részletükben értik pontosan.

A klasszikus antikvitáshoz képest számunkra meglehetősen misztikusnak és irracionálisnak tűnő etruszk felfogásban fontos szerepet játszott az ún. **saecularis** gondolat is, amely abban összegezhető, hogy a hajlíthatatlan sors (amelyet azonban újabban némiképpen befolyásolhatónak értelmeznek egyesek, s nagy valószínűséggel: helyesen) mindössze tíz századot (valójában meghatározatlan hosszúságú, 100 évnél néha hosszabb, néha rövidebb korszakot) adott az etruszk népnek, úgyhogy az etruszk mentalitást érezhetően egyfajta dekadenciaérzet hatja át. Ezzel is összefüggésbe hozható talán, hogy - mint a tombaképek is bizonyítják - az etruszkok sötét és véres gyászistenségekkel, halott démonokkal vették körül magukat, mint amilyenek Tukhulkha, Mantus, Kalu, Letham stb., s az etruszkok átvették és fontos szerepet tulajdonítottak a görög Kharónnak is. Ezzel pedig eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy az etruszk személyes jellegű istenfelfogás kialakulására hatottak a görögök és részben az italikus vallási elképzelések is. Név szerint a görögöktől kölcsönözték ugyanis az etruszkok Aplu = Apollón, Aritimi = Artemis, illetve Herkle = Héraklés alakjait, bár ezek az ő mitológiájukban esetenként meglepő vonásokkal színeződnek. Más etruszk istenfogalmak görög példákhoz hasonulnak: Turan Aphrodité, Turms Hermés, Fufluns Dionysos, Sethlans pedig Héphaistos természetét ölti részben magára. Nethuns, Maris és Veivé neve pedig italikus istenekre utal (vö. Neptunus, Mars, Veiovis). Az etruszk istentriász két tagjának megjelölése (Uni, Menrva) etimológiailag szintén összefügg a latin Iunóval, illetve Minervával, a harmadik tag pedig *(Tin vagy* Tinia) Iuppiter, illetve Zeus vonásait ölti magára. Az etruszk **Dódekapolis** éves ünnepét, mint már korábban említettük, Voltumna vagy Veltha szentélyénél rendezték meg, akinek személyét Volsiniiben úgy tisztelték, mint Etruria legfőbb istenét. Az ő megfelelője a latin Vertumnus (vagy Voltumnus) volt. A Pyrgiben előkerült feliratok alapján újabban azt is megtudtuk, hogy itt Uni szentélyébe a föníciai (karthágói) Astarté kultuszát is bevezették.

FOGALMAK

brontoscopia	libri fulgurales	mikrokozmosz
disciplina Etrusca	libri haruspicinales	pars familiáris
Dódekapolis	libri rituales	pars hostilis
hepatoscopie	makrokozmosz	saecularis

AZ ETRUSZK KÉPZŐMŰVÉSZET

Az etruszk kultúra nagy érdeme, hogy részben az import révén, részben saját világához szuverén és alkotó módon alkalmazva a megismert idegen kultúrákat, közvetítette a Földközi-tenger medencéjének nyugati felébe mind a közel-keleti, mind pedig a görög civilizációk vívmányait, éspedig úgy, hogy főleg ez utóbbi civilizáció eredményeit részesítette előnyben. Az etruszkok ugyan - ellentétben a Kelet és a klasszikus antik világ népeivel - általában nem hagytak maguk után monumentális kőépítményeket, legalábbis, ha eltekintünk a városfalaktól és egyes nagyigényű tombáktól, mégis érdeklődésüket hamarosan fölkeltették ez utóbbi etnikumoknak ipar- és képzőművészeti eredményei.

Az ún. „orientalizáló korszak" folyamán (kb. Kr. e. 750-625) Etruriában számos keleti importárut találunk, például urartui eredetű, griff-f ej ékkel díszített bronzüstöket, cizellált föníciai ezüstedényeket, granulációs technikával készült filigrán arany ékszereket Kis-Azsiából stb. Az etruszkok azonban nem érik be a behozatallal, utánozni kezdik az eredeti tárgyakat, majd pedig a technika elsajátítása után megjelennek a **granulációval** készült kitűnő etruszk ékszerek, illetve az **orientalizáló** díszítésű plasztikával és domborművei ellátott bronzedények. Később, az ún. „archaikus korszak"-tól kezdve (kb. Kr. e. 625-550) a keleti motívumok és tendenciák már a görög ízlés szűrőjén keresztül érkeznek meg Etruriába, ahol a görög művészet saját hatása is mindinkább érződik, önálló tendenciáknak adva helyet. Kimutatták például, hogy a vetuloniai nagy etruszk kőszobrászat a Görögországból behozott **Karyatis-szobrocskák** felnagyításával kezdődött el. Főleg az etruszk művészet „klasszikus kor"-ából (Kr. e. 550-475) származnak azok a telt színű, s többnyire vidámságot és derűt sugárzó alkotások, melyek a számunkra csaknem teljes egészében elveszett **görög nagyfestészet** visszfényei. Erre utal az a hasonlóság, amely például a paestumi, ún. „búvár tombájának" híres vízbe ugrási jelenete (Kr. e. 470 k.) és a Tarquiniából való „halászat és vadászat tombája" hasonló ábrázolása (Kr. e. 520 k.) közt fennáll, még akkor is, ha időben ez utóbbi keletkezett előbb, de valószínű, hogy mindkettő egy ősi görög ábrázolástípusra mehet vissza. Az etruszk nagyfestészetben persze van eredeti elem is, az élénk természetábrázolás, az ember és állatvilág, ég, víz és erdő egybeolvadása, összhangja révén. Az etruszk falfestészet azonban nem csupán a görög nagyfestészet bizonyos fokú tükröződése, mert például a Kr. e. 5. század elejétől hat rá az attikai vázafestészet is. Ez nem meglepő, hiszen Caere, Tarquinia és Vulci nekropolisaiból rengeteg attikai váza került elő, például volt olyan caerei sír, ahol kb. 150 kitűnő minőségű vázára bukkantak.

Végül is tehát az etruszk művészet szuverén módon tudta kamatoztatni azt a hagyományt, melyet a Kelettől és a görögségtől kapott, s ilyen keretek közt többékevésbé egyéni módon tudta kifejezésre juttatni saját technikája révén is az etruszk mentalitást. Ezért, bár az archaikus Etruria kétségkívül a görög civilizáció befolyása alatt állt, mégis az etruszk művészet a maga technikai finomsága és tökéletessége, az igazi művészetet megcélzó szándéka, törekvése révén elérte azt, hogy nem vált pusztán utánzó, „provinciális" művészetté, mert a minőséget tekintve nem került a

görög világ peremvidékére, a legmagasabb rendű görög művészettől inkább csak majd annak a klasszikus periódusában maradt el. Ám még ekkor is van benne eredetiség, amit a portréművészet kifejezőereje bizonyít: ez a törekvés lett az italikus hagyománnyal együtt a római művészetek kiindulási alapja.

FOGALMAK

görög nagyfestészet
granuláció
Karyatis-szobrocskák
orientalizáló

KRONOLÓGIA

750-625 Orientalizáló korszak
625-550 Archaikus korszak
55(M75 Klasszikus kor

Görögök Itáliában

A városi civilizáció megteremtésében az etruszkokon kívül a görögöknek volt a legnagyobb jelentősége, akik már a mykénéi kultúra időszakában megjelentek az Appennin-félszigeten, később pedig, túljutva a **mykénéi civilizáció** bukásával, illetve az ún. dór bevándorlással együtt járó válságon, a Kr. e. 8-7. század között Dél-Itália jelentős részét gyarmatosították. Ennek a **kolonizációnak** több mozgatórugója volt. Görögországban kevés volt a megművelhető föld, s így a gyorsan növekvő lakosság egy részének máshol kellett ezt biztosítani. Az sem lehet továbbá véletlen, hogy a görög telepítés azon hajóutak mentén haladt, amelyeket már az égei-(kis)-ázsiai-föníciai világ hajósai is fölfedeztek: a görögöknek érdekük volt, hogy termékeik kereskedelmi sugarát bővítsék, s ugyanakkor távoli vidékek áruit is felkutassák. Ezért telepedtek meg Dél-Itáliában is, ahol és ahonnan értékesíteni tudták vázáikat, kézműipari termékeiket, szöveteiket, s ahol fegyvereik is piacra találtak. Mindezért cserébe értékes fémeket, mezőgazdasági terményeket, főképp gabonát kaptak, amiből a görög világ nem volt teljesen önellátó. Mindez növelte az anyaország gazdagságát, ahol a meghatározott pontokon koncentrálódó népesség mindinkább városias jellegű és szerkezetű településeket kezd kialakítani, nemegyszer kemény harcokban döntve el, hogy mely központnak legyen lehetősége magának hegemón helyzetet kiharcolni. Dél-Itáliában először inkább csak kereskedelmi lerakatok jöttek létre a tenger-, illetve a folyópartok mentén, ám a későbbiekben ezek mindinkább egy fejlett civilizáció kisugárzási központjaivá alakultak. A betelepülőknek ugyanis kétségkívül magasabb fokú mezőgazdasági, illetve kézművesismereteik voltak, mint a helyi őslakosságnak.

A görög gyarmatosítás gazdasági és demográfiai tényezőin kívül számolnunk kell politikai mozgatóerőkkel is. A pezsgésnek indult városállami élet kiélezte a belpolitikai harcot a feltörekvő „új" elemek és a régi **arisztokrácia** között, s a vesztes fél gyakran kényszerült szülővárosa elhagyására. Ez természetszerűleg hatott a gyarmatvárosok politikai arculatának alakulására is. Az egyes városoknak azonban a hegemóniáért folytatott egymás közötti harca is áttelepült görög földről Dél-Itáliába, ahol különböző görög városok hoznak létre gyarmatvárosokat, s azután ezek közt folytatódik az anyavárosok közti rivalizálás. Főleg ez a körülmény okozta azt, hogy az egész dél-itáliai görög világ eredendően egyfajta belső gyengeséggel küszködött, nem tudott igazán egységesen fellépni a helyi népekkel szemben.

Ennek bizonyítására egy mozzanatot emelünk ki. Az apuliai partvidék mentén a görögök nem tudták megvetni a lábukat az itt élő erős iapygiusok és peucetiusok miatt. Ezért az achaiok csak az ún. itáliai csizma „talpán" tudták felállítani kolóniáikat: Krotónt, Sybarist és Metapontiont. A csizma felső részén fekvő gyarmatvárosaikkal pedig (Terina, Laos, Poseidónia vagy Paestum) már csak a szárazföld belsején keresztül létesíthettek kapcsolatot, mert a Messanai-szorosnál vetélytársaik, a kyméi chalkisiak hoztak létre gyarmatvárosokat, az egyik (a szicíliai) oldalon Zanklét (későbbi nevén Messana), a másik oldalon pedig Rhégiont. A Magna Graecia-i görög egység hiánya okozta azt is, hogy az egyébként hatalmas, Korinthos által alapított kolónia ellenére, amelyet Syrakusainak neveztek el, sem tudták a hellének egész Szicília szigetét ellenőrzésük, illetve fennhatóságuk alá vonni. Részben más volt a helyzet Dél-Itáliában, ahol kb. Kr. e. 450 után, amikor Krotón lehanyatlott, Tárasnak (Tarentum), ennek a spártai alapítású gyarmatnak sikerült végre hegemón szerepet kiharcolnia.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé a görög gyarmatosítás történelmi jelentőségét, hiszen ez sugározta szét Itáliában a görög politikai, filozófiai (Pythagoras a Kr. e. 6. század végén itt működik), vallási és művészeti fogalmakat, felfogásokat és nézeteket. Az itáliai népességre gyakorolt hatása ennélfogva meghatározó. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a 8. századtól kezdődően a területi különbségeknek megfelelően Itália hellénizálódik - békés vagy háborús úton. Mindez annak ellenére igaz, hogy sem a görög anya-, sem pedig a gyarmatvárosok nem folytatnak összehangolt görögösítő, azaz hellénizáló tevékenységet! Mindegyik görög polis, a saját érdekét követve és megosztva a csupán elképzelt görög egységet, a maga saját politikáját folytatta. Az itáliai népesség és a görög városállamok közti kapcsolatok közvetlenek voltak, akárcsak Etruriában; s Athénnak sem mutathatók ki közvetlen gyarmatosító érdekei Itáliában, ezért kisugárzása pusztán kereskedelmi jellegű egészen a Kr. e. 6. század első felétől (kerámia).

A dél-itáliai görögség minden gyengesége ellenére végül is nagymértékben be-

folyásolta az egész félsziget népeinek életmódját, technikai színvonalát, eszméit, művészetét és vallását, a mykénéi korszak után ezzel egy újabb lépést téve abban az irányban, hogy a görögség mindmáig tartóan szerepet játszhassak Európa kulturális arculatának kialakításában, kihasználva Itália centrális helyzetét a Mediterráneum egészében s bizonyos szempontból a klasszikus Európa vonatkozásában is. Mindez azonban egy különféle elemekből létrejövő itáliai kulturális ozmózison keresztül érvényesülhetett, amint azt a továbbiakban elmondottak meg fogják erősíteni.

FOGALMAK

arisztokrácia
kolonizáció
mykénéi civilizáció

KRONOLÓGIA

8-7. sz. Dél-Itália jelentős részét gyarmatosították a görögök

Latium és Róma

A későbbi, a világbirodalmat alapító Róma Itáliában is egy szűkebb egységen belül bontakozott ki, és vele összefüggésben, természeti, társadalmi, gazdasági és politikai feltételeitől befolyásolva, vele kölcsönhatásban fejlődött. Ez a szűkebb egység *Latium* volt, amely az Appennin-félsziget középső részének nyugati oldalán fekszik. Ez a körzet, a Tiberis és az albai hegyek közti részt leszámítva, nem dúskál gazdag termőföldekben, és a meglehetősen tagolatlan, alacsony partvidék sem kedvezett túlságosan a kikötésnek, miközben északról és délről vulkanikus eredetű vonulatok (a *Cimini,* illetve a *Massicio Albano)* egyfajta természetes védelmet jelentettek, habár nem leküzdhetetlen akadályt. Ezek a körülmények vezethettek oda, hogy Latium kezdetben lemaradt a Kr. e. 9-8. század között egyre dinamikusabban fejlődő Etruriától, valamint a görögök által kolonizált Campaniától, aminek azonban meglett az a következménye, hogy Latium úgy tudta megőrizni, illetve kialakítani a maga kultúrájának sajátos arculatát, hogy közben a határos kultúrákkal való érintkezésben állandó fejlődési dinamikával is rendelkezett. Voltaképpen már ezt megelőzően is hasonló volt a helyzet, amikor Latium északról a **Villanova-,** délről pedig a **fossa-kultúra** befolyása alatt állt. Napjainkban egyre nagyobb mennyiségű régészeti anyag kerül feltárásra, amelynek segítségével mind részletesebb képet kapunk Latiumról s a vele kölcsönhatásban kibontakozó Rómáról.

LATIUM BRONZ- ÉS VASKORA

E vonatkozásban ismereteink az utóbbi időkben egyre gazdagabbak lettek, részben a régebbi feltárások tudományos közzététele révén (Satricum), részben az 1970-es évek eleje óta folytatott szisztematikus ásatások eredményeképpen (Castel di Decima, Ficana, Gabii, Pratica di Mare, Osteria dell'Osa, La Rustica). így tudjuk, hogy Latiumban a bronzkor neolitikus alapokon bontakozott ki, s a középső periódustól kezdve arculatát a jellegzetes **appennini-műveltség** határozza meg, melynek karakterisztikus díszítésű keramikája egyaránt ismert a mons Albanusról (Albai-hegy, ma: Monté Cavo), Rómából, Laviniumból, Satricumból és Ardeából. Időben ez a kultúra Kr. e. 1500 és 1150 között létezett (a dátumok természetesen hozzávetőlegesek), s hordozói, akik pásztoréletmódot folytattak, eltemették halottaikat.

A vaskorra való átmenet időszakát itt szubappennini kultúrának szokták nevezni (kb. Kr. e. 1150-900), amely periódusból azonban alig vannak emlékeink (ritka edénycserepeket ismerünk). A Villanova-kultúrával a Kr. e. 10. század körül Latiumban is beköszönt a vaskor, azonban hamarosan sajátos vonásokat ölt, önállósul, úgyhogy a **latiumi kultúrát** (olaszul: *cultura láziak)* ma már el szokták határolni mind a Villanova-, mind pedig a fossa-műveltségtől. Latium e vaskori kultúrájának fejlődésvonalát régészetileg bizonyos fő-, illetve alperiódusokra lehet osztani, úgymint: I., II. (II. A és II. B), III., IV. (IV. A és B), mely szakaszok - a városiasodás folyamatát véve alapul - magukban foglalják: *a)* a preurbánus időszakot, illetve *b)* a protourbánus periódust, valamint *c)* a valódi város stádiumát. A következőkben e felosztás szerint tekintjük át a latiumi kultúra fejlődésmenetét.

A városiasodó településszerkezetnek ekkor (I. és II. A, vagyis kb. a Kr. e. 10. század - 9. század első fele) még nyoma sincs, elszigetelt falvakkal (Róma, Satricum: néhány kunyhó), sírok kis csoportjaival találkozunk (ugyanott, illetve mons Albanus, Palombara Sabina). A hamvvedreket hordóba, **doliumba** helyezik, amelyet aztán egy **pozzóba** raknak, s az egészet egy kőlappal lezárják. Találunk mellékleteket is: miniatűr bronzokat, vázákat. A halottról alkotott ezen elképzeléssel összhangban áll, hogy a hamvvedrek gyakran kunyhó formájúak, s így a halott az élők lakásában folytatja létét. Régészetileg a laviniumi, a mons albanusi, illetve a római leletek nagyjából azonos korúak, s ezért nem lehet igazolni az antikoknak azt az álláspontját, hogy az utóbbit csak az első kettő után hozták létre, vagyis, hogy Lavinium és Alba Longa alapítása megelőzte Rómáét.

A következő periódushoz a II. B, III., IV. A sorolható (Kr. e. 9. század második fele - 630 k.). A szétszórt falvak ekkor vagy megindulnak az integrálódás útján: **synoikismos** = összetelepülés, vagy pedig progresszív belső fejlődéssel alakulnak át magasabb szinten álló közösségekké. Mindez elsősorban azokon a helyeken megy végbe, ahol később a történelmi városokat találjuk, s talán az egész folyamat nem független a Villanova hatásától. A városiasodás különösen a tengerparthoz közelebb eső zónában (Decima, Lavinium) megy végbe. A belső területeken továbbra is inkább falvak vannak, a lakosság is gyérebb (Róma, mons Albanus). Az impasto és kézzel készült keramika formái valamivel változatosabbak lettek, például plasztikai díszítéssel talál-

kozunk. Fölénybe kerül a halottak eltemetésének szokása, s a **nekropolisokban** megjelennek a társadalmi, vagyoni különbségek nyomai. Egyes esetekben keleti, például egyiptomi eredetű tárgyakkal találkozunk. Mindezek a tendenciák csak fölerősödnek a latiumi kultúra III. fázisában, amikor kizárólagossá válik a temetkezés, sokféle formában és nagyrészt koronggal készül az **impasto,** a festett keramika, amely talán a korszak legnagyobb újítása. Különösen föllendül a Villanova hatására a fémipar, valamint a bronztárgyak behozatala. De érkezik görög kerámiaimport is Euboiáról és a Kyklasokról. A sírok a vagyoni differenciálódás további növekedéséről, a megkülönböztetett társadalmi státus kialakulásáról tanúskodnak. A Tiberis völgyében ekkor létrejön egyfajta **kulturális koiné** a latinok, a capenaiak, a faliscusok, valamint a folyó bal partján elhelyezkedő népesség között, s e kulturális fejlődésből Róma körzete sem maradt ki, a III. fázis azonban szinte ismeretlen a mons Albanus zónájában.

A latiumi kultúra IV. A, vagyis orientalizáló szakasza (kb. Kr. e. 730-630) maga is három fejlődési fokozatot foglal magában, egészen az orientalizáció teljes kibontakozásáig, amiben Latium - részben Kymé kisugárzó hatására - párhuzamosan halad egyfelől Campaniával, másfelől Etruriával. Nagy átalakulás megy végbe a kerámiában: megjelenik a sima fényes felületű vörös impasto, megtaláljuk a csillogó felületű, fekete **bucchero edényeket** is. A vázák finom falán gyakran látható keleti ihletésű díszítés (pl. lótusz, palmetta, fantasztikus állatalak stb.). A korábbi görög hatás mellett ekkor nagyon erőteljessé válik a korinthosi befolyás is (protokorinthosi keramika). A keleti tárgyak és szellemi inspiráció is nagyrészt görög közvetítéssel magyarázható, bár nem zárható ki a föníciai sem. A mykénéiek helyére ugyanis, akiknek a hatalma a 12. században összeomlott, először a föníciai gyarmatosítás lépett, amely jól jelzi az ón és a fémek útvonalának állomásait egészen Gadesig, a nyugati világ szélén, miközben a közvetítő állomások Utica, Hadrumentum, a tunisi Karthágó, a Baleárok, Szicília, Szardínia, Málta. A föníciaiak jelen vannak Etruriában és még Rómában is (Melqart Hercules kultusza *a fórum boariumon). A* föníciaiak be is vezetik alphabétumukat Itáliába, mert elképzelhető, hogy ez az eredete az etruszk ábécének, s akkor a latin alphabétum szintén belőle származhat.

A városi szerkezet kialakulása gyors ütemben halad előre, esetenként már fejlett erődítésekkel találkozunk (La Rustica, Decima). Egy idő után még nagy óbbakká válnak az anyagi és társadalmi különbségek. Nemesfémből, elefántcsontból és ámbrából (gyanta- és borostyánkőből) készült tárgyak kerültek elő a sírokból, s a Kr. e. 8. század végén felbukkannak az ún. „fejedelmi" vagy „hercegi" sírok is roppant gazdagságú mellékleteikkel (Decima). Praeneste e téren később zárkózik fel (Kr. e. 670 körül - *Bernardini-tomba),* bár a decimai sírok kevésbé gazdagok. Még szerényebbek a laviniumi és még inkább a római tombák. Az utóbbi helyeken ekkor még az etruszk import is kevés, szemben Laviniummal, Satricummal és Praenestével. A városiasodással, a termelés szakosodásával és a növekedő társadalmi differenciálódással párhuzamosan kezd jelentkezni az írás is, amelynek első bizonytalan nyomai ebből az időből valók. Az általános előrehaladásból jóformán csak a mons Albanus vidéke marad ki, úgyhogy egyes kutatók már kétségbe is akarják vonni az egykor Rómával rivalizáló Alba Longa városának meglétét, amelyről az antik **auctorok** tudni vélnek.

FOGALMAK

appennini-műveltség	fossa-kultúra	nekropolis
auctor	impasto	pozzo
bucchero edények	kulturális koiné	synoikismos
dolium	latiumi kultúra	Villanova-kultúra

KRONOLÓGIA

1500-1150	Appennini-műveltség (appenini-kultúra)
1150-900	Szubappennini-kultúra
10. sz.	A vaskor kezdete Latiumban
10. sz. - 9. sz. 1. fele	A latiumi kultúra I. és II. A szakasza
9. sz. 2. fele - 630 k.	A latiumi kultúra II. B, III., IV. szakasza
730-630	A latiumi kultúra IV. A, vagyis orientalizáló szakasza
670 k.	Bernardini-tomba

AZ URBANIZÁLTSÁG IDŐSZAKA

A latiumi kultúra IV. B periódusával (kb. Kr. e. 630-580) eljutunk a valódi városok megszületéséig, mely időszakot az ún. **archaikus civilizáció** kezdetének is szokták tekinteni. (Ez az „archaikus" periódus azután kb. a Kr. e. 5. század közepéig tartott.) Latiumban ekkor igen erőssé válik az etruszk kulturális befolyás, hiszen itt az urbanizáció már egy magasabb fokot ért el. Latium területén is fejlett védelmi rendszerek, közterek és -épületek, szentélyek jelennek meg, s fokozatosan kezdenek eltűnni a szerény fakunyhók.

A változás természetesen megkövetelte a bonyolult kőművesmunkák ismeretét. De nemcsak a latiumi települések külső képe változik meg, hanem a belső élet is, amennyiben még centralizáltabbá válik a vallási, a közigazgatási és a politikai tevékenység is. Ami a gazdaságot illeti, Latiumban nagymértékben elterjednek az etruszko-korinthosi keramika darabjai, illetve a bucchero edények, keveredve az ún. **itáliai geometrikus keramikával.** Ekkorra a régi latiumi fazekashagyományok szinte teljesen eltűnnek, Latium Etruria felvevőpiaca lett. Mégsem lehet régészetileg egyértelműen alátámasztani az auctorok két állítását: sem azt, hogy Róma ekkor ténylegesen etruszk uralom alá került, sem pedig azt, hogy rajta keresztül az etruszkok egész Latiumot meghódították volna (vö. Cic, *rep.,* 2, 24, 44; Liv., 1, 38, 4; 45, 3). Ebben sok lehet az **annalista** túlzás, akár úgy, hogy Róma csak függőségi viszonyban állt valamelyik etruszk várostól, akár pedig úgy, hogy Róma ekkoriban még csak egy volt a többi latiumi, elsősorban latin város sorában. Ezt támaszthatja alá egyébként az a körülmény, hogy Rómában és Latiumban az „archaikus kor" folyamán állandóan számolnunk kell az etruszk hatáson kívül a görög civilizáció állandó kisugárzásával is. Nem Etruriával, hanem Magna Graeciával állnak például kapcsolatban az e korból

való kis agyagoltárok. Az idősebb Plinius szintén arról tájékoztat bennünket, hogy Ceres, Liber és Libera Kr. e. 5. század eleji templomát két görög művész díszítette. Ugyanakkor a korinthosi terrakotta kisplasztikára utal az esquilinusi „Sebesült harcos" torzójának technikája. A Kr. e. 6. századból már a Dioskurosok kultusza is kimutatható Laviniumból (CASTOREIPODLOVQEIQVE/QVROIS - olvasható itt egy egykorú feliraton), úgyhogy a görög istenek tisztelete sem etruszk közvetítéssel kerülhetett Rómába, mint régebben feltételezték, hanem közvetlenül a görögöktől kellett eljutnia a laviniumi latinokhoz, s onnan Rómába (a feliratot 1958-ban találták meg két darabra törve).

Latiumot azonban nem ekkor érte először a görög műveltség kiáramlási hulláma. Az itteni appennini- és szubappennini-kultúrához tartozó leletek egykorúak a mykénéi civilizációval, illetve a trójai háborúval (Kr. e. 13-12. század), s ma általánosan elismert, hogy e leletekből mykénéi hatásra utaló tárgyak is előkerültek az itáliai-latiumi partvidéken. Ez pedig összecseng a Hercules/Héraklés-, Euander-, Aeneas-történetek bizonyos részleteivel, úgyhogy Latiumot már a mykénéi civilizáció idején és részéről érnie kellett egyfajta görög hatásnak.

Mégis, a Latiumot érő görög expanzió kapcsolatba hozatala a „trójai háborúval" okot ad bizonyos kételyek megfogalmazására. A hagyomány szerint ugyanis Aeneas Laviniumnál érte el Latium partját, s itt is hozta először létre a maga új „Trójáját", bár a későbbi Róma területén is megfordult Euandernél. Épp e helyeken azonban nem - vagy csak minimális mennyiségben - került elő mykénéi emlék. Ennek megfelelően a kutatók egy része arra az értelmezésre hajlik, hogy az ún. **trójai hagyomány,** legalábbis részben, a Kr. e. 8-6. század, tehát az „orientalizáló" és „archaikus" korszak viszonyainak bizonyos fokú visszavetítése, amire többek közt az szolgáltatott alapot, hogy ebben az időszakban Laviniumban volt egy **castrum** Laurens, azaz Troia, vagyis „megerősített védőrendszerrel körülvett hely", mert a *troia* megjelölés Itáliában ilyen értelemmel bír (vö. Galinsky, Perret, Heurgon), s ez a névazonosság lehetőséget kínál az ilyen területeknek a „trójai mondakör"-rel való egybekapcsolására. Valóban egy etruszk **oinokhoén** fel is bukkan ekkor a TRVIA felirat (Kr. e. 7. század vége - 6. század eleje), s ekkor készülhettek az első, ún. Aeneas-ábrázolások is. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a Lavinium „Troia" nevű kikötőjét látogató görögök az itteni ősi Indiges (Numicius) istenséget s annak kultuszát összefüggésbe hozzák Aeneas alakjával. Az egész kérdés azonban mindmáig nincs megnyugtatóan tisztázva; nincs egyértelműen bizonyítva, hogy az Aeneas-kultusz valóban Laviniumból került volna Rómába, nem pedig fordítva. Az azonban tény, hogy a **latiumi kultúra** egy meghatározott időszakában (II-IV.) Lavinium élen járt a fejlődésben, nyitott volt a görög világra, s talán politikailag, de a vallás szempontjából mindenképpen meghatározó volt Rómával szemben. A város körzetében található 13 oltár mutatja Lavinium ilyen irányú jelentőségét. Ez a körülmény - néhány más mozzanattal együtt - arra késztet egyes kutatókat, hogy például Alföldi András föltevésével ellentétben azt az elképzelést kockáztassák meg: az etruszk hatás - beleértve a görög civilizáció bizonyos vívmányainak közvetítését is - nem egyirányú volt Latiumra, minthogy ez az utóbbi körzet Lavinium révén mindenképpen, de lehet, hogy Román keresztül is viszonthatással volt Etruriára.

Az antik latin auctorok Latium lakóiként Aeneas megérkezésének pillanatában az aborigókat *(Aborigines;* görögül: *Boreigonoi* = a Boreas szülöttei, vagyis az Észak lakói) említik. A megjelölés eredete vitatott, talán az *Albenses* elnevezés eltorzult alakjáról van szó, ami arra utalna, hogy az e területen élők szétszórt települései a mons Albanus (a mai Monté Cavo) központtal egyfajta szakrális, kultikus közösséget alkottak, anélkül azonban, hogy itt eleve egyfajta szilárdabb politikai szövetséggel vagy éppen Alba Longa vezető szerepével kellene számolnunk, mely utóbbi város meglétét régészetileg egyelőre nem is sikerült igazolni, sőt éppenséggel az bizonyítható, hogy ez a zóna a protourbanizáció, illetve a valódi városok megalakulásának pillanatában erősen lemaradt a fejlődésben más latiumi körzetekhez képest. Az idősebb Plinius harmincban adja meg a **populi Albenses** számát, s listája hiteles lehet, mert olyan neveket említ, amelyek máshonnan nem ismertek. Egy hamisítvány ugyanis sokkal inkább a közkeletű neveket sorolta volna fel. Nem elképzelhetetlen, hogy a római szerző jegyzékét éppen az Albensesnek az Alba hegyén évente megtartott ünnepén használt rituális szövege alapján állította össze. Ennek a kultusznak a középpontjában az uranosi és olymposi vonásokat mutató ég- és fényisten, Iup(p)iter áll. Tiszteletének helye egy **templum,** vagyis egy elhatárolt, a profán világból kiszakított hely volt. Az istennek bemutatott áldozat egyébként tej, sajt és bárány volt, ami egyértelműen utal arra, hogy ez a kultusz egy határozottan pásztori jellegű társadalom fokán alakult ki. Az egész ünnepséget egyébként még egy szent lakomával is egybekötötték, melynek során a résztvevők felosztották egymás közt a feláldozott birka húsát, mint amely az összetartozást jelképeként magát a vallási közösséget testesítette meg. E kultuszközösségbe tartozó 30 nép alkotja az ún. **prisci Latinit,** az őslatinokat, akik azt a széles *(latus)* területet lakják, amely az albai hegyvidék, a Tiberis, az Anio és a sabin hegyek közt terül el, s amely épp „szélességéről" kapta volna Latium nevét, és az itt lakók is épp ezért lettek volna latinok *(Latini, Latinienses).* (Latiumban a 30-nak szakrális jelentősége lehetett, vö. Tiberinus atya Aeneasnak adott állítólagos jóslatával: ott emelkedik majd Aeneas városa, ahol egy fehér emsére bukkannak 30 malacával; Aeneas továbbá állítólag 30 települést alapít; stb.)

Az indoeurópaiak közé tartozó latin (-faliscus) ágról már korábban, az itáliai nyelvek tárgyalása során szóltunk. Később Róma hegemóniája révén terjedt el a nyelv általános használata Itáliában, illetve a világbirodalom területén. Ám e korai időszakban Latium területén még más, hozzá közel álló italikus csoportok is voltak, melyek viszonylag hamar beolvadtak, úgyhogy e körzet nemcsak nagy kulturális, hanem etnikai kohónak is számított. Az albai kultusznak tehát, mint láttuk, csak vallási jellege volt. Mégis a latiumi népek idővel - talán az etruszk nyomással szemben - létrehozták az ún. **ferentinai szövetséget** (ez egy hernicus város közelében fekvő tó az azt védelmező Ferentina istennővel), amely szakrális vonatkozásban egy Diana-szentélyhez kapcsolódott. Az etruszk fennhatóság vagy befolyás idején ez a szervezet szünetelhetett, hogy azután az ún. **foedus Cassianum** keretében ismét felújítsák. E szövetségekben az egykorú Róma ebben az időben még nem vezető, hanem csupán egyenrangú partner lehetett.

FOGALMAK

annalista
archaikus civilizáció
Castrum
ferentinai szövetség
foedus Cassianum
itáliai geometrikus keramika
latiumi kultúra
oinokhoé
populi Albenses
prisci Latini
templum
trójai hagyomány

KRONOLÓGIA

13-12. sz.	Trójai háború
630-580	A latiumi kultúra IV. B periódusa
7. sz. vége - 6. sz. eleje	Egy etruszk oinokhoén felbukkan a TRVIA felirat
6. sz. - 5. sz. közepe	Az „archaikus" periódus
5. sz. eleje	Ceres, Liber és Libera temploma

Róma kezdetei

TERMÉSZETI FELTÉTELEK

Maguk a rómaiak szerették úgy beállítani, mintha Róma városának helyét maguk az istenek jelölték volna ki, s ezért kizárólag ez a vidék lett volna hivatott arra, hogy otthont adjon a nagyra hivatott városnak. Jól érzékeltetik ezt azok a szavak, amelyeket Augustus korának történetírója, Livius ad a legendás római hős, Camillus szájába abból az alkalomból, hogy a rómaiak a gall pusztítást követően állítólag át akartak települni a szomszédos Veii területére. Camillus a hagyomány szerint többek közt ezzel az érveléssel szállt volna szembe e törekvéssel: „Nem ok nélkül szemelték ki ezt a helyet az istenek a Város [ti. Róma] megalapítására: a halmok vidéke rendkívül egészséges, a folyó legjobb helyen folyik keresztül, hogy a belső vidékek terményeit elszállítsa, s e föld a tenger felől is jól megközelíthető; a tenger itt van a szomszédunkban, kihasználhatjuk minden előnyét, de nincs túlságosan közel ahhoz, hogy idegen hajóhad veszélyt jelentsen; egyszóval ez az Itália közepén fekvő táj páratlanul alkalmas rá, hogy városunkat hatalmassá növelje." (5,54; Muraközy Gyula fordítása.) Bár mindez sok helyes megállapítást tartalmaz, a valóság mégis az, hogy a későbbi világbirodalmat életre hívó Róma területe nem minden vonatkozásban volt kedvező vidék a korai emberi megtelepedés szempontjából. A mocsaras táj táptalaja volt a maláriának, s ezért viszonylag későn települt be, legalábbis sűrűbben. Ujabban ugyanis kiderült, hogy a Palatiumon már a Neander-völgyi ember megfordult.

Amikor a latin szerzők - mint például Cicero is - kitűnőnek ítélik meg Róma fekvését, túl optimistáknak találjuk őket! A hét híres domb voltaképpen egy lávaplatónak a kiszögellései, egy olyan platóé, amelyet a talajerózió vágott ki, és sok jóindulat

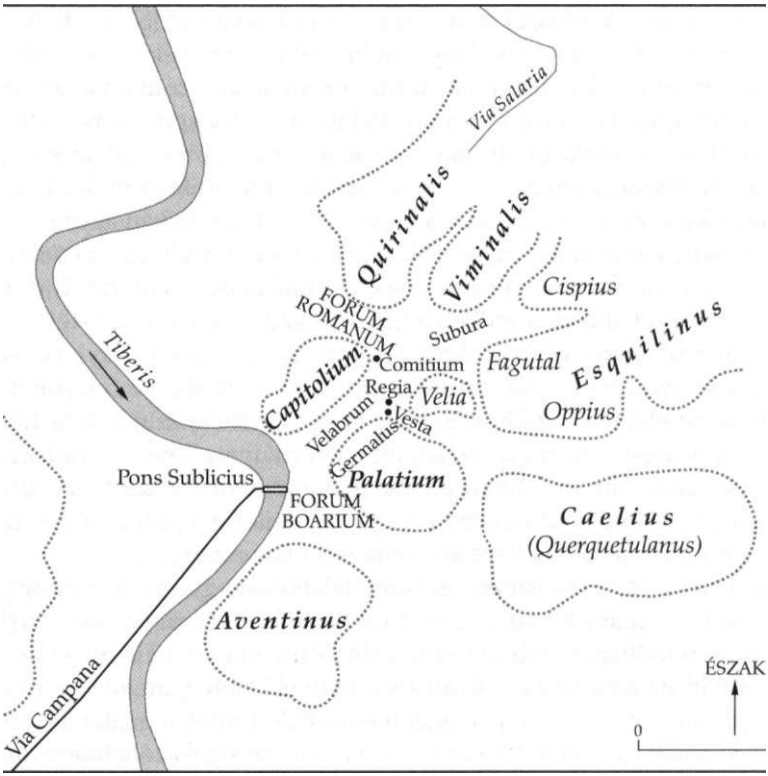

4. • RÓMA DOMBJAI

kell ahhoz, hogy a hét dombot valóban meg is találjuk (mely kanonikus szám egyébként csak az augustusi korszakban lett hivatalosan rögzítve). A Quirinalis, a Viminalis, az Esquilinus és a Caelius csak a vulkanikus plató kitüremlései; egyedül a Pala tium, a Capitolium és az Aventinus, ezek a jól elváló hegyhátak érdemlik meg a domb elnevezéseket; de ezek is csak mintegy ötven méter magasak, ahogy az alacsonyan fekvő mocsaras területek fölé emelkednek, ahova be-betör a Tiberis vize, amikor kiárad. A Capitoliumtól északra, a Tiberis meanderszerű kanyarulatában terül el a Campus Martius síksága. Stratégiailag a Capitolium és a Palatium helyezkedik el a legjobb pozícióban, ellenőrizve azt a gázlót, amely lehetővé teszi a Tiberisen való átkelést az Insula Tiberina mentén.

RÉGÉSZETI ADATOK

Ki kell emelnünk, hogy az utóbbi időben ismertté vált archeológiai tények némiképp felülvizsgálásra késztetik azt a további hiperkritikus álláspontot, amely szerint a Róma területére való betelepülés csak a vaskorban, tehát az ún. romulusi időszakban történt volna meg. Valójában e körzetben már a középső paleolitikum (Palatium)

és azután a kalkolitikum időszakában éltek, miként azt az utóbbi esetben az Esquilinuson talált nyomok bizonyítják. Ugyanitt bronzkori emlékek is ismeretessé lettek.

A „bronzkori Róma" leginkább perdöntő bizonyítékai azonban a későbbi fórum boarium, a marhapiac körzetéből, a mons Palatínus és a Capitolium közti területről kerültek elő. Noha az ásatások itt már valójában a második világháború előestéjén megindultak, az igazán „szenzációs" leletek csupán 1962-től kerültek elő. Ezek bizonyítják, hogy a későbbi Rómának ezen a helyén Kr. e. 1400 tájékán létezett egy bronzkori falu, amelynek emlékét és funkcióját tulajdonképpen a későbbi római irodalmi hagyomány is megőrizte, csak éppen ennek a korábbi kutatás nem tulajdonított különösebb jelentőséget, illetve merőben a képzelet szüleményének tartotta. A monda szerint Hercules (Héraklés) többek közt azt a megbízást kapta Eurystheustól, hogy szerezze meg Geryon (vagy görögül: Géryón, Géryonés, illetve Géryoneus) bíborszínű marháit, amelyeket gazdájuk Erythia (vagy Erythea) szigetén tartott. Héraklésnek sikerült is megszereznie a nyájat, amelyet nyugatról nagy fáradsággal terelt kelet felé. Útközben, miután a Tiberisen átkelt, megpihent, s ezalatt a Palatinus-hegy egyik barlangjában rejtőzködő Cacus ellopta és elrejtette a görög héros marháinak egy részét, amit csak nehezen, harc árán lehetett visszaszerezni.

A történet elemzése a ma ismert régészeti leletekkel együtt azt a felfogást látszik alátámasztani, hogy már a bronzkorban, a mykénéi kultúrával egy időben (Héraklés alakja ugyanis eredetileg e civilizációhoz tartozott) volt már a Tiberisnek a római *insula* sziget menti gázlójánál egy olyan folyamátkelő helye, amelyet a nomadizáló állattenyésztés kapcsán állandó jelleggel használtak. Ennek a gázlónak, illetve *a. fórum boarium* környéki jó legeitetőhelyeknek a biztosítására és védelmére jöhetett létre itt a már említett, 1400 körüli bronzkori település, amely a Palatinus-domb természetes barlangjait is igyekezett felhasználni védelmül, egyrészt a vadállatok, másrészt a szomszédos törzsek támadásaival szemben. Más mondaelemek ugyancsak megerősíteni látszanak azt, hogy a Palatium körzete már a mykénéi periódusban lakott volt, sőt magával ezzel a kultúrával is voltak kapcsolatai. Ez utóbbi mozzanatot a legfrissebb régészeti feltárások is igazolni látszanak. Ma azonban még nem világos, hogy a későbbi Róma helyén a bronzkorban fennálló falusi település mennyiben volt folyamatos, mennyiben nem; egyelőre csak az igazolható egyértelműen, hogy Róma területén a vaskori latiumi kultúrával összefüggésben számolhatunk igazából állandó népességgel, illetve telephelyekkel, amelyek a mocsaras környezetből kiemelkedő egészségesebb dombokon jöttek létre.

FOGALMAK

fórum boarium

KRONOLÓGIA

1400 k. Bronzkori falu Róma helyén

A LATIUMI KULTÚRA FALVAI A KÉSŐBBI RÓMA HELYÉN

Már a **protolatialis** szakaszban találkozunk a későbbi Róma területén néhány kunyhóval, illetve hamvasztásos sírral. A latiumi kultúra korai szakaszában ugyan Róma körzete - akárcsak a mons Albanus vidéke - elmaradt a latiumi fejlődés élvonalától, de ezt követőleg bizonyos sajátos vonásokkal bekövetkezik a felzárkózás. A latialis művelődés II. A periódusára a falvak a jellemzőek, amelyek Róma dombjainak tetején alakulnak ki határozott jelleggel, kb. Kr. e. 800 körül, bár a datálási kísérletek meglehetősen eltérnek egymástól. A legkorábbi és legjelentősebb települések a Palatiumon, a Velián, az Esquilinuson, illetve a Caeliuson és a Quirinalison jönnek létre. Ezek a falvak kezdetben egymástól elszigetelten élnek, még azok is, amelyek pedig földrajzilag meglehetősen közel fekszenek egymáshoz. Ezt bizonyítja, hogy a Palatinus-hegy két kiszögellésén létesülő falvak, a Romulus lakóhelyeként számon tartott Germalus és a Palatual között egy temetőt találunk, ami kizárja, hogy a két település már a korai szakaszban egységet alkotott volna. Ugyancsak önálló községek voltak az Esquilinus dombjain elhelyezkedő falvak: a Cispius, a Fagutal és az Oppius. Mindezek a települések, akárcsak a Velián, a Caeliuson és a Quirinalison lévők, nagyjából hasonló kinézetet mutatnak. A kunyhók általában négyszögletesek voltak, a falak nádból és földből készültek, s az egészet sástető borította be. A gazdák elsősorban pásztorok, kisebbrészt földművesek lehettek. Feltűnő, hogy ebben az időszakban a Caelius és a Quirinalis falvai jóval kisebbek a többiekénél, a Capitolium pedig nemigen jöhet számításba lakott helyként, jóllehet kultikus funkciója igen ősi időkre nyúlhat vissza.

A **nekropolisok** főleg a későbbi fórum helyéről ismeretesek: a korai hamvasztási szokás mellett mindinkább teret hódít a temetkezés, mindez azonban úgy történik, hogy ebből a későbbi Róma területén nem tudjuk két különböző etnikum meglétét bizonyítani. Egyedül az esquilinusi temető mutat fel bizonyos sajátos, a többitől eltérő jelleget, amennyiben itt főképp elföldeléssel találkozunk, illetve egyfajta katonai vonás az uralkodó, másutt viszont a sírokban egyáltalán nincs fegyver. Ebből sem következik azonban, hogy e körzetben valamilyen más nyelvet beszélő népességet kellene feltételezni, mint a Palatiumon, a Velián vagy a Caeliuson. Feltehetőleg egyaránt latinok lakták mindezeket a falvakat, akik a sík vidékről érkezve hegynek érzékelték a nem túl magas római kiemelkedéseket, s ezért **monsoknak** nevezték el őket. Épp ezért feltűnő, hogy a náluk magasabb és részben meredekebb Quirinalis nem a *mons* megjelölést kapta, hanem **collisnak,** vagyis dombnak minősítették. Elképzelhető tehát, hogy az idetelepülök szálláshelye korábban magasabban fekvő hegyvidéken, például az Appenninekben volt, úgyhogy az ő szemükben a későbbi Róma magaslatai pusztán domboknak látszottak.

Minthogy a római **annalisztika** arról tájékoztat bennünket, hogy Róma korai történetében a latinokon kívül azoknak a sabinoknak is szerepe volt, akiknek fő szálláshelye a későbbiekben éppen az Appenninek Latiummal határos vidéke volt, ezért nem véletlen, hogy a kutatók egy része már régóta a Quirinalishoz próbálja kapcsolni a sabinokat. Igaz, egyesek (újabban például Poucet) kétségbe vonták a sa-

binokra vonatkozó korai történeti hagyomány hitelességét, úgy gondolva, hogy az annalisztika csupán Kr. e. 500 körüli eseményeket vetített vissza a múltba, így igyekezve csökkenteni az etruszk hagyomány jelentőségét az urbs ősi történetében, mégis aligha tagadható, hogy a Quirinalisnak némiképp eltérő karaktere van a többi római dombhoz viszonyítva, s ez az önálló jelleg részben valóban a sabinokra utal.

Bár a *Quirinalis* nevének eredete nem egészen biztos, mégis annak a felfogásnak van a legnagyobb valószínűsége, amely a hegy megjelölését a sabin Cures várossal hozza összefüggésbe. Másfelől az is valószínű, hogy az itt élők valamennyien az Appenninek körzetéből érkeztek erre a helyre, mert nem csupán az egész hegyet tekintették dombnak, hanem annak egyes kiszögellései is csak co/Zísoknak minősültek. Kultikus szempontból is meglehetősen sajátos arculata volt a Quirinalisnak, amelyhez olyan jellegzetes istenalakok tisztelete fűződött, mint amilyen Dius Fidius, illetve Semo Sancus. E két, sabin eredetűnek tartott és egymással azonosított istenség papjai voltak a **sodales Titii,** akiket a hagyomány valószínűleg nem csupán a hasonló hangzás miatt hozott összefüggésbe azzal a Titus Tatiusszal, akit Romulus sabin társuralkodójának tartottak. Mindezek alapján van bizonyos valószínűsége annak, hogy nagyjából a római dombok latin megszállásával egyidejűleg a Quirinalison az Appenninekből átköltöző sabinok telepedtek le.

A latiumi kultúrához hozzátartozott a városiasodás folyamata. Ennek egyik lehetséges előkészítő mozzanata volt a korábbi önálló falvak egységesülése. Róma történetében erre a legkorábbi példát a Palatínus hegye két falvának, Germalusnak és Palatualnak egy közösséggé történő összeolvadásában találjuk (az ún. palatiumi korszak). Ennek bizonyítékát a vallástörténet szolgáltatja, amennyiben minden év február 15-én a **lupercus papok** a **Lupercalia** során egy részben bajelhárító, megtisztító, részben megtermékenyítő célzatú rítust hajtottak végre a Palatium mentén. Minthogy az ilyen jellegű szertartásokat mindig a település határában szokták elvégezni, lennie kellett egy olyan időszaknak, amikor a későbbi Róma helyén lévő egyik közösség határa egybeesett a Palatinus-domb vonalával. Emellett szólnak a közelmúlt régészeti leletei is, nevezetesen egy 730-720 tájékára datálható fal fölfedezése, amely, úgy látszik, a Palatiumot (?) zárta magába, ezzel mintegy új szakaszt nyitva meg a város történetében: ezen a dombon már a 8. században létezett két falu, közülük az egyik elég fejlett ahhoz, hogy erődítménnyel vegye magát és a neki otthont adó hegyet körül. A városnak a szíve tehát a Palatiumon helyezkednék el, amely megerősíthetné magának a Romulus-legendának az alakulását is: Romulus művét, az első települést a dombon helyezve el, ez szentesíti a Palatium lakosainak hegemóniáját a szomszédos közösségek felett.

De a Palatium túlsúlya, kiemelt szerepe nem jelenti azt, hogy már egy olyan várossal állnánk szemben, amely rendelkezett egyfajta teljes értékű urbanizmussal,

sem pedig azt nem jelenti, hogy ez a domb lett volna a helyi urbanizáció egyedüli magja. Sokkal inkább arra kell gondolni, hogy a Palatium és a szomszédos falvak hierarchizált társulása alkotott egy olyan együttest, amely kedvezett annak az urbanizációs folyamatnak, amely gyakorlatilag csak a 6. században, az ún. etruszk királyság alatt lett teljes értékű.

Az egyesülés egyik további fázisa lehet az ún. hét hegy vagy hét falu vallási közösségének a periódusa, az ún. *Septimontium-időszak.* Ezen a Palatinus-domb már említett két falvának, valamint a Velia, az Oppius, a Fagutal, a Cispius és a caeliusi Querquetual településeinek valamiféle szövetségét kell értenünk, amelyben a Velia játszhatta a vallási központ szerepét. A „hét hegy" értelmezés valószínűleg népetimológia, mivel a kifejezés eredetileg inkább a megerősített (vö. latin *saepire)* hegyi (vö. *montes)* településekre utalhatott *(saepti vagy septi montes,* azaz: 'földhányással [?] körülvett hegyek'). Később azonban a szó eredeti jelentése elhomályosult, s mivel 7 faluról volt szó, a lakosság a *septem* (hét) jelentésű szót látta a megjelölésben. Ennek aztán kultikus jelentőséget tulajdonítottak, s a szám szerint 7 dombot még akkor is igyekeztek Róma jelképeként megőrizni, amikor már Róma messze túlnőtte az eredeti 7 dombot.

FOGALMAK

annalisztika	lupercus papok	protolatialis
collis	mons	sodales Titii
Lupercalia	nekropolis	urbs

KRONOLÓGIA

800 k.	Róma dombjainak tetején falvak alakulnak ki
730-720	Fal a Palatium körül
6. sz.	Az urbanizáció kiteljesedése az etruszk királyság alatt

A városállam

A FELTÉTELEZHETŐ LATIN-SABIN KÖZÖSSÉG

A latialis kultúra II. B periódusától kezdve régészetileg Róma körzetében is mindinkább megfigyelhető a városiasodás folyamata, s a régészeti tények egyre inkább megerősítik azt az annalisztika által hangoztatott nézetet, hogy Róma már az ún. etruszk időszakot megelőzően eljutott az államiság fokára, vagyis a múlt és az e századi hiperkritika részéről kitalálásnak minősített latin-sabin királyok sora nem feltétlenül a fantázia terméke. Régészetileg mindenekelőtt a következő tények támasztják alá a Tarquiniusok előtti urbanizálódás előrehaladását. Először is megin-

dult a **fórum** körzetének lecsapolása, illetve az első „kikövezése", pontosabban: döngölt talajjal való ellátása. Ebből az időből való a Vesta-templom **votív** (fogadalmi, felajánlási) **lerakata** is, akárcsak a **Regia** legrégibb maradványa. Mindez jól jelzi az államiságot. A *Regia* ugyanis mindenképp összefüggésben áll a király személyével. Az archeológiai adatokat alátámasztják a nyelvészeti megállapítások is. Nem lehet véletlen, hogy a király elnevezése Rómában független volt az etruszk eredetű **lucumo** megjelöléstől, melyet itt sokan egyenesen személynévnek fogtak fel, s helyette az indoeurópai tövű **rex** szó szolgált az uralkodó megjelölésére. Nem egészen indokolatlanul számol a hagyomány egy latin-sabin királysorral sem. Mivel a vallástörténet bizonyos tényei mindenképpen amellett szólnak, hogy ebben az időben feltétlenül fennállt egy latin-sabin közösség.

Korábban már szó volt a lupercus papokról, akik eredetileg a palatinusi közösséghez kapcsolódtak. Később e testület tagjai azonos számban kiegészültek a sabin Quirinalist képviselő **Fabianusokkal.** Hasonlóképpen két alkotóelemből tevődött össze a másik igen ősi, a régi itáliai arisztokratikus katonai viseletet hordó **Salius-papok** testülete is, akik közt megkülönböztették a **Salii Palatinit,** illetve a **Salii Collinit.** Mint nevük is mutatja, az előbbiek a latin Palatínust, az utóbbiak pedig feltehetőleg a sabin Quirinalist reprezentálták, úgy, ahogy azt már Varró is feltételezte.

A korai Róma egyik legtöbb nehézséggel járó problémaköre az egykorú társadalom vizsgálata, hiszen e vonatkozásban a tárgyi emlékek nem könnyen és nem egyértelműen bírhatók szóra, részben éppen a nem egykorú és általában az eltérő időszakokat egybemosó írott szövegek következtében sem. A néprajzi és történeti párhuzamok is gyakran vezetnek pontatlan általánosításokhoz. Mindezek figyelembevételével nagy jelentőségű munkára vállalkozott kb. egy évtizeddel ezelőtt B. Linké, a korai Róma társadalma szervezeti kereteinek kialakulását vizsgálva, a rokonsági kapcsolatokról az államiság viszonyai közé való átfejlődés során. A szerző a fejlődés következő menetét körvonalazta. Szerinte a kezdetek Rómáját olyan társadalomként lehet felfogni, amelyből hiányzott az intézményes irányítás, itt a rokonság és a házasság szabályai voltak irányadók, s **akephalos** társadalmi struktúráról beszélhetünk (10. század), azaz olyanról, amelyből hiányzott a vezetést ellátó „fő": a társadalmat vezérlő személy. A királyság tehát csak később tűnik fel (9. század); majd fölemelkedik a nemzetségi arisztokrácia (8. század), illetve a 6. századtól az etruszk királyság; ezt követőleg pedig, a köztársaság elején az új intézményes formák megteremtéséért folyik a harc. A szerző több fenntartással látszik élni az idevágó történeti hagyomány iránt, mint például P.-M. Martin, s ő inkább az általános antropológiának és szociológiának tulajdonít nagyobb jelentőséget, úgy gondolva, hogy így jobban rekonstruálhatók az etruszk Rómát megelőző viszonyok. Megállapításaiban azonban végül is igen sok a hipotetikus és provizórikusnak látszó elem, úgyhogy az ilyen módon kitűzött feladat teljesebb értékű elvégzése még sok komplex munka lefolytatását teszi szükségessé a továbbiakban.

A latin-sabin államiság és az urbanizálódás egyik velejárója volt, hogy Rómának már az etruszk időszakot megelőzően kialakult egy szent vallásos tiszteletben álló fal-, illetve határövezete, amely nem is esett egybe az ún. tarquiniusi periódus **po-**

moeriumával. A korábbi városhatár magába foglalta a két, latin és sabin etnikai közösséget mint városalkotó elemet, megkülönböztetve a capitoliumi fellegvártól, amely kívülről csatlakozott az urbshoz. Ezt az állapotot fejezi ki az enniusi **urbs arxque** formula, amely arra az ősi itáliai felfogásra épült, hogy a város szent határán belül tilos volt a fegyverviselés, vagyis nem tartózkodhatott hadsereg, ellentétben a fellegvárral, amely így szavatolta a közösség védelmét. A polgári urbsszal ellentétben tehát az **arx** kimondottan katonai rendeltetésű volt.

FOGALMAK

akephalos
arx
Fabianusok
forum
lúcumo
pomoerium
Regia
rex
Salii Collini
Salii Palatini
Salius-papok
urbs arxque
votív lerakat

KRONOLÓGIA

10. sz. Akephalos társadalom Rómában
9. sz. Királyság
8. sz. Fölemelkedik a nemzetségi arisztokrácia
6. sz. Az etruszk királyság

A LATIN-SABIN KIRÁLYSÁG JELLEGE

A későbbi hagyomány kétségkívül eltorzította ezen intézmény eredeti formáját, részben tendenciózus megfontolásból, részben egyszerűen hozzá nem értésből. Azokban az esetekben azonban, amikor a későbbi szokásoktól eltérő tények bukkannak fel, ezek mögött joggal gyaníthatunk történeti valóságot. így valószínű, hogy ez a korai királyság választáson alapult, amelynek során sohasem a közvetlen vér szerinti utód részesült előnyben, hanem az anyai vonalon haladó exogám szabály jutott érvényre. A megválasztott uralkodó funkciói megfeleltek egy ősi indoeurópai szisztémának, melynek gyökerei nagyon korai időkre nyúlhatnak vissza. Mindenesetre a korai római királyok tevékenységi köre egyaránt lefedte a katonai, a bíráskodási és a vallási tevékenységi kört. Az elsőt alaptalanul próbálta kétségbe vonni Rómát illetően néhány kutató, hiszen a köztársasági kor triumphatorainak királyi öltözéke is csak úgy magyarázható, ha korábban a monarcha volt a legfőbb hadvezér Rómában. Mégis az itteni uralkodó személyisége eredetileg főképp vallási jellegű lehetett. Mágikus erejű, karizmatikus személyiségét, numenjét nem véletlenül jelöli ki a hagyományokban több esetben is istenítélet, mint például Romulus esetében is. Az uralkodó vallási feladatköréhez tartozott aztán a naptár összeállítá-

sa, sőt a király életének korábban valószínűleg egyenesen ki is kellett fejeznie az általa kijelölt évet, amit a **Regifugium** ünnepe bizonyíthat: az év végén, február 24-én megtartott rítus során ugyanis a **comitiumon** való áldozat bemutatása után a királynak el kellett menekülnie, úgy, ahogy erre az ünnep latin elnevezése is utal. Ennek eredetileg talán az lehetett az értelme, hogy az idő lejártával elgyengülő királyt az új időt hozó erős és fiatal királynak kellett felváltania. Az egészséges uralkodó személyisége szavatolta egyébként a termékenységet is, ezért kellett feltétlenül részt vennie a **Consualia** ünnepén, amely a gabona betakarításához, illetve az őszi vetéshez kapcsolódott. De összeforrt a király alakja a háború rítusaival is, mert március 24-én a Salius-papokkal együtt ő jelentette be a hadakozásra alkalmas időszak kezdetét. Szoros kapcsolat állt fenn a király személye, valamint a kijelölt helyen, a **templumon** történő madárjóslás, az **auspicium** és a főhatalom között is.

Az uralkodó és az államiság vallási összekapcsolódására utal az a körülmény, hogy egyfajta misztikus összefüggés állapítható meg a fórumon egymás közelében elhelyezkedő Regia és a **Vesta-papnők** háza között, amit azzal magyarázhatunk, hogy az indoeurópai népeknél kimutatható egyfajta mágikus kapcsolat feltételezése a tűz örökkévalósága és a király fennmaradása, továbbélése között. Végül a király kezében lehetett az állam egész vallási életének irányítása, ám ezt a feladatkörét a későbbiekben nem a **rex sacrorum,** hanem a **pontifex maximus** örökölte, akinek a köztársasági korban megemelt funkciója mintegy a király szakrális hatalma elleni reakciónak is felfogható.

A király jogszolgáltató tevékenysége szorosan kapcsolódott vallási szerepköréhez, amit az a tény is bizonyíthatott, hogy neki kellett ítélkeznie a Vesta-szüzek esetében. Egyébként is az uralkodó azt a **iust,** jogot képviselte, amely eredetileg a törvény erejével bíró vallási formula volt. Mégis, a király jogszolgáltató tevékenysége döntő jelentőségű politikai fordulatot hozott. A latin-sabin **synoikismos** élén álló uralkodó ugyanis alárendelte személyének és hatalmának a korábbi különféle diszparát elemeket, például a **curiát,** amely az etimológia alapján is eredetileg a férfiak gyűlése volt. Most a királyi hírnök, a **calator** szavára sereglik egybe a népgyűlés, a **comitia calata,** későbbi néven **comitia curiata,** hogy meghallgassa a naptárra vonatkozó, és így a jogszolgáltatást is szabályozó uralkodói **edictumokat.** A király mellett nyilván volt egy tanácsadó szerv is: a **senatus,** amelynek jelentőségét azonban a monarchia idején a későbbi köztársaság kori hagyomány erősen eltúlozta.

Feltétlenül volt Rómában egy ősi nemzetségi, törzsi szervezet - **gentes, tribus -,** bár ennek pontos jellegét nagyon nehéz lenne meghatározni. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy már a latin-sabin királyság megkísérelte ezt alárendelni a maga hatalmának. Az volt ugyanis a cél, hogy a **gensek** és a **páter familiasok** előjogainak rovására kiterjesszék az uralkodó jogszolgáltató hatáskörét. Megmutatkozik ez mind a ma már meglehetősen nehezen értelmezhető **perduellio,** illetve **parricidium** ügyekben. A királyság felügyeletet gyakorolt bizonyos magánjogi kérdésekben is, például szerződéskötések, árverések esetében. Emellett szól az utóbbi latin elnevezése: **ad hastas,** a lándzsa ugyanis, amely mellett az árverést lebonyolították, a latin királyság jelképe volt.

Az uralkodó katonai hatásköréről a római rex esetében már volt szó, de még nyomatékosabban fel kell rá hívni a figyelmet, mert sok szempontból ez látszik a korai római uralkodó legsajátabb feladatának. Míg vallási téren lehetséges volt személyének átmeneti helyettesítése, például luppiter papja, a **fiamén Dialis** révén, addig háború idején pótolhatatlannak látszott a király **karizmája,** miként azt a **porta triumphalis** rítusa is bizonyíthatja. Ez persze nem jelenti azt, hogy elfogadhatónak tartjuk azt az annalista hagyományt, amely a korai Róma történetét a győztes háborúk és az erőteljes hódító politika jegyében mutatta be. Igaza lehet Alföldi Andrásnak, hogy ez - legalábbis részben - a későbbi tendenciózus római történetírás kitalálása lehet, még ha talán nem írható is minden Fabius Pictor számlájára. Egy-két esetben valóban számolnunk kell a Róma egységesítése érdekében tett katonai lépésekkel (vö. a hagyomány szerint Romulus által elfoglalt Caenina, mely esetleg egy tanyaszerű hely lehetett a Capitolium körzetében), illetve kisebb terjeszkedéssel. Minden bizonnyal van bizonyos történeti magja annak a külpolitikának, amelyet a hagyomány Tullus Hostiliusnak és Ancus Márciusnak tulajdonít (vö. Alba Longa, Politorium, Tellena, Ficana leigázása).

Az mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a korai római király szervezte meg a hadsereget, amely ebben az időben egyet jelentett az egész fegyverfogható férfilakosság mozgósításával. A sereg eredetileg mind vízszintesen, mind függőleges irányban tagolódhatott. Az előbbi vonatkozásban a 3 tribusnak megfelelően, amely ekkorra már elsősorban területiséget jelenthetett; az utóbbi értelemben pedig annyiban, hogy katonailag is határozottan elkülönült egymástól a vezér, a nemesség, illetve a szabad közember funkciója. A lakosság növekedése egy idő után valószínűleg maga után vonta a lovasság kibővítését, amit az a hagyomány jelez, amely szerint Tullus Hostilius állítólag megkétszerezte a lovasságot.

A történelmi hagyomány név szerint is megnevezte a latin-sabin királyokat, ebben a sorrendben: Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius és Ancus Martius, akiknek személye és hitelessége igen kérdéses. A Róma kezdeteire vonatkozó irodalmi hagyomány vizsgálatában nagy számban fordulnak elő azok a tanulmányok, amelyek az „alapító ikrek" kérdését vizsgálják. A legtöbben Romulus titokzatos alakját igyekeznek megfejteni, mint aki a későbbiekben a történet túlsúlyban lévő személyévé válik, ahogy a latinok páros mítoszaiban vagy kultuszaiban ez általánosan megfigyelhető jelenség (vö. pl. Castor, Pollux). Remus alakja ezért meglehetősen háttérbe szorult, s ezen a helyzeten a közelmúltban T. P. Wiseman munkája kívánt változtatni *(Remus. A Roman Myth.* 1995). A jeles angol szerző azonban nem annyira a testvérhez való viszonyt igyekszik tisztázni, hanem azt próbálja megmagyarázni, miként került be Remus a Róma kezdeteire vonatkozó elbeszélésbe. Ilyen módon a Marstól született ikerpár mondájának megalkotása valamiféle későbbi, mesterséges alkotás lenne, amelyet csak a Kr. e. 3. században hoztak volna létre, s megfogalmazói az akkori társadalmi konfliktusokat szerették volna efféle elképzelt alakban formába önteni, vagyis azt a tényt, hogy a **patríciusok** hatalmi helyzetben voltak a **plebeiusokkal** szemben. Az alapító ikrek tehát a társadalom ezen dualizmusát fejeznék ki. Wiseman teóriáját azonban a kritika meglehetősen nagy fenntartással fo-

gadta, mert feltételezések sorából indult ki, s ma az alapító ikrek történetében inkább „indoeurópai örökséget" szokás látni (vö. A. Meurant).

Annak ellenben nagy a valószínűsége, hogy Róma a Kr. e. 6. század vége előtt tényleg elfoglalta mind a montes Albanit (ezt Tullus Hostiliusnak tulajdonították), mind a Tiberis alsó vidékét (Ancus Március). Vagy ugyanekkor, vagy akár már korábban, úgyszintén érvényben lehetett egy naptár, s néhány papi testület, amelyet Numa Pompilius tevékenységével szoktak összekapcsolni, noha e személyre a későbbi hagyomány túl sok mindent ráterhelt ahhoz, hogy mindezt valóban hitelesnek fogadhassuk el.

• FOGALMAK

ad hastas
calator
comitia calata
comitia curiata
comitium
Consualia
curia
edictum
exogám
fiamén Dialis
gentes
ius
karizma
monarcha
numen
parricidium
páter familias
patríciusok
perduellio
plebeiusok
pontifex maximus
porta triumphalis
Regifugium
rex sacrorum
senatus
synoikismos
tribus
triumphator
Vesta-papnők

AZ ETRUSZKOK ELŐTTI RÓMA ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A **Lupercalián** kívül volt egy másik purifikációs rítus, az **Ambarvalia,** amelyet az ún. **fratres Arvales** papi testülete hajtott végre. Ennek a szervezetnek és szertartásának elemzéséből egyes kutatók arra következtetnek, hogy a közös latin-sabin államiság idején a római terület kiterjedése megközelítette a 100 km^2-t, a lakosok számát pedig mintegy 15 000-re lehet becsülni úgy, hogy a fegyverfogható népesség mintegy négyszeresével számolunk. A hadsereg alaplétszáma pedig az elfogadhatónak látszó hagyomány szerint 3000 gyalogos és 300 lovas volt. Ez összhangban áll azzal a szervezeti rendszerrel, amely szerint a területi elvnek megfelelően megállapított ekkori 3 **tribushoz** (törzshöz, valójában inkább: kerülethez) 30 **curia** *(co-viria* = eredetileg 'férfiak gyülekezete') tartozott. Ha ezek mindegyike 100 gyalogost, illetve 10 lovast állított ki, akkor megkapjuk a hadsereg összlétszámát. A három lovasosztag élén egy-egy **tribunus celerum** állt, aki 1000 gyalogost is irányított. Minthogy a 6 ismert curianév közül 2 topográfiai eredetű, ezért nagyon valószínű, hogy a curiák a különböző pagusok területi rendje alapján rendeződtek, nem pedig valamiféle vérségi kötelék szerint. A curiákhoz tartozó **gensek** sem voltak eredetileg feltétlenül vérségi kapcsolaton nyugvó szervezetek, mert az ezekbe tartozó „rokonok" - **affi-**

nes - eredetileg tulajdonképpen közös „határ" mentén elhelyezkedő „szomszédok" voltak. A curia élén a curio állt, akit úgy választottak, s eredetileg nem volt katonai vezető, ahogy - minden, a hadsereggel fennálló összefüggése ellenére - a curia sem volt alapvetően militáris szervezet, hanem inkább az államnak alárendelt politikai egység, amelynek a népgyűlésen keresztül szerepe volt a király megválasztásában, illetve imperiummal való felruházásában. Minthogy a curiák bizonyíthatólag nem voltak kizárólag a patríciusok számára fenntartva, ezért nem igazolható, hogy a patríciusok és a plebeiusok éles jogi, rendi elkülönülése már ekkor bekövetkezett volna.

Mint láttuk, a feltételezhető latin-sabin királyságban felsejlenek bizonyos ősi indoeurópainak látszó elemek. Mindazonáltal ezzel az értelmezéssel szemben a legutóbbi időben is felmerültek kételyek, s e tekintetben talán a kelleténél elutasítóbb az a Cornell, aki e korszakról a ma talán leginkább irányadó összefoglalást készítette. O erősen kritikus azzal a módszerrel szemben, amellyel G. Dumézil az ősi indoeurópai intézményeket és elképzeléseket igyekezett igazolni az archaikus Rómában. Ez a francia tudós briliáns módon próbálta meg kimutatni, hogy a királyok és az archaikus római istenek a római geniusnak megfelelően reprodukálják az indoeurópai mentális és társadalmi struktúrákat. Romulus és Remus, akárcsak a görög Dioskurosok és az ind Avshinok, az ikerséggel kapcsolatban testesítenek meg egy vallásos csodálatot, mint amely a termékenységnek és az isteni oltalomnak a jele. Ami az anyafarkast illeti, ez gyakran oltalmazót jelent, miközben a hím farkas a nagy rossz, amelynek a hagyományát a modern mesék tartják fenn. A kezdetek egész hagyományából kibontható egy „funkcionális hármas felosztás", amely hierarchikusan strukturálja az emberi és az isteni társadalmakat: akik a politikai hatalmat gyakorolják, azok alkotják az emberi hierarchia csúcsát, mert kapcsolatban állnak az istenekkel, vagyis a királyok, a papok, a papkirályok vannak az emberi társadalom csúcsán, s ők kötődnek a szuverén istenekhez: Dyaushoz (Zeus, luppiter). A második funkció a katonai: a harcosok, akik a közösséget oltalmazzák, a háború isteneihez kapcsolódnak (mint amilyen Mars Itáliában). A harmadik funkció a fennmaradást, a gazdasági prosperitást kívánja biztosítani: ezek a földművesek, pásztorok, kézművesek, akik a legnagyobb számban vannak, ők a termékenységi istenségek oltalma alatt állnak.

Amennyiben G. Dumézilt követjük, Romulus és Numa (a politikai és vallási szuverenitás), Tullus Hostilius (a harcos) és Ancus Március (a gazdasági virágzás) a maguk kronológiai egymásutánjában megtestesítik ezt az indoeurópai hármas felosztást, amelyet ugyancsak fellelünk a flamines maiores collegiumában is (luppiter, Mars és Quirinus flamenjei). Bármennyire csábítóak is azonban G. Dumézil ezen elképzelései, élénk bírálatokat váltottak ki. Megfigyelték, hogy sok nem indoeurópai társadalom, sőt valójában mindegyik civilizáció csaknem kötelező módon magában foglal királyokat és papokat, harcosokat, földműveseket és kézműveseket... Ezért, bár Róma kezdeteinek történelme tartalmaz vitathatatlan indoeurópai összetevőket, de nehéz belőlük tisztán történelmi tanulságokat levonni. Ezt az örökséget az angol történész, Cornell ezért igyekszik teljes egészében elvetni, kitartva a maga mesterének (A. Momigliano) véleménye mellett, aki hevesen kritizálta a francia ku-

tatot. Mégis a legtöbb szakember biztos ténynek veszi az olyan mozzanatok indoeurópai eredetét, mint a Horatiusok és Curiatiusok párviadala; Horatius Cocles vagy Mucius Scaevola hőstettei.

FOGALMAK

affines
Ambarvalia
curia
curio
flamines maiores
fratres Arvales
genius
gens
impérium
Lupercalia
tribunus celerum
tribus

Róma az ún. etruszk periódusban

RÓMA ÉS AZ ETRUSZKOK

A római annalisztika Kr. e. 616-tól, Tarquinius Priscus hatalomra jutásától kezdve etruszk vagy legalábbis részben etruszk eredetű monarchiával számolt Rómában, minthogy Kr. e. 300 tájékáról ismert is Vulciban a Francois-tombából a *Cneve Tarchunies Rumach* (a római Cn. Tarquinius) név. Ezt a felfogást általában a modern kutatás is elfogadta, a magáévá tette, többnyire azzal a kiegészítéssel, hogy maga a voltaképpeni *urbs* is ekkor született meg **Etrusco ritu** Róma körzetében. Mint az eddigiekből láttuk azonban, voltaképpen itt már a latin-sabin periódusban megszületett az *urbs arxque* kitétel, ami a régészet és az annalisztika bizonyos más, hitelesnek látszó adataival együtt arra látszik utalni, hogy ha az urbanizáción nem elsősorban városias kinézetet, hanem főképp politikai szervezeti formát értünk, akkor Róma már az ún. etruszk korszak előtt eljutott az urbanizáció bizonyos fokára, amihez persze a városiasodás bizonyos külső jelei is társultak, ahogy arról már fentebb szó volt. Mégis kétségtelen tény, hogy régészetileg a Kr. e. 7. század végétől, de még inkább a 6. század elejétől Róma régészeti faciese, arculata minőségileg megváltozik.

Fontos urbanisztikai létesítmények születnek. Végérvényesen megtörténik a *fórum* mocsaras övezetének lecsapolása, e helyről végképp eltűnnek a kunyhók, s megjelenik az első, immár valódi kövezet. Megszaporodnak a kőlétesítmények, hatalmas tufa falövezet veszi körül a várost, majd megépül a Iuppiternek, Iunónak és Minervának szentelt monumentális templom. Igaz, Rómának - az ásatások alapján - egyáltalán nincs meg az a szabályos, geometrikus kinézete, amelyet a városalapítás ún. etruszk rítusa meghatározna. Ez ugyanis elméletben megszabta volna a világot szimbolizáló, kör alakú, felszántott **pomoeriumot,** illetve az ezt derékszögben 4 részre osztó (vö. *Roma quadrata* hagyománya) *cardo* és *decumanus* vonalakat, amelyekkel párhuzamosan kellett volna futniuk a lakónegyedeket kijelölő utcáknak. Ennek a rendszernek azonban több etruszk városban sem találjuk biztos nyomát, főleg a korai időkben, illetve azokon a helyeken, amelyek könnyen védhető pontokon létesültek, s ahol alkalmazkodni kellett a sajátos terepviszonyokhoz. A merev

szisztéma hiánya Rómában is érthető, hiszen ez a város egyenetlen felszínen, kaotikusan elszórt falvakból fejlődött ki. Az etruszk civilizációs hatás tehát ebben az esetben beérte azzal, hogy a már latin-sabin periódusban kibontakozó és a városiasodás útjára lépő településnek megadja a valódi városi kinézetet, anélkül azonban, hogy egy teljesen szabályos elrendezést is kölcsönzött volna neki. Valószínű tehát, hogy Róma az *urbs* klasszikus fogalmát és a városalapítás szentségének gondolatát végső formájában mégiscsak az etruszkoktól vette át.

Róma arculata a Kr. e. 7-6. század fordulóján - érthető módon - a déli etruszk városokéhoz válik hasonlóvá, anélkül azonban, hogy elérné azok hatalmát és gazdagságát. Mindennek valószínűleg az lehet a magyarázata, hogy ekkorra már az etruszkok kezére került a Tiberis és az Anio közti gazdag terület, s tekintetüket még délibb irányba fordították, Latium és Campania felé, minthogy ezt követelték mind kereskedelmi érdekeik, mind pedig az a célkitűzés, hogy megállítsák a további itáliai görög kolonizációt. A dél felé terjeszkedő etruszkoknak tehát mindenképpen ellenőrzésük alá kellett vonniuk a Tiberis völgyében erős pozíciót elfoglaló, kulcsfontosságú Rómát még akkor is, ha magát a várost sohasem tudták igazán etruszk várossá tenni. Ezt mindenekelőtt az bizonyíthatja, hogy az ekkorra datálható (politikai vonatkozású) feliratok elsősorban latin nyelvűek (vö. az ún. fórumfelirattal), bár ismeretesek etruszk dokumentumok is. Ez utóbbi szempontból különösen nagy fontosságú az a kis elefántcsont lap, amely reliefszerűen egy oroszlánt ábrázol, s melyen az állat fejétől jobbról balra haladva a következő etruszk szöveg olvasható: *araz silqetanas spurianas.*

Maga az etruszk nyelv azonban csak viszonylag kevés nyomot hagyott hátra a latinban, beleértve a római állami, hivatalos nyelvhasználatot is, úgyhogy aligha képzelhető el, hogy a királyok korában bármikor is az államiság az etruszk nyelvhasználaton nyugodott volna. A későbbi latinban a biztosan az etruszkból átvett szavak ugyanis csak a következők: *lanista* (vívómester), *manis(s)a* (súlyfölösleg), *triumphus, gruma* (földmérő eszköz); a többi, egyesek által etruszk eredetűnek tartott szó (pl. *populus, família, lit[t]era, catena, columna)* voltaképpen mind bizonytalan. így arra a föltételezésre kell jutnunk, hogy Róma a korábbi latin-sabin **synoikismos** és az etruszk befolyás ellenére megmaradt alapvetően latin ajkú településnek. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy Róma az ún. etruszk periódusban különféle etruszk városok fennhatósága alatt állt, amelyek talán az uralkodó személyét, kíséretét, illetve az arisztokrácia egy részét adták. A Tarquiniusok neve Róma királyaiként talán arra utalhat, hogy a város előbb Tarquinia ellenőrzése alatt állt. Megerősítheti ezt az a körülmény is, hogy az előbbi elefántcsont lapocskán felbukkanó egyik név (Spurianas) egyedül csak Tarquiniából ismert, ahol az ún. „Bikák tombájában" találkozunk vele. Lehet, hogy az illető tarquiniai, az uralkodó személyéhez tartozó előkelőség volt.

A későbbiekben azután a Róma fölötti ellenőrzés az etruszk Vulci városának kezébe mehetett át, amire a Servius Tulliusszal kapcsolatos hagyomány utalhat. Őt ugyanis Claudius császár azonosnak tekintette azzal az etruszk *Mastarnával,* akinek alakjával a Vulciból ismert Francois-tomba falképén találkozunk *Macstrana* néven. A kísé-

rő felirat úgy értelmezhető a képi ábrázolással együtt, hogy a vulci Vibennák segítették elő a talán italikus eredetű személy hatalomra jutását Rómában, végezve a korábbi ottani uralkodóval, egy Tarquiniusszal, aki egy másik etruszk város (Tarquinia?) érdekeit képviselte, esetleg Veii támogatását is élvezve. Servius Tullius erőszakos eltávolításának, illetve a Tarquinius-ház restaurálásának hagyománya esetleg arra enged következtetni, hogy Róma egy idő után Vulci ellenőrzéséből visszakerült Tarquinia (vagy egy másik etruszk város) fennhatósága alá. Ezt a periódust talán Clusium dominanciája válthatta fel, amire a Porsennával kapcsolatos történet lehet a bizonyság, azzal a korrekcióval, hogy Porsenna aligha támogathatta a Tarquinius-házat, hanem sokkal inkább Tarquinia városa ellenében lépett fel. Még később Róma feltehetőleg Veii hatalmi zónájába tartozhatott, amire a Kr. e. 5. század elejére vonatkozó adatok utalhatnak. Azt mondhatjuk tehát, hogy Róma a Kr. e. 7. század vége vagy a 6. század eleje és a Kr. e. 5. század első negyede közti időszakban az etruszk városok fennhatósági zónájába tartozott, anélkül azonban, hogy elvesztette volna korábbi latin jellegét.

Amit Róma etruszk periódusáról általánosságban elmondhatunk, az nagyjából párhuzamba állítható a latin városokra vonatkozó egykorú ismeretünkkel. A dél felé terjeszkedő etruszkok itt is *lucumókat* igyekeztek állítani a fontosabb latin központok élére, így például Albában, ahol Tarchétios (talán a Tarquiniusokkal hozható összefüggésbe) személyéről hallunk, Soloniumban, illetve Ardeában. Tusculumnak a neve is árulkodik arról, hogy itt valaha az etruszkok voltak hatalmon.

• FOGALMAK

Etrusco ritu
pomoerium
synoikismos

• KRONOLÓGIA

7-6. sz. fordulója Róma a déli etruszk városokhoz hasonul némileg

AZ ÚN. ETRUSZK PERIÓDUS RÓMAI KIRÁLYAI

A hagyomány itt három nevet őrzött meg: a két Tarquiniusét, Priscusét és Superbusét, illetve Servius Tulliusét. A mai kutatás általában elismeri, hogy e személyek esetében van valamiféle hiteles történeti mag, bár aligha kétséges, hogy a Tarquiniusok valójában többen voltak, s közülük csak az elsőnek és az utolsónak az emlékezete maradt fenn. Az egyik ilyen „elveszett" uralkodó lehetett a **Fran^ois-tomba** „római Cn. Tarquiniusa", akivel a vulciak, vagyis Servius Tullius (Macstrana) szövetségesei végeztek. Ami Tarquinius Priscust illeti, a római annalista hagyomány igyekezett

jelentőségét csökkenteni, s ez részben az etruszkellenességgel magyarázható. Aligha valószínű ugyanis az a liviusi előadás, hogy a későbbi uralkodó egyetlen szekérrel érkezett volna Rómába, hiszen Dionysios Halikarnasseus is jelentős kíséretéről tájékoztat bennünket. Rómának ez az első etruszk királya eredetileg talán valamiféle **condottiere** volt, aki Tarquinia érdekeit igyekezett érvényre juttatni a latin városban úgy, hogy a helyi lakosság is támogathatta őt. Királlyá történő megválasztása mögött feltehetőleg ez a tény húzódhat meg. Nincs ok kételkedni viszont félig görög (korinthosi) származásában, minthogy ebben az időben mind Etruriában, mind Rómában figyelemre méltó görög hatás érvényesült, s az egyik legkorábbi római írásos emlék is egy görög nyelvű vázafelirat. Aligha kétséges, hogy jórészt ekkor bontakozott ki Rómában a társadalomnak és a politikai életnek az az arculata, amely a királyok kora utolsó periódusát alapvetően jellemezte.

Bár Servius Tullius alakja is erősen eltorzulhatott a római annalista hagyományában, ma már kevés kutató vonja kétségbe, hogy személye azonos a Francois-tomba Mastarnájáéval (etruszkosan: Macstrana). Az a felfogás, mely őt Tarquinius Priscus **servusává,** rabszolgájává tette meg, annak a félreértésén alapulhat, hogy Servius Tullius eredetileg valamilyen magas személyiség vazallusa, **cliense** (etruszkul: eíeraja) lehetett, s itt mindenekelőtt a vulcibeli Vibennákra kell gondolni, akik őt Rómában zsoldos vezérükként hatalomra segíthették. Erre utalhat Servius Tullius etruszk neve is, a *Macstrana* megjelölés ugyanis aligha lehetett más, mint a latin **magister** (itteni jelentése kb. 'parancsnok') etruszkosított formája. Tevékenysége a Kr. e. 6. század közepe tájékán a Tarquiniusok hatalmának (vagy Tarquinia [latinosan: Tarquinii] városa befolyásának) megszakadását eredményezte Rómában. Ebben az időben a városban fontos reformokra került sor, például Róma felosztására négy tribusra (ami hozzájárulhatott a Romulusnak tulajdonított **Roma quadrata** = a 4 részre osztott Róma hagyománya végérvényessé tételéhez), egy timokratikus rendszer bevezetésére (lásd később az ún. Servius Tullius-féle alkotmányt), illetve egy védőfal kiépítésére, minthogy Tarquinia fenyegetése túl nagy lehetett, a védelmet jelentő Vulci pedig viszonylag messze feküdt. Servius Tullius „tyrannisa" vallási téren is fontos változásokat hozhatott azáltal, hogy a „latin szövetség" Diana-kultuszának átmeneti központjává a római Aventinust tette.

Tarquinius Superbus esetében a hagyomány aligha hiteles akkor, amikor őt Priscus fiának vagy unokájának mondja, ugyanis - mint már volt róla szó, de a kronológia alapján is - a Tarquinusok egész sorának kellett közbeesnie. Az viszont minden bizonnyal megfelel a valóságnak, hogy miután lezárult Róma Vulci városától ellenőrzött periódusa, ő lépett Servius Tullius helyére, visszaállítva Tarquinia befolyását, s egyúttal a „köztársasági" rendszer bevezetése előtt valóban ő lehetett Róma utolsó királya. A későbbi ellenséges római annalista tradíciókból is kiviláglik, hogy Tarquinius Superbus több vonatkozásban is a városállam horizontjának kiszélesítésére törekedett, vallási vonatkozásban igyekezett szabad utat biztosítani mind az etruszk (főleg Veii felől jövő), mind pedig a görög szellemi hatásnak (vö. Sibylla-könyvek, követség Delphoiba), külpolitikailag pedig aligha zárkózott az ősi római föld, az *ager Romanus antiquus* határai közé. A római horizont kiszélesedését főleg

három ténnyel összefüggésben szokták bizonyítottnak tekinteni: a Sibylla-könyvekkel, az aventinusi Diana-templommal és a Karthágóval kötött első szövetséggel kapcsolatban. Ennek a kitágult külpolitikának a jegyében épített ki Róma dinasztikus kapcsolatot az erősen eletruszkosodott Tusculum városának vezetőjével, Octavius Mamiliusszal. Egy időben talán még a cumaei Aritstodémos is támogatta Tarquiniust, akinek politikája azonban egy idő után keresztezhette annak a Caerének az érdekeit, ahol pedig a Tarquiniusoknak korábban kapcsolatai voltak (vö. Caerében a Tarquiniusok tombájával). A Mezentiusszal kapcsolatos hagyomány arra utalhat, hogy ez a személy egy időre meg is szakíthatta a Tarquiniusok római uralmát. Ami Tarquinius Superbus belpolitikáját illeti, szemmel láthatólag a királyi igazságszolgáltatás kiterjesztésére törekedett a páter familiasok hatáskörének egyértelmű korlátozásával.

FOGALMAK

cliens
condottiere
François-tomba
magister
pater familias
Roma quadrata
servus
Sibylla-könyvek

AZ ÚN. ETRUSZK RÓMA TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI BERENDEZKEDÉSE

Bár a hagyomány a római társadalom korai dichotómiáját, kétosztatúságát, azaz a patríciusok és a plebs elkülönítését Róma mondabeli alapítójának, Romulusnak tulajdonította, mégis - mint már láttuk - a város kezdetei során, beleértve még a latin-sabin periódust is, nem mutatható ki a jelzett két társadalmi közeg határozott szétválása. Egyes kutatók (mindenekelőtt H. Last) már azt a feltevést is megkockáztatták, hogy a *plebs-patriciatus* elkülönítése, gyakorlati megkülönböztetése csak a köztársaság első évtizedeiben következett be. A tények azonban egy ennél összetettebb, bár az annalista hagyománytól valóban eltérő koncepció megfogalmazását teszik szükségessé. Kétségtelen ugyanis, hogy a korai Rómában nincs gyakorlati szétválasztás patríciusok és plebeiusok közt, ahogy azt a comitia curiata is alátámasztja, de hiányzik a latin-sabin synoikismos időszakából is, hiszen három királynak is plebeius nemzetségneve, gentiliciuma volt: Pompilius, Hostilius, Március. A Septimontiumból is kizárólag plebeiusok képviselték a történeti időkben a Caeliust, a Cispiust és az Oppiust. Nem tudta letagadni Numa plebeius származását Livius sem. Bár az ún. etruszk periódusban a patríciusok és a plebeiusok közti különbségtevés kezd megfogna többá válni, mégis fel kell rá hívni a figyelmet, hogy a patrícius előjogok még akkor sem érvényesülnek egyértelműen. Livius plebeius eredetűnek tartja L. Tarquiniust, a Tullius név pedig ugyancsak *plebeius gentilicium*.

Ennek ellenére kétségtelen, hogy már a királyok korára vonatkozóan egyértel-

mű adataink vannak arra, hogy a patriciusok rendkívüli előjogokat élveztek a plebshez viszonyítva. Az a tény, hogy a későbbiekben csak patrícius tölthette be az **interrex,** a **rex sacrorum** és a **curio maximus** tisztét, s csak ő lehetett a **Salius-papok** testületének a tagja, azt igazolja, hogy a **patriciatus** elkülönítése már a királyok korában megkezdődött, s ez az etruszk periódus végén már egészen nyilvánvalóan megmutatkozott. A plebs és a patriciatus elhatárolódása Rómában tehát nem egy eleve meglévő állapot volt, hanem egy hosszú történeti fejlődés eredményéről kell itt beszélnünk, amely azonban az ún. etruszk Rómában már félreérthetetlen módon megmutatkozott. Hogy ez a folyamat mégis miképpen zajlott le, azt egyelőre a kutatásokjelenlegi állása mellett nehéz lenne pontosan meghatározni.

Csak annyit mondhatunk, hogy a patricius-plebeius kérdésben a nagyon határozott és egyértelmű állásfoglalások nem bizonyultak kellőképp igazolhatónak, illetve túlságosan is sok körülmény látszik ellenük szólni. így nem lehet dokumentálni azt a tételt, amely szerint a patriciatus alapja a preetruszk Rómában kialakult polgárjog lett volna. Ugyancsak nem támasztható alá kellőképp, hogy a patriciusok a támadók vagy a hódítók leszármazottai, a plebeiusok pedig az alávetettek, a leigázottak utódai lettek volna. Tarthatatlanok az ún. etnikai elméletek is, vagyis, hogy a patriciusok latinok, a plebeiusok a sabinok lettek volna, vagy éppen megfordítva; hogy a számba jöhető etruszk elemről még ne is beszéljünk. Igazolhatatlanok voltaképpen azok a felvetések is, amelyek a patriciatus kiemelkedését valamilyen intézménnyel hozzák összefüggésbe, akár az **interregnummal,** akár a lovas nemességgel. Azt sem lehet állítani, hogy a patriciatus kialakulása félreérthetetlenül a nemzetségi szervezethez, a **genteshez** kapcsolódnék, mint egyesek hitték. Mai ismereteink alapján elsősorban egy kompromisszumos és komplex megoldást lehet javasolni, ennek során is nyomatékkal hangsúlyozva a történeti előrehaladás folyamatát. Mindemellett nagyon fontos annak a hangsúlyozása is, hogy a probléma két külön kérdésre bontható. Az egyik a patriciusok elkülönülése a „többségtől", a másik: a plebeiusok kialakulása ebből a többségből, illetve a többség egy részéből.

Úgy tűnik, hogy a patriciatusnak a tömegtől való elkülönülésében egyaránt szerepet játszottak gazdasági, vallási, katonai és társadalmi tényezők, amelyek lehetővé tették előbb egy vagyonos, majd pedig egy külön jogi státust élvező csoport elhatárolódását. A vallási és politikai jogok monopolizálása esetleg a senatushoz való tartozás révén mehetett végbe, már ha így értelmezzük a patrícius szónak a **patres** (atyák) megjelöléssel való kétségtelen összefüggését, bár nem tagadhatjuk, hogy itt is fölmerülhet más magyarázat. Mégis nagy valószínűsége van annak, hogy idővel azok, illetve azok utódai váltak patríciusokká, akik tagjai voltak a király tanácsának, vagyis a **senatusnak.** Rangjukat részben a katonai, a lovas nemesség tagjaiként is

kiérdemelhették, főképp ha parancsnokok - **tribuni celerum** - voltak. így már a latin-sabin királyság idején kezdetét vette egy nem kasztszerű arisztokrácia kialakulása, s az ezen kívül álló tömeg, beleértve jó néhány ekkoriban gazdagnak számító családot is, lett az alapja a későbbi plebsnek, amely fokozatosan magába szívta mind a legyőzötteket, illetve azok egy részét, mind pedig a betelepülőket. Ekkoriban még ez az arisztokrácia, illetve ez a tömeg egyáltalán nem számított sem határozott körvonalú társadalmi osztálynak, sem külön jogi kategóriának, vagyis rendnek, amelyre a latinban az **ordo** megjelölés szolgál.

Ez a kiindulási alap azután az ún. etruszk periódusban nagyon mélyreható átalakuláson, illetve fejlődésen ment keresztül. Az új uralkodók gazdaságpolitikája, az etruszk mintára alakuló gazdaság Rómába csábított sok kereskedőt, kézművest, iparost és mestert, akik természetszerűleg a tömegbe illeszkedtek be, de foglalkozásuknak megfelelően igen tevékenyek voltak, tele életerővel és kezdeményezőkészséggel. Ez magától értetődően megnövelte a tömegek aktivitását, természetesen politikai téren is. A változások következtében a Kr. e. 7. század végén, illetve 6. század első felében az átalakulóban lévő római lakosság meglehetősen összetetté, némiképpen amorf, cseppfolyós jellegűvé vált. Egyrészt ott voltak a korszak viszonylagos nagybirtokosai, főképp a senatus, a **consilium regium** tagjai, akiknek a gazdálkodása főképp az állattenyésztésen nyugodhatott, és tekintélyes számú **cliensük** volt. Ez a főképp lovas arisztokrácia számottevő politikai és vallási előjogokhoz jutott, ahogy arról már a királyok korabeli patriciusok meglétének bizonyítékai során szó volt, de egyébként továbbra is egy nyitott nemességről van szó, amelybe a fölemelkedés, illetve amelyből a degradálódás valóságos, megszokott jelenség. Találkozunk még megtelepedett, vidéken élő, esetenként tehetős földbirtokosokkal is: az ún. **adsiduival.** Majd ott találjuk a vagyontalanok tömegét, akiknek saját helyzetük védelmében pártfogót, vagyis **patronust** kellett választaniuk maguknak. Az új, idegenből jött kereskedők és iparosok az Aventinuson telepedtek meg, amely szent védelem alatt állt, ún. **asylumnak** számított, s ahol Servius Tullius nem véletlenül hozta létre Diana szentélyét mint a latinok védő istennőjének templomát. A betelepülő mesteremberek **collegiumokba** szerveződtek, amelyek felállítását a hagyomány ugyancsak Servius Tulliusnak tulajdonította.

A jelzett és végbemenő társadalmi és gazdasági átalakulások megfelelő intézkedéseket követeltek az állami vezetés, vagyis a királyok részéről. Ezzel megmagyarázható, hogy a hagyomány szerint Tarquinius Priscus megreformálta a senatust és a lovasságot is, lóra ültetve a gyalogosok egy tehetősebb részét, az **equites posteriorest.** Ezenkívül a korábbi arisztokrácia mellé az új és dinamikus vagyonos elemekből, részben talán éppen a betelepülők közül fölemelte az ún. **gentes minorest,** s ez a tény szintén azt húzza alá, hogy ebben az időben a patriciusok kategóriája - akárcsak a plebsé - még mennyire képlékeny volt.

FOGALMAK

adsidui
annalista hagyomány
asylum
cliens
collegiumok
comitia curiata
consilium regium
curio maximus
equites posteriores
gentes
gentes minores
gentilicium
interregnum
interrex
ordo
patres
patriciatus
patrícius
patrónus
plebeiusok
plebs
rex sacrorum
Salius-papok
senatus
Septimontium
synoikismos
tribuni celerum

SERVIUS TULLIUS ÉS TARQUINIUS SUPERBUS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

Az annalista hagyomány az új helyzetnek megfelelő adminisztratív és katonai keretek megteremtését Servius Tullius nevével kapcsolja össze. Bár ebben az „alkotmányban" sok az anakronisztikus elem, mégis elég jól ki tudjuk bontani az annalista tradícióból a többé-kevésbé hiteles történeti magot. Ez a reform megkísérelte korlátozni azoknak a curiáknak a jelentőségét, amelyek, ha formálisan nem biztosítottak is előjogokat a patresnek, a gyakorlatban mégis lehetővé tettek számukra egyfajta domináns helyzetet. Most a népgyűlésen a **curiákat** megkísérlik teljesen katonai egységekkel helyettesíteni: a **centuriákkal.** Másrészt, míg korábban a hadseregben a döntő elem a lovas nemesség volt, magától értetődően nagyobb politikai szereppel is, addig most a hadsereg alapjává a gyalogos **phalanx** lesz, amelyet **classisba** sorolnak. Ennek mindenekelőtt az a rendeltetése, hogy nagyobb befolyás jusson a nem arisztokratikus helyzetben lévő **hoplitáknak,** nehéz fegyverzetű gyalogosoknak a kimondottan arisztokratikus lovassággal szemben, amely ugyan státusát tekintve **supra classem** kerül, vagyis a phalanx fölött áll, centuriáinak számát tekintve viszont messze elmarad a classisba sorolt gyalogságtól. Találkozunk ugyanakkor **infra classem** kerülő elemekkel is, ahová bizonyos alacsony sorban lévő szabad emberek, a **proletárok** *(proletarii* = a „vagyontalanok, akiknek csak gyermekeik vannak") és a **cliensek** tartoznak, s mind katonai, mind politikai súlyuk minimális. így a következő, részben társadalmi, részben politikai és mindenekelőtt katonai struktúra bontakozott ki: **equites** - cZass's - *infra classem.* Ebben a rendszerben háttérbe szorult a származás, csökkent az esetleges előjogok jelentősége, döntő tényezővé vált a vagyoni helyzet, mert a **census** határozta meg minden polgár katonai kötelezettségét, sőt részben politikai súlyát is a centuriák számának megállapításával. Korlátozták a pater familias korábbi súlyát is, mert a censusra rendelt **filius familiast** ugyanúgy vették számba, mint a pater familiast.

Ami az ezen a rendszeren alapuló népgyűlés, a **comitia centuriata** szerepét illeti,

ezt nagyon nehéz meghatározni. Mindenesetre a harcosok azért gyűltek egybe, hogy meghallgassák a király **edictumait,** s azokkal egyetértsenek. Az elsőrendű feladat azonban nyilván nem ez volt, hanem a közös védelem biztosítása, illetve az esetleges támadó hadműveletek végrehajtása. A népgyűlés funkciói csak később, majd a köztársaság korában bővültek ki. A lényeg azonban az, hogy a Servius Tulliusnak tulajdonított reform megpróbálta korlátozni a kiváltságai révén már mindinkább elkülönülő patrícius arisztokrácia jelentőségét, minden polgárt a **populusba** integrálva, mert a plebeiusok szintén tagjai voltak a katonai szervezetnek, a hadseregnek, s így a népgyűlésnek is. Az arisztokrácia feltehetőleg attól a privilégiumától is elesett, hogy maga ossza fel a meghódított földeket, s vegye nagyrészt használatába. A születési kiváltságok eliminálását, felszámolását célozhatta az új, immár négy területi **tribus** létrehozása is, amely az összeírás révén nyilván új polgárokat juttatott a városállami közösségbe. Mindez jól példázza az ún. etruszk periódus egy meghatározott szakaszának azt a törekvését, amely megfelelő egyensúlyi helyzetet kívánt teremteni az egyébként mindinkább heterogénné váló társadalmi szerkezeten belül.

A már Servius Tulliusnál is feltételezhető vagyoni beosztás és **az ehhez** kapcsolható hadseregszervezet áttekintése **(az** 5-4. századra kialakuló teljes classis-centuria rendszer táblázatát lásd **a** 106. oldalon):

VAGYONI BEOSZTÁS	SZEREPÜK A HADSEREGBEN	TÁRSADALMI CSOPORT
SUPRA CLASSEM	lovasság	arisztokrácia, equites(?), patriciusok(?)
CXASSIS	gyalogság (nehéz és könnyű)	önmagukat felszerelni tudó módosabb rómaiak (plebeiusok[?], cliensek[?], adsidui[?])
INFRA CLASSEM	nem lehetett komoly szerepük a hadseregben (esetleg könnyű fegyverzetűek?)	vagyontalanok, proletarii (plebeiusok[?], cliensek[?])

(H. W. Gy.)

Az ún. etruszk korszak korábbi vezetői jobbára egyfajta kiegyenlítő politikára törekedtek, gátolva a patres külön renddé szerveződését, az utolsó Tarquinius pedig a városi lakosság alsóbb szintjeit igyekezett megnyerni már ismertetett politikai elképzelései támogatásához, s így végül is reformjai ellene fordították az egyre nagyobb gazdasági súlyra szert tevő patrest, illetve a classishoz kapcsolódó plebset. Rómában a királyság intézményének felszámolása végül is e szociális erők összefogásával magyarázható, amelyet egy külső tényező, a Porsenna által vezetett Clusium is támogatott, úgyhogy végül is Róma felett átmenetileg ennek a városnak és uralkodójának a protektorátusa jött létre. Ebben mind a dél felé terjeszkedő Clusium

érdekelt volt, mind maga Róma, amely így meg tudta őrizni azt a politikai jelentőségét, amelyet az ún. etruszk periódusban már korábban sikerült magának kivívnia. Ezt igazolja, hogy a Kr. e. 508-507-ben Karthágóval kötött tengeri szerződés továbbra is Róma jelentőségét bizonyítja Latiumban.

FOGALMAK

census
centuria
classis
cliensek
comitia centuriata
Curia
edictum
équités
filius familias
hoplita
infra classem
phalanx
plebeius
populus
proletárok
supra classem
tribus

KRONOLÓGIA

509 Karthágóval kötött első szerződés

A KORAI RÓMAI VALLÁS

Az archaikus vallásra vonatkozó forrásaink talán még nehezebben kezelhetők, mint a más területekre vonatkozó anyagok, mert a rómaiak később hihetetlenül sok mindent megpróbáltak erre a korszakra visszavezetni fennen hangoztatott hagyománytiszteletük miatt. Ahogy egyéb mediterrán népek, a rómaiak is hittek azokban a misztikus erőkben, amelyek megmagyarázzák a világot, s irányítják a természet, valamint az emberi társadalom rendjét. A kultuszoknak az a célja, hogy biztosítsák a termékenységet (Lupercalia Faunus tiszteletére, Palilia Pales tiszteletére), a háborús győzelmet (rítusok Mars tiszteletére), a halottak nyugalmát. Feltételezik, hogy mindezekben két nagyobb összetevőt lehet feltalálni:

Az egyik a mediterrán előtörténetbe nyúlik vissza, és az első helyet a föld istenségeinek adja: azoknak, amelyek szavatolják a termékenységet, és befogadják az elföldelt halottakat. Mindenekelőtt ide kell sorolni Terra Matert, de Saturnust is, aki a hagyomány szerint egy paradicsomi királyságban uralkodott Itália egésze felett, s idetartozik még Quirinus, Faunus, Terminus, Pales...

A másik elem az indoeurópai örökség vagy hozzájárulás, amelyet a férfi és az uranosi jellegű, az éghez kapcsolódó istenségek túlsúlya jelez, valamint az a hármas funkció, amelyet G. Dumézil mutatott ki. Eszerint Iuppiter, Mars és Quirinus hármassága azt az emberi társadalmat tükrözi vissza, amely a királyokra és papokra, illetve a harcosokra és a termelőkre bomlik. (A hármasságnak az archaikus Róma politikai struktúrájában játszott szerepét legutóbb alaposan A. Koptev vizsgálta meg.)

Feltehetőleg már a 8. században lényeges a **pax deorum** fogalma: az embereknek

tiszteletben kell tartaniuk a világ rendjét, amely egyúttal a társadalom rendje is. Tisztelni kell az isteneket, figyelembe venni a nekik fenntartott időt. A megkülönböztetés **dies nefasti** (vagyis a szent napok) és a **fasti** (azaz a profán napok) között ezért lényeges eleme a **calendariumnak,** amelyet a király minden hónapban feltár, azaz revelál a közösségnek. Az istenekkel való béke megvan már az etruszkoknál is, s kétségkívül ők voltak azok, akik megadták a közkultusznak azt a struktúráját, amely a későbbi Rómára is érvényes volt. Egyébként: néha igen nehéz megkülönböztetni egymástól, mi az, ami etruszk hozzájárulás, mi az, ami görög, mert az etruszk civilizáció erősen hellénizálódott, s ugyanakkor Róma közvetlen kapcsolatban is áll Magna Graeciával. Ez a kettős hatás járul hozzá az addig még primitívnek tekinthető gondolkodás spiritualizálásához, és alakítja tartósan azokat a kapcsolatokat, amelyeket az embernek az istenekkel kell fenntartania. A rómaiak abszolút különbséget tesznek a szent és a profán közt *(sacrum-profanum).* **Sacer** mindaz, ami nem tartozik az emberi természet rendjéhez: azaz természetesen maguk az istenek, de a **prodigiumok** is, amelyeken keresztül az istenek megmutatkoznak. Ilyen például a villám. A sacrum betör az emberek világába, megrázza a földet és a társadalmat, jelezve, hogy az emberek és a világ harmóniája, a *pax deorum* megtört. Ezen elképzelések határozott körvonalazásához az etruszkok sok mindennel hozzájárultak: az isteni világgal való mindennapi érintkezésben úgy illik, hogy nagyon pontosan mondják el a megfelelő rituális formulákat. Innen van az a formalizmus, amelyet azután megtalálunk a jogban is, amely kezdetben kevéssé választható el a vallástól. Mielőtt olyan döntést hoznának, amely kötelezi a közösséget, szükséges megkérdezni az isteneket. A *disciplina Etrusca,* az auguri mesterség, a megtisztító szertartások, amelyek eltörlik a szennyet, és helyreállítják a világ megszokott rendjét, mélységesen vonzzák a rómaiakat. Hasonló a helyzet a vallási területtel ugyancsak érintkező hatalomszimbólumok világában is *(lictores, fasces, sella curulis* stb.). A kultusz bizonyos formái teremtik meg a csíráit az olyan jelenségeknek is, mint a színház (a histrio = színész szó etruszk) és a gladiátori játékok (halotti küzdelmek).

Az etruszk időszaknak tulajdonítható a papi tisztségek *(sacerdotia)* és a vallási tisztségek részben végérvényes megszervezése is, amelyet egyébként a rómaiak később anakronikusan Numának tulajdonítottak. Ekkor kerülnek későbbi helyükre a **flamines,** a **pontifices** (a pontifex maximus csak később lesz a római vallás feje), a Vestales, az augures, a collegae (akik meg vannak bízva az áldozatokkal, és hozzá fognak járulni a „görög rítus" elterjedéséhez), a fratres és a sodalitates (Luperci, Arvales, Fetiales). A már említett naptár rögzíti a városállami élet ritmusát.

Ami az etruszk hozzájárulást illeti a római panteonhoz, főleg azt kell hangsúlyozni, hogy az archaikus Iuppiter-Mars-Quirinus triászt felváltja egy másik triász: Iuppiter-Iuno-Minerva, akiknek a személyisége és funkciója olyanoktól kölcsönöz jellemző vonásokat, mint Zeus, Héra és Athéné. Iuppiter az etruszk Tinia istennel, aki az istenek feje, azonosítva lesz az Optimus (gyökere: Ops = aki a bőséget adja) és a Maximus; Iuno Uni istennővel lesz identifikálva, aki a Földanya alakja, és Regina, Királynő lesz. Minerva, az etruszk Tecvm, az elvont és a technikai tudás, illetve tehetség istennője. Templomuknak Rómában három *cellá]&* van, ami tipikusan

etruszk, és Kr. e. 509-ben kerül felavatásra a Capitoliumon, azon a helyen, amely Róma szent dombja lesz. A hagyomány kétségkívül ezért rögzíti úgy ezt az évet, mint a Tarquiniusok eltávolítását és a Köztársaság kezdetét: Róma templomát ugyanis a későbbi nemzeti öntudat miatt nem szentelhették fel idegen hódítók.

A göröglakta Dél-Itáliából jobbára nagyobb istenek kerülnek az urbsba: a 6. század utolsó negyedében Cumaeból hozzák be Apolló kultuszát, és a libri Sibyllinit Tarquinius Superbus vásárolja meg. Az 5. század első évtizedében Hermést hozzák be görög kereskedők, és az isten Mercuriushoz hasonul; a Dioskurosok (Tarentum istenei már Róma előtt jelen vannak Tusculumban) lesznek a lovas arisztokrácia istenei; Ceres talán Szicíliából jön, és Liberrel meg Liberával együtt az Aventinus plebeius istennőjévé válik. Dionysos Liber-Bacchusszal hasonul, Héraklés pedig Hercules-Melqarttal.

FOGALMAK

calendarium
dies nefasti
fasti
flamines
pax deorum
pontifices
prodigium
sacer

A KIRÁLYSÁGRÓL A KÖZTÁRSASÁGRA VALÓ ÁTMENET RÓMÁBAN

Az annalista hagyomány az utolsó Tarquinius Rómából való elűzését (Kr. e. 510-509) szorosan összekapcsolta egyfelől az etruszk uralom megszüntetésével, másfelől pedig az egyszemélyi hatalom, vagyis a zsarnokság felszámolásával, s egyébként is rendkívül sok mindent kapcsol hozzá e rövid időszakhoz, többet, mint ami máskor évtizedek alatt szokott történni. Ez némi kételyt kell, hogy ébresszen bennünk, annál is inkább, mert a zsarnokság ekkori római felszámolása a görög történelemmel való szinkron megteremtéséből is fakadhat, hiszen ugyanekkor számolták fel Athénben a Peisistratidák **tyrannisât.** S valóban: nagyon sok körülmény szól az annalisztikából elénk táruló történeti kép hitelessége ellen, legalábbis, ami annak bizonyos mozzanatait illeti.

Először is az archeológiai adatok arra utalnak, hogy Rómában az etruszk befolyás 510 után is töretlenül érvényesült, s látványos megszakadása csak a Kr. e. 470-es évekre tehető. Megbízhatóan erre az időre datálhatok azok az etruszk kereskedelemmel és életszínvonallal összefüggő attikai vörösalakos vázák, amelyek nagy tömegben kerültek elő Rómából. Egykorúak velük az ugyanitt felbukkanó, kitűnő minőségű etruszk, építészeti rendeltetésű terrakották. Régészetileg igazolható töréssel csupán Kr. e. 475 körültői kell számolnunk, amikor eltűnnek az etruszk típusú architektonikus égetett agyagformák, csökken a görög import, s igen szegényessé válik a helyi termelés. Nagyjából a rómaival megegyező kép tárul elénk a latiumi régészeti anyagból is.

Szinte teljesen egybevág ezzel az a vallástörténeti adathalmaz is, amely e periódusra vonatkozólag rendelkezésünkre áll. Bár az annalisztika alapján a Rr. e. 6—5. század fordulóján az etruszk hatás elhalványodásával, az építkezések befagyásával kellene számolnunk az etruszkokkal és a latinokkal való súlyos összecsapásokról szóló híradások nyomán, mégis épp ebből az időből templomok felavatásáról, illetve építéséről hallunk, a következő isteneknek szentelve ezeket vallási létesítményeket: Iuppiter Capitolinus (509), Saturnus (496), Mercurius (495), Ceres (493), Fortuna Muliebris (488), Castor és Pollux (484). Ezek egy része ráadásul ugyanúgy háromosztatú (Iuppiter-, Ceres-templom), mint ahogy azt általában az etruszk templomok egy részére is jellemzőnek tartják. A római szentélyek emelésében ezt követően állt be törés, mert ezután csak Kr. e. 433-ban kap szentélyt Apollo, Mater Matuta pedig 396-ban. Mindezek alapján arra a feltételezésre juthatunk, hogy Róma továbbra is az etruszk fennhatóság, befolyás zónájához tartozhatott egészen a 470-es évek közepéig, amikor Kr. e. 474-ben a cumaei vizeken bekövetkezett az etruszk hajóhadnak Pindaros által is megörökített veresége. Róma és a Latium fölött csak ezt követőleg szakadt meg az etruszk ellenőrzés, amelyet korábban Rómában Clusium, majd pedig az a Veii gyakorolt, amelynek csapataival a 470-es években Róma a mons Ianiculusnál vívott csatát. Mi magyarázza tehát azt, hogy a római annalisztika korábbra, Kr. e. 510-509-re tette az etruszk iga lerázását? Talán az a körülmény jöhet szóba, hogy a későbbi római öntudat azt kívánta: helyezzék a római államiság és birodalom jelképének, a capitoliumi Iuppiter-templomnak a felállítását az etruszkoktól való függetlenné válás időszakára.

Megfelelhet azonban a valóságnak az annalista hagyománynak az a része, hogy a 6. század végén a monarchiát fölváltotta egyfajta magistratura-rendszer. Megállapítható ugyanis, hogy Rómával kb. egyidejűleg hasonló változás megy végbe mind az oscus-umber, mind az etruszk városokban. Az etruszk települések élén a **zilathot,** a **purthnét,** a **marut,** az umberekben a **marót,** az oscusokban a **meddixet** találjuk.

FOGALMAK

maro	meddix	tyrannis
maru	purthne	zilath

KRONOLÓGIA

510 után	Még töretlenül érvényesül az etruszk hatás
509	Iuppiter Capitolinus temploma
496	Saturnus temploma
495	Mercurius temploma
493	Ceres temploma
488	Fortuna Muliebris temploma
484	Castor és Pollux temploma
475	Régészetileg igazolható törés az etruszk hatásban

Róma mint Itália kialakulóban lévő centruma és fővárosa az etruszk, italikus és görög világ érintkezése mentén

Az ókori római propaganda az örök várost alapvetően mint a régi paraszti erkölcs letéteményesét igyekezett bemutatni, ebben látva nagysága zálogát. Mai ismereteink alapján ezt a képet teljesen revideálni kell. Róma ugyanis ama folyóparti nagyvárosok sorsát élte, amelyek a tengerhez is elérhető közelségben vannak (vö. R. R. Holloway: *The Archaeology ofEarly Romé and Latium.* 1994,165). Az ebből adódó nyitottság szinte mindvégig meghatározta a korai Róma fejlődési dinamikáját. Itt ugyanis olyan csomópont volt, ahol keresztezte egymást a nomadizáló állattenyésztők legeltetési útvonala, valamint az a sószállítás, mely a Tiberisen érkezve a tenger felől, ezen a helyen lett áthajózva, illetve indult meg a **via salaria** mentén a sabin földre és Umbriába. Mindez magával hozta az idegen kereskedőket és a külföldi portékákat, s ez a gazdasági behatolás különféle itt élő népekkel tette lehetővé az érintkezést. A legkevésbé meglepő a görögökkel való korai találkozás, hisz erről már az ókori mitológia is hírt adott, ám ennek az érintkezésnek a régészet révén megismert méretei még impozánsabbak. A görög világ már a mykénéi civilizáció időszakában megjelenik ebben a körzetben, s az ezt követő újabb behatolása Latiumba és a későbbi Róma körzetébe még látványosabb. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá válik egy másik, ugyancsak külső tényező egészen korai jelenléte a Tiberis partján, s ezek a föníciaiak.

A fórum boariumhoz (lásd F. Coarelli: *II Foro Boario.* 1988) nemcsak a mykénéiekkel való első kapcsolatok emlékei fűződnek, hanem a föníciaiakkal való legrégibb érintkezés lehetőségei is. Az itteni *ara Maxima,* az ún. „leghatalmasabb oltár" alapítási legendájában már régebben is felfigyeltek arra a sajátos kultuszra, amelynek véres jellege kifejezetten a föníciaiakra látszik utalni. Minthogy ugyanebben a körzetben már ugyancsak ekkor kimutathatók euboiai görögöktől származó cserépmaradványok (vö. G. Bartoloni: I Latini e il Tevére. *QuadAEI,* 12, 1986, 98-110, főleg 105), ezért aligha kétséges, hogy már ekkor számolhatunk a görögök, a sémi föníciaiak és a latinok érintkezésével, ami egy teljesen új világot nyitott meg az utóbbiak és a későbbi Róma számára. A Capitolium lábánál kialakul egy élénk kereskedőhely a maga sokféle kultuszával, ahol a föníciai istenség, Melqart tisztelete összefonódik a görög Héraklés/Herculesével, miközben ennek az utóbbi kultusznak megvannak az itáliai érintkezési pontjai is, esetleg épp a sabinokkal-szabellekkel összefüggésben (Coarelli, Poucet). Ez az istenség talán épp a Tiberist védte, azt a folyót, ahol például egy **fanumot,** egy szentélyt szentelnek a jóserővel bíró Carmenta nymphának, akinek a későbbi hagyomány szintén nagy jelentőséget tulajdonított a város korai időszakában. Caere kikötőjének, Pyrginek az ásatásai mindehhez jó analógiát kínálnak, ahol megvolt a föníciai termékenységi istennőnek, Astarténak a kultusza, akit az etruszk Unival, a latin-italikus Iuno megfelelőjével identifikáltak. Mindez látványosan tanúskodik egy multikulturális környezetről, ahol ugyanúgy megvannak az

érintkezések és egyezések, akárcsak a különbségek. Mindennek látványos egybekapcsolásához nem volt elegendő az egységesülés történeti folyamata, legendák képzése is kellett, amiben a római történetírás látványosan bővelkedik (J. von Ungern-Sternberg, H. Reinau).

Ujabban felmerült annak a lehetősége is, hogy a görögök a föníciai írást valójában nem keleten, hanem éppenséggel nyugaton sajátították el és alkalmazták a maguk nyelvére, mert például a Kr. e. 8. században a mai Ischia szigetén együtt élt a két etnikum (így R. R. Holloway, *ArchN),* s innen tengeri úton könnyen elérhető volt Gabii, ahonnan ma a legrégibb görög betűírásos emléket ismerjük (vö. Holloway: i. m., 167 és 196, felfogását H. Krummey „talán nem helytelennek" minősíti, vö. *Klio,* 80,1998, 531, nyomatékkal hangsúlyozva a könyv egyéb értékeit is). Talán még annak az információnak is lehet valami jelentősége, hogy egy hagyomány szerint Romulus és Remus Gabiiban nevelkedtek, s itt tanultak meg írni (Dion. Hal., 1,84,5; Ps.-Aur. Vict, *or.,* 21, 3).

Az archaikus pásztor és földműves Rómáról szőtt legenda tehát így foszlott szét a régészet folyamatos eredményei nyomán, még akkor is, ha Rómából egyelőre nem ismerünk olyan gazdag sírokat, mint a praenestei uralkodókhoz tartozó Barberini- vagy Bernardini-tombák. Róma azonban az ún. etruszk időkben igazán urbanizált terület volt, ahonnan a Sant'Omobono-körzet ásatásai alapján egyáltalán nem hiányzott a luxus. Az ún. **forum-cippus** *(lapis niger)* felirata pedig arról tanúskodik, hogy a latin nyelvet hivatalos dokumentumokon még az etruszk eredetű dinasztiák vagy legalábbis az etruszk fennhatóság korában is használták (M. Cristofani), miközben egyetlen ilyenről sem tudunk egyelőre etruszk vagy sabin nyelven (vö. C. Ampolo: *Storia di Roma.* 1,153 skk. és 203 skk. - további irodalommal, főleg 204 o. és 4. jegyz.). A latin dokumentumok egyébként azt ugyancsak megerősítik, hogy az annalista hagyománynak megfelelően ekkor valóban *rexek* voltak Rómában, mert ez a terminus két feliraton is szerepel, a **lapis nigeren** kívül még egy buccherotöredéken is, amely a **Regia** épületéből került elő (vö. *CAH,* VII, 2,1989[2], 76 fig. 25). A királyok korabeli Rómában tehát egy olyan multikultúrájú, nyitott **polis** jött lére, amely politikai síkon mégis alapvetően latin karakterű volt, éspedig úgy, hogy mint a népek olvasztótégelye - ezt fejezheti ki a Romulusnak tulajdonított ún. **asylum**-történet -, Róma mindegyik más latin és itáliai népnél és városállamnál nagyobb dinamizmussal rendelkezett, s e téren gyökeresen különbözött az alapvetően zárt és birodalomépítésre lényegében képtelennek mutatkozó görög polisoktól.

Róma a főváros vagy székhely eggyé forrásával még akkor is, ha a közösség tagjainak teljes száma csak néhány ezret tett ki (maximum 15 000 Kr. e. 500 tájékán Alföldi András szerint), felülmúlta az antik **oppidumok** törzsi elkülönültségét és torzsalkodását is, s nekivágott annak az útnak, hogy egy nagy, még ha sok nehézséggel is járó, tehát problematikus **emporionná,** kikötővé váljék, amelyben a település a külvárosokban hosszú sorba rendeződő kunyhókban folytatódott a városba behatoló fő közlekedési útvonalak mentén. A rómaiak egyre jobban eltávolodtak „a város és vidéke" kiegyensúlyozott görög modelljétől, attól, ami általában egy történelmileg kialakult görög polisnak a sajátja volt, s távol kerültek a vidéki és a falusi

gazdaság ama korlátozott feltételeitől is, amelyek többnyire egy italikus civitast jellemeztek, s tették ezt a rómaiak annak érdekében, hogy lehetőséget adjanak egy olyan halmazati kulturális egység kiépítésére, amely a hagyományok, a szokások, a különféle etnikumok sajátos ismereteinek és civilizációinak a szerves összefonódására épült, olyan bevándorló népekére, mint amilyenek a sabinok, az etruszkok, a volscusok és a latinok voltak. Ez a város nyitott volt egy valódi metropolis, azaz egy igazi „anyaváros" életmódjára, ezáltal Európa területén első ízben vetette fel egy „nemzeti főváros" politikai-szervező erőként lehetséges és megvalósítható reményét, éspedig ahhoz hasonló keretek között, amelyeket a Kr. e. 3. évezredtől az Alsó- és Középső-Eufrátesz sumér városai alakítottak ki. Ez volt az egyik legfőbb záloga a katonai megszervezettségen kívül annak, hogy Róma képes volt a világtörténelem egyik legnagyobb bravúrját végrehajtani, amikor századokkal később mintegy másfél évszázad alatt szinte az egész Mediterráneumra kiterjedő világbirodalmat hozott létre, amely Hispániától Kis-Azsiáig, Észak-Afrikától Galliáig terjedt.

Mindez azt jelenti, hogy Róma egy korábbi városállamból, majd itáliai hatalomból egy Mediterráneum méretű birodalom fővárosává lett. Ezt persze magának Itáliának a helyzete is elősegítette. A félsziget ugyanis kiváltságos centrális helyet foglal el a Földközi-tenger két medencéje: a keleti és a nyugati között, de ugyanígy a kontinentális Európa, valamint a mediterrán és afrikai világ között is. Északon a kontinensbe ágyazódik be mintegy 100 kilométerre a Balkántól, 140 kilométerre van Afrikától, kapcsolatai a szomszédos gazdasági, politikai és kulturális területekkel zavartalanul bonyolódhattak le. Ezek a kivételes feltételek egy par excellence összekötő területté tették mindig is az Appennin-félszigetet Kelet és Nyugat, Észak és Dél, Európa és a Mediterráneum között. A legrégibb koroktól kezdve Itália szervesen illeszkedett be tehát a történelem legnagyobb áramaiba.

Egy ilyen minden irányban nyitott, megannyi népre és kultúrára épülő és egyúttal azokat reprezentáló főváros azonban természetszerűleg ugyanúgy nem lehetett meg írás nélkül, ahogy Mezopotámia városállamai és központjai sem a Kr. e. 3. évezred óta. Nem lehet véletlen, hogy a Róma tőszomszédságában, Gabiiban felbukkanó görög betűírás latin és etruszk változatban viszonylag nem nagy fáziskéséssel Rómában is felbukkant. Etruszk vonatkozásban alapvetően magánjelleggel, ahogy az erre a népre különben is jellemző, latin vonatkozásban azonban - ahogy már láttuk - az államiság szintjén, ami ugyancsak meglehetősen karakterisztikusnak mutatkozik.

FOGALMAK

asylum	forum-cippus	polis
emporion	lapis niger	Regia
fanum	oppidum	via salaria

A korszak forrásai

Az írással Itália a Kr. e. 8. századtól lép be a történelembe, de Rómának nagy késése van a dél-itáliai görögökhöz és az etruszkokhoz képest. A Kr. e. 3. századig az írott forrás kevés, és az archeológiai adatok bizonyulnak lényegesnek. A 3. század folyamán, abban a pillanatban, amikor Róma megerősíti uralmát a félsziget felett, mély változásoknak lehetünk tanúi, amelyek végérvényesen felerősödnek a 2. században. A római civilizáció teljesen írott civilizációvá válik. Megjelenik egy latin irodalom, amely a korabeli igényeknek megfelelően érinti Róma kezdeteit. A köztársaság krízise, egyben Róma egyik kulturális csúcspontja idején megsokasodnak a különféle irodalmi szövegek: történetírók, geográfusok, költők, jogtudósok, szakírók stb. munkái, akik azonban mind a korabeli válságérzet alapján értelmezik a régmúltat. A császárkor ugyancsak a maga szempontjait igyekezett érvényesíteni a kezdetek megrajzolásakor.

A római szerzők például általában olyan képet adnak Róma első évszázadairól, hogy annak történelme egyenes vonalúan haladt. A városnak mindig az volt a sorsa, hogy győzedelmes legyen, magának a társadalmának pedig az volt a végzete, hogy folyamatos módon elsajátítsa és magáévá tegye az erős személyi hatalom korlátozását. Ezek csalóka perspektívák, amelyeket ama koncepcióval magyarázhatunk, amelyet utólag maguk a rómaiak alakítottak ki magukról és történelmükről, főleg az augustusi ideológia alapján. A valóságban azonban a kis itáliai városállam az első századokban számos megpróbáltatást szenvedett el, és egyáltalán nem volt olyan, mint amilyen fényesnek megpróbálták leírni.

Ez szükségessé teszi a szigorú történelmi kritikát. Annál is inkább, mert a jelzett szövegek anyagi fennmaradása, azaz megőrzése teljesen a történelmi véletlen műve. Azok a munkák, amelyek romlékony anyagokon voltak följegyezve, elvesztek. Azokat az irodalmi forrásokat, amelyekkel rendelkezünk, a középkori monostorok örökítették tovább, valamint a muzulmán tudósok, de a másolók szelektív módon dolgoztak: lemásolták például az általuk csodált Cicero műveit, de nem méltatták ugyanerre a kortárs Varró alkotásait, mert azokat túl terjedelmesnek találták, noha ő sokkal gondosabban foglalkozott a régmúlttal. Mindezzel az utókor akarva-akaratlan eltorzította az amúgy is tendenciózus korábbi írásos hagyományt.

A fentebbiek figyelembevételével, s minthogy igen csekély számú feliratos emlék maradt ránk - mint láttuk - ebből a korból, ezért ma a legtöbb újat a kutatásokban a régészeti adatok hozhatják, legyen szó akár talaj-, légi vagy tenger alatti régészetről. Az ilyen tények az elmúlt évtizedekben megsokszorozódtak, és állandóan hozzájárulnak ahhoz, hogy mind ismereteink, mind a problematikák folyamatosan megújuljanak. A régészet központi jelentőségűvé válik ott, ahol kevés az írásos emlék. Sokáig a műalkotásokat erősen korlátozott szempontból vették csak figyelembe a történeti vizsgálatok során. Ma már azonban úgy illik, hogy ezekből is valóságos történelmi információkat szerezzünk, minthogy a műalkotások is rávilágítanak arra a társadalomra, amely létrehozta őket; hiszen a hátterükben ott van például egy finanszírozás, egy megrendelés és egy kivitelezés. Továbbá az építészet, a szobrászat

és a festészet is egyfajta kommunikációs rendszer, méghozzá olyan, amely időben is változik: s ez a kapcsolat az alkotók és a mindenkori közönség között áll fenn, s ezek néha mást mondanak, mint ami írva van. így feltétlenül olyan történeti dokumentumokról van szó, amelyeket a maguk módján és különféle nézőpontokból elemezni kell. Mindezeknek az adatoknak a fellelhetőségéről a mellékelt bibliográfia ad tájékoztatást, lásd főleg: E. Gjerstad, Bloch (1963), Ridgway (1979), Pallottino, MacKendrick (1983), J. C. Meyer (1983), Holloway (1994), Smith (1996).

Bibliográfia

ÁLTALÁNOS MÚVEK

Bevezetés az ókortudományba. V. (AfA0A XVIÍI.) Debrecen, 2006. (Ebben az alábbi összefoglalások találhatók: Szilágyi János György: Etruszk kultúra. 7 skk.; Briquel, D.: Az etruszkok eredetének kérdése. 27 skk.; Camporeale, G.: Kapcsolatok Görögország és Etruria között - villanovai és orientalizáló korszak. 59 skk.; Guittard, Ch.: Az etruszk vallás. 113 skk.; Briquel, D.: A legvallásosabb nép. 223 skk.; Szilágyi János György: Az etruszkokról szóló magyar nyelvű munkák bibliográfiája. 231 skk.)

Deproost, P.-A. - Meurant, A. (eds.): *Images d'origines, origines d'une image. Hommages à J. Poucet.* Coll. „Transversalités" 4. Louvain-la-Neuve, 2004 (gazdag tartalmú emlékkötet).

Forsythe, G.: *A Criticai History of Early Rome. From Prehistory to the First Punie War.* Berkeley - Los Angeles - London, 2005.

Heurgon, J.: *Rome et la Méditerranée Occidentale jusqu'aux guerres puniques.* Paris, 1969.

Momigliano, A. - Schiavone, A. (dir.): *Storia di Roma.* I. Torino, 1988.

Momigliano, A.: *Roma arcaica.* Firenze, 1989.

Ogilvie, R. M.: *Das frühe Rom u. die Etrusker.* München, 1983.

Pallottino, M.: *Genti e culture dell'Italia preromana.* Roma, 1981.

Reich, J.: *Italy before Rome.* Oxford, 1979.

Ridgway, D. - Ridgway, F. R. (eds.): *Italy before the Romans.* Edinburgh, 1979.

KÖNYVÉSZET

Poucet, J. (J.-M. Hanickkal): *Aux sources de l'Antiquité gréco-romaine. Guide bibliographique (édition revue et augmentée).* Namur, 2000[6].

Az elektronikus tájékozódáshoz lásd pl. http://bcs.fltr.ucl.ac.be, illetve Meurant, A. - Poucet, J. - Schumacher, J.: Outils électroniques et études classiques à Louvain-la-Neuve (Belgique). In: Cristofori, A. - Salvaterra, C. - Schmitzer, U. (eds.): *La rete di Arachne - Arachnes Netz. Beiträge zur Antike, EDV und Internet im Rahmen des Projekts „Telemachos". Contributi su nuove tecnologie, didattica ed antichità classica nell'ambito del progetto „Telemaco".* Stuttgart, 2000 (Palingenesia - 71), 82-86.

ŐSTÖRTÉNET

Barfield, L.: *Northern Italy before Rome.* London, 1971.

Bernabò Brea, L.: *Sicily before the Greeks.* London, 1966.

Bietti Sestieri, A. M.: *Protostoria. Teoria e pratica.* Roma, 1996.

Guido, M.: *Sardinia.* London, 1963.

MacKendrick, P.: *The Mute Stones Speak. The Story of Archaeology in Italy.* New York, 1983[2].

Radmilli, A. M.: *Piccola guida della preistoria italiana.* Firenze, 1974[2].
Trump, D. H.: *Central and Southern Italy before Rome.* London, 1965.
Trump, D. H.: *The Prehistory of the Mediterranean.* New Häven, 1980.

A „JÉGEMBERRŐL"

Roberts, D.: The Iceman. *National Geographie,* 183, 6,1993, 36-67.
Spindler, K.: *The Man in the Ice.* New York, 1994.

A NEOLITIKUMTÓL A VASKORIG

Holloway, R. R.: *Italy and theAegean 3000-700 BC.* Louvain, 1981.

BRONZKOR

Biancafiore, F.: *La civiltà micenea nell'Italia meridionale.* 1963.
Bietti Sestieri, A. M.: Contributo allo studio delle forme di scambio della tarda età del bronzo nell'Italia continentale. *Dialoghi di Archeologia,* 9-10,1976-1977, 201-241.
Drews, R. C: *The End of the Bronze Age. Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC.* Princeton, 1993.
Fugazzola Delpino, M. A.: *Testimonianze di cultura appenninica nel Lazio.* Firenze, 1976.
Harding, A. E.: *The Mycenaeans and Europe.* London, 1984.
Manni, E.: Sicelo e l'origine dei Siculi. *Kókalos,* 3,1957,156-164.
Puglisi, S. M.: *La civiltà appenninica.* Firenze, 1959.
Taylour, W.: *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas.* Cambridge, 1958.
Vagnetti, L.: I Micenei in Italia. *PP,* 25,1970, 359-380.

VILLANOVA-KULTÚRA

Pittioni, R.: Italien Urgeschichte. In: *RE,* Suppl. IX. 262 skk.

AZ ESTE- ÉS A GOLASECCA-KULTÚRA

Pauli, L.: *Die Golasecca Kultur.* Heidelberg, 1971.
Pauli, L.: Die Golasecca Kultur und Mitteleuropa. In: *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 1/1,1971.
Peroni, G. et al.: *Studi sulla cronologia della civiltà di Este e Golasecca.* Firenze, 1975.

ITÁLIA NÉPEI

Antico Gallina, M. (collana diretta da -): *Popoli dell'Italia Antica.* Silvana Editoriale.
Battisti, C: *Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica.* Firenze, 1959.
Best, J. - Woudhuizen, F.: *Lost Languages of the Mediterranean.* Leiden, 1989.
Devoto, G.: *Gli antichi italici.* Firenze, 1951[2], 1967[3].
Devoto, G.: *Origini indoeuropee* Firenze, 1962.
Ernout, A.: *Le dialecte ombrien.* Paris, 1961.
Giacomelli, G.: *La lingua falisca.* 1963.
Guzzo, P. G. - Moscati, S. - Susini, G. (a cura di -): *Antiche genti d'Italia.* Roma, 1994.
Makkay János: *Az indoeurópai népek őstörténete.* Budapest, 1991.
Makkay János: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete.* Budapest, 1998.
Pugliese Carratelli, G. (a cura di -): *Italia omnium terrarum alumna.* Milano, 1988.

RÉGÉSZET ÉS NYELVÉSZET LEHETSÉGES KAPCSOLATÁRÓL

Blench, R. - Spriggs, M. (eds.): *Archaeology and Language. Theoretical and Methodological Orientations.* London - New York, 1997.

Renfrew, C: *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins.* Cambridge, 1987.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ÉS A LEHETSÉGES TÁRSADALMI SZERKEZET ESETLEGES ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Morris, I.: *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity.* Cambridge, 1992.

A FÖLDKÖZI-TENGER VILÁGA A KORAI VASKORBAN; ITÁLIA VASKORA

Ridgway, D. - Ridgway, F. R. S. (eds.): *Italy before the Romans. The Iron Age, Orientalizing and Etruscan Period.* London - New York, 1979.

Wells, P. S.: *Culture Contact and Culture Change. Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World.* Cambridge, 1980.

ETRUSZKOK

Akten des Kolloquiums zum Thema die Göttin von Pyrgi (Archäologische, linguistische und religionsgeschichtliche Aspekte). Tübingen, 16-17. Jan. 1979. - Firenze, 1981.

Banti, L.: // *mondo degli Etruschi.* Roma, 1960; illetve *Die Welt der Etrusker.* Stuttgart, 1960.

Bevezetés az ókortudományba. V. (AIA0A XVIII.) Debrecen, 2006 (lásd fentebb, az általános művek között).

Bloch, R.: *Die Etrusker.* Köln, 1960.

Bonfante, L.: *Etruscan Life and Afterlife. A Handbook of Etruscan Studies.* Detroit, 1986.

Bonnet, C: *Melqart. Cultes et mythes de l'Héraclès tyrien en Méditerranée.* Louvain, 1988.

Brendel, O. J.: *Etruscan Art.* New Haven, 1995.

Briquel, D.: Les *Étrusques. Peuple de la différence.* Paris, 1993 (1994[2]).

Coarelli, F. (ed.): *Etruscan Cities.* London, 1975.

Hall, J. F. (ed.): *Etruscan Italy. Etruscan Influences on the Civilizations of Italy from Antiquity to the Modern Era.* Provo, UT, 1997.

Hencken, H.: *Tarquinia and Etruscan Origins.* London, 1968.

Heurgon, J.: *La vie quotidienne chez les Étrusques.* Paris, 1961.

Heurgon, J.: The Inscription of Pyrgi. *JRS,* 56,1966,1-15.

Hus, A.: Les *siècles d'or de l'histoire étrusque (675-475 av. J.-C).* Bruxelles, 1976.

Hus, A.: *Les Étrusques et leur destin.* Paris, 1980.

Pallottino, M.: *Elementi di lingua etrusca.* Firenze, 1954.

Pallottino, M.: *Etruscologia.* Milano, 1968[6]. Magyarul: *Az etruszkok világa.* Budapest, 1980, újból: 1989 (Szilágyi János Györgynek a hazai szakirodalmat is figyelembe vevő kiegészítéseivel).

Pallottino, M.: *Testimonia Linguae Etruscae.* I—II. Firenze, 1968.

Pallottino, M.: *A History of Earliest Italy.* Ann Arbor, 1991.

Spivey, N. J. - Stoddart, S.: *Etruscan Italy. An Archaeological History.* London, 1990.

Szilágyi János György: *Etruszko-korinthosi vázafestészet.* Budapest, 1975.

Szilágyi János György: *Ceramica etrusco-corinzia figurata.* I—II. 1992-1998.

Weeber, K.-W.: *Geschichte der Etrusker.* Stuttgart, 1979.

Woudhuizen, F. C: *Linguistica Tyrrhenica. A Compendium of Recent Results in Etruscan Linguistics.* Amsterdam, 1992.

AZ ETRUSZKOK TANULMÁNYOZÁSÁRA SPECIALIZÁLT FOLYÓIRATOK

Etruscan Studies.
Studi Etruschi (Itália).

A GÖRÖG GYARMATOSÍTÁS

Bérard, J.: *La colonisation grecane de l'Italie meridionale et de la Sicile dans l'Antiquité.* Paris, 1957[2].
Boardman, J.: *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade.* New York, 1980.
Dunbabin, T. J.: *The Western Greeks.* Oxford, 1948.
Frederiksen, M. W.: *Campania.* London, 1984.
Németh György: *A polisok világa.* Budapset, 1999.
Woodhead, A. G.: *The Greeks in the West.* London, 1962.

LATIUM

Anzidei, A. P. et al.: *Roma e il Lazio dall'età della pietra alla formazione della città.* Roma, 1985.
Baldi, P.: *The Foundations of Latin.* Berlin - New York, 1999.
Coarelli, F.: *Lazio. Guide Archeologiche Laterza.* Bari, 1982.
Colonna, G. (a cura di -) : *Civiltà del Lazio primitivo.* Roma, 1976.
Cornell, T. J.: Rome and Latium Vetus. Archaeological Reports 26 for 1979-80. *JHS,* 100,1980, suppl. 71-88; *Arch. Rep.* 32 for 1980-85,123-133.
Gierow, P. G.: *The Iron Age Culture of Latium.* I—II. Lund, 1964-66.
Lazio arcaico e mondo greco. Il convegno di Roma. *PP,* 196-198,1981.
Müller-Karpe, H.: *Vom Anfang Roms.* Heidelberg, 1959.
Müller-Karpe, H.: *Zur Stadtwerdung Roms, MDAI.* Heidelberg, 1962.
Peruzzi, E.: *Aspetti culturali del Lazio primitivo.* Firenze, 1978.
Pinza, G.: Monumenti primitivi di Roma e del Lazio antico. In: *Monumenti Antichi dei Lincei,* 15,1905.
Popoli e civiltà dell'Italia antica. I—II. Roma, 1974.
Poucet, J.: Le Latium protohistorique et archaique à la lumière des découvertes archéologiques récentes. *AC,* 47,1978,566-601; 48,1979,177-220.
Puglisi, S. M.: Gli abitatori primitivi del Palatino attraverso le testimonianze archeologiche e le nuove indagini stratigrafiche sul Germalo. In: *Monumenti Antichi dei Lincei,* 41,1951,1-98.
Quilici, L.: *Roma primitiva e le origini della civiltà laziale.* Roma, 1979.

RÓMA

Alföldi, A.: *Early Rome and the Latins.* Ann Arbor, 1965.
Alföldi, A.: *Das frühe Rom u. die Latiner.* Darmstadt, 1972.
Alföldi, A.: *Die Struktur der voretruskischen Römerstaates.* Heidelberg, 1974.
Alföldi, A.: *Römische Frühgeschichte. Kritik u. Forschung seit 1964.* Heidelberg, 1976.
Alföldi, A.: *Römischen Frühgeschichte.* Heidelberg, 1976.
Ampolo, C: Rome archaique: une société pastorale? In: Whittaker, C. R. (ed.): *Pastoral Economies in Classical Antiquity.* PCPhS Suppl. 14,1988,120 skk.
Ampolo, C. et al.: La formazione della città nel Lazio. In: *Dialoghi di Archeologia,* 1980/1-2.
Ampolo, C. et al.: La città arcaica e le sue feste: Due ricerche sul Septimontium e sull'equus October. *Archeologia Laziale,* 4,1981,233-240.
Bloch, R.: *Les origines de Rome.* Paris, 1949; *The Origins ofRome.* London, 1960.
Bloch, R.: *Tite-Live et les premiers siècles de Rome.* Paris, 1969.
Coarelli, F.: *Il Foro Romano I Periodo arcaico.* Roma, 1983.
Coarelli, F.: // *Foro Boario dalle origini alla fine della Repubblica.* Roma, 1988.
De Francisci, P.: *Primordia civitatis.* Roma, 1959.

Dumézil, D.: *Jupiter, Quirinus, Mars.* Paris, 1949.
Dumézil, G.: *La religion romaine archaïque.* Paris, 1969, 1974[2] *(Archaic Roman Religion.* I—II. Chicago, 1966).
Fayer, C: *Aspetti di vita quotidiana nella Roma arcaica dalle origini all'età monarchica.* Roma, 1982.
Gabba, E.: *Dionysius and the History of Archaic Rome.* Berkeley - Oxford, 1991.
Gagé, J.: *La chute des Tarquins et les débuts de la République romaine.* Paris, 1976.
Gagé, J.: *Enquête sur les structures sociales et religieuses de la Rome primitive.* Bruxelles, 1977.
Galinsky, G. K.: *Aeneas, Sicily and Rome.* Princeton, 1969.
Gantz, T. N.: *Lapis Niger.* The Tomb of Romulus. *PP,* 29,1974, 350-361.
Gjerstad, E.: *Early Rome.* I-VI. Roma, 1953-1973.
Gjerstad, E.: Legenden u. Fakten der frühen römischen Geschichte. In: *Rómische Geschichtsschreibung.* Ed. Pöschl, V., WF, 90, Darmstadt, 1969.
Grandazzi, A.: *La fondation de Rome.* Paris, 1991. (Angolul: *The Foundation of Rome. Myth and History.* Ithaca, 1997.)
Guarino, A.: *La rivoluzione della plebe.* Napoli, 1975.
Hahn István: A plebejusok és a nemzetségi társadalom. *AntTan,* 21,1974,150-176. (= The Plebeians and the Clan Society. *Oikumene,* 1,1975, 47-75.)
Holland, L. A.: Septimontium or Saeptimontium? *TAPhA,* 84,1953,16-34.
Holloway, R. R.: *The Archaeology of Early Rome and Latium.* London - New York, 1994.
Last, H.: The Servian Reforms. *JRS,* 35,1945, 30-48.
Magdelaine, A.: Le *pomerium* archaïque et le *mundus. KEL,* 54,1976, 71-109.
Martin, P. M.: *L'idée de royauté à Rome.* Clermont-Ferrand, 1982.
Mastrocinque, A.: *Romolo (la fondazione di Roma fra storia e leggenda).* Este, 1993.
Mazzarino, S.: *Dalla monarchia allo stato repubblicano.* Catania, 1945.
Ménager, L. R.: Les collèges sacerdotaux, les tribus et la formation primordiale de Rome. *MEFRA,* 88,1976,455-543.
Momigliano, A.: An interim Report on the Origins of Rome. *JRS,* 53, 1963, 95-121. (Magyarul is megjelent az ELTE *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései* című kiadványa III. kötetében.)
Montanari, E.: *Mito e storia neh" annalistica romana delle origini.* Roma, 1990.
Müller-Karpe, H.: *Vom Anfang Roms.* Heidelberg, 1959.
Naissance de Rome. Paris, 1977 (több szerző tanulmányával).
Ogilvie, R. M.: *A Commentary on Livy.* Books I-V. Oxford, 1965. (kiegészítésekkel, javításokkal: uo., 1970).
Pallottino, M.: Le origini di Roma. *Archeologia Classica,* 12,1960,1-50.
Pallottino, M.: Le origini di Roma: considerazioni critiche sulle scoperte e sulle discussioni più recenti. *ANRW,* I. Berlin - New York, 1972, 22-47.
Pallottino, M.: *Storia della prima Italia.* Milano, 1984.
Pallottino, M.: *Origini e storia primitiva di Roma.* Milano, 1993.
Palmer, R. E. A.: *The Archaic Community ofthe Romans.* Cambridge, 1970.
Peruzzi, E.: *Origini di Roma.* I—II. Firenze, 1970-1973.
Poucet, J.: *Recherches sur la légende sabine des origines de Rome.* Louvain, 1967.
Poucet, J.: La Rome achaïque... *AC,* 49,1980,286-315.
Poucet, J.: *Les origines de Rome.* Bruxelles, 1985.
Ranouil, P. Ch.: *Recherches sur le patriciat (509-366).* Paris, 1975.
Richard, J. C: *Les origines de la plèbe romaine, essai sur la formation du dualisme patricio-plébéien.* Roma, 1978.
Richardson, L., Jr.: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome.* Baltimore - London, 1992.
Roma e l'Italia: radices imperii. Milano, 1990 (gyűjteményes kötet).
Scullard, H. H.: *The Etruscan Cities and Rome.* London, 1967.
Sordi, M.: *Il mito troiano e l'eredità etrusca di Roma.* Milano, 1989.

Sumner, G. V.: The Légion and the Centuriate Organisation. *JRS,* 60,1970, 67-78.
Thomsen, R.: *King Servius Tullius.* Gyldendal, 1980.
Werner, R.: *Der Beginn der römischen Republik.* München - Wien, 1963.

FONTOSABB KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK

Civiltà del Lazio Primitivo. Palazzo delle Esposizioni, Roma, 1976.
Enea nel Lazio. Palazzo dei Conservatori, Roma, 1981.
Il viver quotidiano in Roma Arcaica, Materiale dagli scavi del Tempio Arcaico nell'area sacra di S. Omobono. Roma, 1989.
La Grande Roma dei Tarquini. Palazzo delle Esposizioni, Roma, 1990.
I Celti. Catalogo della mostra di palazzo Grassi a Venezia (De Marinis, R. C). Milano, 1991.
Roma, Romolo, Remo e la fondazione della città. Eds. Carandini, A. - Cappelli, R. Roma, 2000.

AZ UMBEREKRŐL

Ancillotti, A. - Cerri, R.: *Le Tavole di Gubbio e la civiltà degli Umbri.* Perugia, 1996.

A SABINOKRÓL (SABINI)

Civiltà arcaica dei Sabini nella valle del Tevere. I—III. Roma, 1973-1977. (Különböző szerzők tanulmányaival.)
Colonna, G.: I Sabini. In: *Í Latini e gli altri popoli del Lazio.* Vö. Pugliese Carratelli, G.: (a cura di -): *Italia omnium terrarum alumna.* Milano, 1988. 515-518 (kiváló bibliográfiával).
Identità e civiltà dei Sabini (Rieti 30 maggio - 3 giugno 1993). Firenze, 1996. (A konferencia anyagának közzététele.)
Muzzioli, M. P.: *Cures Sabini.* Roma, 1980.
Santoro, P.: Il Tevere e i Sabini. *Archeologia Laziale,* VII/1, 1986, 111-123 (Il Tevere e le altre vie d'acqua del Lazio antico).

AZ AEQUUSOKRÓL (AEQUI)

Alvino, G.: *Persistenze e trasformazioni nel Cicolano tra età equicola e romanizzazione. Communità indigene e romanizzazione.* Bruxelles - Rome, 1991, 217-226.
Colonna, G.: Gli Equi. In: *I Latini...* Vö. Pugliese Carratelli, G.: (a cura di -): *Italia omnium terrarum alumna.* Milano, 1988. 518 (jó bibliográfiával).

A HERNICUSOKRÓL (HERNICI)

Colonna, G.: Gli Ernici. In: *I Latini...* Vö. Pugliese Carratelli, G.: (a cura di -): *Italia omnium terrarum alumna.* Milano, 1988. 519-520 (jó bibliográfiával).
Colonna, G. - Gatti, S.: Graffiti arcaici dai santuari degli Ernici. In: *Archeologia Laziale,* X/2, 1990, 241-247.

A VOLSCUSOKRÓL (VOLSCI)

Colonna, G.: I Volsci. In: *1 Latini...* Vö. Pugliese Carratelli, G.: (a cura di -): *Italia omnium terrarum alumna.* Milano, 1988. 519-520 (jó bibliográfiával).
Gatti, S.: Ricerche nel territorio dei Volsci: il caso di Bovillae Ernica. In: *Archeologia Laziale,* XII/2, 603-613.

A FALISCUSOK ÉS A CAPENASOK (FALISCI, CAPENATES)

Baglione, M. P.: Il Tevere e i Falisci. In: *II Tevere e le altre vie d'acqua del Lazio antico,* VII/1,1986,124-142.

Colonna, G.: Latini e Italici d'oltre Tevere: I Falisci e i Capenati. In: *I. Latini...* 520-524 (jó bibliográfiával).

La civiltà dei Falisci. In: *Atti del XV Congresso di Studi Etruschi ed Italici. Civita Castellana-Torte Sangallo, 28-31 maggio 1987.* Firenze, 1990. (Több szerző tanulmányával.)

Stefani, E.: Capena. Scoperte archeologiche nell'agro capenate. Ricerche archeologiche nella contrada „Le Saliere". In: *Monumenti Antichi dei Lincei,* 44,1958,1-204.

KÖZÉP- ÉS DÉL-ITÁLIA NEM RÓMAIAK ÉS NEM GÖRÖGÖK LAKTA TERÜLETEI (SAMNISOK, OSCUSOK, CAMPANUSOK, LUCANUSOK STB.)

Campanile, E. (a cura di -): *Lingua e cultura degli Oschi.* Pisa, 1985.

Mele, A.: Le popolazioni italiche. In: *Storia del Mezzogiorno,* I/I, Napoli, 1991.

Prosdocimi, A. L.: Studi sull'italico. In: *Studi Etruschi,* 48,1980,187-249.

CAMPANIA ÉS A CAMPANUSOK (CAMPANI)

Baroni, S. - Casolo, V.: *Capua preromana. Terrecotte votive.* V. Firenze, 1990.

Bedello, M.: *Capua preromana, Terrecotte votive.* III-IV. Firenze, 1975-1990.

Bonghi Jovino, M.: *Capua preromana. Terrecotte votive.* I—II. Firenze, 1965-1971.

Bonghi Jovino, M.: *La necropoli di Nola preromana.* Napoli, 1969.

Cerchiai, L.: *I Campani.* Milano, 1995.

Pugliese Carratelli, G. (a cura di -): *Storia e civiltà della Campania. L'evo antico.* Napoli, 1991.

A SAMNISOKRÓL (SAMINITES, SZAMNISZOK)

La Regina, A.: I Sanniti. In: Pugliese Carratelli, G. (a cura di -): *Italia...* 301^34.

Oakley, S. P.: *The Hill-Forts ofthe Samnites.* BSRAM 10, London, 1995.

A LUCANUSOKRÓL (LUCANI)

Pontrandolfo Greco, A.: *I Lucani. Etnografia e archeologia di una regione antica.* Milano, 1982.

AZ OENOTRUSOKRÓL, AUSONOKRÓL STB. (OENOTRI, AUSONES, IAPYGES, CALABRE BRUTTII STB.)

Nafissi, M.: Le genti indigene: Enotri, Coni, Siculi e Morgeti, Ausoni, Iapigi, Sanniti. In: Pugliese Carratelli, G. (a cura di -): *Magna Grecia. Il Mediterraneo, le metropoleis e la fondazione delle colonie.* Milano, 1985,189-208.

Yntema, D.: *The Matt-Painted Pottery of Southern Italy.* Galatina, 1990.

A FÖNÍCIAIAKRÓL

Aubet, M. E.: *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and the Trade.* Cambridge, 1993.

Harden, D. B.: *The Phoenicians.* London, 1963.

Herm. G.: *The Phoenicians. The Purple Empire of the Ancient World.* London, 1975.

Moscati, S. (ed.): *The Phoenicians.* New York, 1988.

Rebuffat, M. R.: Les Phéniciens à Rome. *MEFR,* 78,1966, 7-18.

RÓMA ÉS KARTHÁGÓ ELSŐ SZERZŐDÉSE (FELTEHETŐLEG KR. E. 500 K.)

Scardigli, R.: í *trattati romano-cartaginesi.* Pisa, 1991,47-87.

SZARDÍNIA A FÖNÍCIAIAK ÉS ITÁLIA KÖZÖTT

Tykot, R. H. - Andrews, T. K. (eds.): *Sardinia in the Mediterranean,* Sheffield. 1992.

SZICÍLIA A GÖRÖG GYARMATOSÍTÁS ELŐTT

Bernabò Brea, L.: Eolie, Sicilia e Malta nell'età del Bronzo. *Kokalos,* 22-23,1976-1977, 33-99.

Braccesi, L.: La Sicilia prima dei Greci. Trattazione storica. In: Gabba, E. - Valiét, G. (a cura di-): *La Sicilia antica.* 1/1. Napoli, 1990, 53-86. (Több más megbízható áttekintéssel együtt.)

Coarelli, F. -Torelli, M.: *Sicilia.* Bari, 1992 (Guide Archeologiche Laterza 13).

Gli Elimi e l'area elima sino all'inizio della prima guerra punica. In: *Atti del Seminario di Studi, Palermo - Contessa Entellina, 1989.* Palermo, 1990.

La Rosa, V.: Le popolazioni della Sicilia. Sicani, Siculi, Elimi. In: Pugliese Carratelli, G.: *Italia...* 3-110.

Manni, E.: *Geografia fisica e politica della Sicilia antica.* Palermo, 1981.

Tusa, S.: *La Sicilia nella preistroria.* Palermo, 1983.

SZICÍLIA ÉS A GÖRÖG GYARMATOSÍTÁS

La Rosa, V.: L'incontro dei coloni greci con le genti anelleniche della Sicilia. In: Pugliese Carratelli, G. (a cura di -) : Í *Greci in Occidente* (kiállítási katalógus - Venezia, Palazzo Grassi). Milano, 1996.

TOVÁBBI SZAKIRODALOM

Ammerman, A. J.: On the Origins of the *Forum Romanum. AJA,* 114,1990, 627 skk.

Ammerman, A. J.: Morfologia della valle fra Palatino e Velia. *Boll. diArch.,* 14-16,1992,107 skk.

Ammerman, A. J.: The *Comitium* in Rome from the Beginning. *AJA,* 120,1996,121 skk.

Ampolo, C: Enea e Ulisse nel Lazio da Ellanico a Festo. *PP,* 47,1992, 321 skk.

Ampolo, C: Tra emporia e emporia: note sul commercio greca in età arcaica e classica. *AION* (are), n. s. 1,1994,29 skk.

Ampolo, C: Organizzazione politica dei Latini e il problema degli Albenses. In: Pasqualini, A. (a cura di -) : *Alba Longa. Mito, storia, acheologia.* Roma, 1996,135 skk.

Ampolo, C: Roma e i Sabini nel V secolo. In: *Identità e Civiltà dei Sabini. Atti del XVIII Convegno di Studi Etruschi ed Italici (Rieti - Mugliano Sabina, 1993).* Firenze, 1996.

Angle, M. - Dotteralli, R. - Gianni, A.: Prime testimonienze micenee nel Latium Vetus. *PP,* 48,1993, 190 skk.

Antico Gallina, M. (collana diretta da-): *Popoli dell'Italia Antica.* Silvana Editoriale.

Antonetti, C. (a cura di): *Gli Etruschi maestri di idraulica.* Perugia, 1991.

Bartoloni, G.: Esibizioni di ricchezza a Roma nel VI-V sec. a. C, doni votivi e corredi funerari. In: *Scienze dell'antichità,* 1,1987,143-159.

Battelli, M.: La cronologia della prima età del ferro laziale attraverso i dati delle sepolture. *PBSR,* 62, 1994,1 skk.

Battelli, M.: *Roma. La città pima della città: i tempi di una nascita.* Roma.

Bélien, H.: La monarchia nella coscienza storica dello stato repubblicano. Un problema di continuità della storia romana. *Atheneum, 79,*1991, 5 skk.

Bergamini, M. (a cura di -) : *Gli Etruschi maestri di idraulica.* Perugia, 1991.

Bietti Sestieri, A. M.: *Protostoria. Teoria e pratica.* Roma, 1996.

Bilancio critico su Roma arcaica fra monarchia e repubblica, in memoria F. Castagnoli (Roma, 3–4 *giugno 1991).* Atti dei Convegni Lincei 100, Accademia Naz. dei Lincei, Roma, 1993.

Bonghi Jovino, M. - Chiaramonte Treré, C: *Tarquinia. Testimonianze archeologiche e ricostruzione storica...* Roma, 1997.

Borea, F.: Fondazione e fango: Romolo, la palude e le radici della cultura romana. *Aufidius,* 26,1995, 5 skk.

Briquel, D.: *Les Pélasges en Italie. Recherches sur l'histoire de la legende.* Roma, 1984.

Briquel, D.: La mort de Rémus ou la cité comme rupture. In: Détienne, M. (éd.): *Tracés de fondation.* Paris, 1990,171 skk.

Briquel, D.: *L'origine lydienne des Etrusques. Histoire de la doctrine dans l'Antiquité.* Roma, 1991.

Briquel, D.: Pastores Aboriginum. *REL,* 73,1995,44 skk.

Capogrossi Colognesi, L.: *Dalla tribù allo stato. Le istituzioni dello stato cittadino.* Roma, 1990.

Capogrossi Colognesi, L.: *Proprietà e signoria in Roma antica.* Roma, 1994.

Cappelli, R.: Della Roma quadrata e delle terramare: un mistero degli antichi, una fantasia dei moderni. In: *Le Terramare si scavano per concimare i prati.* Parma, 1994,175 skk.

Carandini, A.: *La nascita di Roma. Dèi, lari, eroi e uomini all'alba di una civiltà.* Torino, 1997. (További gazdag könyvészeti adatokkal; németül: Düsseldorf - Zürich, 2002.)

Cassola, F.: Le origini di Roma e l'età regia in Diodoro. In: *Mito, storia, tradizione, Diodoro Siculo e la storiografia classica. Atti del Convegno internazionale.* Catania, 1991, 273 skk.

Castoldi, M. - Chiaramonte Treré, Cr. - De Marinis, R. C: *Popoli italici e culture regionali.* Silvana Editoriale, Milano, 1997.

Cazanove, O. de: La chronologie des Bacchiades et celle des rois étrusques de Rome. *MEFRA,* 100, 1988, 615-648.

Cecamore, C: Nuovi spunti sul santuario di Iuppiter Latialis attraverso la documentazione di archivio. In: Pasqualini, A. (a cura di -): *Alba Longa. Mito, storia, archeologia.* Roma, 1996.

Ceci, F. - Cifarelli, F. M.: La fase antica della prima età del ferro in Etruria meridionale: aggiornamenti. In: Negroni Catacchio, N. (a cura di -): *Preistoria e Protostoria in Etruria...* II. Milano, 1995,281 skk.

Cerchiai, L.: *I Campani.* Milano, 1995.

Coarelli, F.: *Il Campo Marzio. Dalle origini alla fine della repubblica.* Roma, 1997.

Colonna, G.: Roma arcaica, i suoi sepolcreti e le vie per i Colli Albani. In: Pasqualini, A. (a cura di -): *Alba Longa. Mito, storia, archeologia.* Roma, 1996, 335 skk.

Colonna, G.: Il *dokanon,* il culto dei Dioscuri e gli aspetti ellenizzanti della religione dei morti neU'Etruria arcaica. In: *Studi Miscellanei, 29.2. Scritti di Antichità in onore di S. Stucchi.* Roma, 1996,165 skk.

Colonna, G.: s. v. Pyrgi. In: *EAA,* suppl. II/4. 678 skk.

Coppola, A.: *„Archaiologhía" e propaganda. I Greci, Roma e l'Italia.* Roma, 1995.

Cornell, T. J.: The Formation of the Historical Tradition of Early Rome. In: Moxon, I. S. - Smart, J. D. - Woodman, A. J. (eds.): *Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing.* Cambridge, 1986, 67 skk.

Cornell, T. J.: Rome and Latium to 390 BC. In: *CAH,* VII/2. Cambridge, 243 skk. (További megbízható szakirodalmi eligazítással.)

Cornell, T. J.: *The Beginnings ofRome. Italy and Romefrom the Bronze Age to the Punie Wars (c. 1000-264 BC).* London - New York, 1995 (repr. 1997). (Hatalmas anyagra épül, de szempontjai gyakran vitatottak, lásd pl. T. P. Wiseman, illetve A. Carandini; a kiterjedt bibliográfia több hivatkozása pontatlan; vö. még M. McDonnell recenziójával: *CIPh,* 92,1997, 202-207.)

Crise et transformations des sociétés archaïques de l'Italie au V^e^ siècle av. J.-C. *CEFR,* 137, Rome, 1990.

Cristofani, M.: *Etruschi e altre genti nell'Italia preromana. Mobilità in età arcaica.* Roma, 1996.

D'Anna, G.: Alba Longa in Nevio, Ennio e nei primi annalisti. In: Pasqualini, A. (a cura di -): *Alba Longa. Mito, storia, archeologia.* Roma, 1996,101 skk.

David, J.-M.: *La romanisation de l'Italie.* Paris, 1994.

Fraschetti, A.: I re latini e le selve del Lazio. *QC, 2,*1990, 93 skk.

Funiciello, R. (a cura di -) : *La geologia di Roma. Il centro storico. Memorie descrittive della carta archeologica d'Italia, 50.* Roma, 1995.

Giardina, A. (a cura di -) : *Roma Antica.* Roma, 2000.

Giovanni™, A.: Le sei et la fortune de Rome. *Athenaeum,* 63,1985, 373 skk.

Gnade, M.: Iron Age Cinerary Urns from Latium in the Shape of a Hut: Indicators of Status? In: Bremer, J. M. - Van Den Hout, J. - Peters, R. (eds.): *Hidden Futures. Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classimi, Biblical and Arabic-Islamic World.* Amsterdam, 1994, 235 skk.

Grandazzi, A.: La localisation d'Albe. *MEFRA,* 98,1986,47-90.

Grandazzi, A.:La notion de légende chez les historiens modernes des *primordia Romana.* In: *La Rome des premiers siècles: légende et histoire* Firenze, 1992,111 skk.

Grandazzi, A.: *La Rome des premiers siècles. Légende et histoire.* Firenze, 1992.

Grandazzi, A.: La *Roma quadrata:* mythe ou réalité. MEFRA, 105,1993,493 skk.

Guaitoli, M.: Lavinium: nuovi dati dalle necropoli. *Archeologia Laziale,* 12,1995,551 skk. (= *QuadAEl,* 24.)

Guaitoli, M.: s. v. La Rustica. *EAA,* suppl. II/3. 269 skk..

Guidi, A.: Cures Sabini: lo scavo, le strutture, la cultura materiale, le attività economiche. In: *Identità e Civiltà dei Sabini. Atti del XVIII Convegno di Studi Etruschi ed Italici (Rieti - Mugliano Sabina, 1993).* Firenze, 1996.

Hantos, Th.: Rom und Veii - eine Rivalität und ihre Konsequenzen. *ACD,* 33,1997,127-148.

Havas László - Vilmos László - Szabó Edit: Római történelem. In: Havas László - Tegyey Imre (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba.* III. Debrecen, 1999, 63-86. (További irodalommal és annak értékelésével.)

Hillen, H. J.: *Von Aeneas zu Romulus. Die Legenden von der Gründung Roms.* Düsseldorf - Zürich, 2003.

Hinard, F. (ed.): *Histoire romaine. I. Des origines à Auguste.* Paris, 2000.

Holloway, R. R: Italy and the Central Mediterranean in the Crisis Years. In: Warde, W. A. - Joukowsky, M. S. (eds.): *The Crisis Years: the 12th Century BCfrom beyond the Danube to the Tigris.* Dubuque, 1992,40 skk.

Kolb, F.: *Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike.* München, 1995; 2002², überarbeitete Auflage (Nachtrag, 752-754 - a legfrissebben megjelent kutatásokkal, így az ásatásokról).

Lexicon Topographicum Urbis Romae. I-V. Roma, 1993-1999, Steinby, E. M. (a cura di -) . (Mind könyvészetileg, mind régészeti szempontból szinte naprakész tájékoztatást ad.)

Linke, B.: *Von der Verwandtschaft zum Stadt. Die Entstehung politischer Organisationsformen in der frührömischen Geschichte.* Stuttgart, 1995.

Liou Gille, B.: Le calendrier romain: histoire et fonctions (Tite-Live, 1,19, 6-7). *Euphrosyne,* 20,1992, 311 skk.

Lo Cascio, E.: Il *census* a Roma e la sua evoluzione dall'età serviana alla prima età imperiale. In: MEFRA, 113, 2001, 565-603.

Magdelain, A.: *De la royauté et du droit de Romulus à Sabinus.* Roma, 1995.

Malvolta, M.: I ludi delle *feriae Latináé* a Roma. In: Pasqualini, A. (a cura di -) : *Alba Longa. Mito, storia, archeologia.* Roma, 1996, 255 skk.

Mastrocinque, A.: Il culto di Saturno nell'Italia settentrionale. In: Mastrocinque, A.: *Culti pagani nell'Italia settentrionale.* Trento, 1994, 97 skk.

Meyer, J. C: Pre-Republican Rome. An Analysis of the Cultural and Chronological Relations 1000-500 BC. *Analecta Romana Instituti Daniel,* Supplementum XI., Odense, 1983.

Miller, M. M.: *Befestigungsanlagen in Italien vom 8. bis 3. Jh. v. Chr.* Hamburg, 1995.

Mitchell, R. E.: *Patricians and Plebeians. The Origin of the Roman State.* Ithaca, 1990.

Naso, A.: Osservazioni sull'origine dei tumuli monumentali nell'Italia centrale. *ORom.,* 2,1996,69 skk.

Pairault Massa, F. H.: *La cité des Etrusques.* Paris, 1996.

Panealla, C: Un area sacra sulle pendici nord-orientali del Palatino. In: uó (a cura di -) : *Meta Sudans.* I. Roma, 1996.

Pasqualini, A. (a cura di -) : *Alba Longa. Mito, storia, archeologia.* Roma, 1996.

Peroni, R.: *Introduzione alla protostoria italiana.* Roma - Bari, 1994.
Peroni, R.: *L'Italia alle soglie della storia.* Roma - Bari, 1996.
Peruzzi, E.: Grecità di Gabii. *PP,* 50,1995, 81 skk.
Poucet, J.: Albe dans la tradition et l'histoire des origines de Rome. In: *Hommages à J. Veremans.* Coll. Lat. 193, Bruxelles, 1986,212-231.
Poucet, J.: Troie, Lavinium, Rome et les Pénates. *AC,* 61,1992, 260 skk.
Poucet, J.: La fondation de Rome: croyants et agnostiques. *Latom,* 53,1994, 95 skk.
Radke, G.: *Fasti Romani: Betrachtungen zur Frühgeschichte des römischen Kalenders.* Münster, 1990.
Richard, J. C: Quelques remarques sur les origines de la plèbe romaine. *Opus,* 11,1992, 57 skk.
Smith, C. J.: *Early Rome and Latium. Economy and Society, c. 1000 to 500 BC.* Oxford, 1996.
Sordi, M.: *Prospettive di storia etrusca.* Como, 1995.
Steinby, E. M.: Il lato orientale del Foro Romano. *Arctos,* 21,1987,139 skk.
Steinby, E. M.: *Lexicon Topographicum...* lâsd ott.
Tagliamonte, G.: *I figli di Marte. Mobilità, mercenari e mercenariato. Italici in Magna Grecia e Sicilia.* Roma, 1994.
Tornei, M. A.: A proposito della Valia. *MDAI(R),* 101,1994, 309 skk.
Ungern-Sternberg, J. von - Reinau, H. (Hrsg.): *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung.* Stuttgart, 1988.
Vermole, V. E.: *Servius Tullius.* Roma, 2002.
Wiseman, T. P.: The God of Lupercal. *JRS,* 85,1995,1-22.
Wiseman, T. P.: What do we know about Early Rome. *JRA,* 9, 1996, 310 skk. (T. J. Corrnell könyvének recenziója.)
Zevi, F.: Demarato e i re „corinzi" di Roma. In: *Incidenza dell'Antico. Studi in memoria di E. Lepore.* Napoli, 1995, 290-314.

AZ ÍROTT FORRÁSOKHOZ, FŐLEG AZ ANNALISZTIKUS ÉS AZ ÚN. ANTIQUARIUS, VALAMINT MITOLÓGIAI HAGYOMÁNYHOZ

Forsythe, G.: *The Historian L. Calpurnius Piso Frugi and the Roman Annalistic Tradition.* Lanham, MD, 1994.
Forsythe, G.: *Livy and the Early Rome. A Study in Historical Method and Judgement. História Einzelschriften 132.* Stuttgart, 1999.
Forsythe, G.: The Roman Historian of the Second Century BC. In: *The Roman Middle Republic: Politics, Religion, and Historiography c. 400-133 BC. Acta Instituti Romani Finlandiae 23.* Kiad.: C. Bruun, Roma, 2000.
Fox, M.: *Roman Historical Myths. The Regal Period in Augustian Literature.* Oxford, 1996.
Liou-Gille, B.: *Cultes „héróiques" romains. Les fondateurs.* Paris, 1980.
Meurant, A.: L'idée de gémellité au regard des figures légendaires de l'Italie primitive. Essai de typologie axée sur les origines de Rome. *AC,* 66,1997, 602-603.
Miles, G. B.: *Livy. Reconstructing Early Rome.* Ithaca - London, 1995.
Wiseman, T. P.: CZzlos *Cosmetics. Three Studies in Greco-Roman Literature.* Leicester, 1979.
Wiseman, T. P.: The Credibility of the Early Annalists. *LCM,* 8,1983,20-22.
Wiseman, T. P.: *Roman Drama and Roman History.* Exeter, 1998.

AZ ARCHAIKUS ITÁLIAI-RÓMAI VALLÁS

Beard, M. - North, J. A. - Price, S.: *Religions of Rome. I: A History.* Cambridge, 1998.
Künzl, E.: *Der römische Triumph: Siegesfeiern im antiken Rom.* München, 1988.
Polomé, E. C. (ed.): *Indo-European Religion after Dumézil.* Washington, 1996.
Radke, G.: *Die Götter Altitaliens.* Münster, 1979.
Rüpke, J.: *Domi militiae. Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom.* Stuttgart, 1990.

Ezen tárgykörön belül a hármasság és a kettősség kérdéséhez

Alföldi, A.: *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates.* Heidelberg, 1974,151-180 (6. fej. Zweiteilung und Doppelmonarchie).

Bauman, R. A.: The *Duumviri* in the Roman Criminal Law in the Horatius Legend. *HE,* 12, Wiesbaden, 1969, 22-35.

Briquel. D.: Le règne de Tullus Hostilius et idéologie indo-européenne des trois fonctions. *RHR,* 214,1997,5-22.

Dumézil, G.: *Horace et les Curiaces.* Paris, 1942.

Dumézil, G.: *L'idéologie tripartite des Indo-Européens.* Bruxelles, 1958.

Dumézil, G.: *Heur et malheur du guerrier.* Paris, 1985.

Gehrtz, H.: *Das Märchen und das Opfer: Untersuchungen zum europäischen Brüdermärchen.* Bonn, 1967.

Koptev, A.: „Three Brothers" at the Head of Archaic Rome: the King and his „Consuls". *História,* 54, 2005, 382-^23.

Mencacci, F.: Orazi e Curiazi: uno scontro fra trigemini gemelli. In: *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici.* 18,1987,17-32.

Merkelbach, R.: Die Gliederung des Volkes in Zweier und Freiergruppen bei den Römern und anderwärts. In: *Studien zur antiken Sozialgeschichte: Festschrift Fr. Vittinhoff.* Köln - Wien, 1980, 88-91.

Meurant, A.: La gémellité de Romulus et Rémus. Thème archaïque ou donnée tardive? *RPh,* 71, 1997, 281-290.

Meurant, A.: La valeur du thème gémellaire associé aux origines de Tibur. *RBPh,* 76,1998, 37-73.

Meurant, A.: L'idée de gémellité aux origines de Rome. *LEC,* 67,1999,199-210.

Meurant, A.: *L'idée de gémellité dans la légende des origines de Rome.* Bruxelles, 2000.

Momigliano, A.: G. Dumézil and the Trifunctional Approach to Roman Civilization. *History and Theory,* 23,1984, 312-330.

Montanari, E.: Il mito degli Horatii e Curiatíi. *SMSR,* 41,1970-1972,229-284. (= Uő: *Roma: Momenti di una presa di coscienza culturale.* Roma, 1976, 21-82.)

Poucet, J.: Les *rois de Rome. Tradition et histoire.* Bruxelles, 2000.

Ranke, K.: *Die zwei Brüder, eine Studie zur vergleichenden Märchenforschung.* Helsinki, 1934.

Ward, D.: *The Divine Twins - An Indoeuropean Myth in Germanie Tradition.* Berkeley - Los Angeles, 1968.

A NAPTÁR KÉRDÉSE

Michels, A. K.: *The Calendar ofthe Roman Republic.* Princeton, 1967.

Rüpke, J.: *Kalendar und Öffentlichkeit.* Berlin - New York, 1995.

A KORAI RÓMAI KRONOLÓGIÁHOZ

Köves-Zulauf, Th.: Die Herrschaftsdauer der römischen Könige. *AAntHung.,* 30, 1982-1984, 191-203.

Laroche, R. A.: Early Roman Chronology: its Schematic Nature. In: *Studies in Latin Literature and Roman History.* III. Bruxelles, 1983, 5-25.

Meyer, J. Chr.: *Pre-Republican Rome. An Analysis ofthe Cultural and Chronological Relations 1000-500 BC.* Odense, 1983.

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG SZÜLETÉSE

A consulok. A res publica intézményei

Miután 509-ben elűzték az etruszk uralkodót, Tarquinius Superbust, Rómában megalakítják a köztársaságot: két vezető **magistratust** (tisztségviselőt), **consult** választanak, akik egy évig töltik be **magistraturájukat** (hivatalukat). Ok vezetik a hadsereget a városon kívül és irányítják békében is a város életét, a **res publicát** (szó szerint: a közös ügyeket). Ez jelenti egyrészt a politikai élet szervezését és felügyeletét: összehívják a **senatust,** illetve a **népgyűlést, törvényjavaslatokat** terjesztenek be, valamint végrehajtják a népgyűlés és a senatus határozatait. Másrészt feladatuk az igazságszolgáltatás irányítása: hatalmuk van jogot szolgáltatni, az állam (a közösség) érdekeit érvényesíteni az egyes polgárokkal szemben és felügyelni a polgárok egymás közti peres ügyeit. Ezt az - ókori **városállamok** polgárai számára az államot leginkább megjelenítő - hatalmat fejezik ki a **lictorok** által a consulok előtt hordozott **fascesek.** A királyoktól megörökölt hatalmi jelvények jól mutatják a királyság és a **consulság** között meglévő eredendő kapcsolatot: a consulok a király szerepkörét veszik át majdnem minden területen, csak a köztársasági rendszerben már érvényesül a **kollegialitás** és az **annualitás** elve, azaz nem egyedül és nem életfogytiglan birtokolják a tizenkét-tizenkét fascesszel kifejezett hatalmat. A terület, ahol nem lépnek a király örökébe, a vallás: az uralkodó szakrális funkcióit egy pap, a **rex sacrorum** veszi át.

A *rex sacrorum* és az athéni **archón basileus** közötti nyilvánvaló párhuzam nem annyira a két vallás hasonlóságában gyökerezik, hanem a két városállam (polis) politikai struktúrájának közös vonásaiban. A főpapi szerep, az istenekkel való kapcsolattartás a politika eszközeivel nehezen kontrollálható, túl nagy hatalmat biztosítana az államot vezető tisztségviselőknek, ezért a köztársaság kialakításának egyik első lépésében elválasztják a katonai, jogszolgáltatási stb. hatásköröktől. Ugyanakkor - kicsit leegyszerűsítve a problémát - az istenekkel nem lehet megtenni, hogy megváltoztassák a kultuszukat, ezért továbbra is szükség van **rex** vagy **basileus** címet viselő személyre. Jellemző különbség azonban, hogy míg Athénban az *archón basileus* az egy évre megválasztott **archónok** egyike, addig a *rex sacrorum* tiszte nem magistartura, hanem élethosszig viselt papi tisztség, amely hamar háttérbe is szorul a **pontifex maximus,** a köztársaság vallási életének vezetője mögött.

A *senatus,* amely eddig a király mellett álló tanács volt, a köztársaságban is hasonló szerepet fog játszani. Tanácsaikkal támogatják a consulokat, részt vesznek az állam, többek közt konkrétan a külpolitika irányításában (például a senatus - természetesen a consulokkal együtt - fogadja az idegen városok követeit), emellett kontrollálják, illetve előkészítik a népgyűlések döntéseit. A görög polisokban mindenütt megtalálható **arisztokratikus tanácshoz** hasonlóan intézményesített, de nagyobbrészt informális eszközökkel biztosítják egyrészt az állam zökkenőmentes működését, másrészt (a két dolog számukra természetesen ugyanazt jelenti) az **arisztokrácia** zavartalan uralmát, valamint ez az állandó és viszonylag kis létszáma miatt bármikor összehívható testület alkalmas arra is, hogy az évente változó magistratusok mellett a politika folyamatosságát és - ha szükséges - gyors reagálását garantálja.

Az **auctoritas patrum,** a senatus **auctoritasa** (tekintélye) intézményesült, de törvényben nem rögzített eleme volt a római politikának. (Az atyák a senatus tagjai, kezdetben a **patríciusok.)** Ennek a „tekintélynek" a hatásköre nem volt pontosan megszabva, mert a népgyűlésen hozott törvények megerősítésén, **senatus consultum** (senatusi határozatok) meghozásán túl az állami élet minden olyan területére kiterjedt, ahol kezdeményezésével a senatus érvényesíteni tudta az akaratát - vagyis ennek az auctoritasnak a határait a politikai közeg és a testület fellépésének sikere vonta meg.

Ahogy minden kora köztársaságkori probléma esetében, úgy a senatus hatalmát vizsgálva is sötétben tapogatózunk. Az a megkérdőjelezhetetlen tekintély és az állam élén betöltött szerep, amelyet a köztársaság 3-2. századi történetében játszott, bizonyára fokozatosan, ha nem is folyamatosan alakult ki korrelációban sok más politikai és társadalmi változással, például a politikai elit átalakulásaival vagy a consuli hatalom kiformálódásával, amelyek szintén nem teljes kifejlettségükben születtek meg a köztársaság kezdetén. Általános probléma a kora köztársaságra vonatkozó forrásainknál a visszavetítés, amely két elemből áll. Egyrészt a közép- és késő köztársaságkori már kifejlett intézményeket vetítik vissza a kezdetekre, fejlődést elsősorban csak az újabb magisrraturák megjelenésében, illetve a **patríciusok** és **plebeiusok** küzdelemének eredményeiben: a választhatóság kibővülésében és a **comitiák** (népgyűlések) hatalmi viszonyainak átalakulásában látnak. A római történetírók szerint a köztársaság lényegét tekintve úgy született meg, ahogy Minerva pattant ki apja fejéből, teljes fegyverzetben. Másrészt a későbbi nagyságot keresik és találják meg a kicsiny kezdetekben is, Romulus az első ekevonással - a **pomeriumot** kijelölve - nemcsak egy latiumi városkát, hanem egy világbirodalmat alapított.

A köztársaság harmadik intézménye a *népgyűlés.* A hagyomány szerint ekkorra már nemcsak megjelent, hanem a fontosabbik népgyűléssé is vált a **comitia centuriata,** ahol a consulokat és majd a később kialakult többi magasabb rangú magistratust is választják. A comitia curiata is tovább él a köztársaság idején, de szerepe egyre csökken.

Ilyennek láttatja a király elűzése után kialakult államformát a hagyomány, az **annalisták,** illetve a műveikből dolgozó római és görög szerzők, elsősorban Livius és Dionysios Halikarnasseus. Forrásaink közlik a consulok listáját is, kezdve az első köztársasági év főtisztviselőitől: L. Iunius Brutus és L. Tarquinius Collatinus (Lucretia megbosszulója és férje), ezek halála, illetve száműzetése után **suffectusként** („utánválasztott", a meghalt vagy hivatalától más okból megvált magistratus helyére év közben beiktatott) P. Valerius Publicóla és Sp. Lucretius Tricipitinus (Lucretia apja) következik, majd ez utóbbinak még az évben bekövetkező halála miatt M. Horatius Pulvillus. Az egy évre jutó kirívóan sok cónsul már önmagában is jelzi a köztársaság korai időszakára vonatkozó hagyomány, illetve a consulok névsorának problematikus voltát. Jól látszik az egyévnyi időtartamba csak alig beilleszthető neveken, hogy a római múlt kanonizálása során a történetíróknak, illetve az **antiquariusoknak** (a római régiségbúvároknak, olyan tudósoknak, mint például Varró) különböző hagyományokat kellett egyeztetniük. A ránk maradt történetírói forrásokkal nem az a probléma, hogy viszonylag késeiek, hanem hogy csak elvétve használtak eredeti dokumentumokat. A forrásoknak ez a jellege vagy hiányossága szélsőségesen megosztja a kutatókat a köztársaság kezdeteit illetően. Az egyik fél szerint (némileg leegyszerűsítve a problémát) a korai időszakra vonatkozó hagyományt csak a szerzők saját korának eszmetörténetét kutatva szabadna felhasználni; a másik fél megengedőbb, szerintük megfelelő forráskritikával nyerhető használható információ a korai korszakokra is.

Az egyik fő probléma rögtön a köztársaság kezdetének, a másik a kettős consulságnak a datálása. A köztársaság kezdeteit ugyanis egyesek a 470-es évekre, mások 450-re teszik, a consuli intézmény, illetve a kétszemélyi vezetés kialakulása pedig 367-ig is kitolódhat. Mindkét kérdés szorosan összefügg a **fasti consulares,** valamint az ezt kronológiai vázként használó annalisztikus hagyomány értékelésével. A fasti consulares az állam élén álló vezető magistratusok **eponim listája,** olyan módja az évek nyilvántartásának, amelyre számos párhuzamot ismerünk a görög polisokból és a keleti birodalmakból. Rómában ez a kezdetektől vezetett lista kiegészült még a **fasti triumphalesszel,** amely a **triumphusokat** (diadalmenetek) tartja nyilván.

Eredeti jelentésében *a fasti* nem „évtár", hanem naptár, amely abból a szempontból veszi számba az év napjait, hogy azok az isteni vagy az emberi szférához tartoznak-e. Az utóbbiakon intézhetőek peres, üzleti, valamint állami

ügyek, az előbbiek pedig az ünnepnapok, amelyek az isteneknek vannak szentelve. E naptár ismerete az azt őrző **pontifexek** (római papi testület) számára komoly befolyást jelentett a jogszolgáltatásra, egészen addig, amíg a 4. század végén nyilvánosságra nem hozták.

Az eredeti consullisták elvesztek, és azok, amelyekből már ránk maradtak részletek, kései és - ami az 5. század neveit illeti - nem eredeti dokumentumok alapján rekonstruált anyagok. Ráadásul nemcsak a mai kutatók kénytelenek ilyen forrásokból dolgozni, hanem már Livius és a többi történetíró is ezeket használta. A Fasti első évtizedei a legproblémásabbak: felmerül, hogy egész éveket - tehát két-két nevet - szúrtak be a lista elejére, illetve kettőre egészítették ki a korai szakasz eredetileg csak egy-egy nevét, hogy a később kialakult kettős consulság létét már a kezdetekre is adatolják. Ráadásul nemcsak az eredeti listák hiányoznak, hanem az első száz évre a külső, e listáktól és az annalisztikától független kronológiai adatok sem állnak rendelkezésre. A kutatók egyik fele rámutat a listában felfedezhető anomáliákra, és akár az összes megkérdőjelezhető évet utólagos betoldásnak tartva érvel például a Fasti és evvel együtt a köztársaság kezdetének későbbre datálása mellett. A másik fél - és az ő álláspontjukat osztja inkább ez a könyv is - magyarázni igyekszik az anomáliákat, illetve amellett érvel, hogy egy-két problémás év ellenére a kronológiai keretek fő vonalai rendben vannak: lehet tehát, hogy nem pontosan 509-ben jött létre a consuli hatalom, de még a 6. század végén - 5. század legelején.

A *fasti* elejének egyik ellentmondása a tizenhat plebeiusnév 509 és 445 között (például L. Iunius Brutus, Sp. Cassius Vicellinus, L. Minucius Asquilinus Augurinus), hiszen a római történeti hagyománynak rendkívül fontos és hangsúlyozott eleme, hogy a patríciusok a királyság bukása után kisajátították az állam vezetését, és a plebeiusok csak 367-ben érték el először a consulság megosztását. A szakirodalom megoldási kísérletei a következő variációk egyikén alapulnak.

1. A patriciushegemónia nem együtt született a köztársasággal, a plebeiusnevek - amelyek aztán eltűnnek - hatalmi harcról tanúskodnak, amelynek során egy csoportot kiszorítottak az állam irányításából.

2. A patriciushegemónia az archimedesi pont: a plebeiusnevek csak utólagos betoldások lehetnek (furcsán ügyetlen hamisítás).

3. Ezek voltaképp nem is plebeiusnevek, hanem olyan *patnáusgensek* nevei, amelyek az 5-4. század folyamán kihaltak, de a nevet tovább vitte egy nem patríciuscsalád, például egy **patrónusa** nevét fölvevő **cliens.** A római történelemből egyébként több olyan nemzetséget is ismerünk, amelynek plebeius és patrícius „ága" is van, ilyen például az egyik leghíresebb **gens,** a Claudiusoké.

A kettős consulság kialakulásának későbbi időpontra datálásával kapcsolatban felmerülő egyik érv, hogy erről a kis latiumi városról nehezen feltételezhető, hogy a királyságot rögtön kollegiális, vagyis fejlett, államelméleti ismereteket feltételező rendszerrel váltja fel. A második főhivatalnok intézménye ugyanakkor könnyen magyarázható lenne a rendi küzdelmek eredményével. A hagyományt megkérdőjelezők a consuli rendszer fokozatos kialakulása mellett érvelnek, és egyetlen - bár évente választott - vezetőt tételeznek fel, például dictatort. Erre meglennének a párhuzamok a latin városokból, illetve ennek az intézménynek átalakult formája lenne a későbbi római **dictator,** akit vészhelyzetben a senatus határozata *(senatus consultimi)* alapján az egyik consul jelöl ki. E szerint az elképzelés szerint tehát az egyszemélyes vezetés lenne az eredeti, és a hat hónapra korlátozott, a consuli rendszerbe illesztett változat ennek az átalakított formája. A consuli rendszer eredeti voltát annyiban maga az annalista hagyomány is megkérdőjelezhetővé teszi, hogy bizonytalan a két főhivatalnok eredeti elnevezésében: Liviusnál és Festusnál is olvasható, hogy hajdanában a consulokat **praetoroknak** nevezték.

A **praetor maximus** elnevezés egyetlen liviusi helyen (VII, 3, 5), **hapax legomenonként** jelenik meg: „ősi törvény *[lex velusta],* hogy szeptember idusán a legfőbb elöljárónak *[praetor maximus] egy* szöget kell bevernie a Legjobb és Leghatalmasabb Iuppiter *llovis Optimi Maximi]* templomának a Minerva szentélye felőli jobb falába" (Muraközy Gyula fordítása). Liviusnál ez a hagyomány a 360-as években kitört járvánnyal kapcsolatban merül fel - a szög beverésére dictatort választanak. Livius szerint ez a szokás az írás kora elé visszanyúlva az évek számontartására is szolgált, és bajelhárító mágikus hatása is volt (a szokás feledésbe merülése okozta a bajt), a mai kutatás ellenben kétségbe vonja az „évtár" szerepet, és alkalmi bajelhárító aktusnak tartja. Mindenesetre a *praetor maximus* kifejezés egyszeri volta mutatja, hogy egy hivatal, de még valószínűbb, hogy több, különböző időkben különböző címmel a közösség élén álló személy (összefoglaló) körülírását adja meg Livius, és semmiképpen sem a királyság után az állam élén álló intézményről, a legfőbb (maximus) vezetőről (praetor) van szó. A praetorokat 366-tól elsősorban mint a jogszolgáltatást irányító magistratusokat ismerjük, de kétségtelen, hogy a cím eredetileg is kapcsolódhatott a hadsereg vezetéséhez: a „prae-itor" szó valaminek - a hadseregnek - az „élén járó" vezetőt jelent, illetve a 366 utáni praetorok is irányítottak alkalmanként seregeket.

Logikus és általában igazolódó elképzelés, hogy új intézmények kialakítása vagy megváltoztatása mögött konkrét politikai, társadalmi küzdelmeket, változást is kell keresni, még akkor is, ha az új intézmény története (illetve a hozzá vezető út) jóval távolabbra nyúlik, és esetleg nagyobb horderejű is, mint a változást elősegítő konfliktusok. A kettős consulság esetében erre nemcsak a plebeiusok emancipációja (366)

kínálja az egyetlen lehetőséget, hanem az arisztokrácia szembenállása a királlyal, illetve az a már a kezdetektől meglévő törekvése is, hogy korlátozza saját tagjait abban, hogy a többiek fölé tudjanak kerekedni. Ami mármost a politikai gondolkodás fejlettségét illeti, azt a 6. és 5. század fordulóján Rómában roppant nehéz megítélni. Teoretikus elképzeléseket természetesen nem lehet feltételezni, de annál több tapasztalatot igen. A 6. század végi régészeti leletek Rómát nyitott városnak, a külső hatások elől egyáltalán nem elzárkózónak mutatják, és tágabb környezetének számos városában épp ekkor volt átalakulóban a politikai intézményrendszer, ami pozitív és elkerülendő (például tyrannikus) mintákat kínálhatott saját - és sajátos - intézményei kialakításához. Egyértelmű a kapcsolat például a közeli campaniai görög várossal, Kymével, ahol a politikai palettán ebben az időszakban megtalálhatóak az **oligarchikus kormányzás,** a **tyrannis,** a **hoplita politeia** vagy a demokratikus törekvések.

Ugyancsak a consulság problémaköréhez tartozik, hogy 444 és 366 között az évek többségében (főképp már a 4. században) szüneteltetik az intézményt, és a consulok helyett **consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusokat** *(tribuni militares consulari potestate)* választanak. A kollegialitás itt is érvényesül: először három ilyen rangú vezető irányítja az államot, később a számuk hatra emelkedik. A történetíróknál két magyarázatot találunk arra, hogy a consulságot néhány évtizednyi története után miért cserélik fel másik intézménnyel. Az egyik a patríciusok és plebeiusok rendi küzdelmének állomásaként interpretálja a dolgot, vagy úgy, hogy a plebeiusokat így tudták vezető tisztséghez juttatni (a 4. században már találunk nem patriciusneveket a tribunusok között), vagy úgy, hogy a patríciusok evvel halogatták a plebeiusok consuli hivatalhoz jutását. A másik a megnövekedett katonai feladatokkal indokolja a nagyobb létszámú államvezetést. Ezek a magyarázatok utólagos okoskodásnak tűnnek, bár a lényegüket tekintve igazak is lehetnek. A főhivatalok kérdése biztosan nem lehetett független a köztársaság első évszázadait meghatározó rendi küzdelmektől, és azt mindenesetre biztosan tudjuk, hogy a consulság visszaállítása és a *tribuni militares consulari potestate* végleges eltűnése a római intézmények közül 367-ben a plebeiusok által elért egyik legfontosabb eredmény volt (illetve ahhoz kapcsolódott). Joggal feltételezhetjük, hogy az állam feladatai, beleértve a katonaiakat is, az 5. század során folyamatosan növekedtek, és ha megint a problémás eseménysor - általunk jobban ismert - lezárulására támaszkodunk, azt látjuk, hogy a hat katonai tribunus helyére visszatérő consulokat további magistraturákkal egészítik ki, az államra háruló feladatoknak megfelelően. A tribunusok létszámának kérdésével kapcsolatban még egy olyan szempont merül fel, amely ezt az arisztokratikus köztársaságot jellemezhette, hogy tudniillik nem vagy nemcsak a plebeiusok miatt volt szükség több vezető pozícióra, hanem a két consuli helyett a hat tribunusi poszt az egymással is rivalizáló patríciuscsaládok ambícióit is könnyebben kielégíthette.

A köztársaság korai intézményei közé tartozik a **quaestura,** amely még a királykorban gyökerezik: ahogy korábban a király, 509 után a consulok igazságszolgáltatási munkáját segíti, valamint az államkincstár ügyeivel és a zsákmány elosztásával foglalkozik a consulnak alárendelve (mint a cónsul pénzügyi segítője, mondhatnánk, ha ebben az időben már használtak volna pénzt Rómában).

Kezdetben két quaestort nevez ki a consul, később a népgyűlésen választanak négyet. Először csak patríciusok tölthetik be ezt a magistraturát, de - a patrícius állam hivatalai közül elsőként - 409-ben a plebeiusok előtt is megnyílik. Valószínűleg már a korai köztársaság seregében voltak tribunus militumok, katonai tribunusok (a legio tisztjei). Sokáig ez is patríciusoknak fenntartott intézmény. E két kisebb tisztség mellett a consuli rendbe betagozódó, már említett dictator is a köztársaság első éveiben kialakított tisztség. A dictator - ahogy a köztársaság későbbi századaiból megismerjük - vészhelyzet (vagy kultikus feladat elvégzése) idejére, de legfeljebb hat hónapra huszonnégy fasces által kifejezett teljhatalmat kap. A consullal szemben a válsághelyzetben kinevezett dictatornak az intézmény lényegéből adódóan nem volt vele egyenrangú, hatalmát korlátozó társa, de ő maga kinevezett egy helyettest, a magister equitumot, a lovasság parancsnokát.

A hagyomány szerint 443-ban két censort választanak - természetesen a patríciusok közül -, akik a consuloktól (ebben és a következő években consulok állnak az állam élén) átveszik a census, a vagyonbecslés feladatát. Hogy a vagyonbecslést kezdetben milyen rendszerességgel végezték, nem tudjuk, a későbbiekben ötévenként, másfél évre választanak censorokat, és feladatuk, valamint hatalmuk is jelentősen kibővül. A vagyonbecslésre a centuriabeosztás miatt volt szükség, amely beosztás meghatározta a polgár helyét katonaként a hadseregben, szavazóként a comitia centuriatában, és aki ez alapján adózott, fizette a tributumot is (lásd 106. o.). A hagyomány - mint erről már korábban volt szó - a centuriák felállítását, a társadalom vagyon szerinti beosztását Servius Tullius királyhoz kapcsolja. A vagyoni beosztásnak a késői köztársaságban is működő, kiforrott rendszere, az öt classis (vagyoni osztály) és a 193 *centuria* a megfelelő, as-ban (fontnyi bronz egyhatodában) megadott vagyoni határokkal még nem jöhetett létre a királykorban, és 5. századi megléte is vitatott. De a polgárok vagyoni felosztása a hadsereg szempontjából, például a gyalogos fegyverzetet kiállítani tudók és az arra képtelenek szétválasztása már a királykorban létezhetett, és ez fejlődött tovább az 5., illetve a 4. században. A köztársaság első évtizedeiben már biztosan számolhatunk a comitia centuriatával, a classisok és centuriák - a hadsereg beosztása - alapján működő népgyűléssel. A történetírói hagyományt megerősíti a XII táblás törvények egyik töredéke is, amely *comitia maxima* néven már említi a comitia centuriatát, ennek tehát már az 5. század közepe előtt léteznie kellett. Ezt támasztja alá az a megfontolás is, hogy az 5. századi folyamatos háborúk felértékelték a vagyonosabb, nem patrícius polgárokat, akik gyalogosként szolgáltak a légiókban: a hadsereg fontosságának, a katonai erőfeszítéseknek tükröződnie kellett az állam intézményeiben is. A comitia centuriatákat a pomeriumon - a város mágikus szertartásokkal kijelölt és védett, a római hadsereg által csak kivételes alkalmakkor átléphető határán - kívül, a Mars-mezőn tartották. Ez volt a köztársaság korai időszakában a legfontosabb törvényhozó népgyűlés, és itt választották a magasabb rangú magistratusokat is, valamint főbenjáró ügyekben, vagyis a hazaárulási perekben bíróságként működött. Akárcsak a többi római népgyűlésen, ezen a gyűlésen is testületileg szavaztak, nem pedig egyénenként, azaz minden centuriának egyetlen szavazata volt. A népgyűlés az állam katonai akcióí-

ban is nagyobb szerepet vállaló vagyonosabbak akaratát érvényesítette, az első vagyoni osztály ugyanis 80 centuriát alkotott, és ha ehhez hozzávesszük az **equites** (lovagok, lovasok) 18 centuriáját, amely egységekben a patríciusok harcoltak, illetve szavaztak, az azt jelenti, hogy a vagyonosabbak az összes szavazatnak több mint a fele fölött rendelkeztek.

A római társadalomra, de általában az archaikus társadalmakra is jellemző az, ahogy a centuriális beosztás a társadalom korosztályonként való tagolódását is figyelembe vette - természetesen a megfontoltabbak javára -, ugyanis a 18 és 45 év közöttieknek ugyanannyi centuriája volt classisonként, mint a jóval kevesebb és kisebb létszámú évfolyamot számláló 45 és 60 év közöttieknek. A comitia centuriata története során végig megőrzi külsőségeiben hajdani hadsereggyűlés voltának emlékét, például emiatt gyűlésezik a pomeriumon kívül, de a hadsereg létszámának növekedésével és felépítésének változásaival átalakul a légiók centuriarendszere, és már nem fog megfelelni a népgyűlés lényegében változatlanul maradó centuriabeosztásának.

A társadalom vérségi, illetve vagyoni alapon történő felosztása mellett már korán megjelenik a területi beosztás is, Róma városa és a hozzá tartozó terület tribusokra, kerületekre oszlik (a *tribus* szó kettős jelentésével vö. a *phylé* kifejezést). Róma harmadik, a köztársaság története során egyre jelentősebbé váló népgyűlése a *comitia tributa,* a *tubusok* (kerületek) szerinti gyűlés lesz.

CP.NTURIABEOSZTÁS

	Vagyoni osztály (classis)	Census (as)	Centuria
Classis fölött	Equites	100 000	18
Classisok	1. classis	100 000	80
	2. classis	75 000	20
	3. classis	50 000	20
	4. classis	25 000	20
	5. classis	11 000	30
Classis alatt	Fabri	Nincs	2
	Cornicines	Nincs	2
	Proletarii	Nincs	1
Összesen			193

Németh, 2006 alapján.

Róma városát kezdetben királyok kormányozták. A szabadságot és consulságot Lucius Brutus intézményesítette. A dictatori tisztet időhöz kötve viselték; sem a decemvirek hatalma *(potestas)* nem tartott két évnél tovább, sem a

katonai tribunusok consuli joga *(consulare ius)* nem maradt sokáig érvényben; nem volt Cinnának, sem Sullának hosszú az uralma *(dominatio),* és Pompeiusnak s Crassusnak a hatalma *(potentia)* gyorsan Caesarra, Lepidus és Antonius fegyveres ereje *(arma)* Augustusra szállott, ki a polgárviszályokban kimerült birodalmat *princeps* néven főhatalma *(sub impérium)* alá fogadta. (Tacitus, *Annales,* I, 1, fordította Borzsák István.) Az *Annales* elején álló, Thukydidésszel versengő, tömör és remek áttekintés egyetlen, a legfontosabbnak ítélt szempontot emel ki a római történelemből: a hatalom kérdését. Ez a kérdés állt a római arisztokrácia és az elsősorban az ő történelemképüket közvetítő római történetírás érdeklődésének homlokterében. Ez határozza meg a ránk maradt források jellegét is, a hadtörténet mellett leginkább az „alkotmánytörténetről": a hatalom jellegéről és változásairól tudósítanak szerzőink. De természetesen a fent idézett szöveggel Tacitus sajátos szempontjait is exponálja: a principátust mint a res publica romlásának mély- és végpontját mutatja be művének legelején.

FOGALMAK

annalisták
annualitás
antiquariusok
archón
archón basileus
arisztokrácia
arisztokratikus tanács
as
auctoritas
auctoritas patrum
basileus
censor
census
centuria
centuriabeosztás
classis
cliens
comitia centuriata
comitia curiata
comitia tributa
cónsul
consulares
consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok
consulság
dictator
eponim lista
equites
fasces
fasti consulares
fasti triumphales
gens
hapax legomenon
hoplita politeia
kollegialitás
legio
lictor
magister equitum
magistratura
magistratus
népgyűlés
nobilitas
oligarchikus kormányzás
patríciusok
patrónus
plebeiusok
pomerium
pontifex
pontifex maximus
praetor
praetor maximus
quaestor
quaestura
res publica
rex
rex sacrorum
senatus
senatus consultum
suffectus
törvényjavaslat
tribunus militum
tributum
triumphus
tyrannis
városállamok

KRONOLÓGIA

509	A királyság vége és a köztársaság kezdete
509-445	Plebeiusnevek a consullistán
444-366	Consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok
443	Az első censorok
409	A plebeiusok előtt megnyílik a quaestura
367	Plebeiusok is lehetnek consulok
366	Az első praetor

Plebeiusok és patríciusok

SECESSIO

A római hagyomány szerint a fiatal köztársaságnak - történetének már a második évtizedében, 494-ben (Livius) - súlyos társadalmi és politikai válsággal kellett szembenéznie. A plebeiusok, tiltakozva gazdasági kiszolgáltatottságuk, a súlyos adóterhek és politikai jogfosztottságuk miatt, fegyveresen kivonultak a városból, megszállták a Szent hegyet, és megtagadták a sorozáson való részvételt. Ahogy a köztársaság korai történetének majdnem minden eseménye, úgy ez is bizonytalan. A hagyomány több secessiót, kivonulást tart számon, igazán biztosak csak az utolsó (287-ben) történeti hitelében lehetünk. Mindenesetre abban, hogy a plebeiusok fellépése egyidős a köztársaság kialakulásával, nincs okunk kételkedni, hiszen a gens-curia-tribus társadalmi struktúrára épülő oligarchikus politikai rendszer, amelyben a struktúrán kívül állóknak nem voltak politikai jogaik (teljes polgárjoguk), biztosan nem volt kedvező a számukra.

A királyság és a **plebeiusok** között kimondva-kimondatlanul sajátos viszonyt tételez fel a római történetírás. Egyrészt a plebeiusok betelepülését Ancus Márciushoz, illetve az etruszk uralkodókhoz kapcsolják, másrészt a köztársaság idejének legsúlyosabb politikai vádjához, a királyságra töréshez mindig társul egy másik: a plebeiusok (vagy azok „utódai", a városi *plebs)* kegyeinek hajszolása. Ez utóbbi mögött mindenképpen ott van a görög történetíróktól átvett kézenfekvő tyrannosmodell (Peisistratos és a diakrioi), illetve az a tényleges, majdnem minden oligarchikus rendszerben megtalálható politikai szisztéma (de legalábbis az ettől való félelem), hogy az arisztokraták közötti kényes hatalmi egyensúly „sportszerűtlenül" felborítható a szélesebb tömegekből szerzett bázis segítségével. De mindezen túl a hagyó-

mány megőrizhette a nem patríciusok és a királyok szorosabb kapcsolatának emlékét is, amelynek egyik alapja éppen a plebeiusoknak a gens-curia rendszeren kívüli volta lehetett. így az a hirtelenség is jobban érthető, ahogy a király elűzésére következik a plebeiusok „zászlóbontása", amint az a tény is, hogy az arisztokratafelfogással szemben a plebeiusok között - amennyire ez tudható - sohasem volt meg az a zsigeri királyellenesség, amely a legitimációjukat többek között a zsarnoksággá vált királyság megszüntetéséből merítő patríciusokat jellemezte.

Ez a viszály megegyezéssel zárul, amelynek fő eredménye az évenként választott **tribunus plebisek,** néptribunusok tisztségének létrehozása: innentől kezdve a nép saját választott képviselőkkel bírt érdekei védelmére. A néptribunusok száma kezdetben kettő (vagy három), majd négy vagy öt, végül az 5. század közepétől tíz, személyük szent és sérthetetlen, **sacrosanctus. Ius intercessionisszal** rendelkeznek, vagyis „közbelépési" joguk van, amely egyrészt azt jelentette, hogy megvédhették a plebeiusokat a **patrícius** magistratusok fellépésével szemben, másrészt, hogy a magistratusoknak és a senatusnak a nép számára hátrányos határozatait megakadályozhatták, ez utóbbit nevezik vétójognak is.

A plebeiusküzdelmek kezdetéhez kapcsolja a hagyomány az Aventinuson (plebeiusok központja) hármas szentély - Ceres, Liber, Libera - alapítását 493-ban. A szentély gondozására, illetve a plebeiusok egyéb ügyeinek intézésére évente **aedilis plebiseket** is választottak *(aedes* - épület, templom). A tribunus plebisek és aedilisek választásával értelemszerűen a plebeiusok saját gyűlése, a **concilium plebis** is kialakult: az ott hozott határozatok a **plebiscitumok.** Minderre együtt - gyűlés, hivatalnokok, kultikus központ, amely párhuzamba állítható a patriciusállam capitoliumi szentélyével - úgy lehet tekinteni, mint államra az államban. Ez talán túlzó meghatározása a plebeiusmozgalomnak, de annyiban helyes, hogy a plebeiusok első és a későbbiekre nézve döntő eredménye önmaguk megszervezése volt. Olyan szervezetet alakítottak ki, amely kellően erős volt, hogy megvédje a tagjait, illetve hogy a plebeiusok összességének érdekeit képviselje abban az államban, amelyben az egyes plebeiusok nem bírtak politikai jogokkal. A római társadalom patríciusok melletti másik rendjét láthatjuk bennük, erős vagy erősödő rendi csoporttudattal, kizárólagos jogokkal és joghátrányokkal, szervezettel stb. Politikailag a patriciusállam ellenzékének tekinthetőek, amely hol több, hol kevesebb sikerrel befolyásolja az állam döntéseit.

A plebeiusok rendként, valamint politikai ellenzékként való fellépése némileg ellentmondani látszik annak a történetírók által sugallt képnek, hogy a római társadalom alapvetően két (a cliensekkel együtt esetleg három) csoportra oszlott: patríciusokra és plebeiusokra. De ez a leegyszerűsített társadalomkép - plebeiusok és patríciusok - éppen a plebeiusok politikai küzdelmeiből, illetve abból fakad, hogy forrásainkat nem a társadalomtörténet, hanem csak a politikai harcok leírása érde-

kelte. Joggal feltételezzük tehát, hogy nem mindenki volt plebeius, aki nem volt patricius. A patríciusok helyét a közösségben, a városállamban származásuk határozta meg, a cliensekét az a személyes kapcsolat, amely egy patriciushoz fűzte őket, a plebeiusokét pedig egy politikai mozgalomhoz való tartozás, illetve létrehozott szervezetük sikerei.

FOGALMAK

aedilis plebis
concilium plebis
gens-curia-tribus
ius intercessionis
patríciusok
plebeiusok
plebiscitum
sacrosanctus
secessio
tribunus plebis

KRONOLÓGIA

494 Az első secessio
287 Az utolsó secessio

A XII TÁBLÁS TÖRVÉNYEK

A hagyomány szerint Kr. e. 451-ben, megszakították a consulok sorát, és a plebeiusok nyomásának engedve egy tízfős testületet, **decemviri legibus scribundis** neveztek ki, hogy görög mintákat követve írásba foglalják a törvényeket. Teljes körű hatalommal ruházták fel őket, és intézkedéseik ellen fellebbezni sem lehetett, működésük idejére néptribunusokat sem választottak. A tíz patricius decemvir - élükön Appius Claudiusszal - összeállított tíztáblányi törvényt, miközben közmegelégedésre, hatalmukkal nem visszaélve irányította az államot. A törvényeket kifüggesztették, hogy a polgárok véleményezhessék, majd a comitia centuriatával megszavaztatták őket. A következő évre is decemvireket választanak, hogy folytassák a törvények írásba foglalását, akik két újabb táblával egészítik **ki** az előzőeket. Kormányzásuk ugyanakkor egyre zsarnokibb lesz, maguk ellen fordítják mind a népet, mind a senatust, és éves megbízatásuk lejártával nem teszik le a hatalmukat. A senatus passzív ellenállása, a külső ellenség (sabin, aequus) fenyegetése, az ellenség ellen hadra fogott nép lázadása - amely újabb, az előzőnél is fenyegetőbb secessióba torkollik, amelynek során elfoglalják a Szent hegyet, majd az Aventinust - elsöpri a már tyrannosként uralkodó decemvirek hatalmát. Visszaállítják a consuli és a néptribunusi hivatalt. A fordulatos történet - hasonlóképp a korai köztársaság korára vonatkozó annalisztikus hagyomány nagy részéhez - jelentős részében kitalláció, lényegében csak a törvények megszületését, valamint az első decemviratus létét és datálását tekinthetjük biztosan ténynek.

A *decemvirekről* szóló színes történetekre valószínűleg hatott a görög történetírás és a Claudiusok befeketítésének szándéka is, továbbá szerzőink későbbi római eseményeket, illetve a Kr. e 2-1. század belpolitikai küzdelmeinek módszereit vetítették vissza az 5. század közepére, és mindezt drámaian, színesen akarták tálalni. Ezeknek az eszközöknek a „segítségével" két alapvető probléma alapján alakították az anyagukat. Az egyik kérdés az államot hatékonyan irányítani tudó hivatalok szükségessége és az e hivatalokat betöltő politikusoknak a politikai elit többi tagját fenyegető hatalma közötti feszültség, a másik a patríciusok és plebeiusok küzdelme. Az első kérdésre egyfelől számtalan kitalált történet reflektál az annalistáknál, például Cincinnatus később ismertetett, a decemvirek működését Liviusnál csak néhány caputtal megelőző története (lásd 124-125. o.), másfelől, ha a történetek nem is, maga a probléma biztosan valóságosnak tekinthető: ha más-más mértékben és formában is, de a köztársaság egész történelmét meghatározta. Hasonlóképp nincs okunk megkérdőjelezni azt sem, hogy a tizenkét tábla létrehozása összefügg a korszak meghatározó belpolitikai küzdelmével, a patricius-plebeius harccal; Livius és Dionysios túlzottan egyoldalú és leegyszerűsítő magyarázata szerint a consulok hatalmának csökkentése volt a törvények írásba foglalásáért harcoló plebeiusok legfőbb szándéka.

A decemvirek vezetőjének, Appius Claudiusnak a zsarnokságát egy különösen drámai és legalább annyira koncepciózus történettel ábrázolja a hagyomány. Az igazságszolgáltatás reformjával megbízott fiatal patrícius meg akar szerezni egy plebeius leányt, Verginiát, és bírói(!) hatalmával visszaélve tör a lány erényére, de Verginia apja leszúrja a lányát, hogy megmentse őt és családjukat a gyalázattól. Az eset az utolsó csepp a pohárban, ez indítja el a zsarnokok bukását és a consulság visszaállítását, ahogy a Lucretia erénye ellen indított támadás és a nő halála vezetett Tarquinius Superbus bukásához és a consulság létrejöttéhez. Ez a beszélő névvel *(virgo* - szűz) felruházott nőalak a monda legrégibb rétegéhez tartozhat, és nemcsak Lucretia alakjával rokon, hanem összekapcsolható a római történelem mindazon lányaival és asszonyaival, akik válságos helyzetben akarva-akaratlanul a város védelmére sietnek. Az efféle - különböző nevekkel felruházott - nők gyakori feltűnését a vallástörténet úgy magyarázza, hogy bennük a várost védő istennőt formálná meg újra és újra a mitológiáját történelemmé alakító római gondolkodás.

A korai köztársaság történetének kiemelkedően fontos és megbízható forrását jelentik a tizenkét tábla fennmaradt töredékei. Bár a törvénygyűjtemény egésze nem maradt ránk, de a szöveg tekintélye és érdekessége miatt számtalanszor idézik

jogi, grammatikai és irodalmi forrásaink, így az anyag nagyobbik része rekonstruálható. Nemcsak a szöveg hitelét, de hagyományos datálásáét sem vonja kétségbe a tudomány: mind külső, mind belső érvek az 5. század közepére mutatnak. A görög hatás kérdése már nem ilyen egyértelmű. Cicero és a neves császárkori jogtudós, Gaius három tábla egy-két cikkelyével kapcsolatban is tételes egyezésről beszél Solón törvényei és római szöveg között, illetve felmerült (többek között az idősebb Pliniusnál) az Ephesosból száműzött bölcs, Hermodóros közreműködése is, a történetírás pedig egy Athénbe küldött háromtagú követségről beszél, amelynek Solón törvényeinek a tanulmányozása volt a feladata, és amelynek tagjai visszatérésük után az első decemvirek közé is bekerültek. Az athéni követségre, illetve a Hermodórosra vonatkozó hagyomány minden bizonnyal elvethető, de a dél-itáliai görög városok, amelyek már régóta meghatározó szerepet töltenek be Róma fejlődésében, a mindennapi élet szabályozásában is kétségtelenül hatottak a városra. Az egyik olyan területet, ahol az alapítással létrejött, sűrűn lakott gyarmatvárosok mintául szolgáltak, a telekhatárokra vonatkozó szabályok jelentik (VII. tábla). A másik ilyen pont a temetkezésen megnyilvánuló luxust tiltó törvény. Az ebben megnyilvánuló törekvés nemcsak Athént jellemezte, hanem a többi görög város nagy részét is, és átvétele jól illik a Rómában ekkoriban zajló kulturális, vallási és politikai irányváltáshoz, amely során az etruszk hatás fontossága a görögé mögé szorul (X. tábla, illetve további hasonlósághoz lásd még VIII27).

A görög hatás ellenére a tizenkét a tábla egészét tekintve római alkotás. Ami egyrészt a stilisztikai és jogászi kifinomultságot illeti - ahogy a szó szerint fennmaradt részletek mutatják -, az távol áll a korabeli görög törvényszövegekétől. Másrészt a **ius** (jog) római találmány, magának a szónak nincs is igazán görög megfelelője, és sajátos vonásai már ebben a legarchaikusabb emlékében is megmutatkoznak, amelyben például - más ókori kultúrák törvénytábláival szemben - a magánjog dominál. Magát az ötletet azonban, hogy írásba foglalják és mindenki számára hozzáférhetővé tegyék a törvényeket, minden bizonnyal Magna Graeciából vették a rómaiak.

A római jog természetesen nem a tizenkét táblával született meg, és a táblák nem is terjednek ki a jog egészére, például nem tartalmazták a **legis actiókat,** azokat a szóbeli formulákat, amelyekkel perelni lehetett. Valószínűleg nem kerültek bele a túlságosan közismert szabályok, ellenben egyes régi normák itt váltak a jog részévé. Bár a decemvirek új törvényekkel is bővíthették a korábbi íratlan jog szabályait - ilyeneknek tekinthetők például a temetésre vonatkozó, görögöktől átvett cikkelyek -, a munka lényege a régi, fejlett szokásjogról árulkodó anyag összeállításában és szelekciójában rejlett. Magukból a táblákból is kiviláglik, hogy nem a ius volt a római társadalom egyetlen normarendszere: a vallási szabályokat a **fas** foglalta össze, a **mos** pedig a polgároktól elvárt, de a jog és a fas révén nem kontrollálható viselkedési normákat jelentette. A római jog és a római gondolkodás fontos sajátossága, hogy a ius mint önálló normarendszer nagyon korán - lényegében már tizenkét táblában - elkülönült, mégpedig annak ellenére, hogy bizonyos bűnök büntetése még szakrális jellegű.

A táblák a következő témákkal foglalkoznak:

I-II. tábla: az igazságszolgáltatás rendje, többek között a törvénybe idézés módja.

Például I 1: „Ha [a felperes a vádlottat] perbe *(in ius)* hívja, [menjen]. Ha nem megy, hívjon tanút [a felperes], azután ragadja meg a vádlottat."

III. tábla: a nem törlesztő adós elleni eljárás.

Például III 1: „Aki tartozását elismerte, vagy akinek ügyét jogszerű ítélettel eldöntötték, annak legyen jogos harminc napja [a teljesítésre)]."

IV-V. tábla: a család (házasság, gyerekek, örökösödés, gyámság).

Például IV 1: „Gyorsan megölték, mint a tizenkét tábla szerint a feltűnően torzszülött gyermeket."

V 3: „Ahogyan vagyonáról és az ügyei feletti gyámságról végrendelkezett, úgy legyén jogos *(ita ius esto)."*

VI-VII. tábla: adásvétel (és mindaz, amit formális adásvétellel intéztek), birtokjog.

Például VI 1: „Ha valaki kölcsönszerződést *(nexum)* vagy adásvételt *(mancipium)* köt, ahogyan nyelvével ünnepélyesen kijelentette *(uti lingua nuncupassit),* úgy legyen jogos."

VIII. tábla: vagyoni és más károk.

Például VIII 12: „Ha éjjel követi el a lopást, ha őt megöli [a meglopott], jogosan megölt legyen."

VIII 18 b: „A régiek törvénybe iktatták, hogy a tolvajt kétszeresre büntetik, az uzsorást négyszeresre."

IX. tábla: főbenjáró ügyek.

Például IX 3: „[...] a jog szerint kirendelt ítélő és döntőbírót, akire rábizonyul, hogy az elbírálandó ügyben pénzt fogadott el, halállal bünteti."

X. tábla: a temetkezés.

Például X 8: „Aranyat se temessenek vele. De akinek fogai arannyal vannak kapcsolva, ha azt vele elégetik, ne számítson törvénysértésnek."

XI-XII. tábla (ezek a később, külön létrehozott táblák): a hivatalos naptár, zálogjog, rabszolgák okozta károk, a patríciusok és plebeiusok házasságának tiltása (XI 1).

Például XII 2 b: „Apai hatalom alatt álló fiúk bűntettéből kártérítési *(noxalis)* per keletkezett, ebben joga volt az apának vagy tulajdonosnak a pert magára vállalni vagy a vétkest kiszolgáltatni (noxába átadni)."

A jog nem merevedik meg az írásba foglalással a XII táblás törvények nagy tekintélyének ellenére sem, illetve - a másik oldalról megközelítve - a jogtudósok interpretációja révén a tizenkét táblában foglaltak még évszázadokig használhatóak lesznek, a változó társadalmi és gazdasági körülmények ellenére is. Erre a leginkább kézenfekvő példa, hogy az apa hatalmát némileg korlátozó törvényt - „Ha az apa fiát háromszor eladja, a fiú szabaduljon apja hatalma alól" (IV 2 b) - az **adósrabszolgaság,** illetve a törvény által feltételezett gyakorlat megszűnése után is alkalmaztak. Ha fiát a **páter familias**

fel akarta szabadítani az atyai hatalom alól, ez a törvény szolgáltatott hozzá jogi formát. Formálisan egymás után háromszor eladta fiát valakinek, aki minden eladás után felszabadította a fiút. Míg az első két felszabadítás után a fiú visszakerült az atyai hatalom alá, a harmadikkal „önjogú", saját vagyonnal rendelkező polgárrá, páter familiasszá vált. Annak okaként, hogy családfők miért mondtak le önként az atyai hatalmukról, többek között a fiú **coloniába** való kiküldése jöhetett szóba (ezzel egy másik város polgára lett, nem tartozhatott egy római polgár hatalma alá), vagy az a szándék, hogy a család az **ager publicusból** ilyen módon több földhöz juthasson.

A jog az 5. századi Rómában még tág teret engedett az önsegélynek. Arról, hogy az alperes megjelenjen a magistratus előtt, vagy a tanúállításról a felperesnek magának kellett gondoskodnia (lásd pl. fentebb, 11). A tizenkét tábla az önsegély határait állapította meg: milyen esetben és milyen határok között alkalmazhat erőszakot jogszerűen a polgár. A tizenkét táblának evvel a vonásával találkozunk a hitelező és az adós viszonyának szabályozásakor is (III. tábla). A nem fizető adóst a hitelező maga kényszerítheti fogva tartással a fizetésre, de etetnie kell, legalább annyival, hogy az éhhalált elkerülje, és meg van szabva, hány napig kell várnia, amíg végül megölheti vagy eladhatja a Tiberisen túlra. A nem fizető adósra vonatkozó szabályok szigorúak, elsősorban a hitelezőnek kedveznek, de védik az adóst, és ami még fontosabb, magát az államot is. Az önbíráskodás szigorú szabályok közé terelése - amennyiben sikeres - a közösséget erősíti meg a leghatalmasabb tagjaival szemben, akik kellő erejük, például számos cliensük révén érvényesíteni tudják érdekeiket. A jog fejlődése ennek a metódusnak a visszaszorulását és evvel párhuzamosan az állam hatékonyabbá, sikeresebbé válását jelenti, ami a patríciusok többségének is érdeke volt. Egy másik, de céljában hasonló korlátozás a temetési luxus tiltása. A temetés az egyik legalkalmasabb eszköz arra, hogy a gazdag családok megmutassák vagyonukat, gazdasági erejüket. Ennek a korlátozása - nem tudjuk mennyire járt sikerrel - egyrészt a pompa fitogtatásának a szegényebbekre gyakorolt hatását figyelembe véve őrzi a társadalom békéjét, másrészt az államot erősíti a leggazdagabbak korlátozásával, valamint hozzájárul az uralkodó elit belső egységéhez.

Már nemcsak a hatalmasokra vonatkozik, de ugyancsak a társadalom békéjét szolgálja, hogy a tizenkét tábla ismeri ugyan, és végső megoldásként alkalmazni is engedi a **talioelvet,** de helyette a megegyezést szorgalmazza (VIII2 5).

A törvények elsősorban a tulajdonnal rendelkezőknek íródtak. A nincstelenek számára a perek nagy részének **sacramentumos** volta eleve kizárta, hogy önállóan eljárást kezdeményezzenek a magistratus előtt. A pereskedő felek ugyanis a per tárgyának értékétől függő nagyságú „fogadást" tettek, ezer as feletti értékű pertárgy esetében ötszáz-ötszáz ast (ezen az 5. században súlyra mért rezet, illetve bronzot kell értenünk) helyeztek letétbe az igazságszolgáltatást irányító magistratusnál, amelyet az alul maradt fél elveszített az állam javára (II1). De ezen a nehézségen túl

a törvények nagy része olyan ügyeket szabályoz, amelyek csak azokat érintették, akiknek házuk, telkük, földjük, állataik, rabszolgáik, örökíthető vagyonuk volt, de nem voltak patríciusok, azaz jogaik érvényesítéséhez szükségük volt az igazságszolgáltatás reformjára. A táblák tételesen is különbséget tesznek a vagyon szerint: *proletariusok* (nincstelenek: utóddal, *prolesszel* rendelkeznek ugyan, de vagyonuk nincs - az állam a polgáraival kapcsolatban ezt a két dolgot tartotta nyilván) és *assiduusok* (földdel bíró) szerepelnek a szövegben. „Földdel bíró polgárnak *(assiduo)* földdel bíró legyen a védője *(vindex),* vagyontalan polgárnak *(proletario)* az lehet, aki akar." (I 4.)

A XII táblás törvények létrehozását az annalisztikus hagyomány a plebeiusok nyomásásnak tulajdonítja, akik végső soron a consulok hatalmát akarták csökkenteni ezzel a lépéssel. A törvények nem érintik a magistratusok hatalmát, az állam felépítését, és a rendekről sem mondanak sokat. A XI. - a második decemviratus által alkotott egyik, úgynevezett rossz - táblán olvashatjuk az egyetlen erre vonatkozó törvényt: „...a plebs ne köthessen házasságot a senatorok családjaival." (XI1.) Ez a 445-ig, a lex Canuleiáig érvényben lévő tiltás a történettudomány számára fontos bizonyíték ugyan a vagyonos plebeiusréteg létezésére, illetve, hogy a két rend nyitott volt egymás felé, de plebeiussikernek aligha nevezhető. A plebeiusok eredménye maga az írásba foglalás, amely jelentős rést ütött a patríciusok hatalmi monopóliumán, és legalábbis a tehetősebb plebeiuscsaládok számára megkönnyítette a pereskedést. Nyilvánosságra hozatalával a ius civile, a polgárok joga közkinccsé vált, ami nagyon fontos lépés volt a plebeiusok emancipációjában. A patríciusoknak ezután is nagy befolyása volt a jogalkotásra, és továbbra is ők bíráskodtak, illetve értelmezték a törvényeket (a korai köztársaságban ez utóbbi feladat a pontifexek testületére hárult, amely a 4. század végéig [lásd 102. o.] őrzi a legis actiókat, illetve a hivatalos naptárt, a fastit).

A cliens-patrónus viszonyról szóló cikkely külön figyelmet érdemel. „Ha a patrónus megcsalja cliensét, átkozott legyen *(sacer esto)."* (VIII21.) E törvény megszületése mögött a patríciusok hatalmát korlátozni akaró, jól körülhatárolható törekvést érzékelhetünk. A szakirodalom egy része a szankció súlyosságáról beszél, hiszen átkerülni a sacer szférába a halálbüntetéssel lehet egyenértékű. Ez tehát sikeres fellépés a patríciusokkal szemben. A szövegnek ugyanakkor más értelmezése is létezik: a tizenkét tábla elhárítja, hogy evvel a kérdéssel foglalkozzon, mivel a iusnak nem lehet feladata, hogy a **fi**desről bármit is mondjon, hiszen a patrónus és a cliense viszonyát meghatározó fides (hűség) a fas alá tartozik. Mind a bűn, mind a büntetés leírása túl általános, a normakövetés kikényszerítése a ius eszközeivel lehetetlen. Ennek alátámasztásául párhuzamként idézzünk egy másik olyan törvényt, ahol az isteneket szintén bevonják a szankcionálásba, de működésüket hathatósan segítik is. „Ekével megművelt föld termését éjszaka lelegeltetni vagy levágni felnőtt ember számára főbenjáró vétség *(capital)* volt, és őt Ceresnek szentelve, felakasztva kellett kivégezni *(suspensumque Cereri necari)."* (VIII9.)

A 451 és az azt követő évek leírásában is a plebeius-patricius harc mellett természetesen az államjogi, hatalmi szempontok domináltak Liviusnál és a többi forrásunkban. A consulság megszűnését, majd visszaállítását, egy másfajta kormányforma (decemvirek uralma) létét lényegesebbnek érezte a történetírói hagyomány, mint a törvények tartalmát. Az esemény fontosságát a politikai viták fordulataival, a secessióval, nagy horderejű, a tizenkét táblán kívüli törvényekkel, illetve a patríciusok és plebeiusok közötti egyezségekkel ábrázolják. Szerzőink (Livius, Dionysios H., Zónaras, Varró) a következő politikai eseményeket kapcsolják a decemvirekhez és bukásukhoz. Biztosították a tribunusi hivatal folytonosságát; megtiltották olyan magistratusok választását, akikkel szemben nem lehet fellebbezni. Elrendelték, hogy Ceres templomában a plebeius aedilisek őrizzék a senatori rendeletek egy példányát. Tíz főre emelték a néptribunusok számát; az egyik consuli helyet a plebeiusoknak adták; az állam élén álló magistratus esetében a praetori címet a consuli váltotta fel; a tribunusokat felruházták az **auspicium** jogával (tribunustársuk vagy egy magistratus döntését megakadályozhatták kedvezőtlen isteni jelekre hivatkozva); valamint ekkor hozták létre magát a néptribunusi hivatalt is a 449. évi secessio nyomán. Jól illusztrálja a fenti felsorolás az annalisztikus hagyomány megbízhatatlanságát, hiszen majdnem mindegyik esemény esetében van legalább egy, de inkább több másik dátumunk is, amelyek ráadásul reálisabbnak is tűnnek. De ezen túl nyilvánvalóvá teszi ezeknek az éveknek a történetírói kitalációktól független súlyát a római történelemben az is, hogy olyan nagy jelentőségű fordulópontként hagyományozódtak, ami alkalmassá tette őket arra, hogy a fenti fontos, de bizonytalan datálású eseményeket magukhoz húzzák. Ha a fent felsorolt események datálását nem is, a 450-es évek fordulójának ezt a jelentőségét a szakirodalom egy része is elfogadja, sőt fokozza, ekkorra datálva például a köztársaság kialakulását vagy a centuriarendszer bevezetését. Ismereteink egyelőre csak újabb és újabb elképzelések alkotásához, illetve ezek kétségbe vonásához elegendőek, ellenben biztosak lehetünk a tizenkét tábla és a 450-es évek fordulójának jelentőségében, amely mind a rendek küzdelmére és a római társadalom alakulására, mind a római állam és nem utolsósorban a ius civile fejlődésére kiterjedt.

FOGALMAK

adósrabszolgaság	fas	lex Canuleia
ager publicus	fides	mos
auspicium	ius	páter familias
colonia	ius civile	sacramentum
decemviri legibus scribundis	legis actio	talioelv

KRONOLÓGIA

451-450	XII táblás törvények
449	Secessio
445	Lex Canuleia
304	A legis actiók és a hivatalos naptár nyilvánossá tétele

Róma háborúi

A TÉRSÉG TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

Ha görög szemmel nézzük Róma 5-4. századi történetét, a város - annak ellenére, hogy a közép-itáliai, Tyrrhén-tengeri térség, ha peremvidékként is, de fontos színtere a görög történelemnek - nem is létezik. A fennmaradt korabeli vagy nem sokkal későbbi forrásaink Rómát nem is említik, és úgy látszik, csak a galloktól elszenvedett katasztrofális vereség az, ami átlépi a görög szerzők ingerküszöbét. Róma ugyanakkor nem a környezetétől és a „világpolitikától" elzártan fejlődik, a karthágóiak és a görögök összecsapásaihoz képest jelentéktelen, de számára sokszor élethalálharcot jelentő küzdelmei beleilleszkednek Itália történetébe, és összefüggenek a nagy horderejű eseményekkel.

A nyugati görögség, az etruszkok és a karthágóiak küzdelme, szövetségei alakítják az itáliai és szicíliai városok, valamint a Nyugat-Mediterráneum sorsát. A királyság utolsó és a köztársaság első évtizedeire esik az etruszk hatalom kiteljesedése, majd gyors hanyatlásának kezdete. 540-ben az alaliai csatában még meg tudja akadályozni az etruszk-karthágói flotta a görögök előretörését a térségben, és az etruszk városok befolyása ekkoriban kiterjed Eszak-Itáliára, Latiumra, Campaniára, de a század végére hatalmuk megrendül, és a következő században visszaszorulnak Etruriába, városállamaik keretei közé. Ugyanakkor ebben az időszakban a nyugati görög városok az etruszkok hanyatlásától nem függetlenül sikereket könyvelhetnek el. 480-ban a himerai csatában a syrakusai Gelón legyőzi a pun Hamilkart, az etruszkok szövetségesét. 474-ben a következő syrakusai tyrannos, Hierón a kyméi tengeri csatában megveri az etruszk-pun flottát. Ez a vereség elvágja a campaniai etruszk településeket Etruriától, az „anyavárosoktól", felszámolja azt a tengeri hatalmat, amelyen az etruszkoknak a közép-itáliai befolyása nyugodott.

Az etruszkok elveszítik „thalassokratiájukat", de a görögök sem tudják megszerezni a Tyrrhén-tengert - Karthágó pozíciói fognak megerősödni a térségben. Ez nem független Syrakusai (Syracusae) belpolitikai nehézségeitől és a szicíliai városok egymás közötti rivalizálásától, amelybe a 440-es évektől egyre inkább bekapcsolódik egy keleti nagyhatalom, Athén. A Syrakusaiért, illetve Szicília megszerzéséért indított vállalkozás 413-ban végül katasztrófával végződik, de Alkibiadés tervét majd még sokan próbálják megvalósítani. A punokat azonban egyik görög hadvezérnek sem sikerül kiszorítania Szicíliából, akik hol agresszívebb, hol békésebb politikát folytatva végig jelen vannak a szigeten, amíg az nem válik római provinciává. Érdemes kiemelni Lilybaion alapítását Szicília nyugati csücskén 397-ben, amely stratégiai támaszpontja lesz a rá következő százötven évben Karthágónak. A 4. század első évtizedeit Syrakusai talán legtevékenyebb uralkodója, I. Dionysios (405-367) hatalmi törekvései határozzák meg. A punokkal Szicíliában folytatott újabb és újabb háborúk mellett jut ideje hídfőállásokat szerezni az Adriai-tenger északi részén, ami tovább gyengíti az etruszkok itáliai pozícióit, valamint 385-ben kifosztja Caere, az egyik

legerősebb etruszk város kikötővárosát, Pyrgit. Dionysios erejét és nagyhatalmi koncepcióját jól mutatják dél-itáliai törekvései is, elfoglalja Rhégiont (387) és Krotónt (379). De a szicíliai és dél-itáliai görögség összefogása egyetlen hatalom alatt olyan elképzelés, amely sem Dionysios alatt, sem később nem megy teljesedésbe. Rhégion ostroma a római kronológia szempontjából is különlegesen fontos, ugyanis ez ad lehetőséget az első biztosnak vehető keresztdatálásra, Polybios ugyanis ugyanerre az esztendőre teszi a Róma elleni gall támadást.

Kymé - Itáliában a legészakibb és ezzel Rómához, illetve Latiumhoz a legközelebb eső görög gyarmatváros - fontos szerepet játszott a közép-itáliai térség történelmének alakításában. 524-ben a görög város sikerrel visszaver egy etruszk támadást. Ez a csata egyike az akkor hatalmuk csúcsán lévő etruszkok első kudarcának abban a küzdelemben, amelyet a gazdag Campaniáért vívnak a görögökkel. A csatában kitünteti magát egy fiatal arisztokrata, Aristodémos, aki Dionysios Halikarnasseus szerint az itt szerzett népszerűségét húszévi munkával tovább gyarapítja mint a nép érdekeinek az arisztokratákkal szembeni védelmezője. 504-ben egy kyméi csapat parancsnokaként Aricia alatt segítséget nyújt a latin városoknak Porsenna, Clusium királya etruszk serege ellen, amelyben minden bizonnyal ott harcolnak a Porsenna által akkoriban alávetett rómaiak is. A görögök és latinok győznek, Arruns, Porsenna fia is elesik. Aristodémos a rábízott sereg segítségével államcsínyt hajt végre, és a város **tyrannosa** lesz. 490-ig tudja megőrizni a hatalmát, a város fölötti uralom azután ismét az arisztokrácia kezébe kerül. Történetében az összes olyan vonás megtalálható, amely fel szokott bukkanni a tyrannosokkal kapcsolatban, ilyen például a köznép támogatásának megnyerése vagy a polgárok csellel való lefegyverzése. A toposzokkal dolgozó ábrázolás mögött - és részben vele szemben - olyan tyrannost sejthetünk, aki sikeres hadvezérként szerez népszerűséget, és az arisztokratákkal szemben a hoplita cenzussal rendelkező, de a hatalomtól távol tartott középrétegekre támaszkodik.

Az 5. században Itália népei is megmozdulnak, Latiumban, a latin városokban már a század legelejére összeomlik az etruszk uralom. A félsziget belső, hegyes, elmaradottabb területeinek törzsei pedig a fejlettebb és gazdagabb partvidéki síkságokra igyekeznek benyomulni kisebb-nagyobb sikerrel. Délen Táras (Tarentum) sokáig sikeresen harcol a mesappusok és iapygok ellen, és bár 473-ban elszenvedi a görög történelem egyik legnagyobb vereségét ezektől a dél-itáliai törzsektől, sikerül megőriznie függetlenségét. Délnyugaton a lucanusok nyomulnak előre sikeresen Poseidónia térségében a század utolsó harmadában. Campaniába ugyancsak oszk nyelvű hódítók (akiket az ókori források a samnisokkal azonosítanak) törnek be, 423-ban foglalják el az etruszk Capuát, és 420-ban a görög Kymét (Cumaet). A Latiumi-

síkságra keletről az aequusok, dél felől pedig a volscusok igyekeznek betelepedni. A legnagyobb népmozgás Eszak-Itáliát érinti, ahol megjelennek a gallok. Az 5. század végén kiszorítják a Pó völgyéből az etruszkokat, a 4. század elején pedig már magát Etruriát fenyegetik.

FOGALMAK

tyrannos

KRONOLÓGIA

540	Alaliai csata
524	Kymé sikerrel visszaver egy etruszk támadást
504	Aristodémos egy kyméi csapat parancsnokaként Aricia alatt segítséget nyújt a latin városoknak Porsenna serege ellen
504-190	Aristodémos tyrannisa Kymében
480	Himerai csata
474	Hierón a kyméi tengeri csatában megveri az etruszk-pun flottát
473	Taras veresége
413	Athén szicíliai veresége
405-367	I. Dionysios
397	Lilybaion alapítása
5. sz. vége	A gallok kiszorítják a Pó völgyéből az etruszkokat
387	I. Dionysios elfoglalja Rhégiont
385	I. Dionysios kifosztja Caere kikötővárosát, Pyrgit
379	I. Dionysios elfoglalja Krotónt

ETRUSZKOK, LATINOK, PUNOK

Latium, valamint Róma had- és diplomáciatörténete a 6-4. században a fent vázolt keretek között alakul. Tarquinius Superbus elűzése külpolitikailag is új helyzetet teremt ugyan, de nem jelenti az etruszk befolyás végét Rómában, a város ugyanis még a 6. század végén Clusium hatalma alá kerül. Lars Porsenna, Clusium királya a hagyomány szerint a köztársaság második évében ostrom alá vette és meghódolásra kényszerítette Rómát. A vereség tényét, ha megszépítve is, a római annalisztika is megőrizte, Tacitus egyértelműen ki is mondja, amikor a Kr. u. 69. évi polgárháború egyik szörnyű eseménye (lásd 463. o.) kapcsán végigpillant a római történelem egészén: „Iuppiter Optimus Maximus székhelye [...], amelyet sem a város meghódolása után Porsenna, sem elfoglalása után a gallok meg nem gyalázhattak, a princepsek őrjöngése miatt pusztult el." (Tacitus: *Históriáé,* III, 72, Borzsák István fordítása.) Az idősebb Plinius megjegyzése is *(Naturális História,* XXXIV, 139) evidenciaként látszik kezelni Róma alávetettségét, ugyanakkor úgy is érthető, mintha Porsenna támadása

űzte volna el Tarquiniust Rómából. Ez a szakirodalom egy része által elfogadott változat az annalisztikus hagyományban rögzült képnél - Porsenna Tarquiniust trónjára visszasegíteni érkezett a Tiberis partjára - jobban is illeszkedik a további eseményekhez. Róma hódoltatása után ugyanis a Porsenna vezette etruszkok mélyen benyomulnak Latiumba, és Ariciánál megütköznek a latinokkal és a segítségükre érkező kyméi görögökkel. A rómaiak ebben a vállalkozásban minden bizonnyal Porsenna szövetségeseként harcoltak, azok a hagyományok pedig, amelyek Tarquinius Superbus életének utolsó időszakát a latin Tusculumhoz, illetve Kyméhez kötik, a mellett a feltételezés mellett szólnak, hogy az ellenfél sorait a Tarquiniusok erősítették. Az önellentmondó hagyomány különböző értelmezésein nyugvó rekonstrukciók csak feltételezések lehetnek. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a 6. század legvégén különböző és képlékeny koalíciók küzdöttek a nagyobb latiumi és campaniai befolyásért, és bár ezek a harcok alapvetően illeszkedtek a görög-etruszk szembenállásba, illetve az etruszkok latiumi hatalmának összeomlásába, nem népek, hanem városok háborújáról kell beszélnünk, amely az etruszkokat etruszkokkal és a latinokat latinokkal is szembeállított.

Porsenna megtiltotta Rómának, hogy fegyvergyártásra vasat használjon - nyújt Plinius szövege egy érdekes, bár homályos információt. Ez a tilalom ugyan sehogy sem illeszthető be Róma korabeli történetébe (például a két város katonai szövetségébe), de összefügghet a város és Etruria a királykorban még intenzív gazdasági kapcsolatainak az 5. században régészetileg is kimutatható elsorvadásával. Ennek nagyon fontos eleme lehetett az etruszkok ellenőrzése alatt levő fémbányáktól, illetve az etruszk fémipartól való elszakadás. Az ekkor fellépő vashiány hozzájárulhatott a fegyverzet átalakulásához is Rómában.

Az ariciai vereség derékba törhette Clusium előretörését a térségben, Rómával kapcsolatban legalábbis majd csak egy évszázad múlva hallunk róla: Clusium falai alatt fognak majd találkozni a gall sereggel a római követek. Róma számára az 5. század elejétől már a legfontosabb etruszk város a tőle húsz kilométerre északkeletre fekvő szomszédja, Veii lesz. Ujabb és újabb háborúkban kirobbanó ellenségeskedésük a Tiberis-parti területekért végigkíséri az egész századot. A régészet a 470-es évekre teszi az etruszk befolyás csökkenését Rómában, a consullisták kritikája mellett ezért is merülhet fel a szakirodalom egy részében, hogy ezekre az évekre tehető a köztársaság kialakulása. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az etruszk hatás az Etruriával szomszédos Róma esetében nem szűnhet meg teljesen a király elűzésével. A város eltávolodását az etruszk kultúrától kielégítően megmagyarázza az etruszkok közép-itáliai befolyását megszüntető kyméi tengeri vereség, illetve az a tény, hogy Róma kapcsolata erre az időre leegyszerűsödik a Veiivel való ellenséges viszonyra, amely csak az egyik fél teljes pusztulásával fog véget érni, a következő század elején.

A Fabiusok cremerai veresége 477-ben (vagy 479-ben) a Veiivel való háborúk leghíresebb története. Mivel Rómának egyszerre kell helytállnia a volscusok, aequusok, sabinok és etruszkok ellen, a Fabiusok nemzetsége magára vállalja a Veii elleni harcot. A gens Fabia háromszázhat tagja, valamint clienseik kivonulnak Rómából, és tábort építve az ellenség területén folyamatos portyázással kötik le az etruszkok erejét. A kezdeti sikerek után azonban **a** Cremera folyócskánál tőrbe csalják és mind egy szálig levágják a Fabiusokat. A gensnek csak egyetlen tagja marad életben, ő fogja sikeresen továbbvinni a nemzetség nevét, amely Róma későbbi történetében is fontos szerepet játszik majd, például ennek a nemzetségnek a tagja az első római történetíró, Fabius Pictor.

Nem tudhatjuk, mennyi igaz ebből a legendás elemekkel átszőtt történetből, de az események valóságosságánál fontosabbak azok a kérdések, amelyeket a történet a hagyományban megjelenít. A patríciusok nemzetségi szervezetén, az arisztokráciának a clienseik által megnövelt fegyveres erején alapuló, régi hadakozás kudarcáról is szól ez a történet egy korszakban, amikor Róma katonai céljait már csak a cenzus alapján szervezett, nem csupán patríciusokból és clienseikből álló hadsereggel lehetett megvalósítani. A történet összefügg a consullista korai szakaszának egyik legszembetűnőbb vonásával is: 485 és 479 között az egyik consul minden évben a Fabiusok közül kerül ki, hogy aztán dominanciájuk hirtelen megszakadjon. Hogy ennek hátterében az arisztokrácián belüli küzdelmet kell-e sejtenünk, amelybe a Fabiusok különleges vállalkozása többféleképp is beilleszthető, az nem tudható, a Fabius Pictorral kezdődő annalisztika számára mindenesetre a Fabius-consulságok elapadását megmagyarázta a nemzetség majdnem teljes pusztulása.

Tarquinius Superbus bukása Róma helyzetét a latin városokkal szemben is megváltoztatja, a városnak a király által kiépített hatalma Latium-szerte megrendül. Történeti munkájában Cato fenntartott ebből a korszakból egy **dedicatiót.** „A tusculumi Egerius Baebius felavatta *(dedicavit)* Diana szent ligetét az ariciai erdőben a következő népekkel *(populi)* közösen: tusculumiak, ariciaiak, lanuviaiak, laviniumiak, coraiak, tiburiak, pometiniaiak, ardeai rutulusok." (Cato: *Origines,* fr. 58 P) Ez a jelentősebb latin városok nagy részét tömörítő közös kultusz egy katonai, politikai szövetséget jelez, amely minden bizonnyal a legnagyobb latin város, Róma ellensúlyozására született. A hagyomány szerint ezt a Róma-ellenes koalíciót, az ariciai szövetséget a Tarquiniusok szervezték, és 496-ban még az öreg Tarquinius is ott küzdött a Latium sorsáról döntő Regillius-tavi csatában a rómaiak ellen. A rómaiak győzelmük után néhány évvel, amelyben a Dioskurosok is segítették őket, megszervezték a latin szövetséget, a **foedus Cassianumot,** amely a szerződés létrehozójáról, a 493. év consuljáról kapta nevét. A szerződést rögzítő feliratok közül egy sem ma-

radt ránk, de Dionysios Halikarnasseus ismerteti a művében. A forráskritikai problémák ellenére elfogadhatjuk a görög szerző által közöltek lényegét. Róma és a latin városok békét kötnek, mindkét fél kötelezi magát, hogy nem szövetkezik külső hatalommal a másik ellen, támogatják egymást ellenség betörése esetén, egyenlően osztoznak a háború terhein (a közös haderő egyik felét a latin városok, a másik felét Róma állítja ki) és a zsákmányon. A megegyezés a latin városok és Róma magánjogi közeledését is tartalmazta, azaz a **ius commerciit,** a **ius conubiit** és talán a **ius migrationist** is: kiterjesztették egymásra a vagyonszerzés (a kereskedés) és a házasság jogát, és aki áttelepült egy másik városba, ott megkapta a polgárjogot. A katonai, politikai szövetség természetesen egyben kultuszközösség is, tagjai minden évben találkoztak az albai hegyek egyik szent ligetében. A megegyezés elsősorban a latin városok mindegyikét fenyegető új veszély, az aequus és volscus támadások miatt jött létre, és sikeresen is működött is több mint száz évig, az aequus-volscus probléma végleges elhárulásáig.

A szerződés ténye bizonyos, Cicero és Livius is említi, hogy szövegét, benne Cassius nevével, bronzoszlopra vésve lehetett olvasni a Forumon az ő korukban is. A hagyományos dátumot a szakirodalom egy része megkérdőjelezi, mind Rómának a szövetségben tükröződő hegemón helyzetét (a sereg felét ő adja, és ő irányítja a közös haderő egészét), mind a latin városok magánjogi közeledését csak jó száz évvel később, a gall betörés után tartja reálisnak. Az 5. századi latin szövetségben pedig - valamiféle szövetséget mindenki feltételez az aequus-volscus támadások miatt - Róma még nem játszik vezető szerepet. A hagyomány kritikáját megerősíti Cassius személye is, aki plebeiusnevet visel. Ez az álláspont ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy Róma már az 5. század elején is messze a legnagyobb területű és népességű város Latiumban, amely már Tarquinius Superbus alatt az egyik legerősebb hatalom volt a térségben. A foedus Cassianum a király bukása utáni zavaros helyzetben teremt rendet, a Tarquiniusok **dinasztikus** és személyes kapcsolatai helyébe lép.

Róma hatalmi súlyának megítélésével függ össze a Karthágóval kötött első szerződés értékelése és datálása is. Polybios (III, 22), akinek fordításában ez, illetve a rá következő kétszázötven év során kötött további két egyezmény szövege fennmaradt, a legelsőt a köztársaság első évére teszi. A szerződés pontosan elkülöníti a felek érdekszféráját: Karthágó elsősorban kereskedelmi érdekeit védi, megszabja, merre hajózhatnak és merrefelé nem a rómaiak, illetve szövetségeseik. Ugyanakkor megfogalmazódik, hogy a „karthágóiak semmiben se ártsanak Ardea, Antium, Laurentum, Circeii, Tarracina népének, sem Latium egyetlen olyan községének, amely Róma alattvalója. De tartózkodjanak azoktól a városoktól is, amelyek Rómának nem alattvalói. Ha ilyet elfoglalnak, azt sértetlenül szolgáltassák ki a rómaiaknak." (Hahn

István fordítása.) A felsorolt tengerparti városok egész Latiumot kijelölik, a legdélebbi, Tarracina már több mint száz kilométer távolságra van Rómától. A szerződés tükrözheti Róma királykor végére kialakult hatalmát, de a szöveg jellegéből adódóan a hatalmi igényeit is. (Az biztos, hogy az 5. század elején egy időre a megjelölt terület déli része - a volscusok foglalják el - elvész nemcsak Róma, de a latinok számára is.) A szerződés hitelességét nem, a polybiosi datálást annál többen kérdőjelezik meg, 348-ra helyezve azt. Ez a dátum Liviusból és Diodórosból következik, akik ennek az évnek az elbeszélése során szólnak először a két állam megegyezéséről. A szakirodalmat megosztó probléma részben ugyanaz, mint a foedus Cassianum esetében: mennyire volt erős és aktív Róma a 6. és 5. század fordulóján.

FOGALMAK

dedicatio	foedus Cassianum	ius conubii
dinasztikus	ius commercii	ius migrationis

KRONOLÓGIA

509	Karthágóval kötött első szerződés
504	Ariciai csata
5. sz. eleje	Az ariciai szövetség
496	Regillius-tavi csata
493	Foedus Cassianum
486	Róma és a latinok szövetsége kibővül a hernicusokkal
477	Cremerai vereség
348	Karthágóval kötött második (első?) szerződés

VOLSCUSOK, AEQUUSOK

Az aequusok és volscusok támadásai azok közé a fentebb már említett népmozgások közé tartoznak, amelyek során az Itália belső területein élő törzsek a gazdagabb tengerparti síkságok felé nyomulnak. Az aequusok kelet felől támadják Latiumot, a volscusok pedig délen szállják meg a parti síkságot, elfoglalva Antiumot, és sikeresen előrenyomulva Latium belső hegyvidéke felé. Elérik Velitraet is, ami azt jelenti, hogy néhány kilométernyi távolságra kerülnek olyan fontos latin kultuszhelyektől, mint Alba Longa vagy Dianának Frazer által híressé tett szent ligete a Nemi-tó partján. Az annalisták szerint ezeknek a népeknek a megállítása, visszaszorítása, majd erejük felőrlése száz évnél is hosszabban tartó folyamatos és kudarcoktól sem mentes háborúzást jelentett Róma és szövetségesei számára. Például Antiumot, amely a volscusok legfontosabb városává válik, 467 körül ugyan sikerül elfoglalni, de néhány év múlva újra a volscusoké lesz, akiket Róma csak a 370-es években tud vég-

képp kiszorítani innen. A latin városok szövetsége még a század elején (a hagyomány szerint 486-ban) kibővül a hernicusokkal. Elég egy pillantás a térképre, hogy ennek stratégiai jelentősége világos legyen. A hernicusok területe a latinoktól keletre beékelődik az aequusok és a volscusok közé: a velük való szövetség meghosszabbítja ugyan azt a határvonalat, amit védeni kell, de éppen ez a terület szigeteli el egymástól az aequusokat és a volscusokat.

Az 5. század hadi eseményeinek leírását sabinokkal való összecsapások is tarkítják, de az annalisták őket a többi ellenséges népnél jóval kevésbé ádáz ellenfélnek tüntetik fel, részükről nem nehezedik túl nagy nyomás Latiumra, a hadműveletek csak az Anio folyó mögötti vidéket érintik. A hagyomány szerint ez a nép dél felé vezette le népességfölöslegét: eredetmondájuk szerint a dél- és közép-itáliai törzsek többsége a sabin hegyekből származtatja magát. Róma és a többi latin város lakosságát a köztársaságkorban is növeli a sabin beszivárgás. A leghíresebb sabin család Rómába költözését a hagyomány egyik ága nem a királykorra, hanem a köztársaság legelejére helyezi. Livius szerint Publius Valerius negyedik consulsága idején fogadják be Appius Claudiust (Attius Clausust) nagyszámú cliensével együtt - egy másik forrásunk 5 ezer clienst említ - Rómába, ahol földet is kapnak, Appius Claudiust a patríciusok soraikba emelik, a senatus tagja lesz, és neve nemsokára megjelenik a consulok listáján is. Hogy a hagyományból mi igaz, nem tudhatjuk, de mindenképpen Róma korai történetének fontos és létező jelenségeire reflektál. A sabin nők és Titus Tatius mellett egy újabb olyan elem, amellyel múltját és identitását a latinok mellett ehhez a néphez köti a város. Klasszikus példája ugyanakkor a társadalomtörténetben vízszintes behatolásnak nevezett jelenségnek: a nemzetség feje a város vezetői közé kerül, cliensei pedig a köznépet gyarapítják. Ha az ötezres létszám mindenképp túlzásnak tűnik is, a nagyszámú cliens biztosította fegyveres erő és tekintély magyarázhatja a Claudiusokat maguk közé fogadó patríciusok nagyvonalúságát. A latin városok, de elsősorban Róma nyitottsága a betelepülők iránt a város és Latium történelmének egyik legfontosabb vonása, az ezzel is összefüggő demográfiai súly nélkül többek között katonai sikereik sem lennének érthetőek. A Claudiusok származásának története arra is jó példa, hogy a tekintélyes Kr. e. 3-2. századi gensek „családi" történelméből hogyan áll össze Fabius Pictor és a későbbi annalisták kezei között a római történelem.

Az **exemplum maiorum** vagy *exemplum* a - költött vagy valóságos - ősök eszményiként ábrázolt cselekedeteinek megörökítésével állított példát a mindenkori utódok elé. Az egyik leghíresebb exemplum a köztársaságkor elejéről L. Quinctius Cincinnatus nevéhez kötődik, akit Livius (III, 26) szerint egy igen válságos katonai helyzetben választottak dictatorrá. Mint Livius írja: „A római nép államának egyetlen reménysége, L. Quinctius négy **iugerum** földet művelt, [...] éppen árkot ásott, egy ásónyélnek nekifeszülve, vagy szántott, [...] amikor a követek [...] kölcsönös üdvözlések után megkérték: öltse fel tógáját mind maga, mind az állam javára, hallgassa meg a

senatus megbízását." Cincinnatus a kunyhóból kihozatja - nyilván hozzá méltó - feleségével a **tógáját,** letörli magáról a port, a verítéket, és vállalja a megbízatást. Miután győzelemre vezeti a római sereget, tizenhat nap után lemond a dictatori hatalomról. Cincinnatus, az **ab aratro,** az eke mellől elhívott dictator egyfelől a puritánságot, a tisztes földművest testesíti meg, másfelől annak példája, hogy a római polgár nem él vissza a hatalmával, és rögtön leteszi azt, ha az adott feladatot elvégezte. Mindezek mellett alakja azt is sugallja, hogy hajdanában a köztársaságkor elején nem voltak nagy vagyonkülönbségek, hiszen a saját földjét művelő Cincinnatus a patríciusok, a várost vezető arisztokraták közé tartozik.

Livius évkönyveinek leírása Róma 5. századi háborúiról - hasonlóan a belpolitikai események ismertetéséhez - rendkívül egyhangú. A városban az atyák és a nép között évről évre dúl a viszály, a néptribunusok lázítanak, a consulok, esetleg egy-egy dictator pedig évről évre kivonul, hogy elhárítsa vagy megelőzze a Latiumot valahonnan fenyegető veszélyt. Főképp kétféle hadi eseménnyel találkozunk: nagyobb csatákkal és várostromokkal, illetve az ellenség földjeinek pusztításával. A római hagyomány a csaták méretét, az ellenséges - illetve római - elesettek számát sokszor eltúlozza, amint a város népességének nagyságát is túlbecsüli. Dionysios szerint például Róma lakossága 474-ben 103 ezer polgárt számlált. Ehhez képest a mai, elsősorban Róma területén alapuló óvatosabb becslés az összlakosságot körülbelül 15 ezerre, a merészebb 30 ezer körülire teszi. Az utóbbit tarthatjuk reálisabbnak, mivel arányaiban jobban megfelel az egy legiónyi - 3-4 ezer fős - hadseregnek és annak a feltételezett hatalmi súlynak, amely az 4. század legelején már komoly hódításban (Veii) mutatkozik meg. A hagyomány a volscusok vagy aequusok népességi adatairól hallgat, de az évente levágott ellenség létszámából a valóságtól talán még inkább elrugaszkodott adatok következnének. Ahogy a (polgárok 100 ezres létszámának megfelelő) több százezres lakosság viszonyul a 30 ezerhez, úgy aránylanak a hagyomány által leírt csaták az 5. században lezajlott harci eseményekhez. Amikor a történetírás felnagyítja ezeket az összeütközéseket, akkor a fontosságukat hangsúlyozza, és ennyiben helyesen rekonstruálja a múltat. Kis létszámú városok vívtak egy-két magyarországi megyényi területen kisméretű háborúkat, de ezeken az összecsapásokon egyes városok, egész népek fennmaradása múlott. Róma sorsa szempontjából a volscus előretörés megállítása semmivel sem volt jelentéktelenebb, mint a már jóval nagyobb hadseregeket mozgató pyrrhosi háború.

Az ellenséges földek pusztítása az 5-3. századi hadviselés legfontosabb eleme volt. Célja a zsákmányolás mellett az ellenség erőinek lassú felőrlése. Itt, Latiumban a háborús feleket nem választották el kisebb erőkkel is védhető, természetes határok, tengerszorosok vagy hegyvonulatok, mint például Hellasban. Livius sokszor ír le olyan helyzetet, amikor a két hadsereg egyidejűleg, kölcsönösen pusztítja egymás földjét, tanyáit - ezeket a történeteket lehetetlen hitelesíteni, de mindenképpen

jellemzőnek tűnnek. Egy ilyen helyzetben Róma viszonylagos nagysága és demográfiai súlya, valamint társadalmának militarizált volta olyan előnyt jelentett, amely évtizedek szívós harcai alatt megkérdőjelezhetetlen fölénnyé változott a térségben. Róma földrajzi helyzetének is óriási jelentősége van. Latium északnyugati határán feküdt, az aequusok és volscusok támadásaitól megvédte szövetségeseinek, a latin városoknak a gyűrűje, földjei, nyájai tehát jóval kevésbé voltak kitéve az ellenség prédálásának, mint például Nomentumé vagy Ardeáé.

Coriolanus története a volscus háborúk leghíresebb epizódja. A fiatal patrícius hősies katona, a volscusok hamar elkezdik rettegni a nevét, amelyet mint melléknevet Corioli városának elfoglalása után kapott. Rómában a származására és tetteire büszke arisztokrata szembekerül a néppel és annak védelmezőivel, a néptribunusokkal (történetét a hagyomány nem sokkal az első néptribunusok megválasztása utáni időkre illeszti be). A konfliktus vége az, hogy Coriolanus elhagyja a várost, és az ellenséghez menekül, majd hamarosan mint egy volscus sereg vezére érkezik Róma falai alá. A várost azonban nem tudja elfoglalni, elébe menő anyjának szemrehányásai megállítják, elárulja tehát a volscusokat is, akik ezért megölik. A gyönyörű és paradigmatikus történetnek, amely Plutarchoson keresztül - főképp Shakespeare jóvoltából - az európai irodalom része lett, Róma történelméhez nem sok köze van. Egy haragvó hős (Achilleus) - aki hazája ellen fordul, de mégsem képes elpusztítani - megingása megmenti Rómát, de neki az életébe kerül. A történetnek vallástörténeti vonatkozása is lehet: itt is találkozhatunk eggyel a Rómát megmentő nőalakok közül. Ugyanakkor ez az egyetlen olyan eset Liviusnál, amikor a volscusok Rómát magát komolyan fenyegetik, vagyis a történet (akár igaz, akár nem) a fentebb vázolt katonai helyzetre is reflektál: csak egyszer jutottak ilyen messzire a volscusok, és akkor is egy római vezette őket.

A latin szövetség - folyamatosan szerezve vissza földjeit a területére támadó törzsektől, illetve nyomulva be azok területére - új városokat, coloniákat hoz létre, amelyek új tagként erősítik a szövetséget, nagyban hozzájárulva a térség védelméhez, mint például 494-ben alapított Velitrae. A **coloniákat** római és latin telepesek hozzák létre: azaz nemcsak a veszélyen, amelyet egy ilyen „előretolt helyőrségben" való letelepedés jelentett, osztoztak, hanem a foedus Cassianum szellemében a megszerzett földeken, a zsákmány legfontosabb részén is. Ezek a városok még nem kötődnek annyira Rómához, mint a későbbi, már Itália módszeres meghódítása során létrejövő és forrásaink által sokkal jobban adatolt coloniák. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy mindazokban az esetekben, amikor a latin városok vagy egy részük Róma ellen fordult, ezek közül a korai coloniák közül is csatlakoztak hozzájuk egyesek.

FOGALMAK

ab aratro
colonia
exemplum maiorum
iugerum
toga

KRONOLÓGIA

507	Appius Claudius nagyszámú cliensével Rómába költözik
494	Velitrae alapítása
493	Foedus Cassianum
486	Róma és a latinok szövetsége kibővül a hernicusokkal
470-es évek	Az etruszk befolyás vége Rómában

VEII, GALLOK

Ahogy a latin szövetség egyre sikeresebben biztosítja területeit és szorítja defenzívába az aequusokat és volscusokat az 5. század második felében, Rómának arra is lesz ereje, hogy északi szomszédjára, legnagyobb riválisára, Veiire összpontosítson. 426-ban elfoglalja Fidenaet, Veiinek a Tiberis bal partján lévő erődjét, majd a hagyomány szerint tízéves küzdelemben, 406-tól 396-ig megsemmisíti magát Veiit is. Az annalista hagyomány egyrészt a trójai háborúból vett motívumokkal színezi Veii ostromát, másrészt ehhez a háborúhoz kapcsolja a római hadászat fejlődésének meghatározó elemeit. Ekkor vezetik be a tributumot, valamint ekkor fordult elő először, hogy a római katonák a telet is katonai táborban, háborúban töltötték. Evvel összefügg, hogy először fizetett az állam stipendiumot, lehetővé téve polgárainak az egész éves szolgálatot. A Veii elleni küzdelem legendás és történetibb elemei a római hagyományban a háború súlyos voltát és jelentőségét mutatják. Az ellenséges város az 5. század végén még nagyobb területtel rendelkezett, és ebből következően valószínűleg népesebb is volt, mint Róma, katonáinak fegyverzete és kiképzettsége - az etruszk városok átvették a görög hoplitafegyverzetet és -taktikát - sokkal fejlettebb lehetett, mint például a volscusoké. Veii legyőzésének tehát óriási erőfeszítésbe kellett kerülnie. Róma győzelme mögött egyrészt társadalmának **militarizáltsága** állhatott, másrészt, míg a város támaszkodhatott latin szövetségeseire, addig Veiit nem segítették az etruszk városok, és a gallok megjelenése a térségben, illetve Syrakusai aktivitása is Róma kezére játszott. A hagyomány szerint ugyanazon a napon esik el Veii, amelyen a gallok elfoglalják Metapontumot (etruszk város, valószínűleg a későbbi Mediolanum helyén).

A háború nehézségeivel, a római társadalomra rótt terheivel arányban áll a siker jelentősége. Veii gazdag etruszk város, az itt szerzett zsákmány nem hasonlítható össze az aequusok földjének dúlásából befolyó haszonnal. Hatalmas földterülettel

nő az **ager Romanus,** Róma területe megkétszereződik. A föld egy részéből a szegényebbeknek juttatnak birtokokat, amelyek kisméretű parcellák ugyan, de így is megerősödik az a réteg, amely a hadsereg zömét adja. A dolog jelentőségét jól szemlélteti, hogy míg a volscusoktól elszakított területen, a latinokkal együtt alapított településeken földhöz jutó római az új város polgára lesz, és a latin szövetség erejét gyarapítja, Veii földjein Róma senkivel sem osztozik: az itt földhöz jutottak közvetlenül a város haderejét növelik. A győzelem geopolitikai jelentősége is nagy: Róma megszerezte a Tiberis alsó szakaszát, a térség egyik legfontosabb útvonalának ellenőrzését, és átlépte Latium és Etruria határát.

Míg az 5. századot a latiumi pozíciók megerősítése az aequus-volscus veszély elhárítása, tehát defenzív állapot jellemezte, addig Veii megszerzésével új korszak, Itália meghódításának időszaka kezdődik el. Igaz, ez a kezdet nem túl fényes: Veii legyőzése után a gallok súlyos vereséget mérnek Rómára, és maga a város is elesik.

A gall törzsek nem érik be a Pó völgyének és az Adriai-tengerpart egy részének (a mai Rimini térségének) megszállásával, hanem tovább nyomulnak az etruszkok törzsterülete felé. 387-ben egy hatalmas kelta sereg (főként az Adria mellett letelepedett senonok, ejtsd: „szénónok") váratlanul megjelenik Etruriában. A hagyomány szerint (a Rómától háromnapi járóföldre lévő) Clusiumot, a Rómát hajdan szövetségbe kényszerítő várost veszik ostrom alá. A helyszínen - Livius beszámolója szerint - megjelennek Róma követei, és megsértve a népek jogát, követ létükre harcba bocsátkoznak. A hagyománynak ez az eleme valószínűleg a katasztrofális vereséget, az istenek Rómától való elfordulását hivatott indokolni, illetve azt a tényt, hogy a Brennus vezette gallok anélkül támadnak Rómára, hogy Etruriát előtte meghódították volna. A rómaiak a gallokkal a Tiberis egyik mellékfolyócskájánál, Allia mellett csapnak össze 387-ben, és vereséget szenvednek. Rómát magát sem képesek védeni: a Capitolium fellegvárán kívül az egész város elesik. Ehhez a katasztrófához, amelyhez foghatóként csak a Hannibáltól elszenvedett vereséget tartotta nyilván a római emlékezet, még számos legendás elem kapcsolódik, például itt olvasható a capitoliumi ludak története is, és a gallok elvonulása ugyancsak ki van színezve. A hagyomány szerint szégyenletes módon, arannyal kellett megvásárolni az ellenség elvonulását - de ezt a szégyent már a várostól néhány mérföldre lemossák magukról a rómaiak, legyőzve a távozó gallokat, akik közül hírmondó sem marad. A vereséget magyarázó és szépítő hagyomány mellett más forrás nem áll rendelkezésünkre, így csak következtethetünk arra, hogy a győztes gallok távozásának oka az lehetett, hogy seregük a komolyabb ostromra nem volt felkészülve, illetve hogy otthoni településeik veszélyben forogtak.

Az alliai csata napját, amely a hagyomány szerint egybeesett a cremerai vereség napjával, pontosan ismerjük: július 18. Erről a napról ugyanis mint baljós előjelű, illetve gyásznapról évről évre megemlékeztek a rómaiak, ekkor sem állami, sem peres ügyet nem lehetett intézni. Az esemény évét is el

tudjuk helyezni a római kronológiai rendszerben: a katasztrófa L. Titinius, P. Licinius, P. Maelius stb. consuli hatáskörrel felruházott katonai tribunusok hivatali évében történt. Problémát csak az jelent, hogy ezt az évet a saját (Kr. e., Kr. u.), illetve bármilyen abszolút kronológiai rendszerben elhelyezzük. A nehézséget az ókori forrásainktól örököltük: egyrészt a varrói kronológia - Varró és Atticus, Kr. e. 1. századi tudósok munkája - 4. századi anyaga önmagában is ellentmondásokat mutat, amelyek az általuk felhasznált kronológiák eltéréseiből adódtak. Másrészt a varrói 390-es évvel szemben Polybios az Antalkidas-féle béke (és a syrakusai Dionysios egyik katonai akciójának) évére, 387-re datálta az eseményt.

A 4. század elejének kiemelkedő politikusa és hadvezére M. Furius Camillus, aki tizenegyszer állt az állam élén consuli tribunusként vagy dictatorként. Veii legyőzése is az ő érdeme, de az elvonuló gallok állítólagos megsemmisítését is neki tulajdonítja a hagyomány. (Az alliai vereség pedig nem az ő lelkén szárad, ugyanis akkor éppen száműzetésben tartózkodott - az államférfiúi nagysághoz gyakran társítja a hagyomány a polgártársak méltánytalanságát és irigységét.) A gallok által lerombolt város felépítése helyett állítólag felmerült az a megoldás is, hogy Róma lakosai költözzenek át az üresen álló Veiibe; a hagyomány szerint ennek megakadályozása is Camillus érdeme, aki gyönyörű beszédével megváltoztatja polgártársai szándékát, így lesz Camillus a város második alapítója. Valósabb az a szerep, amelyet a gallok által okozott katasztrófa után játszik Róma történetében, ha nem is a város, de a hatalma újraalapításában.

Róma helyzete a vereség következtében megrendül Latiumban, erőre és bátorságra kapnak a volscusok, az aequusok és az etruszkok is amellett, hogy a gall veszély sem múlt el egészen. Kisebb, egy-két várost tömörítő szövetségek létrejönnek a latin, a hernicus és a volscus városok között, de nagyobb erőket tömörítő koalícióval ekkor még Rómának nem kell megküzdenie: külön-külön győzi le ellenfeleit és elégedetlen szövetségeseit. A győztes hadjáratokat ebben az időszakban is új coloniák alapítása, illetve a háborúkban elpártoltak és elpusztultak újjászervezése kíséri. Az északi határokat, az etruszkoktól elszakított területeket biztosítja Sutrium és Nepete 383 körül, délen fontos lépés a satricumi colonia szervezése 385-ben. A korszak talán legfontosabb zsákmánya a Pomptinus-síkság, amelyen már nem osztozik a latinokkal Róma, hanem az ager Romanushoz csatolja, két új **tribust** (területi egység) hozva itt létre 385-ben. A gallokat is sikerül újra és újra visszaűzni Közép-Itáliából, 367-ben az öreg Camillus utolsó győzelmét ellenük aratja, Róma 349. évi, szintén a gallok felett aratott győzelme pedig arról nevezetes, hogy ennek híre bizonyíthatóan eljutott Hellasba is. A hatalmi viszonyok rendeződését, a város vezető pozíciójának megszilárdulását jelzi a 358-ban megújított latin szerződés és egy külső hatalommal, a punokkal kötött második szerződés is 348-ban.

Meglepően gyorsan regenerálódik Róma a gall katasztrófa után, ami komoly kételyeket ébreszt a hagyományban megőrzött események iránt. A megoldások három fajtája merül fel a szakirodalomban.

1. Az alliai vereség és Róma ideiglenes meghódításának súlyát kisebbítve érthetőbbé lehet tenni a gyors talpra állást, és fontos érv evvel kapcsolatban, hogy semmilyen régészeti leletben nem lehet érzékelni Róma elfoglalását, leszámítva az úgynevezett serviusi falakat, amelyeket ebben az időben emeltek.

2. Esetleg fordítva: Róma - a források ezen a ponton helytállóak - nagy vereséget szenvedett, de (a forrásainknál bemutatottnál) csak lassabb ütemben regenerálódott.

3. A harmadik megoldás az annalista anyag fő vonalainak hitelessége mellett érvel, például azzal, hogy az ezekben az évtizedekben fennálló gall veszély nemcsak súlyos terhet jelentett Róma hadserege számára, hanem segítette is a város hegemóniájával való megbékélést az ugyancsak fenyegetett népek körében.

FOGALMAK

ager Romanus
militarizáltság
tribus

KRONOLÓGIA

426	Róma elfoglalja Fidenaet
396	Veii bekebelezése
387	Alliai csata (390 a varrói kronológia szerint)
385	Satricumi colonia szervezése
383 k.	Sutrium és Nepete
367	Győzelem a gallok ellen
358	Megújítják a latinokkal a szerződést
349	Győzelem a gallok ellen
348	A punokkal kötött második szerződés

Bibliográfia

Alföldi, A.: *Early Rome and the Latins.* Ann Arbor, 1965.
Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Ford. Borhy László. Budapest, 1996.
Bleicken, J.: *Geschichte der Römischen Republik.* München - Wien, 1980.

Bleicken, J.: *Lex publico. Gesetz **una** Recht in der römischen Republik.* Berlin, 1975

Borzsák István: *A római történeti hagyomány kialakulása.* Budapest, 1990.

Broughton, T. R. S.: *The Magistrates of the Roman Republic.* New York, 1955-1960.

Cornell, T. J.: *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC).* London - New York, 1995.

Dumézil, G.: *Mítosz és eposz. Tanulmányok.* (Társadalomtudományi Könyvtár.) Ford. Fridii Judit. Budapest, 1986.

Ferenczy Endre: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State.* Amsterdam, 1976.

Forsythe, G.: *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War.* Berkeley - Los Angeles - London, 2005.

Földi András - Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói.* Budapest, 1997.

Gjerstad, E.: *Early Rome.* I-VI. Lund, 1953-1973.

Hahn István: A plebeiusok és a nemzetségi társadalom. *AntTan.,* 19,1974,152-176.

Havas László - Tegyey István (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba.* III. Debrecen, 1999. (További irodalommal és annak értékelésével.)

Hellegouarc'h, J.: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république.* Paris, 1963.

Holloway, R. R.: *The Archaeology of Early Rome and Latium.* London - New York, 1994.

Johner, A.: Le lac Curtius et ses légendes. *Ktema,* 16,1991,263-279.

Jones, C. P.: *Plutarch and Rome.* Oxford, 1991.

Köves-Zulauf, Th.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe.* Budapest, 1995.

Lintott, A. W.: *The Constitution of the Roman Republic.* Oxford, 1999.

Michels, A. K.: *The Calendar of the Roman Republic.* Princeton, 1967.

Mitchell, R. E.: *Patricians and Plebeians. The Origin of the Roman State.* Ithaca, 1990.

Mommsen, Th.: *Römisches Staatsrecht.* Leipzig, 1887-1888.

Mommsen, Th.: *Römische Geschichte.* I—II. Berlin, 1912. Magyarul: *A rómaiak története.* Ford. Toldy István. Budapest, 1873.

Németh György: Választások a köztársaság kori Rómában. In: Q. Cicero: *A hivatalra pályázók kézikönyve.* Szeged, 2006,133-155.

Oakley, S. P.: *A Commentary on Livy, Book VI.* Vol. I. Oxford, 1997/1998.

Ogilvie, R. M.: *A Commentary on Livy, Books I-V.* Oxford, 1965.

Ogilvie, R. M.: *Early Rome and the Etruscans.* Glasgow, 1976.

Palmer, R. E. A.: *The Archaic Community of the Romans.* Cambridge, 1970.

Panitschek, P.: Sp. Cassius, Sp. Maelius, M. Manlius als exempla maiorum. *Philologus,* 133, 1989, 231-245.

Poucet, J.: Les *origines de Rome.* Bruxelles, 1985.

Ridley, R. T.: The 'Consular Tribunate': The Testimony of Livy. *Klio,* 68,1986,444-465.

Rosenberg, A.: Die Entstehung des sogenannten Foedus Cassianum und des Latinischen Rechts. *Hermes,* 55,1920, 337-363.

Scullard, A. H.: *The Etruscan Cities and Rome.* London, 1967.

Staveley, E. S.: The nature and aims of the patriciate. *História,* 32,1983,24-57

Sumner, G. V.: The Legion and the Centuriate Organisation. *JRS,* 60,1970, 67-78

Walbank, F. W. - Astin, A. E. (eds.): *The Rise of Rome to 220 B.C. CAH,* VII. 2. Cambridge, 1989.

Weber, M.: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* Ford. Józsa Péter. Budapest, 1970.

Weber, M.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái (A társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások).* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, 1992.

Westrup, C. W.: *Introduction to Early Roman Law.* 1-3. Kopenhagen - London, 1944,1934,1939.

Wiseman, T. P.: The God of Lupercal. *JRS,* 85,1995,1-22.

OSIRIS TANKÖNYVEK

A KÖZTÁRSASÁG KIALAKULÁSA, ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA

A 4. század belpolitikai küzdelmei

A 4. század belpolitikáját - ahogy az előző századét is - a **patríciusok** és az erre az időre már megerősödött, renddé formálódott, érdekeiket az államban egyre hatékonyabban képviselni tudó **plebeiusok** küzdelme határozta meg. A politikai ellentétek három egymással összefüggő kérdés - a szegényebb plebeiusok eladósodása és adósságterhei, illetve a földéhség, valamint a plebeiusok politikai jogainak kibővítése - körül formálódtak.

A század elejének két meghatározó külpolitikai eseménye, Veii elfoglalása és a gallok támadása - amely végletesen próbára tette a római társadalom és állam erejét - nagy hatással volt a belpolitika alakulására is. A folyamatos és komoly tétért folyó harcok erősítették a plebeiusok pozícióit, hiszen nagy szükség volt a katonai erejükre. A háborúk és különösen a gallok pusztítása ugyanakkor súlyos terhet jelentett a kisbirtokos parasztságnak.

Nincs okunk kételkedni Livius leírásában, amely szerint a gall támadás súlyosbította az eladósodást. Mert - bár a gall betörés régészetileg megfogható nyomot alig hagyott, és hosszú távú hatása a gazdaságra nehezen lenne kimutatható - az ellenséges hadsereg jelenléte, az a kár, amit a termésben, a készletekben, az állatállományban okozott, súlyos csapást jelenthetett a kisparaszti gazdaságokra, és ez biztosan növelte az adósok, illetve az **adósrabszolgaságba** süllyedők számát. A 4. század első feléből Livius több olyan zavargást is említ, amelyek az adósságválságból fakadtak, és az adósság kérdése áll M. Manlius Capitolinus híres ügye mögött is.

A patrícius M. Manlius Capitolinus **cognomenét** a Capitolium megmentésével érdemelte ki. 0 volt az, aki - Livius szerint - a ludak jelzésére reagálva egymaga védte a várat a Tarpeia szikláján felkúszó gallok ellenében. De hatalomvágya miatt nem éri be evvel a dicsőséggel, és szervezkedik a köztársaság ellen. Kifizeti számos, tartozása miatt már börtönbe jutott plebeius adósságát, és demagóg módon, kihasználva a népnek az adósságok és a kamatterhek miatti elkeseredését, az atyák ellen lázít. De a senatusnak és az ebben az ügyben melléjük álló néptribunusoknak sikerül királyságra törés vádjával elítéltetnie a comitia centuriatán. A liviusi történet (6, **11** és **14**-20) szinte minden ízében a 2. és **1.** századi római történelem elemeiből épül fel,

Catilina szervezkedéséből, a Gracchusok fellépéséből és a Scipio-perekből ismerős számunkra. A lényegi kérdés pedig, amelyet a történet megjelenít, végigkíséri a köztársaság egész történelmét: a politikai elit félelme, hogy valaki közülük korábbi sikereire támaszkodva és a néppel szövetkezve fölébük kerekedik, ez fogalmazódik meg újra és újra a királyságra törés vádjában. Manlius története szembeállítható Cincinnatuséval (lásd 124-125. o.), ez egy negatív exemplum, de a Coriolanus- (és még több hasonló) történettel is érdemes összevetni. A rómaiak láthatóan szerették a történelmük nagy hőseinek bukásában rejlő drámaiságot. A Manlius-történet elárul valamit a római gensekről is, ugyanis a gens Manlia maga is elítéli bűnös tagját, és „keresztnevét", a Marcust többet senkinek sem adják a nemzetségen belül.

Még ha Manlius történetének tragikus és retorikus fordulatai csak az annalisták fantáziáját dicsérik is, a konfliktus ténye és - a történtek által jellemzett - súlyossága lényegében helytállónak tekinthető. A plebeiusok, pontosabban a szegényebb rétegek jelentős része élhetett az eladósodás árnyékában, illetve volt mozgósítható az adósság kérdésével a patríciusok ellen. Már csak azért is, mert az eladósodás és különösen maga a **nexum** (az adóság ledolgozása, az adósrabszolgaság) függésbe vonta a plebeiusokat, megszüntetve ennek a rendnek azt az alapvető vonását, amely megkülönböztette tagjait a cliensektől. (Van természetesen evvel ellenkező elképzelés is a szakirodalomban, miszerint maga az eladósodás is csak visszavetítés, ugyanis önellátó parasztgazdaságról - zárt, **autarch** egység - nehezen lehet elképzelni, hogy eladósodik, hiszen nincs miért kölcsönt felvennie...)

Nem ismerjük a finanszírozási és a logisztikai részleteket, de bizonyosan csak súlyosbította a római nép terheit a 378-ban felépített (serviusinak nevezett, darabjaiban itt-ott ma is látható) városfal is. A tíz méter magas, tizenegy kilométer hosszú falhoz a követ egy Veii melletti, Rómától tizenöt kilométerre lévő bányából szállították - egy ilyen hatalmas vállalkozásnak óriási lehetett a munkaigénye.

A forrásainkban állandóan jelen lévő másik probléma a szegények földínsége. A korai római gazdaság szerkezetére, az örökölhető magánföldtulajdonra a plebeiusok körében, úgy tűnik, a kisméretű, hétiugerumos vagy kisebb parcellák jellemzőek. (Négy *iugerum* körülbelül egy hektár.) A Veiitől elvett földből például - a plebeiusok követelésére - magántulajdonba adott parcellák hét- (Livius) vagy esetleg csak négyiugerumosak voltak (Diodóros). Modern számítások szerint az akkori terhelési viszonyokat és az önellátás szükségén alapuló terményszerkezetet figyelembe véve egy négytagú család ellátásához több mint tíz iugerumra volt szükség. Ez a birtokszerkezet érthetővé teszi a római gazdaság egy másik sajátosságát: az **ager publicus** - az állami föld - intézményét, amelyből a földdel egyáltalán nem vagy csak nem elegendő mennyiséggel rendelkező parasztok csekély bér fejében parcellához juthattak. Ahogy a forrásokból kirajzolódik, az eredeti szokásjog az lehetett, hogy minden polgár annyi állami földet használt, amennyit családi erőforrásaival meg tudott

művelni. A cliensekkel, rabszolgákkal, illetve nagy állatállománnyal rendelkező patríciusok a szokásjogot figyelmen kívül hagyva egyre nagyobb darabokat vettek használatba, kiszorítva az ager publicusról a politikai befolyással és gazdasági erőforrásokkal nem rendelkező kisbirtokosokat. Az ager publicus bérlésével kialakított nagy birtokok munkaerőigényét nagyrészt az adósrabszolgaság fedezhette, ami további kapcsolatot teremt az adósság és a földínség között.

Forrásainkban a földínség, illetve az ager publicus problémája a plebeiusok két visszatérő követelésében öltött testet. Az egyik a földosztás volt: az az igény, hogy a hódítások során szerzett föld ne ager publicusszá váljon, hanem egyéni, magánbirtokként osszák szét a szegények között. Ez a követelés mindig beleütközött a patríciusok ellenállásába, és szinte sosem vezetett sikerre. Különleges helyzetet és kompromisszumot eredményezett a Veii elfoglalásával szerzett hatalmas mennyiségű föld, mert egyfelől a patríciusok beleegyeztek ugyan a földosztásba, ugyanakkor a parcellák kicsiny volta kétessé tette a politikai engedmény értékét. A plebeiusok másik követelése az volt, hogy az ager publicusból bérelhető földterület mennyiségét törvényben korlátozzák, ami lehetővé tette volna, hogy mindenki megfelelő méretű bérelt földhöz jusson. A harmadik követelés a plebeiusok politikai emancipációja. Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy plebeius is lehessen consul, amihez - az előző, gazdasági jellegű törekvésekkel szemben - a plebeiusok felső, tehetős rétegének fűződött érdeke. Ok voltak rendjük vezetői, akik politikai ambícióikhoz meg tudták szerezni a nép támogatását azzal, hogy összekapcsolták a plebeiusok politikai súlyának növelését a létbizonytalanság fenyegetésének megszüntetésével.

Erre az „árukapcsolásra" a legjobb példa maga a 367. évi leges Liciniae Sextiae, a patríciusok és plebeiusok harcának egyik legfontosabb állomása. Az ekkor hozott törvények egyike a hagyomány szerint 500 iugerumban szabja meg a páter familias által az ager publicusból bérelhető föld felső határát. Egy másik törvény az adósok helyzetét enyhíti avval, hogy a már kifizetett kamatokat beszámítja a tőke összegébe. Ahogy általában a kora köztársaságkori harcokkal kapcsolatban, ezekkel a törvényekkel kapcsolatban is felmerül Livius, Appianos és a többi forrással szemben az anakronizmus vádja. Reális-e az 500 iugerum, létezhettek-e ilyen nagy birtokok már a 4. században? Vagy csak a Gracchusok földtörvényeiben emelték 500-ra a határt, és ennek a visszavetítéséről van szó? Ha figyelembe vesszük, hogy Veii területe nagyobb volt, mint az őt meghódító Rómáé, és ha ennek a felét nyilvánították ager publicusszá, akkor mintegy 112 ezer iugerummal gyarapodott az állami földek meglévő területe. Ilyen mennyiségű földet tekintve már reálisnak tűnik az 500 iugerumos határ. (De ha meghaladta is a létező nagybirtokok méretét ez a határérték, már magát a korlátozás törvényi szabályozását is eredményként könyvelhették el a plebeiusok.) A szegényebb rétegek gazdasági kiszolgáltatottságát csökkentendő a következő évtizedekben még további olyan törvényeket is hoztak, amelyek az adósok helyzetén könnyítettek, 326-ban pedig a **lex Poetilia** szinte teljesen felszámolta az adósrabszolgaságot.

A 4. századi társadalmi és gazdasági átalakulás szorosan összekapcsolódott a politikát, a hatalmi viszonyokat érintő változásokkal: a plebeiusok küzdelme az államrend átalakításáért is folyt - azért, hogy véget vessenek az állam irányításából való kizártsá-

guknak. A Licinius és Sextius néptribunusok által benyújtott törvénycsomag harmadik eleme - az 500 iugerumos, illetve az adósságokra vonatkozó **rogatiók** (törvényjavaslatok) mellett - előírta, hogy a consuli tisztséget hozzáférhetővé kell tenni a plebeiusok számára is. A javaslatnak épp ez az utóbbi, Róma hatalmi rendszerének átalakítását megcélzó eleme volt az, ami a törvények 367. évi elfogadásáig tartó, hosszú politikai küzdelmeket kiváltotta. A Livius által fenntartott hagyomány szerint Licinius és Sextius néptribunusok - akiket a nép mindig újraválasztott hivatalukra - 376-tól kezdve próbálták törvényjavaslataikat elfogadtatni. A politikai küzdelem anarchiához vezetett (ez Livius szerint 375-től és 371-ig, Diodóros szerint csak egy évig tartott), válaszul ugyanis javaslataik elgáncsolására, a reformot képviselő néptribunusok megakadályozták a consuli tribunusok megválasztását. Livius szerint ezt a helyzetet végül kompromisszum oldotta fel: megszavazzák a törvényjavaslatot, de létrejön a **praetori** - ekkor még patríciusoknak fenntartott - magistratura, ami a patríciusok szemében némileg ellensúlyozza a plebeius consult. A plebeius aedilisek mintájára ugyancsak ekkor választanak először **aedilis curulisokat** (kezdetben szintén a patríciusok közül).

Vagyis a *leges Liciniae Sextiae* a plebeiusok számára kedvező politikai változáson túl az államrend átfogó átalakulásához vezet. Egyrészt visszaállítják a consulságot (innentől kezdve megszűnik a consuli tribunusok választásának gyakorlata), másrészt újabb magistraturákat állítanak fel. A praetor átvette a consuloktól a polgári igazságszolgáltatás irányítását, illetve a második legmagasabb méltóság viselőjeként - amit többek közt a fasces és a lictorok fejeztek ki - hadsereget is vezethetett. Az aedilis curulisok a plebeius aedilisekhez hasonló feladatokat ellátva, velük együtt a város működtetéséért feleltek: a városfelügyeletért (szentélyek, piacok, közbiztonság), az **annonáért,** azaz a gabonaellátásért, illetve a város vallásos ünnepein rendezett játékokért. Míg a censori, a consulokat és a praetort (később praetorokat) a comitia centuriata választotta, addig az aedilis curulisokat - a náluk alacsonyabb rangú quaestorokkal és egyéb kisebb beosztású tisztségviselőkkel együtt - a **comitia tributa** (az aedilis plebiseket értelemszerűen a plebeiusok saját gyűlése, a concilia plebis választotta). Az új tisztség elnevezésének második tagja az aedilis plebistől való megkülönböztetésül a hivatal senatori rangjára utal: az aedilis curulisok egyúttal a senatus tagjai is lettek - ha korábban nem lettek volna azok -, és nekik is kijárt a **sella curulis,** az elefántcsont berakásokkal díszített faragott szék, amely a főbb magistratusok fontos méltóságjelvénye volt.

A korábbi hatfős tribuni militum consulari potestate testület helyett mind hierarchikusan, mind feladatmegosztás szerint strukturáltabb irányítási forma jött létre: kialakul az az államvezetés, amely némi változtatásokkal ugyan, de évszázadokig képes lesz irányítani egy időközben birodalommá növekvő államot. És éppen ebben láthatjuk a 367. évi események egyik fontos eredményét. Forrásaink a hangsúlyt a plebeius-patricius hatalmi harcra helyezik, ez azonban szorosan összefonódott a res publica intézményeinek kiépítésével: ahhoz a sikerhez, amelyet a Licinius és Sextius által képviselt - plebeius vezetőkből és a változásokat támogató patríciusból álló - politikai csoport elért, hozzájárulhatott az is, hogy a katonai tribunatus rendszere már nem volt alkalmas a res publica szaporodó és bonyolódó feladatainak intézésére.

A hagyomány szerint a 367. évi törvényt, amely szerint az egyik consulnak pie-

beiusnak kellett lennie, két és fél évtized múlva, 342-ben újabb törvény, a **lex Genucia** követte, amely lehetővé tette, hogy mindkét consul lehessen plebeius. Ez a hagyomány azonban némiképp ellentmond a consulok listájából levonható következtetéseknek: 367 és 342 között ugyanis több olyan év is van, amikor mindkét consul patrícius gensből származott, míg következetesen, kivételes évek nélkül csak 342-től osztoznak a patríciusok a plebeiusokkal az éves hatalmon - méghozzá egészen 172-ig, amikor is először fordul elő, hogy mindkét consul plebeius származású. Ezek szerint a lex Genuciát csaknem két évszázadig nem alkalmazták. Valószínűbb megoldás, hogy a plebeius consulságot 367-ben mindössze lehetővé tették, kötelezővé csak 342-ben vált. (A 367. évi események értékelése - hasonlóan más kora köztársaság kori kérdésekhez - vita tárgya a kutatásban, a történészek egy része a liviusi hagyomány elfogadása mellett érvel.)

A rogatiónak nem csak a patriciusi ellenállást kellett legyőznie: Livius plebeius-tiltakozásról is beszél, a plebeiusok egy része a consulságra vonatkozó javaslatot ki akarta venni a csomagból, és csupán a földbérletre és az adósságra vonatkozót akarták megszavazni. Licinius és Sextius azonban keresztülvitte a három rogatio együttesét, a consulságra vonatkozó javaslat mögé, amely elsősorban a legfőbb politikai hatalomra vágyó, gazdag, tevékeny plebeius vezetők céljait szolgálta, biztosították a tömegtámogatást. Ahogy a patríciusok részéről mutatkozó ellenállás, úgy azoknak a plebeiusoknak a tiltakozása is érthető, akiknek a consuli hivatalért folytatott küzdelem nem volt érdeke - ellentétben a föld és az adósság kérdésével -, és akik joggal féltek attól, hogy elveszítik tekintélyes, a nép érdekeiért harcolni képes vezetőiket: hiszen a consulság elnyerésével a plebeius előkelők és a patrícius arisztokrácia közötti különbség legfontosabb eleme eltűnt.

A plebeiusok mint társadalmi csoport pontos meghatározását is érintik a 367., illetve 342. évi, consulságra vonatkozó törvény értelmezési nehézségei. A 367. évi reform bürokratikus, az állam vezetését hatékonyabbá tevő jellege hangsúlyozandó ugyan, de ez nem helyettesíti, csak kiegészíti a liviusi hagyományban kizárólagos felfogást, amely 367-et a plebeius-patricius hatalmi harc egyik legfontosabb állomásának és eredményének tartja. Ugyanakkor, mint Liviustól is tudjuk, a tribuni militum consulari potestate között plebeiusok is voltak, vagyis nem 366 egyik consulja, a plebeius L. Sextius Lateranus az első plebeius a legfelső hatalomban (nem beszélve arról, hogy az 5. század első felének consullistáján is találunk plebeius hangzású neveket). Arra a kérdésre, hogy ha egyszer nem csak patríciusok lehettek consuli tribunusok, miért jelent áttörést a hagyományban a consuli tisztség megszerzése, két válasz is adható. Az egyik szerint a hatfős tribunusi testületben könnyen háttérbe, afféle „díszplebeiusi" szerepbe szoríthatták az egy-két nem patrícius tagot: mindig csak egy-két patrícius tribunus kapott fontos feladatot és tényleges hatalmat - vagyis a hadsereg vezetését -, a többiek otthon maradtak a város védelmére. Ehhez képest mindenképpen előrelépést jelentett a két consuli posztból az egyik megszerzése vagy ennek lehetősége. A másik válasz azon a fontos, korábban már tárgyalt különbségen alapul, amit mindenképpen észlelnünk kell a plebeius vezetők - az aedilisek, a néptribunusok - és azok között a nem patrícius előkelők között, akik senatusi rangot *(conscripti)* és kato-

nai tribunusságot, azaz megtiszteltetést nyernek ugyan a patríciusok államában, tényleges hatalmat azonban nem. Egy gazdag, tekintélyes, nem patrícius római számára két út kínálkozott: a patriciusállam ellenzékéhez, a plebeiusokhoz csatlakozva tényleges, bár elsősorban negatív, opponáló szerephez és hatalomhoz jutni, vagy megelégedni a patriciusállam nyújtotta korlátozott karrierrel. (Van olyan tudományos elképzelés, amely a conscripti senatorokat és a nem patrícius nevű magistratusokat - 367-ig - egyenesen a patríciusok clienseinek tartja.) Ez újfent aláhúzza azt a tényt, hogy a plebeiusok nem írhatók körül a bizonytalan körvonalú „nem patrícius" formulával, hanem a római társadalom egyik rendjét képezik, amelynek politikai céljai vannak, és az e rendhez való tartozás jogokkal, illetve az állam által kirótt joghátrányokkal is jár. Ilyen volt a - lex Canuleia által megszüntetett - házasodási tilalom, és ilyen a - lex Licinia által felszámolt - kizárás a patrícius magistraturákból. Feltételezhető tehát (hozzá kell tenni: a kutatók egy része nem ért egyet ezzel), hogy a 367. évi törvény azt tette lehetővé, hogy az is lehessen consul, aki korábban néptribunus vagy aedilis plebis volt. Jellemző, hogy Sulla Kr. e. 1. századi, szélsőségesen konzervatív reformja kimondja, hogy aki néptribunus volt, más hivatalt már nem viselhet. E szerint az értelmezés szerint tehát Sulla nem pusztán korlátozta a néptribunusokat, hanem egy korábbi, 367 előtti jogi állapotot állított volna vissza.

A plebeiusok consulságának egyik legfontosabb eredménye Róma vezető csoportjának átalakulása: egy új hatalmi elit, a **nobilitas** kialakulása. Új családok tagjai kerülnek be a senatusba, nyernek el consuli, illetve más magistratúrákat; az első plebeius dictator: 356, az első plebeius censor: 351 (mindkettő C. Március Rutilus), az első plebeius praetor: 337 (Q. Publilius Philo). Róma irányítása tehát egy olyan új csoport kezében van már, amely patríciusokból és plebeiusokból áll, akik egyformán részesednek abból a tekintélyből, azokból a hatalmi és gazdasági előnyökből, amelyeket az állam vezetése nyújt. Az utolsó fontos különbséget 300-ban számolja fel a **lex Ogulnia,** megnyitva a legfontosabb papi testületeket a plebeiusok előtt. A nyolc pontifex személyi megoszlása ezután négy-négy, az **augurok** (madárjósok) testületé pedig öt-négy a plebeiusok javára. Ezekkel az eredményekkel szemben a patricius-plebeius megkülönböztetés mindvégig megmarad a néptribunatust illetően, amely csak a plebeiusgensek tagjainak van fenntartva. A néptribunusi hivatal az új elit kialakulásával egyidejűleg elveszíti „forradalmi" jellegét. A **curulisi hivatalok** irányába vezető lépcsőfokká válik gazdag plebeiuscsaládok fiai számára, azaz ez a korábban ellenzéki tisztség beépül a római állam intézményrendszerébe, hogy majd a Gracchusoktól kezdve újra az államot opponáló intézménnyé váljon.

Nem pusztán a patriciuselit kibővülését hozzák a 367. és 342. évi törvények. Ha a 367 utáni consullistákat összevetjük a korábbi consulok, illetve consuli tribunusok névsorával, szembetűnő, hogy több patriciusnemzetség kiszorult a hatalomból, például a Cloeliusok, a Horatiusok, a Lucretiusok, akikkel a fastikon nem találkozunk többé, vagy a Iuliusok és a Sergiusok, akiknek csak a köztársaság végén sikerült újra a hatalmon lévők közé kerülniük (igaz, akkor annál fontosabb szerepet játszanak majd). A hatalmi elit tehát átrendeződik a belpolitikai küzdelmek és az állam átalakulása során, aminek nyertesei és vesztesei is vannak.

A 367 utáni consullista vizsgálata további tapasztalatokkal is szolgálhat. Ebben az időszakban rendkívül gyakran fordul elő, hogy egyazon személy többször is consulságot visel: a 366 és 291 között eltelt 72 év 144 consulsága közül 54-et mindössze 14 személy viselt. Ebből 38-at pedig mindössze 8 ember - ezek mindegyike legalább 4-szer volt consul, vagyis a 4. század második felében egy szűk csoport tagjai újra és újra megszerezték a vezető magistratusi helyeket a népgyűlésen. Ez pedig a népgyűlés - a comitia centuriata, ahol is a vezető magistratusokat választották - komoly politikai szerepét sugallja: úgy tűnik, a senatus ekkor még nem rendelkezik azzal a döntő befolyásával az állam irányításában, amely később lesz a sajátja.

Az új uralkodó elit kialakulása természetesen nem egy csapásra történt 367-ben, hanem hosszú folyamat volt, amely jóval előbb kezdődött, és amelynek bizonyosan fontos elemei voltak a patrícius- és a vezető plebeiuscsaládok közti házasságokkal kialakuló kapcsolatok, például Licinius Stolo (a 367. évi leges Liciniae Sextiae egyik beterjesztője) apósa M. Fabius Ambustus, az egyik legelőkelőbb patriciusgens tagja, aki 363-ban censor, 360-ban, 356-ban és 354-ben pedig consul, vagyis vejével együtt tagja annak a szakirodalomban néha középpártnak nevezett csoportnak, amely a változásokat támogató patríciusokból és plebeiusokból alakult ki.

A korszak consulságot legtöbbször elért személyei a következők voltak: a patrícius C. Sulpicius Peticus, L. Papirius Cursor, M. Valerius Corvus és Q. Fabius Maximus Rullianus, valamint a plebeius M. Popillius Laenas, C. Március Rutilus, Q. Publilius Philo és P. Decius Mus.

FOGALMAK

adósrabszolgaság
aedilis curulis
ager publicus
annona
augurok
autarch
cognomen
comitia tributa
curulisi hivatalok
„középpárt"
lex Genucia
lex Ogulnia
lex Poetilia
nexum
nobilitas
patríciusok
plebeiusok
praetor
rogatio
sella curulis

KRONOLÓGIA

384 k. Manlius Capitolinus pere
378 A serviusi falak építése
367 Leges Liciniae Sextiae
356 Az első plebeius dictator
351 Az első plebeius censor
342 Lex Genucia
337 Az első plebeius praetor
326 Lex Poetilia
300 Lex Ogulnia

Közép-Itália meghódítása

A SAMNISOK; AZ ELSŐ SAMNIS HÁBORÚ

A 367-ben és a következő évtizedekben átformálódó államnak, illetve az új magistratusrendszerrel együtt formálódó új elitnek, a nobilitasnak folyamatos harcokban kellett bizonyítania hatékonyságát. Róma hadvezérei, akik között egyre több a plebeius, a következő évtizedekben meghódítják Itáliát, 270-re olyan méretű és erejű államot hozva létre, amely már egyenrangú félként állhat szembe vagy szövetkezhet a hellenisztikus államokkal és Karthágóval. Róma az idáig vezető úton Itália összes népével szembekerül, de a legnagyobb ellenfelet, amelyen csak három háború árán tud felülkerekedni, a samnisok jelentik.

A samnisok lakta vidék a Dél-Közép-Appenninek, egy hatalmas, folyók szabdalta hegyvidéki terület, amely sem termékeny síkságokkal, sem tengerparttal nem rendelkezett. A félsziget nyugati partjától többek között Campania, a keletitől Apulia választotta el. Bár Samnium nagyobbrészt hegyvidéki terület, sűrűn lakott völgyei alkalmasak földművelésre. Természetesen nagyon nagy szerepe volt az állattartásnak is, elsősorban a sertés- és a juhtenyésztésnek. A samnis pásztorok - ahogy a vidék korábbi lakói vagy közép- és újkori utódaik - az Appenninekben **transzhumáló** módszerrel hasznosították nyáron a hegység magasabban fekvő területeit: „nyájam a hőség előtt Calabriát Lucaniára váltsa fel" - írja Horatius is *(I. epódosz,* 26-26. sor, Benjámin László fordítása). A városiasabb települések és ezekkel együtt a fejlettebb ipar és kereskedelem, a pénzrendszer hiányoztak Samniumban. A legfontosabb - a földművelést és az állattenyésztést - kiegészítő foglalkozás a gazdagabb szomszédokkal való háborúskodás volt.

A samnisoknál egy-két nagyobb - de például etruriai vagy latiumi mértékkel mérve nem túl városias - központ mellett kis falvakból és tanyákból álló sűrű településhálót mutatott ki a régészet. Ezt hegyi erődök és szentélyek egészítették ki. Az erődök néhány nagyobb (szabályt erősítő kivételként, például Castel di Sangrónál feltárt), de többségében kisméretű, nehezen megközelíthető védművek voltak, amelyek romjai még ma is láthatók az Appenninek magaslatain. Ez utóbbiak nem állandó lakhelyül szolgáltak, hanem csupán veszély esetén húzódhatott ide vissza a környező falvak lakossága. A szentélyeket ugyancsak úgy használta a környék, hogy azok nem képezték részét egyik településnek sem. Ilyen a Pietrabbondantéban feltárt, nagy gonddal épített és díszített kultuszhely is. A lakóterületeknek, illetve a kultikus és védelmi célokat szolgáló épületeknek ez a funkcionális elkülönülése megkülönböztette Samniumot Etruriától, Latiumtól és Itália többi fejlettebb területétől, ahol az ezt a három funkciót egyesítő, városias településszerkezet volt a jellemző.

A samnisok társadalmi-politikai szervezete is kevésbé tűnik kidolgozottnak és strukturáltnak, mint a latin, a görög vagy a campaniai városállamoké. A samnis szövetség, amely a vele azonos nyelvű és kultúrájú többi oszk szomszédjától (például a

lucanusoktól) külpolitikájában határozottan elkülönült, négy, mindig egységesen fellépő törzsi egységből, **toutóból** (a latin **populus** megfelelője) állt. A négy samnis törzs - touto -, a Carracini, a Pentri, a Caudini és a Hirpini egysége, „nemzeti szolidaritása", ha a terület nagyságát és a népesség létszámát tekintjük (kb. 12 500 négyzetkilométer és 450 ezer lakos a 4. század közepén), meglepő, főképp Magna Graecia vagy Latium vagy Campania egymással háborúzó városaihoz képest. Egy touto több **pagusból** állt. Egy pagus, amely egy vagy több falut fogott össze, autonómiával rendelkezett, és gazdaságilag is önellátó egységnek tekinthető. A pagusok élén egy-egy választott magistratus, a **meddis** (latin **meddix)** állt. A toutókat pedig a **meddis tovtiks** (latin **meddix tuticus)** irányította, aki ebben az egyszerű politikai struktúrában valószínűleg katonai, bírói és kultikus feladatokat is ellátott. Livius egy évre választott fővezérről is beszél, aki az egész **samnis szövetséget** irányította, valamint tanács(ok)ról és népgyűlés(ek)ről.

A samnisok szervezettségét, intézményeik állandóságát Livius, de már az itáliai népekről író görög szerzők is valószínűleg túlbecsülték. A polisokban, évente választott tisztviselők irányítása alatt élő „civilizált" világ mindig a legszervezettebb pillanataiban találkozott az Itália belső területein élő törzsekkel, amikor azok közösen vezettek támadó hadjáratot a tengerparti síkságokra, vagy védekeztek a hódítók ellen. A samnisok közös szervezeteinek túlbecsülése a régebbi szakirodalomra is jellemző, ma például már a meddix tuticus címet üres konstrukciónak tartják (forrásaink csak a campaniai városok vezetőit nevezik így), tehát nincs bizonyítékunk rá, hogy a toutók élén álló meddixeket címükben megkülönböztették volna a mezei meddixektől.

A rómaiak és a samnisok közötti első összecsapás tétje Campania, Itália leggazdagabb vidéke. Egyrészt itt vannak Itália legtermékenyebb földjei, másrészt - a jó mezőgazdasági adottságokkal összefüggésben - mind a görögök (Kymé-Cumae, Neapolis), mind az etruszkok (Capua) alapítottak itt városokat. A régiót fejlett, gazdag, magas kultúrájú városok teszik vonzóvá a hódítók számára. Az 5. század végén a félsziget belsejéből oszk nyelvű (a samnisokkal rokon) hódítók nyomultak be ide, és foglalták el a városokat, Neapolis kivételével, amely - bár itt is érződik az oszk hatás - megmaradt görög városnak. A vidéket azonban nem tette tönkre a hódítás, a hódítók az itt talált fejlettebb társadalmi, politikai, gazdasági struktúrákat adaptálták.

A régiót gazdagsága Itália kulcsává teszi, és birtoklása mind Róma, mind a samnis szövetség gazdasági és katonai potenciálját megnövelné. így Róma, miután biztosította magát észak, illetve délkelet felől, Campania felé fordul, és megtámadja a Capuát ostromló samnisokat, felbontva ezzel a samnisokkal kötött 358-as szerződést.

„Bár a többség úgy vélte, hogy Itáliának ez a legszebb és leggazdagabb városa, és a rendkívül termékeny tengerparti föld a gabonaárak emelkedése esetén a római nép éléskamrájává válhat, még e rendkívül előnyös lehetőségnél is többre becsülték a szövetségi hűséget" - mondja Livius (VII, 31, Muraközy Gyula fordítása). Amellett, hogy a történetíró a római politika egyéb szempontjait is beleszövi a capuai követek és a senatus tárgyalásába, leírásában az a leghangsúlyosabb, hogy Capua Róma hatalmába adja magát, amely így a samnisok - korábbi szövetségesei - ellen már alattvalói védelmében léphet fel. 343-ban tehát, a samnis háború első évében Róma **bellum iustum et piumot,** igazságos és isteneknek tetsző háborút visel, mint ezelőtt és ezután is mindig. Róma külpolitikájának irányítói - de még inkább a Róma háborúit megörökítő annalisták - gondosan ügyeltek rá, hogy Róma hódításait, béke- vagy szövetségesi szerződéseinek felmondásait igazságosnak és az isteneknek tetszőnek tüntessék fel. De ezt valószínűleg nem pusztán cinizmusnak kell tekintenünk, hanem átélt, komolyan vett hitnek Róma birodalmi küldetésében és az istenek támogatásában.

A két consuli sereg kiszorította a samnisokat Campaniából, és elfoglalta Capuát. A háború fontosságát és a samnisok erejét mutatja, hogy mindkét consul **provinciája** (feladata, hatásköre), amire (hatalmuk) szólt, a samnis háború volt. Egy év szünet után, mialatt (342-ben!) Rómának belpolitikai válságon kellett átesnie, 341-ben folytatódnak, illetve zárulnak le a harcok egy újabb római-samnis szövetséggel.

FOGALMAK

bellum iustum et pium
impérium
meddis (meddix)
meddis tovtiks (meddix tuticus)
pagus
provincia
samnis szövetség
touto (populus)
transzhumáló pásztorkodás

KRONOLÓGIA

358 Szerződés a samnisokkal
343-341 Első samnis háború

A LATIN HÁBORÚ; SZÖVETSÉGESEK ÉS MUNICIPIUMOK

A samnisokkal való kiegyezésre szüksége is volt Rómának: 341-ben kitör a latin háború. Róma sikerei felborítják a latinokkal kötött szövetség egyensúlyát, az elvben egyenlő jogú felek szövetsége Róma latiumi dominanciájának eszközévé vált.

A latin városok követelései, amelyeket Livius jegyzett fel - a polgárjog, valamint hogy ők adhassák az egyik consult és a senatus felét -, minden bizonnyal a Kr. e. 91-es szövetséges háború előtti viszonyokat és törekvéseket tükrözik, és jól illeszkednek Livius koncepciójába, aki a latin szövetség mindegyik korszakát úgy mutatja be, mintha a latin városok Róma hol békés, hol lázongó alattvalói lennének.

A latinokhoz csatlakoznak a volscusok és a campaniaiak (és a sidicinusok és az auruncusok), és Rómának jelentős áldozatokba és négy esztendőbe került, hogy fölébük kerekedjen. A háború egyik fontos, 340-ben lezajlott csatájához több sokat elemzett epizód is kapcsolódik (de stratégiai szempontból már maga a helyszíne is érdekes: a latinok és a rómaiak a Vezúv környékén csapnak össze). A két consul egyike, T. Manlius Torquatus kivégezteti fiát, aki parancs ellenére bocsátkozott párviadalba (és győzött). A másik consul, Decius Mus pedig feláldozta magát a győzelemért. Ugyanis a csata előtt az áldozati állat májából a jóspap kideríti, hogy a jelek kedvezőek ugyan a consul seregének, de kedvezőtlenek magának Musnak, erre a családjának a nobilitasban helyet szerző plebeius államférfi egy sajátos rítussal és imával felajánlja magát és magához kapcsolva az ellenség csapatait az isteneknek a győzelemért, majd az ellenség közé vágtat, ahol elesik. A római istenek is betartják a megfelelő imaformulával rájuk kényszerített egyezséget, a consullal együtt „elveszik" az ellenséges csapatokat is, és megadják a győzelmet a rómaiaknak. Míg Mus történetének valódi volta elképzelhető, Manlius története túlságosan exemplum jellegű, a **disciplina** (katonai fegyelem) végletes betartását, a res publica szolgálatának az apai szeretet elé való helyezését példázza többek között, ráadásul, ha alapjáig bontjuk vissza a történetet, gyanúsan párhuzamos lesz a Muséval, hiszen felfogható a fiú csata előtti feláldozásának.

A háborúk során, illetve utánuk végrehajtott rendezést, a legyőzött, valamint megfegyelmezett népekkel kialakított szövetségi rendszert - voltaképpen államközösséget - a kutatás a római történelem fordulópontjának tekinti. Joggal: az ekkor Közép-Itáliában kialakított szövetségi struktúra alkalmas volt arra, hogy a következő hódítások során egész Itáliát integrálhassa, illetve megfelelő erőt és szilárdságot mutatott olyan válsághelyzetben is, mint amilyet Hannibál itáliai hadjárata jelentett.

A kialakított rendszer legfontosabb eleme, hogy a legyőzött városokat egyenként kapcsolták Rómához: külön-külön határozták meg mindegyik jogállását és kötelezettségeit, Rómához való viszonyát. A Róma által bő egy évtized alatt kialakított integráció - Livius (VIII, 14) alapján - a következő hierarchikus sémát mutatja:

1. Szuverén szövetséges városállamok, például Tibur és Praeneste, amelyek átadták Rómának földjeik egy részét, és tilos volt egymás között bármilyen politikai kapcsolatot fenntartaniuk, valamint egymás között nem, csak Rómával - római polgárral - gyakorolhatták a ius conubiit és a ius commerciit.

2. Más városok - illetve azok polgárai - a római állam részeivé váltak mint **municipiumok.** Ehhez Tusculum volt a minta. Ez történhetett

a) teljes polgárjoggal: **civitas optimo iure,** illetve

b) korlátozott joggal: **civitas sine suffragio,** ez esetben a lakosok nem szavazhattak a római comitiákon, és természetesen választhatók sem voltak a római magistraturákra.

Teljes polgárjogot olyan latin városok kaptak, mint Lanuvium és Aricia - Tusculum is visszanyerte polgárjogát, miután kiszolgáltatta a lázadás vezetőit -, illetve a volscus Velitrae és Antium lakosai is megkapták a teljes polgárjogot (bár vannak kutatók, akik a sine suffragio mellett érvelnek az összes volscus város, így Antium esetében is), bár ezek ellen a városok ellen Róma sokkal keményebben lépett fel. Velitrae falait lerombolták, arisztokratáit száműzték a Tiberisen túlra, elkobzott földjeiket pedig új telepeseknek osztották ki. Az antiumiaknak ki kellett szolgáltatni hajóikat, ezek egy részét elpusztították, a hajóorrokkal pedig a római forum szónoki emelvényét díszítették, amelyet ettől fogva neveztek **rostrának** *(rostrum* latinul hajóorr). A Tyrrhén-tenger partjának ezt a stratégiai pontját egy - Ostia mintájára - római polgárokból alapított colonia őrizte. A tengerparton később további ilyen helyőrségeket szerveznek. Az idetelepített római polgárokat felmentették a légiókban való szolgálat alól, de nem hagyhatták el coloniáikat.

A 332-es census során regisztrálták az új polgárokat a **tribusrendszerbe.** Az egyik censor Q. Publilius Philo, a 330-as és 320-as évek meghatározó politikusa, ő volt az első plebeius praetor 337-ben, de előtte 339-ben már consul és dictator is volt, és alkalmasint személyében tisztelhetjük a római szövetségi rendszer egyik szellemi atyját is (Livius még a 338. évi consulok, Camillus unokája és C. Maenius szerepét emeli ki). A censorok az új polgárokat a régi tribusokba osztották be, de létrehoztak két új tribust is Lanuvium és Velitrae területén (Maecia, Scaptia - lásd a táblázatot), amelyekbe az elkobzott földekre betelepített régi és új polgárokat egyaránt besoroltak.

A sine suffragio polgárjogot az államközösség Rómától távolabb fekvő tagjai kapták: campaniai városok, mint Capua és Cumae, és Antiumtól délebbre eső városok, mint például Fundi (Capua Róma-barát arisztokráciájával - az *equesekkel,* azaz a lovagokkal - kivételt tesznek: ők megkapják az optimo iure besorolást). Ezek a városok a korlátozott polgárjoggal megkapták a ius conubiit és a ius commerciit, és a Rómába való beköltözéssel lakóik elnyerhették a teljes polgárjogot. Saját belső intézményeik megmaradtak, vagyis önkormányzattal rendelkező municipiumként tagolódtak be a római államba. Ez a rendszer az önkormányzattal rendelkező municipiumok és a latin jogú szövetséges városok révén úgy tudta gyarapítani Rómát, illetve a Róma által ellenőrzött területet, valamint a hadra fogható polgárok és szövetségesek számát, hogy nem torzította el a városállami kormányzati rendszert, Róma politikai intézményeit. A sine suffragio gyakorlata ugyancsak a politikai intéz-

menyek stabilitását biztosította, mivel a választó- és törvényhozó gyűléseken az új polgárok nagy része nem jelent meg politikai tényezőként.

A latin háború után Róma területe, az ager Romanus 5525 négyzetkilométerre becsülhető. Ha ehhez a szövetségesek területeit is hozzászámítjuk, 8505 négyzetkilométert kapunk. A teljes népességre vonatkozó szám 347 ezer, illetve 484 ezer fő.

A TERÜLETI TRIBUSOK ELHELYEZKEDÉSE ÉS KIALAKULÁSÁNAK IDŐPONTJA

TRIBUS NEVE	TRIBUS ELHELYEZKEDÉSE; EREDETI LAKOSOK	TRIBUS LÉTREJÖTTÉNEK IDŐPONTJA
Suburana Palatina Esquilina Collina	Róma városa tribus urbanae, városi tribusok	Servius Tullius király hozta létre
Lemonia Camilia Pupinia Pollia Voltinia Romilia Claludia Fabia Horatia Papiria Menenia Aemilia Voturia Sergia Cornelia	A további 31 mind Tribus rusticae, vidéki tribus Latium, Róma törzsterülete	Kr. e. 495 előtt
Galeria Clustumia	Latium	Kr. e. 400 előtt
Stellatina Trementina Sabatina Arniensis	Dél-Etruria; veii és Caerei etruszkok	Kr. e. 387
Pomptia Publilia	Dél-Latium (Ager Pomptinus); latinok volseusok Délkelet-Latium; hernicusok	Kr. e. 358
Maecia Scaptia	Latium (Ardea és Velitrae térsége)	Kr. e. 332
Oufentina Falerna	Dél-Latium; volseusok Észak-Campania (Volturnus völgye); auruncusok	Kr. e. 318
Aniensis Terentia	Kelet-Latium; aequusok Dél-Latium; sidicinusok, auruncusok	Kr. e. 299
Velina Quirina	Picenum (Adriai-tenger); vestinusok, praetutianusok Sabinum; sabinok	Kr. e. 241

Németh, 2006, 143. felhasználásával.

FOGALMAK

civitas óptimo iure
civitas sine suffragio
disciplina
municipium
rostra
tribusrendszer
tribus rusticae
tribus urbanae

KRONOLÓGIA

341-338 Latin háború
340 CsataVeserisnél
332 Q. Publilius Philo censorsága

A MÁSODIK SAMNIS HÁBORÚ

Róma a tengerparti síkságon Campania felé coloniák alapításával erősíti meg a pozícióit: 334-ben Cales, 328-ban Fregellae a Liris folyó partján; Róma fokozatosan felszámolja a samnisok és a saját területei között lévő ütközőzónát. A samnis szövetség nem nézi tétlenül, hogy teljesen és véglegesen kiszorul Campaniából: 326-ban (vagy 328-ban) kitör a második samnis háború, amely kisebb megszakításokkal 304-ig tart. A háború első szakaszában a kulcsot Neapolis jelenti. A város görög lakosainak egyik fele, a *démos* a samnisokat pártolja, akik mellett Tarentumtól (Tárastól), a legjelentősebb és ebben a korban külpolitikailag rendkívül aktív dél-itáliai görög városstól is remélhetnek támogatást. Az arisztokrácia inkább a Rómával való kapcsolatban látja a város - és saját - jövőjének zálogát. Neapolist samnis katonák védik, akiket a hagyomány szerint a lakosok egy ravasz csellel eltávolítanak, majd kizárnak a városból, és átadják őket a korábban már emlegetett P. Quinctius Philónak, a római sereg fővezérének. Philo - az első római politikus, aki görög cognoment visel - 327-ben mint consul érkezik Campaniába, de imperiumát a Neapolis körüli had- és diplomáciai műveletek zökkenőmentes lebonyolításáért meg kell hosszabbítania a népgyűlésnek a következő évre, ez az első úgynevezett prorogatio imperii.

A prorogatio alkalmazását ebben az első esetben az magyarázza, hogy Róma nem ostrommal, hanem tárgyalásokkal akarja megszerezni Neapolist, és ezért különösen fontos a magistratus személye. Philo tud görögül, ami ekkor még nem általános a római arisztokrácián belül (bár a következő évtizedekben ez rohamosan megváltozik), és inkább a nobilitas plebeiusszármazású tagjait jellemzi, kiváló diplomáciai képességekről tett már korábban is tanúságot, valószínű, hogy régi személyes kapcsolatai vannak Neapolisban. A prorogatio később a senatus kezébe kerül át, és olyan helyzetekben alkalmazzák, amikor nem elegendő az imperiummal felruházható magistratus a különböző helyszíneken jelentkező katonai feladatokhoz.

A rómaiak a háború első éveiben támadólag lépnek fel egyrészt Samniumban, másrészt a samnisok északi szövetségeseinek a területein. Ekkor azonban a samnisok még megállítják a rómaiak előretörését: 321-ben Caudium közelében súlyos vereséget mérnek rájuk.

Caudium Délnyugat-Samnium központja; ehhez a városhoz kapcsolja a hagyomány a köztársaságkor legszégyenletesebb vereségét. A város közelében egy szorosban csapdába esik a római sereg, és mivel a harc kilátástalan lenne, Sp. Postumius Albinus consul kénytelen békét, illetve fegyverszünetet kötni, ami egyrészt a samniumi pozícióinak elvesztését jelenti Róma számára, másrészt a samnisok a fegyverzetüktől és ruházatuktól megfosztott rómaiakat egy iga alatt hajtják át, akik csak ezen az áron vonulhatnak el. Róma már a következő évben kiköszörüli a csorbát, és felmondva a fegyverszünetet (vagy békét), vereséget mér a samnisokra. Az istenek bevonásával, kultikus formák közepette kötött megállapodásokat a vallásos és csak bellum iustum et piumot viselő rómaiak nem egykönnyen tehetik semmissé. Éppen ezért Postumius, a megállapodást megkötő consul egy római *nobilis-hez* méltóan feláldozza magát (valamint tribunusait és quaestorait), ő maga javasolja a senatusban, hogy Róma ne ismerje el a szerződést, és az ezzel jogtalanná vált megegyezésért felelős személyeket szolgáltassák ki az ellenségnek, amivel Róma mentesül a béke megtartása alól. A történet nemcsak zavaros (például nem világos, hogy békéről vagy fegyverszünetről van-e szó), hanem szinte minden ízében kitaláltnak tűnik. Eddig még a caudiumi szorost sem sikerült azonosítani, lehet, hogy egy közönséges vereséget vannak hivatva szépíteni a nehéz terepviszonyok, az iga helyett pedig inkább annak a szégyenét kellett elviselnie Rómának, hogy érdekeivel és külpolitikai törekvéseivel ellentétes békére kényszerítették. Mindenestre a technika, amellyel úgy tudja felrúgni a megállapodást a senatus, hogy a város elkerülheti az istenek haragját, egy létező és Rómát több szempontból is jellemző „trükk". Ismerjük egy hitelesebb alkalmazását: a Numantiával kötött megegyezést tenné ily módon semmissé a senatus 136-ban, C. Hostilius Mancinus consult beáldozva.

Hogy a Caudium utáni években mi történt, nem tudjuk pontosan, 318 körül mindenesetre megszűnik a nyílt ellenségeskedés, Róma Campaniában erősíti meg a pozícióit, illetve Apuliában és Lucaniában építi tovább szövetségesi hálóját, például Árpiban és Forentumban. Két új tribust is szervez (Oufentina és Falerna) - úgy tűnik, Róma mindig tudatosan igyekezett szövetségesei számával párhuzamosan növelni, illetve megszervezni az ager Romanust -, az utóbbit a híresen termékeny falernumi földeken. Nem arról van szó, hogy Róma evvel szétforgácsolja erejét vagy hagyja erőt gyűjteni a samnisokat, hanem bekeríti Samniumot, és hosszú távra ter-

vezve akarja elszigetelni és összeroppantani a nála népesebb és híresen harcias samnis törzseket. A háború alatt a másik félnél ilyen stratégiai gondolkodásra nincs példa, és hasonló kezdeményezést sem sokszor látunk. A négy touto szövetsége jól működik, ha védekezésről van szó, de egy Rómához hasonló méretű és szervezettségű állammal szemben évtizedekig mozgósítva tartani a szövetség erejét - még akkor is, amikor nem fenyeget közvetlen veszély - gyakorlatilag lehetetlen.

Bár a harcok 315-ben samnis sikerekkel indulnak újra, Róma hamarosan visszavág, és tovább folytatja ellenségei elszigetelését: 315-ben elfoglalja Luceriát, 314-ben latin jogú coloniát alakítva ki a területén. 313-ban visszaszerzik Fregellaet, és további latin jogú coloniákat alapítanak - Suessát, Autuncát, Saticulát -, illetve nagy győzelmeket aratnak az egyik samnis központnál, Bovianumnál. Közép-Itália termékeny síkságai és a Tyrrhén-tenger partja felett kiterjesztett és megszilárdított hatalmuk nagyságát jól szemlélteti a 312. év censora, Appius Claudius Caecus által építtetett - és róla elnevezett - *via Appia,* amely Campaniával kötötte össze Rómát. A via Appiát is folyamatosan tovább építik majd, míg el nem éri az Adriai-tengert, illetve a római úthálózat folyamatosan további új utakkal bővül, amelyek a további katonai sikerekhez, valamint Itália egységének kialakulásához, a romanizációhoz is nagyban hozzájárulnak.

312-ben nem zárul le a samnis háború, de Róma erejének javát már nem a samnisok kötik le. A városnak több évtizednyi béke után kell Etruriában újra biztosítania a pozícióit: 311 és 308 között zajlik az etruszk háború, amelyben a szárazföld belsejében fekvő városok vesznek részt, mint például Arretium, Volsinii és Clusium. A római sikerek meghátrálásra késztetik az etruszk városokat. Róma harmincéves fegyverszünettel biztosítja ismét északi határait, hogy továbbterjeszkedjen Közép-Itália keleti területein, egészen az Adriáig, illetve befejezze a samnis háborút.

A **dictatori évek.** A Varró és Atticus kutatása alapján megalkotott Fasti Capitolini a 4. századra vonatkozóan két az állam vezetésében mutatkozó anomáliát is tartalmaz: az egyiket az úgynevezett dictatori évek jelentik, a másikat a Sextius Licinius-féle törvények előtti, a consuli tribunusok sorát megszakító ötéves anarchia. Egyik elképzelést sem tudjuk beilleszteni a római történelemről alkotott képünkbe. Az még elképzelhető, hogy egy évig a néptribunusok meg tudták akadályozni, hogy magistratusokat válasszanak az állam élére, de az öt év már csak a katonai feladatok miatt is lehetetlen. Az egyéves dictatori uralom pedig ellene mond mindannak, ami a forrásainkból erről az intézményről megtudható, ráadásul az adott évekhez (333, 324, 309, 301) semmilyen komoly veszélyt nem társít a hagyomány, amely indokolhatná ezt a különleges megoldást. A probléma megoldása inkább az évek rekonstruálásának nehézségeivel függhet össze, szükség volt „hozzáadott" évekre, hogy a különböző hagyományok, illetve a görög történelem eseményei összeillesztésekor jelentkező lukakat kitöltsék. Egy négyéves hosszab-

bítás talán még megfelelő is lett volna, de mind a kettő (ha elfogadunk egy év anarchiát, akkor is négy pluszévet kapunk) együttes alkalmazása soknak bizonyult. Nem tudjuk, mikor alakult ki az ötéves anarchia elképzelése, amelyet amúgy Livius is használ, szemben a dictatori évekkel, ellenben van egy érdekes elképzelés a dictatori évek eredetéről: Caesar dictatorságához akarták vele megteremteni a történelmi példát. Jellemző adalék ehhez, hogy az auguri testület, ha a Caesar dictatorságával kapcsolatos aggályait nem is merte szavakba önteni, Antonius hat hónapon túli magister equitumságát szóvá tette. Ha véletlen, akkor érdekes véletlen: a 333. (dictatori) év magister equitumját Marcus Antoniusnak hívták.

Ez utóbbira 304-ben, egy nagy csata és Bovianum elfoglalása után kerül sor: ekkor megújítják a korábbi, 341. évi szerződést. A század végére Róma kiterjeszti, illetve megerősíti hatalmát a Közép-Appenninekben (Samniumtól északra), és megveti a lábát Umbriában és Apuliában. Az eszközök ismeretesek, skálájuk széles, a lakosság szinte teljes kiirtásától a Róma számára előnyös szerződések kötéséig. A hernicus városok egy része 306-ban szembefordult Rómával. Miután megadásra kényszerültek, Róma sine suffragio polgárjogot adományozott nekik, míg a szövetségben kitartó többi hernicus város megtartotta független szövetséges státusát - mindebből jól látszik, hogy a sine suffragio polgárjog ebben az időben nem jutalom, hanem büntetés.

304-ben Róma az aequusok ellen fordul, és Livius szerint lerombolták a veteres hostes (IX, 45), az ősi ellenség hegyi településeit, az aequus népet pedig majdnem teljesen kiirtották. Ez a brutális katonai megoldás hozzájárult a térség (az abbruzzói régió, az úgynevezett szabell szövetség) hatalmi viszonyainak gyors rendeződéséhez: a marsusok és a többi kis nép örök szövetséget köt Rómával. A szövetségkötést itt is egyrészt coloniák alapítása (például Carseolié 298-ben) egészíti ki, másrészt pedig a sine suffragio jog megadásával járó bekebelezés (például Arpinumé 308-ban). 299-ben újabb két tribust alakítanak ki a megnövekedett ager Romanuson az Anio és a Liris folyók völgyében, az auruncusok és az aequusok földjén.

FOGALMAK

prorogatio imperii
dictatori évek

KRONOLÓGIA

334 Cales colonia
328 Fregellae colonia
326-304 Második samnis háború (vagy 328-tól)

321 Caudiumi csata
315 Róma elfoglalja Luceriát
314 Róma coloniát alapít Luceriáná!
313 Visszaszerzik Fregellaet
312 Via Appia építése
306 Hernicus háború
304 Bovianumi csata
298 Carseoli colonia
308 Arpinum a római állam része lesz

A HARMADIK SAMNIS HÁBORÚ

A második samnis háborúban elért eredményeket Róma nem végcélnak tekinti, hanem csak az Itália, de legalábbis a térség meghódítása felé vezető út egyik állomásának. A samnisok ugyancsak nem érzik lezártnak a kérdést, és nem fogadják el, hogy visszaszorították őket a törzsszövetség határain belülre, és hogy elvesztették azt a szerepüket, amelyet Közép- és Dél-Itália legnagyobb katonai potenciállal rendelkező népeként játszottak. A harmadik samnis háború kitörése jól jellemzi mind a két fél törekvéseit: Róma szövetséget köt a lucaniaiakkal, akiket a samnisok megtámadtak. Ezzel a szövetséggel Róma az utolsó kaput is becsukta Samnium nagyhatalmi lehetőségei előtt. Mivel a samnis szövetség nem mondhatott le a független külpolitikáról, 298-ban kitört az újabb samnis háború, e néven immár a harmadik.

Scipio Barbatus, a 298. év egyik consulának felirata az első biztos kortárs forrásunk, amelyet hozzákapcsolhatunk a consullista és az annalisztika **prosopographiai** adataihoz, és amely szűkszavúsága és szárazsága ellenére a nobilitas gondolkodásába is bepillantást enged.

Lucius Cornelius Scipio Barbatus, apjának, Gnaiusnak sarja, bátor és bölcs férfi, akinek külseje tökéletes párja volt kiválóságainak (virtusainak), *aki consul, censor, aedilis volt nálatok, elfoglalta Taurasiát, Cisaunát Samniumban, egész Loucaniát leigázta, és túszokat ejtett.*

A felirat némiképp ellentétben áll Livius közlésével, aki szerint Scipio Etruriába vezetett hadjáratot, ahol Róma a harmadik samnis háborút megelőző években, illetve a háború első felében ugyancsak aktív volt. Ez az annalista hagyomány bizonytalanságainak újabb formájára hívja fel a figyelmet: a nagy, döntő csatákon, illetve hadjáratokon kívül nem világosak a consulok (vagy más hadvezérek) provinciái. Míg a hadjáratok felsorolása, illetve az imperiummal rendelkezők listája külön-külön megbízhatónak tűnik, ezek Liviusnál látható párosítása esetleges és pontatlan.

A háború első éveiben a rómaiak módszeresen pusztítják a samnis vidékeket, és sikeresen ostromolnak meg több hegyi erődöt is, de igazán döntő győzelmet nem tudnak kicsikarni. A samnisok fővezére, Gellius Egnatius a fő erőkkel északra vonul, hogy az etruszkokkal egyesülve mérjen Rómára csapást. Appius Claudius Caecus, a 296. év egyik consulja nehéz csatában győzelmet arat az etruszk-samnis erők fölött, de a következő évben Rómának még nagyobb és veszélyesebb koalícióval kell szembenéznie: saminsok, gallok, etruszkok és umbriaiak szövetkeznek ellene. Itália még független népei, ha későn is, de ráébredtek, hogy Róma - előbb-utóbb - mindegyiküket fenyegető hódító törekvéseit csak közösen állíthatják meg. 295-ben Sentinumnál ütközik meg a Q. Fabius Maximus Rullianus és P. Decius Mus consulok által vezetett római hadsereg a koalíció fő erejével, a Gellius Egnatius vezetése alatt álló samnisokkal, illetve a gallokkal. Itáliában addig még nem került sor ennyi embert mozgósító csatára: Róma négy légióját, azaz négyszer körülbelül 4500 embert - Livius szerint - a szövetségesek nagyobb, a fegyverben álló római polgárok létszámát meghaladó sereggel egészítették ki: a római fél létszámát tehát legalább 36-40 ezer főre tehetjük. Az ellenfél erőit a források jócskán eltúlozzák. Egy kortárs görög szerző, a samosi Duris már a halottak számát is 100 ezerre teszi. Megbízhatóbb maga Livius, aki úgy fogalmaz, hogy az erők kiegyenlítettek voltak, és ha a harctéren megjelentek volna az etruszkok is, Róma elveszítette volna a csatát. A légiókat vezető egyik consul, a gallokkal szemben álló Decius Mus - apja példáját (exemplumát) követve - feláldozza magát. Ez nemcsak az apai példa erejét (vagy a család különös hajlamait), hanem a csata fontosságát és kiegyenlítettségét is mutatja: a vezér önfeláldozására, az istenek kikényszerített támogatására, illetve ezeknek a mozzanatoknak a csapatokat fanatizálni képes erejére is szükség volt a gallok elleni győzelemhez, akik a rómaiakban még mindig a legnagyobb félelmet keltették, és ezúttal még egy szokatlan fegyvernemet, harci szekeres osztagot is felvonultattak. Érthetőek az ellenfél erejéről szóló túlzások: a csatát már a kortársak is döntőnek érezhették, később pedig még nyilvánvalóbbá vált, hogy ekkor dőlt el Itália sorsa azzal, hogy megroppant a Rómát közösen megállítani próbáló koalíció ereje.

Róma emberi-katonai erejét, illetve a várost irányító elit stratégiai tudását mutatja az a két, Róma védelmére hátrahagyott, majd Clusium ellen indított legio, amely megosztotta az ellenséges koalíció erejét, lekötve az etruszk és talán az umbriai csapatokat is. Bár a 4. század utolsó évtizedeitől kezdve forrásaink sokkal megbízhatóbbak, mint a köztársaság első százötven évéről szólóak, természetesen még ekkor is sok a bizonytalanság: például nem derül ki pontosan, hogy az umbriaiak, akiknek a területén Sentinum fekszik, mekkora erőkkel és hogyan vettek részt ebben a háborúban. És bár Livius adatai a Sentinumnál elesettekről, illetve a csatában részt vevők számáról megbízhatónak, reálisnak tűnnek, az a két további legio, amely szerinte mindeközben Samniumban tevékenykedik - vagyis az a közlés, hogy 295-ben nyolc legio állt volna fegyverben -, már nem fogadható el könnyen, ahogy az erők ilyetén megosztásával vállalt kockázat katonailag is nehezen lenne indokolható.

A nagy összecsapás után Róma néhány év alatt folyamatos hadjáratokkal, diplomáciai munkával, coloniaalapításokkal kiépíti, illetve megszilárdítja hegemóniáját

Itáliában. 294-ben a vidék pusztításával, illetve kisebb-nagyobb győzelmekkel meghátrálásra kényszeríti az etruszkokat. Legjelentősebb városaik, Volsinii, Perusia, Arretium negyven évre fegyverszünetet kérnek, és súlyos hadisarcot fizetnek. Utolsó tartalékaikat mozgósítva a samnisok felállítanak egy újabb - Livius szerint több tízezres - sereget, de Aquiloniánál vereséget szenvednek. Róma - egyszerre több sereggel - ezután még két évig pusztítja Samniumot, bevéve a samnisok kisebb-nagyobb erődéit, míg 290-ben a samnisok békét nem kérnek, és Róma szövetségesei nem lesznek.

Róma már 291-ben létrehozza Samnium délkeleti határain Venusia coloniát, és tovább terjeszkedik kelet felé is át az Appennineken, és egy gyors hadjáratban bekebelezi a sabinokat és más kisebb törzseket, amelyeknek városai a római állam részei lesznek, lakóik pedig sine suffragio polgárok. Birtokaik egy részét Róma természetesen kisajátítja, és földjeikre telepeseket küld: coloniákat alapít, többek között Adriát, 289 körül. Róma tovább terjeszkedik az Adriai-tenger partján észak felé is (Picenum), mégpedig a már megszokott forgatókönyv szerint: leveri a lázadó szövetségeseket, egyes közösségeket sine suffragio polgárjoggal bekebelez a római államba, a területet pedig coloniákkal biztosítja. A stratégiai cél nyilvánvalóan a nagy katonai erőt képviselő gallok, az utolsó jelentős közép-itáliai ellenfél elszigetelése, majd felszámolása.

A sentinumi vereség utáni évtizedben a gallok távol tartják magukat a Róma érdekszférájához tartozó területektől. 284-ben azonban benyomulnak Etruriába, és Arretium mellett súlyos vereséget mérnek a rómaiakra, amelyben még seregük vezére, L. Caecilius Metellus is elesik. A következő évben Róma vissza tud vágni: a gallok és a mellékük álló etruszkok serege fölött nagy győzelmet arat a lacus Vadimonisnál (283). A következő évtizedek hadjáratai, diplomáciai és coloniaszervező munkája nyomán a gall senonok földjén Etruriában és Umbriában Róma kiépíti az uralmát. Volsiniit, ezt a nagy múltú etruszk várost Róma elpusztítja, Caere sine suffragio polgárjoggal a római államba, a többi etruszk és umbriai város pedig szövetségi szerződéssel a római államszövetségbe tagolódik be. A megszerzett gall területeket többek között a 268-ban létrehozott colonia, Ariminum (a mai Rimini) ellenőrizte.

FOGALMAK

prosopographia

KRONOLÓGIA

298-290	Harmadik samnis háború
298	Scipio Barbatus consulsága
296	Appius Claudius Caecus győzelme egy samnis-etruszk sereg fölött
295	Sentinumi csata
294	Etruria pacifikálása

293 Aquiloniai csata
291 Venusia colonia létrehozása
290 Sabinok legyőzése és integrálása
289 Adria colonia létrehozása
283 Vadimonis-tavi csata
268 Ariminum colonia létrehozása

Dél-Itália meghódítása

DÉL-ITÁLIA A 4. ÉS 3. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Róma megjelenése előtt a térség legjelentősebb hatalma a Spárta által alapított Táras. Tarentum (Táras latin neve), ahogy az ókori szerzők némileg túlozva fogalmaznak, Apuka, Calabria és Lucania fővárosa. A város jól védhető helyen fekszik, és kitűnő védművekkel rendelkezik, kikötője katonai és kereskedelmi szempontból is stratégiai fontosságú: ellenőrizheti a Kelet- és Nyugat-Mediterráneum közötti forgalmat, illetve fontos állomása annak. Gazdag város, széles körű diplomáciai kapcsolatokkal, befolyása kiterjed a térség több görög polisára is. Gazdagsága és fontossága miatt ugyanakkor célpontjává válik a dél-itáliai törzsek támadásainak, ahogy a félsziget többi görög városa is. Amíg a nyugati parton Neapolis vagy Kymé (Cumae) engedett kénytelen-kelletlen az Appenninekből előtörő törzsek nyomásának, a csizma talpán lévő polisok szívósan ellenállnak. Kihasználva anyagi erejüket, idegen vezérek alatt harcoló **zsoldosseregeket** vetettek be a bruttiusok, samnisok, lucanusok, mesappusok ellen.

Az antik gondolkodás szerint egy állam hanyatlásának, polgárai elpuhultságának legbiztosabb ismérve, ha nem a polgáraiból álló saját hadseregre, hanem zsoldos csapatokra támaszkodik - elsősorban ezért vált a Tarentumi-öböl túlpartján fekvő hajdani Sybaris az elpuhultság szinonimájává (rút sybaríta váz). Forrásaink Tarentum esetében is kárhoztatják ezt a gyakorlatot, a dekadencia számos más jelével kiegészítve. Az ókori közhelyek mögött a polis szerkezeti, a polgárjog megadásának gyakorlatával is összefüggő problémájáról van szó. A saját városukat védő polgároknál nincs jobb haderő, főképp, ha azok rendszeres katonai kiképzésben részesült görög hopliták, ugyanakkor a polgárokból álló hadsereg nem alkalmas olyan katonai helyzet kezelésére, amilyet a dél-itáliai törzsek folyamatos nyomása teremtett Tarentum, illetve a többi görög város számára: vagyis a civil szférától független, „főállású" katonákra volt szükség. Felhasználható haderőt megfelelő parancsnokokkal pedig a görög anyaország nyújtott - nem függetlenül a hagyományos polis válságától, illetve átalakulásától. A görög városok problémája jól ellenpontozza a Róma katonai hatékonysága mögött rejlő egyik elemet (a szövetségi rendszer és a társadalom jóval nagyobb fokú militarizálódása mellett): a polgárjoggal való bőkezű és differenciált bánásmód még egy jó darabig kimeríthetetlen emberi - és így katonai erőforrást - biztosított a római polgárokból álló hadseregnek.

343 körül Archidamos spártai király érkezik a tarentumiak segítségére, és mérsékelt sikerrel hadakozik a lucanusok és mesappusok ellen, míg végül egy ütközetben, amelyet a szinkronizmusért rajongó antik történetírás a chairóneiai csatával helyez egy napra, elesik. Nagyobb katonai sikereket ér el itt, a dél-itáliai hadszíntéren Nagy Sándor anyai nagybátyja, Alexandros épeirosi király 334 és 331 között, de mivel ő a görög városok barbároktól való megvédését a saját Dél-Itáliára vonatkozó hatalmi törekvéseivel kapcsolja össze, szembekerül a függetlenségüket a királytól féltő polisokkal - a politikailag elszigetelődő Alexandros itáliai kalandjának végére egy orgyilkos tesz pontot. 303 körül újra egy spártai hadvezér, Kleonymos harcol a lucanusok ellen. Hogy Róma, akinek ekkor a lucanusok a szövetségesei, mennyire keveredett bele ebbe a háborúba, nem tudjuk, mindenesetre ekkorra datálódik Tarentum és Róma szerződése, amely megtiltotta a római hadihajóknak, hogy a Lacinumi-hegyfokon (a Tarentumi-öböl nyugati bejáratán) túl hajózzanak. A Szicília megszerzéséért a görög városokkal és a karthágóiakkal folyamatosan háborúzó syrakusai tyrannos, Agathoklés sem érzéketlen a barbárok részéről a görög városokat fenyegető veszély, illetve a Dél-Itáliában szerezhető befolyásból adódó haszon iránt, ő a 290-es években harcol ebben a térségben.

Agathoklésnek, Syrakusai tyrannosának politikai ambíciói és katonai tehetsége nagyban meghatározta a térség történelmét a 4. és 3. század fordulóján. Mint annyi más tyrannos, sikeres katonaként alapozza meg a pályáját, valamint aktívan részt vesz Syrakusai belviszályaiban. 317 körül egy arisztokrácia-ellenes zavargásban Karthágó hathatós segítségével kerül hatalomra. Célja a városának befolyását kiterjeszteni egész Szicíliára, ez egyrészt a többi görög állam legyőzését és erőszakkal szövetségbe kényszerítését jelenti, másrészt a karthágóiak kiszorítását a szigetről. A kezdeti sikereket - például Messana elfoglalása - 310-ben egy súlyos vereség akasztja meg, amelyet a karthágóiaktól és görög szövetségeseiktől szenved el, elveszíti korábban szerzett területeit, Syrakusaiba szorul vissza. Agathoklés tengeri ereje nem elegendő ahhoz, hogy megakadályozza a karthágóiakat Syrakusai tengeri blokádjában, de egy merész vállalkozásra össze tud szedni hatvan hajót. Elkerülve az ellenség flottáját, áthajózik Afrikába, és 310-ben partra száll Karthágó közelében 14 ezer emberével, görög és itáliai (etruszk, oszk, gall) zsoldosokkal. Evekig sikerrel manőverezik Észak-Afrikában, elfoglalja Karthágó városait, elpártoltatja a szövetségeseit, elvágja a hatalmas várost a hátországától. De végül átütő siker híján fellázadt seregét hátrahagyva kell távoznia Afrikából 307-ben, elért eredményei - Karthágó helyzetének megrendítése Afrikában - egy békekötésre elegendőek. A következő éveket Agathoklés is erőgyűjtésre használja, flottát, valamint a diadochos államokkal külpolitikai kapcsolatokat épít. Dél-Itáliában való aktív fellépése is a grandiózus tervnek, Karthágó legyőzésének része lehetett, de a hadjáratot megindítani már nincs ideje, 289-ben meghal.

FOGALMAK

zsoldosseregek

KRONOLÓGIA

343-338	Archidamos Dél-Itáliában
338	Chairóneiai csata
334—331	Alexandros épeirosi király Dél-Itáliában
317	Agathoklés hatalomra kerülése
310	Agathoklés veresége Szicíliában a karthágóiaktól; Agathoklés sikeresen partra száll Afrikában
307	Békekötés Agathoklés és Karthágó között
303 k.	Kleonymos spártai hadvezér Dél-Itáliában; Tarentum és Róma szerződése (Lacinumi-hegyfok)
290-es évek	Agathoklés Dél-Itáliában
289	Agathoklés halála

PYRRHOS

Epeiros a Nyugat-Balkán (ma részben Albániához, részben Görögországhoz tartozik) elmaradott területe, a történelembe nem is annyira Görögország peremvidékeként (bár itt található a görögség egyik fontos szentélye, Dódóna), hanem mint Macedónia nyugati szomszédja lép be. Területén különböző törzsek - itt találjuk például a graikosokat is, akik a rómaiak révén a hellének névadói lettek - osztoznak, illetve ezek szövetsége alkotja a görög és makedón szomszédok ösztönző hatására kialakuló államot, élén ingatag helyzetű uralkodókkal. A 4. és 3. század fordulóján Nagy Sándor távoli unokatestvére, a molossos Pyrrhos kerül a trónra, aki Antigonos, Demetrios mellett, illetve Ptolemaios udvarában tanulja ki mozgalmas élete során a hellén hadművészetet, valamint a kormányzás és a diplomácia diadochos-gyakorlatát, amelyet bőven van alkalma kamatoztatni, miközben saját trónjáért küzd. Macedóniára is megpróbálja kiterjeszteni hatalmát, kezdetben sikeresen: 288-ban Lysimachosszal felosztják egymás között az országot, de 285-ben már kiszorul innen. Kitűnő hadvezér és katonai szakíró, forrásaink szerint Nagy Sándor legméltóbb utóda, aki tehetségének és ambícióinak először az utódállamok egymás közti harcának porondján, majd pedig nyugaton keresett teret. Jellemző és talán igaz is az az ókori vélemény, hogy itáliai hadjáratát azért támogatja elefántokkal, nehézgyalogosokkal és pénzzel több hellenisztikus állam uralkodója is, hogy képességeit ne ellenükben kamatoztassa. Mint ahogy annak az állításnak is hitelt adhatunk, hogy Pyrrhos nem szándékozott elhagyni Itáliát a rómaiak legyőzése után, de nem

érte volna be egy itáliai-szicíliai birodalommal sem, hanem Karthágóra is szemet vetett, és a Nyugat-Mediterráneum feletti ellenőrzést akarta megszerezni, majd a Nyugat kimeríthetetlen erőforrásaival (zsoldosok, nyersanyag) visszatérni a diadochos-küzdelmekbe. Ez az elképzelés Alkibiadés óta nem újdonság, de Pyrrhos természetesen sokkal inkább Nagy Sándor nyomába akart lépni, abban a hitben, hogy egy jó hadvezér a makedón és görög nehézgyalogosok élén a barbár világ másik végéig is eljuthat. Pyrrhosnak komoly diplomáciai kapcsolatai is voltak a nyugati városok körében, egyik felesége nem más, mint Agathoklés, Syrakusai agilis tyrannosának a lánya, akitől fia is születik. Tarentummal is kiépültek már korábban a diplomáciai kapcsolatai, ugyanis amikor elveszíti Kerkyra szigetét - Agathoklés lányának hozománya -, azt a tarentumiak segítségével szerzi vissza.

Pyrrhos a pénzverésben rejlő lehetőségeket is kihasználta nyugati hadjárata alatt a propagandája sikeressége érdekében. A Locriban, Tarentumban és Syrakusaiban készült érméin, mivel Epeirosban - szemben más diadochos-államok gyakorlatával - a törvények nem engedték meg a király képének szerepeltetését a pénzeken, csak istenek és istennők ábrázolását találjuk, de vereteik valamilyen módon mind kapcsolódnak Epeiroshoz, a királyhoz, illetve céljaihoz. Egy tetradrachmán a Dodonai Zeus és párja, Dióné (ősi, még Héra előtti, s csak Dódónában megőrzött kapcsolata a főistennek) vereté jeleníti meg az egész görögség és az épeirosi uralkodó közötti kapcsot. Egy didrachma előlapján pedig Achilleus sisakos és valószínűleg Pyrrhos vonásaival ábrázolt feje, aki nemcsak mint a legnagyobb görög hős szerepel az érmén, hanem mint az épeirosi királyok felmenője is. Ha megfordítjuk az érmét, újabb vonásokkal gazdagodik a megidézett Achüleus alakja, ugyanis ott a kedves mama, Thetis utazik a tengeren, viszi fiának a fegyverzetét, amivel a veret megrendelője - BASILEÓS PYRROU felirat olvasható Thetis alakja alatt - nemcsak a nagy összgörög vállalkozás és a saját akciója, hanem Róma és Trója között is párhuzamot vont. A számos sorozat között vannak Berenikét mint Artemist ábrázoló aranypénzek is, amelyekkel anyósát és pártfogóját, a 283-ban elhunyt I. Ptolemaios feleségét tiszteli meg. És természetesen vannak olyan érméi, amelyekkel rokonára, Nagy Sándorra utal.

FOGALMAK

diadochos

KRONOLÓGIA

288 Pyrrhos és Lysimachos felosztja Macedóniát
285 Pyrrhos elveszíti Macedóniát
283 Meghal I. Ptolemaios

A TARENTUMI HÁBORÚ

Róma a samnis háborúk eredményeképpen kijutott az Adriához és a Tarentumi-öbölhöz, így közvetlen kapcsolatba került az ezen a parton fekvő görög városokkal is. Ez új helyzetet teremtett a térség politikájában, amelynek most már a samnisok, lucanusok és egyéb italicus törzsek, valamint a görög polisok mellett a szisztematikusan előretörő Róma lett a legfontosabb tényezője. A Róma által szorgalmazott diplomáciai kapcsolatok az itteni törzsekkel kezdetben a samnisokat vannak hivatva elszigetelni (a második és harmadik samnis háború közötti időszak logikus fejleménye ez), de a hosszabb távú tervezés, a Tarentumi-öböl térsége iránti érdeklődés sem lehetett idegen a senatustól, amit a már említett 303 körüli szerződés is mutat.

Egyes görög városok, amelyek Tarentum mögött úgyis csak másodhegedűsök lehetnek, nem zárkóznak el Róma függetlenségüket fenyegető barátsága elől. Thurioi a lucanusokkal szemben Rómához fordul segítségért, és a rómaiak helyőrséget is küldenek 285-ben ide, mint ahogy Rhégionba és más városokba is. Ezzel ugyan maguk ellen fordították korábbi szövetségesüket, a lucanusokat, akik a saját zsákmányuknak tekintik a görög városokat, de Róma külpolitikai terveibe jobban illik a görög városokra kiterjesztett védelem, mint egy barbár törzs barátsága. Nem kell soká várni, hogy az új helyzet - Róma egyrészt a térség görög városainak védelmezője, másrészt már az Adriai-tengeren is rendelkezik támaszpontokkal - felülírja a Tarentummal kötött szerződést: 282-ben tíz hadihajó érkezik Tarentumba. A rómaiak ezt a lépést valószínűleg nem szánták provokatívnak, mindenesetre a tarentumiak válasza egyértelmű: a hajók egy részét elsüllyesztik, illetve elfogják, majd megtámadják és elűzik a thurioibeli római helyőrséget is. Némi diplomáciai huzavona következik, Róma - tekintélye megőrzése mellett - egyelőre szemlátomást el akarja kerülni a háborút, de Tarentumban a háborús párt kerül fölénybe, ami meghiúsítja a megegyezést. Róma követeit - ehhez a római történetírói hagyomány természetesen ragaszkodik - bántalmazzák, így a Város most is „jogos és az isteneknek tetsző" háborút *(bellum iustum et pium)* indíthat.

A senatus nem Tarentum miatt halogatta a háborút, hanem egyrészt számít Pyrrhos érkezésére, másrészt még hadban áll Etruriában, illetve Samniumot és Lucaniát is pacifikálnia kell: időre lenne szüksége. A tarentumi démos a samnisok, lucanusok, bruttiusok és Pyrrhos haderejének gyors egyesülésében és fölényében bízik. (Az arisztokrácia inkább Róma-barát, de legalábbis békepárti.) Pyrrhos 280-ban jól képzett, a kor legmagasabb színvonalát képviselő hadsereggel - több mint 20 ezer gyalogossal, 3 ezer lovassal és 20 elefánttal - érkezik Itáliába. Az egyezség szerint ő a feje a Róma elleni koalíció csapatainak, és addig marad Itáliában, amíg szükségesnek látja, valamint - amibe a háború költségeit biztosító Tarentum még az előbbi feltételnél is nehezebben egyezett bele - helyőrséget is tarthat a városban.

Az egyik consul sietve délre vonul, hogy még azelőtt megállítsa a királyt, hogy elérné Lucaniát vagy Samniumot. Heracleánál, a Tarentumi-öböl mellett ütköznek meg először Pyrrhosszal a rómaiak, és súlyos vereséget szenvednek. A római hagyomány magát a vereséget nem tudja eltagadni, de az elefántoknak tulajdonítja. Kétségtelen,

hogy a római légiók számára újdonság volt az arcvonalukat megbontó, a lovakat és embereket megrémítő hatalmas állatok rohama, de a samnis seregekhez képest újdonság volt a hellenisztikus phalanx harcértéke, illetve vezérük jártassága is a hadtudományokban. A légióknak a makedón phalanx felett érvényesülő fölénye, amelyről majd Polybios beszél a Kr. e. 2. század nagy összecsapásai (pl. a pydnai csata) alapján, itt még nem jelenik meg. Másfelől a római manipulusok helytállása és a keletről jött seregnek okozott súlyos veszteségek: a „pirruszi győzelem" nemcsak Pyrrhost lepik meg, hanem már a későbbi fölény kialakulását is jelzik. A tárgyalások során is meglepetések érik a diadochosok közötti háborúkhoz és diplomáciához szokott épeirosi királyt, győzelmét nem tudja megegyezésre váltani. Békefeltételeit - Róma engedje el szövetségi rendszeréből a dél-itáliai törzseket és a görög városokat, valamint húzódjon vissza a Tarentumi-öböl térségéből - a senatus végül elutasítja, és afféle antik Monroe-elv alapján azt üzeni Pyrrhosnak, hogy nem tárgyalnak vele, míg Itália földjén tartózkodik. Róma hajthatatlansága értehető: három hadserege van fegyverben, és jól vizsgázik a coloniákból álló erődrendszere is. Alapjában véve az itáliai szövetség is szilárdnak bizonyul, mert bár a dél-itáliai törzsek, közöttük a frissen legyőzött samnisok, akiket Rómának még évszázadokig nem sikerül integrálnia, Pyrrhost erősítik, Közép-Itália kitart a város mellett, például a görög Neapolis sem áll a hellén uralkodó mellé (bár ehhez egy Pyrrhos mögött manőverező római sereg is jelentősen hozzájárul). Pyrrhos Latiumból, néhány száz stadionra Rómától visszafordul, és téli szállásra vonul.

Amikor a senatus Pyrrhos ajánlatát tárgyalja, és a hagyomány szerint hajlana is a megegyezésre, az akkor már agg, vak *(caecus)* és a politikától visszavonult Appius Claudius Caecus a senatusba viteti magát, és felszólal a javaslat ellen. Ez az első római szónoklat, amelyről tudjuk, hogy szerzője írásban is megjelentette, ennyiben tehát a római irodalom kezdetét is jelenti. A későbbiekben a beszédek publikálása a római politikai élet általános gyakorlatává vált, szélesebb körben tette ismertté az egyes álláspontokat, mintegy politikai „pamfletként" is működött, másrészt átörökítette az utódokra a szónok és politikus dicsőségét. Claudius fellépését a 3-2. századi költő, Ennius is megénekelte nagy „nemzeti eposzában", magát a beszédet még Cicero is olvasta, Plutarchos pedig idéz is belőle gondolatokat. Az ezekből leszűrhető egyik tanulság, hogy a senatus tájékozott volt Nagy Sándor és a diadochos-államok ügyeiben, ugyanis a szónok név és minden magyarázat nélkül utal a hellenisztikus világ szereplőire és eseményeire, miközben Pyrrhost és a vele egyezkedni akarókat szapulja.

279-ben Asculumnál egy újabb összecsapásban ismét győz Pyrrhos, de óriási véráldozat árán - újabb pirruszi győzelem. Ahogy Plutarchos szerint maga a király megfogalmazza: még egy ilyen győzelem, és elveszíti a háborút. A csatáról, illetve az egyes szerzők szerint két egymást követő napon vívott csatákról és a vesztesé-

gekről ellentmondó adataink vannak, olyan forrásokból, amelyek mind Róma vereségét akarják kisebbíteni. De az bizonyos, hogy a királynak döntő, Róma erejét megtörő győzelmet nem sikerül aratnia, a légiók vissza tudnak vonulni táboruk védelmébe. Pyrrhosnak ráadásul minden veszteség sokszorosan számított, mivel nem várhatott utánpótlásra a hellenisztikus világból, az itáliai barbár törzsekből pedig érdemben nem egészíthette ki képzett nehézgyalogságát. Az is nehezíti a helyzetét, hogy Tarentummal, illetve a többi görög várossal hamar megromlik a viszonya, a déli-itáliai görögök a közvetlen veszély elmúltával már nem olyan lelkesek, mint a király érkeztekor, és kihátrálnak Pyrrhos mögül. Az itáliai lehetőségek bezáródnak, de a hódításra új esély kínálkozik: a szicíliai görögök hívják segítségül Pyrrhost a szigeten egyre jobban előretörő karthágóiak ellen. Békével most sem sikerül lezárnia az itáliai helyzetet, Róma inkább Karthágóval újítja meg szövetségét, az eddig elsősorban kereskedelmi megállapodást katonai együttműködéssé alakítva. Egyik fél sem túl lelkes ugyan, ha a másik érdekeiről van szó, de Pyrrhos diplomáciai mozgásterét ezzel a minimumra csökkentik a térségben.

> Róma és a punok harmadik szerződése a pyrrhosi háborúhoz kötődik. Mivel az épeirosi király egyformán veszélyeztette mindkét fél érdekeit, a régebbi szerződést 279-ben megújították, és kiegészítették a háborúra vonatkozó megegyezéssel. Egyik fél sem köthet külön békét Pyrrhosszal; fegyveresen támogatják egymást, ha a másikat támadás éri; az ehhez szükséges hajókat Karthágó biztosítja, és a tengeren ezenkívül is támogatja Rómát. A pun és római csapatok lényegében egyszer harcoltak közösen, nevezetesen, amikor Rhégiont próbálták közösen a tenger és a szárazföld felől - sikertelenül - visszafoglalni a magukat önállósító campaniai helyőrségtől. A punok még egyszer tesznek fontos szolgálatot szövetségesüknek, amikor Pyrrhos Itáliába visszahajózó csapatait hajóhadukkal megtépázzák, erejét tovább gyengítve.

Pyrrhos erős őrséget hagy Tarentumban, illetve Locriban, legjobb hadvezérét és egyik fiát - nem annyira a rómaiak ellen, hanem azért, hogy megőrizzék a városok hozzá való hűségét -, Samniumot és Lucaniát ugyanakkor béke híján kénytelen Róma támadásaival szemben magukra hagyni. Seregével ezután átkel Szicíliába, ahol forrásaink szerint óriási lelkesedéssel fogadják. A király beváltja a hadvezéri képességeihez fűzött reményeket, felszabadítja az ostrom alól Syrakusait, és visszaszorítja a karthágóiakat a nyugati partra. De ez a hadjárata is elakad a teljes siker előtt: a punok meg tudnak kapaszkodni a szigeten Lilybaion városában. A királynak az ebben a helyzetben kialakított újabb terve logikus: át akar kelni Afrikába, hogy ott mérjen csapást a karthágóiakra, és nem mellékesen találjon újabb háborút, újabb zsákmányt magának és katonáinak, megszilárdítva az ottani sikerekkel a görög városokban ingataggá lett pozícióját. Rövid idő alatt ugyanis az itteni városok támogatását ugyanúgy elveszíti, mint az itáliaiakét.

Pyrrhos hellenisztikus királyságot akart magának építeni, a görög városok pedig csak ellenségeik megsemmisítését, szabadságuk visszanyerését várták tőle, szuverenitásukat semmiképpen sem akarják feladni. Értelmetlen latolgatni, hogy ha lemondanak a görögök az önálló polislétről, Pyrrhosszal győzhettek volna-e a területüket fenyegető Karthágó vagy Róma fölött, annyi azonban megfogalmazható, hogy - figyelembe véve Dél-Itália és Szicília politikai adottságait - Pyrrhos terve nem merész volt, hanem megalapozatlan. Ha csak ebből a szempontból hasonlítjuk a híres rokon keleti vállalkozásához, nyilvánvaló, hogy hiányzik az a görög polisok, thrákok, illyrök körében végzett szívós munka, amelyhez Nagy Sándor apjának egy hosszú élet éppen csak elég volt, és amely nélkül a fiából nem válhatott volna Nagy Sándor (csak Közepes).

Csakhogy az átkeléshez pénzre és hajókra lenne szüksége, amit a görög városok nem elég lelkesen biztosítanak számára, ezért nem is tudja megismételni apósa, Agathoklés merész vállalkozását, és seregével együtt tétlenségre kárhoztatva, politikailag légüres térbe kerül. A helyzet megoldását számára a rómaiak teremtik meg, akik- kihasználva távollétét - visszaszerzik a Dél-Itáliában elveszített pozícióikat, módszeresen őrlik fel a déli törzsek ellenállását és közelednek újra Tarentumhoz. A város követeinek hívására 275-ben Pyrrhos visszatér Itáliába.

A consulok nem egyesítik seregeiket, Lucius Cornelius Lentulus Apuliában állomásozik. M. Curius Dentatus Samniumban várja Pyrrhost. Ami a hadművészet taktikai elemeit illeti, a kor római hadvezérei nem vehették fel a versenyt Pyrrhosszal, ellenben a római seregek elhelyezkedése most is és a 280. évi hadjárat során is jól mutatja, hogy a római hadvezetés rendelkezett a szükséges stratégiai tudással. A rómaiak tervére források híján természetesen csak következtethetünk, de úgy tűnik, az a nagy távolságokra, Pyrrhos utánpótlásának nehézségeire alapozódott, és egy esetleges vereséggel is számolt. A rómaiak hadmozdulatai miatt Pyrrhosnak is meg kell osztania haderejét, egy csapatot Cornelius Lentulus ellen küld Apulia felé, hogy biztosítsa kommunikációs és utánpótlásvonalát, ő maga pedig Curius Dentatus ellen vonul. Csapatainak most már egyértelmű létszámhátrányát csellel, gyors éjszakai átkaroló hadművelettel próbálja ellensúlyozni, de ezt a samnis erdők meghiúsítják, és a rómaiaknak marad elég idejük felsorakozni. A római hagyomány szerint Dentatus serege fényes győzelmet arat, miután az elefántokat sikerült saját seregük ellen fordítani (szerencsével, bátorsággal, csellel - ahány forrás, annyi változat). Később, 268-ban a rómaiak coloniát alapítanak itt, amelyet a fontos győzelmük miatt Beneventumnak (körülbelül: „kedvező esemény") neveznek el. Pyrrhos visszavonul, erőinek másik felét ütközet nélkül visszavonja, és elhagyja magát Itáliát is, de Tarentumban erős csapatot hagy. Hazatérve még mindig számottevő haderejének újabb vállalkozást keres, először Macedóniában harcol, majd belebocsátkozik a Peloponnésoson folyó küzdelmekbe. Feldúlja Lakóniát, de miután Spárta városát nem tudja elfoglalni, Argos ellen vonul, ahol csata közben életét veszti.

A maleventumi (beneventumi) római győzelem tényét a szakirodalom nagy része elfogadja, mivel például megbízható adatnak tűnik, hogy Dentatus a diadalmenetében elefántokat vonultatott föl, Pyrrhos meghátrálása pedig kétségtelen tény. Ugyanakkor vannak kutatók, akik szkepszissel viszonyulnak ehhez a győzelemhez, hiszen Pyrrhos Ausculum után is feladta Itáliát, és ahogy akkor is, úgy most is jelentős erők fölött rendelkezett a csatát követően, valamint az is elgondolkodtató, hogy a rómaiak sem erőltettek még egy ütközetet. Akárhogyan volt is, Róma megállította Pyrrhost, akinek egyetlen esélye az elsöprő és csekélyebb emberáldozatba kerülő győzelem lett volna.

Róma óriási tartalékai és szívóssága révén győztesen kerül ki egy kitűnő hadvezérrel és a hellenisztikus hadtudománnyal való első találkozásából, és Beneventum után nem sokkal egész Dél-Itália a hatalma alá kerül. Tarentumot Pyrrhos halála után adja át a király által itt hagyott helyőrség 272-ben, Rhégiont pedig 270-ben szerzi vissza Róma. Tarentum szövetséges város lesz - visszanyeri szabadságát, írta Livius -, kiadja hajóhadát, lerombolja falait. Tovább folytatódik a római hatalom biztosítása Itáliában: coloniákat hoznak létre, Samnium biztosítására Beneventumot és Aeserniát, Lucaniában Paestumot (ez a volt Poseidónia) és Cosát. Kiépül Brundisium, 264-ben már a via Appia is elvezet idáig. Róma Itália megszerzésével a Mediterraneum nagyhatalmai közé emelkedik: 272-ben II. Ptolemaios barátsági szerződést köt a köztársasággal. Róma sikerei ugyanakkor egy új konfliktus árnyékát is előrevetítik, 272-ben, amikor Pyrrhos helyőrsége átadja Tarentumot L. Papirius Cursor consulnak, egy kisebb karthágói flotta tartózkodik a közelben, és nem valószínű, hogy a céljuk a consul csapatainak támogatása lett volna.

FASTI TRIUMPHALI. RÓMAI GYŐZELMEK KR. E. 367-264

ÉV	HADVEZÉR	LEGYŐZÖTT SEREG
367	M. Furius Camillus IV	Gallok
361	T. Quinctius Capitolinus	Gallok
	C. Sulpicius Peticus	Hernicusok
360	C. Poetelius Libo	Gallok és tiburbeliek
	M Fabius Ambustus	Hernicusok
358	C. Sulpicius Peticus II	Gallok
	C. Plautius Proculus	Hernicusok
357	C. Március Rutilus	Privernumiak
356	C. Március Rutilus II	Etruszkok
354	M. Fabius Ambustus II	Tiburbeliek
350	M. Popillius Laenas	Gallok
346	M. Valerius Corvus	Antiumiak, volscusok, satricumiak
343	M. Valerius Corvus II	Samnisok
	A. Cornélius Cossus	Samnisok

ÉV	HADVEZÉR	LEGYŐZÖTT SEREG
340	**T. Manlius Torquatus**	Latinok, campaniaiak, sidicinusok, auruncusok
339	Q. Publilius Philo	Latinok
338	L. Furius Camillus	Pedumiak, tiburbeliek
	C. Maenius	Antiumiak, lanuviumiaiak, veliteraebeliek
335	M. Valerius Corvus III	Calenusok
329	L. Aemilius Mamercinus	Privernumiak
	C. Plautius Decianus	Privernumiak
326	Q. Publilius Philo II	Samnisok, palaeopolisiak (neapolisiak)
324	L. Papirius Cursor	Samnisok
322	L. Fulvius Curvus	Samnisok
	Q. Fabius Rullianus	Samnisok, apuliaiak
319	L. Papirius Cursor II	Samnisok
314	C. Sculpius Longus	Samnisok
312	M. Valerius Maximus	Samnisok, soranusok
311	C. Iunius Bubulcus Brutus	Samnisok
	Q. Aemilius Barbula	Etruszkok
309	L. Papirius Cursor III	Samnisok
	Q. Fabius Rullianus II	Etruszkok
306	Q. Március Tremulus	Anagniaiak, hernicusok
305	M. Fulvius Curvus	Samnisok
304	P. Sempronius Sophus	Aequusok
	P. Sulpicius Saverrio	Samnisok
302	C. Iunius Bubulcus Brutus II	Aequusok
301	M. Valerius Corvus IV	Etruszkok, marsusok
299	M. Fulvius Paetinus	Samnisok, nequinumiak
298	Cn. Fulvius Maximus	Samnisok, etruszkok
295	Q. Fabius Rullianus III	Samnisok, etruszkok, gallok
294	L. Postumius Megellus	Samnisok, etruszkok
	M. Atilius Regulus	Volsiniibeliek, samnisok
293	Sp. Carvilius Maximus	Samnisok
	L. Papirius Cursor	Samnisok
291	Q. Fabius Maximus Gurges	Samnisok
282	C. Fabricius Luscinus	Samnisok, lucanusok, bruttiusok
281	Q. Március Philippus	Etruszkok
280	T. Coruncanius	Volsiniibeliek, vulcibeliek
	L. Aemilius Barbula	Tarentumiak, samnisok, sallentinusok
278	C. Fabricius Luscinus II	Lucanusok, bruttiusok, tarentumiak, samnisok
277	C. Iunius Brutus Bubulcus	Lucanusok, bruttiusok

ÉV	HADVEZÉR	LEGYŐZÖTT SEREG
276	Q. Fabius Maximus Gurges II	Samnisok, lucanusok, bruttiusok
275	M. Curius Dentatus IV	Samnisok, Pyrrhos
	L. Cornélius Lentulus	Samnisok, lucanusok
273	C. Claudius Canina	Sucanusok, samnisok, bruttiusok
272	**Sp. Carvilius Maximus II**	Samnisok, lucanusok, bruttiusok, tarentumiak
	L. Papirius Cursor II	Tarentumiak, lucanusok, samnisok, bruttiusok
270	Cn. Cornélius Blasio	Rhégioniak
268	P. Sempronius Sophus	Picenumiak
	Ap. Claudius Russus	Picenumiak
267	M. Atilius Regulus	Sallentinusok
	L. Iulius Libo	Sallentinusok
266	D. Iunius Pera	Sarsinaiak
	N. Fabius Pictor	Sarsinaiak
	D. Iunius Pera II	Sallentinusok, messapusok
264	M. Fulvius Flaccus	Volsiniibeliek

Forrás: *Fasti Capitolini,* Degrassi 1947 [D7]

FOGALMAK

Fasti Triumphali — manipulusok — politikai pamflet
makedón phalanx — „pirruszi győzelem"

KRONOLÓGIA

303 k. Tarentum és Róma szerződése (Lacinumi-hegyfok)
285 A rómaiak helyőrséget küldenek Thurioiba
282 A római hadihajók megtámadása
280 Pyrrhos Itáliába érkezik; a Heracleai csata; Pyrrhos Latiumig nyomul előre
279 Asculumi csata; újabb szerződés Karthágóval
279-275 Pyrrhos Szicíliában
275 Maleventumi (beneventumi) csata, Pyrrhos elhagyja Itáliát
272 Pyrrhos halála; szerződés II. Ptolemaiosszal; Tarentum belép Róma szövetségi rendszerébe; karthágóiak Tarentumnál
270 Rhégion visszaszerzése, Dél-Itália a rómaiaké
268 Beneventum alapítása

A hódító Róma

Róma a gall támadás okozta összeomlás után alig több mint száz évvel - az ókori értelemben vett - egész Itáliát a hatalma alatt tartotta, területét és emberi erejét sokszorosára növelte, és mint a következő századok történelme mutatja, hatalma a meghódított területek felett szilárd volt, és alapját képezte a további hódításoknak, egy világbirodalom létrehozásának. Róma eredményességének kulcsa az a sikeres rendszer volt, amelynek alapján a meghódított, szövetségre kényszerített közösségeket megszervezte. Mint láthattuk, a város következetesen folytatta a latin háborúk lezárultakor kialakított külpolitikai stratégiát, egyszerre gyarapítva szövetségeseit, valamint a római állam területét. Ez utóbbit - területi érdekeinek megfelelően - sokszor az előbbi rovására: a lázadó vagy lázadónak nyilvánított szövetségesek büntetése az önállóság elvesztése és a civitas sine suffragio besorolás lett. A hódítás és a hatalom megszilárdításának legfontosabb eszköze a coloniaalapítás volt, amely nagy ütemben folyt: 240-ben huszonnyolc, 180-ban harmincöt coloniáról tudunk (lásd a táblázatot a 184. oldalon). A latin jogú coloniába kivándorló római polgárok elveszítették ugyan polgárjogukat, és latin jogú szövetséges város polgáraivá váltak, de nyelvükben és kultúrájukban szorosan kapcsolódtak az anyavároshoz, Róma érdekeit képviselték a kezdetben ellenséges - például samnisok lakta - vidéken, olyan földeket művelve, amelyeket a környék lakosságától ragadtak el. Míg a görög **apoikiák** új, önálló polisok lettek, saját önazonossággal, történelemmel és organikus fejlődéssel, addig a római **colonia** a városállami tipológiába be nem illeszthető, új településforma lett. A különböző latin jogú coloniák lakosainak jogállása azonos volt, tehát inkább voltak egy csak Róma hatalmi területén értelmeződő, azonos előnyökkel és kötelességekkel járó jog birtokosai, mint a maguk városának a polgárai. Azaz a coloniák városi önállósága Róma territoriális uralmát, a védelmi feladatok rugalmasabb ellátását szolgálta, önálló polistudathoz nem vezetett.

Egy-egy colonia megalapításában két-hatezer férfi, illetve ezek családja vett részt. Ok egy-egy parcellát kaptak a meghódítottaktól elkobzott földekből. A földosztást, illetve a colonia kialakítását háromfős bizottságok, **triumvirátusok** *(triumviri)* végezték, sokszor annak a consulnak a vezetésével, aki a területet az előző években meghódította. Róma a földosztás során rögtön kialakít egy helyi arisztokráciát - **equites** - is, amelynek tagjai nagyobb földet kapnak, és a coloniát helyi elitként irányítják.

Szövetségesek - köztük olykor, a korai időszakban coloniák - elpártolásáról és megbüntetéséről többször is olvashatunk forrásainkban, a rendszerre mégis a szilárdság a jellemző, mint az Pyrrhos, illetve a későbbiekben Hannibál hadjárata során is bebizonyosodik. A szövetségesek hűsége mögött több megfontolás is meghúzódhatott.

Róma egyrészt mindenhol rendkívül következetesen támogatja az uralkodó elitet saját belső harcaiban, például 296-ban „Volsinius [...] Q. Fabius proconsul segítségével és a nemesek lelkes közreműködésével leverte Lucaniában a nincstelenek és a (helyi) plebeiusok vezetésével kitört lázadást" - írja Livius (X, 18). Ennek a poli-

tikának természetesen nagyobb sikere van például Etruriában és Campaniában, mint a társadalmilag hierarchikusan kevésbé tagolt Samniumban.

Másrészt Róma megosztozik a zsákmányon szövetségeseivel: ingóságokon, rabszolgákon és nem utolsósorban a harcok közben elragadott élelmiszerkészleteken. Az a Liviusnál vissza-visszatérő mondat, hogy az ellenség - például a samnisok - táborát elfoglalva hatalmas zsákmányra tettek szert, nem pusztán írói túlzás, nem a hellenisztikus Keleten szerezhető gazdagság visszfénye, hanem annak a megfogalmazása, hogy az ellenségtől elrabolható gabonamennyiség és felszerelési tárgyak a kor gazdasági viszonyai között viszonylag nagy értéket képviseltek. Nem Róma volt az egyetlen állam Itáliában, amely a pásztorkodást és a földművelést rablóhadjáratokkal egészítette ki - hiszen az Appenninek népei is be-betörtek a termékenyebb tengerparti síkságra -, de Róma ezt évi rendszerességgel, mintegy nagyüzemi szinten végezte, az elhajtott nyájakon, rabszolgákon szövetségeseivel megosztozva. Mint arról forrásaink tudósítanak, ezek a zsákmány értékesebb részéből, a megszerzett földekből is részesültek, ugyanis a latin jogú coloniákat nem csak római telepesekkel hozták létre. A tudomány megoszlik annak megítélésében, hogy mi volt az arány egy-egy coloniában a római és szövetséges polgárokból lett telepesek között, de mind a politikai szempontok (például a szövetségesek hűségének megőrzése), mind a demográfiai tényezők (hetven év alatt tizenkilenc colonia átlagosan 3500 fővel több mint 65 ezer férfit jelent - lásd a táblázatot a 184. oldalon) arra mutatnak, hogy a nem római elem aránya jelentős lehetett. Róma tehát azokat, akiket korábban kifosztott, a későbbi vállalkozások során részben kárpótolta.

A szövetségi hűség okait vizsgálva - harmadrészt - nem elhanyagolható a hűtlenekkel szembeni fellépés sem, vagyis az a fenyegetés, amelyet Róma katonai ereje jelentett. Az az adat, hogy a szövetségesek népessége az általuk, illetve a rómaiak által hadjáratról hadjáratra kiállított hadseregben tükröződő aránynál nagyobb mértékben haladta meg a római polgárok számát (vagyis Róma militarizáltabb volt, mint szövetségesei), ebben az összefüggésben is értelmezendő.

Róma és szövetségeseinek viszonyát - a res publica más alapvető intézményeihez hasonlóan - már a város történelmének kezdeteinél, a királyok korában megjeleníti a hagyomány. A Livius (1,24) által leírt, több ponton anakronisztikus szövetségkötés Tullus Hostilius alatt a rómaiak és az albaiak között, illetve az albaiak vezére, Mettius Fufettius árulása, majd bűnhődése - a római király lovaskocsik közé kötve széttépeti -, valamint Alba Rómába olvasztása paradigmatikus leírás, amelyben a királyok korábban is feltételezhető kezdeményeken túl inkább az 5-4. századi tapasztalatok és elvek sűrűsödtek. A történet, mint a későbbi római szerzők is rámutattak, elsősorban a fidesről szól, arról a szakrálisán is megerősített elvről, amely nélkül elképzelhetetlenek a társadalmi, kereskedelmi, jogi és külpolitikai kapcsolatok, főképp az esküvel megerősített szerződések. A fides ellen vét a cilensével

rosszul bánó patrónus, de egy szövetséget, foedust - ami etimológiailag összefügg a fidesszel - megsértő város is. A fides isteni megszemélyesítését a hagyomány egészen Numa Pompiliusig vezeti vissza, de az biztos, hogy a Capitoliumon a 3. században már szobra volt.

Azon túl, hogy egyszeri alkalommal kihasított a földjükből egy darabot, Róma csak katonákat követelt szövetségeseitől. Ez kimeríthetetlen tartalékokat biztosított hódító törekvéseihez, és egyben folyamatos háborúra is ösztönözte, hiszen ha hódításait, azaz a háborúkban szövetségbe kényszerített népek erejét ki akarta használni, azt csak újabb katonai célok kitűzésével tehette meg. Hódításai kamatoztatásán kívül ugyanakkor a szövetségesek megtartása és ellenőrzése is újabb és újabb háborút követelt: a Róma vezette Itáliában a város légióinak és a szövetségesek csapatainak közös katonai vállalkozásai jelentették az egyik legfontosabb kohéziós erőt.

A város imperializmusa és militarizmusa természetesen nem csak szövetségi rendszerében nyilvánult meg. Az intenzív és folyamatos háborúzás mind a társadalmat, mind a politikát, illetve a mindennapokat és a vallást is áthatotta. Róma választott magistratusai elsősorban a város hadi vállalkozásainak irányítói voltak, a polgárok pedig legionáriusok, illetve - kellő vagyon híján - egy colonia leendő telepesei, védelmezői, és mint ilyenek, a szövetséges haderőben szolgáló majdani katonák. A latin háborúkat követő rendezéssel a polgárok, azaz a felnőtt férfiak létszámát 100 ezerre becsülhetjük, a század végére 115 ezerre, míg 290 után 160 ezerre. Ezek a számok a háború követelte véráldozatról is tanúskodnak, amely láthatóan nemcsak a természetes gyarapodást, hanem a közösségek beolvasztását is nagyban képes volt ellensúlyozni. Míg a 4. század közepén Róma két légiót tartott fegyverben, a második samnis háborúban hadseregét négy légióra bővítette, ami már 18 ezer embert jelent, és ez a szám vészhelyzetben - mint Sentinum - még tovább is bővíthető volt. Évente, megszakítás nélkül a felnőtt férfilakosság ilyen nagy hányadát nemcsak fegyverben tartani, hanem még háborúba is vezényelni - egy jelentős részét pedig a harcban még el is veszteni - szinte példa nélküli az ókori világban.

A köztársaság első évszázadaiban a szakirodalom egy része két kisebb békés időszakot feltételez. Az egyik a caudiumi vereség utáni néhány év - feltéve, hogy a caudiumi csorba kiköszörülése csak az annalista hagyomány szépségtapasza, és Róma valójában arra kényszerült, hogy néhány évig megtartsa a samnisok által diktált békét -, illetve a 289-285 közötti évek, amelyekről semmilyen forrásunk sincs. Ezen a két intervallumon kívül azonban - vagy a szakirodalom másik része szerint: ezek alatt is - Rómában minden évben kisorsolták a consulok provinciáit, és a légiók hadba vonultak. Nem minden évre esett természetesen aquiloniai vagy ausculumi nagyságrendű csata, de a római hadviseléshez hozzátartozott az ellenség földjeinek módszeres pusztítása, így gazdasági és emberi erőforrásainak tönkretétele. A köztársaság korának végén Augustus által is megfogalmazott külpolitikai elvet - „Az idegen népeket sem irtottam ki, ha biztonságunk veszélyeztetése nélkül meg lehetett nekik

bocsátani" - már ekkor alkalmazták, mégpedig úgy, hogy a hangsúly Róma biztonságára esett. A város katonai aktivitásából az is következik, hogy a háborúk nagyobb részét az ellenség területén vívták, Róma, illetve szövetségesei földjeit és településeit többnyire sikerült megkímélni a háborús pusztításoktól. A folyamatos háborúkat a **tributum** révén finanszírozták, amely a római polgárok által vagyon alapján fizetett rendkívüli - tehát nem automatikusan, évente beszedett - hozzájárulás a katonai kiadások fedezésére. A szövetségesektől is megkövetelték, hogy finanszírozzák hadseregeiket. A hagyomány szerint a Veii elleni háború idején, az 5. század végén vetették ki először. Részben természetbeni hozzájárulás volt (a hadsereg élelmezése), részben a katonák zsoldjára szánt, súlyra mért fémet (bronzot, rezet) szolgáltattak be. A **stipendium,** a katonák zsoldjára alkalmazott kifejezés is erre a súlymérésre utalhat: *pendo* azt jelenti, felfüggeszteni, illetve ilyen módon mérni. A tributum - eredeti jelentésében - nem igazi adó, a veszély elmúltával ugyanis az állam visszatéríti.

A hadjáratok ugyanakkor részben önmagukat finanszírozták. A zsákmányról a győztes hadvezér döntött, akár az egészet szétoszthatta a katonák között, vagy át is adhatta az államkincstárnak. Az állam vagy arra használta, hogy visszafizesse belőle a korábbi tributumot, vagy a következő hadjáratra fordítva megkímélhette a polgárokat az újabb hozzájárulás beszedésétől.

Q. Március Tremulus - amint az idősebb Pliniustól *(n. h.,* XXXIV, 23) tudjuk -, akinek lovasszobra volt Rómában, feliratában nemcsak azt sorolja fel saját érdemei között, hogy kétszer győzte le a samnisokat és elfoglalta Anagniát, hanem azt is megemlíti, hogy az utóbbi eredményeképpen a népet megkímélte a stipendium fizetésétől. A 306-os év consulja valószínűleg csak egy évre szabadította meg a polgárokat a katonai kiadások közvetlen finanszírozásától, ellenben 167-ben, a pydnai csata (168) után már végleg megszűnik a tributum, a megszerzett és a várható zsákmány tehermentesíti a római polgárokat. Az adómentesség (csak **közvetett adókat** fizetnek) a római polgárjoghoz kapcsolódó fontos privilégiummá válik, a szövetségeseket ugyanis nem mentesítik a hadjáratok költségei alól, az alávetett **provinciák** (tartományok) lakói pedig természetesen adóztak mind személyük, mind a provincia földjei után.

Liviusnál gyakran olvashatjuk (például Március Tremulus 306-os, fent említett, samnisok elleni hadjárata kapcsán, Liv., 9, 43), hogy a római hadvezér avval a feltétellel engedi Rómába békét kérni a legyőzöttek követeit - azaz ad néhány napos fegyverszünetet -, hogy a legyőzött város ellátja a római sereget mondjuk egyévi zsolddal, két hónapra elegendő gabonával és katonánként egy tunicával, vagyis megtéríti a legyőzött város kifosztásáról lemondó hadsereg költségeit.

A római hadsereg felszerelése és a hadászat sokat fejlődött a köztársaság első év-

századaiban. A legnagyobb változások Camillushoz, illetve a második samnis háborúhoz köthetőek, amikor is a terepviszonyokhoz és az ellenfél harcmodorához alkalmazkodva alakították ki a nehézgyalogság **phalanxtaktikája** helyett a **manipulustaktikát.** Forrásainkkal ebben a kérdésben is ugyanaz a probléma, mint a politikai és társadalmi intézmények esetében: visszavetítik, illetve már a köztársaság korai időszakában feltételezik a hadsereg olyan vonásait, amelyek esetleg csak később alakultak ki. Ezzel együtt a Polybios 6. könyvében részletesen - egy katona szemszögéből - bemutatott római hadsereg főbb jellemzői valószínűsíthetően visszanyúlnak a 3. század legelejére. Ez alapján a következőképp nézett ki egy consuli sereg: a derékhadat két, római polgárokból álló legio nehézgyalogos-egységei alkották, a szárnyakon pedig a rómaiak létszámával megegyező méretű csapatokkal a szövetségesek sorakoztak fel, seregrészük neve is erre utal: **ala** (szárny). A sereg széleit a lovasság biztosította, amelyben a szövetségesek által kiállított kontingens jóval nagyobb volt a rómainál. Egy legio általában 4200 gyalogosból és 300 lovasból állt, de a senatus elrendelhette nagyobb létszámú légiók sorozását is, ha a várható háború igényei azt diktálták. A 4200 emberből 3 ezer a nehézfegyverzetű gyalogos, akik három sorban elrendezett tíz-tíz **manipulusban** állnak fel.

A **centuriabeosztásban** érvényesülő struktúrának megfelelően az életkor a sereg felépítésében is nagy szerepet kap: az első sort a legfiatalabbak, a **hastatusok** alkotják, a második sort az idősebb **princepsek,** a harmadik sort pedig a legtapasztaltabb harcosok, a **triariusok.** Ennek a - máshol is, például Spártában megtalálható - rendszernek, amely az idősebb harcosokat a hátsó, a legfiatalabbakat az első, vagyis a legnagyobb embervesztéget elviselni kénytelen sorba helyezi, részben taktikai oka van: a hadsorok szilárdságát a hátul állók biztosítják, akik tolják előre, illetve nem engedik meghátrálni az első sorokat, logikus ide állítani a tűzkeresztségen már régebben átesetteket. Ok harci tapasztalataik miatt egyben a sereg legértékesebb katonái is, akiket kár lenne kivéreztetni már az összecsapás legelején. De talán egyfajta jutalomként, a harccal töltött és szerencsésen túlélt hosszú évek díjaként is kijár a biztonságosabb hely a polisok saját polgáraiból felállított seregeiben a társadalom megbízható, magasabb koruk miatt is tekintélyesebb tagjainak.

Az első két sor 1200-1200 emberből, manipulusonként két 60 fős centuriából áll, míg a hátsó sorban a centuriák és a manipulusok is feleakkorák voltak. A manipulusok hatszor, illetve háromszor húszsoros négyszögeket alkotva, a mellettük álló manipulustól egymanipulusnyi távolságot tartva képeztek egy sort. A princepsek úgy álltak fel, hogy lezárják a hastatusok által szabadon hagyott térközöket, míg a triariusok manipulusai őmögöttük sorakoztak fel, hasonlóképpen. Ez a manipulushadrend sokkal rugalmasabb volt, mint a phalanxtaktika: a phalanxok csak sík terepen tudták igazán kihasználni az erejüket, a manipulusok - mivel csak kisebb egysége-

ket kellett együtt tartani - jobban tudtak alkalmazkodni a változó terepviszonyokhoz. A manipulustaktikában nagyon nagy szerep jutott a centurióknak, a centuriákat vezető (al)tiszteknek, főképp az egész manipulust irányító rangidős centuriónak, valamint az egyes légiókhoz beosztott katonai tribunusoknak.

A nehézgyalogosok fegyverzete az egész testet védő, fából készült, bőrrrel borított hosszúkás scutumból (pajzs), vértből, sisakból, gladiusból (kard) és lándzsából állt. Nem volt egyforma mind a három sor fegyverzete, a hastatusok és princepsek pilummal (hajítólándzsa) voltak felszerelve, a triariusok hastával (döfőlándzsa). A katonák sisakja és vértje nem volt egységesítve, például anyagi helyzetüktől is függött, hogy drága gyűrűs páncélinget vagy csak egy mellükre szíjazott fémlapot viselnek-e vértként.

A légiónként 1200 fős velitest, a könnyűgyalogosokat a szegényebb polgárok közül sorozták, akik nem rendelkeztek elegendő vagyonnal ahhoz, hogy magukat scutummal, vérttel, pilummal szereljék fel. Az ő fegyverzetük néhány gerelyből (a pilumnál kisebb hajítófegyverből) és kardból, valamint a scutumnál kisebb kerek pajzsból és sisakból állt. Az arcvonalban való helyüket nem ismerjük, mindig az adott csata igényei szerint állította fel őket a consul, legtöbbször előcsatározóként kaptak szerepet.

Róma katonai sikerei a római társadalom és a római belpolitika sikerei is voltak. Az állam külpolitikai céljai, a háborús fenyegetés jelentős mértékben hozzájárult a rendek közötti kiegyezéshez. Úgy tűnik, azokat az óriási terheket, amelyeket a folytonos háborúk a plebeiusok vállára tettek, ellensúlyozta a római állam átalakulása, a politikai életbe való teljes betagozódásuk, illetve az a tény, hogy a háborúk hasznából közvetlenül is részesedtek a zsákmány, valamint a coloniaalapítások révén. Róma az újonnan alapított coloniákba folyamatosan exportálni tudta nincstelenjeinek egy részét, csökkentve ezzel a társadalmi feszültséget.

Az a tény, hogy a plebeiusok vezető családjai betagozódtak az államot irányító elitbe, illetve ezáltal új elitet hoztak létre, ugyancsak nem választható el a szakadatlan háborúktól. A 367-tel, illetve 342-vel elindult folyamat a samnisok, illetve a Pyrrhos elleni háborúkkal teljesedik ki. Az egymást érő hadjáratok és diplomáciai erőfeszítések alatt formálódik ki a nobilitas, és ugyanekkor bizonyítják a hatalom közelébe jutó plebeius- és patriciusgensek az alkalmasságukat, mint olyan politikai-társadalmi csoport, amely megfelelő szabályokat és kereteket tud teremteni a politikának, valamint képes biztosítani az állam irányításának folytonosságát.

A hadseregek irányítása, illetve a legfőbb hatalmon való megosztozás az új oligarchia tagjai között nem oldódott meg egy csapásra 342-ben. Míg - mint fentebb láttuk - a 4. század második felében rendkívül gyakori, hogy valaki többször viseli a consuli hivatalt, a római politikának ez a jellegzetessége a 270-es évekre megszűnik, és később az lesz a jellemző, hogy politikai pályájukon az emberek egyetlen alkalommal töltik be a consuli tisztséget. A római politikusok tehát (köztük a consulságra esélyesek, illetve már consulviseltek is) pályájuk túlnyomó részét mint a senatus tagjai töltik el, kontrollálva, illetve segítve a magistratusok munkáját. Az ötszörös-hatszoros consulságok idejéhez képest ezzel megnő a senatus politikai súlya, kiala-

kul az a politikai rendszer, amely meghatározza a köztársaság történetét egészen a Kr. e. 1. század válságáig.

Az állam legfelső irányításának strukturális átalakulása, az új, illetve megsokasodó katonai feladatokhoz való alkalmazkodás, a prorogatiók gyakorlatában is tetten érhető. Míg Q. Publilius Philo imperiumát még a népgyűlés hosszabbította meg, később ez a fontos jogkör a senatushoz kerül át, ami nemcsak a senatus hatalmát és mozgásterét növeli, hanem jobban megfelel azoknak az igényeknek is, amelyeket a külpolitika operatív irányításához szükséges döntések támasztanak. A magistraturákkal kapcsolatban még egy szembeszökő változás következett be valamikor a 3. század elején. A korábban (310-ig) igen gyakran alkalmazott dictatorság megritkul - katonai válsághelyzetben a 3. században csak kétszer folyamodnak hozzá, az első és a második pun háború egy-egy nehéz pillanatában -, a res publica lassan kialakuló rendjébe már nem illik bele ez a rendkívüli hivatal.

A következők rendelkeztek imperiummal 295-ben, a sentinumi csata évében:
Q. Fabius Maximus Rullianus ötödször, P. Decius Mus negyedszer consul;
Appius Claudius Caecus (az előző év egyik consulja);
L. Volumnius Fiammá proconsul (az előző év egyik consulja);
L. Cornelius Scipio Barbatus propraetor (298-ban consul);
Cn. Fulvius Maximus Centumalus propraetor (298-ban consul);
L. Livius Denter propraetor (302-ben consul); és
L. Postumius Megellus propraetor (305-ben consul).
A névsor viszonylag biztosnak tekinthető, de hogy a propraetorok milyen feladatok végrehajtására kapták az imperiumukat, már bizonytalan. Maga Livius is több különböző hagyományról számol be. A lista - a már korábbi hadjáratokban bizonyított hadvezérek mozgósítása és imperiummal való felruházása - mindenesetre mutatja a 295-ös év súlyos voltát, illetve az erre adott senatusi - mind a katonai szükséghelyzetet, mind a köztársasági államforma lehetőségeit figyelembe vevő - választ.

Az államot 367 óta irányító csoportnak, a **nobilitasnak** a fogalmát a szakirodalom két jelentésben is használja. Tágabb értelemben azokat jelöli, akik már elértek valamilyen curulisi magistraturát (aedilis curulis, praetor, consul), tehát a szenátori arisztokrácia egészét, szűkebb értelemben csak a **consularisokra,** a consulságot már elért férfiakra, vagyis a senatuson belül is egy szűk, tekintélyes elitre vonatkozik (ez utóbbi felel meg jobban a forrásoknak). De akár a tágabb, akár a szűkebb jelentést vesszük, elmondható, hogy a római polgárt az elért magistratura, a res publica irányításában való részvétel teszi a nobilitas tagjává. De akárki nem juthat a curulisi magistratusok közelébe: a nobilist származása határozza meg, azok az ősei, akik korában már tettek valamit a res publicáért. A patríciuscsaládok mintáját követve egy-két generáció után már az arisztokrácia új, plebeius tagjai is hivatkozhatnak őseikre,

ahogy például Decius Mus (Sentinum évének egyik consulja, aki apjához hasonlóan feláldozta magát a rómaiak győzelméért) teszi 300-ban, a **lex Ogulnia** vitáján, apjára, a család első consularis tagjára hivatkozva; egy másik vitában pedig Livius szerint így fogalmaz: „Az én fiam már azt mondhatja: a nagyapja consul volt."

A **pompa funebris.** „Ha Rómában egy komoly hírnévtől övezett férfi meghal, holttestét teljes díszbe öltöztetik, majd a **fórumon** az úgynevezett rostrához viszik, és holttestét álló helyzetben vagy lefektetve helyezik el, hogy mindenki jól láthassa. Ezután az egész nép köréje sereglik, és ha az illetőnek van férfi utódja, és az épp Rómában tartózkodik, akkor az a férfi, ha nincs, akkor a megholt valamelyik férfi rokona fellép a szószékre, és egy beszédben emlékezik meg az elhunyt erényeiről és életében végrehajtott kiváló cselekedeteiről." (Polybios, 6, 53) Polybios művének 6. könyvében ír Róma sikereinek okairól, itt beszél többek között a hadsereg felépítéséről és az államformáról, illetve a római arisztokrácia temetési szertartásáról, a pompa funebrisről, amelynek része a rostráról elmondott **laudatio funebris,** a temetési beszéd. A fórumra a nemzetség (gens) élő tagjai kísérik a halottat, valamint az elhunyt ősök, akiknek a nobilitas minden családja által megőrzött és tiszteletben tartott maszkjait (képmásait) ilyenkor a család egy-egy tagja magára ölti az ős által elért legmagasabb tisztségnek kijáró öltözékkel és jelvényekkel egyetemben. Ez az ünnepélyes menet ugyanazt jeleníti meg a temetésre összesereglett rómaiak számára, mint amit a rostráról elmondott beszéd szavakba foglal, mivel a beszédet mondó családtag az elhunyt érdemeit azoknak a dicső tetteknek a sorába illeszti be, amelyeket fennállása óta tett a nemzetség Rómáért. Polybios ennek a szokásnak elsősorban a még katonai és hivatali pálya előtt lévő fiatalokra gyakorolt hatását emeli ki: olyan példákat (exemplumokat, írná Polybios, ha nem görögül írna) állít eléjük saját nemzetségükből, amelyek nem is csupán buzdítják, hanem szinte kötelezik őket, hogy őseikéhez hasonló tettekkel szolgálják a res publicát. De ennek a szokásnak ezenkívül is számos más fontos vonatkozása van. Például a nemzetség múltjának felidézése a polgárok előtt támogatja az élőket politikai karrierjükben, az ősök tettei mintegy garanciát jelentenek arra, hogy utódjuk is eredményesen fogja irányítani az államügyeket. Ez az ünnepélyes alkalom ugyanakkor a nemzetség - például a Fabiusoké, Claudiusoké, Valeriusoké, Semproniusoké - dicső tettein keresztül az egész közösség történelmét idézi meg, és mint ilyen a múlt számontartásának, megélésének és nem utolsósorban a politikai elit általi kisajátításának az eszköze. Ilyen minőségében tartjuk számon a római történetírás forrásai között is, igaz, már Liviusnak is szembesülnie kellett a propagandisztikus lehetőségek és az igazság között feszülő ellentéttel. „Véleményem szerint a hagyományt az elhunytak felett tartott magasztaló beszédekben és az ősök szobrainak valótlan feliratain meg szokták változtatni." (Liv., 8,40)

A származás mellett ugyancsak meghatározó tényező a vagyon. A nobilitas a földbirtokos arisztokráciából kerül ki, és a hatalom közelében módja van vagyonát tovább gyarapítani. Arra a római ideálra, amelyet Cincinnatus testesített meg az 5. században, természetesen a 3. századból is van példa: M. Curius Dentatus háromszoros consul, a sabinok legyőzője, illetve Beneventumnál a római sereg vezére, vagy C. Fabricius Luscinus kétszeres consul. Ok történelmi személyek ugyan, a hagyomány mégis vértelen, a római erényeket - elsősorban a tisztes szegénységet és megvesztegethetetlenségét - megtestesítő alakká formálta őket. De a róluk szóló történetek, még ha igazak lennének, akkor is csak kivételként erősíthetnék azt a szabályt, hogy jelentős földbirtokok és vagyon nélkül elképzelhetetlen volt Rómában a politikai karrier. A res publica magistratusainak nem járt semmiféle javadalmazás munkájukért, maga a tisztség, a honor volt az, amivel a polgárok elismerték kiválóságukat. És ebbe a kiválóságba az az anyagi nagyvonalúság is beleértődött, amelyet pályájuk során mutattak a közösség felé. Például aedilisként a város ünnepeit rendezve egy arisztokrata rengeteget költött, hogy családjának rangjához méltóvá és a polgárok számára emlékezetessé tegye az eseményt. Ebben egyrészt a gazdagokkal szembeni közösségi elvárás tükröződik, ami más társadalmaktól sem idegen, például az athéni leiturgia mögött álló elképzelésekkel is rokonítható. Másrészt az aedilisként tett „befektetések" a consulválasztáson kamatoztak. Megtérülni pedig a hadvezér által szerezhető zsákmányban és a politikai elit részeként élvezett más anyagi előnyökben (például az ager publicushoz való hozzáférés), valamint a társadalmi ranggal járó tiszteletben térültek meg.

A származás és a vagyon még csak a lehetőségét teremtette meg a politikai elitbe való bekerülésnek. Magasabb magistratura elnyeréséhez a megfelelő politikai és főképp hadvezéri képességekkel és ambícióval kellett rendelkezni, meg kellett felelni a római társadalom, illetve a nobilitas elvárásainak. A harctéren, illetve a fórumon elért sikereket a római társadalom újabb megbízatásokkal, magistraturákkal, valamint megtiszteltetésekkel honorálta. Az utóbbiak közül a legfontosabb a nagy katonai győzelmekért járó diadalmenet, a triumphus volt. A triumfáló hadvezér csapatai élén, bíborruhában, királyi és iuppiteri jelvényekkel felruházva egy négyes fogaton vonult fel a Mars-mezőről Iuppiter capitoliumi templomához. A város falain belül viselt impérium és a hadsereg kísérete, isteni és királyi jelvények - Róma olyasmikkel jutalmazta győztes vezérét, olyasmit engedélyezett neki a senatus, ami különben a római arisztokratikus köztársaság legfontosabb szabályaival ütközött. A politikai elit „alaptörvénye", ami miatt annyira súlyos vád a királyságra törés, 367 után sem változott meg: ez a hatalom aggályos korlátozása, annak megakadályozása, hogy egy gens vagy politikus a többi fölé kerekedhessen. A nobilitas tagjait mozgató elvárások ugyanakkor, a virtus (a „férfiúi kiválóság", amelyről mind a fórumon, mind a csatában számot kell adni) ösztönzi az egyéni teljesítményt, végső soron azt, hogy az ember a többiek fölé kerekedjen. A Római Köztársaság úgy tudta ösztönözni az akár önfeláldozásig menő köztársaságért való tenni akarást, hogy sokáig nem kerültek veszélybe az arisztokratikus köztársaság alapelvei, a nobilitas egyéni ambíciói nem feszítették szét a politikai kereteket, hanem hozzájárultak ahhoz, hogy Róma

meghódítsa Itáliát, majd az egész Mediterráneumot. A triumphus egy rövid időre - meghatározott és kultikus keretek között - mindenki fölé emelve a győztes hadvezért, avval jutalmaz, illetve ösztönöz, ami különben a legszigorúbban tilos. Jellemző, hogy a pompa funebrishez hasonlóan a triumphust is a köztársaság kezdeteihez kapcsolja a hagyomány (Plutarchos: *Publicóla),* amiben az a felismerés tükröződik, hogy mind a kettő lényegi eleme a res publicának.

FOGALMAK

ala	hastatus	pilum
apoikia	honor	pompa funebris
centuria	imperializmus	princeps
centuriabeosztás	katonai tribunusok	provincia
centurio	közvetett adók	scutum
colonia	laudatio funebris	stipendium
consularis	leiturgia	triarius
equites	lex Ogulnia	tributum
foedus	manipulus	triumphus
fórum	manipulustaktika	triumvirátus
gladius	nobilitas	velites
hasta	phalanxtaktika	virtus

• KRONOLÓGIA

5. sz. vége	Bevezetik a tributomot
296	Lucaniában Róma támogatja a helyi arisztokráciát hatalmuk visszaállításában
167	Eltörlik a tributumot

A római állam és társadalom a 4-3. században

A LEX HORTENSIA

A 367 után kialakuló politikai és társadalmi rendszer egyfelől megfelelő keretet biztosított a plebeius-patricius küzdelmek befejezéséhez, a plebeiusok látványos sikerként is értékelhető emancipációjához, másfelől 287-ig, a - hagyományosan a plebeius-patricius küzdelem végének tekintett - lex Hortensiáig tartó évtizedekben újabb törésvonalak bukkannak fel a társadalomban, a politikai konfliktusok újabb típusával találkozunk. Forrásaink ezeket továbbra is a plebeius-patricius sémára formálják (amely sémát ráadásul késő köztársaságkori tapasztalatok alapján alaki-

tottak ki), nem véve tudomásul sem azt, hogy például a 367. évi reformok alapjaiban alakították át a politikai erőteret, sem azt, hogy például a néhány évtized alatt ötszörösére növő ager Romanus hogyan hatott vissza birtokosára, Rómára. (A probléma természetesen egyidős a történetírással, amelynek állóképekkel kellene a folyamatos változást megragadnia, miközben a folytonosságot érzékelteti.) Csakhogy a kialakuló nobilitas nem plebeius-patricius származás szerint oszlik meg, hanem elsősorban - pozíció- és presztízsküzdelmeken túl - a római államgépezetről vallott elképzelések mentén, arra a kérdésre adott válaszok alapján, hogy mekkora legyen a magistratusok, a senatus és a népgyűlések hatalma.

Q. Publilius Philo, a 4. század egyik meghatározó politikusa és sikeres hadvezére 339-ben keresztülvitte a róla elnevezett három **lex Publiliát.** Ezek kimondták, hogy az egyik **censor** legyen plebeius, a **plebiscitumok** az egész populusra legyenek érvényesek - azaz kötelezzék a patríciusokat is -, valamint hogy a **comitia centuriata** döntéseihez a senatusnak előre meg kell adnia az **auctoritas patrumot,** vagy meg kell fogalmaznia kifogásait. Ezek nagyon fontos lépések, amelyek elsősorban a népgyűléseken keresztül erősítik a plebeiusok pozícióit - ugyanakkor a magistratusokéit is, akiknek joguk van összehívni a népgyűléseket és ott javaslatokat előterjeszteni. Philo rendkívül tehetséges és eredményes politikus volt, nem véletlen, hogy először neki szavazta meg a népgyűlés a prorogatiót. De az sem véletlen, hogy - ha hihetünk Liviusnak - élete vége felé perbe fogták. 314-ben olyan csoportok után folyt vizsgálat, amelyek pozíciószerzés céljából befolyásolták a választásokat: Philót is ebben az ügyben vádolták be. A vád patriciusszármazásúakra is kiterjedt, tehát nem a sikeres plebeiuskarrierre adott patriciusreakciókról, hanem Philo és feltételezett elvbarátai ellen indított politikai támadásról van szó.

A Philo által képviselt politikát a 312-ben censorrá választott patrícius, Appius Claudius Caecus viszi tovább. Emlékét nemcsak a via Appia őrizte meg (az út első szakaszát ő köveztette ki), és nemcsak az ugyancsak az ő nevét viselő vízvezeték tette maradandóvá, hanem censori tevékenységének egyéb, hírhedtté vált mozzanatai, illetve későbbi consuli, praetori, illetve senatori működése is. Censorként - talán elsőként alkalmazva a **lex Oviniát** - kiegészítette a senatust, alacsony rangúakat, **libertinusok** (felszabadított rabszolgák) fiait is beválasztva a testületbe. A vagy a 312. évi, vagy az azt megelőző cenzus előtti esztendőkben hozott lex Ovinia ugyanis egyrészt a censorok kezébe adta a **lectio senatust** (a senatus névjegyzékének összeállítása), másrészt kötelezte is őket, hogy cenzusról cenzusra kiegészítsék a testületet. Claudius radikális lépését már a következő év consuljai érvénytelenítik.

Censorként végrehajtott másik nagy reformja sem sokáig maradt érvényben: a földtulajdonnal nem rendelkező polgárokat, akik eddig a négy városi tribusban szavaztak, szétosztotta a vidéki tribusok között, ami jelentősen növelte ennek a rétegnek a politikai súlyát, illetve felmerül az is, hogy ennek a rétegnek a tagjai - jelentős részben felszabadítottak, illetve azok leszármazottai - valamely tribus rustica tagjaként lehetőséget kaptak, hogy földet szerezzenek maguknak. A tribusok száma ekkor már harmincegy. Vagyis a négy városi tribusra huszonhét rustica jut. 304-ben Q. Fabius és P. Decius censorok - mindketten Appius Claudius ellenfelei - a Livius ál-

tal forumi factiónak, illetve legalacsonyabb rendűnek nevezetteket *(forensis factio humillimi)* visszasorolták a négy városi tribusba. Livius - illetve forrásai, az Appius Claudiusszal ellenséges annalisták - Claudius törekvéseit hatalomvággyal, valamint a gensére jellemző gőggel, illetve makacssággal magyarázzák: „miután a senatus révén nem tudta megszerezni a város ügyeinek intézésében a kívánt befolyást, a fórumon és a Mars-mezőn tartott gyűléseket tette tönkre" (IX, 46).

Mint a nobilitas minden tagját, természetesen őt is fűtötte a hatalomvágy és az ambíció, de az ő politikai tevékenysége mögött a koncepcióval rendelkező reformer alakja is kirajzolódik, aki Róma politikai rendszerében - Philóhoz hasonlóan - az oligarchikus vonásokkal szemben a demokratikusakat akarta erősíteni. Ehhez mindkét politikus a görög történelem, illetve politikai gondolkodás ismeretéből merített mintát. Tudomásunk szerint Philo volt a római politikai elit első olyan tagja, aki görög nevet viselt, és Appius Claudius - nem mellékesen a római irodalom első nevesíthető személyisége - fennmaradt töredékeiből is kiérezhető a görög műveltség.

Appius Claudius Caecus, a híres patricius-gens tagja, a sabinok közül clienseivel együtt Rómába költöző Attius Clausus leszármazottja. 312-ben censor, 307-ben és 296-ban consul, ezenkívül volt katonai tribunus, quaestor, aedilis, praetor és dictator is. Karrierje a köztársaság későbbi szakaszának politikusaiéval összevetve furcsának tűnhet - előbb volt censor, csak utána consul, és még később praetor -, de néhány évtizeddel 367 után még nem alakult ki rögtön a hivatalviselés előbb csak szokás, később törvény által szabályozott rendje, a cursus honorum. Pályájának másik szembeötlő anomáliája, hogy nem szerepel a fasti triumphaliban. A triumphust a senatus szavazza meg a hadvezérnek, ez lehetett a retorzió radikális politikai lépéseiért. Nevéhez censorként a via Appia és egy vízvezeték kötődik, később pedig - 296-os győzelméért - felépítteti Bellona templomát, evvel is kárpótolva magát az elmaradt triumphusért. Róma kultuszain is rajta hagyja a keze nyomát, az ő censori működéséhez kapcsolódik Hercules kultuszának nemzetségi szintről állami szintre emelése, illetve a rómaiak ünnepein fontos szerepet betöltő fuvolásoknak a városba való visszahívása. Más censorról nem tudunk, aki ilyen jelentőségű vallási kérdésekkel foglalkozott volna, Claudius minden bizonnyal igyekezett a római élet egészére kiterjeszteni működését. Komolyan vehető összefüggést a tribusreform, a fuvolások és a via Appia között a szakirodalom még nem talált, de fölösleges is keresni, a kapocs maga Claudius, egy sokoldalú, nyitott, a közösségért cselekvő, művelt reformer, akinek megvolt a lehetősége elképzeléseinek gyakorlatba ültetésére. A nagyszabású és fordulatos politikai pálya mellett maradt ideje az irodalomra, a jogtudományra, a nyelvészetre, a helyesírás kérdéseire is. Az irodalommal való foglalkozás a görög művek olvasását jelentette elsősorban, illetve maga is próbálkozott pythagoreus indíttatású bölcsességek rövid verses megfogalmazásával.

Claudius legtartósabb belpolitikai reformja pártfogoltjának és írnokának, Cn. Flaviusnak a nevéhez kötődik, aki annak ellenére lett aedilis curulis, néptribunus és az állam ügyeit intéző több háromtagú bizottság tagja is, hogy libertinus (felszabadított rabszolga) fia volt. Cn. Flavius 304-ben aedilisként közzétette egyrészt a **legis actiókat,** a törvényszéki eljárás szabályait - amit addig a pontifexek őriztek, és a polgárok számára nem volt hozzáférhető -, valamint a **dies fastit,** a törvénykezési napok jegyzékét. Ezáltal átláthatóbb, követhetőbb lett az egyszerű polgárok számára is a római igazságszolgáltatás, és tovább csökkent a kiszolgáltatottságuk a jogban jártas előkelőekkel szemben.

A kor belpolitikai küzdelmeinek szempontjából tanulságos lehet a 297. évi választás, amikor is Appius Claudiust másodszor teszik meg consulnak. Forrásaink szerint a nép Claudius mellé Fabiust, a választást levezető, hivatalban lévő consult szerette volna újraválasztani. Appius Claudius azt javasolta, hogy legyenek mindketten consulok, vagyis rúgják fel azt a szabályt, hogy egyiküknek plebeiusnak kell lennie (illetve azt a másik szabályt, amely szerint egy választógyűlés elnöke ugyanott nem jelölteti magát). Míg az addigiak a plebeiusokat támogató lépésnek tűnnek - zavarba is hozták az annalista hagyományt, hiszen a Claudiusok fő jellemvonása a harcos plebeiusellenesség -, ez az egyik legfontosabb plebeiusvívmány semmibevétele lett volna. Az ellentmondás egy fentebb már említett problémára világít rá: Appius Claudius tetteit már nem - illetve nem csak - a plebeius-patricius vonatkozásban kell értelmezni. Claudius a népgyűlés szuverenitásáért szállt síkra (még ha legnagyobb ellenfelét is kapta volna tisztségében társnak), szemben egy ekkorra már csak az oligarchikus szisztémát erősítő szabállyal, amely patrícius- és plebeiuscsaládok alkotta eliten belül osztotta meg a hatalmat. Hasonlóképpen magyarázható, hogy P. Deciusszal szemben őt teszi meg a hagyomány vezérszónoknak 300-ban, a **lex Ogulniáról** szóló vitában. Ez a törvény - mint fentebb már volt róla szó - megnyitotta a plebeiusok előtt az **augurok** és a **pontifexek** testületét, megszüntetve az utolsó különbséget is a nobilitas patrícius és plebeius tagjai között, és növelve az állam irányítását kezében tartó római arisztokrácia egységét.

A lex Hortensiának, a plebeius-patricius küzdelmek záróakkordjának sem az ideje, sem elfogadtatásának körülményei nem világosak. A hagyomány szerint valamikor 289 és 286 között az adósságai miatt elkeseredett városi plebs újra (és egyben utoljára) a **secessio** eszközéhez folyamodott Q. Hortensius plebeius politikus, akit azért neveztek ki dictatornak, hogy a secessiót visszafordítsa, ennek a törvénynek az elfogadtatásával vezette vissza a népet a városba. A törvény a concilium plebiseken született határozatokat, a plebiscitumokat egyenrangúvá teszi az egész nép gyűlésein elfogadott lexekkel *(„ut quod plebs iussisset, omnes Quirites tetterei"* - Plin., *n. h.,* IX, 36, vagy: *„ut plebiscita universum populum tenerent"* - Gaius, **1,**3). Míg a római jog elveinek megfelelően korábban a patríciusok nem érezték magukra nézve kötelezőnek a plebs döntéseit, ezután rájuk is kiterjedt a plebiscitumok hatálya. Erre az időre tehetjük a concilium plebis és a comitia tributa összeolvadását, megszűnt ugyanis a tribusok szerint szavazó két gyűlés politikai súlyában lévő különbség.

A Gaiusnál és Pliniusnál fennmaradt szöveggel, illetve egy Macrobiusnál olvasható, valószínűleg idevonható kiegészítéssel sok kutató nem elégszik meg, és a lex Hortensia lényegét a senatusi jóváhagyás, az auctoritas patrum eltörlésében látja. A lényeg - a népgyűlés, azaz a nép szuverenitásának megerősítése, illetve elismerése - ugyanaz. Más kutatók ugyanakkor szívesebben ragaszkodnak a fennmaradt szöveghez, főképp, mivel az auctoritas patrum ekkor még - ha korlátozottan is - szükséges volt a comitia tribután és a comitia centuriatán (lásd fentebb), vagyis a concilium plebis eszerint a populus gyűléseivel nem egyenjogúvá, hanem náluk magasabb rendűvé vált volna. Szembeötlő, hogy az egyik 339-es lex Publiliát ismétli meg a lex Hortensia. De ez nem feltétlenül a forrásaink hibája, valamiféle duplikátum, hanem a római politikai küzdelmek, illetve a törvényhozás sajátossága, hogy kijátszott (vagy az egyik fél által kijátszani vélt), be nem tartott törvények újfent politikai kérdéssé válnak, és egy újabb törvénnyel próbálnak érvényt szerezni nekik. Ennek a gyakorlatnak a kialakulásához hozzájárulhatott az is, hogy a római törvények jelentős része lex imperfecta volt, vagyis nem rendelt szankciót a törvényhez.

Míg a törvény államjogi célja világosnak látszik, a politikai célt és a körülményeket nehezebb átlátni. Kétségtelen, hogy a 326. évi lex Poetilia nem tette semmissé az eladósodás problémáját, és nem számolta fel teljesen az adósrabszolgaság kereteit. Ez a kérdés a legszegényebbeket, tehát a zömmel a négy városi tribusba sorolt rétegeket érinthette. Mint láttuk, 304 óta a közben már harmincegy tribus szavazatai alapján döntő népgyűlésen - lett légyen az concilium plebis vagy comitia tributa - az ő szavuk nem nagy súllyal esett latba. Éppen ezért furcsa, hogy a lex Hortensiával vissza lehetett hozni őket a Ianiculumról, az utolsó secessio helyszínéről. Elképzelhető tehát, hogy az annalista hagyomány csak ideillesztette a plebeius-patricius küzdelmeket végigkísérő és a 2-1. század küzdelmeiből is jól ismert problémát. Ha tehát a végeredményből, a lex Hortensiából indulunk ki, akkor a maga huszonkilenc tribus rusticájával a concilium plebist uraló kisbirtokos parasztság komoly politikai válságba forduló elégedetlensége lehetett a kiváltó ok. A birtokos parasztságot, amely ekkor megfelelő cenzussal rendelkezik ahhoz, hogy nehézgyalogosként szolgáljon, ebben a korban nem annyira az eladósodás fenyegeti - sikeres zsákmányszerző háborúk után vagyunk, amelyek nem az ager Romanust pusztították, és a parasztságot csak rövid időre vonták el a gazdálkodástól -, mint inkább a megszerzett földek felhasználásával lehetett elégedetlen.

A plebeiusok ilyetén felosztása a vidéki és városi tribusok megkülönböztetésén túl sem idegen forrásainktól. Livius a korábban már idézett helyen (IX, 46), ahol a tribusrendszer 304. évi visszaigazításáról szól, így fogalmaz: „Ettől kezdve a polgárság két részre szakadt; más célt követett a népnek a derekabbakat támogató és tisztelő, romlatlanabb része, s mást a forumi factio." A római politikától - illetve általa-

ban a politikától - sem lenne idegen az a megoldás, hogy megoszt egy társadalmi csoportot, és kedvezményeket nyújtva egyezik ki annak mérsékeltebb, ráadásul ez esetben erősebb felével.

Ha a plebeius-patricius küzdelmek szempontjából nézzük, a lex Hortensia rendkívül jelentős lépés, ha azonban a 3. századi politika, illetve a köztársaság klasszikus korszakának fejlődése felől vesszük szemügyre, összetettebb az értékelése. A plebiscitumok ilyen elismerése, illetve minden olyan lépés, amely megerősítette a népgyűlések, vagyis a polgárok ott kinyilvánított akaratának tekintélyét, fontos eleme volt a társadalmi békének, annak a szilárdságnak, amely a köztársaságot egészen a 2. század végi válságig jellemezte. Másfelől a népgyűlések és az azokon részt vevő polgárok akaratnyilvánítása több módon is korlátok közé volt szorítva. Egy konkrét eszközt épp a lex Hortensia kiegészítéseként foglaltak törvénybe (Macrobius, *Sat.,* I, 16, 14 és 30), megtiltva törvényhozó gyűlések tartását vásárnapokon, amikor is sok plebeius érkezett a városba vidékről. (A 318-ban beiktatott tribus Falerna már 150 kilométerre feküdt Rómától!) A népgyűlések tribusonként és centuriánként szavaztak, maguktól nem gyűlhettek össze, javaslatokat nem tehettek, és vitára sem volt módjuk: egyszerűen elfogadhatták vagy elutasíthatták a gyűlést összehívó magistratus javaslatait. Mondhatjuk, hogy a comitia centuriata a főbb magistratusok választásával nagyon nagy hatalom volt, de a jelölteknek valójában csak nagyon szűk köréből válogathatott, igazán döntő jelentőségű eszköz tehát nem volt a kezében. Ez különösen igaz a 3. század elejétől, amikor is - mint már korábban szó volt róla - alapvetően átalakult a hivatalviselés rendszere, és megszűnt az a korábbi évtizedekre jellemző gyakorlat, hogy egy-egy politikus általában többször is viselt consuli címet. Ez a változás számunkra a senatus és a magistratusok már érintett hatalmi viszonyán túl a köztársaság politikai rendjének egy lehetséges változása, egyes görög polisokban lejátszódó demokratizálódás előtt zárja le az utat.

A PLEBEIUSEMANCIPÁCIÓ FŐBB ÁLLOMÁSAI

494		Secessio. A plebeiusok mozgalmának megszerveződése (néptribunusok, aedilis plebisek, concilium plebis)
451-450		XII táblás törvények
445	lex Canuleia	A plebeius-patricius házasság tilalmának megszüntetése
367	leges Liciniae-Sextiae	Pebeius is viselheti a consuli tisztséget
		Az ager publicusból nem bérelhető több 500 iugerumnál
		Az adósok által már kifizetett kamatot bele kell számítani a hitel törlesztésébe
342	lex Genucia	Az egyik consult a plebeiusok közül kell választani
339	leges Publiliae	Az egyik censort a plebeiusok közül kell választani
		A plebiscitumok az egész államra érvényesek
		A comitia centuriata elé kerülő törvényjavaslatokat a senatusnak előre kell véleményeznie
326	lex Poetilia	Az adósrabszolgaság eltörlése

318 után	lex Ovinia	A censoroknak minden census alkalmával ki kell egészíteniük a senatus létszámát
300	lex Ogulnia	Az augurok s pontifexek testületeit felerészben plebeiusokból kell felállítani
287	lex Hortensia	A comitia tributa szerepének megerősítése

FOGALMAK

adósrabszolgaság
auctoritas patrum
augur
censor
clicns
comitia centuriata
cursus honorum
dies fasti
emancipáció
fasti triumphali
f orumi f actio
gens
lectio senatus
legis actio
lex Hortensia
lex imperfecta
lex Ogulnia
lex Ovinia
lex Publilia
libertinus
patrícius
plebeius
plebiscitum
pontifex
secessio
lex Poetilia

KRONOLÓGIA

314 Bírósági vizsgálat választásokat befolyásoló nobilisek ellen
312 Appius Claudius Caecus censorságának kezdete

A SENATUS ÉS RÓMA

A senatus háromszáz tagja és családjaik alkották a római társadalom legfelső rétegét, de Róma növekedésével és gazdagodásával kialakul egy olyan csoport, amelynek tagjai ugyan nem tartoztak a senatorok közé, de vagyonuk és társadalmi pozíciójuk azokéhoz mérhető, és semmiképpen sem hasonlítható a kisbirtokos parasztok vagy egyszerű iparosok anyagi vagy társadalmi lehetőségeihez. Másik megközelítésben: az új elit kialakulása átalakítja a társadalom felsőbb régióját, értelemszerűen megjelenik az a csoport, amelyik kívül maradt a senatus és a hatalom sáncain. Ez a csoport társadalmi pozícióra, a köznéptől való elkülönülésre tartott igényt, és törekvésük sikeres volt, belőlük fejlődik ki fokozatosan a 3-2. század folyamán a lovagrend, a római társadalom második kiváltságos csoportja, a maga megkülönböztető jelvényeivel, valamint jogaival és kötelességeivel. Ennek a fejlődésnek a kezdetét és a korai állomásait nem ismerjük, maga a lovagok, az equites jelentése sem egyértelmű a Gracchusok koráig. Katonai jelentésén (lovas harcosok) túl, de avval összefüggésben általános megjelölése lehetett az előkelőknek, a leggazdagabbaknak, akik közül kiemelkedtek a legelőkelőbbek, a senatorok. Tehát a tekintélyes vagyonnal rendelkezők renddé fejlődése egyszerre történik (definiálódik) a senatori rend felé,

és lefelé, a közemberek felé. Forrásaink lovagoknak (equites) nevezik sokszor a szövetséges városok, illetve municipiumok előkelőit, akik közül sokan Rómába költözve integrálódtak a római arisztokráciába, első lépésként (generációban) nem a senatusba, hanem csak az alatta elhelyeszkedő csoportba kerülve be.

A senatusi tagság éles határvonalat húzott a római társadalmon belül, de ez a határ nem volt áthághatatlan, hiszen a senatori arisztokráciának is - mint minden önmagát fenntartani akaró szűk társadalmi csoportnak - folyamatosan vérfrissítésre volt szüksége, és a lex Ovinia kötelezte is a senatust, hogy mindig egészítse ki magát 300 főre. Tehát a római elit nem zárkózott el a felemelkedni vágyók elől, csak lassította és ellenőrizte a társadalmi mobilitást. A 3-2. században olyan karrier, amely nem senatori családból indul, de egészen a consulságig ível, nagyon kevés van. Az ilyen különleges pályát befutó politikusokra külön kifejezésük is volt a rómaiaknak, őket **homo novusoknak** (új emberek) nevezték. Annál gyakoribb volt a többlépcsős, több generáción keresztül való felemelkedés: egy vagyonos család rokoni és baráti kapcsolatokat épít ki senatori családokkal, tagjai a lovasságnál senatorok fiaival szolgálnak együtt. Majd kisebb hivatalokra pályáznak sikeresen, és így bekerülnek a senatusba is, ha itt sikerül gyökeret ereszteniük, akkor már csak egy lépés, igaz, nagy lépés a szűkeb értelemben vett nobilitasba való bekerülés, a consulság elnyerése. Az arisztokrácia viszonylagos zártságának őrzését és az utánpótlás biztosítását együtt szolgálta az **adoptio,** az örökbefogadás Rómában rendkívül elterjedt rendszere.

Az a körülmény, hogy a hatalom és a politizálás súlypontja a senatusba kerül, kiegyensúlyozottá és alapvetően sikeressé tette (legalábbis egy-kétszáz évig) a res publica irányítását, mind a kül-, mind a belpolitikában. A senatusban halmozódott fel és őrződött meg mindaz a tapasztalat, amely a korábbi döntések, hivatalviselések, konfliktusok révén összegyűlt. És ettől a tudástól, a korábbi sikeresnek bizonyult döntésektől nem függetlenül a senatusban megvan a kellő tekintély (auctoritas), hogy mind a népgyűlés döntéseit, mind a magistratusok munkáját kontrollálni, illetve befolyásolni tudja. Továbbá ennek a tekintélynek nagy szerepe van a senatus hatalmának elfogadtatásában, valamint az eliten belüli politikai egyensúly megőrzésében is. Mindez érthetővé teszi a censorok által végzett **lectio senatus** (a senatus összeállítása) fontosságát. A megfelelő tagok beválasztása, de főképp a méltatlanok eltávolítása egyfelől segít fenntartani ennek a testületnek a tekintélyét a közemberek előtt, másfelől eszközül szolgál a politikai elitnek azokkal a tagjaival szemben, akik áthágják a res publica írott vagy íratlan szabályait.

Censori régimen morum annak az eljárásnak a neve, amelynek során a censorok egy senatornak (illetve elvben bármelyik polgárnak) a viselkedését vizsgálják, és ez alapján kizárják a senatusból, illetve felmentik, ha ártatlannak bizonyul. A *régimen morum* kifejezés a **móres:** a szokások, viselkedési normák felügyeletét, az azok feletti ítélkezést jelentette. Ezek a normák szinte mindenre kiterjedtek, a luxus tiltásától a családtagokkal szemben elvárt he-

lyes viselkedésig, de elsősorban a politikai játékszabályokat jelen tették. Ugyanis ezek betartása biztosította törvények helyett a res publica, a politika működését. A censor nemcsak a senatorok viselkedését vizsgálta, elvben egy közönséges polgárt is büntethetett magatartása miatt, áthelyezhette egy előkelőbb tribus rusticából a négy városi tribus valamelyikébe. De a senatorokon kívül a régimen morum lényegében csak a lovagrendet érintette. Egyrészt az alapvetően a megszégyenítéssel, a társadalmi rang elvételével büntető censor csak a társadalmi ranggal rendelkezőkkel szemben léphetett fel sikeresen. Másrészt, mivel a mos maiorum alapvetően a politizálás szabályait és az ehhez szorosan kapcsolódó viselkedésmintákat jelentette, gyakorlatilag csak az elitre vonatkozott: a res publica irányítóira, a senatori rendre, illetve arra a szélesebb arisztokráciára, amely vagyona, életvitele, kapcsolatai, formálódó kiváltságai (lovagrend) révén kapcsolódott ehhez a szűk csoporthoz.

A politikai elithez való tartozás elengedhetetlen feltétele volt Rómában a móres ismerete és betartása. A köztársaság válságának időszakában már egyszerre találkozunk ezeknek a politikai normáknak az áthágásával, illetve avval a próbálkozással, hogy a már nem működő íratlan szabályokat lexekkel pótolják. Arra természetesen már korábban is van példa, hogy - elégtelennek érezvén a közösség kontrollját, illetve a censor felügyeletét - törvényben szabályozzák a res publica működésének valamelyik elemét. Ilyennek tekinthetjük a 180-ban született **lex Villia annalist,** amely szabályozta a cursus honorum rendjét, vagyis megszabta, hogy milyen sorrendben, hány évesen, hány év kihagyással lehet pályázni az egyes hivatalokra. Ez bizonyosan olyan dolog volt, amelyet a **3.** században kellő mértékben szabályozott a politikai illem: tapasztalatlan ifjak nem tolakodtak magasabb hivatalokért. De a hannibáli, valamint a rá következő háborúk által teremtett helyzet lazított az ezt szabályozó normákon.

A politikai normák megléte és betartása természetesen nem a politikai küzdelmek hiányát, csak azok kordában tartását jelentette. A senatus a különböző érdekek, valamint kül- és belpolitikai elképzelések ütközésének helyszíne, ahol a végső, a pillanatnyi erőviszonyoktól függő döntések kialakulnak. Állandó vagy akár hosszabb életű politikai formációk nem alakulnak ki az atyák között, forrásainkból inkább egy-egy tekintélyesebb politikus köré hosszabb-rövidebb ideig tömörülő csoportok rajzolódnak ki. Ezeknek a csoprtoknak fontos, de egyátalán nem törvényszerű és kizárólagos rendező elve a családi, nemzetségi kapcsolat.

Hasonlóan a görög polisokhoz, a római politikai küzdelmekben is nagy szerep jut az igazságszolgáltatásnak (és ahogy haladunk előre a köztársaság történetében, ez a szerep egyre nagyobb). Peres eljárás során sikeres szónoklattal a politikai ellenfél fölé kerekedni, vagy akár csak gyanúba keverve, politikai súlyát csökkenteni, rendkívül hatásos, bár kétélű politikai fegyver. Hatásosságára az egyik legjobb pél-

da a Scipio-perek, amelyeknek eredményeként Publius Cornelius Scipio Africanusnak, a zamai győzőnek, princeps senatusnak (a senatus „elnökének") a tekintélye felemésztődik, és a politikus kénytelen elhagyni Rómát és a politikát. így fivérét, Luciust (aki el sem indul) és unokaöccsét sem tudja támogatni, hogy censornak válasszák 184-ben, mint ahogy azt sem tudja megakadályozni, hogy a Scipiók ádáz ellenfelét, Catót megválasszák ugyanerre a tisztségre. Ezekről a perekről sok forrásunk van, de az általuk adott kép zavaros és ellentmondásos mind a perek számában, jellegében, mind a vádlók, sőt a vádlottak személyében. Az bizonyos, hogy a Scipiókat az III. Antiochos ellen vezetett hadjárat (lásd 217. o.) pénzügyei kapcsán vonták kérdőre, és a források nagy része egyetért abban, hogy a támadás hátterében Cato állt. Valószínűleg három ügy volt, kettő 187-ben, a harmadik pedig egy-két évvel később, úgy időzítve, hogy csökkentse a Scipio-klán esélyeit a censorválasztáson. Míg az első támadásnak a senatus volt a terepe, a másik kettő ténylegesen bírói ügy volt. Ez utóbbi kettő közül az elsőben Africanus fivére, Lucius volt a vádlott, míg az utolsóban magát Africanust szólították volna a vádlottak padjára, de - valószínűleg hihetünk a hagyománynak - nem jelent meg Rómában a tárgyaláson. És mivel hamarosan meghalt vidéki birtokán, maradék tekintélye elegendő volt arra, hogy megszüntessék ellene az eljárást.

Az első Scipio-„per" több ókori szerzőnél is olvasható leírásában a senatusban felszólítják Africanust, hogy számoljon el a fegyverszünet fejében Antiochostól kapott és a katonáira költött 3000 talentummal, amit ő visszautasít, mondván, foglalkozzanak inkább azzal a 15 000 talentummal, ami az ő révén folyt be a kincstárba (ennyit kellett a békefeltételek szerint Antiochosnak fizetnie), illetve azzal, hogyan lettek Afrika, Ázsia és Ibéria urai. A számlakönyveket pedig mindenki szeme láttára összetépte.

A történet, amelyben Scipio látványos gesztussal visszautasítja, hogy őt (Róma megmentőjét) kérdőre vonják, nemcsak jellemző, hanem valószínűleg igaz is. A kérdést eredetileg természetesen nem Africanusnak, aki csak legátus volt 190-ben, hanem testvérének, a sereget vezető Luciusnak tehették fel, ugyanakkor mindenki számára világos volt, hogy ki az igazi célpont, és Africanus is e szerint reagált. Ez a támadás nem egy per része, hiszen a senatusban zajlik, aminek semmilyen bírói funkciója nincs, ellenben egy senator (vagy egy néptribunus) feltehet itt bármilyen államügyre vonatkozó kérdést. A pénzösszeg sem pontos, a Scipióknak csak 500 talentummal kellett elszámolniuk (Scipio szerint természetesen egy asszál sem). A túlzásokat ennek és a másik két ügynek a leírásában Scipio személyének és az ügy fontosságának köszönhetjük. Két kérdés tette exemplummá ezeket az ügyeket: viselkedhet-e Róma ilyen méltatlanul a zamai győzővel, illetve kivonhatja-e magát bárki az igazságszolgáltatás alól a res publicaban?

A Scipio-pereknek maga a tárgya is roppant fontos, rávilágít a senatus és a hadvezérek közötti egyik lehetséges konfliktusra. Ahogy egyre nagyobbak a háborúk, egyre távolabb zajlanak, egyre gazdagabb ellenfelek ellen, a hadvezérek önállósága is megnő. A senatusnak még vannak eszközei a hadvezér ellenében, a triumphus megszavazásán-megtagadásán túl, épp a pénzügyek kézben tartása, de legalábbis firtatása. Ebben az esetben a pénzügyi probléma az lehetett, hogy az Antiochos által rögtön a fegyverletételkor még a Scipióknak kifizetett 500 talentum zsákmánynak tekintendő-e, mert akkor a hadvezér rendelkezik felette, vagy pedig már a hadisarc, a békefeltételek része, mert akkor már a kincstáré, és a senatus, illetve a quaestor felügyeli.

Scipio rendkívüli sikerei és ezáltal elért tekintélye révén különleges szerepre tart igényt az államban, de evvel a senatus, illetve a többi nobiles hatalmát, tekintélyét fenyegeti. A perek, illetve a senatusbeli kérdőre vonás éppen avval érik el céljukat, hogy Scipio nem hajlandó rájuk egy „mezei" senatorként reagálni. Szemben a még kilencvenévesen is élvezettel pereskedő Catóval, Scipio pályája és élete végén visszahúzódik vidéki birtokára, ahol - és a rómaiak számára így lesz kerek a történet - 183-ban, ugyanabban az évben, mint Hannibál, meghal.

FOGALMAK

adoptio	equites	lex Villia annalis
Censori regimen morum	homo novus	lovagrend
	lectio senatus	móres

KRONOLÓGIA

190 Lucius Cornelius Scipio consulsága, magnésiai győzelem
187 Scipio-perek első két felvonása
184 Cato censor
183 Hannibál és P. Cornelius Scipio halála
180 Lex Villia annalis

A 4. és 3. század gazdasága

A samnis és pyrrhosi háborúk megváltoztatták Itália képét, a háborús zsákmány pedig megváltoztatta magát a Várost. Róma nemcsak hatalmát terjesztette ki egész Itáliára, hanem át is alakította azt, régi települések, egész népek tűntek el, miközben új városok születtek a félsziget stratégiai pontjain. Megváltozott egyes területek lakosságának összetétele és földbirtokszerkezete. Az egyes régiók közötti évszázados kapcsolatokat újradefiniálja a Róma központú Itália képe, amelyet folyamatosan erősítenek az épülő új utak.

A háborúk legfontosabb zsákmánya a föld és az emberek voltak. 338 és 264 között az ager Romanus, az állam (ager publicus), illetve a polgárai által birtokolt föld ötszörösére növekedett, a római állam lakossága pedig a háromszorosára, így a már teljes egészében szövetségi rendszerükbe tartozó félsziget területének 20 százaléka volt az övék, és a tejes itáliai lakosság 30 százaléka volt római. Nem tartozott a római államhoz, de mégis hozzászámíthatjuk a Rómát közvetlenül gyarapító földekhez a coloniaalapítással annektált területeket. Hatvan év alatt (lásd a táblázatot) ezekre a coloniákra 70 ezer férfi és családjuk telepedett ki, körülbelül 7 ezer négyzetkilométert kiszakítva a szövetségessé tett államokból. A római államhoz csatolt és eredeti tulajdonosaitól elvett földeket vagy kiosztották egyéni birtokként szegényebb római polgárok között - újabb és újabb tribusokat szervezve -, vagy állami tulajdonba vették, ager publicusszá vált, amit az állam bérbeadással hasznosított.

LATIN COLONIÁK KR. E. 334 ÉS 263 KÖZÖTT

ALAPÍTÁS DÁTUMA (KR. E.)	COLONIA	TÁJEGYSÉG	FELNŐTT FÉRFI LETELEPÜLŐK SZÁMA	TERÜLET (km^2)
334	Cales	Campania	2 500*	100
328	Fregellae	Latium	4 000	305
314	Luceria	Apulia	2 500*	790
313	Saticula	Samnium	2 500	195
	Suessa Aurunca	Latium	2 500	180
	Pontiae	Latium	300	10
312	Interamna	Latium	4 000*	265
303	Sora	Latium	4 000*	230
	Alba Fucens	Közép-Appenninek	6 000*	420
299	Narnia	Umbria	2 500	185
298	Carseoli	Közép-Appenninek	4 000*	285
291	Venusia	Apulia	6 000	800
289	Hadria	Közép-Appenninek	4 000	380
273	Paestum	Lucania	4 000	540
	Cosa	Etruria	2 500	340
268	Ariminum	Umbria	6 000	650
	Beneventum	Samnium	6 000	575
264	Firmum	Picenum	4 000	400
263	Aesernia	Samnium	4 000	385
Összesen			71300	7 035

A számok becslések, a *-gal jelöltek kivételével, amelyek Liviustól származnak.
Forrás: *CAH,* VII, 2, változtatásokkal.

A háborúk során földön kívül is óriási zsákmánnyal - ingóságok, élelmiszerkészletek, hadisarcok - gyarapodott Róma. Ezek egy részét szétosztotta polgárai és szövetségesei között, más részéből az újabb háborúkat finanszírozta, de jelentős hányada Róma kiépítésére, világvárossá formálódására fordítódott. Az etruszk királyok idejét - a városépítészet első nagy korszakát - követő hosszú szünet után a város a

4. század második felében indult újra lendületes fejlődésnek. A szakirodalom számára a templomépítés a gyarapodás legjobban megragadható mutatója, az irodalmi források, amelyek ebben a kérdésben megbízhatóak, 302 és 264 között tizennégy templom építéséről számolnak be, és ezeknek a templomoknak a sora tovább bővíthető azokkal, amelyek csak a régészet révén ismerhetőek. Liviusnál sokszor találkozunk a következő leírással: X. Y. consulként *a* ... hadjáratban fogadalmat tett... isten templomának felépítésére, amit censorsága alatt, a hadizsákmányból be is váltott.

A rohamosan növekvő lakosság vízigényét vízvezetékek építésével elégítette ki a város vezetése. A Claudius által 312-ben építtetett Aqua Appiát az Anio Vetus követi, amelyet M. Curius Dentatus kezd el építtetni 272-ben a háborús zsákmányból. De ebben az időben kap lendületet Rómában a Tiberis parti kikötő fejlesztése is. A Portus Tiberinus fejlesztését elsősorban a város gabonaigényei indokolták, ekkor már túl nagy volt Róma, hogy a környék földjeiről ellássa magát. Ostia ebben az időben még csak a Tiberis torkolatát védő kis erőd, amely csak jóval később fog Róma tengeri kikötőjévé válni.

A Portus Tiberinus kiépítése csak az egyik eleme annak a figyelemnek, amelyet Róma fordított lakosainak gabonaellátására. Egy nagyra nőtt ókori város - a görög polisok is ellenőrizték a gabonakereskedelmet - már nem tudta magát gabonával ellátni a település közelében elterülő földekről. A kérdés érzékeny volta miatt ezt az alapélelmet az ókori államok sohasem bízták teljesen a piaci mechanizmusokra, a kereskedőkre - olyan nagy volumenű beszerzésről, szállításról, raktározásról volt szó, amelyhez az állam szervezőereje kellett, illetve ez kiegészült a szegények ingyen- vagy olcsó gabonával való ellátásának megszervezésével is. Az, hogy a gabonakereskedelemben csak korlátozottan érvényesülhettek a kereslet-kínálat törvényei, alapvetően rányomta a bélyegét az ókori árucserére, piac egészére.

Itália kevésbé urbanizált területein a rabszolgák jelentették a legfontosabb zsákmányt, de természetesen a görög városokból is kerültek hadifoglyok Rómába. Nagy tömegek - ami a nagyságrendet illeti, nincs okunk megkérdőjelezni Liviust, aki tízezrekről beszél - rabszolgává tételét hatalmi-politikai szempontok is indokolták: a lakosság kiirtásához hasonlóan egy-egy problémásabb terület „pacifikálását" is szolgálta ez az eszköz, másrészt a Rómába kerülő és ott egy idő után felszabaduló rabszolgák polgárként és a városi plebs részeként integrálódtak az államba. Megint csak Appius Claudius Caecus politikai programjának összetettségével szembesülünk, aki censorként a tribusrendszert átszervezve igyekezett Róma felduzzadt lakosságát szavazatuk súlyának megnövelésével igazi polgárokká tenni.

Ugyanakkor a gazdasági szempontok is nyilvánvalóak. A rabszolgák egy része Rómában a gazdagok háztartásaiba került, hozzájárulva evvel ahhoz, hogy Róma is hasonló jellegű várossá váljon, mint a hellenisztikus nagyvárosok a keleti Medi-

terráneumban. A nagy városok egyrészt mint a vagyonos réteg lakóhelyei, másrészt mint ipari és kereskedelmi központok nagy tömeg rabszolgát, illetve szegény szabadot képesek eltartani. A rabszolgák másik részét a mezőgazdaságban dolgoztatták. Nincsenek megbízható adataink arra, hogy a 3. század első felében milyen volt a nagy- és kisbirtok aránya például Róma környékén, valamint hogy a nagybirtokosok földjein milyen arányban dolgoztak rabszolgák, így ezt a kérdést csak közvetett bizonyítékok segítségével közelíthetjük meg.

Nagyszámú, idegen származású rabszolgát foglalkoztató nagy-, illetve középbirtokról forrásaink csak a 2. századra vonatkozóan kezdenek beszélni, de ez nem zárja ki, hogy már korábban is jelentős számban alkalmaztak a földeken rabszolgákat. Ez esetben két szempontot érdemes figyelembe venni a források mérlegeléséhez. Az egyik, hogy a punokkal és a hellenisztikus államokkal vívott háborúk olyan jelentős mértékben alakították át Itáliában a szabad és rabszolga munkaerő arányát, hogy ez az 1. századi szerzők elől „kitakarta" a korábbi változásokat. Ezt erősítette az is, hogy az életforma drasztikus változását a római hagyomány későbbre tette, és a pun háborúk előtti várost még romlatlan paraszti közösségnek akarta látni, ahol még nincsenek nagy vagyoni különbségek, és a senatorok is maguk művelik birtokukat. A másik szempont, hogy a római történetírókat alig érdekelték a múltjuknak azok a jelenségei, amelyeket a mai tudomány gazdaságtörténetként interpretál. A hadsereg utánpótlásának problémái, a városokba áramló nincstelenek, rabszolgalázadások és hasonló kérdések kapcsán foglalkoztak csak a szabad-nem szabad munkaerő és a kisbirtok arányának csökkenése problémakörével, amely a történelmet már láthatóan formáló erőként csak a 2. században jelentkezett.

Hogy 326-ban eltörölték az adósrabszolgaságot, nemcsak a plebeiusok emancipációjának fontos lépéseként értékelhető, hanem felveti az így kieső (illetve fölöslegessé vált) munkaerő pótlásának kérdését is, amelyre a kézenfekvő választ a hadjáratokkal szerzett rabszolgák nyújthatják. A szabad munkaerő hiányához vezettek maguk a háborúk is, egyrészt a rendkívül komoly véráldozat miatt (az új területekkel együtt bekebelezett polgárok ezen nem változtattak), másrészt a coloniaalapítások során kitelepítették annak a nincstelen, de legalábbis életképtelen kisbirtokkal rendelkező rétegnek a jelentős részét, amelynek munkájára mint adósrabszolgáéra vagy bérmunkáséra számítani lehetett volna. Egyfajta lakosságcsereként is leírható a hódítás: latiumi parasztok azon a földön lesznek colonialakosként földbirtokosok, amelynek lakossága rabszolgaként Rómába került (és ott részben egy vagy két generáción belül felszabadulva, polgárrá válik, majd kitelepül egy coloniába). A néhány évtized alatt megháromszorozódó városi népesség ráadásul fel kellett, hogy értékelje Róma térségében a földeket, folyamatosan növekvő piacot teremtve a mezőgazdasági terményeknek, ami kedvezhetett a rabszolgákkal hatékonyan piacra

termelő nagyobb birtokok létrejöttének. Az olyan társadalmakban, ahol egyrészt a földművelés és állattenyésztés a gazdaság alapja, másrészt - ettől természetesen nem függetlenül - az arisztokrácia gazdagsága és hatalma elsősorban a földbirtokban tárgyiasul, folyamatosan nyomás nehezedik a kisbirtokos rétegre, amelynek gazdasági ráadásul a megfelelő tartalékok híján inkább ki vannak szolgáltatva a természeti csapásoknak, háborús pusztításoknak. Az a folyamat, amelynek során Itália egyes területein (de nem egész Itáliában!) a földbirtokszerkezet átalakul, a kisbirtokok száma csökken, és helyüket nagyobb birtoktestek foglalják el, csak a 2. században erősödik fel, de lényegében a köztársaság egész történetében jelen van, és a fentebb vázolt tényekhez - coloniákba való kitelepítés, rabszolga-munkaerő rendelkezésre állása - kapcsolódóan a 3. század első felének gazdaságtörténetét is alakította.

A Porticus Tiberinus forgalma nemcsak gabonára korlátozódott, ahogy a gazdaság sem csak a mezőgazdaságot jelentette. Róma a 4. század végén már egy virágzó ipari és kereskedőközpont, és nagy lakossága révén fontos piac, amelynek hatással kellett lennie a környező földek termelésén túl a gazdaságok szerkezetére is. Olyan város volt, amely messziről vonzotta az árukat és a mesterembereket, illetve maga is távoli helyekre eljutó árukat állított elő. Több jellegzetes kerámiatípus, például a genucilia tányérok képviselik a római ipart Közép-Itáliában, illetve a Nyugat-Mediterráneum partvidékén. Kevés nagyméretű bronztárgy maradt ránk ebből az időből, de az irodalmi források erre az időre teszik a köztéri bronzszoborállítások kezdeteit. A háború teremtette szükséglet, a fegyverzet előállítása is folyamatos és stabil ösztönző tényezője volt Róma iparának. A Karthágóval kötött szerződések - erre a korszakra esik a második, 348-ban, amelyet Livius közlése szerint 305-ben újítanak meg - természetesen elsősorban Karthágó kereskedelmi érdekeit védik, de számításba veszik a Rómából, illetve a Róma szövetségi rendszerébe tartozó városokból Szicíliába és Afrikába irányuló hajóforgalmat is.

Míg az itáliai görög városokban nem sokkal az anyaországi megjelenés után elkezdődik a pénzverés, és görög mintákat követve már a 4. század elején is feltűnik Itália más területein, addig Rómában viszonylag későn kezdik el használni ezt a görögöktől átvett újítást. Az első római érméket még nem is a városban, hanem Campaniában verik. Néhány darab bizonytalan keltezésű bronzérme a neapolisi pénzek változata csupán, és a görög betűkkel rajtuk lévő RÓMAION felirat különbözteti meg őket a hasonló nápolyi érméktől. A következő veret is campaniai műhelyre vall, de már egyértelműbben tükrözi a megrendelő kilétét, illetve azt a felismerést, hogy a pénz médium, olyan eszköz, amely alkalmas Róma hatalmát szélesebb körben ismertté tenni. Ennek a 4. század legvégén készült érmének az anyaga ezüst, előlapján Mars-fej, hátlapján lófej és ROMANO felirat található. Nagy mennyiséget vertek belőle, de főképp Campaniában használhatták, Róma környékéről nem került elő. Ez az egyszeri nagy mennyiségű érme valamilyen nagyszabású építkezésre vagy katonai akcióra utalhat. A vert pénz alkalmazása mögött ugyanis ebben az esetben sem a csere, hanem valamilyen nagy mennyiségű zsold vagy munkabér kifizetése állhatott.

A via Appia 312 és 308 között folyó építése jelentené az időpont és az érme szóródása alapján a legkézenfekvőbb megoldást. Ha ez igaz - a kutatás egy része szkeptikus -, az természetesen azt is jelentené, hogy a Rómából és környékéről érkező munkásokat aes per libram, súlyra mért bronzzal fizették ki, a régi metódust használva. A fizetőeszközök ilyen együttes alkalmazása egyrészt a pénztörténet szempontjából érdekes, másrészt újfent felhívja a figyelmet a vert pénzérme mint propagandaeszköz fontosságára. Róma Itália azon felének akarta megmutatni magát, amely az érmepénzt már régóta használta; a hellenisztikus világnak olyan eszközét veszi tehát át, amelylyel jelzi a barbaricumtól való tudatos átlépését a civilizált városok közé. Nyilvánvaló érdekesség még, hogy egy további újítással egészítené ki Appius Claudius Caecus sokoldalú munkásságát.

A pyrrhosi háborúk nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy egész Itáliában - még az olyan, a fejlődés elől elzártabb területeken is, mint a belső samnis hegyvidék - elterjedjen és megszilárduljon a pénzforgalom, ami a háború emberigényével és kiterjedtségével magyarázható. Pyrrhos, a görög városok, illetve Róma - utóbbinak még továbbra is Campaniában gyártott - pénzei nagy mennyiségben forognak Közép- és Dél-Itáliában. Ugyanakkor Pyrrhos, illetve a háború ezüstigényét jól jelzi, hogy több görög városnak csökkentenie kell pénzei nemesfémtartalmát, sőt esetleg fel is kell hagynia a pénzveréssel. Ebben az időben jelenik meg a görögökkel gyártatott vert pénz mellett egy római sajátosság is: az öntött érme, az aes grave. Ezeknek a bronzkorongoknak a súlya és a mérete rendkívül nagy: alapegységük egy font (kb. 30 dkg), átmérőjük öt centiméter körüli. Ezek súlyukkal a korábbi római fizetőeszközhöz kapcsolódnak, ugyanis megfelelnek egy asnak/aesnak (annak eredeti értelmében, mert a későbbi érmelésben az egyhuszonnegyed font súlyú rézből vert érme, a legkisebb értékű pénzdarab neve lesz), vagyis a vert pénz mintájára formálják a korábban csak súlyra mért fém alapegységét. Az öntött minta különböző istenek és istennők feje, például Róma istennő sisakos feje, amely megtalálható több Campaniában veretett didrachma-sorozaton is. A sisakos fej melletti vonás az egyet jelöli, vagyis egy teljes asról van szó. Az ast tizenkét részre, tizenkét unciára osztották, és ennek többszörösei szolgáltak váltópénz gyanánt, a két pötty például a sextanson volt, amely kétunciás volt, vagyis egyhatoda az ásnak.

Hosszú számítással kell, hogy a római gyermek
fillérjét száz részre felossza. - „Ha elvesz az ember
ötből egyet, mondja meg Albinus fia, mennyi
uncia lesz!" - „Egyharmad *as!*" - „Ej, te tudod, mi a pénz! S ha
egyet most meg hozzáadsz? Mi a vége, no?" - „Fél *as!*"

Hát mi reményünk van, tud-e majd az a lélek, amelyet
rozsdájával ilyen pénzvágy mar, cédrusolajjal
megkent, ciprustokba való szép verseket írni?!
(Horatius: *Ars poetica,* 325-332. Kőrizs Imre fordítása.)

Az öntött pénz, ez a valószínűleg római újítás elterjed Itáliában, és egy darabig a görög mintára vert pénzzel párhuzamosan használják, míg azután a bronzérmeknél is áttérnek a verésre. A 260-as években már Rómában készülnek a vert ezüstérmék. Két nagy mennyiségben forgalomba hozott érmét ismerünk ebből az évtizedből, mindkettőnek nyilvánvaló a mondanivalója. Egyiken Hercules-fej, illetve a másik oldalán az ikreket szoptató anyafarkas és a ROMANO felirat: Hercules az a görög isten, akinek kultusza egész Itáliában elterjedt, ehhez kapcsolódik a hátoldalon a Rómát megidéző jelenet. A másik érme közvetlenül az első pun háború előtt készült: Róma istennő sisakos feje az egyik, Victoria istennő és a ROMANO felirat a másik oldalon tanúsítja a város erejét és a görög istennő, Niké - akinek már 394-ben templomot emeltek - meggyökeresedését.

Róma iparáról, kereskedelméről, a rohamosan fejlődő városról kirajzolódó képnek egyik meghatározó vonása a görög hatás. Közvetlenül, mint a római vert érméken, vagy közvetve, ott van a város anyagi és szellemi kultúráján a görög mesterségbeli tudás, gondolkodásmód és vallás nyoma. Emellett, ahogy a pénzverés ezt is illusztrálja, megfigyelhető, hogy Róma tudatosan igyekezett átvenni olyan szokásokat, amelyekkel magát az akkori művelt világhoz, a hellenisztikus államokhoz kapcsolhatta.

FOGALMAK

aes grave	didrachma	sextans
aes per libram	genucilia tányérok	uncia
Anio Vetus	pénzverés	
Aqua Appia	Portus Tiberinus	

KRONOLÓGIA

394	Niké-templom
4. sz.	Az első „római", Campaniában vert érmék
312	Aqua Appia
4. sz. legvége	Campaniai érme, előlapján Mars-fejjel
3. sz. első fele	Aes grave
272	Anio Vetus
260-as évek	Rómában készült vert ezüstérmék (Hercules, Niké)

Bibliográfia

Afzelius, A.: *Die römische Eroberung Italiens 340-264. v. Chr.* Aarhaus - Koebenhavn, 1942.

Albrecht, M. von.: *A római irodalom története.* I. Ford. Tar Ibolya. Budapest, 2003.

Baltrusch, E..: Regimen morum. Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit. *Vestigia,* 41, München, 1989.

Bleicken,J.: Die Nobilität der römischen Republik. *Gymnasium,* 88,1981,236-253.(= B., J.: *Gesammelte Schriften.* I. Stuttgart 1998,466-483.

Blösel, W.: Die Anakyklosistheorie und die Verfassung Roms im Spiegel des sechsten Buches des Polybios und von Ciceros de re publica, Buch II. *Hermes,* 126,1998, 31-57.

Broughton, T. R. S.: Senate and Senators of the Roman Republic: The Prosopographical Approach. *ANRW,* 1.1. Berlin - New York, 1972,250-265.

Carcopino, J.: *Les étapes de V impérialisme romain.* Paris, 1961.

Christ, K.: *Römische Geschichte. Eine Bibliographie.* Darmstadt, 1976.

Develin, R.: *The Practice of Politics at Rome 366-167 B.C. Collection Latomus 188.* Bruxelles, 1985.

Earl, D. Ch.: *The Moral and Political Tradition of Rome.* Ithaca - New York, 1967.

Flaig, E.: Die Pompa Funebris. Adelige Konkurrenz und annalistische Erinnerung in der Römischen Republik. In: *Oexle.* Otto Gerhard, kiad. *Memoria als Kultur.* Göttingen, 1995,115-148.

Flower, H. I.: *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture.* Oxford, 1996.

Gehrke, H.-J.: Römischer mos und griechische Ethik. Überlegungen zum Zusammenhang von Akkulturation und politischer Ordnung im Hellenismus. *HZ,* 258,1994, 593-622.

Geizer, M.: *Die Nobilität der römischen Republik.* Berlin, 1912.

Harmand, L.: *Société et économie de la république romaine.* Paris, 1976.

Harris, W. V.: *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 B.C.* Oxford, 1979.

Hopkins, K.: *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History 2.* Cambridge, 1983.

Hölkeskamp, K.-J.: *Die Entstehung der Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der Römischen Republik im 4. Jhdt. v. Chr.* Stuttgart, 1987.

Hölkeskamp, K.-J.: Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the Nobilitas. *História,* 42,1993,12-39.

Janssen, L. F.: The chronology of early Rome. *Mnemosyne,* 23.1970.

Käser, M.: Mos maiorum und Gewohnheitsrecht. *ZRG,* 59,1939, 52-101.

Laroche, R. A.: Early Roman chronology: its schematic nature. In: *Studies in Latin Literature and Roman History.* III. Brussels, 1983.

Latte, K.: *Römische Religionsgeschichte.* München, 1960.

Linke, B. - Stemmler, M. (Hrsg.): Mos maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik. *História Einzelschriften 141.* 2000.

Mitchell, R. E.: Roman-Carthagian treaties: 306 and 279/8 B.C. *História,* 20,1971.

Momigliano, A.:, Le origini della republica romána. *Riv. Storica ltal.,* 81,1969.

Németh György: Választások a köztársaság kori Rómában. In: Q. Cicero: *A hivatalra pályázók kézikönyve.* Ford. Nótári T. Szeged, 2006,133-155.

Piganiol, A.: *Histoire de Rome.* Paris, 1962.

Pinsent, J.: Military Tribunes and Plebeian Consuls. The Fasti from 444 to 342. *História Einzelschriften 24.* Wiesbaden, 1975.

Salmon, E. T.: *Samnium and the Samnites.* Cambridge, 1967.

Sordi, M.: / *rapporti romano-ceriti e L'origine della civitas sine suffragio.* Roma, 1960.

Taylor, L. R.: The consular and triumphal Fasti. *Cphil.,* 45,1950.

Taylor, L. R: *The Voting Districts of the Roman Republic. The Thirty Five Urban and Rural Tribes.* Roma, 1960.

Walbank, F. W.: *A Historical Commentary on Polybius.* I—III. Oxford, 1957,1967,1979.

Walsh, P. G.: *Livy: His Historical Aims and Methods.* Cambridge, 1967

Werner, R.: Die Auseinandersetzung der frührömischen Republik mit ihren Nachbarn in quellenkritischer Sicht. *Gymnasium,* 75,1968.

A RÓMAI BIRODALOM KIALAKULÁSA

A „római imperializmus" kérdése

Róma a világtörténelem egyik legnagyobb bravúrját hajtotta végre, amikor Kr. e. 264-től, vagyis a Földközi-tenger medencéje meghódításának kezdetétől mintegy másfél évszázad alatt szinte az egész Mediterráneumra kiterjedő világbirodalmat hozott létre, amely Hispániától Kis-Ázsiáig, Észak-Afrikától Galliáig terjedt. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek a folyamatnak a jelentőségét, éspedig nem csupán a római történelemben, hanem egész Európa történetében sem. Kr. e. 200 és 31 között ugyanis Róma a világ egyik legnagyobb birodalma lett, amely egyike volt a legtartósabbaknak és a legszilárdabbaknak is, s joggal vethetjük össze az ókor olyan birodalmaival, mint az Egyiptomi, a Perzsa vagy a Makedón Birodalom. A római hódítások következményei hatalmasak, és minden területre hatással vannak: politikai, szociális és gazdasági téren ezek ugyanúgy jelentősek, mint ahogy kulturális szempontból is, hiszen a mediterrán világ egységesülését eredményezik, vagyis egy görög-római kultúra létrejöttét, azt a klasszikus kultúrát, amely még ma is az európai ember egyik legfontosabb szellemi öröksége.

Róma, ez a hajdani **városállam,** amely sokáig úgy érezhette, hatalmas szorításba, katonai harapófogóba került, s mint a történelem útkereszteződésébe állított Herculesnek (Florus), meg kell birkóznia a minden oldalról rázúduló fenyegetéssel: az etruszk világ részéről csakúgy, mint a latinok és más italikusok, így például a szabinok felől, de a görögök irányából is, akik szerintük további külső veszélyeket hoztak Rómára (punok, Pyrrhos), mint láttuk, az előző századokban egy erősen katonai jellegű és szervezettségű **arisztokratikus államot** épített ki, amelyben minden a fegyveres erő összpontosítását lehetővé tevő kölcsönös társadalmi felelősségre épült. Ebben a római államban szinte minden katonai jelleggel bírt: a **classis-** és a **centuria-**szervezet csakúgy, mint a különféle **comitia**-formák, hiszen a **comitia centuriata** is valójában katonai gyűlésből alakul át politikaivá, bár még később is összehívását a hadiállapot kihirdetését jelző vörös zászlóval jelzik a Ianiculumon.

Ez a nagyfokú katonai berendezkedés mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy Róma nemcsak az őt fenyegető veszélyeket volt képes legyőzni, és nemcsak Itáliát, amelyhez ekkor még nem számították hozzá a Gallia Cisalpina néven ismert Pó völgyét, tudta meghódítani, hanem Itálián kívülre is kiterjeszthette hatalmát. Ám ekkorra, a Pyrrhos felett aratott győzelem után, Róma politikájában döntő változás következett be, a senatus a szövetségi rendszer továbbépítése helyett már nyílt hódító politikát fog folytatni.

A cisalpin kelták különösebb megrázkódtatás nélkül végbemenő bekebelezését nemcsak a kulturális különbség segítette elő, hanem talán még inkább annak az emléke, hogy a gallok egykor elfoglalták Rómát, mert ennek a nyomát soha nem is lehetett kitörölni a római emlékezetből. Ez a történelmi seb olyan heves ellenszenvet váltott ki a rómaiakból, hogy századokon át a gallokra mint született ellenségre tekintettek. Ami a karthágóiakat illeti, ott a tenger és az eltérő érdekek is nagyon akadályozták azt, hogy velük szorosabb kapcsolatokat létesítsenek, olyanokat, amilyeneket Róma a saját civilizációjával rokon kultúrájú etruszkokkal vagy campaniaiakkal korábban és az előző időkben folyamatosan létrehozott. Itt csaknem hasonló a helyzet, mint az Appenninekben lakó népek esetében; tovább élt a kölcsönös bizalmatlanság, amely megakadályozta vagy legalábbis nehézzé tette a valóságos együttműködést mindegyik fél arisztokráciája között, még ha történtek is néha ilyen kísérletek a karthágóiak irányában vagy megfordítva. Ez kedvezett egyfajta római agresszivitás kibontakozásának, amely azután hol a sikerek, hol a kudarcok miatt mind erőteljesebben jelentkezett. A Római Köztársaság már nemcsak fegyveres válaszokra vállalkozik, hanem a későbbiekben valódi agressziós politikába is bocsátkozik.

A Mediterráneum meghódításának az időbeli határait nem is olyan könnyű kijelölni. A kezdetet mindenesetre az első pun konfliktustól (Kr. e. 264) számíthatjuk, hiszen a római fegyverek igazából ekkor lépték túl Itália határait. Záró eseményként viszont a Pergamoni Királyság bekebelezését (Kr. e. 133) szokás számon tartani, ami azonban már inkább vitatható. Ezzel ugyanis a területi terjeszkedés nem ér véget. Caesar még ezután hódítja meg az Alpokon túli Gallia nagy részét (Kr. e. 58-51); majd hozza létre *Africa novai* (Kr. e. 46); Pompeius Syriára teszi rá a kezét (Kr.e. 63); Octavianus Egyiptomot veti alá (Kr. e. 30); majd az Ibériai-félsziget megszerzésén kívül Augustus kiépíti a Duna menti tartományokat is (Raetia, Noricum, Pannónia, Moesia); Claudius Britanniára (Kr. u. 43), Traianus Daciára (101-107) és újabb mezopotámiai területekre (115/116) terjeszti ki Róma fennhatóságát, hogy csak néhány fontosabb állomást emeljünk ki addig az időpontig, amíg Róma eléri legnagyobb kiterjedését. Ezek alapján a római hódítást akár eddig is számíthatnók; ám ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a későbbi Római Birodalom körvonalai lényegében már a Kr. e. 2. század végére kirajzolódtak, úgyhogy az impérium Romanum felé vezető út döntő szakaszának ezt a periódust foghatjuk fel, s éppen ezért kell különös figyelmet szentelni jellege meghatározásának.

A modern ókortudományi szakirodalom e periódusra általában a „római imperializmus" megjelölést szokta használni, ami bizonyos szempontból kétségkívül anakronizmus, mert egyfelől maguk a rómaiak nem ismerték az imperializmus szót, másfelől az is tény, hogy ez a terminus technicus a 19-20. században az európai hatalmak kolonialista birodalmi terjeszkedésére szolgált megjelölésül. A szó és a fogalom egyaránt a 19. században született meg, és teljes értelme és jelentéstartalma az ipari kapitalizmus, valamint a

gyarmatosító birodalmak összefüggésében alakult ki. A marxizmus is e felfogás jegyében igyekezett úgy bemutatni, miként például Lenin tette, hogy az imperializmus a kapitalizmus legvégső szakasza. Imperialistának azt a népet minősítették, amely mások alávetésére törekszik, és amelynek célja az egyetemes uralom megszerzése. Ellentétben a nemzed királyság uralmával, a birodalom fogalma eleve magában hordja az a priori határtalan expanzió eszméjét. Az imperializmust alapvetően a heves hódítás és a katonai térhódítás jellemzi, amely odavezet, hogy kisajátítja a legyőzöttek javait, gazdasági és emberi erőforrásait, s meghatározza a tőkeberuházást, a metropolis, vagyis az anyaváros vagy a bázisterület kisugárzását a szétvándorlással, a kulturális, nyelvi, vallási hegemónia szándékával, amelyet gyakran kísérnek rasszista spekulációk és önigazoló propagandák. Mindezek általában párban szoktak járni, s közülük egyes összetevők a római imperializmusban is fel látszanak bukkanni, bár nem valamennyi. Ezért illik óvatosnak lenni ezzel a minősítéssel Róma vonatkozásában, nehogy az anakronizmus hibájába essünk.

Az, ahogy a modern nagyközönség, de gyakran még a szakemberek is használják Róma vonatkozásában az olyan szavakat, mint a „birodalom" és az „imperializmus", bizonytalanságok forrását rejti magában. Amikor „római birodalomról" (impérium Romanum) van szó, akkor egyfelől egy földrajzi valóságra gondolnak - a Róma uralma alá tartozó területekre, a köztársaság idején csakúgy, mint a császárság folyamán -, másfelől azonban ezen egy politikai rendszert is értenek, azt, amelyet Augustus hozott létre. A kétféle jelentés összemosását inkább csak egyfajta nyelvi kényelmesség engedi meg, mintsem egy valóban pontos értelmezés: ugyanis az, amit „császári rendszernek" szoktunk nevezni, valójában sohasem határozza meg úgy magát intézményesen, mint „császárság", hanem jobban illik rá a principatus terminus technicus; és a provinciák együttese sem alkot önmagában egy valóban szerves birodalmat. A bizonytalanság abból a tényből fakad, hogy Róma valójában nem rendelkezett szavakkal a saját gyakorlatához: sem az „imperializmus", sem a „császárság" szavak nem léteztek a latinban, és az „impérium" kifejezés, amelyből számos nyelvben ezek a szavak erednek, bár valóban megvolt a latinban, mindazonáltal egészen mást jelentett, mint ahogy azt a modern nyelvek szóhasználata sugallja. Az impérium populi Romani például eredetileg magát a köztársasági kormányzást jelölte, illetve azt a hatalmat, amelyet ez a rendszer mások fölött felállított. Ez azt jelenti, hogy Róma igazából a gyakorlatban lett a megteremtője az imperializmus ama modelljének, amit ma általában „imperializmuson" értünk.

Ugyanakkor persze az sem kerülheti el figyelmünket, hogy e modern kifejezés alapja a rómaiak egyik központi kategóriája, az *impérium,* vagyis alapvetően a katonai és a törvényvégrehajtó hatalom, mely utóbbi a halálbüntetést is magában foglalta. Célja a polgári életben is a rendteremtés és az engedelmesség biztosítása volt, ami összhangban áll a korai res publica libera fentebb már kiemelt katonai béren-

dezkedésével, az egész állami élet ilyen jellegével, ami meg kellett, hogy könnyítse a tengeren túli hódításokat is, mert később az ezen megszerzett területeken felállított provinciákban is a pro consule és pro praetore tevékenykedő helytartók ugyancsak *imperiummai* rendelkeztek. Mindebből nem is olyan nehéz eljutni az egyetemes uralom egyik első igazi és tartós megvalósításához, amit Róma ténylegesen végrehajtott és gyakorolt.

Azt persze már nehezebb megválaszolni, hogy mindemögött végül is milyen indítékokat kell keresni, s az egész milyen formában vagy formákban zajlott le, illetve hogy miként is áll a történelmi felelősség kérdése, már ha egyáltalán manapság még ilyen morális jellegű probléma fölvethető a történelem területén. Az viszont már mindenképpen tisztázandó, hogy végül is ez az egész folyamat milyen eredménnyel, milyen következményekkel járt együtt, mert úgy tűnik fel, hogy itt a római történelem talán első olyan eseménysorozatával állunk szemben, amelynek valóban világtörténeti kihatása van, mégpedig olyan, amelynek egész napjainkig tartó továbbgyűrűzése van.

Egyesek Róma terjeszkedése kapcsán ún. védekező imperializmusról beszélnek, aminek az lenne a lényege, hogy a rómaiak valójában csak az őket ért támadásokra feleltek, vagy ezeket próbálták megelőzni, vagyis a hódítást mintegy rájuk kényszerítették. Magának a politikai élet irányítójának, a római *senatusnak* nem volt semmiféle előre kialakított terjeszkedő politikája, sőt bizonyos érdekei éppen ez ellen szóltak (így már Th. Mommsen, M. Holleau, majd E. Badian: *Román Imperialism in the Late Republic.* Oxford, 1968[2]). A magunk részéről ezt az értelmezést jól összeegyeztethetőnek tartjuk azzal a korábbi római beidegződéssel, hogy a hosszú ideig valóban fenyegetett helyzetben lévő városállam már hatalmi pozícióba kerülve is a régi módon reagált a külvilágra, azaz egyfajta „külpolitikai jellegű üldözési mánia" volt az, amely Róma magatartását meghatározta.

Mások viszont tudatos és tervszerű imperializmust vélnek felismerni (H. Péter például éppen Mommsen cáfolataképpen), amelyet egész Róma akart, a személyes dicsőségre vágyó senatorok éppúgy, mint a pénzügyi haszonra törekvő lovagok vagy a rablásra és a zsákmányra éhes köznép, amely a hadjáratok szerzeményeiből és a provinciák jövedelmeiből az adóelengedés és a különféle juttatások révén remélt részesülni a hódításból (ezt a felfogást legutóbb a leghatározottabban W. V. Harris képviselte), vagyis Róma a legyőzöttek kifosztásából gazdagodott meg e szerint a megközelítés szerint.

A valóság az, hogy mindkét felfogás mellett sok érvet lehet felhozni, ahogy viszont ellene is, s feltehetőleg ebben a vonatkozásban az időbeliségnek is van szerepe, még ha nem bizonyítható is egyértelműen, hogy a római hódítás jellege időben alapvetően módosult volna. Vannak továbbá egyéb meghatározási törekvések is, úgymint kifejezetten „expanzionista" vagy „hegemóniára törekvő", illetve „lokális jellegű" vagy éppen „spontán" imperializmus. Mindezek szintén tartalmaznak valamiféle valóságmagot, mindez azonban csak arra figyelmeztet, hogy a vizsgált római történelmi jelenséget és folyamatot a lehető legkomplexebb módon kell megvizsgálni.

Nyilván fontos szempont kell hogy legyen, miként ítélték meg mindezt maguk az antikok. Ebben a vonatkozásban rendelkezünk egy az eseményekkel részben egykorú forrással. Ez nem más, mint Polybios, aki azt vallja, hogy a római állam képes volt előzmény nélkül 53 év alatt (Kr. e. 220-167-re gondol) csaknem az egész lakott világot meghódítani, s ebben egy világhegemónia megszerzésének egységes célja vezette. Léteztek ugyan más birodalmak is, de Róma az, amely nemcsak néhány népet igázott le, hanem az egész világmindenséget, úgyhogy senki sem tud többé ellenállni neki. A jövő sem kínál reményt arra, hogy bárki felülmúlhatná őt (1, 1-2, vö. még 1, 3,4—6; 1, 6,4-6; 3,2,6; 3,3,1-9). Ilyen módon a római imperializmus kérdését egy olyan görög vetette fel, akit a pydnai csata után valójában Rómába deportáltak, s így elmélkedett el Róma sikereinek titkán, arra a következtetésre jutva, hogy e hatalom szilárdságának alapja a kevert államforma, mely egyesíti az egyszerű kormányzási formák: a királyság, az arisztokrácia és a demokrácia erényeit. Róma ezen felsőbbrendűségének, valamint hadserege és vallásossága magasabbrendűségének köszönheti világhatalmát. így voltaképp a maiestas populi Romani, vagyis a „római nép felsége" indokolttá teszi Rómának a népek feletti uralmát. A 17-18. század morálfilozófusai nagyrészt ugyanezen az úton próbáltak meg haladni, s mint láttuk, vannak olyan modern ókortörténészek is, akik Rómának előre kitervelt imperializmust tulajdonítanak (az előbb említetteken kívül például De Sanctis).

Csakhogy nagyon súlyos érvek szólnak amellett, hogy Róma, legalábbis kezdetben, nem törekedett tudatosan közvetlen annexióra. (A következőkben felhozandó érvek megtalálhatók in: M. Le Glay - J.-L. Voisin - Y. Le Bohec: *Histoire romaine*. Paris, 1997[5], 95 sk.) így Róma csak a hídfőállásokat foglalta el az Illyricumban, miután sikeresen lépett fel Teuta királynő kalózállamával szemben (Kr. e. 229). Ugyancsak nem kebelezte be Görögországot, sem 197-ben, amikor V. Philippost legyőzte Kynoskephalainál, sem 167-ben, miután Perseus 168-ban alulmaradt Pydnánál, pedig gyakorlatilag ez megvalósítható lett volna. Hispániában a provinciák felállítása már 206-ban lehetséges lett volna, hiszen a helyi lakosság szívesen vette volna Róma védelmét a gyűlölt punokkal szemben. Ennek ellenére *Hispánia citerior* és *ulterior* felállítására csak 197-ben került sor, s az egész félsziget meghódítása meglehetősen lassan haladt előre, Augustus csak Kr. e. 19-ben tett pontot e folyamat végére. Ennél is többet mond, hogy bár már 201-ben könnyűszerrel el lehetett volna érni a főellenségnek tekintett Karthágó területének annektálását, ez mégis csak nagy fáziskéséssel következett be 146-ban, de akkor is beérték a rómaiak egy viszonylag kis terület bekebelezésével a mai Tunézia északkeleti részén. Egyiptom térdre kényszerítése ugyancsak jóval korábban, akár már 168-ban vagy a 60-as években kikényszeríthető lett volna, ezt mégis pusztán 30-ban, Actiumot követőleg valósította meg Octavianus. Még nagyobb fáziseltolódással következett be az említett területeken a tengerentúli coloniák felállítása (vö. Vittinghoff). Mindez arra figyelmeztet, hogy Róma elsősorban nem területekre törekedett a Mediterráneum körzetében, például azért, hogy túlnépesedését levezesse (igaz, ezt a gondot részben maguk a hadjáratok megoldották időközben, legalábbis átmenetileg, a maguk óriási vérveszteségeivel), hanem csak olyan domináns pozíciót kívánt magának, amely ki-

zárt minden potenciális fenyegetést, és stabil állapotokat teremtett számára. Maguk a római körök, főként a vezető senatori körök tehát aligha osztották Polybios fentebb ismertetett álláspontját (vö. J. S. Richardson, akinek végkövetkeztetésével nem ért egyet E. Gabba). A modern kutatások ugyan gyakran hangsúlyozták a római hódítás gazdasági motiváltságát is, ez ellen azonban főként Badian hozott fel nyomósnak látszó érveket, így azt, hogy Róma például már csak azért sem tekinthette egyes bányaterületek megszerzését célnak, mert gyakran hosszabb időre éppenséggel megszüntette e bányák működését (e kérdéshez lásd még: L. Perelli). Ilyen módon a gazdasági jellegű motívumok helyett sokszor inkább az ókorban is működő és öntörvényűvé váló diplomáciai mechanizmusok kényszerítették bele Rómát bizonyos katonai akciókba.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a római „imperializmust" semmiképpen sem szabad valamiféle egynemű jelenségként felfogni, hanem itt mindenképpen egy rendkívül összetett problémáról van szó, amely időben is eltérő aspektusokat mutat, bár korlátozottabb mértékben, mint egyesek gondolják. A már említett *Histoire romaine* például Kr. e. 200-148-ban „védekező imperializmusról" beszél, 148-133-ban már „tudatos imperializmusról", ezt követi azután szerinte a „nagy imperialista politika" periódusa (133-30). Mindebben lehet némi igazság, mégis az egész elrendezés némiképp megszerkesztettnek látszik. Azt lehetne mondani, hogy a római hódítás a köztársaság időszakában geopolitikailag többé-kevésbé egységes volt, ám lebonyolításának módja már számottevő különbségeket mutat abban a tekintetben, hogy Róma kikkel került szembe: **polisokkal,** görög szövetségekkel, hellenisztikus birodalmakkal, **ethnosokkal** vagy más különféle szervezettségi és civilizációs fokon álló alakulatokkal. A látszólagos időbeli eltérések ezzel a körülménnyel talán sokkal inkább megmagyarázhatók.

Akárhogy zajlott is le ez a római „imperializmus", ahhoz nem fér kétség, hogy a világtörténelem Nagy Sándor óta legnagyobb horderejű átalakulása ment itt végbe, amelynek jelentőségét Polybios végül is lényegében helyesen mérte fel, bár az igazi távlatokat ő még tőlünk eltérőleg nem is ismerhette. Róma ugyanis a korábbi városállamból, majd itáliai hatalomból egy Mediterráneum-méretű birodalom fővárosává lett, mely folyamat során Róma a **légiók** révén, tehát katonai erővel előbb a Földközi-tenger medencéjének nyugati, majd keleti felét vetette uralma alá, ami az **urbs** égisze alatt a világtörténelem eddigi leghatalmasabb és legtartósabb birodalmát hozta létre. Ha mindezt pusztán katonailag nézzük, akkor látszólag a civilizációs szempontból alacsonyabb szinten álló Nyugat az, amely meghódította a kulturálisan fejlettebb Keletet, ám ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni azt, hogy valójában ennek a római katonai győzelemnek az lett a következménye: szabad út nyílt a keleti görög-hellénisztikus civilizációnak a Földközi-tenger medencéje nyugati felébe történő behatolása előtt. A Kelet és a Nyugat ezen találkozásából egy új, addig valójában ismeretlen **kulturális koiné** jön létre, az, amit nevezhetünk akár „görög-római", akár „klasszikus" civilizációnak, mely később még a „zsidó-keresztény" hagyománnyal is kiegészülve a késő antikvitáson keresztül végül is azt a műveltségi alapot örökíti ránk, melyen végső soron az egész európai kultúra nyugszik.

Mindebből persze bennünket itt igazából a „görög-római" kultúra kialakulása foglalkoztathat, amit maguk a rómaiak úgy éltek meg, hogy végül is a meghódított Görögország volt az, amely Róma felett diadalmaskodott *(Graecia capta ferum victorem cepit et artes / intulit agresti Latio* - Hor., *Epist.,* 1,1,156-157). Mindez persze így valójában a probléma leegyszerűsítése, amelyben Róma valamiféle kisebbrendűségi érzése is megnyilvánul, noha valójában páratlan feladatot oldott meg, amelyre a zárt görög városállamok képtelenek voltak, de amellyel a nyitott, eleve több kultúra metszéspontjában és szimbiózisából kialakult Róma sikerrel birkózott meg, mert csírájában megvolt benne a birodalomépítés kialakításának lehetősége. Ez a város ugyanis ugyanúgy nem rekesztette ki eleve az idegeneket, ahogy a felszabadítottakat is befogadta a polgári közösségbe, s a katonailag magukat megadni kényszerülő szövetségeseknek is megadta a polgárjogot. Ez a folyóparti város nemcsak a szárazföld és a tenger felé volt nyitott, hanem a kultúrák irányában is, befogadva, vagy legalábbis eltűrve akár mások isteneit is. Ezen kulturális nyitottság alapján válik érthetővé, hogy Róma a birodalom centrumából hamarosan egy civilizáció központjává válik, előbb csak dinamikailag, később valóságosan is.

FOGALMAK

arisztokratikus állam
centuria
classis
colonia
comitia
comitia centuriata
császárság
ethnos
expanzionista imperializmus
„hegemóniára törekvő" imperializmus
imperializmus
impérium populi Romani
impérium Romanum
kalózállam
kevert államforma
kulturális koiné
legio
„lokális jellegű" imperializmus
maiestas populi Romani
polis
principatus
pro consule
pro praetore
provincia
res publica libera
„spontán" imperializmus
urbs
városállam
védekező imperializmus

KRONOLÓGIA

264	Itálián kívüli háborúk kezdete
133	Pergamoni Királyság bekebelezése
58-51	Alpokon túli Gallia meghódítása
46	Africa nova létrehozása
63	Pompeius megszerzi Syriát
30	Octavianus elfoglalja Egyiptomot
220-167	A polybiosi 53 év Róma világbirodalommá válására
229	Háború Teuta királynő kalózállamával szemben
197	V. Philippos veresége Kynoskephalainál
168	Pydna

197	Hispánia citerior és ulterior felállítása
19	A hispániai hódítások lezárása
146	Karthágó elpusztítása
200-148	„Védekező imperializmus"
148-133	„Tudatos imperializmus"
133-30	//Nagy imperializmus"
Kr. u. 43	Claudius kiterjeszti Britanniára Róma fennhatóságát
Kr. u. 101-107	Traianus hódításai Daciában és Mezopotámiában
Kr. u.115/116	Traianus hódításai Mezopotámiában

Konfliktus Karthágóval, az ún. pun háborúk

A máig többé-kevésbé érvényesülő közfelfogással ellentétbén Róma, valamint a többi tengerpart menti itáliai nép viszonya a latinok által punoknak nevezett karthágóiakkal alapvetően inkább jó, mintsem súlyos ellentétekkel terhes volt. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Róma több szerződést is kötött Karthágóval. így Kr. e. 509-ben, majd 348-ban, feltehetőleg 306-ban, illetve még később 279-ben Pyrrhos ellen. Ez a helyzet alapvetően akkor változott meg, amikor Róma fennhatósága alá vonta Itália déli részét, s különösen szoros kapcsolatba került Rhégionnal (ma: Reggio di Calabria). Ez utóbbi városnak a szicíliai Messanával (ma: Messina) való kontaktusa gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette, hogy Róma fokozatosan belekeveredjék a sziget körül kialakult több évszázados görög-karthágói konfliktusba. Ez vezetett el ahhoz az ún. első pun háborúhoz, amelyet pedig talán egyik fél sem igyekezett szántszándékkal kirobbantani, bár felmerült, hogy a campaniai eredetű római családok politikai és gazdasági érdekei is szerepet játszottak benne. Az események inkább egy incidensből indultak ki, de azután roppant széles körű katonai fejleményekbe torkollottak. Róma felkínálta a maga segítségét az eredetileg syrakusai zsoldban álló mamertinusoknak Messanában, akik maguk is a latinokkal rokon italicusok közé tartoztak. Rómának valójában az volt a célja, hogy megakadályozza Messanának akár a syrakusai II. Hierón, akár Karthágó kezére kerülését. A punok és a syrakusaiak azonban ezúttal szövetségre léptek egymással Messanával szemben, feltehetőleg abban a reményben, hogy ilyen módon a karthágói flotta nem engedi meg a rómaiak szicíliai partraszállását, s ezzel elkerülhetik a konfliktus további eszkalálódását.

A Messana fölmentésére kiküldött Appius Claudius Caudex consul a kezdeti tárgyalások után a római szövetségesek hajóin átkelt a szicíliai tengerszoroson, és felszabadította a várost az ostrom alól. Ezt követőleg az újabb consul, M. Valerius Maximus Messalla magát Syrakusait vette ostrom alá, meglehetősen nagyvonalú ajánlatot téve II. Hierónnak, akit Róma szövetségesének ismertek el. Ez az egyezség, akárcsak több szövetségesük elpártolása, aggodalmat keltett a punokban, akik féltették a szigeten meglévő fennhatósági zónájukat. Karthágó tehát 262-ben jelen-

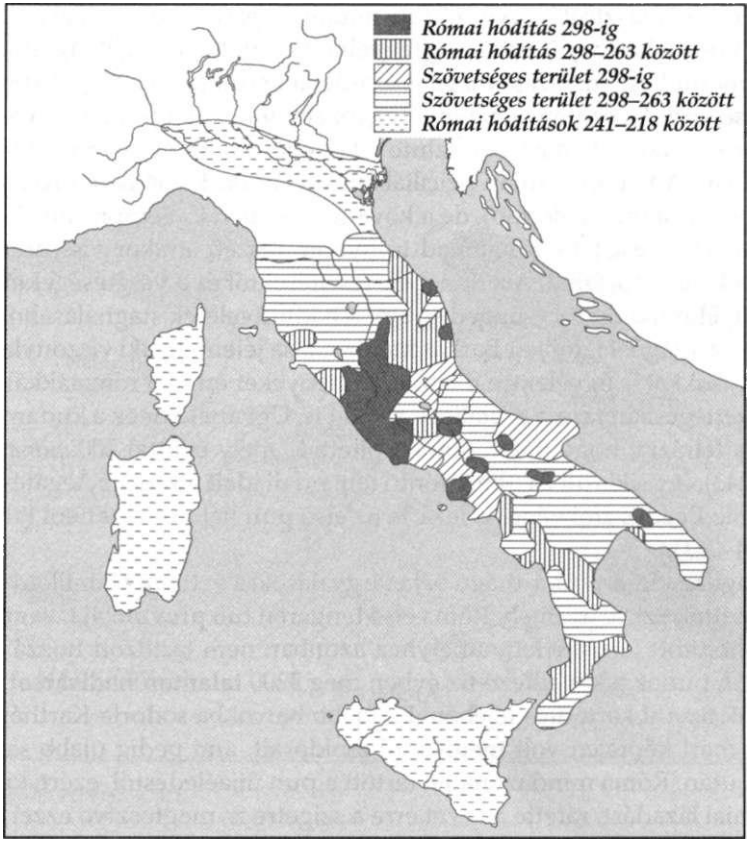

5. • RÓMA HÓDÍTÁSAI A MÁSODIK PUN HÁBORÚ KEZDETÉIG

tős katonai erőket küldött Szicíliába. Mindazonáltal a rómaiak elfoglalták Karthágó szövetségesét, Akragast (ma: Agrigento), kegyetlenül kifosztották a várost, ami számos szicíliai község elidegenítéséhez vezetett. Mindazonáltal a szárazföldi katonai sikerek mégsem voltak teljesen átütő erejűek, a tengeren pedig egyértelműen a pun hatalom volt az úr. Ezért a rómaiak, meg akarva szerezni a tenger feletti ellenőrzést, 260 tavaszán megépítettek egy 100 quinqueremis, azaz ötsorevezős hajóból álló flottát, részben egy elfogott pun hajó mintájára, feltehetőleg azonban az itáliai hajóépítő tapasztalatokat is felhasználva ehhez, mert a tengeri járműveket corvusszal, vagyis leengedhető csapóhidakkal szerelték fel. Ezekkel C. Duilius győzelmet aratott a mylaei (ma: Milazzo) tengeri csatában. A következő három évben azonban egyik fél részéről sem került sor igazi áttörésre, egészen addig, mígnem egy tengeri csatában Eknomosnál (ma: Licata), győzelmet aratva a pun hajóhad felett, 256-ban M. Atilius Regulus partra nem szállt seregével Afrikában Clupeánál (a Bon-fok félszigeten). Regulus először sikert ért el, elfoglalta Tunist is, de azután érthetetlenül kemény követelései zátonyra juttatták a béketárgyalásokat. Végül is a hadjárat ku-

darcba fulladt és katasztrófával végződött, miután a spártai zsoldosvezér, Xanthippos megszilárdította a karthágói hadsereg fegyelmét és ütőképességét, úgyhogy vereséget tudott mérni Regulusra, aki maga is fogságba került (Kr. e. 255). A római túlélőket ugyan sikerült kimenteni egy tengeri győzelmet követően, azonban a római hajóhad vihar következtében később szinte teljes egészében rnegsemmisült Camarina magasságában. A háború ezután Szicíliában folytatódott. 254-ben a rómaiak elfoglalták Panhormost (ma: Palermo), de a következő évben C. Sempronius Blaesus egy viharban ismét elveszítette a hajóhad túlnyomó részét, amikor visszatérőben volt egy Afrika elleni betörésből. A katonai erőfeszítésektől és a veszteségektől mindkét fél kimerült, eluralkodott a csüggedés, ami a hadműveletek stagnálásához vezetett. Változást a karthágói Hamilkar Barkas megbízatása jelentett, aki viszonylag korlátozott erőforrásokkal is figyelemre méltó eredményeket ért el a rómaiakkal szemben, állandóan rettegésben tartva az itáliai partokat is. Ugyanakkor ez a kudarc a rómaiakat annyira felrázta, hogy újabb flottát építettek, mely ezúttal 200 *quinqueremisből* állt (Kr. e. 243). így sikerült 241-ben döntő tengeri diadalt aratni az Aegates-szigeteknél (ma: Isole Egadi), ami végül is lezárta az első pun háború csaknem két és fél évtizedét (264-241).

Az anyagilag kimerült Karthágó béketárgyalásokra vette rá Hamilkart. A karthágóiak kiürítették Szicíliát, amely Róma első tengeren túli provinciája, vagyis fegyveresen meghódított területe lett, amelyhez azonban nem tartozott hozzá II. Hierón királysága. A punok a következő tíz évben még 3200 talanton hadisarcot is kénytelenek voltak fizetni kártérítés fejében. Ez újabb harcokba sodorta Karthágót Észak-Afrikában, mert képtelen volt megfizetni zsoldosait, ami pedig újabb sarcolásokat vont maga után. Róma mindazonáltal tartott a pun újjáéledéstől, ezért, kihasználva egy szardíniái lázadást, rátette a kezét erre a szigetre is, megfosztva ezzel Karthágót egyik legfőbb gabonaforrásától. Az is igaz persze, hogy a karthágói zsoldosok afrikai lázadását Róma nem segítette, mert nem kívánt ilyen módon szembekerülni a számára is előnyös nemzetközi normákkal.

Az a körülmény, hogy Róma sorozatosan vagy kijátszotta Karthágót, vagy roppant kíméletlenül járt el vele, végül is rendkívüli bizalmatlanságot alakított ki a pun vezetőkben a sikeres riválissal szemben, s ezért megkíséreltek részben új területeket vonni a hatalmuk alá, vagy legalábbis a korábbiaknál még szorosabb kapcsolatokat kialakítani azokkal a vidékekkel, ahol már korábban megvetették a lábukat. Tették ezt abból a célból, hogy újból visszaszerezzék a pun hatalom korábbi erejét, illetve, hogy a továbbiakban vagy útját állják Rómának, vagy akár vissza is vágjanak neki. Karthágó figyelme ezért fordult ekkor Hispánia felé, hogy ott próbáljon megújulni, megszabadulva a hatalmas jóvátétel terhétől, és megalapozva egy új birodalmat. Hamilkar Barkas, majd annak halála (229) után veje, Hasdrubal vezetésével sikerült is kiaknáznia mind e terület gazdag fémkészletét, mind pedig emberanyagát és munkaerejét. Ez lett a punok „Eldorádója". Szardínia elvesztése után ugyanis nagy szükség volt az Ibériai-félsziget ezüst- és aranybányáira, mert csak így lehetett fenntartani egy megfelelő állandó karthágói haderőt Karthágó megvédéséhez. Ebben a körzetben azután a görög és a föníciai civilizáció, valamint az ibér kultúrák nagyon

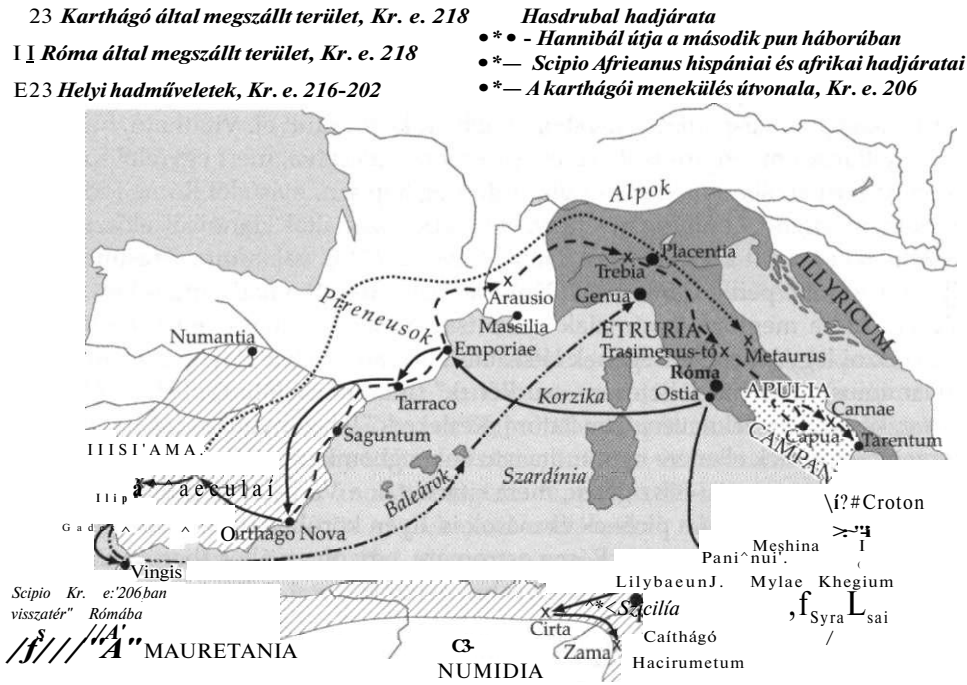

6. • A MÁSODIK PUN HÁBORÚ

magas fokú szintézise alakul ki, mintegy megalapozva ezzel a majdani romanizáció eredményességét. Hasdrubal sikereit jórészt diplomáciával érte el, s így lehetősége volt kiterjesztenie a pun fennhatóságot az Ebro irányába, anélkül azonban, hogy feltétlenül egyfajta „Barkida-királysággal" kellene számolnunk. A rómaiak megnyugtatása érdekében Hasdrubal formálisan megígérte, hogy ezt a folyót sohasem lépi már át, úgyhogy a rómaiaknak nem kell valami hasonló veszélytől tartaniuk, mint amilyen korábban a gallok Itália elleni támadása volt. Miután azonban Hasdrubal helyére Hamilkar fia, Hannibál lépett, ez utóbbi ostrom alá vette Saguntumot (219), amely a karthágói befolyási övezeten belül Róma szövetségese volt. Ez vezetett azután a második pun háború kirobbanásához (Kr. e. 218-201), amiben mind személyes motívumoknak, mind hatalmi és hódító célkitűzéseknek szerepük volt. Bár Saguntum ostroma nyolc hónapig tartott, a rómaiak mégsem szabadították fel a várost, Hannibál támadását csupán ürügyül használták fel az újabb háborúhoz. Igaz, előzőleg Róma katonai erejét az illyricumi események kötötték le (lásd második illyr háború).

A második pun háborúnak két kiemelkedő főszereplője van: Hannibál és P. Cornelius Scipio Afrieanus Maior. Különösen az előbbi volt az, aki - főleg a háború

első szakaszában - igazán rányomta bélyegét az események alakulására és menetére, amelynek egyik legdöntőbb mozzanata az volt, amikor a pun hadvezér téli időszakban átkelt az Alpokon, feltehetően a Savine-Coche-hágónál, vagy újabb nevén: a „Lavis-Trafford-átjárón" keresztül, hogy betörjön Itáliába 20 ezer gyalogossal és 6 ezer lovassal, bár Hispániából jóval nagyobb erőkkel indult el. Vitatható, hogy a támadás pillanata mennyire volt szerencsésen megválasztva, mert egyfelől Karthágó pozíciója Hispániában még nem szilárdult meg teljesen, másfelől Róma időközben elrendezni látszott az illyricumi helyzetet. Mindazonáltal Hannibál először nagy győzelmeket aratott a Ticinus és a Trebia folyónál (218), valamint a Trasimenus-tónál (217), később pedig Cannaenál (216). De hiába aratott a hadszíntereken diadalt, mégsem tudta megtörni a rómaiak elszántságát. Bár tizenhat éven keresztül meg tudta őrizni legyőzhetetlenségének látszatát Itáliában az akár elővigyázatlannak (pl. C. Flaminius), akár meglehetősen „szürkének" (mindenekelőtt: Q. Fabius Maximus *dictator,* későbbi melléknevén: Cunctator [„Késlekedő"]) bizonyuló római hadvezérekkel szemben, ennek ellenére nem tudta igazán megbomlasztani Róma szövetségének kohézióját az Appennin-félszigeten, mert kitartottak a Város mellett mind a latinok, mind az umberek, mind a picének és mások is. Ilyen körülmények közt a pun vezér részéről vakmerőség lett volna Róma ostromára, egy olyan állóháborúra vállalkozni, amelyhez számára az ostromgépek is hiányoztak.

A cannaei csata a köztársaság legsúlyosabb veresége volt. Róma 216-ban feladja addigi - a Trasimenus-tavi katasztrofális csatavesztést követően kialakított - stratégiáját, amelyet Fabius Cunctator neve fémjelez, és amelynek lényege a nagy összecsapások elkerülése, Hannibál tartalékainak felőrlése és utánpótlási vonalainak elvágása volt. A két consul egyesített serege - minden bizonnyal hihetünk forrásainknak: 80-90 ezer ember - vonult Apuliába, hogy megütközzön Hannibál 50 ezer fős seregével. A római sereg 8 emelt létszámú légióból és a szövetségesek hasonló méretű kontingenséből állt, egyedül a lovasság létszámát tekintve maradt el az afrikai, kelta, ibér sereg mögött. A római sereg vezetése nem volt egységes: az egyik consul, L. Aemilius Paulus, az óvatosabb, a Hannibál kifárasztásáért cserébe Itália földjeit, gazdaságait feláldozni is hajlandó eddigi senatusi stratégia híve volt, míg a homo novus C. Terentius Varró éppen ennek a politikának heves ellenzőjeként nyerte el a consulságot. Ha a két consul ugyanazt a feladatot, illetve területet kapja provinciául, a collegialitás úgy érvényesül, hogy naponta felváltva vezetik a hadakat. Ez általában nem zárta ki a közös haditervet és döntéseket, de Cannaenál súlyos ellentét feszült a consulok politikai és hadászati elképzelései között is. Ez az ellentét is szerepet játszhatott a jól alkalmazott lovassági fölény, a trasimenusi csatában zsákmányolt római fegyverekkel felszerelt afrikai gyalogosok harcértéke és nem utolsósorban Hannibál hadvezéri képességei mellett a punok győzelmében. A római se-

regből körülbelül 48-50 ezren estek el, 18 ezren pedig fogságba kerültek, evvel szemben Hannibál még 7 ezer embert sem vesztett. A hatalmas vereség dacára Róma talpon maradt, amit szinte kimeríthetetlen demográfiai tartalékai mellett szövetségi rendszere szilárdságának köszönhetett. Mert ugyan Hannibál ért el ezen a téren is sikereket Cannae után: elpártol Rómától a dél-itáliai törzsek nagy része, Cumae és Syrakusai, valamint Tarentumot is sikerül polgárai egy részének Hannibál kezére játszani, de Itália többi része kitartott Róma mellett. *(H. W. Gy.)*

A harci eseményekben a győzelmek ellenére bekövetkező „lefékeződés" (S. Lancel) így végzetesnek bizonyult a punok szempontjából. A tengeren ekkor már Róma volt teljesen fölényben, s emiatt Hannibál utánpótlása nagy hiányt szenvedett, főleg azt követőleg, hogy Itália déli része, Lucania és Bruttium kontrollja visszakerült a rómaiak kezébe, ahová addig az utánpótlás általában érkezett. Ezt nem lehetett pótolni a félszigeten végrehajtott rablásokkal, mert ez csak növelte a Hannibállal szembeni összetartást, ahogy a római szövetséget is erősítette. Az sem gyarapította a Hannibál iránti rokonszenvet, hogy a pun vezér sokáig megpróbált az Alpoktól délre elhelyezkedő (Gallia Cisalpina) gall törzsekre építeni, mivel így a rómaiak ki tudták használni a maguk javára azt a félelmet, amit az itáliai népek többsége táplált ez iránt a lakosság iránt. Ennek megfelelően Róma úgy tudta magát feltüntetni az itáliai szövetségesek szemében, mint Itália oltalmazóját és megmentőjét. Hannibál öccse, Hasdrubal Barkas ugyan 207-ben megkísérelt segítséget nyújtani bátyjának, seregével Itáliában kívánva hozzá csatlakozni. Ez a próbálkozás azonban meghiúsult, és Hasdrubal elesett a Metaurus folyónál. Elmaradt a várt külső segítség a Balkán felől is. Hannibál ugyan szövetségre lépett Macedónia királyával, V. Philipposszal (215), ám a rómaiak ügyes diplomáciával megakadályozták, hogy ebből tényleges támogatás legyen. M. Valerius Laevinus ugyanis háborúba sodorta a hellenisztikus királyságot az aitól konföderációval. 215-ben Karthágó számára nagy embervesztéséggel járt Szardínia eredménytelen visszaszerzési kísérlete is, s ez ugyancsak megfosztotta Hannibált erőtartalékai kiegészítésétől. Róma fokozatos fölénybe kerülését az is előmozdította, hogy kellő emberanyaggal rendelkezett annak biztosításához, hogy miközben az Appennin-félszigeten Hannibállal viaskodott, más hadszíntereken is katonai műveleteket hajtson végre, olyanokat, amelyekből többnyire már maga került ki győztesen. Részben ez alapozta meg Róma végső diadalát a második pun háború során azon a döntő fontosságú tényen kívül, hogy a római hadsereg saját földjét védő polgárokból és a Rómával szövetséges és mellette kitartó városok polgáraiból állt.

A pun flotta tehetetlensége a mediterrán vizeken sok kutató szerint nagymértékben hozzájárult Karthágó végső vereségéhez ebben az antik „világháborúban". A tengeren túli hadműveletek egyik színhelye Szicília volt. Ide előbb a karthágóiak hiába küldtek egy 28 ezres hadsereget, elefántokkal is fölszerelve, 212-ben, mert Marcellus

elfoglalta Syrakusait, és 210-re a sziget teljesen a rómaiaké lett. A másik döntő fontosságú körzet Hispánia volt, az új karthágói birodalom egyik bázisterülete. Itt az idősebb P. Scipio (a 218-as consulok egyike) előbb 215-ben győzelmet aratott az Ebro mellett, majd Saguntumot is visszafoglalta, de később testvérével együtt életét vesztette a Tader-völgyben (Segura). Az ő fia volt az a P. Scipio, akit 210-ben küldtek Hispániába, s 209-ben bevette Új-Karthágót (Carthago Nova, Cartagena). Ugyanő a továbbiakban ki is űzte az Ibériai-félszigetről a karthágóiakat. Ez 206-ra befejezett ténnyé vált. Ilyen módon sikerült a punokat megfosztani legfontosabb erőforrásaiktól, s ugyanakkor ezzel párhuzamosan a Hispániában lekötött római hadsereg is felszabadult: bevethetővé vált másutt. így került sor végül is az észak-afrikai római invázióra, amihez szükséges volt legalább semlegesíteni - vagy még inkább megnyerni - Karthágó minél több helyi szövetségesét. Ez a támadás viszont szükségessé tette, hogy Karthágó visszahívja Hannibált Itáliából, hogy így ő vegye fel a harcot Scipio ellen ezen a hadszíntéren. Itt szenvedte el azután Hannibál első és egyben utolsó vereségét a numidiai Zamánál (202, ma: Seba Bir, vagy esetleg: Dzsáma). Hannibál elefántjai nem sok kárt tudtak okozni Scipio széthúzódó soraiban. Döntő győzelmét Scipio főként a lovasságnak köszönhette, mert ezt a numida szövetséges, Massinissa előnyös helyzetbe juttatta a maga erőivel. Elvonta ugyanis a hadszíntérről a karthágói lovasságot, s amikor azután a római lovasság a numidákkal együtt visszatért, hátba tudta támadni a punokat, akik pedig addig, minden gyengeségük ellenére, Hannibál vezetésével nagy veszteségeket okoztak a rómaiaknak. A vereség békekötésre kényszerítette a karthágóiakat, akik ugyan megtarthatták a háború előtt birtokukban lévő városokat és területeket Afrikában, ám ki kellett szolgáltatniuk flottájukat és harci elefántjaikat, valamint az összes hadifoglyot, illetve mindazokat, akik korábban elhagyták Rómát. Karthágó Róma engedélye nélkül sem nem fegyverkezhetett, sem hadat nem viselhetett. Mindent vissza kellett szolgáltatnia a Rómával szövetséges és teljes önállóságot elnyerő numidiai királynak, Massinissának is, ami korábban akár az övé, akár őseié volt. Végül a pun városnak ötven év alatt 10 ezer talanton kárpótlást is kellett fizetnie.

Mindez döntő fordulatot hozott nemcsak Róma, hanem az egész ókori Mediterráneum. történetében, akármilyen vonatkozást veszünk is tekintetbe: politikait vagy gazdaságit, társadalmit vagy egyebet, melyekkel majd később foglalkozunk részletesebben. Változások következtek be Itália vallási életében is, miközben ettől kezdve századokon át voltaképpen egyetlen hatalom sem volt képes igazán veszélyeztetni Róma létét (így H. H. Scullard), noha ugyanakkor Róma ettől kezdve állandóan küszködött egy lehetséges új Hannibál rémképével. Ennek a fenyegetettségi kényszerképzetnek az is táptalajt adott, hogy egy idő után felsejlett annak lehetősége: Karthágó visszanyerheti korábbi erejét. A Keletre menekült Hannibál tárgyalásokat folytatott Syria királyával, III. Antiochosszal, ami szintén azt sugallhatta, hogy a korábbi pun hadvezér valamiféle revansra készül. Hannibált ugyan sikerült kiiktatni, de a Massinissával való állandó konfliktus is egy igen erős nemzeti vezetést juttatott hatalomra Karthágóban. Cato ezért kezdte hangoztatni: *Ceterum censeo Carthaginem delendam esse* („Egyébként Karthágó szükségszerű elpusztítását indítványozom").

Róma katonai beavatkozásához, s ezzel a harmadik pun háború (Kr. e. 149-146) kirobbanásához az szolgált ürügyül, hogy Massinissa végül is addig provokálta a karthágóiakat, amíg azok meg nem támadták őt. A Karthágót meglátogató Cato követelésére Róma ultimátumot intézett a pun városhoz, s ez olyan szélsőséges követeléseket tartalmazott (a régi város elhagyása és a tengertől legalább 10 római mérföldre történő újbóli felépítése), amelyeket nem lehetett elfogadni. Ezáltal Karthágót belekényszerítették a háborúba. A pun város hároméves ostrom után esett el, s ezt a lakosságnak csak tizede élte túl, akiket viszont eladtak rabszolgáknak. Scipio Aemilianus consul, aki az események záró szakaszát irányította, lerombolta a várost, amelynek területe Róma afrikai provinciájává lett.

FOGALMAK

corvus	provincia	talanton
hadisarc	quinqueremis	
homo novus	romanizáció	

KRONOLÓGIA

509	Szerződés Karthágóval
348	Szerződés Karthágóval
306	Szerződés Karthágóval
279	Szerződés Karthágóval
264	A mamertinusok Róma segítségét kérik
264—241	Első pun háború
262	Karthágó jelentős erőket küld Szicíliába
260	Róma megépíttet egy 100 quinqueremisből álló flottát
	C. Duilius győzelmet arat a mylaei tengeri csatában
256	Győzelem Eknomosnál, partraszállás Afrikában
255	Regulus veresége Afrikában
254	A rómaiak elfoglalják Panhormost
243	200 quinqueremisből álló újabb flottát építenek a rómaiak
241	Döntő tengeri diadal az Aegates-szigeteknél
229	Hamilkar Barkas halála
219	Hannibál ostrom alá veszi Saguntumot
218-201	Második pun háború
218	Ticinus és Trebia
217	Trasimenus-tó
216	Cannae
	Capua elpártolása
215	Hannibál szövetsége V. Philipposszal
	Syrakusai elpártolása
	Harcok Szardínián

215 P. Scipio győzelmet arat az Ebro mellett
212 Saguntumot elfoglalják a rómaiak
Karthágói expedíciós hadsereg Szicíliában
Marcellus elfoglalja Syrakusait
211 A Scipio testvérek életüket veszítik a Tader-völgyben
210 Szicília teljesen a rómaiaké
P. Scipio fiát, P. Scipiót Hispániába küldik
209 P. Scipio beveszi Új-Karthágót
207 Hasdrubal veresége és halála a Metaurus folyónál
206 Kiűzik az Ibériai-félszigetről a karthágóiakat
202 Zama
149-146 Harmadik pun háború

A Földközi-tenger nyugati medencéje további területeinek bekebelezése

Meglehetősen nehéz és véres összeütközések vártak Rómára Hispániában, ahol a rómaiak a Hannibál felett aratott győzelem után megörökölték azokat a területeket, amelyek fölött korábban Karthágó gyakorolta a hatalmat. A Hiberusszal (ma: Ebro) szomszédos északi területekhez, amelyek a Pireneusok és a Földközi-tenger között fekszenek, még hozzátársult az a hatalmas vidék déli irányban, amely az Anas (ma: Guardiana), a *saltus Castulonensis* (Sierra Moréna) és a tenger közt terül el. A két óriás vidéket egy szűk part menti sáv kötötte össze, amelynek közepén helyezkedett el mind a Barkasok által alapított Carthago Nova, mind Saguntum. Az itteni területek birtokbavételére egyaránt csábított a vidék hatalmas bányakincse és az a tény is, hogy az itt élő népek iránt a rómaiakat kevésbé kötelezte a ius gentium, azaz a korabeli nemzetközi jog tiszteletben tartása. Mindenesetre, ha bizonyos fáziskéséssel is, de Kr. e. 198-ban ebben a körzetben is létrehoztak két provinciát, éspedig *Hispánia citeriort,* illetve *ulteriort,* s a két tartomány közti határ feltehetőleg a *saltus Castulonensis* lejtői voltak. *Citerior* fővárosa Carthago Nova lett. A rómaiaknak azonban kezdettől fogva meg kellett tapasztalniuk a tuditanusok ellenállását, akik nehezen viselték el önállóságuk felszámolását. Mindez súlyos felkelés kirobbanásához vezetett, mely érzékeny veszteségeket okozott a rómaiaknak. A háborút végül is M. Porcius Cato két egymást követő hadjárata zárta le (Kr. e. 196-195), bár a béke nem bizonyult tartósnak, mert a keltiberek szövetkeztek a luzitánokkal, akik erősen szorongatták a partvidéket. A harc ettől kezdve állandósult a körzetben, s csak a felkelők fővárosának, Numantiának lerombolása tudta lezárni ezeket az eseményeket évtizedekkel később. Addig is azonban a következő évek nem teltek el békésen. Számos itteni törzsi etnikummal alakultak ki konfliktusok, s a hadi események közelről sem alakultak mindig kedvezően a rómaiak számára, 190 és 187 között többen is vereséget szen-

védtek ezen a helyen, mint például L. Aemilius Paulus és C. Atinius, akik közül az utóbbi bele is halt sebeibe.

A döntő vereséget végül is Tib. Sempronius Gracchus, a nagy Gracchusok apja mérte a helyi népekre (179). Ez azután egy mintegy negyedszázados békeállapothoz vezetett, amely nagymértékben elősegítette annak a **romanizációs** folyamatnak az erőteljes kibontakozását, amely azzal indult el, hogy Scipio létrehozta (Kr. e. 206) Italica **coloniáját** (ma: Santiponce, Sevilla közelében) a turdetanusok egy korábbi városa helyén. Az idősebb Gracchus gondoskodásával jött létre azután Gracchuris az Ebro felső folyása mentén, s feltehetőleg neki köszönhető Iliturgis megalapítása is. A veteránok és bennszülött feleségeik számára létesült Carteia (ma: Algesiras), majd pedig M. Claudius Marcellus 152-ben Corduba kapuját nyitotta meg a rómaiak és a velük szövetséges bennszülöttek előtt. Ez a romanizációs törekvés is hozzájárulhatott a luzitánokkal való újabb konfliktus kirobbanásához, amely 153-ban L. Mummius vereségéhez vezetett. Az összecsapásból azonban Róma már-már győztesen került volna ki, ha nem áll a hispániai felkelők élére egy kiváló képességű hadvezér: Viriatus. Neki számos győzelmet sikerült aratnia a rómaiak felett, előbb Hispánia ulteriorban, ahol C. Veturiust győzte le (147). 145 és 144 között azonban az ún. **Scipio-kör** két tagja, C. Laelius és Q. Fabius Maximus Aemilianus már sikereket ért el vele szemben, végül is azonban Viriatust csak áruló merénylők felbérelésével sikerült a rómaiaknak teljesen kiiktatniuk. A keltiberekkel azonban a háborúskodás ezt követőleg sem szakadt meg, akiknek központja, **Numantia** rendkívül erőteljes ellenállást tanúsított. Scipio Aemilianus csak kemény kézzel tudta megszilárdítani az itt harcoló római seregek fegyelmét, majd bevenni és megsemmisíteni a várost (133). A félsziget északkeleti részére azonban a római fennhatóság továbbra sem terjedt ki, ezt a területet majd csak Augustus idején annektálták.

Eredetileg, a Mediterráneum meghódításának időszakában a mai Itália északi része nem számított hozzá az Appennin-félszigethez, s ezért maguk a rómaiak az itt lakók egy részéről, az általuk galloknak hívott keltákról Gallia Cisalpinának, az Alpokon inneni Galliának nevezték el ezt a körzetet. A gallok valójában több hullámban kerítették kézre ezt a vidéket, s az utolsó nagy hullámot már a rómaiak állították meg szövetségeseikkel Kr. e. 225-ben Telamonnál. A rómaiak ezt követőleg szerezték meg az ellenőrzést a vidék nagy része fölött, miután 222-ben elfoglalták Mediolanumot (ma: Milánó). Helyzetük megszilárdítása érdekében is coloniákat állítottak fel a körzetben, amivel kezdetét vette a későbbi Itália ezen részének romanizációja (Placentia, ma: Piacenza; Cremona). Bár ezt a folyamatot Hannibál támadása visszavetette, a második pun háborút követőleg gyors ütemben indult meg Róma részéről a teljes birtokbavétel folyamata. 191-ben győzelmet arattak a gallok egyik és egyben legerősebb törzse, a boiusok felett. Egyfelől újraalapították a már korábban létesített gyarmatvárosokat (190), másfelől pedig újakat létesítettek (Bononia, ma: Bologna -189; Parma, Mutina, ma: Modena -183). Kr. e. 187-ben megépült a **via Aemilia** is, az a fontos útvonal, amely Ariminumot (ma: Rimini) összekötötte Placentiával. A modern Emilia tartomány neve mindmáig ennek az útnak az emlékét őrzi, jelezve annak jelentőségét. Az ekkoriban megvalósított hatalmas telepítési program nyomait, azaz a római **kataszterizációs,** vagyis föld-

mérő rendszer nyomait a légi felvételek mind a mai napig jól kimutatják. A Pótol délre eső területeket szemmel láthatólag elárasztották a félszigetről érkező telepesek, úgyhogy egy időre csak a Pótol északra fekvő rész maradt még meg a gallok kezén.

Az Alpokon túl fekvő Gallia a római hódítás időszakában nem számított sem földrajzi, sem etnikai egységnek, mert a különféle kelta törzseken kívül északkeleten éltek itt germánok, délen pedig görögök is. Délen különösen erőteljesen volt érzékelhető a görög gyarmatosítás hatása. Róma különlegesen jó kapcsolatokat tartott fenn a helyi phókaiai telepítéssel, Massiliával (ma: Marseille). Ennek részben az is a magyarázata lehet, hogy a rómaiak így kívánták a maguk számára biztosítani a Hispániába vezető utat. Segítették is a görög központot a környező törzsekkel való konfliktusaiban. A végeredmény azonban ebben az esetben is az annektálás lett, mert bár Róma formálisan meghagyta Massilia függetlenségét, mégis a mai Franciaország déli részén létrehoztak egy provinciát (Kr. e. 121), amely a további hódítás és romanizáció kiindulási bázisa lett.

FOGALMAK

colonia
ius gentium
kataszterizációs rendszer
Numantia
provincia
romanizáció
Scipio-kör
via Aemilia

KRONOLÓGIA

225	Győzelem a gallok ellen Telamonnál
222	Győzelem a gallok ellen, a rómaiak elfoglalják Mediolanumot
206	**Italica** colonia alapítása
196-195	**Cato** Hispániában
190	**Cremona** és Placentia újraalapítása
190-187	**Római** vereségek Hispániában
189	Bononia alapítása
187	Megépül a via Aemilia
183	Parma, Mutina alapítása
180-179	**Tib.** Sempronius Gracchus sikerei Hispániában
154-138	**Háború** a Viriatus által vezetett tuskánokkal
153	**L. i.** Mummius veresége Hispániában
152	Claudius Marcellus sikerei Hispániában
147	Viriatus legyőzi Veturiust
145-144	Római sikerek Viriatus ellen
138	Viriatus halála
133	Numantiát Scipio Aemilianus elfoglalja
121 k.	**Gallia** Narbonensis provincia létrehozása
19	**Hispá**nia pacifikálása

A mediterrán Kelet meghódítása

A Hannibál felett aratott győzelem után az ember azt várná, hogy Róma, kimerülve az elhúzódó háborúktól és a súlyos itáliai pusztításoktól, amelyeket Hannibál okozott, nyugtalanul kereste a békét. Nos, nemcsak hogy nem demobilizálta teljesen csapatait, hanem éppenséggel csaknem minden évben lefolytatta a **legiones urbanae,** az ún. „városi csapatok" besorozását abból a célból, hogy biztosítsák Róma és a félsziget védelmét. Valójában azonban ez az eljárás megkönnyítette a háború kinyilvánításának folyamatát, amelyet hamarosan alkalmaztak a **hellenisztikus** hatalmakkal való, vég nélküli konfliktussorozatban is.

AZ ILLYR HÁBORÚK

A hellenisztikus időszak politikailag meglehetősen zűrzavaros világa kedvezett a kalózkodás kiterebélyesedésének, olyannyira beleépülve a korszak egész életébe, hogy néha nehéz is különbséget tenni a tényleges háborús események és a valódi kalózkodás között. A legtöbbször csak a harci cselekmények mérete ad támpontot annak megítéléséhez, hogy valóban háborúról vagy csak kalóztevékenységről beszéljünk-e. Mindazonáltal maga a kalózkodás önmagában nem látszik különösebb szerepet játszani a hellenisztikus monarchiák közti konfliktusokban, hiszen alapvetően a kalózok fellépései jobbadán csak a part menti területeket veszélyeztették. Róma számára viszont kellemetlenül jött a Kr. e. 3. század végén, hogy az illyr hajósok sűrűn megtámadták akár saját kereskedőik hajóit, akár szövetségeseikét, akár az Itáliába tartó hajókat, s ezért két háborút is indítottak az ún. illyr kalózkodás felszámolására. Ezeket az eseményeket szokás első (229-228) és második illyr háborúként (219) számon tartani, amikor Róma néhány görög városállam (Korkyra, Apollónia, Epidamnos) támogatását is élvezte, amelyek így tudták elkergetni az illyr helyőrségeket. Ezt követően, a második pun háború folyamán az illyrek által kézben tartott terület mintegy ütközőzóna lett Róma és Macedonia között, s az utóbbitól bizonyos területeket sikerült is az illyreknek megszerezniük. Később azonban az újabb illyr uralkodó, Gentius (kb. 180-168) alatt a kalózkodás ismét feléledt ebben a körzetben, s a kalózok magával a makedón királlyal is szövetségre léptek, úgyhogy Róma szükségesnek tartotta felszámolni őket. Ezt a feladatot L. Anicius Gallus praetor hajtotta végre 168-ban.

FOGALMAK

hellenisztikus
legiones urbanae

KRONOLÓGIA

229-228	Első illyr háború
219	Második illyr háború
180-168	Gentius illyr uralkodó
168	Anicius praetor elfoglalja Illyriát

A HELLENISZTIKUS VILÁGHOZ VALÓ VISZONY

Az Alexandros hódítását, majd halálát követő időszakban a Földközi-tenger medencéjének nyugati felében a szorosabb értelemben vett Görögország nem volt már többé a rohamos kulturális fejlődés szinte kizárólagos központja, hanem a civilizációs kisugárzás új központjai jöttek létre a nagymértékben kiszélesedő görög világban, amelyre leginkább talán a hellénizált vagy görögül beszélő világ megjelölés illenék, olyan új centrumokkal, mint Kis-Azsiában Pergamon, Syria, mindenekelőtt Antiochia, illetve Egyiptom Alexandria városával, hogy Macedóniát már ne is említsem. Mindezek politikai viszonylatrendszerét egyfajta bizonytalan erőegyensúlyi helyzet jellemezte, anélkül hogy ezen belül valamiféle szorosabb egység jött volna létre, sőt inkább az állandó torzsalkodások voltak rá a jellemzőek. Ami a hagyományosan görög területek politikusait illeti, nekik ugyan rendelkezésükre állt volna minden lehetőség, hogy valóban megértsék azon események jelentőségét, amelyek Rómával összefüggésben, főleg a Hannibál elleni háború fejleményeként lejátszódtak, mindazonáltal ezt képtelenek voltak igazán felfogni, mert csak elég távolról követték a változásokat. Igaz, akadtak profetikus figyelmeztetések is, amelyek rámutattak a Rómában rejlő veszélyekre, ám ezekre a figyelmeztetésekre senki sem figyelt oda, mint például ama aitóliai **stratégos** a naupaktosi Agelaos 217-ben elhangzó szavaira, aki arra intette a macedóniai V. Philippost, hogy ne Hellas alávetésére törekedjék. Fordítsa inkább figyelmét arra a nagy konfliktusra, amely akkor Itáliában zajlik, mert Róma még fenyegetést jelenthet a hellén világ számára. A görögök többsége azonban nem jutott el ehhez a felismeréshez. Túl büszkék voltak a maguk kulturális felsőbbségére, és túlságosan bíztak a maguk illuzórikus hatalmában, hogy valóban felmérjék Itália igazi súlyát. Pedig a gondok mind érzékelhetőbbé váltak, még ha a hellén világ sokáig vak maradt is velük szemben. Ha a gazdaság síkján a nagy **hellenisztikus monarchiák** tudták is állni az összehasonlítást Róma erőforrásaival, mindazonáltal egyértelmű kellett volna, hogy legyen: a Római Köztársaság demográfiai potenciáljával csaknem valamennyiüket felülmúlta, amit a későbbiekben teljesen ki is tudott használni katonai vállalkozásai során. Ez annál is inkább kézenfekvő volt, mert Róma katonai szervezete szilárdabb és hatékonyabb volt, mint a hellenisztikus világé.

Mindazonáltal főleg ezen az utóbbi területen voltak a görögöknek illúzióik, mert hittek az általuk alkalmazott **phalanx** hatalmas tekintélyében. A régebbi makedón

típusú hadseregnek valóban ez volt az ereje, de később a feltételek megváltoztak. Amikor a phalanx taktikáját II. Philippos és fia, Alexandros kidolgozta, akkor azt lényegében a gyalogság állóképességére alapozta, amely képes volt feltartóztatni az ellenség rohamát, s ehhez társult azután döntő elemként a lovasság mozgékonysága és ütőereje. A gyalogság hadsorait a makedónok szorosabbá és mélyebbé tették, mint voltak a hagyományos **hoplita** seregben, és ami még fontosabb volt: **sarissával** fegyverezték föl a gyalogosokat. Ez egy 5 méter hosszú lándzsa volt, ami lehetővé tette az ellenség távol tartását, feltartóztatását. Mindez azt célozta, hogy a phalanxot egy nagyon masszív és szilárd tömbbé tegyék. Ha a gyalogságnak sikerült ellenállnia az ellenség nyomásának, akkor számíthattak rá, hogy a lovasság közbelépése majd viszonylag könnyedén eldönti az ütközet kimenetelét. Miután ugyanis a makedón típusú lovasság a szárnyakat szétzúzta, a phalanx elit csapata hasonlóképp képes volt megsemmisíteni az ellenséges hadsereg szívét, amelyet közben már megbénított a makedón lándzsások négyszöge, mialatt az oldalakon és hátulról megindult az általános roham.

Ilyen módon az Alexandros által használt phalanxot inkább egy üllőhöz lehet hasonlítani, mintsem kalapácshoz, mert ez utóbbi szerepe inkább a lovasságra hárult. Ez a helyzet idővel megváltozott. Bármi volt is ennek az oka, a lovas csapatok apadóban voltak a hellenisztikus világ egészében mind számukat, mind minőségüket tekintve. Ilyen módon feltartóztathatatlanul megbomlott az az egyensúly a gyalogosok és a lovasok között, ami a makedón hadsereg erejét képviselte. Ugyanis a görögök, elfelejtve Alexandros tanítását, lemondtak a bekerítés taktikájáról, és a korábbi alakzattal ellentétes pozíciót foglaltak el, vagyis visszatértek a korai időkben alkalmazott ama felfogáshoz, amely az ütközetet úgy tekintette, mint a két, egymással szemben álló gyalogság tömeges és frontális összecsapását. Ebből a célból pedig még mélyebbé és szorosabbá tették a phalanx sorait, és még inkább meghosszabbították a sarissát. Ezáltal a védelmi célból megszületett hadműveleti egységet átalakították egy tisztán támadó jellegű katonai alakulattá, s ezzel megfosztották valódi természetétől. Mindez megnehezítette a phalanx kezelhetőségét, nagymértékben csökkentette ütőképességét.

Ennél a meggyöngült phalanxnál a római **legio** sokkal szabadabban manőverezett, s így elkerülhetetlenül felülmúlta azt (vö. Polyb., XVIII, 29; 30,11-31; 32,2-5). A demográfiai potenciálnak a hannibáli háború idején kialakult totális mozgósítása ugyancsak Róma erőfölényét szavatolta és fokozta. A hadászati sikereknek pedig az a szembeötlő könnyedsége, amellyel Róma lépten-nyomon fellépett, végül is a katonai megoldás alkalmazását tette vonzóvá, annál is inkább, mert ez különösen növelte a római irányító körök tekintélyét, ami tökéletesen összhangban állt értékrendjükkel. Mindennek azonban a hellenisztikus világ meglehetősen későn ébredt tudatára.

A hellénizmus legfőbb gyengesége Rómával szemben mégsem ebben volt, hanem megosztottságában. Még leginkább talán II. Philippos, Alexandros apja tudott átmenetileg valamiféle szervesebb politikai egységet adni ennek a civilizációnak, nem vonva kétségbe a görög szellemi befolyást, némiképp ehhez igazítva hozzá a

hódítók kultúráját és önazonosság-érzését. A görög ember már az egész archaikus és klasszikus kor folyamán is a tengerhez kötődött, amelyet úgy fogott fel, mint a pontost, mint egy olyan forgalmi útvonalat és a kapcsolatok olyan lehetőségét, amelyre a világról alkotott egész elképzelését alapozhatta. Ez nem akadályozta meg azt, hogy amióta a perzsa Kyros meghódította a kis-ázsiai Lydiát, elsőként nyitva meg ezzel a hatalmas Perzsa Birodalom kínálta lehetőségeket a hellén kereskedőknek, művészeknek, zsoldosoknak és kalandoroknak, a görögök mindazokkal az adottságokkal is éljenek, amelyeket nekik a szárazföld belseje is kínált, de azt lehet mondani, hogy a hellének mindaddig megmaradtak ennek a hatalmas és gazdag területnek a szélein és peremein, amíg Alexandros vállalkozása azt teljes egészében és mélységében fel nem tárta előttük. Annyi mindenesetre biztos, hogy a makedón uralkodó és hódító magával vitte a görög kultúra egész gazdag tárházát egészen az addig ismert világ legszélső határaiig. Mindez azonban úgy történt, hogy ez a kultúra az egyelőre még meglévő nyelvi akadályok ellenére, amelyek továbbra is elválasztották a görögöket más népektől, nem hagyta figyelmen kívül a különböző helyi és nemzed valóságokat, műveltségeket, és azokkal kapcsolatba lépve, magába szívta fő értékeiket, úgyhogy mindebből egy sor hasonló és részben összeolvadó kulturális szintézis jött létre. Több civilizációnak ez az egymással való szembesülése alkalmat adott egy olyan összetett kultúrának a megszületésére, amely rendkívüli vitalitással rendelkezett. Lényegében ez a hellénizmus, amely a mediterrán világ sok tekintetben legfőbb viszonyítási alapjává lett.

Mindennek jegyében a hellénizmus legjellemzőbb vonása és egyszersmind ideális követelménye és normája a világra való nyitottság volt. Ami a görög embert ettől kezdve megkülönböztette, az mostantól már nem egyszerűen a nemzetisége volt, hanem intellektuális műveltsége; a „görög" kifejezés ettől kezdve következésképp bárkire alkalmazható volt a Nyugat-Mediterráneumtól egészen Indiáig, aki sajátjaként rendelkezett egy közös nyelvvel, vagyis a göröggel mint koinéval, és akiben volt egy közös, erre a kultúrkörre jellemző gondolkodásmód. Mindez természetesen kialakított egyfajta önazonosság-tudatot is, amely azonban sohasem lépte túl a kulturális dimenziót, és igazából csak az egyéneket jellemezte. A politika területén ugyanis ez sohasem jelent meg igazi összetartó erőként, amely képes lett volna eggyé forrasztani a heterogén valóságokat jelentő hellenisztikus államokat. Ebből fakadt, hogy a hellénizmus sokkal inkább egyfajta kozmopolitizmus volt, mintsem a fennálló államokat és birodalmakat összetartó szellemi létalap. A „hellénizmus" lényegében csak egy személyes választásnak felelt meg, nem bizonyult társadalmi-politikai köteléknek. Ha voltak is sokan, akik meggyőződésből vagy megalkuvásból úgy döntöttek, hogy alkalmazkodni fognak az uralkodó kultúrához, ugyanakkor az általános magatartás az volt a helyi bennszülöttek körében, hogy makacsul ragaszkodtak a múlttól örökölt

és mostantól kezdve még inkább megerősödni látszó regionális identitásukhoz. Ilyen körülmények között maguk a görögök is idegen etnikumokként fogták fel azokat, akikkel kapcsolatba kerültek, és sohasem jutottak el odáig, hogy irányukban igazi integrációs folyamatot juttassanak érvényre: Asiában és Egyiptomban a görögök, akik egy uralkodó és politikailag kiváltságos csoportot alkottak, többnyire a városokban laktak, ilyen módon fizikailag is általában elkülönülve a bennszülött lakosságtól, amely lényegében a vidéken élt szétszóródva.

A Kr. e. 3. század végén mindössze három hellenisztikus állam tarthatott igényt a nagyhatalmi szerepkörre. A Ptolemaiosok Egyiptoma Alexandriával mint fővárossal, s ezenkívül fennhatósága kiterjedt még Ciprusra (Kypros), Kyrénére és Dél-Syriára (Phoenicia, Palaestina, Koilé-Syrié), valamint még egy sor emporionra (piachelyre) az Egei-tengeren, Kelet-Mediterráneumban és a Vörös-tengeren. Egyiptomról azonban egyértelműen látszott, hogy hanyatlóban van az után a vereség után, amelyet a Seleukida III. Antiochos mért rá. A Seleukidák állama viszont Syria volt, amely nevét valójában Eszak-Syriának köszönhette, ahol a főváros volt: Antioch(e)ia; de ez a hatalom ezen túlmenően ellenőrzött még egy további óriási területet, amely Dél-Anatóliától haladt a Nyugatnak, és magában foglalva Kis-Azsia középső részét, keleten csaknem Indiában ért véget. Ugyanakkor Macedóniát régóta az Antigonidák dinasztiája kormányozta, amelynek a királyai Thessaliának is urai voltak, ahogy néhány további erősségnek is a tulajdonképpeni Görögországban. Ezekre támaszkodva tett kísérletet a makedón hatalom Görögország más vidékeinek ellenőrzésére is, ami azonban csak több-kevesebb sikerrel járt.

Volt még ezenkívül néhány kisebb hellenisztikus hatalom is. Az aitóliai és az achaiai szövetségek, amelyek egyik és másik oldalról néztek egymással farkasszemet a Korinthosi-öböl mentén, s ehhez még hozzá lehet venni Görögország néhány egyéb kisebb államszövetségét is: az épeirosi, az acarnaniai, az arcadiai, a boiótiai, a thessaliai és a phókaiai ligákat stb. Pergamon független királyság volt, amely felett az Attalidák uralkodtak a 3. század negyvenes évei óta, s amelynek az uralma azután kiterjedt Kis-Azsia partjainak egy széles részére; végül Rhodos egy hatalmas virágzó tengeri köztársaság volt, amely híres volt hadiflottájáról és maga szerkesztette kereskedelmi törvénykönyvéről, s mindig készen állt arra, hogy megverekedjék saját szabadságáért és azért, hogy fenntartsa a status quót Kelet-Mediterráneumban. Bithynia, Pontos, Armenia és Cappadocia királyságaival ugyancsak számolni kell, noha csupán másodlagos jelentőségűek maradtak, miközben ugyanebben a térségben még két másik, különben egymástól igen különböző és az adott környezettől is meglehetősen elütő színfolt jelentkezett: a Parthus Királyság és a zsidók. Az előbbi Kr. e. 250 tájékán jött létre, talán iráni jellegű népek migrációjából, akik Közép-Ázsia sztyeppéiről érkeztek, hogy Perzsia platóinak északi peremein telepedjenek le, pontosan abban a régióban, amely már régóta a Parthyéné nevet visel-

te. Ami a zsidó elemet illeti, ez szétszóródva élt, megoszolva Palaestina és a már számos diaszpórába széttelepült közösség között. Közöttük a hagyományos és a középrétegek ellenezték a hellénizációt, ám a papi arisztokrácia kész volt azt elfogadni (vö. Makkabeusok 1,1,11-15). Mindezek a felsorolt alakulatok és népek változó erőviszonyok között léteztek, miközben általában épp a görögök voltak azok, akik megpróbálták útját állni minden újrarendeződésnek, és igyekeztek fenntartani azokat az egyensúlyi helyzeteket, amelyek meglehetősen átmeneti jellegűek voltak, és a hellenisztikus világból igen sérülékeny kártyavárat alakítottak ki.

Az etnikai különbségeken és a szövetségek szüntelen változásán túlmenően a mindenütt jelen lévő városok (poleis) voltak azok amelyek az instabilitás egy másik tényezőjét alkották. Ugyanis a városállammodellt mindig úgy tekintették a görög világban, mint lényeges elemet, mint a legfőbb politikai-szociális-kulturális viszonyítás mércéjét. Gazdasági szempontból, akárcsak politikailag, a városállam elengedhetetlen alapsejt volt még a legnagyobb kiterjedésű államokban, szövetségekben és monarchiákban is; és a hellenisztikus uralkodók, akik tekintélyük és hatalmuk biztosítása érdekében éppen a maguk ktistésként, vagyis városalapítóként végrehajtott tevékenységét találták a legfontosabbnak, az elsők voltak, akik úgy kívánták növelni királyságaikat, hogy gyarmatvárosokat hoztak létre, amelyek ma is könnyen azonosíthatók, minthogy nevükben az őket létrehozó uralkodókra utalnak: Antiochia, Seleukeia, Laodikeia, Apameia, Bereniké, Prusa. Ámde az új alapítások maguk általában nem magát a birodalmi koherenciát támogatták, segítették elő, hanem épp ellenkezőleg: a poleis makacsul ragaszkodtak széles körű autonómiájukhoz, amellyel általában rendelkeztek is.

A hellenisztikus hatalmak között folyó háborúk sohasem voltak olyan, a végsőkig elmenő harcok, mint ahogy azt például Róma és Karthágó esetében tapasztaljuk, hanem inkább csak versengésről volt szó, amely nagyjából ugyanolyan erejű ellenfelek között folyt azért, hogy egyes helyi jelentőségű szektorokat ellenőrzésük alá vonjanak, és hogy legalább átmeneti időre belső hegemóniára tegyenek szert. Diplomáciai aktivitásuk főképpen abban állt, hogy ideiglenes szövetségeket alakítsanak ki, nagy-nagy türelemmel, gyakran dinasztikus kötelékek alapján munkálva ki ezeket a föderációkat. Ehhez a két magatartáshoz, amely a megváltoztathatatlannak hitt, bár gyakorlatilag állandóan veszélyben lévő egyensúlyi állapotból származott, társult még egy mély érdektelenség a szemhatár távolabbi részén elhelyezkedő külvilág iránt, amely a hellenisztikus államokat arra a megfontolásra késztette, hogy bízzanak a politikai konstelláció stabilitásában, amelyet magukra jellemzőnek tartottak, egészen odáig menően, hogy Róma betörésének jelentőségét tévesen mérték fel. Nem tudták belátni, hogy Róma nem fogja eltűrni a környezetében uralkodó és kiszámíthatatlan, bizonytalan hatalmi helyzetet, amely az erre talán túlságosan is érzékeny római megítélés szerint akár egy újabb Hannibállal is fenyegethetett. Hosszú távon azután ez a római beavatkozás az egész hellenisztikus világot alárendelt és függő helyzetbe hozta.

FOGALMAK

diaszpóra	ktistés	polis
emporion	legio	pontos
hellenisztikus monarchia	(nyelvi) koiné	sarissa
hoplita	phalanx	stratégos

KRONOLÓGIA

250 k. Parthus Királyság létrejötte
240 k. Pergamoni Attalida Királyság létrejötte

A MAKEDÓN HÁBORÚK

Az első makedón háború (Kr. e. 215-205) annak során bontakozott ki a rómaiak illyricumi, illetve épeirosi beavatkozásai nyomán, hogy Macedónia királya, V. Philippos, az illyrekkel viselve hadat, szövetségre lépett az akkor Itáliában Rómával szemben harcot viselő Hannibállal. A helyzet Rómára nagy veszéllyel járhatott volna, ha az itáliai hatalom, Philippos görög szövetségeseit megtámadva, nem tudott volna hathatós szövetségre lépni a makedón uralkodóval ellenséges aitóliai ligával (212-211). A 205-ben megkötött phoinikéi béke lehetővé tette azután Róma számára, hogy erőit a második pun háború sikeres megvívására összpontosítsa.

A második makedón háború (200-196) kirobbanásában a diplomáciának volt nagy szerepe, amely szoros összefüggésben állt a hellenisztikus világra jellemző bizonytalan erőegyensúlyi helyzettel. A nagyobb befolyásra vágyó Rhodos, valamint I. Attalos Sótér pergamoni király, aki már az első háborúban is együttműködött Rómával, arra biztatta a római senatust, hogy indítson újabb háborút Philippos ellen. Ez meg is történt, bár a comitia centuriata ehhez nem mindjárt járult hozzá. Ezt a fellépést az is előmozdította, hogy Róma sikeresen befejezte a msodik pun háborút, s így felszabadult erőit ide tudta összpontosítani. Egyes görög városok is sürgették a görögországi beavatkozást. A velük együttműködő római consul, T. Quinctius Flamininus képesnek is bizonyult Philippos hadseregének legyőzésére Kynoskephalainál (197), ahol először mutatkozott meg a római légiók katonai és taktikai fölénye a korábban oly híres makedón phalanx fölött. Az ezután megkötött béke alapján a makedón király ki is vonta helyőrségeit a görög városokból. Flottája nagy részét is kiszolgáltatta a rómaiaknak, akiknek nagy jóvátételt is fizetett. Lehet, hogy a senatus azért mondott le ekkor arról, hogy ebben a körzetben provinciát létesítsen, bár szemmel láthatólag a fegyveres jelenlétet sem tartotta itt még egyelőre szükségesnek, mert elég szilárdnak ítélte meg támogatottságát a hagyományos értelemben vett Görögországon belül. Amikor azonban III. Antiochos föllépése következtében ez a helyzet megváltozni látszott, és Macedónia ugyancsak kezdte visszanyerni erejét, Róma újabb beavatkozásra szánta el magát.

Ez a harmadik makedón háború (171-168) immár magának a makedón monarchiának a végét jelentette. 168-ban a pydnai csatában a római hadvezér, Aemilius Paulus teljes diadalt aratott az akkori makedón uralkodó, Perseus felett, akinek birodalma helyén négy köztársasági berendezkedésű államot hoztak létre. Ezek mindegyikének megvoltak a választott tisztségviselői, és volt saját népgyűlésük is. A megkötött béke egyébként is nagyon szigorú volt. Magát Perseust Rómába szállították, ahol részt kellett vennie Paulus triumphusán, majd pedig Alba Fucens latin coloniájába internálták. A királyi földek és bányák a római állam tulajdonába kerültek, de ez utóbbiak bérleti rendszerrel történő kiaknázása csak néhány évvel később indult meg. Néhány görög várost is keményen megbüntettek, akár tényleges, akár koholt „árulásuk" miatt. Például az aitóliaiak százait ítélték halálra Róma-ellenes tevékenység címén, az achai szövetségnek pedig ezer előkelő családokból való túszt kellett küldenie Rómába. Ezek sorában volt például a már említett görög történetíró: Polybios, aki így testközelből ismerte meg a születőben lévő mediterrán római nagyhatalmat.

Ebben a körzetben a római katonai erők húsz évvel később ismét beavatkoztak, amikor 149-ben Andriskos, aki Perseus fiának adta ki magát, Macedónia királyává nyilvánította magát. A következő évben azután Q. Caecilius Metellus véget vetett uralmának, aki ezért elnyerte a megtisztelő Macedonicus melléknevet. Macedónia pedig ekkortól ténylegesen és névlegesen is római provincia lesz. 148-ban Róma az achai liga ellen is fellépett, azt követelve tőle, hogy néhány ellenőrzése alá tartozó városnak adja meg a függetlenséget. Amikor ennek teljesítését az achaiok visszautasították, L. Mummius szétverte seregüket, és elfoglalta Korinthost, amely egyike volt Görögország leghíresebb és leggazdagabb városainak. Ez súlyos figyelmeztetés kívánt lenni a többi görög számára is, amennyiben szembeszegülnének Rómával, mert Korinthost lerombolták, kifosztották, és rengeteg polgárát eladták rabszolgának.

FOGALMAK

colonia	legio	provincia
comitia centuriata	phalanx	triumphus

KRONOLÓGIA

215-205	Első makedón háború
212-211	Szövetség az aitóliai ligával
200-196	Második makedón háború
197	Kynoskephalai
171-168	Harmadik makedón háború
168	Pydnai csata
149	Andriskos felkelése Macedóniában
148	Macedónia provincia lesz
	Konfliktus az achai ligával
146	Korinthos lerombolása, Achaia provincia

HÁBORÚ SYRIÁVAL ÉS PERGAMON BEKEBELEZÉSE

III. Antiochos nehéz körülmények közt foglalta el a Seleukidák trónját (223), de azután sikerült megszilárdítania a megrendült hellenisztikus birodalmat, s ezért úgy tudta magát beállítani, mint restitutor orbist, azaz mint a „világ helyreállítóját". Már 202 előtt elnyerte a *megas,* vagyis a „Nagy" megtisztelő jelzőt. 202-ben elindította Egyiptom ellen az ötödik syriai háborút (202-195), és 196-ban Thraciát is megtámadta. Az aitóliai szövetség kérésére úgyszintén betört Görögországba. Mindez erősen keresztezte azt a római érdeket, amely az erőegyensúlyi helyzetet szerette volna fenntartani a Mediterráneum keleti medencéjében. A 196-193-ban sorra kerülő diplomáciai lépések nem vezettek eredményre, ami Róma részéről fegyveres beavatkozáshoz vezetett, s ebben Pergamonnak is szerepe volt, minthogy veszélyeztetve érezte magát a terjeszkedő hellenisztikus nagyhatalom részéről. Antiochos két szárazföldi ütközetben is térdre kényszerült, előbb görög földön, Thermopylainál (191-ben), majd pedig Kis-Azsiában, Magnésiánál (190), s az utóbbi vereség döntőnek is bizonyult, miután már a tengeren is alulmaradt. A 188-as apameiai békében a hellenisztikus uralkodó jelentős területekről kényszerült lemondani, így Kis-Azsia nagy részéről is. A következő évben meggyilkolták. A rómaiak figyelmét az „uralkodókultusz" megteremtésével is magára vonta.

Róma az Égei-tengeren túli első területeket 133-ban szerezte meg, amikor Pergamon utolsó királya, III. Attalos a római népre hagyta országát, fölmérve annak addigra kialakult kiszolgáltatott helyzetét. Egy lázadás sem tudta megakadályozni Kis-Ázsia e fontos részének birtokbavételét, ahol Róma újabb tartományt hozott létre: *Asia provinciát* 101-ben Cilicia is *provincia* lett, hogy Róma így tudja útját állni a kalózok egyre veszélyesebbé váló tevékenységének.

A hellenisztikus világgal való érintkezés Róma számára persze nemcsak a fegyverek igénybevételét diktálta, hanem alkalmazkodnia kellett ennek a civilizációnak diplomáciai és politikafilozófiai szokásaihoz is, főleg az itteni szövetségi rendszer bevett eljárásaihoz. A senatus idegenből érkező követségeket fogadott, és alkalomadtán teljesítette kéréseiket. A senatus megbízott küldöttei, legátusai voltak döntőbírák szövetségi kérdésekben, döntöttek afelől, hogy mely városok legyenek szabadok, és rendelkezzenek önkormányzattal, és melyek legyenek másoknak alávetve; továbbá arra kényszerítettek királyokat, hogy eltávolítsák helyőrségeiket, máskor pedig csak pusztán megfigyelőként léptek fel. Arról is dokumentumaink vannak, hogy egyes görög városok különleges módon fejezték ki köszönetüket egy-egy kiemelkedő római személyiségnek, a tekintélyszerzésnek ezzel egy olyan lehetőségét nyitva meg előttük, amely addig ismeretlen volt Rómában. A legkorábbi és leglátványosabb példákra ezzel összefüggésben T. Quinctius Flamininus kapcsán került sor, aki Kr. e. 198-ban volt cónsul, és Görögország „szabadságáért" szállt síkra V. makedón Philippos hatalmi igényeivel szemben, miként azt a római propaganda állította. Plutarchos leírja azokat a chalkisi rituálékat, amelyeket tiszteletére hajtottak végre, s amelyeket még 300 évvel később is elvégeztek. Ezek áldozatokból, ital-

áldozatokból és dicsőítő himnuszból álltak, és saját papjának kinevezése is megtörtént. A himnuszban például ez állt: „Tiszteljük a derék rómaiakat, akiket méltán megilletnek ünnepi fogadalmaink. Énekeljetek, lányok, a nagy Zeusnak, Rómának és Titusnak, együtt a tisztességtudó rómaiakkal! Segíts bennünket Paian Apollón, segíts bennünket Titusunk, mi megmentőnk!" A Kr. e. 2. században a későbbiekben is találunk adatokat az efféle megtiszteltetésekre, még ha azok nem voltak is ennyire hosszú életűek. így egy pap és áldozatok illették meg azt a Manius Aquiliust, aki végül is bevezette Asiában a Kr. e. 120-as években a provinciaszervezetet. Nem sokkal a 168-as pydnai győzelmet követően egy követség, amelyet C. Popillius Laenas vezetett, arra kényszerítette IV. Antiochost, hogy véget vessen Egyiptom elleni inváziójának.

• FOGALMAK

legátus
restitutor orbis
senatus

KRONOLÓGIA

223	III. Antiochos trónra lépése
202-195	Ötödik syriai háború
198	Quinctius Flamininus consulsága
196	III. Antiochos megtámadja Thraciát
196-193	Diplomáciai lépések III. Antiochos és Róma között
192-188	Háború III. Antiochosszal
191	Thermopylai
190	Magnésia
188	Apameiai béke
187	III. Antiochost meggyilkolják
168	Pydna
	C. Popillius Laenas meghátráltatja IV. Antiochost
133	Pergamon utolsó királya, III. Attalos a római népre hagyja országát
130-126	Megszervezik Asia provinciát
101	Cilicia provincia

A hódítások következményei Itáliában

A HÓDÍTÁSOK POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

Ami a belpolitikát illeti, a hódítás hatalmas és hosszan tartó folyamata a maga súlyos próbatételével feltétlenül megerősítette az arisztokratikus köztársasági rendszert. A **senatus** volt az, amely a változó tisztségviselők ellenére biztosította az állam folyamatosságát és folytonosságát, ami immár azt jelentette, hogy nemcsak egy szűk városállam számára vagy Itália előtt, hanem az egész Földközi-tenger tudatában ez az arisztokratikus intézmény testesítette meg Rómát, illetve annak kivételes katonai erejét, amely páratlan lendületű hódításban nyilvánult meg. A **senatusi oligarchia,** amely már korábban is lényegében teljhatalmat élvezett, mindinkább arra a meggyőződésre jut, és diadalmenete alapján másokkal is el tudja hitetni, hogy a győzelmek mind neki köszönhetők, s ezért a múltat is azonosítani kell a maga tulajdon múltjával, értékeivel és érdekeivel, úgyhogy a maga érdekei valójában a köztársaság érdekei. Ennyiben tehát a háború megszilárdította a köztársasági rendszert, ám ugyanakkor magában hordta egy olyan változás csíráit is, amely hosszabb távon egyenesen végzetes lesz számára: Scipióval megjelenik a karizmatikus nagyra törő ember, aki mindenki másnak fölébe helyezi magát, előkészítve ezzel a **monarchiát.**

Róma politikai és katonai vezetői mindig is szoros kapcsolatban álltak az istenekkel. Ennek az volt a logikája, hogy a rómaiak vallása értelmében a **magistratusok** és az istenek együttműködtek Róma jóléte biztosítása érdekében, és a polgárok tudatában az állam sikere attól függött, hogy annak emberi és isteni vezetői menynyire találták meg a közös célt. De ennek a logikának volt egy másik oldala is: a sikeres politikai vagy katonai cselekvés szükségképpen szoros kapcsolatot teremtett az istenekkel. Már a **triumphus** ceremóniája kapcsán láttuk, hogy a győztes hadvezért szoros összefüggésbe hozták Iuppiter Optimus Maximusszal: ezért a **triumphator** az istenek segítségével aratott győzelme megünneplésekor ennek az istennek a lábbelijét öltötte fel. Ez az istenek és emberek közt elképzelt kapcsolat mégsem volt olyan egyszerű, mint ahogy azt esetleg egy tankönyvszerű összefoglalás sugallja. Az istenek és az emberek közötti bármilyen **associatio,** vagyis összekapcsolás elkerülhetetlenül fölvet különféle kérdéseket: például azt, hogy mennyire is volt szoros ez az associatio, mennyire volt állandó, és mennyire kell betű szerint venni? Ugyancsak szükséges figyelembe vennünk azt a körülményt, hogy a triumphus alkalmával egy rabszolga állandóan emlékeztette a hadvezért, hogy *6 is csak egy ember* (és nem isten tehát), ami ellensúlyozni kívánja azt, hogy a diadalmenetet tartó hadvezér Iuppiternek volt öltözve és kifestve, ami viszont az istennel való közvetlen azonosítás mellett szólna. Emellett: néhány isten-ember azonosítás valóban szorosabb is volt, mint a győztes hadvezéré, mert a triumphator istenállapota igazából csak pillanatnyi volt. A hadvezér csupán egy napra lépett bele Iuppiter lábbelijébe.

Ezzel szemben a késői köztársaság újfajta politikai gyakorlatot jelentett, szakítva a korábbi konvenciókkal. Ekkor a kor kiemelkedő vezetői meghosszabbított és különleges megbízatásokat kaptak már, ami azt jelenti, hogy így a hatalmat sokáig lehetett gyakorolni Rómában, bizonyos esetekben folyamatosan is, s ezért már hosszabb időszakra vonatkozhatott az igény az istenekkel való associatióra. Néha továbbra is beérték a triumphus szimbolizmusának elfogadásával, néha azonban már más vonatkozásokat is felhasználtak arra, hogy jelezzék az egy-egy istenséghez való közel állást. Ezek a személyek úgy mutatkoztak (vagy mások kezelték úgy őket), mint az istenek kegyeltjei, esetleg mint olyanok, akik hasonlítanak az istenekhez, vagy akár valósággal azok. Ez vezet el hosszú távon majd a római **uralkodókultuszhoz.**

Már a Kr. e. 3. század végén vagy legkésőbb a 2. században világosan jelentkezett az a szándék, hogy a kiemelkedő politikai és katonai személyiségeket mintegy isteni szintre emeljék. így Scipio Africanus is igényelte, hogy *Iuppiter Optimus Maximusszal* összekapcsolja magát (vagy legalábbis megvádolták ezzel). Olyan történetek jelennek meg vele kapcsolatban a történetírásban, amelyek Scipiót úgy mutatják be, mint aki tudatosan utánozta Alexandert, azt, aki magát Zeus leszármazottjának próbálta feltüntetni. így például egyesek elbeszélik, hogy az ő anyját ugyanúgy egy kígyó látogatta volna meg, akárcsak Olympiast, Nagy Sándor anyját, ami azt jelenti, hogy a gyermek istentől fogant, nem pedig földi atyától. Vagy egy másik történet szerint: Iuppiter templomát meglátogatva, a templom kutyái felismerték őt, és nem ugatták meg. Ennek a hagyománynak egy része valóban a Kr. e. 2. évszázadra mehet vissza, amit Polybios támaszt alá, aki erről egy hosszú elbeszélést ad elő, talán magának Scipiónak a családi hagyományából merítve. Igaz, amit ő mond, némileg eltér a későbbi szerzők változatától. Polybios azt sugallja, hogy Scipiót sikereiben az istenek álmokkal és kinyilatkoztatásokkal segítették, miközben cselekedetei igazából reálisan meg voltak tervezve és racionálisan ki voltak számítva. Itt a görög és a latin eszmék közti különbség mutatkozik meg, mert Polybios azt a római felfogást látszik bírálni, hogy az istenektől kapott segítség magában foglalja a **felicitast,** ami az „istenileg inspirált jó szerencse". Scipio tehát már több mint egy évszázaddal Sulla előtt élhetett azzal a szerencsekoncepcióval, amelyet azután a **dictator** alkalmazott, magát **felixnek** tüntetve fel.

Kevéssel Scipio Maior után Aemilius Paulus volt az, aki a makedón király, Perseus felett 168-ban Pydnánál aratott győzelme után állítólag nemcsak a triumphus jogát kapta már meg, hanem azt a kiváltságot is, hogy a circusi játékokon is triumphusi ruhát hordhatott. Ebben persze lehetett előzménye. A triumphusi megtiszteltetések egyes elemeinek kiterjesztése ugyanis már megtalálható C. Duilius példájában is, aki Kr. e. 260-ban volt consul, s aki egyik nagy tengeri győzelmét követően abban a kiváltságban részesült, hogy hivatalos lakomáról hazatérve egy zenész és egy fáklyavivő kísérte, akárcsak a triumphus után. Paulusról azt állították, hogy Iuppiter öltözékét viselte bíborköpennyel és koszorúval együtt, és csaknem ugyanezzel a külsővel jelent meg a római nép köz- és vallási összejövetelein. Ez szakítani látszik a hagyományos triumphusi ceremónia időszakos megtisztelő jellegével, mert kiterjeszti az

isten-ember összekapcsolást magán a szertartáson túl is. Később majd ugyanezt a megtiszteltetést adják meg Pompeiusnak is 63-ban, akinek Paulus ebből a szempontból mintegy előfutára, akárcsak Caesarnak, aki dictatorként minden nyilvános alkalommal ugyanilyen ruhát viselt.

A második pun háború ahhoz is hozzájárult, hogy Róma még jobban megszilárdítsa uralmát Itáliában, mert keményen megbüntette az áruló népeket és városokat, vagyis azokat, akik Hannibált támogatták, vagy átálltak az ő oldalára. Az ezektől elvett földeket **ager publicusszá** nyilvánították (10 ezer négyzetkilométer, főleg délen és Campaniában). Azokat a latin **coloniákat,** amelyek nem tudták szolgáltatni a háború alatt tőlük megkövetelt kontingenst, 204-ben büntették meg. Mindenfelé a **civitas sine suffragio** („a szavazási képesség nélküli polgárjog") válik az alávetettség egyik leginkább bevált státusává.

Róma szinte folyamatos katonai sikere és végső győzelme - mint láttuk - sokat köszönhetett mind a már korábban kialakult katonai szervezetének, mind pedig tagadhatatlan tulajdon katonai értékeinek, mindazonáltal a roppant nehézségeken is mindig úrrá lévő végső diadala elképzelhetetlen lett volna a római **cives** (polgárok) makacs ellenállása és a szövetségesek többségének hűsége nélkül. Azt lehetne tehát várni, hogy a háború elindít majd egy demokratizálódási folyamatot és egy olyan politikát, amely különféle reformokkal jár majd együtt, köztük például földreformokkal. Ennek a politikai változásnak a lehetősége bizonyára meg is lett volna, de nem vált valóra. Sőt sok szempontból éppen az ellenkezője következett be, mert - ahogy tapasztalhattuk - az arisztokratikus köztársaság volt az, amely politikailag megszilárdult, hiszen a senatusi arisztokrácia vindikálhatta magának a győzelmet a katonai vezetés eredményessége révén.

Ami a szövetségeseket illeti, gazdaságilag és demográfiailag őket is mélyen érintették a háborús események. Az ager publicus kiterjesztése római részről őket valósággal kifosztotta, és emiatt joggal érezték közülük többen úgy, hogy Róma érdekében tanúsított fellépésükért nem részesültek igazából semmiféle hálában. Ez a családásuk adott táptalajt az „itáliai kérdés" megszületéséhez, amely végül is a szövetséges háborúba torkollott, mint látni fogjuk. Valójában persze ez a probléma is összetettebb. A római senatus ugyanis a háborúk, főleg a második pun háború után erőteljes telepítésbe kezdett, folytatva ezzel a régebbi hagyományokat. Mind Liviusból megtudjuk, mind a **Liber coloniarum** alapján kikövetkeztethető, hogy a Kr. e. 2. század első felében megannyi római és latin colonia felállítására került sor, ami ugyanúgy hozzájárult a kisbirtok megőrzéséhez, mint Itália egyfajta homogenizálásához. Ugyancsak nagy lehetőségekhez jutottak a félsziget szövetséges városainak üzletemberei **- negotiatores** - az egész frissen meghódított mediterrán körzetben. Ennek persze előbb-utóbb azt is tudatosítania kellett bennük, hogy politikai súlyuk egyáltalán nincs arányban gazdasági jelentőségükkel. így végül ez is hozzájárult az „itáliai kérdés" kiéleződéséhez.

FOGALMAK

ager publicus
associatio
cives
civitas sine suffragio
colonia
dictator
felicitas
felix
Liber coloniarum
magistratus
monarchia
negotiatores
Senatus
senatusi oligarchia
triumphator
triumphus
uralkodókultusz

KRONOLÓGIA

260 C. Duilius consul győzelme Mylaenál
204 Megbüntetik a kötelezettségüket nem teljesítő latin coloniákat

DEMOGRÁFIAI KÖVETKEZMÉNYEK

Ami ezeket illeti, ugyancsak nem elhanyagolhatók, bár pontos statisztikák ebben a vonatkozásban nem készíthetők, ahogy sok más területen sem, mert a rendelkezésünkre álló adatok túl hézagosak. Míg Kr. e. 234-ben mintegy 270 ezer civis, azaz valódi „római polgár" volt, addig 204-ben már csak 214 ezer. 218 és 215 között a 110 ezer mozgósított emberből legalább 50 vagy 60 ezer halt meg. Közöttük annyi volt az itáliai, mint amennyi a római. Főképp parasztok estek áldozatul a véres harcokban és a pusztítások során, amelyek alapvetően a vidéket érintették. A háborúk utáni időszakokban és különösképpen a második pun háborút követően az egyes nemzedékek hézagosak. A hannibáli háború demográfiai következményei részben ugyancsak összevethetők az első és a második világháború utáni demográfiai viszonyokkal.

A háború egyben jelentős populációs változásokat is eredményezett, mindenekelőtt a második pun háború itáliai szakasza folyamán. A parasztok ekkor a falakkal védett városok felé menekülnek, ahol nagymértékben megnő a népesség. Mindenekelőtt sokan mennek Rómába, amely ilyen módon népessége révén is egyértelműen Itália súlypontja lesz, és megindul azon az úton, hogy valóban az egész földközi-tengeri világ súlypontja legyen demográfiai státusánál fogva is. Ami biztosnak tekinthető, az ezenkívül az, hogy a városi lakosság meglehetősen differenciálódik is, akár társadalmi-gazdasági, akár törvényes helyzetét, politikai státusát, akár pedig eredethelyét tekintve. Voltak köztük olyanok, akik megélhetést kerestek, a gazdagabbak azonban igyekeztek bekerülni a városi elitbe is, főleg utódaikat kívánva pozícióba juttatni. Később mind több olyan betelepülővel találkozunk, akik már nem is Itáliából érkeztek, hanem a tengeren túlról, akár önszántukból, akár kényszer hatására. A legtöbben persze rabszolgákként kerülnek be a vagyonosabb háztartásokba, ahol volt lehetőségük a szabadság elnyerésére, libertusként (felszabadítottként) pedig római polgárjogot nyertek. Ezek anyagi helyzete igen eltérő, ahogy ez általában

áll Róma városa lakosságára is, amelynek jelentős hányada igen rossz lakáshelyzetben élhetett, és mindössze marginális életet folytatott. Úgy mutatkozik, hogy fokozatosan egyre nagyobb különbségek, illetve esetenként feszültségek alakultak ki szegények és gazdagok között.

A demográfiai mozgás egy része azonban már ekkor Itálián kívülre irányul. Az itáliaiak egy része előbb Hispániában, később Keleten próbál szerencsét, és ebben a tekintetben nem utolsósorban éppen a katonai szolgálat kínál lehetőségeket, különösképp az ún. „szövetségeseknek". A Kr. e. 2. század első felében Itália szabad lakossága mintegy 3 millióra rúghatott, s ebből évente mintegy 120 ezer szolgált katonaként, részben mint római, részben mint szövetséges. Ezek átlagosan 4-6 évig lehettek távol, ami feltétlenül befolyással volt szerepükre mind Rómában, mind Itáliában, s ennek kihatásai sem maradhattak el semmiképp. Például a rabszolgamunkaerő mind fokozottabb igénybevétele ezzel is magyarázható.

FOGALMAK

civis
libertus

KRONOLÓGIA

234	Kb. 270 ezer a római polgárok száma
204	Kb. 214 ezer a római polgárok száma
2. sz. első fele	Itália szabad lakossága mintegy 3 millió lehetett

KÖVETKEZMÉNYEK A MEZŐGAZDASÁGBAN

A háborúk általában hosszú időtartama, főleg a második pun háború Itáliában zajló tízéves periódusa, illetve az emberek nagyarányú halálozása, valamint az Appenninfélszigeten Hannibál idejében megismétlődő pusztítások a főleg földműves vidéket szánalmas állapotba hozzák, ami egyes kutatók felfogása alapján ezután már mindig meg is fog maradni. Szerintük Dél-Itália a maga lepusztult helyzetében soha nem találja meg többé a maga egykor oly virágzó állapotát. A katonaságot adó kisparasztságnak, legyen római vagy itáliai, s amelyet az elhúzódó hadviselés tartósan érint, a gazdálkodása tönkremegy, akármelyik termelési ágazatot is vesszük figyelembe. Az agrártörténet régebbi álláspontja szerint az ager publicus kiterjesztése is, amely együtt járt a római büntetőakciókkal, ugyancsak erősen sújtotta a szövetségesek parasztságát. Mindez azt jelentené, hogy a háború, főleg a hannibáli, az itáliai mezőgazdaság válságát idézte volna elő, összekapcsolva azt az agrárkérdés krónikus nehézségeivel. Különösen hangsúlyozni szokták a tulajdon koncentrációjának folyamatát, amely hosszú távon fölvetette az agrárreform még súlyosabb problémáját.

A vidék nehézségei azután lecsapódtak a városokban is, amelyeknek az ellátása problematikussá vált. A fővárosban a búza ára erősen hullámzik: a háború alatt akár a négyszeresére is felszökik, de a béke helyreállításával árfolyama nagymértékben csökken. Mindez érzékelhetően kiszámíthatatlanná tenné az egész gazdasági helyzetet, egy általános mezőgazdasági válságot vonva maga után. A korábbi kutatás által így felvázolt képben kétségkívül sok részlet tényigazság van, egészében azonban mégis félrevezető tájékoztatást ad a római-itáliai mezőgazdaság helyzetének egészéről.

Arról van ugyanis szó, hogy az itáliai kisparaszti, szinte mindent megtermelő gazdaság közelről sem megy általánosan tönkre, ahogy régebben sokan készek voltak feltételezni. Újabban már a régészet is megannyi adatot szolgáltat a kisbirtok továbbéléséről az Appennin-félszigeten, főleg Közép-Itálián kívül. Ugyanakkor létrejön egy új típusú, előbb csak kisebb mértékben (vö. Cato), később egyre jobban specializálódó (vö. Varró, pastio villatica) középüzem, az a villagazdaság, mely nem utolsósorban éppen szakosodása révén megalapoz egy fejlett piacgazdaságot, amelyet mind a megnövekedő nagyvárosi agglomerációk, mind a vagyonfelhalmozódást követő luxusigények és ízlésbeli változások megköveteltek Az itáliai mezőgazdaságot Plinius Maior szerint *(n. h.* 18, 35) állítólag tönkretevő latifundiumok Itáliában ekkor még nemigen léteztek, a nagybirtok ekkor még inkább földrajzilag különböző helyeken üzemeltetett villagazdaságokból tevődött ki, s az összefüggő nagybirtok ekkor még jobbára csak Szicíliára volt jellemző, vagy Dél-Itáliára, ahol az állattenyésztés keretéül szolgált. Dél-Közép-Itáliában legföljebb a nagybirtok kibontakozásának kezdeteiről beszélhetünk. A római senatori elit gazdagsága mindenekelőtt Latiumra, Etruria déli részére, Campaniára és Sabinum egyes részeire korlátozódott, illetve összpontosult, legfőképp azonban a Város szomszédságára. Ami biztos, az az, hogy a vagyon legfontosabb elemének továbbra is a földet tekintették. Maguknak a földeknek a megművelése azonban igen sokféleképpen történt. A parasztok továbbra is főleg családi alapon dolgoztak, de a nagyobb tulajdonosok már szép számban alkalmaztak rabszolgákat, bár voltak bérlőik, részes bérlőik és alkalmi szabad munkásaik is. Az igazi előretörés azonban a rabszolga-munkaerő területén volt, amelynek felfutásához a háborúkon kívül a kalózkodás is hozzájárult. Mindennek eredménye azonban nem Itália mezőgazdaságának válsága lett, ahogy korábban a szakkutatás általában vélte, hanem az, hogy az Appennin-félsziget agrikultúráján belül igen nagy eltérések és különbségek alakultak ki, noha valódi válságról sehol sem beszélhetünk igazán.

Az esetleges rabszolgalázadások csak arra figyelmeztetnek, hogy a város politikai-katonai vezetése nem volt felkészülve az ilyen típusú munkaerő nagyszámú tömeges alkalmazására. Kr. e. 185-ben L. Postumius Tempsanust kellett megbízni egy apuliai mozgolódás elfojtásával, ahol fosztogató pásztorrabszolgák okoztak gondot. Állítólag ő mintegy 7000 embert ítélt halálra, bár van adat rá, hogy sokan megmenekültek volna a kivégzés elől (Liv., 39,29,8-9). Mindenesetre a pásztorrabszolgák nagy mozgásszabadsággal rendelkeztek, s mivel feladatuk ellátásához fegyverük is volt, ezért könnyen adták fejüket fosztogatásra. Ez azonban sajátos probléma volt, ami nem érintette a rabszolga-munkaerő ekkori általános jövedelmezőségét és előretörését.

FOGALMAK

ager publicus	latifundium
agrikultúra	villagazdaság

KRONOLÓGIA

185 L. Postumius Tempsanus felszámolja apuliai rabszolgák mozgolódását

A HÁBORÚS ESEMÉNYEK PÉNZÜGYI KÖVETKEZMÉNYEI

Amikor Róma torkát szorongatják a háborúk, s főképpen a második pun háború eseményei, akkor a város irányítása olyan szélsőséges megoldásokkal kénytelen élni, amelyek erősen befolyásolják a jövő pénzügyeinek alakulását is. Róma előbb kényszerű adók mellett dönt, és különféle pénzügyi manipulációkhoz folyamodik, éspedig meglehetősen komplexekhez, olyanokhoz, mint a leértékelések, aranypénz verése. Ennek ellenére nem lehet beszélni egy ennek nyomán kialakuló és hosszú távú pénzügyi válságról Rómában, hanem sokkal inkább az lesz a végeredmény, hogy kibontakozik Róma meghatározó és jellemző pénzügyi rendszere, részben a maga stabilitásával, részben pedig belső gyengeségeivel. Mindez összességében egyáltalán nem mutat tartósan katasztrofális állapotot, ahogy korábban többen gondolták, hanem csupán nagyarányú átrendeződést.

A hannibáli háború okozta nehézségek ugyan odavezettek, hogy előbb csökkenteni kellett a nehéz bronzpénz fémtartalmát, s szükségessé vált aranypénz kibocsátása is, végül pedig az ezüstpénzt le kellett értékelni. Ez ugyan egy korábbi pénzrendszer összeomlását jelentette, de létrejött egy újabb és a korábbinál mindenképpen jobb, mert Kr. e. 214-ben vagy utána, legkésőbb 211-ig kibocsátják az ezüstdenariust, amelynek 10 bronz-as (ez utóbbi 1/6 római font súlyú bronz) az értéke, s Róma ettől kezdve egy koherens pénzmértékrendszerrel rendelkezik, ami végső soron igen jelentős előrelépés a gazdaság vonatkozásában. A denarius maradt ezután Róma fő ezüstpénze egészen a Kr. u. 3. századig. A denariusnál kisebb egység volt még az 5 as értékű quinarius, valamint a sestertius, amely két és fél asszál volt egyenértékű. A második pun háború az az időszak is, amikor a római pénz először nyomul be igazán az Appenninek központi területeire, ami összefüggésben állhat azzal, hogy a római katonaság ekkoriban vagy itt tevékenykedett, vagy a szomszédos területeken, s az embereket pénzzel is el kellett látni. Később még történt változtatás az ekkor felállított pénzrendszerben, amennyiben például a denariust újraértékelték, s az ezután már 16 ast tett ki. A rendszer lényege azonban a köztársaság további időszakában már lényegében nem változott. A római pénzverde a Capitoliumon volt, és fiatalabb tisztségviselők látták el a felügyeletét, akiket tresviri mo-

netalesnak neveztek. A Kr. e. 2. század folyamán a pénzverő főtisztviselő nevét rávésték a pénzekre, viszont Kr. e. 150 tájékától eltűnt róluk a ROMA olvasat. A korai időszakban a denariusok előlapján Roma feje volt, a hátlapján pedig a Dioskurosok. Változás ezen a téren a gracchusi periódusban következett azután be.

A második pun háborúhoz kapcsolódó újítások egyike volt az is, hogy a **senatus** bizonyos kényszeradókat átalakít államkölcsönökké, és ezeknek a visszafizetését az **ager publicus** eladásával kívánta megoldani. Ennek során főképpen a senatorok voltak abban a helyzetben, hogy a földeladás és földvétel haszonélvezői legyenek, ami tovább növelte ennek az arisztokratikus közegnek a jelentőségét és gazdasági súlyát.

Mint láttuk tehát: a közpénzügyek egyre komplexebbé válnak, méretük és mértékük fokozatosan növekszik, amivel azonban a hagyományos **magistratusi** pénzügyi ügyintézés nem tud lépést tartani. így az mindinkább alkalmatlanná válik, és az állam egy már ismert, de korábban csak mellékesen alkalmazott behajtási rendszerhez folyamodik, amelynek azonban új jelentőséget ad: az adók magánszemélyeknek való kiutalása vagy átengedése, az **adiudicatio** lesz a legfontosabb eljárás. A magánszemélyek egy társulása előre kifizeti az államnak az adó várható összegét, majd maga végezteti el a megfelelő mennyiségű adó beszedését az adózóktól. Ezt a rendszert kétségkívül már a második pun háború kezdete óta alkalmazták, de csak 214-ben jelennek meg első ízben legfőbb lebonyolítói: a **publicani,** akiket magyarra „adóbérlők"-nek fordíthatunk. Kezdetben azonban valójában **hadseregszállítókról** van szó. Az említett évben ugyanis az ekkor létrejött három **societasnak** az a feladata, hogy ők szolgáltassák a szükséges pénzeket a hispániai hadsereg finanszírozásához. Mindez számukra nagy előnyökkel és garanciákkal jár, olyanokkal, mint amilyen: a katonai szolgálattól való mentesség vagy a teljes kártalanítás olyan helyzetben, amelyet az ellenség okoz, illetve az általuk adott hitel visszafizetése elsőbbséget élvez. Ilyen módon egy valóságos közhitelrendszer születik meg, amelyet azonban kezdettől fogva csalások kísérnek. A Római Köztársaság erős sebezhetősége ettől kezdve nem utolsósorban ebben a rendszerben rejlik.

FOGALMAK

adiudicatio
ager publicus
as
denarius
hadseregszállítók
magistratus
publicani
quinarius
senatus
sestertius
societas
tresviri monetales

KRONOLÓGIA

214-211 Pénzügyi reform, bevezetik az ezüstdenariust
214 A publicani megjelenése

A RÓMAI VILÁGVÁROS MINT A BIRODALOM KÖZPONTJÁNAK LÉTREJÖTTE

Maga Róma egyik ekkori háborúban sem volt kitéve semmiféle közvetlen katonai akciónak, így ott épületkárok nem keletkeztek, ahhoz hasonlóak, ahogy azt a 20. század folyamán az emberek megszokhatták. Mindazonáltal a szűkös anyagi körülmények miatt az újabb építkezések természetesen általában stagnáltak a háború folyamán. Megváltozott a helyzet a köztes időszakokban, amikor - így a két pun háború közti periódusban - jelentős templomépítkezést tapasztalunk. Ezeket a szent épületeket főleg a **pomoeriumon** kívül eső területen állították fel, ahol a régebbi hagyományok kényszerítő korlátaival kevésbé kellett számolni. Ez a körzet főként a campus Martiustól az Aventinusig és a **Circus Maximusig** terjedő terület volt. Ezek a létesítmények egyaránt szolgálták a diadalmeneteket, de volt urbanisztikai funkciójuk is, amennyiben a szent út, a **via sacra** architektonikus díszítését is célozták.

A legrégibb, még az első háború idején megkezdett épület Vulcanusnak az a Mars-mező közepén álló temploma lehetett, amelyet C. Aurelius Cotta kezdeményezett a 252-ben a Lipari szigeteknél aratott győzelmét követően. Ugyancsak a Kr. e. 3. századra datálható a mai Largo Argentínán található templomok közül is kettő, bár istenekhez való kapcsolásuk vitatott. Ma két forrásistennő kultuszához való kapcsolásuk látszik a leginkább valószínűnek: *Iuturna* és *Feronia* itteni tisztelete mutatkozik a leginkább kézenfekvőnek. Iuturna templomát Q. Lutatius Catulus consul alapította, aki 242-ben tengeri győzelmet aratott a karthágóiak fölött. Ami Feroniát illeti, ő itáliai agrár- és vízi istenség volt, akinek kultusza talán Sabinumból került Rómába. Duiliusnak a Mylae melletti győzelme után készült el Ianusnak az a temploma, amely a **fórum** holitoriumon, vagyis a zöldségpiacon állt. Mindezek és még más szentélyek emelése azt az eszmét kívánta kiemelni, hogy az egyes emberek és magának a közösségnek az ereje és értéke mennyire élvezi az istenek kegyét és jóindulatát. Más létesítmények Róma és szövetségesei sorsközösségét szerették volna hangsúlyozni. Olyan templomokról van szó, mint a **Fides-,** illetve a **Libertás-,** valamint a **Victoria**-templom. A római arisztokrácia értékrendjét húzta alá a **Honos-,** majd később a **Virtus** és Honos-templom, melyet Kr. e. 222-ben M. Claudius Marcellus kezdeményezett egy az észak-itáliai gallok felett aratott győzelem megünneplésére.

A második pun háború idején bajelhárító és figyelmeztető céllal létesültek először templomok: a trasimenusi vereség után emelnek templomot a Capitoliumon Mensnek, a „Józan Értelemnek", mintegy ezzel igyekezve eltávolítani a vereségért felelős consul, C. Flaminius *amentiáját,* „őrült esztelenségét".

A Hannibál felett aratott diadal után, a megszerzett hadizsákmányt is kamatoztatva, amely ettől kezdve csaknem állandóvá lesz, már a második pun és makedón háború másnapján, Kr. e. 200 és 175 között 15 templom épül a keleti minta hatása alatt, s ezt Karthágó és Korinthos megsemmisítése után újabb nagyszerű sorozat követi, a pentalikoni márvánnyal együtt bevezetve a basilicát és a porticust. Az előbbi ekkor még nem templom, hanem többfunkciós létesítmény: bírósági és üzleti épület, az utóbbi pedig oszlopcsarnok, amely jól illik Itália klimatikus viszonyaihoz:

egyszerre árnyékos és szellős. Mindez a nagyvárosi infrastruktúrával, az **aquaeductusokkal,** az utakkal és a hidakkal együtt Rómának igazi fővárosjelleget adott. Róma területe már nem egyszerűen lakótér, amelyet be kell építeni, hanem maga is a birodalom és központja nagyságának kifejezésére szolgál. Amennyire egészséges a **corpus imperii Romani,** annyira egészséges a főváros is, amelynek utcái ki vannak kövezve, nagyszerű a csatornahálózata, s védve van a Tiberis igen veszélyes és gyakori áradásai ellen. Ennek érdekében hét méterrel megemelték a rakpartokat és a **fórum boariumot,** a marhapiacot. Mivel a régi **emporion** szinte a város központjához került, ezért elvesztette régebbi kereskedő jellegét, s egy új kikötőt építettek ki lefelé, a víz folyása irányában. Hatalmas raktárak létesültek itt egy világbirodalom fővárosa szükségleteinek megfelelően. A közelben új **macellum** (vásárcsarnok) is létesül, miközben a régi helyén három basilica épül, ami a **fórumnak** igazi köztérjelleget ad. A Capitoliumon felállítanak egy kolosszális Hercules-szobrot, amelyet Tarentumban zsákmányoltak.

Bár eredetileg Róma pusztán biztos pozíciókra gondolt a Mediterráneumban, s elsősorban nem gazdasági célokat kívánt hajszolni, mint politikai központnak, hamarosan szembe kellett néznie azzal, hogy egy világgazdaság centrumává lett, amelyet széles kereskedelmi kapcsolatok kötöttek össze az **oikumené,** az **orbis terrarum** legtávolabbi területeivel is, s e bővülő lehetőségekből szinte az egész római-itáliai társadalom valamennyi kategóriája ilyen vagy olyan mértékben kivette a részét. Ez az, amit E. Gabba találóan a gazdagság jó felhasználásának minősített, s nem alaptalanul. A háborúkban vérével adózó egyszerű római polgárok is lehetőséget kaptak arra, hogy ne kelljen a továbbiakban vállalniuk a katonai adó, a **tributa** terhét, mások viszont a hadsereg vezetése által biztosított előnyöket élvezték, és sokan voltak olyanok is, akik a birodalom kiépülése anyagi lehetőségeinek voltak haszonélvezői, elsősorban: a **publicani, negotiatores** stb.

FOGALMAK

aquaeductus
basilica
Circus Maximus
corpus imperii Romani
emporion
Fides
forum
forum boarium
forum holitorium
Honos
Libertás
macellum
negotiatores
oikumené
orbis terrarum
pomoerium
porticus
publicani
tributa
via sacra
Victoria
Virtus

KRONOLÓGIA

252 C. Aurelius Cotta Vulcanusnak emel templomot
242 Q. Lutatius Catulus consul felépítteti Iuturna templomát
222 Virtus és Honos-templom, M. Claudius Marcellus kezdeményezésére

A mediterrán világbirodalom: a civilizációs tagolódás és a kulturális ozmózis folyamata - a szélesebb értelemben vett „romanizáció" megindulása

Mint korábban arról már szó esett: Rómában egy olyan multikultúrájú, nyitott **polis** jött lére, amely politikai síkon mégis alapvetően latin karakterű volt, éspedig úgy, hogy mint a népek olvasztótégelye, a hagyomány szerint már Romulus a menekülők, földönfutók ún. **asylumát,** mentsvárát hozta létre az **urbsban.** Róma mindegyik más latin és itáliai népnél és városállamnál nagyobb dinamizmussal rendelkezett. Róma tehát képes volt mintegy másfél évszázad alatt szinte az egész Mediterráneumra kiterjedő világbirodalmat létre hozni. Ám ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy valójában ennek a római katonai győzelemnek az lett a következménye: szabad út nyílt a keleti görög-hellénisztikus civilizációnak a Földközi-tenger medencéje nyugati felébe történő behatolása előtt.

Ismereteink szerint legkorábban a görögök lakta itáliai körzetekről kerültek írók Rómába, mint például Livius Andronicus, aki Tarentumból érkezett mint hadifogoly, vagy a költő Naevius, aki campaniai volt. Görög-oscus eredetűnek minősült Ennius és a brundisiumi drámaíró, Pacuvius; Umbria szülötte volt a híres vígjátékíró, Plautus, s Gallia Cisalpinából jött a mediolanumi (ma: Milánó) Caecilius Statius, miközben Sabinumból a tusculumi Porcius Cato. Már Itália határán kívülről, a tengeren túlról származott az afrikai komédiaszerző, Terentius, aki hadifogolyként került Rómába. Valódi rómaiaknak, akik jeles családok tagjai, csak olyanok minősülnek ebben az időszakban (Kr. e. 3/2. század fordulóján), akik az ékesszólást és a görög nyelvű történetírást képviselik (Appius Claudius Caecus, M. Cornelius Cethegus, P. Cornelius Scipio Africanus Maior, Q. Fabius Pictor, L. Cincius Alimentus). Az ő irodalmi tevékenységük a politika része, s így összeegyeztethető a római **nobilitas,** a nemesség **otiumával,** azaz „szabadidő-felhasználásával". Ez persze egyúttal ahhoz is hozzájárult, hogy a római arisztokrácia, mint már jeleztük, valóban ki tudta sajátítani magának Róma múltját, s a birodalom megteremtését alapvetően a saját műveként tudta az emberek elé tárni.

A „görög-római" kultúra kialakulását maguk a rómaiak úgy élték meg, hogy végül is a meghódított Görögország volt az, amely Róma felett diadalmaskodott (Horatius, *Levelek,* 1, 1, 156-157). Ez azonban a probléma leegyszerűsítése, amiben Róma valamiféle kisebbrendűségi érzése nyilvánul meg, noha igazából páratlan feladatot oldott meg, amelyre a zárt görög városállamok képtelenek voltak, de amely-

lyel a nyitott, eleve több kultúra metszéspontjában és szimbiózisából kialakult Róma sikerrel birkózott meg, mert csírájában megvolt benne a birodalomépítés kialakításának lehetősége. Ez a város ugyanis ugyanúgy nem rekesztette ki eleve az idegeneket, ahogy a felszabadítottakat is befogadta a polgári közösségbe, s a katonailag maguk megadására kényszerülő szövetségeseknek is megadta a polgárjogot. Ez a folyóparti város nemcsak a szárazföld és a tenger felé volt nyitott, hanem a kultúrák irányában is, befogadva, vagy legalábbis eltűrve akár mások isteneit is. Ezen kulturális nyitottság alapján válik érthetővé, hogy Róma a birodalom centrumából hamarosan egy civilizáció központjává válik, előbb csak dinamikailag, az életképességében megmutatkozó lehetőség szintjén, később valóságosan is.

A görög műveltségnek ilyen módon megmutatkozó és érvényre jutó, a saját itáliai hagyományokkal és ugyanakkor más idegen kölcsönzésekkel is vegyülő, illetve vegyített, **akkulturációja** megmutatkozott az irodalom szintjén is. Ez annál könnyebben ment, mert Róma valójában már korábban magáévá tette például a görög irodalomban oly fontos szerepet játszó olymposi és egyéb isteneket. A latin ajkú lakosság körében már a Kr. e. 3. század közepe előtt népszerűekké lettek Apolló, Aesculapius, Hercules, Castor, Pollux, akiknek latinos névváltozata mögött is jól felismerhető volt a görög eredet. Elterjedt egy olyan görög **hérós** alakja is, mint amilyen Odysseus, akinek ősiségéről a latinos névforma, az Ulixes tanúskodik. A hellén műveltségnek ez a nyugati asszimilációja a 3. század derekán már olyan szintre jutott, hogy a rómaiak és a szicíliai Segesta lakói 263-ban azzal indokolták meg a mindkét fél számára előnyös katonai szövetséget, hogy egyformán a trójai hőstől, Aeneastól erednek. Ez az elképzelt kapcsolat egyszerre két oldalról is támogatta a római önmegbecsülést, hiszen lehetővé tette mind annak demonstrálását: Róma a görög világhoz tartozik, mind annak hangoztatását, hogy ugyanakkor független is tőle.

A magasabb művészi igényeknek megfelelő és ekkoriban kibontakozó latin-római irodalomnak érzékelhetően van egyfelől egy olyan vonulata, amely főként a régebbi hagyományokhoz kapcsolódik, de úgy, hogy már mértékül veszi a görög esztétikai elvárásokat is, másfelől pedig lépésről lépésre megtörténik a görög irodalmi műfajok átültetése latin nyelvre, beleágyazva az itáliai tradíciók és követelmények, célok termőtalajába. Az előbbi kategóriába sorolható a politikai szónoklat csakúgy, mint a népi jellegű verselés, a feliratokból elénk lépő költészet és próza, és részben talán a technikai jellegű (ma ezt úgy mondanók: tudományos) irodalom is. A római politikai berendezkedés ekkorra már jó ideje megkövetelte, hogy a köztársaság vezető férfiai rendelkezzenek a polgárok széles tömegei előtt való megnyilatkozás képességével. Ennek megvoltak a régi római hagyományai, kezdve a **leges** és a **ius** (a törvények és a jog) ismeretéből táplálkozó tájékozottságtól egészen a **patríciusra** és a **nobilisre** jellemző **magistratusi** gyakorlatig, amihez most fokozatosan társult a hellén eszmény: az **enkyklios paideia.** Ez átfogó, sokoldalú műveltség volt, s latinul eredetileg ezt nevezik **humanitásnak,** a felnőtt római polgár számára szükséges tudásnak. Hogy egyes római előkelők milyen magas szinten elsajátították azt az érvelési módot, hogy miként kell akár még egy görög közönséget is megnyerni, azt jól mutatja T. Quinctius Flamininus (198-ban consul) és T. Sempronius Gracchus (177-ben és 163-ban consul)

sikeres fellépése görög környezetben, miközben még 282-ben Tarentumban a helybéliek csúfosan megalázták a római nép követét, **L.** Postumius Megellust, aki amúgy a samnisok feletti győzelem hőse volt. E római politikusok görög nyelvű felkészültségét az is bizonyíthatja, hogy a Kr. e. 2. század közepén Rómában tartózkodó görög történetíró, Polybios a maga munkáját immár nekik is szánta, nemcsak a görögöknek. A szónoktól azonban nemcsak a görög tájékozottságot kezdték elvárni, hanem azt is, hogy ne egy vidéki módjára szólaljon meg, hanem a római dialektust használja.

Az adott periódusban folytatódott az ősi hagyománnyal rendelkező annales maximi, illetve a különféle hivatali regisztrációk készítése, amelyek közül inkább csak az előbbi feljegyzéseket tekinthetjük irodalmi értékűeknek, pontosabban olyanoknak, mint amelyeknek valamelyes irodalmi értéket tulajdonítottak.

A mágikus carmen (eredetileg „varázsének", később inkább „dal, lírai költemény"), amely korábban is részben népi formának számított, ekkorra még inkább elvesztette kapcsolatát az előkelőkkel. Ezt igazolja, hogy épp az arisztokrácia tagjai ellen támadó Cn. Naevius (Kr. e. 261 előtt - 201 k.) él ezzel a formával, s emiatt a bebörtönzés jut számára osztályrészül. Ezzel szemben a nobilis családok férfiainak emlékét kívánták megörökíteni azok a feliratok, amelyeket a via Appia mentén sorakozó tombákra, sírokra vésték, részben versus Saturniusokban, mint a jövendő nemzedékeinek szóló üzeneteket, de emeltek a fórumon is emlékművet, amely például Duilius győzelmét dicsőítette. Később ezt az italikus típust ugyancsak felváltotta egy hellénizált változat. Kr. e. 184-ben Ennius (239-169) már egy latin distichont alkalmaz a 205-ös consulnak, P. Cornelius Scipiónak dedikált epitaphiumban, sírversben, ahol a római forma hellénizációját mi sem mutatja jobban, mint az a gondolat, hogy a kiemelkedő egyéniség virtutese, erényei megnyitják az utat az ég magasába. Ez egyfajta görög platonikus-neopythagoreus eszmeiség jegyében megfogalmazott gondolat.

Rómában a színjátszásnak ugyancsak megvannak a maga vallási gyökerei, amit az is aláhúz, hogy a histriones, a színészek Kr. e. 364-es római megjelenésének speciális religiózus indítéka volt, s a hivatalos római naptár számos olyan ünnepet tart nyilván, amelyhez játékok, így ludi scaenici, vagyis színielőadást is magukban foglaló rendezvények kapcsolódtak. Úgy tűnik fel, hogy Kr. e. 240-től, Iuppiter ünnepétől kezdve, erős korlátozások is születtek ezen a téren, mert ettől kezdve nem tudunk Rómában az olyan idegen eredetű három színjátszó csoportról, mint amilyenek: az Atellani, a mimoi és a Dionysoshoz kapcsolódó technitai. Ezek helyébe Kr. e. 186-ban M. Fulvius Nobilior és L. Cornelius Scipio bevezeti Rómában a tragoediát és a comoediát, amelyek azonban ott már korábban sem teljesen ismeretlenek, s ezzel a hellénizáció jegyében próbálják megünnepelni a Mediterráneum keleti felében aratott győzelmeiket. Róma azonban nem a Kr. e. 5. század szókimondó athéni szerzőihez (Aristophanes, Eupolis, Kratinos) fordult példákért, mert Rómában törvény védte az előkelőket az alkalmi inzultustól, s el is jártak az ezt az elvet megsértő színészekkel szemben. Az efféle római színjátszás kulturális alkalmazkodását mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy az ekkori színházi szövegek szerzői valamennyien idegenek voltak, főként Itália Román kívül fekvő helyeiről származtak (lásd fentebb). A hellén irodalom e fontos területének római akklimatizációja

azonban a hagyományos római eszmék ápolásával is együtt járt. Naevius egyik munkája a görög tragédia heroikus korához kapcsolódva Amulius királyról és a Marstól teherbe ejtett Vesta-papnőről szólt, egy másik immár a történeti időkhöz kapcsolódóan a Pó völgyében a rómaiak és a gallok közti, 225-220-as háború egyik epizódját mutatta be, azt a párbajt, amely M. Claudius Marcellus és az insuber Viridumarus között zajlott le. Van valószínűsége annak, hogy ezt az utóbbi, *Clastidium* című darabot Marcellus gyászszertartásán mutatták be fia kérésére. Ezzel el is jutunk a latin nyelvű irodalom egyik első olyan területéhez, ahol jelentkezik már az a művészi teljesítmény, amely a görög irodalmi műfaj átvételével és itáliai hagyományba ötvözésével képes arra, hogy világirodalmi hatást gyakoroljon, egyfajta közvetítő szerepet is betöltve.

Ez az irodalmi ág a latin nyelvű római vígjáték (comoedia), amelynek legkorábbi már magas szintű képviselője Plautus (kb. Kr. e. 254-184). Az umbriai születésű szerző népszerűségét mutatja, hogy az ókorban több mint 130 darabot tulajdonítottak neki, melyek közül a nagy római polihisztor, Varró mintegy 21-et tekintett hitelesnek, s ezek kisebb-nagyobb sérülésekkel ránk is maradtak. Plautus maga azt írja, hogy görög vígjátékokat „fordít" barbár nyelvre, azaz latinra, az eredetiség mégsem hiányzik belőle: az elődök követése ugyanis velük való versengést is jelent, még ha az időnként csak annyiból áll is, hogy egy másik civilizációt képviselő alkotásnak római formát adnak. Ennél azonban többről is szó van. Az eredetiség megállapítása azonban nem könnyű, mert a görög művekről csak nagyon töredékesek az ismereteink, bár például ma már a *Bacchides (Bacchis nővérek)* című darab egy részét egybe tudjuk vetni a görög Menandros egyik 101 soros papirusztöredékével. A latin nyelvű szerző híven megőrizni látszik az intrikát, az alaphelyzetet. Bár gyakran szó szerint fordít, ám ugyanakkor a válaszok nem mindig ugyanannak a szereplőnek a szájából hangzanak el, s nem is ugyanabban a pillanatban. A két magát megcsaltnak hitt ifjú szerelmes férfi ugyanúgy fejezi ki érzelmeit, mégis a belső elemzés bizonyos szempontból Plautusnál elmélyültebb, vagy legalábbis következetesebb, ha talán nem is annyira árnyalt. Nem követi lépésről lépésre a görög eredetit, hanem az egyes momentumoknak eltérő arányt ad, hol sűrít, hol lazít az események menetén.

Plautus eredetisége főként abban ragadható meg, hogy a meglehetősen komoly „újkomédiát" szórakoztató és groteszk szituációkká alakítja át, amelyek meglepnek váratlanságukkal, és bonyodalmassá teszik a cselekményt. Szerzőnk legfőbb eredetisége azonban minden bizonnyal nyelvében és stílusában rejlik, amely tele van élénkséggel, természetességgel és kiapadhatatlan lendülettel. A komikus visszavágásokból tüzes szellemesség árad, mely helyenként izzik a pikantériától. Ez utóbbi ma teljesen megszokottnak hat, de bizonyos korszakokban „polgárpukkasztónak" számított. Valószínű, hogy közönségét Plautus még új szavakkal is igyekezett meglepni, miközben bőkezűen bánik az alliterációval, az asszonánccal, a figura etymologicával és magukkal a szójátékokkal. Ugyancsak nagy tehetségről vall ritmusinvenciója, amely különösen az énekelt részekben: az ún. canticumokban mutatkozik meg.

Világirodalmi hatása szinte beláthatatlan. Cicero az urbanitas, a szellemes városi kultúra példáját látta benne. A vígjátékköltő híre a reneszánsztól ismét magasan

szárnyalt: Moliére a *Fösvényben* Plautus *Aululariáját (Bögrécske)* tekintette modellnek, s a 19. század óta szintén őt szokták minősíteni az első számú latin vígjátékírónak.

A második helyre viszont mindenképpen Terentius (kb. Kr. e. 190-159) tart igényt, bár voltak korok, amelyek neki adták az elsőséget. Karthágóban született, és rabszolgaként került Rómába, ahol egy senator tulajdonába került. Ez gondos nevelésben részesítette, majd fel is szabadította. A vígjátékszerző baráti kapcsolatba került a hellén kultúrát szívén viselő Laeliusszal és ifj. Scipióval, vagyis az ún. Scipio-körrel. Terentius darabjai így inkább finom ízlésű személyeknek szólnak. Korábban ez okozta művei sikertelenségét is a nagyközönség előtt, ugyanakkor voltak olyanok, akik e comoediák igazi szerzőinek az ifjabb Scipiót és Laeliust tartották, a kor e két kiemelkedő, hellenisztikus műveltségű személyiségét, egyébként aligha joggal, mert a költő hevesen tiltakozik e feltevés ellen.

Utolsó és egyben egyik legjobb alkotása az *Adelphoe (Fiútestvérek),* amelyet a nagy római politikus és hadvezér, Aemilius Paulus halotti játékainak keretében mutattak be. A vígjátékban két különféle életfelfogás és nevelés van szembeállítva egymással a két nagybácsin, Demeán és Mición keresztül, akik közül az előbbi valószínűleg a római hagyományokhoz ragaszkodó Catót juttatta a közönség eszébe, míg az utóbbi inkább a görög kultúra pártján álló Aemilius Paulust. A szigorúan nevelt Ctesiphóval szemben a megértően nevelt másik testvér, Aeschinus állja meg jobban a helyét a bonyolult szerelmi intrikában, ami mutatja, mi is volt Terentius nevelési ideálja. A szerző Menandros azonos című darabját kontaminálta, kapcsolta egybe Diphilos egyik alkotásával, ami újabb bizonyíték a római latin nyelvű irodalom szintézisre való törekvésére. Terentius művével Moliére *Férjek iskolája* című művéhez adott azután példát.

Terentius darabja más hasonló tendenciájú alkotásaival együtt arról tanúskodik, hogy a Kr. e. 2. században Rómában már kialakult a sokoldalú műveltségnek az az eszménye, amelyet maguk a rómaiak humanitásnak neveztek, nem tagadva ezt meg még a civilizált „barbároktól" sem. Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik a Terentius nyomán szállóigévé lett híres *Humani nil a me alienum,* vagyis hogy: „Semmi sem idegen tőlem, ami emberi." Ennek a comoediában nemcsak a vígjátéki ereje van meg, hanem filozófiai jelentőséggel is bír. A kortárs görög történetíró, Polybios fogalmazza meg ugyanis ekkoriban azt az eszmét, hogy Róma hegemóniájával az egész lakott világ történelme egyetlen nagy egységgé vált; egy görög gondolkodó, Panaitios pedig a régi Stoával szemben azt az eszmét védte, hogy minden ember részesül az értelemben, és hogy van egyetemes igazság. Terentius humánus gondolatiságával és világos, szabatos stílusával nem véletlenül lett később Cicero és Caesar csodálatának tárgya.

A római-latin irodalomnak nem csupán az Itália horizontján belül végbemenő kulturális asszimilációban van szerepe, hanem abban is, hogy kialakult a római világbirodalomban egy olyan egyetemes civilizációs „köznyelv", amely mint a birodalmi kommunikációs kapcsolat lehetősége lép fel, főként az imperiumnak nyugati és részben északi, déli körzeteiben, mert keleten a görög mindvégig megtartja vezető jellegét. Ennek a kulturális egységteremtésnek válik a latin nyelvű irodalom mind erőteljesebb művészi eszközévé.

Magától értetődik, hogy egy ilyen műveltség kialakítását és formálását nem lehetett sem a véletlenre, sem a családi kötelékekre bízni, hanem - legalábbis a felsőbb körök esetében - szervezett jelleggel kellett megvalósítani az alapismeretek elsajátítását. Ebből a szempontból jó előzménynek tekinthető az a családi nevelés, amely Rómában eleve valamiféle „enciklopedizmus"-ra törekedett, ahogy például az id. Cato is egy ilyen sokoldalú vademecumot, „kézikönyvet" akart adni fiának. Ennek a *De agricultura,* vagyis a mezőgazdaságról szóló munka csak egyik összetevője volt. A hódítás nyomán kibontakozó kulturális ozmózis és szintézis azonban, főleg a latin nyelv uralkodóvá válása, valamint a görög jelentőségének a megnövekedése, mint amely a magasabb műveltség letéteményese volt, megkövetelte a szervezettebb oktatás létrehozását. A családi nevelés alternatívája Rómában kb. a Kr. e. 3. század közepén kezdett kialakulni, amikor feltűnik Sp. Carvilius iskolája, míg a háromszintű tagolódás: alap-, közép- és felsőfok, csak a 2/1. század folyamán jött létre. Mindennek megvannak a maga szociális vonatkozásai is, amennyiben a grammatikai-irodalmi **curriculum,** szakképzés az előkelők és a feltörekvő elemek műveltségének alapfeltétele lett, a latin az **Italici** körében fokozatosan a kultúra nyelvévé lépett elő, előbb a görög mellett, majd azt meghaladólag. Nem lehet véletlen az sem, hogy a romanizáció egyik legfontosabb és legeredményesebb tényezőjévé végül is az a római iskolai rendszer lépett elő, amely a későbbiekben, a latin klasszikusokat téve meg a nyelvi képzés alapjává, meglepő gyorsasággal formálta át latin nyelvűvé a legtöbb nem görögül beszélő körzetet az impérium Romanum területén, főként nyugaton, anélkül hogy ebben az irányban valamiféle súlyos kényszert alkalmaztak volna. A római irodalomban persze ekkorra már megvan mind a tanító feladat tudatosítása, mind az erkölcsi tartalom, gondoljunk csak az olyan megvallott irodalmi funkciókra, mint a **delectare,** a **docere** és a **ridere,** azaz a gyönyörködtetés, a tanítás és a nevettetés.

FOGALMAK

akkulturáció
annales maximi
asylum
Atellani
canticum
carmen
curriculum
delectare
distichon
docere
enkyklios paideia
epitaphium
figura etymologica
forum
hérós
histriones
humanitás
impérium
Italici
ius
leges
ludi scaenici
magistratus
Mimoi
neopythagoreus
nobilis
nobilitas
otium
patrícius
platonikus
polis
ridere
Scipio-kör
Stoa
technitai
tómba
tragoedia comoedia
urbanitas
urbs
versus Saturnius
vía Appia
virtutes

KRONOLÓGIA

282	Tarentumban megalázzák a római követet, L. Postumius Megellust nyelvi hiányosságai miatt
261 k. - 201 k.	Cn. Naevius
254 k. - 184 k.	Plautus
240	Korlátozzák Rómában az idegen eredetű színjátszó csoportok működését
239-169	Ennius
222	M. Claudius Marcellus párbajban legyőzi az insuber vezért, Viridumarust
205	P. Cornelius Scipió consulsága
198	T. Quinctius Flamininus consulsága
2. sz. eleje	A görög műveltség általános a római nobiles körében
190 k. - 159	Terentius
186	M. Fulvius Nobilior és L. Cornelius Scipio bevezeti Rómába a tragoediát és a comoediát
184	Ennius P. Cornelius Scipiónak dedikált epitaphiuma
177	T. Sempronius Gracchus consulsága
163	T. Sempronius Gracchus második consulsága
2. sz. közepe	Polybios működése
160	Az *Adelphoe* bemutatása Aemilius Paulus halotti játékain

Folyamatosság és változás a vallási életben

Nem szabad megfeledkezni arról a súlyos lelki válságról és erkölcsi megrázkódtatásról, amelyet mindenekelőtt a hannibáli háború megpróbáltatásai okoztak a római polgároknak a 217-215-ös években elszenvedett vereségek következtében. A hagyományos felfogásnak megfelelően a legtöbben úgy vélték, hogy megbomlott a rómaiaknak az istenekkel fennálló összhangja, s ezért sokakban az a vágy élt, hogy megbékéljenek a haragvó istenekkel. Igyekeztek ismét gondosan figyelembe venni a prodigiumokat, a riasztó jeleket, a Libri Sibyllini tanácsait, s követségek mentek Delphoiba, hogy megkérdezzék az ottani oraculumot, vagyis jóshelyet. Alkalomadtán még rendkívül barbár intézkedésekre is sor kerül, így amikor görögöket és gallokat földelnek el elevenen a fórumon az istenek kiengesztelése, bajelhárítás céljából. Hasonló elképzelés jegyében hirdetnek meg játékokat, amelyek a saecularis rendezvényekkel mutatnak rokonságot. Új kultuszokat is bevezetnek, s ezek közé tartozott a Nagy Istenanyáé (Magna Mater, Kybelé), akinek szent kövét egy 205-ös misztikus érzelmi hullámot követően hozták el Kis-Azsiából, felavatva ünnepét, a Megalesiát vagy Megalensiát 203-ban. Mindez megmaradt a senatus szigorú kont-

rollja alatt. Vallási területen a senatus az ősök vallásának őrizőjeként lépett ugyan fel, de azért a terjeszkedés adta lehetőségek iránt bizonyos nyitottsággal; engedélyezi például egy idegen kultusz bebocsátását azzal a céllal, hogy Rómát fenntartsa a pun veszéllyel szemben (lásd fentebb: Kybelé). Ugyanakkor felügyel a kultuszokra, s ha szükségesnek találja, akkor korlátozásokkal él (lásd alább a 186-os Bacchanalia-ügyet). Kellő indokok alapján ugyancsak a senatus rendeli el a Sibylla-könyvek tanácskérő megkérdezését. A vallási fejlemények érzékeltetésére néhány fontosabb mozzanatot veszünk vizsgálat alá a vallási életből.

A pusztulásból való megújulás eszméje Rómában igen fontos szerepet játszott, és leginkább a **ludi saecularesben,** vagyis az ún. „százados játékok"-ban öltött testet. A gondolat maga több forrásból ered, ugyanúgy voltak etruszk, mint italikus előzményei. Az etruszkok gondosan számon tartották városaik alapítását, ahogy később népük kezdetét is. Az alapítástól számítva megünnepelték minden egyes **saeculum** elteltét, ami mintegy százéves időtartamot jelentett. A köztársaság végén kimutatható az etruszkok körében az a feltevés is, hogy e nép élete tíz ilyen saeculumot tesz ki, amely után vagy megsemmisül, vagy megújul. Az italikus népeknél részben a nagy pusztításokkal járó háborúk és véres politikai események, részben a pestisjárványok után tartottak megtisztító szertartásokat, s később valószínűleg náluk is megtörtént az alapítás idejének mintegy százévenként való megünneplése. Szorosabb értelemben véve ezek voltak a „százados játékok". Ennek a rendezvénynek a többi hasonló szertartásnak megfelelően az volt az alapgondolata, hogy meg kell szabadulni az előző nemzedék bűneitől, s így megtisztulva kell útjára indítani a friss generációt. Később ehhez a felfogáshoz még az **aurea aetas** azaz az „aranykor" elképzelése is hozzákapcsolódott, abban az értelemben, hogy a letűnő rossz nemzedék után ismét színre lép egy új és tiszta generáció, amely megvalósítja az aranykort. Különösen indokoltnak látszott egy ilyen rendezvény a Kr. e. 250-es évek végén vagy a 240-es évek folyamán, amikor Róma súlyos vérveszteségeket szenvedett el az első pun háború folyamán, s kétséges volt a harcok végkimenetele. Hasonló szertartást hajtottak később végre a második pun háború folyamán is, akkor, amikor a hannibáli pusztítás Itáliában még a **populus Romanus** lehetséges megsemmisülésének gondolatát is fölvetette.

A későbbi hagyomány megannyi ilyen rendezvény emlékét őrizte meg, s nagyon nehéz eldönteni, hogy közülük melyik lehet hiteles. A számba jöhető legfontosabb időpontok, a rendelkezésünkre álló források feltüntetésével, mindenesetre a következők: **Kr. e. 509** (Zós., 2, **3, 3;** Val. Max., 2,4, 6; Cens., 17, 10), **504** (Plut., *Popl,* 21), **449** (Hier., Ábrahám 1565. esztendejéhez), **348/346 (348:** *Festus,* 440; Zós., 2, 4, 1; **346:** Cens., 17, 10), **249** (Zós., 2, 4, 1; [Varró] apud Cens., 17,**8;** 10-11; periocha 49 Liv.; scholion ps.-Acro a *carmen*

saecularc kapcsán; Augustin., CD, 3,18 - az év megadása nélkül), **149** (Antias, Varró, Livius apud Cens., 17, 10-11), **146** (Cassius Hemina, Calp. Piso, Cn. Gellius apud Cens., 17, 8; 10-11), de számba jöhet **126** is. Bár a Kr. e. 3. századnál korábbi adatok valódiságát a szakkutatás gyakran megkérdőjelezte, egyrészt Brind'Amour helyesen mutatott rá arra, hogy a 6. század végi és az **5.** századi időpontokat a történelmi időszakok látszanak igazolni (királyságról köztársaságra való átmenet, járvány, a XII táblás törvények stb. bevezetése). Arra, hogy a 6. század elejére vonatkozó tradíció valóban mennyire indokoltnak látszik, az is utalhat, hogy ez az időpont egybeesik a római időszámítás kezdetének tekintett egyik eseménnyel, amikor egy szeget vertek be Iuppiter templomának falába. A szegbeveréssel a capitoliumi **cella Iovis** oldalfalába azt szimbolizálták, hogy egy járvány egy szöggel meg lett állítva, mintegy oda lett szögezve. Ám egyúttal ezzel megtörtént egy eltelt rossz korszak kívánatos lezárása is (vö. Mommsen, Freiburger). Úgy látszik, hogy ennek a saecularis ünnephez csak annyiban volt köze, amennyiben a járványperiódust lezáró ünnepekhez hasonlóképpen **ludi scaenici** is tartoztak, legalábbis a későbbiekben, mert adataink erre csak ebből a korszakból vannak. Mivel azonban a járványok átlagban többször mintegy százéves különbséggel léptek fel, ez is bekerülhetett a különböző saecularis rendezvények sorába. Ez a fentebbiekben ismertetett megújulási gondolat még nagyobb jelentőségre tett szert a köztársaság végi polgárháborúkat megállító és a béke rendszerének szánt augustusi **principatus** kibontakozása során. A birodalom új ura igyekezett az ideológia, a vallás és a kultúra valamennyi területén kifejezésre juttatni, hogy az elmúlt idővel sírba szállt egy előző bűnös korszak, és ővele egy teljesen új periódus veszi kezdetét: a felvirradó aranykor. Mindezt főképp a Kr. e. 17-ben megrendezett Százados Játékok hatalmas rendezvényével próbálta meg a **princeps** megjeleníteni.

Bár a tradicionális vallás sokszor kellőképpen megnyugtatónak bizonyult, mindazonáltal az is kiderült, akár a súlyos megpróbáltatások közepette, akár pedig az azokat követő megbékélések idején, hogy a hagyományos államvallás nem mindig felelt meg többé a lakosság egy tekintélyes része spirituális igényeinek. A lelki elbizonytalanodáshoz hozzájárult egy sor természeti katasztrófa, amelyek közül a legismertebbek: a Tiberis tizenkét rendkívüli áradása Kr. e. 189-ben, földrengések, egy aventinusi kőeső Kr. e. 188-ban, a 188. júliusi napfogyatkozás, a 187-es pestis stb. Mindezek táplálták a népi szorongásokat és azt az érzést, hogy az istenek megharagudtak a rómaiakra. Még akkor is, amikor az ellenség már jó ideje elhagyta az Appennin-félszigetet, a mindennapi élet továbbra is nagyon kemény maradt a lakosság tekintélyes hányada számára. Az ellátási nehézségek hatalmasak voltak Rómában, ahol dühöngött a spekuláció (vö. Liv., 38,35,5). Ezért szabnak ki ott nagy büntetéseket 188-ban a gabonakereskedőkre. Etruriában 190-ben rabszolgafelkelés

robban ki, akárcsak 185-184-ben; Apulia zavargások színhelye, ami feltehetőleg a pásztorrabszolgák felkelésével áll összefüggésben, s ezt egyesek újabban még a helyi Dionysos-kultusz kiterjedt gyakorlásával is kapcsolatba hozták.

Ebbe a keretbe kell beilleszteni két különösen tanulságosnak látszó eseményt: az ún. Bacchanália-botrányt (Kr. e. 186) és az állítólagos Numa-könyvek megtalálását. A Kr. e. 3. század óta Dionysos tisztelete nagyon előretört Dél-Itáliában és Etruriában. Rómában térhódításához hozzájárulhatott az itteni istentriász, Ceres, Liber és Libera hármassága, amely nagyon régóta megtelepült a plebeius Aventinuson, és mindig is társult a fennálló rend bizonyos fokú vitatásához. Ebből a hármasból Libert később a vele rokonnak érzett Bacchusszal azonosították, s így a nagy istenség, Bacchus Dionysus mintegy hivatalos kultuszt kapott, ami nyugtalanította a hatalmat. Bacchus kultusza ugyanis valójában mindenekelőtt egy magán- és beavatási kultusz volt. A beavatottak vallási csoportokban - thiasoi - gyűltek össze, és szigorúan meg kellett, hogy őrizzék a misztériumaikra vonatkozó titkokat. Az istenség viszont reményeik szerint megígérte híveinek a személyes szabadságot és a civil társadalomból való kitörés lehetőségét. Titkos jellegénél fogva, akárcsak ígéretei révén, ez a vallási közösség kétségkívül eltávolodni látszott attól a normától, ami addig a római vallási életet jellemezte, még ha az közelről sem volt teljesen egységes.

Kr. e. 186-ban ki is tört egy botrány, amelyet részben Livius nyomán ismerünk, részben abból a Senatus consultumból, vagyis rendelkezésből, amely az ügy elfojtását célozta, s amelynek bronzmásolata a calabriai Tiriolóban került elő 1640-ben *(CIL* I^2, 581, az ún. *SC de Bacchanalibus)*. Livius szerint egy görög pap titkos rítusokat terjesztett, amelyek „járványként" járták be az egész félszigetet. Fajtalankodással és bűnökkel teli éjszakai szertartásokat hajtottak végre a kymbalon hangja mellett, miközben a férfiakat megszállta az isten, a nők pedig bacchánsnőkké váltak. A beavatottaknak ez a fanatikus sokasága Rómában mintegy másik népet kezdett alkotni. Egy senatusi vizsgálat azután arra a következtetésre jutott, hogy valójában egy összeesküvésről van szó, amely veszélyt jelent az állam számára. Emiatt a kultusz papjait letartóztatták, a társaságokat feloszlatták, helyiségeiket lerombolták, s mindkét nemből 7 ezer személyt tartóztattak le, akik közül sok embert ki is végeztek.

Ez az egészében meglehetősen rejtélyes ügy igen sok problémát vet fel. Egyáltalán már a nagysága, a kihatása is vitatható. Kérdéses továbbá, hogy valóban egy olyan misztikus felforgatási kísérletről van-e szó, amely veszélyeztette volna a római állam biztonságát. A vallási társulás csoportjai mögött esetleg az itáliaiak valamiféle politikai szövetsége próbált-e elrejtőzni, ami Róma számára valóban fenyegetést jelentett volna, miként egy-két modern tudós gondolja? Cicero és egyes mai szakemberek szemében a senatusi intézkedések a nemzeti vallás példaértékű megvédésének tekinthetők. Ez azért kétséges, mert Cicero valójában a maga elképzelését próbálja igazolni, a múltba vetítve vissza. Ami biztos, az az, hogy a dionysosi mozgalom, még ha rejtett módon is, de vitatta a hagyományos vallási rendet. Ámde az is biztos, hogy az ügy tele van rágalmazással, meseszerű koholmánnyal, amely összességében némiképp elfedi a vallási mozgalom valódi jellegét. Bármilyen olvasatot adunk is azonban az eseménynek, a botrány mindenképpen arról tanúskodik, hogy a pun

háború mély szellemi megrendülést váltott ki, s hogy ennek következtében nagy sikere volt egy erősen hellenisztikus vallásnak. Erre volt egy erőteljes nemzeti reakció az idegen hatással szemben, anélkül azonban, hogy ez alapvetően útját tudta volna állni annak az ozmózisnak, amely ekkor a kulturális élet egészében végbement.

Néhány évvel később, Kr. e. 180-ban egy újabb botrány robban ki: olyan pythagoreus könyvekre bukkannak, amelyeket Numa királynak tulajdonítottak, aki Pythagoras tanítványának számított, holott annál korábban élt(!). Ezeket a kéziratokat, amelyek bizonyára hamisak voltak, hiszen újaknak látszottak, ünnepélyesen elégették a senatus parancsára, s ez kivételes félelemről árulkodik. Kielégítő források hiányában annak belátására kell szorítkoznunk, hogy ez az epizód annak bizonyítéka: a pythagoreizmus ekkor újjászületik Itáliában. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy ez a világlátás állítólag nagy hatással volt olyan ekkori kiemelkedő személyiségekre, mint Scipio, Cato vagy Ennius. Épp ezért a könyvek megsemmisítésében talán egy olyan megtorlást kell keresnünk, amely épp a Scipio Africanust körülvevő csoport ellen irányul. Az is lehet, hogy pontosan ő volt az, aki azért készíttethette el a jelzett hamisítványokat, hogy azokat Numa tekintélyével fogadtassa el.

A vizsgált korszakban feltűnően jelentős már a keleti vallások hatása. Bár Itália az archaikus kor óta találkozott ismert keleti vallásokkal. Rómában ugyanis a fórum boarium Herculese a föníciai Melqart kultuszához tartozott, annak átvétele volt. A Kr. e. 3. századtól kezdve azután a hellenisztikus kulturális koiné, a Kelettel való kapcsolatok sűrűbbé válása, majd pedig a Kelet folyamatos meghódítása még inkább új összefüggési rendszerbe ágyazta a vallási érintkezéseket és átvételeket. A római és itáliai részről Keletre kiterjedő katonai és a diplomáciai műveletek, a negotiatores, a rabszolgák, a külföldiek, az utazó papok felfedeztetik az itáliaiakkal a „keleti kultuszokat". Délos, ez a kereskedelmi gócpont különösen fontos közvetítő állomás lett ebben a vonatkozásban is, nemcsak az üzleti élet és a rabszolga-kereskedelem terén. Jóllehet a senatus jóváhagyása elvileg szükséges volt az idegen kultuszok Rómában való bevezetéséhez, ezeknek a vallási jelenségeknek az áramlása lényegében nélkülözött mindenféle szigorúbb és következetes ellenőrzést. Cicero egy századdal később sajnálkozott is az általa nyugtalanítónak tartott külföldi babona - externa superstitio - miatt, valójában azonban az új vallási elképzelések behatolása nagyon erőteljes volt mind Rómába, mind Itáliába. Erre utal az a tény is, hogy az ún. istenes emberek, a mágusok és a varázslók ekkoriban meglehetősen nagy hatást gyakorolnak a közvéleményre, s ezért több alkalommal a senatus úgy dönt: kikergeti őket, mint például Kr. e. 173-ban, 161-ben, majd 151-ben. Kr. e. 175-ben egy hasonló intézkedés a görög epikureusokat vette célba, akiknek istenelképzelése eltért a szokásos római felfogástól. 139-ben Sabazios tisztelőit tiltották ki Rómából. Igazában azonban csak a művelt körök egy nagyon kis hányada kezdett kételkedni az ősi vallásban, azok, akikben az epikureizmus és a sztoicizmus bizalmatlanságot kelt a hagyományos politeizmussal szemben. E kevés kivételek egyike volt a 2. század kezdetén Róma „nemzeti" költője, Ennius, aki valóban egyfajta kritikát gyakorolt a politeizmussal szemben, és felújította Euhémeros eszméjét, miszerint az istenek valójában csak korábban élő bölcs és hasznos emberek voltak, akiknek a halhatatlan státusát maguk

az emberek találták ki. Igaz, a „keleti kultuszok" fentebb használt elnevezése némiképp megtévesztő lehet: egyesek ugyan valóban közvetlenül a Közel-Keletről érkeztek, de sok már nagyon is hellénizált formában jelent meg az Appennin-félszigeten. Sikerük azonban egyelőre még viszonylag korlátozott maradt, úgyhogy ez a kérdés majd inkább a következő század bemutatása során igényel részletesebb tárgyalást.

Mindazonáltal egyes ókor- és vallástörténészek már ekkor a római vallás válságba kerüléséről szoktak beszélni, arról, hogy az ősi vallás a politikai manipulációk áldozata lett, s benne a zűrzavar jelei kezdtek megmutatkozni. A változások, a vallási jelenségek ozmózisa azonban nem feltétlenül jelent krízist. Az új elképzelések viszonylag gyors elterjedése sokkal inkább a lakosság nagy részének lelki igényére utal. Ezért élnek vele a korszak kiemelkedő politikusai is, miként azt már fentebb láttuk.

Egy mélységesen vallásos világban, ahol a vallás és a politika elválaszthatatlanok voltak egymástól, ott a hiedelmek és a vallási hitek kiváltságos politikai és ideológiai szerepre tehettek szert. így a Kr. e. 2. század elején - mint már láttuk - Scipio elfogadtatta azt az eszmét, hogy ő Iuppiter fia, és hogy győzelmei az isteni oltalomból erednek. Úgy foglalja el például Cartagenát, hogy kihasználja azt a lehetőséget, amelyet egy rendkívüli apály kínált fel neki. O maga ugyan ismeri ennek a tudományos magyarázatát, de úgy állítja be a közvélemény előtt, mintha az kizárólag Neptunus közbeavatkozásának lenne köszönhető. A 2. század végétől azután az ambitiosi még inkább kisajátítják a rítusokat és a vallási hiedelmeket, ám ezt csak a társadalom nagy részének mély vallásos meggyőződése mellett tehetik meg.

FOGALMAK

ambitiosi
aurea aetas
Bacchanália-botrány
bacchánsnők
cella Iovis
externa superstitio
fórum
fórum boarium
kulturális koiné
kymbalon
Libri Sibyllini
ludi saeculares
ludi scaenici
Megalesia / Megalensia
negotiatores
Numa-könyvek
Oraculum
populus Romanus
princeps
principatus
prodigium
pythagoreizmus
pythagoreus könyvek
saecularis
saeculum
senatus
Senatus consultum
thiasoi

KRONOLÓGIA

3. sz. Dionysos tisztelete elterjed Dél-Itáliában és Etruriában
204 Kybelé szent követ Rómába hozzák Kis-Ázsiából
203 Az első Megalesia
190 Rabszolgafelkelés Etruriában
189 A Tiberis tizenkét rendkívüli áradása

188	Földrengések, egy aventinusi kőeső, napfogyatkozás Nagy büntetéseket szabnak ki a gabonakereskedőkre
187	Pestis
186	Bacchanália-botrány
185-184	Rabszolgafelkelés Itália több területén
180	Numa-könyvek megtalálása
175	A görög epikureusokat kiűzik Rómából
173	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
161	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
151	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
139	Sabazios tisztelőit kitiltják Rómából
Kr. u. 17	Százados Játékok
1640	A calabriai Tiriolóban előkerül az SC *de Bacchanalibus* egy másolata

Bibliográfia

ÁLTALÁNOS MŰVEK

Ackermann, H. A. - Gisler J.-R. (kiad.): *Lexicon iconographicum mythologiae classicae.* 1981-.

Adam, J.-P.: *La construction romaine. Matériaux et techniques.* 1984.

Adam, J.-P.: *Roman Building.* London, 1995.

Aicher, P. J.: *Guide to the Aqueducts of Ancient Rome.* Wauconda, Ill., 1995.

Albrecht, M. von: *Geschichte der römischen Literatur.* I—II. München, 1994[2]. (Magyarul is megjelent: *A római irodalom története.* I—II. Budapest, 2004, ford. Tar Ibolya.)

Alföldy, G.: *Römische Sozialgeschichte.* 1984[3].

ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. 1972-.

Ashby, T.: *The Aqueducts of Ancient Rome.* Oxford, 1932.

Beard, M. - North, J. - Price, S.: *Religions of Rome.* I—II. Cambridge, 1998.

Bellen, H.: *Grundzüge der römischen Geschichte. I. Von der Königszeit bis zum Uber gang der Republik in den Prinzipat.* Darmstadt, 1995[2].

Bengtson, H.: *Römische Geschichte.* München, 2001[8].

Bengtson, H.: *Römische Geschichte. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* München, 1982[2] (= 1967).

Bessone, L. - Scuderi, R.: *Manuale di storia romana.* Bologna, 1994.

Bleicken, J.: *Die Verfassung der römischen Republik.* 1993[6].

Bleicken, J.: *Geschichte der römischen Republik.* München, 1999[5].

Boardman, J. - Griffin, J. - Murray, O. (kiad.): *Oxford History of the Classical World.* 1986.

Boardman, J. etc. (kiad.): *Oxford History of Classical Art.* 1993.

Boatwright, M. T. - Gargola, D. J. - Talbert R. J. A.: *The Romans. From Village to Empire.* New York - Oxford, 2004.

Bonnin, J.: *L'eau dans l'Antiquité. L'hydraulique av. notre ère.* Paris, 1984.

Borghini, G. (kiad.): *Marmi antichi.* Roma, 1989.

Broughton, T. R. S.: *The Magistrates of the Roman Republic.* I—II. New York, 1951-1952 = Cleveland, 1968 (de kiegészítéssel), III (Suppl.), 1986.

CAH = The Cambridge Ancient History. VII-XII. 1928/1939. A teljesen új második kiadás: VII. 2.1989: *The Rise of Rome to 220 BC.* VIII. 1989: *Rome and the Mediterranean to 133 BC.* IX. 1994: *The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC.* X. 1996: *The Augustian Empire 43 BC - AD 69.* Stb.

Cambridge History of Classical Literature. II: Latin Literature. Kenney, E. J. - Clausen, W. V. (szerk.), 1982.

Castagnoli, F.: *Roma antica, profilo urbanistico.* 1978.

Castagnoli, F.: *Topográfia di Roma antica.* 1980.

Christ, K.: *Die Römer. Eine Einfuhrung in ihre Geschichte und Zivilisation.* München, 1994[3].

Christ, K.: *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie.* Darmstadt, 1994[5].

Claridge, A.: *Rome, An Oxford Archaeological Guide.* Oxford, 1998.

Coarelli, F.: *II Foro Romano.* I-II. Roma, 1983-1985.

Coarelli, F.: *Rom - ein archäologischer Führer.* Mainz, 2000 (az 1994-es 3. olasz kiadás fordítása).

Coarelli, F.: *Roma sepolta.* 1984.

Conte, G. B.: *Latin Literature: a History.* Baltimore - London, 1994. (Az eredeti olasz kiadás újabb átdolgozott és így ma igazából mérvadó kiadása: *Letteratura latina.* I—II. Firenze, 2002.)

Crawford, M.: The *Roman Republic.* London, 1992[2].

David, J.-M.: *La République romaine - de la deuxième guerre punique à la bataille dActium* (218-31 av. J.-C). Paris, 2000.

De Martino, F.: *Wirtschaftsgeschichte des alten Rom.* 1985.

Dixon, S.: *The Roman Family.* Baltimore, 1992.

Dodge, H. - Ward-Perkins, B.: *Marble in Antiquity. Collected Papers of J. B. Ward-Perkins, BSRAM 6.* London, 1992.

Drumann, W.: *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen nach Geschlechtern und mit genealogischen Tabellen.* I-VI. Königsberg, 1834-1844. (Bár a történelmi folyamat helyett életrajzok sorozatát adja, máig elengedhetetlen alapmű, amely Groebe, P.-tól átdolgozott második kiadásában használandó: Berlin - Leipzig, 1899-1929.)

Dudley, D.: *Urbs Roma. A Sourcebook of Classical Texts on the City and its Monuments.* London, 1967.

Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. 1958-.

ESAR = Frank, T. (kiad.): *An Economic Survey of Ancient Rome.* I-IV. 1933.

Fantham, E.: *Roman Literary Culture: from Cicero to Apuleius.* Baltimore - London, 1996. Németül: *Literarisches Leben im antiken Rom.* Stuttgart, 1998.

Feeney, D. C: *Literature and Religion at Rome. Cultures. Contexts and Beliefs.* Cambridge, 1998.

Ferenczy Endre - Hahn István - Maróti Egon: *Az ókori Róma története.* Szerk. Harmattá János, Budapest, 1992 (itt a magyar szakirodalom részletesebben megtalálható).

Flach, D.: *Römische Geschichtsschreibung.* Darmstadt, 1998[3].

Flower, H. I. (kiad.): *The Cambridge Companion to the Roman Republic.* Cambridge, 2004 (Ebben pl. Ungern-Sternberg, J. von: The Crisis of the Republic, 89 skk.)

Fuhrmann, M.: *Geschichte der römischen Literatur.* Stuttgart, 1999.

Gabba, E. - Foraboschi, D. - Mantovani, D. -Lo Cascio, E.: *Introduzzione alla storia di Roma.* Milano, 1999 (= 2000[1], 2001[2]).

Gardner, J. F.: *Being a Roman Citizen.* London, 1993.

Gardner, J. F.: *Family and Familia in Roman Law and Life.* Oxford, 1998.

Gehrke, H.-J. - Schneider, H.: *Geschichte der Antike - eine Studienbuch.* Stuttgart - Weimar, 2000.

Giardina, A. (kiad.): *The Romans.* 1993 (olasz kiad. 1989).

Gnoli, R.: *Marmora Romana.* Rome, 1971; 1988[2].

Graf, Fr. (kiad.): *Einleitung in die lateinische Philologie.* Stuttgart, 1997.

Gros, P. - Torelli, M.: *Storia dell'urbanistica antica. II mondo romano.* 1988.

Gruen, E. S.: *Culture and National Identity in Republican Rome.* Ithaca - New York, 1992.

Habinek, T. N.: *The Politics of Latin Literature: Writing, Identity and Empire in Ancient Rome.* Princeton, 1998.

Henderson, J. G. W.: *Fighting for Rome: Poets and Caesars, History and Civil War.* Cambridge, 1998.

Heuss, A.: *Römische Geschichte.* Paderborn, 2000[7]. (Már a 6. kiadás Bleicken, J. - Dahlheim, W. - Gehrke, H.-J. kiegészítéseivel, 1998.)

Hill, P. V.: *The Monuments of Ancient Rome as Coin-types.* London, 1989.
Hinard, F. (szerk.): *Histoire romaine.* I. Paris, 2000 (további közreműködők: Briquel, D. - Brizzi, G. - Roddaz, J.-M.).
Holmes, T. R.: *The Roman Republic.* Oxford, 1923.
Hornblower, S. - Spawforth, A. (kiad.): *Oxford Classical Dictionary.* 2003[3].
Hornblower, S. - Spawforth, A.: *The Oxford Companion to Classical Civilization.* Oxford - New York, 2004.
Hülsen, Chr.: *Forum und Palatin.* 1926.
KIP = Der Kleine Pauly. Das Lexikon der Antike. Stuttgart, 1964-1975.
Krause, J.-U. etc. (kiad.): *Bibliographie zur römischen Sozialgeschichte.* Stuttgart, 1998.
Lanciani, R. - Coarelli, F.: *Forma Urbis Romae.* 1988.
Liebeschuetz, J. H. W. G.: *Continuity and Change in Roman Religion.* Oxford, 1979.
Ling, R.: *Roman Painting.* London, 1986.
Loewenstein, K: *The Governance of Rome.* The Hague, 1973.
Martin, J.-P. - Chauvot, A. - Cébeillac-Gervasoni, M.: *Histoire romaine.* Paris, 2003[2] (= 2001).
McDonald, A. H.: *Republican Rome.* London, 1966.
Mommsen, Th.: *Römische Geschichte.* I—III. 1854-1856, Berlin, 1903[9] (többször újranyomva, pl. Christ, K. kiad., München, 1976).
Nash, E.: *Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom.* I—II. 1961/1962. (Angolul: *A Pictorial Dictionary of Ancient Rome.* London, 1968[2].)
(Der) Neue Pauly. Die Enzyclopädie der Antike. Stuttgart, 1996-. Kiad. Cancik, H. - Schneider, H.
Nicolet, G: *Rome et la conquête du monde méditerranéen* 264-27 *av. J.-C. I. Les structures de l'Italie romaine.* Paris, 1979[2] (1977).
Orlin, E. M.: *Temples, Religion and Politics in the Roman Republic.* Leiden - New York, 1997.
Perrin, Y. - Bauzou, Th.: *De la Cité à l'Empire.* Paris, 2004[2].
Platner, S. B. - Ashby, Th.: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome.* 1929 = 1965 (újranyomás).
Price, S. - Kearns, E. (kiad.): *Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion.* 2003.
RE = Pauly, A. - Wissowa, G. - Kroll, W. etc. (szerk.): *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.* 1894-1986.
Richardson, L.: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome.* Baltimore - London, 1992.
Rotondi, G.: *Leges publicae populi Romani.* Milano, 1912 (= Hildesheim, 1966; 1990).
Schiavone, A. etc. (szerk.): *Storia di Roma.* Torino, I—III. 1988/1993.
Stambaugh, J. E.: *The Ancient Roman City.* 1988.
Steinby, E. M. (kiad.): *Lexicon topographicum urbis Romae.* I-VI. Roma, 1993-2000.
Stillwell, R. etc.: *Princeton Encyclopedia of Classical Sites.* 1976.
Treggiari, S.: *Roman Social History.* London - New York, 2002.
Ungern-Sternberg, J. von - Martin, J.: Römische Geschichte. In: Graf, F. (szerk): *Einleitung in die lateinische Philologie.* Stuttgart - Leipzig, 1997, 387-446.
Wardman, R.: *Religion and Statecraft among the Romans.* London, 1982.
White, K. D.: *Greek and Roman Technology.* 1984.
Ziolkowski, A.: *The Temples of Mid-Republican Rome and their Historical and Topographical Context.* Rome, 1992.

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG UTOLSÓ HÁROM SZÁZADÁNAK TÖRTÉNETI FORRÁSAI

Appianostól: Appianosz: *A római polgárháborúk.* I—II. Ford. Hahn István, Budapest, 1967 (görög-magyar kétnyelvű kiadás).
Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1998.
Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia.* Budapest, 1989.
Caesar műveiből: *A gall háború.* Ford. Szepessy Tibor, Budapest, 1964; *A polgárháború.* Ford. Ürögdi György, Budapest, 1966; *Caesar utolsó hadjáratai.* Ford. Hoffmann Zsuzsanna, Szeged, 1999.

Catullustól: C. *Valerius Catullus összes versei.* Ford. Devecseri Gábor, Budapest, 1967.

Cicero műveiből: *Az államról.* Ford. Hamza Gábor - Havas László, Budapest, 2002; *Az istenek természete.* Ford. Havas László, Budapest, 2004; *A végzetről.* Ford. Szekeres Csilla, Budapest, 1992; M. Tullius Cicero *Válogatott művei.* Vál. Havas László, Budapest, 1974; *Philippicák M. Antonius ellen.* Ford. Maróti Egon, Budapest, 1990; *Négy védőbeszéd.* Ford. Nótári Tamás, Szeged, 2004; *Az öregségről. A barátságról.* Ford. Szabó György, Bukarest, 1997; *A jóslásról.* Ford. Hoffmann Zsuzsanna, Budapest, 2001.

A feliratos anyaghoz: C7L (= *Corpus Inscriptionum Latinarum),* I. *ILLRP (= Inscriptiones Latináé Liberae Rei Publícae),* kiad. Degrassi, A. 1957-1963 (P, 1965).

Florustól: L. Annius Florus (valójában: P. Annius Florus): *Róma háborúi.* Ford. Havas László, Budapest, 1979.

A forrásfeldolgozás módszeréhez: Cracco Ruggini, L. (kiad.): *Storia antica. Come leggere le fonti.* Bologna, 1996.

Greenidge, A. H. J. - Clay, A. M. - Gray, E. W.: *Sources for Román History.* Oxford, 1960[2] (a Kr. e. 133-70 közti időszak forrásait tartalmazza).

Havas László - Obis Hajnalka - Szűcs Gábor - Ujlaky István: *Róma - Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi (Antik államelméleti antológia).* I. Debrecen, 1998. (Többek közt: Naevius, Ennius, Lucilius, M. Porcius Cato, C. Cassius Hemina, Fabius Pictor, L. Calpurnius Piso, Q. Fabius Maximus Servilianus, Cn. Gellius, L. Coelius Antipater, Sempronius Asellio, M. Aemilius Scaurus, L. Cornelius Sulla, Q. Claudius Quadrigarius, L. Cornelius Sisenna, Q. Aelius Tubero, Q. Caecilius Metellus, Tib. és C. Gracchus, M. T. Cicero, Q. T. Cicero, Caesar, Lucretius, Sallustius, Varró szemelvényeivel.)

Lewis, N. - Reynhold, M. (szerk.): *Román Civilization. Selected Readings. I. The Republic and the Augustan Age.* New York, 1990[3] (válogatott bibliográfiával a kötet végén).

Livius: *Titus Livius. A római nép története a város alapításától.* Ford. Kiss Ferencné - Muraközy Gyula, Budapest, 1963-1976 (ebből az adott korszakhoz a fennmaradt könyvek közül ezek tartoznak: XXI.-től XLV.-ig).

Lucretiustól: T. Lucretius Carus: *A természetről.* Ford. Tóth Béla, Debrecen, 1997.

Péter, H: *Historicorum Romanorum Reliquiae.* Stuttgart, 1967 (= 1914).

Plutarchos egyes életrajzai: pl. Pyrrhos, T. Q. Flamininus, Cato Censorius és Uticensis, Fabius Maximus, Aemilius Paulus, Tib. és C. Gracchus, Sulla, Marius, Sertorius, Lucullus, Cicero, Caesar, Pompeius, Antonius, Brutus in: Plutarchos (= Plutarkhosz): *Párhuzamos életrajzok.* I—II. Ford. Máthé Elek, Budapest, 1978.

Polybios magyarul: *Polübiosz történeti könyvei.* Ford. Muraközy Gyula és mások, Máriabesnyő - Gödöllő, 2002.

Sallustius műveiből: C. *Sallustius Crispus összes művei.* Ford. Kurcz Ágnes, Budapest, 1978 (amely a cím ellenére nem tartalmazza sem a leveleket, sem a töredékeket; ezek ma is Cserép József tolmácsolásában olvashatók: Budapest, 1910).

Torelli, M.: *Rerum Romanarum Fontes.* Pisa, 1978 (a Kr. e. 292-245 közti időszak forrásai).

A „RÓMAI IMPERIALIZMUS" KÉRDÉSE

Általánosságban: L'impérialisme romain. Histoire, idéologie, historiographie. I—II. *Ktèma, 7,* 1982, 143-233; 8, 1983, 113-277; A. Erskine: The Roman as Common Benefactors. *História,* 43, 1994, 70-88; J. Webster - N. Cooper (kiad.): *Roman Imperialism: Post-Colonial Perspectives.* Leicester, 1996; D. Mattingly (kiad.): Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse and Discrepant Experience in the Roman Empire. *}RA* Suppl. 23,1997.

Demográfia és a római hódítás: A. Bernardi: Incremento demografico di Roma e la colonizzazione latina dal 338 all'età dei Gracchi. *NRS,* 30,1946, 272-289; F. De Martino: *Storia economica di Roma*

antica. I. Firenze, 1980,36 skk.; F. De Martino: La colonizzazione romána tra la guerra latina e la guerra annibalica. *DArch.,* 6, 1988; F. Coarelli: *Demográfia e territorio. Storia di Roma.* I. 339; E. Gabba: *Demográfia e territorio. Storia di Roma.* II. 11 skk.; T. Parkin: *Demography and Roman Society.* Baltimore - London, 1992; E. Lo Cascio: Recruitment and the Size of the Roman Population from the Third to the First Century BC. In: W. Scheidel: *Debating Roman Demography.* Leiden, 2001,111-137.

A római imperializmus és a coloniák: E. Kornemann: *RE* „Coloniae", IV. 1908, 511-588, ahol a telepítések jegyzéke is megtalálható; E. T. Salmon: *The Roman Colonization under the Republic.* London, 1969; J. Rykvert: *The Idea of Town. The Anthropology of Urban Form of Rome, Italy and the Ancient World.* London, 1976; P. A. Brunt: *Italian Manpower* 225 *B. C. - A. D. 14.* Oxford, 1971, 1987[2] (vö. J. W. Rich: The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century BC. *História,* 32, 1983, 287-331); H. Galsterer: *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien: die Beziehung Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.* München, 1976, 41-64; a római történelemnek ehhez az egyik legsarkalatosabb kérdéséhez lásd még A. N Sherwin-White: *The Roman Citizenship.* Oxford, 1973[2]; C. Nicolet: *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine.* Paris, 1976; O. Düke: *The Roman Land Surveyors.* New York, 1971; H. Rudolph: *Stadt und Staat im römischen Italien.* Leipzig, 1935; F. T. Hinrichs: *Geschichte der gromatischen Institutionen.* Wiesbaden, 1974, 23^18; E. Gabba: Per un'interpretazione storica della centuriazione romana. *Athen,* 73,1985,265-284; J. B. Campbell: Shaping the Rural Environment: Surveyors in Ancient Rome. *JRS,* 86, 1996, 74-99; J. B. Campbell: *The Writings of the Roman Land Surveyors: Introduction, Text, Translation and Commentary.* London, 2000; régebbről lásd még F. Castagnoli: *Le ricerche sui resti della centuriazione.* Roma, 1958; F. Castagnoli: Sülle piú antiche divisioni agrarie romane. *RAL,* 39,1984, 241-257.

Az impérium *értelmezéséről:* A. Heuss: Zur Entwicklung des Imperiums der römischen Oberbeamten. *ZRG,* 64,1944,57-133; K.-H. Vogel: Imperium und Fasces, *ZRG,* 67,1950,62-111; P. De Francisci: Intorno alla natura e alia storia delT auspicium imperiumque. *Studi Albertario.* I. 1953, 397-432; M. Grant: *From Imperium to Auctoritas.* Cambridge, 1946; A. W. Lintott: *Imperium Romanum: Politics and Administration.* London, 1993, 23 skk.; de e kérdéskörhöz mindmáig alapvető jelentőségű: Mommsen: *StR.*

A védekező imperializmussal kapcsolatban lásd már Th. Mommsen, M. Holleau, majd E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic.* Oxford, 1968[2].

Tudatos imperializmus: ezt a felfogást legutóbb a leghatározottabban W. V. Harris képviselte: *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 B. C.* Oxford, 1979.

Polybios és az ún. római imperializmus kérdése: F. W. Walbank: *A Historical Commentary on Polybius.* I-III. Oxford, 1957-1979; uő: Polybius and Rome's Eastern Policy. *JRS,* 53,1963,1-13; uő: *Polybius.* Berkeley, 1972; uő: *Selected Papers.* Cambridge, 1985; D. Musti: *Polibio e l'ímperialismo romano.* Napoli, 1978; ez utóbbihoz lásd E. Gabba recenzióját: *Athen,* 67,1979,493-494.

A római imperializmus: Lásd pl. J. Vogt: *Divide et impera.* Die angebliche Maxime des römischen Imperialismus (1940). In: R. Klein (kiad.): Das *Staatsdenken der Römer.* Darmstadt, 1966,15 skk.; vö. J. Linderski: Si vis pacem, para bellum: Concept of Defensive Imperialism. In: W. V. Harris: *The Imperialism of Mid-Republican Rome.* Rome, 1982,133-164, lásd alább; vö. még K-W. Welwei: Si vis pacem, para bellum - Eine Maxime römischer Politik? In: G. Binder - B. Effe (kiad.): *Krieg und Frieden im Altertum.* Trier, 1989, 85-109, újból: in: K.-W. Welwei: Res *publica* und *Imperium.* Kleine Schriften zur römischen Geschichte. *HE,* 177, Mannheim, 2004, 74 skk. (ugyanitt a szerző több más tanulmánya is olvasható a három pun háborúról). A kérdéskör további vizs-

gálatához lásd még A. Heuss: Der erste punische Krieg und das Problem des römischen Imperialismus. *HZ,* 169, 1949, 457-513; H. E. Stier: *Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt.* Köln, 1957; R. Werner: Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jh. v. Chr. *ANRW,* I. 1. 1972, 501-563; P. Veyne: Y a-t-il un impérialisme romain? *MEFRA,* 87, 1975, 793-855; E. Gabba: Aspetti culturali dell'imperialismo romano. *Athen,* 65, 1977, 49-74; E. Erdmann: Römischer „Imperialismus" - Schlagwort oder Begriff? *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (= GWU).* 1977/1978,461 skk.; P. A. Brunt: Laus imperii. In: P. D. A. Garnsey - C. R. Whittaker (ed.): *Imperialism in the Ancient World.* Cambridge, 1978,159-191; W. V. Harris: The Imperialism of Mid-Republican Rome, *PMAAR,* 29, 1984; E. S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome.* I—II. Berkeley - Los Angeles, 1984; A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East, 168 B. C. to A. D. 1.* London, 1984; E. Gabba: Mondo ellenistico e Roma. *Athenaeum,* 65, 1987, 205-210; uő: *Aspetti culturali dell'imperialismo romano.* Firenze, 1993; J.-L. Ferrary: *Philhellénisme et impérialisme.* Paris, 1988; A. Erskine: *Troy between Greece and Rome. Local Tradition and Imperial Power.* Oxford, 2001. L. még E. Badian: *Roman Imperial Themes.* Oxford, 1990; R. Witcher: „Globalization" and Roman Imperialism: Perspectives on Identities in Roman Italy. In: E. Herring - K. Lomas (kiad.): *The Emergence of State Identities in Italy in the First Millennium BC.* London, 213-225. A régebbi szakirodalomból figyelemre érdemes még T. Frank: *Roman Imperialism.* New York, 1914 (újranyomva: 1972); vö. R. Heinze: Von der Ursachen der Größe Roms (1921). In: *Geist des Römertums.* 1960, 9 skk.

A háború mint Róma fölemelkedésének alapja: H. Heftner: *Der Aufstieg Roms. Vom Pyrrhoskrieg bis zum Fall von Karthago (280-146).* Regensburg, 1997 (főleg a hadtörténethez gazdag irodalommal); H. Gesche: *Rom. Weltoberer und Weltorganisator.* München, 1981.

A római hódítás strukturális és szellemi elősegítői: E. Täubler: *Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches I (Die Staatsverträge und Vertragsverhältnisse).* Leipzig, 1913 (újranyomva: 1964); S. Brassloff: *Der römische Staat und seine internationalen Beziehungen.* Wien, 1928; A. Heuss: *Amicitia. Untersuchungen zu den rechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik (Diss.).* Leipzig, 1932 (kibővítve: *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Außenpolitik in republikanischer Zeit.* Berlin, 1933); E. Badian: *Foreign...* lásd alább; H. M. D. Parker: *The Roman Legions.* Oxford, 1958[2]; E. Adcock: *Roman Art of War.* Camridge, 1940; H. Haffter: Geistige Grundlagen der römischen Kriegsführung und Außenpolitik (1942). In: *Römische Politik und römische Politiker.* Heidelberg, 1967, 7 skk.; W. Dahlheim: *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts.* München, 1968 *(Deditio und Societas.* Diss. München, 1965); S. Albert: Bellum iustum. *Frankfurter Althistorischen Studien (= FAS),* 10, Kallmünz, 1980; R. Develin: Mos *maiorum mutatus. Tradition and the Basis of Change in the Roman Constitution 287-201 BC,* Ann Arbor, 1987.

A római Itália: E. Gabba: *Italia romana.* Como, 1994; A. Giardina: *L'Italia romana: storie di un' identità incompiuta.* Roma - Bari, 1997; vö. még T. Hantos: *Das römische Bundesgenossensystem in Italien.* München, 1983; a kérdés tanulmányozásához mindmáig elengedhetetlen: K. J. Beloch: *Der italische Bund unter Roms Hegemonie.* Leipzig, 1880.

A római önazonosságtudat változásai: erről legutóbb: E. Dench: *Romulus' Asylum. Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian.* Oxford, 2005 (kiterjedt irodalommal).

A Kr. e. 2. század Rómájának politikai jellege: G. Colin: *Rome et la Grèce (200-146 av. f.-C).* Paris, 1905; F. G. B. Millar: The Political Character of the Classical Roman Republic (200-151 BC). *JRS,* 74, 1984,1-19.

A tengeren túli coloniák: Vittinghoff: Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus. *Abh. der Akad. der Wiss. Mainz, Geist. & Soz. Kl.* 1951,14, Wiesbaden; uő: ZRG, 68, 1951,440 skk.

Polybios felfogásának megítélése: G. A. Lehmann: *Untersuchungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios.* München, 1967; elvetőleg vö. J. S. Richardson: Polybius' View of the Roman Empire. *PBSR,* 47,1979,1-11, akinek végkövetkeztetésével nem ért egyet E. Gabba: *Storia di Roma.* II/l. 192; P. Derow: Polybius, Rome, and the East. *JRS,* 69, 1979, 1-15; A. Erskine: Polybios and Barbarian Rome. In: *Mediterraneo antico: economie, società, culture.* 10/1. 2000,165-182.

A meghódított bányaterületek bezárása: L. Perelli: La chiusura delle miniere macedoni dopo Pidna. *RFIC,* 103,1975,403-412.

Róma és Karthágó: B. Scardigli: *I trattati romano-cartaginesi.* Pisa, 1991; a régebbi irodalomból lásd T. Vogt (kiad.): *Rom und Karthago.* Leipzig, 1943.

Karthágó és a pun háborúk: M. Hours-Miédan: *Carthage.* Paris, 1964 (először: 1949); T. A. Dorey: *Rome against Carthage.* London, 1971; J. P. Brisson: *Carthage ou Rome.* Paris, 1973; S. Moscati: *Il mondo punico.* Torino, 1980; K.-H. Schwarte: *Der Ausbruch des zweiten punischen Krieges - Rechtsfrage und Überlieferung. HE - 43,* Wiesbaden, 1983; W. Huss: *Geschichte der Karthager.* München, 1985; uő: *Karthago.* Darmstadt, 1992; uő: *Die Karthager.* München, 1994[2]; uő: *Karthago.* München, 1995; A. Vallone: I Mamertini in Sicilia. *Kokalos,* 1,1955, 22-61; S. Moscati: *Introduzione alle guerre puniche.* Torino, 1994; J. F. Lazenby: *The First Punic War.* Stanford, 1996; uő: *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War.* Warminster, 1978; L. Loreto: *La grande insurrezzione libica contro Cartagine del 241-237 a. C.* Roma, 1995; Y. Le Bohec: *Histoire militaire des guerres puniques.* Paris, 1996; T. J. Cornell - B. Rankov - P. Sabine (kiad.): The Second Punic War: a Reappraisal. *BICS Suppl.,* 67, London, 1996; B. D. Hoyos: *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars.* Berlin - New York, 1998; A. K. Goldsworthy: *The Punic Wars.* London, 2000; H.-J. Gehrke: Die Römer im Ersten Punischen Krieg. In: Res *publica reperta.* Kiad. J. Spielvogel, Stuttgart, 2002, 153-171; lásd még P. Marchetti: *Histoire économique et monétaire de la deuxième guerre punique.* Bruxelles, 1978; lásd még H. Zehnacker: *Moneta. Recherches sur l'organisation et l'art des émissions monétaires de la République romaine (289-31 av. J.-C).* Rome, 1973; újabban lásd még R. Miles: Rivalling Rome: Carthage. In: C. Edwards - G. Woolf (kiad.): *Rome the Cosmopolis.* Cambridge, 2003, 123-146; G. H. Waldherr: Punica fides - Das Bild der Karthager in Rom. *Gymnasium,* 107, 2000,193-222; Németh György: *Karthágó és a só.* Budapest, 2002.

Hannibálhoz: K. Christ: *Hannibal und Scipio Africanus.* Zürich, 1971; uő: *Hannibal.* WdF, Darmstadt, 1974; uő: *Hannibal.* 2003; G. Brizzi: *Annibale. Strategia ed immagine.* Perugia, 1984; uő: *Studi di storia annibalica.* Faenza, 1984; S. Lancel: *Hannibal.* Paris, 1995 (magyarul is megjelent: ford. Kopeczky Rita, Budapest, 2005); mindmáig érdeklődésre tarthat számot: J. Carcopino: *Profils des conquérants.* Paris, 1961, főleg: 109-237; az általa folytatott háború következményeihez mindmáig a legátfogóbb, még, ha helyenként vitatható munka is: A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy.* I—II. Oxford, 1965 (olaszul: Torino, 1983); J. Seibert: Der Alpenübergang Hannibals, *Gymnasium,* 95, 1988, 21-73; L.-M. Günther: Hannibal im Exil. Seine antirömische Agitation und die römische Gegenwahrnehmung. *Studia Phoenicia,* 10, 1989, 241-250; lásd még D.-A. Kukofka: *Süditalien im zweiten punischen Krieg.* Frankfurt am Maine, 1990 (ennek bírálatához: Havas László, Gn.); T. Cornell: *Hannibal's Legacy: the effects of the Hannibalic War on Italy. The Second Punic War. A Reappraisal.* Kiad. T. Cornell - B. Rankov - P. Sabin, London, 1996, 97-117; legutóbb: P. Barceló: *Hannibal.* München, 1998 (azóta újból is megjelent).

Hispánia meghódítása: J. S. Richardson: *Hispániáé: Spain and the Development of Roman Imperialism, 218-82 B. C.* Cambridge, 1986; u<5: *The Romans in Spain.* Oxford, 1996; vö. még J. S. Richardson: The Spanish Mines and the Development of Provincial Taxation in the Second Century BC. *JRS,* 65, 1975, 50-63; L. A. Curchin: *Roman Spain. Conquest and Assimilation.* London, 1991; C. Domergue: *Les mines de la péninsule ibérique dans VAntiquité romaine.* 1990; a régebbi szakirodalomból mindmáig maradandó: A. Schulten: *Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.* München, 1914; H. Simon: *Roms Kriege in Spanien 154-1333 v. Chr.* Frankfurt am Maine, 1962.

Numidia: W. Ritter: *Rom und Numidien.* Lüneburg, 1987.

Gallia Cisalpinához: G. Mansuelli: */ Cisalpini.* Firenze, 1962; R. Chevallier: *La romanisation de la Celtique du Po.* Rome, 1983; M. T. Grassi: *In Celti in Italia.* Milano, 1991; uő: *La romanizzazione degli Insubri.* Milano, 1995; D. Foraboschi: *Lineamenti di storia della Cisalpina romana.* Roma, 1992.

Róma és a hellenisztikus világ: H. E. Stier: *Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt.* Köln, 1957; P. Grimal: *Der Hellenismus und der Aufstieg Roms.* Frankfurt am Maine, 1965; uő: *Le siede des Scipions: Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques.* Paris, 1975[2]; M. Petrochilos: *Roman Attitudes to the Greeks.* Athens, 1979; M. Crawford: Rome and the Greek World: Economic Relationships. *EHR,* 30,1977,42-52; P. Veyne: L'hellénisation de Rome et la problématique des acculturations. *Diogene,* 106,1979,3-29; E. S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome.* Berkeley - Los Angeles - London, 1984; uő: *Studies Greek Culture and Roman Culture and Roman Policy.* Leiden, 1992; St. Podes: *Die Dependenz des hellenistischen Ostens von Rom zur Zeit der römischen Weltreichsbildung.* Frankfurt am Maine, 1987; R. Macmullen: Hellenizing the Romans (2nd century BC). *História,* 40,1991,419-438; R. M. Errington: Aspects of Roman Acculturation in the East under the Republic. In: P. Kneissl - V. Losemann (kiad.): *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für K. Christ zum 65 Geburtstag.* Darmstadt, 1988,140-157; uő: Rome and Greece to 205 BC. In: *CAW,* VIII. 81-106; G. Woolf : Becoming Roman, staying Greek: culture, identity and the civilizing process in the Roman east. *PCPhS,* 40, 1994, 116-143; uő: *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilisation in Gaul.* Cambridge, 1998; R. Kallett-Marx: *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC.* Berkeley - Los Angeles, 1995; F. Coarelli: *Revixit ars. Arte e ideologia a Roma dai modelli ellenistici alla tradizione repubblicana.* Roma, 1996; R. Bernhardt: *Rom und die Städte des hellenistischen Ostens (3-1. Jhdt. v. Chr.).* München, 1998; R. W. Wallace - P. Desideri: Questioni di identità greca nel mondo romano. *Mediterraneo antico.* 1/1. 1998,15-22; K. Clarke: *Between Geography and History. Hellenistic Constructions of the Roman World.* Oxford, 1999; T. Whitmarsh: *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation.* Oxford, 2001 (2004 in paperback); M. Morford: *The Roman Philosophers: from the time ofCato the Censor to the death of. M. Aurelius.* London - New York, 2002; a régebbi irodalomból lásd még M. Holleaüx: *Rome et la Grece et les monarchies hellénistiques (273-205 av. J.-C).* Paris, 1935.

A hellenisztikus civilizáció: A. Momigliano: Genesi storica e funzione attuale del concetto di ellenismo. In: uő: *Primo contributo alla storia degli studi classici.* Roma, 1958, 165-193; uő: Introduzione all'ellenismo. *RSI,* 82,1970, 781-799; uő: *Alien Wisdom: the Limits of Hellenization.* London, 1975; E. Will: *Histoire politique du monde hellénistique.* I—II. Nancy, 1979-1982[2]; F. Chamoux: *La civilisation hellénistique.* Paris, 1981; A. Wardman: *Rome's Debt to Greece.* London, 1976; R. Bichler: *Hellenismus. Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs.* Darmstadt, 1983; J. Charbonneaux - R. Martin - F. Villard: *Grece hellénistique (330-50 av. J.-C).* Paris, 1986[2]; L. Canfora: *Ellenismo.* Roma - Bari, 1987; H. Bengtson: *Die hellenistische Weltkultur.* Stuttgart, 1988; P. Green: *Alexander to Actium, The Historical Evolution of the Hellenistic Age.* Berkeley - Los Angeles, 1990; uő: *Hellenistic History and Culture.* Berkeley - Los Angeles, 1993; S. Alcock: *Graecia capta. The Land-*

scapes of Roman Greece. Cambridge, 1993; uő: *The Early Roman Empire in the East.* Oxford, 1997; R. Garland: *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Roman World.* London, 1995; H. H. Schmitt - E. Vogt (kiad.): *Kleines Lexikon des Hellenismus.* Wiesbaden, 1993[2] (további gazdag irodalommal); K. Rigsby: *Asylia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World.* Berkeley, Calif., 1996; P. Cartledge - P. Garnsey - E. Gruen (kiad.): *Hellenistic Constructs. Essays in Culture and Historiography.* Berkeley, 1997; G. Shipley: *The Greek World after Alexander (323-30 BC).* London - New York, 2000; J. Hall: *Hellenicity: between Ethnicity and Culture.* Chicago, 2002; H.-J. Gehrke: *Geschichte des Hellenismus.* München, 2003[3]; A. Erskine: *A Companion to the Hellenistic World.* Oxford, 2003 (paperback: 2005, 2006[2]) (kiterjedt bibliográfiával: 515-566); mindmáig eligazító érték maradt: J. G. Droysen: *Geschichte des Hellenismus.* I—III. Gotha, 1877-1878[2] (= Darmstadt, 1998), akárcsak: M. Rostovtzeff: *The Social and Economic History of the Hellenistic World.* I—III. Oxford, 1941 (németül: Darmstadt, 1955 = 1984). - Általánosságban a hellenisztikus világtörténelem-felfogáshoz: R. Mortley: *The Idea of Universal History from Hellenistic Philosophy to Early Christian Historiography.* 1996, Lewiston - New York; e témában jó áttekintést adnak a közelmúltban elhunyt J. M. Alonso-Núnez idevágó tanulmányai is, mint pl.: The Emergence of Universal Historiography from the 4th to the 2nd Centuries BC. In: H. Verdin - G. Schepens - E. de Keyser (kiad.): *Purposes of History: Studies in Greek Historiography from the Fourth to the Second Centuries.* Leuven - Louvain, 1990; uő: An Augustan World History: The Históriáé Philippicae of Pompeius Trogus. *G&R,* 34, 1987, 56-72; vö. még H. C. Baldry: *The Unity of Mankind in Greek Thought. Cambridge.* 1965.

Alexandros/Nagy Sándor és a hellénizmus: E. Badian: Alexander the Great and the Unity of Mankind. *História, 7,*1958, 425^444; G. Wirth: Alexander und Rom. In: *Alexandre le Grand: image et réalité, Fondation Hardt.* Genève, 1976; A. Stewart: *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics.* Berkeley, Calif., 1993; O. Weippert: *Alexander-Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit* (Diss., Würzburg). Augsburg, 1972; A. Erskine: Life after death: Alexandria and the body of Alexander. *G&R,* 49, 2002,163-179; E. A. Fredricksmeyer: Three notes on Alexander's deification. *AJAH,* 4,1979,1-9; G. L. Cawkwell: The deification of Alexander the Great: a note. In: I. Worthington (kiad.): *Ventures into Greek History.* Oxford, 1994, 293-306; s általában a hellenisztikus uralkodók isteni tiszteletéhez: A. Chaniotis: The Divinity of Hellenistic Rulers. In: A. Erskine: *Companion...* 431-445; T. R. Stevenson: Social and psychological interpretations of Graeco-Roman religion: some thoughts on the ideal benefactor. *Antichthon,* 30,1996,1-18; S. I. Johnston: *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in the Ancient Greece.* Berkeley, 1999; a római továbbéléshez lásd még pl.: E. G. Huzar: Emperor worship in Julio-Claudian Egypt. *ANRW,* 11/18. 5: 3092-3143; M. Clauss: *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich.* Stuttgart, 1999; A. B. Bosworth: Augustus, the *Res Gestae* and Hellenistic Theories of Apotheosis. *JRS,* 89,1999,1-18 (lásd még ugyanezen szerzőtől: *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph.* Oxford, 1996).

Az egyéb kultúrákkal való érintkezések: W. W. Tarn: *The Greeks in Bactria and India.* Cambridge, 1951[2]; *Grecs and Barbares, Entretiens Fondation Hardt - VIII.* Vandoeuvres - Genève, 1961; A. Momigliano: Sagesses *barbares. Les limites de l'hellénisme.* Paris, 1979; A. Kuhrt - S. Sherwin-White (kiad.): *Hellenism in the East. The Interaction of Greek and Non-Greek Civilisation from Syria to Central Asia after Alexander.* Berkeley - Los Angeles, 1987; P. Bilde - T. Engberg Pedersen (kiad.): *Centre and Periphery in the Hellenistic World.* Aarhus, Esbjerg, 1993; A. Bulloch etc. (kiad.): *Images and Ideologies. Seifdefinition in the Hellenistic World.* Berkeley - Los Angeles, 1993; G. Cohen: *The Hellenistic Settlements in Europe, in Islands, and Asia Minor.* Berkeley - Los Angeles, 1995; B. Funck (kiad.): *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters.* Tübingen, 1996.

A hellenisztikus monarchiák és szövetségek: Egyiptom: E. R. Bevan: *The House of Ptolemy.* Chicago, 1968[2]; H. Heiren: Die politische Beziehungen zwischen Rom und dem Ptolemäerreich (218-168 v. Chr.). In: *ANRW,* 1/1. 1972, 633-659; L. Criscuolo - G. Geraci: *Egitto e storia antica.* 1989; R. D. Sullivan: *Near Eastern Royalty and Rome (100-30 BC).* Toronto, 1990; G. Hölbl: *Geschichte des Ptolemäerreichs.* Darmstadt, 1994; A. Erskine: Culture and power in Ptolemaic Egypt. The Museum and Library of Alexandria. G&R, 49, 1995, 38^18; G. Grimm: *Alexandria. Die erste Königstadt der hellenistischen Welt.* Mainz. - *Syria:* E. R. Bevan: *The House ofSeleucus.* I-II. London, 1966[2]; D. Musti: Lo stato dei Seleucidi. Dinastia, popoli, città da Seleuco I ad Antioco III. *SCO,* 15,1966, 61-197; A. Polacek: Le traité de paix d'Apamée. *RIDA,* ser. 3,18,1971, 591-621; J. D. Grainger: *The Cities of Seleukid Syria* Oxford, 1989; uő: *Hellenistic Phoenicia.* Oxford, 1991; R. Billows: *Antigonus the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State.* Berkeley - Los Angeles, 1990. - *Macedonia:* R. Errington: *Geschichte Makedoniens. Von den Anfängen bis zum Untergang des Königreiches.* München, 1986, angolul: *History of Macedonia.* Berkeley - Los Angeles, 1990; N. G. L. Hammond - F. W. Walbank: *A History of Macedonia.* I—III. Oxford, 1988; F. W. Walbank: *Philip V of Macedón.* Cambridge, 1967[2]; R. Billows: *Kings and Colonists: Aspects of Macedonian Imperialism.* Berkeley - Los Angeles, 1995. - *Egyebek:* G. Vitucci: *Il regno di Bitinta.* Roma, 1953; P. Cabanes: *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167 av. J.-C.).* Besançon - Paris, 1976; J. Hopp: Untersuchungen zur Geschichte der letzten Attaliden. Vestigia 25. München, 1977; E. S. Gruen: Culture as policy: the Attalids of Pergamon. In: N. de Grummond - B. Ridgway (kiad.): From *Pergamon to Sperlonga.* Berkeley, 2000, 17-31; B. Virgilio: *Gli Attalidi di Pergamo. Tama, eredità, memoria.* 1992. *Az ős kultikus tiszteletéhez* lásd H. Müller: Der hellenistische Archiereus. *Chiron,* 30, 2000, 519-542. *A könyvtár jelentőségéhez:* G. Nagy: The Library of Pergamon as a classical model. In: H. Koester (kiad.): *Pergamon. Citadel of the Gods.* Harrisburg, 1998, 185-232; L. Boffo: *I re ellenistici e i centri religiosi delVAsia minore.* Firenze, 1985; K. Strobel: *Die Galater.* I—II. Berlin, 1996-; G. Nenci: *Pirro, aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo.* Torino, 1953; P. Leveque: *Pyrrhos.* Paris, 1957. - A *szövetségek:* A. Giovannini: Polybe et les assemblées achéennes. *MH,* 26, 1969, 1-17; J. L. O'Neil: The Political Élites of the Achaian and Aetolian Leagues. *Anc.Soc,* 15/17, 1984/1986, 33 skk.; A. Bastini: Das *achaiische Bund als hellenische Mittelmacht.* Frankfurt am Maine, 1987. - *Rhodos:* H. H. Schmitt: *Rom und Rhodos.* München, 1957; R. M. Berthold: *Rhodes in Hellenistic Age.* Ithaca, 1984. - *Zsidók:* E. J. Bickermann: *The Jews in the Greek Age. Cambridge.* 1988; A. Momigliano: *Die Juden in der Alten Welt.* Berlin, 1988.

A filozófia és a politika összefonódásáról: A. Erskine: *The Hellenistic Stoa: Political Thought and Action.* London, 1990.

Az illyricumi eseményekhez: H. J. Dell: The Origin and Nature of Illyrian Piracy. *História,* 16, 1967, 344-358; A. Coppola: *Demetrio di Paro: un protagonista dimenticato.* Roma, 1993.

A római külpolitika a Kr. e. 2. század derekán és később: J. Briscoe: Eastern Policy and Senatorial Politics 168-146 BC. *História,* 18,1969,49-70; R. M. Kallet-Marx: *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC.* Berkeley, 1995.

A makedón háborúkhoz: A. H. McDonald - F. W. Walbank: The Origins of the Second Macedonian War. *JRS, 27,* 1937, 180-207; W. L. Adams: Perseus and the Third Macedonian War. In: *Philip, Alexander the Great and the Macedonian Heritage.* Washington, 1982, 237-256.

Róma - a birodalom és a város, illetve a város és a birodalom elválaszthatatlan és összefonódó kölcsönviszonya: C. Edwards - G. Woolf (kiad.): *Rome the Cosmopolis.* Cambridge, 2004 (= 2003); vö. más megközelítésben: N. Morley: *Metropolis and Hinterland. The City of Rome and the Italian Economy 200 BC. - AD. 200.* Cambridge, 1996; lásd még D. Noy: *Foreigners at Rome: citizens and strangers.* London, 2000.

A latin nyelvről és szerepéről, jelentőségéről: P. Poccetti et alii: *Una storia della lingua latina.* Roma, 1999 (ebben pl. uő: Identità e identificazione del latino. 9-171).

A mediterrán kultúra átalakulásához: M. Pratt: *Travel Writing and Transculturation.* London, 1992.

A diadalmenethez: J. S. Richardson: The Triumph, the Praetors and the Senate in the Early Second Century BC. *JRS,* 65, 1975, 50-63; E. Künzl: *Der römische Triumph: Siegesfeiern in antiken Rom.* München, 1988.

Scipio Africanus és a Fortuna: F. W. Walbank: The Scipionic Legend. *PCPhS,* 13, 1967, 54-69; *Scipio Africanus Ntaiorhoz:* H. H. Scullard: *Scipio Africanus. Soldier and Politician.* London, 1970; vö. E. S. Gruen: The „Fall" of the Scipios. In: I. Malkin - Z. W. Rubinsohn (kiad.): *Leaders and Masses in the Roman World. Studies in Honor of Z. Yavetz.* Leiden, 1995, 59-90; J. Champeaux: *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César.* I-II. CEFR 64, Rome, 1982-1987, IL 216-218. Az idevágó forrásközléseket a Scipio-per is befolyásolhatta, amelyhez lásd P. Fraccaro: *I processi degli Scipioni.* Pisa, 1911. - *További irodalom - L. Aemilius Paulushoz:* W. Reiter: *Aemilius Paullus.* London, 1988; L.-M. Günther: L. Aemilius Paullus und „sein" Pfeilerdenkmal in Delphi. In: Ch. Schubert - K. Brodersen (kiad.): *Rom und der griechische Osten. Festschrift für H. Schmitt.* Stuttgart, 1995, 81-85. - P. *Cornelius Scipio Aemilianushoz:* H. H. Scullard: Scipio Aemilianus and Roman Politics. *JRS,* 50,1960,59-74; A. E. Astin: *Scipio Aemilianus.* Oxford, 1967; uő: *Cato the Censor.* Oxford, 1978, 60-62; E. S. Gruen: *Studies in Greek Culture and Roman Policy. Cincinnati Classical Studies 7.* Leiden, 1990, 135-137. Lásd még H. Strasburger: Der Scipionenkreis. *Hermes,* 94,1966, 60-72.

Duilius triumphusi megtiszteltetéséről: Aurelius Victor, *de vir. HL,* 38,4; Val. Max., 3,6,4; Flor., 1,18,10).

Flamininus isteni kultusza Görögországban: Plut., *Flamin.,* 16, *3-A;* vö. E. Badian: *T. Quinctius Flamininus: Philhellenism and „Realpolitik".* Cincinnati, 1973; J. J. Walsh: Flamininus and the Propaganda of Liberation. *História,* 45,1996, 344-363.

Manius Aquilius megtiszteltetése Kis-Azsiában: IGR, IV. 293. col. II. 20-6, vö. D. Magie: *Roman Rute in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ.* I. 1950, 153-154; 157-158 (újabb kiadás: 1975).

Cato Censoriushoz: D. Kienast: *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit.* Heidelberg, 1954 (újranyomva: Darmstadt, 1979); A. E. Astin: *Cato the Censor.* Oxford, 1978; M. Jehne: Cato und die Bewahrung der traditionellen *Res publica.* In: G. Vogt-Spira - B. Rommel (kiad.): *Rezeption und Identität.* Stuttgart, 1999,115-134.

A romanizációhoz: A. Wallace-Hadrill: Greek Knowledge, Roman Power. *ClPh,* 83,1988,224-233; uő: Rome's Cultural Revolution. *JRS,* 79,1989,157-164; M. Miilett: Romanization: Historical Issues and Archaeological Interpretations. In: T. Blagg - M. Millett: *The Early Roman Empire in the West.* Oxford, 1990, 35 skk.; G. Woolf: The Unity and Diversity of Romanization. *JRA,* 5, 1992, 349-352; uő: Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East. *PCPhS,* 40,1994,116-143; uő: *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul.* Cambridge, 1998; J. Metzler - M. Millet - N. Roymans - J. Slofstra (kiad.): *Integration in the Early Roman West. The Role of Culture and Ideology, Dossiers dArchéologie du Musée National d'Histoire et d'Art IV.* Luxembourg, 1995; J. Williams: *Beyond the Rubicon: Romans and Gauls in Republican Italy.* Oxford, 2001; uő: Roman Intentions and Romanisation. Republican Northern Italy, c. 2000-100 BC. In: S. Keay - N. Terrenato (szerk.): *Italy and West. Comparative Issues in Romanization.* Oxford, 2001, 91-101; lásd még N. Terrenato: The Romanization of Italy: global

acculturation or cultural bricolage. In: C. Forcey et alii: *TRAC, 97,1998, Proceedings of the Seventh Annual Archaeology Conference*. Oxford; vö. még M. Hoff - S. Rotroff (kiad.): *The Romanization of Athens*. Oxford, 1997.

A római mezőgazdaság általában: D. Flach: *Römische Agrargeschichte*. München, 1990; uő etc.: *Bibliographie zur römischen Agrargeschichte*. Paderborn, 1991; A. Marcone: *Storia deli agricoltura romána*. Roma, 1997.

A centuriatio kérdéséhez: O. Behrens - L. C. Colognesi (kiad.): *Die römische Feldmesskunst*. Göttingen, 1985.

A RES PUBLICA LIBERA TÖRTÉNETE A 2-1. SZÁZADBAN

A *római köztársaság válságának kérdése*. A fentebb elmondottak után némiképp meglepően hathat, hogy ugyanakkor a Kr. e. 2. század második felében Rómában bizonyos válságtünetek jelentkeznek. Kiéleződik a belpolitikai harc, szociális nehézségek mutatkoznak, feszültté válik a viszony Róma és a **socii,** azaz a szövetségesek között, a tengert a kalózok teszik bizonytalanná, akik mintegy államot építenek ki az államban; rabszolga-megmozdulások okoznak szörnyű vérengzéseket; súlyos katonai helyzettel is nemegyszer számolni kell, Hispániában (Numantia) csakúgy, mint Afrikában (Iugurtha), északon (kimberek, teutonok) és keleten (Mithridatés); s végül ott vannak az egyre véresebbé váló polgárháborúk, amelyek csúcsát a **caesarianusok** és a **pompeianusok,** majd Octavianus és Antonius összecsapása jelenti. Mindennek alapján egyesek valamiféle általános válságra következtettek politikai, szociális, katonai és gazdasági vonatkozásban egyaránt. Ez a felfogás határozta meg a mintegy hatvan évvel ezelőtt az ezen korszakot tárgyaló *Cambridge Ancient History* (régebbi) IX. kötetének koncepcióját is, amely azt vallotta, hogy a mintegy évszázados válságküzdelem Caesar idején kulminált, amikor már a régi **res publica** struktúrája nem volt képes többé ellenállni az általános belső nyugtalanságnak, úgyhogy a Kr. e. 2. és 1. század vége közti időszak a hanyatlás és az összeomlás története, amelyet a köztársaság romjain Caesar alakja tesz még drámaibbá. Olyan felfogás ez, amelynek kimunkálása legalább Montesquieu-ig megy vissza, s amelynek az 1950-1960-as évekig számos változatával találkozhattunk, de nyomai szinte még napjainkban is fel-felbukkannak. E koncepció egyik variánsának volt tekinthető az a marxista minősítés, hogy a jelzett periódus valójában a rabszolgatartó társadalom vagy gazdálkodás válsága, mert e nézet képviselői szerint az összes probléma gyökere végül is ide nyúlik vissza.

Mezőgazdaság

A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE A KR. E. 2. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A KÖZTÁRSASÁG VÉGÉIG

Az általános válságról vallott elmélet fenntartása azonban megannyi nehézségbe ütközik. Kétségtelen ugyan, hogy az itáliai mezőgazdaságban vannak gondok. Ezek azonban nagyrészt a háborúkkal állnak összefüggésben, részben éppen a polgárháborús pusztítások következményei. Amúgy viszont a római mezőgazdaság épp a 2. századtól kezdődően ér el az átalakulás következtében olyan fejlettséget, amely addig teljességgel ismeretlen volt, s amelyet a középkori Európa is csak kivételesen tud a kolostori gazdaságok révén többé-kevésbé megismételni, felülmúlni pedig csak a 19-20. századi modern Európa lesz képes.

A korábbi közfelfogás szerint a Kr. e. 2. században a senatus volt a hódítás motorja, s ezen a közegen belül is néhány nagy család játszott ebben a vonatkozásban kiváltságos szerepet, azok, amelyeket latifundiariusoknak, azaz „latifundiumtulajdonosoknak" szoktak minősíteni, habár ez a szó a klasszikus latinban teljességgel ismeretlen volt. E vélemény alapján az oligarchia, amelyet megérintett a megalománia, félelmetes uraloméhségről tett volna tanúbizonyságot. A soraiból kikerülő magistratusok számára a hódítás kiváltságos eszköz lett volna, hogy nevet szerezzenek maguknak, és megszerezhessék, illetve kezükben tarthassák a hatalmat. Ámde valójában, ha a senatusi oligarchia törekedett is a hódításra, mégsem az egyetlen társadalmi csoport volt, amely ezt tette. Az imperializmus valójában társadalmi egyetértés gyümölcse volt, s közelről sem a nagybirtok kiépítésének célja játszotta benne az egyik leginkább meghatározó szerepet, annál is inkább, mert az agrárgazdálkodásban ez a jelenség igazából ekkor még nem is uralkodott el. Mindennek igazolására tekintsük át az agrárhelyzetet a köztársaság utolsó másfél századában.

Ennek tisztázásához számunkra rendelkezésre állnak írott források, vagyis egész pontosan egy olyan szakirodalom, amely a maga korában a szépirodalom keretébe volt sorolva: Cato, Varró, majd pedig később Columella műveiről van szó, akik mintegy saját időszakuk agronómusai voltak. Ezenkívül mind több régészeti adat is felhasználhatóvá válik. Ma különösen az archeológia késztet arra, hogy felülvizsgáljuk a hagyományos tablót, amelyet az írott források alapján volt szokás megrajzolni, bár mára már voltaképpen az is kiderült, hogy ezeket az irodalmi szövegeket nagyon is előítéletesen elemezték, másrészt ezek a szerzők maguk is gyakran inkább egy mezőgazdasági ideált írnak le, egy olyan állapotot, amilyennek szerintük a valóságban fenn kellene állnia. Továbbá éppen a régészet segítségével arra is lehetőség nyílt, hogy az ókori mezőgazdasági szerzők szövegeit új megvilágításba helyezzük

és új szempontok alapján vizsgáljuk. így ha az adott időszakban hiányoznak is az alapvető technikai újítások, az azért elmondható, hogy például a talajok dúsítása, vagyis a földek trágyázása és feljavítása a Kr. e. **1.** században Varrónál jelenik meg. Ha ez viszonylag szerényebb módosulás is, viszont az nyilvánvaló, hogy maga az imperializmus gyökeresen megváltoztatta a jogi és a gazdasági feltételeket, ami a mezőgazdaság egészét új összefüggési rendszerbe ágyazta bele, annak új aspektust kölcsönözve, még akkor is, ha bizonyos régebbi tényezők meglehetősen nagy állandóságot mutatnak.

FOGALMAK

caesarianusok	oligarchia	res publica
latifundiariusok	pompeianusok	socii

A GABONAKULTURA FENNMARADÁSA ÉS TOVÁBBRA IS KIEMELKEDŐ JELENTŐSÉGE

A hagyományos régebbi felfogás úgy akarta beállítani, hogy a nagy hódításoktól kezdődően Itália felhagyott a gabonakultúrával, annál jóval jövedelmezőbb ágazatokat kívánva előnyben részesíteni: a bor- és az olajkultúrát, miközben a lakosság ellátásához szükséges búza nagyobb részét importálták. Ez azonban valójában pusztán olyan elképzelés, amely megnyugtatóan nem igazolható. A külföldi gabonavásárlások és az onnan történő szállítások igazából régebbiek, mint a nagy hódítások (így a szicíliai import például már a Kr. e. 3. századtól megvolt, főleg persze éhínséges időkben), és mindez egyáltalán nem járt együtt a gabonafélék eltűnésével vagy termesztésük jelentősebb korlátozásával. A szőlő- vagy az olajfa-monokultúra a Kr. e. 2. században valójában ritkaságszámba ment. Cato maga is a polikultúrát tanácsolta, vagyis azt a típusú gazdálkodást, amely egyszerre több ágazatra épült, mert szerinte nem vallana óvatosságra, ha az összes tojást ugyanabba a kosárba tennék. Mindegyik termelőegység nála megtermeli azt, ami az önellátáshoz szükséges, tehát a gabonafélék is megmaradnak, akárcsak az arbusta, azaz a ligetek, ahol a szőlőt fákra futtatták fel, vagy az állatok, illetve az állattartás. A nagyváros - vagy ahogy a görögből jött újabb szakkifejezéssel mondani szokás: a megalopolis - ellátása mindazonáltal sajátos intézkedéseket kívánt, amelyek részben nagy előnyöket kínáltak, részben azonban nagy nehézségeket is fölvetettek, mert magukban hordozták a „divat" kiszámíthatatlanságát. A divat ugyanis az étkezési szokásokat is befolyásolja bizonyos szinten.

Ha Itália nem hagy is fel a gabonakultúrával, az azonban igaz, hogy Itáliában alkalomadtán hiány tapasztalható a búzából a Kr. e. 2. század végén, ami azonban Róma korai időszakaiban is elő-előfordult, hiszen nem voltak ritkák az éhínségek.

Míg ezt azelőtt Róma külföldi felvásárlással igyekezett enyhíteni, most a területi terjeszkedésnek megfelelően a provinciális búza tömeges behozatala figyelhető meg az Appennin-félszigetre. így például Kr. e. 132-ben a lex Rupilia megszervezi a szicíliai gabonatizedet - decima, decuma -, és ez maga után vonta a gabonatermelés újbóli fellendülését a szigeten, amelynek ekkori termelése kétségkívül felülmúlja a 20. század termelési szintjét! Afrika is visszatért a maga korábban megszokott gabonatermeléséhez, ahhoz a gyakorlathoz, amely Karthágó fénykorára volt jellemző. A provinciák gabonaszállítása azonban rendszeresen nem Itália felé irányult, amely lényegében megmaradt önellátónak. Jelentősebb szállítmányok legföljebb néhány tengerparti nagyvárosba érkeznek. Csak a tengeri szállítás igazában kifizetődő ugyanis, mert a szárazföld belsejébe való transzport nehezen oldható meg. Az ekkori szekerek ugyanis csak kis teher fuvarozására alkalmasak. A provinciák gabonatermelése főként tehát az Itálián kívül tartózkodó római katonai erők ellátási igényét elégítette ki. Amennyiben pedig Itáliában valamennyivel esetleg mégis csökkent volna a gabonatermesztés összmennyisége, akkor ez elsősorban nem az ottani termelés hanyatlásával függ össze, hanem sokkal inkább az étkezési szokások megváltozásával: a húsfogyasztás előtérbe kerülésével. Ennek ellenére azonban a gabona iránti igényt is csak fokozta az élelmezési szokásokban bekövetkező változás. A gazdagsággal együtt ugyanis az addig általánosan elterjedt kásafogyasztás helyébe mind nagyobb mértékben a kenyér fogyasztása lépett, amelynek az előállításához viszont arányosan több gabonára van szükség, mint a pépes ételek készítéséhez. Mint tudjuk, Rómában az első pékségek Kr. e. 171 tájékán jelentek meg, s szerepük óriási jelentőséggel bírt a közellátásban.

A gabonatermelés jelentőségének és szerepének ilyetén fennmaradása feltétlenül kedvezett a hagyományos római és itáliai paraszti kis- és középbirtok fennmaradásának. Az archeológiai kutatások egyértelműen árnyalták azt a korábbi babonás elképzelést, hogy a vidékek a hannibáli háború után egészen elnéptelenedtek volna, és hogy a kis- és középbirtokok teljességgel eltűntek volna. A valóság az, hogy fennmaradt a kistulajdonosok viszonylag nagyszámú tömege, akiknek csak néhány hektár földjük volt, mindössze néhány munkaeszközük, és esetleg még egy-két rabszolgájuk (ez utóbbi feltételnek egyenesen kedveztek a hadi események!), valamint egy-egy szamaruk vagy egyéb állatuk. Ezek egy része nemcsak a háborút élte túl, hanem számuk idővel még gyarapodott is, ami köszönhető egyfelől a coloniák létesítésének, másfelől az egyéni, viritim földosztásoknak. Az ilyen birtokoknak a nagysága vitatott ugyan, de kb. 10 és 80 iugerum között mozoghattak, ami 2,5 és 20 hektárnak felel meg, mert 4 iugerum kb. 1 hektár. Igaz, a telepítéseknél találkozunk ennél kisebb egységekkel, amennyiben például Kr. e. 184-ben a telepesek (coloni) 6-6 iugerumnyi parcellákat kaptak Potentiában és Pisaurumban. Viszont 173-ban a Pó-völgyben egy-egy birtok már 10 *iugerumot* tett ki. Az archeológiai adatok ugyancsak megerősítik ezt a képet, amennyiben például a dél-itáliai *ager Capenason* a szétosztott földterületek nem haladták meg a 10 *iugerumot*

A birtokosok a hagyományos technikai eszközökkel végezték ezeknek a földeknek a művelését, s erejükből, adottságukból általában aligha tellett többre, mint ön-

ellátó gazdálkodás folytatására. Ezeknek a kisgazdaságoknak a jövedelmezősége csak akkor lehetett kielégítő, ha a természeti feltételek különösen kedvezőek voltak. Egészében ez a kategória kétségkívül rendkívül nehéz körülmények között élt, ami azonban a paraszti létnek általában a velejárója volt Európa szinte egész története folyamán, úgyhogy ebből messzemenő következtetést a Római Köztársaság gazdasági válságára vonatkozóan aligha vonhatunk le. A szűkös és ínséges feltételek általában rányomták a bélyegüket a római és az itáliai kisparasztok életmódjára is, akikre gyakran várt éhezés, és bizonyára sokan szenvedtek földszűkében, s küszködtek az alulfoglalkoztatás miatt. Mindazonáltal feltétlenül voltak jobb módú parasztok is, akiknek „idilli" életét aligha csak az „idilli zsánerkép" irodalmi műformája találta ki, mint ahogy azt sokan elképzelik a Vergilius tanító költeményében, a *Georgicában* leírt *senex Coryciusról* (corycusi vénemberről) (G., 4, 127 skk.), aki ugyan görög, de akinek képe az itáliai viszonyok alapján van megmintázva. Ennek az embernek van ökörfogata és afrikai rabszolganője, ahogy az bizonyára a középparasztok körében teljesen megszokott volt.

Természetes, hogy a szegény földművesek kicsiny házacskákban, sőt akár kunyhókban éltek *(casae, tuguria),* amelyek alkalomadtán pusztán egyetlen helyiségből álltak, ahol az egész családnak élnie kellett. Mindennek nyoma nemcsak régészetileg érzékelhető, de irodalmi utalásokból is kiolvasható. A berendezésnek is ennek megfelelően egyszerűnek kellett lennie: egy tűzhellyel *(focus),* füstgerendával, sőt néha talán füstkamrával *(carnarium),* ami viszont jelzi az élelem tartósításának és télire, illetve nyárra való eltevésének szándékát. Persze ismerték a sózást is, ahogy minderről egy kis latin nyelvű zsánerköltemény, a *Moretum* tanúskodik. Nyilván állt még a kunyhóban valamiféle ingatag asztal is, néhány zsámollyal együtt, ahogy az alvóhely sem hiányozhatott. A falhoz erősített néhány állványon lehetett még pár nélkülözhetetlen háztartási kellék, beleértve a világításra szolgáló agyagmécsest. Mindez valóban csak a legszükségesebbre volt elég, de azért a kert, a hortus és a föld többi része a szántófölddel együtt biztosíthatta a mindennapi fennmaradást. Minthogy az ilyen életben nem sok készpénzre volt szükség, a kisparasztok eladósodása közelről sem lehetett általános, ahogy korábban egyes túlzó forrásadatok alapján gondolták. Bár a legszegényebb parasztoknak is kellett hogy legyen a piaccal valamelyes kapcsolatuk, mert bizonyos eszközöket csak innen szerezhettek be, azért a legtöbb eladósodása inkább csak természetben következett be, olyankor, amikor tartósan rosszán termő évek követték egymást. Ilyenkor fordulhatott elő a föld elvesztése is (bár ezt a problémát nem ismerjük elég jól), és ekkor kerülhetett sor arra, hogy a paraszt a vidéket elhagyva a városba menjen.

A kis- és középparasztság tehát, amely a légiók állományának alapja volt, ilyen módon a köztársaság végére is fennmaradt, amit jól mutat, hogy a nagy toborzások a Kr. e. 1. század folyamán is a nagy falusi körzeteket vették célba (vö. P. A. Brunt). A parasztság fennmaradását segítette elő a kolonizáció is, amelyet az ager publicuson valósítottak meg. A coloniák alapítása Kr. e. 170 után ugyan már kevéssé meghatározó, de azért még így is elmondható, hogy Kr. e. 200 és 133 között összesen mintegy 50 ezer colonus osztozott egymás között kb. 250 ezer hektáron. A colonu-

soknak kiosztott földparcellák kikerültek az ager publicusból **ager datus adsignatus** formájában. Ezek a parcellák ugyanis személyes alapon lettek kiosztva egyeseknek (viritim). Kevesen voltak azok, akik megváltást fizettek, és teljes értékű tulajdonként élvezték ezeket a földterületeket. Az állam néha eladott bizonyos darabokat, így 205-199 között az **ager Campanus** egy bizonyos részét. Ami a közföld többi részét illeti, az a **censorok** kontrollja alatt volt, akik elkészítették ennek a leltárát, miközben a senatus és a magistratusok megosztották egymás közt az ezzel kapcsolatos kezelési teendőket és gondokat.

Ugyanakkor persze, mint láttuk, volt elszegényedés, bekövetkezett egyfajta vidéki túlnépesedés, amelyet orvosolni kellett, s közvetlenül éppen ezt a problémát próbálják megoldani azok az agrárreformtervek, amelyek a köztársaság végi nagy politikai csatározásoknak a középpontjába kerülnek, különösen az ún. gracchusi időszakban. Persze itt is azért elég széles skála mutatkozik a lehetőségek területén, mert nem mindenki vándorolt el a nagyobb városokba, s főképpen Rómába. A kisparasztnak gyakran helyben is megélhetést biztosított a bérlőnek (ekkor a *colonus* szó még az ilyen szabad embert jelenti az egyszerű telepesen kívül) vagy napszámos munkára való elszegődés, ami utóbbi főleg az aratás vagy a szüret idejére adott munkát. Ez ugyan nem sok társadalmi megbecsüléssel járt együtt, mert például a vagyonosok úgy gondolták, hogy jobb az efféle szabad munkaerőt az egészségtelen területeken foglalkoztatni, nehogy saját drága rabszolgáik életét veszélyeztessék a rossz munkafeltételekkel. Mindazonáltal, ahogy azt tapasztalhattuk, ez közelről sem jelent egyfajta általános mezőgazdasági válságot Rómában és Itáliában. Az erről alkotott hagyományos képet mindenképpen árnyalni, módosítani kell. Semmiképp sem általánosítható még ebben az időszakban a **solitudo Italiae,** amely kifejezéssel az Appennin-félsziget paraszti elnéptelenedésére utaltak, de túlságosan is szónoki módon. Itália legtöbb pontján ekkor sokkal inkább egyfajta felfutás volt megfigyelhető a mezőgazdaság területén.

FOGALMAK

ager Campanus	colonia	lex Rupilia
ager datus adsignatus	decima	megalopolis
ager publicus	hortus	polikultúra
arbusta	iugerum	solitudo Italiae
censor	legio	viritim

KRONOLÓGIA

132	Lex Rupilia
171 k.	Első pékségek Rómában
184	Colonia Potentiában és Pisaurumban
173	A Pó-völgyben 10 iugerumos parcellák
205-199	Az ager Campanus egy bizonyos részét az állam eladja

A PIACRA VALÓ TERMELÉS ÉS A KERESKEDELMI ÉRDEK: A SZŐLŐSKERT, AZ OLAJFA ÉS A PASTIO VILLATICA

Ekkoriban az itáliai agrárgazdaságban egyszerre volt jelen a családi önellátásra való termelés, valamint a nagyfogyasztás és a luxusigények kielégítése. A bor és az olaj szükségképpen és természetszerűleg gyorsan túlléphet az önellátás, vagyis az **autarkia** korlátain, s könnyen kommercializálódik, főleg, ha van megfelelő mennyiségű és minőségű többlettermelés. Jó példát kínál erre egy híres eset, amelyet egy bizonyos Remmius Palaemon személyes életútja szolgáltat számunkra. Az illető 600 ezer **sestertiusért** (rövidítve: HS) vásárolt meg a római régióban egy rossz állapotban lévő szőlőskertet, amit felújított, és nyolc év múlva már 400 ezer HS-ért adta el az az évi termést (amely összeg a **lovagi censusnak** felelt meg, tehát egyáltalán nem számított csekély bevételnek!). Am ugyanakkor ezek a **monokultúrák** többnyire mégis nagy beruházásokat igényeltek, és ezért általában hosszabb várakozásra volt szükség ahhoz, hogy a korábbi kiadások megtérüljenek, illetve hogy az első gazdaságilag valóban jelentős betakarítást el lehessen érni (ehhez kb. 10 évre van szükség egy olajfaültetvény esetében). Mindehhez még hozzá kell számítani a nélkülözhetetlen jobb technikát és a kellő számú és megfelelően képzett munkaerőt is, amelynek a költségei általában ugyancsak tetemesre rúgtak. Azzal is számolni kellett, hogy az éghajlat szeszélyei szintén bizonytalanná tehetik a hozamokat. Ezért az efféle monokultúrák vagy alapvetően egyetlen gazdasági ágra alapozott termelések egyedül a tehetősebb és jó pénzügyi helyzetben lévő gazdák számára voltak megvalósíthatóak. így megérthetjük, hogy miért éppen a szőlőművelés vezetett talán először a mezőgazdaság egyedüli racionalizált formájához, ahol figyelembe veszik mind az árakat, mind a rentabilitást, vagyis a megtérülést.

Ezeknek a monokultúrák felé mutató gazdaságoknak a tulajdonosai követik Cato tanácsait, és a spekulációs gazdasági ágak felé fordulnak, amelyek a városok piacait célozzák meg, egy kifinomult ízlésű, gazdag vásárlóközönség elvárásait véve tekintetbe. Amikor Kr. e. 200-ban az állami hitelezőket az államvezetés a Rómához közeli termékeny földek **asszignációjával** fizette ki (Liv., 31,13, 2-9), akkor a **trientabula,** vagyis az adósságok egyharmadának földben való visszatérítése ezeknek az üzletembereknek a figyelmét a spekulatív mezőgazdaság ezen típusa felé fordította. A szőlőskert, amelynek már jelentős szerepe van Catónál is, egyike a legkorábbi ilyen jellegű gazdaságnak. Valószínű, hogy már ekkor léteztek azok a kiváló borfajták is, amelyeknek igazi nagy hírét később tudjuk csak kimutatni (Falernum, Caecubum - vö. Tchernia). Ezt a feltevést támasztja alá az a körülmény, hogy a szőlőskertek és az ezekhez kapcsolódó „borüzemek" főként azokban a zónákban tűnnek fel, amelyek közel fekszenek a fogyasztási körzetekhez: a városokhoz és az **otium** eltöltése szempontjából kedvelt ama helyekhez, ahol a gazdagok létrehozzák a **villáét,** vagyis a maguk fényűző üdülőit, mint például a Neapolistól délre és északra fekvő parton, Formiae és Terracina között, amely vidék megfelel a később **Caecubum** néven ismertté vált borféleség termelési régiójának.

A szőlőművelésnek egyébként különféle formái vannak. Egyes gazdaságok meglehetősen kicsik: például egy pompeii szőlős vincellér közvetlenül adja el 2000 láb-

nyi városi szőlőskertjének termését. Mások olyan integrált vállalkozásokat tartanak fenn, amelyek hatalmas piaci igényeket elégítenek ki: a Sestiusok senatori családja bort exportál Nyugatra, ellenőrizve minden lépcsőfokot, a termeléstől egészen a fogyasztásig. Mindehhez agyagbányákat műveltet, kemencéket tart fenn, fazekasokat alkalmaz a tárolóedények elkészítéséhez, magától értetődően van szőlőskertje, amelyhez a termelés céljából olyan eszközök társulnak, mint a présekben, a raktárak, a tárolóedények, a borospincék, az árut szállító hajók és szekerek. A kereskedelmi hálózat maga rendelkezett a provinciákban lévő és működő üzleti képviselőkkel is, miközben maga a család politikailag jelenlétével tűnt ki a senatusban.

Egészen a Kr. e. 1. századig Róma görög bort importált, és csak keveset fogyasztott ebből az italból. A helyi itáliai bort inkább úgy tekintették, mint energiapótló szert, amely jó a keményen dolgozó rabszolgák számára. A hódítások nyomán kialakuló magasabb életszínvonal és az erkölcsök megváltozása is fokozta azonban a fogyasztást és a minőségi követelményeket. A Kr. e. 2. század végén megjelentek az itáliai termésű borok (olyanok, mint a Falernum, a tirrén szőlőskertek - Etruria, Campania -, az adriai szőlőskertek borai). Róma ekkor már mintegy egymillió hektolitert fogyaszt (többet, mint például Párizs a 18. században). Ettől kezdve Itália mint bőséges felesleget termelő terület sok százezer hektoliter bort exportált, a Kr. e. 1. században főként Nyugat felé, mint azt például a Lyoni- vagy Marseille-i-öböl hajóroncsainak raktárkészlete mutatja, de vannak egyéb e tényt megerősítő archeológiai leletek is.

A pastio villatica ugyancsak nagyon magas pénzügyi beruházásokat igényelt, de ugyanakkor kiemelkedő jövedelmeket is hozott. Itt valójában olyan haszonszerző és spekulációs gazdaságról van szó, amelyet nagyobb városok közelében alakítottak ki. Egész pontosan olyan helyeken, ahol a gazdag polgárok igényelték a friss luxusárukat, mint amilyenek egyes gyümölcsök, főzelékfélék, különleges hal- és madárfajták - így ritka halakat adnak el óriási áron, valamint fácánokat, fenyőrigókat stb. Ezért szaporodtak el a szárnyastenyészetek és halastavak Róma közelében és mindazokban a körzetekben, amelyek a luxus pihenő- és tartózkodási helyek közelében feküdtek, s abból a célból jöttek létre, hogy kielégítsék az otiumának élő, vagyis a kulturált pihenésnek magát átadó elit különleges és kifinomult ízlését. Az ebből származó haszon igen nagyra rúghatott, viszont volt vele kockázat is, mert a piac igénye mindig magában rejti a kiszámíthatatlanság veszélyét. Ezért a pénzügyi haszon időnként el is marad, sőt még tetemes anyagi kár is adódhatik.

FOGALMAK

asszignáció	monokultúra	trientabula (t. sz.)
autarkia	otium	villa
Caecubum	pastio villatica	
lovagi census	sestertius	

• KRONOLÓGIA

1. sz. Az itáliai bor előretörése

A VILLA RUSTICA

Már az eddig elmondottakból is kitűnhetett, hogy félrevezető az a régebbi tétel, miszerint a **latifundiumok** már ekkor tönkretették volna Itália mezőgazdaságát, miként a császárkori szerző, az id. Plinius állítja, a maga korának viszonyait vetítve vissza. Az is egyértelmű, hogy továbbra is nagy számban vannak kis- és középparasztok, akiknek gazdasága főképp önellátó, bár valamelyes kapcsolatban azért áll a piaccal, főképp időszakosan. A legjelentősebb változás azonban az, hogy a korszak folyamán döntő jelentőségre tesz szert egy középüzem, amelynek fejlődése elsősorban Cato és Varró mezőgazdasági munkái alapján írható le, de amelyre vonatkozólag az archeológiai munkálatok is fontos tényeket tártak fel. A továbbiakban magunk is ezt a piacorientált gazdaságot kívánjuk részletesebben taglalni, mint az elemzett periódus egyik fontos meghatározóját. Ezt az üzemet szokás **villa** elnevezéssel illetni, anélkül azonban, hogy ezeket az alapvetően gazdasági célú intézményeket összekevernők az azonos megjelölésre hallgató luxus-, illetve üdülőlétesítményekkel.

Az eltérő típusú villák összetévesztésének kizárása érdekében mi tehát megkülönböztetjük a gazdasági jellegű **villa rusticát** a más rendeltetésű, ún. **villa suburbanától,** amelyről majd más összefüggésben emlékezünk meg részletesebben.

Ha Cato, Varró és Cicero szerint büszke is a tulajdonos a saját jól menő ilyen birtokaira, azért mégis inkább a városban él, és szinte sohasem folytat közvetlenül mezőgazdasági termelőtevékenységet, legföljebb ellenőrzi azt. Ezt viszont nagyon hatékonyan gyakorolja. A helybeli tartózkodás és a munkába való közvetlen bekapcsolódás helyett a gazda inkább azt a megoldást részesíti előnyben, hogy vagy egy bérlőnek, vagy egy feles bérlőnek adja bérbe földjét, illetve annak egy részét, vagy pedig még inkább rabszolgákkal művelteti meg a villa keretei között.

A rómaiak a bérletet és a feles bérletet ugyanazon bérbeadási rendszer két olyan változatának tekintették, amelyek mindegyikének megvannak az előnyei és a hátrányai. A bérlők és a részes bérlők egyaránt szabad emberek. Bérlet esetén egy meghatározott időtartamú (általában ötéves) haszonbérleti szerződés rögzítette a bérleti díjat, valamint a művelendő növények és a fenntartandó termesztett növényi kultúrák fajtáit. A részes bérlő viszont úgy fizette a bérletét, hogy beszolgáltatta a termés egy bizonyos százalékát (amely hányad azonban általában alatta maradt az egész betakarítás felének).

A legtipikusabb gazdálkodási mód mindazonáltal a *villa rustica* volt, amely főképpen rabszolga munkaerőt alkalmazott a piacosított termelés céljaira, bár az idénymunkák számára élt még szabad munkaerővel is. Ezt a gazdálkodási módot bizonyos mértékig már a karthágóiak kialakították, és azután Szicíliában is bevezették. Részben talán innen, a szigetről sugárzott ki ez az intenzív gazdálkodási mód Itáliára, ahol az első villák a Kr. e. 3. századtól bizonyítottak, s ahol bázishelyük Campania volt. Itt azonban meglehettek a villagazdaság bizonyos helyi előfeltételei is. Mindazonáltal a villa nagy felfutása szorosan kapcsolódik a Kr. e. 2. század imperializmusához, amellyel együtt jár egy bizonyos fokú, de nem mértéktelen földbir-

tok-koncentráció és a rabszolgák tömeges beáramlása. Mindez elvezet egy alapvetően középüzemhez, amely Cato idejében kb. 200 iugerum kiterjedésű lehet, egyelőre még polikultúra, amelyből azonban kiválik egy intenzív, piacra termelő ágazat, amely lehet a szőlőskert, a vinea, vagy az olajfaültetvény, az olivetum. Varró korában azonban a nagyság már eléri az 500 iugerum kiterjedést, amelyen belül a monokultúra válik uralkodóvá. A Kr. e. 1. század polgárháborúi és hódításai csak fokozzák ezt a jelenséget: a villaszisztéma eljut első csúcspontjára, bár a színvonal még a Kr. u. 1. században is fennmarad, amikor Columella leírása alapján még további pozitív irányú változások is bekövetkeznek.

A birtokokon működő rabszolga-munkaerő, az ún. família rustica ténylegesen állandó munkaerőt képezett, amely elég bőségesen rendelkezésre is állt, és időszakonként még nem is volt túlságosan drága. Mindazonáltal árát túl alacsonyra szokás becsülni. Az, ahogy Cato és Varró félti ezt a munkaerőt, arra utal, hogy a viszonylagos békeidőszakokban a rabszolgák nem is kerülhettek kevésbe. Ha pedig ez az állomány olyan gyenge lett volna, ahogy régebben a szakkutatás gondolta, azzal vádolva őket, hogy nem volt technikai képzettségük, és hiányzott belőlük a motiváltság, akkor számuk bizonyára nem gyarapodott volna abban az ütemben, mint ahogy ez megtörtént. A Kr. e. 2. században Cato még 13 rabszolgát dolgoztatott egy olajfaligetben, és 16-ot a szőlőskertjében. A Kr. e. 1. században viszont egy villa már tucatjával foglalkoztatott rabszolgákat, akiknek száma ezután akár a százat vagy a több százat is meghaladhatta. De nem is annyira a rabszolgák száma volt fontos, mint inkább felhasználásuk módja. Ez pedig lehetővé tette a szakszerű alkalmazást jól meghatározott feladatkörökre, speciális termelői ágazatokra. Felettük a vilicus kaszárnyafegyelmet gyakorolt, ahogy már mondtuk: a keményfejűeket éjszakára meg is láncolták az ergastulumban, a szökésre hajlamosakat tüzes vassal jelölték meg, a visszaeső bűnözőket pedig keresztre feszítették akár a birtok udvarán.

A villa rustica valójában igen komplex gazdasági, társadalmi és technikai, illetve gazdálkodási rendszer. Ha több villa is van, akkor a tulajdonos egy procuratorhoz folyamodhatik, aki szabad vagy felszabadított, s aki több gazdaság fölött is felügyel. A procurator mindegyik villa élére egy vilicust állít. Ez rabszolgasorból került ki: rabszolga, vagy még gyakrabban felszabadított. Ez az intendáns irányítja a gazdaságot, követve a gazda utasításait. O határozza meg a mezőgazdasági naptárat, vezeti a számadásokat, osztja ki a munkát, felügyel a munkaerőre. Bár nem részesül fizetésben, van bizonyos lehetősége, hogy peculiumot halmozzon fel, s így a későbbiekben úgy váltsa meg magát, hogy a jobb módú szabad kistermelők közé illeszkedhessek be. A vilicus tehát fontos személyiség, mert érdekeltté kell tenni abban, hogy a munkások csapata hatékonyan dolgozzék. Régebben gyakran fölmerült az az érté-

kelés, hogy a rabszolga-munkaerő nem volt elég hatékony, mert a rabszolga nem volt érdekelt a termelésben. Ebben ugyan lehet némi igazság, de a villagazdaságok rabszolga-munkareje ekkor még általában a hellenisztikus területekről származó, jól képzett emberekből állt, akik az itáliai paraszttal szemben specializált termelőmunkát végeztek, úgyhogy többnyire nagyobb és jobb termés elérésére voltak képesek, mint azok a parasztok, akik nem ismerték egy-egy ágazat minden csínját-bínját. A vilicusok felügyelete is kellőképpen hatékonynak bizonyulhatott. A leginkább renitens elemeket ugyan néha láncra is verték, főként éjszakára, hogy meg ne szökhessenek, de a servi többségére még a birtokokon sem igazán ez volt a jellemző.

A rabszolgákon kívül, mint már többször is jeleztük, fennmaradt a mezőgazdaságban, még a villa rusticákban is a szabad munkaerő, amelynek az az előnye, hogy gazdaságilag feltétlenül érdekeltebb, szociálisan pedig kétségkívül szilárd. A tulajdonosok szívesen bízták földjeik egy részét, főleg a nehezen megművelhetőket vagy az egészségtelen vidékeken fekvőket szabad colonira, conductoresra, vagyis „bérlőkre", akiknek a helyzete meglehetősen közel áll ahhoz, amit a későbbi korokban Európa-szerte feles vagy részes, illetve teljes bérlőknek szoktak mondani. Rajtuk kívül a szezonális munkákhoz még személyesen toborzott fizetett munkásokat is igénybe vettek, de arra is van példa, hogy az ilyen jellegű munkaerő bérbeadásával vállalkozások foglalkoznak, mintegy szolgáltatást végezve. Az efféle napszámosok általában félig-meddig, illetve teljesen munkanélküliek vagy olyan kisbirtokosok voltak, akiknek a földjei közel feküdtek valamelyik villához. Úgy szoktak számolni, hogy 100 munkanap többnyire elég volt a kisparasztnak fennmaradása biztosításához, és így még maradhatott neki mintegy 150 munkanapja, amelyet áruba bocsáthatott. A teljes évtől azért tekinthetünk el, mert szezonon kívül nem volt szükség további munkaerőre a rabszolgák mellett.

Végül tudatosítanunk kell még egy nagyon fontos körülményt. Ellentétben egy hosszú ideig szinte egyetemesen elfogadott feltevéssel, amely a kisbirtok tönkremenését részben éppen a villagazdaság termelési fölényével magyarázta, ma a rendelkezésünkre álló tények alapján úgy látszik, hogy igazában nem volt rivalizálás az alapvetően árutermelő villa és a meglehetősen önellátó jellegű kisbirtok között. A kettő ugyanis inkább kiegészítette egymást a társadalmi termelés egészében. A feudális rendszerrel ellentétben a föld státusa nem határozza meg a munkaerő státusát is. Valójában a dominus választja meg a megművelés formáját, azt, hogy földjét miként és kikkel is művelteti meg, azt a munkaerőt és úgy alkalmazva, amely számára a legjobbnak és a legelőnyösebbnek látszik. Ha a villa produktív, ez részben azért van, mert nem kerül benne feleslegesen felhasználásra kellőképp igénybe nem vett munkaerő. A Kr. e. 1. század folyamán azután lassanként ki is bontakozik egy mindinkább elharapózó vita a munkaerő említett két típusának előnyeiről és hátrányairól, és feltűnik egy jövőbeli megoldás: a jogilag bérlő rabszolgáknak szabad colonusokként való letelepítése. Mindazonáltal egyelőre a rabszolga-munkaerő marad a villa igazi jellemzője, azé a villagazdaságé, amelynek a tetőzése a Kr. e. és a Kr. u. 1. század folyamán figyelhető meg Itáliában, s a birodalom más területein is fokozatosan teret hódít. Ez ugyancsak része a romanizáció folyamatának, amelynek tisztázására majd még kitérünk.

FOGALMAK

coloni
conductores
dominus
ergastulum
familia rustica
iugerum
latifundium
olivetum
peculium
procurator
vilicus
villa
villa rustica
villa suburbana
vinea

EGY PÉLDA: A SETTEFINESTREI FUNDUS ÉS VILLA (KR. E. 1. ÉS KR. U. 1. SZÁZAD)

Az eddig előadottak illusztrálására álljon itt a 20. század második felének egyik legjelentősebb régészeti feltárása, amelynek alapján kellő képet alkothatunk magunknak a Római Köztársaság végére jellemző villa rusticáról. Ez a villa Cosa területén fekszik, Dél-Etruriában, közel a Tyrrhén-tenger partjához. Alapos régészeti feltárása és vizsgálata a kiváló olasz tudósnak, A. Carandininek köszönhető. így mára már nem pusztán Varró szövege alapján rajzolódnak ki előttünk egy *villa perfecta,* azaz egy „tökéletes villa" körvonalai, hanem az anyagi valóság alapján is. A továbbiakban Carandini eredményeit foglaljuk össze.

A villa egy kiugró mészkőtáblán helyezkedik el, amely szelíden emelkedik a szomszédos völgy földjei fölé. Ez utóbbiak jó minőségűek, s ennélfogva gazdaságilag igen előnyösek, mert a különféle talajfajták harmonikusan egészítik ki egymást. Az egész vidék maga jól védhető, mert a magaslatról ellenőrizni lehet a terepet, ami úgy látszik, fontos volt a tulajdonos család számára. Ugyanakkor szép kilátás is nyílik fentről, ami viszont már egy luxusvilla elvárásainak is megfelel. Ám a gazdasági előny is kézenfekvő, mert a létesítmény közel fekszik mind a **via Auréliához,** mind a tengerhez (Portus Cosanus - Cosa kikötője), ami a piaci értékesítés szempontjából volt nagyon lényeges. Mindez igazolja, hogy a villa rustica valóban mennyire komplex funkciójú létesítmény volt.

Az egész konstrukció zárt architektúrája egy **castrumra** emlékeztet, mert a villának védhetőnek kellett lennie, amit a köztársaság végi polgárháborúk által kiváltott bizonytalan helyzet tehetett szükségessé, lehetőséget adva arra, hogy a környéken fosztogató bandák tevékenykedjenek. Ami most már a tekintélyes létesítmény építészed tervét illeti, világos, hogy ez két különböző, egymást kiegészítő részt helyezett egymás mellé egyetlen egységben, azaz egy **pars urbanát,** vagyis egy városi villát, és egy **pars rusticát,** amelyekhez azután kertek *(horti)* csatlakoznak mintegy további elemként. A gabonaraktár és az istálló oldalt helyezkednek el. Az egészből kitűnik, hogy a villa tulajdonosainak igazi rezidenciája Rómában kellett hogy legyen, míg ide csak alkalmanként jöttek időtöltés céljából. Ez magyarázza meg a pars urbana meglehetős jelentőségét. Ez az utóbbi épület ugyanis tiszteletben tartja a szokásos városi lakás alaprajzát, van benne: **átrium, tablinum,** peristylium. A mozaikok, a festmé-

nyek, a műalkotások valóságos luxusdíszítést testesítenek meg, s ugyanez érvényes a látványkertekre is, ahol megfigyelhető a dísznövények művészi nyírása. A hellenisztikus divatot követve, a porticusok, a xystumok vagy xystusok, azaz fedett oszlopcsarnokok és fás allék (vö. gr. xystoi), továbbá egy korinthosi oecus, vagyis nagy terem, valamint a thermae, azaz fürdő mutatják a tulajdonos társadalmi rangját.

A pars rustica összekapcsol egy a szolgák elhelyezésére szolgáló részt, egy házi egységet, továbbá raktárakat, műhelyeket, prés- és javítóüzemeket stb. Ezek a helyiségek egy udvart vesznek körbe, mindez a pars urbana szomszédságában található. Az 1. század végén azután egy új szolganegyedet építenek mindehhez hozzá, tipikusan katonai alapterv szerint, és még egy disznóhizlalda is készül.

A tulajdonosok nyilvánvalóan a *Sestii* voltak, vagyis a *Sestiusok* római senatori családja, akik Sulla korában jelentek meg ebben a térségben. Cicero beszél nekünk egy Sestius néptribunusról, aki 100/90 körül felhagyott a politikai élettel. Az illető személynek kapcsolatban kellett állnia a bor- és olajkereskedelemmel összefüggő amphora-gyártással, mert bélyeges amforákon Itáliában és Galliában szerepel ez a bélyegző mint márkajel: *SEST*. A Pompeius és Caesar közti háborúk idején egy pompeianus Sestius csatlakozik Caesar táborához a pharsalosi csata után: Cicero egy levelet intéz hozzá, amelyben Cosanusként, vagyis cosaiként szerepel. Kétségkívül ő építhette tehát a most vizsgált villát. Fia később közel áll Augustushoz. Kr. e. 23-ban consul, s ő fejezi be a villát, amely azután császári tulajdonba kerül.

A villa művelése, munkálatai fölött egy procurator gyakorolta az ellenőrzést, miközben az irányítást egy vilicus végezte, akinek rabszolga és felszabadított munkatársak segítettek. A rabszolgákat decuriákba és turmákba sorolták a katonai példa mintájára. A villának volt azért szabad munkaereje is (a környék colonusai és időszakos munkások).

A megművelhető terület kiterjedése nem túl nagy: 500 iugerum, vagyis mintegy 125 hektár, amely egybevág a Varrótól megszabott ideális kiterjedéssel. Itt részben kiegészítő jelleggel polikultúrát folytatnak, részben intenzív földművelést, amely együtt egyszerre szavatolja a birtok önellátását, de a kereskedelmi rendeltetést is, amely a piac ellátását célozza meg. Egy erdő fát ad. A gabonafélék és a főzelékfélék az önellátást biztosítják. Az állatállomány: kecskék, juhok, disznók, szarvasmarha (egy bika és 35 tehén), szamarak, öszvérek - ezek adják a birtokhoz szükséges állatokat, de jut belőlük a regionális piacra is. A kereskedelmi részleg összekapcsolja a pastio villaticát (csirke, galamb, gerle, páva) a méhkasok és a faültetvény fenntartásával: az olajfakert 400 olajfát tartalmaz. A szőlőskert teljes egynegyed fundust fed le. Az így megtermelt olaj és bor azután egy integrált vállalkozás keretében került kereskedelmi forgalomba, mert a Sestiusoknak van egy agyagbányájuk, vannak fazekasműhelyeik (az amforákon szerepel a SEST márkajel - Portus Cosanusban). Ugyanakkor a Sestiusok másutt is vásárolnak amforákat: Arretiumban, Itáliában és Galliában, s vesznek hajókat is. Termékeiket az itáliai városokba feltétlenül szállítják, továbbá Galliába (ahogy arról Grand Congloué hajóroncsai tanúskodnak, továbbá észak-, valamint közép-franciaországi lelőhelyek - Forez), akárcsak Hispániába, és jelen vannak a szállítmányok Görögországban (Délos) és a Keleten is.

Úgy becsülik, hogy a pastio villatica és a settefinestrei bor mintegy 100 ezer HS-t jövedelmezett évenként. A Sestiusoknak számos hasonló típusú villája volt, mintegy tíz; ez nagyjából évente egymillió sestertius jövedelemhez juttatta a családot, s ez az összeg meg is felel egy senator census által előírt vagyonának Augustustól kezdődően. Ez egyenértékű volt 160 mezőgazdasági vagy 80 mesterember egy év alatt megkeresett fizetésével. A most tárgyalt, kitűnően megszervezett, piacorientált gazdaságot a kutatás talán nem egészen indokolatlanul vetette egybe az USA déli ültetvényeivel a 18-19. században, pontosabban G. Washington Mount Vernon-i plantációjával. A túlzó modernizálást azonban mindenképpen kerülni kell.

FOGALMAK

amphora
atrium
Castrum
census
decuria
fundus
oecus
pars rustica
pars urbana
pastio villatica
peristylium
porticus
procurator
sestertius
tablinum
thermae
turma
via Aurélia
vilicus
xystum

ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az állattenyésztés a mezőgazdaság hagyományos tevékenységei közé tartozik, úgy is mint az élelmezés egyik fő területe, s úgy is mint a hadsereg és a textilipar egyik fő szállítója, illetve a szállítás alapja. Mindegyik idevágó igény növeli az állatállományt: a saját fogyasztás biztosítása mindig megkövetel bizonyos számú állatot, amelyek sorában a disznó mindig jelen van, ám a most vizsgált időszakban részben éppen a nagyállattartás megy át a legjelentősebb változásokon: a ló és az öszvér ugyanis kell a szállításhoz, amelyet a piac és a hadsereg szükséglete egyaránt megkövetel, de megjelennek a versenyállatok is, amelyek a mind nagyobb számú rendezvényhez kellenek (a világhódító Rómában ugyanis ezek megszaporodnak), de kell a szarvasmarha is mint munkaerő, a birka tenyésztése pedig a textiliparhoz kapcsolódik szorosan, ahhoz az iparhoz, amely néha „integrált" vállalkozásokban folyik, mint például ahogy azt Tarentumban tapasztaljuk. A nomadizáló állattenyésztés az Appenninek magas legelői és a part menti síkságok között folyik transzhumáló módon, és tanúi lehetünk egy extenzív állattenyésztés kifejlődésének az ager publicus ama hatalmas területein, amelyek kevésbé alkalmasak a megművelésre. Az ager publicus és azok a magánföldek, amelyek távolabb fekszenek a fogyasztási centrumoktól, kerültek ugyanis elsősorban felhasználásra egy extenzív jellegű pásztori tevékenység számára. Ezeknek a külterjes gazdaságoknak megvoltak a maguk nyájai, s az itt működő pásztorok egyértelműen nomadizáló életmódot folytattak. Ezeket a nyájakat többségükben rabszolgák őrizték, akiket viszonylag olcsón vásároltak fel és ez-

révei vittek Itáliába, többségüket Déloson és a puteoli (ma: Pozzuoli) piacon keresztül. A jelzett területeket a nagy üzletemberek viszonylag olcsón vették bérbe, s a nyájakat rábízták a rabszolga-munkaerőre. E földek státusa és a pásztorok mozgásszabadsága két nagy kérdést állít a középpontba: az egyik az agrárreform kérdése, a másik a rabszolgafelkeléseké, mert például Spartacus seregét is részben éppen a délitáliai pásztorrabszolgák adták. Mindazonáltal ebből is túlzó következtetéseket vontak le, hiszen a valójában szabadon élő és mintegy „családos" pásztorrabszolgák ugyanakkor a servi legelégedettebb kategóriái közé tartoztak. Mindenesetre a köztársaság utolsó idejében ez az ágazat virágzott, amit az egyik felszabadított hatalmas ilyen jellegű gazdasága is bizonyít. A Kr. e. 1. század végén Claudius Isidorusnak 4111 rabszolgája volt, 7200 szarvasmarhával és 257 ezer juhval.

FOGALMAK

ager publicus
servi
transzhumálás

A FÖLDBIRTOK ÉS A RÓMAI KATASZTERIZÁCIÓ, ILLETVE EZEK ÖSSZEFÜGGÉSE AZ ÚN. ROMANIZÁCIÓ PROBLÉMÁJÁVAL

A földnek a római történelemben és a társadalom életében játszott meghatározó szerepe is hozzájárult ahhoz, hogy Róma részben a hódítások kényszere alatt, részben külső, főleg etruszk hatásra egy sajátos földfelmérő rendszert dolgozott ki és vezetett be roppant széles körben. Mára már ez a szisztéma elég jól ismert (szövegek, feliratok, a szárazföldön lebonyolított régészeti kutatások és légi felvételek alapján egyaránt). Ennek megfelelően beszélünk római kataszterizációról, latin műszóval: centuriatióról, amely napjainkban különösen a vizsgálatok középpontjába került, mert ez a terület igazából csak a második világháború óta vált kutathatóvá az ekkor készült légi felvételek nyomán. A kataszter voltaképpen egy közregiszter, nyilvántartás, amely meghatározza a megművelt területnek, az egyes egyének, illetve az állam közösségei földbirtokainak kiterjedését és értékét. Ez lesz azután az alapja mind a földadó kivetésének, mind a lakosság vagyoni alapon történő osztályozásának, illetve az erre visszamenő jogi kategóriáknak, amelyek a római politikai és szociális életre annyira jellemzők voltak (itt a senatori és a lovagrendre megállapított censusra kell mindenekelőtt gondolnunk, amely az eques esetében 400 ezer HS volt, s amelyet alapvetően földbirtokban kell érteni). Mindezt a földterületre vonatkozóan a határmezsgye kijelölése, valamint a dokumentációnak a hivatalos archívumokban való nyilvántartása és őrzése jelzi. De óvatosan kell kezelni ezt az anyagot, mert a kataszter a tulajdonra vonatkozólag ad információt, és nem a megművelés módjáról.

A kataszterizáció történelmi jelentősége azon földosztások hatalmas méretéből

fakad, amelyeknek előbb Itália volt a tanúja, de amelyeket a későbbiekben a **provinciák** is megismertek. Mindez ugyanis szoros összefüggésben áll Róma hódításával, majd az itteni területeken a **coloniák** alapításával, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a pun háborúval együtt járó megpróbáltatásokat sem, akárcsak az **imperializmus** implikálta problémákat, valamint a polgárháborúk által fölvetett szociális és gazdasági kérdések megoldását sem. A centuriatio nem véletlenül jelenik meg Kr. e. 338 után, amikor a latin kolonizáció második nagy fázisával számolunk, s a kataszterek revíziójának nagy időszakai sem véletlenül fűződnek a polgárháborúkhoz és a mezőgazdasági reform viszontagságaihoz (ahogy erre utal mind a gracchusi, mind a sullanus kataszterizáció). A centuriatio onnan kapta a nevét, hogy a két, egymást derékszögben metsző főtengely, a **cardo** és a **decumanus** mentén pontosan kijelölt határokkal *(limites)* leggyakrabban négyzet, ritkábban téglalap alakú terület-mértékegységeket, vagyis **centuriákat** alakítottak ki, amelyek 200 iugerumosak voltak (vö. Varr., *r. r.,* 1,10). Ezt tekintették a kataszterizáció legtökéletesebb formájának.

Egy kataszter azonban nem nyilvánvalóan volt kötelező jelleggel szabályszerűen kialakítva. A rómaiak eredetisége és következetessége a földmérők által szabályosan megvont formákban nyilvánul meg, akik a centuriatiót egyfajta tökéletességgel valósították meg. Magát a rendszert persze nem Róma találta fel. Az ilyen típusú parcellabeosztásra az első szabályos kataszterek a görögöktől ismertek Dél-Itáliában, illetve az etruszkoktól Itália más pontjain. Ám Róma volt az, amely ezt a beosztást valóban szisztematikusan valósította meg, illetve alkalmazta. A köztársaság végi Itália azután a szabályos kataszterizáció laboratóriuma lett, s ennek nyomán terjesztették ki ezt a felmérési módszert az egész birodalomra. Ez pedig már a **romanizáció** egyik szembeötlő jegye a provinciákban végrehajtott coloniaalapításokkal együtt.

A centuriatio alkotja tehát a voltaképpeni római kataszter. Ami ennek eredetét illeti, az a görög-etruszk hatás mellett az archaikus időkbe nyúlik vissza, s megvannak a maga technikai és jogi vonatkozásai, mint például az idetartozó mértékegységeknek. Ebben a tekintetben a következőkre kell felhívni a figyelmet: az **actus** 120 láb *(pes)* hosszúságú barázdát jelent, s így a mezőnek, a **campusnak** meghatározott darabjáról van szó (az egy négyzetactus az a terület, amelynek egyik oldala 120 láb). Két actus tesz ki azután egy **iugerumot,** vagyis akkora területfelszínt, amelyet egy nap alatt meg lehet művelni. Mai szemmel nézve ez kb. egy mai futballpálya méretének felelt meg. Az actus és a iugerum olyan egységek voltak, amelyeket a mindennapos munka diktált. Amennyiben két actus van egy iugerumban, ez azért van, mert közülük az egyik feltétlenül megművelés alatt volt, a másik pedig **ugaron** lett hagyva. Egy iugerum viszont nem volt elég egy család ellátásához: ahhoz legalább kettőre van szükség. Két iugerum ezért tett ki a rómaiaknál egy **herediumot,** vagyis annyi földet, amely egy kisparaszt megélhetéséhez minimálisan elég lehetett, a legszükségesebbeket tekintve. Ez számított a legkisebb, gazdaságilag még életképes egységnek - legalábbis elméletben. Gyakorlatban, mint láttuk a coloniaalapítások kapcsán, 8-10 iugerum egy kisparaszti birtok.

A centuria a heredium százszorosa volt, vagyis 200 iugerum, egy olyan négyzet, amely 20 actus a négyzeten (oldala kb. 700 méter, a területe pedig 50 hektár). Elvben

egy centuria 100 parcellája 100 embernek van szétosztva, ami a mértékegység nevét is megmagyarázza, hiszen a latin *centum* vagyis 'száz' szóból jön. A gyakorlatban persze a talajok minősége és az egyes korszakok gyakorlata alapján a birtokosok több herediumot is kaphattak: például 50 iugerumot Aquileiában. Mindez egyúttal azt is igazolja, hogy Rómában a kisbirtok nemcsak a félsziget meghódítása folyamán őrizte meg jelentőségét, hanem a köztársaság azt követő időszakában is.

A centuriációnak alávetett területeket a fölmérést végzők egy olyan szabályos geometrikus hálózatba illesztették be, amelyet az agrimensores, azaz a 'földmérők' határoztak meg. Ezek technikai és jogi ismeretekkel rendelkező szakemberek voltak, akik el voltak látva egy speciális mérőeszközzel, ez volt a groma, amely a görög gnómónból alakult ki, s a vonalkijelöléshez szolgált. Ezzel határozták meg a parcellázás tengelyeit, figyelembe véve az adott helyszín domborzati adottságait. így húzzák meg a már említett két főtengelyt (ebből a cardo E-D irányú, a decumanus pedig K-Ny irányú volt), amelyhez azután egy másodlagos hálózatot alkalmaztak, illetve csatoltak hozzá. Ebből végül is egy geometrikusán kirajzolódó terület adódott, amelyben a derékszög és az egyenes vonal érvényesült, meghatározva a táj egészének arculatát.

A kataszterizációnak ez a jellegzetes módja azonban mégsem elsősorban a vidék külső képének megszabását célozta, hanem főképpen a tulajdont kívánta meghatározni, s így mindenekelőtt a római jog szolgálatában állt, mert ahhoz szeretett volna eszközt szolgáltatni, hogy kézben lehessen tartani a földtulajdonviszonyokat, az adózást és az adott közösségben élő embereket. A terület elrendezésével persze tágabb értelemben megvalósult az ember uralma is a természet felett. A romanizáció ennek értelmében mintegy új kapcsolatot teremt az emberek és a táj között, ami fokozatosan megváltoztatja a mentalitást is. A Római Birodalom polgárai kezdik magukat úgy érezni, mint akik valóban a rendet, a rendezett világot képviselik a határokon túl élő barbár világgal szemben. Ahogy Róma rendezett formában birtokába veszi a földet, úgy formál lépésről lépésre arra is igényt, hogy más javakat, a szellemieket is beleértve, a maga tulajdonává alakítsa át. Ez is beletartozik a romanizáció folyamatába, amelynek nemcsak egy aktív komponense van, hanem van egy nagyon erős befogadó eleme is. Nemcsak a meghódítottak kényszerülnek egyfajta példa követésére, hanem a hódítóban is megmutatkozik az alkalmazkodás és az elsajátítás erőteljes szándéka. Kétségtelen tény, hogy maga ez a fogalom a klasszikus antikvitásban nem volt ugyan ismeretes, ám a nyelvi és a különféle kulturális megnyilvánulások feltétlenül megerősítik a jelzett civilizációs jelenség meglétét (a kifejezés alkalmazásával Th. Mommsen és F. Haverfield óta találkozunk). Újabban főleg a régészeti anyag segítségével kapott a romanizáció új és kiterjedtebb értelmezést, amelynek fényében az irodalmi szövegek is friss és átfogóbb megvilágításba kerültek (C. Nicolet, C. Moatti stb.). Idetartozik például a villa suburbanáknak és a villa rusticáknak mint sajátos római-itáliai mikrokozmoszoknak provinciák szerte bekövetkező elterjedése is, ahogy hasonló folyamat játszódik le a kolonizációval és a municipalizációval is, hiszen ezek a városi formák szintén a római világ és világfelfogás egyfajta helyi leképezését jelentik.

FOGALMAK

actus
agrimensores
campus
cardo
census
centuriák
centuriatio
colonia
decumanus
eques
gnomon
groma
heredium
imperializmus
iugerum
kataszterizáció
lovagrend
provincia
romanizáció
senatori rend
ugar
villa rustica
villa suburbana

Latifundiumok és a rabszolga-munkaerő

A TULAJDONVISZONYOK VÁLTOZÁSA: A FÖLDBIRTOK-KONCENTRÁCIÓ, AZ ÚN. LATIFUNDIUMOK KÉRDÉSE

A nomadizáló állattenyésztéssel pedig eljutottunk egy további sokat vitatott kérdéshez, a latifundiumok problémájához, amely megjelöléssel a régebbi szakirodalom nyomán az „összefüggő, egy tagból álló nagybirtokokat" szokás illetni. Az ókortörténetben korábban uralkodó nézet szerint ezek tették volna tönkre Róma és Itália hagyományos kisparaszti mezőgazdaságát, elvezetve ahhoz a mélyreható agrárválsághoz, amelyből azután főleg a Gracchusok próbálták volna megtalálni a kiutat.

Az antik hagyomány valóban szinte egybehangzó módon összekapcsolta a két folyamatot, vagyis:

- a kis- és középtulajdonok számának csökkenését
- és a földtulajdon koncentrációját.

Ami az előbbi tényezőt illeti, mint már láttuk: a szakemberek itt egyfelől a második pun háború kihatásaira szoktak rámutatni; másfelől pedig az imperializmus következményeire. S kétségtelen, hogy ezeknek a körülményeknek valóban volt is szerepük az itáliai mezőgazdaság változásaiban és átalakulásaiban, akárcsak egy valóban megfigyelhető földbirtok-koncentrációnak.

Hogy az állam visszafizesse azokat az adósságokat, amelyeket a hannibáli háború alatt vett fel, az ager publicus egy részét odaadja hitelezőinek. Azok a senatorok, akik korábban kölcsönöztek az államnak, és később döntenek a visszatérítés módjáról, kétségkívül hasznot húznak gazdaságilag és politikailag is kiváltságos helyzetükből, mert nagyobb területeket tudnak kihasítani maguknak. így a római társadalom egy kiváltságos csoportja meg tudja szerezni magának annak az ager publicusnak számottevő hányadát, amelynek felhasználása elvben mindenkit megilletett volna. Az ager publicus kezelési módja tehát nagyon erőteljesen kihatott a társadalom egészének alakulására. Mindenesetre az ager publicust meg kell különböztetni

az **ager Romanustól,** amely magán használatú állami földdé vált, miközben az ager publicus a római nép köztulajdona lett, s az ellenségtől szerezték, a meghódított terület egy jelentős részének konfiskálása révén. Nehéz fölbecsülni ennek a földnek a mennyiségét, amelyet - elvben - a közföld foglalt magában. A szabály az volt, hogy a meghódítottak földjének a felét vagy a kétharmadát sajátították ki. A Kr. e. 4. században Latiumban voltak tömeges konfiskációk, de a legnagyobb földelvételek a második pun háború végén aratott győzelmek után következtek, hogy megbüntessék azokat a városokat, népeket, akik Hannibált követték, főként Dél-Itáliában. Ennek a potenciálnak egy részét mindig felhasználták arra, hogy oda **coloniákat** telepítsenek, de a Kr. e. 2. század eleji hódítások csak még hangsúlyosabbá tették a magáncélú felhasználást. Az ekkori hadjáratok ugyanis megnövelik a senatorok, lovagok, üzletemberek vagyonát, és kiszélesítik a pénzpiacot, akárcsak a munkaerő iránti keresletet, valamint a fogyasztói piacot is, s történik mindez egy olyan pillanatban, amikor a pun háborúban elesett emberek miatt, illetve a vidékről való elvándorlás következtében (a háború okozta kényszerhelyzetről van szó), valamint a mérsékelt demográfiai mutatók miatt valóban vannak gazdátlan és parlagon heverő földek.

Ezt követően pedig a Kr. e. 2. század folyamán a római polgárok kb. tíz százaléka állandóan fegyverben van, ami nem teszi számukra lehetővé a gazdasággal való foglalkozást. A **légionárius** egyre messzebbre kerül el szűkebb hazájától, és egyre hosszabb időre, így állandóan távol van a nyári nagy munkák idején. Kevés kivétellel földjei megműveletlenül maradnak. így a szokásosnál jobban sújtja a kisparaszti életmód fentebb érintett megannyi nehézsége: a falusi elvándorlás, a föld szabad vagy erőszakkal kikényszerített eladása, a szabad munkaerőt mind többször felváltó rabszolgaság, mert a **servi** száma ugyanakkor tekintélyesen megnő. Mindez azonban mégsem okoz egyértelműen agrárválságot a parasztság körében, s nem vezet hatalmas összefüggő földterületek kialakulásához. A háború ugyanis nemcsak polgári terhet jelent, hanem a zsákmány, a szabad rablás révén anyagilag kifizetődő is lehet, sőt jövedelmezőbbé is válhat, mint a földművelés. A kiszolgált katona azért általában mégsem adja el „hálátlan" földjét, miként a legtöbb paraszt sem, mert igyekszik ragaszkodni a hagyományos életmódjához. Az állítólagos „összefüggő nagybirtokok" pedig ekkor még csak nagyon korlátozottan lehettek jelen Itáliában. Magukban a köztársaság végéről származó forrásokban a latifundium szó teljességgel ismeretlen. Ez arra utal, hogy ez a fogalom ekkor még nem is volt meg, amiből az következik, hogy az efféle későbbi külterjes gazdaságok ez időtájt még nem igen voltak jellemzőek. A terminust tehát legfeljebb csak korlátozott módon és sajátos értelemben használhatjuk erre a periódusra vonatkozólag.

FOGALMAK

ager publicus	latifundium	senator
ager Romanus	légionárius	servi
colonia		

A LATIFUNDIUMOK ÉS BIRTOKOSAIK

A hagyományos nézet szerint ugyan a köztársaság két utolsó századára a nagy és hatalmas földtulajdonok, vagyis a latifundia megjelenése nyomja rá a bélyegét, amelyek a római oligarchia, illetve a helyi előkelőségek kezén halmozódtak volna fel, mindazonáltal a régészet mást bizonyít. Bár az etruriai Cosa közelében fekvő ún. „aranyvölgy"-ben a Kr. e. 3. században letelepített 4000 **colonus** parcellájának jelentős része helyére az 1. századra mintegy 35 nagyobb **villa** kerül. Ezek azonban legföljebb középüzemek. Közéjük tartozott annak a Roscius Amerinusnak a földje is, aki - mint neve bizonyítja - Ameriából való volt, és főleg mint Cicero egyik ügyfelét ismerjük. Neki itt 6 millió HS értékű tulajdona volt, ami 6000 iugerumnak felel meg, de nem valószínű, hogy ez egyetlen tagból állt volna, ahogy magának Cicerónak 12 ezer iugeruma is Itália legkülönbözőbb pontjain elhelyezkedő villákból tevődött ki. Mindazonáltal ezek is még igen mérsékelt nagyságú földtulajdonok, ha összevetjük őket a Crassuséval (200 millió HS földben) vagy a Pompeiuséval! De ez utóbbiaknak is a földjei valójában szétszórt gazdaságokból álltak. Pompeius jobbnak is tartotta, ha az embernek különféle helyeken vannak kisebb-nagyobb birtokai, mert szerinte így a természeti csapások nem tehetnek egyszerre mindent tönkre. Összefüggő nagy területű gazdasággal ezért a köztársaság végén csak a nomadizáló állattenyésztésben számolhatunk, ott is főleg a hegyvidéki régiókban és mindenekelőtt Dél-Itáliában.

Aki manapság a köztársaság időszakában **latifundiumról** beszél, az általában nem egyetlen földbirtokos egyetlen tulajdonáról beszél, nem is egy nagygazdaságról: az egyetlen tulajdonos egyetlen tagból álló latifundiuma majd csak a császárság korában jelenik meg széles körben. A nagybirtokosok a Kr. e. 2-1. században inkább földrajzilag szétszórt földekkel rendelkeznek (származáshelyükön, Itáliában, a provinciákban), s ezek együttesét szokták ma nagybirtoknak tekinteni. E mellett az értelmezés mellett szól a régészeti adatokon kívül az a nyelvészeti megfigyelés is, hogy amikor a latifundium szó a császárság idején felbukkan, mindig többes számban szerepel *(latifundia).* Ez arra utal, hogy még az egy tagból álló nagybirtok is eredetileg külön területek (vö. *latus fundus)* egyesítéséből jött létre. Másrészt más a szerepe is az eltérő körzetekben jelentkező ún. „nagybirtokoknak" (Dél-Itáliában inkább hatalmas nomadizáló állattartásokról van szó, miközben Etruriára a különféle villagazdaságok együttese a jellemző). A köztársasági latifundium valójában a legtöbbször számos gazdaságra oszlik: **fundira** és **villáéra,** amelyek önálló gazdálkodási és termelőegységek. Egy és ugyanazon tulajdonosnak is két szomszédos gazdasága jogilag és gazdaságilag különbözhetik egymástól.

A köztársaság időszakában tehát, mint arról meggyőződhettünk, nem alakult ki a szó későbbi értelmében vett igazi nagybirtok. Ez azonban nem mond ellent ama jellegzetes római felfogásnak, hogy a társadalmi tekintély elsőrendű forrásának és alapjának mégis a földtulajdont tekintették. Ez volt a politikai karrier és státus garanciája még akkor is, ha magát a politikai státust nem kizárólag ez szabta meg, mert például egy felszabadított, akármilyen sok földje volt is, nem kerülhetett be

nemhogy a senatori rendbe, de még a lovagrendbe sem. A római **clientelarendszer** viszont, amely döntő szerepet játszott a társadalmi dominanciában, nagyon szorosan összekapcsolódott a földdel való rendelkezéssel. Nem lehet csodálkozni tehát azon, ha az ókori Rómában nemcsak bizonyos presztízse, hanem egyenesen valamiféle mitológiája is van a földtulajdonnak: catói módra ez azt jelenti, hogy a politikai és a katonai „erények" egyaránt a földműves-foglalkozáson, illetve -életmódon alapulnak. Azt is szokták mondani, hogy a rómaiak szemében a föld valamiféle „nemesi tőke", úgy, ahogy erről Cicero beszél egyik nagyon híres helyén (Cic, *de off.,* 1, 151, vö. még Cic, *Pro Caecina,* 11). Eszerint a földbe történő beruházásnak kell megkoronáznia és tiszteletre méltóvá tennie egy sikeres kereskedelmi vagy pénzügyi pályafutást is. A római értékrendben a földműves erényei, amelyeket a **censoroknak** kötelességük értékelni és védelmükbe venni, hasonlóak a katonai erényekhez.

Ez persze nem jelenti azt, hogy Catót és társait ne foglalkoztatta volna nagyon is a jövedelmezőség: a minél kevesebbért minél nagyobb haszonra való szert tevés. Az anyagi haszon keresését érzékelhetjük a feltehetőleg Kr. e. 218-ban meghozott **lex Claudia** hátterében is, amely voltaképpen a kereskedelemből próbálta meg kizárni a senatorokat, megtiltva nekik, hogy 300 **amphoránál** nagyobb űrtartalmú hajóik legyenek. Bár biztos, hogy a lex Claudia, amely 218-ban kényszerítő erejű volt, később már nem volt hatályban, mert Kr. e. 70 körül már nem alkalmazták, úgyhogy Caesar ezért szerette volna ismét föleleveníteni 59-ben a maga **lex repetundarumával,** vagyis zsarolás elleni törvényével.

Ujabban felhívták a figyelmet a Sestius-bélyeges amforákra is, hogy megpróbálják bizonyítani: a senatorok mennyire részt vettek az üzleti életben (vö. D. Manacorda). Ezek az amforák igen nagy számban fordulnak elő a római Nyugaton: az etruszk tengerparton fekvő Cosától a ligur parton és a Rhone völgyén át egészen a Rajna-vidékig, illetve Narbonnaise, Aquitania és Catalonia területén. A nemrég előkerült lelet Cosa kikötőjében, amely 17 ilyen típusú márkajelet tartalmaz, ahhoz a feltevéshez vezetett, hogy ezek az amforák ama P. Sestius családjához tartoznának, aki Kr. e. 57-ben volt néptribunus, s akinek csakugyan volt birtoka Cosában (Cosanum - Cic, *Att.,* 15, 27, 1). De egész pontosan nehéz megmondani, hogy mit is jelent az amfora nyakára nyomott bélyeg: pusztán egy fazekasműhely jele-e, vagy a szállított termék előállítójára utal-e (ami ebben az esetben valószínűtlennek látszik, mert ez utóbbi esetben a jelet egyébként festeni szokták, és nem belenyomni az agyagba), vagy a kereskedőé, a **negotiatoré** vagy a szállítóé-e? Egyébként még a szóban forgó tárlóeszközök kronológiája is vitatott, és kétségkívül meglehetősen hosszú periódusból kell hogy származzanak, ami még inkább fokozza az értelmezés bizonytalanságát. P. Sestiusnak már az apja senator volt, mivel már az apja kétségkívül tribunus volt 91 tájékán (Cic, *pro Sestio,* 6). Mindenesetre, még ha P. Sestius családja kapcsán egy olyan családdal állunk is szemben, amely bortermeléssel foglalkozott, s termékét messzire eljuttatta is, akkor sem következik ebből, hogy ezt a példát teljesen általánosítani kell. Ott van például egy ettől teljesen eltérő személy: L. Domitius Ahenobarbus, aki több ezer hektár birtokosa volt Itáliában, és képes volt rá, vagy csaknem képes lett volna rá, mint azt Crassus szerette volna, hogy saját jö-

védelméből tartson fenn egy hadsereget, s maga is rendelkezett egy birtokkal Cosában, de nem tudunk róla, hogy ő szintén kereskedett volna borral.

A senatorok az általuk telepítésre és földosztásra felhasználható földek, a divisi és adsignati földek révén, illetve az ezek közé sorolandó agri excepti, vagyis a felosztásból voltaképpen kiemelt földek révén tettek szert hatalmas clientelára, a támogatók rendkívül széles körére. A magistratusok, a tisztségviselők ugyanis a coloniák alapítására vagy a földek szétosztására létrehozott bizottságok tagjaiként rendelkeztek azzal a joggal, hogy a maguk számára tartsák fenn a föld egy részét, saját maguknak vagy barátaiknak utalva ki azokat. Joggal gyaníthatjuk tehát, hogy a colonialis vagy viritim földosztások alkalmul szolgáltak arra, hogy megszilárdítsák az arisztokrácia presztízsét garantáló clientelakötelékeket.

A *senatus* tehát aligha alakult át egyszerűen valamiféle „kereskedő arisztokráciává", ahogy némely kutatók már megpróbálták beállítani. Alapvetően a köztársaság egésze folyamán a föld maradt számára a vagyon legfőbb letéteményese, a birtokhoz kapcsolódott a társadalmi presztízse, még akkor is, ha egyébként sok villa rusticával rendelkező *senator* egyáltalán nem vetette meg a piaci haszonszerzés lehetőségét vagy a pénzszerzés más üzleti lehetőségeit. Ez azonban bizonyára csak kisebb számban érintette a senatorokat, mert a senatort a maga státusa alapvetően más életmódra kényszerítette (úgymint először is politikai és katonai kötelezettségei, római rezidenciája, a vidékre történő vagy a provinciákba való hivatalos utazások, illetve a tengeren túli területekre szóló parancsnokságok stb.). A senator kifejezetten gazdasági ügyeit, pénzügyi vagy kereskedelmi érdekeinek képviseletét felszabadítottakra vagy intendánsokra, ügyintézőkre bízta. A senatori rend tagjaira vonatkozó törvényes és morális tilalmak, amelyek Róma korábbi időszakában alakultak ki, nagyon nagy mértékben tovább éltek a köztársaság utolsó periódusában is (vö. Cic, *var. Stoic,* 6, 43). Végül arról sem szabad elfeledkezni, hogy a legnagyobb anyagi hasznot mindig is egy sikeres hadjárat hozta meg a római arisztokrácia tagjai számára, nem pedig az üzleti élet.

A *senator* jogi és személyes státusát a senatushoz való tartozás, voltaképpen a közhatalom határozta meg, illetve az ezáltal többé-kevésbé szavatolt kellő földalap. A senatorok biztos, hogy alapvetően zömükben megmaradtak földbirtokosoknak, mert ez volt a gazdagság leglényegesebbnek és legtisztességesebbnek tekintett forrása, az egyetlen, amelyet semmiféle méltánytalan lenézés nem lengett körül (legalábbis a Kr. e. 2. században még nem, minthogy később már el-elhangzanak eltérő hangok is). A senatorok igazából nem lesznek sohasem kereskedők vagy vállalkozók, sőt még általános bérlők, publicanusok sem. De a magistratusok, hadvezérek, provinciakormányzók politikai és katonai tevékenységük során mesés jövedelmek forrásait szerzik meg, minthogy a hódítás az impérium Romanumot az egész akkori lakott világ, az oikumené határaiig kiszélesítette, már ahogy ezt a világot *(orbis terrarum)* akkor elképzelték.

Ugyanez a folyamat megy végbe a közvetlenül a senatori rend alatt elhelyezkedő hierarchikus szinten is, már ami a lovagrendet illeti. Két tény kiemelése látszik itt

igen lényegesnek. Egyfelől a Gracchusok kora tájékán és a közhatalom kezdeményezésére (úgymint magistratusok edictumai vagy még valószínűbb módon consulok vagy tribunusok törvényei nyomán) megjelenik egy újfajta bérlőtársaság, amely az állami jövedelmek elárverezését kívánja szolgálni (de nem a közmunkákra, hanem egy-egy tartomány adóbehajtására vonatkozólag): ezek mintegy „anonim" társaságok, vagy inkább olyanok, amelyek az egyes „adókerületekről", illetve a bérbe adott adókategóriákról lettek elnevezve. Ezek a társaságok állandóak voltak, és fel voltak ruházva azzal a képességgel, amit mi ma „jogi személynek" szoktunk nevezni. Hogy már jóval ezen periódus előtt, és már legalább a lex Claudia óta a közmunkák nyertes árverési résztvevőinek többsége lovag volt (mivel a senatorok ki voltak zárva), ebben nem szabad kételkedni, és egy Livius által Kr. e. 169-re tett epizód ezt kétségtelenül alá is támasztja. Vagyis a két tény között szerves és szükségszerű kapcsolat állt fenn. Noha nem lovagok (pl. felszabadítottak) is lehettek árverési nyertesek, ám csupán a közmunkákra vonatkozólag. Viszont nagyon valószínű, hogy az új típusú nagy adóbérlő-társaságok esetében már megkövetelték a lovagi minőséget a gracchusi korszak tájékától kezdve, legalábbis a legjelentősebb társasági tagokat illetően, egészen pontosan azokra vonatkozólag, akik a társaságot az állam előtt képviselték. Tacitus, aki nagyon pontos felvilágosítást adott az ilyen típusú társaságok alapításáról *(ann.,* 13, 50), ezeket az adóbérlő-társaságokat valóban **societates equitum** Romanorumnak mondja (4, 6, 3), azaz „a római lovagok társaságairól" beszél. Lucilius egy verssorából pedig az tűnik ki, hogy a Kr. e. 130-as évek tájékán ez az intézkedés még friss és vitatott volt. Ez lehetett az alapja annak a régebbi álláspontnak, amely végül is nagyrészt azonosította a lovagokat és a *publicanusokat,* azokat mintegy „pénzarisztokráciának" fogva fel, szemben a senatorokkal mint „földarisztokráciával". Mindez azonban csak a hierarchia egyetlen vonatkozásának jelentőségében történő eltúlzása volt, mert egyébként a lovagok többsége is földbirtokos volt. Maguk a lovagi publicanusok is földvagyonukkal álltak jót a társaság működéséért az állam előtt. így igazában a föld volt nemcsak a senatori minőség egyik alapja, hanem ez szavatolta a lovagi minőséget és a lovagi **censust** csakúgy, mint azokat az erkölcsi garanciákat, amelyeket a nagy adóbérlő-társaságok vezető, legbefolyásosabb tagjaitól megköveteltek.

Ha van tehát olyan tény, amelyet a második pun háború és a Gracchusok közötti időszakban nem lehet kétségbe vonni, akkor ez éppen a földbirtok koncentrációja a senatorok és a lovagok egy kisebbségének kezén, ami azonban nem feltétlenül jelenti az egy tagból álló külterjes óriásbirtokok tömeges létrejöttét. Történeti és irodalmi forrásaink (Livius, Sallustius, Appianos, Plutarchos vagy Diodóros Siculus) erről kielégítően tájékoztatnak. A prosopographia, azaz a névvizsgálat pedig mind a senatorokat, mind a lovagokat illetően ezt természetesen igazolja is. A két rend tagjai valójában ugyanahhoz a földbirtokos osztályhoz tartoztak, csak politikai státusuk és funkciójuk, valamint a közéletben játszott szerepük különbözött jól érzékelhetően egymástól.

• FOGALMAK

adsignati és divisi földek
agri excepti
amphora
censor
census
clientela
clientelarendszer
colonialis / viritim földosztás
colonus
edictum
fundi
impérium Romanum
latifundium
lex Claudia
lex repetundarum
lovagrend
negotiator
oikumené
prosopographia
provincia
publicani
publicanus
societates equitum Romanorum
villa
villa rustica

• KRONOLÓGIA

218 Lex Claudia
59 Lex repetundarum
57 P. Sestius néptribunus

A RABSZOLGA-MUNKAERŐ ALKALMAZÁSÁNAK ELSŐ KITELJESEDÉSE; AZ EBBŐL ADÓDÓ ELŐNYÖK ÉS NEHÉZSÉGEK

Ahogy a köztársaság utolsó századában nem beszélhetünk általános mezőgazdasági válságról, hiszen mind az önellátó itáliai kisparaszti gazdaság fennmarad, mind pedig a különféle típusú villagazdaságok rendkívül lendületesen fejlődnek, ahogy az állattenyésztés is igen jövedelmezőnek bizonyul, s a társadalmi presztízsnek és a romanizációnak is egyik legfőbb letéteményese a föld, ugyanígy az adott periódus egyáltalán nem a „rabszolgatartó társadalom" válságidőszaka, miként erről egyesek - főleg a marxista történészek közül - időnként vélekedtek. A köztársaság vége legfejlettebb gazdálkodási típusai kifejezetten a rabszolga-munkaerőre épültek, akárcsak az ipar legfontosabb szektorai (pl. a kerámiagyártás) vagy a gazdaság egyéb területei, miként például a bányászat is (vö. E. M. Staerman). Ezért semmiképp sem a rabszolga-gazdálkodás válságáról van szó, hanem sokkal inkább a virágzásáról. A rabszolgák száma ugyan vitatott: egyesek 1,2 és 3 millió közöttire becsülik (vö. De Martino), ami azt jelentené, hogy minden 2 vagy 3 szabadra 1 rabszolga jutna. Ám van, aki ennél magasabbra teszi a rabszolgák számát, 1 :1 arányt is feltételezve. Ez a tekintélyes mennyiségű rabszolga ugyanakkor egyáltalán nem tette tönkre a hagyományos római-itáliai parasztságot, amely továbbra is a hadsereg erős bázisa maradt.

Ahogy bizonyos szempontból és bizonyos mértékig minden antik társadalom, ugyanúgy a római társadalom is valamiképpen „rabszolgatartó társadalom". Tuda-

tosítanunk kell, hogy valójában ez az ember ember által való kizsákmányolásának talán legősibb és igen elterjedt módja volt a történelem során, és hogy az ún. San Franciscó-i Chartát kellett megvárni ahhoz, hogy a rabszolgaság, legalábbis formálisan, be legyen tiltva a világon. A rabszolgaság tehát egyike azoknak az alapvető intézményeknek, amelyeket az antikvitásban sohasem kérdőjeleztek meg, sem maguk a lázadók, vagyis a fölkelt rabszolgák, sem pedig a szellem emberei. Ha van is ellene tiltakozás, ez morális jellegű, nem pedig jogi természetű. Ismeretünk róla ugyanakkor viszonylagos és részleges: a servitől származó dokumentum ugyanis rendkívül kevés, és a hozzánk eljutó információk uraiktól erednek, vagyis erősen elfogultak és irányzatosak. Bizonyos általános megállapításokat azonban mindenképpen meg kell tennünk, amelyek nagymértékben árnyalhatják a rabszolgaságról a nagyközönség körében élő megtévesztő képet. így először is le kell szögeznünk, hogy a rabszolga helyzete nem kizárólag gazdasági státus, amely a maximális anyagi kihasználásra épül, hanem jogi állapot, meghatározottság is, amely igen különféle kategóriákat foglal magában.

A RABSZOLGÁK HELYE A GAZDASÁGBAN

Egészen a Kr. e. 3. századig a házi és patriarchális rabszolgaság uralkodott Rómában és Itália nagy részén. Itt még kevés volt azoknak a rabszolgáknak a száma, akik egy-egy család szolgálatában álltak. Ez a patriarchális rabszolgaság később is tovább élt, de a nagy imperializmus időszaka mély törést idézett benne elő. Gyorsan elterjed a rabszolgák nagyobb számban való alkalmazása A rabszolga így egyfajta anonim gépezetté válik egy olyan termelési szisztémában, amelynek az egységei a villae rusticae, a legeltető nagyállattenyésztés, valamint a manufaktúrák. A rabszolgák ezeken a területeken egy olyan munkaerőt szolgáltatnak, amely lényeges a föld megműveléséhez, de a városi gazdaságnak is egyik alapvető komponensét alkotják, amelyhez nem illenek a munka hagyományos formái. Rabszolgákat persze a termelőtevékenységen kívül is használnak. Alkalmazzák például őket a közigazgatási munkákban is, s minden más területen, jóformán a politikát és a hadsereget kivéve. Az egyik előkelőség, Piso, Macedónia helytartójaként arra használja őket, hogy beszedesse velük a tartomány adóját. Gyakran járnak el üzleti ügyekben is, miként Crassus több rabszolgája, vagy széles körű az alkalmazásuk a kézművesiparban, ahogy ezt az arretiumi fazekasság helyzete bizonyítja. A rabszolgák közelről sem csak kétkezi munkát végeznek, hanem gyakran látnak el szellemi tevékenységet is, működnek mint orvosok, tanítók, könyvelők, törvényszolgák, végrehajtók, felügyelők, titkárok és sok más egyéb.

Ez a római társadalom mint „rabszolgatartó társadalom" kétségkívül a Kr. e. és a Kr. u. **1.** században érte el a csúcspontját, de téves lenne minden rabszolgában pusztán olcsó „árut" látni, amely a szabad munkaerővel konkurálva, teljességgel hozzájárult volna a kis- és középgazdaságok tönkretételéhez, általában a szabad munka-

erőnek a kiszorulásához. A rabszolgák nem voltak a termelés kizárólagos tényezői. A szabadok az élet minden területén jelen voltak: akár mint munkások, akár mint tulajdonosok, akár mint bérmunkások, vagyis a szabad munkások és a felszabadítottak nagy szerepet játszottak szinte minden termelési szektorban. Az újabb kutatás már nem fogadja el azt a régebbi teóriát, amely szerint szisztematikusan elválik egymástól a szabad és a nem szabad munka területe, mert éles különbségek lennének a rabszolgákkal dolgozó termelési központok és a nem rabszolga-munkaerőn alapuló gazdasági központok között. Néhány szektor kivételével, mint amilyenek például a bányák (itt kizárólag rabszolga-munkaerőt alkalmaztak), a legtöbb munkakörben egymás mellett dolgoznak a **servi,** a **liberti** és az **ingenui** (szabad születésűek). Ez egyaránt bizonyított a mezőgazdasági és a kézművesgazdaságokban, a polgári életben és a házi cselédségben. Esetenként az is bizonyítható, hogy egyes szabadok helyzete akár vidéken, akár városban rosszabb volt, mint az azonos feladatkört teljesítő rabszolgáké. Ez azonban a legtöbbször azt bizonyítja, hogy a szakszerű rabszolga-munkaerő jobb minőségű volt. Ennek megfelelően ideje szakítani azzal az alaptalan nézettel, miszerint a rabszolga-munkaerő igen gyakran annyira képzetlen volt bizonyos munkákhoz, hogy azokat nem lehetett rábízni (mint például a bor- és az olaj gazdaságot). Ennek épp az ellenkezője az igaz. Még ha a rabszolga-munkaerő esetenként talán valóban kevésbé motivált volt is, mindazonáltal specializálódása miatt valóban kifizetődőnek bizonyult, mert még a viszonylag magas ára is megtérült. A Kr. e. 1. század végétől a földek egy részét csak azért bízták inkább szabad **colonusokra,** mert a rossz éghajlati körülmények közt a tulajdonosok nem akarták veszélyeztetni drága pénzen megvásárolt, nagy hasznot hajtó rabszolgáik egészségét.

Az utóbbi idők kutatásai kísérletet tettek annak tisztázására is, hogy a rabszolgák helyzetén túlmenően rávilágítsanak a rabszolgák lélektanára is, ami azonban nem könnyű feladat, mivel nincs igazából olyan forrás, amely a rabszolgák környezetéből származnék. Ezért inkább csak nyilvánvalónak látszó feltevés, hogy a rabszolgaságba döntés rettenetesen megviselte az áldozatokat, akik brutális módon nemcsak szabadságukat veszítették el, hanem vele együtt a családjukat, javaikat, hazájukat és még a szokásaikat is, és egy csapásra idegen és teljességgel ellenséges környezetben találták magukat. Valószínű, hogy ezért közülük többen öngyilkosok is lettek, már amennyire módjukban állt ezt megtenni. Az azonban biztos, hogy nagy számban próbálnak elmenekülni, vagy teszik is ezt meg (vö. *fugitivi),* illetve esetenként reménytelen fölkelésekbe vetik bele magukat. A kutatók végkövetkeztetése így gyakran az, hogy a rabszolga alapvetően egy legyőzött és talaját vesztett személy, aki annál veszélyesebb, mert nincs mit veszítenie. Ennek azonban bizonyos tények részben mégis ellentmondanak. A hadifoglyokat gyakran kiváltották, s a rabszolgák felszabadítása is megszokott jelenség volt, ami főképp a városi állomány, az ún. **família urbana** érdekeltségét eléggé megnövelte. Ami a **vernaet** illeti, akik már rabszolganőtől születtek, ők sohasem ismerték a szabadságot, így az ő mentalitásuk eléggé eltérhetett a rabszolgasorba döntöttekétől.

Az persze tagadhatatlan tény, hogy a szabadok körében volt a rabszolgákkal szemben egyfajta félelem, amelyet a rabszolgák száma és koncentrációja idézett elő.

A tulajdonosok ellenük hozott döntései ezért is olyan ellentmondásosak. Az állandó feszültség és a merényletektől való szüntelen rettegés időszakos megtorlásokhoz vezet, amelyek néha érzelmileg is motiváltak lehettek, s alkalomadtán roppant véresek voltak, bár tapasztalható bizonyos mérséklet is. Mindazonáltal a felkelések viszonylag ritkák, s a köztársaság végén is mindössze három olyan van, amely valóban nagy tömegeket mozgat meg. Ezek is csak azért tudtak valóban hatalmas méreteket ölteni, mert velük egyidejűleg a római seregek távoli frontokon voltak lekötve, s így nem fojthatták el csírájukban az eseményeket. Kr. e. 135-ben tört ki Szicíliában Eunus lázadása. Ez a szír rabszolga néhány ezer rabszolga élén elfoglalta Enna városát, ahol létrehozott egy független államot, amely pénzt veret, és rendszerét a hellenisztikus királyságok inspirálták (a lázadó vezér magát Antiochosnak is neveztette). A szomszéd városokat kifosztották, a lakosokat felkoncolták. A felkelésnek még további kihatásai is voltak Szicíliában, illetve még távolabb: Rómában és Campaniában. A heves elfojtás Róma részéről több légiót igényelt. Hasonló események azután később is megismétlődtek Szicíliában és Campaniában, éspedig Kr. e. 104-102-ben.

A leghíresebb felkelést harminc évvel később Spartacus vezette, Kr. e. 73-71-ben, s ez a kortársakat a hannibáli háború legsötétebb pillanataira emlékeztette. A hagyomány kétségkívül fel is magasztosíthatta a thrák vezér alakját más vezérek rovására, olyanokéra, mint amilyen Oenomaus és Crixus, akik közül az egyik gall volt, a másik pedig kimber. A felkelés a capuai gladiatores egyik ludusából indult ki, és végül is mintegy 150 ezer férfit és nőt mozgósított, akik megszöktek, kifosztották Dél-Itáliát, ahol súlyos vérengzést is végrehajtottak. Majd észak felé nyomultak, ahol azonban megfordulva, ismét délnek vették útjukat egy olyan stratégia alapján, amelyet nem igazán könnyű megérteni. A lázadók többségének kétségkívül az lehetett a célja, hogy visszatérjen eredeti hazájába: Germaniába és Galliába. Lehetséges, hogy kisebb számban szegény szabadok is csatlakoztak hozzájuk, és maguk a felkelők is úgy remélték, hogy *ex sociis,* vagyis a szövetségesek közül is átallnak majd egyesek hozzájuk. Ez a várakozás azonban igazán nem teljesedett be. A felkelés elfojtása így is sok erőt igényelt Róma részéről, többet, mint Gallia meghódítása, és a háború azzal ért véget, hogy megtorlásul és elrettentésül a rómaiak 6000 lázadót feszítettek keresztre a via Appia mentén.

Ezek a felkelések közös vonásokat mutatnak. A lázadások ott robbannak ki, ahol nagy a rabszolga-koncentráció, ahol sok a pásztor, ahol a rabszolgák eredeti kultúrája és vallásai kellőképp elevenek, mert etnikailag többségükben közel állnak egymáshoz. Olyan embereknek a tettéről van szó, akik ismerték a szabadságot, és azt szerették volna visszaszerezni. A lázadók nem vitatták a rabszolgaságot magát, csak szülőföldjükre szerettek volna visszatérni, vagy független államokat hoztak volna létre, olyanokat, amelyek hellenisztikus monarchiák példáját próbálták meg követni. A lázadók hadvezérei többnyire karizmatikus személyiségek voltak, akiknek irányításával a felkelők korábbi legyőzőiket és uraikat szolgaságra tudták kényszeríteni. A szegény szabadok nemigen csatlakoztak hozzájuk, de azért megpróbáltak maguk is hasznot húzni a helyzetből, még ha a rabszolgák céljaival nem értettek is egyet. Ezek a lázadások főleg a hellenisztikus regionális eszmékből táplálkoztak,

alapvetően Róma-ellenesek voltak, hiányzott belőlük mindenféle társadalmi reformprogram. Katonai sikerük főképp annak volt tulajdonítható, hogy a határokon lekötött római hadseregek csak késve tudtak ellenük eredményesen fellépni. Mindezek az események aligha a római rabszolgatartás válságát jelzik, hanem csak azt, hogy a korabeli állami berendezkedés nem tudott kellőképpen megfelelni a meglévő rabszolga-koncentráció támasztotta követelményeknek.

Ezt támasztja alá az a nyilvánvaló tény, hogy Spartacust követően a nagy felkelések ideje teljességgel lezárult. A rablók kisebb fosztogatásai, amelyekkel ezután még számolnunk kell, már jobbára csak helyi veszélyt jelentettek, a római társadalmat súlyosan semmiképpen sem fenyegették. A rabszolga viszont érdekelni kezdi az ambitiosit, a hataloméhes római politikusokat, akik ellenfeleik rabszolgáinak támogatásukért megígérik felszabadításukat. Clodiusnak sikerülni is fog közülük mintegy 150 ezret csapatokba toboroznia, már ha hihetünk ennek a propagandisztikusan hatalmasnak látszó számadatnak.

Az, amit ma a rabszolgavilág vallási és kulturális életéből meg tudunk ragadni, meglehetősen kevés és zavaros marad. Az első nemzedékek - úgy látszik - még megőrizték saját ősi kultuszaikat. Ezekben főként a keleti istenek és Dionysos kultuszai játszottak fontos szerepet, ahogy az például a felkelésekből ismételten kitűnik (Eunus jós és thaumaturgos = csodatevő, mágus, illetve *Dea Syria* papja; Spartacus kísérete Dionysost tiszteli). A rabszolgák tömeges Itáliába szállítása hozzájárult ahhoz, hogy ott otthonra találjon néhány többé vagy kevésbé egzotikus isten tisztelete, és megerősítsék Róma hellénizációját. Sajnos, elég nehezen értjük meg ezeknek a hatásoknak a módozatait, hogy például miként is lehet érzékeny egy itáliai rabszolga-tulajdonos valamely rabszolgájának eszméi iránt? Hogyan is adja át a rabszolgavilág nemzedékről nemzedékre a maga eredeti kultúráját? Mindez végül is a rabszolgák bizonyos kategóriái iránt jóval több megbecsülést feltételez, mint ahogy régebben gondolták.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk: a Kr. e. két utolsó évszázad Itáliájának gazdaságát a rabszolgatartó termelési mód dominanciája jellemzi, amely megfelel a termelőerők korábban nem tapasztalt felhalmozódásának a félszigeten. Ez a változás a munkaszervezés új típusát hozza magával, amely összetett, bonyolult struktúrát és részben hierarchiát vezet be az egymás mellett létező különféle termelési formák viszonylatában. Vidéken a kisbirtok súlya nagyon eltérő régiónként, a feles vagy teljesen bérletbe adott birtokok mellett kifejlődik a rabszolgatermelés is a maga eltérő változataival. így lényeges eltérések vannak a legeltetés extenzív szisztémái, valamint a villa-, vagyis az intenzív rendszer között. A városban, de vidéken is, a kis kézművesműhely mellett kifejlődik a manufaktúra szisztémája, amely rendszer fontos pillanatot jelez a város és a vidék közti gazdasági differenciálódásban és a nem mezőgazdasági jellegű munka autonómiájának megerősödésében, éspedig éppen a mezőgazdasági munkához való viszonyában. Ez a manufaktúra, amely lényegében a kerámia vagy az építőanyag termelése körül koncentrálódik, ahhoz hasonlóan működik, mint a villa, amely valóságos mezőgazdasági termelési manufaktúra: ez lehetővé teszi, hogy tömeges mértékben elválasszák egymástól a termelőeszközöket és magukat a termelőket, legfőképpen a rabszolgák esetében, akik a szabadok

mellett nagy számban dolgoznak a manufaktúrákban. így egy és ugyanazon tőkevállalkozásban egymás mellett működhet a szabad és a rabszolga-munkaerő, lehetővé téve a szériaszerű, nagy mennyiségű tömegtermelést.

FOGALMAK

ambitiosi
colonus
familia urbana
gladiator
ingenui
legio
liberti
ludus
manufaktúra
patriarchális rabszolgaság
servi
vernae
via Appia
villae rusticae

• KRONOLÓGIA

135-132 Eunus vezette rabszolgafelkelés Szicíliában
104-102 Rabszolgalázadás Szicíliában és Campaniában
73-71 Spartacus vezette rabszolgafelkelés

Ipar és kereskedelem

AZ IPAR ÉS A SZABAD, VALAMINT A RABSZOLGA-MUNKAERŐ

Az itáliai ipar egyik jellemzője a termelési centrumok szétszórtsága. Megszámlálhatatlanul sok kis- és közepes vállalkozás van, amely a helyi piacra termel. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy az antik városállam nem termelő központ, hanem valójában csak fogyasztói hely. Mára azonban ez az elmélet darabokra hullott szét. Az archeológia azt támasztja alá, hogy sok iparos volt a városokban, és hogy maga Róma is elsőrendű jelentőségű gazdasági termelő központ volt. Százhatvan iparostestületet számoltak meg itt, miközben a 13. században Párizsban csupán 101 volt, Firenzében pedig a 15. században mindössze 99. Ezek egyaránt lehettek kereskedők, iparosok és kézművesek, kisvállalkozók (pékek, halárusok, mészárosok és hentesek, borbélyok, kötélverők, aranymívesek, könyvkereskedők, ácsok, textilfestők stb.), akik vagy rendelkeztek saját műhellyel, vagy pedig béreltek műhelyeket, üzlethelyiségeket, és vagy bérmunkásokat, vagy rabszolgákat alkalmaztak. Különösen sok köztük a fogadós (például Pompeiiben van egy kb. ötven főt befogadó kocsma!). Ha az iparosok helye a társadalomban szerény maradt is (a lakosság mintegy 10 százalékát szokták ide sorolni), mindazonáltal a Kr. e. 1. század végére kibontakozik egy olyan városi iparos-, termelői szféra, amelyet egyelőre épp csak kezdünk megismerni. Róma ekkorra már egy olyan óriásvárossá vált, amely rendkívül összetett és differenciált társadalommal rendelkezik.

A főváros lakosainak száma a köztársaság végén vita tárgya marad. A Kr. e. 1. század végén a becslések 800 ezer és 1 millió 300 ezer között mozognak. A római polgárok és családjuk száma a felszabadítottakkal együtt talán az ott helyben lakással rendelkező népesség mintegy felét teheti ki, mindazonáltal az itt élő rabszolgák és idegenek száma is csupán feltételezésen alapul. Egy tény biztos: Kr. e. 130 és 30 között a Város népessége figyelemre méltó módon megnőtt (talán meg is kétszereződött), és ennek megfelelően Róma hatalmas kozmopolita város lett. Ebben sem a plebs, sem a fortiori a lakosság egésze nem alkotott monolitikus tömböt. Polgárok, peregrinusok, felszabadítottak, rabszolgák forgolódtak itt naponta egymás mellett. Mindegyik kategória egy valóságos mikrotársadalom volt. A polgárokból álló plebs ugyan jogilag homogén csoportnak látszik, amelynek számolhatunk egyfajta kollektív tudatával, ám ez a kategória mégsem olyan, hogy vele kapcsolatban egy jogi vagy censusi kritériumok alapján meghatározható rendről lehessen beszélni. Ez nem valamiféle társadalmi „osztály", nem is egy „középosztály" vagy egy „lumpenproletariátus". Az ide tartozók foglalkozása és jövedelme igen eltérő. Nem az ingyenélők hadáról van szó, akiket az állam látott volna el olcsó vagy ingyengabonával. Kételkedhetünk benne, hogy mindegyik család képes lett volna biztosítani mindennapos fennmaradását a frumentatióval (gabonaellátás) és a sportulával (eredetileg: ételeskosárka, átvitt értelemben: ételajándék). Ellentétben a régebben elfogadott hagyományos képpel, a „köznép" egy tekintélyes hányadának dolgoznia kellett, s ezen dolgozó tömegen belül is igen jelentős különbségek voltak. Ha a cives és a nem cives, vagyis a „polgár" és a „nem polgár" közt igen nagy jogi szakadék volt is, ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna egyéb, a jogi státust alkalmanként átfedő más törésvonalak is a lakosságon belül. Sok polgár jóval szegényebb, mint bizonyos idegenek vagy felszabadítottak, és az ún. plebs frumentaria, vagyis a „gabonaosztásból élő köznép" sok tagja is valójában az ő munkájukból húzott hasznot és jövedelmet, nem pedig csupán az állam segítségéből és a klientelizmusból. Jóllehet jelent bizonyos kockázatot a népesség gazdasági hierarchiáinak megrajzolása, mégis számos réteget lehet megkülönböztetni.

A hierarchia tetején helyezkedtek el a negotiatores (pénzemberek, búzakereskedők, luxustermékekkel üzletelők, nagyobb földvagyonnal rendelkezők), akiknek megvan a 400 ezer HS-nak megfelelő patrimoniumuk, vagy abból csak kevés hiányzik, de akik nem tudnak vagy nem akarnak integrálódni a lovagrendbe. Ezután azonban mindenképpen egy jelentős „középréteg" következett, amely megszámlálhatatlan kereskedőből és iparosból, illetve kézművesből állt össze, aki szabad vagy felszabadított volt. Ezek éves jövedelmét minimum 800 HS-ra vagy azt meghaladó összegre szokás becsülni, ami jól szituált embereknek tünteti fel őket a szegényekhez képest, de szegényeknek a gazdagokhoz képest, mert egy mérsékelten tehetős senator éves jövedelme 100 ezer HS lehetett évente. Ehhez a réteghez tartozóan a butikosnak volt egy üzlethelyisége, ami lehetett saját tulajdon, de bérlet is. Ezek az emberek voltak a tabernarii, akik egy elitet alkotnak. Ok az elsők, akik eladósodva - minthogy érzékenyek a pénzváltozásokra és a kamatmódosulásokra, a bérletek szabályozására, s közvetlenül érinti őket a Város ellátása - azonnal hangot adnak

elégedetlenségüknek. Az ő collegiumaikat célozzák meg az agitátorok (Catilinát és Clodiust vádolják azzal, hogy őket manipulálják).

Mindezek alatt helyezkedett el egy egész proletariátus, amelyre az infima plebs elnevezést szokás használni. Ez kétségkívül nehezen élt meg a klientelizmusból és az állami segítségből, úgyhogy saját munkájára is számítania kellett. Róma nagy mennyiségben alkalmazott is nem kvalifikált munkaerőt (főleg az építkezésben), s itt a szabad bérmunkások gyakran egymás mellett kerültek felhasználásra a rabszolgákkal, anélkül azonban, hogy a munkaerőnek valamiféle modern értelemben vett konkurenciájával kellene számolnunk. A bérük, amelyet 400 és 800 HS közé kell becsülni, lehetővé teszi számukra, hogy a lét szélén tengessék életüket. Volt persze egy lumpenproletariátus is, amely meglehetősen sűrűn látogatja Róma utcáit (ezek szegények, gazdátlan felszabadítottak, szökött rabszolgák, mindenféle rablók). Ezeknek többnyire nincs szállásuk, hanem Róma tolvajtanyái és hidjai fogadják be őket, s néha ezek szolgáltatják az agitátoroknak azokat a csapatokat, amelyek kis fizetség ellenében működtethetők a fennálló hatalommal szemben (Clodius manipulálja például ezt „a piszkos söpredéket" - ahogy Cicero mondja).

Minket persze most nem annyira ezek az alsóbb rétegek érdekelnek, hanem a kisebb-nagyobb vállalkozások. Lehetséges, sőt valószínű, hogy ezek közül sok valójában egyetlenegy tulajdonos műhelye volt. A skála azonban igen széles kellett hogy legyen. Akár egy kisiparoshoz, akár egy „céghez" tartoztak is a vállalkozások, a termelési mód és a fejlődés iránya érezhetően mégis mindegyikben hasonló vagy éppen azonos volt. Ez azt jelenti, hogy a rabszolgamunka tesz szert a legnagyobb jelentőségre, noha egyáltalán nem válik kizárólagossá, miként régebben alaptalanul gondolták. Létezik sok független, eleve szabad vagy felszabadított iparos is, bár az utóbbiak között szép számmal vannak olyanok is, akik patronusuk javait kezelik és hasznosítják. Ott, ahol megvan a munkaerő koncentrációja (pl. az arretiumi fazekasság esetében), a rabszolgák a szabad bérmunkások oldalán tevékenykednek, akik gazdaságilag nagyon közel állnak hozzájuk. Néhány termelési részfeladat kivételével a munka fel van osztva. A feladatoknak ez a megosztása pedig lehetővé teszi, hogy a kényesebb feladatokat esetenként a nem kvalifikált munkaerő is elvégezhesse néhány szakember irányítása alatt, bár a korszak itt foglalkoztatott rabszolgamunkaereje felkészültségében és ismereteiben nem feltétlenül alábecsülendő.

Az újabb kutatások aláhúzzák annak a változásnak és fejlődésnek a jelentőségét, amely Rómában és Itália-szerte igazából a Kr. e. 2. és 1. század folyamán teljesedik ki, és amely a tradicionális házi- és kézművesipar struktúrája felől közelít a független vállalkozások megszületése felé, és ennek megfelelően létrejön valamiféle nem modern értelemben vett kereskedő, sőt ipari „burzsoázia" is. Sajnálhatjuk, hogy erről a tárgyról mindmáig nincs egy igazán megbízható átfogó tanulmány, amely minden lényeges kérdésben megfelelő eligazodást tenne lehetővé, bár az előmunkálatok ehhez az összefoglaláshoz már többé-kevésbé megvannak. így nagy vonalakban a következő kép rajzolódik ki a nyersanyagokról, illetve szállításuk, feldolgozásuk és a létrehozott termékek eladása tekintetében:

Az első feldolgozott anyagok természetesen a föld termékei voltak, és helyből

származtak: gyapjú, len (textiliparhoz), fa (épülethez, fűtéshez, hajóépítéshez), olaj (világításhoz, egészségügyi termékekhez), kő, agyag (épülethez, kerámiához). A fémek viszont már egy olyan nagykereskedelem tartozékaként jelennek meg, amely néha távoli területekkel bonyolódik le, gyakran egészen a történelem előtti időszaktól kezdődően. Az Elba-szigeti vastól eltekintve, a fémek túlnyomó többsége mindig is a tengeren túlról érkezik Itáliába: a hispániai, a britanniai és a gall bányákból. A hódítás és az impérium Romanum kialakulása mindennek minden korábbi időszaknál szabadabb utat biztosított.

Részben a lakosság számbeli gyarapodása, részben a nagyvárosok lélekszámának erőteljes megnövekedése az agrár- és az élelmezési szektor különösen dinamikus kibontakozását idézte elő néhány területen. A bor és az olaj a leginkább piacosodott élelmiszer-ipari területhez tartozik. A pékség különösen mindenütt jelen van. A garum pedig, azaz a sós halszósz vagy mártás elengedhetetlen ételízesítő lesz, amelyet ipari méretekben kezdenek előállítani.

Egészen imponáló a kerámiaüzemeknek: a figlinaenek a felfutása, amelyeknek rendkívül széles piaca van, mert az építkezés hatalmas mennyiségű téglát és cserepet is igényel. A termékeknek egy bizonyos száma, mint például a boros- és az olajos-amphorák közvetlenül kötődtek a mezőgazdasági termeléshez, azokkal a műhelyekkel, amelyeket többnyire magukon a birtokokon létesítettek. Ami az amphorákat illeti, ezek nélkülözhetetlen tárolóeszközök mind az elraktározás, mind a szállítás számára, legyen szó akár folyékony, akár ömlesztett termékekről. Itt megfigyelhető, hogy Itáliában előbb a görögök amphoráit használták (19 liter), majd utánozták, mint például a kósi amphorákat, később azonban az itáliaiak kialakították a maguk típusát (26 liter) ezen a téren is, éspedig abban az ütemben, ahogy meghódítják a világot. Hasonló változást lehet megállapítani a házi használatra szánt kerámiában: miután hagyományos hellenisztikus edényeket állítottak elő, ezt követőleg Itália nagy szériában gyártja saját campaniai kerámiáit. Noha ezek a termékek szerények, élvezik a „birodalmi" piac előnyeit, és elterjednek a tengeren túl is. A Kr. e. 1. században bizonyos technikai változtatás következik be: a feketemázas kerámiát felváltja a vörösmázas kerámia. A nagy központ Arretium, ahol 90 műhelyt ismerünk. A többség 10-nél kevesebb fazekast alkalmaz, de néhánynak 60 alkalmazottja is van: rabszolgák vagy szabadok. Néhány műhely mintegy „szövetkezetekbe" tömörül, s egyesek közös kemencét és öntőformákat használnak. Az előállított mennyiség és a formáknak a szabványosítása megengedi, hogy „ipari" termelésről beszéljünk. A figlinae és a kerámika manufaktúrái mindenütt jelen vannak, s az agyagbányák szomszédságában kerülnek felállításra, s még az a tendencia figyelhető meg velük kapcsolatban, hogy közelítenek a nagy fogyasztású városi piacokhoz, főleg Rómához. Néhány manufakturális termék teljes lendületben is van a Kr. e. 1. században, mint például az említett arretiumi kerámika, valamint az eddig még nem érintett capuai bronzok előállítása.

A textiltermelés eredetileg lényegében szintén a házi gazdaság területéről származik (a fonást és a szövést az asszonyok végezték otthon), de létezik egy specializált termelés is, amely kereskedelmi céllal történik, s amely földrajzilag igen kitér-

jedt volt. Az alapanyagot adó juhtól, illetve a birkától egészen a ruhakereskedésig bezárólag az egyes „textilipari" vállalkozások bizonyos esetekben „integrálódtak" is (például ahogy az a tarentumi gyapjú kapcsán megfigyelhető).

A fémipar főként házi eszközöket és katonai felszereléseket állított elő. Az aranyat és az ezüstöt vagy pénznek dolgozták fel, vagy aranymíves célból munkálták meg. Az importált ércek kiolvasztása különféle helyeken történt. Az elbai vasat félig nyers rudak formájában szállították Puteoliba, ahol kovács rabszolgák tömege dolgozta fel szerszámoknak, fegyvereknek. A nagykereskedők, akik a rudakat is szállították, ezt követően a késztermékeket is exportálták szerte a világon.

Az építkezések és a közmunkák jelentették az antikvitás egyetlen igazi tömeges beruházását. Az urbanizáció és a félsziget mint birodalmi központ felé áramló gazdagság következtében az építőipar igazi virágzásnak indult: a luxusdomusok és -villák az uralkodó körök kiváltságosán kezelt beruházásai voltak. Az **insulae** mint valamiféle olcsó bérű lakásokat biztosító lakónegyedek a Kr. e. 2. században látszanak feltűnni. Ami a köz- és állami munkákat illeti, az állam és az euergetizmus, vagyis a jótékonykodás, amely ekkoriban alapvetően magánszemélyekhez kapcsolódott, ezeket ebben az időszakban megsokszorozta (templomok, utak, vízvezetékek, **porticusok,** vagyis oszlopcsarnokok, utcák, csatornahálózatok, **basilicák,** gabonaraktárak, piacok, hidak, kikötők, **forumok** stb. létesültek ebben az időszakban). Különösen kiváló volt a kereskedelem kiépülő infrastruktúrája, mert egészen jó volt a szárazföldi kommunikáció rendszere (kövezett utak és útvonalak). Ez a hálózat a romanizado ütemében terjedt. Mégsem kell azonban az utak gazdasági jelentőségét túlbecsülni: a híres utak ugyanúgy szolgáltak politikai és stratégiai megfontolásokat, akárcsak kereskedelmi célokat. A szárazföldi szállítás kettős nehézséggel járt ekkortájt: lassú volt és drága. Lényegesen kifizetődőbb volt a vízi szállítás. A folyók és a part menti lagúnák többsége hajózható volt Itáliában, mert a lapos fenekű hajók merülése nagyon gyenge volt, kedvezett az ekkori vízi forgalomnak. A folyami utakat főleg a nehéz és súlyos árukhoz volt célszerű használni. Gyakran ezek az útvonalak, beleértve a folyami szállításokat is, határozták meg a kifejezetten termelői feladatkört ellátó villae fekvését is. Ugyancsak fontos szerepet játszott a part menti szállítás, illetve az ilyen jellegű kereskedelmi hajózás.

FOGALMAK

amphora
basilica
cives
collegium
figlinae
forum
frumentatio
garum
infima plebs
insulae
negotiatores
Patrimonium
patrónus
peregrinus
plebs
plebs frumentaria
porticus
sportula
tabernarii

RÓMA ÉS ITÁLIA MINT VIRÁGZÓ KULTURÁLIS ÉS KERESKEDELMI CENTRUM

Róma és Itália a Kr. e. 2. században hatalmas mediterrán nagyhatalommá vált, majd pedig az 1. században az egész Földközi-tenger medencéjének politikai és gazdasági központjává emelkedett, s fokozatosan vagy még inkább hatalmas ütemben egy óriási terület, több kontinens találkozásának centrális csomópontjává lett, ahová a tengeri utak mindenfelől irányultak és futottak (Itália felé vezetett az út Hispánia-Szicília, valamint Gallia felől, Afrikából csakúgy, mint a Balkán vagy a Kelet és Egyiptom irányából, illetve az ezek közti érintkezések is részben Itália közvetítésével valósultak meg). Mindazonáltal a régi tengelyek szintén megmaradtak, főleg a Kelet-Mediterráneumban, és a tengeri tevékenység továbbra is inkább az itáliaiak (Campania, Magna Graecia), valamint az idegenek ügye volt (görögök, keletiek és punok), mintsem a szó szorosabb értelmében vett rómaiaké. Egészen Kr. e. 146-ig a punok azok, akik biztosítják a Karthágó-Róma kereskedelmet. A tengeri technikák és a hajózási-kereskedelmi módszerek jórészt görögök. Tarentum és Neapolis régi, görögökre visszamenő kikötői még hatalmasak a Kr. e. 2. században is, de azután hanyatlani kezdenek, s jelentőségüket, szerepüket mindinkább átveszi Brundisium és Puteoli (ahol 246-ban, illetve 194-ben coloniák létesülnek). Brundisium hídfő volt a Balkán és a Kelet felé, Puteoli pedig Itália legnagyobb kikötője lesz, mert a Kr. e. 1. században ez Róma igazi kikötője. A politikai központhoz közelebb fekvő Ostia természetes feltételei (homokzátony, a Tiberis lerakódása) túlságosan sok nehézséget okoznak, hogysem ott a teljes kikötői tevékenység maradéktalanul kifejlődhessék. Viszont Róma folyami kikötője a fórum boarium közelében már ekkor mind intenzívebb folyamhajózási tevékenységet bonyolít le. Az Adriai-tenger belső körzetében viszont Aquileia az, amely egyre jobban kezd hasznot húzni a kontinens Európával folytatott kereskedelméből.

Egyáltalán: a köztársaság kereskedelme prosperál és virágzik, kihasználva Itália meggazdagodását, Rómának a Mediterráneum feletti uralmát és a pénzgazdálkodás széles körű elterjedését és kiteljesedését. A felvirágzásnak mégis mértéket és gátat szab a hagyományos római gyakorlat és mentalitás, amelyben jól megfigyelhető a tezaurációra, a pénzfelhalmozásra való hajlam, a földvásárlás előtérbe állítása, továbbá az improduktív beruházások előnyben részesítése. Sajnos, kevés felvilágosítás áll rendelkezésünkre a kereskedő emberekről és vállalkozásaikról, de az biztos, hogy több szintet lehet megkülönböztetni. A helyi és a regionális kereskedelem főként élelmet szállított, valamint ipari alaptermékeket. Ez Itáliában mindenütt aktívan működött (a nundinae szabályos piaci vásárok voltak, a macellumok pedig a városokban kialakított piacok).

A korabeli Róma és Itália természetesen kihasználja a nemzetközi kereskedelem mediterrán integrációját is, amelynek keretében a gazdagság egyre jobban főként Rómára és az Appennin-félszigetre koncentrálódik. Szó sincs persze valamiféle mai értelemben vett „közös piacról", sem pedig egy következetesen kiérlelt nemzetközi kereskedelmi politikáról, ám az uralmi pozícióban lévő hatalom által foganatosított

intézkedések kétségkívül egyfajta egységesülés irányába mutatnak. Róma felújította a rhodosi tengeri jogot, rákényszerítette a provinciákra is a maga vámstruktúráit, mint például a portoriát, vagyis a kikötővámot, létrehozta Délos szabad kikötőjét, amely a nemzetközi kereskedelem Rhodost közömbösítő gócpontja lett. Korinthos és Karthágó lerombolásával is Róma valójában nagy horderejű kereskedelmi kihatású intézkedést foganatosított, amihez egyéb körülmények is társultak. Az ezüstdenarius nemzetközi devizává vált, a sestertius pedig gyakorlati váltópénzzé, az általános átszámítás mércéje lett (1 HS = 4 as = 1/4 denarius). Igaz, Rómának mindeközben súlyos harcot is meg kellett vívnia mind a fosztogató banditizmus, mind pedig a kalózkodás ellen, amely utóbbi jelenség mintegy járványszerűen terjedt el a köztársaság utolsó századában. Ez azonban szintén nem a gazdasági élet súlyos válságának a jele, hanem csak arra utal, hogy a régi városállami keretekből kinőtt római világhatalom képtelen immár tökéletesen megfelelni a hatalmas területi kiterjedésből adódó feltételeknek, követelményeknek. Hogy valóban erről van szó, azt éppen az igazolja, hogy Rómának végül is sikerül szavatolnia a tengerek biztonságát és szabadságát. Előbb M. Antonius Kr. e. 102-es ciliciai hadjárata irányul a kalózok ellen, majd egy 100-as törvény Róma összes szövetségesét és barátját megpróbálja összefogni ellenük, s végül 67-ben Pompeius szabadítja meg tőlük a tengert egy gondosan megszervezett hadjáratban, amely a hatalom koncentrációjának szinte egészen új fázisát nyitja meg Rómában. A kalózkodás ugyan még ezután is felüti esetenként a fejét, de csak Róma politikai válságának jeleként, mert e jelenségek a polgárháborúk kísérői.

Persze voltak azért nemkívánatos gazdasági körülmények is, amelyek árnyékot vetettek a köztársaság utolsó évszázadára. A kereskedelmi mérleg egyensúlya Itália és a mediterrán világ többi része között nem teljesen harmonikusan alakult, mi több: romlani látszott. Itália egyre inkább többet importált, mint amennyit exportált. A deficit a köztársaság végén abból a tényből kifolyólag adódott és nőtt meg, hogy fokozódott a luxustermékek importja, s ez odahatott: a nemesfém kezdett kiáramlani Rómából és Itáliából, vagyis érvényesült az ún. Bodinus-törvény (Nicolet). Még ha sok is ezen a területen az ún. Rhómaioi (ez a kifejezés nem annyira az eredeti „római lakosokat" jelöli, mint inkább azokat az itáliaiakat, akik Kr. e. 88-at követően nyerték el a római polgárjogot), a legjövedelmezőbb luxustermékek kereskedelme átmegy az egyiptomiak és a szíriaiak kezébe, akik Puteoliban telepednek le kultuszaikkal együtt. Ez a pénzkiáramlás főleg az előkelőbb körök eladósodását idézte elő, ami fokozta a politikai rendszer nem kielégítő működését, anélkül hogy valóban mélyreható gazdasági krízist okozott volna. Az előkelők közül is csak azok jártak rosszul, akik egyfelől nem részesültek a korszak hadizsákmányaiból, másrészt nem tudtak bekapcsolódni a kereskedelembe elavult gazdaságaik vagy egyéb okok miatt. Mert egyébként a meghódított görög föld épületeinek kifosztásával megszerzett műkincsek, de azok is, amelyeket a hellén művészektől rendeltek meg, ekkoriban ugyancsak nagy nyereséget hoztak a műkincs-kereskedelemben. A gazdag itáliaiak ezekkel töltötték meg ekkoriban lakásaikat. F. Coarelli, a kiváló olasz tudós feltételezi, hogy ezek a szobrok és más díszítőobjektumok a visszatérő hajók fuvar-

díjául szolgálhattak. O azt is megkísérli fölbecsülni, hogy mekkora is lehetett ennek a műkereskedelemnek a volumene és a jelentősége. Ehhez a tudós annak a köztársaság végén elsüllyedt mintegy 30 hajónak a rakományát vizsgálta meg, amely Görögország és Itália között került elő a tenger mélyéről. így például a matidiai hajóroncsban, amely az 1. század kezdetére datálható, s amelyet 1907-ben fedeztek fel Peiraieus (Pireus) vidékén, mintegy tíz oszlopfőt és -bázist tárva fel benne, továbbá szobrokat és márvány-kratérokat, óriás kandelábereket, bronz díszítőszobrokat és -elemeket, fogadalmi reliefeket stb. Mindez aligha kerülhetett ki egyetlen üzemből vagy műhelyből, és az egészet mintegy 875 ezer HS-ra becsülik. Nem lehetetlen - miként Coarelli javasolja -, hogy a római arisztokratáknak nagyon nagy hajóik voltak mezőgazdasági termékeik szállítására, s ez a körülmény megengedte nekik, hogy a visszaúton a Tirrén-tenger partjára műkincsek érkezzenek, mint például azok a szobrok, amelyekkel Cicero ékesítette fel a maga Formianumát, azaz formiaei villáját. Ezekről a műkincsekről tudjuk, hogy a Gaetai-öbölben rakták ki őket annak a Lentulusnak a hajójából, aki talán a Kr. e. 49-es consullal azonosítható: L. Lentulus Crusszal.

Az archeológia bő anyagot kínál arról, hogy Róma és Itália a magas művészi színvonalon álló építészet kiemelkedő szintjére jutott el a köztársaság utolsó két századában, ami ugyancsak nem vall alapvető válsághelyzetre. Itália csakugyan azt tapasztalja meg a Kr. e. 2. században, hogy megsokszorozódnak a luxusvillák, miközben a helyi arisztokraták igyekeznek maguk is átvenni azt a szokást és életmódot, amelyet Róma előkelőségei már előzőleg fölvettek. Ráadásul a Krisztus előtti utolsó két században épül meg Közép-Itáliában egy sor grandiózus közlétesítmény is, amelyet manapság úgy szokás számon tartani - éspedig joggal -, hogy ez Latium hellenisztikus architektúrája: elég emlékeztetni Praeneste gigantikus templomegyüttesére, amelyet ma jó okkal a Kr. e. 2. évszázad utolsó évtizedeire szokás datálni, és amelyet egy mindössze közepes nagyságú város arisztokráciája finanszírozott, mert ez a monumentum a római colonia Kr. e. 1. századi telepítése előtt épült meg, azaz mindenképpen a későbbi, ún. „sullanus architektúra" megjelenése előtt. Ez jól mutatja, hogy a hódításnak nem csupán a szűkebb római arisztokrácia látta hasznát, hanem egész Itália vezető körei is, ami szintén ellentmond a köztársaság általános válsága régebbi teóriájának.

Az elmondottakból összességében kitűnik, hogy Róma és Itália a Krisztus előtti utolsó két század folyamán egyáltalán nem egy mélyreható gazdasági válságon ment keresztül, hanem inkább egy nagyon számottevő gazdasági átalakuláson, amelyet újabban - némi túlzással - „igazi gazdasági forradalomnak" is szoktak minősíteni. Annyi biztos, hogy az adott időszakban globális átalakulás megy végbe, amely nem csupán a mezőgazdaságot érinti, hanem a gazdaság más szektorait is. Ezt a változást a birodalom kialakulásának és gyarapodásának megfelelően a csereértékek dinamikus termelése, jelentőségének növekedése jellemzi, amit két, egymást kiegészítő mozzanat fejez ki: egyfelől a mezőgazdasági termékek kereskedelmi értékesítésének felerősödéséről van szó, és arról, hogy a mezőgazdasági tőke innentől kezdve nem csupán a földbe ruház be, hanem szemmel láthatólag a kereskedelembe és a manufakturális iparba is; másfelől az is megfigyelhető, hogy ezzel párhuza-

mosan a kereskedő és a pénztőke autonómiája is növekvő mértékben megerősödik, ellenőrzése alá vonva a termelés egy kiterjedt részét. Az a körülmény, hogy ez a tőke hosszú távon végül is többé vagy kevésbé a földből eredt, nem változtat semmit sem ennek a relatív autonómiának az elvén: nyilvánvaló, hogy ebben a korszakban a mezőgazdasági többlettermék közvetlenül vagy közvetve a pénztőke eredeti felhalmozásának fő forrása abból a célból, hogy a haszon egy jelentős része újra be legyen ruházva a földbe.

Az is egészen nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között színre lép a sokoldalú üzletember. Ennek felel meg a korszak egyik fontos és jellegzetes személyisége: a negotiator, aki kereskedő, uzsorás, pénzember és földtulajdonos egyszerre. Nem pusztán kereskedőt kell tehát benne látnunk, mint régebben tették. Egy korlátozó meghatározás szerint ugyanis a negotiatort meg kell különböztetnünk a mercatortól, mert a köztársaság idején csak ez utóbbi kifejezés jelölte igazából a kereskedőt. Ugyanakkor a negotiator sem pusztán pénzember, vagyis olyan valaki, aki kizárólag a pénzforgalomban vesz részt. Valójában ezek a személyek igen komplex tevékenységet folytattak. Kitűnik ez abból is, hogy például a híres lovag negotiatores csak teljesen érintőleges módon foglalkoztak a kereskedelemmel, miközben maga a pénzügyi tevékenységük valójában szoros kapcsolatban állt a földdel is, amelybe nagy beruházásokat végeztek, s végül is nagyon hasonló gyakorlati tevékenységeket folytattak, mint amelyeket a senatori körökből úgyszintén jól ismerünk. A negotiator tehát igazából „tőkebefektető" volt, aki a legkülönfélébb lehetőségekkel élt, s egyáltalán nem csupán „kereskedő" volt. Pontos helyek tanúsítják a negotiatorok sokirányú tevékenységét, amely azonban - a senatorok feladatkörétől eltérőleg - nem kötötte őket Rómához, hanem fontos szerepet játszottak a provinciákban is, ahol mintegy társaságokba tömörültek, a római polgárok helyi conventusába. Számszerűen nem elhanyagolható csoportokról van szó, mint azt Sallustius egyik közlése is igazolja. Eszerint a 2. század végi, Iugurtha elleni háború idején Cirtában elég sokan voltak ahhoz a negotiatores, hogy megmentsék Adherbalt a végső kudarctól, megóvva a várost Iugurthával szemben. Ugyancsak nagy számban éltek itt más városokban is, amit más tekintetben a romanizáció jeleként is értelmezhetünk (Vaga, Utica).

Rómában tehát a köztársaság végére kialakult egy tőkeerős mezőgazdaság, amellyel szorosan összefonódott a kellő autonómiával rendelkező kereskedelmi és pénztőke, s ez addig ismeretlen szintre emelte Róma és Itália gazdagságát és gazdaságát egyaránt, anélkül azonban, hogy általános válságba sodorta volna a hagyományos kis- és középparaszti gazdálkodást, amely mind önellátó jellege, mind a tervszerű coloniaalapítások révén fenn tudott maradni Itália-szerte mindenütt, még ha egyes területeken érzékelhetőbb volt is a térvesztése. Bár a gazdálkodásnak szinte minden területén előretört a rabszolga-munkaerő, ez nem fosztotta meg a szabadokat a munkalehetőségtől, mert csaknem minden ágazatban megtaláljuk őket, akár mint önálló termelőket, akár mint bérlőket vagy mint bérmunkásokat. A hagyományos történeti képpel ellentétben igazi ingyenélő „lumpenproletariátussal" ekkor még csak nagyon kis mértékben találkozunk akár Rómában, akár más itáliai nagyvárosokban.

FOGALMAK

conventus
denarius
forum boarium
kratér
macellum
mercator
negotiator
nundinae
portoria
provincia
rhodosi tengeri jog
Rhómaioi
sestertius

KRONOLÓGIA

264 Colonia létesül Brundisiumban
194 Colonia létesül Puteoliban
102 Ciliciai hadjárat a kalózok ellen
100 Törvény a kalózok elleni fellépés összehangolására
67 Pompeius megtisztítja a tengert a kalózoktól

Róma és Itália szellemi kultúrájának fellendülése

Róma és Itália ekkor nemcsak gazdaságilag válik egyre fejlettebbé és erősebbé, hanem az anyagi kultúrához egy mind magasabb rendű szellemi civilizáció is társul. A hódító Róma mindinkább magáévá teszi és a saját arculatához igazítja a görögség és a hellénizmus egyik legfőbb kulturális kincsét: a filozófiát is, amelynek római asszimilációját mindenekelőtt Lucretius és Cicero életműve bizonyítja, aki utóbbi egyúttal a korszak egyik politikailag is kiemelkedő és meghatározó személyisége, habár közelről sem annyira, mint amennyire ezt szerette volna magáról elhitetni.

A cicerói életút azonban messzemenően igazolja, hogy a görög filozófia római elsajátítása nagyfokú tudatossággal zajlott le, legalábbis az elit, vagyis a senatorok és a lovagok köreiben. Valóban, Cicero igen korán elmélyült a görög filozófiai iskolák tanulmányozásában. Erről egyik kései munkájában nyilatkozik, abban, amelyik az istenek természetéről szól *(De natura deorum)*. Innen tudomásunk van róla, hogy időrendi sorrendben először a sztoikus (stóikos) Diodotost hallgatta, akivel egészen annak haláláig, vagyis Kr. e. 59-ig kapcsolatban maradt. Sajnos azonban számunkra nehezen ragadható meg, hogy ez a filozófus a saját tanításával mennyiben is hatott magára Ciceróra, aki a későbbiekben az Akadémiához tartozó larissai Philónnal került szorosabb kapcsolatba. Vele való megismerkedése Kr. e. 86 táján történt, s élete végéig úgy tekintett rá, mint tulajdonképpeni mesterére. Cicero magát ezért is mindig az Akadémia iskolájához sorolta, amelynek világpolgári és meggyőződéses szabadságeszméje minden dogmatizmussal szemben igazán rokonszenvesnek mutatkozott számára. Hasonlóképpen nagyon vonzó volt Cicerónak az a vitaművészet, amelyet ugyanez a Philón képviselt, s amelyre a római politikus a maga szónokképzési elképzelését is alapozta. Cicero harmadik tanáraként az askaloni Antiochost nevezi meg, mint aki megújította Platón régi Akadémiáját, illetve megpróbálta az

Akadémia tanítási rendszerét összebékíteni a **Peripatoséval,** vagyis az aristotelési szisztémával, továbbá a **Stoáéval** is. Cicero 76-ban hat hónapig hallgatta is Antiochost Athénben. A negyedik mester Cicero számára Poseidónios volt, akit 78-77-ben Rhodoson hallgatott, s valószínűleg ez utóbbi volt rá a legnagyobb szellemi hatással. Ez a filozófus volt ugyanis az, aki Cicero figyelmét leginkább ráirányította a teológiai, a kozmológiai és az asztronómiai problémákra. Ugyanakkor Cicero tájékozódásába belefért még az epikureus sidóni Zénón is, akit ugyancsak Athénben hallgatott, éspedig magának a larissai Philónnak a tanácsára. Persze az epikureus mesternek a dogmatikáját személy szerint mindig is elvetette, ahogy általában egész életében kitartott egyfajta Epikuros-ellenesség mellett, még ha Epikuros követőinek városias műveltségében személy szerint sok rokonszenves vonást talált is, amiért több epikureust emberileg jobban kedvelt, mint nem egy pedáns stóikust. Cicero mégis elsősorban sok klasszikus filozófiai szöveget olvasott, olyanokat, mint Platón dialógusai és a hozzájuk kapcsolódó kommentárok, továbbá Xenophón vagy Aristotelés, illetve Theophrastos egyes művei. Cicero mindig is tűvé tette barátai könyvtárát, hogy ezeket vagy a hozzájuk hasonló alkotásokat felkutassa, nem feledkezve el a bölcs mondások akkoriban divatos gyűjteményeiről sem.

Mindez jól mutatja, hogy Cicero valóban széles körű filozófiai tájékozottsággal rendelkezett, jól ismerve mindazokat a filozófiai iskolákat, amelyek erősen hatottak Rómában, különösen a köztársaság utolsó két századában. Igaz, Rómát nem szokás a filozófia őshazájaként tekinteni, ám ma már ismert, hogy Itália földjén a görög bölcselet a maga legkülönbözőbb irányzataival elég hamar polgárjogot nyert, részben Magna Graecia (a göröglakta Dél-Itália), részben az etruszkok közvetítésével (Kr. e. 6-4. század). Már a XII táblás törvényekre hatott a görög gondolkodás, s ugyancsak felfedezhető a pythagoreus tanítás jelenléte a 312-es *censor,* Appius Claudius felfogásában. Amikor pedig a római hódítás Kelet felé fordult, megindult görög földről a hivatásos filozófusok Rómába áramlása is. A senatus ugyan erre alkalomadtán kiutasítással reagált, ám a kor kiemelkedő politikusa, Aemilius Paulus fiának, Scipio Aemilianusnak a neveltetését már görög filozófusokra bízta. Két epikureus (Alkios és Philiskos) úgyszintén megnyitotta iskoláját Rómában, minthogy azonban ezeknek főképp erkölcsi doktrínája nem látszott összeférni a régi római **virtutesszel,** ezért távozásra kényszerítették őket. A görög filozófia beáramlását azonban nem lehetett feltartóztatni, mert több hullámban is újabb filozófusok érkeztek, mind a bölcselet, mind a retorika tanítását magukra vállalva. A régi vágású rómaiak közül ugyan ebben többen annak a veszélyét látták, hogy az ifjúságot ez eltértheti a közügyekkel való hasznosabb foglalkozástól, mégis 159-ben a mallosi Kratés már nagy sikerű előadás-sorozatot tartott, úgy is mint **grammaticus,** és úgy is mint filozófus. Néhány évvel később azután, azaz 155-ben sor került egy görög küldöttség Rómába jövetelére, amelynek tagjai között egyrészt ott találjuk a platóni Akadémia egyik folytatójaként felfogható Karneadést, másrészt azt a seleukeiai Diogenést, aki a stóikusokhoz tartozott, harmadrészt pedig a peripatetikus Kritolaost. Elvben valamennyien azért jöttek, hogy Athén ügyét előmozdítsák, mert ezzel kapcsolatban nehézségek merültek fel. A filozófus Karneadés római fellépése azonban botrányos „siker-

rel" járt, amennyiben sok rómait felbosszantott azzal az eljárásával, hogy miután előbb előadta az igazság magasztalását, később kimutatta, hogy ez csak egy *Chimaera,* amennyiben van egy másik arca is. A felbőszült senatorok ezért visszaküldték a három filozófust. Mindazonáltal időközben C. Laelius, aki Scipio Aemilianusnak volt a barátja, kezdte elfogadni Diogenés stóicizmusát, és annak sem lehetett útját állni, hogy más római előkelőségek is ne fogadjanak be filozófusokat a házukba. így a stóikus Blossius Tiberius Gracchus tanácsadója lett, miközben a Középső Stoa megalapítója, a rhodosi Panaitios Kr. e. 140-ben bekerült az ún. Scipio-körbe, ahol nagy hatást gyakorolt, többek közt még egy költőre is: Luciliusra, s befolyása időben még tovább is eltartott, beleértve magát Cicerót, aki már egy új nemzedék tagjaként nagy tisztelője volt Scipiónak és baráti körének.

Mint látjuk tehát: a Kr. e. 2. századtól Rómában jelen volt minden alapvető görög filozófiai áramlat, legalábbis Platóntól kezdődően, akinek doktrínája részleteiben is igen hatékonynak bizonyult, amennyiben egyes aspektusai még azoknál is feltűnnek, akik nem kifejezetten Platón örököseinek vallották magukat. Ugyanakkor a szorosabb értelemben vett platóni iskolán, az Akadémián belül is többféle irányzat érvényesült, s például Karneadés, de mások is olyan doktrínákat tanítottak, amelyeknek a magját nehezen lehetne megtalálni az autentikus platonizmusban. Ellenkezőleg: a platóni témák és motívumok ugyanakkor megfigyelhetők más divatos filozófiákban is, például maga Aristotelés Platón legnagyobb tanítványa volt, s az ő új elképzelésében is a mester számos elképzelése megfigyelhető, miként Platónnak a természetről mint organikus egészről alkotott koncepciója, akárcsak világlélekdoktrínája úgyszintén visszatér a stóicizmusban. A platóni ismeretelmélet erősen hatott a korszak szkepticizmusára is, arra a gondolkodási iskolára, amely a hellenisztikus kortól virágzott, s azt állította, hogy nem létezik szilárd kritérium az igaznak a hamistól való megkülönböztetésére, s úgy tekintette a kétkedést, mint amit az ember nem tud felülmúlni, azon elv alapján, amelyet Sextus Empiricus később ekképp fogalmazott meg: „Minden érvvel szemben áll egy vele egyenértékű érv." A Kr. e. 2. században Karneadéstól egészen az askaloni Antiochosig a szkepticizmus uralkodó irányzat volt az akadémikus iskolában (Harmadik vagy Új Akadémia), amelyben ugyanakkor mégis érvényesült azon teória, hogy a valóság direkt módon felfogható *(kataléptiké phantasia),* ami ugyanakkor a stóikus episztemológia sajátossága volt, de a mérsékelt szkepticizmus formájában is megjelent, hogy azután a Kr. e. 1. és Kr. u. 2. században a szkepticizmus újra visszatérjen a Pyrrhón-féle radikális megfogalmazásokhoz. Mindez jól megmutatja, hogy Cicerót és a kor elitjét valójában széles körű és sokszínű szellemi környezet vette körül, amely tele volt a filozófiai iskolák, nézetek és módszerek egymást keresztező és össze is kapcsolódó áramlataival, miként az a római politikus tanulmányaiban is megmutatkozott. Cicero ebből a hatalmas anyagból, többféle iskolai irányzatból és elméletből alakította ki tulajdon római latin nyelvű szintézisét, miként ugyanilyen irányú törekvés jellemző a Római Birodalom egész kultúrájára, amely állandóan egyfajta sajátos jellegű kulturális ozmózis megvalósítását kívánta elérni. A romanizációnak ez is nagyon fontos összetevője és jellemzője.

FOGALMAK

Akadémia
grammaticus
Középső Stoa
Peripatos
Scipio-kör
Stoa
szkepticizmus
virtutes

KRONOLÓGIA

155 Görög küldöttség (Karneadés) Rómában
140 A rhodosi Panaitios bekerült az ún. „Scipio-körbe"

A római res publica válsága mint politikai válság

A gazdaság és a kultúra fent összefoglalt tényei kizárják, hogy a Kr. e. 2/1. századot Róma történetében egy általános társadalmi-gazdasági válság periódusának lehessen minősíteni; a krízis elsősorban politikai természetűnek mutatkozik, mert a nem kielégítő állami vezetés okozta, hogy Róma időnként nehezen tudott megbirkózni mind a koncentrálódó rabszolga-munkaerőből adódó problémákkal, mind a kalózkodással, mind a provinciák irányításából adódó nehézségekkel, mind különféle katonai gondokkal. A társadalmi és gazdasági feszültségek alapvetően egy magasabb szintre való fejlődés átmeneti, járulékos konfliktusai voltak, amelyek alkalmanként azért mélyülhettek el, mert a kormányzat képtelen volt őket kezelni. A továbbiakban ezeket az alapvetően politikai nehézségeket vesszük számba, hogy egyértelmű legyen: Róma valóban a politikai válság időszakát élte meg fejlődésének egy olyan pillanatában, amikor gazdasági és egyetemes kulturális szempontból éppen virágzásának egyik leglátványosabb szakaszába jutott el.

A PROVINCIÁK KÖZIGAZGATÁSA MINT A BIRODALOM POLITIKAI VÁLSÁGTÉNYEZŐJE

A Római Birodalom nem békés politikai vagy társadalmi-gazdasági integráció eredményeként jött léte, hanem katonai hódítás produktuma volt, annak megannyi következményével együtt. Fenntartása, legalábbis kezdetben, feltétlenül brutális eszközöket igényelt, ami viszont megannyi veszélyt és így bizonytalanságot hordozott magában, mert a katonai fennhatóság nem csupán az elnyomott leigázottak elégedetlenségét váltja ki, hanem magával hoz egyfajta *alulszervezettséget* is a birodalom

irányítása szintjén. Mindez további feszültségeket okoz, miként arra valóban sok körülmény utal is. Például a rabszolgák tömeges Itáliába érkezése azzal jár együtt, hogy a meghódított országokban munkaerőhiány keletkezik. Az egyensúlynak ez a megszűnése kezdetben ugyan kedvezni látszik Itáliának, amely egyszerre tudja kifosztani a legyőzöttet és annak munkaerejét eredeti helyéről részben saját magának exportálni, illetve - ha úgy tetszik - importálni, ám később ez a tendencia gyorsan veszélyessé válhatik, mivel a mediterrán tartományok, vagyis az akkori „világpiac" fogyasztásának csökkenése hosszú távon Itália gazdasági hanyatlásának gerjesztője lehet. A modern kor gyarmatosító nagyhatalmai megtanulták, hogy egy fegyverekkel megteremtett birodalom fenntartása igen súlyos kormányzási problémákkal jár együtt. Minderre a rómaiaknak is rá kellett jönniük, amit legvilágosabban egy Kr. u. 2. századi történetíró fogalmazott meg a legtömörebben. Florus volt az, aki leszögezte: *difficilius est provincias optinere quamfacere; viribus parantur, iure retinentur,* azaz „nehezebb megőrizni a tartományokat, mint őket létrehozni; erőszak teremti meg őket, de a jog az, ami megtartja" (2, 30, 29; vö. 1,17 [24], 1).

Az ókor technikai fejlettségi szintjén persze a Római Birodalom irányítása és fenntartása talán még több nehézséget is jelentett, mint a modern nagyhatalmak számára gyarmatbirodalmuk működtetése, s a rómaiaknak számos meglepően sajátos probléma megoldásával kellett szembenézniük. Katonailag ez veszélyes feladatnak bizonyult, mert a légiók mindenképpen elégtelennek mutatkoztak ahhoz, hogy maradéktalanul megbirkózzanak egy óriáshatalom védelmének súlyos terhével. Nem képesek sokáig folyamatosan tartani az egész területet, ha az támadásoknak van kitéve, különösen abban az esetben nem, amennyiben egyszerre több irányból történik a fenyegetés, mint például a Kr. e. 2. század végén vagy a rá következő század több időszakában is, amikor szinte egyszerre kell Rómának szembenéznie súlyos katonai fejleményekkel Hispániától egészen a távoli keleti területekig. Ennek megfelelően szét kell szórni a rendelkezésre álló csapatokat, Róma nehezen tud egy helyen katonai erőket koncentrálni, annál is inkább, mert a helytartók impériuma szűk területre korlátozódik, és hiányzik a központi összefogás és irányítás. Emberileg és demográfiailag a rómaiak és az itáliaiak egyébként sincsenek ahhoz elegen, hogy mindenütt jelen legyenek. Róma, amelynek nincs valódi közigazgatási hagyománya, hiszen egy szűk városállam keretei közül lépett elő világhatalommá, politikai és igazgatási rendszerén szinte mit sem változtatva, miközben részben megpróbált az elfoglalt országok helyi kormányzati szokásaihoz is alkalmazkodni (összehasonlításképpen: az időben párhuzamos Han-dinasztia kortárs kínai birodalma kétségkívül húsznál több tisztségviselőt alkalmazott, mint az impérium Romanum). Az érintkezések ráadásul viszonylag lassúak és nehézkesek is voltak a hatalmas birodalmon belül. Mindenütt voltak olyan körzetek, amelyek nem voltak kellőképpen ellenőrzés alatt, és előfordultak ellenállási gócok is, amelyek tovább éltek. A Rómától függő vazallus királyságok hűsége is, főleg katonai válságidőszakokban, meglehetősen ingatagnak bizonyult. Kezdetben főleg a birodalom nyugati része volt megmozdulások színhelye, mert ez kevéssé volt hozzászokva az idegen uralomhoz. Ezért ez a régió mindig meglehetősen viharos zónának mutatkozott, sokkal inkább, mint a

birodalom keleti fele, ahol Róma csak a korábbi dinasztiák vagy egyéb hatalmi rendszerek helyére lépett. Itt sem volt azonban mindig könnyű vagy stabil a helyzet. Pergamon annektálása például súlyos ellenállásba ütközött, majd pedig hol Mithridatés, hol a kalózok, hol pedig később a parthusok jelentettek fenyegető veszélyt.

Persze hibás megközelítés lenne, ha a modern kor nagyhatalmainak igazgatási rendszere nyomán közelítenők meg a köztársasági közigazgatást, hiszen a provinciák rendszeréről nem mondhatunk ítéletet a mi mai kritériumaink alapján. Az ókori Róma az antik mediterrán gyakorlatnak megfelelően főleg két feltétel szavatolására törekedett: egyfelől a polgári béke fenntartására, másfelől az adók megőrzésére és behaj tatására. Ehhez kezdetben elégségesnek bizonyult a magába a hódításba fektetett félelmetes energia, valamint az ezt követő ellenőrzés meglehetős kíméletlensége, mert ez garantálta, hogy a legyőzötteket meg lehessen tartani függőségükben, amelyhez a legtöbben itt már így vagy úgy hozzászoktak. A győztes városállam kezdetben úgy fosztogatott, hogy mit sem törődött a hosszú távú közigazgatással és a gazdasági fejlődés biztosításával, de nem minden ügyesség nélkül próbálta meg elérni azt a nyugalmi állapotot, amely fenntartja Róma hatalmi helyzetét, és biztosítja az adók meglehetősen biztos behajtását: ennek megfelelően Róma a maga ideológiájának és érdekeinek megfelelően, ha kell, harcot folytat a helyi nemesség vagy papság - például a druidák - ellen, de ugyanakkor támogatja azoknak a helyi felelős elemeknek, főleg az arisztokratáknak, ám ha szükség volt rá, akár a közembereknek az integrálódását is, akik elfogadják az együttműködést a birodalommal.

Noha a hódítás folyamata önmagában óriási méretű volt, nem vonta közvetlenül maga után a rómaiak és az itáliaiak tömeges és szervezett kiáramlását magáról az Appennin-félszigetről. A senatusnak és az azt befolyása alatt tartó szűkebb arisztokráciának ebben a tárgyban nem volt saját és kimunkált politikája, és sokáig nem adott semmiféle támogatást annak a szegény polgárnak, aki a tengeren túlra szeretett volna menni szerencsét próbálni. A polgárok nagy többsége azt részesítette előnyben, hogy Itáliában maradt, ahol a Kr. e. 2. század első felétől kezdve nem fizetett adót, tributumot, és ahová különben is ekkor az egész világ gazdagsága áramlott. Ahhoz, hogy a provinciák földjeit maguk a rómaiak és itáliaiak közvetlenül aknázzák ki, olyan gazdagsággal és gazdálkodással kellett volna rendelkezni, hogy a befektetésekből kellő jövedelmet remélhessenek, ami azonban meglehetősen kockázatosnak tűnt. Igazából erre csak egy terület látszott alkalmasnak: a provinciák adójának behajtása, amelyre két elem állt rá: egyfelől a helytartói hatalmat gyakorló személyek, valamint másfelől, kellő állami apparátus hiányában, a bérlőtársaságok, a societates publicanorum a maguk kihelyezett személyzetével. Ráadásul ez úgy történt, hogy mindkét vonatkozásban hiányzott a megfelelő kontroll. Ez pedig kétségkívül egyfajta rablógazdálkodást szült. A mediterrán területek annektálása tehát nem változtatta meg Róma belső intézményes rendszerét. A birodalom létrejötte csak megerősítette a senatus vezető köreinek helyzetét, akárcsak azokét a hozzájuk közel álló kiváltságos körökét, főként a lovagokét, akik a provinciák adójának behajtásáért a felelősséget vállalták. így a római oligarchia, valamint a hagyományos városállam régi kiváltságos elemei voltak a születő birodalom legfőbb haszonélve-

zői, habár abból a szegényebb rómaiak és az itáliaiak jó része is hasznot húzott valamilyen formában. Mindez összességében azt jelenti, hogy az impérium Romanum a provinciákhoz való viszonyában nem tudott a városállamból átnőni egy szerves politikai és gazdasági egységet jelentő birodalomba.

A provinciák nagy vonalakban egyszerű adminisztrációs rendszert alkottak, még ha azon belül érvényesült is egyfajta komplexitás a részletekben, mert - akárcsak Itáliában - Róma figyelembe vette a belső berendezkedés kialakítása során a bennszülötteknek főleg a hódítás során tanúsított magatartását, továbbá a helyi hagyományokat és a természeti feltételeket és kényszerhelyzeteket. Vigyázni kell azonban arra, hogy Róma provinciális politikájának értelmezésébe ne keverjük bele a provinciális jelző mai közhasználatú értelmét. így nagy tévedés lenne az ókori provinciát egyszerűen szembeállítani a fővárossal, azaz Rómával. A hódítások során kialakult végső formájában a római provincia egy fegyveresen megszerzett és ellenőrzött Itálián kívüli terület, mintegy hozzávetőlegesen annak az ekvivalense, amit a 19-20. században gyarmatnak szoktak mondani. Ez utóbbira pedig egyes modern nyelvekben ma éppenséggel a kolónia szó használatos, és a magyarba is átkerült a 'kolonizálás' szó 'gyarmatosítás' értelemben. Ám a római colonia valójában nem ez, hanem egy városállam, vagyis egy ilyen jellegű település, úgyhogy ezt a terminológiát sem szabad meggondolatlanul alkalmazni a római provinciaszisztémára.

A provincia a római gyakorlatban eredetileg egy magistratusnak adott megbízatás jelölésére szolgált. A kifejezés akkor vette fel a maga földrajzi értelmét, amikor a meghódított területek közigazgatása megkövetelte Róma állandó képviselőjének folyamatos jelenlétét. Amikor az annektálás pillanatában többnyire a győzelmet arató tisztségviselő és hadvezér (leggyakrabban egy consul), akinek egy senatorokból álló bizottság segít, kihirdeti a lex provinciáét, akkor ezzel a „törvénnyel" Róma rögzíti a tartomány határait, megállapítja a terület és a lakosok státusát, valamint az adórendszert. Ehhez a példát a 241 után Szicíliában alkalmazott eljárás adta a hagyománytisztelő rómaiak számára.

Róma egyébként nem foglalt el és kebelezett be szisztematikusan minden vidéket, amelyet meghódított. Azokban a zónákban, amelyek különleges problémákat vetettek fel, mint például a határ menti vidékek vagy néhány meglehetősen idegennek vagy nehezen beilleszkedőnek mutatkozó népesség, ott Róma előnyben részesítette a független államok fenntartását, megőrzését, s ezeket igyekezett vazallushelyzetükben megtartani. Ez következik be például az Alpok egyes kisebb királyaival, valamint a parthusok, illetve a Iudaea közelében lévő kisebb királyságokkal. Róma, legalábbis elméletben, úgy mutatta, hogy tiszteletben tartja a vele szövetségre lépő államok szuverenitását, azokét, amelyek megkönnyítették számára a hódítást. Ez volt például a Hierón-féle Syrakusai esete 241 és 212 között, vagy pedig hasonló sors jutott Massiliának is.

A provincián belül alapvetően kétféle státust lehetett megkülönböztetni a városokkal, illetve az ethnosokkal kapcsolatban. Egyfelől voltak a civitates foederatae (ezek státusát egy szerződés szabályozta) et liberae, mely utóbbi városoknak Róma megadta a szabadságot. E két minőség össze is kapcsolódhatott, s mindezek a városok és ethnosok megőrzik szuverenitásukat, mentességet élveznek az adó alól, ezért immunes, és csak vészhelyzetben szolgáltatnak csapatokat. A helytartó nem avatkozhat be egy civitas foederata életébe, csak akkor, ha az maga is hozzájárult ehhez. Mindazonáltal a szövetségi szerződést, valamint a szabadság megadását Róma egyoldalúan maga intézte, s ezeket akkor mondhatta fel, amikor csak akarta. A civitates foederatae et liberae valójában Róma clienseinek számítottak. Ha egyesek viszonylag sokáig megőrizték is a maguk kiterjedtebb szabadságát, ahogy ezt például Massilia esetében látjuk, mégis a legtöbbjük végül is beleolvadt a provincia egészébe. Másfelől viszont Róma más városokat mindjárt teljesen alávetett helyzetbe hozott. Megszüntette bennük a helyi kormányzatok szuverenitását, konfiskálta a helyi erőforrásokat, kisajátította a földek és a bányák egy részét, amelyek ager publicussá lettek, és ugyanakkor kivetette rájuk a maga adóját. Az ager publicusba bekebelezett földeken kívül eső bennszülött-tulajdon ugyan tiszteletben volt tartva, de ugyanakkor alá volt vetve az adónak. Ezeket a városokat stipendiariaenek mondják, mert konkrét földadót fizetnek, a stipendiumot, akár természetben (a szicíliai tized a búza és az árpa termésének egytizede volt), akár pénzben. Általában Róma megelégszik a korábbi hódító adórendszerének átvételével, mint ahogy ez például Szicíliában történt az ott kialakult görög vagy karthágói adórendszer elfogadásával. Sokkal több a civitates stipendiariae száma, mint a civitates liberaeé vagy a foederataeé. A Kr. e. 1. század végén Szicília 65 városából csak 8 volt olyan, amely *a foederatae et immunes* közé tartozott, és 57 volt a *decumanae,* vagyis olyan, amely alá volt vetve a decimának.

Róma úgy rendelkezett az ager publicusszal, ahogy akart: annak egy részét megőrizhette (ennek a kiaknázását pedig a senatus adta bérbe), egy másik részét eladhatta (gyakran éppen senatorok voltak a vásárlók), vagy coloniákat alapíthatott ott annak a rendszernek és elvnek megfelelően, amely korábban Itália meghódítása és birtokbavétele során került alkalmazásra. így jön létre például Narbo és Arausio Gallia Narbonensisben, valamint Tarragona Hispániában. Mivel a római városállami rendszer nem rendelkezett egy szélesebb közigazgatáshoz szükséges személyzettel, ezért Róma nem volt rá képes, de nem is akart felállítani közvetlen közigazgatást a tartományokban. A civitates stipendiariae is megőrizték a maguk intézményeit, és a helyi önigazgatás maradt a szabály, de természetesen úgy, hogy mindez a győztes felügyeletével történt, amelyet viszont a helytartó képviselt, anélkül hogy az ő működése szigorú ellenőrzés alá esett volna. így a helytartók saját meggazdagodásukat tekintették egyik legfőbb feladatuknak, amiről a köztársaság végének számos zsarolási, de repetundis pere tanúskodik, anélkül azonban, hogy az ekképp feltárulkozó kép teljesen megvilágítaná a helyzetet, mert szemmel láthatólag csak a legsúlyosabb esetek kerültek kivizsgálásra, és még ritkább volt a valóban elmarasztaló ítélet. Az ismert kivételek közé tartozott Verresnek, Szicília proconsulának

ügye, akinek elmarasztalásában nagy szerep jutott a korszak kivételes képességű szónokának és ügyvédjének: Cicerónak.

Hogy ezt a helyzetet megértsük, ahhoz a következőket kell tudnunk. Az imperiummal felruházott helytartó a római városállam egy olyan magistratusa volt, aki a legyőzöttek előtt megtestesítette a győztes Róma tekintélyét. A Kr. e. 3. században az első helytartók a praetorok lettek. A rájuk háruló feladat nagysága miatt azonban imperiumukat többnyire meg kellett hosszabbítani. így egészen pragmatikus alapon egy olyan szisztéma jön létre, amely lényegében a köztársaság egész időtartama alatt fennmaradt: kijelöléssel vagy sorshúzással a senatus volt praetorokat választott és jelölt ki helytartónak, akiknek az impériuma gyakran meg lett hosszabbítva. Ezek a promagistratusok a propraetorok, illetve alkalmanként a proconsulok, akik egy vagy két éven át is a helyükön maradhattak. Ez pedig nagyobb esélyt adott számukra visszaélések elkövetésére, amelyek többnyire anyagi jellegűek voltak. Ugyanakkor viszont azt is tapasztaljuk, hogy az így igazgatott tartományokban meglehetősen ritkák az elszakadási törekvések, ami azt bizonyítja, hogy a rendszer azért alapvetően hatékony volt. Mégis vannak súlyos nehézségei is. Impériuma révén a helytartónak teljhatalma volt. Nem kellett számot adnia a provinciálisoknak, s ehhez az volt a kikötés, hogy tiszteletben tartotta a lex provinciáé által elismert privilégiumokat és a cives provocatio ad populumjának, vagyis a fellebbezés jogának korlátozásait. Vigyázott a tartományban a rend fenntartására, felelős volt az adórendszerért és annak működtetéséért (noha volt mellette egy quaestor is, aki a pénzügyekben segítette tevékenységét), és igazságot, azaz jogot is szolgáltatott. A ius gladii megadja neki még a halálos ítélet jogát is. Szabályos időközönként felkeresi azokat a római polgári közösségeket *(conventus),* amelyek mintegy jogszolgáltatási körzetekként is szolgáltak a provinciákban. Mindebben a promagistratusokat valamiképpen segítették is: ilyenek voltak a senatusi legati (kiküldöttek, megbízottak), valamint a már említett quaestor, aki a számvitelért felelt, s ott volt még a barátok, az amici és a familiárisok consiliuma, s ott voltak még a saját felszabadítottak és rabszolgák is. Mindez túlságosan szorosan kapcsolódott a helytartó személyéhez, amelynek kontrolljára ez az apparátus egyáltalán nem volt alkalmas, sőt inkább elősegítette a hivatali hatalommal történő visszaélést.

A promagistratusok tehát inkább kifosztották provinciájukat, mintsem valóban gondosan és hosszú távra szólóan igazgatták volna őket, mert nem álltak semmiféle hatékony kontroll alatt. A senatus tevékenységük végén ugyan megkövetelt tőlük egy számadást, és elméletben arról is gondoskodtak, hogy a provinciálisok bevádolhassák őket hivatali idejük lejártával. A Kr. e. 149-es lex Calpurnia azt is meghatározta, hogy milyen visszaélésekért lehet felelősségre vonni a helytartókat, és hogy az eljárás után milyen büntetéseket lehet kiróni. Ámde a korrupt helytartók elleni eljárások inkább jogi paródiáknak minősültek, és szállóigék jártak a tartományi tisztségviselők erkölcstelenségéről. A senatorok maguk is - már mint volt vagy csak leendő helytartók - többnyire megértőeknek mutatkoztak a rendjükből kikerülő helytartók irányában, úgyhogy a hatalmat gyakorló és a városállamból kikerülő se-

natori rend cinkosnak bizonyult a saját rendi társaival, s ezért szembehelyezkedett egy valamiféle összbirodalmi érdek tényleges kialakításával. Sem maguk a polgárok, sem a provinciálisok nem indíthatnak maguktól jogi eljárást egy volt helytartó ellen, ehhez meg kell találniuk egy római patrónus segítségét. Ezek a patronusok pedig elsősorban nem a provinciálisok érdekében fejtik ki tevékenységüket, hanem esetenként inkább azért lépnek fel, hogy eltüntessék azt a promagistratust, aki nekik politikai ellenfelük. A lovagok, akik közül a legbefolyásosabbak többnyire nagyon érdekeltek voltak a tartományok gazdasági közigazgatásában, de ki voltak zárva magából a politikai gépezetből, éppen ezért a bíróságokat - quaestiones de repetundis - próbálták meg ellenőrzésük alá vonni, hol részben, hol teljesen. Q. Servilius Caepio Kr. e. 106-ban például felerészben senatorokból, felerészben lovagokból álló bíróságokat hozott létre, amelyeket azonban C. Servilius Glaucia ismét visszaadott a lovagok kezébe. A római belpolitika és a provinciák ésszerűtlen gazdasági kiaknázása, illetve kizsigerelése tehát meglehetősen szorosan összefonódott a Kr. e. 2-1. század folyamán. Ez pedig súlyos politikai válsághelyzetet idézett elő, jelezve, hogy a városállami közigazgatás nem felel meg igazából egy valóságos világbirodalom szükségleteinek és elvárásainak.

A Kr. e. 1. században ugyanis egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Róma és Itália, valamint a tartományok elválaszthatatlan módon összekapcsolódnak egymással. Ekkorra ugyanis színre lép egy olyan kategória, amely kész emigrálni az Appenninfélszigetről. Főképp az 1. század végén a veteránok, a római hadsereg kiszolgált katonái lesznek azok, akiknek földhöz juttatása a provinciákban egészen megszokottá válik. A feltételek azonban a tartományokban közelről sem kifogástalanok. A köztársaság végén a birodalom óriási: az Atlanti-óceántól egészen a Szíriái-sivatagig terjed, illetve az Északi-tengertől egészen a Szaharáig. De törékeny is. Itália közelről sem teljesen mentes minden betöréstől. Az Alpokon túl, amelyen elég könnyen át lehet kelni, a kelta és a germán törzsek néhány napi járásra vannak Rómától. Az északon meghódított területeken, de másutt is, vannak a hatalmi rendszerben megszakítottságok, vannak beékelődések, számos vazallus királyság is szinte zavartalanul tovább létezik. Mindez hozzájárul akár a kimberek és a teutonok, akár Mithridatés vagy mások látványos katonai sikereihez. Az egész szituáció arról tanúskodik, hogy a római oligarchia elsősorban magának hozta létre a birodalmat: Róma, ez a győzedelmes városállam, valójában kizsákmányolja a legyőzöttet. Ezért a felkelés, sőt a politikai robbanás kockázatai birodalomszerte igen megnőttek, éspedig annak megfelelően, ahogy a politikai válság jeleként mind erőteljesebben törtek elő a polgárháborúk. Mindebben látványosan kitűntek a régi városállami berendezkedés közigazgatási gyengeségei, világossá téve a birodalom politikai krízisét.

FOGALMAK

ager publicus
amici
cives
civitates foederatae et liberae
de repetundis
decima
druida
ethnos
familiárisok consiliuma
immunes
impérium
ius gladii
legati
lex Calpurnia
lex provinciáé
magistratus
patrónus
praetor
proconsul
promagistratus
propraetor
provincia
provocatio ad populum
quaestiones de repetundis
quaestor
societates publicanorum
stipendiariae
stipendium
tributum

KRONOLÓGIA

149 Lex Calpurnia
106 Q. Servilius Caepio bíróságreformja
103 C. Servilius Glaucia bíróságreformja

A SZÖVETSÉGESKÉRDÉS

A Rómával régóta szövetséges itáliaiak helyzete is felettébb kiéleződött a köztársaság utolsó századára, s ez a probléma ugyancsak hatalmas erejű polgárháborúba torkollott. Annak ellenére, hogy a második pun háborúban Róma a szövetségesekkel együtt diadalmaskodott Hannibál felett Itáliában, a félsziget akkortájt még egyáltalán nem volt teljes egészében római, mert még számos nép lakta területét. így például északon ligurok és gallok népesítették be, a középső területeken etruszkok éltek, valamint italicusok, akik a déli részeken is megtalálhatók voltak, ugyanakkor a déli partokon és Szicíliában a görögök játszottak meghatározó szerepet. Ezzel párhuzamosan Szardíniában a pun kultúrához alkalmazkodó bennszülöttek laktak. Ez a kép a következő két században alaposan megváltozott. Legalábbis Augustus korára az előbb felsorolt népek lényegében egyetlen politikai és kulturális együttesben, egységben oldódtak fel és olvadtak össze. Ez azt jelenti, hogy Itália egységes egésszé lett, vagy még pontosabban: „romanizálódott". Ez a változás azonban közelről sem zajlott le simán, hanem nagy szerepe volt benne az erőszaknak. Igaz, ez az erőszak többnyire mérsékelt volt, mindazonáltal félelmetesen hatékonynak bizonyult. Végbement egy hatalmas akkulturációs folyamat, amelyet a civilizációs változások diktáltak, nem utolsósorban a hellenisztikus világra való nyitottság révén, mert miközben a rómaiak közvetlenül alig foglaltak el valamivel több területet a félszigeten, mint annak egytizedét, addig a rómaiak szövetségeseik oldalán már szinte az egész

akkor ismert világ urai lettek. A szövetségesek mégsem élveztek a szorosabb értelemben vett rómaiakkal azonos jogokat és lehetőségeket a birodalmon belül; s közben óriási véráldozatokat is el kellett szenvedniük mind a pun háborúk, mind a szövetséges háború, mind pedig az egyéb polgárháborúk során, bár az is igaz, hogy ezek magának Rómának is nagy vérveszteségeket okoztak. Mindezek a pusztítások és véres események alaposan meg is változtatták az Appennin-félsziget népességi összetételét és arculatát, akár az emberveszteségek révén, akár azáltal, hogy alkalmanként a lakosság egy része ugyancsak erősen átrendeződött, beleértve a népesség esetenkénti áthelyeződését, településváltoztatását.

Ennek a roppant akkulturációs folyamatnak megvoltak a maga cselekvő szereplői, éspedig maguk a rómaiak és maguk az itáliaiak, akik egyaránt úgy gondolták: ők teremtették meg a hellenisztikus világra kinyíló új mediterrán világhatalmat, vagy legalábbis abban lényeges szerepet játszottak. Ám miközben a római **senatus** a birodalmon belül tényleges vezető szereppel bírt, az **urbs** minden polgára pedig valamilyen módon hasznot húzott ebből az óriási hatalomból, ha másképp nem, akkor a hadiadó elengedése révén, addig a szövetségesek, bizonyos gazdasági lehetőségek kihasználását leszámítva, sok mindenből kimaradtak, mert a hódító római városállam egy idő után kezdett magába zárkózni, korlátozva korábbi nyitottságát. Ezért az itáliai városok és népek elitjeinek, hogy megőrizzék korábbi pozíciójukat, illetve hogy elérjék annak a hatalomnak a megosztását, amely erőteljesen Rómára összpontosult, éspedig annak arisztokráciája kezében, nyomatékosan fel kellett lépniük céljuk valóra váltása érdekében. Maga Róma azonban nem értett egyet ezzel a hatalommegosztással, amely a városállami keretek kiszélesítését is jelentette volna, legalábbis részben, s ezért előbb-utóbb elkerülhetetlenné vált a fegyveres konfliktus, egy súlyos polgárháború kirobbanása, hogy a szövetségesek döntésre vihessék a dolgot, vagyis, hogy Róma Itália egészét bevonja a birodalom hatékonyabb működtetésébe. A háború persze önmagában még nem lehetett elegendő a kitűzött cél eléréséhez, ahhoz még szükséges volt egy további hosszan tartó integrációs folyamatra is, amelynek során végbemehetett a megújuló politikai keretekbe való szerves és harmonikus beilleszkedés. Ennek a végső eredménye lett az, hogy létrejött egy újfajta, szélesebb körű római polgárság, amely azonban nemcsak átfogóbb volt, hanem egyúttal elvontabb is. így mintegy átmeneti lépcsőt képezett a korlátozottabb városállami és a majdani, már egyetemesebb birodalmi polgárjog között. Ez az univerzális polgári közösség és jogrend lett azután a Római Birodalom egyik legfőbb öröksége az európai ember számára, olyannyira, hogy ennek az örökségnek még napjaink egyesült Európája szempontjából is megvan a maga jelentősége. Ennek a megvalósulását azonban egy nagyon heves politikai válságidőszak előzte meg a Kr. e. 2. és 1. század fordulóján.

Bár a latin városokat és **coloniákat** Róma nem terhelhette meg adókkal és **tributummal,** azoknak háborús veszély idején csapatokat kellett állítaniuk. A latin jogú szövetségeseknek két fő kategóriájuk volt: **socii** vagy **foederati,** s ez a kategorizálás vagy egyenlő, vagy egyenlőtlen szerződésre *(foedus aequum* vagy *iniquum)* épült, s Itáliában alapvetően ez utóbbi, vagyis a **foedus iniquum** volt a szabály. Ez a szuve-

renitás megtartását jelentette ugyan, de azt mégis a római érdekeknek kellett alárendelni. Ez a korábban meglehetősen jól működő rendszer azonban a Kr. e. 2. században mindinkább kezdett csődöt mondani, amennyiben az erőviszonyok túlságosan Róma javára tolódtak el. Róma olyannyira a Mediterráneum metropolisa lett, hogy Itáliában nem lehetett riválisának lenni. A római tisztségviselők provokatív módon lépnek fel az itáliai „szövetségesekkel" szemben, mint ahogy például a 173-as consul, L. Postumius teszi Praenestében. Sértette a szövetségeseket az is, hogy míg a római joggal rendelkezők fellebbezhettek a katonai büntetés ellen, addig ezt ők nem tehették meg a hadsereg kötelékében.

A római uralom terhe általában növekedett a Kr. e. 2. század folyamán, akár abszolút, akár viszonylagos módon. A hódító háborúk súlya kihatásukkal együtt főképp a szövetségesekre nehezedett. Nekik sokkal több katonát kellett adniuk a hadseregnek, mint ahogy a rómaiak tették, s ugyanakkor az adókból nekik kellett finanszírozniuk ezek zsoldját is, miközben a harmadik makedón háborútól kezdve a római polgárok ez alól a katonai adó alól fel voltak mentve. Ez az egyenlőtlenség mindinkább elviselhetetlenné vált. De a legnagyobb elégedetlenséget feltétlenül az okozta, hogy a római senatus mindinkább beleavatkozott a politikai döntések meghozatalába, ami nagymértékben módosította az itáliai városok és népek elitjeinek helyzetét. Ezt a folyamatot csak rontotta az a körülmény, hogy Itália egységesülésének végbemenetele fokozta a hatalom erős központosítását. A Róma által folytatott politika közvetlen módon kihatott a „szövetségesek" életkörülményeire is, nevezetesen a földosztásokra, amelyek őket közvetlenül veszélyeztették a maguk sajátos érdekeiben, anélkül hogy ugyanakkor maguk megfelelő eszközökkel rendelkeztek volna ezen intézkedések kivédéséhez. Bizonyos események nyilván egyedülálló és meghatározott reakciót váltottak ki, amely a római magistratusok beavatkozása kellett hogy legyen. Például a 2. század elejétől szinte szabályszerűen kitörő rabszolgafelkeléseket csak úgy lehetett elfojtani, hogy jelentős csapattesteket vetettek be, melyeket római parancsnokok irányítottak, mit sem törődve azzal, hogy szövetséges városok területén kellett fellépniük. Intézkedéseiket egyáltalán nem egyeztették a helyi hatóságokkal. Hasonlóképpen sértette a „szövetségesek" önállóságát a fentebbiekben már tárgyalt **Bacchanalia-ügy** megannyi vonatkozása is, amely a római senatus vallási tekintélyét igyekezett fenntartani. A római tisztségviselők útépítkezései és az **ager publicus** felhasználásával kapcsolatos intézkedései (vö. *ILS,* 23) ugyancsak érzékenyen érinthették a szövetségesek érdekeit. Itt mindenekelőtt a második pun háborút követő újjászervezés, valamint a Gracchusok politikája kihatásaira kell gondolni, amelyek nyomán megsokasodtak a hasonló római közbeavatkozások.

Volt azonban ennek a senatusi adminisztratív és politikai hegemóniának más formája is. Két szövetséges város vagy nép konfliktusa esetén Róma döntőbíráskodására került sor, amikor is a senatus az ügy elintézését valamelyik magistratusra vagy pedig az érintett közösségek előkelő római patronusaira bízta. Mindez erős függőséget jelentő **clientelarendszer** kialakítását tette lehetővé, amelynek előzményei már régebben is megvoltak. Ez a helyi szervek tekintélyvesztéséhez vezetett,

amelyeket megfosztottak felelősségüktől, s amelyeknek nem maradt más lehetőségük, mint hogy a clientela-kapcsolatokból próbáljanak meg hasznot húzni. Mindez azzal is együtt járt, hogy egyre több szövetséges városban a római közigazgatási rendszer került bevezetésre, ami persze a romanizáció előrehaladásának is a jele volt. Az egyik legsúlyosabb problémát azonban a római tisztségviselők visszaélései okozták, akik ezzel nagy félelmet ébresztettek az itáliaiakban, akik veszélyben érezték autonómiájukat. Olyan esetre kell gondolni, mint Praeneste városáé, amelytől az egyik 173-as cónsul olyan elszállásolást és közmunkát követelt, amellyel ez a polgári közösség nem tartozott (Liv., 42, 1, 7-12). Súlyos visszatetszést váltott ki az a másik római cónsul is, aki Teanum Sidicinum egyik helyi magistratusát botoztatta meg (vö. Gell., *n.* A, 10,3,3). Ugyancsak felháborodást keltett a szövetségesek körében az a tény, hogy a 174-es censor egy római építkezéshez egész egyszerűen elrabolta a krotóni Héra-templom márványcserepeit (Liv., 42, 3). Néha ugyan a szövetségesek kaptak jogorvoslatot az efféle önkényes eljárásokkal szemben, ám ez is csak arra szolgált, hogy a római senatusi arisztokrácia clientelarendszere mind nagyobb befolyásra tegyen szert, ezzel is csak erősítve a hagyományos városállami kereteket.

A legnagyobb nehézséget és elégedetlenséget az itáliai szövetségesek körében azonban mindenekelőtt az ager publicus felhasználása váltotta ki, amely még inkább kiélezte a rómaiak és a szövetségesek közti érdekellentéteket. Ismereteink szerint ezt a problémát igazából először Tib. Gracchus, a Kr. e. 133-as néptribunus politikája vetette fel, aki megpróbálta korlátozni a közföldekből birtokolható földterületek nagyságát, s az ilyen módon felszabaduló földeket egyénileg osztották volna fel a telepesek között. Ez az intézkedés, bár a gazdag rómaiak érdekeit is közvetlenül sértette, még jobban sújtotta volna a szövetségeseket, akik az ager publicus birtokosainak többségét alkották (vö. J. Bleicken, E. Gabba és M. Pasquinucci). Minthogy az új birtokosok a szegény római polgárok közül kerültek volna ki, így az intézkedés első számú kárvallottjai mindenképp a szövetségesek lettek volna.

Mindezek a nehézségek szükségképpen arra kellett hogy sarkallják az itáliai szövetségeseket: hátrányos helyzetük felszámolására feltétlenül meg kell szerezniük a teljes római polgárjogot, ekképp törve át a római városállam szűkké vált korlátait. Valójában ez persze új felismerés volt, mert korábban maguk a szövetségesek inkább saját identitásukat szerették volna megőrizni. Ennélfogva ez a romanizáció előrehaladásának jeleként is felfogható. Ugyanezt támasztja alá az a körülmény is, hogy párhuzamosan megfigyelhető volt egyfajta kiáramlás a latin városok felől Róma irányába, ahogy egyéb népektől viszont a latin városok felé megy végbe egyfajta emigráció. A szövetséges városok részleges kiürülése azonban további gondokat szült, úgyhogy a helyi önkormányzatok maguk is tiltakoztak elnéptelenedésük miatt a római senatusnál, miként az Kr. e. 178-ban történt (vö. Liv., 41,8,6-8). Mégis a szövetségesek számára a legfőbb terhet az a nagyarányú, emberrel és pénzzel való hozzájárulás jelentette, amellyel a római hadseregnek tartoztak, s amiért nem kapták meg a kellő politikai viszonzást. Ezt az egyéni polgárjogmegadás semmiképpen sem tudta kellőképpen kompenzálni (vö. Cic, *Balb.,* 32). Az önérzetükben sértett

helyi elitek mindinkább igényt kívántak formálni a nagypolitikában való részvételre, amely mindenekelőtt abban az új identitáseszmében jelentkezett, hogy közreműködésük révén a szövetségeseknek is joguk van arra, hogy kivegyék részüket a Római Birodalom egészéből.

Róma azonban nehezen döbbent rá arra, hogy ennek a követelésnek eleget kell tennie, s ez kiélezte a korszak politikai válságát. A politika változását M. Fulvius Flaccus, a 125-ös consul fellépése jelezte, aki Appianos szerint először tett kísérletet arra, hogy a szövetségeseket a római polgárjog megszerzésére ösztökélje, hogy ilyen módon részt vehessenek a birodalom kormányzásában *(b. c,* 1, 34). Ennek nyomán már ekkor ki is robbant egy felkelés Fregellaeben. Ezt elfojtották, és Róma a várost kíméletlenül leromboltatta. Ugyanakkor olyan intézkedés is született, hogy a latin jogú városok tisztségviselői automatikusan megkapták ettől kezdve a római polgárjogot. Ezzel azonban a fölmerült kérdés lényegét tekintve még nem oldódott meg, sőt 123-ban újból fölvetődött, amikor C. Gracchus ismét megkísérelte felújítani bátyja elképzeléseit, éspedig Fulvius Flaccus támogatásával, némiképp megváltoztatott formában. C. Gracchus ugyanis coloniákat kívánt Itáliában létrehozni, mint például a bruttiumi Scolaciumban, illetve Tarentumban. O viszont már a szövetségesek megnyugtatása érdekében itáliai telepeseket toborzott azon colonia számára, amelyet Karthágó helyén hozott létre. Kr. e. 122-ben pedig egy olyan javaslatot tett, hogy adják meg a polgárjogot azoknak, akik rendelkeztek a latin joggal, amelyet minden más szövetségesnek is megadott volna. A senatus azonban erre úgy válaszolt, hogy egy senatusi határozattal mindenkit eltávolíttatott Rómából, akinek nem volt meg a joga a szavazáshoz.

C. Gracchus kudarca és Fulvius Flaccusszal együtt bekövetkező halála azután néhány évtizedre lehetetlenné tette, hogy a szövetségesek polgárjogi helyzetét újból napi rendre tűzzék Rómában, bár voltak bizonyos mérsékelt kísérletek a szövetségesekkel való feszültség enyhítésére. A római polgárjogot azonban lényegében csak személyes kiválósággal lehetett megszerezni. A probléma rendezetlensége azután természetesen vezetett el a robbanásszerű változáshoz a „szövetséges háború" *(bellum sociale)* kitörésével.

Azok között a magistratusok között, akik a szövetséges háborút megelőző években nagy aktivitást tanúsítottak, s akik főképpen C. Marius akcióit támogatták, sokan voltak olyanok, akik Itália különböző városaiból származtak, s megpróbáltak beilleszkedni a római politikai vezető körökbe (ezt először E. Badian emelte ki). Ezzel egybevág az a tény is, hogy megnőtt a hivatali visszaélést elkövetők elleni vádemelések száma is, s az ellenük fellépők többségükben szintén a municipális városokból kerültek ki, s igyekeztek magukat szónoki felkészültségük révén ismertté tenni a **populus Romanus** előtt. Ezek nemegyszer komolyan veszélyeztették a hagyományos római arisztokrácia pozícióit, elítéltetve egy-egy senatort, s megkísérelve kitágítani a régi városállami kereteket többek közt azzal is, hogy támogatták Marius bizonyos „demokratizáló" törekvéseit (vö. I. M. Dávid). Minderre a régi senatusi arisztokrácia megtorlásokkal próbált válaszolni. így Kr. e. 95-ben a consulok felújították azt a régi intézkedést, hogy kiutasíthassák az itáliaiakat, s visszaküldhes-

sék őket eredeti városaikba. Emellett vizsgálat indult azok ellen is, akik pusztán bitorolták a római polgárjogot. Ugyancsak az itáliaiak ellen irányult az a 92-es censori intézkedés, amely megtiltotta a retorika latin nyelvű oktatását (a hagyományos arisztokrácia alapvetően bilinguis volt, az irodalmi műveltség terén pedig teljesen birtokában volt a görögnek), s ezzel a latin szónokok által kiváltott politikai nyugtalanságnak kísérelték meg útját állni a tradicionális városállami körök. - Mindazonáltal az öntötte az olajat a tűzre, hogy 91-ben M. Livius Drusus széles körű reformprogramot dolgozott ki a szövetségesek érdekében, és ez kudarcba fulladt a senatus ellenállása miatt.

Drusus, akárcsak harminc évvel korábban C. Gracchus, egyszerre kívánt több problémát is rendezni, vagyis a földkérdést és a polgárjogot, javasolva, hogy ez utóbbit minden itáliainak adják meg, ami hatalmas és tömeges támogatást biztosított volna politikájának. Drusus megölése és kudarca roppant erejű felkelést robbantott ki. A félsziget nagy része fegyvert fogott és hadba lépett Róma ellen, az ellen a város ellen, amelynek a felkelők úgy érezték, hogy maguk szintén a tagjai, de amely mégsem volt hajlandó őket teljes jogú részeként befogadni. Ez a tervszerű visszautasítás elkeseredett dühbe torkollott, és tüze három éven keresztül pusztította Itáliát, főleg annak középső részén. Egyesek mindazonáltal kitartottak a Róma iránti hűség mellett, ami ilyen módon némiképp megosztotta az Appennin-félsziget népeit. E megosztottság pontos okait ugyan nem ismerjük, de lehet, hogy emögött a romanizáció eltérő mértéke húzódott meg. Annyi biztos, hogy maguk a latin coloniák nem keltek fel, hiszen az ő arisztokráciájuk a hivatalviselés révén elnyerte a római polgárjogot. Mások viszont heves harcot folytattak annak megszerzéséért, s Róma meg is adta azoknak, amelyek kitartottak mellette, mint például Neapolis és Heraclea. Lehet, hogy ezek a Rómával régóta szövetséges városok eleve tartottak attól, hogy feloldódjanak egy újabb és tágabb római polgárság hatalmas gyűjtőmedencéjében.

Mindenesetre a szövetségesek körében eleve volt egyfajta érdekmegosztottság, hiszen az etruszkok és az umberek már kezdetben követségeket menesztettek Rómába, hogy tiltakozzanak Livius Drusus tervei ellen. Ebben nyilván a maguk kezelésében lévő ager publicus féltése vezette őket, s hagyományos konzervativizmusuk révén a Kelet meghódításába és kiaknázásába is kevésbé kapcsolódtak be, mint más itáliaiak. Részvételük a szövetséges háborúban ezért eléggé megkésett, és nem is bizonyult túl erőteljesnek.

Lényegesen nagyobb méreteket öltött a felkelés az Appennin-félsziget ezen kívül eső más, középső, illetve déli területein, vagyis a picének, a marsusok, a paeligsuch, a vestinusok, a marrucinusok, a hirpinusok, a samnisok, az apuliaiak és a lucanusok földjén, de még a campanusok által lakott terület egy részét is ide kell számítanunk. E körzeteket korábban jobban érintette a földkonfiskáció, Rómával kötött szerződéseik is súlyosabb feltételeket írhattak elő, például a katonai terhek tekintetében. Ezt igazolhatja, hogy e területekről nagy mennyiségben került elő római vert pénz, ami az e területről kiállított katonaság zsoldjául szolgálhatott. Ugyanakkor ezek a vidékek a hellenisztikus civilizáció irányában is teljesen nyitottak vol-

tak. A már említett zsoldosok ugyanis fontos szerepet kellett hogy játsszanak a Kelet meghódításában. Innen ugyancsak sok **negotiator,** illetve **mercator** is kikerült, akik széles körű üzleti tevékenységet fejtettek ki a megszerzett orientális területeken, elárasztva a Kelet gazdag kikötőit és piacait, mint például Délost. Révükön roppant gazdagság áramlott be Itáliába, különösen Campaniába, de még a belső területekre is. Erről tanúskodnak többek közt a korszakból feltárt samnis szentélyek is (vö. Pietrabbondante). Az e körzetben élőkre különösen hátrányos volt tehát a római polgárjog közösségéből való kirekesztettség. A felkelésben részt vevő itáliaiak valóban nem is akartak mást, csak hogy osztozhassanak annak a birodalomnak a kormányzásában, amelynek létrehozatalában maguk is döntő szerepet játszottak (vö. App., *b. c,* 1,39; Vell., 2,15). A tét a rómaiakkal közös haza: Itália megteremtése volt, amelynek ekkorra már többé-kevésbé a segítségül hívott istenei is közösek voltak Rómával (lásd Diod. Sic, 37,11). A fellázadt szövetségesek által létrehozott szervezet egy olyan Itáliát testesített meg és képviselt, amelynek az irányítását Róma csupán kisajátította magának. Maguk a felkelt szövetségesek ezért hozták létre a 12 nép **foederatióját,** és teremtették meg fővárosát a paelignus Corfiniumban, amelynek nem véletlenül adták az **Italica** nevet.

El kell ismerni, hogy Rómának nem lett volna könnyű az adott pillanatban politikailag integrálnia ezt az övétől teljesen eltérő szisztémát. Ezért egyfelől nagyon súlyos harcok alakultak ki a rendezés körül, amely végül is másfelől kompromisszumos megoldást kapott, miként az várható is volt. Rómában már 90-ben megértették, hogy a szűk polgárjogi keret fenntartása lehetetlen. Ezért egy **lex Calpurnia** lehetővé tette a katonai parancsnokok számára a katonai szolgálat rekompenzálását a szövetségeseknek. Egy **lex Iulia** a hűségesnek megmaradt latinok és egyéb szövetségesek részére adta meg a római polgárjogot. Majd 89-ben egy **lex Plautia Papiria** ezt a rendelkezést azokra is kiterjesztette, akik ugyanazokban a városokban éltek. A kiterjesztett új római polgársággal kapcsolatban azonban problémák vetődtek fel. Az egyik belpolitikai jellegű volt, hogy ti. az új polgárok ezreit mely **tribusokba,** választókerületekbe is kell besorolni. A régi senatusi arisztokrácia ugyanis nagyon féltette hegemóniáját, s ezért csak korlátozott lehetőségeket kívánt adni az új polgároknak, nem engedve be őket mind a 35 tribusba, hanem azok közül előbb csak kettőbe, később pedig csupán nyolcba vagy tízbe, bár van olyan értelmezés is, hogy ezek a számok a 35-ön kívül értendőek. Mindez azt jelentette volna, hogy a szövetségesekből kikerülő polgárok a népgyűlések szavazatainak legföljebb az egynegyedét adták volna. Ez a redukált politikai szerep érthetően újabb heves tiltakozásokat váltott ki az érdekeltekből. 88-ban P. Sulpicius Rufus törvénye vissza is vonta ezt a korlátozást, lehetőséget adva arra, hogy az új polgárok mind a 35 tribusba be legyenek sorolva. Ennek az intézkedésnek a tényleges megvalósítására azonban legkorábban talán 70-69-ben kerülhetett sor, amikor a censorok ismét működhettek, s ez a késedelem úgyszintén a feszültség elhúzódását okozta.

A másik, inkább már társadalmi és jogi nehézség a sokféle szövetséges intézmény egységesítéséből adódott, s erre az egységes „alkotmányos" berendezkedés megteremtésére szolgált a **fundificatio.** Ez egyfelől megszüntette az egyes városok

régebbi szisztémáját, amelyek ilyen módon Rómától kérték és kapták meg új „alkotmányos rendjüket" (vö. FIRA, I, nr. 13,1. 159 sk.). Ez kétségkívül döntő fordulatot hozott az Appennin-félsziget politikai egyesítésében, a romanizáció gyors ütemű beteljesedésében. A városokban csaknem mindenütt megjelenik a **quattuorviri collegiuma,** s ez helyettesíti a korábban megszokott tisztségviselőket. Kialakulóban van tehát egy homogén municipális szisztéma. Az ager Romanuson lévő közösségek, a **fora** és a **conciliabula** is megindultak azon az úton, hogy valódi városokká alakuljanak át.

FOGALMAK

ager publicus
Bacchanalia-ügy
clientelarendszer
colonia
conciliabula
foederati
foederatio
foedus iniquum
fora
fundificatio
Italica
lex Calpurnia
lex Iulia
lex Plautia Papiria
mercator
negotiator
populus Romanus
quattuorviri collegiuma
senatus
socii
tribus
tributum
urbs

KRONOLÓGIA

174	A krotóni konfliktus
173	L. Postumius consulsága, a praenestei konfliktus
167	A római polgároknak nem kell tributumot fizetniük
133	Leges Semproniae
125	M. Fulvius Flaccus consul fellépése a szövetségesek érdekében Lázadás Fregellaeben
123-121	Caius Sempronius Gracchus
95	Felújítják az itáliaiak Rómából való kiutasítását lehetővé tévő intézkedést
92	Censori intézkedés, amely megtiltotta a retorika latin nyelvű oktatását
91	M. Livius Drusus reformprogramja és halála
91-88	Szövetséges háború
91	Italica alapítása
90	Lex Calpurnia, lex Iulia
89	Lex Plautia Papiria
70-69	A censorok a 35 tribusba sorolják az új polgárokat

AZ ÚJ ITÁLIA

A 90/89-es törvényekből eredő municipalizáció nemcsak megengedte a római polgársághoz való hozzájutást számos közösség számára, hanem ahhoz is hozzájárult, hogy ezt azután valóságos építkezési láz is kövesse, akár a helyi arisztokráciának, akár a római patronusoknak köszönhetően. A gyakran *ex nihilo* megépülő városok hálózata számára szavatolni kellett a városi jelleget. És ami azokat a városokat illeti, amelyeknek már korábban is volt egy monumentális központja, ott is látványos átalakulásnak lehetünk tanúi. A Kr. e. 1. század kezdetén impozáns szuburbánus szentélyeket építenek vagy újítanak fel egész Latiumban, mint például Hercules Victor templomát Tiburban, amely 89 és 83 között épül, vagy például azt a szentélyt, amely Terracina felett uralkodik, s amely Coarelli szerint Feroniának lett szentelve (és nem Iuppiternek). Pompeii példája ugyancsak jól mutatja, hogy a Kr. e. 1. század első harmadában ez a Vezúv környéki város mennyire kitűnően el volt látva a tartós időtöltés helybéli lehetőségeivel: volt itt színház, **amphitheatrum,** tehát csupa olyan létesítmény, amelyekkel Róma ekkor még nem rendelkezett.

Ebből a folyamatból persze maga Róma sem maradhatott ki, ami mutatja, hogy alkalmanként még magának a politikai krízisszituációnak is lehet megmozgató ereje és kihatása. Ezt igazolja, hogy az Urbs teljesen átalakult a különféle római hadvezérek diadalmenete és megannyi adománya révén, akik valamennyien hátra akarták hagyni a maguk jegyét a Város nagyvárosi arculatán. Sulla a maga Kr. e. 82-es visszatérése alkalmával még egy olyan várost talált, amelyet a polgárháborúk teljesen kifosztottak és tönkretettek, és ahol a tűzvészek nem engedték meg, hogy ott grandiózus terveket valósítsanak meg, és ahol meg kellett elégedni kisebb-nagyobb helyreállításokkal. Viszont már e *dictator* tisztje és voltaképpeni helyettese, Q. Lutatius Catulus, aki Kr. e. 78-ban volt consul, és 65-ben censor, újraépíttette Iuppiter O(ptimus) M(aximus) templomát, amely 83-ban égett le, és ugyanő megépíttette a **tabulariumot** is, hogy ott őrizzék az állami archívumot. Kr. e. 61-es triumphusát követően Pompeius egy gigantikus munkát vállalt, amely hatalmas személyes gazdagságának és bőkezűségének volt a gyümölcse. Megépíttetett ugyanis, a hellenisztikus Keletből merítve inspirációt, egy óriási költséget igénylő épületegyüttest, amelynek a központi létesítménye egy kőszínház volt, úgy is, mint a látványosság első tartós épülete Rómában. Efölött emelkedett Venus Victrix temploma, egy márvány **quadriporticusszal** felszerelve és gigászi szobrokkal díszítve, amelyek a Pompeiustól legyőzött 14 népet ábrázolták, ezzel is mintegy utalva a 2 x 7-re, minthogy Róma ekkoriban emlékezett 700 éves alapítási évfordulójára. Az épületegyüttesnek Görögországból hozott szobrok is ékességéül szolgáltak, amelyek az archaizmustól egészen a hellenisztikus korig ízelítőt szolgáltattak a görög művészetből. Továbbá voltak festmények is, valamint Pompeiusnak egy kolosszális szobrát is látni lehetett. A quadriporticust még egy **curia** is kiegészítette, mely hozzá volt kapcsolva Pompeius városi villájához, amely a **horti Pompeianiban** emelkedett (Plut., *Pomp.,* 40). Az építészeti együttest 55. szeptember 29-én avatták fel, tehát akkor, amikor a római hadvezér születésnapja volt.

Csak természetes, hogy a bőkezűségnek erre a megnyilvánulására Caesarnak is reagálnia kellett; Kr. e. 54-ben - a galliai katonai nehézségek ellenére - maga is építtet márványból egy elkerített helyet és egy **porticust,** a **saepta Iuliát,** a szavazással kapcsolatos műveletek lebonyolítására, mégpedig egy olyan teremmel együtt, ahol a szavazatszámlálást el lehetett végezni.

Egyébként a köztársaság végi arisztokraták, amikor távoztak közfeladataikból, ugyanezeket az architekturális szkémákat áthelyezték a saját magánlakásaikba, amelyeket ösztönzésükre középületekként is használtak. E domusok nyilvános részeinek jelentős szerepük volt a politikai élet eseményeinek lebonyolódásában. Coarelli úgy gondolja *(Revixit ars,* 328), hogy ezek a helyiségek, amelyek a házban nem csupán magánhasználatra voltak szánva, hanem az előkelőségek presztízsének kifejezésére is, a középítészet ideális folytatását jelentették, s ezt az architektúrát egyébként maguk az emberek is így fogták fel (vö. Vitruv., 6,5,2). Ezeknek a házaknak az **átriuma** gigantikus méretű volt, és nemcsak a **luxuria** fitogtatására szolgált, hanem a helynek megvolt a maga pontos funkciója is egy köztársaság végi arisztokrata szemszögéből, akinek fogadnia kellett bizonyos emberek **salutatióját,** a **cliensek** százait, sőt ezreit, akiknek ezekben a zavaros években alkalmanként valóságos csapatai alakultak ki, hogy megvédjék a **patronust** (lásd erről Coarelli: *Revixit ars.* 352 skk.). Minderre jól rávilágít egy bizonyos hírhedtté vált eset, amely P. Clodius nevéhez fűződik, aki szüntelenül és minden eszközzel (beleértve a merényleteket is, vö. Cic, *dom.,* 107 sk.) megnagyobbította saját házát a Palatiumon, hogy be tudja fogadni saját hatalmas **clienteláját,** talán 2500 személyt, legalábbis Coarelli számításai szerint. Bőséges Rómában a további példák sora (vö. Pompeius, Caesar, Lucullus fényűző villájával a Monté Pinción, amelyet nem véletlenül mondtak a díszkertek dombjának, *collis hortulorumnak),* de Itáliában is mindenfelé voltak az előkelőknek luxusépítményei (például a Scaurus-villa Tusculumban, Varróé Casinumban - *r. r.,* 3, 5, 9). A hagyomány őrzőinek nyilvánvaló megrovásai, mint ahogy ezt szóban Cicero is megtette, nem akadályozta meg, hogy mindenki ilyen típusú rezidenciát óhajtson magának, beleértve magát Cicerót is, aki inkább adósságokba verte magát, csak hogy a Palatiumon lakhassák, amely egyfajta státusszimbólummá vált a **homines novi,** az ismeretlenségből politikai karrierre szert tevők számára.

A középületek nagysága, valamint az arisztokraták házainak hatalmassága sem tudta azonban elfeledtetni azt, hogy megvolt az ekkori urbanizmusnak a fonákja is. Voltak tömegnegyedek is egy olyan városban, amely a Kr. e. 1. század közepén legalább 700 ezer lakosú volt. Az emberek olyan házakban éltek, amelyek kétes higiénés feltételekkel rendelkeztek, ám ugyanakkor hatalmas jövedelmeket hoztak a spekulánsok számára. így például Crassus számára, aki hasznot tudott húzni a **proscriptiókból,** mert olcsón felvásárolja az elkobzott javakat. O arra is vállalkozott, hogy felvásárolja a leégett házak telkeit. Mintegy 500 építőmunkása volt rabszolgákból, s ezek lehetővé tették számára az olcsó újjáépítést, s ezekből a bérházakból azután hatalmas jövedelmekre tett szert (vö. Plut, Crass., 2, 5-6; 3,1-2).

Bármilyen sokarcú volt is Itália ezen kulturális és politikai egységesülési folyamata, ettől kezdve beszélhetünk arról, amit Cicero egyik híres szöveghelye fogai-

mázott meg. Eszerint az itáliaiaknak most már két hazájuk volt: egyfelől szülővárosuk, másfelől maga Róma. A városállami keretek teljes áttörése azonban még ekkor sem következett be, vagyis a politikai válság a szövetséges háborúval sem oldódott meg egészen: a legfontosabb politikai döntéseket továbbra is a senatus és a római magistratusok hozták. Ugyanakkor viszont az is tagadhatatlan, hogy ezek körében érzékelhetően megnőtt az új polgárok politikai súlya. Ezt a kiszélesített római közösséget, azon belül főleg az arisztokráciát, egyre jobban átjárta a hellenisztikus kultúra. Minden jobb családból való fiatalember, hogy tökéletesítse képzettségét, Athénbe, Rhodosba és Apollóniába ment tanulni, illetve felkészültségét tökéletesíteni. Családjaik görög írókat, filozófusokat és művészeket fogadtak fel, noha közben hivatalos megnyilatkozásaikban kitartottak amellett, hogy hitet tegyenek mélységes antihellénizmusukról. A Róma által vezetett háborúk a Mediterráneum keleti részében, például Mithridatés ellen, lehetővé tették, hogy nagy keveredés menjen végbe a lakosságon belül, amihez az is hozzájárult, hogy sok keleti elem menekült ekkoriban Rómába.

Ugyanakkor a birodalom eme központja egyértelműen a hellenisztikus civilizációnak is a székhelye lett, miként ehhez a könyvtárak is hozzájárultak. A rómaiak a Kr. e. 2. és 1. század folyamán több nagyon értékes könyvtárat szereztek meg és szállítottak Rómába a győzelmek után. Valamennyi arisztokratának, mint amilyen M. és Q. Tullius Cicero is volt, kötelességévé vált, hogy nagy költségen könyvtárat létesítsen. Már korábban Sulla is élt ezzel. Miután bevette Athént, rátette a kezét a theosi Apellikón rendkívül értékes könyvtárára, amely például magában foglalta azokat a tekercseket is, amelyek egykor Aristoteléséi és Theophrastoséi voltak. Mithridatés vereségét követően, Kr. e. 66-ban Lucullus tett szert hadizsákmányként a király óriási könyvtárára, amelyet saját tusculumi villájába szállíttatott, olyan helyiségeket is berendezve, amelyek nyitva állottak a szakemberek számára a kéziratok tanulmányozása céljából. Caesarnak ugyancsak volt egy grandiózus terve, hogy létrehozzon egy nyilvános nagy könyvtárat, s ennek megvalósítását Varróra bízta. Az elképzelés megvalósítását azonban március idusa nem tette már számára lehetővé. Később, Kr. e. 39-ben azután C. Asinius Pollio nyitott meg egy ilyen *bibliothecát* a *Libertás* templomában.

Mint láttuk tehát: politikai válság ugyan van Rómában, de ahogy nem beszélhetünk valódi társadalmi és gazdasági krízisről, ugyanúgy nem lehet szó kulturális krízisről sem. Hisz nagyjából erre az időre esik a római irodalom első nagy virágkora: a szónoklaté (Cicero), a filozófiai irodalomé (Lucretius, Cicero), a lírai költészeté (Catullus), s ekkor jelenik meg a szépirodalmi kvalitású történetírás is (Sallustius, Caesar). És az anyagi kultúra fejlettségét jelző építészet lendülete is erőteljes marad, mint fentebb láthattuk. Mindezek fényében a köztársaság utolsó századának gazdasági, társadalmi vagy akár kulturális válsága, illetve az erről kialakított elképzelés tarthatatlannak bizonyul, miként ez a *CAH*IX., új kiadásából is egyértelműen kiderül (J. A. Crook - A. Lintott - E. Rawson [ed.], 1994), mely félreérthetetlenül cáfolja, hogy ezt a korszakot valamiképp is a hanyatlás századának kellene tekinteni.

FOGALMAK

amphitheatrum
atrium
cliens
clientela
curia
homines novi
horti Pompeiani
luxuria
patrónus
porticus
proscriptio
quadriporticus
saepta Iulia
salutatio
tabularium

KRONOLÓGIA

83 Leég Iuppiter Optimus Maximus temploma
78 Q. Lutatius Catulus consulsága
66 Lucullus hadizsákmányként megszerzi Mithridatés könyvtárát
65 Q. Lutatius Catulus censorsága
61 Pompeius triumphusa
55 Felavatják Pompeius színházát
54 Caesar építkezései
39 C. Asinius Pollio bibliothecája Libertás templomában

AZ ELHÚZÓDÓ ES ALTERNATIVA NELKULI POLITIKAI VÁLSÁG IDŐSZAKA

Ugyanakkor azonban a jelzett politikai válság nagyon jól érzékelhető volt, s ez abból adódott, hogy Róma, amely megteremtette a maga óriás birodalmát, s egy világhatalom ragyogó és mind fényesebb fővárosa lett, megőrizte azt a városállami keretet, amelyet még egyszerű polisként alakított ki, lényegében már azt megelőzően, hogy fennhatósága akár Itáliára kiterjedt volna. Magától értetődő, hogy ez a szigorúan katonás szervezettségű városállami irányítás - minden fentebb hangoztatott nyitottsága ellenére is - képtelen volt megfelelni egy világbirodalom igényeinek, nem láthatta el zavartalanul annak kormányzását, alkalmatlannak bizonyult fennakadás nélküli működtetésére. Amilyen könnyen belátjuk azonban mi ma ezt, olyan nehéz volt e zavaró körülmény lényegét felismerniük maguknak a rómaiaknak, akiknek előzőleg minden dicsőség megadatott, hogy büszkék legyenek a senatus vezette szabad köztársaságukra, amely - mint arról előzőleg már szó volt - páratlan bravúrt hajtott végre akkor, amikor szinte néhány évtized alatt az egész lakott földet, az **orbis terrarumot** a **populus Romanus** ellenőrzése alá hajtotta. Ennek bűvöletében - vagy inkább kábulatában - senkinek sem nyílt fel annyira a szeme, hogy felismerje: a világtörténelmi feladatát maradéktalanul végrehajtani képes arisztokratikus Róma immár alkalmatlan arra, hogy ősi városállami keretei között irányítsa a világ legnagyobb birodalmát. Magyarán: Róma a politikai vakság állapotába került: észlelte ugyan a fogyatékosságokat, hiszen bőven volt belőlük, ám mindezt

nem tudta helyesen megmagyarázni, a megannyi részlet alapján sem volt számára lehetséges egy pontos diagnózis felállítása. Chr. Meier szellemes megfogalmazása szerint Róma ún. Piroska-szituációba került (vö. *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung u. Geschichte der spaten römischen Republik.* Frankfurt 1980[2], Einführung, XIV skk. - az általában idézett 1966-os kiadásban ez még nem olvasható). Ahogy a Grimm testvérek meséjének hőse nem tudta felismerni a nagymamának beöltözött farkast, bár látta, hogy számos részlet nem felel meg a nagymama képének, ugyanúgy a rómaiak sem voltak elég tisztánlátók ahhoz, hogy az **impérium Romanum** akadozó működése mögött felismerjék az általuk annyira tisztelt senatus és köztársaság felelősségét, mely képtelen volt felnőni feladata nagyságához.

Mindennek az lett a következménye, hogy Rómában egyfelől más okokban próbálták fellelni a hibák magyarázatát; másfelől, nem ismervén fel a baj lényegét, a kiutat sem lelték meg, s ezért a politikai válságot nem tudván megoldani, az állandóan, sőt egyre fokozódó mértékben újratermelte önmagát, ami hosszú időre egy alternatíva nélküli politikai krízisbe sodorta az impérium Romanumot (Chr. Meier másik közismert és találó meghatározása).

Az álmagyarázatok közül a legelterjedtebb az volt, hogy az erkölcsök romlottak meg, mert a személyes ambíciók, főleg a demagógia következtében, megbontották a Polybiostól Róma sikerei alapjának tartott kevert államforma harmóniáját; másfelől a hódítás nyomán kibontakozó luxus, fényűzés és az egyre jobban elszabaduló immoralitás volt a bajok forrása. A gondolat megvolt már Catónál, Polybiosnál, Poseidóniosnál, s társult hozzá az az elképzelés is, hogy mivel Róma győzelmei miatt megszűnt a **metus hostilis,** az ellenségtől való félelem, amely addig kordában tartotta az embereket, ezért szabadultak el a káros szenvedélyek és indulatok. Mindezt lényegében már Cicero megfogalmazta, de összefüggő elméletként Sallustius dolgozta ki, felhasználva a már említetteken kívül L. Piso és mások (Scipio Aemilianus) megállapításait is. Ennek a dekadenciaelméletnek voltaképpen két változata volt: az ún. **optimates** azt hirdették, hogy a nép felelős a belső harmónia megbomlásáért; az ún. **populares** pedig a senatust vádolták ugyanezzel. Abban végül is mindenki egyetértett, hogy a megoldás a régi erkölcsök, s így a régebbi harmónia helyreállításában van (Cicero, Sallustius), véleménykülönbség csak abban volt, hogy a senatus szerepének fokozásával, vagy éppenséggel a **comitia tributa,** a népgyűlés jelentőségének további növelésével kell-e elérni a mondott célt. Mindez azt jelentette, hogy magát a fennálló rendszert senki nem vonta kétségbe, ilyen vagy olyan módosításokkal, korrekciókkal mindenki a megőrzésére törekedett, ami ugyancsak a már jelzett, alternatíva nélküli politikai válság irányába, feltételeinek ismételt újratermelődése felé mutatott (az egykorú politikai eszmékhez: J.-L. Ferrary: Le idee politiche a Roma nell'epoca repubblicana. In: L. Firpo [ed.]: *Storia delle idee politiche, economiche e sociali.* I. Torino, 1982, 723-804).

Ezen a ponton persze fel kell vetni a kérdést: az adott helyzetben milyen valós alternatívák kínálkoztak volna egyáltalán. A későbbi fejlemények, a **principatus,** a császárság létrejötte bizonyítja, hogy a probléma a hatalom koncentrálódásával, a hatalmi bázis egyfajta beszűkülésével oldódott meg; ám a világtörténelem, főként a

legújabb történelem arra figyelmeztet, hogy hasonló esetekben, nagy államok vagy birodalmak működőképességének fokozása érdekében bizonyos körülmények között mód van a hatalom szociális alapjainak kiszélesítésére is, akár széles néprétegek, akár szinte az egész társadalom bevonásával.

Lett volna-e azonban esély Rómában arra, hogy a szűk városállami kereteken nyugvó államigazgatást, a hagyományos arisztokratikus **res publica liberát** valamiféle széles társadalmi alapokra helyezett, átfogó kormányzattal váltsák fel? Erre a kérdésre csak akkor tudunk kielégítően választ találni, ha összegezzük az egykorú impérium Romanum szociális struktúráira vonatkozó ismereteinket. Már a hazai ún. marxista kutatás túljutott azon a vulgarizáló koncepción, hogy a köztársaság utolsó századát a rabszolgák és rabszolgatartók küzdelmeként fogja fel. Nem véletlen, hogy a korszak finomabb struktúráját átfogóan megvizsgáló Alföldy Géza is egyik mesterére, Hahn Istvánra hivatkozik, mint egyik előfutárára ebben a tekintetben. Magam is részben az ő ösztönzésére, s más, a római társadalom réteg- és csoport-, valamint foglalkozás-szerkezeti, illetve jogi strukturálódására vonatkozó friss munkák ismeretében végeztem el a római társadalom vizsgálatára vonatkozó stratifikációs elemzéseimet a Kr. e. 60-as évek viszonylatában, olyan eredményekre jutva, melyek e perióduson kívül is többé-kevésbé érvényeseknek tekinthetők (C. Nicolet; B. Cohen; I. Shatzman; E. M. Staerman; Havas L.: *A római köztársaság válsága és a Catilina-mozgalom*. 1973, kandidátusi értekezés tézisei; az itt vázoltak kidolgozott változatban megjelentek az: *ACD, Oikumene* folyóiratokban, vö. *CAH*IX, 865).

A hatalom bázisa kiszélesítésének egyik előfeltétele az lett volna, hogy a társadalom más közegei megkérdőjelezzék a *senatus* addigi vezető szerepét. Ám a tanács végül is szilárdan őrizte hatalmi helyzetét, mint városállami privilégiumát, annak ellenére, hogy maga az **ordo senatorius** valójában közelről sem volt homogén kategória. Mint kiváltságos személyek listáját, a censorok sorolták be őket, de a kritériumok pontosan nem voltak ismertek. A köztársaság végén gyakorlatilag a korábbi **magistratusok** közül kerültek ki, de figyelembe vettek bizonyos vagyoni (talán 1 milló HS-nak vagy legalább a 400 ezres lovagi censusnak megfelelő), erkölcsi és származási szempontokat is, például **libertus** és fia nem kerülhetett be. A senatori rend tagjai között voltak tekintélybeli különbségek is: **nobiles, consularii, praetorii, aedilicii, tribunicii, quaestorii,** a legalsó szinten megkülönböztetve az ún. **pedariit,** akik a senatusban véleményüket csak mások mögé felsorakozva nyilváníthatták ki. Megkülönböztették a senatusba újonnan bekerülteket is. Mindennek alapvetően az előzőleg betöltött tisztség volt az alapja. Nemcsak funkciójukat és rangjukat tekintve különböztek a senatorok, hanem anyagi alapjukat tekintve is. Bár egy **lex Claudia** megtiltotta nekik a kereskedelmet és a pénzügyleteket, ezt könnyen ki lehetett játszani (főleg a liberti révén - vö. G. Fabre), és sokan játszottak fontos szerepet a pénzügyekben, rendelkeztek jól jövedelmező villagazdaságokkal (vö. E. D. Rawson; a kereskedelemben játszott szerepről: A. Tchernia). Másoknak viszont, s gyakran a legrégibb, előkelő családokból valóknak, többnyire bérlőket (coloni) foglalkoztató külterjes birtokaik voltak, melyek keveset jövedelmeztek, úgyhogy tulajdonosaik a nagy pénzeket felemésztő, de tiszteletdíjjal nem járó magistraturák miatt gyakran eladósod-

tak (vö. C. Nicolet; J. Andreau; M. W. Frederiksen; D. Foraboschi; J. E. Skydsgaard). Az ordo senatoriusnak fentebb felvázolt arculata érthetővé teheti, hogy a régi városállamnak ez az egykor oly erős vezető eleme a köztársaság végén már nem lehetett egy világbirodalom méltó irányítója, ám korábbi érdemei akadályoztak másokat abban, hogy a helyére akarjanak lépni, s ráadásul - mint látni fogjuk - nem is nagyon voltak olyan tényezők, amelyek erre valóban képesek lettek volna.

Régebben általában az **ordo equesterben** látták azt az erőt, mely képes lett volna korlátozni a senatus túlzott tekintélyét, s a kormányzásban fel tudott volna mellé zárkózni. Ezt főleg a 19. századi ókortörténet vélte megállapítani, mintegy saját kora alapján saját százada polgárságának szerepét tulajdonítva a kereskedő- és pénzarisztokráciaként elképzelt lovagrendnek, miközben a senatusi arisztokráciában ugyancsak önkényesen egy földbirtokos arisztokráciát akart felismerni (Mommsen és mások). A senatori rendet illetőleg már láttuk e kép hamisságát, és ugyanez érvényes a lovagok értelmezésére is. Az ordo equester valójában nem a senatus vetélytársa volt, hanem mint a városállam másik kiváltságos kategóriája inkább annak támogatójaként lépett fel többnyire, s csak sajátos jogi helyzete miatt töltött be attól különböző szerepet a polis életében, időben némiképp eltérő területeken: a hadseregben, vezető tiszti posztok betöltésében, felelve az állami bérletek odaítéléséért *(adiudicatio),* illetve egy idő után a bíráskodásért, hol teljesen, hol részlegesen. A lovagok szoros kapcsolatát a senatusi renddel mutatja, hogy a senatorok fiai, amíg nem töltöttek be hivatalt, maguk is lovagok voltak, a senatorokéhoz hasonló vagy épp azonos jelzők illették meg őket *(clari, splendidi),* s a két rend tagjai között megszokottak voltak a házasságok, aminek nagy jelentősége van egy olyan arisztokratikus közegben, mint amilyen a római társadalom volt. Bár a lovagok besorolásában szerepe volt a censusnak (400 ezer HS), mégis itt is számított a származás, az erkölcs stb. így volt kivételes rangjuk az olyan törzsökös lovagrendi családok tagjainak, mint amilyen Atticus volt, viszont feltehetőleg az **equites** alacsonyabb kategóriája voltak a **tribunii aerarii** (kincstári tribunusok), akiknek még a censusa is alacsonyabban volt megállapítva (300 ezer HS). Nyilván kisebb tekintélyük volt a vidéki városok *(municipia)* azon helyi tisztségviselőinek is, akik frissen jutottak be az ordo equesterbe, s csak **domi nobilesnek** számítottak. Nemcsak jogi értelemben véve diszparát a római lovagság, hanem anyagi vonatkozásban is. Ma már tudjuk, hogy a lovagoknak is jócskán volt földjük. Soknak ugyan pusztán egyetlen villája, ám a **negotiatoresnak** már tekintélyes tőkéi voltak lekötve földbirtokokban vagy különféle üzleti ügyekben, s lovagok lehettek jótállói a bérlőtársaságoknak is *(societates publicanorum),* amiért Cicero retorikus módon még azonosította is őket az adóbérlőkkel. Voltaképp az ókortörténészek így csináltak a lovagokból egy időben pénzembereket. A legtekintélyesebb lovagok valóban közülük is kerültek ki, ám a legtöbb lovag nem volt túlságosan vagyonos. A szemünk előtt így kirajzolódó igazi ordo equester semmiképp sem válthatta le a hatalomból a senatust; de e szerepre nem is aspirált; és semmiképp sem jöhetett úgy számításba, mint a világhatalom működtetéséhez szükséges szélesebb hatalmi bázis egyik hatékony faktora.

A római **plebsen** a köztársaság végén gyakran szokták érteni vagy a római sze-

génységet (így Hellegouarc'h), vagy „a szó modern értelmében" az „alsóbb társadalmi rétegeket" (OCD[3]). A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb, s a kirajzolódó kép jóval összetettebb. Akárcsak az *ordo senatorius* és az *ordo equester* esetében, valójában itt sem a szó modern jelentésében vett szociális kategóriáról van szó, hanem - miként már Staerman megfogalmazta - az előbbi, pozitívan meghatározott jogi fogalmakhoz viszonyítva egy negatív módon definiálható jogi közegről, egy „harmadik rendről", vagyis egy olyan **ordóról,** amelybe mindazok a római polgárjoggal rendelkező személyek tartoztak, akik nem voltak tagjai sem a senatori, sem a lovagi rendnek, vagyis közrendű rómaiak voltak. Ezek skálája viszont mind szociális, mind egyéb vonatkozásban rendkívül tág volt. Először is: megkülönböztettek **plebs urbanát** és **plebs rusticát.** Ezek soraiban voltak hatalmas vagyonnal bíró személyek, mint amilyen az a C. Caecilius Isidorus, akiről Augustus alatt hallunk (Plin., *n. h.,* 33,134), de akihez hasonló személyek már a köztársaság idején is voltak (vö. C. Nicolet, *CAH* IX, 616-617). Az illetőnek több ezer iugerum földje és marhája volt, ám mint libertus csak a plebs tagja lehetett. Ilyen óriási vagyonnal rendelkezők is lehettek tehát közrendiek. A városi lakosok közt még parasztoknak is kellett lenniük, ahogy arra a régészeti anyag figyelmeztet, korrigálva egyes auctorok ama általánosító tájékoztatását, hogy a városi plebs kizárólag ellenséges érzelmeket táplált a falusi lakosság irányában. Főleg Róma, de más nagy települések lakossága igényelte a megfelelő ellátást, amit parasztokon kívül nagyszámú kézműves, iparos, kereskedő, hordár, kikötői munkás és sok más egyéb szavatolt, ahogy lakónegyedeiket mára már az archeológia is feltárta. A nagyvárosok, így Róma népessége sem csupa dologtalan, ingyenélő csőcselékből állt, amelyet könnyen lehetett manipulálni, orránál fogva vezetni például a választási megvesztegetésekkel, hanem céltudatos embereknek a tömegeivel kell számolnunk, még ha a jelzett differenciáltság miatt ezek a csoportok nagyon eltérő érdekeket képviseltek is, főleg, ha még idevesszük az **artes liberales** területén tevékenykedő liberti nagy számát. A magyar ókortörténet már elég rég felhívta a figyelmet arra, hogy a plebs urbana nem csupa lumpenproletár elemből áll, amely mindig arrafelé hajolt, amerre a szél fújt, hanem szerteágazó törekvéseivel feltétlenül számolni kell (vö. Hahn L; Havas L.; Z. Yavetz stb.).

Ugyancsak nem volt homogén a köztársaság végi plebs rustica sem. Egyfelől - mint már fentebb láttuk - a római-itáliai polgári lakosság szám szerint legnagyobb részét kitevő kis- és középparasztság a köztársaság végére egyáltalán nem morzsolódott fel és proletarializálódott, miként régebben feltételezték, hanem, ha nem volt is léte teljesen veszélytelen, mégis fennmaradásához mind az önellátó gazdálkodás, mind a szinte mindvégig folyamatos **viritim** vagy a polgári és veteráncoloniákban (vö. D. Piper) történő földjuttatás hozzájárult. Sulla és a Kr. e. 25 közti időszakban legalább negyedmillióan részesültek veteránföld-adományban, ami alapvetően a paraszti népességet kívánta megszilárdítani (vö. P. W. De Neeve), még akkor is, ha ennek fejében egyes régebbi földművesek viszont földjük elhagyására, esetleg emigrációra kényszerültek. A földjét elvesztő paraszti népesség sem szorult ki azonban általában az agrártermelésből, mert bérlőként, bérmunkásként tovább működhetett (vö. K. P. Johné - J. Köhn - W. Weber), főleg a távolabb fekvő, nehezen megközelít-

hető, egészségtelen, hegyes vagy mocsaras területeken (vö. D. Kehoe), bár szezonális bérmunkára még az intenzív termelésre átállt, piacközeli villagazdaságokban is szükség volt. Nem lehetett meg a vidék teljesen kézművesek nélkül sem. Mindez jól mutatja a plebs rustica életerejét a köztársaság végén (vö. J. K. Evans; M. S. Spurr; G. Rickman), ami azonban egyfelől nem járt együtt egyfajta érdekközösséggel a bemutatott differenciáltság következtében, másfelől a politikai életre sem lehetett közvetlenül nagy hatással, mert távoli területekről nem sokan utazhattak Rómába a népgyűlésekre. Ezeken inkább csak a plebs rustica azon tönkrement tagjai tudtak részt venni, akik talajtalanná válva Rómába költöztek, s ott letelepedve egy sajátos különérdeket testesítettek meg. Ennek alapján ez a közeg sem jöhetett számba a római állam hatalmi bázisának kiszélesítőjeként.

Ugyanezt a rabszolgákra vonatkozólag egészen magától értetődőnek vehetjük, még akkor is, ha mára teljesen nyilvánvaló, hogy az antik Rómában a **servi** nem voltak valamennyien **instrumenta vocalia,** akik mindannyian külső kényszer alapján és teljesen jogfosztottan végezték (termelő)tevékenységüket a mások tulajdonában lévő munkaeszközök segítségével. A valóságban a köztársaság végi mintegy 2 milliót kitevő rabszolgaságon belül mind a familia rustica, mind a família urbana igen összetett alakzat volt, s ez különösképpen érvényes az utóbbi kategóriára. Itt a **peculiummal** rendelkező, vagy az állami apparátusban, illetve a magántársaságokban vagy ügynökként tevékenykedő rabszolgák, gyakran a házi cselédség vagy annak egyes tagjai, a rabszolga-intelligencia, azaz az értelmiség, vagy akár egyes magasan kvalifikált kézművesek vagy művészek semmiképp sem sínylődtek „rabszolgasorban" (vö. Staerman, illetve Maróti E.), hanem a valóságban jóval magasabb szinten álltak, mint a szabad szegény polgárok legalsó kategóriái, akiknek minden kiváltságát csak a **ius Latiin,** azaz a latin polgárjogon nyugvó **libertásuk** biztosította, ám épp ennek védelmében nagyon is gondosan ügyeltek arra, hogy mindenfajta rabszolgától elhatárolják magukat.

A rabszolgáknál inkább lehetett volna gondolni a provinciákra, pontosabban azok helyi vezető köreire a hatalom alapjainak kitágításában, ám ekkor még a birodalom tartományai annyira eltérő színvonalon álltak, annyira nem volt még az itteni meghatározó köröknek római tudatuk, hogy ez a felvetett lehetőség sem bizonyulhatott járható útnak (vö. C. Nicolet).

Ugyancsak nem kínált lehetőséget a kormányzás hatalmi alapzatának megnagyobbításához a politikai pártokra való építés. Bár a 19. századi és a múlt századi ókortörténet azt a felfogást alakította ki, hogy a köztársaság végén Rómában két nagy párt volt: az optimates, a senatus pártja, és a populares, a néppárt, s a politikát e kettő küzdelme határozta meg (főként Mommsen), mégis már a 20. század első felében kimutatták, hogy Rómában valójában ilyen modern értelemben vett, tagsággal, szervezettel, átgondolt programmal és vezetéssel rendelkező pártok egyáltalán nem voltak, hanem ehelyett a régi arisztokratikus berendezkedésnek megfelelően, pusztán a régi családi és hivatali, katonai kapcsolatokon (clientelae, necessitudo, familiaritas) nyugvó személyes szövetségek léteztek, mint amilyen például a **factio Metellorum,** a **partes Caesarianae,** a **partes Pompeianae** stb. (vö. E. Rawson).

A prosopographiai kutatások, vagyis a névvizsgálatok ezen értelmezést sok szempontból megerősítették, ugyanakkor azonban az is egyre inkább kiderül, hogy egyfelől ezek a személyes relációk olyan sokirányúak, hogy sokszor hatástalanítják egymást (vö. F. Hinard); másfelől - részben már csak ezért is - mégiscsak kimutathatók Rómában valamiféle politikai programok és módszerek (vö. Chr. Meier; **H.** Strasburger; K. Christ), amelyek gyakran ugyan igen közelálló célokat kívánnak elérni (vö. föld-, polgárjogi kérdés, eladósodás rendezése stb.), de más-más módon, mert az optimaták a senatusban, a popularisok a népgyűlésben látták a megoldás kulcsát. A viták ilyen módon végül is akár súlyos politikai harcokká is fajulhatnak, még ha nem is olyan módon és mértékben, mint a 19. századi és a 20. század eleji ókortörténészek feltételezték (lásd erről főképp: P. A. Brunt; F. De Martino; L. Perelli; vö. A. W. Lintott; Z. Yavetz; R. MacMullen; W. Nippel). Mindezek figyelembevételével pártpolitikai alapon aligha lehetett volna szélesebb alapokra helyezni a római kormányzatot. Egyfajta demokratizálódás talán végbement ugyan a politikában, ám a köztársaság válságát ez közelről sem oldotta meg.

A köztársasági Rómában a demokratizálódás éppenséggel nem a kormányzás megerősödését eredményezte, hanem inkább fokozta hatástalanságát. Már előzőleg utaltunk a politikai csatározások következtében elszabaduló erőszakra, amellyel a régi városállami rendszer - részben rendőrség, részben Róma körzetében és Itáliában mozgósítható hadsereg hiányában - csak nagy nehézségek árán birkózott meg. Gondoljunk csak a Catilina-összeesküvéssel vagy a Clodius szervezkedéseivel együtt járó zavargásokra. A helyzet alkalomadtán odáig fajulhatott, hogy a hagyományos kormányzati tevékenységet felfüggesztették, mint Caesar első, Kr. e. 59-es consulsága idején. A demokratizálódás egyik velejárójaként fogható fel az is, hogy a senatus elvesztette a vészhelyzetek idején leghatékonyabbnak bizonyuló eszközét: a **Senatus Consultum ultimumot** (SCu).

Mindezek után nem lehet kétséges, hogy a politikai válság rendezésére csak a másik út volt járható: a hatalom koncentrálódása, melynek feltételei a kritikus időszakban egyre jobban kibontakoznak. Olyan személyek lépnek a színre, akik valamilyen okból kifolyólag, többnyire katonai megbízatás következtében, hosszabb időre kikerülnek a senatus ellenőrzése alól, valamint a hagyományos római factiones szokványos politikai játékából; s rendkívüli hatalomra tesznek szert, bár formailag látszólag ez nem áll ellentétben az ősi tradícióval (vö. *CAH*IX, 497-^498). Ilyen módon rendkívüli hatalom összpontosul olyanok kezében, mint például Marius, Sulla, Pompeius, Caesar, akik végül is akarva-akaratlanul „struktúraformáló tényezővé" lesznek, annak ellenére, hogy tulajdonképp egyikük sem kívánja lényegében megváltoztatni az állami berendezkedést, háttérbe szorítva vagy éppen leváltva a senatusi vezetést. Még Caesar is úgy látja: Róma nem tud más rendszert elfogadni, s neki is csak az a szándéka, hogy testőrségét feladva, egy keleti, a párthusok elleni háborúban próbálja meg növelni a **maiestas populi Romanit,** azaz: „a római népfölséget" (Chr. Meier). Mindez azt jelenti: továbbra sem mutatkozik alternatíva, továbbra is fennáll a köztársaság válsága, a köztársaság képtelen a kibontakozás útját megtalálni. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, két körülmény kellett: egyfelől

az, hogy a 40-es, 30-as évek minden korábbinál véresebb polgárháborúi szinte megsemmisítsék a régi senatusi arisztokráciát, úgyhogy annak tradicionális irányítása gyakorlatilag fenntarthatatlanná vált, bár a látszatához így is ragaszkodtak; másfelől az állandó hadiállapotnak, örökös fegyveres pusztításnak már annyira elviselhetetlennek kellett tűnnie, hogy a rómaiak a béke visszaállítása érdekében még egy személyes hatalmi pozíciót (Octavianus/Augustusét) is készek voltak elfogadni, feltehetőleg abban a reményben, hogy ez a libertást - legalábbis hosszú távon - nem fogja korlátozni, amin mindenekelőtt a senatus libertását, azaz a **libertás dicendit,** vagyis a szabad véleménynyilvánítást értették. A Római Köztársaság politikai válsága ilyen sajátos körülmények között oldódott meg, ez magyarázza a kiút különlegességét is, azt, hogy a hatalom koncentrálódása a principatusban mint kezdetben a világtörténelem egyik vagy éppen leginkább leplezett monarchiájában valósult meg (lásd alább), látszólag mindvégig garantálva a senatus tekintélyét.

Végül is mindezen és lényegében mégiscsak gyökeres átalakulás mögött a fentebb jelzett szociális-politikai feltételek hiányában egyetlen igazi szervezett erő mutatható ki, s ez nem más, mint a római hadsereg. Ennek egységeit ugyan személyes eskü kötötte közvetlen hadvezéreihez, mégsem bizonyult a hadsereg következetlen játékszernek, mert a veteránтelepítések jelzik: a végső cél a **corpus imperii Romani** békés működtetése volt, amely egyedül szavatolta mindenki szemében a jólétet és a biztonságot. A polgárháborúk és a **proscriptiók** kontextusában az agrártörvények voltaképpen már csak a kiszolgált katonák érdekében hozott **adsignatiókat** jelentik. Sullától kezdődően céljuk alapvetően nem egy szociális probléma megoldása (mintegy ismét megerősítve a középparasztságot) vagy egy gazdasági probléma rendezése (megújítva a régi típusú itáliai mezőgazdaságot), hanem az a céljuk, hogy ellenszolgáltatásban részesítsék a katonákat, és ezzel a hadvezérek is, akik a politika leghatékonyabb irányítói, clientelákat biztosítsanak maguknak. A tengeren túli coloniák igazából azok, amelyek arra szolgálnak, hogy levezessék a túlcsorduló, a termelésből részben valóban kiszoruló föld nélküli parasztságot. Sulla mindennek értelmében rendelt el tömeges konfiskációt Marius híveinek a rovására, hogy esetleg 120 ezer (vagy más számítás szerint talán mindössze 90 ezer) veteránját letelepítse. Ekkor a tulajdonosok ezreinek földjét adták el messze áron alul a kincstár javára a **dictator** híveinek és bizalmasainak kompenzálása céljából. így jöttek létre azután a köztársaság végének legnagyobb vagyonfelhalmozódásai is (mint például Crassus óriásvagyona). A Kr. e. 64/63-ban sikertelennek bizonyuló **rogatio Servilia** után az 59-es **lex Iulia,** amelyet Caesar javasolt Pompeius egyetértésével, már a magánföldek békés felvásárlását irányozta elő az utolsó census árának megfelelően, hogy azokat így osszák fel a szegény plebeiusok és Pompeius veteránjai között (ami mintegy 50 ezer adsignatiót jelenthetett). Suetonius szerint Caesar később, dictaturája idején újabb 80 ezer veteránnak adott parcellát (beleértve a tengeren túli területeket is).

Lehet, hogy a II. triumvirátus is azért újította fel az adsignatiók politikáját, hogy ezzel tagjai még szorosabban magukhoz láncolják a katonákat. A 43-as proscriptiók 18 városban kobozták el a földeket, mintegy 300 senatort és 2000, lovagot, valamint természetesen számtalan közembert fosztva meg tulajdonától a rendszer támoga-

tottjainak érdekében (ennek a költő Vergilius lett az egyik leghíresebb áldozata). A konfiskáció fenyegetése az egész akkori római világot nyugtalansággal töltötte el, és L. Antonius consul, M. Antonius testvére volt az, aki ebből hasznot húzott, felláz-ítva az itáliai városokat Octavianus ellen, akit azzal vádolt, hogy egyedül ő felelős a földelkobzásokért (perusiai háború). Ekkor maximum 50 ezer veterán részesült földparcellában. Ez volt a földtulajdon utolsó nagy átrendeződése a hírhedt konfiskációk révén. A Kr. e. 1. században tehát érzékelhetően hatalmasok voltak a tulajdon átrendezései, beleértve mindenekelőtt a földtulajdont, és mindez egész Itáliát érintette. A polgárháborúk hangsúlyossá tették a tulaj donkoncentrációt, amelyet majd Augustus rendszere fog szentesíteni, azok után, hogy kezdetben maga Octavianus is kivette a részét a veteránjainak történő tulajdonátruházásokból. Ezt követően azonban garantálta a tulajdont, még azt is, amelyet frissen és kétes körülmények között szereztek meg. így biztosította rendszerének a tulajdonosok támogatását.

FOGALMAK

adsignatio
aedilicii
artes liberales
comitia tributa
consularii
corpus imperii Romani
dictator
domi nobiles
equites
factio Metellorum
impérium Romanum
instrumenta vocalia
ius Latii
lex Claudia
lex Iulia
libertas
libertas dicendi
libertus
magistratus
maiestas populi Romani
metus hostilis
negotiatores
nobiles
optimates
orbis terrarum
ordo
ordo equester
ordo senatorius
partes Caesarianae
partes Pompeianae
peculium
pedarii
plebs
plebs rustica
plebs urbana
populares
populus Romanus
praetorii
principatus
proscriptio
quaestorii
res publica libera
rogatio Servilia
Senatus Consultum ultimum
servi
tribunicii
tribunii aerarii
viritim

KRONOLÓGIA

64/63	Rogatio Servilia
59	Caesar első consulsága
	Lex Iulia
43	Proscriptio

Nagy események és nagy emberek a köztársaság politikai válságának időszakából

A GRACCHUSOK

A fentebb előadott, átfogó és általános elemzést követően ideje, hogy áttekintsük a kor eseménytörténetét is, amely bővelkedett azokban a jelentős pillanatokban és személyiségekben, amelyek Európa klasszikus műveltségbeli öröksége révén többnyire példaértékűekké lettek a kontinens történeti közgondolkodása szempontjából, s az európai civilizáció megannyi területén mintegy normaként jelentkeztek.

A politikai válság kezdeteit két előkelő ifjú római politikus tevékenysége jelzi: Tiberius Sempronius Gracchusé és C. Sempronius Gracchusé, akik egy a **nobilitas-hoz** tartozó korábbi **censor** fiai voltak, s anyjuk, Cornelia révén az idősebb Scipio Africanus unokáinak számítottak. Anyjuk egyébként az első római *matróna* volt, akinek portréját a hagyomány valóban hitelesen és meglehetős pontossággal rajzolta meg. Maga a két fiatalember pedig olyan volt, hogy áthatotta őket a görög kultúra és filozófia.

Tiberius Gracchus Kr. e. 133-ban lépett fel mint néptribunus egy olyan reformtervezettel, amelynek a lényege egy földtörvény - **lex agraria** - volt. Ennek tartalmában egyébként nem volt semmi rendkívüli. Egyáltalán nem irányozta elő a föld újrafelosztását, hanem csak az állami föld *(ager publicus)* egy meghatározott kategóriáját vette célba, egy régebbi törvény alapján előírva, hogy abból egy római polgár nem rendelkezhetik többel 500 iugerumnál (125 ha), kivéve azt az esetet, hogy egy, illetve két fiúgyerek után még újabb 250-250 iugerum járt. Az így felszabaduló föld került volna azután felosztásra a nincstelen római polgárok között. Mindez folytatni kívánta a kisbirtokos parasztság fenntartására irányuló korábbi római törekvéseket, lehetővé téve ugyanakkor, hogy az előző birtokosok a megváltás következtében a maguk megmaradó földjén egyidejűleg intenzívebb művelésre térhessenek át, miként már ilyen gazdálkodás folyt a Cato-féle villákban is. Az állam szempontjából mindkét intézkedés előnyösnek mutatkozott, hiszen egyfelől a katonaságot erősítette volna a római kisparasztság számának emelése, s a senatusi arisztokrácia anyagi helyzetének stabilizálása is hasznos lett volna a közigazgatás tisztasága szempontjából. A törvénnyel szembeni erőteljes ellenállást ezért annak kellett kiváltania, hogy a gracchusi elképzelés nem a senatusra alapozta a törvény kieszközlését, hanem a népgyűlésre. A törvénnyel szembeni heves oppozíció mögött tehát mindenekelőtt a politikai eljárás és módszer megkérdőjelezése állt. Ezért vették rá egyes vezető senatorok az egyik néptribunusi, M. Octaviust arra, hogy tilalmával *(vető, intercessio)* megakadályozza a törvény szavazásra bocsátását. Ezen akadály elhárítására azonban Tiberius ismét szokatlan megoldást választott: feltette a kérdést, hogy hivatalban maradhat-e az a néptribunus, aki szembehelyezkedik a népakarattal. Octaviust el is távolították, egy másik személyt állítva a helyére. így a földtörvényt megszavazták, és végrehajtásával egy háromtagú bizottságot bíztak meg. A finan-

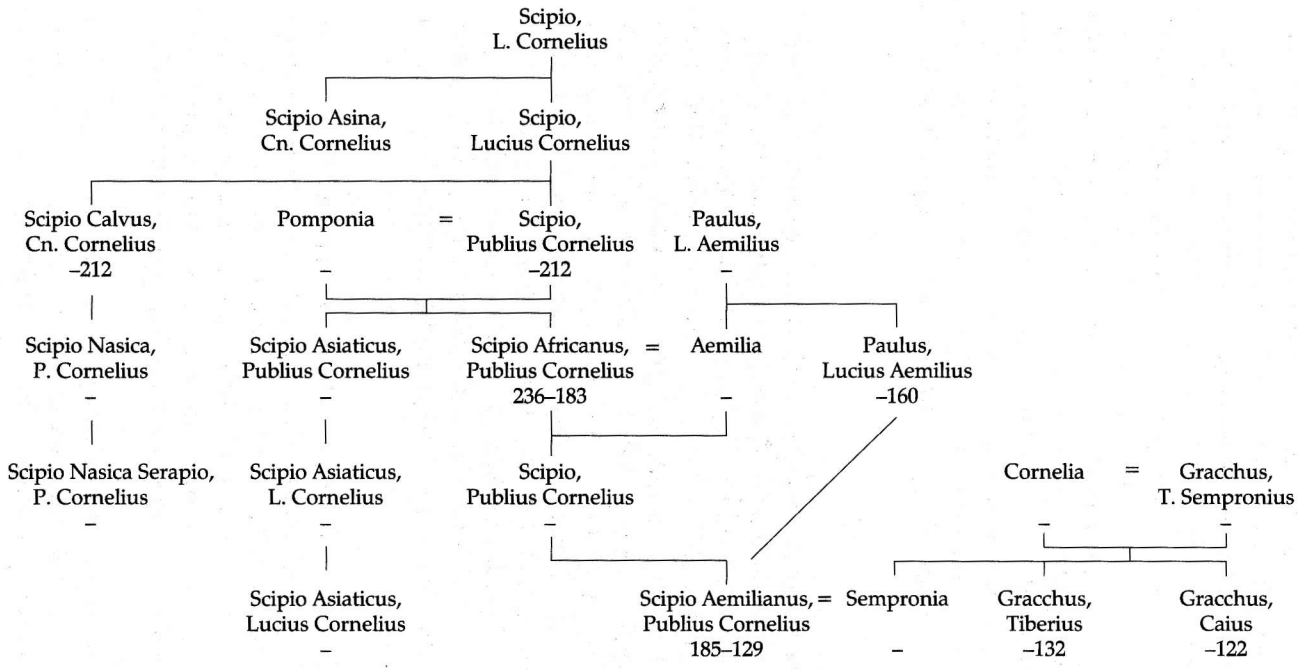

▸ SCIPIO–GRACCHUS CSALÁDFA

szírozással kapcsolatban azonban újabb vita alakult ki, mert erre Tiberius III. Attalos pergamoni király örökségét szemelte ki, s ezzel ismételten megsértette a senatus hatáskörét, amely testületnek addig az ilyen jellegű ügyekben állást kellett foglalnia.

Ugyanakkor Tiberius a népgyűlés hagyományával is szembekerülni látszott, amennyiben a következő évre is megpályázta a néptribunátust. Ezzel pedig alkalmat kínált a **tyrannisra** törés vádaskodásának megfogalmazására. Egy senatori csoport Scipio Nasica **pontifex maximus** vezetésével rátört a választó népgyűlésre, s Tiberiust több társával együtt megölte, holttestét pedig a Tiberisbe vetette, mert az állam ellenségét nem illette meg az eltemetés. Mindez egy olyan közösségben zajlott le, amelyben a politikai ellentétek mintegy másfél évszázada erőszakmentesen rendeződtek. Most azonban a megszokott helyzettel ellentétben nem mutatkozott lehetőség a kompromisszumos megoldásra, s ez teljességgel felforgatni látszott a tradíciókat.

Az a tudományos elképzelés, hogy Gracchus törvényjavaslata elsősorban az eljárás módja (és kevésbé a törvény tartalma) miatt váltott ki heves oppozíciót, azt az ókori véleményt helyezi új megvilágításba, amely a földbérletek visszavonásában látja a fő érdeksérelmet. Ennek egy sokat citált megfogalmazása: „A gazdagok összeverődtek, siránkoztak, a szegényeknek felhánytorgatták saját egykori nagy tetteiket, az általuk létesített ültetvényeket és épületeket, egyesek felhozták, hogy a földet pénzen vették meg szomszédaiktól, s most a földdel együtt a pénzt is elveszítik, mások atyáik sírjára hivatkozva akarták e földeket ősi birtokuknak feltüntetni. Egyesek azt emlegették, hogy feleségük hozományát költötték a földre, vagy hogy a földet leányaiknak hozományként adták, a hitelezők a földekre kiadott adósságlevéleket mutogatták." (App., *b. c,* 1,10, Hahn István ford.) *(H.* W. *Gy.)*

A heves ellenálláshoz az is hozzájárult, hogy az **ager publicus** okkupálói között szép számban voltak a szövetséges elitek tagjai is, akik úgy érezhették, hogy veszteségeikért maguk semmi kárpótlást sem kapnak, ahogy szegényebb polgártársaik viszont a földjuttatásból maradtak volna ki. Mindez - mint már fentebb is láttuk - alaposan kiélezte az ún. „szövetségeskérdést", amely rendkívüli módon megnehezítette a beszűkült városállami vezetéssel amúgy is nagymértékben küszködő római kormányzat helyzetét.

Ezért próbálkozott meg ennek a nehézségnek az orvoslásával is az a C. Gracchus, aki 123-122-ben mint néptribunus megkísérelte megújított és részben átalakított formában továbbvinni bátyja reformkísérletét. Ezért ő megpróbálta minden lehetséges erő szövetségét szembeszegezni a senatus hatalmi pozíciójával. Ehhez a **plebs** rusticának felkínálta az agrárreform kibővített változatát, amelyet maga már nem-

csak viritim módon képzelt el, hanem coloniák létrehozásával is, kiterjesztve a terv megvalósítását a tengeren túlra is, de úgy, hogy az itteni telepítésben már a latin joggal rendelkezők is szerepet kapjanak. Az így megszülető karthágói colonia terve - **Colonia Iunonia** - voltaképpen már előrevetítette Caesar és Augustus későbbi nagyszabású telepítési elképzelését a provinciák határai között, ami oly fontos lépésnek mutatkozik majd a romanizáció folyamatában. Mindehhez persze voltak már bizonyos előzmények a korábbi római politikában is. Újszerű volt viszont, ahogy C. Gracchus a **plebs urbanáról** is gondoskodni kívánt olyan módon, hogy egy **lex frumentaria** alapján az áringadozástól függetlenül, stabil és nem túl magas áron biztosította volna számára a gabonát, amely a lakosság ezen részének legfőbb tápláléka volt. Ezzel párhuzamosan a néptribunus igyekezett önálló szerepet biztosítani azoknak a római lovagoknak, akik addig a városállamon belül a senatorok leghűségesebb segítői voltak, noha maguk nem törekedtek a **cursus honorumra,** amely a senatorok megkülönböztetett státusát biztosította. C. Gracchus egy **lex iudiciaria** révén most az **equitest** tette meg a legfontosabb bíróság esküdtjeivé *(Índices),* legalábbis felerészben, tudniillik annak a bíróságnak az élére állítva őket, amely a provinciákban elkövetett zsarolási ügyekben *(de repetundis)* hozott ítéletet. Ez mind a sena tori rangú helytartó, mind az addigi sena tori bíráskodás egyfajta korlátozását jelentette.

A meglehetősen eltérő és heterogén csoportok érdekeit azonban nehezen lehetett hosszú távon összebékíteni és összehangolni, főleg azt követően, hogy Caius a meglehetősen népszerűtlen „szövetségesproblémát" is napirendre tűzte. Ezt egyik hivataltársa, M. Livius Drusus sohasem teljesített túlígérgetéssel hiúsította meg, s a népszerűtlenné váló Gracchust már meg sem választották néptribunusnak a 121-es esztendőre. Az ekkor fellángoló nyugtalanságot, a reformerek erőszakhoz való folyamodását használta fel ürügyül L. Opimius cónsul arra, hogy kinyilváníttassa a **Senatus Consultum ultimumot,** ami a szükségállapot kihirdetését jelentette. C. Gracchus és az őt támogató Fulvius Flaccus fejéért azonos súlyú arannyal fizettek meg. Ezt követően pedig Opimius helyreállította a fórumon Rómában a **Concordia-**templomot, mintegy azt kívánva ezzel kifejezni: az állam meghasonlott testében helyreállt az összhang. C. Gracchus törvényhozása legmaradandóbb mozzanatának az bizonyult, hogy ettől az időtől kezdve a **publicani** (az adóbérlők) igen fontos szerepet kezdtek játszani a tartományok anyagi kiaknázásában. C. Gracchus reformpolitikájának kudarca ugyanakkor jól megmutatta, hogy a senatus ellenében nem lehet tágítani a szűk városállami politikai kereteken, mert egy ilyen fellépéshez nincs meg a kellő intézményes és társadalmi alap, miként az már fentebb kifejtésre került. Ennek ellenére úgy tűnik fel, hogy nagyjából a Gracchusok időszakától lehet a római politikai életben két egymástól eltérő politikai módszerről beszélni, még ha ezek képviselői nem alkottak is önálló politikai pártokat, ahogy régebben egyes történészek elképzelték.

FOGALMAK

ager publicus
censor
Colonia Iunonia Concordia
cursus honorum
équités
lex agraria
lex frumentaria
lex iudiciaria
nobilitas
plebs rustica
plebs urbana
pontifex maximus
publicani
Senatus Consultum ultimum
tyrannis

KRONOLÓGIA

133 Tiberius Gracchus fellépése
123-122 C. Gracchus néptribunus

OPTIMATÁK ÉS POPULARES

A lakosság egy nem elhanyagolható hányada, s nem is csupán a senatusi arisztokrácia tagjai, a hagyományos poliskeretek megőrzésére törekedett, s ha voltak is szerény reformelképzelései, ezeket a senatus irányításával, nem pedig a népgyűlésre támaszkodva próbálta megvalósítani. Ez az irányzat fékezni szándékozott a hódító politika intenzitását, csökkentve az alávetett területek dinamikus kizsákmányolásán, úgy tartva, hogy ahol a római adóbérlők megjelennek, ott megszűnik a **res publica.** Az optimaták törvényekkel igyekeztek körülbástyázni Róma tradicionális polisrendjét, következetesen föllépve a néptribunusok, az adóbérlők és általában az ún. **populares** ellen. Elvben ez az **optimata**-irányzat a monarchiától kívánta megóvni a népet a senatus **virtusával** és **moderatiójával,** mértékletességével, s éppen ezért fellépett az egyes hadvezérek hatalmi igényeivel szemben, ahogy erre az ifjabb Cato tevékenysége mutatta a Kr. e. 1. században a legkövetkezetesebb példát. A valóság azonban az, hogy mivel az optimates nem támaszkodtak sem egységes politikai, sem szociális bázisra, ezért gyakran maguk is kénytelenek voltak igénybe venni a hadsereg támogatását. E tekintetben Sulla kínálja a legnyilvánvalóbb bizonyítékot. Bár mintegy húsz törvényével a hagyományos városállam legösszefüggőbb és legstrukturáltabb programját fogalmazta meg s próbálta megvalósítani, ezt mégsem annyira a **nobilitas** köreire támaszkodva érte el, mintegy így építve ki új Romulusként egy arisztokratikus rendszert, hanem törekvéseit a hadsereg révén foganatosította. Az optimates, ahogy arról mind a Scipio-kör tradíciói, mind az ifjú Cato tanúskodhatnak, elsősorban a stóikus tanra támaszkodva kísérelték meg törekvéseik filozófiai igazolását, esetenként szinte már végletesen túlhangsúlyozva a **honestum** és a **bonum:** a társadalmilag tisztességes és jó, valamint az ezekkel összefüggő **officium,** azaz a kötelesség kategóriáit. Az optimates elképzelései nem csu-

pán kifejezetten politikai fórumokon szólaltak meg, hanem esetenként a színház is az ő nézeteiket visszhangozta, ahogy erre vonatkozólag forrásaink többször tájékoztatnak bennünket.

E törekvéssel szemben bontakozik ki az ún. populares irányzata, mely a városállami korlátok lerombolását, a res publicának valóban res populiként, a nép ügyeként való kezelését, a **princeps populus,** a „világ első népe" részéről egy intenzív terjeszkedő politika folytatását s a provinciáknak a római nép tulajdonaként való általános hasznosítását, a libertás egyetemesebb biztosítását tűzte ki célul az **aequabilitas iurison,** vagyis a lehetséges jogi egyenlőségen, illetve a néphez való fellebbezésen, a tisztségviselés szélesebb körű szavatolásán keresztül, megoldva egyúttal az egyik leglényegesebb problémát: a földkérdést is. Vissza akarták ugyanis állítani azt a feltételezett ideális korai állapotot, amikor még minden római polgár rendelkezett földdel, mert szerintük az ember csak akkor léphet fel a res publica védelmében, ha van tulajdona, amit megoltalmazhat. Mindennek megvalósítása érdekében elsősorban a népgyűlésre, illetve egy olyan, nem igazán államhatalmi funkcióra próbáltak meg támaszkodni, mint amilyen a néptribunátus volt. Az optimatesétől eltérő programjuk tehát az övéktől különböző politikai módszerek alkalmazásával is együtt járt. Épp ezért első pillantásra meglepőnek tűnhetik, hogy a popularisok is főképp a stóicizmust állították ideológiájuk szolgálatába - noha nem kizárólagosan -, hiszen például a mozgalom egyik elindítója: Tiberius Gracchus egyfelől maga is Panaitios tanítványa volt, másfelől pedig programjának kidolgozói közt ott találjuk azt a cumaei Blos(s)iust, aki, mint a stóicizmus egyik képviselője, később annak az Aristonikosnak is támogatást nyújtott, aki Kis-Azsiában a rómaiakkal szembeni ellenállást vezette Pergamon annektálása ellen. Mindennek az a magyarázata, hogy az egyes filozófiai áramlatok nem kötődtek meghatározott politikai törekvésekhez, illetve hogy az egyes politikai irányzatok programjuk igazolásához készek voltak bármilyen ideológia elemeit felhasználni, beleértve a római hagyományokra való céltudatos hivatkozást is, melyről a popularisok sem látszanak sohasem megfeledkezni. Hasonló jelenség később, a császárkor folyamán is megfigyelhető lesz majd, amikor a **princeps** és ellenzéke gyakran ugyanarra a sztoicizmusra hivatkozik.

Sem az optimates, sem a populares próbálkozása nem tudott azonban igazán célt érni. Ennek az a magyarázata, hogy egyik fél sem képviselt valóban egységes és szervezett politikai erőt, mert nem állt mögötte szilárd társadalmi tömegbázis, úgyhogy az adott formában és módon a jelzett elképzelések nem voltak valóra válthatók. Ilyen körülmények között két lehetőség kínálkozott, közülük az egyik inkább elméleti út volt, a másik pedig gyakorlati.

Az elméleti lehetőség: valamiféle szintézis életre hívása volt az optimata- és a popularis-ideológia között, hogy így lehessen kikovácsolni szélesebb tömegbázist azon elkerülhetetlen államreform számára, amelyet a még mindig meglévő polisigazgatási rend és a ténylegesen fennálló római világhatalom szükségletei közt mutatkozó ellentmondás tett elengedhetetlenné. A filozófia és a retorika területén az egyik kortárs politikus választotta ezt az utat: M. Tullius Cicero.

A gyakorlati lehetőség abban állt, hogy a létező legegységesebb, legszervezet-

tebb és leghatalmasabb erőre, a hadseregre támaszkodva valósítsák meg a fennálló római államhatalom megváltoztatását. A principatus valójában e második út mellett döntött, de úgy, hogy elméleti-ideológiai szempontból az első változat tanulságait is kamatoztatta.

FOGALMAK

aequabilitas iuris
bonum
honestum
moderatio
nobilitas
officium
optimata
populares
princeps
princeps populus
res publica
virtus

MARIUS ES SULLA

Az államhatalom megváltoztatásáig azonban még hosszú utat kellett megtenni, s addig is elkerülhetetlenné vált, hogy a „pártpolitikai alapon" megoldhatatlan politikai válságjelenségeket főképpen katonai úton próbálják elrendezni, ami a korszak egyes hadvezéreinek kiemelkedő szerepében, illetve az ún. hozzájuk vagy környezetükhöz kapcsolódó „mozgalmakban", másfelől pedig az egymást követő polgárháborúkban mutatkozik meg.

A Kr. e. 2/1. század fordulójának államirányítási krízisét jelzik az afrikai és galliai események. Az előbbire szolgál bizonyítékul az ún. Iugurtha elleni háború, amely a Numida Királyság körül robbant ki, s jelezte a régi senatusi arisztokrácia korruptságát. Ennek ellenére Q. Caecilius Metellus valószínűleg átütő sikert ért volna el itt, ha alvezére (legátusa), C. Marius nem a maga hasznára fölözte volna le parancsnoka eredményeit. Ő azonban a helyi római-itáliai kereskedőket, valamint a kiszolgált veteránokat saját érdekében kifejtett propagandára használva fel, elérte, hogy őt tették meg consulként (Kr. e. 107) az előbbi helyére fővezérnek. Marius új erőket vont be a római **légiókba,** azokat az önkéntes nincsteleneket - **proletarii** -, akik elvben és gyakorlatilag alapvetően ki voltak zárva a hadseregből, s nekik most az új hadvezér szavatolni látszott a fölemelkedést: nagy hadizsákmányt és a hazatérést követően földosztást ígérve. Ez ugyan nem jelentett alapvető hadseregreformot, hiszen a **censuson** alapuló hagyományos sorozás, **dilectus** is a megszokott mederben folyt tovább, még ha a minimális censust néhány évvel korábban le is csökkentették 1500 ősra. Mindazonáltal egy kiemelkedő katonai vezető, vagyis a **homo novus** Marius népszerűségben és támogatottságban magasan a többiek fölé emelkedett.

Róma politikai sebezhetőségét a Iugurtha-háborúnál sokkal inkább megmutatta a kimberek és a teutonok támadása. Itt egymással keveredő germán és kelta népességről van szó, amely mintegy 250-300 ezer főt tehetett ki, de úgy, hogy ebből mintegy 100 ezer lehetett a fegyverforgatók létszáma. Ezek előbb Noricumba és Dél-Galliába törtekbe (105-ben Arausiónál [ma: Orange] aratva győzelmet), majd magába

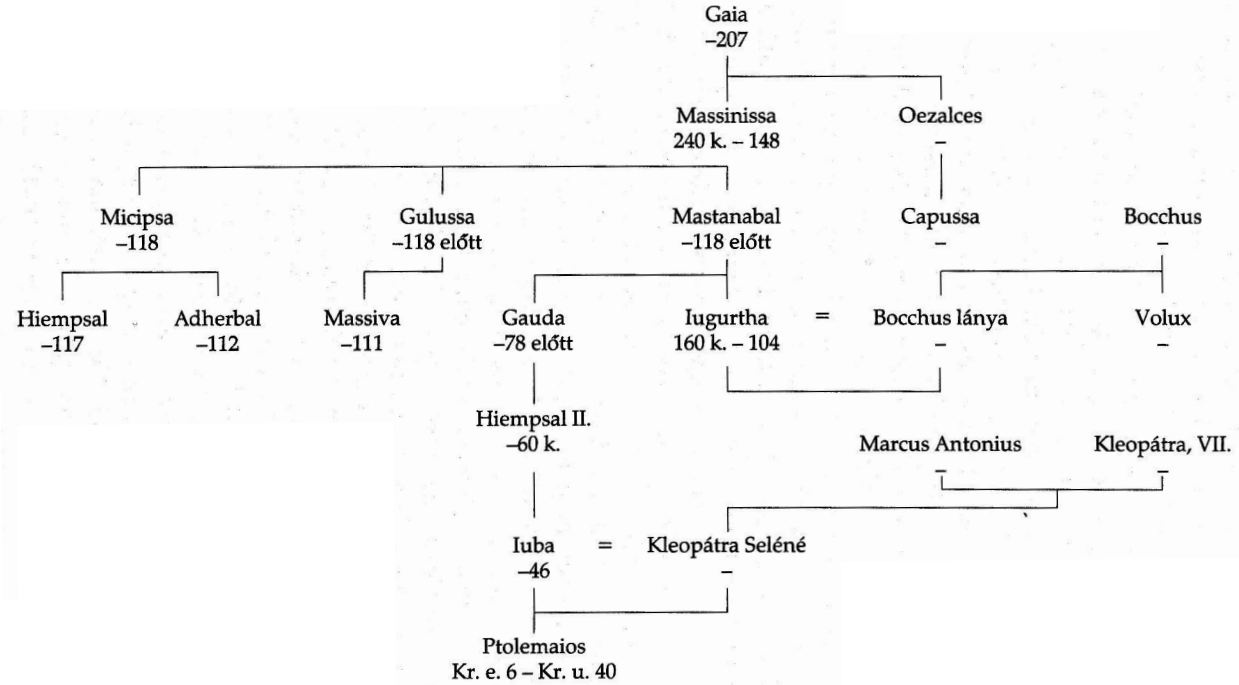

▸ MASSINISSA–IUGURTHA CSALÁDFA

Itáliába is, olyan pánikot keltve a rómaiak körében, hogy azok még egy szörnyű áldozati rituálét is elvégeztek, feláldozva az istenek kiengesztelésére egy-egy kelta és görög párt. Végül is Mariusnak, akit 104-től 101-ig folyamatosan megválasztottak consulnak, Vercellaenél (ma: Vercelli) 101-ben sikerült megsemmisítenie a kimbereket, miután előzőleg már a teutonok felett is diadalt aratott.

Ennek eredményeként 100-ban is consul lett, s előbb együttműködött a populáris Appuleius Saturninusszal, akinek mozgalmát azután saját veteránjaival fojtotta el. A szóban forgó Saturninus a Római Köztársaság utolsó századának egyik legrejtélyesebb, igen nehezen meghatározható figurája. Biztos, hogy igen kedvelte a zavarkeltést, és előnyben részesítette a populáris módszert. 103-ban, majd 100-ban is együttműködött Máriusszal abban, hogy az utóbbi veteránjai földet kapjanak, létrehozott egy bíróságot is az árulási ügyek kivizsgálására *(de maiestate),* s felállított egy gabonaosztó intézményt a nép számára. Miután a következő év egyik consuljelöltje életét vesztette az eldurvuló politikai küzdelemben, a senatus ellene is bevetette végső határozatát, amelyet Marius arra használt fel, hogy végezzen Saturninusszal. Magának a politikai helyzetnek további kihasználásával Marius nem tudott élni.

Ez jól megmutatkozott 91-ben, amikor M. Livius Drusus, ahhoz hasonlóan, ahogy korábban C. Gracchus tette, ismét megpróbálkozott többek közt magának a szövetségeskérdésnek a megoldása érdekében is egy szélesebb koalícióval, beleértve ezúttal a senatust is. O maga egyike volt azoknak az ifjú nobiliseknek, akik L. Licinius Crassus körül sereglettek össze, nagyra értékelve annak mind szónoki képességeit, mind egyéb eszméit, s ugyanakkor a válságba sodródó köztársaság szinte valamennyi problémájára megpróbált megoldást keresni. Többek közt 300 **equest** soroltak volna be a senatusba, ahol viszonylag csekély szerepet játszhattak volna. Viszont a bíróságok tagjait ebből a kibővített senatusból állították volna össze. Ez erősen mérsékelte volna a lovagok önálló politikai jelentőségét, legalábbis C. Gracchus idejéhez képest. A leginkább ambiciózus személyek ugyan kiemelkedtek volna, de a többiek meg lettek volna fosztva a hatalomtól. Drusus coloniákat és földosztást is javasolt a szegénységnek, az itáliaiaknak pedig polgárjogot ígért. Bár az oligarchia megőrizte volna vezető szerepét, sokan mégis bizalmatlanok voltak a néptribunusszal szemben, aki ellen L. Március Philippus consul vezetésével sorakoztak fel. A senatus érvénytelenítette a törvényeket, és röviddel később Drusus titokzatos körülmények között merénylet áldozata lett. Ez pedig közvetlenül kiváltója lett szövetséges háborúnak (lásd fentebb), amikor jó ideig alapvetően a fegyverek beszéltek, az elsöprő erejű polgárháború fegyverei, hogy azután kisebb-nagyobb megszakításokkal ez folytatódjék egészen addig, mígnem az államnak a „polgári villongásoktól kifáradt valamennyi tagját az állam első embere megjelölés alatt hatalma alá vette" Augustus - ahogy később Tacitus megfogalmazta *(Ann.,* 1,1). A beszűkült városállami kereteket ettől kezdve főleg a sok megpróbáltatással járó polgárháborúk feszegették, és csak kisebb mértékben a szelídebb belpolitikai harcok, amelyek azért alkalmanként maguk is meglehetősen durva formákat öltöttek.

A szövetséges háború pusztító következményeit mindenesetre semmiképpen sem lehetett visszacsinálni. Itáliában ettől kezdve hosszú éveken át hatalmas kato-

nai erők állomásoztak és tevékenykedtek, vagyis azon a földön, amely a második pun háború óta gyakorlatilag érintetlen volt a háborús pusztításoktól. Ráadásul ezek a seregek kikerültek a polgári ellenőrzés alól, és gyakorlatilag azt tekintették legfőbb kötelességüknek, hogy maradéktalanul teljesítsék hadvezéreik parancsait, beleértve a szabad rablás alkalmait is. Ez a háborús horizont a későbbiekben még inkább kiszélesült, amikor 88-ban ehhez egy tengeren túli hadjárat is hozzájött, úgy azonban, hogy annak kezdete szorosan egybefonódott egy másik polgárháborúval. Azalatt ugyanis, miközben Rómát lekötötte a szövetséges háború, VI. Mithridatés Eupatór, Pontos híres királya, aki ekkor Róma legveszélyesebb ellenfelének számított, elfoglalta Bithyniát és Cappadociát. Ügyes diplomáciával és mesterien bánva a propagandával, és mivel Róma is túlreagálta az eseményeket, úgy tudta beállítani a helyzetet, mintha a rómaiak lettek volna az agresszorok, s mindennek következménye lett az első mithridatési háború kirobbanása (89-85), amely a keleten működő római és itáliai üzletemberek általános lemészárlásával indult (talán 80 ezer ember megölésére került ekkor sor).

A szövetséges háborúban, főként a dél-itáliai fronton magát kitüntető Sulla nyerte el a 88-as consulatust az ekkor legerősebbnek számító nobilis család, a Metellusok támogatásával, hiszen feleségét, Caecilia Metellát is innen vette, akárcsak később Pompeius. A Máriusszal szimpatizáló néptribunus, P. Sulpicius Rufus azonban megfosztotta Sullát ettől az **imperiumától,** s Mariusra ruházta át, hogy így nyerje meg őt saját politikai céljainak. Bár Sulla előbb úgy nyilatkozott, hogy belenyugszik a döntésbe, később azonban, tapasztalva csapatainak támogatását, akik reménykedtek Asia kirablásának lehetőségében, végrehajtotta első „marcia su Romá"-ját, vagyis Róma elleni menetelését. Tisztjei ugyan elhagyták, az egy L. Licinius Lucullus kivételével, és eljárása még az egyébként őt támogatókat is megdöbbentette: a hadvezér Sulpiciust hivatalában megölette, híveit pedig üldözőbe vette, úgyhogy Marius is Afrikába menekült. Maga Sulla fegyveres erővel több törvényt keresztülvitt, ugyanakkor bele kellett nyugodnia, hogy saját jelöltjével szemben ellenségét, L. Cornelius Cinnát választják meg consulnak 87-re. Sulla úgy hagyta el Rómát, hogy figyelmen kívül hagyta a bírósági megidézéseket, majd partra szállt Görögországban, hogy megkezdje a Mithridatés elleni hadműveleteket. A római hadvezér le is győzte a pontosi király erőit Chairóneiánál és Orchomenosnál, bevette és kifosztotta Athént, majd 85-ben gyors békét is kötött vele Dardanosban, hogy minél előbb visszatérjen Itáliába, ahol a **marianusok** ragadták kezükbe a hatalmat, többek közt a maguk „marcia su Roma"-ját is végrehajtva, sőt Cinna új hadsereget küldött ki egy másik hadvezér irányításával a Pontosszal folytatandó háborúra, így kívánva leváltani Sullát. Bár Mithridatés egyelőre visszaadta hódításait, nyilvánvaló volt, hogy a keleti kérdés egyik fél számára sem volt teljesen rendezettnek tekinthető. Sulla ugyan időközben a maga oldalára állította a másik hadsereget, és saját fennhatósága alatt igyekezett átmenetileg elrendezni a görögországi és a kisázsiai ügyeket, melyeket még a 90-es évekből jól ismert, mindazonáltal nem volt hajlandó tűrni ellenfeleinek itáliai hatalomgyakorlását. így a Mithridatés elleni háború újabb polgárháborúba csapott át.

Miután Mithridatést legyőzve Sulla visszatért Itáliába 83-ban, seregét ismételten Róma, illetve az ottani kormányzat ellen vezette, végrehajtva második „marcia su Roma"-ját. Ezzel pedig egy brutális polgárháború vette kezdetét, amelyből Sulla 82-ben győztesen került ki. Kíméletlenül kivégeztette az egykori szövetségesek közül kikerülő és a marianusok mellé állt samnis és marsus hadifoglyokat, s belekezdett ellenfelei tömeges kiirtásába is a **proscriptiók,** vagyis „halállisták" révén. Több mint félszáz senatorral és lovaggal végeztek ilyen módon. Egészen embertelen eljárásokkal találkozunk: hullák megcsonkításával, a temetés megtagadásával, **damnatio memoriaevel** és teljes vagyonelkobzással, valamint a leszármazottaknak a polgárjogból történő kizárásával, hogy a politikai eljárás folyamata megfordíthatatlan legyen. Róma a politikai tisztogatás addig ismeretlen méretét kellett hogy megismerje és elszenvedje. Maga Sulla **dictator** lett, a második pun háború óta először töltve be ezt a rendkívüli magistratust, azzal a céllal, hogy felülvizsgálja Róma törvényeit *(dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae).* Egyes kutatók ezzel kapcsolatban ugyan az „alkotmányos rend" revíziójáról beszélnek, ami azonban nem pontos, mert Rómának valójában nem volt modern értelemben vett alkotmánya, maga a res publica csak érvényes törvények tradicionális rendjében működött, ami ugyancsak a régi városállam gyakorlatához való ragaszkodást húzta alá. A marianusok megszokott **popularis** intézkedési módjaival szemben Sulla az irányítás legfőbb hagyományos letéteményesének, a senatusnak a hatáskörét kívánta növelni. Ehhez létszámát eleve megkettőzte (300-ról 600-ra emelve). Ugyanakkor a néptribunusok szerepét radikálisan korlátozta, alárendelve a senatus ellenőrző tevékenységének, s fékeket helyezett a jelentősebb és magasabb rangú magistratusok működése elé is.

Az ekképp kialakult rendszer azonban nem tudott tartósan megfelelni azoknak a kíméletlen erőfeszítéseknek, amelyekkel a római dictator keresztülvitte elképzeléseit. Halála után azon nyomban olyan mértékű reakció következett be, hogy intézkedései közül csak rendkívül kevés tudott fennmaradni. Ugyanakkor az igénybe vett módszerek, mint még látni fogjuk, sok tekintetben például szolgáltak azoknak az ambiciózus rómaiaknak, akik szerették volna áttörni a régi városállam hagyományos kereteit. Főleg Sulla rendszerének vallási és kultikus vonatkozásai voltak azok, amelyek igen tanulságosaknak bizonyultak, s még azok is megpróbálták őket követni, akik inkább a popularis eljárásokhoz tértek vissza a politikai cselekvésben. Sulla mindenképpen nagyon tudatosan folyamodott a Város szent határának, a **pomoeriumnak** a kiterjesztéséhez, ami olyan ceremónia keretében történt, mely csak azokat illette meg, akik megnövelték a populus Romanust, s ezáltal mintegy Róma újraalapítójának mutatkozott. Bár voltak, akik Sulla önkényében a monarchikus törekvések megnyilvánulását vélték felismerni, valószínű, hogy a római hadvezér szándéka egyáltalán nem ez volt. O inkább a hajdani, ideálisnak elképzelt res publicát szerette volna visszaállítani, ám ehhez a maga drasztikus módszereit alkalmazva. Ezt igazolhatja, hogy a dictaturáról még a 81-es év vége előtt lemondott, hogy a consulatust öltse fel, majd pedig teljességgel visszavonuljon a politikai élettől. E mögött a döntése mögött aligha pusztán megromlott egészségi állapotát (ugyanis 78-ban betegségben meghal) sejthetjük okként.

Sulla tanulóiskolájából sokan kerültek ki a későbbiekben, hiszen a dictator támogatói között ott találjuk mind az ifjú Cn. Pompeius Magnust, aki Szicíliában és Afrikában szilárdította meg Sulla hatalomátvételét, mind L. Sergius Catilinát, aki Sulla nevében végrehajtotta az *egyik* legfőbb marianus, Marius Gratidianus kivégzését.

A Sulla által életre hívott rendszer már csak azért sem bizonyulhatott tartósnak, mert nem sikerült felszámolnia a polgárháborúkat. Ezek Sulla halála után szinte azonnal feléledtek. Első felszítója az a M. Aemilius Lepidus, az azonos nevű későbbi triumvir apja volt, aki maga is alaposan megszedte magát Sulla proscriptióiból, s később Pompeius támogatásával lett consul 78-ban, de immár egy Sulla-ellenes platform alapján. Amikor Etruriába küldték, hogy ott leverje a földjüktől megfosztott birtokosok lázadását, maga állt a felkelők élére. Majd Gallia Cisalpina proconsulaként, amely területtel családjának kapcsolatai voltak, létszámában megerősítette hadseregét, s ő is megkezdte a maga „marcia su Romá"-ját. Csak a Város határában, a Milvius hídnál állította meg őt Catulus, a kimberek egyik korábbi legyőzője; majd Pompeius mért rá vereséget Etruriában. Nem sokkal később Lepidus Szardíniában hunyt el.

Ami a korábbi és Sulla által felszámolt marianus erőkből megmaradt, az Q. Sertorius körül gyűlt össze Hispániában. O maga sabin eredetű lovag volt, aki katonai tapasztalatait a germánok ellen harcoló Marius hadseregében szerezte. 87-ben már Cinnát segítette Róma elfoglalásában, amely város mintha a belpolitikai csatározások valóságos martalékává lett volna, bár maga Sertorius ekkor ellene volt Marius római vérengzéseinek. 83-as praeturájának lejártával Hispániába ment helytartónak. Sulla győzelme után ugyan távoznia kellett innen, de 80-ban visszatért, hogy lázadást szervezzen az ibér törzsekre támaszkodva, és sikerült itt összefognia mind a marianus, mind pedig a Lepidus-felkelés menekültjeit. Ezekből valóságos ellensenatust szervezett, amelyet a törvényes római kormányzatként igyekezett beállítani. Pompeius és Metellus csak nehezen tudtak megbirkózni vele, s 72-ben a rá féltékeny alvezére, Perperna gyilkolta meg az egyébként igen karizmatikusnak látszó politikust és hadvezért.

FOGALMAK

census
damnatio memoriae
dictator
dilectus
eques
homo novus
impérium
legio
marianusok
pomoerium
popularis
proletarii
proscriptio
triumvir

KRONOLÓGIA

113	Kimberek és a teutonok támadása
112-105	Iugurtha elleni háború
107	Marius első consulsága
105	Arausiónál vereség a kimberektől, emberáldozat Rómában

104-101 Marius 2-5. consulságai
103 Appuleius Saturninus 1. néptribunátusa
101 Vercellaenél Marius megsemmisíti a kimbereket
100 Marius 6. consulsága
Appuleius Saturninus 2. néptribunátusa és meggyilkolása
91 M. Livius Drusus fellépése és halála
89-85 Első mithridatési háború
88 Sulla consul
Polgárháború, Sulla „marcia su Romá"-ja
87-84 Cinna consulságai
86 Marius utolsó consulsága és halála
Sulla legyőzi a pontosi királyt Chairóneiánál és Orchomenosnál, beveszi Athént
85 Béke Mithridatésszal
83 Sulla visszatér Itáliába
Q. Sertorius praetor
82 Sulla győzelme Itáliában
Sulla dictator
81 Sulla lemond a dictatorságról
80 Sulla 2. consulsága
80-72 Q. Sertorius hispániai ellenállása
79 Sulla visszavonul a politikából
78 Sulla halála
M. Aemilius Lepidus consul
77 Lepidus felkelése

POMPEIUS ÉS CICERO

Közben újabb háború fenyegetett Mithridatésszal is. Előbb 83-ban támadt kisebb konfliktus a pontosi uralkodóval, s ennek során Mithridatés visszaverte Murena betöréseit. Ennél komolyabbá vált a helyzet, amikor Róma 74-ben eldöntötte, hogy annektálja Bithyniát, amely esemény a harmadik Mithridatés elleni háború kitöréséhez vezetett. Történt ez pedig éppen egy olyan időszakban, amikor Hispániában Sertorius erői fenyegettek, Dél-Itáliában pedig Spartacus fellázadt rabszolgatömegei (Kr. e. 73-71). Mára már az is igazolódott, hogy e három helyszín és három ellenséges erő között valóban létre is jöttek a lehetséges együttműködést célzó kapcsolatok. A pontosi királyt azonban az ekkori római fővezér, Lucullus legyőzte Kyzikosnál, és el is űzte királyságából az uralkodót, aki vejénél, I. Tigranésnál keresett menedéket Arméniában. Lucullus ugyan a továbbiakban is győzelmet aratott Mithridatés és Tigranés felett, ám a seregében támadt lázadás lehetővé tette Mithridatésnak, hogy visszaszerez-

ze Pontost. 66-ban Pompeius váltotta fel Lucullusi, aki újabb vereséget mért Mithridatésra, és újból rátette a kezét Pontosra, amelynek királya a Krímbe menekült. Itt egy lázadás arra kényszerítette Mithridatést, hogy öngyilkosságot kövessen el.

Pompeius számára mindez egy korábbi katonai megbízatás folytatását jelentette, amennyiben 67-ben arra kapott minden korábbinál nagyobb hatalmat, impérium infinitumot az egész Mediterráneum mentén és 50 mérföldre még a partvidék belsejében is, hogy 500 hajójával megtisztítsa a tengereket a kalózoktól. Ennek gyors és sikeres teljesítése után nyert főhatalmat egy tribunusi törvényjavaslat nyomán a keleti helyzet rendezésére (Cilicia, Bithynia és Pontos vonatkozásában). Itt látványos katonai sikereket ért el, amelyek olyan nagy hatást tettek a közvéleményre, hogy Alexandrosszal, vagyis Nagy Sándorral kezdték összevetni. Pompeius felszámolta az ekkorra alaposan meggyengült hellenisztikus Seleukida-királyságot, vagyis Syriát, s 63-ban Jeruzsálemet is elfoglalta, kialakítva Róma keleti provinciáinak új rendszerét (Iudaeát és Palaestinát) úgy, hogy mindennek következtében a római kincstár bevételei megkétszereződtek. Mindennek nyomán roppant hírnév kezdte övezni, s ez, akárcsak hatalmas gazdagsága, valamint kiterjedt provinciális clientelája mind nagyobb aggodalommal töltötte el a pozícióit féltő nobilitast, amely vonakodott jóváhagyni a hadvezér keleti intézkedéseit.

Olyan nagy volt a félelem a sikeres hadvezér keletről való hazatérése miatt - hiszen attól lehetett tartani: Sullához hasonlóan, keletről visszatérve, ő maga is magához ragadja majd a hatalmat -, hogy terv született a római erőviszonyok átalakítására, arra, hogy ott az erőket olyan módon összpontosítsák, hogy azzal biztosítsák a Pompeiusszal szembeni kellő ellensúlyt. Voltaképpen ez képezi a Catilina-összeesküvés hátterét és egész politikai összefüggési rendszerét, amelyhez végül is szorosan hozzákapcsolódott a korszak egy másik ismert politikusának, Cicerónak a tevékenysége, miközben - részben a színfalak mögött - jól megfigyelhető volt Pompeius két ekkori riválisának: Crassusnak és Caesarnak a manőverezése is.

Catilina először teljesen hagyományos úton próbálkozott megszerezni Rómában a kormányzati vezetést. Egymás után többször is megpróbálta elnyerni a consulatust, hogy így vigye keresztül adósságcsökkentő programját, amely egyaránt kedvezett volna a senatusi arisztokrácia és a plebs eladósodott elemeinek, a sullanus veteránoknak csakúgy, mint a tönkrement marianusoknak. Csak miután ismételten alulmaradt a választási küzdelemben, döntött az összeesküvés, illetve a fegyveres megmozdulás mellett. Ez utóbbiba persze bele is hajszolhatták, mert sokan szerették volna, ha Pompeius Itáliába történő visszatérésekor az Appennin-félsziget nem lett volna fegyveres erő nélkül, hogy az esetleges dictatort fel lehessen tartóztatni.

Ezt célozta volna már 64/63 fordulóján az a földtörvényjavaslat is, amely rogatio Servilia elnevezés alatt ismeretes. Ez nemcsak nagyarányú földosztást irányozott volna elő, hanem egy olyan tíztagú földosztó bizottságot is életre hívott volna, amely nemcsak nagy anyagi forrásokkal rendelkezett volna, hanem széles katonai bázissal is, főként Egyiptom erőforrásaira hagyatkozva. Valószínű, hogy a Catilinával ekkor szövetségben álló Crassus és Caesar e törvény segítségével szerette volna kiegyenlíteni Pompeius lehetőségeit. Cicero fellépése miatt azonban ez a popularisnak beállí-

tott javaslat is megbukott, ami végül is éppen az összeesküvés útját egyengette. Ez viszont arra adott lehetőséget a consuloknak és a senatusnak, hogy ismét éljenek a szükségállapot kihirdetésének lehetőségével. Ez viszont megint csak felhasználható lehetett volna Pompeiusszal szemben is, amennyiben Sullához hasonlóan megpróbálta volna magához ragadni a hatalmat. Mindenesetre Catilina Rómában szervezkedő szövetségeseit elfogták, és börtönben kíméletlenül kivégeztették, annak ellenére, hogy egyes senatori körök is, beleértve magát Caesart, ezt megpróbálták megakadályozni. Maga Catilina már 63 novemberében el kellett hogy hagyja Cicero nyomására Rómát, s felkelést szervezett Itáliában, főleg Etruriában, ahol egyik alvezére, Manlius Faesulaeban (ma: Fiesole) alakította ki a lázadás központját. 62 januárjában azonban Catilina vereséget szenvedett Piacentiánál (ma: Piacenza) C. Antoniustól, Cicero consultársától. így a keletről visszatérő Pompeiusnak hiányzott már az ürügy, hogy megtartsa hadseregét, amelyre egy működő felkelés lehetőséget adott volna.

FOGALMAK

clientela
dictator
impérium infinitum
marianusok
plebs
provincia
rogatio Servilia

KRONOLÓGIA

83-82	Második mithridatési háború
74-64	Harmadik mithridatési háború
73-71	Spartacus
73	Lucullus győzelme Kyzikosnál
67	Pompeius megtisztítja a tengereket a kalózoktól
66	Pompeius felváltja Lucullusi Mithridatés ellen
64	Syria provincia
64/63	Rogatio Servilia
63	Pompeius elfoglalja Jeruzsálemet
	Cicero consulsága
	Catilina-összeesküvés
62	Catilina vereséget szenved Placentiánál, és elesik

CAESAR

Pompeius tanult a 80-as évek dictatorának kudarcából, s ezért 62-es itáliai hazatérése alkalmával megkísérelt együttműködni mind a senatussal, mind a szűkebb körű nobilitasszal. Ez azonban kudarcba fulladt, úgyhogy Pompeius előbb Caesarral lépett politikai szövetségre, majd Crassusszal is. Caesar 60-ban tért meg Itáliába kato-

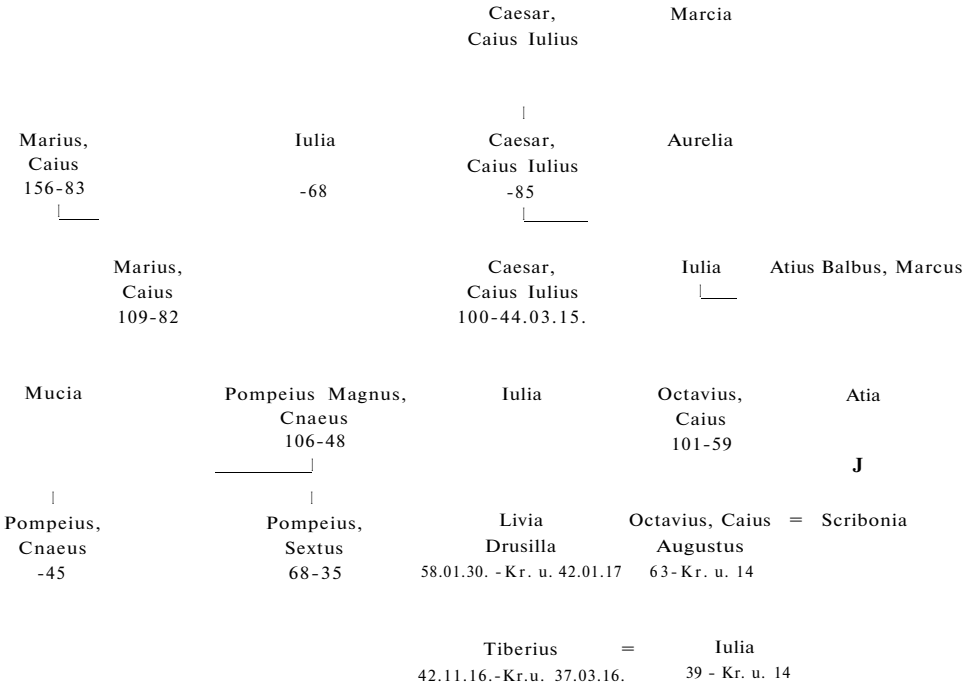

• CAESAR-AUGUSTUS CSALÁDFA

nai sikereket hozó Hispánia ulteriori helytartóságából, amiért triumphust remélhetett volna. Ennél azonban többre értékelte a politikai cselekvés lehetőségét. Jelöltette magát a következő évi consulságra, s meg is választották, nem kis mértékben annak a hatalmas zsákmánynak köszönhetően, amelyre helytartósága alatt tett szert az addig meglehetősen eladósodott, s így főleg Crassusnak kiszolgáltatott arisztokrata. Hatalma gyakorlása során céljának tekintette az optimata-oppozíció visszaszorítását (ezt a másik consul, Bibulus vezette), s popularis módon olyan törvényeket vitt keresztül erőszakkal a népgyűlésen, amelyek Pompeius veteránjain kívül a római szegénység egy részének is földet adtak; jóváhagyták Pompeius keleti intézkedéseit, köztük azokat az adóbérleti intézkedéseket, amelyek éppen Crassus üzleti riválisainak érdekét szolgálták, úgyhogy Crassus ekkor még kívül kellett hogy maradjon Caesar és Pompeius érdekszövetségén. Ez azt jelenti, hogy Kr. e. 59-ben még nem létezett az a magánjellegű politikai szövetség, amelyet **I.** triumvirátus néven szoktak emlegetni. Ez valójában csak 56-ban alakulhatott meg, talán éppen Lucában, a három politikus megállapodásával, miután Caesar mind Pompeiusszal, mind Crassusszal egyezséget tudott teremteni, éspedig teljesen privát alapon, még ha a szövetkezésnek később súlyos kihatásai lettek is az állami életre. Ezt megelőzően azonban nem beszélhetünk a három politikus megegyezéses együttműködéséről.

Az ún. I. triumvirátus időpontja régóta vita tárgya a kutatásban, hiszen a szerződés természetéből adódóan - titkos megegyezés volt - a kortársaknak kevés és homályos információjuk lehetett róla, és ez az információhiány forrásainkon is érződik. Nemcsak a modern tudomány, hanem már az ókori szerzők is az események logikája alapján következtették ki a megegyezés idejét (többféle logika alapján többféle időpontot). A legkorábbi időpontként 60 nyara jöhet szóba, ekkor tér haza Hispániából Caesar; a következő időszak 60 őszi vagy téli hónapjai, vagyis a consulválasztás utáni időszak. Ez utóbbi esetben Caesarnak a consullá választásához még nem volt szüksége Pompeiusék segítségére, azt saját „apportként" vitte a társulásba. Felmerülhet még a consulságának legeleje, 59 első hónapjai, ez esetben a megegyezést Caesar további terveinek (például a proconsulság) és programjának megvalósításához, elsősorban az első földtörvénye által keltett politikai viharokhoz kapcsolhatjuk. Itt Cicero két levele által kínált bizonytalan információk mellett (amelyek a Crassusszal vagy Crassus nélkül kérdésben sem perdöntőek) van egy érdekes, bár szintén többféleképpen értelmezhető adalék: Crassus és Pompeius résztvétele abban a 20 fős bizottságban, amelynek feladata volt az 59 elején a senatus és Bibulus heves tiltakozásának ellenében keresztülvitt földtörvény megvalósítása. Legvégső időpontként pedig 56, a lucai találkozó adható meg; mint fentebb láttuk, e mellett Crassus érdekeinek korábbi vélhető sérelmei szólnak. Ugyan a lucai találkozó is csak egy informális egyeztetés volt az állam erős emberei között, de az itt megjelenő senatorok és magisztrátusok nagy száma mégis némileg a politikai élet részévé tette. De ez a fontos momentum sem döntő abban a kérdésben, hogy a hagyományosabb 60-as vagy a néhány évvel későbbi dátum-e a helyes, illetve, hogy egy Caesar-Pompeius szövetség triumvirátussá bővüléséről van-e szó, vagy kezdetektől a három politikus egyezségéről. *(H. W. Gy.)*

Caesar mindenekelőtt a saját érdekét tartotta szem előtt. Ezért egy néptribunus, Vatinius segítségével öt évre magához ragadta Gallia Cisalpina és Illyricum tartományok irányítását, sőt később Gallia Transalpinát is megszerezte magának. Mindez óriási terület felett adott hatalmat a proconsulnak, a mai Dél-Franciaország területétől Észak-Itálián át egészen a Balkánig. A provinciák feletti *imperiumának* meghosszabbítása később arra is lehetőséget adott Caesar számára, hogy közel tíz évre távol maradjon Rómától, ami azonban egyáltalán nem csökkentette politikai befolyását. Sőt épp ellenkezőleg: Caesar további területek meghódításával, amiért a gall háborút folytatta, óriási gazdagságra tett szert, s mivel telente többnyire Eszak-Itáliában tartózkodott, s gondoskodott tevékenységét megörökítő emlékiratai római terjesztéséről is, jelentős anyagi támogatást juttatva számos eladósodott senatornak, rendkívül nagy politikai befolyásra tett szert magában Rómában, annak ellenére, hogy a senatus mind súlyosabbnak érezte azt a törést, amely közte és a római helytartó között feszült.

Caesar egy szövetséges gall törzs, az aeduusok védelmében avatkozik bele Gallia Transalpina ügyeibe a többi gall törzs, illetve az azokkal szövetséges germánok ellenében. Először a helvetiusokkal csap össze, majd legyőzi Ariovistus germán király seregét is, visszaszorítva őket a Rajnán túlra. 57-ben az északi, harcias belga törzsek ellenállását számolja fel, 56-ban pedig már Gallia meghódításáról értesítheti a senatust a saját és alvezérei sikerei eredményeként. A terület pacifikálása azonban még évekbe telik, 56 végén a Rajnán átcsapó germánokat semmisíti meg, sőt, átkelve a Rajnán, kiszorítja Róma új határának előteréből a germán törzseket. Britanniába is átkel, hogy az itt lakó kelták területén is megelőző és elrettentő hadjáratot folytasson (korábban segítették galliai rokonaikat). 53-ban fellázadnak a gallok, törzseik nem túl szilárd szövetségének élére az avernus Vercingetorix áll. A döntő összecsapásra Alesiánál kerül sor 52-ben, Caesar győz, és a következő évben az ellenállás maradékait is felszámolja. *(H. W. Gy.)*

Egyébként is Rómában az 50-es években éleződtek a feszültségek, és súlyos belső zavargások ütötték fel a fejüket, nem utolsósorban a néptribunusi agitációk révén, amelyek közül különösen kivált jelentőségében ama P. Clodiusé, aki kezdetben valószínűleg Pompeius és Caesar támogatását is élvezte, s akinek kalandos pályafutása azzal kezdődött, hogy 68-ban lázadást szított a Keleten hadakozó Lucullus hadseregében. Később 61-ben azért került perbe, mert jelenlétével megsértette **Bona Dea ünnepét,** amelyből a férfiak ki voltak zárva. Ezzel Caesar feleségét is hírbe hozta, bár lehet, hogy az akkor már **pontifex maximus** Iulius Caesar így akart megszabadulni akkori asszonyától. Clodius 59-ben **adoptio** révén átkerült a **plebeiusok** közé, s így előkelő **patrícius**-származása ellenére 58-ra megválasztották néptribunusnak. Ezt a tisztét a Cicero elleni fellépésre használta fel, akinek emiatt számkivetésbe kellett mennie. Clodius a **nobiles** ellen több szigorú intézkedést foganatosított, igyekezve megnyerni a nagyvárosi szegénységet is. Erre szolgált az ingyen gabonaosztás *(annona),* valamint az iparos-**collegiumok** legalizálása. A popularis módszerek alkalmazásában a legszélsőségesebb eljárásokig is elment, fegyveres alakulatokat is szervezve, még rabszolgákból is. Ebben az ellentáborból is követőkre akadt, amennyiben Milo is hasonló csapatokkal grasszált Rómában és környékén. Clodiust kettejük bandáinak egy ilyen 52. januári összecsapása alkalmával ölték azután meg. Clodius ezt követő gyászszertartása további atrocitásokra adott alkalmat. A senatus mind kevésbé tudott ura lenni a helyzetnek. A hatalom egyre inkább átment azoknak az egymással megegyező politikusoknak a kezébe, akik az idők folyamán valamilyen okból mindjobban kikerültek a senatusi ellenőrzés alól, s ugyanakkor nagy **clientelával,** illetve hatalmas vagyonnal rendelkeztek, mint például Pompeius, Crassus és Caesar.

Miután 55-ben Pompeius és Crassus együtt voltak consulok, Crassus Syriát kapta provinciául, azzal a céllal, hogy Parthia ellen érjen el katonai sikereket, mintegy

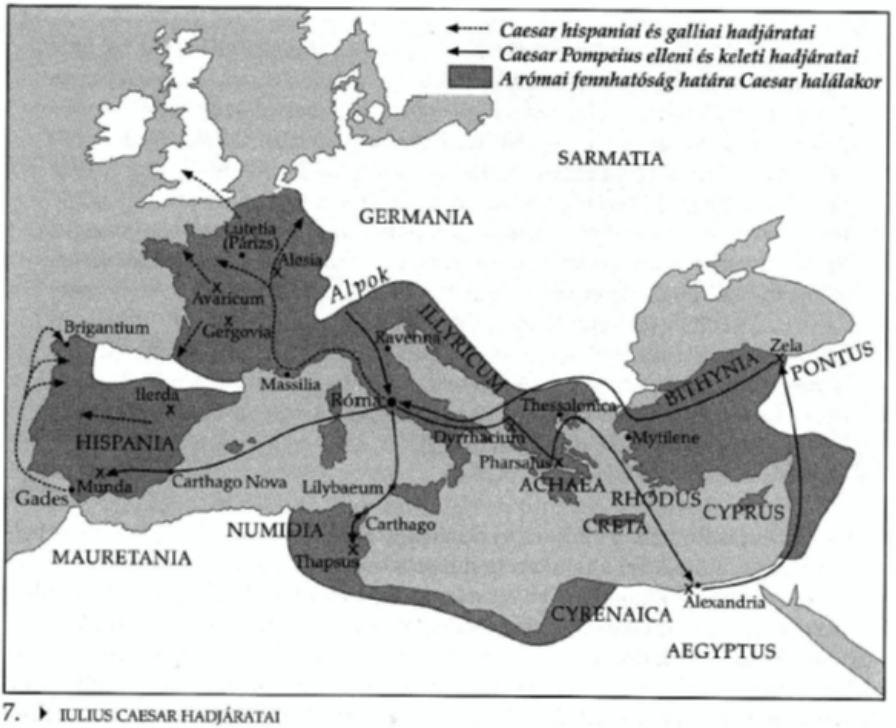

7. ▸ IULIUS CAESAR HADJÁRATAI

így emelkedve fel a katonai *glória* tekintetében másik két társához. Ez azonban nem sikerült neki, mert 53-ban Carrhaenál vereséget szenvedett, s életét vesztette. Crassus halálával, és miután Pompeius felesége is, aki Caesar leánya volt, gyermekágyban elhunyt, újból kiéleződött a hatalmi versengés a politika színterén még megmaradt Pompeius és Caesar között. Az időközben katonai sikereket nélkülöző Pompeius kezdett mindinkább utolsó reménye lenni annak a senatusnak, amelynek tekintélyét Caesar galliai döntései mindinkább aláásták, holott egyébként magának a római hadvezérnek - minden kortársi propaganda ellenére - aligha voltak átgondolt monarchikus törekvései, semmiképpen sem állt szándékában valamiféle tyrannis, vagy ahogy ekkor latinul mondták: regnum megvalósítása. A helyzet azonban elkerülhetetlen módon újabb polgárháború irányába mutatott.

Egy senatusi döntés azt követelte Caesartól, hogy mondjon le hatalmáról provinciái felett, és bocsássa el hadseregét. Ez azt jelentette volna, hogy a Rómába visszatérő hadvezér ki lett volna szolgáltatva ellenfeleinek, akiknek lett volna idejük vádat emelni ellene, s elítéltetése aligha maradt volna el. A döntésbe való belenyugvás tehát mindenképp politikai öngyilkossággal lett volna egyenlő. Ezért Caesar aligha vállalhatott más megoldást, mint hogy azt választotta: kész lángra lobbantani a polgárháború tüzét, azét a polgárháborúét, amely később úgy vonult be a történe-

lembe, mint a Caesar és Pompeius közti polgárháború, s amely azzal vette kezdetét, hogy Caesar átkelt a maga tartományát Itáliától akkor elválasztó határfolyón, a Rubicon (talán a mai Fiumicino Rimininél). Az erőviszonyok közelről sem tűntek kiegyensúlyozottnak. A támadóként fellépő Caesarnak kezdetben mindössze egy legio állt közvetlenül a rendelkezésére Itáliában, miközben ellenfelének három is volt az Appennin-félszigeten. Igaz, ebből kettő korábban Caesar parancsnoksága alatt állt, és reá esküdött fel, úgyhogy félni lehetett az elpártolásától. Ugyanakkor viszont Pompeius kezén volt maga a birodalom fővárosa: Róma, s mögötte sorakozott fel a törvényes rend legfőbb letéteményese, a senatus is. Ráadásul hatalmas pompeianus erők állomásoztak mind nyugaton, vagyis a hispániai tartományokban, mind keleten, főként az Itáliához közeli Balkánon. így kézenfekvőnek látszott, hogy Caesar hamarosan óriási harapófogóba kerülhet még akkor is, ha egyidejűleg neki is nagy és az ellenfelénél koherensebb erőt képviselő serege volt Galliában, ahonnan már meg is indult egy további légiója Itália felé. A Iuliusok nemzetsége eme tagjának tehát nem volt szabad kivárnia, és ő valóban a rá oly jellemző gyorsasággal *(celeritas)* cselekedett: először kiszorította Pompeiust Itáliából, majd Rómába vonult, azután pedig felszámolta a harapófogó egyik szárát: Hispániát, ahol Pompeiushoz hű csapatok állomásoztak. Pompeius, aki úgy állította be magát, mint a senatus által irányított res publica védelmezőjét, kezdetben ért ugyan el sikereket, de azután, 48 nyarán döntő vereséget szenvedett a thessaliai Pharsalosnál, és miután Egyiptomba menekült, ott meggyilkolták a partraszállása alkalmával.

A Pompeius feletti győzelmet Caesar egyéb katonai sikerei követték Egyiptomban, Pontosban, majd Afrikában és Hispániában (Kr. e. 48^45), amelyek őt az egész Római Birodalom urává tették. Közben mind nagyobb személyes hatalmat is kiépített magának, bár ezt valójában úgy tette, hogy közben a senatus tekintélyét ne csorbítsa. Caesar politikai súlyának fokozását olyan tényezők kívánták szavatolni, mint több egymás utáni consulsága, a dictatori megbízásnak mind hosszabb időszakokra való megadása (előbb egy teljes évre, majd tíz évre, később korlátlanul), továbbá rendkívüli megtiszteltetések elfogadása, amelyek néha már-már monarchikus vagy éppen isteni státust biztosítottak számára. Mindezt ugyanakkor arra használta fel, hogy számos konstruktív reformot valósítson meg, mint amilyen például az adósságok kompromisszumos rendezése volt, illetve a tengeren túli coloniáknak a létesítése, sok római, itáliai és provinciális számára biztosítva ilyen módon a megélhetést. Keresztülvitt egy naptárreformot is, mely voltaképpen napjainkig fennmaradt kisebb-nagyobb változtatásokkal. A központi hatalom „alkotmányos" rendezését azonban ő sem valósította meg, ő sem hajtott végre „igazi intézményes forradalmat", miként egyesek szeretnék elhitetni, ami jelzi, hogy a senatus túlhaladottságát maga Caesar sem ismerte fel igazából. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy egyfelől elbocsátotta régi katonáit, másfelől tervezett parthus hadjáratával ismét külpolitikai vonalon szerette volna stabilizálni megrendült tekintélyét. Mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, egy kb. hatvantagú összeesküvés 44. március idusán végzett vele, azt nyilvánítva ki ürügyül, hogy királlyá kívánta tenni magát. Ez így minden bizonnyal nem felelt meg a valóságnak, de az tény, hogy Caesar működése nagymér-

tékben közel hozta a res publica libera végét. A döntéseket ő maga hozta, nem pedig más *nobilisek,* akiknek tehetetlenségét a hatalommal szemben nem is próbálta meg elleplezni. Ez nagymértékben sértette a nobilitas tagjait, akik egy része el is tette őt láb alól, éspedig Pompeius curiájában, éppen az egykori hatalmi rivális kolosszális szobra előtt.

FOGALMAK

adoptio
Bona Dea ünnepe
clientela
collegium
curia
I. triumvirátus
nobiles
patrícius
plebeius
pompeianus
pontifex maximus
proconsul
regnum
res publica
triumphus
tyrannis

KRONOLÓGIA

68 Clodius lázadást szít Lucullus hadseregében
62 Pompeius újra Itáliában
61 Botrány Bona Dea ünnepén
60 Az ún. I. triumvirátus létrejöttének hagyományos dátuma
59 Caesar consulsága
Clodius adoptio révén átkerül a plebeiusok közé
58 Clodius néptribunus
58-51 Gallia meghódítása
58 Caesar győz a helvetiusok ellen
Cicero számkivetésbe megy
Caesar megveri Ariovistust
57 Győzelmek a Belgák fölött
56 Lucái találkozó; Crassus csatlakozása Caesar és Pompeius szövetségéhez (triumvirátus)
56-55 Harc a germánokkal, átkelés a Rajnán
55 Pompeius és Crassus együtt consulok
55-54 Két hadjárat Britanniába
54 Iulia halála
53 Gall felkelés
Vereséget szenved Crassus, s életét veszti Carrhaenál
52 Clodius meghal egy utcai összecsapásban; Alesiánál Caesar győz
51 Gallia pacifikálása
49 Rubico; Pompeius elhagyja Itáliát, Caesar hispániai hadjárata
48 Pharsalos
48^15 Caesar győzelmei
44 Március idusán meggyilkolják Caesart

OCTAVIANUS

A tyrannocidák vezérének M. Iunius Brutus számított, akit Cassius Longinus biztatott fel arra, hogy kövesse őseként számon tartott, az utolsó Tarquiniust elűző L. Iunius Brutusnak a példáját, így szabadítva meg Rómát a zsarnoktól. Ezzel - legalábbis erkölcsileg - valóban a szervezkedés felelőse lett. Az összeesküvőknek maguknak azonban aligha volt előre átgondolt és igazán kimunkált tervük. Az általuk végrehajtott huszonhárom tőrdöfést követően képtelennek bizonyultak a hatalom magukhoz ragadására és célszerű kihasználására, szemben azzal a népharaggal, amelyet főként Antonius szított fel Caesar temetése alkalmával. Az egyik félnek ez a határozatlansága, szemben a másik fél célratörő magatartásával, ismét újabb polgárháborúhoz vezetett, amely újból Itáliát borította vérbe, tehát azt a területet, amelyet előzőleg a Caesar és Pompeius közötti harcok viszonylag megkíméltek. Most az Appennin-félsziget lakosságát sújtotta a kiéheztetés, egész népességek elhurcolása és máshová telepítése vagy éppen felkoncolása. Ez a rendkívül nehéz helyzet odavezetett, hogy míg korábban Róma képtelen volt szakítani a senatus vezette állam gondolatával, addig a véres polgárháborúk után mind a régi senatusi arisztokrácia megsemmisülése révén, amelyet az újabb, minden korábbinál kegyetlenebb és kíméletlenebb proscriptiók is előmozdítottak, mind a véres polgárháborúktól való megcsömörlés következtében lehetőség kínálkozott egy egyszemélyi hatalom elfogadtatására, még ha azt leplezni kellett is. A Brutusszal és Cassiusszal, majd Sex. Pompeius és végül Antonius ellen folytatott hatalmi harcokból is győztesen kikerülő Octavianus látszólagos önmérsékletének ez volt az igazi meghatározója az új rendszer körvonalainak kimunkálásában. Ezt a helyzetértékelést tarthatjuk a legdöntőbb tényezőnek a világtörténelem egyik legsajátabb és leginkább burkolt monarchiájának, azaz az augustusi principatusnak a megteremtésében, noha vannak olyanok, mint például M. G. Schmidt, akik inkább hangsúlyoznák Augustus türelmét és egyéb személyes adottságait, melyeket viszont éppen a források nem mindig látszanak megerősíteni. Róma fokozatosan kiemelkedő ura ugyanis valóban nagyon értett a szerepjátszáshoz (vö. Chr. Meier, Suet., *Aug.,* 99,1).

Mindennek bekövetkeztéhez azonban még legalább másfél évtizednek kellett eltelnie, amely nagyon nehéz időszak volt a Római Köztársaság utolsó, politikai válsággal terhes évszázadán belül. Voltak olyanok, akik megkísérelték volna helyreállítani a hagyományos res publicát, ahogy Cicero is szerette volna, talán kijátszva magának Caesarnak ifjú örökösét, Octaviust, akinek ettől kezdve a Caesar Octavianus névre kellett volna hallgatnia. O azonban, akinek jó politikai érzéke volt, s tisztában volt Caesar politikai örökségének negatív súlyával, valószínűleg sohasem élt ezzel a lehetőséggel. Cicero azonban megpróbálta kijátszani a gyűlölt ellenféllel, Antoniusszal szemben, noha ez hosszabb távon végül is nem sikerült. Cicerón és barátain gyorsan túllépett az idő. Kr. e. 43. nov. 23-án törvényes formát öltött az ún. II. triumvirátus, amely valójában az első ilyen hivatalos hatalmi megegyezés volt Rómában Antonius, Lepidus és Octavianus (a majdani Augustus) között abból a célból, hogy öt éven át együttesen irányítják majd a római világot. Hatalmuk gyakorla-

tilag abszolút volt, nagyobb, mint a Sulláé, és 42-ben széles körű proscriptiót vittek keresztül, de úgy, hogy ennek jegyzékei egészen 39-ig nyitva maradtak, és megfélemlítésül szolgáltak. A tresviri el voltak szánva, hogy minden lehetséges ellenfelükkel végeznek. így lett áldozat Cicero is, de ott volt a megöltek közt Lepidus fivére és Antonius nagybátyja is. Philippinél azután legyőzték Brutus és Cassius, az ún. Caesar-gyilkosok katonai erejét. Ókét a popularis érzelmű körök már előzőleg távozásra kényszerítették Itáliából, s maguk a Keleten építették ki állásaikat, főként a II. triumvirátussal szemben. A triumvirátust később újabb öt évre megújították, felszámolták Sex. Pompeius szicíliai ellenállási fészkét, de Lepidust hamarosan leváltották, és az így kialakult kettős szövetség Antonius és Octavianus között, amely a birodalmat lényegében felosztotta nyugatra és keletre, bár már 33-ban lényegében felbomlott, végül is Actiumnál hullott teljesen szét (Kr. e. 31. szept. 2.), ahol Octavianus 400 hajóból álló flottája vereséget mért Kleopátra és Antonius 500 egységből álló hajóhadára. Ezzel Octavianus lényegében a római világ ura lett, de az egyiptomi királynő és Antonius egyiptomi kudarca, illetve öngyilkossága után voltaképpen már semmi sem akadályozta abban, hogy egyedül irányítsa a Római Birodalom sorsát. Elődei kudarcából tanulva, bár azok is szívesen hangoztatták a libertás megvédését, úgy állította be, mintha maga csupán a res publica libera helyreállítását végezte volna el. Ezért hatalma köztársasági előzményeit hangsúlyozta, 31-től 23-ig folyamatosan viselve a consulságot, s 27-ben minden rendkívüli hatalmáról is lemondott, úgy tüntetve fel, hogy ezzel az államot átruházta a senatusra és a népre azok szabad rendelkezésével. Ennek részletezése és pontos mérlegelése azonban már nem a köztársaság történetéhez tartozik, hanem a principatus intézménye és kora tárgyalásához.

Octavianus maga és barátai nem használták az Octavianus nevet, ugyanis Caius Octaviusként született (Cicero consulságának évében), és miután nagyanyjának fivére, Caesar fiává fogadta, annak nevét, a Caius Iulius Caesart vette fel. Mindazt, amit 44-től elért, mint Caesar fia érte el: örökségét átvenni érkezik Rómába, ebben az ügyben tárgyal Antoniusszal és a senatorokkal, apja végrendeletét teljesítve (pénzt osztva) alapozza meg népszerűségét a római plebs előtt. Amikor hadsereget toboroz magának, nemcsak a pénz viszi légióiba Caesar veteránjait, hanem apja neve is. Majdnem egyéves ellenségeskedés és taktikázás után - ezalatt Octavianus húszévesen megszerzi serege hathatós segítségével a consulságot - a Caesar-hívek egysége megvalósul. Szükség van a megegyezésre, hogy szembeszállhassanak Cassius és Brutus seregével (42, Philippi) és a Szicíliát megszálló Sextus Pompeiusszal, akit majd 36-ban fog Octavianus jó barátja és egyik legfontosabb hadvezére, Agrippa legyőzni. De amiatt is elengedhetetlen a megegyezés, mert még egyikük sem elég erős, hogy Caesar helyére lépjen, és egye-

dül irányítsa Rómát. Miután hármójuk közül a leggyengébb, Lepidus kihullott a szövetségből 36-ban, már csak ketten készülnek a hatalomról való végleges döntésre. Octavianus Itáliában szívós politikával és propagandával erősíti pozícióit, amit Antonius sem a nem túl sikeres keleti hadjáratokkal, sem Kleopátrával nem tud ellensúlyozni. Actiumnál lezárul a polgárháború.

Mint láttuk tehát, a köztársaság utolsó százada, amely gazdasági és kulturális szempontból Róma kiteljesedését hozta a hellénizmus és az itáliai hagyományok szimbiózisa révén, ugyanakkor mély politikai válságot is magával hozott, amennyiben a régi senatusi arisztokrácia vezette városállami kormányzat képtelen volt megfelelni egy világbirodalom valódi szükségleteinek. Ez a krízis pedig rendkívüli módon elhúzódott, mert a hagyományaihoz szívósan ragaszkodó római társadalom képtelen volt belátni, hogy a páratlan hatalmi helyzetet rendkívüli gyorsasággal megteremtő senatus immár képtelen eleget tenni megváltozott feladatának. Mindazonáltal a sokáig alternatíva nélküli válság időszakában is megjelentek már olyan körülmények, amelyek valamiképpen mégis az átalakulás és a megújulás irányába mutattak, ami elsősorban a hadseregre alapozott központi személyes hatalom körvonalazódását jelentette.

FOGALMAK

libertas
II. triumvirátus
principatus
proscriptio
res publica
tresviri
tyrannocidák

KRONOLÓGIA

43. nov. 23.	Törvényes formát ölt a II. triumvirátus
42	Széles körű proscriptio (39-ig nyitva maradtak a listák)
37	Újabb öt évre megújítják a triumvirátust (tarentumi egyezmény)
36	Sextus Pompeius döntő vereséget szenved
31	Actium
30	Antonius és Kleopátra öngyilkossága; Egyiptom provincia
27	A köztársaság „helyreállítása"

Bibliográfia

Kisbirtok továbbélése: a helyes és árnyalt értelmezésről lásd főleg J. Kromayer: Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im II. und I. Jh. v. Chr. *NJbbfkA, 33,* 1914, 145-169; D. W. Rathbone: The Development of Agriculture in the *Ager Cosanus* during the Roman Republic: Problems of Evidence and Interpretation. *JRS,* 71,1981,10-23 (vö. uő: The Slave Mode of Production in Italy. *JRS, 73,*1983,160-168); K. D. White: *Roman Farming.* Ithaca, 1970; uő: *Farm Equipment ofthe Roman World.* Cambridge, 1975; J. M. Frayn: *Subsistance Farming in Roman Italy.* London, 1979; a régebbi álláspontho z, illetve annak továbbéléséhez lásd G. Tibiletti: Il processo dell'aver *publicus* e le norme *de modo agrorum* fino ai Gracchi. *Athen,* 36, 1948, 173-236; 37, 1949, 3-41; uő: Ricerche di storia agraria romana. *Athen,* 38, 1950; uő: Il latifondo dall'epoca graccana all'impero. In: X *Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Relazioni, IL* 1955,237 skk., aki a kritika szerint inkább a másodlagos irodalomra, mintsem az antik forrásokra támaszkodott; lásd még P. W. De Neeve: *Peasants in Perii. Location and Economy in Italy in the Second Century B. C.* Amsterdam, 1984, s ennek értékeléséhez E. Gabba: *Del buon uso della ricchezza, Saggi di storia economica e sociale del mondo antico,* Milano, 1988, 227-229; vö. továbbá: E. Gabba - M. Pasquinucci: *Strutture agrarie e allevamento transumante nell'Italia romana (Ill-Isec. a. C).* Pisa, 1979 (ahol további irodalom is található).

Nagyvárosi agglomerációkról: Ph. Leveau: La ville antique et l'organisation rurale: villa, ville, village. *Annales ESC,* 38,1983; P. Gros - M. Torelli (kiad.): *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano.* Roma, 1988; T. Cornell - K. Lomas (kiad.): *Gender and Ethnicity in Ancient Italy.* London, 1997; uő (kiad.): *Cities and urbanization in ancient Italy.* London, 1998.

Villagazdaságról: Ennek tisztázásában fontos szerep jutott a magyar kutatásnak, vö. Maróti Egon: *Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása.* Budapest, 1981, ahol mind a szerző idevágó további fontos dolgozatai, mind az egyéb szakirodalom megtalálható, beleértve H. Dohr: *Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros* (Diss.). Köln, 1965; J. Kolendo: *L'agricoltura nell'Italia romana.* Bev. A. Carandini, Roma, 1980; R. Martin: *Recherches sur les agronomes latins.* Paris, 1971 tanulmányait, melyekhez azért hozzátenném még Havas László: La *rogatio Servilia.* Contribution à l'étude de la proprietà terrienne à l'époque du déclin de la république romaine. *Oikumene,* 1, 1976, 131-156, ugyancsak további irodalommal. Az újabb munkák közül lásd J. Percival: *The Roman Villa. An Historical Introduction.* London, 1976; uő: The Villa in Italy and the Provinces. In: J. Wacher (ed.): *The Roman World.* London, 1987; E. M. Wightman: The Pattern of Rural Settlement. *ANRW,* II/4. 1975, 584-657; A. G. Mckay: *Römische Hauser, Vilién und Palásté.* 1980; W. Rockwitz: *Pastio villatica. Untersuchungen zur römischen Hoftierhaltung in der römischen Landwirtschaft.* Frankfurt am Maine, 1984; T. W. Potter: *The Changing Landscape of South Etruria.* New York, 1979; A. Carandini (ed.): *Settefinestre: Una villa schiavistica nell'Etruria romana.* I—III. Modena, 1985 (vö. uő - S. Settis: *Schiavi e padroni nell'Etruria romana: la villa di Settefinestre dallo scavo alla mostra.* Bari, 1979); uő: *Schiavi in Italia.* Roma, 1988,126 skk.; K. Greene: *The Archaeology of the Roman Economy.* Berkeley - Los Angeles, 1986; G. Barker - J. Lloyd (ed.): *Roman Landscapes: Archaeological Survey in the Mediterranean Region.* London, 1991. Vö. még H. Mielsch: *Die römische Villa. Architektur und Lebensform.* München, 1997[2] (az első kiadás 1987-ből); a régebbi irodalomból mindmáig fontos: H. Gummerus: *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varró und Columella.* Leipzig, 1906 (újra kiadva: Aalen, 1979).

Nagybirtok kibontakozása: K. D. White: Latifundia. *BICS,* 14, 1967, 62 skk.; P. A. Brunt: Two Great Roman Landowners. *Latomus,* 34, 1975, 619-635; P. W. De Neeve: Fundus as Economie Unit. *RHD,* 52, 1984, 3-19; D. Foraboschi: Dinamiche e contraddizioni economiche alla fine della Repubblica. *Storia di Roma.* II/L 809 skk., főleg 823; vö. még L. Capogrossi Colognesi: *La terra in Roma antica.* I. Roma, 1981; uő (ed.): *L'agricoltura romana. Guida storica e critica.* Bari, 1982.

A római urbanizáció: Minderről jó áttekintést adott a közelmúltban P. Gros: L'urbanesimo romano dopo le guerre d'Oriente. In: *Storia di Roma.* II/l. 385 skk.; vö. P. Gros - M. Torelli: *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano.* Roma, 1988; uő: Les premières générations d'architectes **hel**lénistiques à Rome. In: *Mélanges J. Heurgon.* Paris, 1976, 387-410; G. Ch. Picard: *Rome et les villes d'Italie, des Gracques à la mort d'Auguste.* Paris, 1978; J. Rykwert: *The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy, and the Ancient World.* London, 1976; P. Gros: *Architecture et société à Rome et en Italie centro-mériodionale.* Bruxelles, 1978; F. Coarelli: Architettura e arti figurative in Roma. In: P. Zanker (ed.): *Hellenismus in Mittelitalien.* Göttingen, 1976; J.-P. Morel: *Temple ionique du Forum Boarium.* Paris, 1969, 81; F. Coarelli: Public Building in Rome between the Second Punic War and Sulla. *PBSR,* 32,1977,1-23; C. de Ruyt: *Macellum, marché alimentaire des Romains.* Louvain-la-Neuve, 1983, 242 skk.; P. Sommella: *Italia antica: l'urbanistica romana.* Roma, 1988; J. E. Stambough: *The Ancient Roman City.* Baltimore - London, 1988.

Szőlőskertek: A. Tchernia: *Le vin de l'Italie romaine.* Rome, 1986.

Cosa - Sestiusok kereskedelme: D. Manacorda: The *ager Cosanus* and the production of the *amphorae* of Sestius: new evidence and a reassesment. *JRS,* 1978, 122-131, javasolva E. L. Will által. In: *Rev. Arch, de l'Est,* 1956, 224-244, vitatva F. Benoit által, L'épave du Grand Congloué. *Gallia,* supplément, 14,1961. Altalánosságban: F. E. Brown: *Cosa. The Making of a Roman Town.* Ann Arbor, 1980.

Háztartás, élelmiszer-ellátás sib.: C. Virlouvet: *Famines et émeutes à Rome des origines de la République à la mort de Néron.* Rome, 1985; J. F. Gardner - Th. WuoAnn (kiad.): *The Roman Household.* London - New York, 1991; G. Rickman: *The Corn Supply of Ancient Rome.* Oxford, 1980; vö. uő: Problems of Transport and Development of Ports. In: A. Giovannini (kiad.): Nourrir la plèbe. *Mélanges D. van Berchem.* Bale, 1991, 103-115; P. Herz: *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung.* Stuttgart, 1988; B. Rawson (kiad.): *The Family in Ancient Rome. New Perspectives.* London, 1986 (benne: „The Roman Family", 1-57); H. M. Parkins (kiad.): *Roman Urbanism: beyond the Consumer City.* London, 1997.

A senatori státus és a gazdagság, vagyon: T. P. Wiseman: Senators, commerce, and Empire. In: *CM,* 1, 1976, 21-22; E. Gabba: Ricchezza e classe dirigente romana fra III e I sec. a. C. *Rivista Storica Italiana,* 93,1981,541-558; A. Guarino: Quaestus omnis patribus indecorus. *Labeo,* 28,1982,7-16; W. Eck: Senatorial Self-Representation. Developments in the Augustan Period. In: F. G. B. Millar - E. Segal (kiad.): *Caesar Augustus. Seven Aspects.* Oxford, 1984,129-162; K. Bringmann: Zum Entstehungsgrund und Zweck der *lex Claudia de nave senatoris* von 218 v. Chr. *Klio,* 85, 2003, 312-321.

Lovagok és hierarchia: E. Badian: *Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic with a Critical Bibliography.* Ithaca, 1983; C. Nicolet: Deux remarques sur l'organisation des sociétés de publicains à la fin de la République romaine. In: *Points de vue sur la fiscalité antique. Publications de l'Université de Paris I* (Centre G. Clotz). 1980, 69-95 (H. van Effenterre, éd.); uő: Economie, société, institutions au II^{e} siècle av. J.-C: de la lex Claudia à l'ager exceptus. *Annales ESC,* 35, 5,1980,871-919; S. Demougin - H. Devijver - M.-Th. Raepsaet-Charlier (kiad.): *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (Ile siècle av. J.-C. - Me ap. J.-C).* CEFR 129, Rome, 1999.

Az itáliai agrárkérdéshez lásd még E. Rawson: The Ciceronian aristocracy and its properties. In: M. Finley (ed.): *Studies in Roman property.* Cambridge, 1976, 87-102; H. Schneider: Wirtschaft und Politik. *Erlangener Studien,* 3,1974; uő (kiad.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik.* Darmstadt, 1976; L. Capogrossi Colognesi: Le régime de la terre à l'époque républicaine. In: *Terre et paysans dépendants dans les sociétés antiques.* Paris, CNRS, 1979 (1974), 313-388.

A rabszolga-munkaerő a köztársaság végén: E. M. Staerman: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik.* Wiesbaden, 1969; D. Foraboschi, i. m., 828.

Az ergastulum (ergastérion) problémájához: R. Etienne: Recherches sur l'ergastule. In: *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage.* Besangon, 1974, 267-297; W. Backhaus: Servi vincti. *Mo, 71,*1989, 321-329; O. Stoll: Servi vincti im römischen Weinbau. *MBAH,* 18,1999, 91-96.

A rabszolgák számához: F. De Martino: *Storia economica.* I. Firenze, 1980, 74, lásd még K. R. Bradley, akinek több a témába vágó munkája van: *Slaves and Masters in the Roman Empire (Collection Latomus).* Bruxelles, 1987; *Slavery and Rebellion in the Roman World.* Berkeley - London, 1989; *Slavery and Society at Rome.* Cambridge - New York, 1994; OCD *(Roman) „Slavery".* Oxford, 1996[3], 1415-1417; illetve J.-C. Dumont: *Servus: Rome et l'esclavage sous la République.* Roma, 1987; G. Ville: *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien.* Rome, EFR, X.

A kisparasztság továbbra is a római hadsereg alapja: így mindenekelőtt P. A. Brunt: The Army and the Land in the Roman Revolution. *JRS,* 52, 1962, 69-86, ugyanez a tanulmány kiegészítésekkel: uő: *The Tall of the the Roman Republic and Related Essays.* Oxford, 1988, 240 skk.; vele szemben inkább a római hadsereg professzionális jellegét hangsúlyozza az alsóbb társadalmi csoportok fokozódó részvételével E. Gabba: Eserciti e politica. In: *Storia di Roma.* II/1. 798 skk. (további irodalommal); uő: *Esercito e società nella tarda reppublica romana.* Firenze, 1973, 47 skk.; vö. uő: *Republican Rome, the Army and the Allies.* Oxford, 1976; lásd még újabban: Y. Le Bohec: *L'armée romaine.* Paris, 1989.

Az első és általában a köztársasági rabszolgafelkelésekhez: G. P. Verbrugghe: *The Sicilian Economy and the Slave Wars c. 210-70 BC: Problems and Sources* (Diss.). Princeton, 1971; uő: Slave Rebellion or Sicily in Revolt? *Kokalos,* 20, 1974, 46 skk.; J. Vogt: *Sklaverei und Humanität.* Wiesbaden, 1972[2] (ebben pl. uő: Zur Struktur der antiken Sklavenkriege); W. Hoben: *Terminologische Studien zu den Sklavenerhebungen der römischen Republik.* Wiesbaden, 1978; J. Ch. Dumont: *Servus. Rome et l'esclavage sous la République.* Rome, 1987; vö. F. Coarelli elemzéseivel in: *Società romana e produzione schiavistica.* I. 1-17; W. Z. Rubinsohn: *Die grossen Sklavenaufstände der Antike, 500 Jahre Forschung.* Roma, 1988; K. R, Bradley: *Slavery and Rebellion in the Roman World 140 B. C. - 70 B. C.* Indianapolis, 1998; e problémakörhöz mindmáig fontos: E. Ciccotti: *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico,* újranyomás: Roma - Bari, 1977, M. Mazza terjedelmes bevezetőjével.

A középítkezésekről, bankokról és a likviditás, valamint a kereskedelem kérdéseiről: F. Coarelli: Public building in Rome between the second Punic War and Sulla. In: *PBSR,* 1977,1-23; E. Gabba: Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I a. C. In: J. H. D'Arms: *The Seaborne Commerce: Studies in Archeology and History.* Rome, 1981, 91-102; G. Pisani Sartorio: *Mezzi di trasporto e traffico.* Roma, 1990; a római bankról: J. Andreau: *La vie financière dans le monde romáin. Les metiers de manieurs d'argent.* Rome, 1987; uő: *Banking and Business in the Roman World.* Cambridge, 1999; S. Balbi de Caro: *La banca a Roma.* Roma, 1989; vö. még Ch. T. Barlow: *Bankers, Moneylenders and Interest Rates in the Roman Republic.* 1978; M. Crawford: *Coinage and Money under the Roman Republic.* London, 1985; G. Lahusen: *Die Bildnismünzen der römischen Republik.* München, 1989; R. Wolters: *Nummi Signati-Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft.* München, 1999 (Vestigia 49); M. H. Crawford - A. Burnett: *The Coinage of the Roman World in the Late Republic. Proceedings of a Colloquium held at the British Museum in September 1985.* Oxford, 1987; K. W. Harl: *Coinage in the Roman Economy (300 BC. - to AD. 700).* Baltimore - London, 1996; F. Bertrandy: Remarques sur le commerce des bètes sauvages entre l'Afrique du Nord et l'Italie (IP av. J.-C. - IV[e] s. ap. J.-C,). *MEFR,* 99,1987,211-241; P. Garnsey - C R. Whittaker

(kiad.): Trade and Famine in Classical Antiquity. *PCPhS,* Suppl. 8, 1983; lásd még J. H. D'Arms: *Commerce and Social Standing in Ancient Rome.* Cambridge, Mass. - London, 1970; L. Casson: The Role of the State in Rome's Grain Trade. *MAAR,* 36,1980,21-33; W. C. Schneider: *Vom Handeln der Römer.* Zürich - New York, 1998. *Általában a köztársaság végének gazdasági életéről és törvényes rendjéről:* J.-J. Aubert: The Republican Economy and Roman Law: Regulation, Promotion, or Reflection? In: H. I. Flower (kiad.): *The Roman Republic...,* 2004,160 skk.

Tulajdon, piac stb.: M. I. Finley (kiad.): *Studies in Roman Property.* Cambridge, 1976; J. M. Frayn: *Sheep-Rearing and the World Trade in Italy during the Roman Period.* 1984; uő: *Markets and Fairs in Roman Italy.* London, 1993.

Lovagok - negotiatores és mercatores: J. Rougé: *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain.* Paris, 1966, 274 skk.; P. A. Brunt: *The équités in the late republic, Deuxième conférence internationale d'histoire économique.* I. Aix-en-Provence, 1962, 117-149 *(Trade and Politics in the Ancient World.* The Hague, 1965); P. A. Brunt: Les *équités* romains à la fin de la République. *Annales ESC, 22,*1967,1090-1098; uő: *Social conflicts in the Roman Republic.* London, 1971; C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312 - 43 av. J.-C).* I. Rome, 1966, főleg: 352-353; II. 1974; uő: Les classes dirigeantes romaines sous la République: ordre sénatorial et ordre équestre. *Annales ESC, 32,*1977, 726-755.

A Kr. e. 2/1. század szellemiségéről, gyűjtőszenvedélyéről és kritikus magatartásáról, valamint az erkölcstelenség problémájáról: C. Nicolet: *L'inventaire du monde: géographie et politique aux origines de l'Empire romain.* Paris, 1988; C. Moatti: *La raison de Rome: la naissance de l'esprit critique à la fin de la République.* Paris, 1997; C. Edwards: *The Politics of Immorality in Ancient Rome.* Cambridge, 1993.

Manufaktúra: Ennek a terminusnak az alkalmazásához lásd pl. G. Pucci: La produzione della ceramica aretina... *Dialoghi di Archeologia, 7,*1973, 278 skk.

Műkereskedelem a köztársaság végén: F. Coarelli: *Revixit ars.* 312 skk.

Itáliai luxusvillák: Roma e l'Italia fra i Gracchi e Siila - Pontignano, 18-21 settembre 1969. *Dialoghi di Archeologia,* 4—5,1970-1971, s ehhez F. Coarelli hozzászólása: 476-478; J. H. D'Arms: *Romans on the Bay of Naples. A social and cultural study of the villas and their owners from 150 BC. to AD. 400.* Cambridge, Mass., 1970.

Praeneste templomegyüttese: A. Degrassi: „Epigraphica IV". In: *Mem. Line.* s. VIII. 14, 2,1969, 111 skk. A történelmi kontextusról lásd in: *Studi su Praeneste.* Perugia, 1978: fontos F. Coarelli bevezetője, különösen pp. IV-VII. aki aláhúzza a városból származó *negotiatores* nagy számát, akik Déloson vannak jelen a Kr. e. 2. század végén.

Ipari termelés: J.-P. Morei, in: *SR = Storia di Roma.* Ed. F. Coarelli, 2,441 sk; uő: Les producteurs de biens artisanaux en Italie à la fin de la République. In: *Bourgeoisies.* 21-39; A. Tchernia, 114 sk, ahol jelentős bibliográfia is van. *Az arretiumi kerámiáról:* Chr. Gourdineau, in: P. Leveque - J.-P. Morel (éd.): *Céramiques hellénistiques et romaines.* Besançon - Paris, 1987,123-133; M. Cébeillac-Gervasoni (éd.): *Élites = Les Élites municipales de l'Italie péninsulaire des Gracques à Néron, Actes de la table ronde de Clermont-Ferrand 28-30 novembre 1991.* Naples - Rome, 1996,179-211, J. Andreau számos pontosításával a városi arisztokrácia és a termelés közötti kapcsolatra vonatkozóan. *A kerámiához általában:* D. P. S. Peacock: *Pottery in the Roman World.* London - New York, 1982; D. P. S. Peacock - F. Williams: *Amphorae and the Roman Economy.* London - New York, 1991; J. W. Hayes: *Handbook of Mediterranean Pottery.* London, 1997.

Az ager publicus mint a mezőgazdasági válságtünetek egyik legfőbb fókusza: C. Moatti: Etude sur l'occupation des terres publiques à la fin de la République romaine. *Cahiers Glotz,* 3,1992, *57-73;* lásd még a következő kiállítási köteteket: *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano.* Modena, 1985, I-IV. Szövegek, térképek, vázlatok-rajzok egyesítve megtalálhatók in: O. de Cazanove - C. Moatti: *U Italie romaine d' Hannibal à Cesar.* Paris, 1994, 91 sk.; D. J. Gargola: *Lands, Laws and Gods. Magistrates and Ceremony in the Regulation of Public Lands in Republican Rome.* London, 1995.

Kalózkodás: Maróti Egon dolgozatain kívül (vö. pl. in *AAntHung.,* 4,1956,197-210; uő: Die Rolle der Seeräuber unter den Anhängern des Sex. Pompeius. In: H. Diesner et alii kiad.: *Szilaökonomische Verhältnisse im Alten Orient und Klassischen Altertum.* Berlin, 1961; uő: 'O KOINOZ FIOAEMOI. *Klio,* 40,1962,124-127; uő: Diodotus Tryphon et la piraterie. *Helikon,* 9/10,1962, 24-42; uő: Der Sklavenmarkt auf Delos und die Piraterie. *Helikon,* 9/10, 1969/1970, 24-42; uő: Die Rolle der Seeräuber in der Zeit des Mithridatischen Krieges. In: *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo, a cura di L. de Rosa.* I. Napoli, 1970,479-493; uő: On the problem of M. Antonius' impérium infinitum. *AAntHung.,* 19, 1971, 259-272) mindmáig értékes kutatási anyagnak bizonyul: H. A. Ormerod: *Piracy in the Ancient World.* 1924, amely ezért jelent meg újból: 1974; ugyancsak máig használható: E. Ziebarth: *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland.* 1929; lásd újabban: P. Brulé: *La piraterie crétoise hellénistique (Annales litt, de l'Univ. de Besancon 27).* Paris, 1973; B. Bommeljé: Piraterij en banditisme in de oudheid. *Lampas,* 19,1986,363-378; D. C. Braund, in: J. Rich - G. Shipley (ed.): *War and Society in the Roman World.* London - New York, 1993; H. Pohl: *Die römische Politik und die Piraterie im östlichen Mittelmeer vom 3. bis zum 1. Jh. v. Chr.* Berlin, 1993; St. Tramonti: *Höstes communes omnium. La pirateria e la fine della repubblica romana (145-33 a. C).* 1994; Ph. de Souza: *Piracy in the Graeco-Roman World.* 1999 (paperback, 2002); R. Schulz: Zwischen Kooperation und Konfrontation: Die römische Weltreichsbildung und die Piraterie. *Klio,* 82,2000,426-440; régebbről lásd még M. Hassall - M. Crawford - J. Reynolds: Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century BC. The so-called „Piracy Law" and a new inscription from Cnidos. *JRS,* 64, 1974, 195 skk. Még újabban is L. Schumacher: *Sklaverei in der Antike.* München, 2001 külön fejezetet szentel e témának: „Kriege und Piraterie als Quellen der Sklaverei", 34 skk.

Itáliai municipális építkezésekhez: Figyelemre méltó összefoglalás a szövetséges háborút követő építkezésről P. Gros által a *Storia di Romában, 2,*831-855, ahol megvan a lényeges irodalmi referencia is: H. Jouffroy: *La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine.* Strasbourg, 1986, 15-61; F. Coarelli: I santuari del Lazio e della Campania tra Gracchi e le guerre civili. In: *Bourgeoisies.* 205 sk. Nagyon sok publikáció van régiók szerint, vö. in: *Bourgeoisies,* M. Gaggiotti, 137 skk., Samnio Pentro; M. J. Strazzulla, 151 skk.; L. Sensi, 165 sk., Assisi/ Assise; M. Verzàr Bass, 205 sk, Aquileiáról; M. Torelli, 241 sk., Közép-Itália. Ebben a kötetben: *La città nell'Italia settentrionale in età romana,* vö. P. Gros, 29 skk. a *forum* berendezéséről; G. Bandeiii, 251 skk. a transzpadán régiókról; M. J. Strazzulla Rusconi, 279 skk. a köztársasági templomokról; M. P. Rossignani, 305 skk. az észak-itáliai középületekről a Kr. e. 1. században. A Sulla utáni Popmpeiiről jó összefoglalás: F. Zevi: *Pompei dalla città sannitica alla colonia sillana: per un'interpretazione dei dati archeologici.* Elites, 1996, 125-138. Vö. még S. L. Dyson: *Community and Society in Roman Italy.* Baltimore - London, 1992.

A köztársaság végi Róma megítéléséhez: R. Syme: *The Roman Revolution.* Oxford, 1939; R. E. Smith: *The Failure of the Roman Republic.* Cambridge, 1955; A. N. Sherwin-White: Violence in Roman Politics. *JRS,* 46,1956,1-9 (újból megjelent in: R. Seager: *Crisis...* 151-159); C. Wirszubski: *Libertás as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Empire.* Cambridge, 1967², I960², (1950); L. Villers: Le dernier siede de la République romaine: Reflexions sur la dualité des pouvoirs. In: *Droits de l'Antiquité et sociologie juridique. Melanges H. Lévy-Bruhl.* Paris, 1959, 307-316; R.

Stuveras: La vie politique au premier siècle de la république à travers la tradition littéraire. *MEFR,* 76,1964, 295-342; Chr. Meier: *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik.* Wiesbaden, 1966 (kiegészítve: 1997[3]) = *Rpa.* (E munkára mintegy válaszként is felfogható: J. Spielvogel kiad.: *Res publica reperta. Zur Verfassung und Gesellschaft der römischen Republik und des frühen Prinzipats. Pestschrift}. Bleicken.* Stuttgart, 2002, benne pl. K. Bringmann dolgozatával: Von der *res publica amissa* zur *res publica restituta.* Zu zwei Schlagworten aus der Zeit zwischen Republik und Monarchie. 113-123; ugyanitt még E. Baltrusch: Auf dem Weg zum Prinzipat. Die Entwicklung der republikanischen Herrschaftspolitik von Sulla bis Pompeius - 88-62 v. Chr. 245-262.) L. Polverini: L'aspetto sociale del passaggio dalla Repubblica al Principato. *Aevum,* 39,1965,1-24; R. Seager (kiad.): *The Crisis ofthe Roman Republic.* Cambridge - New York, 1969; K. E. Petzold: Römische Revolution oder Krise der römischen Republik? *RSA, 2,* 1972, 229-243; K. Bringmann: Weltherrschaft und innere Krise Roms im Spiegel der Geschichtsschreibung des zweiten und ersten Jhs. v. Chr. *Antike und Abendland,* 23,1977,28—49; H. Schneider: *Die Entstehung der römischen Militärdiktatur. Krise und Niedergang einer antiken Republik.* Köln, 1977; U. Hackl: Die Revolutionsbegriff und die ausgehende römische Republik. *RSA, 9,* 1979, 95-103; B. Zuchold: Zum Problem Evolution oder Revolution in der späten römischen Republik. *Klio,* 61, 1979, 593-596; L. F. Rossi: *Dai Gracchi a Siila.* Bologna, 1980; J. von Ungern-Sternberg: Weltreich und Krise. Äussere Bedingungen für den Niedergang der römischen Republik. *MH,* 39,1982,251-274; K. Christ: Der Untergang der römischen Republik in moderner Sicht. In: uő: *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte.* I. Darmstadt, 1982,136-141; Z. Yavetz: Società e politica nell'età di Cesare. In: *Storia della società italiana, Parte prima. II. La tarda repubblica e il principato.* Milano, 1983,137-166; R. Bernhardt: *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik (149-31 v. Chr.).* Berlin, 1985; G. Achard: La société romaine à la fin de la République, une société de classes? *EIE,* 15, 1985, 33-42; R. Syme: Human Rights and Social Status in Ancient Rome. *CIQ,* 62,1986-1987,37-41; P. A. Brunt: *The Fall ofthe Roman Republic and Related Essays.* Oxford, 1988; K. A. Raaflaub - M. Toher (kiad.): *Between Republic and Empire: Interprétations of Augustus and his Principate.* Berkeley, 1990 (benne pl. H. Galsterer: A Man, and a Method: Sir R. Syme's Roman Revolution after fifty years, 1-20); A. Molho - K. Raaflaub - J. Emlen (kiad.): *City-states in Classical Antiquity and Medieval Italy: Athens and Rome, Florence and Venice.* Stuttgart, 1991; J. R. Patterson: Survey article. The City of Rome: from Republic to Empire. *JRS,* 82,1992,186-215; K. Christ: *Krise und Untergang der Römischen Republik.* Darmstadt, 1993[3] (2000[4], javított és korszerűsített változat); D. Shotter: *The Fall ofthe Roman Republic.* London - New York, 1994; W. Nippel: *Public Order in Ancient Rome.* Cambridge - New York, 1995; M. Bernett: *Causarum cognitio. Ciceros Analysen zur politischen Krise der späten römischen Republik.* Stuttgart, 1995; J. Bleicken: *Gedanken zum Untergang der römischen Republik. SB der Wiss. Gesellsch. an d. J.-W. Goethe-Universität 33, H. 4.* Stuttgart, 1995 = *Gesammelte Schriften.* II. 1998,683-704; A. Heuss: Der Untergang der römischen Republik und das Problem der Revolution. In: *Gesammelte Schriften.* II. Stuttgart, 1995, 1164-1191; uő: Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte. Uo., I. 500-571 (főleg 546 skk.) (vö. K. Bringmann: Das Problem einer „Römischen Revolution". *GWU,* 31,1980,354-377 = uő: *Ausgewählte Schriften.* 201-223); N. Morley: *Metropolis and Hinterland: the City ofRome and the Italian Economy (200 BC. - AD. 200).* Cambridge, 1996; H. Bruhns - J.-M. David - W. Nippel: *Die späte römische Republik (La fin de la République romaine).* Rome, 1997 (benne pl. J.-M. David: La clientèle, d'une forme de l'analyse à l'autre. 195-210); M. Pani: *La politica in Roma antica: cultura e prassi.* Roma, 1997; J. von Ungern-Sternberg: Die Legitimitätskrise der römischen Republik. *HZ,* 266,1998,607-624; J. Deininger: Zur Kontroverse über die Lebensfähigkeit der Republik in Rom. In: *Imperium Romanum. Festschrift K. Christ.* Kiad. P. Kneissl - V. Losemann, Stuttgart, 1998,123-136; J. Bleicken: Staatliche Ordnung und Freiheit in der römischen Republik. In: *Gesammelte Schriften.* I. Stuttgart, 185-280; uő: In provinciali solo dominium populi Romani est vel Caesaris. Zur Kolonisationspolitik der ausgehenden Republik und frühen Kaiserzeit. Uo., II. *722-777;* uő: Gedanken zum Untergang der römischen Republik. Uo., II. 683-704; A. Dosi: *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana.* Milano,

1999; A. Yakobson: *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Politicai System of the Late Republic.* Stuttgart, 1999; M. Beard - M. Crawford: *Rome in the Late Republic. Problems and Interpretations.* London, 2004². A politikai intézményekhez tömör, de jó eligazítás: A. Lintott: *The Constitution of the Roman Republic.* Oxford, 1999; K.-J. Hölkeskamp: The Roman Republic: Government of the people, by the people, for the people? *Scripta Classica Israelica,* 19, 2000, 203-223; K. Sion-Jenkis: *Von der Republik zum Prinzipat. Ursachen für die Verfassungswechsel in Rom im historischen Denken der Antike.* Stuttgart, 2000; A. Giovanni (szerk): *La revolution romaine après R. Syme.* Genève, 2000; E. Deniaux: *Rome, de la Cité-Etat à l'Empire. Institutions et vie politique aux Ile et Ier siede av. J.-C.* Paris, 2001; F. G. B. Miliar: *Rome, the Greek world, and the East. I: The Roman Republic and the Augustan Revolution.* Chapel Hill - London, 2002 (a jegyzetekben további irodalommal); uő: *The Roman Republic in Politicai Thought.* Hanover - London, 2002; F. Hinard: Entre République et Principat. Pouvoir et urbanité. In: Th. Hantos (szerk.): *Laurea internationalis. Festschrift für J. Bleicken zum 75. Geburtstag.* Stuttgart, 2003, 331-358; tudománytörténeti szempontból értékes marxista megközelítés marad a „polgári kutatás" voltaképpen sok eredményét termékeny módon felhasználó munka: S. L. Uttschenko: *Der weltanschaulich-politische Kampf in Rom am Vorabend des Sturzes der Republik.* Berlin, 1956.

Könyvészeti vonatkozásban: K. Christ: Neue Forschungen zur Geschichte der späten Römischen Republik. In: uő: *Von Caesar zu Konstantin.* München, 1996, 9—18; a szociális kérdésekhez: J.-U. Krause - J. Mylonopoulos - R. Cengia: *Schichten, Konflikte, religiöse Gruppen, materielle Kultur.* Stuttgart, 1998 (BzRSG 2), főleg 37 skk.

A köztársaság utolsó századára vonatkozó forrásokból összeállítás: A. Mehl - W. Chr. Schneider: *Die Krise der Republik. Von der res publica zum Prinzipat.* Stuttgart, 1988; Havas László - Obis Hajnalka - Szűcs Gábor - Ujlaky István: *Róma - Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi.* I. Debrecen, 1998, 124 skk.; K. Bringmann: *Krise und Ende der römischen Republik (133-42 v. Chr.).* Berlin, 2003.

A római polgárság és a vele összefüggő kérdések: J. Gardner: *Being a Roman Citizen.* London, 1993; uő: *Family and Família.* Oxford, 1998.

A római kulturális identitás problémája: G. Guastella: La rete del sanguine: simbologia delle relazioni e modelli dell'identità nella cultura romana. *MD,* 15, 1985, 49-123; T. Habinek: *The Politics of Latin Literature: Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome.* Princeton, 1998.

A politikai elit: P. Garnsey: *Social Status and Legai Privilege in the Roman World.* Oxford, 1970; L. A. Burckhardt: The Politicai Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts *nobilitas* and *homo novus. História,* 39, 1990, 77-99; E. Badian: The Consuls 179-49 BC. *Chiron,* 20, 1990, 371—113; a régebbi irodalomból fontos: J. Vogt: *Homo novus.* Ein Idealtypus der römischen Republik. In: *Gesetze und Handlungsfreiheit in der Geschichte.* Kiad. J. Vogt, Stuttgart, 1955, 81-106; R. Macmullen: Roman Elite Motivation. *P&P,* 88, 1986, 3-16; P. J. J. Vanderbroeck: *Homo novus* again. *Chiron,* 16, 1986, 239-242; F. Lucrezi: Ius imaginum, nova nobilitas. *Labeo, 32,* 1986, 131-179; J. A. North: Politics and Aristocracy in the Roman Republic. *ClPh,* 85,1990,277-287.

Az ősökhöz való viszony jelentőségéhez: M. Bettini: *Anthropology and Roman Culture: Kinship, Time, Images of Soul.* Cambridge, 1998.

Az adminisztrációs berendezkedéshez: U. Laffi: *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano.* Pisa, 1966; uő: Sull'organizzazione amministrativa dell'Italia dopo la guerra sociale. In: *Akten des VI. Internazionalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigrafik.* München, 1972, 37-53.

A bíráskodás helyzete a köztársaság végén: J. P. V. D. Balsdon: The History of the Extortion Court at Rome (123-70 BC). *PBSR,* 14, 1938, 98-114; W. Eder: *Das vorsullanische Repetundenverfahren.* (Diss.) München, 1969; M. Bianchini: Osservazioni sul carattere delle *leges iudiciariae* repubblicane. *MIL,* 35,1975, 241-287; H. Bruhns: Ein politischer Kompromiss im Jahr 70 v. Chr. Die *lex Aurelia iudiciaria. Chiron,* 10, 1980, 263-272; R. A. Bauman: *The crimen maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate.* Johannesburg, 1967; uő: *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in their Political Setting, 316-82 BC.* München, 1983; uő: *Lawyers in Roman Transitional Politics. A Study ofthe Roman Jurists in their Political Setting in the Late Republic and Triumvirate.* München, 1985; J. L. Ferrary: Les origines de la loi de majesté à Rome. *CRAI,* 1983, 556-572; I. Buti: *Il praetor e le formalità introduttive del processo formulare.* Napoli, 1984; M. C. Alexander: Repetition of Prosecution, and the Scope of Prosecutions in the Standing Criminal Courts of the Late Republic. *CSCA,* 13,1982,141-166; uő: *Praemia* in the *Quaestiones* of the Late Republic. *CIPh,* 80,1985, 20-32; uő: *Trials in the Late Roman Republic (149-50 BC).* Toronto, 1990; A. Lintott: *Judicial Reform and Land Reform in the Roman Republic.* Cambridge, 1992; J. von Ungern-Sternberg (kiad.): *Grosse Prozesse der römischen Antike.* München, 1997. - Magyar részről lásd az idevágó tanulmányokat Nótári Tamás kötetében: *Iuridicophilologica.* Budapest, 2004, 43 skk.

A népesedés problémája: E. Lo Cascio: The Size of the Roman Population. Beloch and the Meaning of the Augustan Census Figures. *JRS,* 84,1994,23^0; G. R. Storey: The Population of Ancient Rome. *Antiquity,* 71,1997,966-987.

Az ellátás kérdése: J. M. Frayn: Wild and Cultivated Plants: A Note on the Peasant Economy of Ancient Italy. *JRS,* 65,1975, 32 skk.; D. Cherry: Hunger at Rome in the Late Republic. *EMC, 37,* 1993, 433^50; F. Garnsey: *Cities, Peasants and Pood in Classical Antiquity: Essays in Social and Economic History.* Cambridge - New York, 1998; uő: *Pood and Society in Classical Antiquity.* 1999; F. Meijer: The Financial Aspects of the *leges frumentariae* of 123-58 BC. *MBAH, 9/2,*1990,14-23; uő: Cicero and the Cost of the Republican Grain Laws. In: H. Sancisi-Weerdenburgh - R. J. Van Der Spek - H. C. Teitler - H. T. Wallinga (szerk.): *De agricultura. In memóriám P.* W. *de Neeve (1945-1990).* Amsterdam, 1993,153-163; J. André: *Essen und Trinken im alten Rom.* Stuttgart, 1998.

A politikai stabilizálás, az erkölcsi megújulás kérdése: Polyb., 6, 8,1-8; 9,10-14; 57, 5-9; 11, 21, 8; Diod., 34/35, 27-29; Sail, Cat., 10-11; lug., 41; Hist., 1,11-12 M; Piso, frg. 34; Scipio Aemilianus, ORF [Malcovati] n°21, frg. 30. Az egész kérdéshez lásd: A. W. Lintott: Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic. *História,* 21,1972, 626-638; korábbról D. C. Earl: *The Moral and Political Tradition of Rome.* London, 1967; újabban: B. M. Levick: Morals, Politics and the Fall of the Roman Republic. *G&R,* 29,1982, 53-62.

Római társadalmi rétegeződés: főleg: C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312-43 av. J. C).* I—II. Paris, 1966-1974; uő: Des *ordres à Rome.* Paris, 1984, ahol a korábbi irodalom megtalálható; angolul uő: *The World of the Citizen in Republican Rome.* Berkeley 1980; B. Cohen, in: Des *ordres...* 24-60; I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics (Collection Latomus).* Bruxelles, 1975; K. Christ: Grundfragen der römischen Sozialstruktur. In: W. Eck - H. Galsterer - H. Wolff (kiad.): *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinhoff.* Köln, 199-228; N. Purcell: The *Apparitores.* A Study in Social Mobility. *PBSR,* 51,1983,125-173; E. M. Staerman, i. m.; O. Wikander: Senators and équités. On the relations between the ruling classes in the late Republic. In: A. M. Leader-Tonati - E. Rystedt - O. Wikander (kiad.): *Munuscula Romana.* Stockholm, 1991, 73-82; E. Rawson: *Discrimina ordinum.* The *Lex Iulia theatralis.* In: uő: *Roman Culture and the Society. Collected Papers.* Oxford, 1991, 508-545; Ö. Wikander: Senators and Equités. *Opuscula Romana,* 19,1993, 77-90.

A senatus rétegződése: L. R. Taylor - R. T. Scott: Seating Space in the Roman Senate and the *Senatores Pedarii. TAPhA,* 100,1969, 529-582; P. A. Brunt: *Nobilitas* and *Novitas. JRS,* 72,1982,1-17; T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate (139 B. C. -A. D. 14).* Oxford, 1971; M. Dondin-Payre, *Homo novus.* Un slogan de Caton à César? *História, 30,* 1981, 22-81; R. J. Evans: The *consulares* and *praetorii* in the Roman Senate at the Beginning of Sulla's Dictatorship. *Athenaeum,* 61,1983, 521-528; M. Bennefond-Coudry: *Le sénat de la république romaine - de la guerre d'Hannibal à Auguste.* Rome - Paris, 1989; D. R. Shackleton Bailey: The Roman Nobility in the Second Civil War. *CIQ,* 10, 1960, 253-267; uő: *Nobiles* and *Novi* Reconsidered. *AJPh,* 107, 1986, 255-260; E. Dench: *From Barbarians to New Men.* Oxford, 1995; mindmáig jelentős munka: P. Willems: *Le sénat de la république romaine.* Louvain/Leuven 1885 (= 1975); lásd továbbá: H. D. Jocelyn: The Roman Nobility and the Religion of the Roman State. *Journal of Religious History,* 4,1966,89-104; vö. még W. Kunkel: Magistratische Gewalt und Senatsherrschaft. In: *ANRW,* 1/2.1972,3-22.

A libertihez: P. Garnsey: Descendants of freedmen in local politics. Some critera. In: B. Levick (kiad.): *Essays in Honour of C. E. Stevens.* 167-180; G. Fabre: *Libertus: recherches sur les rapports patron-affranchi à la fin de la république romaine.* Paris, 1981; W. Wahlstein: *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven.* 1986; R. Millar: The Roman *libertus* and civic freedom. *Arethusa,* 28,1995, 99-105.

A senatorok és a földbirtok: E. D. Rawson: The Ciceronian Aristocracy and its Properties. In: M. I. Finley (ed.): *Studies in Roman Property.* Cambridge, 1976, 85-102. - A kereskedelemben játszott szerepről: A. Tchernia: Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores. BEFAR, 261,1986.

A köztársaság végi római arisztokrácia kulturális horizontjáról: T. N. Habinek - A. Schiesaro: *The Roman Cultural Revolution.* Cambridge, 1997; a hellénizáció egy másik aspektusát mutatja fel: E. Gowers: *The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature.* Oxford, 1993.

A köztársaság végi eladósodásról: R. Drexhage: *Tabulae novae, frumentationes* und die stadtrömische *plebs.* In: *Migratio et commutatio. Studien zur altén Geschichte und deren Nachleben. Th. Pekâry zum 60. Geburtstag.* 1989,119-135; lásd továbbá: C. Nicolet: *CAH,* IX. 641 sk.; vö. J. Andreau: La *vie financière dans le monde romain.* Paris, 1987; J. P. Royer: Le problème des dettes à la fin de la république romaine. *RHDFE,* 45,1967,191-240,407-450; M. W. Frederiksen: Caesar, Cicero and the Problem of Debt. *JRS,* 56,1966,128-141; D. Foraboschi: i. m., 809 skk.; A. Barbieri: Le *tabulae novae* ed il *Bellum Catilinae. RCCM,* 36,1994, 307-315. - A nemrabszolga-munkaerőről lásd I. E. Skydsgaard: Non-slave Labour in Rural Italy during the Late Republic. In: P. Garnsey (ed.): *Non-slave Labour in the Greco-Roman World.* Cambridge, 1980, 65-72.

A lovagrend hagyományos értékeléséhez: H. Hill: *The Middle Class in the Republican Period.* Oxford, 1952; az új felfogáshoz: P. A. Brunt: The Equités in the Late Roman Republic. In: uő: *The Fall of the Roman Republic and Related Essays.* Oxford, 1988, 144 skk., mégis néhány módosítással és bibliográfiai kiegészítéssel; C. Nicolet: i. m., I—II. 1966-1974; E. Badian: *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic.* Oxford, 1972; T. P. Wiseman: The definition of *eques Romanus* in the late Republic and Early Pricipate. *História,* 19, 1970,67-83; vö. még uő: *Domi Nobiles* and the Roman Cultural Elite. In: *Bourgeoisies.* 299-307.

A scribae helyzetéhez és jelentőségéhez: E. Badian: The *scribae* of the Román Republic. *Klio,* 71, 1989, 582-603.

A plebs urbana tagolódása: Hahn István: A *plebs urbana* a köztársaság válságos időszakában. *AntTan,* 16,1969,17-43 = (németül) in: J. Hermann (ed.): *Die Rolle der Volksmassen.* Berlin, 1975,121-46; Havas László: The *plebs urbana* in the Late 60s B. C. *ACD,* 15, 1979, 23-33; vö. *CAH,* IX. 865; a külföldi irodalomban álljon itt ízelítőül: Z. Yavetz: The Living Conditions of the Plebs in the Republican Rome. *Latomus,* 17, 1958, 500-517 = in: R. Seager (ed.): *The Crisis of the Roman Republic.* Cambridge - New York, 1969,162-179; uő: *Plebs sordida. Athenaeum,* 43,1965,293-311; uő: *Levitas popularis. Atene e Roma,* 10,1965,97-110; uő: Fluctuations monétaires et condition de la plèbe à la fin de la République. In: C. Nicolet (ed.): *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique.* Paris, 1970, 133-157; uő: *Plebs* and *Princeps.* Oxford, 1969 = 1988[2]; P. A. Brunt: The Roman Mob. *P&P,* 35,1966, 3-27 = in: M. I. Finley (ed.): *Studies in Ancient Society.* London, 1974, 74-102 (áttörés volt a szakirodalomban, mint a szerző annyi más dolgozata); uő: Free Labour and Public Works at Rome. *JRS,* 70,1980,81-100; A. Rini: La plebe urbana a Roma dalla morte di Cesare alla *sacrosancta potestas* di Ottaviano. In: M. Pani: *Epigrafia e territorio, politica e società...* Bari, 1983, 161-190; egyesek a *CAH* IX. egyik legjobb fejezetének tartják: N. Purcell: The City of Rome and the *plebs urbana* in the Late Republic. *CAH,* IX. 644 skk. (további gazdag irodalommal); B. Kuhnert: *Populus Romanus* und *sentina urbis:* zur Terminologie der *plebs urbana* der späten Republik bei Cicero. *Klio,* 71, 1989, 432-441; uő: *Die plebs urbana der späten römischen Republik. Ihre ökonomische Situation und soziale Struktur.* Berlin, 1993; M. Jehne (kiad.): *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik.* Stuttgart, 1995 (lásd E. Gabba: Democrazia a Roma. *Athenaeum,* 75,1997, 266-271); a régi irodalomból lásd M. E. Park: *The Plebs in Cicero's Day. A Study of their Provenance and of their Employment.* Cambridge, 1918 = 1975. - Ami a *libertà* illeti, vö. S. Treggiari: *Roman Freedmen during the Late Republic.* Oxford, 1969; uő (a *plebs urbanához):* Urban Labour in Rome: *mercennarii* and *tabernarii.* In: P. Garnsey: *Non-slave Labour...* 48-64. - Általában ez egész kérdéskörhöz, főleg a kézművességgel, iparral kapcsolatban lásd még C. Mosse: *Le travail en Grèce et à Rome.* Paris, 1966; A. Burford: *Craftsmen in Greek and Roman Society.* London, 1972; J.-M. Flambart: Clodius, les collèges, la plèbe et les esclaves. Recherches sur la politique populaire au milieu du I[er] siècle. *MEFRA,* 89, 1977, 115-156; uő: *Collegia compitalicia:* phénomène associatif, cadres territoriaux et cadres civiques dans le monde romain à l'époque républicaine. *Ktema,* 6,1981,143-166; H. Mommsen - W. Schulze (kiad.): *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung.* Stuttgart, 1981; J.-P. Morel: Remarques sur l'art et l'artisanat de Naples antique. In: *Neapolis. Atti...* 1986,311-316; uő: Les producteurs de biens artisanaux en Italie à la fin de la République. In: *Les „bourgeoisies" municipales italiennes aux II[e] et I[er] siècles av. J.-C.* Paris - Napoli, 1985, 21-39 *(= Bourgeoisies);* uő: L'artigiano. In: A. Giardina: *L'uomo romano.* Bari, 1989, 233-268; uő: La produzione artigianale e il commercio transmarino. *Storia di Roma. IVI.* 399 skk.; G. Zimmer: *Römische Berufsdarstellungen.* Berlin, 1982, 6-12; lásd még F. Millar: *The Crowd in Rome in the Late Republic.* Ann Arbor, 1998; vö. még N. Horsfall: *La cultura della plebs romana.* Barcelona, 1996; illetve W. Nippel: Die *plebs urbana* und die Rolle der Gewalt in der späten römischen Republik. In: H. Mommsen - W. Schulze (kiad.): *Vom Elend der Handarbeit.* Stuttgart, 1981, 70-92; lásd még G. Laser: *Populo et scaenae serviendum est. Die Bedeutung der städtischen Masse in der Späten Römischen Republik.* Trier, 1997; N. Horsfall: *The Culture ofthe Roman Plebs.* London, 2003.

A népgyűléshez: P. Carafa: *Il comizio di Roma dalle origini all'età di Augusto.* Roma, 1998.

A bérmunkához: St. Mrozek: *Lohnarbeit im klassischen Altertum.* 1989; C. Möller: Die *mercennarii* in der römischen Arbeitswelt. *ZRG,* 110,1993,296-330.

A coloniákról: D. Piper: Latin and Roman Citizenship in Roman Colonies. *História,* 36, 1987, 38-50; vö. P. W. De Neeve: *Colonus...* 130-131; későbbi időpontra: L. Keppie: *Colonisation and Veterans Settlement in Italy - 47-14 B. C.* London, 1983, IX; P. W. De Neeve: i. m., 127 skk.; K. P. Johne - J. Köhn - W. Weber: *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des römischen Reiches.* Berlin,

1983, 43^8; 137-144; vö. D. Kehoe: Allocation of Risk and Investment on the Estates of Pliny the Younger. *Chiron,* 18, 1988,15 skk.; illetve J. Kolendo: Le traité d'agronomie des Saserna. *Archívum FiloL,* 29, Wroclaw, 1973 (a Sasernák birtoka az északi Cisalpinában feküdt, feltehetőleg a Bagienni területén), 14—16; D. P. Kehoe: *Investment, Profit, and Tenancy. The Jurists and the Roman Agrarian Economy.* Ann Arbor, 1997. A probléma szélesebb perspektívába állításához lásd F. Coarelli: Colonizzazione romana e viabilità. *DArch,* 6,1988,35-48.

Az urbanizáció és a romanizáció összefonódása: A. Keaveney: *Rome and the unification of Italy.* London, 1987; C. Ampolo etc.: *Roma e l'Italia.* Milano, 1990; G. Bustany: *Maîtrise du sol et urbanisme à Rome à l'époque républicaine, thèse de l'Université de* Paris. IV. 1992; M. Torelli: *Studies in the Romanization of Italy.* Edmonton, 1993; E. Gabba: *Italia Romana.* Como, 1994; T. }. Cornell - K. Lomas: *Urban Society in Roman Italy.* New York - London, 1995; E. Dench: *From Barbarians to New Men: Greek, Roman, and Modern Perceptions of People from the Central Apennines.* Oxford, 1995; J. M. David: *The Roman Conquest of Italy.* Oxford, 1996 (a francia eredeti angol fordítása); G. Massa: *La formazione del concetto d'Italia.* Como, 1996; H. Mouritsen: *Italian Unification: a Study in Ancient and Modem Historiography. BICS Suppl. 70.* London, 1998; lásd még A. Wallace-Hadrill - R. Laurence (kiad.): *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond.]RA Suppl. 22.* 1997; G. Giardina: *L'Italia romana.* Roma, 1997; P. Zanker: *Pompeii: Public and Private Life.* Cambridge, 1998; vö. E. Pack: Italia I. *RAC,* XVIII. 1998,1049-1202; M. Crawford: How to create a Municipium: Rome and Italy after the Social War. In: M. Austin et alii: *Modus operandi. Essays in Honour ofG. Rickman. BICS Supplement 71.*1998, *yi-46;* lásd még G. Luraschi: *Poedus - lus Latii - Civitas. Aspetti costituzionali della romanizzazione in Transpadana.* Padova, 1979; a birodalom nyugati felére vonatkozólag lásd M. Clavel - P. Leveque: *Villes et structures urbaines dans l'Occident romain.* Paris, 1971.

Plebs rustica: P. D. A. Garnsey: Peasants in Ancient Roman Society. *Journal of Peasant Studies,* 3,1976, 221-235; J. K. Evans: Plebs rustica. *AJ AH,* 5,1980,19-47,134-173; uő: Wheat Production and its Social Consequeces in the Roman World. *CIQ,* 31, 1981, 428-442; illetve lásd még M. S. Spurr: *Arable cultivation in Roman Italy c. 200 B. C. - c. A. D. 100.* London, 1986; valamint G. Rickman: *The Corn Supply of Ancient Rome.* London, 1980; K-W. Weeber: *Alltag im Alten Rom. Das Landleben.* Düsseldorf - Zürich, 2000; N. Brockmeyer: *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des Römischen Reiches.* (Diss.) Bochum, 1968.

Rabszolgák peculiuma: mindmáig alapvető e téren két munka: W. W. Buckland: *The Roman Law of Slavery.* 1908; C. Micolier: *Pécule et capacité patrimoniale.* 1932; vagy lásd a rabszolgák szerepéről az állami apparátusban, illetve a magántársaságokban: *CAH,* IX. 636; vö. újabban: I. Zeber: *A Study ofthe peculium of a Slave in Pre-Classical and Classical Roman Law.* 1983.

A római rabszolgasághoz: Az egész problematikához lásd E. Hermann - N. Brockmeyer: *Bibliographie zur antiken Sklaverei.* Bochum, 1983; M. Venturi Feriolo: Notizie di bibliografia ragionata. In: L. Sichirollo (ed.): *Schiavitù antica e moderna.* Napoli, 1979; vö. M. Mazza bevezetőivel a következő könyvekhez: E. M. Staerman - M. K. Trofimova: *La schiavitù nell'Italia Imperiale.* I—III. Roma, 1975; E. Ciccotti: *Il tramonto della schiavitù nell'mondo antico.* Bari, 1977; lásd még M. I. Finley: *Ancient Slavery and Modern Ideology.* London, 1980; A. Carandini: *Schiavi in Italia: gli strumenti pensanti dei romani fra tarda repubblica e medio impero.* Roma, 1988; A. Watson: *Roman Slave Law.* Baltimore, 1987. Újabban lásd mindenekelőtt: H. Bellen: Die antike Sklaverei als moderne Herausforderung. Zur Situation der internationalen Sklavenforschung. In: *Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz 1949-1989.* Stuttgart, 1989, 195-208; lásd uő összefoglalóit: *Kommission für Geschichte des Altertums. 1. Antike Sklaverei im Jb der AdW.* Mainz; lásd még W. Fitzgerald: *Slavery and the Roman Literary Imagination.* Cambridge, 2000; az idevágó régebbi szovjet-marxista irodalom értékeléséhez tanulságos: A. Mehl: Die antike Sklavenhaltergesell-

schaft und der Begriff der Volksmassen in neuerer marxistischer Literatur zur Alten Geschichte. *Gymnasium,* 84,1977, 444-466; H. Heinén (kiad.): *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung.* Főleg: 203-214 (E. M. Staerman hozzájárulása). - Cicerónak a rabszolgaságról nyújtott képéhez: A. A. Rupprecht, Jr.: *A Study of Slavery in Late Roman Republic from the Works of Cicero.* 1960.

A rabszolgák rétegződése és használata különféle területeken a gazdaságban és a társadalomban: R. Martin: Familia rustica: les esclaves chez les agronoms latins. In: *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage.* Besançon - Paris, 1974, 267-297; St. M. Elkins: *Slavery. A Problem in Institutional and Intellectual Life.* 1968; Fr. Kudlien: *Die Stellung des Arztes in der römischen Gesellschaft.* Stuttgart, 1986; W. Waldstein: *Operae libertorum. Untersuchungen zur Dienstflicht freigelassener Sklaven.* Stuttgart, 1987; K.-W. Welwei: *Unfreie im antiken Kriegsdienst.* III. Rom - Stuttgart, 1988; uő: Das Sklavenproblem als politischer Faktor in der Krise der römischen Republik. In: M. Meier - M. Srothmann: *Res publica* und *Imperium. História Einzelschriften,* 177, 2004, 150 skk.; Fr. Kudlien: *Sklaven-Mentalität im Spiegel antiker Wahrsagerei.* Stuttgart, 1991; régebbről lásd F. Kühne: Zur Teilname von Sklaven an den Bürgerkriegen der Freien in I. Jh. v. u. Z. in Rom. *StudClas.,* 1962; N. Rouland: *Les esclaves romains en temps de guerre.* Bruxelles, 1977. - A rabszolgák quasi házassági kapcsolataihoz: B. Rawson: Roman Concubinage and Other *de facto* Marriages. *TAPhA,* 104,1974, 279-305; M. B. Flory: *Family and familia. A Study of Social Relations in Slavery.* 1978.

A rabszolga-munkaerő a kerámikában: H. Dragendorff - C. Watzinger: *Arretinische Reliefkeramik.* 1948; F. Kiechle: *Sklavenarbeit und technische Fortschritt im Römischen Reich.* 1969, főleg: 67-99; G. Prachner: *Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe.* 1980; G. Fülle: The Internal Organization of the Arretine *terra sigillata* Industry: Problems of Evidence and Interpretation. *JRS,* 87,1997,111-153.

A rabszolgák felhasználása az államapparátusban, valamint a polgárháborúkban: W. Eder: *Servitus publica. Untersuchungen zur Entstehung, Entwicklung und Funktion der öffentlichen Sklaverei in Rom.* 1980; M. Zeller: *Die Rolle der unfreien Bevölkerung Roms in den politischen Kämpfen der Bürgerkriege.* 1962.

A köztársaság végi provinciák hiányos római öntudata: C. Nicolet: *Rome et la conquête du monde méditerranéen (264-27 av. J. C). IL Genèse d'un empire.* Paris, 1978.

A köztársaság végi provinciákhoz általában: W. Dahlheim: *Gewalt und Herrschaft. Das provinziale Herrschaftssystem der römischen Republik.l* Berlin, 1977; R. Schulz: *Herrschaft und Regierung. Roms Regiment in den Provinzen in der Zeit der Republik* Paderborn - München - Wien - Zürich, 1997.

A köztársaság végi pártok: E. Badian: Caepio and Norbanus. *História,* 6,1957,318-346 = *Studies in Greek and Roman History.* Oxford, 1964, 34-70; lásd még *Foreign Clientelae - 264-70 B. C.* Oxford, 1958; R. Seager: Factio. *JRS,* 62, 1972, 53-58; hasonlóképp E. S. Gruen: *Roman Politics and the Criminal Courts, 149-78 B. C.* Cambridge, Mass. 1968; uő: *The Last Generation ofthe Roman Republic.* Berkeley - Los Angeles - London, 1974 (újranyomva: 1995); lásd erről M. H. Crawford kritikáját: *JRS,* 66, 1976,214-217; ez a felfogás alapvetően F. Münzer - M. Geizer: *Die Nobilität der römischen Republik.* 1912 = uő: *Kleine Schriften.* I. Wiesbaden, 1962,17-135; a német eredeti angol nyelvű változata: *The Roman Nobility.* Oxford, 1969; R. Syme - L. R. Taylor: *Party Politics in the Age of Caesar.* Berkeley - Los Angeles, 1949 kutatási eredményeire megy vissza; vö. E. Rawson: *The Politics of Friendship: Pompey and Cicero.* Sidney, 1978; lásd még R. Seager: *Factio:* Some Observations. *JRS,* 62, 1972, 53-58; D. Konstan: *Friendship in Classical World.* Cambridge, 1997; V. Fadinger: *Der Staat als Beute der Parteien. Krise und Untergang der römischen Republik 133-30 v. Chr. I. Vorgeschichte und Beginn der Krise von ca. 200 v. Chr. bis zum Tod des C. Marius 86 v. Chr.* Berlin, 2000.

Populäres, optimates: vö. Chr. Meier: *Rpa* és *RE „Populäres", Suppl. X.* 1967, 550 skk., H. Strasburger: *RE „Optimates" XVIII.* 1,1967, 773-798; lásd még J. Van Ooteghem: Optimates, populäres. *EEC,* 31, 1963, 400-406; J. Martin: *Die Populären in der Geschichte der späten Republik.* (Diss.) Freiburg, 1965; R. Seager: Cicero and the World Popularis. *CIQ,* 22,1972,328-338; uő: *Populäres* in Livy and the Livian Tradition. *CIQ, 27,*1977,377-390; K. Christ: *Krise und Untergang der römischen Republik.* Darmstadt 1979[2], 1993[3]; lásd erről főképp: P. A. Brunt: *Social Conflict in the Roman Republic.* London, 1971; uő: *The Fall of the Roman Republic.* Oxford, 1988; F. De Martino: *Storia della Costituzione Romana.* I-V. Napoli, 1972-1975[2]; F. de Martino: Motivi economici nelle lotte dei *populäres.* In: M. Harder - G. Thielmann (kiad.): *De iustitia et iure. Festgabe für U. von Lübtow zum 80. Geburtstag.* Berlin, 1980, 69-80; L. Perelli: *Il movimento popolare nell'ultimo secolo della repubblica.* Torino, 1982 (ree, Gn., 58, 154-159); az erőszak *(vis)* problémájáról a római politikai életben gazdag irodalom áll rendelkezésre, vö. A. W. Lintott: *Violence in Republican Rome.* Oxford, 1968 (1999[2] kiegészítéssel); uő: Popular Justice in a Letter of Cicero to Quintus. *RhM,* 110,1967, 65-69; Z. Yavetz: *Plebs and Princeps.* Oxford, 1969 (lásd fentebb is); U. A. Stylow: *Libertás und Liberalitas: Untersuchungen zur innenpolitischen Propaganda der Römer.* (Diss.) München, 1972; K.-J. Nowak: *Der Einsatz privater Garden in der späten römischen Republik.* (Diss.) München, 1973; R. E. Smith: The Use of Force in Passing Legislation in the Late Republic. *Athenaeum,* 55, 1977, 150-174; R. Macmullen: *Roman Social Relations, 50 B. C. to A. D: 284.* New Haven, 1974; J. von Ungern-Sternberg: Die populären Beispiele in der Schrift des Auetors ad Herennium. *Chiron,* 3, 1973, 143-162; G. Achard: *Pratique rhétorique et idéologie politique dans les discours „optimates" de Cicéron.* Leiden, 1981; L. A. Burckhardt: *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik.* Stuttgart, 1988; W. Nippel, *JRS,* 74,1984,20-29; uő: *Aufruhr und Polizei in der römischen Republik.* Stuttgart 1988 (lásd hozzá K. Bringmann kritikáját: *GGA,* 243,1991,180-182); uő: *Public Order in Ancient Rome.* Cambridge, 1995; F. Metaxaki-Mitrou: Violence in the *contio* during the Ciceronian Age. *AC,* 54, 1985, 180-187; J. J. Vanderbroeck: *Popular Leadership and Collective Behavior in the Late Roman Republic (ca. 80-50 BC).* Amsterdam, 1987; F. Millar: Politics, Persuasion and the People before the Social War. *JRS,* 76, 1986, 1-11; J. A. North: Democratic Politics in Republican Rome. *P&P,* 126, 1990, 3-21; uő: Politics and Aristocracy in the Roman Republic. *CIPh,* 85, 1990, 277-287; L. Labruna: La violence, instrument de lutte politique à la fin de la République. *DHA,* 17,1,1991,119-137; A. Yakobson: *Petitio et largitio:* Popular Participation in the Centuriate Assembly of the Late Republic. *JRS,* 82, 1992, 32-52; L. de Libero: *Obstruktion. Politische Praktiken im Senat und in der Volksversammlung der ausgehenden römischen Republik (70-49 v. Chr.). Hermes Einzelschriften 59.* Stuttgart, 1992; N. Mackie: Popularis ideology and popular politics at Rome in the first century BC. *RhM,* 135, 1992, 49-73; F. Millar: Popular Politics at Rome in the Late Republic. In: I. Malkin - Z. W. Rubinsohn (kiad.): *Leaders and Masses in the Roman World. Studies in honour of Z. Yavetz.* Leiden, 1995, 91-114; F. Pina Polo: *Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik.* Stuttgart, 1996; J.-L. Ferrary: *Optimates* et *populäres.* Le problème du rôle de l'idéologie dans la politique. In: *Die röm. Rep.* Rome, 1997, 221-231; R. Morstein-Marx: Publicity, popularity and patronage in the *Commentariolum Petitionis. ClAnt,* 17, 1998, 259-288; H. Mouritsen: *Plebs and Politics in the Late Roman Republic.* Cambridge, 2001; P. O'Neill: „Going Round in Circles: Popular Speech in Ancient Rome". *ClAnt, 22,* 2003,135-166; V. Arena: *Democratic Ideas and Political Practice in the Late Roman Republic.* University of London, PhD thesis, 2003.

A belpolitikai kapcsolatokhoz: P. A. Brunt: *Amicitia* in the Late Roman Republic. *PCPhS,* 11,1965,1-20 (újra kiadva: R. Seager: Crisis... 199-218); N. Rouland: *Pouvoir politique et dépendance personelle dans l'antiquité romaine, Genèse et ròle des rapports de clientèle.* Bruxelles, 1979; A. Wallace-Hadrill: Patronage in Roman Socity: from Republic to Empire. In: *Patronage in the Ancient World.* Uő (kiad.), London - New York, 1989, 63-87; J.-M. David: *Le patronat judiciaire au dernier siècles de la République romaine. EFR.* Rome, 1992.

A családi, nemzetségi kapcsolatok jelentőségéhez: Y. Thomas: À Rome, pères citoyens et cité des pères IIème siècle av. J.-C. - IIème siècle apr. J.-C. In: A. Burguière et alii: *Histoire de la famille.* I. Paris, 195-229; J. Andreau - H. Bruhns (kiad.): *Parenté et stratégies familiales dans VAntiquité Romaine.* Rome, 1990; B. Rawson (kiad.): *Mariage, Divorce and Children in the Ancient Rome.* 1991; M. Bettini: *Familie und Verwandtschaft im antiken Rom.* München, 1992; E. Deniaux: *Clientèle et pouvoir à l'époque de Cicerón.* Rome, 1993.

A politikai retorikához, illetve a vele összefüggő kérdésekhez: J. Béranger: *Tyrannus.* Notes sur la notion de tyrannie chez les Romains, particulièrement à l'époque de César et de Cicerón. *REL,* 13, 1935,85-94; J. R. Dunkle: The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic. *TAPhA,* 98, 1967, 151-171; P. W. Rose: Cicero and the Rhetoric of Imperialism: Putting the Politics back into Political Rhetoric. *Rhetorica,* 13, 1995, 359-3999; W. J. Dominik (kiad.): *Roman Eloquence: Rhetoric in Society and Literature.* London, 1997; - A. Corbeill: *Controlling Laughter: Political Humour in the Late Republic.* Princeton, 1996.

A színészek helyzete a köztársaság végén, illetve szerepük a különféle játékokban: H. Leppin: *Histrionen. Untersuchungen zur sozialen Stellung von Bühnenkünstlern im Westen des Römischen Reiches zur Zeit der Republik und des Principats.* 1992; G. Ville: *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien.* 1983; E. Rawson: Chariot Racing in the Roman Republic. *PBSR,* 49, 1981, 1-16; J. H. Humphrey: *Roman Cireuses. Arenas for Chariot Racing.* 1986; K.-W. Weeber: *Panem et circenses. Massenunterhaltung als Politik im antiken Rom.* 1994[2]; F. Bernstein: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom.* Stuttgart, 1998; D. G. Kyle: *Spectacles of Death in Ancient Rome.* London, 1998; vö. távolabbi összefüggésben az alábbi művel: C. Vismara: *II supplizio come spettacolo.* 1990.

A collegiumokhoz: J.-M. Flambard: Clodius, les collèges, la plèbe et les esclaves. Recherches sur la politique populaire au milieu du I[er] siècle. *MEFRA,* 89,1977,115-156; uő: Collegia Compitalicia: phénomène associatif, cadres territoriaux et cadres civiques dans le monde romain à l'époque républicaine. *Ktèma,* 6,1981,143-166; a tárgy klasszikus alapművei: Th. Mommsen: *De collegiis et sodaliciis Romanorum.* Kiel, 1843; J.-P. Waltzing: *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains.* I-IV. Louvain, 1895-1900.

A külső kapcsolatrendszerhez: E. Badian: *Foreign Clientelae (264-70 BC).* Oxford, 1958; D. C. Braund: *Rome and the Friendly King.* London, 1984.

A barbárság és az antik rasszizmus kérdése: A. N. Sherwin-White: *Racial Prejudice in Imperial Rome.* Cambridge, 1967; B. Isaac: *The Invention of Racism in Classical Antiquity.* Princeton, 2004.

A művész a római társadalomban: J. M. C. Toynbee: *Some Notes on Artists in the Roman World. Coll. Lat. 6.* Bruxelles, 1951.

A hadsereg, illetve a rendkívüli megbízatások kérdése: H. Bottermann: *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesars Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirats.* München, 1968; E. Gabba: *Esercito e società nella tarda repubblica Romana.* Firenze, 1973; V. Ilari: *GH italici nelle strutture militari romane.* Milano, 1974; H. Schneider: *Die Entstehung der römischen Militärdiktatur. Krise und Niedergang einer antiken Republik.* Köln, 1977; L. Keppie: *The Making ofthe Roman Army: from Republic to Empire.* London, 1984; L. de Blois: *The Roman Army and Politics in the First Century BC.* Amsterdam, 1987; E. Wistrand: *Felicitas Imperatoria.* Göteborg, 1987; W. Dahlheim: *Julius Caesar. Die Ehre des Kriegers und der Untergang der römischen Republik.* München, 1987; uő: Die Armee eines Weltreiches. Der römische Soldat und sein Verhältnis zu Staat und Gesellschaft. *Klio,* 74, 1992, 197-220; A. Goldsworthy: *The Roman Army at War, 100 BC. to 200 AD.* Oxford, 1996; N. Rosenstein: *Imperatores*

vieti. Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic. Berkeley - Los Angeles, 1990; illetve R. T. Ridley: The Extraordinary Commands of the Late Republic. A Problem of Definition. *História,* 30,1981, 280-297; lásd még G. Horsmann: *Untersuchungen zur militärischen Ausbildung im republikanischen und kaiserzeitlichen Rom.* Boppard, 1991; a régebbi szakirodalomból kiemelendő: E. Wiehn: *Die illegalen Heereskommanden in Rom bis auf Caesar.* (Diss.) Marburg, 1926. Az egyes kiemelkedő személyiségek közti ellentéteket gyakran személyes ellentétek *(inimicitiae)* is megterhelték, amelyek nemegyszer perekre voltak visszavezethetők: vö. D. F. Epstein: *Personal Enmity in Roman Politics 218-43 BC.* London - New York - Sydney, 1987.

Az ún. gracchusi periódus megítéléséhez: mindmáig tanulságos: P. Fraccaro: *Studi sull'età dei Gracchi.* 1914 (= Roma, 1967); uő: Ricerche su Caio Gracco. *Athenaeum,* 13,1925,76-97 és 156-180; későbbről: L. R. Taylor: Forerunners of the Gracchi. *JRS,* 52,1962,19-27; D. B. Nagle: The Failure of the Roman Political Process in 133 BC. *Athenaeum,* 48, 1970, 372-394; 49, 1971, 111-128; I. Hadot: Tradition stoïcienne et idées politiques au temps des Gracques. *REL,* 48, 1970, 133-179; C. Nicolet et alii: *Demokratia et aristokratia. A propos de C. Gracchus: mots grecs et réalités romaines.* Paris, 1983; L. Thommen: Das Bild vom Volkstribunat in Ciceros Schrift über die Gesetze. *Chiron,* 18,1988, 357-375; uő: *Das Volkstribunat der späten römischen Republik.* 1989; uő: Les lieux de la plèbe et de ses tribuns dans la Rome républicaine. *Klio, 77,*1995, 358-370; R. Horváth: The Origins of the Gracchan Revolution. In: C. Deroux (kiad.): *Studies in Latin Literature and Roman History-7. Coll. Lat.* 227. Bruxelles, 1994, 87-116.

Tib. Gracchusról: H. C. Boren: The Urban Side of the Gracchan Economic Crisis. *AHR,* 63,1957-1958, 890-902 (újra: R. Seager: *The Crisis...* 54-66); uő: Tib. Gracchus: the Opposite View. *AJPh,* 82, 1961,358-369; B. Bilinski: *Fornix Calpurnius* e la morte di Tib. Gracco. Un contributo alla topografia del Colle Capitolino. *Helikon,* 1, 1961, 264-282; D. C. Earl: *Tib. Gracchus: A Study in Politics. Coll. Lat. 66.* Bruxelles, 1963; F. Coarelli: Le trannoctone du Capitole et la mort de Ti. Gracchus. *MEFR,* 81,1969,137-160; J. M. Riddle (kiad.): *Tib. Gracchus. Destroyer or Reformer of the Republic? Problems in European Civilization.* Lexington, Mass., 1970 (tanulmánykötet); D. Curreri: Capua e *Vager Campanus* nella legislazione agraria e colonaria di G. Gracco. *Epigraphica,* 33, 1971, 33^7; E. Badian: Tib. Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution. In: *ANRW,* 1/l. 1972, 668-731; E. Gabba: Motivazioni economiche nell'opposizione alla legge agraria di Tib. S. Gracco. In: J. S. A. Evans (kiad.): *Polis and Imperium. Studies in Honour of. E. T. Salmon.* Toronto, 1974, 129-138; E. Hermon: La loi agraire de Tib. Gracchus. *Ktèma,* 1, 1976, 179-186; A. H. Bernstein: *Tib. Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy.* Ithaca, N. Y. - London, 1978; R. A. Bauman: The Gracchan Agrarian Commission: Four Questions. *História,* 28,1979, 385^108; J. S. Richardson: The Ownership of Roman Land. Ti. Gracchus and the Italians. *JRS,* 70, 1980, 1-11; Y. Shochat: *Recruitment and the Programme of Ti. Gracchus. Coll. Lat. 169.* Bruxelles, 1980; K. Bringmann: Die Agrarreform des Tib. Gracchus. Legende und Wirklichkeit. *Frankfurter Althist. Vortr.,* 10, Stuttgart, 1985; uő: Das „Licinisch-Sextische" Agrargesetz und die gracchische Agrarreform. In: J. Bleicken (kiad.): *Symposion für A. Heuss. Frankfurter Althistorische Studien 12.* Kallmünz, 1986, 51-66; J. Bleicken: Überlegungen zum Volkstribunat des Ti. Gracchus. *HZ, 247,* 1988, 265-293; D.-J. Kukofka: Waren die Bundesgenossen an den Landverteilung des Ti. Gracchus beteiligt? *Tyche,* 5,1990, 45-61; A. W. Lintott: *Judicial Reform and Land in the Roman Republic.* Cambridge, 1993; Ch. Schubert: *Land und Raum in der römischen Republik.* Darmstadt, 1996.

A Gracchusokhoz és a rájuk következő időszakhoz: J. Carcopino: *La république romaine des Gracques à Sylla.* Paris, 1935; E. Badian: From the Gracchi to Sulla (1940-1959). *História,* 11,1962,197-245 (e kutatási beszámoló újra kiadva: uő: *The Crisis...* 3-51); J. B. Becker: The Influence of the Roman Stoicism upon the Gracchi Economic Land Reforms. *PP,* 19, 1964, 125-134; C. Nicolet: *Les Gracques. Crise agraire et révolution à Rome.* Paris, 1967; F. T. Hinrichs: Der römische Straßenbau

zur Zeit der Gracchen. *Historia,* 16,1967,162-176; H. C. Boren: *The Gracchi.* New York, 1968; M. W. Frederiksen: The Contribution of Archaeology to the Agrarian Problem in the Gracchan Period. *DArch,* 4-5,1970-1971, 330-367; uö: *From the Gracchi to Sulla. Sources for Roman History (133-80 BC.).* London, 1981; J. Béranger: Les jugements de Cicerón sur les Gracques. In: *ANRW, Vi.* 1972, 732-763; J. Molthagen: Die Durchführung der gracchischen Agrarreform. *Historia, 22,* 1973, 446 skk.; D. Stockton: *The Gracchi.* Oxford, 1979; V. Bracco: Un nuovo documento della centuriazione graccana. Il termine di Auletta. *RSA, 9,* 1979, 29-37; E. Hermon: L'impérialisme romain à l'epoque des Gracques. *Ktèma,* 4,1979,249-258; P. Botteri - M. Raskolnikoff: Diodore, C. Gracchus et la démocratie. In: C. Nicolet (kiad.): *Demokratia...* 59-101; M. Clavel-Lévèque: La società italica dopo la terza guerra punica. I Gracchi. In: *Storia della società italiana. Parte prima. 2. La tarda repubblica e il principato.* Milano, 1983, 13-41; J. von Ungern-Sternberg: *Überlegungen zum Sozialprogramm der Gracchen, in: Sozialmassnahmen und Fürsorge. Zur Eigenart antiker Sozialpolitik.* Kiad. H. Kloft, Graz, 1988,167-185; F. Grelle: Centuriazione di Celenza Valfortore, un nuovo cippo graccano e la romanizzazione del subappennino dauno. *Ostraka,* 9,1994, 249-258; A. N. Sherwin-White: The *Lex Repetundarum* and the Political Ideas of G. Gracchus. *JRS, 72,* 1982,18-31; E. Badian: From the Gracchi to Sulla (1940-1959). *Historia,* 11,1962,197-245 (újból megjelent: uö: *Crisis...* 3-51); L. Perelli: *I Gracchi.* Roma, 1993; H. C. Boren: *The Gracchi.* New York, 1968; uö: Livius Drusus tribunus pi. 122 and his Antigracchan Program. *CI], 52,* 1956, 27-36; vö. még P. Gros: Le premier urbanisme de la *Colonia lulia Carthago.* In: *L'Afrique dans l'Occident romain.* CEFR134, Rome, 1990,547-573; régiségük ellenére mindmáigfontos munkák: G. Cardinali: *Studi Graccani.* Roma, 1912; E. von Stern: Zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Ti. und C. Gracchus. *Hermes,* 56, 1921, 229-301; J. Carcopino: *Autours des Gracques.* Paris, 1928.

C. *Gracchusról:* H. C. Boren: The Urban Side of the Gracchan Economic Crisis. *AHR,* 63,1957-1958, 890-902; R. J. Rowland, Jr.: C. Gracchus and the *equites. TAPhA,* 96,1965,361-373; R. J. Rowland: The Development of Opposition to C. Gracchus. *Phoenix, 23,*1969, 372-379; G. Wolf: *Historische Untersuchungen zu den Gesetzen des C. Gracchus: leges de iudiciis und leges de sociis.* (Diss.) München, 1972; E. Hermon: Le programme agraire de G. Gracchus. *Athenaeum,* 60, 1982, 258-272; A. N. Sherwin-White: The *lex repetundarum* and the Political Ideas of G. Gracchus. *JRS, 72,*1982,18-31; P. Garnsey - D. Rathbone: The Background to the Grain Law of C. Gracchus. *JRS,* 75,1985, 20-25; D. Mantovani: G. Gracco e i *dikastai* di Pluf., C. Gr., 3, 7. *Athenaeum,* 82,1994; K. Meister: Die Bundesgenossengesetzgebung des G. Gracchus. *Chiron,* 6,1976,113-125; a G. Gracchus hálala utáni változásokhoz lásd pi. E. Badian: The *lex Thoria.* A Reconsideration. In: *Studi in onore di Biondo Biondi.* Milano, 1965,187-196 (ujra: uö: *Studies in Greek and Roman History.* Oxford, 1964, 235-242); F. T. Hinrichs: Die *lex agraria* des Jahres 111 v. Chr. *ZRG,* 83,1966,252-307; K. Meister: Die Aufhebung der Gracchischen Agrarreform. *Historia,* 23, 1974, 86-97; uö: Die Bundesgesetzgebung des C. Gracchus. *Chiron,* 6,1976,113-125; R. Develin: The *lex agraria* of 111 BC. and Procedure in Legislative Assemblies. *Antichthon,* 12,1978,179-186.

A Gracchusok anyjához: L. A. Burckhardt - J. V. Ungern-Sternberg: Cornelia, Mutter der Gracchen. In: Dettenhofer (kiad.): *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt.* Köln, 1994, 97-132; vö. még S. Barnard: Cornelia and the Women of her Family. *Latomus,* 49, 1990, 383-392; R. A. Bauman: *Women and Politics in Ancient Rome.* London, 1992.

Mariushoz: T. F. Carney: *A Biography ofC. Marius.* Assen, 1961 (Chicago, 1970²); J. Van Ooteghem: C. *Marius.* Bruxelles, 1964; P. A. Kildahl: C. *Marius.* New York, 1968; Alföldi, A.: *Tempestas Mariana.* Das Zeugnis der Kupferprägung 87-84 v. Chr. *Chiron,* 4,1974,207-241; F. Hinard: Marius, Sylla et 1'Afrique. In: A. Mastino (kiad.): *L'Africa romana.* VI. Sassari, 1989, 81-88; R. J. Evans: G. *Marius. A Political Biography.* Pretoria, 1994; V. Werner: *Quantum bello optimus, tantum pace pes-*

simus. Studien zum Mariusbild in der antiken Geschichtsschreibung. Bonn, 1995; mindmáig tanulságos olvasmány: A. Passerini: C. Mario come uomo politico. *Athenaeum,* 12,1934,10-44; 109-143; 257-297; 348-380 (különnyomatként: Pavia, 1934) = uő: *Studi su C. Mario.* Milano, 1971.

Appuleius Saturninus: H. B. Mattingly: Saturninus' Corn Bill and the Circumstances of his Fall. *GIR,* 83,1969,267-270; J.-L. Ferrary: Recheches sur la legislation de Saturninus et de Glaucia. *MEFRA,* 89,2,1977,619-660 és 91,1979,85-134; H. Schneider: Die politische Rolle der *plebs urbana* während der Tribunate des L. Appuleius Saturninus. *AS,* 13-14,1982-1983,193-221; E. Badian: The Death of Saturninus. *Chiron,* 14,1984,101-147; G. Doblhofer: *Die Populären der Jahre 111-99 v. Chr.* Wien - Köln, 1990; F. Cavaggioni: *L. Apuleio Saturnino tribunus plebis seditiosus.* Venezia, 1998.

M. *Livius Drusushoz:* E. Gabba: Osservazioni sulla legge giudiziaria di M. Livio Druso (91 a. C). *PP,* 11, 1956, 363-372; U. Hackl: Die Bedeutung der populären Methode von den Gracchen bis Sulla im Spiegel der Gesetzgebung des jüngeren Livius Drusus, Volkstribun 91 v. Chr. *Gymnasium,* 94,1987,109-127.

A szövetséges háborúhoz és kihatásaihoz: A. Bernardi: La guerra sociale e le lotti dei partiti. JVRS, 1944, 60-99; G. Niccolini: Le Legge de civitate romana durante la guerra sociale. *Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologiche dellAccad. dei Lincei,* 8/1, 1946, 110-124; E. Badian: Roman Politics and the Italians (133-91 BC). *Dialoghi di Archeologia,* 4-5,1970-1971,373-421; P. A. Brunt: Italian Aims at the Time of the Social War. *JRS,* 55,1965,90-109; A. Kiene etc.: *Studies in the Social War.* New York, 1975; G. de Sanctis: *La guerra sociale. Opera inedita a cura di L. Polverini.* Firenze, 1976; E. Gabba: *Republican Rome, the Army and the Allies.* Oxford, 1976; uő: Sull'organizzazione amministrativa dell'Italia dopo la guerra sociale. In: *Akten des VI. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik.* München, 1972, 37-53; U. Laffi: Sull'organizzazione amministrativa dell'Italia dopo la guerra sociale. In: *Akten des VI. Intern. Kongresses f. griech. und lat. Epigraphik.* München, 1972, 37-52; uő: Roma e l'Italia prima della guerra sociale. *Athenaeum,* 68,1980,174-186; A. Keaveney: What happened in 88? *Eirene,* 20, 1983, 54-71; Y. Thomas: *„Origine" et „commune patrie", Étude de droit public romain (89 av. J.-C. - 21 ap. J.-C).* Rome, EFR, 1996; e kérdéshez is alapvető: A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenhip.* Oxford, 1973[2]; vö. fentebb K. J. Beloch és Th. Hantos már idézett munkáival; lásd újabban: C. Edwards: Incorporating the Alien: The Art of Conquest. In: C. Edwards - G. Woolf (kiad.): *Rome the Cosmopolis...* 47-62.

Mithridatéshez: B. C. McGing: *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus.* Leiden, 1986; F. de Callata ' : *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies.* Louvain-la-Neuve, 1997; A. Mastrocinque: *Studi sulle guerre Mitridatiche.* Stuttgart, 1999.

Általánosságban a keleti politikához: Th. Liebmann-Frankfort: *La frontière orintale dans la politique extérieure de la république romaine (189-63 av. J.-C).* Bruxelles, 1969.

Marius, Sulla: E. Gabba: Mario e Siila. In: *ANRW,* 1/1. 1972, 764-805; lásd az utóbbiról újabban: Th. Hantos: Res *publica constituta. Die Verfassung des Dictators Sulla.* Stuttgart, 1988; F. Hinard: Marius, Sylla et l'Afrique. In: A. Mastino (kiad.): *LAfrica romana, Sassari.* I. 1989, 81-88; máig jól használható: W. Schur: *Das Zeitalter des Marius und Sulla, Klio Beiheft 46 (N. F. 33).* Leipzig, 1942.

P. Sulpicius Rufus néptribunus: J. G. F. Powell: The Tribun Sulpicius. *História,* 39,1990,446-490.

Cinnához: C. M. Bulst: Cinnanum tempus. *História,* 13,1964,307-337; R. J. Rowland, Jr.: Numismatic Propaganda under Cinna. *TAPhA, 97,* 1966, 407-419; B. W. Frier: Sulla's Propaganda: the Collapse of the Cinnan Republic. *AJPh,* 92,1971, 585-604; F. Sartori: *Cinna e gli schiavi, in: Actes*

du colloque 1971 sur l'esclavage. Paris, 1972, 151-169; B. R. Katz: Studies on the Period of Cinna and Sulla. *AC,* 45, 1976, 497-549; T. E. Kinsey: Criminal Courts at Rome under the Cinnan Regime. *Hermes,* 115,1987,502 skk.

M. Marius Gratidianushoz: M. H. Crawford: The Edict of M. Marius Gratidianus. *PCPhS,* 14,1969, 1-4.

Sulla a modern szakirodalomban: J. P. V. D. Balsdon: Sulla Felix. *JRS,* 41,1951,1-10; E. Valgilio: *Siila e la crisi repubblicana.* Firenze, 1956 (lásd róla Maróti Egon recenzióját); H. Volkmann: *Sullas Marsch auf Rom. Der Verfall der römischen Republik.* München, 1958 (= Darmstadt, 1969); E. Badian: Waiting for Sulla. *JRS,* 52, 1962, 47-61 (újból megjelent: uő: *Studies...* 206-234); uő: *Lucius Sulla: the Deadly Reformer.* Sidney, 1970; U. Laffi: Il mito di Siila. *Athenaeum,* 45, 1967, 177-213, 255-277; Hahn István: Appians Darstellung der sullanischen Diktatur. *ACD,* 11-11, 1974-1975, 111-120; E. Badian: *L. Sulla. The Daedly Reformer.* Toronto, 1976; F. Hinard: *Sylla.* Paris, 1985; R. Develin: Sulla and the Senate. *AHB,* 1, 1987, 130-133; lásd még régebbről: J. R. Hawthorn: The Senate after Sulla. *G&R,* 9,1962,53-60; B. M. Levick: Sulla's March on Rome in 88 BC. *História,* 31,1982, 503-508; A. Keaveney: *Sulla - The Last Republican.* London, 1982; uő: Who were the Sullani? *Klio,* 66, 1984, 114-150; M. Sordi: Siila e lo *ius pomerii proferendi.* In: uő (kiad.): *Il confine del mondo classico.* Milano, 1987, 200-211; T. Hantos: Res *publica constituta. Die Verfassung des Dictators Sulla.* Stuttgart, 1988; H. Diehl: *Sulla und seine Zeit im Urteil Ciceros.* Hildesheim, 1988; E. S. Ramage: Sulla's Propaganda. *Klio,* 73, 1991, 93-121; H. Behr: *Die Selbstdarstellung Sullas. Ein aristokratischer Politiker zwischen persönlichen Pührungsanspruch und Standessolidarität.* Frankfurt am Maine, 1993; W. Dahlheim: Der Staatsstreich des Konsuls Sulla und die römische Italienpolitik der achtziger Jahre. In: J. Bleicken (kiad.): *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von A. Heuss.* Kallmünz, 1993, 97-116; F. Hurlet: *La dictature de Sylla: monarchie ou magistrature républicaine? Essai d'hìstoire constitutionnelle.* Bruxelles - Roma, 1993; a diktatúra eltérő antik és modern értelmezéseiről lásd F. Hinard (kiad.): *Dictatures.* Paris, 1988; legutóbb pl. K. Christ: *Sulla. Eine römische Karriere.* München, 2002.

A proscriptiók kérdéséhez: F. Hinard: Les *proscriptions de la Rome républicaine.* Rome, 1985.

Lepidusról: N. Criniti: M. Aemilius Lepidus, Q. f. M. n., *ut ignis in stipula. MIL,* 1969, 319-364, 380-381; L. Hayne: M. Lepidus (cos. 78). A Re-appraisal. *História,* 21,1972, 661-668; L. Labruna: *Il console ..sovversivo": M. Emilio Lepido e la sua rivolta.* Napoli, 1976.

Sertoríusról: D. König: Q. Sertorius. Ein Kapitel des frühen römischen Bürgerkriegs. *Klio,* 82, 2000, 441-458; C. F. Konrad: A New Chronology of the Sertorian War. *Athenaeum,* 83,1995,157-187.

Spartacus felkelése: Z. Rubinsohn: Was the *Bellum Spartacium* a servile insurrection? *RPIC,* 99,1971, 290-299; G. Stampacchia: *La tradizione della guerra di Spartaco da Sallustio a Orosio.* Pisa, 1976; A. Guarino: *Spartakus. Analyse eines Mythos.* München, 1980 (olaszul: Napoli, 1979).

Lucullushoz: G. Antonelli: *Lucullo.* Roma, 1989; A. Keaveney: *Lucullus. A Life.* London, 1992.

Crassushoz: F. A. Adcock: M. *Crassus, Millionaire.* Cambridge, 1966; A. Garzetti: *M. Licinio Crasso, l'uomo e il politico,* vö. uő: *Scritti di storia repubblicana e augustea.* Roma, 1966, 63-184; B. A. Marshall: *Crassus. A Political Biography.* Amsterdam, 1976; A. M. Ward: *M. Crassus and the Late Roman Republic.* Columbia, 1977; G. Antonelli: *Crasso il banquiere di Roma.* Roma, 1986.

Választási harc a Kr. e. 60-as években és a köztársaság végén: J. M. David - S. Demougin - D. Ferrey - }.- M. Flambart - C. Nicolet: Le *Commentariolum petitionis* de Q. Cicéron. Etat de la question et étude prosopographique. In: H. Temporini (szerk.): *ANRW,* 1/3. 1973, 239 skk.; H. Aigner: Gab

es im republikanischen Rom Wahlbestechungen für Proletarier? *Gymnasium,* 85,1978, 228-238; Ph. Bruggisser: Le *Commentariolum Petitionis,* acte électorale? *LEG,* 52,1984,115-130; J. Linderski: Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic. *AncW.,* 11, 1985, 87-94; A. Lintott: Electoral Bribery in the Roman Republic. *JRS,* 80, 1990, 1-16; P. Nadig: *Ardet ambitus. Untersuchung zum Phänomen der Wahlbestechungen in der römischen Republik.* Frankfurt am Maine, 1997; lásd még T. Wallinga: *Ambitus* in the Roman World. *RIDA,* 41,1994,411-442.

Catilina-összeesküvés: E tárgyban máig az egyik legjobb munka: E. G. Hardy: *The Catilinarian Conspiracy in its Context: A Re-study of the Evidence.* Oxford, 1924; lásd még G. W. Botsford: On the Legality of the Trial and Condemnation of the Catilinarian Conspirators. *CIW,* 6,1913,130-132; L. Pareti: *La congiura di Catilina.* Catania, 1934; E. D. Eagle: Catiline and the *concordia ordinum.* 3,1949,15-30; W. Hoffmann: Catilina und die Römische Revolution. *Gymnasium,* 66,1959, 459^77; T. Crane: Times of the Night in Cicero's First Catilinarian. *CIJ,* 61,1965,264-267; Chr. Meier: Ciceros Consulat. In: G. Radke (kiad.): *Cicero - ein Mensch seiner Zeit.* Berlin, 1968, 61-116; E. Manni: *L. S. Catilina.* Palermo, 1969[2]; M. Leone: II complotto del 66 a. C. *AAPal.,* serie 4, 37, 1977-1978, II. 325-373; Z. Yavetz: The Failure of Catline's Conspiracy. *Historia,* 12, 1963, 485^199; Havas László: Un programme social et économique au déclin de la République romaine. *ACD, 2,*1966, 38^1; uő: Crassus et „la première conjuration de Catilina". *ACD,* 6,1970, 35-43; uő: Notes sur la candidature de Catilina en 66 av. n. è. *ACD,* 9,1973, 33-40; uő: Le mouvement de Catilina et les esclaves. *ACD,* 10-11, 1974-1975, 21-29; uő: Die catilinarische Bewegung unter dem Gesichtspunkt der sogenannten Popularen- und Optimatenpolitik. *ACD,* 13, 1977,11-21; uő: Die Catilina-Bewegung und Senatorenstand. *ACD,* 14, 1978, 25-36; uő: The *plebs Romana* in the Late 60's BC. *ACD,* 15, 1979, 23-33, vö. *CAH,* IX. 255, 836, 865; J. Annequin: Esclaves et affranchis dans la conjuration de Catilina. In: *Actes du colloque 1971 sur esclavage.* Paris, 1973, 193-218; H. Drexler: *Die catilinarische Verschwörung. Ein Quellenheft.* Darmstadt, 1976; K. R. Bradley: Slaves and the Conspiracy of Catiline. *CIPh,* 73,1978; 329-336; M. A. Levi - P. Meloni: *Storia Romana, dalle origini al 476 d. C.* 1992[3], 226 sk.; vö. még K. H. Waters: Cicero, Sallust and Catilina. *Historia,* 19, 1970, 195 skk.; K. D. Bradley: Slaves and the Conspiracy of Catilina. *CIPh,* 83,1978,329 skk.; N. Criniti: *Bibliográfia catilinaria.* Milano 1971; R. Seager: *lusta Catilinae. Historia, 22,* 1973, 240-248; C. Nicolet: Les noms des chevaliers victimes de Catilina. In: *Mélanges W. Seston.* Paris, 1974, 381-395; E. J. Phillips: Catiline's Conspiracy. *Historia,* 25, 1976, 441-448; F. J. Meijer: *De Verliezers. De rol van Catilina en Clodius in de politick van de late Romeinse republiek.* Leiden, 1984; J. M. Benson: Catiline and the Consular Elections of 63 BC. In: *Studies in Latin Literature and Roman History.* Szerk.: C. Deroux, 4,1986,234-246; B. A. Marshall: Catilina and the Execution of M. Marius Gratidinius. *CIQ,,* 35, 1985, 124-133; Th. Loposzko: Propagande politique de Cicerón en 63 av. J.-C. In: T. Yuge - M. Doi (kiad.): *Forms of Control and Subordination in Antiquity.* Tokyo - Leiden, 1988, 377-395; uő: The Malversations of the Consul Cicero. *Antiquitas,* 18, 1993, 137-148 *(Festschrift T. Kotula);* N. Wood: *Cicero's Social and Political Thought.* Berkeley, 1988; H. Strasburger: *Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars.* Kiad.: G. Strasburger, Hildesheim - Zürich - New York, 1990; G. Forsythe: The Municipal *origo* of the Catilinarian T. Volturcius. *AJPh,* 113, 1992, 407-412; J. Annequin: L'esclavage et la crise des institutions à Rome. La Conjuration de Catilina de Mérimée. *DHA,* 18/1,1992, 37-58; D. Konstan: Rhetoric and the Crisis of Legitimacy in Cicero's Catilinarian Orations. In: T. Poulakos (kiad.): *Rethinking the History of Rhetoric.* Boulder, 1993, 11-30; R. Stewart: Catiline and the Crisis of 63-60 BC. The Italian Perspective. *Latomus,* 54,1995, 62-78; J. B. Barlow: Cicero's Sacrilege in 63 BC. *Studies in Latin Literature and Roman History.* Szerk.: C. Deroux, 7,1994,180-189; W. W. Batstone: Cicero's Construction of Consular Ethos in the First Catilinarian. *TAPhA,* 124,1994,211-266; A. T. Willkins: *Villain or Hero. Sallust's Portrayal of Catiline.* New York, 1994; A. D. Drummond: *Law, Politics and Power. Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators.* Stuttgart, 1995; uő: Tribunes and tribunician programmes in 63 BC. *Athenaeum,* 87, 1999, 121-167; A. Giovannini: Catilina et le problème des dettes. In: *Leaders...*

15-32; U. Heider: L. Sergius Catilina - ein Verbrecher aus verlorener Ehre? In: K.-J. Hölkeskamp - E. Stein-Hölkeskamp (kiad.): *Von Romulus zu Augustus.* München, 2000, 268-278; L. Bessone: *Le congiure di Catilina.* Padova, 2004 (a korábbi szakirodalom alapos értékelésével is); a régebbi szakirodalom összegzéséhez, illetve értékeléséhez: N. Criniti: *Bibliografia catilinaria.* Milano, 1971; uő: Interpretazioni storiche nell'Italia unita. *NRS,* 52, 1968, 355-400; s máig tanulságos munka: E. Ciaceri: La congiura di Catilina e il nucleo storico dell'antica tradizione. In: uő: *Processi politici e relazioni internazionali.* Roma, 1918.

A rogatio Servilia és a Catilina-összeesküvés összekapcsolásához: Havas László: Un programme social et économique au déclin de la République romaine. *ACD, 2,*1966,29—11 (= in: L. Havas: *CORPVS REI PVBLICAE.* STVDIA HISTORICO-PHILOLOGICA COLLECTA. Red. Cs. Szekeres - G. Szűcs, Debreceni, AITAOA IX. 2002, 156 skk., ahol a szerző további, a Római Köztársaság időszakával foglalkozó tanulmányai is megtalálhatók a szakirodalmi kiegészítésekkel együtt: *Addenda,* uo., 419 skk. - ezekre itt külön általában nem hivatkozunk.); lásd még J.-L. Ferrary: Rogatio Servilia agraria. *Athenaeum,* 66, 1988, 141-164; A. Drummond: Rullus and the Sullan *possessores. Klio,* 82, 2000,126 skk.; Fr. Fontanella: La prima orazione *De lege agraria:* Cicerone e il senato di fronte alla riforma di P. S. Rullo. *Athenaeum,* 93, 2005,149-191, aki helyesen utal L. von Jürgen tanulmányára is: Senat und Volk in Ciceros Reden De *lege agraria. ACD,* 34-35, 1998-1999, 279 skk.; Cicero consuli beszédeihez tágabb vonatkozásban: C. Helm: *Zur Redaktion der ciceronischen Konsulatsreden.* Göttingen, 1979; lásd még A. M. Ward: Cicero's Fight against Crassus and Caesar in 65 and 63 BC. *História,* 21,1972,244 skk.

Ciceróról: máig az elgondolkoztató munkák közé tartozik: R. Heinze: Ciceros Staat als politische Tendenzschrift. *Hermes,* 59,1924,72-94; E. Ciaceri: *Cicerone e i suoi tempi.* I. (1926,1939^2 = 1974), II. (1940,1941^2 = 1974), Milano - Napoli, 1940^2; E. Lepore: // *princeps ciceroniano e gli ideali politici della tarda repubblica.* Napoli, 1954; M. W. Frederiksen: Caesar, Cicero and the Problem of Debt. *JRS,* 55,1965,128 skk.; A. E. Douglas: *Cicero.* Oxford, 1968; M. Gelzer: *Cicero. Ein Biographischer Versuch.* Wiesbaden, 1969 (újra kiadva: Stuttgart, 1983); D. R. Shackleton Bailey: *Cicero.* London, 1971; érdemleges olvasmány az eredetileg lengyelül írt, de olaszul talán többek számára megközelíthető munka: K. Kumaniecki: *Cicerone e la crisi della repubblica romana.* Roma, 1972; J. Gruber: Cicero und das hellenistische Herrscherideal. Überlegungen zur Rede De *imperio Gn. Pompei. WS,* 101, NS. 22,1988,243-258; M. Fuhrmann: *Cicero und die römische Republik.* München, 1990; L. Perelli: *II pensiero politico di Cicerone.* Firenze, 1990; C. J. Classen: Ciceros Kunst der Überredung. In: W. Ludwig (kiad.): *Rhétorique et eloquence chez Cicéron.* Genève, 1982,149-184; uő: *Recht - Rhetorik - Politik. Untersuchungen zu Ciceros rhetorischer Strategie.* Darmstadt, 1985; J. May: *Trials of Character: The Eloquence of Ciceronian Ethos.* Chapel Hill, 1988; A. Vasaly: *The Spirit of Place: The Rhetorical Use of Locus in Cicero's Speeches.* (PhD diss.) Indiana University, 1983; uő: *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory.* Berkeley, 1993; C. E. W. Steel: *Cicero, Rhetoric, and Empire.* Oxford, 2001; D. Berger: *Cicero als Erzähler: forensische und literarische Strategien in den Gerichtsreden.* Frankfurt am Maine, 1978; S. M. Cerutti: *Cicero's Accretive Style: Rhetorical Strategies in the Exordia of the Judicial Speeches.* Lanham, 1996; E. Narducci: *Cicerone e l'eloquenza romana.* Roma - Bari, 1997; A. W. Lintott: Cicero and Milo. *JRS,* 64,1974, 62-78; E. D. Rawson: *Cicero. A Portrait.* London, 1975; W. K. Lacey: *Cicero and the End of the Roman Republic.* London, 1978; M. Wistrand: *Cicero Imperator. Studies in Cicero's Correspondence 51-47 BC.* Göteborg, 1979; Chr. Meier: Cicero. Das erfolgreiche Scheitern des Neulings in der alten Republik. In: uő: *Die Ohnmacht des allmächtigen Dictators Caesar. Drei bibliographische Skizzen.* Frankfurt am Maine, 1980, 101-202; Chr. Habicht: *Cicero als Politiker.* München, 1990; E. Noè: *Cedat forum castris:* esercito e ascesa politica nella riflessione ciceroniana. *Athenaeum,* 83, 1995, 67-82; J. J. Price: The Failure of Cicero's „First Catilinarian". In: C. Deroux (kiad.): *Studies in Latin Literature and Roman History 9.* Bruxelles, 1998, 106-128 *(Coll. Lat, 244);* Th. N. Mitchell: *Cicero. The Ascending Years,* New Haven, 1979; uő: *Cicero. The Senior Statesman.* New Haven,

1991; G. O. Hutchinson: *Cicero's Correspondence. A Literary Study.* Oxford, 1998; T. Wiedemann: *Cicero and the End ofthe Roman Republic.* London, 1994; K. M. Girardet: *Die Ordnung der Welt. Ein Beitrag zur philosophischen und politischen Interpretation von Ciceros Schrift De legibus.* Wiesbaden, 1983, HE - 42; uő: Politische Verantwortung im Ernstfall: Cicero, die Diktatur und der Diktator Caesar. In: *Lenaika: Festschrift C. W. Müller.* Stuttgart - Leipzig, 1996, 217-251; Heibges: Religion and Rhetoric in Cicero's Speeches. *Latomus,* 28, 1969, 833-849; R. J. Goar: *Cicero and the State Religion.* Amsterdam, 1972; H. Cambéis: Das monarchische Element und die Funktion der Magistrate in Ciceros Verfassungsentwurf. *Gymnasium,* 91,1984, 237-260; M. Schofield: Cicero for and against divination. *JRS,* 76, 1986, 47-55; J. G. F. Powell (szerk.): *Cicero the Philosopher: Twelve Papers.* Oxford, 1995; Cicero gondolati megítéléséhez kitűnő segítséget kínál: A. A. Long - D. N. Sedley: *The Hellenistic Philosophers. Translation of the Principal Sources with Philological Commentary.* I—II. Cambridge - New York, 1987; lásd még U. Gotter: Der Piatonismus Ciceros und die Krise der römischen Republik. In: B. Funck (kiad.): *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters.* Tübingen, 1996, 543-559; Cicero politikájának értékeléséhez máig nélkülözhetetlen az először több mint fél évszázada megjelent kiváló tanulmány: H. Strasburger: *Concordia ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros.* (Diss.) Frankfurt am Maine, 1931, újból in: *Studien zur Alten Geschichte.* I. Hildesheim, 1-82. - A korszak politikai retorikájának megértéséhez jó segítséget nyújt: R. B. Ulrichs: *The Roman Orator and the Sacred Stage. The Roman Templum Rostratum. Coll. Lat.* 222. Bruxelles, 1994.

Senatus Consultum ultimum: J. Von Ungern-Sternberg: *Untersuchungen zum spätrepublikanischen Notstandsrecht, Senatusconsultum ultimum und hostis-Erklärung.* München, 1970 (erről G. Crifo kritikája: *SDHI,* 36, 1970, 420-434); W. Nippel: *JRS,* 74, 1984, 25 sk. és *Public Order in Ancient Rome.* 63 skk. A régebbi szakirodalomból említésre méltó még C. Barbagallo: *Una misura eccezionale dei Romani: il Senatus Consultum Ultimum.* Roma, 1900.

Caesar első consulsága: F. M. Marsh: The Chronology of Caesar's First Consulship. *CIJ, 22,*1927, 504 skk.; L. R. Taylor: On the Chronology of Caesar's First Consulship. *AJPh,* 72,1951, 254 skk.; uő: The Dating of Major Legislation and Elections in Caesar's First Consulship. *Historia,* 17, 1968, 173-193; Chr. Meyer: Zur Chronologie und Politik in Caesars ersten Konsulat. *Historia,* 10, 1961, 68 skk.; T. N. Mitchell: Cicero, Pompey and the Rise of the First Triumvirate. *Traditio,* 29, 1973,1-26; Chr. Meier: Das Kompromiss-Angebot an Caesar im J. 59 v. Chr. *MH,* 32,1975,197-208; uő: *Caesar.* Berlin, 1982, 256 skk.; *CAH,* IX. 371; lásd még P. Panitschek: Die Agrargesetze des Jahres 59 und die Veteranen des Pompeius. *Tyche, 2,*1987,141-154.

Az ún. I. triumvirátushoz: H. A. Sanders: The So-called First Triumvirate. *Memoirs of Am. Acad, in Rome,* 19,1932, 55-68.

Cicero és Clodius: Ph. Moreau: La *Lex Clodia* sur le banissement de Cicerón. *Athenaeum,* 65, 1987, 465-492; W. J. Tatum: Cicero and the Bona Dea Scandal. *CIPh,* 85, 1990, 202-208; B. Berg: Cicero's Palatine Home and Clodius' Shrine of Liberty: Alternative Emblems of the Republic in Cicero's *De domo sua.* In: C. Deroux (kiad.): *Studies in Latin Literature and Roman History.* VIII. Bruxelles, 1997,122-143.

Clodius-mozgalom: ezzel kapcsolatban lásd S. Accame: La legislazione romana intorno ai collegi nel primo sec. a. C. *BMIR,* 13,1942,13—49; E. D. Eagle: Catiline and the *concordia ordinum. Phoenix,* 3,1949,15-30; E. S. Gruen: P. Clodius Pulcher, Instrument or Independent Agent? *Phoenix,* 20, 1966,120-130; H. Kühn: Die stadtrömischen Sklaven in der *collegia* des Clodius. *Helikon,* 3,1966, 95-113; J.-M. Flambard: Clodius, les colleges, la plebe et les esclaves. *MEER,* 89,1977,115-156; A. W. Lintott: P. Clodius Pulcher, Felix Catilina. *G&R,* 14,1967,157-169; C. A. Schaffer: *Catiline*

and Clodius. (Diss.) Minneapolis, 1973; E. Rawson: The Eastern Clientelae of Clodius and the Claudii. *História,* 22, 1973, 219 skk.; F. Favory: Classes dangeureuses et crise de l'État dans le discours cicéronien. In: *Texte, politique, idéologie - Cicéron (Annales litt, de l'Univ. de Besançon 187).* Paris, 1976,111-233; W. M. F. Rundell: Cicero and Clodius: the Question of Credibility. *História,* 1979,301-326; T. Loposzko: *Mouvements sociaux à Rome dans les années 57-52 a. J. C.* Lublin, 1980; Ph. Moreau: Cicéron, Clodius et la publication du *Pro Murena. REL,* 58, 1980, 220-237; uő: *Ciadiana religio, Un procès politique en 61 av. J.-C.* Paris, 1982; T. W. Hillard: P. Clodius Pulcher 62-58 BC: *Pompeii adfinis et sodalis. PBSR,* 50, 1982, 34-44; T. Loposzko: Clodio e gli schiavi. *ACD,* 21, 1985, 40-72; uő - H. Kowalski: Catilina und Clodius - Analogien und Differenzen. *Klio,* 72,1990,199-210; H. Benner: *Die Politik des P. Clodius Pulcher.* Stuttgart, 1987; W. Will: *Der römische Mob. Soziale Konflikte in der späten Republik.* Darmstadt, 1991; M. Salvadoré: L'adozione di Clodio. *Labeo,* 38, 1992, 285-313; J. Spielvogel: P. Clodius Pulcher - eine politische Ausnahmeerscheinung der späten Republik? *Hermes,* 125, 1997, 56-74; G. S. Sumi: Power and Ritual: The Crowd at Clodius'Funeral. *História,* 46, 1997, 80-102; W. J. Tatum: *The Patrician Tribune, P. Clodius Pulcher.* Chapel Hill, 1999; J. L. Butrica: Clodius the *Pulcher* in Catullus and Cicero. *CIQ„* 52, 2002, 507-516.

Pompeius: róla J. Van Ooteghem: *Pompée le Grand, bâtisseur d'empire.* Bruxelles, 1954 és M. Gelzer: *Pompeius, Lebensbild eines Römers.* München, 1949, Stuttgart, 1959[2] (a régebbi bibliográfiát kiegészítette: E. Herrmann-Otto, Wiesbaden, 1984), már korábban: uő: Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus. *Abh. d. Preuß. Akad. d. Wiss., philos.-his. Kl,* 1941, Nr. 14 - *Kleine Schriften.* II. Wiesbaden, 1963,106-138; e korábban megjelent munkák után lásd még J. Leach: *Pompey the Great.* London, 1978; R. Seager: *Pompey. A Political Biography.* Oxford, 1979; P. Greenhalgh: *Pompey. The Roman Alexander.* London, 1980; uő: *Pompey. The Republican Prince.* London, 1981 (valójában kétkötetes monográfia); M. R. Torelli: La *De imperio Cn. Pompei:* una politica per l'economia dell'impero. *Athenaeum,* 60, 1982, 3^9; G. Antonelli: *Pompeo.* Milano, 1992; W. Dahlheim: Gn. Pompeius Magnus - „immer der erste zu sein und die anderen überragend". In: K-J. Hölkeskamp - E. Stein-Hölkeskamp (kiad.): *Von Romulus zu Augustus. Grosse Gestalten der römischen Republik.* München, 2000, 230-249; K. M. Girardet: *Imperia* und *provinciáé* des Pompeius von 83/82 bis 48 v. Chr. *Chiron,* 31, 2001, 153-209; fontos részlettanulmány: E. S. Gruen: Pompey, the Roman Aristocracy, and the Conference of Luca. *História,* 18,1969, 71-108.

Crassushoz: B. A. Marshall: *Crassus. A Political Biography.* Amsterdam, 1976.

Pompeius római építkezései: F. Coarelli: Il complesso pompeiano del Campo Marzio e la sua decorazione sculptorea. *RPAA,* 44,1971-1972; vö. P. Gros: i. m., 847-848; G. Sauron: Le complexe pompéien du Champs du Mars. In: *L'Urbs.* Rome, 1987, 457-473; uő: *Quid deum? L'expression politique des idéologies politiques et religieuses à Rome à la fin de la République et au début du principat.* Rome, 1994,249 skk.; F. Coarelli: Il complesso pompeiano del Campo Marzio e la sua decorazione sculptorea. In: *Revixit ars.* 360-381.

Caesar és Pompeius párhuzamba állításához: K. Raaflaub: *Dignitatis contentio. Studien zur Motivation und politischen Taktik im Bürgerkrieg zwischen Caesar und Pompeius.* München, 1974; Chr. Battenberg: *Pompeius und Caesar. Persönlichkeit und Programm in der Münzpropaganda.* (Diss.) Marburg, 1980; E. Baltrusch: Caesar und Pompeius. In: *Geschichte kompakt - Antike.* Kiad.: K. Brodersen, Darmstadt, 2004.

Az iff Catóhoz: M. Gelzer: Cato Uticensis. *Die Antike,* 10,1934,59-91 (= *Kleine Schriften.* II. Wiesbaden, 1963, 257-285; A. Afzelius: Die politische Bedeutung des jüngeren Cato. CM, 4,1941, 100-203; R. Fehrle: *Cato Uticensis.* Darmstadt, 1983.

Caesar: Chr. Meier *(Caesar.* München, 1993[3],1982,1986[2], amelynek magyar fordítása ugyan elkészült, de sajnos nem került kiadásra az Európa Kiadónál) számunkra főként irányadó és idézett munkáján kívül a mára szinte már áttekinthetetlen irodalomhoz lásd régebbről: M. Gelzer: *Caesar.* Oxford, 1968 (németül először: Stuttgart - Berlin, 1941 = Wiesbaden, i960[6]); K.-W. Welwei: Das Angebot des Diadems an Caesar und das Luperkalienproblem. *Historia,* 16, 1967, 170 skk.; D. Rasmussen (kiad.): Caesar. *WdP (= Wege der Vorsehung),* 43, Darmstadt, 1968; J. H. Collins: Caesar as a political Propagandist. *ANRW,* 1/1. 1972, 922-966; N. Horsfall: The Ides of March: Some New Problems. *G&R,* 21, 1974, 191-199; az addigi szakirodalom kritikai értékeléséhez jó: H. Gesche: *Caesar.* Darmstadt, 1967, 1980[3]; újabban: H. Jehne: *Der Staat des Diktators Caesar.* Köln, 1987; W. Dahlheim: *Iulius Caesar. Die Ehre des Krigers und der Untergang der Römischen Republik.* München, 1987; vallási szempontból a legértékesebb: S. Weinstock: *Divus Iulius.* Oxford, 1971; lásd még P. M. Martin: *Tuer César!* Bruxelles, 1988, 59 skk., aki ugyancsak alaposabban foglalkozik a Caesar-Romulus párhuzammal. Ez utóbbi problémakörhöz lásd még legfrissebben: A. Fraschetti: *Romoló ilfondatore.* Roma - Bari, 2002 (kiterjedt irodalommal). - Az alapító Romulusszal kapcsolatos különböző szempontokot tárgyalja, beleértve Caesarnak hozzá való viszonyát is: A. Carandini: *La nascita di Roma.* Torino, 1997, passim. A munkához kiterjedt bibliográfiai tájékoztató is kapcsolódik: 645 skk. Caesar tevékenysége egyéb részleteihez vö. pl. Chr. Goudineaud: *César et la Gaule.* Paris, 1990 = 2000. Lásd még ugyané szerzőtől: *Jules César.* Paris, 1994 és *Regards sur la Gaule.* Paris, 1998. Mindhárom munkában további irodalom is található, bár főleg a francia nyelvű szakirodalom figyelembevétele történik meg. Vö. még Y. Le Bohec: *César, chef de guerre,* h. n., 2001; továbbá: D. Timpe: Caesars gallische Krieg und das Problem der römischen Imperialismus. *Historia,* 13,1965, 189-214. E tárgyban külön említésre érdemes még U. Maier: *Caesars Feldzüge in Gallien (58-51 v. Chr.) in ihrem Zusammenhang mit der stadtrömischen Politik. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 29.* Bonn, 1978; K. Bringmann: Das „Enddatum" der gallischen Stathalterschaft Caesars. *Chiron,* 8, 1978, 348 skk. = *Ausgewählte Schriften.* 254 skk. Más összefüggésben: G. Dobesch: Zu zwei Daten der Geschichte Galliens. *AAWW,* 126,1989,23—43 = *Ausgewählte Schriften. II. Kelten und Germanen.* Köln - Weimar - Wien, 2001, 755-774. Lásd még G. Walser: *Bellum Helveticum,* Stuttgart, 1998. Magyar részről: Havas László: Cicero és Róma alapításának hétszázadik évfordulója. In: *Cicero öröksége.* Debrecen, 1995, 45-59 = Cicéron et le septième centenaire de Rome. *ACD,* 31, 1995, 101-114. Lásd még uő: *Romulus Arpiñas.* Ein wenig bekanntes Kapitel in der römischen Geschichte des *Saeculum*-Gedankes. *ACD,* 36,2000, 71-88. Lásd még ehhez T. P. Wiseman: *Remus. Un mito di Roma.* Roma, 1999, 149 (az eredeti angol kiadás: Oxford, 1995). Vö. G. Dobesch: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel. Untersuchungen über Caesars Alleinherrschaft.* Österreichisches Archäologisches Institut, 1966, illetve W. Burkert: Caesar und Romulus-Quirinus. *Historia,* 11,1962, 356-376; E. Rawson: Caesar's Héritage: Hellenistic Kings and their Roman Equals. *JRS,* 64,1975, 148-159 = uő: *Collected Papers.* Ed. by F. Miliar, Oxford, 1991,169-188, különösen 170; M. Clauss: *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich.* Stuttgart, 1999, főleg 46-53. R. Etienne: *Marcii Reges, Jules César.* Paris, 1997. Caesar „korfordító" szerepének hangsúlyozására kitűnő lehetőséget kínált a Julianus-naptár bevezetése is, vö. M. Biastoch: Der Julianische Kalender. *AU,* 43, 2000. A régebbi irodalomból megemlítendő még L. R. Taylor: *The Divinity of the Roman Emperors.* Middletown, 1931; illetve lásd még J. Bayet: *Croyances et rites dans la Rome antique.* Paris, 1971, 321; illetve Z. Yavetz: *Iulius Caesar and his Public Image.* London, 1983; W. Will: *Julius Caesar. Eine Bilanz.* Stuttgart, 1992; K. Christ: *Caesar, Annäherungen an einen Diktator.* München, 1994; G. Zecchini: *Cesare e il „mos maiorum". Historia Einzelschriften H. 151.* Stuttgart, 2001; L. Canfora: *Giulio Cesare. II dittatore democrático.* Roma - Bari, 2004[4] (= 1999[1]); A. Fraschetti: *Giulio Cesare.* Roma - Bari, 2005. Fontos részvizsgálatok: H. Bruhns: *Caesar und die römische Oberschicht in der späten römischen Republik.* Stuttgart, 1988; J. Malitz: Caesars Partherkrieg. *Historia,* 33,1984, 21-59; uő: Die Kanzlei Caesars. Herrschaftsorganisation zwischen Republik und Prinzipat. *Historia,* 36,1987, 51-72; Ph. St. Freber: *Der hellenistische Osten und das lllyricum unter Caesar. Palingenesia 42.* Stuttgart, 1993. Mindmáig nélkülözhetetlen alapművek: Ed. Meyer: *Caesars Monar-*

chie und das Prinzipat des Pompeius. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr. Stuttgart - Berlin, 1922[3] (újra kiadva: Darmstadt, 1963); H. Strasburger: *Caesars Eintritt in die Geschichte.* München, 1938; uő: Caesar im Urteil der Zeitgenossen. *HZ,* 175,1953,225-264 (= *Studien zur Alten Gesch.* I. 343-421). A caesari monarchia szempontjából máig kiemelkedő jelentőségű: A. Alföldi: *Caesar in 44 v. Chr.* Bonn, I. 1985; II. 1974; további magyar hozzájárulás a Caesar-kutatásokhoz: Pólay, E.: Der Kodifizierungsplan des Iulius Caesar. *Iura,* 16, 1965, 27 skk.; Ferenczy, E.: Caesar und die Populären. *Klio,* 73,1991,413-419.

A korabeli ifjúságról: M. H. Dettenhofer: *Perdita Iuventus. Zwischen den Generationen von Caesar und Augustus.* München, 1992 (Vestigia 44).

A hadsereghez mint e korszak alapvető, meghatározó tényezőjéhez: lásd többek közt a már fentebb idézetteken kívül: H. Botermann: *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesars Tod bis zur Begründung des zweiten Triumvirats. Zetemata 46.* München, 1968; H. Aigner: *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik.* Innsbruck, 1974; H. Ch. Schneider: *Das Problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik.* Bonn, 1977; L. De Blois: *The Roman Army and Politics in the First Century B. C.* Amsterdam, 1987.

A magántestőrséghez: K. J. Nowak: Der *Einsatz privater Garden in der späten römischen Republik.* (Diss.) München, 1973.

Sulla és Venus/Aphrodité: R. Schilling: *La religion romaine de Vénus. BEPAR 178.* Paris, 1954,272-295; J. Champeaux: *Fortuna. Recherches sur le culte de la Fortune ä Rome et dans le monde romain des origines ä la mort de César.* I—II. CEFR 64, Rome, 1982-1987, II. 216-236; a korábbi bibliográfiához lásd J. P. V. D. Baisdon: Sulla Felix. *JRS,* 41,1951,1-10.

Sulla, Pompeius és Venus, illetve a triumphus: Pénzek: Crawford, 1974, 448 no. 424; p. 449 no. 426.3. *A színház-templomhoz:* Pomp., 3; Vitruv., 3, 3, 5; Plin., *n. h.,* 34, 57; továbbá egy Mmeraí-templom: Plin., *n. h., 7, 97,* kifejezetten hadizsákmányból; *Venus* Vícíríz-templom, szoros kapcsolatban a színházzal: Gell., *n. A.,* 10,1, 6-7; Plin., *n. h.,* 8, 20; vö. Tertull., *spect,* 10, 5-6; lásd még Veyne, 1976,435; L. Richardson, 1992,411; Hanson, 1959,43-55; Coarelli, 1971-2; Sauron, másképp: L. Richardson, 1987, a praenestei templomszínházra, illetve lásd a *Felicitasxa* Degrassi, 1963, 191 (Fasti Amiternini, aug. 12) és Weinstock, 1971, 93 és 114; lásd még Cic. utalásait a *felicitasxa* a *pro leg.* Mfltt.-ban: 47; Champeaux, 1982-7, II. 236-259. A *triumphushoz:* Plut, *Pomp.,* 14.

Pompeius vallásos tisztelete: Mytilénében a hónap: *IG,* XII. 2, 589 (l. 18); Robert, 1969, 49, n. 8. *Pompeiastai: SIG*[3]*,*749A. „Megváltó, megmentő", S/G[3] 749B, 751 (ford. Sherk, 1984), no. 75. Az egyetlen bizonyíték a templomokra abból az állítólagos sorból származik, amelyet Hadrianus császár mondott Pomp, sírja felett: „Mit jelent a sír annak a számára, aki el volt halmozva templomokkal!" (App., *b. c, 2,* 86; Cass. Dio, 69,11,1. Lásd még Tuchelt, 1979,105-112 és Price, 1984,46.)

Pompeius triumphusi öltözéke: Cass. Dio, 37, 21,4; Vell, 2,40,4; Cic, *Att,* 1,18, 6.

Caesar triumphusi öltözéke: Cass. Dio, 43,43,1; App., *b. c, 2,*106,442.

Brutushoz és Cassiushoz: J. P. V. D. Baisdon: Die Iden des März. In: R. Klein (kiad.): *Das Staatsdenken der Römer.* Darmstadt, 1956,597-622; H. Bengtson: *Zur Geschichte des Brutus.* München, 1971; M. L. Clarke: *The Noblest Roman, M. Brutus and his Reputation.* Ithaca, 1981; E. Wistrand: *The Policy of Brutus, the Tyrannicide. Humaniora, 18.* Göteborg, 1981; K.-M. Girardet: Die Rechtsstellung der Caesarattentäter Brutus und Cassius in den Jahren 44-42. *Chiron,* 23,1993, 207-232; D. Sedley: The Ethics of Brutus and Cassius. *JRS,* 87,1997, 41-53.

A Caesar utáni időszakhoz: U. Gotter: *Der Diktator ist tot! Politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats.* Stuttgart, 1996; U. Orthmann: *Cicero, Brutus und Octavian, Republikaner und Caesarianer.* Bonn, 1989.

Octavianus politikai folemelkedéséhez: A. Alföldi: *Der Aufstieg Octavians.* Bonn, 1976.

Az ún. IL triumviratushoz: F. G. B. Miliar: Triumvirate and Principate. *JRS,* 63, 1973, 50-67; E. Wistrand: *The so-called Laudatio Thuriae. Introduction, Text, Translation, Commentary.* Lund, 1976; L. Keppie: *Colonisation and Veteran Settlement in Italy, 47-14 BC.* Rome, 1983; J. Bleicken: *Zwischen Republik und Prinzipat. Zum Charakter des zweiten Triumvirats.* Göttingen, 1990; P. Wallmann: *Triumviri Rei Publicae Constituendae.* Frankfurt am Maine, 1989; A. Gara - D. Foraboschi: *Il triumvirato constituente alla fine della Repubblica romana. Scritti in onore di M. A. Levi.* Como, 1993; vö. még M. A. Levi: *Ottaviano capoparte.* I—II. Firenze, 1933; H. Fritsch: *Cicero's Fight for the Republic.* Kobenhavn, 1946; E. Gabba: La data finale del Secondo Triumvirato. *RFIC,* 98,1970, 5-16; uö: The Perusine War and Triumviral Italy. *HSPh,* 75, 1971, 139-160; J.-M. Roddaz: L. Antonius. *Historia,* 37,1988, 317-346.

Sex. Pompeiushoz: máig alapvetö: M. Hadas: *Sextus Pompey.* New York, 1930.

Antonius és Kleopátra politikai elképzeléseihez: R. F. Rossi: *M. Antonio nella lotta politica della tarda repubblica romana.* Triest, 1959; W. W. Tarn: *Octavian, Antony and Cleopatra.* Cambridge, 1965; H. Bengtson: M. *Antonius. Triumvir und Herrscher des Orients.* München, 1977; E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography.* Minneapolis, 1978; A. Roberts: *Mark Antony. His Life and Times.* Upton-upon-Severn, 1988; F. Chamoux: *M. Antonius. Der letzte Herrscher des griechischen Ostens.* Gernsbach, 1989; P. M. Martin: *Antoine et Cleopätre. La fin d'un réve.* Paris, 1990.

Actium:}. M. Carter: *The Battie ofActium.* London, 1970; M. Redde: Achum. A Study in Historiography. *AncW., 9,*1984, 59-64.

A köztársaság végének szellemi, erkölcsi és politikai életéhez, valamint építkezéseihez és neveléséhez, illetve kommunikációs és viselkedési kultúrájához: J. M. Hellegouarc'h: *Le vocabulaire latin des relations et les parties sous la république.* Paris, 1963; J. P. V. D. Balsdon: *Life and Leisure in Ancient Rome.* London, 1968 (1974[2]); M. Fuhrmann: Philologische Bemerkungen zur Sentenz *Summum ius, summa iniuria.* In: *Studi Volterra.* II. Milano, 1971, 53-81; J. A. North: Religious Toleration in Republican Rome. *PCPhS,* 25,1979, 85-103; uö: The Development of Religious Pluralism. In: Lieu - North - Rajak: *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire.* London - New York, 1992, 174-193; C. Nicolet: *Le metier de citoyen dans la Rome républicaine.* Paris, 1979[2] (1976); H. H. Scullard: *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic.* Ithaca, 1982[2] (1981); B. Macbain: *Prodigy and Expiation: A Study in Religion and Politics in Republican Rome. Coll. Lat. 177.* Bruxelles, 1982; J.-L. Ferrary: Le idee politiche a Roma nell'epoca repubblicana. In: L. Firpo (kiad.): *Storia delle idee politiche, economiche e sociali. 1. L'antichità classica.* Torino, 1982, 723-804; K. Hopkins: *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History.* Cambridge, 1983; E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Roman Republic.* London, 1985; T. P. Wiseman: *Pete nobiles amicos:* Poets and Patrons in Late Republican Rome. In: B. K. Gold (kiad.): *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome.* Austin, 1982, 28-34; J. Wisse: *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero.* Amsterdam, 1989; G. Freyburger: *Fides, étude sémantique et religieuse depuis les origines jusqu'à l'epoque augustéenne.* Paris, 1986; C. Bergemann: *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom.* Stuttgart, 1992; A. W. Siebert: *Instrumenta Sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult-, und Priestergeräten.* Berlin, 1999; J. Rüpke: Roman Religion. In: H. I. Flower: *The Roman Republik...* 179 skk.; E. Baltrusch: *Regimen morum. Die Regierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der Republik.* München, 1989; H. Flower: *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture.* Oxford, 1996; E.

Fantham: *Roman Literary Culture. From Cicero to Apuleius.* Baltimore, MD, 1996; uő: Liberty and the People in Republican Rome. *TAPhA,* 135, 2005,209-229; E. Gunderson: The Ideology of the Arena. *Classical Antiquity,* 15, 1996, 113-151; A. Wallace-Hadrill: *Mutatio morum.* The Idea of a Cultural Revolution. In: T. Habinek - A. Schiesaro (szerk.): *The Roman Cultural Revolution.* Cambridge, 1997, 3-22; D. G. Kyle: *Spectacles of Death in Ancient Rome.* London, 1998; D. C. Feeney: *Literature and Religion at Rome. Cultures, Contexts and Beliefs.* Cambridge, 1998; Ch. Döbler: *Politische Agitation und Öffentlichkeit in der späten Republik.* Frankfurt am Maine, 1999; B. Linke - M. Stemmler (kiad.): Mos *maiorum. Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung der römischen Republik.* Suttgart, 2000; A. Bendlin: Looking beyond the Civic Compromise: Religious Pluralism in Late Republican Rome. In: E. Bispham - C. Smith (szerk.): *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy: Evidence and Experience.* Edinburgh, 2000,115-135; R. Morstein-Marx: Mass *Oratory and Political Power in Late Roman Republic.* Cambridge, 2004; F. Coarelli: Architettura sacra e architettura privata nella tarda repubblica. *In: Architecture et société.* Paris - Rome, CEFR 66,1966; J. C. Anderson: *Roman Architecture and Society.* Baltimore - London, 1997; M. Sehlmeyer: *Stadtrömische Ehrenstatuen der republikanischen Zeit.* Stuttgart, 1999; G. Zecchini: *II pensiero politico romano.* Roma, 1997; G. Bianco: Il giudizio di Sallustio sull'agricoltura e la caccia. In: *Scritti Riposati.* I. Rieti, 1979; lásd még W. M. Bloomer: *Latinity and Literary Society at Rome.* Philadelphia, 1997; a római politika kulturális szemantikájának alapos vizsgálatát adja E. Flaig: *Ritualisierte Politik. Zeichen, Gesten und Herrschaft im Alten Rom.* Göttingen, 2004[2]; T. Morgan: *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds.* Cambridge, 1998; G. S. Aldrete: *Gestures and Acclamations in Ancient Rome.* Baltimore - London, 1999 (pi. a közvélemény kifejeződéseivel is foglalkozik); G. Achard: *La communication à Rome.* Paris, 1991; R. Beacham: *The Roman Theatre and its Audience.* Cambridge, Mass., 1992.

A saeculumhoz és a ludi saeculareshez: lásd mindenekelőtt P. Brind'Amour átfogó dolgozatát: L'Origine des Jeux Séculaires. In: *ANRW,* II. 16. 2,1334-1417, ahol a témába vágó további szakirodalom is megtalálható; valamint vö. még Havas László: A saecularis gondolat mint irodalomalakító tényező Rómában. *AntTan.,* 45, 2001, 75-112; vö. még C. Cichorius: *Römische Studien.* Leipzig, 1922, 1 skk.; lásd még P. Weiss: Die Säkularspiele der Republik - eine annalistische Fiktion? Ein Beitrag zum Verständnis der kaiserzeitlichen *ludi* saeculares. *MDAI(R),* 80, 1973, 205-217; J. Scheid - J. Svenbro: Les Jeux séculaires: rites, paroles et écrit. *AEHE,* V[e] sect., 97, 1988-1989, 297-299; H. Pavis D'Escurac: Siècle et Jeux séculaires. *Ktèma,* 18, 1993, 79-89; G. Freiburger: Siècle et Jeux séculaires. *Ktèma,* 18,1993,91-101. A játékok helyszínével összefüggésben lásd J. P. Poe: The Secular Games, the Aventine and the Pomerium in the Campus Martius. *ClAnt,* 3,1984, 57-81; P. L. Schmidt: Horaz' Säkulargedicht, ein Prozessionslied? *AU,* 28,1985, 42-53; E. Flores: Su alcuni aspetti religiosi del carmen secolare di Orazio. *Aion,* 17, 1995, 161—174; D. Barker: The Golden Age is Proclamed? The *carmen saeculare* and the Renaissance of the Golden Race. *CIQ„* 46, 1996, 434—146; H. Canzik: *Carmen* und *sacrificium.* Das Saecularlied des Horaz in den Saecularakten des Jahres 17 v. Chr. In: R. Faber - B. Seidensticker (eds.): *Werke, Bilder, Töne. Studien zur Antike und Antikenrezeption.* Würzburg, 1996, 99-113; N. Méthy: Rome, „ville éternelle"? À propos de deux vers de Tibulle (II, 5, 23-24). *Latomus,* 59, 2000, 69-81 (további gazdag irodalommal); M. Clavel-Lévèque: L'espace des jeux dans le monde romain: hégémonie, symbolique et pratique sociale. *ANRW,* II. 16,3,2405-2563; vö. J. F. Hall: The *Saeculum Novum* of Augustus and its Etruscan Antecedents. In: *ANRW,* II. 16,3,1986,2564-2589; H. Kloft: Die Säkularspiele des Augustus und die Tradition der Herrscherfeste in der Antike. Soziale und kommunikative Aspekte. In: G. Binder - K. Ehlich (eds.): Kommunikation in politischen und kultischen Gemeinschaften. *Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium,* 24,1996, 51-74; lásd még L. Moretti: Frammenti vecchi e nuovi dei ludi secolari del 17 a. C. *RPAA,* 55-56, 1982-1984, 361-379. P. di Manzano: Note sulla monetazione dei Ludi seculari dell'88 d. C. *BCACR,* 89,1984, 297-304; vö. még J. Scheid: Déchiffrer des monnaies. Reflexions sur la representation figurée des Jeux séculaires. In: C. Auvray-Assayas (ed.): *Images romaines. Actes de la*

table ronde organisée à l'Ecole Mormale Supérieure, 9. Paris, 1998, 13-35; B. Schnegg-Köhler: Die augusteischen Säkularspiele. München - Leipzig, 2002. In: *Archiv für Religionsgeschichte.* IV. Hrsg. von J. Assmann - Fr. Graf - T. Hölscher - L. Koenen - J. Scheid.

Sallustiushoz: a hatalmas irodalomból lásd H. Drexler: Sallust. *NJbbWJ,* 4,1928,390-399 = uő (kiad.): *Sallust.* Darmstadt, 1970, 31-44; uő: Sallustiana. *SO,* 45, 1970, 49-66; I. Calevo: *Il problema della tendenziosità di Sallustio.* Udine, 1940; E. Bolaffi: *Sallustio e la sua fortuna nei secoli.* Roma, 1949; D. Timpe: Herrschaftsidee und Klientelstaatenpolitik in Sallusts *Bellum lugurthinum. Hermes,* 90, 1962,334-375; K. Büchner: *Sallust.* Heidelberg, 1960 (1982[2]); uő: *Sallustinterpretationen.* Stuttgart, 1967; R. Syme: *Sallust.* Berkeley, 1964; A. La Penna: *Sallustio e la rivoluzione" romana.* Milano, 1968 (1973[3]); D. C. Earl: *The Politicai Thought of Sallust.* Cambridge, 1961; C. de Meo: *Ideologia e stile in Sallustio.* Bologna, 1970; K. E. Petzold: Der politische Standort des Sallust. *Chiron,* 1,1971, 219-238; L. Canfora: Il programma di Sallustio. *Belfagor,* 27,1972,137-148; B. A. Marshall: Cicero and Sallust on Crassus and Catiline. *Latomus,* 33, 1974, 804—813; E. Tiffou: *Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues.* Paris, 1974; K. Bringmann: Zum Parteienexkurs in Sallusts *Bellum lugurthinum. RhM,* 117,1974, 95-103; G. Bonamente: Il *metus Punicus* e la decadenza di Roma in Sallustio, Agostino ed Orosio. *GIF,* 6, 1975, 137-169; I. Malitz: *Ambitio mala: Studien zur politischen Biographie des Sallust.* Bonn, 1975; E. Lefèvre: Argumentation und Struktur der moralischen Geschichtsschreibung der Römer am Beispiel von Sallusts *Bellum lugurthinum. Gymnasium,* 86,1979, 249-277; G. A. Lehmann: *Politische Reformvorschläge in der Krise der späten römischen Republik. Cicero De Legibus III und Sallusts Sendschreiben an Caesar. Beiträge zur klassischen Philologie 117.* Meisenheim am Glan, 1980; O. S. Due: La position politique de Salluste. CM, 34,1983,113-139; T. Scanion: *Spes frustrata, a Reading of Sallust.* Heidelberg, 1987; M. Meulder: Catilina vu par Salluste: un terroriste à la mode antique? *LEC,* 59,1991,323-334; St. Schmal: *Sallust.* Hildesheim, 2001; uő: Cato, Sallust und Tacitus. In: A. Goltz - A. Luther - H. Schlange-Schöningen (kiad.): *Gelehrte in der Antike.* Köln - Weimar - Wien, 2002, 87-103; W. Seyfarth: Sallusts Briefe an Caesar. Versuch eines Beweises ihrer Echtheit im Hinblick auf die Widersprüchlichkeit der Gesellschaft ihrer Zeit. *Klio,* 40, 1962, 128-141; J. Kroymann: Cicero und Sallust über den Neubau des Staates unter Caesars Diktatur. In: *Silvae. Festschrift für E. Zinn zum 60. Geburtstag.* Tübingen, 1970,107-124; R. Oniga: *Sallustio e l'etnografia.* Pisa, 1995.

A mos maiorum kérdéséhez: lásd Hegyi W. György kéziratos PhD-disszertációján kívül: M. Bettini: Mos, *mores* und *mos maiorum.* Die Erfindung der „Sittlichkeit" in der römischen Kultur. In: F. H. Mutschier - M. Braun - A. Haltenhoff (kiad.): *Moribus antiquis res stat Romana. Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr.* München - Leipzig, 2000, 303-352; mind a mai napig használható munka: H. Rech: Mos *maiorum. Wesen und Wirkung der Tradition in Rom.* (Diss.) Marburg, 1936.

A köztársaság végi római történetírás moralizáló jellegéhez újabban, illetve a frissebb megközelítésekhez: A. Haltenhoff - A. Heil - F.-H. Mutschler (kiad.): *O tempora, o mores'. Römische Werte und römische Literatur in der letzten Jahrzehnten der Republik.* München - Leipzig, 2003; S. Anselm: *Struktur und Transparenz. Eine literaturwissenschaftliche Analyse der Feldherrnviten des Cornelius Nepos.* Wiesbaden, 2004; a tárgyhoz régebbről lásd C. Becker: *Wertbegriffe im antiken Rom - ihre Geltung und ihr Absinken zum Schlagwort.* München, 1967; K. Bringmann: Weltherrschaft und innere Krise Roms im Spiegel der Geschichtsschreibung des zweiten und ersten Jhts, v. Chr. *AuA,* 23, 1977, 28-49; vö. még T. Hölscher: Die Geschichtsauffassung in der römischen Repräsentationskunst. *JDAI,* 95, 1980, 265-321; vö. még H.-J. Gehrke: Römischer mos und griechische Ethik. *HZ,* 258,1994,593-622; lásd továbbá J. Chaplin: *Livy's Exemplary History.* Oxford, 2000; K. Clarke: *Between Geography and History: Hellenistic Constructions of the Roman World.* Oxford, 1999.

A választásokhoz: L. R. Taylor: *The Voting Districts of the Roman Republic.* Rome, 1960; uő: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar.* Ann Arbor, 1966; E. S. Staveley: *Greek and Roman Voting and Elections.* London, 1972; R. J. Evans: Candidates and Competition in Consular Elections at Rome between 218 and 49 BC. *AClass.,* 34,1991,111-136.

Az antikvitás és a modern világ összehasonlító vizsgálatához sok érdekes, bár nem vitathatatlan szempontot tartalmaz: A. Schiavone: *La storia spezzata. Roma antica e Occidente moderno.* Roma - Bari, 1996 (= 2002) (gazdag könyvészeti anyaggal az első megjelenés időpontjáig).

A számítógép használatához az ókorkutatásban lásd az alábbi nyomtatott tájékoztatásokat: Chr. Schäfer: *Computer und antike Texte. Wortrecherche, Konkordanz- und InterStellung mit Volltextdatenbanken.* St. Katharinen, 1993; M. Fell - W. Spickermann - L. Wierschowski (kiad.): *Datenbanken in der Alten Geschichte.* St. Katherinen, 1994; D. Kaufmann - P. Tiedemann: *Internet für Althistoriker und Altphilologen. Eine praxisorientierte Einführung.* Darmstadt, 1999; M. Hainzmann - Chr. Schäfer (kiad.): *Alte Geschichte und Neue Medien. Zum EDV-Einsatz in der Altertumsforschung.* St. Katharinen, 2000; A. Cristofori - C. Salvaterra - U. Schmitzer (kiad.): *La rete di Arachne - Arachnes Netz.* Stuttgart, 2000; A. Meier - Chr. Schäfer: *Computer und antike Texte. Wortrecherche, Konkordanz- und Indexerstellung mit Volltextdatenbanken.* St. Katharinen, 2003[2] (átdolgozott és bővített változat); N. Müller: *Alte Geschichte Online. Probleme und Perspektiven althistorischen Wissenstransfers im Internet.* St. Katharinen, 2003; J. Bierweiler - M. Scholz: *Altertumswissenschaftliche Multimedia-Produktion mit den Autorensystemen Authorware und Director von Macromedia.* Kiad.: P. Kehne - Chr. Schäfer, St. Katharinen, 2004.

Internethasználat - adatbankprogramok: M. Sehlmeyer: EDV-Einsatz in der Alten Geschichte. *HZ,* 261, 1995, 793-811; uő: Möglichkeiten und Grenzen des WWW für die althistorische Forschung. In: M. Hainzmann - Chr. Schäfer (kiad.): i. m., 2000, 15-32; uő: CD-ROMs und Internet in der spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsforschung. *HZ,* 274, 2002, 367-386.

Bibliográfiai adatbázisok:

www. annee-philologique. com/aph. = *LAnnée Philologique.*

www. gnomon. ku-eichsataett. de/Gnomon/Gnomon. html = *Gnomon.*

www. chass. utoronto. ca/amphoras/tocs. html = Toronto: TOCS-IN (Tables of Contents of Journals of Interest to Classicists).

Irodalmi forrásokhoz:

www. thelatinlibrary. com = Latin Library az *Ad Fontes Academy* (in Virginia) keretében,

www. fh-augsburg. de/~harsch/augusta. html = Bibliotheca Augustana.

FOLYÓIRATANYAGHOZ

http://ccat. sas. upenn. edu/bmcr = Bryn Mawr Classical Review (BMCR).

A magyarországi szakirodalomban: a legfissebb és a legjobb tájékoztatás: Forisek Péter - Kerepeszki Róbert: Az informatika felhasználása az ókortudományban. In: *Bevezetés az ókortudományba.* (ArAQA XVIII.) Szerk. Havas László - Tegyey Imre, Debrecen, 2006, 237 skk. (további gazdag anyaggal).

Osiris Kiadó • Budapest, 2007

KORAI CSÁSZÁRKOR (KR. E. 27 - KR. U. 284)

Augustus principatusa (Kr. e. 27 - Kr. u. 14)

Augustus Kr. e. 63. szeptember 23-án született Rómában. Apja, C. Octavius a Kr. e. 60. év egyik *praetora* volt, a következő évben meghalt. Anyja, Atia Iulius Caesar nővérének lánya volt.

Eredeti neve azonos volt az apjáéval. Kr. e. 44-től a C. IULIUS CAESAR nevet használta - bár ekkor még a Caesar általi, végrendeleti úton történő örökbefogadását a *comitia curiata* nem erősítette meg. Az Octavianus nevet viszont sohasem viselte, pedig az örökbefogadottak névhasználati szokása szerint ez lett volna a várható cognomenje. Octavianusnak a modern kor történészei nevezik a Kr. e. 44 és Kr. e. 27 közötti pályaszakaszában, mert ebben az időben C. Octaviusnak már nem, Augustusnak pedig még nem lehet nevezni, ugyanakkor a félreértések elkerülése végett (főleg az oktatásban) célszerű Iulius Caesartól is megkülönböztetni. Ehhez némi alapot az ad, hogy az Octavianus név ellenfelei írásaiban néha felbukkan. Kr. e. 40 végétől hivatalosan az IMPERÁTOR CAESAR DIVI FILIUS nevet viselte (érmein is ez szerepel), Kr. e. 27. január 16-tól az IMPERÁTOR CAESAR DIVI FILIUS AUGUSTUS-t.

A PRINCIPATUS SZÜLETÉSE

Egyiptom elfoglalásával, valamint Marcus Antonius és Kleopátra halálával a hivatalosan Egyiptom királynője ellen indított háború véget ért, és Octavianus számára egyúttal a polgárháború is sikeresen befejeződött. Ezt követően a felhatalmazásának kérdését már nem lehetett megkerülni. **Triumviri** megbízatása ugyanis még 33. december 31-én lejárt. 31. január 1-jétől ugyan már nem volt annyira illegitim a helyzete, mint a megelőző évben, mert már **consul** volt, és ezt a 30. évben is megismételte, a **consulatussal** is volt azonban egy komoly probléma: Sulla óta az volt a rend, hogy az állam legfőbb tisztségviselői a fegyvermentes Itáliában töltik ki hivatali idejüket, a háborúkat pedig az érintett provinciák helytartói vívják, így csak ők rendelkeznek hadsereggel. Volt még egy ígérete is Octavianusnak a **res publica**

helyreállítására, melyet még Kr. e. 36-ban tett (igaz, nem teljesen önszántából, hanem Lucius Antoniusnak, a triumvir öccsének bátyja nevében tett hasonló ígéretére reagálva), mely aztán a propagandája részévé vált. Most elérkezett a beváltás ideje. A háborúról a békére való átállás, a fegyverben álló 50 **legio** demobilizálása, a veteránok elbocsátása és **coloniákban** való letelepítése viszont időt vett igénybe, mint ahogyan Octavianus hatalma rendezésének előkészítése is. Mindenki számára örömet jelentett azonban a béke, és biztató jelet az élet normális visszarendeződéséhez az, hogy újra consulok álltak az állam élén (bár az egyik minden évben Octavianus, a másik meg az ő embere volt). Ezt erősítette az is, hogy Octavianus 29-ben visszatért Rómába, és a háború lezárásaként megünnepelte **triumphusát,** hogy újra **censust** tartottak (Kr. e. 28), és hogy megkezdődött az évtizedeken át elhanyagolt, romossá vált középületek és templomok ütemes helyreállítása. A proscriptiókat és a perusiai háborút azonban senki nem felejtette el, Marcus Antonius sorsára pedig arcátlan módon legyőzője maga emlékeztette Róma népét Actiumnál aratott győzelme ünnepeltetésével. Az állam erős emberét tehát respektálni kellett: 28-ban őt választották meg **princeps senatusszá** (a senatus első emberévé). Ezt követően azonban váratlanul Octavianus is tett egy jelentős gesztust a senatus és a római nép felé. Év vége táján kibocsátott edictumában semmisnek nyilvánította az összes olyan, triumvirként hozott rendelkezését, mely ellentétben állt a római törvényekkel. A következő év elején pedig megtette azt a lépést, amire nagyon sokan vártak, de amiben nem sokan hittek. Ünnepélyes keretek között lemondott a hatalomról, és visszaadta azt a senatusnak és a római népnek.

Önéletírásában, a *Res gestae divi Augusti* 34. fejezetében az eseményt ő maga a következőképp örökítette meg: „Hatodik és hetedik consulságom idején, miután a polgárháborúknak véget vetettem, a legfőbb hatalom közös egyetértéssel rám ruházott birtokában az állam ügyeinek intézését *(rem publicam)* a magam hatalmából *(ex mea potestate)* a senatus és a római nép kezébe tettem." (Borzsák István fordítása.)

Az idézet kulcsfogalma a *res publica* kifejezés, mely a latin nyelvből szinte az összes európai nyelvbe átkerült, és ma mindenütt az államnak az egyeduralommal szembeállított formáját jelenti. Mi a respublika helyett annak nyelvújítás kori magyarított megfelelőjét, a köztársaság szót használjuk, de ugyanabban a jelentésben, mint a többi modern nyelv. A rómaiak viszont nem azt értették alatta, amit mi, hanem annak mintegy fölöttes fogalmát: magát az *államot,* az *államügyeket,* a polgárokat érintő tó'zös *ügyeket,* a nyilvánosságra tartozó = nem privát ügyeket, mint ahogyan azt Borzsák István fenti fordítása is érzékelteti.

Milyen hatalmat adott vissza Octavianus? Nem a *consulatust,* mert azt bizonyíthatóan január 13. után is gyakorolta, hanem azt a rendkívüli felhatalmazást, amit még Kr. e. 43 novemberében triumvirként kapott, s amiről nem mondott le azt követően sem, hogy a triumvirátus Kr. e. 33. december 31-én megszűnt. Hadseregnek parancsolt, rendeleteivel felülírta a hatályban lévő törvényeket, háborút viselt, békét kötött, tárgyalt a parthus uralkodó követeivel, cliens királyokat nevezett ki, saját belátása szerint osztogatta el Egyiptom birtokainak egy részét, ő határozta meg az új tartomány különleges helyzetét, vagyis valóban a res publicát, az egész államot tartotta a hatalmában, ráadásul 33. december 31. után már úgy, hogy csak bitorolta a hatalmat. Tehát az uzurpált, korlátlan hatalomról mondott le, vállalva azt, hogy a későbbiekben már csak olyan tisztséget visel, melyet szabályszerűen ruháztak rá.

A korlátlan hatalomról való lemondása természetesen nem ment volna anélkül, hogy ne kapott volna intézményes garanciákat az államon belül elfoglalt különleges helye megtartására és személyes biztonságára. Ehhez mindenekelőtt a hadseregre volt változatlanul szüksége. (Hogy volt kiktől félnie, azt az ifjabbik Lepidusnak nem sokkal korábban leleplezett, ellene szőtt összeesküvése is mutatta.) A kérdést a senatusszal való egyezkedés eredményeként úgy oldották meg, hogy Octavianus a visszaadott hatalmat a senatustól újra megkapta, igaz, már nem teljesen korlátlan, ám teljesen legitim (törvényes) formában, impérium proconsulareként (helytartói hatalomként), tíz évre szóló megbízatással.

Hogy mekkora területre is terjed majd ki helytartói kompetenciája, a hatalomról való lemondását követő napokban, a senatusszal folyó tárgyalások során dőlt el. Ennek értelmében a Római Birodalom 22 provinciájából 12 Octavianus helytartói hatalma alá került, a maradék 10-et pedig a senatus ellenőrizte változatlanul tovább. Octavianus a határ menti tartományokat kapta, melyek szegények és romanizálatlanok voltak, s jó részükben még hadműveletek folytak. A senatusnak a régi, pacifikált, belső területeken fekvő, gazdagabb provinciák jutottak. Mindebből már az osztozkodás Augustus által érvényesített szempontjai is kiderülnek. A princepset nem a nagyvonalúság vezette, hanem az a szándék, hogy lehetőleg a teljes haderejét megtarthassa. A senatusi provinciák közül ugyanis csak *Africa proconsularisban* és Illyricumban állomásozott legio. így a polgárháború lezárását követően fegyverben hagyott 28 légióból 25 Augustus parancsnoksága alatt maradt. Az sem mellékes, hogy a 12 tartománya a birodalom területének nagyjából a kétharmadát jelentette, ráadásul ez a terület az elkövetkező időben zajló szakadatlan hódítások folytán jelentős mértékben tovább növekedett, és ennek folytán a provinciái száma is gyarapodott.

A KONSZOLIDÁCIÓ (KR. E. 27-17)

Augustus, hogy igazolja helytartói impériuma indokoltságát, már a következő évben Hispániába utazott, és ott háborúba kezdett, mely a vártnál sokkal nehezebbnek bizonyult. Távollétében ugyanakkor aktivizálódtak Rómában a senatusi arisztokrácia háttérbe szorított csoportjai, és egy sor olyan gond is hirtelen egyszerre jelentkezett, amely egyébként vissza-visszatérő, Róma nagyvárosi voltából fakadó, régóta megoldatlan probléma volt.

A senatus egyes tagjai nagyon komolyan be akarták tartatni Augustusszal is a törvényességet, ezért, amikor Augustus Hispániába való elutazását megelőzően - feltámasztva egy rég elfeledett szokást - **praefectus urbit,** helyettest nevezett ki Rómába távolléte idejére, hevesen támadták, s maga a kinevezett, Messala Corvinus is lemondott öt nap múlva, jelezve, hogy nem tartja megbízatását törvényesnek. Feszültségek támadtak Macedónia helytartójának, M. Primusnak hatáskörtúllépése miatt is - a senatus engedélye nélkül kezdett határ menti háborút -, ám ő arra hivatkozott, hogy az utasítást Augustus környezetéből kapta.

Augustus végül kénytelen volt otthagyni Hispániát. Kr. e. 23-ban, év elején egy összeesküvést is lelepleztek, melyben ellenfelei mellett Augustus néhány barátja is részt vett, így például A. Terentius Varró Murena, az év consulja volt a vezetője, Maecenas feleségének, Terentiának a bátyja. Ugyanebben az évben Rómában súlyos ellátási gondok voltak, és egy szörnyű járvány is támadt. Maga Augustus is súlyosan megbetegedett. Környezete és ő maga is már a halálával számolt.

Felépülését követően váratlan lépést tett: az Albai-hegyen rendezett *feriae Latináén* (Latin ünnepeken) ünnepélyesen lemondott a consulatusról. Cserébe a senatus kitüntetésként a néptribunusi hatalom kompetenciáit adományozta neki. Mivel azonban a consulatússzal sokkal több jogkört vesztett, mint amennyit a **tribunicia potestasszal** nyert, a senatus kárpótlásként a consuli jogkörök legfontosabbjait privilégium formájában megadta neki. Megkapta a senatus összehívásának a jogát, továbbá a **ius relationist,** azt a jogot, hogy senatusi ülésen előterjesztést tehessen (egyelőre ülésenként egyet-egyet, később majd ez ötre bővült, és távollétében írásban is megtehette), a **ius nominationist,** a megnevezés jogát, vagyis azt, hogy a hivatalban lévő consulok mellett a választások előtt nála is lehessen tisztségre jelentkezni, ő is megvizsgálhassa a jelentkezők alkalmasságát, s neki is joga legyen az alkalmasnak talált pályázókat megnevezni, és a **ius commendationist,** azt a jogot, hogy a választások során az általa támogatott pályázókat személyesen is a választók figyelmébe ajánlhassa.

A consulatusról Augustus nem szívesen mondott le. Hogy mégis megtette, abban a Murena-összeesküvés valószínűleg közvetlen szerepet játszott. Látványosan megváltozott ugyanis Kr. e. 23-at követően a consulok társadalmi összetétele. Míg 23-at megelőzően Augustus társai többnyire alacsonyabb származású emberek, **homo novusok** voltak, 23-at követően a legfőbb tisztségben a régi arisztokrácia tagjai dominálnak. A személyi változásokból tehát Augustus régi elittel szembeni politikájának megváltozását olvashatjuk ki. Az áldozat azonban, úgy tűnik, megérte, mert csökkentette a feszültségeket, és hozzájárult hatalma megszilárdulásához.

A 23. év Augustus számára még egy tragédiát is tartogatott. Meghalt a járványban a veje, az ifjú Marcellus. Emlékét ma Rómában a Marcellus Színház őrzi. A 22. évben újra súlyos ellátási gondok voltak. Egész évben tartottak a nélkülözők demonstrációi és éhséglázadásai. A járvány is változatlanul szedte áldozatait. Ilyen körülmények között a plebs körében mozgalom támadt, melynek során Augustusnak kétszer is felkínálták a dictaturát és a **praefectura morumot.** Nem tudjuk pontosan, kiktől származott az ötlet, az sem kizárt, hogy Augustus ellenfeleinek provokációjáról volt szó. A princeps a rendkívüli hatalmat határozottan elhárította. Vállalta viszont a **cura annonaet,** a város gabonaellátási gondjának megoldását. Ezt követően Keletre utazott. A gyászidő leteltével a megözvegyült leányát, Iuliát Agrippával házasította össze, hogy a leghasznosabb munkatársát, barátját s egyben bizalmasát szorosabban magához kösse.

Mire 19 őszén visszatért Rómába, alapvetően megváltozott a helyzete: dicsőséges hadjáratok voltak mögötte, a parthusokkal kötött, harmincévnyi hadiállapotot lezáró béke, s vele együtt a római hadijelvények visszaszerzése (Kr. e. 20), és volt már egy fiúunokája is. Tekintélyének növekedését mutatja, hogy azt, amit Kr. e. 23-ban nem sikerült elérnie, hogy tudniillik a kedvéért alakítsák át három férőhelyessé a consulatust, azt félig-meddig megkapta. A consuli hatalom jelvényeivel tüntették ki, a consulok között foglalhatott helyet, és véleményét velük együtt fejthette ki, igaz, nem ténylegesen megválasztott consulként, hanem élethossziglanra szóló kitüntetés birtokosaként. Kiderült, hogy a senatori arisztokráciának tett engedmény sem ásta alá uralmát, inkább jótékony hatásúnak bizonyult. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a régi elittel való kiegyezés neki is érdeke volt, mert nem igazán tudta nélkülözni annak igazgatási és katonai tapasztalatait, hiszen a római államnak nem volt bürokráciája. Fokozott hangsúlyt kapott ezért a senatus tekintélyének helyreállítása és a régi értékek megbecsülése. Az előbbi érdekében tett lépések egyik legfontosabbika a Kr. e. 18-ban végrehajtott nagyszabású **lectio senatus** volt.

Caesar és a triumvirek polgárháborúja során 1000-1200 körülire duzzadt a senatorok száma, s gyakran aktuálpolitikai érdekekből arra méltatlanok is bekerültek a testületbe. Most Augustus a restauráció jegyében az egykor Sulla által rögzített 600 főben szabta meg a senatus tagságát. A radikális tagszámcsökkentés elérése érdekében igen ügyes módszert alkalmazott, melylyel elérte, hogy az eltávolítottak haragja nem elsősorban ellene irányult: megnevezett harminc embert, majd ezek mindannyian megneveztek ötöt-ötöt, majd közülük sorsoltak, és ezt folytatták addig, amíg a létszám be nem telt. Ugyancsak a senatus tekintélyének növelését célzó fontos intézkedése volt később a senatori rend censusának 400 ezer sestertiusról 1 millió sestertiusra való növelése is (Cass. Dio, LIV, 13,1).

Konzervatív restaurációs törekvéseit egy sor régi papi testület és kultusz újraélesztése és erkölcsjavító törvényei fémjelezték. Az utóbbiak közé tartozott például a választási visszaélések visszaszorítására hozott törvénye *(lex lulia de ambitu),* a házassági törvénye *(lex lulia de maritandis ordinibus)* és a házasságtörésről szóló törvénye *(lex lulia de adulteriis).*

A csúcspontot azonban a ludi saeculares (százados játékok) köztársasági hagyományának feltámasztása jelentette Kr. e. 17-ben. Vergilius *Aeneise* már ezt megelőzően azt hirdette, hogy Augustusszal új aranykor köszöntött be. Most ez a nagy felhajtással megrendezett ünnepen a széles nyilvánosság előtt is hangsúlyt kapott.

HADSEREGREFORMJA ÉS HÁBORÚI

Az állandó római hadsereg megteremtése Augustus múlhatatlan érdeme volt. Az ő uralkodása alatt született meg a birodalom állandó flottája is, bár ez személy szerint nem az ő műve volt, hanem Agrippáé. De nemcsak ezzel alkotott maradandót, hanem közel három évszázadra a hadsereg struktúrájának kialakításával is (leírását lásd a *A római hadsereg* című fejezetben). Saját biztonsága érdekében erős testőrgárdát állított fel, a cohortes praetoriaet. Egy ilyen cohors már a köztársaságkori parancsnokokat is megillette, ő azonban a polgárháború időszakában kilencre emelte a számukat, és akkor is a közelében tartózkodtak, ha nem volt háború. A gyalogos praetorianusok mellé germánokból álló lovas testőrséget is szervezett - ezt később, a Varus-katasztrófa után feloszlatta. A cohortes urbanae felállításával, mely egyfajta városi rendőrség volt, jelentősen javította Róma városának közbiztonságát, a cohortes vigilum, a tűzoltóság pedig a várost sűrűn sújtó tűzvészekkel szemben bizonyult hatékony eszköznek. A hivatásos katonák szolgálati idejét és zsoldját rögzítették. Egy praetorianusé 16, egy légiós katonáé 20 év volt. A veteránok elbocsátásuk-

kor földbirtokot, néha pénzt kaptak. Ennek fedezetéül Augustus egy külön adót vezetett be a római polgárok számára, az ötszázalékos örökösödési adót, a befolyó összegek kezelésére pedig egy külön kincstárat állított fel, az **aerarium militarét.** Az **auxiliáris** (segéd-) alakulatokban szolgáló bennszülöttek szolgálati idejét, feltételeit és jutalmazását a kutatás újabban már inkább Claudius császárnak tulajdonítja. A parancsnoki posztokat lovagok és senatori rendűek töltötték be, akiknek a hadseregben való szolgálata a köztársaság korában kialakult gyakorlatnak megfelelően a **cursus honorum** (hivatali karrier) része volt. A legmagasabb parancsnoki posztok, a helytartóságok változatlanul civil feladatköröket is magukban foglaltak, a senatussal kötött megállapodás értelmében azonban a saját tartományaiba saját belátása szerint maga nevezte ki a helytartókat, és ezek titulusa **legátus Augusti pro praetore provinciáé** ... volt. (a részleteket lásd az *Igazgatástörténet* című fejezetben).

Augustus az **impérium proconsularét** korlátozott időre kapta (lásd alább, *Augustus hatalma).* Igaz, a senatus azt mindig meghosszabbította, a meghosszabbítás indokoltságát azonban Augustusnak mindig tényekkel kellett alátámasztania. Az imperátor tehát, ha azt akarta, hogy katonai hatalma folyamatos legyen, állandóan háborús helyzeteket kellett teremtenie, és bizonyítania kellett parancsnoki rátermettségét. Az állandó teljesítménykényszer szakadatlan háborúkhoz és hódításokhoz vezetett. Nem véletlen, hogy éppen Augustus korában gyarapodott a Római Birodalom területe a legnagyobb mértékben. Hogy az utókor mégis Traianust tartja a legnagyobb hódítónak, valószínűleg azzal áll összefüggésben, hogy Augustusnak többnyire a legátusai szerezték a győzelmeit. Tehetséges embereket a megfelelő helyre tenni, és hagyni őket kibontakozni ugyanakkor legalább akkora uralkodói érdem, mint személyes babérokat aratni, hogyha nem nagyobb.

AZ AUGUSTUS KORI KÜLSŐ HÁBORÚK ÉS HÓDÍTÁSOK

Octavianus háborúi

Kr. e. 33-35	Octavianus iapod hadjárata; Dalmatia és a Felső-Száva völgyének meghódítása (Sisciáig)
30	Octavianus meghódítja Egyiptomot

Augustus és legátusai által vívott háborúk

Kr. e. 26-24	Augustus hispániai hadjárata; a Pireneusi-félsziget kiterjedt nyugati és északnyugati része kerül római uralom alá
Kr. e. 22-19	Augustus Keleten van
20	Armeniai intervenció Tiberius vezetésével
15	Tiberius és Drusus meghódítja az alpesi tartományokat
12-9	Drusus germániai hadjáratai; Tiberius meghódítja Pannóniát
9	Marcus Vinicius büntető hadjárata a Maros völgyén át a dák királyság területére

Kr.e. 8-7	Drusus halála után Tiberius folytatja a germániai hadműveleteket
Kr. u. 4-6	Tiberius germánok elleni hadműveletei
9	Quinctilius Varus germániai hadjárata
10-12	Germániai hadműveletek Tiberius irányítása alatt

Nem Octavianus / Augustus főparancsnoki hatalma alatt vívott háborúk

Kr. e. 29-27	P. Licinius Crassus (a triumvir unokája) meghódítja a mai Dobrudzsa területét
21	L. Cornelius Balbus Africa proconsularis helytartója háborút visel a Garamantes törzse ellen

Mint látható, Kr. e. 32 és 27 között, amikor a triumvirek hatalma már megszűnt, Augustus *impérium proconsularéja* pedig még nem létezett, mások számára is nyílt még arra lehetőség, hogy önálló parancsnokként háborút viseljenek, kiterjedt területeket meghódítsanak, és triumphusra jogosultak legyenek. Ilyen volt az ifjabb Crassus, aki váratlan és gyors sikereivel mindenki számára meglepetést okozott. Kr. e. 27-et követően azonban, hiába volt a senatusnak tíz tartománya, olyan, ahol légiók is állomásoztak, s amelyeknek a helytartója - legalábbis formailag - Augustusszal azonos parancsnoki jogkögkörrel bírt, csak kettő maradt, Illyricum és Africa, Kr. e. 11 után pedig már csak egy, Africa. Az utóbbiban viszont csak határincidensekkel kellett számolni a nomádok támadásai miatt, további hódításoknak dél felé, a sivatag irányába nem volt értelme. Illyricum példája jól mutatja, hogy Augustus milyen gondosan igyekezett elzárni a lehetőséget a senatusi arisztokrácia tagjai elől az önálló hadviselésre. Amikor Illyricum határain 13-ban súlyossá vált a helyzet, vejét, Agrippát küldette ki oda a senatusszal, *impérium proconsularéval* felruházva. Miután azonban Agrippa küldetése közben meghalt, és a császári családon belül már csak az ifjabb generációhoz tartozó férfiak maradtak, akikre az Agrippáéhoz hasonló, majdhogynem társuralkodói hatalmat még nem lehetett rábízni, inkább visszavette a császári provinciák közé a tartományt, és legátusként kiküldte oda mostohafiát, Tiberiust, semhogy kívülállóknak engedje át az ottani parancsnokságot.

IGAZGATÁSI REFORMOK

Kr. e. 27-től kezdődően a birodalom igazgatása kettévált. A **res publica** hagyományos intézményei, a **népgyűlések,** a választott **magistratusok,** a **senatus** és a senatus ellenőrzése alá tartozó **tartományi igazgatás** mellett az új hatalmi tényező, a **princeps** irányítása alatt megkezdődött a császári igazgatás kiépülése. Jobb híján a nem egészen szerencsés modern kifejezéssel élve, ez utóbbinál két elv érvényesült:

1. a területi elv, 2. a szakirányú differenciálás. Területi elv szerint épült ki a tartományi igazgatás. Itt a régi, köztársasági gyakorlatot követték azzal a különbséggel, hogy a császári tartományok élére **legati Augusti pro praetore** kerültek, a pénzügyi igazgatásuk azonban külön **procuratorok** alá tartozott. A legátusok tulajdonképpen a császár helyettesei voltak a kijelölt területen belül. A senatusi provinciákban is felbukkannak procuratorok, ezek azonban itt nem a tartomány, hanem csak a császári birokok intézői, **procuratores patrimonii** voltak (a részleteket lásd az *Igazgatástörténet* című fejezetben). A területi elvre épülő igazgatásnak Itáliában is megjelentek a kezdeményei. Augustus 11 **regióra** osztotta Itáliát, és 14-re Róma városát. Róma városán belül az egyes régiók kisebb egységekre, **vicusokra** oszlottak, melyekből összesen 265 volt, élükön pedig **vicomagistri** álltak. Ezek azonban, bár több dolog is épült rájuk, például a vigilek cohorsonként 2-3 városi régiót ellenőriztek, nem váltak olyan mindenre kiterjedő adminisztratív egységekké, mint a provinciák.

Augustus hatalmának és befolyásának növekedéséhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy felvállalta olyan igazgatási feladatok megoldását is, amelyeknek Kr. e. 27-ig nem volt gazdája, vagy ha volt, azok a magistratusok, akiknek a feladat az illetékességükbe tartozott, a rendelkezésükre álló eszközök és jogkörök elégtelen volta miatt nem tudtak megbirkózni vele. Az előbbibe tartozott a Róma városi tűzoltóság, a **cohortes vigilum** megszervezése (függetlenül attól, hogy fokozatosan katonai alakulattá vált, a feladata igazgatási természetű volt), és a **cohortes urbanae** is, mely kezdetektől a hadsereg része volt, és amely rendfenntartó-rendőri feladatok mellett igazságszolgáltatási és igazgatási feladatokat is ellátott, mert az alakulat főnökének, a **praefectus urbinak** sokrétű, császárt helyettesítő feladatai voltak. Augustus egy sor **curatori** collegiumot is létrehozott. A **curatores aquarum** a vízvezetékek felügyelői voltak, a **curatores riparum et alvei Tiberis** a Tiberis partjának és gátjainak karbantartásáért és a folyómeder kotrásáért voltak felelősek, a **curatores operum locorumque publicorum** a közterületek és középületek fenntartásáért feleltek. Ezek új tisztségek voltak, de illeszkedtek a régi curatori rendszerbe. Nem tudjuk pontosan, hogy milyen mértékben álltak a princeps, illetve a senatus ellenőrzése alatt. Teljes császári felügyelet alá majd csak Claudius alatt kerültek.

Augustus egy sor **praefectusi** tisztséget is létrehozott, ilyen volt a **praefectus praetorio,** aki ugyan a testőrség parancsnoka volt, de egyúttal a császár helyettese is a fellebbviteli bíráskodásban, ennek megfelelően a praetorianusok sem csak testőri feladatokat láttak el. A **praefectus urbi** a princepset helyettesítette a városban távolléte idején, de már Augustus alatt folyamatossá vált a működése a pricepsnek a városban való jelenlétekor is. A **praefectus vigilum** a vigilek, a tűzoltók parancsnoka volt. Augustus hozta létre a **praefectus annonae** és a **praefectus frumenti dandi** tisztségét is. Mindkét poszt a **cura annonae,** az élelmiszer-ellátás keretében létesült, és mindkettő alatt külön apparátus működött, mondhatjuk tehát, hogy itt a szakigazgatási elv érvényesült. Az előbbinek az élelmiszer - elsősorban a gabona - beszerzése volt a feladata, az utóbbinak a jogosultak közötti szétosztása. Mindkét feladat hagyományosan **aedilisi** jogkör volt, az aedilisek azonban a milliós nagyváros

lakossága élelmezésének feladatával nem tudtak megbirkózni. Esetükben nagyon jól látszik, ami az elkövetkezőkben más igazgatási területeken is jellemző lesz, hogy a kiépülő császári apparátus a meglévő köztársasági intézménnyel konkurált.

Beavatkozott reformjai során Augustus a senatusi és a népgyűlési kompetenciákba is. Az előbbinek az utóbbi rovására növelte a hatáskörét. Átalakította a választási rendszert. Egy senatorokból és lovagokból álló, ún. **destinatiós** bizottságot állított fel, melynek feladata a jelöltek előválogatása lett. A bizottság már csak annyi jelöltet terjesztett a népgyűlés elé szavazásra, ahány betöltendő hely volt. Ezzel a népgyűlés választási joga egyszerű formális megerősítésre szűkült. A választások kimenetelét maga is befolyásolni tudta a *nominatio* és a *candidati* jelölésének jogával (lásd a fentebb, *A konszolidáció* cím alatt említett privilégiumait). Ezek révén ugyanakkor közvetett módon a *senatus* összetételére is befolyással bírt, hiszen a testületbe a volt tisztségviselők kerültek be. A senatus összetételét egyébként a *census* és a senatorok névjegyzékének összeállítása révén közvetlenül is befolyásolni tudta.

Jelentősen módosította az első princeps az adórendszert is. Az új provinciák adózásának meghatározásakor a Iulius Caesar által Galliában bevezetett gyakorlatot követte, vagyis a **földadót** (és ahol volt, a **fejadót** is) pénzben kellett megfizetni, és azt a helyi hatóságok (városi, törzsi vezetők) gyűjtötték be. Ez a gyakorlat kiküszöbölte az adóbérlet alkalmazását, így kevesebb volt a visszaélés, és mivel az adó összegét hosszabb távra rögzítették, előnyös volt az adózóknak is, mert a bevételeik növekedése nem vonta maga után a terhek növekedését. Augustus szerette volna Itáliában is újra bevezetni a földadót (a nagy hódítások idején törölték el), szándéka azonban a senatori nagybirtokosok heves ellenállásába ütközött. Az állandó hadsereg és az új intézmények működtetéséhez azonban mindenképpen szüksége volt új bevételekre, ezért más, közvetett adókat (összefoglaló nevük **vectigalia)** vezetett be. Ilyen volt a minden termék eladása után fizetendő **1 százalékos forgalmi adó** *(centesima rerum venalium),* mely, mint ahogyan nálunk is, beépült a termék árába. Az 1 százalék alól kivételt csak a rabszolgaeladás jelentett, amelynek a kulcsa magasabb, 4 százalék lett. Ugyancsak ilyen új adó volt az 5 **százalékos örökösödési adó** is, melyet a római polgárok fizettek. Az örökösödési adó és az 1 százalékos forgalmi adó egy külön kincstárba, az újonnan létrehozott **aerarium militaréba** folyt, és a veteránok elbocsátásakor felmerülő kiadások fedezéséhez képezett pénzalapot. A **4 százalékos rabszolga-eladási adó** a régi kincstárba, az **aerarium Saturniba** került, egy elkülönített alapba, és a tűzoltóság működtetését fedezte.

A principatussal bekövetkező hatalmi változások a pénzverést is érintették. Augustus magának szerezte meg az **arany- és ezüstpénzek verésének jogát** - a kereskedelemben az ezüst-**denariusnak** volt nagy jelentősége -, míg a bronz váltópénz, az **as** kibocsátásának joga megmaradt senatusi illetékességben.

Az új felségjogokat az érmék ábrázolásai és feliratai is tükrözik: az **aureusok** (aranypénzek) és **denariusok** előlapján többnyire a császár vagy a császári család portréi láthatók. A senatus illetékességét az asokon az S.C. = S(enatus) C(onsulto) 'a senatus határozatára' felirat jelzi. - Jó tudni: a **pénz** és az **érme** szavak bár ugyanannak a dolognak a megnevezései, a jelentésük különbözik egymástól, ugyanúgy, mint a német *Geld* és *Münze* vagy az angol *money* és *coin,* ezért a használatukkal vigyáznunk kell. A *pénz* (Geld, money) szót akkor használjuk, ha a fizetőeszközről beszélünk, egyébként a tárgy maga *érme.* Ha tehát történeti forrásként vagy régészeti leletként kezeljük, az érme szót használjuk (lásd például éremtan, Caracalla érméi, az érme előlapi körirata stb.). A magyar nyelv azonban, főleg a szóösszetételekben, nem mindig következetes (lásd például a pénzverdét - pedig ott érméket vernek).

HATALMA

JOGI ALAPOK

Augustus hatalma nem egyetlen méltóság betöltéséből fakadt, hanem régi köztársasági tisztségekből és köztársasági tisztségekről leválasztott teljes vagy részleges jogkörök sokaságából tevődött össze. Nem volt tehát köze a római történelemben korábban előforduló monarchikus hatalmakhoz, sem a **regnumhoz** (királysághoz), sem a dictaturához. Ez a hatalom nem volt egységes és osztatlan. Lehetett tudni, hogy a princeps mit melyik kompetenciájánál fogva tehet meg, annál is inkább, mert ő erre kifejezetten súlyt is helyezett. Ugyanakkor, mivel a felhatalmazásai hatalmi küzdelem során született kompromisszum eredményei voltak, az erőviszonyok későbbi módosulásának függvényében változott is az összetételük. Időnként gyarapodtak a jogkörei, de volt olyan tisztsége is, amelyről idővel le kellett mondania. Összes jogkörét tekintve hatalmi túlsúllyal, monarchikus **hatalommal** rendelkezett az államon belül, melynek minden időben két alappillére volt: az egyik Itáliában tette számára lehetővé a törvényes cselekvést, a másik a tartományokban. Az első Kr. e. 31-től 23-ig a *consulatus,* ezt követően pedig a *tribunicia potestas* volt, a második az *impérium proconsulare.*

Consulatus: Octavianus / Augustus évről évre újraválasztatta magát. Ezt a tisztséget elvileg nem lehetett volna folyamatosan betölteni, Marius és Caesar esete azonban már erre precedenst teremtett. Rosszul ítélte meg azonban Augustus a senatusi arisztokrácia tűrőképességét. Az utóbbinak nemcsak az volt a baja, hogy a princeps az egyik consuli helyet folyamatosan lefoglalta, hanem az is, hogy a másikat többnyire ismeretlen, a triumvirek alatt felemelkedett emberek töltötték be, miközben a régi családok sarjainak nem volt módja arra, hogy felmenőikhez hasonlóan, consulatusszal koronázzák meg pályafutásukat. Azzal, hogy Kr. e. 23-ban visz-

szalépett, a régi nobilitas tagjainak is gesztust tett. Ezt követően már csak kétszer volt cónsul, Kr. e. 5-ben és Kr. e. 2-ben, mindkét esetben azért, hogy unokáit a **toga virilis** felöltése (vagyis nagykorúvá válásuk) alkalmából kellő ünnepélyességgel vezethesse fel a fórumra. Kr. e. 19-ben ugyanakkor **ornamenta consulariával** (a consuli hatalom díszeivel) ruházták fel élethossziglanra szóló kitüntetésként (lásd fentebb, *A konszolidáció* cím alatt). Ezt az önéletírásából tudjuk, ahol azonban szándékosan homályosan fogalmaz. Kérdés, hogy a kitüntetés csupán a consuli hatalom jelvényeit jelentette-e, hatalom nélkül, vagy tényleges hatalmat, **impérium consularét.** Nehéz megítélni, mert egy sor consuli jogkört Kr. e. 23-tól önálló privilégiumként már birtokolt *(nominatio, relatio,* a senatus összehívásának joga). Egy dologban azonban tetten érhető, hogy 19-ben tényleges consuli hatalmat is kapott: a *praefectus urbi* (helyettes) kinevezésében, mert az kifejezetten consuli jogkör volt. A praefectus urbi kinevezésének szokását egyébként ő maga támasztott fel a régmúltból Kr. e. 26-ban. Augustus 19-ben kapott *impérium consularé)ával* tehát *de fado* három férőhelyessé vált a consulatus, bár továbbra is csak két consult választottak évente.

Tribunicia potestas (néptribunusi hatáskör): nem volt azonos a **tribunatus plebisszel,** a néptribunusi tisztséggel, bár abból származott. Az utóbbi választott, továbbá **annuus** (éves) tisztség volt, és csak plebeius tölthette be. Augustus örökbefogadása következtében viszont **patrícius** lett, és azokot a jogokat, amelyek egyébként a népribunusok jogkörei voltak, élethossziglanra szóló kitüntetésként kapta, bár ő évről évre számolta a tribunusi felhatalmazásait. Nem is egyszerre kapta meg az összes jogkört. Kr. e. 36-ban, a szicíliai győzelmeiért tartott *ovatiója* (kisebb diadalmenete) alkalmából tüntették ki a **sacrosanctitasszal.** Ezt követően a **ius auxiliit** (segítségnyújtás jogát) nyerte el. Kr. e. 23-ban végül, a consulatustól való visszalépését követően a teljes jogkörből még hiányzó elemeket is megkapta. A *tribunicia potestasá*hoz a mintát Caesar hasonló kitüntetése szolgáltatta. Augustus nagy jelentőséget tulajdonított ennek a felhatalmazásának, mert a néppel való szoros kapcsolatát demonstrálta.

Impérium proconsulare: nem *procónsul* volt, mert annak a megbízatása egy évre szólt, egyetlenegy tartományba. A mintát Augustus e jogköréhez Pompeiusnak a kalózok elleni, majd a Mithridatés elleni széles, több tartományra kiterjedő és több évre szóló felhatalmazása jelentette, és előzménye volt bizonyos mértékig Caesar, Pompeius és Crassus több évre szóló proconsuli megbízatása is. Ez a jogköre tette Augustus számára lehetővé, hogy legálisan rendelkezzék a hadsereg felett, mely a saját hatalma hosszú távú biztosításához elengedhetetlen volt. Kr. e. 27-ben 10 évre kapta felhatalmazását, majd 5-5 és 10-10 évenként meghosszabbították (Kr. e. 18-ban és Kr. e. 13-ban, Kr. e. 8-ban, Kr. u. 3-ban és 13-ban). Haditettekkel és háborús helyzetekkel mindig igazolnia kellett a felhatalmazása megújításának indokoltságát, mint már említettük, ez magyarázza a szakadatlan hódításokat.

Princeps: Augustus töltötte be a **princeps senatus** méltóságát. Ez azonban csak egy megtisztelő méltóság volt, nem volt külön jogköre. A princeps senatust a senatorok választották maguk közül. Az ő neve került a senatus névjegyzékének élére, és elsőként ő mondott véleményt a testület ülésein. O volt tehát a legmagasabb ran-

gú és legtekintélyesebb senator. A princeps szót azonban nemcsak ebben a konkrét jelentésben használták a rómaiak. A *principes* az állam legkiválóbbjait, az állam első embereit is jelentették, azokat, akik tetteikkel kivívott kiemelkedő tekintéllyel, auctoritasszal rendelkeztek. Augustus esetében is inkább ebben az értelemben használták a szót.

Páter patriae (a 'haza atyja'): Kr. e. 2-ben tüntették ki vele Augustust. Ugyancsak megtisztelő cím volt, hatáskör vele sem járt. Előzményét Cicero és Caesar hasonló *(parens patriae)* kitüntetése jelentette.

Tisztségei vagy tisztség jellegű felhatalmazásai mellett Augustus pályája során, mint láttuk, számos privilégiummal is rendelkezett, melyek egy része valamilyen régi tisztség részkompetenciája (pl. *nominatio, relatio),* más része inkább külsőség, rendkívüli megtiszteltetés volt.

Papi méltóságai: már Caesar alatt beválasztották a pontifexek collegiumába, és már triumvirként számos papi testület tagja lett, ami Iulius Caesarig egyáltalán nem volt szokás a köztársaság történetében *(augur, quindecemvir sacris faciundis, septemvir epulonum, jetialis, fráter arvális, sodalis Titii).* Kr. e. 12-ben ő nyerte el a Lepidus halálával megüresedő pontifex maximusi méltóságot is, s ezzel a római vallás fejévé vált. Saját személye és az isteni szféra különleges kapcsolatát azonban nemcsak a papi tisztei, hanem saját neve is hirdette a világ számára. Divi filiusnak, az isteni (Caesar) fiának nevezte magát, Augustus (Fenséges) cognomenje az istenek díszítő jelzője volt (vö. Fortuna Augusta, Nemesis Augusta, Mercurius Augustus stb.). Házát Apollo palatinusi temploma mellé építtette fel, a két babérfa az ajtófélfa mellett Apollo szent növénye volt, mely házát így mintegy az isten lakóhelyével egyesítette. Magát a pompás Apollo-templomot is ő építtette, és az új korszakot megjósló isten egész életében kitüntetett szerepet játszott.

Augustus - bár halmozta a funkciókat - kategorikusan elzárkózott a teljhatalommal járó, rendkívüli tisztségektől, a dictaturától és a praefectura morumtól. Caesar sorsa óvatosságra intette. Hosszú távra akart belső békét és kiegyensúlyozott állapotokat teremteni, ezért nem nélkülözhette a régi nobilitast a birodalom kormányzásában, így tekintettel kellett lennie annak erős republikánus érzületére is. A felhatalmazásai között ugyanakkor - papi méltóságait leszámítva - csak egy valódi köztársasági magistratus található, a *consulatus,* és azt sem végig, egész pályája folyamán töltötte be. A meghatározóak a köztársasági tisztségekből eredő, de már az ilyen tisztségekről leválasztott, önállósodott kompetenciák voltak: az *impérium proconsulare,* a *tribunicia potestas,* az *impérium consulare,* a *ius nominationis, ius relationis* stb. Ezek újszerűek voltak, de többségük már nem volt precedens nélküli a késői köztársaság történetében. Egyedül az *impérium consulare* tűnik előzmény nélkülinek, valószínűleg ezzel állt összefüggésben, hogy, hacsak mással helyettesíteni tudta - például törvények előterjesztésénél a *tribunicia potestasszal* -, kerülte is Augustus ennek használatát. Felhatalmazásai közös sajátossága volt, hogy - mivel ezek már nem rendes magistratusok voltak - nem is vonatkoztak rájuk a magistratusok viselésének alapelvei és szabályai. Nem kellett betöltésüknél az egyéves időtartamot figyelembe venni, sem a kollegialitást, sem a tisztségek halmozásának tilalmát. Közös volt az is

valamennyiben, hogy a senatus és a római nép hatalmazta fel velük Augustust, vagyis a szuverenitás letéteményese - ugyanúgy, mint a római állam polgárháborúkat megelőző időszakában - Kr. e. 27 után újra a senatus populusque Romanus lett. Az új rendszer kialakításánál tehát nem arról volt szó, hogy köztársasági formákkal leplezzék a monarchiát - a kortársak közül mindenki tisztában volt Augustusnak az államon belüli kiemelkedő helyzetével -, hanem arról, hogy beillesszék az új hatalmi tényezőt a régi törvényes keretek közé, és azon belül szabályozzák hatalmát. Ebben az értelemben tehát ténylegesen megtörtént a restitutio rei publicae, az állam helyreállítása, nem csupán az augustusi propaganda hazudta szemérmetlenül azt. Ugyanakkor az új, túlsúlyos elem, a princeps és hatalmi eszközeinek megjelenése módosította is a *res publicát,* a megelőző évszázad során már kialakult repedések mentén erősen szétfeszítette annak kereteit. Akik a változást hangsúlyozták, principatusnak nevezték az állam *(res publica)* módosult, új formáját, ahol a hatalom szükségből, a pártviszályokat és a polgárháborút elkerülendő, az első ember kezében összpontosul; akik a régi időket vágyták vissza, azok azt úgy emlegették, mint a res publica libera, a *szabad állam* időszakát. Ez utóbbit értjük mi a Római Köztársaság időszakán.

SZAKRÁLIS ALAPOK: AUGUSTUS KULTUSZA

Míg a római polgárok felé Augustus jogköreinek tisztségjellegét hangsúlyozta, és azt, hogy ezeket érdemei alapján a senatus, valamint a római nép ruházta rá, személye bármennyire is közel került az isteni szférához, legfeljebb az istenek kiválasztottja lehetett, de nem isten. Az impérium Romanum más részein azonban hagyománya volt az uralkodó isteni hatalmának, s ő ezt a hagyományt hagyta is érvényesülni. Asia provinciában és Bithyniában született meg a császárkultusz, ahol az ottani tartományi gyűlések kérésére Augustus engedélyezte, hogy Róma istennő és saját személye részére külön templomot építsenek. A *templum Romae et Augusti* megépítésével egyidejűleg Pergamonban az istennő és Augustus tiszteletére ötévenként játékokat is alapítottak, a *Rhomaia Sebastát. A* pergamoni és a bithyniai mintára Keleten másutt is hasonló kultuszt alapítottak a tartományi gyűlések (Creta, Ciprus, Galatia, Macedónia). Augustus ugyanakkor - nehogy a római közvéleményt túlságosan provokálja - egy dologhoz ragaszkodott: csak *Róma istennő* kultuszának keretén belül engedélyezte saját vallásos tiszteletét, önállóan nem. (A cliens államokban viszont Dea Róma kultuszától függetlenül, önállóan is, merthogy ezek belső autonómiával rendelkeztek, és azt tettek, amit akartak, abba a birodalom nem szólhatott bele.) Később Róma és Augustus kultuszát nyugaton is bevezették: Kr. e. 12-ben mostohafia, Drusus Lugdunumban, az akkor szervezett tartományi gyűlés székhelyén a három Gallia számára közös oltárt szentelt fel, az *ara Romae et Augustit. A* jelek arra mutatnak, hogy ilyen oltárok más nyugati tartományokban is létesültek, kevés azonban a reá vonatkozó forrásunk. Augustus kultusza tehát a tartományokban szorosan a tartományi gyűlések intézményéhez kapcsolódott, vagyis a városok közös feladata lett. Rómában és Itáliában is voltak a nép körében spontán kezdemé-

nyezések Augustus kultuszának megteremtésére, itt azonban a princeps ellenállt. Csak a saját védőszellemeinek, a genius Augustínak és a numen Augustinak a kultuszát engedélyezte. E kultuszok ápolói a társadalom alsóbb köreiből választott Augustalisok lettek.

A CSÁSZÁRI VAGYON ÉS A PRINCEPS PATRÓNUSI SZEREPE

Augustus hatalmának természetesen nemcsak jogi alapjai voltak. A polgárháború és vagyonelkobzások folytán a senatorok közül messze neki volt a legnagyobb vagyona. Számos állami kiadást a magánvagyonától fedezett. Nemcsak a gazdagsága emelte őt ki azonban a senatorok közül, hanem széles társadalmi befolyása is. Iulius Caesartól óriási *clientelai* is örökölt, melynek nem kis szerepe volt abban, hogy megnyerte a polgárháborút. Első perctől kezdve ugyanakkor arra is törekedett, hogy *clienteláját* kiszélesítse. A *plebs urbana* (Róma városi köznép) patronusaként lépett fel. Amikor Antonius miatt nem jutott hozzá Caesar vagyonához, saját apai örökségéből fizette ki a polgárok részére a Caesar által örökül hagyott, fejenként 300 sestertiusnyi összeget. Élete során hét alkalommal tartott Rómában congiariumot (élelmiszerosztást), ebből hat az actiumi csatát követő időre esett. Principatusa alatt szokássá vált, hogy a színházban, amphitheatrumban a nézők közé tombolaérméket szórtak, s azokat pénzre vagy használati cikkekre lehetett beváltani. Előadások közben számos esetben élelmet szolgáltak fel a nézőknek. Ingyenessé tette a közfürdők használatát és a borotválkozást. Felvállalta és újraszabályozta a Róma városi plebs élelmiszer-ellátásának, a frumentatiónak is a gondját. Külön fogadónapot tartott, amikor személyesen lehetett őt felkeresni.

DINASZTIKUS POLITIKÁJA

Augustus úgy vélte, hogy a rendszer, amelyet létrehozott, megoldja az állam bajait, és a személyétől függetlenül is működőképes. Ezért már kezdettől fogva arra törekedett, hogy legyen mellette egy olyan munkatárs, aki képes tőle a feladatokat átvenni. M. Vipsanius Agrippa végigküzdötte vele a polgárháborút, a naulochosi (Kr. e. 36) és az actiumi csatában aratott döntő győzelmeit is neki köszönhette. Agrippa azonban, bármilyen magas méltóságba is emelkedett, alacsony származású volt. Ez magát Octavianust személy szerint nem zavarta - befogadta a családjába, Marcellát, Octavia lányát adva hozzá feleségül -, a nobilis politikusok erős ellenérzéseivel azonban számolnia kellett. Mivel neki nem volt fia, csak egy leánya, Iulia, közvetlen rokonai körében kereste a megoldást. Kiszemeltje Marcellus volt, Octavia fia, akit már 17 évesen összeházasított az akkor még csak 14 esztendős Iuliával. Marcellus azonban Kr. e. 23-ban, a nagy járványban meghalt. Ekkor Augustus Iuliát Agrippával házasította össze, majd a frigyükből született fiú utódokat, Caiust és Luciust Kr. e. 17-ben adoptálta. Mivel Agrippa halálakor a fiúk még gyerekek voltak, Tiberius került előtérbe, Augustus idősebbik mostohafia. Tiberiust rábeszélték, hogy váljon el fele-

ségétől, és vegye el Iuliát. Ez a házasság azonban nem sikerült, s Tiberius apósa tiltakozása ellenére Rhodosra vonult vissza, amiből aztán Augustus és fiai haragja miatt nyolcévnyi kényszerű száműzetés lett. Az időközben felnövekedő ifjú Caesarok Augustus befolyására számos kitüntetésben részesültek, többek között ötéves korkedvezménnyel kezdhették meg karrierjüket. Augustus őket szánta utódául, Kr. u. 2-ben és 4-ben azonban tragikus körülmények között mindketten elhaláloztak. Ekkor már kisebbik mostohafia, Drusus sem élt, legfiatalabb unokájával, Agrippa Postumusszal pedig súlyos konfliktusai voltak. Drusus fia, Germanicus (a princeps unokájának, Agrippinának a férje) ígéretes tehetség volt, de még túl fiatal, így nem maradt a családon belül csak egyetlen számba jöhető jelölt, Tiberius. Kr. u. 4-ben Augustus őt fogadta örökbe. Előzetesen azonban arra késztette, hogy maga is fogadja örökbe unokaöccsét, Germanicust.

Az örökbefogadásban a római felfogás szerint semmi rendkívüli nem volt. Ha nem született fiú utód, ennek eszközével mentették meg magukat a kihalástól a *nobilis* (előkelő, nemes) nemzetségek. A név és a vagyon, a clientela és a befolyás így tovább hagyományozódott, a tisztségek azonban nem voltak örökölhetőek, mint láttuk, még Augustus esetében sem. Ezért, hogy Tiberius kiemelkedő helyzetét és törvényes cselekvési lehetőségét a hatalomátvétel idejére biztosítsa, Augustus a senatusszal a saját hatalmának mintájára *impérium proconsularéval* és *tribunicia potes*tosszal ruháztatta fel. Tiberius felhatalmazására közvetlenül az örökbefogadást követően került sor, ugyanúgy tíz évre szólt, mint örökbe fogadó apjáé, és amikor Kr. e. 13-ban lejárt, apjáéhoz hasonlóan az övét is meghosszabbították.

Augustus famíliája a Lívia Drusillával kötött házassága és Livia előző, Ti. Claudius Néróval való frigyéből származó fiai folytán két ősi nemzetségből egyesült, a Iuliusokéból és a Claudiusokéból, ezért nevezzük az Augustus által alapított császári házat Iulius-Claudius-dinasztiának.

A két gensen belüli szövevényes rokoni kapcsolatok megértéséhez egy kis útbaigazítás:

Augustus lányának, Iuliának az Agrippával kötött házasságából öt gyereke született, három fiú: Caius, Lucius és Agrippa Postumus (ő nem sokkal apja halála után), és két leány: Iulia és Agrippina. Augustus mindhárom fiút örökbe fogadta. A két idősebb még Augustus életében meghalt, de a legkisebb, a kitagadott és száműzött Agrippa sem élte túl sokkal nagyapját, mert rejtélyes körülmények között meggyilkolták. Az idősebb leányt, Iuliát Kr. u. 2-ben anyjával együtt házasságtörésért elítélték és száműzték. A kisebbik, Agrippina Germanicus felesége lett (ő, mint láttuk, Livia unokája volt). Germanicus és Agrippina kilenc gyerekéből hat élte meg a felnőttkort, Caius (Caligula) császár lett, őt lásd lentebb.

Augustus édesnővérét, Octavia Minort és utódait is politikai céljaira hasz-

nálta fel. Octaviának az első, elhunyt férjétől már volt két gyereke, Marcella és Marcellus, amikor fivére triumvirtársához, Marcus Antoniushoz adta feleségül. A rövid ideig tartó házasságból két leány született: Antónia Maior és Antónia Minor. Octavia ezenkívül magához vette Antonius és Kleopátra összes elárvult, kiskorú gyermekét, és őket is felnevelte (Caesariont és Iantyllust, a két legidősebb fiút szüleik a háború során sebtében nagykorúsították; ez lett a vesztük). Marcella először Agrippa, majd a néhai triumvir fia, Iullus Antonius felesége lett. Marcellus, mint már szó volt róla, Augustus lányát vette el, de nagyon fiatalon meghalt. Az idősebbik Antóniát L. Domitius Ahenobarbusszal házasították össze - unokájuk, Nero császár lett. Az ifjabbikat, Antónia Minort Livia kisebbik fia, Drusus vette feleségül. Idősebb fiuk, Germanicus Agrippinának lett a férje (lásd az előző bekezdést), lányuk, Claudia Livia Iulia (= Livilla) pedig Tiberius édesfiának, ifjabbik Drususnak a felesége. Ifjabbik fiuk, Claudius császár lett.

ÉRTÉKELÉSE

Augustust a történelem legnagyobb államszervezői között tartjuk számon. Az általa kialakított politikai-adminisztratív keretek közel három évszázadon át meghatározóak voltak. A senatusnak az itáliai municipális arisztokrácia soraiból való kiegészítése jelentősen átalakította a birodalmi elitet, és ez szemléletváltást eredményezett a birodalmi politikában is. Megszűnt a politika Rómaváros-centrikus szemlélete. A tartományok megkülönböztetett gondoskodásban részesültek: az adóztatással kapcsolatos túlkapásokat visszaszorították, az adó méltányosabb lett, az igazságszolgáltatásban a fellebbezés lehetőségének bevezetésével jelentősen nőtt a jogbiztonság, a tartományok széles körű kolonizációja és a tartománylakók számára minden addiginál nagyobb mértékű polgárjog-adományozás szemléletváltást eredményezett a tartománypolitikában is, és pozitív változást a privilegizált Itália és a kizsákmányolt tartományok viszonyában. Megkezdődött a provinciák birodalomba való integrálódása, vagyis a Római Birodalom rálépett arra az útra, mely 212-ben a *Constitutio Antoninianához,* a római polgárjognak a szabad tartománylakókra való kiterjesztéséhez vezetett.

FOGALMAK

aedilis
aerarium militare
aerarium Saturni
annuus
arany- és ezüstpénz verésének joga
as
auctoritas
Augustalis
Augustus
aureus
auxilia, auxiliaris

census
cognomen
cohortes praetoriae
cohortes urbanae
cohortes vigilum
colonia
congiarium
consul, consulatus
cura annonae
curatores aquarum
curatores operum locorumque publicorum
curatores riparum et alvei Tiberis
cursus honorum
császárkultusz
denarius
destinatio
dictatura
divi filius
1 százalékos forgalmi adó
érem
fejadó / tributum capitis
földadó / tributum soli
frumentatio
genius Augusti
homo novus
imperium consulare
imperium proconsulare
imperium Romanum
ius auxilii
ius commendationis, commendatio
ius nominationis, nominatio
ius relationis, relatio
lectio senatus
legátus Augusti pro praetore
legio
legitim
ludi saeculares
magistratus
monarchikus hatalom
4 százalékos rabszolgaeladási adó
népgyűlések
numen Augusti
ornamenta consularia
5 százalékos örökösödési adó
páter patriae
patrícius
patrónus
pénz
pontifex maximus
praefectura morum
praefectus
praefectus annonae
praefectus frumenti dandi
praefectus praetorio
praefectus urbi
praefectus vigilum
princeps
princeps senatus
principatus
procurator
procurator patrimonii
regio
regnum
res publica
res publica libera
restitutio rei publicae
sacrosanctitas, sacrosanctus
senatus
senatus populusque Romanus = SPQR
tartományi igazgatás, lásd provincia
toga virilis
tribunus plebis
tribunicia potestas
triumphus
triumvir (t. sz. tresviri)
vicomagistri
vicus
vectigalia

• KRONOLÓGIA

31-23 Octavianus / Augustus minden évben consul
31-30 Az Egyiptom elleni háború
31 Actiumi csata: Octavianus flottája legyőzi a ptolemaiosi flottát
aug. 31. Csata Alexandria falai előtt; Antonius vereséget szenved, és öngyilkos lesz
30 M. Aemilius Lepidus (a félreállított triumvir fia) összeesküvése Rómában Octavianus ellen; Lepidust kivégzik, apját, a *pontifex maximust* a *sacrosanctitas* védi

30-29 első fele	Octavianus a keleti ügyeket rendezi
29	A Ianus-templom bezárása
	Octavianus a nyár folyamán visszatér Rómába, és háromszoros triumphust tart: egyet a dalmaták legyőzéséért, egyet az Actiumnál aratott győzelméért és egyet Egyiptom meghódításáért; felszenteli Divus Iulius, az istenné avatott Iulius Caesar templomát
28	Octavianus és Agrippa consuli hatalmuknál fogva negyven év után újra censust tartanak
	A senatus névjegyzékének felülvizsgálása
	82 templomot állítanak helyre
	Octavianus edictumot bocsát ki, melyben a triumviri megbízatása alatt hozott rendelkezései közül azokat, amelyek a római törvényekkel ellentmondásban állnak, hatályon kívül helyezi
27. jan. 13.	Octavianus visszaadja az államügyek intézését (Ves *publica)* a senatusnak = *Restitutio rei publicae*
jan. 15. v. 16.	A provinciák elosztása a senatus és Augustus között; Augustus a saját provinciáiba 10 évre szóló *impérium proconsularét* kap
jan. 16.	Octavianust az *Augustus* névvel tüntetik ki; neve hivatalosan *Imperator Caesar divi filius Augustus* lesz; kitüntetik továbbá két babérfával (melyekkel háza ajtófélfáját díszítheti) és egy aranypajzzsal, a *clupeus virtutisszeí*
26-24	Augustus Hispániában háborúzik
25	Marcellus visszatér Hispániából, és feleségül veszi Augustus lányát, Iuliát
24	Ellátási gondok Rómában; Augustus Hispániából való visszatérése
23	Járvány, ingerült hangulat Rómában
	M. Primus pere
	A Murena-féle összeesküvés Augustus ellen
	Augustus súlyos betegsége; pecsétgyűrűjét Agrippára bízza
	Augustus ünnepélyesen lemond a consulatusról
	A senatus Augustusnak kitüntetésképp megszavazza a teljes *tribunicia potestast;* megkapja a senatus összehívásának jogát, továbbá azt, hogy a senatusban ülésenként egy-egy előterjesztést tehessen
	Imperium proconsulare maiust kap (= a senatusi provinciák helytartóinak is adhat utasítást [?])
	Agrippa keleti küldetése
	Marcellus halála
22	Élelmezési gondok, éhséglázadások, járvány Rómában

22	Augustus a felkínált *dictaturái* és a *praefectura morumot* visszautasítja
22-19 ősze	Augustus Keleten van
20	A parthusok visszaadják a római hadijelvényeket
19	Augustust *impérium consularéval* tüntetik ki
18	*Lectio senatus:* a senatus tagságát 600 főre csökkentik *Leges Iuliae*
17	Augustus örökbe fogadja két fiúunokáját, nevük Caius és Lucius Caesar lesz *Ludi saeculares*
12-9	Pannónia meghódítása
12	M. Aemilius Lepidus, egykori triumvir halála; Augustus *pontifex maximus* lesz
9	Az *Ara pacis* (Békeoltár) felszentelése
8	Naptárreform: a sextilis hónapot *Augusti*wsnak nevezik át
2	Augustust a *páter patriae* (haza atyja) megtisztelő névvel tüntetik ki (feliratokon és érméken a rövidítése PP) Iulia pere: őt és azonos nevű lányát elítélik és száműzik; elítélik Iulia barátait is: halálra ítélik Iullus Antoniust (a triumvir fiát), Sempronius Gracchust száműzik (Séneca, id. Plinius és Cassius Dio szerint Iuliát Augustus elleni összeesküvés miatt ítélték el) A *Forum Augusti* felszentelése
Kr. u. 2	Lucius Caesar halála
4	Caius Caesar halála; Tiberius örökbefogadása Tiberius örökbe fogadja unokaöccsét, Germanicust Tiberiust *impérium proconsularéval* és *tribunicia potestasszal* ruházzák fel
6-9	Pannon-dalmata lázadás
9	Varus-katasztrófa: a germánok tőrbe csalják és megsemmisítik Quinctilius Varus három légióját
13	A senatus meghosszabbítja Augustus és Tiberius *impérium proconsularé)át*
14. aug. 19.	Augustus halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSKIADVÁNYOK A RÓMAI CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETÉHEZ

Vegyes válogatások

Berciu, D. (red.): *Fontes ad históriám Dacoromaniae pertinentes.* Bucuresti, 1964.

Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény.* (Osiris Tankönyvek). Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Borzsák István (szerk): *Római történeti chrestomathia.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1963.

Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb... A görög és római történelem forrásai.* Budapest, Corvina, 1998.

Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. I-II. Összeáll., magy. jegyz. Havas László - Óbis Hajnalka - Szűcs Gábor- Újlaky István. (Agatha, 4.) Debrecen, 1998.

Tar Ibolya (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz.* Szeged, 1998.

Dokumentumok

Abbott, F. F. - Johnson, A. Ch.: *The Municipal Administration in the Roman Empire.* Princeton, 1926.

Charlesworth, M. P. (ed.): *Documents, Illustrating the Reign of Claudius and Nero.* Cambridge [Eng.], 1939.

Ehrenberg, V. - Jones, A. H. M. (eds.): *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius.* Oxford, 1949,1955^{2}.

McCrum, M. - WoodHead, A. G.: *Select Documents of the Principates of the Flavian Emperors including the Year of the Revolution A. D. 68-96.* London, 1961.

Smallwood, E. M. (ed.): *Documents, Illustrating the Principate ofNerva, Trajan and Hadrian.* London, 1966.

Feliratok

Barkóczi, L. - Mócsy, A. et al. (Hrsg.): *Die Römischen Inschriften Ungarns.* Budapest, 1972-. (Rövidítése: RIU)

Criniti, N.: *La tabula alimentaria di Veleia. Introduzione storica, edizione critica, traduzione, indici onomastici e toponimici, bibliográfia Veleiate.* Parma, 1991.

Dessau, H. (ed.): *Inscriptiones Latinae Selectae.* 1-3. Berlin, 1892. Újabb kiadása: Roma, 1954-1955^{2}. (Rövidítése: Dessau, *ILS.)*

Mommsen, Th. et al.: *Corpus Inscriptionum Latinarum.* I-XVI. Berlin, 1863-. (Rövidítése: *CIL.)*

Roxan, M. M. (ed.): *Roman Military Diplomas 1954-1977.* London, 1978.

Roxan, M. M. (ed.): *Roman Military Diplomas 1978-1984.* London, 1985.

Speidel, M. P.: *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Eauites singulares Augusti.* (Bonner Jahrbücher Beihefte, 50.) Köln - Bonn, 1994.

Vidman, L.: *Pasi Ostienses.* Praha, 1982^{2}.

Érmék

Mattingly, H. - Carson, R. A. G. (eds.): Coins *of the Roman Empire in the British Museum.* I-VI. London, 1923-1962. (Rövidítése: *BMC.)*

Mattingly, H. - Sydenham, E. A. - Sutherland, C. H. V. (eds): *The Roman Imperial Coinage.* I-VIII. London, 1923-1981. (Rövidítése: *RIC.)*

Jogi források

Bruns. C. G.: *Fontes iuris Romani antiqui.* Post curas Th. Mommseni ed 5 et 6 adhibitas, 7 ed. O. Gradenwitz, Tübingen, 1909-1912. ND. 1958.

Codex Theodosianus. Ed. Th. Mommsen. ND. Berlin, 1954.

Corpus iuris civilis. 3 Bde. Ed. P. Krüger - Th. Mommsen - R. Schoell - W. Kroll. Berlin, 1877-1892. ND 1954.

Corpus Iuris Civilis. Text und Übersetzung. Bd. I. *Institutionen.* Übers, v. O. Behrends - R. Knüttel - B. Kupisch - H. H. Seiler. Heidelberg, 1997.

Corpus Iuris Civilis. Text und Übersetzung. Bd. II. *Digesten 1-10.* Übers, und hrsg. v. O. Behrends - R. Knüttel - B. Kupisch - H. H. Seiler. Heidelberg, 1995.

Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium in integrum fere restitutum e Latinis Graecisque fragmentis. Ed. M. Giaccherò. I. *Edictum.* II. *Imagines.* Genova, Istituto di Storia Antica e Scienze Ausiliarie, 1974.

Fontes iuris Romani anteiustiniani. Ed. S. Riccobono - J. Baviera - C. Ferrini et al. 3 Bde. Firenze, 1940-1943,1972[2]. (Rövidítése: FIRA)

Fragmenta Vaticana. Mosaicarum et Romanarum legum collatio. Ree. Th. Mommsen. Berlin, 1890.

Lauffer, S.: *Diokletians Preisedikt.* (Texte und Kommentare, 5.) Berlin, 1971.

Nardi, E.: *Le istituzioni giuridichi romane. Gaio e Giustiniano.* Milano, 1991.

Ókori szerzők magyar fordításainak kiadásai

Ammianus Marcellinus: *Róma története.* Ford. Szepesy Gyula. Jegyz., utósz. Adamik Tamás Budapest, 1993.

Appianos: *A római polgárháborúk. Görögül és magyarul. 1-2.* Ford., jegyz., bev. Hahn István. (Görög és latin írók 12-13.) Budapest, 1967.

Censorinus: *A születésnap.* Ford., kísérő tan., komm. Forisek Péter. Gödöllő - Máriabesnyő, 2005.

Császárok története (Historia Augusta). Bev. Havas László. Ford., eli., szerk. Burai Erzsébet, Havas László, Szűcs Gábor, Takács Levente. Debrecen, 2003.

Eutropius: *Róma rövid története.* Ford., utósz. Ferenczi Attila. Budapest, 2003.

Flavius Josephus: *A zsidó háború.* Ford. Révay József. Budapest, 1963.

Flavius Josephus: *A zsidók története.* Ford. Révay József. Vál., utósz. Hahn István. Jegyz. Karsay György. Budapest, 1980.

Florus: *Róma háborúi.* Ford., utósz., jegyz. Havas László. Budapest 1979.

Historia Augusta. Ford. Terényi István. Budapest, 1968.

Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei.* Közreadja Kiss Magdolna. Pécs, 2005.

Lactantius, Lucius Caecilius Firmanus: *Az isteni gondviselésről.* Ford., jegyz., utósz. Adamik Tamás. (Prométheusz Könyvek, 12.) Budapest, 1985.

Marcus Aurelius elmélkedései. Ford. Huszti József. Utósz. Szilágyi János György. Budapest, 1975.

Plinius, Ifjabb: *Levelek.* Ford. Borzsák István - Maróti Egon - Muraközy Gyula, et al. Utósz. Szepessy Tibor, jegyz. Simon Róbert. Budapest, 1966[2].

Plinius, ifj.: *Panegyricus in Traianum.* (Rövidítése: Plin., *Paneg.)* Magyarul: Plinius: *Panegyricus.* Ford., szerk. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1990.

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* Ford. Máté Elek. Budapest, 1974.

Res *gestae divi Augusti.* Bev. és ford. Borzsák István. *Antik Tanulmányok,* 1,1954, 323-332.

Seneca: Nero *császárnak nagylelkűségéről.* Ford., utósz., jegyz. Szőke Ágnes. Budapest, Helikon, 1988

Suetonius Tranquillus, Gaius: *A Caesarok élete.* Ford. Kis Ferencné. Budapest, 1975.

Tacitus összes művei. 1-2. Ford. Borzsák István. Budapest, 1970.

Velleius Paterculus: *Róma története.* Ford., jegyz., utósz. Hoffmann Zsuzsanna. Bev. Maróti Egon. Szeged, 1996.

ÖSSZEFOGLALÓ ÉS REFERENSZ MŰVEK A RÓMAI CSÁSZÁRKOR TÖRTÉNETÉHEZ

Bengtson, H.: *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde.* I. *Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* (Handbuch der Altertumswissenschaft 111:5,1.) München, 1967.

Bleicken, J.: *Verfassungs- und Sozialgeschichte der römischen Kaiserreiches.* 1-2. Paderborn, Schöningh, 1978. (Uni Taschenbücher, 838-839.)

Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* Vol. XI. *The High Empire.* Cambridge, Cambridge University Press 2000[2].

Bowman, A. K. - Champlin, E. - Lintott, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* Vol. X. *The Augustan Empire, 43 B.C. - A.D. 69.* Cambridge, Cambridge University Press, 1996[2].

Christ, K.: *Geschichte der römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis zu Konstantin.* München, 1994[2].

Christ, K.: *Römische Geschichte. Eine Bibliographie.* Darmstadt, 1976.

Clauss, M. (Hg.): *Die römischen Kaiser. 55 historische Portraits von Caesar bis Iustinian.* München, 1997.

Cornell, T.- Matthews, J.: *A római világ atlasza.* Budapest, 1991.

Dahlheim, W.: *Geschichte der römischen Kaiserzeit.* (Oldenbourg Grundriss der Geschichte, Bd. 3.) München, 1990[2].

Demandt, A.: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian. 284-565.* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III. 6.) München, 1989.

Ferenczy Endre - Maróti Egon - Hahn István: *Az ókori Róma története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

Garzetti, A.: *From Tiberius to Antonines. A History of the Roman Empire AD 14-192.* Transl. Foster, J. R. London, Methuen, 1974.

Grant, M.: *Róma császárai.* Ford. Borhy László. Budapest, Corvina, 1996.

Havas László - Németh György - Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv.* Szerk. Németh György. A forrásokat összeállította Forisek Péter. Budapest, Korona Kiadó, 2001.

Kaegi, W. E. - White, P. (eds.): *Rome: Late Republic and Principate.* Chicago - London, The University of Chicago Press, 1986.

Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. 2.,* durchges. und erw. Aufl. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.

Scullard, H. H.: *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68.* London - New York, Methuen, 1982[5].

Temporini-Gräfin Vitzthum, H. (Hrsg.): *Die Kaiserinnen Roms. Von Livia bis Theodora.* München, 2002

ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK A KÉSŐ ANTIKVITÁSHOZ

Brandt, H.: *Das Ende der Antike. Geschichte des spätrömischen Reiches.* München, Beck, 2004[2].

Brown, P. R. L.: *The World of Late Antiquity AD 150-750.* New York, 1971.

Cameron, A. et al. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* Vol. 12,13,14. Cambridge, 1998[2]-.

Cameron, A.: *The Later Roman Empire: Ad 284-430.* New York, 1993.

Chastagnol, A.: *L'évolution politique, sociale et économique du monde romáin 284-363.* SEDES, Paris, 1994.

Fuhrmann, M.: *Rom in der Spätantike.* Zürich, 1994.

Jones, A. H. M., Jr. - Martindale, J. M.: *The Prosopography of the Later Roman Empire.* Vol. 1, 2, 3/1-2. Cambridge, 1971-1992.

Jones, A. H. *M.:The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey.* 1-3. Oxford, 1964. (Repr. Baltimore, 1986.)

Krause, J.-U: Die Spätantike (284 bis 565 n. Chr.). In: Gehrke, H.-J. - Schneider, H. (Hrsg.): *Geschichte der Antike. Ein Studienbuch.* Stuttgart - Weimar 2000, 377-447.

FORRÁSOK AUGUSTUS PRINCIPATUSÁHOZ

Gyűjteményes munkák: Ehrenberg, V. - Jones, A. H. M. (eds.): *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius.* Oxford, 1949. - Chrisholm, K. - Ferguson, J.: *Rome: the Augustan Age. A sourcebook.* Oxford, 1981. - Tar Ibolya (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz.* Szeged, 1998. - A *Res gestae divi Augustihoz* (röv. *RgdA):* Brunt, P. A. - Moore, J. M. (eds): *Res gestae divi Augusti.* Oxford, Oxford University Press, 1967. Kétnyelvű kritikai kiadása: Volkmann, H.: *Res gestae divi Augusti - Das Monumentum Ancyranum.* Berlin, 1969[3]. Magyarul: *Res gestae divi Augusti.* Bev. és ford. Borzsák István. *Antik Tanulmányok,* 1,1954,323-332. - A Tropaeum Augusti felirata az alpesi népek legyőzéséről: *CIL,* V, 7817 = Ehrenberg - Jones 40, lásd fentebb.

Ókori szerzők: Augustus önéletrajzából *(Commentarii de vita sua)* csak töredékek maradtak fenn, lásd Malcovati, H.: *Caesaris Augusti imperatoris fragmenta.* Torino, 1948[3],84-98. - Livius művéből, mely Kr. e. 9-ben zárul, csak kivonatok vannak, vö. per. CXXXIV-CXLII. - Kortárs szerző Vellerns Paterculus, az utóbbi időben felértékelődött a forrásértéke. - Töredékes Nikolaos Damaskénos Augustus-életrajza, lásd *FGrH* II. Nr. 90, fg. 125-130. Magyarul: Nikolaos Damaskénos: Augustus élete. In: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb....* 190-208. - Suetonius Augustus-életrajzának van magyar fordítása is (röv. Suet, *Aug.).* - Tacitus, *annales,* 1,1-10., van magyar fordítása is, lásd fentebb. - Cassius Dio LIII-LVI. könyve. - Appianos polgárháborúkról szóló műve (röv. Appián., *b. c),* görög-magyar kétnyelvű kiadásban is: Appianos: *A római polgárháborúk.* Görögül és magyarul. Ford. és bev. jegyz. Hahn István (Görög és latin írók, 12-13.) Budapest, 1967.

SZAKIRODALOM AUGUSTUS PRINCIPATUSÁHOZ

Alföldy, G.: Die Ablehnung der Diktatur durch Augustus. *Gymnasium,* 79,1972,1-12.

Atkinson, K. M.: Constitutional and legal aspects of the trials of M. Primus and Varro Murena. *História,* 9,1960,440-473.

Barrett, A. A.: *Livia. First Lady of Imperial Rome.* New Haven - London, 2000.

Benario, H. W.: Augustus princeps. *ANRW,* II, 2, 75-85.

Fantham, E.: *Julia Augusti. The emperors' daughter.* London, 2006.

Galinsky, K: *The Cambridge Companion to the Age of Augustus.* Cambridge, 2005.

Hahn István: A Murena-összeesküvéstől a százados ünnepekig. *Ant. Tan.,* 30,1983, 61-70.

Haller, R.: Augustus und seine Politik. Ausgewählte Bibliographie. *ANRW,* II, 2,1975, 55-.

Jones, A. H. M.: *Augustus.* Budapest, 1976.

Kienast, D.: *Augustus. Princeps und Monarch.* Darmstadt, 1982.

Lacey, W. K: Octavian in the Senate, January 27 BC. *JRS,* 64,1974,176-184.

Marek, Ch.: Die Expedition des Aelius Gallus nach Arabien im Jahre 25 v. Chr. *Chiron,* 23, 1993, 121-156.

Meyboom, P. G. P.: The Creation of an imperial tradition. Ideological aspects of the house of Augustus. In: Enenkel, K. A. E. - Pfeijffer, I. L. (eds.): *The manipulativ mode. Political propaganda in Antiquity. A colletion of case studies. (Mnemosyne, Suppl. 261.)* Leiden - Boston, 2005.

Millar, F. - Segal, E. (eds.): *Caesar Augustus. Seven Aspects.* Oxford, 1985[2].

Mócsy, A.: Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus. *História,* 15,1966, 511-514.

Németh György: Saeculum. In: *A zsarnok utópiája.* Budapest, 1996,109-134.

Philips, D. A.: The conspiracy of Egnatius Rufus and the election of suffet consuls under Augustus. *História,* 46,1997,103-112.

Raaflaub, K. A. - Toher, M.: *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate.* Berkeley - Los Angeles - London, 1993.

Roddaz, J.-M.: Auguste et la transmission du message idéologique. In: *L'Écriture Publique du Pouvoir.* Sous la direction de Bresson, A. - Cocula, A.-M. - Pébarthe, Ch. Paris, 2005, 35-44.

Scharf, R.: *Agrippa Postumus. Splitter einer historischer Figur.* (Landauer Universitätsschrifte, Geschichte 6.) Landau, 2001.

Schlange-Schöningen, H.: *Augustus.* Darmstadt, 2005.
Schlange-Schöningen, H.: Das ewige Rom. Der Prinzipat des Augustus. In: Brodersen, K. (Hrsg.): *Höhepunkte der Antike.* Darmstadt, 2006,163-181.
Schmitthenner, W. (Hrsg.): *Augustus.* (Wege der Forschung, 128.) Darmstadt, 1969.
Schwan, P. M.: *The Augustian Succession. An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55-56 (9 B.C.-A. D. 14).* Oxford, 2004.
Severy, B.: *Augustus and the Family at the Birth of the Roman Empire.* London, 2003.
Shotter, D.: *Augustus Caesar.* London - New York, 2005[2].
Southern, P.: *Augustus.* London, 1998.
Vittinghoff, F.: *Kaiser Augustus.* Zürich, 1993[3].

A Iulius-Claudius-dinasztia

Tiberius (14-37)

Eredeti neve *Ti. Claudias Ñero* volt, Kr. e. 42. november 16-án, a philippi csata idején született Rómában. Azonos nevű apja a Claudiusok patriciusnemzetségébe tartozott, mely a római államnak számos consult, censort és triumphatort adott. Anyja Livia Drusilla volt, a Kr. e. 91-ben meggyilkolt néptribunus, M. Livius Drusus unokája (nem vér szerinti, Livia apját a nagyapa ugyancsak a *gens Claudiából* adoptálta). Gyermekkora hányatott volt. Apja quaestorként Iulius Caesar mellett szolgált az alexandriai háború idején, 44. március idusát követően azonban a köztársasági összeesküvők lelkes híve lett. A perusiai háborúban L. Antonius és Fulvia mellé állt, s az időközben lejárt praetori tisztségét sem tette le, ezért a háborúban győztes Octavianus elől családostul menekülnie kellett. Először Szicíliába, Sextus Pompeiushoz, majd onnan rövidesen tovább Achaeába, Marcus Antoniushoz mentek. Kr. u. 39-ben, a misenumi békekötést követően tértek vissza Rómába más, kegyelmet nyert emigránsokkal együtt. Tiberius ekkor hosszabb időre elveszítette az anyját. Octavianus szeretett bele, ezért az apja bele kellett, hogy egyezzen a válásba, bár Livia előrehaladott állapotos volt, és kétség sem fért ahhoz, hogy az ő gyermekét várja. Tiberius a rövidesen megszülető öccsével, Drususszal együtt a római törvényeknek megfelelően az apja házában nevelkedett egészen 9 éves koráig, apja haláláig. Ekkor Drususszal együtt anyjához, a princeps házába került. - Kr. e. 27-ben öltötte fel a férfitogát, a toga virilist, vagyis ekkor lett nagykorú, ezt követően Augustus mellett szolgált a hispániai háborúban. Privilégiumként kapott korkedvezménnyel Kr. e. 23-ban lett *quaestor,* Kr. e. 20-ban Augustus megbízásából a parthusokkal tárgyalt és megkötötte a békét, Kr. e. 16-ban *praetor,* 16-15-ben *legátus Augusti pro praetore* Galliában. 15-ben öccsével együtt meghódította az alpesi tartományokat, 12 és 9 között pedig, ugyancsak legatusi megbízatással a pannon törzseket, és Illyricum határát a Dunáig kiterjesztette. Öccse halálát követően, Kr. e. 8-ban befejezte Germania meghódítását. - Kr. e. 11-ig boldog házasságban élt M. Vipsanius Agrippa első házasságából született lányával, Vipsaniával - már volt is egy fia, Drusus -, ekkor azonban el kellett válnia, és feleségül kellett vennie a princeps másodszor is megözvegyült lányát, Iuliát. Ezt követően Augustus első számú munkatársa lett. Kr. e. 6-ban öt évre *tribunicia*

potestasszal is felruházták. Családi konfliktusai miatt azonban sikerei csúcsán még ugyanebben az évben önkéntes száműzetésbe vonult Rhodos szigetére, ahonnan a visszatérésre a princeps és unokái rosszallása miatt csak nyolc év múlva, Kr. u. 2-ben kapott engedélyt, közügyekkel azonban továbbra sem foglalkozhatott. Teljes rehabilitálására csak Caius és Lucius Caesar halálát követően, Kr. u. 4-ben került sor. Augustus örökbe fogadta, ennek következtében az új neve TI. IULIUS CAESAR lett. Ezután tíz évre felruházták *tribunicia potestasszal,* valamint *impérium proconsularéval,* vagyis ő lett a princeps kijelölt utóda.

Tiberius uralkodását a vele foglalkozó legfontosabb szerzők, Tacitus, Suetonius és Cassius Dio egy rövidebb ideig tartó jó és egy hosszabbra nyúló rossz korszakra osztották. A fordulópontot Cassius Dio Germanicus, Tacitus pedig Drusus halálához kötötte, ami a mai időszámításunkra átszámolva Kr. u. 19/20-ra (Cass. Dio, LVII, 19,1), illetve Kr. u. 23-ra (Tac, *ann.,* IV, 6,1) esik. A megfigyelésük nagyjából helytálló, mert mind az általuk leírtak, mind az egyéb források alapján valóban jelentős különbségek érzékelhetők Tiberiusnak a fiai halála előtti és az azutáni magatartásában. Semmiképpen sem két, egymással gyökeresen szemben álló korszakkal van azonban dolgunk, nem hirtelen változással. Tiberius személyisége igen ellentmondásos volt, és már az uralkodása első korszakában is felbukkantak negatív jelenségek, melyek később meghatározóvá váltak.

URALKODÁSÁNAK ELSŐ KORSZAKA (14-23)

AUGUSTUS KÜLÖNLEGES HATALMÁNAK „ÁTÖRÖKÍTÉSE"

Az első *princeps* felhatalmazásai személyre szólóak voltak, s nemcsak hogy nem voltak öröklődőek, hanem egy részük, így például a legfontosabbak egyike, az *impérium proconsulare* is, még csak nem is élethossziglanra szólt. Tiberius ugyanakkor, a Kr. u. 13-ban megújított *tribunicia potestasának* és proconsuli *imperiumának* köszönhetően Augustus halálának pillanatában már rendelkezett a zökkenőmentes hatalomátvételhez szükséges legfontosabb jogkörökkel: parancsolhatott a hadseregnek, összehívhatta a senatust, és a testület elé előterjesztést tehetett. Az elhunyt princeps azonban mindezeken túlmenően is rendkívül körültekintően készítette elő az utódlást. Vagyona héttizenketted részét ráhagyva, Róma leggazdagabb emberévé tette mostohafiát, azzal pedig, hogy a végrendelete végrehajtójának is őt jelölte meg, egyúttal arról is gondoskodott, hogy a bőkezű adományban részesített katonaság és plebs hálája is elsősorban őfelé irányuljon. A hadseregben az összes parancsnoki posztra Tiberiusszal szemben lojális emberek voltak kinevezve. Az viszont kérdéses, hogy a száműzetésben élő Augustus-unoka, a féktelen természetű Agrippa

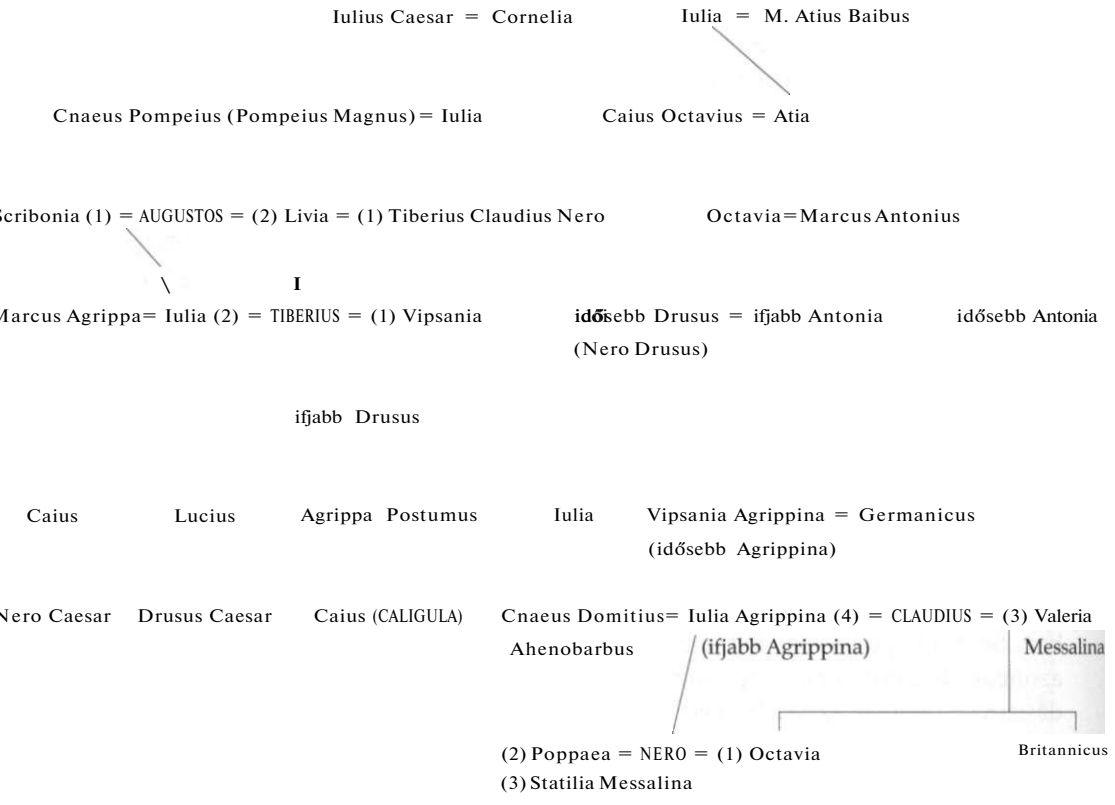

• IULIUS-CLAUDIUS-DINASZTIA

Postumus meggyilkolását ki rendelte el: az első princeps maga, vagy az utódlásnál zavart okozható tényezők kiiktatásában érdekelt további felek: Livia és Tiberius.

Tiberius felhatalmazását a szeptember 17-i senatusi ülés tárgyalta, amelyen ő a felkínált hatalmat - ellentétben az előzetes megállapodásokkal és mindazzal, amit a megelőző napokban maga is tett - csak kínossá váló hosszas vonakodás után fogadta el. Tacitus ezt arcátlan színlelésnek minősítette, valószínű azonban, hogy mégsem csupán csak erről lehetett szó. A habozása a váratlanul bekövetkezett új fordulatokkal állhatott összefüggésben. Suetonius három olyan eseményt is említ, melyek a jelöltet a principatus vállalásában megingathatták, ezek közül a legkomolyabb az illyricumi és a germániai légiók zendülése volt.

Az összevont germániai csapatok - 4 legio az alsó, 4 a felső hadsereg részéről - zendülése azért volt veszélyes, mert közös parancsnokuk, Germanicus személyében Tiberiusszal szemben népszerű ellenjelöltet állítottak. A pan-

noniaiakat, akik csupán anyagi természetű követelésekkel léptek fel, veszélyessé elsősorban a közelségük tette: a három légió közös nyári tábora az itáliai határ közvetlen közelében volt, tíznapi járóföldre Róma városától. A zendülőkkel szemben sebtében bevethető praetorianusok csak negyedannyian voltak. Tartani kellett attól is, hogy a többi tartomány csapatai is megmozdulnak - mint ahogyan az Egyiptomban minden jel szerint be is következett (ezzel hozzák összefüggésbe Seius Strabo testőrparancsnok új, egyiptomi megbízatását). Szeptember 17-én Tiberius számára még csak az volt világos, hogy örökbe fogadott fia, Germanicus lojális maradt, és mindent megtesz a válság megoldása érdekében. A germániai helyzet azonban ennek ellenére még sok bizonytalanságot rejtett magában. A pannóniai események végkimenetele viszont még nem volt látható. Tiberius édesfia, Drusus még csak útban volt egy válogatott praetorianus alakulattal Illyricum felé. Majd csak a szeptember 27-i holdfogyatkozás okozta babonás félelem késztette megbánásra a lázadó illyricumi katonákat. A germaniaiak lecsillapítása pedig jócskán belenyúlt az őszi esőzések időszakába. Tiberiusnak tehát volt miért aggódnia, és volt oka újragondolni a reá váró nehézségeket.

A szeptember 17-i senatusi ülés azonban mindezek ellenére a principatus intézményesülése szempontjából döntő fontosságú volt. Tiberiust megerősítették a **tribunicia potestasában** és a proconsuli *imperiumában.* Melléjük ráadásként megkapta mindazokat a jogköröket is, amelyeket Augustus életének utolsó évtizedében birtokolt. Nagyon lényeges ugyanakkor - mert az augustusi principatushoz képest előrelépést jelentett, és így a császári hatalom fokozatos kialakulása szempontjából új mozzanatot -, hogy Tiberius az összes megbízatását egyszer s mindenkorra, élethossziglanra szólóan nyerte el. Ezzel megszűnt a **princeps** felhatalmazásának Augustus alatt még fennálló időbeli, 5-10 évre szóló korlátozottsága. Meglepőnek tűnhet, hogy ebben a más alternatívát is kínáló helyzetben milyen egyöntetűen döntött a senatus Tiberius mellett. Kiemelkedő tettei mellett minden bizonnyal az Augustustól reá szálló mérhetetlenül nagy vagyon is mellette szólt. Az első princeps ugyanis hosszú uralkodása alatt a saját zsebéből finanszírozta a közkiadások nem jelentéktelen részét, ezért a vagyonát már nehéz lett volna nélkülözni az állam működtetésében *(RgdA,* 15-18, app. 1-4).

TIBERIUS ÉS A SENATUS

Az új princeps uralkodása kezdetén a senatusszal való együttműködést ígérte. A felhatalmazásáról tárgyaló ülésen csak az államügyek egy részének intézését kérte, az atyákra bízva, hogy melyek legyenek azok. Uralkodásának első éveiben - tiszteletben tartva a hagyományos kompetenciákat - valóban a senatus és a tisztségviselők régi tekintélyének fenntartására törekedett, s úgy viselkedett, mintha maga is csupán a senatorok egyike lenne. Elfogadta a testület döntéseit akkor is, ha azok nem

egyeztek az ő álláspontjával. Tartózkodott a tisztségek halmozásától és a magas kitüntetések elfogadásától - visszautasította például az imperátor szó praenomenként (személynévként) való viselését és a páter patriae, vagyis a haza atyja megtisztelő címet -, utálta a hízelkedéseket, nagyvonalúan tűrte a gyalázkodó szóbeszédet, tüntetően udvarias és előzékeny volt mindenkivel, úgyhogy - Suetonius szavaival élve - intézkedései bizonyos mértékig még a szabadság látszatát is keltették. Még a Tiberiusszal egyáltalán nem rokonszenvező Tacitus is elismeri művében az első évek pozitívumait, bár ő a princeps őszinteségét első pillanattól kezdve kétségbe vonja.

Az együttműködés politikájának kudarcáért, ha nem is egyenlő mértékben, mindkét fél: a princeps is és a senatus is hibáztatható. Tiberius, bármennyire is hangsúlyozta, hogy ő is csupáncsak egy a senatorok közül, nem volt képes a testület tagjaival személyes kapcsolatokat kiépíteni. Megakadályozta ebben gőgös, zárkózott, kegyetlenségre is hajlamos természete, továbbá a kiábrándultsága és az emberekkel szembeni nagyfokú bizalmatlansága is, mely még a rhodosi magánya idején alakult ki, s melyet a családi tragédiák (fiai halála) és az utódlás körüli hatalmi intrikák csak tovább erősítettek. Voltak ugyan jó tulajdonságai is, például egész pályája során igen erős kötelességtudat jellemezte, de nem volt már fiatal, amikor a birodalom élére került, és ahogy tovább öregedett, úgy esett egyre inkább nehezére a nyilvános szereplés és a döntések meghozatala (visszavonul Campaniába, majd Capri szigetére; betöltetlen, illetve rekordhosszúságúra nyúló helytartóságok). Ez a helyzet pedig a nevében intézkedő bizalmasának, a hatalomvágyó testőrparancsnoknak, Seianusnak (a fentebb már említett Seius Strabo fiának) igen nagy mozgásteret adott.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a senatus sem volt már igazán alkalmas a partnerszerepre: a köztársasági tradíciókat képviselő nagy múltú gensek (nemzetségek) jó része kihalt a polgárháborúk során, a senatorok tekintélyes része homo novus volt ('új ember', vagyis akinek nem voltak magas rangú tisztségviselő felmenői), az első princepsnek köszönhette társadalmi felemelkedését. Azok, akik Tiberius hatalmáról szavaztak, egyébként sem ismerték már saját tapasztalatból a res publica libera (szabad állam) időszakát. Már az új rendszerben születtek, vagy legalábbis a felnőttkoruk már abban telt el, és megszokták annak viszonyait. Tacitus mérhetetlenül szervilisnek írja le a testületüket („... neked a legfőbb ítélkezést adták az istenek: nekünk az engedelmesség dicsősége maradt" - védi magát egy a Seianusszal való barátságáért feljelentett lovag Tiberius bírói testülete előtt Kr. u. 32-ben, a testőrparancsnok bukása után, vö. Tac, *ann.,* VI, 8, Borzsák István ford.). A szervilizmus, ha nem is ilyen mértékben, már Augustus korában is jelen volt a senatusban, félniük azonban a senatoroknak akkor még nem kellett. Tiberius kicsinyes, bizalmatlan, sértődékeny és őszintétlen természete viszont kockázatossá tette az önálló kezdeményezést, a félelem légköre pedig, amely a meginduló felségsértési perek nyomán fokozatosan általánossá vált, megtörte a senatorokat, és végképp alkalmatlanná tette őket a princepsszel való együttműködésre. A senatus partnerségre való képtelenségét bizonyos mértékig Tiberius maga is megszenvedte („Jaj, ti szolgaságra kész emberek" - idézi Tacitus a 22. év leírása kapcsán Tiberiusnak a senatusszal kapcsolatos szavajárását), ugyanakkor nem vette észre, hogy jelentős részben ő maga idézte elő ezt a helyzetet.

TIBERIUS ÉS FIAI: GERMANICUS ÉS DRUSUS

Germanicus elhárította az idő előtti utódlást, és Tiberius belevetett bizalma töretlennek látszott: rábízta a germániai válság megoldását. Germanicus, miután a zendülést lecsillapította, a katonaság felesleges energiáit katonai akciókban látta legjobbnak levezetni. A hadműveletek azonban, melyeket a mai Németország északi részén folytatott, rövidesen túlnőttek eredeti célkitűzésükön: legyőzte a chattusokat és a bructereket. Felkutatta a Varus-katasztrófa helyszínét, és eltemettette a hat évvel korábban ott pusztult három legio katonáinak maradványait. A mocsaras tengerparton áttört a Rajnához, és ott további törzseket hódoltatott meg (Tac, *ann.,* I, 55-72). Úgy tűnik, hogy a Varus veresége miatt annak idején feladott elképzelés megvalósítását, a birodalmi határnak az Elbáig való kitolását vette újra tervbe. Tiberius azonban a sikeres offenzívát leállíttatta (Tac, *ann.,* II, 26). *Triumphust* szavaztatott meg örökbe fogadott fiának, majd amikor az vonakodni kezdett, nagyon határozottan hazarendelte.

A források szerint ennek az oka - mint Tiberius minden más, Germanicusszal kapcsolatos lépésének - az irigység, a féltékenység és a félelem volt. Hiba lenne azonban lebecsülnünk a második princeps germániai ügyekben való szakértelmét. Összesen kilencszer járt Augustus megbízatásából Germaniában (Tac, *ann.,* II, 26): öccse, Drusus halála után ő fejezte be Germania meghódítását, és Varus veresége után, Germanicus elődeként ő irányította az ottani hadműveleteket. Régebb óta és alaposabban ismerte tehát az ottani helyzetet, mint Germanicus, akit becsvágya néha merész akciókba is belevitt, és akinek sikerei mellett veszteségei is voltak.

Tiberiusnak princepsként összbirodalmi szempontokat is mérlegelnie kellett, és nincs okunk kételkedni abban, hogy ő ezeket is kielégítő, ésszerű döntést hozott. Egyrészt, mert nemcsak a germániai, hanem az összes többi kritikus határszakasz katonai ügyeit is személyes tapasztalatokból ismerte, másrészt, mert Augustus utolsó éveitől, illetve a halálától kezdődően több olyan probléma is felhalmozódott, melyek megoldása Kr. u. 17-ben már nem nagyon tűrt halasztást: Illyricum és vele összefüggésben a germán front a rajnainál ekkor sokkal veszélyesebb dunai szakaszának rendezetlensége, a Parthus Birodalommal megromló viszony és az ennek kapcsán kritikussá váló armeniai helyzet, a római fennhatóság kérdése körül kiéleződő belső konfliktusok a határokon fekvő cliens királyságok egész sorában: Cappadociában, Commagenében, Thraciában, és feszültségek Egyiptomban. Sokkal fontosabb lehetett tehát a meglévő területek és befolyási övezetek megtartása, mint a bizonytalan újabbak szerzése. Mindezek miatt Germanicusra is más feladatok vártak. Tiberius saját maga társaként őt jelölte consullá a következő évre, majd **impérium proconsulare maiusszal** is felruházva, őt küldte a Keleten kialakult válság megoldására. A kisebbik fiát, Drusust minden jel szerint még nem tartotta alkalmasnak a rendkívüli körültekintést kívánó feladatok megoldására.

Hiba lenne a Tiberiusszal nem rokonszenvező Tacitus nyomán mondvacsinált ürügynek vagy kapóra jött helyzetnek minősíteni a keleti nehézségeket. Azt követően, hogy Kr. u. 12-ben a Parthus Birodalom feletti uralmat a Róma által támogatott I. Vononestől az igen ambiciózus II. Artabanos* végérvényesen megszerezte, és Róma hagyta, hogy az elűzött király a római protektorátus alatt álló Armenia éppen üresen lévő trónját elfoglalja, Keleten folyamatosan romlott a helyzet. Tiberius ugyan kinyilvánította, hogy elismeri Artabanost a Parthus Birodalom törvényes uralkodójának, megállítani azonban nem tudta. II. Artabanos 15-ben már Armeniát fenyegette. Róma ekkor viszont nem volt abban a helyzetben, hogy a Vononesnek nyújtott támogatással egy parthusok elleni háborút kockáztasson. Syria legátusa ezért inkább befogadta az országából elmenekült római pártfogoltat, és rangjának megfelelő körülményeket biztosítva őrizet alá helyezte. Artabanos azonban ezt nem gesztusként értékelte, hanem a rómaiak és parthusok közötti barátságot zavaró tényezőként. Félő volt, hogy ha Róma nem tud rövid időn belül vele megegyezni, akkor elveszíti az Armenia feletti befolyását, mert Artabanos a saját fiai egyikét készült e fontos ütköző állam trónjára ültetni.

Az erősödő parthus hatalom összefüggésében vált egyre kellemetlenebbé a látszatfüggetlenséggel bíró Cappadocia és Commagene politikai erőinek aktivizálódása is. A Róma számára kívánatos megoldás az új helyzetben ezek felügyeletének szorosabbra fűzése volt. Germanicusra tehát nehéz és kényes feladatok vártak, majdnem akkora nagyságrendűek, mint amilyeneket Tiberius Kr. e. 20-ban Augustus megbízásából Keleten teljesített.

Illyricumban a pannon-dalmata lázadás (Kr. u. 6-9) leverését követően - amiatt, hogy Tiberiusnak a Varus-katasztrófa miatt sürgősen Germaniába kellett távoznia - nem volt igazán mód arra, hogy a lázadás konzekvenciáit levonva, hosszú távra rendezzék a helyzetet. Bizonyára ez lett volna Tiberius újabb illyricumi küldetésének a célja Kr. u. 14 augusztusában, amikor útjáról Augustus halálos ágyához visszaszólították. Az illyricumi legióslázadás is újabb biztonságpolitikai kérdéseket vetett fel, mint ahogyan az Illyricum északi szomszédságában élő svébeknél támadt bonyodalmak is az első princeps halálát követően. Néhány adat arra utal ugyan, hogy a túlságosan nagyra nőtt Illyricumot már Augustus halála előtt kettéosztották Felső- és Alsó-Illyricumra (későbbi nevük Dalmatia és Pannónia lesz), de nem tudjuk például, hogy mikor csatolták át Noricumtól Pannoniához a boiusok területét

* A régebbi kutatás II. Arsakot I. Artabánként kezelte. Ezért I. Vonón utódát, II. Artabánt számos mű III. Artabánként tárgyalja. - Az iráni uralkodók nevének volt görög alakja is, amit görög feliratos érméiken a parthus és a perzsa királyok esetenként maguk is használtak. Ilyen az Arsakes, Vonones és az Artabanos is. A római szerzők a görög névalakokat használták, néha latinosítva, lásd Valgas-Vologaises/Vologaeses. - A parthus Arszakida- és az újperzsa Szászánida-dinasztia uralkodói jegyzékét lásd a könyv végén, a római császárok listája után.

(a mai Bécsi-medence, Lajta-vidék, Kisalföld térségét), továbbá azt sem, hogy mikor helyezték át a *XV Apollinaris* legio táborát a boiusok földjén lévő Carnuntumba (ma: Deutsch-Altenburg, Burgenland), s azt sem tudjuk pontosan, hogy mikor telepítették a boiusok déli szomszédságába az *oppidum Iulia Scarbantiát* (ma: Sopron). Nem kizárt azonban, hogy éppen Drusus illyricumi küldetése alatt került sor ezekre az átszervezésekre. Noricum belső önállóságát ugyanis majd csak Claudius szüntette meg, Scarbantia *Iulia* jelzője viszont mindenképpen Augustus vagy Tiberius uralkodására datálja a rómaiaknak a boiusok területén való beavatkozását. Kr. u. 20 körül létesült Scarbantiától kissé délre a peresznyei auxiliaristábor is, és a carnuntumi legióstábor eddig feltárt legkorábbi rétege is megengedi a Tiberius uralkodására (igaz, egyelőre még csak a vége felé) történő datálást. Ha tekintetbe vesszük, hogy 14 augusztusában Róma olyan lépésekre készült Illyricumban, melyek a princeps helyettesének a jelenlétét tették kívánatossá - ám az utazásnak hadiszezon végére történő időzítése és az, hogy a határ túloldalán élő germánok a légiók lázadása idején nyugton voltak, még a kínálkozó kedvező alkalmat sem használták ki, azt bizonyítja, hogy ez a fontos küldetés nem háborús helyzettel állt összefüggésben - akkor csak átszervezésekre gondolhatunk, méghozzá nagy volumenűekre, melyek végrehajtására az itt működő császári legátusok kompetenciája nem volt elegendő. Tiberius *impérium maiusa* kellett volna hozzájuk, majd, miután az ő utazása Augustus halála miatt meghiúsult, később a Drususé volt szükséges.

Germanicus sikeresen oldotta meg az armeniai kérdést. Az ottani nemesség egyetértésével Polemon pontusi király fiát ültették a trónra Artaxias néven. A parthus uralkodóval lényegében megújította a barátsági és szövetségi szerződést. Cappadocia és Commagene ügyeibe való beavatkozásra királyaik halála teremtette meg az alkalmat. Mindkettőt provinciává szervezték, és Germanicus helytartókat nevezett ki az élükre. Sikerült Róma befolyását Keleten tartósan megerősítenie. Egyiptomi utazása - melyhez nem kért engedélyt a princepstől, bár Augustus egy idevágó törvénye a senatorok számára ezt előírta - a princeps haragját váltotta ki. Nem sokkal ezután bekövetkező, váratlan halála gyanúra adott okot, ezért Cn. Pisót, Syria helytartóját, akivel Germanicusnak súlyos nézeteltérései voltak, mérgezés elkövetésének vádjával feleségével együtt bíróság elé idézték, ők azonban a nyilvános tárgyalást elkerülendő, öngyilkosok lettek. Tacitus Germanicus halálában Tiberius és Livia ármánykodását sejteti, és Suetonius is említi, hogy sokan így vélték *(Tib.,* 52), nincs azonban arra bizonyítékunk, hogy közük volt hozzá. Ha Germanicus egyáltalán gyilkosság áldozata lett, akkor elsősorban a princeps intrikáló, túlbuzgó környezetének akciójáról lehetett szó.

Drusus illyricumi küldetése is sikeres volt. Kihasználva a provincia északi szomszédságában élő germánok közötti ellentéteket, sikerült megbuktatnia a markoman-

nok királyát, Maroboduust. Róma egykor rettegett ellenfele a birodalomban kért menedéket. Rövidesen a Maroboduust elűző Catualda is hasonló sorsra jutott. Kíséretüket Drusus a Duna túloldalán, a Marus (ma: Morva) és Cusus (egyelőre azonosítatlan) folyók völgyében telepítette le, és királyukul a kvád Vanniust nevezte ki. Vanniusból az elkövetkező harmincéves uralma alatt jelentős király lett - hatalmát keleti irányban egészen a cotinusok és osusok kelta törzseinek területéig, hozzávetőlegesen a Duna-kanyarig terjesztette ki - a Róma iránti barátsága azonban megmaradt, és ez hosszú időre szavatolta az északi határ eme, korábban oly neuralgikus szakaszának a biztonságát. Drusust teendői még a következő évben is Illyricumhoz kötötték, küldetését csak egy rövid időre, Germanicus temetése miatt szakította meg. Amikor Kr. u. 20 végén visszatért Rómába, hogy január l-jén apja társaként a consulatust átvegye, Illyricum olyannyira békés volt, hogy a Sisciában állomásozó *IX Hispana* légiót el lehetett vezényelni az afrikai hadműveletekhez.

A Drususszal való közös consulatusa alkalmat teremtett Tiberiusnak arra, hogy távozzék Rómából, és egészsége javítása ürügyén egy időre a campaniai birtokaira vonuljon vissza. A közügyekkel való foglalkozást azonban nem adta fel teljesen: a senatusszal levélben érintkezett. Campaniából kérte a következő évben Drusus számára a *tribunicia potestast* is, amit a senatus számos kitüntetéssel együtt meg is szavazott neki. Ezt a lépést - Augustus hasonló eljárása alapján - az utód hivatalos kijelöléseként értékelhetjük. Az *impérium proconsulare* hiánya azt mutatja, hogy fiának Tiberius egyelőre Rómában, saját maga helyettesítésére szánt szerepet, ez azonban végül csak néhány hónapig tartott, mert Livia váratlan súlyos megbetegedése miatt a princeps kénytelen volt visszatérni Rómába.

Tiberius tragédiája Kr. u. 23-ban következett be. Hosszabb betegség után elhunyt vér szerinti fia, Drusus is. Gyilkosságra ez esetben senki sem gyanakodott. Maga a princeps is úgy vélte, fiának a szertelen életmódja (egyértelműbben fogalmazva, az iszákossága, vö. Tac, *ann.,* III, 37, 2; Suet., *Tib.,* 52; Cass. Dio, LVII, 14,10; Plin., *n. h.,* 19,145,137) okozta a halálát. Nyolc év múlva viszont kiderült, hogy mérgezés áldozata lett. Az, aki meggyilkoltatta, már hosszabb ideje a császár környezetében élt, és a feltétlen bizalmát élvezte: Aelius Seianus, a testőrparancsnok volt.

Az, hogy Drususszal alkoholizmusa végzett, a Seianusról szóló szakirodalomban is felbukkan (vö. Hennig 35 további irodalommal), ám a testőrparancsnok ártatlanságát egyetlenegy forrás sem erősíti meg, Drusus erőszakos, nem a természetes betegségéből bekövetkező halálát viszont több is hangsúlyozza (Tac, *ann,,* IV, 3, 1; Cass. Dio (Xiph.), LVII, 22, 2). Ebből arra következtethetünk, hogy a mérgezés jóval később felmerült vádja nem pusztán csak a korlátlan hatalmú testőrparancsnokot esetlegesen megbuktató csoport ügyes csapdája volt, hanem a széles közvélemény szemében is egyértelmű bizonyítást nyert.

SEIANUS FELEMELKEDÉSE

L. Aelius Seianust Kr. u. 14-ben nevezte ki Tiberius testőrparancsnoknak, praefectus praetoriónak apja, L. Seius Strabo társaként, és Drusus kíséretében rögtön a lázadó illyricumi légiók leszerelésére küldte. Seianus rövidesen egyedül maradt a parancsnoki posztján, mert apját Tiberius egy másik bizalmi feladat megoldására Egyiptomba rendelte. Első nagy tette a cohortes praetoriae (testőralakulatok) Rómába való összevonása (addig a kilencből csak három cohors állomásozott a Városban) és a testőrség, továbbá a városi rendőrség feladatát ellátó három cohortes urbanae számára egy közös tábor, a castra praetoria megépíttetése volt. Kr. u. 23-ig nem sokat hallunk róla, kétségtelen azonban, hogy Tiberiusra már ekkor nagy befolyása volt, hiszen a császárnak tapasztalatlansága, majd távolléte miatt ő volt az első számú munkatársa. Lovagi rangja ellenére egyik leányát Claudius (a későbbi császár) Drusus nevű fiával jegyezték el, neki pedig, miután lélekjelenlétével megakadályozta Pompeius színházának a leégését, a senatus szobrot szavazott meg, melyet a helyreállított színház előcsarnokában állítottak fel. Rendkívüli kitüntetés volt ez egy római számára. Nagybátyját, Iunius Blasust Tiberius javaslatára Africa proconsuljának nevezték ki - hozzá kell tenni, kipróbált parancsnok volt -, majd, miután az Tacfarinas fölött győzelmet aratott, a triumphatorok díszjelvényeivel, ornamenta triumphaliával tüntették ki, bár a numida főnök elleni háború még korántsem fejeződött be. Ezek a megtiszteltetések ébreszthették benne azt a reményt, hogy Tiberius mellett több is lehet, mint egyszerű testőrparancsnok. Miután azonban Germanicus két nagyobbik fia felöltötte a *toga virilist,* és a senatus a tisztségviseléshez korkedvezményt szavazott meg nekik, és miután Drususnak ikerfiai születtek, maga pedig consuli működése során jó benyomást tett a senatorokra, és a *tribunicia potestast* elnyerve a Campaniába visszavonuló idős apja helyett Rómában maga vette át az ügyek intézését, a Iulius-Claudius nemzetség uralma hosszú távra tekintve is újra biztosabb alapokon állónak látszott, Seianus különleges bizalmi szerepe viszont ebben a perspektívában fokozatosan feleslegessé válónak kezdhetett tűnni. Valószínűleg ez késztette cselekvésre.

A MÁSODIK KORSZAK (23-37)

SEIANUS URALMA (23-31)

Drusus halála megrendítette Tiberiust. Ugyanebben az évben ikerunokái egyikét is elveszítette, és - miután az előző két évben egymás után elhunyt két bizalmasa, Sallustius Crispus, a történetíró fogadott fia, és P. Sulpicius Quirinius - távozott az élők sorából hűséges jó barátja, Lucilius Longus is, aki a senatorok közül egyedül kísérte el őt annak idején Rhodosra (Tac, *ann.,* IV, 15, 1). Hatvanöt éves volt, és a kormányzási teendőkkel teljesen egyedül maradt. Úgy tűnik, az új helyzetben már nem nagyon hitt abban, hogy a hatalmat unokái valamelyikének át tudja adni.

Germanicus fiai, Nero és Drusus még az ötéves korkedvezménnyel is majd csak négy, illetve öt-hat év múlva kezdhették meg *cursus honorumukat.* A consulatusuk mintegy másfél évtized múlva Tiberius számára már valóban elérhetetlenül távoli lehetett. Felvetődhet a kérdés, hogy miért nem tett lépéseket karrierjük meggyorsítása érdekében. Erre a választ részben Tiberius mentalitásában, részben pedig az Agrippinával való viszonyában kereshetjük. Erősen konzervatív, tekintélyelvű felfogásától mi sem állt távolabb, mint a fiatalok túlzott előtérbe helyezése (Suet, *Tib.,* 54). Saját fiának sem kért több kedvezményt, mint amennyit annak idején Augustus támogatásával maga is megkapott. Ugyanígy járt el Nero és Drusus esetében is. Azt nehéz megítélni, hogy mennyire nem kedvelte Germanicus családját. A fiúkat illetően 23-ban a források még nem utalnak negatív viszonyulásra. Az Agrippinával kapcsolatos ellenszenve viszont egyértelmű. Tiberiust riasztotta az asszony hatalomvágya és az, hogy sokkal jobban a közfigyelem középpontjában áll, mint amennyire az a nőket a hagyományos római felfogás szerint megilleti (Suet., *Tib.,* 53). Hogy ennek a mozzanatnak Tiberius konzervatív felfogásában nagyon komoly súlya volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a saját anyjával való szakításhoz is hasonló okok vezettek (vö. Suet., *Tib.,* 50-51). Erre az ellenszenvre építette Seianus a maga hatalmi terveit.

Kr. u. 23-at követően Seianus lett a princeps egyetlen bizalmas munkatársa, aki ezt a helyzetet a saját hatalma kiépítésére használta fel. A gyászidő letelte után nem sokkal Tiberiustól feleségül kérte Drusus özvegyét, Liviilát, akit, ha ekkor még nem is, később azonban valószínűleg megkapott. Úgy tűnik, hogy olyan szerepre törekedett, amilyet egykor Agrippa töltött be Augustus mellett: a princeps örökösének apja és első számú helyettese akart lenni. Ebben az időszakban látványosan megszaporodtak a senatori rend és a lovagrend tagjai ellen folyó büntetőperek. A vád ellenük vagy **laesa maiestas** (felségsértés), vagy a provinciákban elkövetett zsarolások, repetundae, esetleg házasságtörés, adulterium volt. Az ügyeket a hagyománynak megfelelően senatorokból álló bíróságok tárgyalták. Tiberius felelőssége ennek ellenére - különösen a *laesa maiestas* ügyekben - mégis vitathatatlan. Uralkodása kezdetén ugyanis még határozottan elzárkózott a felségsértési pereket tárgyaló bíróság összehívásától, később azonban - úgy nyilatkozva, hogy a törvényeket alkalmazni kell, nehogy az állam kárt szenvedjen - teret engedett az ilyen ügyeknek. Ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy a senatorok haszonszerzés és érvényesülés reményében, később pedig már egyszerűen csak félelemből - az információk elhallgatása is vád alapját képezhette - egymást jelentgessék fel. Több mint hatvan ilyen perről van tudomásunk uralkodása idejéből. Ezek többsége a 23-at követő évekre esett. Az ítéletek nem voltak pártatlanok: az ügyeket kivizsgáló és az ítéleteket hozó senatorok buzgón igyekeztek a császár személyét ért legcsekélyebb sérelmet is megtorolni, Tiberius pedig - személyes elfogultságai vagy környezete manipulációi foly-

tán - nemcsak hogy hagyta ezt, hanem többször, már a vád előterjesztésekor maga kért példás büntetést. Az ilyen ügyek tárgyalása során ugyanakkor óhatatlanul szembesülnie kellett a személye felé irányuló ellenszenvvel is, amit egyre nehezebben viselt el, úgyhogy végül kerülni kezdte a senatusi üléseket (Tac, *ann.,* IV, 42). Magára maradása, elfáradása és időskori testi nyavalyái mellett az ilyen pereknek is szerepük volt a Campaniába (Kr. u. 26), majd onnan Capri szigetére való visszavonulásában (Kr. u. 27), amit egyébként Seianus is buzgón támogatott. A princeps a kormányzás jogát ugyan itt sem engedte ki a kezéből, elszigeteltsége és a testőrparancsnok manipulációi folytán azonban már kevés lehetősége volt a Rómában folyó ügyek reális megítélésére. Elegendő ereje és elszántsága pedig arra, hogy visszatérjen - akárhányszor is készült az utazásra -, már nem volt.

Seianus hatalmi törekvéseinek útjában 23-at követően elsődlegesen Agrippina és fiai álltak. Elszigetelésüket és üldözésüket - barátaik és támogatóik elítéltetésével, illetve megfélemlítésével (Tac, *ann.,* IV, 18-21) - fondorlatos módon, nem sokkal Drusus halálát követően megkezdte. Vádat emelni ellenük azonban majd csak 29-ben, Iulia Augusta (= Livia) halála után lehetett, mert az anyacsászárné, bár nem kedvelte unokamenyét, mégis megvédte azzal, hogy visszatartotta Tiberiusnak az Agrippinát és Nérót bevádoló, senatushoz intézett levelét. Nérót és Agrippinát száműzték (Suet, *Tib.,* 53-54), két év múlva pedig Germanicus kisebbik fiát, Drusust is hostisszá, államellenséggé nyilvánították és bebörtönözték. Nem sokkal ezt követte Nero száműzetésben bekövetkező, erőszakos halála.

Hiba lenne ezekben az ügyekben Tiberiust pusztán csak Seianus mesterkedései áldozatának tekinteni és felmenteni a felelősség alól, annál is inkább, mert Suetonius ezt éppen fordítva látja: szerinte Tiberius használta fel Seianust Germanicus gyermekeinek tönkretételére azért, hogy a saját unokája számára biztosítsa az utódlást (Suet., *Tib.,* 55). Az általa adott indoklás azonban valószínűleg anakronizmus. Az eredeti értelmezés szerint ugyanis, melyet minden jel szerint Tiberius maga is vallott, érdemtelenül, a tisztségekben való előzetes megmérettetés nélkül, pusztán öröklés útján nem lehetett valaki princeps. Az viszont tény, hogy a vádakat minden esetben Tiberius maga terjesztette elő, Agrippina és Nero ügyében kétszer is, magát a senatust is megfenyegetve, és a pert magának követelve, mert az előterjesztés megalapozatlansága miatt és a szimpátiatüntetések hatására a testület először nem hozott ítéletet. A kicsikart ítélethozatalt is személyesen, méghozzá kedvezőtlen irányba befolyásolta, és Seianus bukása után sem vonta vissza a büntetéseket, és nem enyhítette azokat, bár több éven át még módja lett volna rá, hiszen Agrippina és Drusus majd csak Kr. u. 33-ban halt meg, nyomorult körülmények között.

Kérdés, hogy vajon Tiberius személyes gyűlölködésén túl, nem szolgált-e rá Agrippina is - például egy Tiberius félreállítását és a fiai hatalomátvételét

célzó összeesküvés szervezésével vagy merénylet előkészítésével - a szigorú büntetésre? A források alapján eléggé egyértelműnek látszik, hogy összeesküvésről nem lehetett szó. Germanicus barátait korán elítélték. Agrippina egy újabb házasságkötéssel szeretett volna ugyan kiszabadulni apósa szoros felügyelete alól, Tiberius azonban nem volt hajlandó férjet adni számára, így az elszigeteltsége megmaradt. Hogy végül ebben a helyzetben Titius Sabinus és rabszolgái segítségével valóban Tiberius meggyilkolását tervezték-e (vö. Plin., *n. h.,* 8,145), vagy ez a vádpont is csak Seianus cselszövésének tulajdonítható, ma már nehéz eldönteni. Tacitus és Cassius Dio egybehangzóan az összes lépést, melyek Agrippina és fiai ellen irányultak, a Seianus számlájára írják, Suetonius pedig, mint már említettük, egyenesen a Tiberiuséra.

Agrippina és fia leleplezéséért és Tiberius megmentéséért különleges kitüntetéseket szavaztak meg Seianusnak, melyek a személyét hovatovább a princeps mellé helyezték (a császárra tett eskü kiegészült az ő nevére tett esküvel, újév napján a Tiberiusé mellett az ő nevére is fogadalmat *[votum]* tettek, állószobrát a legióstáborok zászlószentélyének szobrai között helyezték el). 30-ban pedig, amikor Tiberius a következő évre újra consulatust vállalt (az ötödiket), őt választotta maga mellé hivatali társul. Ez döntő lépés volt Seianus *defacto már* tulajdonképpen létező társcsászári hatalmának a *de iure* történő megvalósulása felé.

Tiberius választásának határozottan ilyen üzenete volt: császársága alatt ugyanis mindössze kétszer vállalt addig consulatust: először Germanicus, másodszor pedig Drusus volt a hivatali társa, vagyis az éppen aktuális utódjelölt. A megtiszteltetés azonban önmagában is hallatlan volt egy *homo novus* számára: Tiberius az uralkodása alatt addig ugyanis kizárólag csak a *consularis* rangúak közül jelölte ki az évnek nevet adó első consulpárt, a consules ordinariit. Seianus *praefectus praetorióként* ráadásul lovagi tisztséget töltött be. A consulatushoz egyébként minimum senatusi tagság is kellett, s nem tudjuk, hogy Seianus mikor lett *senator,* ennek ugyanis nincs nyoma a forrásokban. Az azonban nem valószínű, hogy bármiféle szabálytalanság történt volna, mert Tiberius mindig ragaszkodott a formaságok betartásához.

Seianus 31-ben jutott hatalma csúcsára. Consuli hivatalba lépését követően a senatus határozatot hozott, hogy ő és Tiberius öt évre maradjanak hivatalukban (Cass. Dio [Xiph.], LVIII, 4,4). Felhatalmazták *impérium proconsularéval* is (Cass. Dio, LVIII, 7,4). Négy hónappal közös hivatalba lépésüket követően azonban Tiberius váratlanul letette a *consulatust,* és erre kényszerítette hivatali társát is. Ezután rendeletben

megtiltotta, hogy életben lévő embereknek rendkívüli kitüntetéseket szavazzanak meg. Röviddel ezt követően bekövetkezett Seianus bukása. A vád az volt ellene, hogy összeesküvést szőtt Tiberius hatalomtól való megfosztására és meggyilkolására. Ezt a hivatalos verziót szinte valamennyi forrásunk elfogadja, ennek ellenére nem teljesen biztos, hogy valóban összeesküvésről volt szó. Elképzelhető, hogy a gyanakvó Tiberius - érzékelve, hogy Seianus önállóvá válásával és Rómába való távoztával neki kicsúszik a kezéből Capri szigetén az állam irányítása (olyan döntések születnek, amelyek tőle teljesen idegenek, mint például az öt évre szóló consuli felhatalmazás) - maga döntött Seianus félreállításáról, még mielőtt annak hatalma valóban veszélyessé válhatott volna számára. Az sem kizárt azonban, hogy a senatorok egy része szervezte meg a megbuktatását, el akarván kerülni Seianus közelesen várható régensi hatalmát a princeps unokája, Tiberius Gemellus mellett.

AZ UTÓDLÁS KÉRDÉSE

Germanicus és Drusus halálával bizonytalanná vált a principatus jövője Tiberius számára. Agrippina harcba szállt a fiai jogaiért, ezzel azonban nem a princeps döntését, hanem inkább Nero és Drusus bukását segítette elő. Seianus támogatásával Tiberius talán vér szerinti unokája, Tiberius Gemellus utódlását latolgatta, de vele kapcsolatban sem kötelezte el magát a nyilvánosság előtt, sem Seianus alatt, sem annak bukását követően. Minden bizonnyal azért, mert ő még komolyan gondolta, hogy annak, akire a hatalmat ráruházzák, előzetes megmérettetésen kell átesnie. Az utódlásról végrendeletében sem nyilatkozott.

A CSÁSZÁR PLEBSSZEL VALÓ VISZONYA

Tiberius Augustusszal ellentétben nem törekedett a Róma városi plebs rokonszenvének elnyerésére. Uralkodása alatt a fővárosban szüneteltek a látványosságok. Congiariumot (ajándék: olaj, bor, leginkább azonban pénz osztása) is mindössze egyszer tartott, első felesége, Vipsania halála után, valószínűleg annak emlékére *(FOst.)*. Kr. u. 32-ben, amikor gabonaellátási nehézségek támadtak, s emiatt a tömeg a színházban mind erőszakosabban követelőzött, és majdnem lázongásokra került sor, arra hivatkozva, hogy több gabonát szállítanak Rómába, mint Augustus alatt, a tisztségviselőket és a senatorokat vádolta, mert tekintélyükkel nem tartották a népet kordában. Munkalehetőséget nem sokat teremtett: magánépítkezéseiben visszafogott volt, középületet pedig csak egyet emelt, egy templomot Augustusnak, továbbá a leégett Pompeius-színház színpadát állította helyre. A katasztrófák idején viszont nagyvonalúan segített a bajbajutottakon.

PROVINCIAPOLITIKÁJA

Tiberius uralkodása első két évében ki se tette a lábát Róma városából. Ez a tartományi hadseregeknél tapasztalható nyugtalanságok miatt, uralma biztosítása szempontjából érthetőnek is tűnik. Hatalma konszolidálódását követően viszont gyakran készült meglátogatni a provinciákat és a hadseregeket, s ilyen célból sokszor komoly úti előkészületeket is tett. Mindezek ellenére egyetlen tartományt se keresett fel, sőt még magát Rómát is csak ritkán, rövid időre és csak kis távolságra hagyta el, úgyhogy végül *Callippidésnek* nevezték, aki a görög közmondás szerint mindig szalad, de jottányit sem jut előre (Suet., *Tib.,* 38). A kötelességtudat tehát munkált benne, idős kora miatt azonban már nehezére esett elhagyni a megszokott környezetét. A provinciák helyzetét azonban alapvetően ismerte, hiszen a hatalomra kerülését megelőzően az Augustustól kapott különféle diplomáciai, katonai és egyéb megbízatásai révén szinte az egész birodalmat beutazta.

ÉRTÉKELÉSE

Augustus halálát követően Tiberius hatalomban való megerősítése a principatus szakítópróbája volt. Az, hogy ezt kiállta, még elsősorban Augustus előrelátó gondoskodásának volt köszönhető, mint ahogyan az is az augustusi politika sikerének tudható be, hogy Tiberiusnak már élethossziglanra szavazták meg a felhatalmazásait. Az új rendszernek azonban még jócskán voltak fogyatékosságai. A legnagyobb ezek közül az, hogy nagyon személyre szabott volt. Augustus tekintélye, jó diplomáciai érzéke, a nobilitason belül gondosan kiépített kapcsolatai és rátermett munkatársai révén át tudta hidalni a nehézségeket, és el tudta érni azt is, amit a felhatalmazásai egyébként nem tettek volna számára lehetővé. Tiberius örökbe fogadó apja irányelvei szerint kormányozta a birodalmat, hiányzott azonban belőle annak rugalmassága, nagyvonalúsága és jó kapcsolatteremtő készsége. Végső soron azonban őt is respektálta a nobilitas, nem annyira a tekintélye, sokkal inkább a meginduló felségsértési perek nyomán kibontakozó félelem miatt. Az augustusi politika töretlen folytatása hosszú uralma alatt elősegítette a principatus konszolidációját, és ezt mindenképpen Tiberius érdemének kell tekintenünk. A felségsértési perek viszont árnyékot vetnek az uralmára, ugyanakkor - annak folytán, hogy a monarchia ellenzékét kiiktatták - elő is segítették a monarchikus hatalom megszilárdulását és az új rendszer intézményesülését.

FOGALMAK

adulterium
castra praetoria
cohortes praetoriae
cohortes urbanae
congiarium
consul, cónsules ordinarii
gens
homo novus
hostis
imperátor

impérium proconsulare maius
laesa maiestas
ornamenta triumphalia
pater patriae
praef ectus praetorio
praenomen
princeps
repetundae
res publica libera
toga virilis
tribunicia potestas

KRONOLÓGIA

11-17	Germanicus hadjáratai a germánok ellen
14. aug. 19.	Augustus halála
14-37	Tiberius uralkodása
14. aug./szept- -okt.	Légiók lázadása Illyricumban és Germaniában
szept. 17.	Tiberiust az Augustus névvel tüntetik ki; élethossziglan megkapja azokat a jogköröket, amelyeket Augustus halálakor birtokolt
15	Tiberius *pontifex maximus* lesz
17- 19	Germanicus *impérium maius* birtokában Keletre megy
19	Germanicus halála
20 k.	A casíra *praetoria* felépítése és a praetorianus csapatok összevonása Rómában
23	Tiberius fia, Drusus halála
	Drusus ikerfiainak egyike is meghal
26	Tiberius elutazása Campaniába
27	Tiberius visszavonul Capri szigetére
29	Iulia Augusta (= Livia) halála
	Száműzik Germanicus özvegyét, Vipsania Agrippinát és idősebbik fiát, Nérót; az előbbit Pandateria, az utóbbit Pontia szigetére
31	Nérónak, Germanicus legidősebb fiának halála
	Seianus bukása
33	Germanicus második fia, Drusus halála
	Agrippina halála
36	Tűzvész Rómában
37	Tiberius halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: A legfontosabb dokumentumokból közöl válogatást Ehrenberg, V. - Jones, A. H. M. (eds.): *Documents Illustrating the Reign of Augustus and Tiberius.* Oxford, 1949. (1955[2]). - Érmek: *RIC,* I. In: Mattingly, H. - Sydenham, E. A. - Sutherland, C. H. V. (eds.): *The Roman Imperial Coinage.* I-VIII. London, 1923-1981 (röv. *RIQ.* - BMC, I. In: Mattingly, H. - Carson, R. A. G. (eds.): *Coins of the Roman Empire in the British Museum.* I-VI. London, 1923-1962 (röv. BMC).

Görög és római szerzők művei: Cassius Dio LVII-LVIII. könyve (röv. Cass. Dio). - Suetonius Tiberius életrajza (röv. Suet., *Tik).* - Tacitus: *Annales* I-VI. könyve (röv. Tac, *ann.).* Magyarul: *Évkönyvek.* - Velleius Paterculus két könyvből álló történelmi munkája (röv. Veil.). Magyarul: Velleius Paterculus: *Róma története.* Ford., jegyz., utósz. Hoffmann Zsuzsanna, bev. Maróti Egon. Szeged, 1996.

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: La politique provinciale de Tibère. *Latomus,* 24,1965, 824-44.

Alföldy, G.: *Studi suli'epigráfia augustea e tiberiana di Roma.* (Vetera 8.) Roma, 1992.

Allen, W.: The political atmosphere of the reign of Tiberius. *TAPhA,* 72,1941,1-25.

Baar, M. : *Das Bild des Kaisers Tiberius bei Tacitus, Sueton und Cassius Dio.* (Beiträge zur Altertumskunde, 7). Stuttgart, 1990.

Balsdon, J. P. V. D.: The Principates of Tiberius and Gaius. *ANRW,* II, 2. Berlin - New York, 1975, 86-94.

Borzsák István: Tacitus Germanicus portréja. *AntTan.,* 1969,45-53.

Bringmann, K: Zur Tiberiusvita Suetons. *RhM,* 114,1971, 268-285.

Dettenhofer, M. H.: Die Wahlreform des Tiberius und ihre Auswirkungen. *História,* 51, 2002, 349-358.

Downey, G.: Tiberiana. *ANRW,* II, 2. Berlin - New York, 1975, 95-.

Döpp, S.: Zum Aufbau der Tiberius-Vita Suetons. *Hermes,* 100,1972,444-460.

Flach, D.: Der Regierungsanfang des Tiberius. *História,* 22,1973, 522-.

Giua, M. A.: Sulla biográfia Suetoniana di Tiberio. Tradizione e struttura. *Athenaeum,* 56,1978 (2), 329-.

Hennig, D.: *L. Aelius Seianus. Untersuchungen zur Regierung des Tiberius.* (Vestigia, Bd. 21.) München, 1975.

Hennig, D.: Zur Ägyptenreise des Germanicus. *Chiron, 2,*1972, 349-365.

Instinsky, H.: Augustus und die Adoption des Tiberius. *Hermes,* 94,1966, 324-343.

Keitel, E.: Tacitus on the deaths of Tiberius and Claudius. *Hermes,* 109,1981, 206-214.

Knoke, F.: *Die Kriegszüge des Germanicus in Deutschland.* Berlin, 1922².

Koestermann, E.: Der Sturz Sejans. *Hermes,* 83,1955, 350-373.

Koestermann, E.: Die Feldzüge des Germanicus 14-16 n. Chr. *História,* 6,1957,429-479.

Koestermann, E.: Die Mission des Germanicus im Orient. *História, 7,*1958, 331-375.

Koestermann, E.: Majestätsprozesse unter Tiberius. *História,* 4,1955, 72-106.

Kornemann, E.: *Tiberius.* Hrsg. v. Bengtson, H. Stuttgart, Kohlhammer, 1960.

Krause, C: *Villa Iovis. Die Residenz des Tiberius auf Capri.* Mainz am Rhein, 2003.

Kuntze, C: *Zur Darstellung des Kaisers Tiberius und seine Zeit bei Velleius Paterculus.* (Europ. Hochschulschriften Reihe 3, Bd. 247.) Frankfurt am Main - Berlin - New York, 1985.

Levick, B.: The abdication of Agrippa. *História,* 31,1982, 674-697.

Levick, B.: The beginning of Tiberius' career. C. *Q„* 21,1971,478-486.

Levick, B.: *Tiberius the Politician.* London - Sidney - Dover, 1986².

Levick, B.: Tiberius' retirement to Rhodos. *Latomus,* 31,1972, 779-813.

Maranón, N. G.: *Tiberio. História de un resentimento.* Buenos Aires, 1939.

Meissner, E.: *Seian, Tiberius und die Nachfolge im Principat.* Erlangen, 1968.

Nagy, T.: Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die Zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des regnum Vannianum. *AArchHung,* 41,1989, 61-72.

Niçois, J.: Antonia and Sejanus. *História,* 24,1975,48-58.

Ober, J.: Tiberius and the political testament of Augustus. *História,* 31,1982, 306-328.

Orth, W.: *Die Provinzialpolitik des Tiberius.* München, 1970.

Schmitt, H. H.: Der pannonische Aufstand des Jahres 14 n. Chr. und der Regierungsantritt des Tiberius. *História, 7,*1958, 378-383.

Schrömbges, P.: *Tiberius und die res publica Romana. Untersuchungen zur Institutionalisierung des frühen römischen Principats.* Bonn, 1986.
Seager, R.: *Tiberius.* London, 1972. - Újabb kiadása: Maiden, MA, 2005.
Shotter, D. C. A.: Cn. Calpurnius Piso, legate of Syria. *História,* 23,1974, 229-245.
Shotter, D. C. A.: Tacitus, Tiberius and Germanicus. *História,* 17,1968,194—,
Shotter, D. C. A.: The fall of Sejan. *CIPh.,* 69,1974,43^6.
Shotter, D. C. A.: The Trial of Gaius Silius (A.D. 24). *Latomus,* 26,1967, 712-.
Shotter, D. C. A.: Tiberius' part in trials. *História,* 15,1966, 312-317.
Syme, R.: História or Biography: The case of Tiberius Caesars. M. *H,* 37,1980,105-128.
Telschow, K.: Die Abberufung des Germanicus, 16 n. Chr. Ein Beispiel für die Kontinuität römischer Germanienpolitik von Augustus zu Tiberius. In: Lefévre, E. (ed.): *Monumentum Chiloniense. Festschrift Bruck.* Amsterdam, 1975,148-.
Thiel, J. H.: *Kaiser Tiberius. Ein Beitrag zum Verständnis seiner Persönlichkeit.* Darmstadt, 1979.
Timpe, D.: *Der Triumph des Germanicus. Untersuchungen zu den Feldzügen der Jahre 14-16 n. Chr. in Germanien.* (Antiquitas 1,16.) Bonn, 1968.

Caligula (37-41)

Kr. u. 12. augusztus 31-én született Antiumban (Suet., *Calig.,* 8). Germanicus és Agrippina Maior legkisebb fia, Augustus, Livia és a triumvir M. Antonius dédunokája volt. Az eredeti neve *Caius Caesar Germanicus* volt. A *Caligula* ragadványnevet - a *caliga* szó kicsinyítő képzős alakját - kétévesen, 14 nyarán kapta Germaniában apja katonáitól a legionáriusok caligájához hasonló lábbelije után. Hétévesen veszítette el apját. Kr. u. 27-től dédanyja, majd annak halála után nagyanyja házában nevelkedett. Tiberius nem sokat törődött vele, Kr. u. 30-ban azonban magához hívatta Capri szigetére, és ott marasztotta. Caprin öltötte fel a férfitogát, meglehetősen későn, 18 éves korában. Kr. u. 33-ban korkedvezménnyel jelölték *quaestornak.* Még ugyanebben az évben be is töltötte a tisztséget, és elnyerte a *pontifexi* méltóságot is, majd az elkövetkező években *augur* lett. Tiberius vér szerinti unokájával, Tiberius Gemellusszal együtt, fele-fele részben jelölte őt vagyona örökösének.

HATALOMRA KERÜLÉSE

Tiberius nyitva hagyta a principatus utódlásának kérdését. Máig folyik a találgatás, vajon miért. Nem talált alkalmas személyt? Vagy a senatust tekintette illetékesnek a kérdésben, és tudatosan a testületre hagyta a döntést? A helyzet azonban végül úgy alakult, hogy az atyáknak nem volt beleszólásuk a princeps személyének kiválasztásába: Tiberius halálakor, Kr. u. 37. március 16-án a misenumi császári villában szol-

gálatot teljesítő praetorianusok Tiberius örökbefogadás révén szerzett unokáját, Caligulát imperatorként köszöntötték (Ios., *ant. Iud.,* 18, 234; Tac, *ann.,* 6, 50 csak szerencsekívánatról ír). Kiemelkedő szerepe volt az események ilyen alakulásában Macrónak, a testőrparancsnoknak, aki a Tiberius halála előtti hónapokban Caligulával egyre szorosabbra fűzte kapcsolatát. Március 18-án imperatorként köszöntötték Galigulát már a senatusban is, majd *Augustusszá* emelték: hivatalos neve *Caius Caesar Augustus Germanicus* lett. Ezt a napot tekintette később uralkodása kezdetének, a **dies imperiinek.** Tíz nap múlva érkezett meg Rómába, s ekkor került sor a senatusban a hatalommal való formális felruházására is (AfA XLIII**[H]).**

A BŐKEZŰ, KEGYELETES ÉS IGAZSÁGOS PRINCEPS

Tiberius halálát követően mindenki fellélegzett. Az új császárt, Germanicus ártatlanul üldözött családjának egyetlen férfi túlélőjét mindenütt meleg rokonszenv fogadta. Szerényen és illedelmesen viselkedett, ahogyan azt életkora alapján elvárták, de jól szónokolt, ami azt a reményt keltette, hogy az új császár jobb lesz, mint elődje, és tapasztalatlansága ellenére is képes lesz megbirkózni a reá váró feladatokkal.

Caligula első lépései igazolták a vele kapcsolatos várakozásokat. Szűkmarkú elődjével ellentétben, kezdettől fogva hangsúlyozta bőkezűségét, **liberalitasát.** A hatalommal való hivatalos felruházása alkalmából a Róma városi alakulatok és a tartományokban állomásozó csapatok minden egyes katonájának 75 denarius összegű **donativumot** ajándékozott (vö. Cass. Dio, LIX, 2,3; az összeg egy légionárius katona egyévi zsoldjának az 1/3-a volt). Ez a praetorianusok esetében még további juttatásokkal is kiegészült, Tiberius ugyanis a végakaratában a gárda minden egyes tagjára 500 sestertiust hagyott. Caligula ezt az összeget a duplájára, 1000 **sestertiusra** = 250 **denariusra** emelte. Eljárását a praetorianusok a jövőben majd precedensnek tekintették, és a trónra lépő uralkodóknak majd mindig donativummal kellett a hűségüket biztosítani. Az érthető módon megkülönböztetett figyelemmel kezelt katonaság mellett az Augustus óta elhanyagolt plebs is újra a császári gondoskodás kitüntetett tárgya lett: a nyár folyamán Róma városában két alkalommal is **congiariumot** tartottak. Mindkét alkalommal minden egyes polgár fejenkét 300-300 sestertiust kapott (a napszám ebben az időben 0,5-2 sestertius között mozgott). Minden birodalomlakó számára gesztus volt a forgalmi adó 1 százalékos kulcsának felére csökkentése. Volt némi demokratikus színezete is a nép javára hozott intézkedéseinek: a választásokat újra a nép kezébe adta, és ötre emelte a bírói testületek számát, bevonva a bírók, **iudexek** körébe a lovagok alatti censuskategóriába tartozókat is, így lett e testületek neve **quinque decuriae.**

Liberalitasa mellett másik hangsúlyozott erénye a **pietas** (jámborság, kegyeletesség) volt. Megadta a halottnak kijáró végtisztességet örökhagyó nagyapjának - maga tartotta a gyászbeszédet, és ezzel megakadályozta, hogy **damnatio memóriáéval** sújtsák, vagyis örök felejtésre ítéljék -, mértéket is tartott ugyanakkor, mert nem

erőltette Tiberius istenné avatását, bár a lugdunumi állami pénzverde készült erre. Veszélyek közepette maga utazott Pandateria és Pontia szigetére anyja, valamint bátyja, Nero hamvaiért, hogy a *Mausoleum Augustiban* helyezze őket örök nyugalomra. Ez időben vert érmein anyja, Agrippina *(RIC,* I, 55), nagyapja, Agrippa *(RIC,* I, 58), apja, Germanicus *(RIC,* **I,** 57), bátyjai, Nero és Drusus (együtt lóháton, *RIC,* I, 34) és nővérei, Agrippina, Drusilla és Iulia Livilla jelennek meg, az utóbbiak *Concordia, Securitas* és *Fortuna,* vagyis az egyetértés, a biztonság és a szerencse istennőinek jellegzetes tárgyait, attribútumait tartva. Nagyanyját, Antóniát az isteni Augustus papjává nevezte ki és Augustává emelte, megadta tehát neki mindazokat a kitüntetéseket, amelyekben dédanyja, Livia is részesült. (Antónia életében visszautasította ezeket, halála után azonban Caligula neki szentelt érmein e címekkel ábrázolták, vö. *RIC,* 92.) Felszenteltette a *templum Augustit* is, Tiberius egyetlen, hosszú időn át épülő középületét (Cass. Dio, LXIX, 7,1-2, a hatoszlopos templom a PIETAS feliratú érmén jelenik meg, vö. *RIC,* I, 36). Nyilvánosan elégette anyja és bátyjai perének jegyzőkönyveit, hogy senkinek se kelljen akkori szerepe miatt félnie. Eltörölte a büntetéseket, hazahívta a száműzötteket, és leállította a folyamatban lévő felségsértési pereket. Felkutatta a Tiberius alatt betiltott írásokat, hogy mindenki olvashassa őket, és az események az utókor számára fennmaradjanak. Újra közzétette a birodalom számadatait. Ezt annak idején Augustus rendszeresítette, Tiberius azonban felhagyott vele (Suet., *Cal,* 15). Mindezekért - dédapjához hasonlóan - a legmagasabb római kitüntetéssel, a tölgyfagallyból font polgárkoszorúval, corona civicával tüntették ki, mely az *ob cives servatos* (a megmentett polgárokért) feliratú érmein is megjelenik *{RIC,* 37 C 24 = *BMC,* 38; *BMC,* 58). Erényeiért - ugyancsak Augustus kitüntetéseit mintának véve - arany emlékpajzzsal is kitüntették. Családi propagandájában tehát a p/efasának kiemelése mellett származásának hangsúlyozása és az augustusi értékekhez való visszatérés kapott hangsúlyt. Támogatta családtagjait és rokonait: a közéleti szereplésből eddig kizárt nagybátyját felvette a *senaíwsba,* és első *consulatusához* maga mellé társnak választotta. Unokatestvérét, Tiberius Gemellust örökbe fogadta, és a princeps iuventutis (az ifjúság princepse) címet adományoztatta neki.

A SZÖRNYETEG

Uralkodása nyolcadik hónapjában Caligula súlyos betegségbe esett (Philo, *leg.,* 23-32; Suet., *Cal,* 23, 3; Cass. Dio, LIX, 8,1). Felépülését követően látványosan megváltozott a viselkedése. Öngyilkosságra kényszerítette Tiberius Gemellust és apósát, Iunius Silanust. Megölette rövid idő múlva az őt hatalomhoz segítő *praefectus praetoriót,* Macrót és annak feleségét is. Nagyzási mánia és pazarlás, szélsőséges érzelmi reakciók: őrjöngő dühkitörések, kegyetlenség, pánikszerű félelem és gyerekes odaadás jellemezték. Sem az illemet, sem a szokásokat, de még a törvényeket sem tartotta magára nézve kötelezőnek.

Suetonius életrajzának kétharmadát a *monstrum* (szörnyeteg) bemutatásának szenteli (Suet., *Cal,* 22-60). Ezzel a rövid ideig uralkodó és kevés maradandót alkotó császár nevét örökre beírta a történelembe. íme némi ízelítő Caligula tetteiből: szégyellni kezdte alacsony sorból származó nagyapját, Agrippát, és azt állította, hogy ő Augustus és leánya viszonyából származik. Ecetben feloldott igazgyöngyöt ivott, lakomáin aranyból készült ételeket szolgáltak fel. Hegyeket hordatott el, hogy síkká tegye a vidéket, sík vidékre viszont hegyeket telepített. Öltözködése minden normát felrúgott: gyakran hordott nyilvános helyen is tarka hímzéses, drágakövekkel díszített köpenyt, selyemruhát, karpereceket, néha még aranyszegélyes női ruhát és női papucsot is. Nemegyszer aranyszakállal jelent meg, kezében istenek jelvényeit: villámot, szigonyt vagy kígyós hírnökbotot tartva. Az istenekkel különösen bizalmas viszonyban volt: szobraikkal sugdolózott vagy veszekedett, saját bevallása szerint éjszaka Lunával szeretkezett. Szobraik fejét lefűrészeltette, és saját fejét rakatta helyükbe. A szentélyekben saját szobrát is felállíttatta, és kultikus tiszteletben részesíttette. Esztelen pusztítási vágyat érzett a múlt nagyjaival és alkotásaikkal szemben: szétverette a híres emberek Mars-mezőn álló szobrait, meg akarta semmisíteni Homéros, Livius és Vergilius alkotásait, híres családoktól elvette ősi kitüntetéseiket. Kegyetlen volt. Az amphitheatrumi állatok etetésének gondját elítéltekkel oldotta meg, büntetésük mértékével nem törődve, „szakállastól szakállasig" jelölve ki állati táplálékul az embereket. Napokon keresztül szórta a pénzt a nép közé a Basilica lulia tetejéről, előadás közben a színészekkel együtt mondta a szöveget, vagy utánozta mozdulataikat, s személyesen korbácsolta meg azokat, akik kedvence produkciója alatt a nemtetszés legcsekélyebb jelét is elárulták. Incitatust, a versenylovat annyira szerette, hogy palotát adományozott neki, személyzettel, s még consulságot is szánt neki. Mérhetetlenül falánk volt, iszákos és gyáva: a villámlás és mennydörgés elől az ágy alatt keresett menedéket.

Költekezései folytán néhány hónap alatt kiürült a Tiberiustól hátrahagyott teli kincstár. Ezt követően a kiadásaihoz szükséges pénzt a császári palota tárgyainak elárverezésével, örökségek kicsikarásával, rendkívüli, többnyire a lakosság vagyonosabb rétegeire kivetett adókkal, és felségsértési perekkel kísérelte meg előteremteni. A plebs alapvetően nem érezte a változást. A látványosságok nem szüneteltek, sőt a választások jogának visszaadásával és a forgalmi adó eltörlésével Caligula újabb gesztust ist tett felé. Az utóbbi miatt bekövetkező bevételkiesést *afiscus* valószínűleg a mauretaniai cliensuralkodó, Ptolemaios vagyonánakmegszerzésével és Mauretania provinciává szervezésével szerette volna pótolni. A források ugyan nem említik az

adó eltörlése és a Ptolemaios elleni eljárás közötti összefüggést, Ptolemaios gazdagságát mint bukásának okát azonban igen. A két esemény időbeli egybeesése és Tiberius korábbi, hasonló eljárása a forgalmi adó csökkentésekor Cappadocia esetében azonban valószínűvé teszi, hogy Caligula elődje bevált megoldását követte. Mauretania provinciává szervezésére azonban Caligula alatt mégsem került sor, mert a király kivégzésének hírére felkelés tört ki, amit majd csak a császár utódának sikerült leverni.

A CSÁSZÁRKULTUSZ

A császárkultusz - helyi vallási hagyományok alapján - egyes tartományokban spontán módon alakult ki. Augustus, és még inkább Tiberius, a kérdésben kellő önmérsékletet tanúsított, és inkább visszafogni igyekezett a helyi közösségek buzgóságát, nehogy az Rómában visszatetszést keltsen. Caligula viszont megkövetelte saját személye istenitését. Elrendelte többek között, hogy saját szobrát a templomokban, az istenek szobrai között állítsák fel. Ennek erőltetése konfliktust provokált az egyistenhívő zsidósággal, melynek hite szerint a császár személyének, illetve képmásának kultikus tisztelete súlyos bűnnek, bálványimádásnak számított.

GAETULICUS ÖSSZEESKÜVÉSE

Caligula 39 nyarán váratlanul nagyszabású hadjárat előkészítésébe kezdett. Ennek keretében sorozásokat rendeltek el: két újabb légiót állítottak fel, és a praetorianus cohorsok számát tizenkettőre emelték. Mozgósították az Itáliához közel eső tartományok, Pannónia, Dalmatia, Moesia, Hispánia alakulatait is. Augusztus végén vagy szeptember elején adták ki a seregek számára a Felső-Germaniába szóló indulási parancsot. A késői időpont azonban már nem volt alkalmas hadjárat indítására, s valójában nem is erről volt szó, hanem egy a felső-germaniai hadsereg főparancsnoka, *Cornelius Lentulus Gaetulicus* elleni meglepetésszerű akcióról. Caligula ugyanis összeesküvésre gyanakodott. A mozgósított haderőt rendkívül nagyra, mintegy 155-160 ezer főnyire méretezte, mert a germániai katonaság körében népszerű Gaetulicus mintegy 80 ezer főnyi hadsereg támogatására számíthatott.

A gyanútlan Gaetulicust október közepén fogták el és végezték ki. Letartóztatták és megölték a császár kíséretében lévő *M. Aemilius Lqjidust,* a császár sógorát is, a nemrég elhunyt Drusilla férjét. A császár száműzte nővéreit, az ifjabbik Agrippinát és Iulia Liviiiát is (Cass. Dio, LIX, 22, 6-8; Suet, *Cai,* 24).

Az állítólagos összeesküvést teljes homály fedi. Az ókori szerzők sem tudnak róla semmi biztosat. A valódiságát illetően kételyeket ébreszthet bennünk az, hogy a „résztvevők" az események menete során teljesen gyanútlanok voltak, és nem tettek semmilyen önvédelmi előkészületeket. Egy összeesküvés ugyanakkor, különösen a hozzátartozók részvételével, netalán irányításával egyáltalán nem lenne meglepő: az uralkodásra nyilvánvalóan alkalmatlanná váló Caligula eltávolítása és egy rátermettebb családtag hatalomba való juttatása a rokonoknak - akár az egyéni túlélés, akár a dinasztia hatalmának megőrzése szempontjából - elemi érdeke volt.

A GERMÁNIAI HADJÁRAT

A Gaetulicus kivégzését követő germánok elleni hadjárat korántsem volt olyan komédiába illő, ahogyan azt Suetonius leírta. Cassius Dio szerint 200-250 ezer katona vett részt benne. A hadjárat célját nem látjuk világosan. Lehet, hogy a princeps az apja példáját követve, katonai dicsőséget akart magának szerezni, de lehet, hogy csak a parancsnokuk váratlan kivégzésétől megzavart katonákat akarták a helyszínről elvonni és megakadályozni abban, hogy a téli pihenő alatt az elmúlt eseményeket egymás közt latolgassák, s esetleg zendülésre adják a fejüket. Lehetett azonban egyfajta „bemelegítés" is a tavaszi hadjárat előtt, hogy a nagyszámú újonc megszokja a bevetéseket, és hogy a katonák harckészsége magas szintű legyen. A vállalkozásnak nem csupán a felvonultatott erő nagysága, hanem az is súlyt adott, hogy közel hetven éve - Augustus Kr. e. 26-25-ös hispániai hadjárata óta - római császár nem vett részt személyesen hadműveletek irányításában. Caligulának pedig - nagyapja és apja hírneve miatt - igen nagy volt a reputációja a hadsereg körében. Nos, ha ő maga ekkor még nem is sokat mutatott, a felső-germaniai erők élére kinevezett új parancsnok, Servius Sulpicius Gálba (a későbbi császár) jó választás volt. Ugyanez mondható Publius Gabinius Secundusról is, az új alsó-germaniai parancsnokról. Kemény harcok során e téli hadjárat alatt került római uralom alá a mai Wiesbaden és Höchst vidéke. A Rajna torkolatvidékén élő *canninefasok* ellen is sor került egy hadműveletre, ezt a kutatók közül többen is úgy ítélik meg, hogy már közvetlenül a britanniai hadjárat előkészítését szolgálta.

A BRITANNIAI HADJÁRAT TERVE

Caligula a telet Galliában, többnyire Lugdunumban töltötte. A tavaszra tervezett britanniai hadjáratával sokan foglalkoztak már. A szerzők többsége a felvonultatott erők alapján nagyszabású elképzeléseket feltételez, s úgy véli, hogy azokat a katonáknak a behajózáskor tanúsított ellenállása hiúsította meg. Ez pedig nagy valószínűséggel azért következett be, mert a princeps olyan hónapban akarta kierőszakolni az átkelést, amikor a hajózás a csatornán még veszélyes volt.

A hadsereg körében eltöltött idő alatt Caligula parancsnokként lejáratta magát katonái előtt. A hadvezetésben való járatlanságát lehet, hogy még elnézték volna neki, hiszen mindenki tudta, hogy princepsszé választását megelőzően miért nem szolgált a hadseregben, azt azonban nem, hogy nem is igyekezett a katonáiért felelősséget érző, jó parancsnok lenni: ostoba akarnokvolt, akit a környezete hozzáértő tagjai nagyon nehezen tudtak jó irányba befolyásolni: puhány piperkőc is volt, és igazságtalan, nem becsülte a katonái életét, s ráadásul még gyávának is bizonyult. Ez rövidesen végzetes lesz majd számára. Összeesküvő senatorokkal és családtagokkal szemben ugyanis még támaszkodhatott volna a katonáira. A katonáival szemben viszont már nem volt kitől védelmet remélnie. Eredménye a hadjáratnak nem volt, ezért csak kisebb diadalmenetet, ovatiót tartott, amikor csak a főparancsnok vonul fel (Suet, *Cal,* 49, 2). Nem sokkal ezt követően újabb összeesküvést lepleztek le, melynek egyik résztvevője a saját quaestora, Betilienus Rufus volt (Sen., *Diai.,* 5, 18, 3; Cass. Dio, LIX, 25, 5b-8; Suet, *Cal,* 56, 1). Végül a következő év januárjában a praetorianusok egy csoportja gyilkolta meg, s végzett vele egy időben feleségével, Caesoniával, valamint csecsemő lányával is.

CALIGULA MEGÍTÉLÉSE

Caligula extrém viselkedését alapvetően kétféleképpen értékeli a kutatás. A kevesek által képviselt és manapság már csak elvétve vallott felfogás szerint a kortárs vagy közel egyidejű források ellenségesek a harmadik princepsszel szemben. Kárhoztatott tulajdonságai, például a kegyetlensége, a mohósága, szexuális kilengései, mindmind csupa irodalmi toposzok, melyekkel általában minden zsarnokot fel szoktak ruházni. Rémtetteit az írók és a pletykálkodó cselédek találták ki. Caligula autokrata uralkodó volt, aki szélsőséges formában építette ki az uralkodókultuszt, ami azonban államérdek volt (vö. H. Willrich, *Klio,* 3,1903,477 skk.). Ezen az álláspontonbelül létezik egy nagyon határozottan elkülönülő, manapság is még fel-felbukkanó elképzelés, mely szerint Caligula abszolút módon kívánt uralkodni, és ehhez a mintákat - nem először a római történelemben, hiszen hasonló törekvések már Caesarnál vagy Germanicusnál is megfigyelhetők - a hellenisztikus monarchiákban találta meg. Személye isteni voltának hangsúlyozása nem egy őrült megnyilvánulása, hanem komoly államérdek volt. Testvérházassága Drusillával ptolemaiosi mintákat követett. Rendszere a hellenisztikus monarchiák ismertetőjegyeit viseli magán, s uralma a Tiberius római konzervativizmusára adott reakció volt. Caligula hatalmának ez utóbbi értelmezése egy nagyobb elmélethez kapcsolódik, mely a 20. század elején, német történészek körében született meg, de másutt is visszhangra talált, és ugyancsak mindmáig él. Eszerint a római monarchia kiépítése időszakának konflik-

tusai mögött két különböző hatalomfelfogás érvényesítésére irányuló törekvés állt: egy, a korlátlan uralkodói hatalom elvét valló, a rómaiak által Keleten, a hellenisztikus monarchiákban megismert felfogás és egy nyugati típusú, bizonyos mértékű jogállamiságot képviselő felfogás (vö. E. Kornemann, *Klio,* 1,1901, 92 skk.; U. Kahrstedt, *Klio,* 10,1910,294 sk.; A. Tcherikover: *Hellenistic Civilization and the Jews.* Philadelphia, 1959,178; Balázs György, *Világosság,* 1980. júniusi melléklet).

Mivel zavart elméjére maguk az ókori szerzők is több helyen utalnak (Philo, *leg.,* 23-32; Suet., *Cal,* 51,1; Tac, *ann.,* 13, 3; *Agr.,* 13; Cass. Dio, LIX, 23, 4; LIX, 26, 5), a történészek többsége az előző álláspontokat elvetve, Caligulát elmebetegnek tartotta és tartja manapság is. Egy részük egyszerűen csak őrültnek tekinti, és nem foglalkozik a részletekkel, mások a pontosabb diagnózist is megkísérlik felállítani. Vannak, akik cezaromániásnak mondják - magát a cezarománia fogalmát is Caligula esetét tanulmányozva alkotta meg L. Quidde a 19. század végén, Európa-szerte bestsellerré váló művében. Mások az őrültségét a 39 őszén átélt betegsége szövődményének tartják (Balsdon idegösszeomlásának, A. T. Sandison fertőző agyhártyagyulladásának, V. Massaro és I. Montgomery a központi idegrendszert megtámadó vírusfertőzésének, R. S. Katz pajzsmirigytúltengésének, ez utóbbit azonban eléggé látható módon cáfolni látszik az, hogy Caligulának nem kidülledő, golyvás szemei voltak, hanem kifejezetten beesettek). Az utóbbi véleménynek mindenekelőtt az az alapja, hogy a 37 őszét megelőző időszakra vonatkozóan - a nővérével való bűnös kapcsolatát leszámítva - a források semmiféle, súlyos magatartási zavarra utaló adatot nem tartalmaznak. Sőt a Caprin való óvatos és alázatos viselkedése a körülményeknek adekvát, kontrollált reakciónak tekinthető. A betegsége és az extrém viselkedése közötti összefüggést egyes források is sejtetik. Egyébként a betegségétől függetlenül is elegendő kóros pszichés elváltozásokra hajlamosító tényezőt találunk Caligula megelőző életében. Ilyen a gyermekkori epilepsziája, apja korai elvesztése, az, hogy hosszú időn keresztül csak nők nevelték (anyja, dédanyja, nagyanyja), akik ráadásul rendkívül erős jellemükkel elnyomhatták a személyiségét, vagy az, hogy serdülőéveiben végig kellett élnie a hatalmi küzdelmekbe bonyolódott anyja és bátyjai pusztulását, végül több éven át, saját magának is merényletektől rettegve, azokkal kellett együtt élnie Capri szigetén, akik családját kiirtották.

Testi-lelki gyengesége, érzékeny, ideges lelkialkata nem tagadható, azonban a források hiánya vagy kifejezetten ellenséges beállítottsága miatt rendkívül nehéz megítélni azt, hogy az egészségi állapota milyen mértékben korlátozta uralkodói feladatainak ellátásában. (Elveszett Tacitus 7. és 8. könyve, a kortárs Seneca személyes okokból, az ugyancsak kortárs Philo vallási okokból, a senatori rend - melynek véleménye fő forrásainkban, Suetonius és Cassius Dio műveiben jut kifejezésre - a vele való sűrű konfliktusai miatt negatív irányban elfogult volt Caligulával szemben.) Egy biztos: nem volt gyengeelméjű, de nem tűnik teljesen zavart elméjűnek sem, vagyis olyan személynek, aki egyáltalán ne lett volna képes ésszerű döntéseket hozni. A legutóbbi művek egyike, A. A. Barrett munkája Caligula betegségét annak a romboló hatásnak tulajdonítja, melyet a hatalom az ő érzékeny és labilis személyiségére gyakorolt. Ennek ugyanakkor nemcsak fizikális vagy mentális, ha-

nem morális-szociális következményei is voltak: a semmiféle normát nem tisztelő gátlástalanság és a teljes amoralitás. Ennek a betegségnek mind az uralkodó környezetére, mind pedig az alattvalókra nézve is voltak súlyos, akár tragikus kihatásai is. Elsősorban mégis a szűkebb környezete szenvedett tőle: a családja, a senatori rend s a lovagrend egyes tagjai. Ahogy persze fogyott Caligula pénze, úgy érték a lakosság mind szélesebb körét a kedvezménymegvonások, meghalt azonban, még mielőtt ezek a plebset is sújtották volna. így annak körében népszerű maradt. Valószínű, ezzel is összefüggésben áll, hogy bár halálát követően *damnatio memóriáéval* sújtották, az ítéletet nem mindenütt hajtották végre, így több ábrázolása is épen fennmaradt.

FOGALMAK

congiarium
corona civica
damnatio memoriae
denarius/ ezüstdénár
dies imperii
donativum
iudex
liberalitas
ovatio
pietas
princeps iuventutis
quinqué decuriae
sestertius

KRONOLÓGIA

12. aug. 31.	Caligula születése Antiumban
37. márc. 16.	A misenumi császári villában a praetorianusok Caligulát imperatorként köszöntik
márc. 18.	Caligulát imperatorként köszöntik a senatusban; Augustusszá emelik *(dies imperii)*
márc. 28. v. 29.	A senatus Caligulát felruházza a hatalommal
ápr. 21.	Caligula hatalmát a nép is megerősíti (formális elismerése)
a nyár folyamán	*Congiarium:* Róma városának minden egyes polgára két alkalommal 300 HS-t kap
	Caligula első consulatusa nagybátyjával, Claudiusszal együtt
	Caligula felveszi Claudiust a senatusba
	A templum Augusti dedicatiója
	A *páter patriae* cím felvétele
okt.	Caligula súlyos betegsége
év vége	Caligula megöleti Tiberius unokáját, Tiberius Gemellust
38	A császár megöleti Macrót, a *praefectus praetoriót* és feleségét
	A császár nővérének, Drusillának halála, majd *consecra*-h'ója
38/39 fordulója	Caligula harmadik házassága: Lollia Paulinával

39 tavasza?	Caligula negyedik házassága: Milonia Caesoniával; egy hónap múlva Caligula leányának, Drusillának születése
nyáron	Per Calvisius Sabinus, Illyricum helytartója és felesége, Cornelia ellen; az előre látható ítéletet megelőzendő, öngyilkosok lesznek
nyár vége	Egy Caligula-ellenes összeesküvés nyomait fedezik fel; Caligula ellenintézkedése: sorozások és mozgósítás Hispániában, Illyricumban, Dalmatiában, Moesiában stb.
aug. vége/szept. elej e	Indulási parancs kiadása a Felső- Germaniába vezénylendő egységeknek; Caligula Germaniába indul
okt. 18. v. 19.	Gaetulicus kivégzése; megölik a császár kíséretéhez tartozó M. Aemilius Lepidust is; ifjabb Agrippinát és Iulia Liviiiát Pandateria szigetére száműzik
késő ősszel	Caligula hadjárata a Rajna középső folyásánál
39/40 tele	Megérkeznek Germaniába az idevezényelt keleti és afrikai csapatok is: a Caligula parancsnoksága alatt álló összevont haderő létszáma 200 ezer főnyi lehet
40. légkor, febr.	Caligula Galliának a Britanniához legközelebb eső partvidékéhez vonul; egy esetleges britanniai hadjárat terve
aug. 31.	28. születésnapján a *princeps* megtartja *ovatióját*
szept.	Összeesküvés Caligula ellen Rómában; részt vesz benne Caligula saját quaestora, Betilienus Bassus is
41. jan.	Ujabb összeesküvés Caligula ellen; a kezdeményező szerepet a praetorianusok két tribunusa, Cassius Chaerea és Cornelius Sabinus játszotta
jan. 24.	A praetorianusok Caligulát, (negyedik) feleségét, Caesoniát és csecsemő leányát meggyilkolják Caligulát *damnatio memóriáéval* sújtják

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A legfontosabb primer források (feliratok és papiruszok): Smallwood, E. M.: *Documents Illustrating the Princiates of Gains, Claudius and Nero.* Cambridge, 1967. - Suetonius: *Gains Caligula* (röv. Suet., *Cat).* Magyarul is. - Cassius Dio LIX. könyve (röv. Cass. Dio). - Flavius Josephus: *Antiquitates Iudaeorum.* 18, 205-19, 211. (röv. Ios., *ant. lud).* Magyarul is. - Alexandriai Philo: *In Placcum* (röv. Philo, *Placc); Legatio ad Gaium* (röv. Philo, *leg.).* - Tacitus: *Annales* idevágó 7-8. könyve elveszett.

A magyar fordítások kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Aiardi, A.: 'Optimus Maximus Caesar'. Considerazioni suli' interesse di Caligula per il culto Giove. *AW,* 136,1978, 99-108.

Baisdon, J. P. V. D.: *The Emperor Gaius (Caligula).* New York, 1976 (Reprint).

Baisdon, J. P. V. D.: The Principates of Tiberius and Gaius. *ANRW,* II, 2. Berlin - New York, de Gruyter, 1975, 86-94.

Barrett, A. A.: *Caligula, The Corruption of Power.* London, Batsford, 1989. Amerikai kiadása: Yale Univ. Press, 1990.

Benedickson, D. T.: Caligula's madness: madness or interictal temporal lobe epilepsy. C/W, 82, 1989, 370-375.

Faur, J. C: La première conspiration contre Caligula. *RBPh,* 51,1973,13-50.

Ferrili, A.: *Caligula, Emperor of Rome.* London, 1991.

Gallivan, P. A.: The fasti for the reign of Gaius. *Antichthon,* 13,1979, 66-69.

Herz, P.: Diva Drusilla. Ägyptisches und Römisches im Herrscherkult zur Zeiz Caligulas. *História,* 30,1981, 324-336.

Jakobson, A. - Cotton, H. M.: Caligula's recusatio imperii. *História,* 34,1985, 497-503.

Köberlein, E.: *Caligula und die ägyptische Kulte.* (Beiträge zur klassischen Philologie, 3.) Maisenheim/ G., 1962.

Lucas, J.: Un empereur psychopathe. Contribution à la psychologie du Caligula de Suétone. *AC,* 36,1967,159-189.

Momigliano, A.: La personalità di Caligola. *Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa. Lettere, Storia e Filosophia,* 1,1932,205-228.

Nagy, Tibor: Die Regierungsjahre des C. Caesars. Mit besonderer Rücksicht auf Illyricum. *AAntHung,* 29,1981, 337-362.

Poulsen, V.: Portraits of Caligula. *AArchHung,* 29,1958,175-.

Prüll, C.-R.: Caligula. In: *Antike Medizin. Eine Lexikon.* Hrsg. v. Leven, K.-H. München, 2005, 185-186.

Quidde, L.: *Caligula. Eine Studie über den Cäsarenwahnsinn.* Leipzig, 1894.

Robert, L.: Le eulte de Caligula à Milet et la province d'Asie. *Hellenica, 7,*1949,206-238.

Simpson, C, J.: The conspiracy of A.D. 39. *Studies ín Latin Literature and Roman History. 11.* (Collection Latomus 168.) Bruxelles, 1980, 347-366.

Simpson, C. J.: The cult of the emperor Gaius. *Latomus,* 90,1981, 489-.

Trillmich, W.: *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen.* Berlin, 1978.

Wilkinson, S.: *Caligula.* London - New York, 2005.

Winterling, A.: *Caligula. Eine Biographie.* München, 2003.

Claudius (41-54)

Kr. e. 10-ben született Lugdunumban az idősebbik Ti. Claudius Drusus (Lívia kisebbik fia) és az ifjabbik Antónia fiaként. Neve, mely eredetileg azonos lehetett az apjáéval, Kr. u. 4-től - bátyja, Germanicus örökbefogadása után - *Ti. Claudius Nero Germanicus* lett. Gyerekkora állandó betegeskedéssel telt el. Fogyatékosságai miatt - húzta a lábát, időnként rángatózott, nyáladzott, dadogott, és talán szellemileg is korlátolt volt, valószínűleg egy születéskori agyvérzés maradandó következményeként - a családja számára kora gyermekkorától kezdve gondot okozott a nyilvánosság előtt való megjelentetése. Felserdülésekor egyértelműen alkalmatlannak ítélték a közszereplésre: sem Augustus, sem Tiberius nem juttatta tisztséghez, így nem nyert felvételt a senatusba sem, maradt eques, római lovag. Majd csak Caligula vette fel a testületbe, és *consul suffedusként* együtt töltötték be első consulatusukat 37 nyarán. Császárként a hivatalos neve TIBERIUS CLAUDIUS CAESAR AUGUSTUS GERMANICUS lett.

Négy felesége volt, közülük Messalina és Agrippina minor az uralkodása alatt. Messalina a L. Domitius Ahenobarbushoz férjhez adott idősebbik Antónia unokája volt (vagyis Octavia és a triumvir Marcus Antonius dédunokája, illetve a későbbi Nero császár unokatestvére). Ifjabbik Agrippina Germanicus és idősebbik Agrippina lánya (Caligula testvére, Augustus dédunokája) volt.

A SENATUS ELLENÉBEN

Caligula meggyilkolását követően a praetorianusok megtalálták Claudiust, és magukkal vitték a táborukba. Számukra két dolog volt fontos: hogy monarchia legyen, és hogy az új princeps nekik lekötelezett legyen. Arra, hogy maguk dönthetnek a principatus sorsáról, Caligula imperátori acclamatiója (imperatorként való köszöntése = császárrá való kikiáltása) szolgált precedensül. Claudiusszal nagyot fordult a világ: este még az életéért remegett, reggelre a praetorianusok - fejenként 15 ezer sestertius összegű donativum ellenében - császárukként ismerték el. Az alkalmassága egyáltalán nem képezte mérlegelés tárgyát.

Caligula meggyilkolásának hírére a consulok a városi csapatokkal megszállták a Forumot és a Capitoliumot. A senatus azonnal összeült. A senatorok egy része a res publica liberát, a régi szabad államot akarta helyreállítani, mások a principatus mellett érveltek, azonban a *princeps* személyében sehogy sem tudtak megegyezni. A döntést nehezítette, hogy egyrészt sok consularis rangú senator állt rokonságban a Iulius-Claudius-házzal (vagy közvetlen leszármazás, vagy beházasodás révén),

másrészt, hogy azok viszont, akik képességeiknél fogva igazán alkalmasnak tűntek a principatusra, vagy esetleg mások hatalmi igényeit hatékonyan támogathatták volna, Rómától távol helytartóságot töltöttek be, és a tél miatt nem lehetett velük érintkezésbe lépni (ilyen volt Servius Sulpicius Gálba a rajnai hadseregnél, Camillus Scribonianus Dalmatiában, Aulus Plautius Pannoniában, Appius Iunius Silanus Hispánia Tarraconensisben). Claudius nem volt a jelöltek között, sőt, ha hihetünk Flavius Iosephusnak, miután a senatorok értesültek a praetorianustáborban történtekről - annak ellenére, hogy Claudius az éppen Rómában tartózkodó, és közvetítésre vállalkozó zsidó király, Agrippa (lásd lentebb) révén nagyon méltányos ígéreteket tett -, inkább a fegyveres ellenállást választották. Az, hogy nem lett polgárháború, végül nem a senatuson múlott, hanem a városi csapatokon, akik inkább a praetorianusokhoz csatlakoztak. így a magára maradt senatusnak nem maradt más választása, mint *imperatorként* köszönteni a Róma ellen vonuló Claudiust (Ios., *Bell. Iud.,* II, 205; Sen., *Apocol.,* 6, 1). A helyzet azonban még ebben a mozzanatában is kiélezett volt, mert Claudius túlbuzgó fegyveresei majdnem lekaszabolták a városkapun kilépő, Claudius köszöntésére igyekvő atyákat.

A SENATUS NÉLKÜL

Az új uralkodó a nyilvánosságnak szánt minden gesztusában az erényeit igyekezett demonstrálni. Clementiáját (nagylelkűségét) megmutatva amnestiát (felejtést) és bocsánatot ígért minden szóért, ami a hatalomváltás két napján elhangzott, és ehhez tartotta is magát. Caligula minden rendeletét visszavonta. Hogy pietasát, kegyeletességét bizonyítsa, figyelmet fordított elhunyt hozzátartozói emlékének nyilvános ápolására: szüleinek állami gyászünnepet szavaztatott meg, apjának születésnapjára cirkuszi játékokat, Liviát pedig istenné avattatta. Mértéktartást, moderatiót tanúsított a kitüntetések elfogadásában: nem használta neve előtt az *imperátor* címet, a *páter patriae* címet is csak az uralkodása második évében vette fel, a *páter senatus* titulust viszont visszautasította. Liberalitása, bőkezűsége jeleként gyakran osztott adományokat a népnek, és nagyszerű játékokat rendezett. A plebsnek és a tartományok lakosságának igyekezett *jó patrónusa* lenni. Végül, Britannia meghódításával, ha a saját, látványosan hiányzó katonai erényeit nem is, a birodalom virtusát hosszú idő után újra bizonyította.

A kényszerű elismerés miatt azonban jó darabig feszült maradt Claudius és a senatus viszonya.

A császár nem érezte magát biztonságban a senatorok körében, az üléseiken is majd csak egy hónappal az *imperátori acclamaliója* után mert megjelenni, akkor is csak fegyveresek védelme alatt. Kérte és meg is kapta azt a kiváltságot, hogy a senatusi üléseket a praetorianusok praefectusa és tribunusai kí-

séretében látogathassa. (Ez hallatlan kérés volt, de nem a legelső ilyen a senatus történetében. Tiberius utolsó éveiben kérte magának ezt a jogot, és meg is kapta, igaz, sohasem élt vele, mert nem tért vissza Rómába.) Claudius félelme indokolt volt. Appius Silanus (Messalina anyjának, Domitia Lepidának a férje) nem is titkolta hatalmi ambícióit. Személyes kvalitásai és a császári családdal való rokonsága miatt a senatus széles körű támogatására számíthatott. Felesége közbenjárására Claudius 42-ben kivégeztette. Ugyanez idő tájt egy összeesküvés is szerveződött, melynek célja L. Arruntius Camillus Scribonianus hatalomra juttatása volt. Scribonianus **usurpatiója** (hatalombitorlás, ellencsászárság) azonban, Claudius szerencséjére, mindössze öt napig tartott, mert a dalmatiai hadserege babonás félelemből magára hagyta.

A senatusszal való kapcsolata később sem lett sokkal szívélyesebb. Az összeesküvések és merényletkísérletek - melyek egyikének a tulajdon felesége, Messalina is részese volt - végigkísérték Claudius uralmát, csakúgy, mint az ezeket követő felségsértési perek. Összesen 35 senator és 300-nál is több római lovag kivégeztetését tulajdonítja neki Suetonius. A senatusszal való rossz viszonya állandósulásának alapvető oka a kormányzási stílusa volt.

Az abszolutisztikus kormányzás szinte törvényszerűen következett Claudius izoláltságából, ugyanakkor folytatása volt az egyes helyzetekben már Tiberius alatt is megnyilvánuló, Caius alatt pedig teljessé váló önkényuralomnak is. Az 51 évesen hatalomra kerülő princeps majdnem egész addigi életét a nyilvánosságtól elzárva, szabadosai és rabszolgái körében élte. A fogyatékosságai miatt számos megaláztatás érte, különösen a Caligula alatti közszereplései idején, emiatt gátlásos és visszahúzódó volt. A senatorokkal a hatalomra kerüléséig egyáltalán nem volt személyes kapcsolata, és azt követően sem törekedett velük ilyenek kialakítására.

A kormányzásban nem a senatusra, hanem az amici principis (a princeps barátai) szűk körére, mindenekelőtt Aulus Plautiusra (első feleségének, Urgulanillának unokatestvérére) és Lucius Vitelliusra (Germanicus egykori támogatójára), továbbá felszabadított rabszolgáira - *az a rationibus* tisztét ellátó Pallasra, az *ab epistulis* Narcissusra, az *a libellis* Callistusra és az *a studiis* Polybiosra - támaszkodott (a tisztségüket lásd lentebb).

A császári felszabadítottaknak a központi államigazgatásban játszott szerepe logikusan következett a régi köztársasági adminisztrációs gyakorlat császárkori továbbéléséből, mely nélkülözte az állami bürokráciát, és azt a tisztségviselők magánjellegű officiumával, hivatalával pótolta. A princeps központi hivatala tehát - bár állami feladatokat látott el - magánintézmény volt. Személyzete a császár famíliájából, rabszolgáiból és felszabadítottjaiból ke-

rült ki. Claudius igazgatási technikája tehát nem az alkalmazottai származásának összetételében különbözött az elődeiétől és az uralkodása alatt hivatalban lévő consulokétól, praetorokétól stb., hanem abban, hogy a felszabadítottjai nem maradtak kiszolgáló személyzetként észrevétlenül a háttérben, hanem a senatorokból és lovagokból álló politikai elit tagjai helyett maguk jelentették a császár közvetlen környezetét, és jelentős befolyást gyakoroltak a döntéseire. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezt a helyzetet nem egyedül csak Claudius személyes fogyatékosságai: a visszahúzódó természete, a felszabadítottjaival való bizalmas, baráti viszonya és a befolyásolhatósága idézte elő, hanem egy objektív folyamat is. A császárok változó személye mellett tudniillik a felszabadítottak jelentették a kontinuitást a Iulius-Claudius-dinasztia kormányzatában. Egyrészt, mert a patronus-libertus viszony eleve öröklődő volt, s ennek folytán a libertusok átszálltak az utódra, másrészt, mert az igazgatás terén felhalmozott tudásuk, ügyismeretük és tapasztalatuk miatt az új princeps számára egyszerűen nélkülözhetetlenek voltak. Szerepük már Tiberius alatt is megnövekedett, igazi befolyásra azonban utódai, Caligula, Claudius és Nero alatt tettek szert, mert ők a principatust egyedül csak a családhoz való tartozásuknak köszönhették, s nem kiemelkedő államférfiúi képességeiknek. Semmiféle komoly kormányzati tapasztalattal nem rendelkeztek, sőt még a birodalmat sem ismerték.

Némi hangsúlyeltolódás azért megfigyelhető Claudius tanácsadóinak összetételében a 14 éves uralma alatt: élete vége felé valamelyest nőtt az arisztokrácia szerepe, és némiképp csökkent a felszabadítottak befolyása.

A REFORMER CSÁSZÁR

Elődjével ellentétben Claudius zsarnoki kormányzásának fontos előremutató elemei is voltak. Uralkodása alatt a császári igazgatás intézményesülése - a bürokratizálódás, a centralizáció és a hierarchizálódás jegyében - látványosan előrehaladt. A császári hatalom a hagyományos köztársasági intézmények (a senatus és a magistratusok) rovására jelentősen megerősödött. Kiépült és egy-egy felelőssel az élén reszortokra szakosodott a központi császári iroda. Az **a rationibus** hivatala a császári pénzügyekért felelt. Az **ab epistulis** a császár hivatalos levelezését intézte: itt fogalmazták meg a kinevezéseket, itt adták ki a császári tisztségviselők részére szóló utasításokat, ide érkeztekbe a helytartók jelentései, stb. Az **a libellis** a magánszemélyeknek (egyéneknek, városi közösségeknek) a császárhoz intézett kérvényeit, panasziratait és beadványait fogadta és válaszolta meg. Nem szabad ez utóbbi jelentőségét sem lebecsülnünk, ugyanis a császárhoz intézett beadványok többsége jogi természetű volt, a császár válasza (véleménye, döntése stb.) pedig a későbbiekben

hasonló ügyekben mintául szolgált a helyi hatóságok számára, vagyis ez a hivatal a császári jogalkotás egyik fő színtere lett. Az a studiis a császári döntéshozatalt készítette elő az ügyek előzetes tanulmányozásával és szakszerű véleményezésével, az ügy előtörténetének a kiderítésével, a vonatkozó jogszabályok kigyűjtésével és értelmezésével, a várható hatások felmérésével stb. Claudius intézkedéseinek egy másik része Róma városa ellátásának javítását szolgálta: új vízvezetékeket építtetett ki, az *Aqua Claudiát* és az *Anio Novust,* kibővítették az ostiai kikötőt. Ezek az új intézmények már a császári igazgatás részeként épültek meg. Működtetésüket a császári kincstár, a fiscus finanszírozta, és egy-egy császári intéző, procurator irányította őket. Összességében véve, velük egy olyan császári szervezet jött létre Róma városán belül, mely a senatusi illetékességbe tartozó, hasonló hatáskörű intézményekkel párhuzamosan működött, és azokkal konkurált. Volt azonban olyan terület is, ahol nem a senatusi intézmény *mellé* épült ki hasonló császári intézmény, hanem a császár egyszerűen kisajátította a meglévő senatusi kompetenciát. Ilyen volt a plebs élelmiszer-ellátása, a frumentatio, amely a senatusi irányítás alá tartozó régi kincstár, az aerarium Saturni illetékességéből átkerült a császári jzscMshoz, ott pedig az egész ellátási rendszert átszervezték. Elére a procurator de Minuciát nevezték ki, így a gabonaosztás eredeti felelősének, a praefectus frumenti dandinak a hatásköre, bár nem szűnt meg, teljesen kiüresedett. Az élelmiszer-ellátás átszervezésére a senatus tehermentesítésének jelszavával került sor, valójában pedig a plebs lekötelezettségének kisajátításáról volt szó.

Jelentős átszervezésekre került sor a provinciák igazgatásában és a határvédelemben is. Germaniában rögzítették és megerősítették a rajnai határt. Befejezték a Mauretaniában folyó háborút, és provinciává szervezték a mai Algériától az Atlanti-óceánig nyúló óriási területet. Megszüntették a Noricumi Királyság és az Odrysa fejedelemség cliensstátusát is, és ezeket is római tartománnyá szervezték. Az előbbi procuratori irányítás alá került, s a szomszédos Pannónia legátusa felügyelte. Az utóbbi neve Thracia lett. A mai Dobrudzsa területét viszont - melyet Kr. e. 27-ben P. Licinius Crassus, a triumvir unokája hódított meg, s melyet akkor az Odrysák védelme alá rendeltek - Moesia provinciához csatolták. Lycia hasonlóképp tartományi státust kapott, és megszüntették Rhodos autonómiáját is. A változtatás oka ugyanaz volt, amiért korábban egy-egy uralkodó belügyekben való önállóságot adott nekik: a hatékonyabb védelem kialakítása. A konkrét körülmények és természetesen a mindenkori római császár habitusa döntötte el, hogy a Róma által nehezen ellenőrizhető területeken a határvédelem két koncepciója közül - hogy ti. Róma maga vállalja fel közvetlenül a védelem minden feladatát, vagy inkább átterheli az abban egyébként is érdekelt helyi erőkre - melyik érvényesült. Ezért változott többször is némely kis-ázsiai és keleti uralmi terület státusa a Kr. u. **1.** században, különösen annak az első felében. Claudiushoz a közvetlen ellenőrzés és a direkt irányítás állt közelebb. Kivételt átmenetileg Palaestina térsége jelentett, I. (Nagy) Heródes (Kr. e. 37-4) egykori királysága, melyet a halála után három részre osztottak, s ezek közül a központi rész: Iudaea, Samaria és Idumea Kr. u. 6-ban Syria provincia része lett egy külön praefectus irányítása alatt (ilyen volt például Pontius Pilátus Kr. u. 26 és 36

között). A másik két részt, melyet cliens fejedelemségként kezelnek a rómaiak, Caligula alatt Agrippa kapta meg, Nagy Heródes és a Hasmoneus királylány, Mariamme Rómában nevelkedő unokája. Claudius leválasztotta Syria provinciáról a zsidó területeket, és hálából, a hatalomra jutása körüli bonyodalmakban való segítségért, a királyi címmel együtt Agrippának adta. Ez az állapot csak igen rövid ideig, 41 és 44 között állt fenn. I. Agrippa 44-ben bekövetkező halála után ugyanazokat az elveket alkalmazták itt is, mint másutt: az egész királyságot procuratori igazgatás alá helyezték.

Reformokra került sor a hadseregben is, melyek mindenekelőtt a provincialakókból sorozott, kisegítő, ún. auxiliaris csapatokat és a flottát érintették. Az előbbieket leválasztották a légiókról, és önálló parancsnokok, a praefecti alae, illetve praefecti cohortis alatt, külön táborokban helyezték el őket. Ekkor vezették be az auxiliaris katonák szolgálatának civitas Romanával (római polgárjoggal) és conubiummal (= ius conubii, törvényes házasság kötésének a joga) való jutalmazását is, melynek feltételéül a 25 évnyi katonáskodást szabták. Ezzel összefüggésben megkezdődött a katonai szolgálatot és a nevezett jogokat tanúsító okmányok, a diplomata militaria (katonai diplomák) kiadása, valamint az eredetijüknek Rómában való archiválása is (Cass. Dio, LX, 24; Suet., *Claud., 22)*. Azzal, hogy az auxiliaris alakulatok parancsnokságát Claudius a lovagrendű tisztekre bízta, megvetette egyúttal a lovagrendűek önálló, a senatori rendűekétől elkülönülő katonai szolgálatának, a milita equestrisnek is az alapját. Ugyanis, hogy garantálva legyen a nagyszámú auxilia (segédcsapat) vezetése, a lovagok számára - a tribunus legionis posztja mellett - egy-egy segédcsapat parancsnoki posztjának a betöltését is kötelezővé tette. Ezzel a lovagi katonai karrier háromfokozatúvá vált, tres militiae lett. Rögzítette a három poszt betöltésének sorrendjét is. A segédcsapatoknál való szolgálat szabályozásához hasonlóan szabályozta a császár a flottakatonák szolgálatát is, 26 évnyi katonáskodásban rögzítve a polgárjoggal és conubiummal való jutalmazás feltételét. Claudius hadseregreformjának köszönhetően az auxiliaris erők és a flották a római hadsereg integráns részévé váltak. Nagy lépés volt ez előre, ugyanakkora horderejű, mint a légiós szolgálat Augustus alatti szabályozása.

URBANIZÁCIÓS ÉS POLGÁRJOG-POLITIKÁJA

Az auxiliaris szolgálat polgárjoggal való jutalmazása lökést adott a provinciák lakosságának romanizációjához, főleg a nemrégiben meghódított határtartományokban, mert a csapatok elsősorban ezekben állomásoztak, a kiszolgált katonák pedig többnyire a szolgálati helyük közelében telepedtek le. Ezt a folyamatot erősítették Claudius coloniaalapításai is, melyek ugyancsak a határ térségébe irányultak. Coloniái többnyire veteránтelepítések voltak (pl. Savaria, Germaniceia), alkalmanként azonban civilek deductiójára is sor került, és voltak tituláris coloniái is (pl. Augusta Treverorum, Ara Agrippinensium, de lehet, hogy Lugdunum is). A városalapításait azonban nem csak a kiszolgált katonákról vagy a hadsereg vonzásában megélhetést

kereső, bevándorló lakosságról való gondoskodás szándéka vagy igazgatási szempontok motiválták. Számos bennszülött közösség kapott tőle városi, **municipiumi** rangot Eszak-Itáliában (a zömmel romanizált kelták lakta egykori *Gallia Transpadanában),* Noricumban stb. A bennszülött közösségekből szervezett municipiumainak egy része latin jogú volt.

Claudius *coloniái* például: *Aprl* Thraciában, *Virunum* (Klagenfurt mellett) Noricumban vagy *Lixus* (El Araish) és *Tingi* (Tanger) Mauretania Tingitanában, *Caesarea és Oppidum Novum* (Ain Khadra) Mauretania Caesariensisben, *Archelais* Cappadociában, *Iconium* Galatiában, *Colonia Ara Agrippinensium* (Köln) Germania inferiorban, *Savaria* (Szombathely) Pannoniában, *Camulodunum* (Colchester) Britanniában. Bátyja emlékére alapította *Germaniceiát* Egyiptomban, Ptolemais Akkónál. Minden jel szerint ő emelte colonia rangra szülővárosát, az Augustus által alapított *Lugdunumot* is Gallia Lugdunensisben, és talán Gallia Belgica is neki köszönhette központját, *Augusta Treverorumot* (Trier). Itália X *régiójában* minden jel szerint *Iulium Carnicum* (Zuglio) is alatta lett colonia.

Municipiumai: Noricumban *Aguntum* (a mai Lienz mellett), *Celeia* (Celje), *Iuvavum* (Salzburg), *Teurnia* (Spittal mellett), *Virunum* (Klagenfurt mellett) - valószínűleg valamennyi *municipia iuris Latini* volt. Mauretaniában *Volubilis* (Ksar Pharaoun) és *Rusucuru* (Dellys) - mindkettő *municipium civium Romanorum* volt, *Tipasa* viszont latin municipium. Alpes Graiae et Poeninaeben *Forum Claudii* (Martigny) lett előbb latin jogú, majd római municipium, stb.

A polgárjog-adományozás terén - Iulius Caesar hagyományait folytatva - minden császár elődjét felülmúlta. Római polgárjogot egyénileg és tömegesen is osztott. Az utóbbira jó példa a Kr. u. 46-ra datált ediktuma, melyben a Tridentinum (Trento) városához **attribuált** (igazgatásilag alárendelt) *Anuani, Sinduni* és *Tuliassés* civitasának polgárai valamennyien megkapták a római polgárjogot.

„Tógában akarta látni az összes gallt, görögöt, hispaniait és britet" - írta róla Seneca. Epés megjegyzésében nem csupán az Itáliában kiváltságos helyzetet élvező római polgárok szűkkeblűsége és az asszimiláns túlbuzgalma, hanem némi szűklátókörűség is megnyilvánult. Claudius nagyvonalúsága ugyanis nem pusztán a kedvezés szándékából fakadt, hanem nyomós birodalmi érdekből is: biztosítani kellett a légiós katonaság utánpótlását. Ehhez Itália lakossága nem volt elegendő, így a légiók sorozóbázisát oda kellett áthelyezni, ahol számottevő katonaanyag volt, és ahol még szívesen vállalták a katonáskodás terhét: a tartományokba.

A mintegy 125 ezer főre becsülhető légiós katonaság utánpótlását - ezenfelül a praetorianus és urbánus cohorsokét - nem egészen 6 millió római polgárból kellett kiállítani (a Claudius alatt, Kr. u. 48-ban tartott utolsó összeírás szerint 5 984 072 volt a római polgárok száma - Tac, *ann.,* XI, 25, 5).

A légiós állománnyal megközelítőleg azonos nagyságú auxiliaris haderőt ezzel szemben mintegy 45-75 milliónyi peregrinus jogállású birodalomlakóból sorozták. A polgárokat tehát aránytalanul jobban igénybe kellett venni a birodalmi haderő fenntartásához, mint a polgárjog nélküli tartományi lakosságot, és ez az önkéntesség elve mellett hosszú távon nem volt tartható. A légiók utánpótlási gondjairól nem sokkal a Claudiust követő időben az idősebb Plinius is írt (*«. h.,* VII, XLV, 149).

Latin jogot, nemcsak autonóm városi közösségeknek, hanem törzseknek is adományozott Claudius, például az alpesi tartományokban. A latin jog a bennszülött vezető réteg számára lehetővé tette - *per honorem,* vagyis tisztségek betöltése révén - a római polgárjog, a *civitas Romána* elnyerését.

A triumvirek és Augustus alatt kezdődött meg a régi, Róma városi senatori rend felfrissítése az itáliai municipális arisztokrácia soraiból. Lépése horderejét tekintve Claudius volt utánuk a következő, aki viszont egy összbirodalmi arisztokrácia kialakulása irányába tette meg az első, döntő lépést azzal, hogy a gall *haeduus* törzs régóta romanizált előkelőinek megadatta a Róma városában való tisztségviselés jogát, s ezzel lehetővé tette a senatusba való felvételüket.

Claudius új elveket honosított meg a tartományi igazgatásban is. A helytartók részletes instrukciókat kaptak, s legfőbb feladatuk a reájuk bízott provinciáért való munkálkodás lett. Uralkodása alatt nagyszabású útépítések és útrekonstrukciók folytak birodalomszerte, elsősorban a tartományokban: néhány év alatt például - a britanniai hadjáratban szerzett hadifoglyok felhasználásával - kiépült Gallia úthálózata.

ÚJRA AKTÍV KÜLPOLITIKA: BRITANNIA MEGHÓDÍTÁSA

Iulius Caesar britanniai expedícióját követően megindult a kereskedelem a kontinens és a sziget között. A kelta törzsek között folyó háborúk kedvező lehetőséget kínáltak a beavatkozásra, erre azonban, bár Octavianus többször is foglalkozott egy britanniai hadjárat tervével, közel száz évig nem került sor. A Claudius alatti inváziót politikai, katonai, gazdasági és vallási szempontok is indokolták. A római befolyás Caesar óta erőteljesen megnövekedett a sziget délnyugati részén. Egyes törzsfők és előkelők római cliensekké váltak, míg másokban a birodalom érezhető hatalmi súlya kifejezett ellenérzést váltott ki. Ezt táplálták azok a törzsek, illetve személyek is, akik Galliából, a római uralom elől menekültek a szigetre, és ott próbálták meg kiépíteni a hazai ellenállás bázisát. A Rómához való viszony mind a törzsek közötti

hatalmi csoportosulásokat, mind pedig a törzseken belüli küzdelmeket befolyásolta. Caligulától Cunobelin, Claudiustól Verica, az atrabasok fejedelme volt kénytelen védelmet kérni. Róma hosszú távon tekintélye csorbulása nélkül nem tűrhette védencei elűzését és a Róma-ellenes erők felülkerekedését. Szembe kellett azzal is néznie, hogy mindaddig, amíg a szigetről a szárazföldi kelták ellenállása és a betiltott druida vallás rendszeres támogatást kap, Róma galliai uralma is nagyon sokba fog kerülni. Ráadásul biztonsági-politikai okokból Galliában nem lehetett túl nagy haderőt állomásoztatni - ahhoz túl közel volt Itáliához. Ugyanekkora hadsereg Britanniában viszont zendülés esetén könnyen izolálható volt. Britannia ásványkincsei és egyéb gazdagsága ugyancsak vonzotta a rómaiakat. És végül az sem mellékes szempont, hogy Claudius is katonai dicsőségre vágyott.

A britanniai hódító hadjárat Kr. u. 43 és 51 között zajlott, majdnem végig a Pannoniából átvezényelt *Aulus Plautius* parancsnoksága alatt (Plautius vitte magával a pacifikált Pannoniában feleslegessé vált *legio IX Hispanát* is Sirmiumból). Claudius rövid ott-tartózkodás után, hazatérését követően már 43 őszén megtartotta triumphusát. A *Britannicus* győzelmi cognomент viszont maga helyett a fiának adományozta tta (43 ősze). Britanniának a déli, a Humber folyóig terjedő része került római uralom alá. Verica egykori királyságából *civitas Regnorum* néven (lásd Dél-Anglia, Kelet-Hampshire és Nyugat-Sussex vidéke) és az *kenusok* törzséből (Kelet-Anglia, a mai Norfolk és Suffolk vidéke) egy-egy cliens királyságot szerveztek, a többi terület római provincia lett. A provincia számára 49-ben a felhagyott legiotábor helyén, Camulodunumban (Colchester) coloniát alapította.

AZ UTÓDLÁS

Claudius elsőszülött, Seianus lányával eljegyzett fia gyerekkorában meghalt. Messalinától egy lánya és egy fia született: Octavia és a későbbi Britannicus, az utóbbi két héttel a császári acclamatióját követően. Miután Messalinát adulterium, házasságtörés vádjával Pallas határozott közbelépésére kivégezték, Claudius - ugyancsak Pallas befolyására - hatalomvágyó unokahúgát, az ifjabbik Agrippinát vette feleségül (Kr. u. 49). Agrippinának az első, Cn. Domitius Ahenobarbusszal kötött házasságából ugyancsak volt egy fia, L. Domitius Ahenobarbus, aki négy évvel volt idősebb Britannicusnál.

Claudius utolsó éveiben kíméletlen utódlási harc folyt: Agrippina a saját fiának útját egyengette a hatalomhoz. Mesterkedései folytán bevádolták és öngyilkosságba kergették Octavia vőlegényét, L. Iunius Silanust, Augustus ükunokáját, hogy helyette Octaviát a fiával jegyezzék el. Mostohafiát a császár rövidesen örökbe is fogadta. Ekkor kapta a fiú a Claudiusok családjában kedvelt Nero nevet. Nero pozícióját az Octaviával való házassága tovább erősítette. Britannicus támogatója nagyanyja, Domitia Lepida és Narcissus volt. Domitia Lepidát azonban - aki egyébként Nérónak is nagynénje volt - az Agrippina elleni állítólagos varázslatai és calabriai rabszolgái féktelensége miatt halálra ítélték és kivégezték. Claudiusnak, aki minden

jel szerint ugyancsak a vér szerinti fia utódlását kívánta, nem volt módja a kérdés rendezésére: meghalt, még mielőtt Britannicus betöltötte volna a tizennegyedik születésnapját, és felölthette volna a férfitogát. A források szinte egyhangúlag úgy vélik, hogy gyilkosság áldozata lett.

FOGALMAK

acclamatio / imperatori acclamatio
adulterium
aerarium Saturni
amici, amici Caesaris / amici principis
amnestia
attribuait
auxilia
auxiliaris
civitas Romana
clementia
conubium / ius conubii
császári erények
diploma militare / katonai diploma
donativum
ab epistulis
eques / equo publico / eques Romanus (lova^
familia
fiscus
frumentatio
a libellis
liberalitas
militia equestris
moderatio
municipium
officium
pietas
praefectus alae
praefectus frumenti dandis
praefectus cohortis
praefectus praetorio
principatus
procurator
procurator de Minucia
a rationibus
res publica libera
a studiis
tres militiae
tribunus legionis
usurpatio / uzurpacio / hatalombitorlas / ellencsaszarsag
virtus

KRONOLÓGIA

41. jan. 24-25.	Claudius *imperátori acclamatiója* a praetorianusok, majd a senatus részéről
az év folyamán	L. Arruntius Camillus Scribonianus 5 napig tartó cllencsászársága
43	A császár Britanniába utazik; megkezdődik Britannia meghódítása
	Claudius triumphusa a britanniai győzelmek alkalmából
ősszel	Claudius fia új nevet kap: *Ti. Claudius Caesar Britannicus* lesz
44 k.	Az Odrysa fejedelemséget Thracia néven római provinciává szervezik, Dobrudzsát Moesiához csatolják
46	A britanniai csapatok főparancsnokságát Aulus Plautiustól P. Ostorius Scapula veszi át; Aulus Plautius Rómában ovatiót tart
47	*Ludi saeculares*
47/48	Claudius censor

48 Gallia Comata előkelői a Róma városi tisztségek elnyerésének jogát kérik, Claudius a támogatásukra a senatus előtt beszédet tart; elsőnek a haeduusok nyerik el a senatusba való bekerülés jogát
Valéria Messalina botránya Siliusszal; Messalinát, Siliust és többek között Decrius Calpurnianust, a praefectus vigilumot is kivégzik, Messalinát *damnatio memóriáéval* sújtja a senatus

49 Claudius negyedik házassága: unokahúgával, Iulia Agrippinával
L. Silanus, Octavia jegyese az ellene koholt vádak miatt a menyegző napján öngyilkos lesz, nővérét, Iunia Calvinát száműzik
Seneca visszatérhet a száműzetésből, és praetori tisztséget kap
Nérót eljegyzik Claudius lányával, Octaviával
A *pomerium* kiterjesztése
Colonia alapítása Britanniában, Camulodunumnál

50 Háború a chattusokkal Germaniában
Agrippina megkapja az Augusta címet
Colonia Claudia Ara Agrippinensium alapítása az ubiusok földjén, ott, ahol Agrippina született
Claudius örökbe fogadja Agrippina fiát, akinek a neve ekkortól Nero lesz

51 Caratacus kapitulációja Britanniában

52 Az *Aqua Claudia* és az *Anio Novus* felszentelése

53 Nero házassága Claudius lányával, Octaviával

54 Domitia Lepida halálra ítélése

okt. 13 Claudius halála Rómában; consecratio

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A legfontosabb közvetlen források: Smallwood, E. M.: *Documents Illustrating the Princiates ofGaius, Claudius and Nero.* Cambridge, 1967 (röv. Smallwood). - A lyoni tábla szövegét, mely a *ius honorumnak a haeduus* törzs előkelői részére történő adományozását örökítette meg, lásd *CIL,* XIII, 1668 = Dessau, *ILS,* 212, vagy Smallwood Nr. 369. Magyarul RTChr. 83. sz. forrás. - Claudius levele Alexandria lakóihoz magyarul: RTChr. 82. - Érmek: *RIC,* I^2,114-.

Görög és latin szerzők: Cassius Dio LX. könyve (röv. Cass. Dio). - Flavius Iosephus: *De hello Iudaico.* 2, 204 (röv. Ios., *Bell. Iud.).* Magyarul is. - Flavius Iosephus: *Antiquitates Iudaeorum.* 19, 212 (röv. Ios., *ant. Iud.).* Magyarul is. - Seneca: *Apocolocyntosis* (röv. Sen., *Apocol.).* Magyarul: Seneca: *Játék az isteni Claudius haláláról.* Ford. Szilágyi János György. Budapest, 1963. Megjelent még in: *Lakoma. A görög-latin próza mesterei.* Budapest, 1974, 329-344. - Suetonius: *Claudius* (röv. Suet., *Claud).* Magyarul is. - Tacitus: *Annales* (röv. Tac, *ann.).* Magyarul: *Évkönyvek.* A Claudiust tárgyaló részéből csak a XI-XII. könyv maradt fenn.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: *Norícum.* Transi, by Anthony Birley. London - Boston, 1974.

Aveline, T.: The death of Claudius. *História,* 53, 2004,453-475.

Baldwin, B.: Executions under Claudius: Seneca's Ludus de morte Claudii. *Phoenix,* 16,1964,39-48.

Birley, E.: Before Diplomás, and the Claudian Reform. In: Eck, W. - Wolff, H. (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik.* Köln - Wien, 1986.

Botermann, H.: *Das Judenedikt des Kaisers Claudius: römischer Staat und Christiani im 1. Jahrhundert.* Stuttgart, 1996.

Brunt, P. A.: Procuratorial Jurisdiction. *Latomus,* 25,1966, 461^89.

Burnand, Y. - Le Bohec, Y. - Martin, J.-P.: *Claude de Lyon, empereur romain. Actes du colloque Paris - Nancy - Lyon, novembre 1992.* Paris, 1998.

Carcopino, T.: La table Claudienne de Lyon et l'impérialisme egalitaire. In: Carcopino, J.: *Points de vue sur l'impérialisme romain.* Paris, 1934,159-.

Chandler, D. C: 'Quaestor Ostiensis'. *História,* 27,1978, 328-335.

Dettenhofer, M. H.: Das Interregnum des Senats im Januar des Jahres 41 n. Chr. In: *Hommages à Carl Deroux édités par Pol Defosse.* III - Histoire et épigraphie, Droit. (Collection Latomus, 270.) Bruxelles, 2003,187-199.

Devijver, H.: Suéton, Claude 25, et les milices équestres. *AncSoc,* 1,1970, 69-.

Dobesch, G.: Noch einmal der Tod des Claudius in der Apokolokyntosis. *Tyche,* 17,2002,63-67.

Dorey, T. A.: Claudius und seine Ratgeber. *Altertum, 12,*1966,144-155.

Eck, W.: *Agrippina - die Stadtgründerin Kölns. Eine Frau in der frühkaiserzeitlichen Politik.* Köln, Greven, 1993.

Eck, W.: Die Bedeutung des claudischen Regierungszeit für die administrative Entwicklunk des römischen Reiches. In: Strocka, V. M. (Hrsg.): *Die Regierungszeit des Kaisers Claudius (41-54 n. Chr.). Umbruch oder Episode? Internationales Interdisziplinäres Symposion aus Anlass des Hundert-jährigen Jubiläums des Archäologischen Instituts der Universität Freiburg. Freiburg i. Breisgau 16-18. Februar 1991.* Mainz, von Zabern, 1994.

Eck, W.: Die iulisch-claudische Familie: Frauen neben Caligula, Claudius und Nero. In: Temporini-Gräfin Vitzthum, H. (Hrsg.): *Die Kaiserinnen Roms. Von Livra bis Theodora.* München, C. H. Beck, 2002,103-163.

Fabia, Ph.: A propos de la table Claudienne. *REA,* 33,1931,117-138,225-260.

Fabia, Ph.: *La table Claudienne de Lyon.* Lyon, 1929.

Grainge, G.: *The Roman Channel crossing of A.D. 43. The constraints on Claudius's naval strategy.* Oxford, Archaeopress, 2002.

Jung, H.: Die Thronerhebung des Claudius. *Chiron,* 2,1972,367-386.

Kaenel, H.-M.: *Münzprägung und Münzbildnis des Claudius.* Berlin, 1986.

Keitel, E.: Tacitus on the deaths of Tiberius and Claudius. *Hermes,* 109,1981,206-214.

Leon, E.: The imbecillitás of the emperor Claudius. *TAPhA,* 79,1948, 79-.

Levick, B.: *Claudius.* London, 1999.

Melmoux, J.: Action politique de l'affranchi impérial Narcisse. Un exemple de la place des affranchis dans les entourages impériaux au milieu du 1ˢᵗ siècle. *Stud. Clas.,* 17,1975, 61-69.

Momigliano, A.: *Claudius. The Emperor and his Achievement.* Transi, by W. D. Hogarth. With a new bibliography (1942-1959). New Edition. New York, [1961].

Oost, S. I.: The career of Marcus Antonius Pallas. *AJPh, 79,*1958,113-139.

Schilinger-Häfele, U: Das Edikt des Claudius *CIL,* V, 5050 („Edictum de civitate Anaunorum"). *Hermes,* 95,1967, 353-366.

Scramuzza, V. M.: *The Emperor Claudius.* Cambridge - London, 1940.

Strocka, V. M. (Hrsg): *Die Regierungszeit des Kaisers Claudius (41-54 n. Chr.). Umbruch oder Episode?*

Internationales Interdisziplinäres Symposion aus Anlass des Hundertjährigen Jubiläums des Archäologischen Instituts der Universität Freiburg. Freiburg i. Breisgau 16-18. Februar 1991. Mainz, 1994.

Thomas, Ch.: Claudius and the Roman army reforms. *Historia,* 53, 2004,424^152.

Vittinghoff, F.: Zur Rede des Kaisers Claudius über die Aufnahme von Galliern in den römischen Senat. *Hermes,* 82,1954, 348-371.

Wiedemann, T. E. J.: Tiberius to Nero. In: *Cambridge Ancient History* X². Ed. by Bowman, A. K. - Champlin, E. - Lintott, A. Cambridge, 1996,229-241.

Nero (54-68)

Kr. u. 37-ben született. Cn. Domitius Ahenobarbus és ifjabbik Agrippina fia, Augustus és a triumvir Marcus Antonius ükunokája. Az eredeti neve *L. Domitius Ahenobarbus* volt, a Claudius általi örökbefogadása után NERO CLAUDIUS CAESAR DRUSUS GERMANICUS lett. Apját kétévesen veszítette el. Anyja száműzetése alatt nagynénje, Domitia Lepida gondoskodott róla. Miután anyja császárné lett, kieszközölte, hogy a kor egyik legjobb szónoka és elismert sztoikus filozófusa, L. Annaeus Seneca hazatérhessen száműzetéséből, hogy praetori tisztséget kapjon, majd rábízta a fia nevelését. Nero testi nevelése és a hadi tudományba való bevezetése az új testőrparancsnok, a Domitius Ahenobarbusok narbonensisi clientelájából származó Sex. Afranius Burrus feladata lett.

HATALOMRA KERÜLÉSE

Burrus Nérót a praetorianustáborba vitte, és majd csak ezt követően hozták nyilvánosságra Claudius halálát. A katonák a tizenhét éves ifjút együttérzésükről biztosítva, *imperatorként* köszöntötték (biztos, ami biztos, fejenként 15 ezer sestertius *donativumot* is osztottak nekik). Ezt követően a senatus is princepsként ismerte el. Hivatalos császári neve *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus* lett. Öccsével, Britannicusszal szemben, aki még gyereknek számított, Nero mellett szólt az érettebb kora és a jó benyomás is, amit a megelőző években a nyilvános szónoklataival és egyéb szerepléseivel tett. Rokonszenves fogadtatásra talált a Claudius ravatalánál mondott beszéde és senatusban tartott bemutatkozó szónoklata is, melyben bejelentette, hogy vissza kíván térni a kormányzás augustusi elveihez. Csak a hadügyek és a külpolitika irányítására tart igényt, a bíráskodást és a kormányzás többi teendőjét meghagyja a senatusnak.

URALKODÁSÁNAK ELSŐ KORSZAKA (54-62)

Nero nem volt sem tehetségtelen, sem képzetlen szónok, a senatusban tartott beszédét azonban nem maga, hanem Seneca írta. Ebben ugyanazok a kormányzási elvek fogalmazódtak meg, mint a filozófusnak a következő évből származó *De clementia* (magyarul: *Nero császár nagylelkűségéről)* című művében. Seneca mellett Afranius Burrus és Agrippina látták el tanácsokkal a tapasztalatlan császárt.

SZABADULÁS AZ ANYAI BEFOLYÁS ALÓL

A hatalomátvétel fő mozgatója Agrippina volt. Ő sugallta még az első hónapokban is Nero döntéseit. Befolyását jól tükrözi az új császárnak a praetorianusok részére kiadott első jelszava, az *„optima mater" (—* legjobb anya, vö. Suet., *Nero, 9),* és az első érméi, melyek előlapján a kettejük portréját szerepeltette. Rövid időn belül azonban Agrippina ellentétbe került a fiával.

A konfliktus kirobbanását anya és fia között az utóbbinak egy Acte nevű libériával való botrányos szerelmi viszonya okozta (Kr. u. 55). Agrippina szerint ez nem csupán Octaviát alázta meg a nagy nyilvánosság előtt (Dio, LV, 7,1), hanem Nérónak az általa gondosan felépített imázsát is rombolta, sőt a még nem teljesen megszilárdult hatalmát is veszélyeztethette, hiszen a principatusra való „jogosultságát" az örökbefogadás mellett a császár lányával kötött házasságával alapozták meg. Agrippinát persze fia óvatlanságánál valószínűleg jobban aggasztotta a saját befolyásának elvesztése. A senatorok Nero félrelépését ugyanis bocsánatos bűnnek tartották, s még örültek is, hogy az egy libertával, s nem az ő asszonyaikkal teszi. Agrippinának ugyan több dologban is igaza volt Néróval szemben (például a kicsapongásai vagy a művészi tevékenysége bírálatával), a kapcsolatuk rohamos romlásáért azonban mégis alapvetően ő tehetett. Arrogáns módon lépett fel, és nem vette figyelembe, hogy nőként nem gyámkodhat a princeps felett, mert ezzel nemcsak a fiát, hanem magát az államot is „gyalázat éri" (Tac, *ann.,* XIII, 5).

Az ellentétek ellenségeskedéssé fajulását az Agrippinát támogató Pallasnak az a rationibus tisztéből való menesztése, majd Britannicus meggyilkolása jelezte (55). Őt azért mérgeztette meg Nero, mert a befolyását egyre inkább elveszítő anyja azzal fenyegetőzött, hogy Claudius jogos örökösét fogja felléptetni princepsként az érdemtelenné vált fiával szemben. Agrippina túlbecsülte a saját erejét. A viszályban a közvélemény nem őt, hanem a hatalma alól szabadulni akaró Nérót támogatta. A gyűlölet - melyet a császárné méltóságára pályázó új szerető, az előkelő, de meglehetősen kétes hírű Poppaea Sabina tovább szított - Nérót végül a saját anyja meggyilkolására késztette (59).

NEVELŐKBŐL BARÁTOK ÉS TANÁCSADÓK: SENECA ÉS BURRUS

Seneca és Burrus szerepe Nero mellett nem szűnt meg, csak megváltozott. Mindkettő *amicus principis* lett. Befolyásuk annak arányában növekedett, ahogyan romlott a princeps anyjával való viszonya, mert Nero náluk keresett és talált megértést. Seneca és Burrus együttműködését harmonikusnak írják le a források. Irányításuk alatt a császári kormányzat szakszerűen és gördülékenyen működött, és a senatusi kompetenciákat is tiszteletben tartották. Nekik is gondot okozott azonban, nemcsak Agrippinának, Nero művészi tevékenysége, melyet sokkal nagyobb érdeklődéssel és sokkal erősebb hozzáértésre való törekvéssel folytatott, mint ahogyan azt a társadalmi rangja megengedte volna. Aggasztották őket a rendszeressé váló kicsapongásai és a körülötte lebzselő lump társaság káros hatása is (Otho és Nerva, a későbbi császárok is Nero hírhedt kompániájába tartoztak ez idő tájt). Befolyásuk Néróra 62-ig, Burrus haláláig és Seneca kegyvesztetté válásáig tartott.

A SENATUS TEKINTÉLYÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA

A senatorok számára - a császárok ókori megítélése többnyire az ő véleményüket tükrözi - nem volt rossz Nero uralmának a Seneca és Burrus nevével fémjelzett első korszaka. A kormányzás a senatus tekintélyére *(auctoritas patrum)* és a hadsereg egyetértésére *(consensus militum)* épült, és ha voltak is áldozatok, az üldöztetések nem mindig látványosan folytak, és csak egy nagyon szűk kört érintettek: a császár családtagjait és legközelebbi rokonait, továbbá Claudius nagy hatalmú libertusait. Egy részük haláláért vagy száműzetéséért nem is kizárólag csak Nérót terhelte a felelősség, hanem például az anyját, a feleségét, Poppaeát, a kegyencét, Tigellinust stb.

Mivel Agrippina már Claudius utolsó éveiben céltudatosan építette fia jövőjét, Nero hatalmát kevesen veszélyeztethették. Ilyen volt mindenekelőtt *Marcus Iunius Silanus* (Octavia egykori, öngyilkosságba kergetett vőlegényének a testvére), aki Néróhoz hasonlóan Augustus ükunokája volt, és *Britannicus,* az elhunyt Claudius császár fia. Az előbbit még 54-ben megmérgezték, az utóbbit 55-ben (lásd fentebb). *Cornelius Sullát,* Claudius idősebbik, Urgulanillától született lányának, Antóniának a férjét (aki egyébként Nérónak - nagynénje, Domitia Lepida révén - unokatestvére volt) összeesküvés vádjával 55-ben jelentették fel. A vád ugyan nem igazolódott be, ennek ellenére később Nero kezdeményezésére mégis száműzték. Hasonlóképp félt Nero *Rubellius Plautustól* is, Tiberius dédunokájától, aki a jog szerint (Tiberius örökbefogadása miatt) ugyancsak Augustus ükunokájának számított. Ő Nero kérésére kénytelen volt asiai birtokaira visszavonulni.

A császári libertusok bukása, Narcissus öngyilkosságra kényszerítése és Pallas menesztése viszont nemhogy nem rázta meg a senatorokat, hanem inkább elégtételt jelentett számukra a korábbi megaláztatásokért. Agrippina meggyilkolása viszont mindenkit megdöbbentett; senki sem feltételezte, hogy Nero ilyen súlyos bűnre vetemedik. Szánalmat azonban a kíméletlen és erőszakos asszony iránt nem sokan éreztek.

Minden jel arra mutat, hogy az a bizonyos ötéves időszak, melyet a történeti hagyomány quinquennium Neronisként emleget, s nem csupán Nero uralma, hanem az egész római császárkor legjobb öt évének tekint, erre a 62. évet megelőző korszakra esett.

A KELETI KÉRDÉS (56-66)

Tiberius halálát követően Caligula és Claudius erélytelen politikája folytán gyengült Róma hatalmi helyzete Keleten. Trónharcok után, 51-ben I. Vologaeses személyében újra energikus nagykirály került a Parthus Birodalom élére. Vologaeses, hogy hatalmát bebiztosítsa, egyik fivérét, Pakorost rögtön Média cliensuralkodójává tette, majd arra törekedett, hogy a másik fivére, Tiridates számára megszerezze Armeniát. A kedvező alkalom az armeniai fegyveres beavatkozásra már 52-ben kínálkozott. A római cliensuralkodót, Mithridatést és családját ugyanis unokaöccse, Radamistus meggyilkolta, és maga foglalta el a trónt. Mire a Syriából átirányított legio Róma jogainak érvényesítésére megérkezett, a parthus seregek már birtokba is vették Armeniát. Claudius nem kockáztatta a háborút, a római erőket visszavonták.

Nero tehát egy elrontott helyzetet örökölt, de vele együtt a lehetőséget is, hogy a római *virtust* újra bizonyítsa. Sem ő, sem a tanácsadói nem kívántak ugyanis lemondani Armeniáról, mely ütközőállamot képezett a Római és a Parthus Birodalom között, így stratégiai szempontból nem volt mindegy, hogy ki ellenőrzi. Gazdasági jelentősége is nagy volt, mert rajta keresztül haladtak az India és Kína felé vezető kereskedelmi útvonalak.

Sürgősen sorozásokat rendeltek tehát el, és a keleti erők főparancsnokává az egyik legtehetségesebb hadvezért, Cn. Domitius Corbulót nevezték ki (Kr. u. 55). Végül azonban maradt lehetőség alaposabb felkészülésre is, mert a Parthus Birodalom keleti tartományaiban a nagykirállyal szemben trónkövetelő lépett fel, és felkelés robbant ki, ezért Vologaeses időhúzás céljából Rómával béketárgyalásba kezdett. Armeniáról azonban, mint az Arsakidák régi birtokáról, nem volt hajlandó lemondani, így a háború mégiscsak elkerülhetetlenné vált (58-63).

Corbulónak sikerült elfoglalnia Armeniát, és egy új, Róma-barát királyt, Tigranést kinevezni, akit végül sikertelen katonai vállalkozásuk után a parthusok is elismertek (60). Tigranés azonban megfontolatlan katonai vállalkozásával, melyet a szomszédos, a Parthus Birodalomtól függésben álló Adiabenéi Királyság ellen indított, a rómaiak és parthusok közötti háború kiújulását idézte elő. A harcokat többször is fegyverszünet és tárgyalások szakították meg, ezek során hol a rómaiak, hol a parthusok vonták ki csapataikat Armeniából. Vologaeses lovagias magatartása ugyanakkor azt is világossá tette, hogy nem súlyos véráldozatok árán szeretne nagy, de rövid távú, hanem megegyezéssel szerényebb, de hosszú távú eredményt elérni.

A 63-ban, Rhandeiánál született megállapodás értelmében Tiridates lett Armenia királya, ám a római császár vazallusaként. A diadémját egyelőre csak a császár képmása elé, később azonban majd Rómában személyesen a császár elé is le kellett tennie. Vologaeses ezenkívül kifejezetten kérte, hogy fivérét ne alattvalóként kezeljék, hanem a császár satrapáival (= helytartóival) legyen egyenlő, és Rómában consuli rangúként bánjanak vele. A rhandeiai megállapodással Róma és a Parthus Birodalom között is újra helyreállt a béke. Tiridates római látogatására, a császár előtti hódolására és megkoronázására viszont a király elfoglaltsága miatt majd csak 66-ban került sor. Ez alkalomból vette fel Nero az *Imperátor* előnevet, s ezt követően zárták be a *Janus-templomot,* amit az ez alkalomból vert érméken megörökítve tettek közhírré (lásd lentebb).

Minden ünneplés ellenére a béke csak a Nero által örökölt helyzethez képest jelentett nyereséget. A régi állapotot, mely Róma számára Armeniában korlátlan ellenőrzést biztosított, nem sikerült helyreállítani. Tiridates Róma vazallusa volt ugyan, ám az Arsakidák sarja. Uralma Armeniában Róma számára csak látszatbefolyást jelentett, s valójában ott már a parthus nagykirály érdekei érvényesültek.

BOUDICCA FELKELÉSE (60-61)

Britanniában a meghódolt lakosság már több mint egy évtizede nyugalomban élt, amikor 60-ban Boudicca királyné vezetésével fellázadt az icenusok törzse. Mások is csatlakoztak hozzájuk, úgyhogy a római uralom a sziget jelentős részén rövid idő alatt kérdésessé vált. A felkelők első célpontja a 49-ben alapított veteráncolonia, *Camulodunum* (a mai Colchester) volt, melynek lakosságát lemészárolták, épületeit földig rombolták. Súlyos vereséget mértek a városvédők segítségére siető *legio IX. Hispanáxa* is. C. *Suetonius Paullinus* helytartó - Corbulo vetélytársa, tehetséges hadvezér -, mérlegelve a rendelkezésére álló erők nagyságát, nem merte felvállalni a népes város, *Londinium* (London) védelmét, így a felkelők azt is elpusztították, s ez lett a sorsa *Verulamium* municipiumának (St. Albans) is. Mintegy hetvenezer római polgár és szövetséges pusztult el ezeken a helyeken. A lázadók könyörtelen dühét a római procurator, Catus Decianus és adószedői túlkapásai váltották ki.

Az adóterhek visszaélések nélkül is súlyosak voltak. Britannia lakosságának 40 millió sestertiust kellett a fiscusnak fizetni. A felkelés közvetlen kiváltó oka ugyanakkor az volt, hogy Prasutagus, az icenusok híresen gazdag királya, aki Róma cliense ként meglehetősen nagy szabadsággal rendelkezett, halála előtt - hogy törzse és családja számára Róma jóindulatát a saját halála utáni időkre is bebiztosítsa - Nérót és saját két leányát nevezte meg örökösének. A császár megbízottai azonban nem ismerték el a király lányainak örökösödési jogát. Az özvegyet megkorbácsolták, a lányokat meggyalázták, a családot és a törzset pedig kifosztották.

Prasutagus és Boudicca, úgy tűnik, nem ismerte jól a rómaiakat, és illúzióik voltak a család királyi hatalmának fenntarthatóságát illetően. A császári kormányzat ugyanis a cliensállamok esetében általában akkor is kerülte a dinasztiák kialakítását, ha az ilyen státus fenntartására egy-egy adott területen tartósan is szükség volt. Az icenusok stratégiai fontossága azonban a hódító hadjárat idejéhez képest jelentősen leértékelődött: területük már nem a határzónába, hanem a hátországba tartozott. 49-ben el is vezényelték a déli szomszédságukból, Camulodunumból a korábban odahelyezett légiót. A király halála alkalmul szolgált a terület kiváltságos státusának megszüntetésére és provinciává szervezésére. A királyi sarjaknak viszont - valahol a birodalom másik részén lakóhelyet kijelölve számukra - rendszerint megadták a rangjuknak kijáró tiszteletet, és biztosították a fejedelmi életet. Méltánytalanság - római szemszögből nézve - tehát csupán ez utóbbi tekintetben érte Boudiccát és lányait.

A felkelést leverték, az elégedetlenség lecsillapítása azonban hosszabb időt vett igénybe.

A DUNAI HATÁRVÉDELEM

A keleten és nyugaton egy időben folyó hadműveletekhez az újoncok mellé a tapasztalt, harcedzett katonákat más tartományokból vonták el. Britanniába Germaniából küldtek segítséget, a parthus háborúba a dunai tartományokból vezényeltek el csapatokat. Pannoniában ez a carnuntumi *legio XV Apollinarist* érintette. Közel tízéves távolléte alatt más légiók helyettesítették, ami annak a biztos jele, hogy a Duna felső és középső szakaszán a határokon belül és kívül egyaránt nyugalom honolt. Bonyolultabb volt a helyzet az Al-Dunánál. Boirebistas egykori dák birodalma ugyan több részre szakadt a király meggyilkolását követően (Kr. e. 44), az Erdélyközpontú utódállam azonban még így is elég erős volt ahhoz, hogy Rómának komoly kellemetlenségeket okozzon. A Macedóniába irányuló rabló hadjáratok kivédésére Tiberius alatt kitolták a birodalom határát a Dunához, és megszervezték Moesia provinciát, ettől azonban a római területekre irányuló portyázások még nem szűntek meg. Míg a dák támadások a Duna jobb partját, a válaszul indított római büntetőexpedíciók a Duna bal partját néptelenítették el, nagyobb kárt azonban a dákoknak a rómaiak nem tudtak okozni, mert az áthatolhatatlan hegyektől védett országukat dél felől csak két útvonalon, a Zsil és az Olt völgyén át lehetett megközelíteni, az pedig rendkívül kockázatos volt. Nero alatt Moesia védelmére új módszert alkalmaznak. Történetírók ugyan nem említik, egy felirat azonban megörökíti azt a nagyszabású akciót, melynek során Ti. Plautius Silvanus, Moesia helytartója százezer bal parti barbárt: getákat, bastarnákat, sarmatákat telepített át délre, a Duna túloldalára, Moesia provinciába *(cum coniugibus ac liberis et principibus aut regi-*

bus, vagyis feleségeikkel és gyermekeikkel, valamint fejedelmeikkel vagy királyaikkal egyetemben), hogy ott egyfajta adózó, s egyúttal ütköző népességet képezzenek *(CIL,* XIV, 3608).

MÁSODIK KORSZAK: A ZSARNOK CSÁSZÁR (62-68)

Nero számára terhessé vált Burrus és Seneca személye, ám 62 után sem mások befolyásától mentesen uralkodott. Új bizalmasai abból a társaságból kerültek ki, akik a korábbi kicsapongásai részesei voltak. Döntéseiben a meghatározó szerepet a Burrus helyébe lépő új testőrparancsnok, Ophonius Tigellinus és Poppaea, majd a Burrus parancsnoktársát 65-ben felváltó Nymphidius Sabinus játszotta.

Tigellinus múltja homályos volt, alacsony sorból származott, Nymphidius Sabinus Tiberius császár egyik befolyásos felszabadítottja lányának, Nymphidiának volt a törvénytelen, a pletykák szerint Caligulától fogant fia (Tac, *(ám.,* XV, 72).

ML

Azt, hogy politikai stílusváltás következik, az új tanácsadók és kegyencek személye mellett már 62-ben egy sor esemény is jelezte. Meggyilkolták a száműzetésben élő Sullát és a Rómától távol élő Rubellius Plautust. Megölték a szerencsétlen sorsú Octaviát is, miután Nero elvált tőle és száműzette, hogy Poppaea Sabina zavartalanul lehessen császárné. Újra életbe lépett a felségsértési törvény, és megkezdődtek a felségsértési perek. Rövidesen D. Iunius Silanus Torquatus is áldozatul esett hatalomféltésének, így Augustusnak Nérón kívül már csak egy ükunokája, Iunia Lepida, és egy ötödízigleni leszármazottja maradt.

„PANEM ET CIRCENSES"

A változások egyelőre csak a senatori rend tagjai számára voltak kedvezőtlenek. A plebs és a provinciák lakói viszont - akiket a császár uralmának első korszakában sem hanyagoltak el - most fokozottabban a figyelem középpontjába kerültek. Nero, gátlásaitól megszabadulva, s felvállalva a senatori renddel ebből fakadó esetleges konfliktusokat is, a *patrónus plebis* szerepében, egy a saját művészi hajlamainak is jobban megfelelő, populáris politikába kezdett.

———

Nagy összegeket költöttek a *plebs urbana* élelmezésére, a frumentatióra. Része volt ennek a politikának a biztonságról *(securitas)* való gondoskodás is. Megtiltotta a kocsihajtoknak kiváltságként kijáró csibészkedéseket és lopko-

dásokat, kitiltotta Róma városából a pantomimszínészek zavargásokat okozó pártjait, biztonsági előírásokkal vette elejét az okiratok, mindenekelőtt a végrendeletek hamisításának, kötelezővé tette a tűzfalak építését *(lex Neronis de modo aedificorum urbis),* rögzítette az ügyvédi tiszteletdíjakat, és egyértelművé tette, hogy a bíróságok munkája a polgárok számára az államkincstár jóvoltából ingyenes. Tanúságot tett bőkezűségéről, liberalitasáról: a súlyosabb adókat eltörölte vagy mérsékelte; naponta szórt a nép közé adományokat, nagyvonalúan segített a campaniai földrengés áldozatain. Segített a római tűzvész kárvallottjain, és nagyon sokat költött a város tűzvész utáni újjáépítésére. A provinciák lakóival szemben lényegében a claudiusi politikát vitte tovább: Polemon *pontusi* és Iulius Cottius *alpesi* clienskirályságát provinciává szervezte (Pontus, Alpes Cottiae). *Alpes Maritimae* provincia törzsei latin jogot kaptak tőle; nagy összeggel támogatta az elpusztult Lugdunum újjáépítését (Tac, *ami.,* XVI, 13). Gallbarát elődjével szemben azonban ő görögbarát, philhellén volt. A tartományok közül egyedül csak Achaiát látogatta meg, mely ennek során adómentességet kapott tőle. Csatornával át kívánta vágatni az Isthmost, aminek a hajózás és a kereskedelem számára lett volna nagy haszna, mert nem kellett volna megkerülni a rendkívül veszélyes Tainaron-fokot. (A nagy erővel folyó építkezést sajnos Nero Achaiából való elutazása után abbahagyták, és csak 1800 év múlva fejezték be.)

A látványosságok mindenféle fajtáját megrendeztette. Alapított egy görög típusú, szónokok és költők versengésére szolgáló, ötévenkénti játékot is, a Neroniát, melyet uralkodása alatt két alkalommal rendeztek meg. Korábbi tanácsadói a kedvteléseit - a kocsihajtást, a színdarabok vagy a saját költeményei előadását - több-kevesebb sikerrel igyekeztek elzárni a nyilvánosság elől. Most Nero a széles közönség elé lépett, először az itáliai görög városban, Neapolisban (ma Nápoly). Az ennek folytatására tervezett achaiai előadó körútjára azonban majd csak két év múlva tudott elutazni (66-67). Uralkodása a luvenalis *Tizedik szatírájában* megfogalmazott panem et circenses (kenyeret és cirkuszt) politikájának a csúcsát jelentette a római történelemben, melynek, mint fentebb láttuk, nem kevés méltánylandó eleme is volt. Az ebbe a körbe tartozó tevékenysége más része viszont, ahogyan bírálói fogalmaztak, a *levitas popularis,* népszerű könnyelműség kategóriájába tartozott. A nagy tömegben könnyen kiszámíthatatlanná váló közönség megnyerése sokba került a művész császárnak.

Fényűző élete, mindennapos pazarló lakomái, a látványosságok és a háborúk sok pénzt emésztettek fel. Ami azonban igazán felborította a bevételek és kiadások kényes egyensúlyát, az a Róma városi, 64. évi nagy tűzvészt követő újjáépítés volt, melynek fő terhét a császár nagyvonalúan magára vállalta. Az egyre nehezebben finanszírozható költségek fedezetének előteremtésére minden eszközt felhasznált:

birtokelkobzás céljából felségsértési pereket indíttatott, emelte az adókat, törvénytelen adókat és illetékeket vetett ki, felszabadítottjai kifosztották a templomokat - Asiában és Achaeában nem csupán az isteneknek adott ajándékokat, hanem még az istenszobrokat is elhurcolták (Tac, *ann.,* XV, 45). Pénz utáni mohó vágya még egy nevetséges vállalkozásba is belesodorta: katonai erőket mozgósított Dido királynő állítólagos kincsének felkutatására. Az egyre súlyosbodó terhek mellett különösen visszatetszést keltett, hogy maga is hasznot húzott a tűzvészből: kisajátította a leégett palotájával szomszédos területeket, és rezidenciáját, amit Domus aureának, Aranyháznak nevezett, elképesztő luxussal építette újjá. Nem fogta vissza lakomáinak fényűzését sem, sőt magánéletének egyre több, sokak számára visszatetsző részletét tárta a nyilvánosság elé. Bírálták az új városrendezési elveit, az építkezések módját és költséges voltát is, és makacsul tartotta magát a pletyka, hogy ő maga gyújtatta fel a várost, hogy kedve szerint építhesse újjá.

A 64. évi tűzvész minden addiginál pusztítóbb volt. A város 9-10 napon át égett, és 14 kerületéből csak 4 maradt sértetlen, 3 viszont teljesen megsemmisült, s a többi 7-ben is kevés épület maradt fenn, azok is csonkán (Tac, *ann.,* XV, 38^40). Tacitus nyomán terjedt el az a vélekedés, hogy Nero az őt gyanúsító pletykák elhallgattatására nyilvánította a gyújtogatásban bűnössé a keresztényeket (Tac, *ann.,* XV, 44). Egyes történészek, például Saumagne és Koestermann viszont kétségbe vonják a szóban forgó Tacitus-hely hitelességét, és tagadják, hogy az adott időben keresztényüldözés lett volna, sőt még azt is kétségbe vonják, hogy 64-ben Rómában a keresztények egyáltalán ismertek lettek volna. A keresztények elítélését hitelesnek tekintők körében is sokan osztják azt a véleményt, hogy ekkor még nem létezett keresztényellenes törvény, ami azt jelenti, hogy az eljárások a normál büntetőjog keretében zajlottak.

A CALPURNIUS PISO-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS (65)

A vezető réteg egyik csoportja már 64-65 folyamán Nero megbuktatására szánta el magát. A *Calvurnius Piso* vezette összeesküvés magját a senatusi ellenzék adta, de sokan csatlakoztak hozzá a lovagok közül is, és a résztvevőknek voltak kapcsolatai a praetorianusokkal, valamint a flottával is. Köztük volt Séneca költő unokaöccse, *Annaeus Lucanus* is. Lelepleződésüket az okozta, hogy miközben a vezetők a kockázatmentes alkalomra várva halasztgatták a cselekvést, a résztvevők köre túlságosan nagyra nőtt, és az információk kiszivárogtak. A megtorlásnak sokan estek áldozatul, köztük olyanok is, akik nem is voltak résztvevők, de Nero, kihasználva az alkalmat, személyes okokból le akart számolni velük. Ilyen volt Séneca, aki valószínűleg tudott az összeesküvésről, ám nem tájékoztatta a császárt. Elbocsájtással vagy szám-

űzetéssel büntették az összeesküvőkkel rokonszenvezőket is. A vele szemben megnyilvánuló ellenséges indulatok nyomán újra elővette Nérót a rokonaitól való félelme. Miután Poppaea hirtelen meghalt - Nero részegen hasba rúgta a tivornyázása miatt zsémbelő állapotos asszonyt -, *Antóniát* kérte feleségül, ő azonban nem kívánt a férje gyilkosához hozzámenni (lásd fentebb), ezért Nero őt is megölette. Száműzette másod-unokatestvérét, *Iunia Lepidát* is, a korábban megölt Silanus testvérek nővérét. Lepida férjének, C. Cassiwsnak viszont meg kellett halnia, hasonlóképpen az asszony unokaöccsének, *L. Iunius Silanus Torquatusnak* is. Mindezek következtében Nérónak nem maradt több riválisa a dinasztián belül, és már attól sem kellett tartania, hogy a nőrokonaival kötött házassággal dinasztián kívüli pályázók legitimálják hatalmi igényeiket.

DICSŐSÉGES URALKODÓ ÉS ÜNNEPELT MŰVÉSZ

Az összeesküvést követő tisztogatások, melyeknek az összeesküvők családtagjai és barátai estek áldozatul (például Annaeus Mela, Lucanus apja, illetve Seneca testvére), továbbá a sztoikus ellenzék felszámolása, élen a nagy tekintélyű *Thrasea Paetusszal* és *Barea Soranusszal,* azt demonstrálta, hogy semmit nem lehet a császárral szemben büntetlenül elkövetni. Az áldozatok nagy része engedelmesen, önként ment elébe a halálnak, miközben a senatus hálaáldozatot és újabb kitüntetéseket szavazott meg a császárnak megmenekülése alkalmából. A 66. év - a fenti kellemetlen közjátékoktól eltekintve - alapvetően a pompa és az ünneplés jegyében telt. A Statilia Messalinával való házasságkötésének fényes ceremóniái, majd a Tiridatesnek az Armeniai Királyságba történő beiktatása körüli óriási felhajtások és a *Ianus-templom* bezárása után a császár elérkezettnek látta az időt, hogy végre a kedvteléseire is több időt szánjon, s ne csak mint császár, hanem mint periodonikés is elnyerje a legnagyobb dicsőséget. (Az érdemelte ki ezt a címet, aki a négy nagy görög ünnepi játékok mindegyikén, vagyis az Olympián, az Isthmián, a Pythián és a Nemeán is egy-egy versenyszámban győzött.) Előadó körútra indult Achaeába, amivel végletesen kihívta maga ellen a sorsot. A rokongyilkosságok és a senatus tekintélyes tagjainak halála ugyanis, melyektől Nero saját uralmát remélte megszilárdítani, lappangó gyűlölet forrásává vált, melyet a senatorok egy részének rossz lelkiismerete is folyamatosan táplált. Rontotta Nero megítélését az is, hogy a távolléte idejére a Városban való helyettesítését nem az Augustus alatt bevezetett szokás szerint a praefectus urbira bízta, de még csak nem is az egyik praefectus praetorióra, mint ahogyan annak idején Tiberius tette, hanem egy császári felszabadítottra, Heliusra. Nyilván azért, mert nem bízott meg másban. Ám ha a császár uralkodási módszereinek megítélésében még nem volt teljesen egységes a vezető réteg, egy dolog végül közös nevezőre hozta: a megrökönyödés és a megvetés amiatt, hogy a Római Birodalom fejeként *„színésszé és énekessé aljasodott"* (Ios., *ant. Iud.,* XIII, 1), s ráadásul ezt éppen a némiképp lenézett görögök előtt tette.

Ne feledjük, hogy a színészek a római felfogás szerint - a prostituáltakkal, a kerítőkkel, a bordélyház-tulajdonosokkal és kocsmárosokkal stb. egyetemben - a dehonesztáló mesterséget űzők közé tartoztak. Még ha szabadon születettek, ingenuusok voltak is, állami tisztséget akkor sem viselhettek, nem rendelkeztek ugyanis a tisztségviselés jogával, a ius honorummal, és érvényes házasságot sem köthettek szabadon születettekkel. Az utóbbi tilalom még a közvetlen utódaikra is kiterjedt.

SÚLYOSBODÓ GONDOK, LAPPANGÓ GYŰLÖLET

A szüntelen, a görögök részéről kétségtelenül őszinte ünneplés, mely a császár előadó körútját kísérte, csalóka látszat volt. A kormányzás súlyosbodó gondjaival mit sem törődő császár tekintélye Itáliában és a többi tartományban gyorsan összeomlott. Rómában újabb összeesküvés szerveződött ellene *Annius Vinicianus,* Domitius Corbulo veje vezetésével, mely szintén nem volt veszélytelen, azonban ez is kitudódott. Emiatt a Kis-Azsiában tartózkodó és a megmozdulásról valószínűleg semmit sem tudó nagy hadvezérnek, Domitius Corbulónak is meg kellett halnia (vö. Dio, LXIII, 17). Ez már a hadsereg széles köreiben is nagy felháborodást keltett. Rontotta a katonaság hangulatát a zsoldfizetések késése is, és egyszeriben jelentősége lett annak is, hogy császár elődeivel ellentétben Nero soha egyetlenegy légiót sem látogatott meg. Nero kiadásai finanszírozhatatlanná váltak. Mivel a görögországi turné költségeit nem akarta vendéglátóira terhelni - sőt velük szemben mindenféle módon igyekezett bőkezű lenni -, ezért a szükséges összegeket a másutt lakókból préselték ki. Helius uralma Rómában terrorisztikussá vált. Megtorlás ürügyén mind a kincstár, mind saját maga számára óriási vagyont szerzett. Megkurtították a plebsnek járó juttatásokat, fokozódott a provinciákat sújtó adóprés, fizetetlenül maradt a hadsereg. Mindezek következtében rövid időn belül minden társadalmi réteg szembefordult a császárral.

NERO BUKÁSA

Hiába sürgette szabadosa Nérót a hazatérésre, az csak 68 januárjában volt hajlandó otthagyni görögjeit, akkor viszont már túl késő volt. A több éve tartó, nem megfelelően kezelt iudaeai zavargások 68 januárjára Róma-ellenes felkeléssé szélesedtek. 68 márciusában pedig fellázadt Nero ellen Gallia Lugdunensis helytartója, Iulius Vindex is.

A ZSIDÓ FELKELÉS (66-73)

Claudius 1. Agrippa királyságát procuratori tartománnyá szervezte, mely a szomszédos Syria császári legátusának ellenőrzése alá tartozott. Agrippa ugyancsak Rómában nevelkedő fiát néhány év múlva a chalkisi clienskirálysággal kárpótolta (a Jordántól keletre, Aleppótól kissé délre fekvő szír államocska a mai Libanon területén), s egyúttal rábízta a jeruzsálemi templom felügyeletét és a főpapok kinevezési jogát is. II. Agrippa később a procuratori tartomány északi részét is megkapta Claudiustól (Nagy Heródes legkisebb fiának, Philipposnak egykori tetrarchiáját, melyet szintén szírek laktak). Hogy a zsidókkal ne legyen olyan nehéz a kapcsolattartása, Nero végül két pereai és két galileai várost adományozott neki (Abilát és Iuliast, Tiberiast és Tarichaeát).

Iudaea kormányzása (a római procuratori tartományt értve alatta, nem az ennél jóval kisebb, zsidó tartományt) a lakosság etnikai, vallási, politikai és szociális ellentétei miatt már önmagában is kényes feladatot jelentett (görögök, szírek és zsidók, illetve iudaeaiak, galileaiak és samariaiak közötti állandó villongások, sadducceusok, farizeusok, esszénusok és zélóták közötti ideológiai-politikai ellentétek). Megsokszorozták azonban a nehézségeket a zsidók és a rómaiak állandósuló konfliktusai is. Iudaeát a rómaiak a többi keleti tartományban bevált módszerekkel nem tudták kezelni. A gondot nem csupán az okozta, hogy a zsidó egyistenhívő, **monoteista vallás** sehogy sem volt összeegyeztethető a sokistenhívő, **politeista** római **vallással** (a több évszázadon át egymás mellett élő zsidók és görögök állandó összecsapásai mutatják, hogy ez nem a *római* vallásban, hanem a *politeizmus* és *monoteizmus* ellentétében gyökerező probléma volt). A szigorúan vallási alapokra épülő római állam tisztségviselői a birodalom biztonsága érdekében a zsidók esetében sem tekinthettek el a római isteneket megillető áldozatok bemutatásától, a zsidók viszont saját szemszögükből ezt vallásukba ütköző cselekedetnek, bálványimádásnak tartották. Különösen kiélezte az ellentéteket a császárkultusz erőltetése egyes császárok, például Caligula és Nero alatt.

Nehezítette az együttműködést az is, hogy a procuratorok székhelyüket a görög Caesareába helyezték. Itt, a rómaiakkal szemben lojálisabb görög lakosság körében nagyobb biztonságban érezték magukat, s a görögök és zsidók konfliktusában többnyire nem voltak pártatlanok, hanem az előbbiek javára döntöttek. A procuratorok többsége emellett még korrupt is volt. Pedig egy-egy, a helyiekkel szemben megértőbb helytartó a Róma iránt lojális király és a hódítókkal modus vivendire törekvő előkelő réteg segítségével átmenetileg képes volt békét teremteni. A procuratorok többsége azonban vagy nem tudott, vagy nem akart, vagy nem mert a helyi viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodni. Mindezek következtében az 1. század folyamán megerősödött az Izrael függetlenségéért küzdő zélóták mozgalma.

A háború közvetlen kiváltó oka Nérónak egy még az uralkodása első időszakában, a caesareai görög és zsidó lakosság régi keletű polgárjogi vitájában hozott döntése volt, melynek értelmében az I. (Nagy) Heródes által alapított kikötővárosban csak a görögök rendelkezhettek polgárjoggal. Ez azt jelentette, hogy a város alapító lakosságát megfosztották attól a lehetőségtől, hogy a közéletében részt vehessen. A zsidók ebbe nem törődtek bele, a reményük viszont a változtatásra a 64-től Iudaeát kormányzó procurator, Gessius Florus alatt semmivé foszlott. (A procurator görög volt, a philhellén Nero szempontjait képviselte, felesége pedig a zsidógyűlölő császárné, Poppaea Sabina legjobb barátnője volt.) A zsidók 66-ban elhagyták Caesareát, a város élete megbénult. Gessius Florus erre megparancsolta a zsidóknak, hogy térjenek vissza házaikba, aminek azok eleget is tettek, ezt követően azonban lemészárolták őket. A pattanásig feszült helyzetben Iudaea zsidó lakossága igazságot követelt, C. Cestius Gallus syriai helytartó azonban nem mert az ügyben dönteni. Gessius Florus ezt követően a tartomány adóhátraléka részleges törlesztése fejében az adóhátraléknak hozzávetőlegesen a felét kezdte azonnali fizetésként a fiscus számára követelni, nem teljesítés esetére pedig kilátásba helyezte a jeruzsálemi templom kincseinek lefoglalását. A templom kifosztásának megakadályozására spontán szerveződő ellenállók megütköztek a procurator fegyvereseivel, majd, miután Agrippa király hiábavalóan kísérelte meg lebeszélni őket a lázadásról, nem várva be Gessius Florus folyamatban lévő vizsgálatának eredményét, rátámadtak Masada erődjére, és legyilkolták annak római helyőrségét. A háborút nem lehetett elkerülni.

A rómaiak egymás után szenvedték el a vereségeket. A zavargások átterjedtek egyes tartományon kívüli városokra is, ahol zsidóellenes pogromokra került sor. Válaszul a zsidók is gyilkolni kezdték saját tartományukban a nemzsidókat. A helyzet kedvezőtlen alakulásának híre Nérót Achaiában érte. T. Flavius Vespasianust bízta meg azzal a feladattal, hogy állítsa helyre Iudaeában a rendet. A Vespasianus személye mellett szóló szempontok között - amellett, hogy igen jó hírnevet szerzett magának a germániai és a britanniai harcokban - döntő súllyal esett latba, hogy alacsony származású volt, s így Nero nem féltette tőle hatalmát. A iudaeai események jelentőségét mindvégig lebecsülte.

VINDEX ÉS GÁLBA FELKELÉSE

A brittonok és a zsidók nem Nero, hanem a procuratoruk ellen lázadtak, illetve a birodalom ellen, a függetlenségükért harcoltak. Hasonlóképpen, egy Róma ellen irányuló felkelésként értékelte a régebbi szakirodalom G *Iulius Vindexnek,* Gallia Lugdunensis helytartójának a lázadását is, mely 68. március közepe táján tört ki. Az újabb kutatás azonban szinte egyöntetűen úgy ítéli meg, hogy a felkelés a *„tyrannos"* Nero ellen irányult.

A gall szabadságharc látszatát az keltheti, hogy Vindex egy aquitaniai fejedelmi család romanizált leszármazottja volt, és fehívására Gallia lakosságának jelentős része csatlakozott hozzá. Más erőkre azonban nem is számíthatott, mert a gall provinciákban nem állomásoztak légiók. A proklamációja azonban - már ami egyáltalán a célkitűzéseiből a csekély forrás alapján rekonstruálható - Nero, és nem a rómaiak ellen ellen irányult, és nemcsak a saját tartományának lakóihoz, hanem az egész birodalomhoz szólt. Hogy ez valóban így volt, az bizonyítja leginkább, hogy nemcsak gallok, hanem a tartományban élő rómaiak is csatlakoztak hozzá. Suetonius egyébként, aki időben legközelebb élt az eseményekhez, Vindex felkelését úgy interpretálja, mint az egész földkerekség zsarnok elleni harcának nyitányát (Suet, *Nero,* 40,4; hasonlóképp Plut., *Gálba).*

Vindex nem törekedett császári hatalomra. A **principatust** Hispánia Tarraconensis helytartójának, Galbának kínálta fel (Plut., *Gálba,* 5; Suet., *Gálba, 9).* Felhívását követően a Nero bukásához vezető események felgyorsultak. Április elején Carthago Novában (ma Cartagena) *imperatorrá* kiáltották ki *Servius Sulpicius Galbát.* Gálba visszautasította a császári címet, és helyette a **legátus senatus ac populi Romani,** „a senatus és a római nép megbízott vezére" titulust vette fel (Suet., *Gálba,* 10; Plut., *Gálba,* 5) - nyilván azért, mert úgy vélte, hogy ez sokkal többek számára elfogadható -, a valóságban azonban, mint a zsarnok Nero elleni harc önkéntes vezére, az összes császári jogkört gyakorolta. Új légiókat állított fel a tartománya lakosságából, a környezetében lévő előkelőkből egy senatusfélét szervezett, és pénzt is veretett.

Propagandájának központi jelszava a **libertás** (szabadság) volt, melyet az emberiség ellenségévé *(hostis generi humani)* nyilvánított zsarnok félreállításának, továbbá Róma örök rendje és az emberiség üdve *(salus generi humani)* szinonimájának kell értelmeznünk (lásd a *libertás restituta,* „helyreállított szabadság", a *pax et libertás,* „béke és szabadság", a *Roma restituta,* „helyreállított Róma" vagy a *salus generi humani,* „az emberiség üdve" feliratú érmeit).

Nero Vindex felkelését nem vette komolyan, Gálba lázadásának hírére azonban dührohamot kapott, és kikényszerítette a senatustól, hogy a lázadót a haza ellenségévé, **hostisszá** nyilvánítsák. Tényleges eszköze azonban már nem volt ahhoz, hogy a határozatnak érvényt is szerezzen.

Vindex felkelését a Galliában tartózkodó germániai légiók verték le valamikor május elején. Nem annyira azért, mert azok parancsnoka, Verginius Rufus Néróhoz annyira hű volt, hanem inkább azért, mert a Vesontiónál találkozó seregek rivalizáltak egymással, és kikényszerítették vezéreiktől az összeütközést. A germaniaiak mindenáron a saját parancsnokukat akarták császárrá tenni, Verginius azonban visszautasította a katonái által felkínált hatalmat. Plutarchos szerint úgy nyilatkozott, hogy azt csak a senatustól hajlandó elfogadni. Volt is rá esélye, hogy megkapja, ami viszont Galbát késztette határozottabb cselekvésre és a Verginiusszal való

megegyezésre. Galbának azonban nemcsak vele kellett számolnia. A tavasz folyamán a Numidiában állomásozó *legio III Augusta* parancsnoka, *L. Clodius Macer* is szembefordult Néróval. A császári cím felvételétől azonban ő is tartózkodott.

Mire a vesontiói csata híre megérkezett Rómába, Nero napjai már meg voltak számlálva. Miután a senatus számára is világossá vált, hogy a hadsereg jelentős erői szembefordultak vele, és hogy a testőrparancsnok, Nymphidius is kész az árulásra, a senatus is felbátorodott. Június 8-án parricidává, szülőgyilkossá és fosíz'sszá, méghozzá az emberiség ellenségévé nyilvánította Nérót, és Galbát ismerte el Augustusnak. Nero öngyilkos lett.

FOGALMAK

Domus aurea
fiscus
frumentatio
hostis / hostis publicus
ingenuus
ius honorum
ius Latii/latin jog
legatus senatus ac populi Romani
liberalitas
libertas
monoteísta vallas
Neronia
panem et circenses
parricida
periodonikés
philhellén
politeísta vallás
praefectus praetorio
praefectus urbi
principatus a rationibus
quinquennium Neronis

KRONOLÓGIA

54. okt. 13.	Nero császárrá nyilvánítása, *dies imperii* Narcissust, Claudius szabadosát házi őrizetben öngyilkosságra kényszerítik
54-62 között	Nero uralkodásának első, jobbik korszaka
54	A parthusok feldúlják Armeniát, és elűzik a királyt, Radamistust
55	Nero parancsára megölik Britannicust Nero elmozdítja Pallast az *a rationibus* tisztéből A parthusok Vardanes (a király, Vologaeses fia) felkelésének hírére kivonulnak Armeniából, és hajlandók túszokat adni Rómának Nero az Armeniát védő csapatok élére Cn. Domitius Corbulót nevezi ki Corbulo és Syria legátusa diplomáciai tárgyalásokat folytat I. Vologaesesszel, de közben folyik a római csapatok háborúra való felkészítése
57	A plebs *congiariumot* kap (fejenként 400 HS)
58	Domitius Corbulo megkezdi a hadműveleteket Armeniában Nero viszonya Poppaea Sabinával; Poppaea férjét, Salvius Othót Nero Lusitania élére nevezi ki

Nero meggyilkoltatja anyját, Agrippinát; az asszonyt *damnatio memóriáéval* sújtják
A *Neronia* alapítása
Tigranokerta elfoglalása
Boudicca felkelése Britanniában
Nero elválik feleségétől, Octaviától; Octaviát száműzik, majd meggyilkolják
Afranius Burrus *praefectus praetorio* halála
Parthus követek érkeznek Néróhoz Vologaeses királytól a békekötés ügyében; a követeket a megegyezés reményében ajándékokkal elbocsájtják, Domitius Corbulót viszont széles jogkört tartalmazó főparancsnoksággal és a hadműveletek folytatásával bízzák meg
A Pontosi Királyság provinciává szervezése
Nero első nyilvános szereplése az itáliai görög városban, Neapolisban

18/19-27. Tűzvész Rómában; az Antiumban tartózkodó császár visszatér a hírre, és szükségintézkedéseket foganatosít
Kereszténygyűldözés Rómában
A *Neronia* újbóli megrendezése
A Calpurnius Piso-féle összeesküvés
Seneca öngyilkossága
Poppaea Sabina halála
A zsidó felkelés
A feddhetetlenségükről híres Thrasea Paetus és Barea Soranus senatorok elítélése és halálba kényszerítése; Soranus leányának, Serviliának halálra ítélése, Thrasea Paetus vejének, Helvidius Priscusnak a száműzetése
Nero harmadik házassága Stalilia Messalinával
Tiridates, armeniai király megkoronázása Rómában
A Ianus-templom bezárása Rómában

- 67. dec. Nero művészi turnéja Achaeában
A Vinicianus-összeesküvés
Nero Vespasianust bízza meg a zsidó felkelés leverésével
Nero Korinthosban Achaeát szabaddá nyilvánítja
C. Iulius Vindexnek, Gallia Lugdunensis helytartójának kiáltványa Nero ellen
Servius Sulpicius Galbát a csapatai császárrá kiáltják ki; a császári címet visszautasítja, magát azonban a *senatus és a római nép legátusának,* minősíti
Verginius Rufus Vesontiónál győzelmet arat Vindex felett, a csapatai által felkínált császárságot azonban visszautasítja

68. jún. 8. A senatus Nérót *hostisszá* nyilvánítja, Galbát pedig Augustusként köszönti, és *imperiumot* szavaz meg neki

jún. 9. (v. 11.) Nero öngyilkos lesz; *damnatio memóriáé* (átmenetileg, Otho és Vitellius alatt hatályon kívül helyezik)

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A legfontosabb primer források: Smallwood, E. M.: *Documents Illustrating the Princiates of Gaius, Claudius and Nero.* Cambridge, 1967. - Nero beszéde a görögök felszabadításáról: RTChr. 84. sz. forrás.

Görög és latin szerzők: Sextus Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus* 5 (röv. Aur. Victor, *Caes.).* Magyarul: Aurelius Victor: Történelem dióhéjban. In: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Cassius Dio LXI-LXIII. könyve. - Seneca: *De clementia* (röv. Seneca, *elem.).* Magyarul: Seneca: *Nero császárnak a nagylelkűségéről.* Ford., utósz., jegyz. Szőke Ágnes. Budapest, 1988. - Suetonius: *Nero* (röv. Suet., *Nero).* Magyarul is. - Tacitus: *Annales.* Magyarul: *Evkönyvek* XIII-XVI. könyve (Kr. u. 66-ig).

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Beaujeu, J.: *L'incendie de Rome en 64 et les chrétiens.* Bruxelles, 1960.

Bishop, J.: *Nero: the Man and the Legend.* London, 1964.

Bubel, F.: Pace populi Romani terra marique porta Ianum clusit. Zum Datum der Schließung des Ianus-Tempels durch Nero. *RhM,* NF. 141,1998,410-.

Champlin, E.: *Nero.* Cambridge, MA - London, 2003.

Cizek, E.: *L'epoque de Néron et ses controverses ideologiques.* Leiden, Brill, 1992.

Corsi Zoli, D.: Aspetti inavvertiti della congiura pisoniana. *Studi Romani,* 20,1972, 329-339.

Croisille, J.-M. - Perrin, Y. (éds.): *Neronia VI. Rome à l'epoque néronienne. Institutions et vie politique, economie et société, vie intellectuelle, artistique et spirituelle.* Actes du Vie Colloque international de la SIEN (Rome, 19-23 mai 1999). (Collection Latomus, 268.) Bruxelles, Éditions Latomus, 2002.

Fabbrini, L.: Domus Aurea, il piano superiore del quartiere orientale. *Atti della Pontificia Accademia Romana,* Serie III, Memorie 14,1982, 5-.

Fabbrini, L.: Domus Aurea: una nuova lettura planimetrica del palazzo sul colle Oppio. *Città e architettura nella Roma imperiale. Analecta Romana Instituti Daniel,* Suppl. 10,1983,169-.

Flaig, E.: Wie Kaiser Nero die Akzeptanz bei der Plebs urbana verlor. Eine Fallstudie zum politischen Gerücht im Prinzipat. *Historia,* 52,2003, 351-372.

Fuhrmann, M.: *Seneca und der Kaiser Nero.* Stuttgart, 1997.

Gallivan, P. A.: Suetonius and Chronology in the 'de vita Neronis'. *Historia,* 23,1974, 297-.

Griffin, M. T.: *Nero. The End of a Dynasty.* London, 1984.

Hanslik, R.: Der Erzählungskomplex vom Brand Rom und der Christenverfolgung bei Tacitus (Ann. XV, 38-44). *WS,* 76,1963, 92-108.

Hind, J. G. F.: The middle years of Nero's reign. *Historia,* 20,1971, 488-505.

Koestermann, E.: Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann 15, 44, 2ff.)? *Historia,* 16, 1967, 456-469.

Kovács M.: *A politikai ellenzék Nero korában. Proszopográfiai tanulmány a császárkori ellenzék történetének egy korszakából.* Budapest, 1981.

Malitz, T.: *Nero.* Oxford, 2005.

Marmi, E.: Dall'avvento di Claudio all'acclamazione di Vespasiano. *ANRW,* II, 2. Berlin - New York, 1975,138-143.

Matthäus, H.: *Die orientale Außenpolitik des Kaisers Nero.* München, 1997.

McAlindon, D.: Senatorial opposition to Claudius and Nero. *AJPh, 77,*1956,113-132.

Narducci, E.: Nerone, Britannico e le antiche discordia fraterne. (Nota a Tacito. Annales XIII, 15,3 e 17,2, con una osservazione su Erodiano III, 13, 3.) *Maia,* 50,1998, 479.

Orsted, P.: *Nero.* Kobenhavn, 2004.

Rutledge, S. H.: *Imperiai Inquisitios. Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian.* London - New York, 2001.

Syme, R.: Domitius Corbulo. *JRS,* 60,1970, 27-29.

Ürögdi György: *Nero.* Budapest, 1977.

Vervaet, F. J.: Domitius Corbulo and the senatorial opposition to the reign of Nero. *AncSoc,* 32, 2002,135-193.

Warmington, B. H.: *Nero. Reality and Legend.* London, 1969.

Webster, G.: Boudicca: *The British Revolt against Rome, A. D. 60.* London, 1978. - Új kiadása: London, 2000.

Wiedemann, T. E. J.: Tiberius to Nero. In: Bowman, A. K. - Champlin, E. - Lintott, A. (eds.): *The Cambridge Ancient History* X². Cambridge, 1996, 241-255.

Ziegler, K.-H.: *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts.* Wiesbaden, 1964.

A polgárháború és a Flavius-dinasztia (68-96)

A négy császár - Gálba, Otho, Vitellius, Vespasianus - éve (68-69)

GÁLBA (68-69)

Kr. e. 3-ban született nagy múltú, előkelő családban (anyai ükapja L. Mummius, Korinthos lerombolója volt). Apja consulviselt volt. Mostohaanyja, Livia Ocellina örökbe fogadta, így került rokonságba Líviával, Augustus császár feleségével. Kisebb senatori tisztségek és az aquitaniai helytartósága után cónsul (33), majd Caligula alatt Germania superior császári legátusa lett (lásd fentebb). A britanniai hadjárat idején Claudius kíséretéhez tartozott, majd Africa proconsulja volt. Ezek után rangon aluli tisztség volt számára Hispánia Tarraconensis helytartósága, mellyel Nero bízta meg. Gálba azonban nem bánta, mert előkelő származása, óriási vagyona (csak a császáré volt nagyobb) és katonai rátermettsége miatt veszélyes volt számára Nero közelsége. Tartományát 60 és 68 között korrekt módon igazgatta. Időskorában, hetvenhárom évesen lett császár. Hivatalos neve ettől kezdve SERVIUS GÁLBA IMPERÁTOR CAESAR AUGUSTUS volt.

Amikor a senatorok 68 júniusában Néróval szemben Gálba mellé álltak, mindenki számára világos volt, hogy magas életkora miatt nem lehet hosszú távon a principatusával számolni, senki sem gondolta azonban, hogy néhány hónap alatt belebukik a vállalkozásába. A feladat, amit meg kellett oldania, nem volt könnyű. Nero után üresen maradt a császári kincstár, a tartományokban nagy volt az elégedetlenség, folyamatban volt a zsidó háború is, melyet ekkor már nagy erők bevetésével vívtak, a lázadások során fellazult a katonai fegyelem, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Azonban nemcsak az objektív nehézségek, hanem legalább annyira az általa elkövetett hibák is hozzájárultak a bukásához.

Az új princeps majd csak az ősz folyamán tért vissza Rómába. Késlekedése alkalmat teremtett a Róma városi praetorianusgárda parancsnokának, *Nymphidius Sabi*-íít/snak egy puccs szervezésére. A hatalom megszerzésének kísérletébe azonban belebukott. Gálba ekkor drasztikus eszközökhöz nyúlt: kivégeztette mindazokat, akik Nymphidiusnak segédkeztek, élükön Cingonius Varró kijelölt consullal.

Flavius Sabirtus = Vespasia Polla

T. Flavius Sabinus T. Flavius VESPASIANUS = Flavia Domitilla

TITUS Flavius Vespasianus T. Flavius DOMITIANUS Flavia Domitilla iun.

• FLAVIUSOK

Gálba azonnal visszahívta a Nero alatt felségsértés miatt száműzötteket (pl. Piso Frugi Licinianust, Antonius Primust vagy Fíelvidius Priscust), azonban ezzel egy időben rögtön el is veszítette sokak szimpátiáját azok elleni kíméletlen fellépésével, akik vele szemben ellenállást tanúsítottak, vagy nem csatlakoztak azonnal hozzá. Kivégeztette Clodius Macert (lásd fentebb) és a felső-germaniai helytartót, Fonteius Capitót, mert úgy vélte, hogy a későbbiek során veszélyesek lehetnek a hatalmára. Ugyanerre a sorsra jutott az idős Petronius Turpilianus is, bár róla ugyanez nem volt feltételezhető, mint ahogyan az sem, hogy Nérónak különösebben kegyence lett volna. Mindezeket Gálba az ügyek kivizsgálása nélkül tette, úgy, hogy a nevezetteknek a legcsekélyebb lehetőségük sem volt a védekezésre. Az eljárások a gyűlölt nerói módszerekre emlékeztettek, és igen rossz volt a visszhangjuk. Tisztogatások és személycserék kezdődtek a tartományi igazgatás alacsonyabb posztjain és a tisztikar körében is.

A császári felszabadítottak túlzott hatalmát, mint láttuk, Claudius és Nero alatt rosszul tűrték a senatorok. Gálba alatt a helyzet e tekintetben azonban nemhogy jobb, hanem talán még rosszabb lett: új libertusok jöttek, akik ráadásul patronusuk öreg kora miatt nem számíthattak hosszú időre a kormányzásban, ezért túl mohón akartak meggazdagodni. Befolyásuk folytán minden eladóvá vált. Gálba ugyan nagy vagyona ellenére kis igényű és megvesztegethetetlen volt, környezete korruptsága azonban - mindegy, hogy azért, mert nem vette észre, vagy azért, mert eltűrte - az ő jó hírét tette tönkre. Kegyencei: hispániai legátusa, Titus Vinnius, testőrparancsnoka, Cornelius Laco és felszabadított rabszolgája, Icelus (akit lovaggá tett) a döntéseit is erőteljesen befolyásolták. Ezt könnyen megtehették, mert Galbának a Rómától való hosszú hispániai távolléte, az idős kora, a régivágású konzervativizmusa stb. miatt csak kevés emberrel volt közelebbi személyes kapcsolata - szinte kizárólag csak a sztoikusok szűk körével -, így az ügyekről is leginkább a szabadosai és a kegyencei tájékoztatták, akik gyakran félre is vezették.

A takarékoskodás elkerülhetetlen volt, Gálba azonban a rugalmatlansága folytán képtelen volt egyensúlyt teremteni a megszorító intézkedések várható anyagi haszna és az általuk okozott politikai károk között. Ráadásul olyan ügyekbe is belement, amelyek komolyabb anyagi hasznot nem hoztak az államnak, viszont mindenki számára megmutatták, hogy milyen kicsinyes, zsugori és ráadásul még igazságtalan is.

Elrendelte például 10 százaléknyi érték kivételével azoknak a nem csekély összegű adományoknak a visszavételezését, melyeket Nero a színészeknek juttatott. Mivel azonban ezek már jórészt túladtak rajtuk, azokon hajtatta be, akikhez azok továbbkerültek.

A hatalomra kerülésekor talán ő rendelkezett a legnagyobb magánvagyonnal, így több nehézséget is áthidalhatott volna ennek a vagyonnak közcélra történő átmeneti felhasználásával - mint ahogyan azt Augustus többször is megtette -, ő azonban ezen a téren is fukarnak bizonyult.

Nem érzékelte a hadsereg politikai jelentőségének megnövekedését sem. Nemcsak a kényszerű takarékoskodás miatt, de elvi okokból is elzárkózott a katonaság részére történő *donativum* osztásától. Híres mondása - „Én sorozni szoktam a katonáimat, nem megvenni" - tiszteletre méltó alapelv volt ugyan, de a polgárháborúval fenyegető helyzetben nem volt bölcs döntés az alkalmazása. A testőrség katonái, akik már hozzászoktak a gyakori külön juttatásokhoz, megharagudtak ezek elmaradása miatt, és könnyű volt őket a császár ellen fordítani. Rosszul ítélte meg Gálba a rajnai hadsereget is, mely a Vindex fölött aratott nagy győzelméért külön jutalmat várt. A hispániai helytartóból lett császártól azonban - aki polgárjogot és adómentességet osztott Galliában a Vindex mellett kiálló közösségeknek és személyeknek, s a kiváltságok megvonásával büntette azokat, akik Vindex ellen fordultak - nem számíthatott jutalomra. Fokozta az elégedetlenségét Verginius leváltása és Capito kivégzése is, a hosszú ideig betöltetlen parancsnoki posztok és az erélytelen utódok viszont a fegyelem fellazulását eredményezték. Gálba azt hitte, hogy a germániai tisztikar körében végzett tisztogatások elegendőek lesznek majd a fegyelem megszilárdításához, ám tévedett.

Az ún. tengerészlegióval szembeni kíméletlen fellépésével viszont nem egy távoli sereget, hanem egy Rómában állomásozó alakulatot ingerelt maga ellen, és eljátszotta egyúttal a flották rokonszenvét is (ami amúgy is könnyen ment, mert a flották Nero alatt számos kedvezményben részesültek, melyek most elmaradtak).

Nero a „tengerész"-legiót a végóráiban, védekezés céljából, sebtében állíttatta fel a misenumi és ravennai flotta válogatott katonáiból, felhasználni azonban már nem tudta. A Rómában elkvártélyozott katonák szerették volna véglegesíteni a fizetésben és rangban egyaránt kedvezőbb helyzetüket, Gálba azonban még a távollétében visszaminősítette őket korábbi helyzetükbe. A katonák a császár Rómába való bevonulásának alkalmát használták fel arra, hogy követeljék maguknak a sast és a többi hadijelvényt, az azonban lovas kíséretével nemcsak szétkergette, hanem le is mészároltatta egy részüket, más részüket pedig börtönbe záratta. Az incidensnek több száz áldozata volt, így Gálba a szó szoros értelmében hullahegyeken keresztül vonult be a Városba.

69. január 1-jén az elégedetlen germániai csapatok megtagadták a szokásos eskü letételét a császár nevére, s néhány nap múlva az alsó-germaniai sereg parancsnokát, Aulus Vitelliust kiáltották ki császárrá. Galbát, akinek nem volt fia, ez arra késztette, hogy az utódlást mihamarabb rendezze. Január 10-én váratlanul bejelentette, hogy örökbe fogadta L. Calpurnius Piso Frugi Licinianust.

Pisót, akit 30 éves, jóravaló fiatalemberként jellemeznek a források, a princeps személyes tulajdonságai miatt választotta utódjául, de rajta keresztül a rokonai megnyerését is remélte. Híres ősöktól származott: apai ágon M. Licinius Crassustól, a 70. és 55. év consuljától, anyai ágon Scribonius Libótól, Octavianus sógorától. Apját, a 27. év consulját annak idején Messalina befolyására végezték ki. Testvére volt Claudius veje, Cn. Pompeius Magnus, akit viszont Nero végeztetett ki (lásd fentebb). O maga Nero alatt családjával együtt száműzetésben élt, s nem táplált különösebb politikai ambíciókat (még az is kétséges, hogy tagja volt-e egyáltalán a senatusnak).

-sás*

Piso családját sokan, őt magát viszont kevesen ismerték, de nem is volt módja arra, hogy szélesebb körben bemutatkozzék. Január 15-én Galbával együtt meggyilkolták. A hatalmat Gálba egykori legfőbb támogatója, *M. Salvius Otho* vette át. Gálba realitásérzéke az utód kiválasztásánál is csődöt mondott, ez okozta mindkettejük halálát. Sokan ugyanis azt várták az idős császártól, hogy Othót fogadja örökbe, s maga Otho is ebben reménykedett (Suet., *Otho,* 5). Reményeit a hosszú ismeretségükre alapozta - közel tíz éven át egymás szomszédságában helytartóskodtak Hispániában -, továbbá arra, hogy ő volt az, aki a hatalom megszerzésében a leginkább segítségére volt Galbának. Gálba azonban, bár kedvelte Othót, nem kívánta örökösévé és utódává tenni. Ennek valószínűleg ismét csak a szűkmarkúsága volt az egyik oka: nem szívesen hagyta volna a vagyonát Othóra, aki mindig többet költött, mint amennyi pénze volt, és óriási adóssággal rendelkezett. A reményeiben csalatkozott, hitelezői által szorongatott Othónak - akinek az utódlását egyébként a praetorianusok is szívesen vették volna - elegendő volt néhány nap a Galbával elégedetlen Róma városi csapatok megnyerésére és a hatalomátvétel előkészítésére.

OTHO ÉS VITELLIUS (69)

Otho Kr. u. 32-ben született, apja a 33. év consulja volt. Eredeti neve M. *Salvius Otho* volt. Nero rossz hírű társaságához tartozott. O vette feleségül Poppaea Sabinát, hogy Nero akadály nélkül találkozhasson az asszonnyal. Később azonban vetélytársakká váltak, ezért a császár felbontotta a házassá-

got, és Othót a távoli Lusitania helytartóságával bízta meg. 58/59 és 68 között *legátus Augusti pro praetore Lusitaniae* volt. Tartományát korrekt módon kormányozta. Fényűző élete és szexuális szabadossága miatt viszont rossz híre volt a senatori körökben.

Aulus Vitellius valamikor az Augustus halála körüli években született. Nagyapja lovag, Augustus procuratora, apja azonban már háromszoros consul volt. Vitellius egymás után négy császárnak is a kegyence volt. Ifjúkorában Tiberiusszal Capri szigetén élt, emiatt ragasztották rá a *spintria,* 'fajtalankodó' nevet. Caligula, Claudius és Nero azért kedvelte, mert kiváló kocsihajtó, szenvedélyes kockajátékos és hírhedett nagyevő volt. Gálba nem becsülte, s az alsó-germaniai hadsereg legátusának Verginius leváltása után hosszabb ideje betöltetlen posztját Vitellius számára egyfajta száműzetésnek szánta. Vitelliusnak nem voltak hatalmi ambíciói, és komolyabb katonai pálya sem állt mögötte. A már hosszú ideje lázongó germániai katonák viszont, akik január l-jén még csak Galbát nem akarták, másnap már azt is lehetségesnek látták, hogy a saját, barátságos modorú parancsnokuk legyen az imperátor.

A Rómában állomásozó alakulatok által támogatott Othót a senatus ellenvetés nélkül megerősítette hatalmában. Az új princeps, rácáfolva rossz hírére, a senatus és a nép jóindulatának megnyerésére törekedett. A lehetőségekhez képest igyekezett a Nero alatti száműzetésből visszatérőknek elvesztett vagyonukért kárpótlást adni. Consulnak saját utódául Verginius Rufust választotta - gesztus volt ez a germániai hadsereg felé, mint ahogyan Flavius Sabinusnak a visszahelyezése is a praefectus urbi méltóságába, öccse, Vespasianus felé (Flavius Sabinus Nero alatt lett városparancsnok, Gálba azonban elmozdította). A germaniaiak kivételével különösebb ellenállás nélkül felesküdtek rá a tartományi seregek is.

Vitellius, aki közben felvette az imperátor címet, arra törekedett, hogy a nyolc, harcedzett légiójával még azelőtt döntésre vigye a dolgot, mielőtt az Otho által mozgósított csapatok a tartományokból megérkeznének, ezért seregének zömét két menetoszlopban, alvezérei, *A. Caecina Alienus* és *Fabius Valens* parancsnoksága alatt, még a tél folyamán elindította Itália ellen, maga pedig a serege maradékával - kiegészítve katonáit a Galliában frissen sorozottakkal és a britanniai erőkkel - lassan követte csapatait. Otho kevés csatát próbált csapatai három kisebb győzelem után, egy Cremona közeli kisváros, *Bedriacum* mellett találkoztak Caecina és Valens egyesült, létszámfölényben lévő hadseregével.

Otho 17-18 ezer főre tehető seregét praetorianusok, városi rendfenntartó alakulatok, 2000 gladiátor, a még Nero által Itáliába vezényelt és az utóda által ott tartott *íegia I* (olvasd: *primo) Italica* és az új tengerészlegio alkotta, melyhez a csata előtt egy ennél valamivel kisebb haderő csatlakozott, a segítségre érkező pannóniai és dalmatiai csapatok. Összesen tehát 30 ezer főnyi volt. Caecina és Valens seregének összlétszámát, melyet a források egymásnak ellentmondva adnak meg, maximum 70 ezer főre teszi a kutatás.

A princeps, be sem várva a már úton lévő moesiai légiókat, csatát vállalt, és vereséget szenvedett. Magát a háborút persze ezzel még korántsem veszítette el - Vitelliusszal szemben jelentős tartalékai voltak, övé volt a tenger, katonái harci kedve töretlen volt, a terepviszonyok, a helyi lakosság támogatása és az idő is neki dolgozott -, de nem kívánta tovább folytatni a háborút. Az ütközet másnapján öngyilkos lett. Önkéntes halála a források egybehangzó állítása szerint igazi princepshez méltó gesztus volt: így kívánta elejét venni a további vérontásnak.

A legyőzött katonák egy része megadta magát, és felesküdött Vitelliusra, más része azonban nem ismerte el a vereséget, és mindenáron ki akarta köszörülni a csorbát. A vesztesek azt is fontolgatták, hogy Otho helyébe másik princepset állítanak, Suetonius Paullinust, a legnagyobb katonai tekintélyt, de felmerült újra Verginius neve is, a hatalmat azonban egyikőjük sem vállalta. A nagy távolságból Otho segítségére siető, ám a csatát lekéső moesiai sereg Aquileiánál értesült az események kedvezőtlen kimeneteléről, és az is ott nyomban egy másik császár megválasztását mérlegelte. A senatus viszont, mely Othót a hadjáratra elkísérte, Bononiában (ma: Bologna) a pillanatnyi győztes előtt hajolt meg, s megszavazta neki mindazokat a jogköröket, amelyeket a megelőző princepsek birtokoltak. Vitellius a csata idején Narbóban tartózkodott. Ide rendelte a diadalt arató és a legyőzött vezéreket, és itt hozta meg a további csapatmozgásokkal és csapatáthelyezésekkel kapcsolatos döntéseit, valamint a legyőzötteket érintő szankcióit is.

Nem sietett Rómába. Végigtivornyázta, fegyelmezetlen serege pedig végigrabolta Itáliát. A szabadosság és a rivalizálás folytán a győztesek egyes alakulatai még egymással is összetűzésbe kerültek (pl. a britanniai *legio XIIII Gemina* a batavusok alakulataival). A katonák fegyelmezetlensége egyébként általános jelensége a 68/69-es polgárháborúnak, más császárok azonban legalább a civilek elleni atrocitásoknak igyekeztek gátat szabni, Vitellius azonban nem. Igaz, a helyzete is más volt: Gálba (és majd később Vespasianus) szabadítóként érkezett, Otho pedig Itália és a birodalom védelmezőjeként vonult ki (neki ráadásul még a katonái is jórészt itáliaiak voltak), míg Vitellius serege jelentős arányban tartománybeliekből állt, akik szemében az itáliai városok, beleértve magát Rómát és a senatust is, a legyőzött ellenfél támogatói voltak.

Míg a katonái a saját zsebükre fosztogattak és kedvtelésből erőszakoskodtak, az

új princeps ugyanezt a saját hatalma anyagi bázisának megteremtése érdekében tette. A polgárháború sokba került, és Vitelliusnak mindvégig nagyon súlyos anyagi gondjai voltak. Emiatt a győzelmét követően szinte rögtön kénytelen volt egyes alakulatait leszerelni, illetve eredeti állomáshelyére visszairányítani. Az elbocsájtásokat elsősorban a vesztesek, mindenekelőtt a felesketésük után is még mindig zúgolódó praetorianusok és városi rendfenntartó alakulatok rovására szerette volna végrehajtani. A nevezett Róma városi egységeket - a cohorsok számának 9-ről 16-ra, illetve 3-ról 4-re történő emelésével és a keretszámuk megduplázásával - a saját rajnai seregéből kívánta feltölteni. így lehetővé vált volna a nagy létszámú tartományi haderő Rómából való kivonása és a Bedriacum után is még mindig ingatag uralom fokozatos stabilizálása. Mire azonban hosszúra nyújtott utazása végén Rómába ért, a hír is megérkezett a Városba: *T. Flavius Vespasianust* a keleti seregek *imperatoná* kiáltották ki. Az elbocsájtott, illetve éppen elbocsájtásra váró praetorianus és urbánus cohorsok ettől kezdve a Flavius párt legmasszívabb bázisát alkották Róma városában, és hallani sem akartak a leszerelésről. Elkötelezettségük, ne feledjük, személyre szóló is volt: a praetorianusokkal egy húron pendülő *cohortes urbanae* kedvelt parancsnoka ugyanis, mint fentebb már említettük, hosszú időn át Vespasianus testvére, T. Flavius Sabinus volt.

VESPASIANUS HATALOMRA KERÜLÉSE

A zsidó felkelés leverésével megbízott Vespasianus lojálisán viselkedett a Nero halálát követően kikiáltott s egymást gyorsan váltó császárokkal szemben, és katonáit sorra feleskette rájuk. *C. Licinius Mucianus,* Róma egyik leggazdagabb senatora, a hadműveletek színterével szomszédos, négylegiós Syria akkori legátusa volt az, aki őt a hatalom megragadására buzdította, és kiváló diplomáciai érzékét latba vetve, továbbá szerteágazó kapcsolatait felhasználva, előkészítette Vespasianus imperatorrá való kikiáltását. A Rómától való nagy távolság és a nyugati provinciák viselkedésének kiszámíthatatlansága persze komoly kockázatot jelentett, sokat nyomott viszont a latban Tiberius Iulius Alexandernek, Egyiptom helytartójának (Tac, *hist.,* II, 71,4) és Valerius Festusnak, az Africa proconsularisban állomásozó *legio III* (= tertia) *Augusta* parancsnokának a megnyerése, akik a gabonaszállítmányok visszatartásával erőteljesen befolyásolni tudták a Róma városi események alakulását.

Seregének magvát saját három és a Syria *legátusa* alá tartozó négy legio alkotta. A légiói állományát annak idején túlnyomórészt a magasabb harci értékű katonákat adó nyugati tartományokból toborozták. Többségük Vespasianus kinevezését megelőzően 11 éven át azonos parancsnok, Domitius Corbulo irányítása alatt állt, aki Nero aktív, a parthusok felé erőt demonstráló külpolitikájának megfelelően csapatai fegyelmét és erőnlétét folyamatosan magas szinten tartotta. A katonák Corbulo hadjárataiban harci tapasztalatokat is szereztek. A légiókat nagyjából azonos létszámú auxiliaris haderő egészítette ki. Ez a birodalom akkori legütőképesebb hadserege volt.

Vespasianus császárrá való kikiáltását Egyiptom praefectusa kezdeményezte -

ezzel légióinak száma kettővel növekedve kilencre emelkedett -, és rövid időn belül egészen Pontusig és Armeniáig valamennyi keleti tartomány felesküdött rá. Ezekben a provinciákban azonban csak segédcsapatok állomásoztak így a győzelmi esélyeit jelentősen majd csak az illyricumi seregek csatlakozása növelte meg.

A pannoniaiakat a Bedriacumnál elszenvedett vereségük után visszairányították állomáshelyük védelmére. A csatát lekéső moesiai vexillatiók (különítmények) nem ismerték el Vitelliust császárnak, s már akkor, áprilisban egy másik császár kikiáltását fontolgatták. Vitellius a továbbiakban nemhogy nem tett lépéseket ezeknek a csapatoknak a megnyerésére, hanem még fokozta is gyűlöletüket: kivégeztette az illyricumi seregek Otho-párti centurióit (Tac, *hist.,* II, 60). Kulcsszerepet játszott a Duna menti seregek álláspontjának kialakításában a *legio III Gallica,* amelyet 67 végén, a dák és roxolán veszély miatt helyeztek át Syriából a moesiai Oescusba (ma: Gigen, Bulgária). A legio katonái Vespasianus imperatorrá való kikiáltásának hírére, igazodva korábbi bajtársaik döntéséhez, azonnal csatlakoztak az új császárhoz (Tac, *hist.,* II, 74,1; Suet, *Vesp.,* 6,3). A moesiai hadsereg különösen értékes nyereség volt, mert az itteni katonáknak is volt - dák és szarmata fronton szerzett - harci tapasztalata. Személyes vagy érzelmi kapcsolata Vespasianus seregével a pannoniaiaknak is volt: a *legio XV Apollinaris* hozzájuk tartozott, mielőtt a parthus háborúba, majd onnan Iudaeába vezényelték. A polgárháború megnyerésében döntő szerepet játszottak az egyik pannóniai legioparancsnok, Antonius Primus vezetése alatt önálló akcióba lépő dunai seregek, akik október 2-án Bedriacumnál vereséget mértek Vitellius megosztott erőire. Az illyricumiak felvonulásakor csatlakozott Vespasianushoz a jórészt pannonokból és dalmatákból sorozott ravennai flotta is, és rövidesen követte őt a misenumi is, melyben az idő tájt szintén jelentős számban szolgáltak illyricumiak. Az előrenyomuló Flavianus-csapatokat december 16-án Carsulaenál (Rómától 62 mérföldre, kb. 100 kilométerre) sikertelenül kísérelték meg feltartóztatni Vitellius maradék erői. Vereségéről értesülve Vitellius a lemondást fontolgatta. Róma városában a hír nyomán Vitellius-ellenes felkelés robbant ki Flavius Sabinus vezetésével, ezt azonban leverték. A harcok során leégett a Capitolium, elesett Sabinus, s Vespasianus kisebbik fiát, Domitianust is csak nehezen tudták a felkelők kimenekíteni.

ÖSSZEGZÉS

A válságot alapvetően az okozta, hogy bár a Nero elleni gyűlölet a politikai erők többségét közös platformra hozta, nem alakult ki egyetértés köztük az utód személyét illetően. Nero halála ugyanakkor le is zárt egy fejezetet a római állam történetében. A Iulius-Claudius-dinasztia kihalt, a principatus intézménye - miként az imperatori acclamatiók egymást követő sorozata mutatta - a dinasztia császárai alatt megszilárdult, és már nem jelentkeztek számottevő erők a szabad állam, a res publica libera helyreállítására. A 68-69. év eseményei ugyanakkor azt a korábbi tapasztalatot is megerősítették, hogy a senatusnak, hatalmi eszközök híján, nincs esélye az akarata érvényesítésére az utód személyének kiválasztásában, mert a döntés lehető-

sége a jelentős erőket mozgósítani képes katonai parancsnokok kezében van. Az is kiderült, hogy császárt nemcsak Rómában lehet választani (Tac, *hist.,* I) - legfeljebb tovább tart, és több áldozatot követel az elismertetése.

Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a római hadsereg egyes csoportjai közötti rivalizálásnak nemcsak hódításokban kamatoztatható előnyei vannak, hanem - interregnum esetén - súlyos veszélyei is. A saját jelöltjeik mindenáron való hatalomra juttatásáért küzdelembe induló rajnai, dunai és keleti hadseregcsoportok között elkerülhetetlen volt a polgárháború. Ez azonban nemcsak a fegyverektől elszokott Itáliát és Róma városát borította vérbe. A katonaság egymással való elfoglaltságát és a megszálló erők gyengülését érzékelő provinciabeli lakosság, főleg ott, ahol a római uralom még viszonylag új keletű volt, elérkezettnek ítélte az időt függetlensége kivívására. A batavus felkelés s az ennek függvényeként kibontakozó galliai függetlenségi küzdelem (lásd lentebb) vagy a Pontos vidékén tovaterjedő nyugtalanság a provinciák integrációjának hiányosságaira hívta fel a figyelmet.

FOGALMAK

auxilia / segédcsapatok
imperátor
imperátori acclamatio
legio
legátus
praef ectus Aegypti / Egyiptom praefectusa
praefectus urbi
res publica libera
vexillatio

KRONOLÓGIA

68. júl.-aug. Gálba a senatus küldötteivel Narbóban találkozik
Nymphidius Sabinus praefectus praetorio megkísérli a császári hatalom megszerzését, de a praetorianusok meggyilkolják
aug. Törvénytelen kivégzések Gálba parancsára vagy Gálba nevében
szep.-okt. Gálba bevonulása Rómába; incidens a városkapunál; a hajóhad legénységéből Nero által szervezett legio katonái követelik a sast és a többi hadijelvényt
69 jan. 1. A germániai csapatok megtagadják az eskü letételét Gálba nevére
jan. 2. A germániai sereg hűséget esküszik Vitelliusnak
jan. 10. Gálba örökbe fogadja Pisót
jan. 15. Galbát és Pisót Otho meggyilkoltatja a Forumon, a Lacus Curtiusnak nevezett helynél
A senatorok leteszik az esküt Othóra
ápr. 14. Bedriacumi csata; Otho serege vereséget szenved
ápr. 16. Otho öngyilkossága
júl. 1. Ti. Iulius Alexander, Egyiptom helytertója Vespasianust császárrá kiáltja ki
okt. 2. Második bedriacumi csata
dec. 20. Antonius Primus Vespasianus számára elfoglalja Rómát, Vitellius halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Lásd az előző és a következő fejezetnél.

SZAKIRODALOM

Absil, Michel: La rôle des préfets du prétoire pendant les règnes de Néron, Galba, Othon et Vitellius. Aspects politiques. In: *Neronia VI. Rome à l'époque néronienne. Institutions et vie politique, économie et société, vie intellectuelle, artistique et spirituelle. Actes du Vie Colloque international de la SIEN (Rome, 19-23 mai 1999).* (Collection Latomus, 268.) Édités par J.-M. Croisille et Y. Perrin. Bruxelles, Éditions Latomus, 2002, 229-247.

Bessone, L.: *La rivolta batavica e la crisi del 69 d.C.* Torino, 1972.

Coale, A. T.: *Vitellius imperátor. A Study in the Litterary and Numismatic Sources for the Rebellion and the Rule ofthe Emperor Vitellius.* Diss. Michigan, 1971.

Drexler, H.: Zur Geschichte Kaiser Othos bei Tacitus und Plutarch. *Klio,* 37,1959,153-.

Flaig, E.: *Den Kaiser herausfordern.* Frankfurt - New York, 1992, 486-.

Hallermann, B.: *Untersuchungen zu den Truppenbewegungen in den fahren 68-69 n- Chr.* Diss. Würzburg, 1963.

Hose, M.: Libertás an pax. Eine Beobachtung zu Tacitus'Darstellung des Bataveraufstandes. *Hermes,* 126,1998, 29-.

Raoss, M.: La rivolta di Vindice e il cuccesso di Galba. *Epigraphica,* 20, 1958 [1960] 46-120; 22,1960 [1961] 37-151.

Sancery, T.: *Galba.* Paris, 1983.

Schmitt, O.: Anmerkungen zum Bataveraufstand. *BJ,* 193,1993,141-,

Syme, R.: The Partisans of Galba. *História,* 31,1982,460-.

Urban, R.: *Der „Bataveraufstand" und die Erhebung des Julius Classicus.* Trier, 1985.

Urban, R.: *Gallia rebellis. Erhebungen in Gallien im Spiegel antiker Zeugnisse.* Stuttgart, 1999, 65-.

Wellesley, K: *The Long Year. A.D. 69.* London, 1975. (Bristol Classical Press, 1989².)

Vespasianus (69-79)

Apja, T. Flavius Sabinus adóbérlő és uzsorás, anyja, Vespasia Polla római lovag leánya volt. Anyai nagybátyja senator lett, s bátyjával együtt végül Vespasianus is megkapta a széles bíborsávot. A szabin földön fekvő Reate városában született Kr. u. 9-ben, és ott is nőtt fel. Rendes senatori karriert teljesített, s közben Thraciában, Germaniában, Britanniában szolgált, ahol megmutatkozott katonai tehetsége (az utóbbi tartományban legioparancsnok volt 42/43-47 között, és számos győzelmet aratott, amiért a diadalmenet díszjelvényeivel, *ornamenta triumphaliával* tüntették ki), 51-ben *consul suffectus,* majd *proconsul Africae.* Claudius halálát követően, mivel Narcissus pártfogoltja volt, hosszabb időre kegyvesztett lett. Ez később még egyszer meg-

ismétlődött: Nero achaeai utazása idején, amikor a császár kíséretéhez tartozott, mert elaludt a császár fellépései alatt. A iudaeai felkelés leverésével mégis őt bízták meg, mert kellőképpen jó parancsnok volt, és kellőképpen alacsony származású is, így Nero nem ítélte veszélyesnek saját magára nézve felhatalmazását. Amikor Alexandriában, majd a saját főhadiszállásán imperatorként köszöntötték, már a felkelés leverésének utolsó szakaszánál tartott: megkezdődött Hierosolyma (= Jeruzsálem) ostroma.

VESPASIANUS FELHATALMAZÁSA

1453 körül fedezték fel, és Cola di Rienzo jóvoltából vált ismertté az a Capitoliumi Múzeumban őrzött nagy bronztábla, mely a Vespasianus felhatalmazásáról szóló rendelkezés szövegének második felét tartalmazza (CLL, VI, 930). A szöveg hiányos, és emiatt a dokumentum értelmezése körül a kutatásban vannak némi viták. Leginkább P. A. Brunt álláspontja az elfogadott, aki a dokumentumot azon senatusi határozat, senatus consultum szövegmaradványának tartja, melyben a testület 68 decemberében először ismerte el Vespasianus császári hatalmát. A határozat megadta neki mindazokat a jogköröket, amelyekkel elődei rendelkeztek, s visszamenőlegesen is szentesítette minden, 69. július 1. (imperatorrá való kikiáltása) után hozott intézkedését (Lex de imperio Vespasiani. *JRS,* 67,1977, 95. skk.). Ezt a határozatot terjesztették majd megerősítésre a nép elé, s azt követően lett lex, törvény belőle. A felhatalmazás Vespasianus uralmának a Iulius-Claudius-dinasztia három császára, Augustus, Tiberius és Claudius uralmával való folyamatosságát hangsúlyozza, s fontos bizonyíték arra is, hogy a princepsek hatalmát nem az Augustus hatalma nyomán kialakult szokás, hanem minden esetben egy-egy személyre szóló, konkrét törvény szabályozta.

SÚLYOS KÉRDÉSEK

A hatvanhárom éves uralkodó a polgárháború megnyerését követően sem volt könnyű helyzetben. A háború az emberveszteségen túl a seregek felvonulási területére eső városoknak is súlyos anyagi károkat okozott. Politikával leplezett bűncselekmények árasztották el Itáliát, a jogbiztonság megrendült, fellazult a morál. A csapatok állomáshelyükről való eltávozása miatt egyes határszakaszokon meggyengült a védelem, és ez zsákmányszerzésre csábította a határ túloldalán élő barbárokat. A *batavusok* 69 nyarán *Iulius Civilis* vezetésével kitört felkelése, melyet a Flavius-párt, mindenekelőtt Antonius Primus pannóniai legátus és Hordeonius Flaccus, a felsőgermaniai erők Vespasianusszal szimpatizáló parancsnoka is erőteljesen ösztönzött,

hogy zendülés látszatával tántorítsák el Vitellius Germaniában hátrahagyott segédcsapatait, Róma-ellenes szabadságharccá vált, a felkelőkhöz csatlakozó lingók pedig egy önálló gall birodalom megalapítását hirdették meg. A Rajna menti katonai táborok elestek, csak *Mogontiacum* (ma: Mainz) és *Vindonissa* (ma: Windisch) tudta tartani magát. Úgy tűnt, a római uralom Germaniában és Eszak-Galliában összeomlik. Meggyengült a katonai fegyelem a római hadseregben. Mindezek leküzdésére és az állam működtetéséhez ugyanakkor nagyon sok pénzre - Suetonius szerint, aki Vespasianust idézi, 40 milliárd sestertiusra - volt szükség, ám üres volt a kincstár.

PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

Vespasianus minden szabályos és tisztességes (és kevésbé szabályos és kevésbé tisztes) eszközt igénybe vett a szükséges pénz előteremtéséhez, és eközben fontos változtatásokat is végrehajtott a birodalom pénzügyi igazgatásában.

A legjelentősebb reformja a res *privátének* nevezett, egységes császári nagybirtokkomplexum megteremtése volt. Kisajátította Nero földbirtokait. A Iulius-Claudius-dinasztia eredetileg sem csekély javait a senatoroktól (sokszor kényszerűségből) hagyományozott örökségek és a felségsértési perek során elkobzott vagyonok Nero korára óriásira duzzasztották. Hozzácsapta a gazdátlanul heverő földeket (bona caduca) és a földmérésekből kihagyott (következésképp nem is nyilvántartott, ugyancsak gazdátlan) területeket (bona subseciva), valamint a teljes ager publicust is. A res privata, ellentétben a patrimoniummal (mely 'atyai örökség'-et, vagyis a császár örökölt magánvagyonát jelentette), állami vagyon, túlnyomórészt földbirtok volt, mely a császárt funkciójánál fogva illette meg, és azt a feladatköréhez kapcsolódóan használta. A res privatán belüli egyes birtoktesteket *(fundus)* ugyanazon módszerekkel hasznosították, ahogyan a magánbirtokokat is: vagy hosszabb időre nagybérlőnek, conductornak adták, vagy közvetlenül, egy-egy lovagrendű procurator (intéző, gondnok) irányításával műveltették. Ez esetben kétféle módszert is alkalmaztak: vagy rabszolga-munkaerővel folyt a termelés, vagy pedig a birtokot felparcellázták, és szabad kisbérlők, colonusok részére kiadták. A császári nagybirtok élen járt a colonusok foglalkoztatásában, és ösztönző példát mutatott a magánbirtok számára is a colonatus rendszerének alkalmazására. Vespasianus arra törekedett, hogy a császári birtokok minél nagyobb arányban hasznosuljanak, ezért azoknak a bérlőknek, akik műveletlen földeket vontak termelés alá - olíva, szőlő, gyümölcsös stb. telepítésével -, öt évre elengedte az adóját, és egyéb kedvezményeket is adott. Észak-Afrika parti sávjában, ahol kiterjedt császári birtokok voltak, olívatermesztő colonusfalvak sűrű hálózata jött létre. Az itteni császári colonusok jogait és kötelességeit az 1. század végén a *lex Manciana* szabályozta *(RTChr,* 94. sz. szemelvény). Ebből tudjuk, hogy a colonusok bérleti díját *(census, canon* vagy *pensio)* pénzértékben rögzítették, de azt részben természetben rótták le. Ezenkívül évi 6-12 nap ingyenmunka-kötelezettségük is volt, melyet a császárbirtok bérbe nem adott részén teljesítettek. A kisbérletek szokásos időtartama öt év volt, melyet lejártakor,

ha a szerződő felek valamelyike nem emelt kifogást, automatikusan meghosszabbítottnak tekintettek. A *res fuvata* kialakítását követően már nem létezett más állami föld a birodalomban, csak császári birtok, vagyis Vespasianus reformja az állami javak hasznosítása terén a császári kompetenciákat jelentős részben a senatusiak rovására terjesztette ki. A jelentős bevételek azonban, amikhez ennek révén jutott, nem pusztán csak átcsoportosításból származtak, hanem az állami javak hatékonyabb működtetéséből is.

Bevételeit az adók növelésével és szigorúbb behajtásával is fokozta. Újra bevezette a Gálba által Hispániában és Galliában elengedett adókat, más adófajtákat megduplázott, és új adókat is vetett ki.

Ilyen új adóbevétel volt a zsidók fejenkénti évi két denarius összegű adója, melyet a zsidók eredetileg a jeruzsálemi templom javára fizettek, a templom 70-ben történő lerombolása után azonban a Vespasianus által létrehozott fiscus Iudaicus hajtotta be, s a polgárháborúban elpusztult capitoliumi templom újjáépítésére fordították. Megadóztatta Vespasianus az utcai vizeldéket is, ehhez kapcsolódik a neki tulajdonított szállóige: *„Non olet",* vagyis *JA pénznek) nincs szaga".*

A kincstár bevételeit növelte Commagene és Kis-Armenia provinciává szervezése (lásd lentebb), továbbá Achaea (= Achaia) és Lycia adózó provinciává való visszaminősítése is. A császárral szemben kevésbé jóindulatú történészek még azt is felvetik, hogy nagyvonalú polgárjog-adományozó politikáját is az a cél motiválta, hogy a római polgárok számának növelésével nőjön az *5 százalékos örökösödési adót,* illetve az azonos kulcsú *rabszolga-felszabadítási adót* fizetők száma.

HADSEREG-POLITIKÁJA

A Nyugatot és Keletet saját parancsnoki megbízatásai során megismerő s a katonák nyelvén értő Vespasianus, levonva a megelőző időszak, és főleg a polgárháború tanulságait, újjászervezte a hadügyet. Megszilárdította a katonai fegyelmet, és a 69 folyamán majdnem elveszített germániai katonai körzet védelmét is átalakította (táborok újjáépítése, új alakulatok felállítása). Egy újabb *légióval* erősítést kapott az aldunai határ is. Újjászervezte a pannóniai flottát *(classis Pannonica)* is, és valószínűleg ő hozta létre az Al-Dunán a moesiai flottát *(classis Flavia Moesica).* Rendezte a polgárháború idején flottakatonákból szervezett légiók helyzetét is.

A tengerészekből szervezett légiók a *legio I* (prima) és *legio II* (secunda) *adiutrix* nevet kapták. Peregrinus jogállású katonái római polgárjogot nyertek, melyet az elbocsátásukkor részükre kiállított diploma militare tanúsított. E két legio veteránjai - talán hagyományápolásból - a későbbiekben is kaptak katonai diplomát, azokban az időkben is, amikor már római polgárokat soroztak be a kiegészítésükre. Szűkebb régiónk története szempontjából fontos, hogy Domitianus alatt mindkét legio Pannoniába került, Brigetióba és Aquincumba, és mindvégig ott is maradt a római uralom folyamán.

VÁLTOZÁSOK A BIRODALOM IGAZGATÁSÁBAN

A Nero által szabaddá nyilvánított *Achaeát* Vespasianus viszonylag hamar, legkésőbb 74-ig újra senatusi provinciává nyilvánította. Az intézkedés oka nagy valószínűség szerint a libertás elnyerését követően tapasztalható nyugtalanság volt. Az új *Achaeának* viszont már nem volt része a 67-ben elcsatolt *Evirus* és *Thessalia*. Achaea senatusnak való visszajuttatásával összefüggésben *Szardínia* 67 előtti státusa is helyreállt: visszakerült egy császári procurator irányítása alá *(CIL,* X, 8023).

Keleten a zsidó felkelés leverése (71) után hosszabb időre a nyugalom időszaka következett. Ezt Vespasianus a birodalom megerősítése céljából, átszervezésekre használta fel. O volt egyébként az első császár, aki a helyszínen szerzett tapasztalatai birtokában, az ott élő népek érdekeit is figyelembe véve, valóban hozzáértő módon nyúlt a keleti viszonyok rendezéséhez. A római határvédelemnek talán leggyengébb szakasza a Zeugmától a Fekete-tengerig terjedő anatóliai határ volt, ahol egyetlen legio sem állomásozott. A védelem itt ez idő tájt cliens fejedelmekre volt bízva. A két legfontosabb cliens királyságot, *Armenia Minort* és *Commegenét* provinciává szervezte (72). Az Armeniával és a Parthus Birodalommal szembeni határvédelem erősítését szolgálta az addig *procuratori* igazgatás alatt álló *Cappadocia* és az egylegiós császári tartomány, *Galatia* egyesítése és kétlegiós, consularis rangú *legátus Augusti pro praetore* irányítása alatt álló tartománnyá szervezése is. A korábban már egy tartományt alkotó *Pamphyliát* és *Lyciát* újra egyesítették, élére ugyancsak egy császári legátus került. A zsidó háború idején Syriához tartozó *Ciliciát* onnan leválasztották - ez pusztán földrajzi okokból is indokolt volt -, és az addig a Commagenéi Királysághoz tartozó *Cilicia Tracheával* egyesítve egy új, nagy császári tartománnyá szervezték. *Iudaeát* procuratori irányítás alatt álló tartományból egylegiós, praetori rangú *legátus* alá tartozó tartománnyá alakították. Az átszervezések folytán a *Syriában* állomásozó légiók számát háromra csökkentették. A reorganizációban fontos szerepet játszott *Syria* Vespasianus által kinevezett helytartója, M. Ulpius Traianus, a későbbi császár azonos nevű apja. Az átszervezések következtében a császári provinciák száma 14-ről 16-ra nőtt, míg a senatusi provinciák száma változatlanul 10 maradt.

ÚJ ELIT FELEMELKEDÉSE

Mivel Vespasianus a császári hatalmat egy olyan polgárháborúban szerezte meg, melynek folyamán többször is uralomváltásra került sor, császársága a megelőző nyugalmi időszakhoz képest törvényszerűen a vezető réteg jelentős átalakulását eredményezte. A hatalmi küzdelmekbe bonyolódó politikai elit vérveszteségei 68/69 folyamán súlyosak voltak. A nagyszámú homo novus megjelenését a senatusban és a senatori, illetve lovagrendű vezető réteg részbeni kicserélődését minden forrás kiemeli (Tac, *hist.,* II, 82; Suet, *Vesp.,* 9, 2; továbbá Aur. Vict., *de Caes.,* 9, 9, bár a senatus nála említett 1000 fővel való kiegészítése erős túlzás).

Az új arisztokrácia felemelkedésébe a vérveszteségeken túl az is belejátszott, hogy a iudaeai háborúban Vespasianus környezetében kevés senatori rangú személy tartózkodott, ezért a császárrá való kikiáltásából következő háborús és egyéb, például kormányzási teendői gyakorlása során azokra kellett támaszkodnia, akik számára adva voltak: a hadserege lovagrendű tisztjeire, kitüntetett centurióira, altisztjeire stb. Az átálló csapatok kevésbé megbízható parancsnokainak lecseréléséhez senatorokra és lovagokra volt szüksége, az igazgatás *procuratori* posztjainak biztosításához lovagokra, ezért már a császárrá való kikiáltásakor Berytusban tartott haditanács idején nagy számban léptetett elő lovagokat senatorrá, centuriókat, altiszteket lovagokká, s nevezte ki őket a kérdéses posztokra (Tac, *hist.,* II, 82). Ez lelkialkatából és származásából adódóan egyébként sem volt számára idegen megoldás: lévén maga is *homo novus,* sohasem felejtette el, hogy honnan jött (Suet., *Vesp.,* 12), és a származásnál mindig többre becsülte a szakértelmet.

Jelentős tisztogatásra és komolyabb méretű *adlectióra* került sor a senatusban, illetve a lovagrendben 73/74 folyamán is, amikor Vespasianus és Titus együtt censori méltóságot töltött be (Suet., *Vesp.,* 9,2). A flaviusi új arisztokrácia jelentős részben az itáliai municipiumok vezető rétegéből és a nyugati tartományok előkelőiből származott.

Az Itáliából származó új senatorok közé tartozott L. Ceionus Commodus és M. Annius Verus, a későbbi Lucius Verus, illetve Marcus Aurelius császár nagyapja is, a provinciákból jövők közé M. Ulpius Traianus császár azonos nevű apja. Hasonlóképp *homo novus* lehetett a történetíró Tacitus és apósa, Cn. Iulius Agricola is. Lehetséges, hogy a szakíróként is jelentőset alkotó Sex. Iulius Frontinus már Gálba alatt felvételt nyert a rendbe, az ő figyelemre méltó karrierje is azonban a Flaviusok alatt bontakozott ki.

Vespasianus személyi politikája egy új, a birodalom teljes lakosságát jobban reprezentáló vezető réteg kialakulását is elősegítette. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezt a politikát inkább a gyakorlatiasság, az érdemek és a hűség jutalmazása motiválta - meglehetősen jó érzékkel választotta ki a felelős posztokra az embereit -, semmint az alulról felemelkedő ember régi családokkal szembeni ellenszenve. Azok az előkelő senatorok, akik fontos szerepet játszottak Vespasianus hatalomra kerülésében (pl. Mucianus, vagy a három csatlakozó dunai tartomány helytartója: M. Aponius Saturninus, L. Tampius Flavianus és M. Pompeius Silvanus, vagy az 58 és 68 között Moesiában sikeresen működő, s 71/72-ben Hispánia citerior helytartójává kinevezett Ti. Plautius Silvanus), egészen kivételes megtiszteltetésekben részesültek: felvették őket a patríciusok közé, diadalmenetet tarthattak, ismételten consulok lehettek. A Nero alatt erősen kompromittálódott senatorok viszont már nem kaptak szerepet a vezető posztokon. Még erőteljesebb volt a váltás a patríciusok körében, Nero alatt ugyanis, a császári családdal való rokonsága miatt, ezt a réteget érte a legnagyobb üldöztetés.

MUNICIPALIZÁCIÓS ÉS POLGÁRJOG-POLITIKÁJA

Vespasianusnak ezen a területen végrehajtott intézkedései szerves összefüggésben álltak a vezető réteg megújításával és a közigazgatás átszervezésével. Velük együtt egyazon törekvés részét képezték: a birodalom egységének erősítését.

Municipalizációs és polgárjog-politikája alapvető célja a tartományokban kibontakozó romanizáció elismerése, illetve további ösztönzése volt, valamint a birodalommal azonosuló feltörekvő rétegek integrálása s energiáiknak az impérium Romanum javára történő kamatoztatása. Vespasianus és fiai alatt - miként azt a Flavius **nomen gentile** (nemzetségnév) elterjedtsége mutatja (lásd lentebb, a keretben) - minden addigi méreteket meghaladó polgárjog-adományozásra került sor birodalomszerte, s nemcsak a leszerelő auxiliaris katonaság, hanem a civil lakosság körében is. A római polgárjog megadása gyakran kollektív módon, egy-egy város municipiumi rangra emelése keretében történt. A peregrinus és a római jogállás között köztes fokozatot jelentett a **latin jog,** melyet Vespasianus Hispánia összes bennszülött közösségére kiterjesztett. Számos latin jogú bennszülött közösség ugyanakkor municipiumi rangot is kapott, vagyis autonóm várossá alakult. A latin jogú coloniák és municipiumok önkormányzatát szabályozó törvény **(lex coloniae, lex municipii)** ugyanakkor, mint fentebb már láttuk, a városi hivatalokat betöltők számára jutalomként megadta a római polgárjogot, ez pedig azt eredményezte, hogy a latin jogot elnyerő bennszülött közösség vezető rétege egy-két generáció alatt római polgárrá vált.

A személynév fontos társadalomtörténeti és jogi forrás. A császárkorban a római polgárok neve háromtagú, **tria nomina:** a **praenomen** (= előnév, pl. Lucius, Caius, Marcus, stb.), az öröklődő **nomen gentile** vagy **gentilicium** (= nemzetségnév, pl. lulius, Flavius, Antonius, Septimius stb. - ez az -i- képzőről jól felismerhető) és a **cognomen** (= individuális név, melyet a szülők választottak, pl. *Iustus,* 'Igazságos', *Rufus,* 'Vörös', *Crispus,* 'göndör' stb.). Római polgárjoggal nem rendelkezőknek tilos volt ilyet viselni. Nevük egytagú volt, és kilétüket a **filiatióval** (az apa nevének megadásával) pontosították (pl. *Fovea Saccae* filius, 'Fovea, Sacca fia'). Az új polgárok a **civitas Romána** elnyerésével együtt új személynevet is kaptak. Ha a császártól nyerték a polgárjogukat, akkor a császár praenomenjét és gentiliciumát vették fel, cognomenként pedig viselték tovább korábbi barbár (kelta, illyr, thrák stb.) nevüket (pl. *T. Flavius Vevő).* A második generációnál a bennszülött cognomen már többnyire latinra cserélődött. Mivel a gentilicium a személynév kötelezően öröklődő eleme volt, egy-egy tartomány feliratokon (síremlékeken, oltárokon, építési táblákon stb.) fennmaradt személynévanyaga tükrözi a különböző császárok ottani polgárjog-adományozó tevékenységét.

AZ UTÓDLÁS

Amikor Vespasianust 59 évesen imperatorrá kiáltották ki, idősebbik fia, Titus 29, a kisebbik, Domitianus 17 éves volt. Biztosítottnak látszott tehát az utódlás a Flavius nemzetségen belül.

Titus éppen a syriai hadsereg egyik légiójának volt a parancsnoka, amikor Vespasianust a zsidó felkelés leverésével bízták meg. Miután az apát imperatorrá kiáltották ki, az a fiára ruházta a iudaeai sereg főparancsnokságát. A Titusnak ekkor adományozott *Caesar* titulus egyúttal azt is mindenki számára világossá tette, hogy Vespasianus dinasztiát szándékozik alapítani. Uralkodása alatt az idősebbik fia volt a legfontosabb segítőtársa: ráruházta a *praefectus praetorio* tisztét - az előző principesek alatt számos alkalommal megmutatkozott, hogy milyen veszélyes lehet a princeps hatalmára ez a poszt. Többször voltak együtt *consulok,* s együtt látták el a censori teendőket is. Titusnak tehát volt ideje és lehetősége felkészülni a reá váró feladatokra. Maga az utódlás zökkenőmentesen zajlott.

FOGALMAK

ager publicus	censor	cliens királyság
bona caduca	civitas Romána / római polgárjog	cognomen
bona subseciva		colonia

colonus
conductor
fiscus Iudaicus
filiatio
homo novus
ius Latii / latin jog
lex
lex coloniae
lex municipii
nomen gentile, gentilicium / nemzetségnév
5 százalékos örökösödési adó
Patrimonium
praenomen
procurator
res privata
senatus consultum
tria nomina

KRONOLÓGIA

69-79	Vespasianus uralkodása
70. szept. 21.	Titus elfoglalja Jeruzsálemet
okt. első fele	Vespasianus megérkezik Rómába
okt. vége	A batavusok felkelésének leverése
71.jún.	Triumphus Iudaicus
71-74	Britannia északi részének meghódítása
73	A zsidó ellenállás utolsó fészke, a Masada-erőd elfoglalása
73-74	Vespasianus Titusszal együtt censor
77-78	Háború a bructerek ellen
77-83	Agricola hadjárata Britanniában
79	Az amphitheatrum Flavium (Colosseum) felavatása
	Vespasianus halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A Flavius-dinasztiához

Közvetlen források: McCrum, M. - WoodHead, A. G.: *Select Documents of the Principates of the Flavian Emperors including the Year of the Revolution A. D. 68-96.* London, 1961.

Ókori szerzők művei: Aurelius Victor: Cues. 9—11. Magyarul: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Cassius Dio: *História Romána.* XLV, *5-47* (töredékes, illetve 11-12. századi bizánci kivonatokban maradt fenn, Joannes Xiphilinos és Joannes Zónaras munkájában; röv. Cass. Dio [Xiph.] vagy Cass. Dio [Zon.]). - A prusai Dion Chrysostomos beszédei. - Iosephus: *De bello Iudaico.* 4, 10 skk. (röv. Ios., *Bell. lud.).* Magyarul: Flavius Josephus: *A zsidó háború.* Függelékül Flavius Josephus életrajza. Ford. Révay József. Budapest, 1963. - Plutarchos Gálba- és Otho-életrajza, magyarul is a *Párhuzamos életrajzokban.* - Suetonius: *De vita Caesarum,* libri VIII. (röv. Suet., *vit. Caes., Vesp., Titus, Domit.).* Magyarul: *A caesarok élete.* - Tacitus: *Históriáé* (röv. Tac, *hist.).* Magyarul: *Korunk története* a *Tacitus összes műveiben.* - Plinius: *Epistulae* (röv. Plin., *Ep.).* Magyarul: Ifjabb Plinius: *Levelek.* - Iuvenalis: *Saturae* (röv. Iuv., *Sat.).* Magyarul: *Persius és Iuvenalis szatírái.*

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

Vespasianushoz

A fentebb említetteken kívül

Lex de imperio Vespasiani. Magyarul: Borzsák István (szerk.): *Római történeti chrestomathia.* Budapest, 1963, 96. sz. forras.

SZAKIRODALOM

A Flavius-dinasztiához

Bengtson, H.: *Die Flavier: Vespasian, Titus, Domitian: Geschichte eines römischen Kaiserhauses.* (Beck'sehe Sonderausgaben.) München, 1979.

Buttrey, T. V.: *Documentary Evidence for the Chronology of Flavian Titulature.* Meisenheim, 1980.

Devreker, J.: La composition du sénat romain sous les Flaviens. In: Eck, W. - Galsterer, H. - Wolff, H. (Hrsg.): *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Fr. Vittinghoff.* Köln-Wien, 1980.

Eck, W.: *Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Prosopographische Untersuchungen mit Einschluss der Jahres- und Provinzialfasten der Statthalter.* München, 1970.

Griffin, M.: The Flavians. In: Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XI. *The High Empire.* Cambridge, 2000[2],1-83.

Hammond, M.: Composition of the Senate, A.D. 68-235. *JRS,* 47,1957, 74-81.

Vespasianushoz

A fentebb említetteken kívül

Angelí, S. de: *Templum Divi Vespasiani.* Roma, 1992.

Brunt, P. A.: Lex de imperio Vespasiani. *JRS,* 67,1977, 95-116.

Fortina, M.: *Un generale romano del I secólo dell'impero C. Licinio Muciano.* Novara, 1955.

Griffin, M.: The Flavians. In: Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XI. *The High Empire.* Cambridge, 2000[2],1-83, Vespasianusról 1^46.

Levick, B. M.: *Vespasian.* London - New York, 1999.

Lucrezi, F.: *Leges super principem: la „monarchia costituzionale" di Vespasiano.* Napoli, Jovene, 1982.

Morgan, G.: Tacitus, Histories 2, 4, 4 and Mucianus' legions in 69. *Museum Helveticum,* 61, 2004, 129-138.

Morgan, M. G.: The shackles of misfortune: Tacitus, Histories 3, 18, 1. *Hermes,* 131, 2003, 350-357.

Nicols, J.: *Vespasian and the Partes Flavianae.* Wiesbaden, 1978.

Wiedemann, T. E. J.: From Nero to Vespasian. In: *CAH.* X. *The Augustan Empire, 43 B.C. - A. D. 69.* Cambridge, 1996[2], 256-282.

Wiseman, T. P.: Flavians on the Capitol. *AJPh,* 3,1978,163-178.

Titus (79-81)

Kr. u. 39-ben született, Vespasianus és Flavia Domitilla idősebbik fia volt. Eredeti neve T. *Flavius Vespasianus,* azonos volt az apjáéval. A császári udvarban, a vele egykorú Britannicusszal együtt nevelkedett, sokoldalú tehetség volt, átlagon felüli képességekkel. Katonai tribunusként Germaniában és Britanniában szolgált, quaestor 65 táján volt. Keletre, Syriába a Pannoniából átvezényelt *legio XV Apollinaris* parancsnokaként került. Apja, amikor csá-

szárrá kiáltották ki, neki adta át a iudaeai expedíciós sereg főparancsnoki hatalmát, s ő fejezte be a háborút. Itt esett végzetes szerelembe a rómaiakat támogató zsidó király, II. Agrippa húgával, Berenikével. Császárként az IMP. TITUS CAESAR VESPASIANUS AUGUSTUS nevet viselte.

Titus határozottan hajtotta végre apja szükségből hozott rendelkezéseit. Ezért az ókori szerzők általában meg is róják, a társcsászársága előtti időszakát és az uralkodását azonban rendkívül pozitívan értékelik. Suetonius egyenesen az „emberi nem kedvencének és gyönyörűségé"-nek nevezi. Apja politikáját követte, de enyhébb módszerekkel, a senatorok felé több figyelmet tanúsítva. Folytatta Róma rekonstrukcióját, folytatta a britanniai előrenyomulást, s ugyanazokat az elveket követte a tartományok lakosságával kapcsolatban is. Rövid uralmát mégsem mint a kiegyensúlyozott kormányzás, hanem mint a katasztrófák időszakát tartják számon. 79-ben tört ki a *Vesuvius,* melynek során három kisváros pusztult el: Pompeii, Herculaneum és Stabiae. A bajbajutottak mentése során veszítette életét az idősebb *Plinius* is, a *Naturális historia* szerzője. Halálának körülményeit unokaöccse, az ifjabbik Plinius örökítette meg. A vulkánkitörést Campaniában éhínség követte. Titus éppen a helyszínen irányította a segélyakciókat, midőn Róma városában tűzvész tört ki. A háromnapos égés során a Capitolium és a Mars-mező déli része ismét elpusztult. Az újjáépítés költségeit Titus magára vállalta, s azt elsősorban a saját vagyonából finanszírozta. A tűzvészt pestisjárvány követte.

Uralomra kerülését követően államérdekből megszakította Berenikével a kapcsolatát (Suet, 7). Ez Titus áldozatkészségéről és kötelességtudata magas szintjéről tanúskodik. A római közvélemény ugyanis helytelenítette a zsidó királylánnyal való viszonyát, és sohasem fogadta volna el I. Heródes dédunokáját római császárnéként.

Bonyolult volt az öccséhez, Domitianushoz fűződő viszonya: a nyilvánosság előtt a legnagyobb szívélyesség és tisztelet jellemezte. Hangsúlyozta, hogy fivérét tekinti utódának, valójában azonban mindent megtett annak érdekében, hogy az öccsét távol tartsa a hatalomtól. A *tribunicia potestast* és az *impérium proconsularét* nem adatta meg neki. Ezt a Domitianusszal szemben ellenséges életrajzírók érthető és ésszerű, a birodalom szempontjából pedig üdvös döntésként értékelik. Tény, hogy az uralma féltésén túl további oka is volt a távolságtartásra: Domitianus elcsábította a leányát, Iuliát.

Korai halálát valamilyen lázzal és ezzel összefüggésben súlyos levertséggel járó betegség okozta, lehet, hogy malária. Rómában ez a betegség rendszeresen szedte az áldozatait, olyannyira, hogy a mortalitás augusztusi és szeptemberi csúcsait - Titus is szeptember 13-án halt meg - egyenesen ezzel a betegséggel hozzák összefüggésbe a demográfus történészek. Az kevésbé tűnik valószínűnek, hogy testvére, Domitianus gyilkoltatta meg lassan ölő méreggel, bár ez az elképzelés is felbukkan a hagyományban. Rómában két épület is őrzi emlékét. A diadalíve, mely a zsidók fölött aratott győzelmének megünneplésére 71-ben tartott triumphusa alkalmából

épült, és a Vespasianus által 79-ben már felevatott *amphüheatrum Flavium,* közismert nevén a *Colosseum,* mely két további szint ráépítésével az ő uralkodása alatt, 80-ban nyerte el a ma ismert formáját.

KRONOLÓGIA

79-81	Titus uralkodása
79. aug.	A Vesuvius kitörése
	Tűzvész Rómában
80	Az amphitheatrum Flavium újbóli felavatása

BIBLIOGRÁFIA

Fortina, M: *L'imperatore Tito.* Torino, 1955.

Griffin, M.: The Flavians. In: Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XI. *The High Empire.* Cambridge, 2000[2],1-83, Titusról 46-54.

Grosso, F.: *La morte di Tito. In: Antidoron Hugoni Henrim Paoli oblatum.* Genova, 1956,137-162.

Jones, B. W.: *The Emperor Titus.* London, 1984.

Pfanner, M.: *Der Titusbogen.* Mainz, 1983.

Weiler, I.: Titus und die Zerstörung des Tempels von Jerusalem - Absicht oder Zerfall? *Klio,* 50, 1968,139-,

Weynand, P.: T. Flavius Vespasianus. RE, VI (1909), 2695-2729.

Domitianus (81-96)

Kr. u. 51-ben született, T. Flavius Vespasianus és Flavia Domitilla kisebbik fiaként, eredeti neve: T. *Flavius Domitianus* volt. A gyermekkora - apja kegyvesztettsége miatt - szegénységben telt el. Vitellius végnapjai idején, a Flavius-párt római felkelésének bukásakor Isis-papnak öltözve, az utolsó pillanatban sikerült a fanatikus vitellianusok elől az égő Capitoliumról elmenekülnie. Apja imperátori acclamatiója után a neve *Domitianus Caesar* lett, a karrierje pedig rendhagyó módon alakult. 69-ben *princeps iuventutis,* 70-től consuli jogkörrel felruházott *praetor urbánus,* 70-ben *consul suffectus.* 73-ban *consul ordinarius.* Apja halálakor hatszoros, bátyja halálakor már nyolcszoros *consul* volt, valójában azonban csak megtisztelő címei voltak, a tényleges hatalom 81-ig Vespasianus és Titus kezében volt, s a rendkívüli becsvággyal és tetterővel bíró Domitianusnak bátyja haláláig nem volt módja valóságos feladatok megoldására. 81-től hivatalos császári neve IMP. CAESAR DOMITIANUS AUGUSTUS volt, ami 83-ban, a chattusok fölött tartott triumphu-

sát követően a *Germanicus* győzelmi cognomennel egészült ki (Suet., *Dom.,* 13). Felesége, akitől elvált, majd akivel újranősült, Domitia Longina, a jeles hadvezér, Domitius Corbulo lánya volt.

„DOMINUS ET DEUS"

Domitianust a praetorianusok kiáltották ki *imperatorrá,* vagyis császárrá. Hatalomátvétele zökkenőmentesen zajlott. Apja és bátyja sikerei után alig harmincévesen, mindenfajta kormányzati tapasztalat nélkül vette át az uralmat. A capitoliumi tűzvészből és a vitellianusok fegyverei elől való szerencsés megmenekülése óta viszont meg volt arról győződve, hogy maga Iuppiter védelmezi, és uralkodásra született. Mérhetetlenül nagy volt a becsvágya és a tettvágya. Mindenben túl akarta szárnyalni apját és bátyját. Nem csoda, hogy miután hatalmat kapott, senkivel sem akarta azt megosztani. Uralkodása alatt nem nagy mozgásteret hagyott a senatusnak. Abszolutista módon kormányzott, ezzel azonban nem pusztán csak a korábbi háttérbe szorítottságát kompenzálta: a tekintélyelvűség és erős akarat már apjától sem volt idegen. Döntéseit bizalmas barátai, az amici Caesaris szűk körére támaszkodva hozta. Ez kényelmesebb, gyorsabb és hatékonyabb volt, mint a senatusszal való veszkődés. Megkövetelte, hogy mind írásban, mind szóban dominus et deusnak *(úr és isten)* szólítsák (Suet., *Domit.,* 13). Ezt a senatorok magukra nézve rendkívül megalázónak érezték és felháborítónak tartották.

A cím idegen átvétel. Domitianus valamikor 85/86 táján vette fel. Görög eredetijét, a *theos kai kyriost* az utolsó Ptolemaiosok, XII. Ptolemaios és VII. Kleopátra használta. Egyiptomban, ahol az élő uralkodó kultusza már II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 282-246) alatt meghonosodott, s ahol a római császárokat a Ptolemaidák utódainak tekintették, nem jelentett gondot a használata. A rómaiak felfogása szerint azonban az, hogy Domitianus maga nyilvánította istenné önnönmagát, valami egészen hallatlan dolognak számított: istenné ugyanis csak az arra érdemes császár válhatott, amennyiben a senatus és a római nép - természetesen az istenek beleegyezésével - istenné avatta, és ő is csak a halála után. De még az istenné szentelt császárokat is visszafogottan csak divusnak *(isteni, istenekhez tartozó)* nevezték, s nem *deusnak,* azaz istennek. Domitianus önistenítése az érmein is megjelent: több vereten is sugárkoronával, rádiusszal a fején ábrázoltatta magát. Ez korábban - eltekintve Nero próbálkozásától - csak az istenné avatott császárok ábrázolásain fordult elő.

A *„Domine!"* (Uram!) megszólítással Rómában egyébként a rabszolgák illették rabszolgatartó]ukat. Ha egy senator ezt kimondta, egyúttal azt is elismerte, hogy a princepsszel szemben magát szolgának tekinti. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy amit a senatorok a nyilvánosság előtt nem szívesen vállaltak, azt a császárral való közvetlen érintkezésük során minden további nélkül megtették. Az ifjabb Plinius például, aki a Traianushoz intézett dicsőítő beszédében a már halott Domitianust az összes rossz forrásának minősítette, Traianust a hozzá intézett leveleiben több alkalommal is, könnyed természetességgel *Dominének* szólította (Plin., *ev.,* X).

Uralkodása tizenhat éve alatt tízszer volt consul, összesen pedig, minden elődjét túlszárnyalva tizenhétszer. **Censor perpetuusszá** (örökös censorrá) nyilvánította magát, ami nem csupán azt tette lehetővé, hogy a senatus tagságát folyamatosan befolyásolja, hanem az erkölcsök felügyeletét és egy sor régi szokás fenntartását és feltámasztását is.

A szeptember és az október hónapokat - azokra esett az uralkodása kezdete, illetve a születésnapja - saját nevei után Germanicusnak és Domitianusnak nevezte át. Az **ab epistulis,** az **a rationibus** és a központi császári iroda többi, korábban felszabadítottak által betöltött állását lovagokra bízta. A **vicesima hereditatium** (5 százalékos örökösödési adó) behajtását, mely hagyományosan adóbérleti rendszerben történt, egy lovagrendű **procurator** kinevezésével császári felügyelet alá helyezte. O volt ezzel az első császár, aki, miközben óvta a saját bevételeit, az adózókat is megvédte az adóbérlők túlkapásaival szemben.

Szigorúan ellenőrizte az általa kinevezett tisztségviselőket is. Nem tűrte a korrupciót. Suetonius szerint soha olyan igazságosan még nem kormányozták a helytartók a provinciájukat, mint Domitianus alatt.

A HATÁRBIZTOSÍTÁS POLITIKÁJA

Britanniában, ahol Vespasianus alatt újra expanzió kezdődött, a történetíró Tacitus apósa, Agricola folytatta a sikeres előrenyomulást. 82 és 83 folyamán újabb győzelmeket aratott, ezúttal a *caledoniaiak* fölött (a mai Skócia területén). Domitianus azonban ezt követően **ornamenta triumphaliát** (a triumphatorok díszjelvényeit) szavaztatott meg neki, és a további előrenyomulást leállíttatta. Tacitus ezt Domitianus féltékenységével magyarázza, azzal, hogy Agricola sikerei folytán hovatovább már a princeps riválisává vált, sokkal valószínűbb azonban, hogy a császárnak egyszerűen nem állt érdekében Britannia északi részén további terméketlen földek meghódítása, mert ezekről sem a megszerzésük, sem pedig a későbbi megtartásuk költségeit nem lehetett kitermelni (Domitianus egyéb területeken is gondosan ügyelt a bevételek és kiadások egyensúlyára).

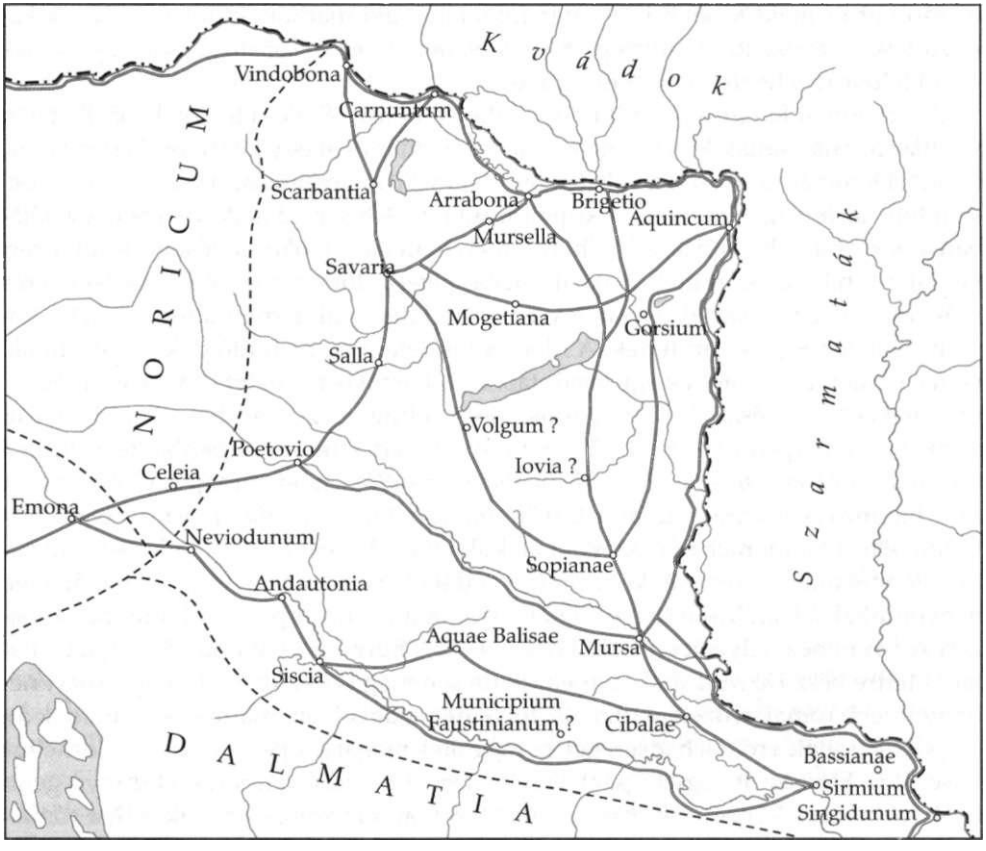

8. • PANNÓNIA A CSÁSZÁRKOR ELSŐ FELÉBEN

Germaniában 81-85 között személyesen irányította a hadműveleteket. Fényes győzelmet aratott a Taunus vidékén (a Rajnától keletre, a mai Hessen területén, a Majna jobb partján) élő *chattusok* fölött (83), és a területüket Germania superiorhoz csatolta. Az ún. Agri decumates területét (a Neckar felső folyásának vidékén; az elnevezést leginkább Tizedes földeknek értelmezi a kutatás, azaz olyan területként, melynek használata után tizedet kellett az államnak fizetni) már Vespasianus meghódította. Domitianus itt korrekciókat végzett, és megkezdte a Rajnát és a Dunát összekötő birodalmi határ, a limes őrtornyokkal és katonai táborokkal való megerősítését. Az addigi két katonai körzetből két római tartományt alakított ki: Germania superiort és Germania inferiort.

Miközben Germaniából 81-85 folyamán a római uralom megszilárdulásának köszönhetően folyamatosan csapatokat vontak ki, Pannónia védelmét ezzel egy időben - részben a Germaniából átirányított, részben keletről átvezényelt erőkkel - kénytelenek voltak folyamatosan erősíteni. A dunai fronton kialakuló válság valószínűleg a *svéb* királyi dinasztia kihalásával állt kapcsolatban. *(Svébeknek vagy* suráeknek

ez idő tájt és majd később is a határ túloldalán élő markomannokat és kvádokat együttesen nevezték.) A princeps 85. évi, 9. *imperátori acclamatió}a* már egy svébek elleni háborúval hozható összefüggésbe.

A pannóniai határon támadt bonyodalmakat használták ki a dákok: 85-86 telén váratlanul rátámadtak Moesia inferiorra. A támadás okát egy késői forrás (Iordanes, *Getica)* Domitianus *avaritiá)áw al* (fösvénységével) magyarázza, azzal, hogy ti. beszüntette az anyagi támogatás, a stipendium folyósítását a dákok részére (ez valójában a béke ára volt), ami az adott helyzetben nem látszik okos lépésnek, s épp ezért kevésbé tűnik valószínűnek. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a római fegyveres erők lekötöttségét akarták zsákmányszerzésre kihasználni, mint ahogyan azt a korábbi időkben is gyakran tették. A Moesia területére benyomuló dákok ostrom alá vettek és megsemmisítettek egy légiós tábort. A harcokban a helytartó is elesett. A súlyos helyzet arra késztette Domitianust, hogy felfüggessze a svébek elleni háborút, és maga is a helyszínre siessen. A hatékonyabb védelem érdekében kettéosztotta a tartományt *Moesia superiorxa* és *Moesia inferiorra* (86). Az ellencsapás előkészítését és a hadműveletek irányítását a testőrparancsnokra, *Cornelius Fuscusra* bízta. Átvezényelte a Pannoniában összevont alakulatokat, és még további erősítést is hozatott. 86 folyamán a rómaiak kiszorították a dákokat Moesiából, és a Dunán átkelve benyomultak a Dák Királyság területére. Domitianus triumphusszal ünnepelte a sikereket. A nehéz helyzetben az idős dák király, Diurpaneus átadta a hatalmat a fiatal és tettre kész *Decebalusnak.* Ennek rövidesen meg is lett az eredménye, mert néhány kisebb római győzelem után, 87 folyamán a dákok ellentámadásba mentek át: csapdába csalták a római hadsereget, és megölték magát a főparancsnokot, Cornelius Fuscust is. Elpusztult vagy fogságba esett a *legio V Alaudae* (Pacsirták) legénysége is. Csak a következő évben, 88-ban, egy újabb római offenzíva során sikerült a rómaiaknak *Tápénál* győzelmet aratni. A további előrenyomulást Erdély belső területére azonban a római főparancsnok nem merte megkockáztatni. Decebalus békét kért, s bár azt Domitianus visszautasította, végül a háború mégis kompromisszummal ért véget (amit a Domitianus-ellenes szerzők a császár vereségeként kommentálnak), mert a pannóniai határon kialakult fejlemények arra kényszerítették a császárt, hogy seregével sietősen, a lehető legrövidebb úton, Decebalus jóváhagyásával, a Dák Királyság területén átvágva, a svébek ellen vonuljon.

Ennek a svéb háborúnak nem ismerjük a részleteit. Azt viszont tudjuk, hogy a 90-es években kiújult, s hogy abba az Alföldön lakó iazygok is belekeveredtek, továbbá, hogy a súlyos római veszteségek - megsemmisült például a háborúba Germaniából átvezényelt XX/ *Rapax* (Rohanó) *legio* is - arra késztették Domitianust, hogy nyolc hónapot újra Pannoniában töltsön.

A svéb háborúk Domitianust Pannónia védelmének átszervezésére késztették. Lehet, hogy már ő volt az, s nem Traianus, aki az addig Poetovióban állomásozó *legio XIHI Gemmát* átvezényeltette Vindobonába, így a markomannokkal szemben (a carnuntumival együtt) már két legio vigyázta a határt. A kvádokkal átellenben, Brigetióba, továbbá a szarmata front északi szárnyára, Aquincumba ugyancsak egy-

egy légiót helyeztetett, a polgárháború során szervezett *legio I* és *II Adiutrixet,* melyeket más tartományokból hoztak ide. A táborhelyek kiválasztása olyannyira átgondolt volt, hogy a későbbiekben, az egész római uralom folyamán nem kellett korrekciókat végrehajtani. Domitianusnak köszönhetően Pannónia a négy légiójával és a megerősített auxiliaris haderejével a legnagyobb hadsereggel bíró római tartomány lett. Alakulatainak zöme már ekkor a dunai határra **(ripa)** került, vagyis az a folyamat, mely a 2. század derekára birodalomszerte a látványosan megerősített határvonal, a **limes** kiépülését eredményezte, ekkor, Domitianus alatt, a Rajnánál és a pannóniai dunai határszakaszon kezdődött.

„PANEM ET CIRCENSES"

A princeps sokféle módon gondoskodott Róma népéről. A látványosságokra nagy összegeket költött. Arra törekedett, hogy ezek méreteikkel, pompájukkal és újszerűségükkel elkápráztassák a közönséget. Vespasianus és Titus a gladiátori játékok megrendezésére az **amphitheatrumot** adta a Városnak. O, hogy túlszárnyalja őket, a vízi látványosságok rendezésére szolgáló **Naumachiát,** az **Odeumot** és a **Stádiumot.** Új, négyévente megrendezett játékokat is alapított, a **ludi Capitolinit** (más néven *agon Capitolinust),* melyen a nagy görög versenyek mintájára költők, zenészek és atléták mérték össze tudásukat, illetve erejüket. Megrendezte a **ludi saecularest,** a százados játékokat is 88-ban, Augustus számításaihoz igazodva. Évente pompás játékokkal ünnepelte meg albai villájában (lásd lentebb) védőistene, *Minerva* ötnapos ünnepét *(agon Albanus). A* szórakoztató intézmények magas színvonalú műsorszolgáltatására is gondolt: császári gladiatoriskolákat alapított, s ezekbe az egész birodalom területéről egybegyűjtötte a tehetséges küzdőket. A meglévő két cirkuszi párt mellé két újabbat is alapított: az arany- és a bíborszínűeket.

Háromszor osztott pénzt Róma népének - mindegyik alkalommal fejenként 300 sestertiust, egyszer pedig közköltségen ünnepi lakomát rendezett *(congiarium). A* látványosságok nézőit is gyakran megvendégelte. A műsorszámok közötti szünetekben pénzt szórtak a közönség közé, vagy tombolajegyeket. Az állami ellátásra jogosultak számára az élelmiszer-fejadagok osztása helyett bevezette a rendszeres étkeztetést, ami garantálta, hogy a mindennapi élelem, ami a rászorultaknak jár, el is jut hozzájuk, és még a tűzveszélyt is csökkentette, mert éppen a legszegényebb családok éltek a legrosszabb lakáskörülmények között, ahol az egyetlen helyiség, amit gyakran béreltek, nem volt alkalmas az étel biztonságos elkészítésére. Újabban felvetik, hogy valószínűleg az **alimentatiók** - a szegény sorsú római polgárok gyermekei számára történő rendszeres állami nevelési segély - ötlete is tőle, és nem Nervától származott, de majd csak utódai valósították meg. Építkezései (lásd lentebb) munkaalkalmat teremtettek a megélhetést keresőknek.

RÓMA ÚJJÁÉPÍTŐJE

A 64-es nagy tűzvészt követően Nero sokat költött a helyreállításra, a pusztulás azonban óriási volt, a császár életéből hátralévő idő viszont rövid. A polgárháború további károkat okozott, leégett a Capitolium is. A Vespasianus és Titus által elkezdett rekonstrukció nagy része csak terv maradt. A 80. évi újabb tűzvész a város IX. kerületét pusztította el, a Capitolium ezúttal is megsemmisült.

Amikor Domitianus átvette a hatalmat, Róma még mindig tele volt üszkös romokkal, foghíjakkal és kiterjedt, beépítetlen területekkel. Vespasianus kisebbik fia nagyon sokat építkezett: az ismeretlen nevű chronographus Kr. u. 354. évből származó műve hosszú listát ad az épületeiről. Mindenekelőtt a Capitoliumot állíttatta helyre. Különös gonddal és rendkívüli eleganciával épült újjá a capitoliumi triász temploma (Plutarchos, az épület nagy csodálója csak az aranydíszítések értékét 12 ezer talantonra becsülte). A Capitolium-dombra a császár az őt annak idején megvédő istennek, *Iuppiter* Cwsfosnak (Őrző Iuppiternek) egy külön templomot is építtetett. Lebontatta a Quirinalison álló szerény szülőházát, s helyébe a *gens Flaviának* emeltetett pompás templomot. Temlomot kapott a Mars-mezőn Domitianus védőistene, Minerva is, továbbá *Fortuna Redux* (Visszavezérlő Fortuna) a szarmata háborúból való visszatérése után, és még más istenek is. Újjáépíttette Isis és Serapis elpusztult templomát.

Különös figyelmet szentelt egy új fórum építésének, a Forum Transitoriumnak, mely az Augustusét kötötte össze a Vespasianuséval. Ezt azonban már utóda, Nerva fejezte be, ezért az ő nevét viseli.

Titus diadalívét és fürdőjét viszont Domitianus fejeztette be, és egyes vélekedések szerint a Colosseum negyedik szintjét, továbbá belső szerkezetét is. A Mars-mezőn építtetett, már említett kőstadionja 30 ezer, az Odeumja több mint 10 ezer nézőt fogadott be.

Saját magáról sem feledkezett meg. A Palatinus-dombon tovább építtette a császári rezidenciát (hivatalos nevén a *domus Augustanát,* közkeletűbb nevén a Palatínust), és a mons Albanus tövében is építtetett egy palotát (a mai Castel Gandolfo mellett, Pompeius Magnus régi villája mellé, mely ugyancsak az övé volt). Ezek pompájukban és felszereltségükben messze túlszárnyalták Nero híres Aranyházát: az utóbbinak például volt egy kisebb stadionja, egy színháza, s alkalmas volt külföldi követek fogadására, valamint a császári tanács üléseinek megtartására is.

Figyelemre méltó az itáliai útrekonstrukciója is: a kanyarok átvágásával, mély és szilárd alapozással megépített, a korábbiaknál jobb minőségű útjain gyorsabbá és kényelmesebbé vált a közlekedés (Statius, *Silvae,* III, 3). Csatornát ásatott a Nílus és a Vörös-tenger közé, ami Arábia partjait tette megközelíthetővé.

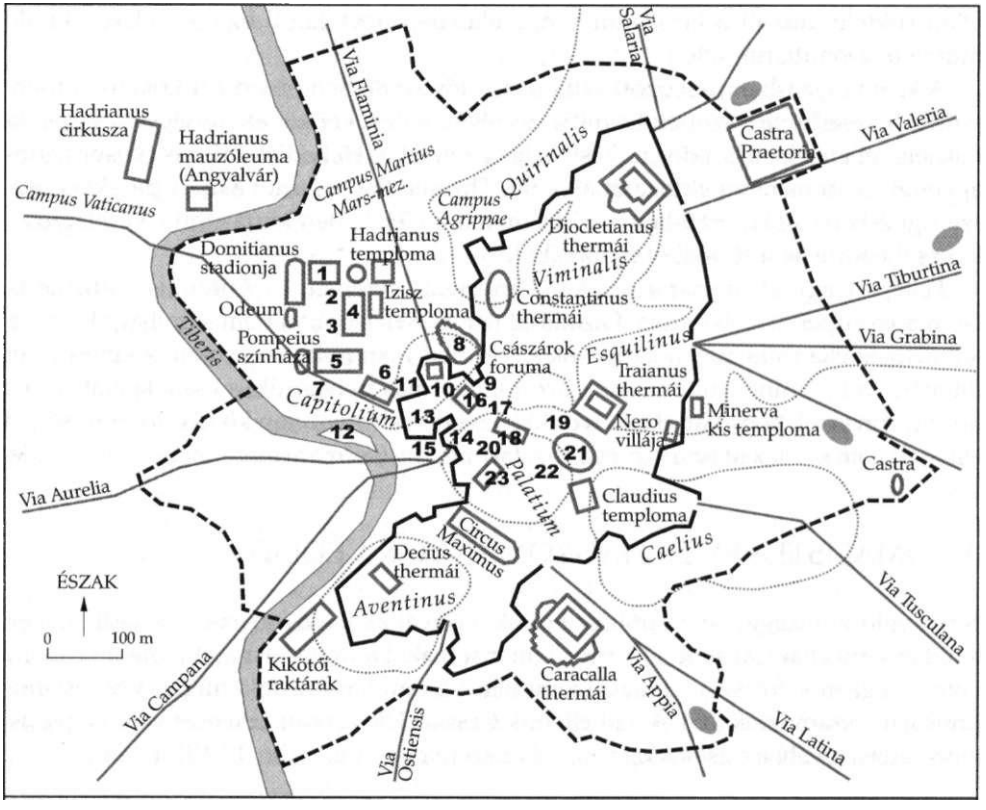

~«« ^» Városfal a köztársaság korában (Servius fala Kr. e. 350)

Városfal a császárkorban (Aurelianus fala Kr. u. 275)

'.'} Róma dombjai

t Katakombák

- Utak

1 Nero thermái
2 Pantheon
3 Agrippa thermái
4 Szavazócsarnok
5 Pompeius porticusa
6 Circus Flaminius
7 Cornelius Balbus színháza
8 Traianus fóruma
9 Augustus fóruma
10 Caesar fóruma
11 Octavia porticusa
12 Aesculapius temploma
13 Forum Romanum
14 Velabrum (csemegeüzletek negyede)
15 Forum Boarium
16 Vespasianus fóruma
17 Maxenfius-bazilika
18 Venus és Róma temploma
19 Titus thermái
20 Császári paloták
21 Colosseum
22 Constantianus diadalíve
23 Domitianus lovardája

9. • RÓMA VÁROSA A CSÁSZÁRKORBAN

DOMITIANUS ELLENZEKE

A principatus rendszerét elvi alapon bíráló (elsősorban a hatalom öröklődését kifogásoló), jórészt senatorokból és lovagokból álló filozófus ellenzék a megelőző két Flavius császárnak is kellemetlenséget okozott, pedig az ő uralkodási stílusuk nem volt provokatív. Domitianus legádázabb ellensége ebben a körben az ünnepelt szónok, a prusai születésű *Dion Chrysostomos* volt, akit a császár már uralkodása második évében száműzött Rómából és Itáliából, valamint a hazájából, Bithyniából is.

Dion sokfelé utazott a birodalomban, s eközben névtelenül egy sor élesen bíráló művet írt Domitianus ellen.

A kormányzásban mellőzött senatorok először 87-ben, majd azt követően többször is összeesküvést szőttek Domitianus ellen. Az ezeket követő felségsértési pereknek jeles ellenzékiek is áldozatul estek, így az ifjabbik Helvidius Priscus (Vespasianus egyetlen, azonos nevű áldozatának a fia, Thrasea Paetus unokája). A perekkel összefüggésben a császár 89-ben, majd ismételten, 93/94-ben kiutasította a csillagjósokat és filozófusokat Rómából és Itáliából.

Fellépett egy ellencsászár is Domitianusszal szemben, L. Antonius Saturninus, Germania superior helytartója. Lázadását (Kr. u. 89) azonban nem sorolhatjuk egyértelműen az ellenzéki megmozdulások közé, mert nem politikai, hanem személyes indíttatása volt, s nincs tudomásunk arról, hogy más helytartók is csatlakoztak volna hozzá, sem arról, hogy bárkit a helytartó közvetlen környezetén kívül bűnrészességért elítéltek volna. A lázadást a szomszédos tartomány, Germania inferior serege verte le.

A RÓMAI ISTENEK ÉS HAGYOMÁNYOK VÉDELME

Nagy valószínűséggel nem politikai okok motiválták a császárnak a családtagjai elleni kemény eljárását sem. Flavius Clemenset, aki Domitianusnak távolabbi rokona volt, kivégezték, feleségét, Flavia Domitillát - Domitianus unokahúgát, Vespasianus unokáját - száműzték (95). A vád ellenük Cassius Dio szerint atheotés volt, vagyis istentagadás, továbbá a zsidókkal való rokonszenvezés (Cass. Dio, LXVII, 17,2).

A görögül író Cassius Dio világosan fogalmaz, az általa használt fogalom jelentése azonban nem teljesen azonos az ilyen bűnesetek megnevezésére alkalmazott eredeti, latin szóval, az impietasszal, mely sokkal tágabb jelentésű: az istenek megsértésén túl a halottakkal szembeni kegyeletsértést, sőt bizonyos államellenes megnyilvánulásokat is magában foglalt. Kérdés, hogy Dio vajon tudatosan vagy csak véletlenül választotta az atheotés szót a görögül egy az egyben vissza nem adható latin fogalom tolmácsolására.

A kérdés megválaszolásában Clemens felesége, Domitilla személye segít, akinek síremlékét, a *cocmeterium Domitüiaet* a késő antikvitás keresztény hagyománya mint az első keresztény temetkezőhelyek egyikét (sőt az egyik forrás, az *Acta Sanctorum* mint keresztény mártír síremlékeként) tartotta számon. Mivel a kereszténye ket és a zsidókat az 1. század végén még gyakran összekeverték - ne feledjük, a kereszténység zsidó szektaként született meg, s az első évtizedekben még többnyire a zsidók körében terjedt -, az ellentmondás tehát a keresztény hagyomány és Cassius Dio között feloldható. Ebből persze az is következik, hogy Dio közelebbről is ismerte a vádat, s amennyire az általa használt források ezt számára lehetővé tették, pontosan tolmácsolta.

Flavius Clemens és Domitilla a római vallást minden valószínűség szerint annak következtében tagadták meg, hogy keresztények voltak. Ezt egyébként Clemensnek a *tétlen emberként* való jellemzése (Suet, *Domit.)* is megerősíteni látszik, mert a keresztényekre jellemző volt a földi hívságokat elutasító, szemlélődő magatartás. Hogy a *cónsul ordinarius* tisztét 95-ben önként vállalta-e, vagy kényszerből, nem tudjuk. Domitianusnak viszont egészen bizonyosan érdekében állt rokonának a legmagasabb hivatallal való támogatása, mert Clemens volt adoptált fiainak, Domitianusnak és Vespasianusnak a vér szerinti apja. Clemensnek viszont a consulatusa alatt számos alkalommal kellett a nép nevében a római isteneknek áldoznia. Valószínűleg ezek során követett el a hite szerint érthető, ám a római vallás és a res publica biztonsága szempontjából súlyos mulasztást, mert az eljárást röviddel a tisztségéből való távozta után indították meg ellene.

Bár Domitianust a keresztényüldöző császárok között szokták emlegetni, a két rokonán kívül csupán még két áldozatát ismerjük, Stéphanost, Domitia Longina császárné procura torát, és Acilius Glabriót, aki a császári tanács tagjaként közeli munkatársa volt. Ezenkívül még arról van tudomásunk, hogy János evangélistát is ekkortájt száműzték Patmos szigetére. Az ez idő tájt keletkezett *Jelenések könyve* alapján sokan feltételezik a széles körű üldözést, János apokaliptikus látomásai azonban ószövetségi hagyományokon alapulnak, és szimbólumai nehezen konkretizálhatok; még Róma sem azonosítható nála teljes bizonyossággal. Mindenesetre, ha voltak üldözések, elsősorban a keleti tartományokban fordulhattak elő. Az utolsó ítélet közeli bekövetkeztét hirdető szerző még mindig csak kis-ázsiai keresztény gyülekezeteket említ, mint ahogyan az őt megelőző apostolok tevékenysége is alapvetően a keleti tartományokban folyt.

A rokonaival szembeni könyörtelen magatartása is mutatja, hogy Domitianus nagyon komolyan vette a római istenekkel szemben elkövetett vétségeket. De nemcsak a kereszténveknek kellett ezekért bűnhődniük: halálra ítélte és az ősi büntetés szerint élve eltemetéssel kivégeztette a szüzességi fogadalmukat megszegő Vestapapnőket is.

VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉS

A Domitianus uralkodásáról kialakított képet hosszú időn keresztül az irodalmi hagyományban róla fennmaradt negatív személyiségrajz határozta meg.

Ez három, vele szemben ellenséges senator: az ifjabbik Plinius, Tacitus és Frontinus írásaira alapozódott. Az utóbbi évtizedekben azonban kétségek támadtak abban, hogy vajon az ő, egyébként egybecsengő véleményük (Tacitus és Plinius barátok voltak) azonosnak tekinthető-e a sena tus többi tagjának álláspontjával. Elsőként *K, H. Waters* tett kísérletet a császár rehabilítala-

sára, jelentős fordulatot azonban Domitianus megítélésében csak az elmúlt évtizedek prosopographiai kutatásai hoztak. Ezek az ókori szerzők több, Domitianust terhelő kijelentését cáfolták, vagy legalábbis árnyalták.

Werner Eck például Domitianus és a *consularisok* viszonyát vizsgálta meg, és arra a következtetésre jutott, hogy Tacitus és ifjabb Plinius teljesen alaptalanul bírálta a császár személyi politikáját. Az előkelő családokat Domitianus nemhogy mellőzte a legmagasabb tisztségek betöltésénél, hanem ezek minden feltételezést meghaladó mértékben képviseltették magukat a legmagasabb tisztségben, vagyis a császár személyi politikája szervesen a Vespasianustól Alexander Severusig követett elvekre épült.

Ugyancsak Domitianus rehabilitálására tett lépést a közelmúltban Lí. *Lambrccht.* Elvetve P. *L. Viscusi* sommás véleményét - mely szerint Domitianust valamennyi ókori szerző rossz császárnak tartotta -, a Tacitusnál és Suetoniusnál lévő ábrázolás jelentős különbségeire, illetve Domitianus személyiségének és tetteinek Suetoniusnál fellelhető pozitív vonásaira hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy a monarchiával szemben előítéletekkel rendelkező senator Tacitusszal szemben Suetoniust lovagi rangjából következően nem kötötték ilyen előítéletek, így nem volt akadálya annak, hogy reálisabban ítélje meg Domitianust.

B. Jones Domitianus 15 éves uralmát kísérelte meg árnyaltabban megközelíteni. Megállapította, hogy a permanens összeesküvések és felségsértési perek csak a császár uralkodásának második felét jellemezték. Azonban ezekből az évekből is csak a senatoroknak egy igen kis hányadáról van olyan adatunk, hogy üldöztetést szenvedtek. A perek nem haszonszerzés céljából folytak, hanem valóban volt reális alapjuk, és az alsóbb társadalmi rétegek körében az eljárások kifejezetten népszerűségnek örvendtek. Hasonló következtetésre jutott *R. S. Rogers* is a sztoikusok elleni eljárásokat vizsgálva: nem ideológiai, hanem konkrét okok miatt, felségsértésért és összeesküvésért ítélték el őket.

Domitianus apja és bátyja uralkodása alatt méltatlannak és igazságtalannak tartotta a mellőzöttségét, s mikor hatalomra került, mindenáron bizonyítani akart. Mivel szeretett dolgozni, és nem volt híján a tehetségnek sem, s körültekintő gondossággal, szakértelmük alapján válogatta meg munkatársait, a tapasztalatlanságára rácáfolva, sikeresen oldotta meg az uralkodói feladatokat.

Jelentőset alkotott az igazgatás terén. Uralkodása alatt a birodalom igazgatása számottevően szakszerűsödött, hatékonyabb s a provinciákkal szemben méltányosabb lett. Emellett határozottan fellépett a hatalommal való visszaéléssel szemben. A római történelem legjelentősebb adminisztrátorai közé tartozott.

A módszeres ellenőrzés hatékonyabbá tette a hadsereg működését is. Nem könnyű kihívásokkal kellett szembenéznie a rajnai és a dunai fronton. Szemére vetették

halála után a Decebalusszal kötött „szégyenletes békét". Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a pannóniai limesszakasz rovására nem lehetett a moesiai határ problémáját és a dák kérdést megoldani, mert az előbbi Itália biztonsága szempontjából elsőbbséget élvezett. Éppen Domitianus sikeres pannóniai háborúi és Pannónia védelmi rendszerének jelentős átszervezése, a ripa Pannonica megerősítése teremtette meg a hátteret ahhoz, hogy később Traianus a dák problémát a korábbi megoldásokhoz képest másképp, a királyság annexiójával rendezhesse. A további hódításokról való lemondással, a rajnai és dunai limes kiépítésének megkezdésével utódai számára is kijelölte a követendő utat. Gondoskodott a katonáiról: felemelte a zsoldjukat. A hadseregben a császár népszerű volt.

Ami Róma városából reánk maradt, javarészt két császár ízlésének nyomát viseli magán: Augustusét és Domitianusét. Domitianus a birodalom legnagyobb építkező császárai közé tartozott.

Nemcsak a művészetet kedvelte és támogatta, hanem a tudomány is érdekelte.

A lovagok számára az első állami tisztségeket Augustus hozta létre, jelentős mértékben azonban majd csak Domitianus vonta be őket az igazgatásba. A lovagok elégedettek voltak vele

Kedvelték a császárt a provinciák lakói is. Egy 3. század elejéről származó forrás, az *Oracula Sibyllina* a provinciák jótevőjeként említi. Feliratos források is alátámasztják, hogy személyes beavatkozásával megvédte a kisembereket a hatóságok vagy a hatalmasok túlkapásaival szemben. A polgárjog-adományozás és az urbanizáció terén apja politikáját folytatta. O alapította Moesia superior első városát, Scupit (ma: Skopje, Szerbia) és Pannoniában valószínűleg Sirmiumot (Sremska Mitrovica, Szerbia) is.

Nagyvonalú adományai és látványosságai a plebs körében is népszerűvé tették.

Egyetlen csoport nem szívelte csupán a császárt: a senatori rend. Mivel a tisztségek zömét a senatorok töltötték be, a visszaéléseket is jórészt ők követték el, így elsősorban nekik kellett tartani az ellenőrzéstől és a büntetésektől. A senatusnak a döntésekből való kizárását és a lovagoknak az igazgatásba való bevonását pedig a testület tagjai az előjogaik megcsorbításaként élték meg, bár az utóbbiak térnyerése nem a meglévő senatori posztokat veszélyeztette. A rendi érdekek és kiváltságok féltése a senatorok ellenszenvének motivációjában tehát egyértelműen tetten érhető, ugyanakkor Domitianus személyisége sem volt problémamentes. A princeps a környezetük számára nehezen elviselhető emberek közé tartozott. Szigorú volt, annyira, hogy az néha már a kegyetlenség határát súrolta, hiányzott belőle a közvetlenség, a nyájasság, munkatársaitól sokat követelt. Nem bírta elviselni a kritikát. Vélt vagy valós sérelmeit nem mindig torolta meg, de nem is felejtette el. Sikereivel és eredményeivel párhuzamosan egyre nőtt az öntudata, és egyre kevésbé volt tekintettel a senatorok érzékenységére. A Saturninus-féle összeesküvés ugyanakkor sokkolta. Félni kezdett az összeesküvésektől - ne feledjük, az idő tájt szaporodtak meg a gondjai is: nehéz háborúkat viselt, s kiadásai csak szigorú pénzügyi fegyelemmel voltak fedezhetők -, ami a senatorokkal való konfliktusok elmélyüléséhez, ez pedig újabb összeesküvésekhez vezetett, azok pedig újabb felségsértési eljárá-

sokhoz. Félelmein a császár egyre kevésbé tudott uralkodni: 93 táján már üldözési mániája volt. A pszichésen beteg princeps utolsó évei azok számára, akik a környezetében éltek vagy vele közvetlen munkakapcsolatban álltak - márpedig ezek többnyire senatorok voltak -, valóban a félelem évei voltak. Végül merénylet végzett vele 96. szeptember 18-án. Az azt előkészítő összeesküvésnek maga a császárné is részese volt.

A princeps meggyilkolásának hírét a hadsereg felháborodással fogadta, de a merénylőkkel ennél jóval szélesebb körben sem rokonszenveztek: a senatus által hozott *damnatio memóriáét* birodalomszerte felemás módon hajtották végre. 100 körül van azon portréknak a száma, amelyeket a régészek a Domitianusének tartanak, és maradtak fenn feliratok is, melyekről nem vakarták ki a nevét. Tettei alapján Domitianusnak minden hibája ellenére a legjelentősebb római császárok között van a helye.

FOGALMAK

Agri decumates
alimentatio
amici Caesaris
amphitheatrum
atheotés (gòr.)
censor perpetuus
divus
dominus et deus
ab epistulis
impietas
limes
ludi Capitolini
ludi saeculares
Naumachia
odeum (gör. ódeion)
ornamenta triumphalia
Palatínus
procurator
radius / sugárkorona
a rationibus
ripa
ripa Pannonica
stádium (gör. stadion)
stipendium
vicesima hereditatium / 5 százalékos örökösödési adó

KRONOLÓGIA

81-96	Domitianus uralkodása
81-85	Domitianus háborúi a Rajnától keletre; a chattusok meghódítása Domitianus megkezdi a Rajnát és a Dunát összekötő limes kiépítését A pannóniai haderő erősítése
82-83	Agricola katonai sikerei a caledoniaiak földjén (ma Skócia vidéke) Britanniában
85 k.	Germania superior és Germania inferior létrehozása
85	Svébek elleni háború a pannóniai határon
85/86 tele	Dák támadás Moesia ellen
85/86-88	Domitianus dák háborúja
86	Moesia kettéosztása
87	Összeesküvés Domitianus ellen
88	*Ludi saeculares*

89	Saturninus uzurpációja
	A csillagjósok és filozófusok kiutasítása Rómából
93/94	A csillagjósok és filozófusok kiutasítása Itáliából
93	Helvidius Priscus és társai összeesküvése
95	Flavius Clemens kivégzése

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A Fasti Ostienses: Vidman, L.: *Pasi Ostienses.* Praha, 1982[2]. - Fasti Potentini. - A dák háborúkhoz: Berciu, D. (red.): *Fontes ad históriám Dacoromaniae pertinentes.* Bucuresti, 1964. - A Domitianus alatt keletkezett hispániai municipális alkotmányok, a *lex Salpensana,* a *lex Malacitana* szövegét lásd Abbott, F. F. - Johnson, A. Ch.: *The Municipal Administration in the Roman Empire. Princeton.* 1926. - A *lex Irnitana* szövegét lásd González, J.: The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law. *JRS,* 76, 1986. Magyarul: Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1998, 295-.

Auctorforrások: Plinius: *Panegyricus in Traianum (raw.* Plin., *Paneg.).* Magyarul: Plinius: *Panegyricus.* Ford., szerk. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1990. - Suetonius: *Domitianus* (röv. Suet., *Domit).* Magyarul: *A Caesarok élete.* - Censorinus: *A születésnap.* Ford., kísérőtan., komm. Forisek Péter. Gödöllő - Máriabesnyő, 2005.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Anderson, J. C: A topographical tradition in the fourth century chronicles: Domitian's building programme. *Historia,* 32,1983, 93-105.

Birley, E.: The Flavian colonia at Scupi. ZPE, 64,1986, 209-.

Carradice, I. A.: *Coinage and Finances in the Reign of Domitian.* Oxford, 1983 (B.A.R. s 178).

Chastagnol, A.: Les homines novi entrés au sénat sous le règne de Domitien. In: Eck, W. - Galsterer, H. - Wolf, H. (Hrsg.): *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Fr. Vittinghoff.* Köln - Wien, 1980, 269-.

Christ, K: Zur Herrscherauffassung und Politik Domitians. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte,* 12,1962,187-213.

Grosso, F.: Aspetti della política orientale di Domiziano. *Epigraphica,* 16,1954,117-

Jones, B. W.: *The Emperor Domitian.* London, 1993.

Jones, B.: *Domitian and the Senatorial Order.* Philadelphia, 1979.

Leberl, J.: *Domitian und die Dichter: Poesie als Medium der Herrschaftsdarstellung.* (Hypomnemata, Bd. 54.) Göttingen, 2004.

Levick, B. M.: Domitian and the provinces. *Latomus,* 41,1982, 50-.

Martin, A.: *La titulature épigraphique de Domitien.* Frankfurt am Main, 1987.

Nesselhauf, H.: Tacitus und Domitian. *Hermes,* 80,1952,222-.

Rogers, R. S.: A group of Domitianic treason-trials. *ClPh,* 55,1960,19-.

Seidel, U.: *Die Christenvcrvolgung zur Zeit Domitians.* Lepzig, Univ., Fak. für Theologie, Diss. A., 1983.

Southern, P.: *Domitian. Tragic Tyrant.* Bloomington - Indianapolis, 1997.

Strobel, K.: Der Chattenkriege Domitians. Historische und Politische Aspekte. *Germania,* 65, 1987, 423-.

Strobel, K.: *Die Donaukriege Domitians.* (Antiquitas: Reihe 1, Abhandlungen zur alten Geschichte.) Bonn, 1989.

Viscusi, P. L.: *Studies on Domitian.* Diss. Univ. of Delaware, 1973.

Waters, K. H: The Character of Domitian. *Phoenix,* 18,1964,49-.

Nerva és az örökbe fogadott császárok (96-138)

A fogalom használatáról: az idegen nyelvű szakirodalom az „adoptált császárok" kifejezést használja, ezt azonban mi tudatosan kerültük. A rómaiaknál ugyanis az örökbefogadásnak kétféle fajtája volt. Az *adoptatio* azt az eljárást jelentette, melynek során atyai hatalom alatt álló személyeket fogadtak örökbe. Ez valójában a két *páter familias:* az eredeti, vér szerinti és az új, befogadó egymás közötti ügye volt. Azokat a személyeket viszont, akiknek már meghalt az apjuk, és *persona sui iurisnak,* önjogúnak számítottak - az örökbe fogadott császáraink jó része ilyen volt -, az *adrogatio* (v. *arrogatio)* eljárásával fogadták örökbe: consuli ellenőrzés és előterjesztés után, a *comitia curiata* megerősítésével, vagyis a nyilvánosság ellenőrzésével.

Domitianusszal kihalt a Flavius-dinasztia. Az új princeps, Nerva a *Cocceius* nemzetségbe tartozott. Mivel nem volt fia, az utódlást a Iulius-Claudius-dinasztia alatt már alkalmazott örökbefogadással oldotta meg. Ugyanez a helyzet az őt követő két császár esetében is megismétlődött. Majd csak a harmadiknak, Marcus Aureliusnak volt vér szerinti fia, nem is habozott, hogy őt jelölje utódának.

Nerva (96-98)

M. *Cocceius Nerva* Kr. u. 30-ban született az umbriai Narnia városában. Ifjúkorában Nero társaságához tartozott: a császár nagyra értékelte a verseit, és saját kora Tibullusának nevezte. Karrierjének kezdete is Nero uralkodására esett, annak utolsó éveiben azonban visszavonult, majd a polgárháborúban a Flavius-párthoz csatlakozott. 71-ben, Vespasianus alatt lett consul, Domitianus pedig 90-ben második consulatussal jutalmazta. Császári neve: NERVA CAESAR AUGUSTUS volt.

Ulpia Marcus Ulpius Traianus = Marcia NERVA

I ^ I
Marciana TRAIANUS = Pompeia Plotina

Publius Aelius
Hadrianus Afer Vibius Sabinus (1) = Matidia = (2) Libo Rupilius Frugi

HADRIANUS = Vibia Sabina Rupilia Faustina = Marcus Annius Verus

Titus Aurelius Fulvus = Arria Fadilla

ANTONINUS PIUS = I. Annia Galéria Faustina Annius Verus = Domitia Lucilla

Lucius Aelius Caesar II. Annia Galéria Faustina = MARCUS AURELIUS

LUCIUS VERUS (1) = Annia Aurelia Galéria Lucilla = (2) Tiberius Claudius Pompeianus COMMODUS = Bruttia Crispina

• ÖRÖKBE FOGADOTT ÉS ANTONINUS-CSÁSZÁROK

Domitianus meggyilkolását követően az összeesküvők saját körükből Nervát juttatták hatalomhoz. A senatus gyorsan elismerte, ami elsősorban annak volt köszönhető, hogy nem volt fia, és elég idős volt ahhoz, hogy ne is lehessen, így alkalmasnak látszott annak az időnek a kitöltésére, ami alatt nyugodtabb körülmények között megfelelőbb személyt lehet a principatusra találni.

A hadsereg felháborodással fogadta Domitianus meggyilkolását. A 68/69-es polgárháború megismétlődése - a praetorianusok mellett különösen a dunai és a keleti hadsereg fenyegető magatartása miatt - reális veszélyt jelentett. Nerva nem akarta Gálba hibáját elkövetni, ezért donativumot osztott, és - bármennyire is veszélyes volt reá nézve - a tartományi seregeknél lehetőség szerint kerülte a zendülés kirobbanására esetlegesen okot adó személycseréket. A praetorianusokkal még súlyosabb volt a helyzet: életveszélyesen megfenyegették, úgyhogy végül kénytelen volt engedni a követelésüknek és kivégeztetni Domitianus merénylőit (saját összeesküvő társait, azokat, akiknek a principatusát köszönhette). Kiszolgáltatottságát mutatja, hogy ezért még nyilvánosan ki is kellett fejeznie a testőrök iránti háláját. Ilyen körülmények között a Róma városi plebsszel és a tartományi lakossággal való szembe-

kerülést sem kockáztathatta, vagyis gesztusokat kellett minden társadalmi csoport felé tennie, mely korábban, Domitianus alatt kitüntetett figyelemben részesült. Ebből fakadóan nemcsak a parancsnoki posztokon figyelhető meg kontinuitás Domitianus és Nerva principatusa között, hanem a plebsszel és a provinciákkal kapcsolatos politikában is.

A **damnatio memóriáé** miatti kényes helyzetet egyetlen intézkedéssel úgy oldotta meg, hogy törvényesnek ismerte el a megelőző császárok összes, városoknak és egyéneknek adott jótéteményeit, így nem kellett Domitianust nevén nevezni.

96-ban **congiariumban** részesítette Róma lakosságát, 97-ben átszervezte az élelmiszerosztást, a **frumentatiót.** Ezzel összefüggésben került sor az új gabonatárolók, a **Horreae Nervae** megépítésére. 10 millió sestertius értékben földet is vásárolt, melyet szegény parasztoknak osztottak szét. Itália gazdasági-szociális bajaira a megoldást keresve - a kutatás úgy tartja - ő gondolta ki az **alimentatio** rendszerét, a megvalósítására azonban nem voltak anyagi forrásai. Megreformálta a birodalmi futár- és postaszolgálat, a **vehiculatio** működését is: a 97-ben kibocsátott, *vchiculatione Italiae remissa* feliratú pénzeinek (BMC, *Emp.,* III, 21-22) véglegesen elfogadható értelmezése azonban még várat magára. Bizonyos, hogy intézkedése - a provinciákkal szemben - Itália lakói számára a fogatállítás kötelezettsége, a **munera vehiculationis** alól valamilyen mértékű tehermentesítést jelentett. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az állam Itáliában vállalkozóknak adta ki a sűrű forgalom miatt a lakosság számára rendkívül megterhelő fogatállítást (ez egyelőre azonban csak Caracalla alatt bizonyított), költségeit pedig maga fedezte.

Folyamatosság tapasztalható Nerva alatt a külpolitikában is, mert a Domitianus halála miatt félbeszakadt háborút a dunai germánokkal Nervának kellett lezárnia (Kr. u. 97). Míg azonban Domitianus a bőkezűség-politikáját rendkívül szigorú pénzügyi fegyelemmel és ellenőrzéssel párosulva folytatta - és uralkodása második felében még vagyonelkobzások is gyarapították bevételeit -, Nervának sem tehetsége, sem hatalma nem volt a kiadások fedezetének előteremtésére, így ahhoz a permanens válsághoz, amit a hadsereg támogatásának hiánya okozott, 97-ben már államcsőd is párosult.

A polgárháború kitörését Nerva végül - befolyásos senatorokkal tanácskozva - M. Ulpius Traianus örökbefogadásának bejelentésével hárította el. Az éppen Felső-Germania helytartójaként szolgáló Traianus mögött akkor már viszonylag hosszú katonai múlt állt, s a hadsereg körében kiterjedt kapcsolatokkal és nagy tekintéllyel rendelkezett. Személye mind a katonaság, mind a senatorok részére elfogadható volt. A kedélyek a provinciákban lecsillapodtak, a feszültség Nerva és a testőrgárda között azonban uralkodása végéig megmaradt.

ÉRTÉKELÉSE

Nerva uralmát a **principatus** és a **libertás** összhangja (Tac, *Agr.,* 3,1) miatt egybehangzóan pozitívnak ítélik a források. Domitianus után most tehát az ellenpéldán is láthatjuk, hogy mennyire egyoldalú szempont érvényesítésén alapult ez a pozitív ítélet.

Nerva rövid principatusában a korábbi történetírás többnyire csak átmenetet látott két, határozott kormányzati programot megvalósító és markáns uralkodási stílust képviselő császár, a források által rendkívül negatívan megítélt Domitianus és a római történeti hagyományban a legjobb császárként, **optimus princepsként** számon tartott Traianus között.

Ezzel a hagyományos, Nervát nem túl nagyra értékelő állásponttal szemben, numizmatikai és epigrafikai kutatásokra, valamint az addig kevésbé figyelembe vett irodalmi forrásokra hivatkozva, Shotter vetette fel az 1980-as években, hogy Nerva principatusának önálló arculata volt, mely mind az elődje, mind pedig az utódja uralmától jelentősen különbözött. A helyzetét alapvetően az határozta meg, hogy nem egy uralkodódinasztia tagja volt, hanem csak Senator, így az **auctoritasa** (tekintélye) legfeljebb a senatusi tagságán nyugodhatott (vö. Shotter, *História,* 32, 1983, 215. skk.). A pénzein programként hirdetett jelszavak egyik fő csoportja: a *libertás* (szabadság), vagy más megfogalmazásban a *libertás publica,* a *Providentia senatus* (a senatus bölcs előrelátása), a *iustitia* (igazságosság) és az *aequitas* (egyenlőség) a senatusszal való hatalommegosztást és a közös kormányzást hangsúlyozta. A *iustitia* - érmeken legalábbis - régen hangsúlyozott érték volt (utoljára Tiberiusnál fordult elő), így ugyancsak a principatus eredeti állapotához való visszatérést sugalmazta. A jelszavak egy másik fő csoportja - a *concordia exercituum* (a seregek egyetértése), a *consensus exercituum* (a hadsereg megegyezése), *afides exercituum* (a hadsereg hűsége) - a hadseregnek szóló üzenet volt. A *concordia exercituum* feliratú pénzeket kétfajta ábrázolással: egy légiós sassal, és sas nélkül bocsátották ki. A két veret a hadsereg különböző részeit szimbolizálta.

Nos, ami a Nerva érmein politikai jelszavak formájában megjelenik, az valóban más, mint a Domitianus vagy a Traianus programja. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy mindaz, ami az érmeken megfogalmazódott, az vagy ígéret, vagy kívánság volt, és nem a realitás. Az ígéret beváltható volt, mert az csak Nerván múlott, így a senatusszal való együttműködésének nem volt akadálya. A kívánság viszont - a hadsereg egyetértése és hűsége - az érintett fél ellenállása miatt beteljesületlen maradt. A katonaság fenyegetésének árnyékában viszont a politikája, bármennyire is tiszteletre méltóak voltak a célkitűzései, egyre inkább kényszerpályára került.

FOGALMAK

alimentatio
auctoritas
congiarium
damnatio memoriae
donativum
frumentario
Horreae Nervae
libertas
muñera vehiculationis
munus (t. sz. muñera)
optimus princeps
principatus
vehiculatio (későbbi neve: cursus publicus)

KRONOLÓGIA

96-98 Nerva uralkodása
96 *Congiarium*
97 A gabonaellátás átszervezése
A *vehiculatio* átszervezése

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: Nerva *cursus honommá., CIL,* XI, 5743. - Pénzei: *RIC,* II, 220-233.

Válogatott dokumentumok: Smallwood, E. M. (ed.): *Documents, Illustrating the Principate of Nerva, Trajan and Hadrian.* London, 1966. - Plinius: *Panegyricus in Traianum* (röv. Plin., *Paneg.).* Magyarul: Plinius: *Panegyricus.* Ford., szerk. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, 1990. - Cassius Dio, LXVII, 15-16; 18,1^4 (röv. Cass. Dio). - Sextus Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus.* 12; 13,10 (röv. Aur. Victor, *Caes.).* Magyarul: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Flavius Eutropius: *Breviárium ab urbe condita.* VIII, 1 (röv. Eutrop.). Magyarul is.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Biarghi, G.: II poblema economico del regno di Nerva. *PP* 6,1951, 257-.

Eck, W.: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit.* München, 1979.

Garzetti, A.: *Nerva.* Roma, 1950.

Kienast, D.: Nerva und das Kaisertum Trajans. *História,* 17,1968, 51-71.

Paribeni, R.: *Nerva.* Roma, 1947.

Shotter, D. C. A.: The Principate of Nerva: Somé observations on the Coin Evidence. *História,* 32, 1983, 215-.

Traianus (98-117)

M. *Ulvius Traianus* 53-ban született a hispániai Baetica tartomány *Italica* városában (a mai Sevilla közelében). Családja itáliai eredetű volt. (Ősét veterántársaival egyetemben Scipio Africanus telepítette le Italicában Kr. e. 205-ben.) Apja a Vespasianus alatti sikeres szolgálat jutalmaként a flaviusi újarisztokrácia soraiba emelkedett (lásd fentebb). Traianus 91-ben volt consul, 95-ben Pannónia, majd 97 végétói Germania superior helytartója. Hivatalos császári neve IMP. CAESAR NERVA TRAIANUS volt.

HATALOMRA KERÜLÉSE

Traianust Nerva nem csupán örökbe fogadta, hanem a *Caesar* titulus és a *tribunicia votestas* adományozásával egyértelművé is tette, hogy ő a kijelölt utód. Traianus ekkor nem tartózkodott Rómában - mint már említettük, épp a rajnai seregnél szolgált. Még Nerva rövidesen bekövetkező halála után sem sietett vissza. Először megerősítette a rajnai határt, majd a dunai seregeket látogatta meg, és csak ezt követően, 99 késő őszén tért vissza a fővárosba. A Duna menti látogatása, melynek során többek között Pannoniában a markomannokkal, kvádokkal és más germán törzsekkel szembeni dunai védelmet szervezte újjá, már a Decebalus ellen tervezett háborúja előkészületei közé tartozott.

DACIA MEGHÓDÍTÁSA

A fő okok katonai és politikai természetűek voltak, de gazdasági érdekek (az arany-, a vas- és a sóbányák) és a személyes hajlamai is a katonai megoldásra ösztönözték a császárt. Traianus *két háborút* folytatott a dákok ellen. *101-102-ben* és *105-106* során meghódította Decebalus királyságát. Már az első hadjárat előkészületei, az összevont haderő nagysága és az eredményei is egyértelműen azt mutatják, hogy Traianus nem cliensállamot akart szervezni, hanem a Dák Királyság megsemmisítését tűzte ki célul. Hadi utat építtetett a Duna mentén a Vaskapunál, és hogy az itteni zátonyos folyamszakasz ne veszélyeztesse a hajóforgalmat, hajócsatornát ásatott a kikerülésére (szélessége 30 méter, hossza 3,2 kilométer volt, 101-re datált felirata 1969-ben került elő). Már az első hadjárat során a Dák Királyság központi területeinek egy része is római uralom alá került. Decebalusnak ezenkívül le kellett mondania korábbi hódításairól, fegyvereit és a menekülteket ki kellett szolgáltatnia, köteleznie kellett magát, hogy várait lerombolja. 102 nyarán Traianus azért kötött békét, hogy a római sereg kipihenje magát, és nyugodtan felkészülhessen a végső összecsapásra.

A második hadjárathoz a princeps még nagyobb sereget vont össze Moesia superiorban. Az első háborúban még pontonhídon kelt át seregével a Dunán, ekkorra azonban már elkészült Drobetánál (ma: Turnu Severin, Románia) a damaszkuszi Apollodóros tervei szerint megépített, 1,2 kilométer hosszú, 20 pilléren nyugvó impozáns kőhíd, hogy a hadszíntér összeköttetése a balkáni provinciákkal folyamatosan biztosítva legyen. E hadjárt során elestek a dák várak, elpusztult a dák vezető réteg, a menekülő Decebalus király pedig öngyilkos lett.

Bár a hadjárataiba Traianus krónikást is vitt magával, az ekkor készült feljegyzések elvesztek. írott forrásunk alig van az eseményekről: Cassius Dio egyébként is hiányos LVIII. könyve csak Xiphilinos és Zónaras kivonataiban

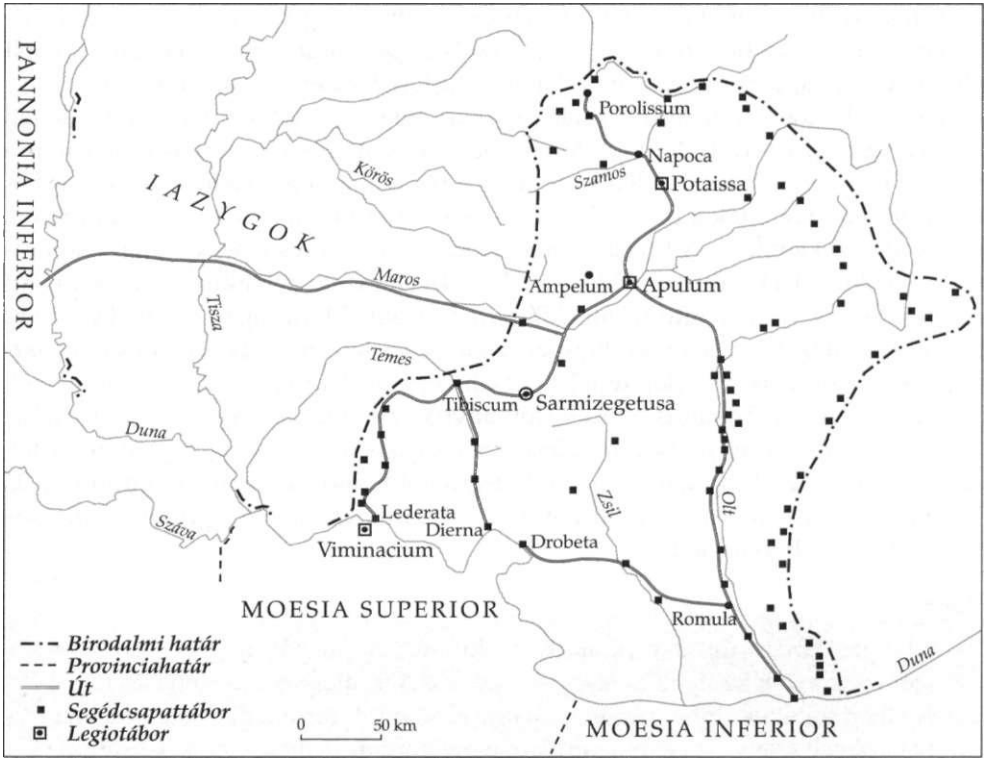

10. • DACIA 106-271 KÖZÖTT

maradt fenn. Az egyedüli dokumentum, Traianus oszlopának csigavonalban felfutó fríze, amellett hogy bizonyos eszmények kifejezésére is törekszik - például az ábrázolás középpontjában a *virtus Augusti* áll -, reálisan ábrázolja az expedíciós hadsereget, és alapvetően hitelesen „meséli el" a hadjárat főbb mozzanatait. Az események pontosítása azonban - például a felvonulás útvonalának lokalizálása - már komoly akadályokba ütközik. A háborút követő elbocsátásokkor kiállított katonai diplomákból ismerjük a hadjáratban részt vevő alakulatok nevét. Ezeknek az egységeknek egy része az ábrázoláson azonosítható. Hiteles a fegyverzet ábrázolása is - a pajzsok kivételével. Az utóbbiak díszítései nem egyeznek meg a helyszíni ásatásokon előkerültekével. A Traianus oszlopán lévő pajzsábrázolások ugyanis szimbolikusak, s a csapat hovatartozását, jellegét, kitüntetéseit illetően a „képaláírást" helyettesítik.

A háború 106 nyarán ért véget, Traianus azonban még közel egy évig a helyszínen maradt, mert a háború utáni rendezéssel és a *provinciaszervezés* feladataival volt elfoglalva. Az új tartományt a mai Bánát és Erdély területéből alakították ki. Ekkor még egy jelentős kiterjedésű, Dunától északra fekvő terület - a mai Olténia keleti fele, Havasalföld és Dél-Moldva - Moesiához tartozott. Az új tartomány biztosításához két légiót és számos auxiliát hagytak, a többi csapatot az esedékes veteránelbocsátások után kivonták a tartományból. Megkezdődött a táborokat összekötő utak gyors ütemű kiépítése. A Potaissa (ma: Turda = Torda) és Napoca (ma: Napoca-Cluj = Kolozsvár) közötti út például, mely a Daciát észak-déli irányban átszelő főút egyik szakasza volt, az Ajtonyban előkerült mérföldkő tanúsága szerint 109-110-re már elkészült. A bányák működtetésére nemesfém-kitermelésben járatos bányásznépeket toboroztak és telepítettek át Dalmatiából, Dardaniából és Bithyniából. Veteránjai részére Traianus az új tartományban coloniát is alapított *Colonia Ulpia Traiana Dacica* néven, melyet rövidesen a régi dák királyi székhely után *Sarmizegetusának* kezdtek nevezni, bár attól elég távol feküdt (légvonalban mintegy 35 kilométerre). A consularis rangú császári helytartó székhelye Apulum (ma: Alba Iulia = Gyulafehérvár) lett.

A hadizsákmány minden várakozást felülmúlt. A rómaiak árulás révén megszerezték a dák királyok kincseinek egy részét is, melyet a Sargetia (Sztrigy) patakba rejtettek. Iohannes Lydus, egy késő antik történetíró, aki a háború eseményeit személyes élményei alapján megörökítő udvari orvos, T. Statilius Kriton leírására hivatkozik, azt írja, hogy 10 millió talentum arany, kétszer ennyi ezüst és ennél még nagyobb értékű további zsákmány, valamint 500 ezer hadifogoly került a rómaiak kezébe.

HÁBORÚ AIAZYGOKKAL (106-107)

A dák háborúban Róma szövetségeseként a Duna-Tisza közén élő szarmata iazygok is részt vettek. Decebalus, mint összes többi szomszédjától, tőlük is területet foglalt el, a Bánság keleti részét, ezt akarták visszaszerezni. A győztes Róma azonban maga is igényt formált erre a területre, ebből támadt a konfliktus (Cass. Dio, LVIII, 10, 3-4). A háborúval összefüggésben került sor Pannónia kettéosztására (106). Az Alsó- és Felső-Pannoniát elválasztó határvonal, mely a Duna-könyöktől a Vértes és a Pilis hegyvonulatán át a Balaton keleti partjáig, majd onnan tovább egyenesen délnek futott, a helytartók katonai feladatai szerint választotta ketté a tartományt: Pannónia superior kormányzójának a germán frontot, Pannónia inferiorénak pedig a iazyg frontot kellett védenie. Pannónia inferior első helytartójának a

császár egykori gyámfiát, *P. Aelius Hadrianust* nevezte ki, akinek már voltak tapasztalatai a szarmatákat illetően. Katonai pályáját *tribunus laticlaviusként* éppen az aquincumi légiónál kezdte Traianus pannóniai helytartósága idején, később pedig a dák háborúkban a császár quaestora, majd legátusa volt. Hadrianus minden jel szerint sikeresen harcolt, mert helytartóságát követően - idő előtt, nagyon fiatalon - rögtön elnyerte a consulatust.

ARÁBIA MEGHÓDÍTÁSA (106)

Traianus a dákok elleni hadműveletekkel volt elfoglalva, amikor váratlanul meghalt a nabataeus király, II. Rabilos (105), és halála nyomán zavargások robbantak ki országában. A császár úgy ítélte meg, hogy kedvező a helyzet a vazallus királyság közvetlen római uralom alá vételére. A megszálló hadműveleteket Syria legátusára, A. Cornelius Pálmára bízta, aki néhány hét leforgása alatt birtokba vette az egész területet.

A nabataeusok állama Syria és Egyiptom között feküdt. Hauran déli részét foglalta magában, Bostra központtal, a Transzjordániai-platót, a Holt-tengertől keletre és délre fekvő területeket a mai Akabai-öbölig, vagyis nagyjából a mai Jordánia területét (s nem az Arab-félszigetet, amire egyébként a belőle szervezett provincia nevéből következtethetnénk). Egyiptom és Syria számára az elővéd szerepét töltötte be. Fontos karavánutak haladtak rajta keresztül. Fővárosa, *Petra* az Indiából a Földközi-tenger kikötőihez, mindenekelőtt a Gazához vezető kereskedelmi út mentén feküdt, és jelentős hasznot húzott az átmenő forgalomból.

Traianus apja helytartósága alatt szolgált Syriában, a nagy átszervezések idején, így pontosan tisztában volt a terület katonai és kereskedelmi jelentőségével.

Arábia egylegiós, praetori rangú császári legátus irányítása alatt álló provincia lett, Bostra központtal. Gyors ütemben épültek meg az utak keresztirányban: Syria és a tengerparti városok között és hosszanti irányban: Damaszkuszt, Bostrát, Philadelphiát és Petrát a Sínai-félszigettel és a Vörös-tenger Akabai-öblével összekötve *(Via nova Traiana). A* karavánutak biztonságát erődök, őrtornyok és jelzőállomások láncolata biztosította. A délen fekvő korábbi főváros sem veszítette el jelentőségét, mert az indiai kereskedelem rajta keresztül haladó - a Parthus Birodalmat kikerülő - útvonala felértékelődött. Rómának a keleti országokban megnőtt tekintélyét mutatja, hogy a hódítást követően indiai követség járt Róma városában.

TRAIANUS ÉS A TÁRSADALOM EGYES RÉTEGEI

Nem volt kisebb hatalma, mint Domitianusnak, és a senatusnak sem volt több beleszólása a döntésekbe, mint a zsarnoknak kikiáltott utolsó Flavius császár alatt, mégis ő lett az **optimus princeps,** a *'legjobb császár',* míg elődjét örök felejtésre kárhoztatták. Traianus lényegesen többet adott a látszatra, mint Domitianus, például rendkívül előzékenyen bánt az **amplissimus ordo** tagjaival, ugyanakkor a senatorok szemlélete is megváltozott erre az időre. A legkeményebb ellenzékiek áldozatul estek a Domitianus alatti felségsértési pereknek, Domitianus pártfogoltjai pedig - legtanulságosabb az ifjabb Plinius esete - azért voltak tüntetően lojálisak Traianusszal szemben, hogy feledtessék múltbéli szerepüket.

Elégedett volt a lovagság is. A császár folytatta a domitianusi politikát, az equitesnek az államigazgatásba való fokozottabb bevonását. Uralkodása alatt az utolsó *libertusdk* is eltűntek a császári központ felelős posztjairól, lovagoknak adva át a helyüket, s ugyanez történt a császári birtokok és a császári tartományok gazdasági-pénzügyi igazgatásában is. Ujabb lovagi állások is születtek. A jogszolgáltatás és a gazdasági igazgatás középszintű posztjain fokozatosan a lovagság nyert teret. Traianus alatt a **procuratori** posztok fizetésben és rangban differenciálódtak is, s a lovagi **cursus honorum** (karrier) is többfokozatúvá vált.

Folytatta a domitianusi politikát a Róma városi plebsről való gondoskodás terén is - igaz, elsősorban uralkodása második felében, amikor a dáciai hadizsákmány és az új tartományból nyert bevételek ezt már lehetővé tették. Többször osztott pénzt a polgároknak, demonstrálva **liberalitását,** bőkezűségét. Az ilyen juttatásokat LIBERALITAS feliratú érméi örökítették meg, s a szó ennek folytán új jelentést is nyert: *congiarium* helyett ezután már így nevezték a princepseknek a plebs részére történő ajándékosztásait, melyek alapvetően már pénzjuttatást jelentettek. Minden addigit felülmúltak a dákok feletti győzelem megünneplésére rendezett, 117 napon át zajló *játékok,* melyeken 4941 gladiátort és 11 ezer vadállatot léptettek fel. Róma ellátásának javítása érdekében Traianus kibővíttette az *ostiai kikötőt,* hasonlóképpen Centumcellae és Ancona portusát is az ostiai tehermentesítésére. A méretében minden korábbi császárforumot túlszárnyaló, Apollodóros tervei alapján épített fóruma, a **fórum Traiani** a saját dicsőségét hirdető diadalívén, monumentális méretű, aranyozott lovasszobrán, a dák háborúk eseményeit bemutató, 40 méter magas oszlopán és a saját templomán kívül közhasznú épületeknek is helyet adott. Egy hatalmas méretű, öthajós basilicának, a *Basílica Ulpiának,* a törvénykezések és üzletkötések helyszínéül, két nyilvános könyvtárnak (egy görögnek és egy latinnak) és egy többemeletes bevásárlóközpontnak, a *Mercati Traianinak.* Építtetett egy nagy fürdőt is - a késő antik források ezt tévesen Domitianusénak tartják -, és ő fejeztette be a *Circus Maximust,* továbbá Domitianus *Odeumát.*

Egy utódainak is követendő példaként szolgáló szociális intézményt is teremtett: az **alimentatio** rendszerét. Ez a szegény sorsú római polgárok gyermekeinek nevelésére és iskoláztatására - végső soron pedig az itáliai népességfogyás megakadályozására - állami pénzből létesített alapítvány volt. Létrehozásának a kutatás egy

másodlagos célt is tulajdonít: az itáliai kis- és középparasztság kedvezményes hitelekkel való ellátását, így adósságterheinek csökkentését és birtokai korszerűsítésének elősegítését. Az *alimentatio* ötlete a vidéki származása folytán Itália problémáit jól ismerő Nerva császártól eredt, rövid uralkodása alatt azonban csupán a tervének egyes elemei valósulhattak meg. Az egész Itáliát átfogó, hosszú távon működőképes rendszerré utóda, Traianus építette ki. Hasonló célokat szolgáló magánalapítványok már korábban is léteztek, az új elem az alimentatióban az állami és a városi szerepvállalás volt. A kincstár a városnak pénzt utalt át, amit az kedvezményes kamatozású hitelek folyósítására fordított. Hitelt a kis- és középparasztság igényelhetett. A felvehető kölcsön nagyságát a földbirtok értékének meghatározott százalékában maximálták.

Veleia városában, ahonnan idevágó dokumentumok fennmaradtak, a folyósított kölcsönök összege a birtokok értékének 3,2 és 12,2 százalék között mozgott, átlagosan 8 százalék volt *CIL,* XI, 1147,1149,1151; és *CIL,* IX, 1405 sz. felirat), a rosszabb minőségű földekkel rendelkező Ligures Baebianiban 2,94 és 10 százalék között, átlagosan pedig 7,6 százalék volt. Mivel a rendszer működésének feltétele az adósságok akadálytalan törlesztése volt, logikus, hogy az eladósodás mértékének határt szabtak. Nem tudjuk viszont, hogy a fiscus központilag egységesen rögzítette-e a százalékmaximumot, vagy a helyileg szokásos hitelgaranciákhoz igazodtak.

A felvett hitel után fizetendő kamatláb városonként változó volt: Veleiában például 5 százalék, Ligures Baebianiban viszont csupán 2,5 százalék volt. A fizetett törlesztőrészletek kettéváltak: a tőkehányad a kincstárba került vissza, a kamatrész pedig egy külön alapba folyt, ahonnan az alimentatiós jegyzékbe felvett gyermekek, a *pueri et puellae alimentarii* számára a város ellátmányt, *alimentát* folyósított. A jogosultság korhatára Veleiában fiúk esetében a 18., lányoknál a 14. életév volt. Eltért nemenként az ellátásként járó összeg nagysága is: a törvényes fiúk havonta 16, a házasságon kívül születettek 12, a lányok 12, illetve 10 sestertiust kaptak *{CIL,* XI, 1147).

A rendszer struktúráját és működését fő vonalakban az utóbbi évtizedek kutatásai tisztázták. Traianus már 99 folyamán felkarolta elődje kezdeményezését. Kiépülése azonban lassan haladt. Az első ALIM(entatio). ITALIAE feliratú pénzsorozatok, melyek az intézmény létrejöttét ünnepelték a nyilvánosság előtt, legkorábban 108-ra datálhatok. A dák háború biztos anyagi fedezetet teremtett a rendszer kiszélesítéséhez. Traianus életképes intézményt teremtett, melynek továbbfejlesztését utódai is fontosnak tartották, s ennek következtében az alimentatio Itália igazgatásának szerves részévé vált.

Róma városában Traianus nem hozott létre alimentatiós alapítványt. Ott a szegényellátás hagyományos, élelmiszer-ellátás formájában működő intézményeihez kapcsolódva teremtett alapot 5000 gyerek ingyenes étkeztetésére.

Az alimentatio rendszere Itália bajainak orvoslására született. A kisbirtok megerősítését szolgálták a császárnak Itália belső vidékére irányuló telepítései is. A Beneventumot Brundisiummal összekötő út, a *via Traiana* megépítése pedig Dél-Itália belső területét kapcsolta be a forgalomba. Két további gondoskodó szándékú intézkedése azonban már korántsem olyan egyértelműen pozitív megítélés alá esett, mint az előbbiek. Hogy fokozza az idegen származású senatorok Itáliához való kötődését, elrendelte, hogy a tisztségre az elkövetkezőkben csak az pályázhat, aki vagyonának legalább egyharmadát itáliai földbirtokba fekteti be. A rendelet felgyorsította a földbirtok-koncentráció folyamatát, s így végső soron a kisbirtok pusztulását (különösen Latiumban volt ez érzékelhető), tehát éppen azon cél ellen hatott, amit az alimentatiók révén elérni szándékozott. Segítő szándék vezette, amikor a pénzügyi csődbe került itáliai városok élére senatori vagy lovagrendű **curatores rei publicae** nevezett ki, akiknek a feladata a város pénzügyeinek rendbetétele volt. A kortársak azonban a császári curatorokban a városi autonómia megsértőit látták - hozzátehetjük, jogosan.

TRAIANUS ÉS A PROVINCIÁK

Dacia meghódításával a Duna alsó szakasza is biztonságosabbá vált, így a korábbi háborúskodások következményeként elnéptelenedett vidéket újra be lehetett népesíteni. Traianus itt telepítette le háborús veteránjai egy részét, s ezzel megvetette az északbalkáni tartományok urbanizációjának alapjait. Mindkét Moesiában egy-egy **coloniát** alapított, superiorban *Ratiariát* (ma: Arcsar, Bulgária), az Ancserica torkolatánál, az itteni legióstábor és flottabázis közelében, inferiorban pedig *Oescust* (ma: Gigen, Bulgária), az Iszker torkolatánál, az onnan elvezényelt *légió V Macedóniai* táborhelyén.

Az ő alapítása volt *Tropaeum Traiani* is (Moesia inferior, ma: Adamclisi, Románia), mely az itt felépített, ma is látható, monumentális győzelmi emlékműve, **tropaeuma** után kapta a nevét, a városi (municipiumi) rangot a település azonban majd csak Marcus Aurelius alatt nyerte el. Az al-dunai - észak-balkáni térség fejlesztésével Traianus később is foglalkozott. Míg azonban a Duna mentén római típusú, latin nyelvű városokat alapított, Thraciában és Scythiában görög polisokat, kis-ázsiai és más, keleti tartományokból származó, görög nyelvű telepesekkel. Ilyen volt *Nicopolis ad Istrum* (Sztari Niküp, Bulgária) a moesiai határ közelében, később át is csatolták Moesiához, *Traianopolis,* valamint a feleségéről, Marciáról elnevezett *Marcianopolis.* Ó hozta létre Moesia superior egyik bányaközpontját, *Ulpianumot* is (Pristinától délre, Gracanica és Laplje Selo között), municipiumi rangot a település azonban majd csak a bennszülött lakosság bizonyos fokú romanizálódása után, a 2. század közepe táján kapott.

Traianus a birodalom más részein is alapított coloniákat (municipiumokat viszont ritkán), így Germania inferiorban *Veterát* (ma: Xanten), közvetlenül a hatalomátvételét követően, még a Germaniából való elutazása előtt, a gyakran Afrika Pompeiijének nevezett *Thamugadit* (Numidia, ma: Timgad, Algéria), *Hadrumentumot* (Africa, ma: Sousse, Tunézia), *Leptis Magnát* (Tripolitana, a mai Líbiában, Tripoli közelében), hogy csak az ismertebbeket említsük. Pannoniában a felhagyott legiotábor helyén alapított *Poetovio* (ma: Ptuj, Szlovénia) ugyancsak traianusi colonia volt.

Jelentős alkotásai közé tartozik - a korábban már említett dáciai és arábiai úthálózat mellett - a dunai limesút kiépítése is, mely a közép- és al-dunai tartományokat kapcsolta össze, és a Fekete-tenger déli partja mentén, majd onnan Kis-Azsiát átszelve, egészen az Eufráteszig megépített út. Újra hajózásra alkalmas állapotba hozta a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatornát is.

A PARTHUSOK ELLENI HÁBORÚ (113-117)

Traianus már hatalomra kerülésekor nézeteltérésbe keveredett a parthus nagykirállyal, Pakorosszal, háborúra azonban majd csak annak utóda alatt került sor. Osroes bizonytalan helyzetét külpolitikai sikerrel akarta megerősíteni oly módon, hogy az Armeniában Róma jóváhagyásával uralkodó Axidarest leváltotta, és helyébe Parthamasirist ültette. Mind a leváltott, mind pedig a beiktatott uralkodó Pakoros fia volt, sérelem Rómát - a 63-ban kötött megállapodás értelmében - a beleegyezése kikérésének elmaradása miatt érte. Traianus ezt *casus bellinek* tekintette.

Már Vespasianus alatt megromlott a baráti viszony a két nagyhatalom között, a súlyos feszültségek azonban végül mindig oldódtak, mert egyik félnek sem állt érdekében egy túl sok nyereséggel amúgy sem kecsegtető, ám sok pénzt felemésztő és a külső és belső bonyodalmakhoz rendkívül kevező alkalmat kínáló háború. Traianus viszont kifejezetten akarta ezt a háborút. Neki komoly belső ellenzékkel nem kellett számolnia. Róma tekintélyét - a sajátjával egyetemben - hadi dicsőséggel kívánta vitathatatlanná tenni. Szándékában a parthus követek sem ingatták meg, akiket a nagykirály a római hadi készülődést érzékelve azért küldött hozzá, hogy a konfliktust tárgyalással simítsák el, és a békét megőrizzék.

Előbb Armeniát foglalta el, és római **provinciává** nyilvánította, majd a Parthus Birodalom ellen támadt. Birtokba vette a Folyamköz északi részét és az ettől északkeletre fekvő, Parthus Birodalomtól függő királyságot, *Adiabenét.* Innen délre, a birodalom királyi székhelye, Ktésiphón ellen fordult, majd, miután az különösebb nehézség nélkül a kezére jutott, elfoglalta a Tigris keleti oldalán fekvő, Mezopotámia vonzáskörébe tartozó területeket is, végig, egészen a Perzsa-öbölig. Adiabene élére maga állított cliens uralkodót, a Folyamközt *Mesopotamia,* a Tigrisen túli területek északi részét pedig *Assyria* néven római provinciává szervezte. A Perzsa-öbölnél fekvő *Mesene* cliens állam lett. Győzelmét a *Parthicus* cognomen felvételével és a PARTHIA CAPTA feliratú pénzeivel tette közhírré birodalomszerte.

Traianus sikerei nem utolsósorban annak voltak köszönhetőek, hogy Osroes el-

len trónkövetelő lépett fel (a későbbi nagykirály, III. Vologaeses), így az kénytelen volt erőit megosztani. Traianus ügyesen használta ki a két parthus főparancsnok közötti ellentéteket is: egyikőjüket, a nagykirály fiát, Parthamaspatést - apja trónját ígérve neki - maga mellé állította, aki ezután maga győzte le a másik parthus sereget. Parthamaspatés fejére Ktésiphónban ünnepélyes keretek közepette maga Traianus helyezte fel a diadémot. A ceremónia részletei, melyek megegyeztek Tiridates 64. évi, Nero általi megkoronázásával, továbbá az esemény megörökítésére vert, REX PARTHIS DATUS (parthusoknak adott király) feliratú érmék egyértelművé teszik, hogy Parthamaspatés nem szuverén uralkodó, hanem a római császár cliense volt. Traianus ezekkel a lépéseivel a Parthus Birodalommal szemben Augustus által kialakított és utódai által mindvégig következetesen képviselt politika alapelveit rúgta fel. Ezen elvek közül a legelső a Parthus Birodalomnak Rómával egyenrangú, szuverén államként való elismerése volt.

Ünnepelni valójában ekkor már nem nagyon volt mit: Eszak-Mesopotamiában és Assyriában Róma-ellenes felkelés robbant ki, Armenia egy részét pedig az Arsakida-dinasztia egyik tagja vette szilárdan birtokába. Traianus, ha nem akart ott még több veszteséget elszenvedni, le kellett, hogy mondjon a területről, és békét kellett, hogy kössön vele. Miután Ktésiphónt elhagyta, hogy északra, a felkelők sivatagi bázisa, Hatra ellen vonuljon, támogatás híján Parthamaspatés sem tudta tartani magát. Miközben a parthusok aktivizálódása folytán az új szerzemények birtoklása komoly nehézségekbe ütközött, váratlanul súlyos helyzet alakult ki a hadműveletek közvetlen hátországában, a keleti provinciákban is. A kyrénéi zsidóság körében egy messiásként fellépő vallási vezető irányításával felkelés tört ki, mely átterjedt Ciprusra, majd onnan továbbgyűrűzött a keleti nagyvárosok zsidó diaszpóráin keresztül egészen Iudaeáig és az új provinciáig, Mesopotamiáig. Traianus ekkor hunyt el, rövid betegség után, útban hazafelé, Rómába a ciliciai Selinuntban. Még learathatta hódítása dicsőségét, de már nem kellett szembenéznie politikája kudarcával.

FOGALMAK

alimentatio
amplissimus ordo = senatori rend
curator rei publicae
cursus honorum
forum Traiani
liberalitas (korábban congiarium)
optimus princeps
procurator
provincia
tropaeum

KRONOLÓGIA

98-117 Traianus uralkodása
98-99 Traianus pannóniai és moesiai látogatása
99 Traianus megérkezik Rómába
101-102 Első dák háború
101 Hajózócsatorna építése a Vaskapu zátonyos szakaszának kikerülésére

105-106 Második dák háború
105 A vazallus nabataeus király, II. Rabilos halála
106 Pannónia kettéosztása Pannónia superiorra és Pannónia inferiorra
Arábia meghódítása
113-117 Parthus háború

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Feliratok: Traianus *cursus honoruma, CIL,* IX, 1558. - Az *alimentatióhoz* feliratok: *CIL,* IX, 1455, 5825 (Ligures Baebiani, Kr. u. 101), *CIL,* VI, 1492 (Ferentinum, Kr. u. 101), *CIL,* XI, 4351 (Ameria, Kr. u. 101 vagy 102), *CIL,* XI, 1147 (Veleia, 102 vége előtt), *CIL,* X, 6310 (Tarracina, 102. év vége előtt). A veleiai felirat kritikai kiadását lásd Criniti, N.: *La tabuk alimentaria di Veleia. Introduzione storica, edizione eritica, traduzione, indici onomastici e toponimici, bibliográfia Veleiate.* Parma, 1991. - A *Fasti Ostienses* töredéke, mely a *consules suffecti* nevét és az év legfontosabb eseményeit is tartalmazza: Vidman, L.: *Fasti Ostienses.* Praha, 1982[2]. - Érmek: *RIC, II,* 234 skk; *BMC,* Emp. III, Nr. 378-, Nr. 468-, Nr. 869 stb. - A beneventumi diadalívhez: Domaszewski, A. v.: *Die politische Bedeutung des Trajansbogens von Benevent.* Leizig, 1909. - Traianus oszlopához: Cichorius, C: *Die Reliefs des Trajanssáule.* Berlin, 1866-1900. - Tropaeum Traiani: Florescu, F. B.: *Tropaeum Traiani. Das Siegesdenkmal von Adamklissi.* Bucuresti - Bonn, 1965. - Vegyes dokumentumok: Smallwood, E. M. (ed.): *Documents, Illustrating the Principate ofNerva, Trajan and Hadrian.* London, 1966.

Irodalmi hagyomány: Arrianos: *Parthica,* töredékes, lásd Jacoby, *FGrHist,* II, B Nr. 156, 837 skk. - Cassius Dio LXVIII. könyve csak Xiphilinos kivonatában maradt fenn. - Plinius: *Panegyricus in Traianum* (röv. Plin., *Paneg.).* Magyarul: Plinius: *Panegyricus.* - Plinius: *Epistulae* X. (röv. Plin., *Ep.).* Magyarul: Ifjabb Plinius: *Levelek.*

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Abramenko, A.: Zur Organization des Alimentarstiftung in Rom. *Laverna,* 1,1990,125-.

Alföldy, G. - Halfmann, H.: Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general Domitians und rivale Trajans. *Chiron,* 3,1973, 331-.

Anello, P.: La seconda tribunicia potestas di Traiano. In: *Studi di storia antica offerti dagli allievi a Busenio Manni.* Roma, 1976,15-53.

Balla, L.: Guerre jazyge aux frontières de la Dacie en 107/108. *ACD,* 5,1969, IH-.

Bennett, *J.: Trajan Optimus Princeps.* London - New York, 1997.

Carrié, J. M.: Lés distributions alimentaires dans les cités de l'empire romain tardif. *MEFRA, 87,* 1975, 995-.

Durry M., in: Les *Empereurs romains d'Espagne.* Paris, 1965,45-.

Eck, W.: Beobachtungen zu kaiserlichen Beauftragten der Alimentarinstitution. *ZPE,* 18,1975, 89-.

Eck, W.: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit.* München, 1979,146-.

Eck, W.: *Senatoren von Vespasian bis Hadrian.* München, 1970.

Frankfort, Th.: *Etudes sur les guerres orientales de Trajan.* Bruxelles, 1955.

Garnsey, P.: Trajan's Alimenta. Some Problems. *Historia,* 17,1968, 367-.

Garzetti, A.: La politique administrative de Trajan. *Studi Romani,* 8,1960,125-.

Gostar, N.: L'armée romaine dans les guerres Daces de Trajan. (101-102,105-106). *Dacia,,* 23,1979, 115-.

Grelle, F.: *L'Autonomia cittadina fra Traiano e Adriano.* Napoli, 1972.

Hanslik, R. - Gross, W. H.: M. Ulpius Traianus. In: RE, Suppl. X, 1965, Nr. 1,1035-.

lacques, F.: Les *curatores des cités dans l'occident román de Trajan à Gallien.* Paris, 1983.

Kienast, D. - Castritius, H.: Ein Vernachlässigtes Zeugnis für die Reichspolitik Trajans. Die zweite Tarsische Rede des Dion von Prusa. *História,* 20,1971, 62-.

Lightfoot, C. S.: Traian's Parthian war and the fourth-century perspective. *JRS,* 80,1990,115-126.

Lorenz, T.: *Leben und Regierung Trajans auf dem Bogen von Benevent.* 1973.

Makkai László - Mócsy András (szerk.): *Erdély története a kezdetektői 1606-ig.* 1. köt. Budapest, 1986, 46-, további részletes irodalommal, 552-.

Masi, F.: *Traiano. Il principe che porto l'Impero Romano alla massima espansione.* (Collana universale Romana.) Roma, Edizioni Internazionali di Letteratura e Scienze, 1993.

Miclea, I. - Florescu, R.: *Decebal* SÌ *Trajan.* Bucuresti, 1980.

Mrozek, St.: *Les distributions d'argent et de nourriture dans les villes italiennes du Haut-Empire román.* Bruxelles, 1987.

Mrozek, St.: Zu der kaiserlichen und der privaten Kinderfürsorge in Italien im 2. und 3. Ih. *Klio,* 55, 1973, 281.

Nünnerich-Asmus, A. (Hrsg.): *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchszeit?* Mainz am Rhein, 2002.

Packer,]. E.: *The Forum of Trajan in Rome. A Sudy of the Monuments.* California, 1977.

Patsch, C: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan.* Wien - Leipzig, 1937.

Petolescu, C. : L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien. *Dacia, 29,*1985, 45-.

R. Syme, The Lower Danube under Trajan. *JRS,* 49,1959, 26-.

Richmond, I. A.: Trajan's Army on Trajan's Column. *PBSR,* 13,1935,1-.

Rossi, L.: The Representation on Trajan's Column of Trajan's Rock-Cut Road in Upper Moesia: The Emperor's Road to Glory. *Antiquaries Journal,* 48,1968, 41-.

Rossi, L.: *Trajan's Column and the Dacian "Wars.* Eng. Transl. J. M. C. Toynbee. London, 1971.

Schallmayer, E. (Hrsg.): *Trajan in Germanien, Traian im Reich: Bericht des Dritten Saalburgkolloquiums.* (Saalburg-Schriften, 5.) Bad Homburg v. d. H, Saalburgmuseum, 1999.

Speidel, M. P.: The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi. *JRS,* 60,1970,142-.

Strobel, K.: *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans.* Bonn, 1984.

Veyne, P.: La table des Ligures Baebiani et l'institution alimentaire de Trajan. *MEFR,* 69,1957, 81-; 70,1958,177-.

Veyne, P.: Les „alimenta" de Trajan. In: Les *empereurs romains d'Espagne.* Paris, 1965,163-.

Vulpe, R.: *Columna lui Traian.* Bucuresti, 2002.

Waters, K. H.: The reign of Trajan and its place in contemporary scholarship (1960-72). *ANRW,* II, 2, 381^31.

Waters, K.: Traianus Domitiani Continuator. *AJPh,* 90,1969, 385-404.

Woolf, G.: Food, powerty and patronage: The significance of the Roman alimentary inscriptions in the epigraphy of early imperial Italy. *PBSR,* 59,1990,197.

Hadrianus (118-137)

Apja P. Aelius Hadrianus Afer, anyja Domitia Paulina volt. 76-ban született, minden valószínűség szerint Rómában, de ő is a hispániai Italicából származott, mint Traianus, aki anyai részről unokanagybátyja volt. Tízévesen veszítette el akkor praetori rangú apját, s a lovagrendű Acilius Attianus mellett M. Ulpius Traianus lett a gyámja. Katonaként és tisztségviselőként is többnyire Traianus mellett szolgált, különösen azt követően, hogy az császár lett: így katonai *tribunusként* Pannoniában, *quaestorként* az első dák háborúban, legioparancsnokként a második dák háborúban. 106-108 folyamán - Pannónia kettéosztását követően - ő volt Pannónia inferior első helytartója. Mindössze 32 éves volt, amikor 108-ban *consul suffectus* lett (ez ilyen fiatalon még patríciusok esetében is ritkaságszámba ment). A parthus háborúban *centesként* tartózkodott Traianus mellett, az utolsó időszakban, 117-ben pedig Syria *legátusa* volt. Plotina császárné különösen kedvelte: az ő ösztönzésére vette feleségül Traianus unokahúgát, Vibia Sabinát is (100-ban). Utólag már nem lehet eldönteni, hogy a Traianus általi örökbefogadása a haldokló császár akarata volt-e, vagy Plotina császárné és a praefectus praetorio - Hadrianus másik gyámja, Acilius Attianus - manipulációja, az örökbefogadás körülményei ugyanis valóban gyanúra adhattak okot. Traianusnak élete során voltak nézeteltérései Hadrianusszal, és az is kiolvasható a forrásokból, hogy nem maradéktalanul rokonszenvezett vele, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy mindenben támogatta, és soha semmi jelét nem mutatta annak, hogy nem őt akarja utódául, bár ezt minden további nélkül megtehette volna.

IRÁNYVÁLTÁS A BIRODALMI STRATÉGIÁBAN

A Keleten kialakult krízis aktivizálta a birodalom más határszakaszain is Róma ellenfeleit. Súlyos helyzet alakult ki Alsó- és Felső-Moesia határán a szarmaták támadása miatt, akik már nemcsak a területvesztésüket sérelmezték, hanem a részükre folyósított anyagi támogatás, **subsidium** csökkentését is, továbbá azt is, hogy Dacia provinciává szervezése, és ennek részeként a Duna völgyének római birtokbavétele elvágta egymástól a két törzsüket, a Duna-Tisza közén élő iazygokat és az al-dunai roxolánokat, a helytartók pedig nem engedélyezik a tartományon keresztül történő kapcsolattartásukat. A harcok rövidesen Daciára is átterjedtek. A Keleten tartózkodó Hadrianusnak gyorsan és megnyugtató módon kellett rendeznie az ott kialakult válságot. Radikális megoldást választott. Traianus minden új hódításáról lemondott, és a parthus nagykirállyal békét kötött. Ennek keretében visszaállították Armenia régebbi, vazallusstátusát is. A Traianus által támogatott parthus ellenkirály, Partha-

maspatés számára a kicsiny Osrhoene királyságát adták. Végül energikus intézkedésekkel felszámolták a zsidó ellenállás maradékát Egyiptomban és Kyrénében. Döntése józan mérlegelésen, a birodalom teherbíró képességének reális megítélésén alapult. Az új tartományokban túl heves volt az ellenállás a római uralommal szemben, a hadsereg kifáradt, a frontvonal mögötti keleti provinciák kimerültek, s az expanzió erőltetése már ezekben is a római uralmat veszélyeztette.

A helyzet a dunai fronton tovább romlott. Az új helytartó, Quadratus Bassus, akinek a dák háborúkban szerzett tapasztaltságától és helyismeretétől Hadrianus a helyzet megoldását remélte, maga is elesett. Mindezek folytán az új princeps Dacia feladását is nagyon komolyan mérlegelte. Környezete azonban, azzal érvelve, hogy túl sok római polgár él már a tartományban, lebeszélte erről (Eutrop., VIII, 6,2).

A keleti ügyek lezárása után a császár a dunai hadszíntérre, Moesiába, majd Daciába sietett (118 januárja). Még a Duna-híd felső szerkezetét is leromboltatta, nehogy a szarmaták átkeljenek rajta Moesiába. A roxolánokkal megegyezett a nekik nyújtandó anyagi támogatásról, Daciát és Pannónia inferiort pedig összevonta, és rendhagyó módon egy lovagra, a rendkívül tehetséges *Q. Március Turbóm* bízta, hogy az két irányból összehangoltan, egyszerre intézhessen támadást a iazygok ellen. A győzelmet követően radikálisan átszervezték Dacia igazgatását, és módosításokat hajtottak végre Pannónia védelmi rendszerében is. Hadrianus végiglátogatta a moesiai és pannóniai katonai táborokat, hogy személyesen ellenőrizze az átszervezéseket, s egyúttal demonstrálja, hogy az új irányvonal ellenére a hadsereg változatlanul a császári gondoskodás középpontjában marad. Erre nagy szükség volt, mert közben Rómában a „négy consularis összeesküvésének" ügye felszította a kedélyeket. Attianus *praefectus praetorio* ugyanis összeesküvés vádjával letartóztatta, a senatusszal elítéltette, majd villámgyorsan kivégeztette Traianus hadi vállalkozásainak négy legfontosabb kivitelezőjét: Lusius Quietust, Cornelius Pálmát, Publilius Celsust és Avidius Nigrinust. Hogy valóban volt-e összeesküvés, vagy a Hadrianus érdekei felett éberen őrködő Attianus akart így megszabadulni a háborús párt legfőbb exponenseitől, Hadrianus új politikai irányvonalának legfőbb ellenzőitől, s egyben potenciális riválisaitól, ma már nem lehet eldönteni. Senatori körökben oly nagy volt a felháborodás, hogy a császár - azzal az indoklással, hogy nem adta meg neki azt a lehetőséget, hogy megkegyelmezzen - kénytelelen volt egykori gyámját testőrparancsnoki posztjáról meneszteni. Helyébe a iazygok legyőzőjét, Q. Március Turbót nevezte ki.

AZ UTAZÓ CSÁSZÁR

Azt, hogy Hadrianus császárrá való kikiáltását követően nem sietett vissza Rómába, a hatalomátvételének körülményei magyarázzák. Azonban később sem sokat tartózkodott a fővárosban és Itáliában: uralkodása 21 évéből mindössze csak 9 és fél évet, a többit a provinciákban való utazásokkal töltötte el. Nyughatatlan szelleme és örök kíváncsisága nem hagyta egy helyben maradni, de erre ösztönözte az uralkodásról vallott felfogása is. Mindent látni akart, mindenről személyes tapasztalatokat

kívánt szerezni. Intézkedéseit menet közben foganatosította. Úti céljai között kiemelt helyet kaptak a katonai táborok. A távoli, félreeső helyen fekvő castellumokat is meglátogatta. Folyamatosan hangsúlyt kapott, hogy a hódításokkal való szakítás nem jelenti a hadsereg elhanyagolását, hiszen az új békepolitikának éppen az ütőképes hadsereg a biztosítéka. Utazásai során kitüntetett figyelmet kapott a tartományi lakosság is. Minden addiginál kiterjedtebb polgárjog-adományozás és municipalizáció jellemezte uralkodását.

Pannoniában ő adományozott municipiumi rangot mindkét tartomány helytartói székhelyének, Carnuntumnak és Aquincumnak, továbbá Sallának (Zalalövő) is. Számos itteni város rangjának elnyeréséről ugyanakkor nincs biztos adatunk, a legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy tőle nyert municipiumi rangot Mursella (Felső-Pannonia), Aquae Balizae, Mogetiana és Bassianae is. Coloniát Pannoniában egyet alapított, Mursát (Eszék, Szerbia). - Hadrianusi municipium volt Daciában Napoca (Cluj-Napoca = Kolozsvár) és Drobeta (Turnu-Severin), Moesiában Viminacium (Kostolac), Africában többek között Thuburbo Maius, Numidiában Bulla Regia és Zama Regia is. Nála jegyzik meg először a források, hogy municipiumot colonia rangra emelt (korábban a municipiumok nem számítottak kevésbé rangosnak), és ő alkotta meg a **Latium maius** privilégiumát is. Az ilyen kiváltsággal rendelkező, latin jogú városban nemcsak a leköszönt tisztségviselők, hanem a tanácstagok is megkapták a római polgárjogot.

Mindezek egyúttal azt is jelentették, hogy gyökeresen másképpen fogta fel Itália és a provinciák viszonyát, mint az őt megelőző császárok. A philhellén Hadrianus a görög nyelvű Keletet a latin Nyugattal egyenrangúnak tekintette, a provinciákat pedig Itália partnerének. Ennek egyik látványos jele a központi császári iroda részét alkotó **ab epistulis** hivatalának megkettőzése volt: a császár hivatalos levelezését Itáliával és a nyugati tartományokkal az **ab epistulis Latinis** hivatala, míg a keletiekkel az **ab epistulis Graecis** bonyolította. A görög nyelv tehát már nem csupán az arisztokrata műveltség megszerzésének és bizonyításának eszköze volt, hanem a birodalom egyik felének az elismert nyelve is.

Hadrianus a birodalomnak csaknem valamennyi provinciáját felkereste. Útvonalait nagyjából ismerjük. Első nagy körútja során, melyre 121 tavaszán indult el, azokat a tartományokat látogatta meg, ahol még nem járt: Galliát, Germania superiort, Raetiát, Noricumot, Germania inferiort és Britanniát. Az utóbbiban ellenőrizte a *vallum Hadriani* építkezéseit, innen vissza pedig Hispánia Tarraconensisen keresztül érkezett.

Második, 123 tavaszától 125 nyaráig tartó utazására eredetileg a parthus fronton kialakult krízis késztette. Syrián, és Cappadocián át egészen az Eufráteszig utazott, itt került sor a parthus nagykirállyal való találkozására. Miután megállapodott vele a korábbi állapotok fenntartásában, a Fekete-tenger mellékét: Pontust és Bithyniát kereste fel, majd innen Asia provinciába, onnan pedig Hellasba utazott. Ott elsősorban Athénben időzött. Szicílián át érkezett vissza Itáliába, illetve Rómába.

A harmadik utazása 127 nyarán Itália földjén volt.

A negyedik útja, melyre a 128. év nyarának elején indult el, nagyon hosszú volt. Egy észak-afrikai kitérővel kezdődött, ahol többek között Africa proconsularis helyőrségét, a *legio III Augustát* látogatta meg. Onnan Rómán át Hellasba utazott tovább - 128/129 telét Athénban töltötte. 129 tavaszán kelt át Ephesosba, majd Kis-Azsiából Syriába, onnan pedig a következő év tavaszán Arábiába és Iudaeába ment. 130 nyarán érkezett Egyiptomba, ahol elidőzött. Itt egy gyászos esemény további maradásra késztette: a szeme láttára fulladt a Nílusba kedvese, Antinoos, akinek az emlékére a baleset helyén várost alapított, Antinoopolist, melyet számos privilégiummal ruházott fel.

A következő év tavaszán indult vissza Syriába, majd Thracián, Moesián át vissza kedvelt Athénjába. A kutatásban viták folynak arról, hogy 131/132 folyamán innen visszatért-e egyáltalán Rómába, vagy egyenesen a zsidó felkelés helyszínére sietett.

A császár kitüntető figyelme felértékelte a provinciákat, és növelte lakóik öntudatát. Urbanizációs politikája Itália és a tartományok közötti kiegyenlítődés irányába hatott. A római életforma, s egyben a jobb életminőség intézményeinek és kellékeinek terjedését segítették, s végső soron ugyancsak a kiegyenlítődés irányába hatottak az utazásaihoz kapcsolódó - a méltó fogadására való lázas készülődés keretében megvalósuló - infrastrukturális beruházások, építkezések és épületrekonstrukciók is (utak, vízvezetékek, fürdők, csatornák, középületek, templomok, szentélyek építése).

Ugyanebbe az irányba tett lépése volt a császárnak az Itália igazgatását érintő intézkedése: Itáliát négy nagy körzetre osztotta, s ezek élére egy-egy császári tisztségviselőt állított. Nevük - **legati Augusti (iuridici)** -, praetori rangjuk, a császártól kapott felhatalmazásuk és a feladatkörük erősen a provinciák helytartóiéra emlékeztetett. S bár a huzamosan távol lévő princeps ezeket csak önmaga helyetteseinek szánta a bíráskodásban, Itália lakói bennük - jogosan - kiváltságos helyzetük megsértőit látták.

A JOGRENDSZER ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MEGREFORMÁLÓJA

Hadrianus legnagyobb horderejű belpolitikai intézkedése az igazságszolgáltatáshoz kapcsolódott. Kr. u. 128-ban tette közzé a kor egyik legjelentősebb jogtudósának, Salvius Iulianusnak a segítségével megalkotott **Edictum perpetuumot.** Ez a régi praetori jogalkotási gyakorlat lezárását jelentette.

Az **edictum** szó eredetileg *hirdetményt* jelentett, *rendelet* jelentése másodlagosan alakult ki. Az évenként hivatalba lépő praetorokat ugyanis nem kötötték az előző év tisztségviselőinek rendelkezései, ezért hivatalba lépésükkor mindig kihirdették a hivatali évük alatt érvényes ítélkezési formulákat, azaz jogszabályokat. Ez a gyakorlatban természetesen nem jelentette a joggyakorlat évenkénti gyökeres felforgatását, inkább csak az egyes elavult vagy be nem vált szabályok törlését, esetleg módosítását, illetve az új kihívásokra választ adó szabályok életbe léptetését. Ez a rendszer többrétegűvé tette a jogrendet (a polgári jog, a **ius civile** tehát nem volt azonos a *ius praetoriummal), a* gyakorlati érvényesülését pedig erősen személyi tényezőktől függővé.

Az évenként változó jogszabályok helyébe egyszer s mindenkorra, szó szerint „örök időkre" megalkotott, egységesített és rendszerezett rendelet lépett, aminek a polgári jog fejlődése szempontjából óriási jelentősége volt. Az *Edictum perpetuum* megalkotása ugyanakkor annak is ékes bizonyítéka, hogy erre a korra már mennyire elveszítették autonómiájukat az egyes köztársasági eredetű tisztségek a császári hatalommal szemben.

Nemcsak a régi intézmények kompetenciáinak rovására terjeszkedett a császári hatalom Hadrianus uralkodása alatt, hanem tovább építette saját intézményeit is. Ekkor vált állandó és jogilag elismert szervvé az egyébként a korábbi császárok mellett is többnyire működő császári tanács, a **consilium principis.** Tagjait a császár nevezte ki mindkét vezető rend tagjaiból (elsősorban a jogban jártas személyekből), és a senatus erősítette meg.

Hadrianus alatt vette át a császári jogszolgáltatás irányítását Róma városában és annak 100 mérföldes körzetében a császár által kinevezett **praefectus urbi,** míg ezen a területen kívül a már említett négy **legátus iuridiciusra** ruházták rá ugyanezt a feladatkört.

HADRIANUS ÉS A TÁRSADALOM EGYES RÉTEGEI

Hadrianus bonyolult személyiség volt. Mai szemmel nézve egy szenvedélyes sportember, egy mindent látni akaró turista és egy utazó politikus egyesült személyében, s nem nehéz cselekvéseinek mozgatóit megértenünk. A rómaiak számára azonban mindhárom emberfajta külön-külön is idegen volt, nemhogy egyben, a saját princepsükként. Különcségei ráadásul túlzott érzékenységgel és erős intellektualizmussal párosultak. Családi élete sem volt rendben, pedig a princepstől ezen a téren példamutatást vártak. Feleségével nagyon rossz viszonyban volt - nem tudjuk, Vibia Sabina házsártos természete késztette-e arra, hogy vigaszt a szép görög ifjúnál, Antinoosnál keressen, vagy éppen fordítva: homoszexuális hajlama fordította el tőle feleségét.

A stratégiaváltás elfogadtatása a militáns körök Traianus alatti előtérbe kerülése miatt nem volt egyszerű feladat, bár a Hadrianus által érvényesített koncepció, a további hódításokról való végleges lemondás és a határok: **limites** vagy **ripae** táborokkal, őrtornyokkal, fallal stb. való megerősítése a birodalom teherbíró képességének reális mérlegelésén alapult, és nem is volt teljesen új, hiszen már Domitianus is ezt követte a Rajnánál és a Dunánál. A négy consularis kivégzése senatori körökben különösen nagy felháborodást keltett, s az új császárral szembeni erős ellenszenv a politikája pozitív eredményei nyomán is csak lassan oldódott, de sosem szűnt meg teljesen. Élete utolsó időszakában pedig újra felerősödött.

AZ UTÓDLÁS

Hadrianus gyermektelen volt, ezért romló egészségi állapota arra késztette, hogy utódot jelöljön. 136-ban fogadta örökbe L. Ceionius Commodust, egy előkelő itáliai családból származó senatort, akinek a neve ezt követően *L. Aelius Caesar* lett. Aelius Caesar azonban 138. január l-jén váratlanul meghalt, így röviddel ezt követően Hadrianus - ugyancsak örökbefogadással - újabb utódot jelölt, T. *Aurelius Fulvus Boionius (Arrius) Antoninust* (a későbbi Antoninus Piust). Antoninus sok befolyásos senatorral állt rokonságban (távolról még talán magával a császárral is). Az utódjelöltnek azonban ekkor már nem volt élő fia, ezért Hadrianus kívánságára kénytelen volt maga is örökbe fogadni 17 éves unokaöccsét M. *Annius Verust* (a későbbi Marcus Aureliust) és Aelius Caesar fiát, *L. Aelius Commodust* (a későbbi L. Verust). Ezzel két generációra előre elrendeződött a császárság sorsa, és ez hosszú időre belső nyugalmat teremtett.

FOGALMAK

consilium principis
edictum
Edictum perpetuum
ab epistulis
ab epistulis Graecis
ab epistulis Latinis
ius civile / polgári jo£
Latium maius
legátus Augusti = legátus iuridicus
limes (t. sz. limites)
praefectus urbi
ripa
subsidium

KRONOLÓGIA

117-138 Hadrianus uralkodása
118 Hadrianus a dunai limes mentén tartózkodik
128 Az *Edictum perpetuum* közzététele
136 Aelius Caesar örökbefogadása és örökössé jelölése
138 Aelius Caesar halála; Hadrianus örökbe fogadja T. Aurelius Antoninust

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: Hadrianus *cursus honommá: CIL,* III, 550 = *ILS,* I, 308 (Athén). -
Az *alimentához: CIL,* XI, 5989 (Tifernum Mataurense, 137-ből, L. Aelius Caesarnak dedikálva).

Ókori szerzők: Ammianus Marcellinus 30,8,10 (röv. Amm.). Magyarul is. - Sextus Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus* 14 (röv. Aur. Victor, Caes.). Magyarul: *Történelem dióhéjban.* In: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Cassius Dio LXIX, Xiphilinos kivonatában. - Flavius Eutropius: *Breviárium ab urbe condita.* VIII, 6-7 (röv. Eutrop.). Magyarul is. - Scriptores Históriáé Augustae, *vita Hadriani* (röv. SHA, vita Hadriani / SHA, Hadr.). Magyarul is, lásd *Császárok története* és *História Augusta.*

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Barnes, T. D.: Hadrian and Lucius Verus. *JRS,* 57,1967,65-79.

Bélien, H.: Die Weltreichsidee des Kaisers Hadrian. *Forschungsmagazin der johannes-Gutenberg-Universitat Mainz, 2,*1986, 5-16.

Birley, A. R.: *Hadrian. The Restless Emperor.* London, 1999.

Birley, A. R.: Hadrian's Travels. In: de Blois, L. - Erdkamp, P. - Hekster, O. - de Kleijn, G. - Mols, St. (eds.): *The representation and percepción of Roman imperial power. Proceedings of the third workshop of the international network „Impact of empire (Roman empire, c. 200 B. C. - A. D. 476)" Netherlands Institute in Rome, march 20-23, 2002.* (Impact of empire. Roman Empire, 3.) Amsterdam, 2003.

Boatwright, M. T.: *Hadrian and the Cities of the Roman Empire.* Princeton, N.]., 2000.

Boatwright, M. T.: *Hadrian and the City ofRome.* Princeton, N.J., 1987.
Chevallier, R.: *L'empereur Hadrien.* Paris, 1998.
Evers, C: *Les portraits d'Hadrien. Typologie et ateliers.* Bruxelles, 1994.
Hoepfner, W.: Eine würdige Nachfolgerin. Die Erneuerung der Akademie in Athen unter Kaiser Hadrian im 2. Jh. n. Chr. In: *Antike Bibliotheken.* Hrsg. v. Hoepfner, W. (Sonderbände der Antiken Welt. Zaberne Bildbände zur Archäologie.) Mainz am Rhein, 2002.
Kienast, D.: Zur Baupolitik Hadrians in Rom. *Chiron,* 10,1980, 391-412.
Perowne, S.: *Hadrian.* London, 1960.
Petolescu, C: L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien. *Dacia,* 19,1985,45-.
Temporini, H.: *Die Trauen am Hofe Trajans und Hadrians.* Berlin - New York, 1974.
Thornton, M. K.: Hadrian and his Reign. *ANRW,* II, 2. Hrsg. v. Temporini, H. - Haase, W. Berlin - New York, 1975, 932-.

Az Antoninusok kora (138-193)

Antoninus Pius (138-161)

86-ban született Lanuviumban, Aurelius Fulvus és Arria Fadilla fiaként. Családja anyai, és valószínűleg apai ágon is a galliai Nemaususból (ma: Nîmes) származott, nagyszülei azonban már római senatorok voltak. Eredeti neve *T. Aurelius Fulvus Boionius (Arrius) Antoninus* volt. A Hadrianus általi örökbefogadását követően T. *Aelius Caesar (Hadrianus) Antoninus* lett. A hivatalos császári neve IMP. CAESAR T. AELIUS HADRIANUS ANTONINUS AUGUSTUS PIUS volt.

Mielőtt Hadrianus választása rá esett volna, Antoninus már elérte mindazt, amit egy előkelő Senator hivatali pályája során elérhetett: volt **consul Ordinarius, proconsul** *Asiae, patriciusi* rangot kapott, egyike volt annak a négy consularis rangú **legátus Augustinak,** akik a négy részre osztott Itáliában az igazgatást és a bíráskodást gyakorolták. Hadrianus bevonta őt a császári tanácsba, és a barátai, illetve bizalmasai, az **amici** közé sorolta. Kormányzati ügyekben tehát komoly tapasztalatokkal rendelkezett. A **Pius** melléknevet az örökbe fogadó apjával szembeni kegyeletes eljárásáért kapta. Hadrianusnak ugyanis a betegsége utolsó időszakában oly mértékben megromlott a viszonya a senatusszal, hogy halála után az atyák **damnatio memóriáéval** akarták sújtani. Antoninus azonban nemcsak hogy megakadályozta ezt, hanem még az istenné avatását is keresztülvitte. Befejeztette a Tiberis bal partján épülő mauzóleumát is *(Mausoleum Hadriani,* a mai Angyalvár), és ott helyezte végső nyugalomra.

Külsőre hasonlított elődjére - ő is filozófusszakállt viselt -, vele ellentétben azonban nem dilettáns volt, hanem valóban igen művelt, és nagyra is becsülte a magas műveltséget. Tökéletesen kétnyelvű volt, és jól ismerte a görög kultúrát, konzervatív ízléséhez azonban inkább a hagyományos római tudományok álltak közelebb: a retorika, a jog és a mezőgazdaság tudománya. A tradicionális értékek előtérbe helyezése politikájában is kifejezést nyert. Célja Itália rangjának és tekintélyének helyreállítása volt. Miután átvette a hatalmat, soha többé nem hagyta el Itáliát. Ezzel demonstrálta, hogy helyteleníti elődje örökös utazásait és ennek következtében Itália ügyeinek elhanyagolását. (Nem volt ezt nagyon nehéz megvalósítani: időskora miatt amúgy is egyre nehezebben mozgott, és a határokon honoló viszonylagos nyugalom is nélkülözhetővé tette a provinciákban a császár jelenlétét.) Meg-

szüntette Itáliában a hagyományoktól idegen **legatusi** rendszert, mely a tartományi igazgatásra emlékeztetett, s ezért a senatorok sokat támadták. Tovább bővítette az **alimentatio** rendszerét, és minden elődjénél többször (kilenc alkalommal) osztott pénzt Róma lakosságának **(liberalitas).** A provinciák lakóit érintő intézkedése viszont korlátozó volt: a kiszolgált **auxiliaris** katonák fiai már csak akkor kaphatták meg a római polgárjogot, ha apjuk szolgálatba lépése előtt születtek. (Vagyis a császár, bár nem tilthatta meg - mert azt az egyes bennszülött népek jogrendje engedélyezte -, a szolgálati jutalom megadásánál kifejezésre juttatta, hogy helyteleníti az auxiliarisok szolgálat alatti házasságát.)

Bár a *História Augusta* szerzője a **res** (más változatban **ratio) privata** és a császári magánbirtok, **patrimonium** elkülönítését Septimius Severus újításának tartja, bizonyíték van az ennél lényegesen korábbi, legkésőbb a 170-es évekre datálható létezésére. A keletkezése viszont még ennél is jóval korábbinak tűnik, és a legújabb kutatás a létrehozását Antoninus Piusnak tulajdonítja. Hatalomátvételekor a családi vagyonát *(patrimonium)* teljes egészében átadta egyetlen örökösének, lányának, az ifjabbik Faustinának. így nem lehetett azzal gyanúsítani, hogy a felhatalmazása következtében rábízott állami javakat (a *res* v. *ratio privátat)* a magánvagyona gyarapítására fordítja. Eljárása az utódaival szemben is elvárássá vált, de nem mindegyikük követte a példáját.

Antoninus Pius uralkodásának időszakát a Római Birodalom fénykorának szokták tekinteni. Azok a súlyos problémák, melyek utódai alatt jelentkeztek, még nem voltak érzékelhetők, vagy ha nehézségek adódtak is, azok még nem voltak egy súlyos válság előjeleiként értelmezhetők. *Britanniában* a Hadrianus-fal - melynek megépítése milyen célokat követett, az a kutatás számára máig nem világos - nem volt igazán alkalmas a jóval északabbra húzódó határra nehezedő nyomás kivédésére, ezért ott, a mai Clyde és Forth (Skócia) között egy újabb lineáris védművet építettek, az Antoninus-falat, a **vallum Antoninit.** Valamiféle háborúra is sor került a szigeten a 150-es évek közepén - valószínűleg bennszülöttek felkelésére, s nem kívülről jövő támadásra -, mert a 154-155 folyamán vert érmeken a leigázott Britannia jelenik meg, s egy ugyanez idő tájára datálható, Tyne-ban (a *vallum Hadrianum* mellett) előkerült felirat Germaniából érkező csapaterősítést dokumentál. *Mauretaniában* a harcias bennszülött törzseknek Hispánia, illetve a helyi városok ellen irányuló sorozatos támadásai okoztak gondot (ún. mauretaniai háborúk 144-150 folyamán). Itt is falak építésével és máshonnan hozott csapaterősítéssel védekeztek. Ekkor épültek meg Sala (Rabat), Volubilis, Rapidum és Auzia városfalai, és egy 150-re datált felirat arról tudósít, hogy a pannóniai Brigetióból öt alakulat vett részt egy mauretaniai hadjáratban. A háború további részleteit itt sem ismerjük.

Feszültségek lehettek a dunai fronton is. Azok a pannóniai kincsleletek, melyek a tartományok belsejéből kerültek elő, s melyek záróérmei a 150-es évekre datálhatók (Poetovio 152, Zalahosszúfalu 153, Bonyhád 154, Személy 158, Bara Osatina 160), tehát nagyjából ez idő tájt rejthették el őket, a tartományi lakosság fenyegetettségi érzésének fokozódását érzékeltetik. Dacia határán a szabad dákok, karpok, kosztobókok ellen háborúra is sor került, erre utalnak a közvetett adatok: a csapaterősíté-

sek, a tisztségben lévő helytartók személye (mindketten kiváló, tapasztalt katonák), Dacia inferior procuratorának a rendkívüli katonai jogkörre utaló **pro legato** titulusa, és végül 157-ben a *Dacicus* **győzelmi cognomen** megjelenése Antoninus Pius nevében. Feszültté vált Róma parthusokhoz fűződő viszonya is, olyannyira, hogy az alsó-moesiai Oescusban állomásozó légiót már a 150-es évek közepén keletre vezényelték.

FOGALMAK

alimentatio
amici principis / amici Caesaris
auxiliaris
cognomen **ex virtute** / győzelmi **név**
consul Ordinarius
damnatio memóriáé
legátus Augusti = legátus iuridicus
liberalitas
Patrimonium
pius / kegyeletes, jámbor
proconsul
prò legato
res privata / ratio privata
valium Antonini

KRONOLÓGIA

138-161	Antoninus Pius uralkodása
150-es évek	Háború Britanniában
144-150	Mauretaniai háborúk

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Feliratok: Antoninus Pius, felesége Faustina és két fiuk sírfelirata: *CIL,* VI, 986-989. - Az *alimentához: CIL,* XI, 5956 (Pitinum Mergens, 139-ből), *CIL,* IX, 5700 (Cupra Montana, 149-ből). - Érmek: *RIC,* III, 1-194; *BMC,* IV.

Ókori szerzők: Aelius Aristides beszéde: Oliver, J. H.: *The Rulig Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century A.D. through the Roman Oration of Aelius Aristides.* Philadelphia, 1953. Magyarul: részletek a beszédből (29, 51-58, 72-75, 90). Ford. Tar Ibolya. In: *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. II.* Összeáll, magy. jegyz. Havas László - Óbis Hajnalka - Szűcs Gábor- Újlaky István. (Agatha, 4.) Debrecen, 1998, 380-383. - Cassius Dio történeti munkájának idevágó részei Zónaras kivonatában maradtak fenn. - História Augusta, *vita Antonini.* Magyarul is. - Két levele maradt fenn, lásd Haines, C. R.: *The Correspondence of Marcus Cornelius Pronto.* 2 vols. London - Cambridge, MA, 1955 (revised repr.). - Sextus Aurelius Victor: *Liber de Caesaribus* 15. (röv. Aur. Victor, *de Caes.)* Magyarul: Aurelius Victor: *Történelem dióhéjban.* In: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Eutropius VIII, 8 (röv. Eutrop.). Magyarul is. - Orosius 7,14. - Eusebios 4,10-15.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Carrata, Th. F.: Per la critica del principate di Antonino Pio. *ANRW,* II, 2,477.

Champlin, E.: *Pronto and Antonine Rome.* Cambridge - London, 1980.

Hammond, M.: *The Antonine Monarchy.* Roma, 1959.

Hüttl, W.: *Antoninus Pius.* 1-2. Praha, 1933-1936.

Marotta, V.: *Multa de iure sanxit. aspetti della politica dei diritto di Antonino Pio.* (Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, 64. Università di Firenze.) Milano, 1888.

Pflaum, H.-G.: Les prètes du eulte imperiai sous le regne d'Antonin de Pieu. *CRAI,* 1967,194—.

Stroheker, K. Fr.: Die Außenpolitik des Antoninus Pius nach der História Augusta. In: *BHAC 1964/65,* Bonn, 1966.

Williams, W.: Antoninus Pius and the control of provinciai embassies. *História,* 16,1967, 470-.

Marcus Aurelius és Lucius Verus császársága (161-180)

Marcus Aurelius dédapja hispániai származású volt, s a flaviusi újnemességbe tartozott. Nagyapja, Annius Verus egészen kivételes karriert futott be: háromszoros consul volt, hosszú időn keresztül *praefectus urbi,* s igen jó barátságban volt Hadrianusszal. Veje, T. Aurelius Antoninus lett a császár utóda Antoninus Pius néven. Marcus Aurelius anyja, Domitia Lucilla - Itáliában az egyik legnagyobb vagyon tulajdonosa - maga is Hadrianus rokona volt. Apja, M. Annius Verus fiatalon hunyt el, *praetor* korában. Apja halála után nagyapja örökbe fogadta, ettől kezdve ő is M. *Annius Verus* lett. Nagyapjánál ismerte meg és kedvelte meg Hadrianus. Tizenöt éves korában Hadrianus utódjelöltjének, Aelius Caesarnak a lányával jegyezték el. Aelius Caesar halálát követően nagybátyja, az új utódjelölt, a császár kívánságára Aelius Caesar árván maradt fiával, Lucius Verusszal együtt örökbe fogadta. Neve ezt követően M. AELIUS AURELIUS VERUS lett. Miután Antoninus Pius császár lett, felbontotta Marcus jegyességét Ceioniával, és a saját lányával, Faustinával jegyezte el. Anyja, nagyapja, örökbe fogadó apja, mindannyian különös gondot fordítottak a nevelésére és magas színvonalú képzésére. 145-ben vette feleségül Faustinát. Közel negyedszázadon át Antoninus Pius közvetlen munkatársa volt.

Lucius Verus 130-ban született, eredeti neve L. *Cekmius Commodus* volt. Apját 136-ban Hadrianus császár örökbe fogadta, így lett az L. Aelius Caesar, ő pedig L. *Aelius Commodus.* 138-ban apja meghalt. Ezt követően Hadrianus kérésére az új utódjelölt, T. Aelius Antoninus fogadta örökbe (lásd az előző bekezdést). Neve L. AELIUS AURELIUS COMMODUS lett.

Magától értetődőnek tűnt, hogy a művelt és kormányzati dolgokban igen tapasztalt Marcus Aurelius lesz Antoninus Pius utóda, ezért nem kis meglepetést okozott, hogy ő Lucius Verus Augustusszá való kinevezését is kérte a senatustól. Addig még nem fordult elő, hogy egyszerre két Augustus állt volna a birodalom élén, a Keleten kialakult helyzet azonban rövidesen igazolta a döntés ésszerűségét. Hogy a testvér Augustusok kapcsolata még megbonthatatlanabb legyen, L. Verus eljegyezte M. Aurelius lányát, Lucillát.

A PARTHUS HÁBORÚ (161-166)

Antoninus Pius halálhírére 161 őszén IV. Vologaeses parthus uralkodó seregével betört Armeniába, majd Elegiánál megsemmisítve Cappadocia legátusának ellenük felvonuló három légióból álló seregét, benyomult a Római Birodalomba, s rövidesen Syria nagy részét is megszerezte. A parthusok elleni hadjárat vezetése Lucius Verus feladata lett, aki a tél folyamán szervezett expedíciós sereggel 162 tavaszán Syriába vonult. A hadviseléshez azonban nem igazán értett, és a háború se igazán érdekelte. Főhadiszállását mélyen a háború helyszíne mögött rendezte be, és a hadvezetést a tapasztalt, syriai származású parancsnokra, Avidius Cassiusra bízta. A következő évben az Avidius által indított kettős római offenzíva - Cappadociából Armeniába, illetőleg Syrián át az Eufrátesz irányába - sikeresnek bizonyult. Armeniából kiszorították a parthus csapatokat, és a királyság élére újra Róma-barát uralkodó került.

A Syrián át indított támadás a következő években is folytatódott. Az Eufráteszen Zeugmánál átkelve elfoglalták a két parthus kulcserődöt, Edessát és Nisibist, s ennek következtében Mezopotámia nagy részét ellenőrzésük alá vonták. 165 folyamán már a parthusok két Tigris menti erőssége, Seleukeia és Ktésiphón (az utóbbi királyi székhely is) is római kézre került. Mindkettőt lerombolták, Avidius Cassius pedig megkezdte Média felé az előrenyomulását. A háború folytatására azonban a dunai határok mentén kialakult aggasztó helyzet és a Seleukeiában kitört pestis miatt nem volt mód.

A békefeltételek a parthusok számára nem voltak súlyosak: Armenia római vazallusstátusát megerősítették, az elfoglalt területek nagy részét azonban Róma visszaadta, mert nem tudta azokat megszálló erők hátrahagyásával biztosítani. Csak Carrhae (gör. Karrhai) és Dura Europos erődje került római kézbe, és Mezopotámia északi része maradt cliens fejedelmek kinevezése révén római ellenőrzés alatt.

A DUNAI HÁBORÚK ELSŐ SZAKASZA (166-175)

A Római Birodalom dunai határán a 2. század derekára kialakuló súlyos krízisnek két nagy nép vándorlása állt a hátterében. A germán gótok, elhagyva a mai Észak-Lengyelország területén fekvő hazájukat, az Odera mentén dél, majd onnan kelet felé vándoroltak, és a déli szomszédságukba eső markomannokat, kvádokat buru-

sokat, cotinusokat és egyéb törzseket a római határok felé szorították. A gótok déli szomszédai, a vandálok egyenesen délre, a Duna irányába indultak el, és a kvádokat szorították erőteljesen. Nem tudjuk, mi volt ennek a vándorlásnak a kiváltó oka, lehetett akár éhínség is.

Bár a germán törzsi mítoszok gyakran Skandináviát jelölik meg a germánok őshazájaként, és Iordanes *Geticája* (IV, 25) is ezt a vidéket, nevezetesen Scanza szigetét adja meg a gótok őshazájaként, régészetileg ez egyáltalán nem bizonyítható, ezért az újabb kutatások -ellentétben a régebbiekkel - meglehetős távolságtartással kezelik ezt az elméletet. A gótok esetében inkább azt tartják valószínűnek, hogy több etnikumból egyesülve, a mai Lengyelország területén, a Visztula vidékén alakultak ki.

Az iráni népek csoportjába tartozó alánok ugyanakkor a Kaszpi-tenger mellől indultak nyugat felé, és a Fekete-tenger északi parvidékét vették birtokukba, erőteljes nyomást gyakorolva eközben az Al-Duna vidékén, Dacia és Moesia inferior szomszédságában élő, thrák-dák és iráni törzsekre, a kosztobókokra, karpokra, roxolánokra stb. A súly két irányból a Duna középső és alsó szakaszára nehezedett, ám a pannóniai és a dáciai határ mentén kirobbanó háború Raetiától Galatiáig mindenütt mozgásba hozta a birodalom szomszédait. Nehéz megmondani, hogy menynyire volt összehangolt támadásról szó. A támadás fő csapásaitól távolabb eső határszakaszok mentén élő barbárok valószínűleg inkább csak kihasználták a zsákmányszerzésre kedvezőnek kínálkozó alkalmat. Tisztázásra vár még a háború pontos kronológiája is, mindenekelőtt a pannóniai nagy invázió közelebbi időpontja.

Mivel mind Pannoniából, mind Daciából csapatokat vezényeltek el a parthus háborúba - Aquincumból például a teljes *legio II udiutrixet* -, jelentősen meggyengült a határvédelem, ami fokozta a tartományi lakosság félelmét, ugyanakkor növelte a szomszédok bátorságát. A bizonytalanságot és a fenyegetettséget a háborút megelőzően elrejtett kincsek is mutatják (lásd fentebb, Antoninus Piusnál). A *História Augusta* Marcus-életrajza szerint a háború még a parthus háború alatt kitört, amit azonban időnyerés céljából folytatott tárgyalásokkal sikerült a keleti háború lezárásáig és az erők átcsoportosításáig visszafogni *(SHA, vita Marci,* XII, 13). Ezek közé az első támadások közé tartozhatott a langobardok és obiusok betörése 166-167 telén, mely valószínűleg a két Pannónia határvidékén történhetett. Ok nem voltak közvetlen szomszédok, a kvádok és markomannok földjén átkelve érték el a római határt.

A tárgyalásokon minden jel szerint a markomannok, kvádok és szarmaták birodalomba való felvételéről volt szó, ezt látszik erősíteni a *História Augusta* megjegyzése is, mely szerint Marcus Aurelius két új provincia létrehozását tervezte, *Marcomanniáét* és *Sarmatiáét,* s ugyanez idő tájra esik két új legio felállítása is. Róma közben igyekezett minden eshetőségre felkészülni: tapasztalt parancsnokok kinevezésére és jelentős adminisztratív átszervezésekre került sor Pannoniában és Daciában. Ti. Claudius

Pompeianus személyében Pannónia inferior *consuli* rangú helytartót kapott, ami arra utal, hogy egyúttal egy új légiót is vezényeltek a tartományba. A dáciai közigazgatás gyökeres átalakítására, a **tres Daciae** kialakítására is vagy ekkor, vagy a következő években került sor (167-169 között). Ennek lényege az volt, hogy gazdaságilag három önálló tartomány létezett ezentúl, egy-egy **procurator** irányítása alatt (Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis, Dacia Malvensis), katonailag azonban mindhárom terület az Apulumban székelő császári **legátus** *(legátus Augusti pro praetore trium Daciarum)* parancsnoksága alá tartozott. Vagy ekkor, vagy valamivel később Dacia is kapott még egy **légiót,** a parthus háborúból visszatérő *V Macedonicát,* melyet Potaissában (Torda) helyeztek el.

Az események azonban más fordulatot vettek. Hosszabb előkészületek után, 168 januárjában a két Augustus együtt indult a háború helyszínére. A szarmaták támadása folytán a Bánát térségében súlyos helyzet alakult ki, ami M. Claudius Fronto parancsnoksága alatt Moesia superior és Dacia Apulensis átmeneti összevonását is szükségessé tette. Végül mindenütt római sikerek születtek, és számos nép küldöttséget menesztett a császárhoz békekötés céljából. Marcus Aurelius a következő évre offenzívát tervezett, s a háború lezárását, ez azonban elmaradt, mert a római hadseregben kitört a pestis. A járvány miatt a császárok, eredeti tervüket módosítva, a tél folyamán elhagyták aquileiai főhadiszállásukat, és visszaindultak Rómába. Lucius Verus útközben szélütésben meghalt (169).

A következő évet római offenzíva helyett barbár invázió határozta meg, mely Daciát több irányból is sújtotta. A tartomány belsejében fekvő Sarmizegetusát is támadás érte. Ekkor került sor Alburnus Maior (Verespatak) közelében az aranybányák működését dokumentáló viaszostáblák elrejtésére is. A pannóniai nagy markomann-kvád invázió datálása bizonytalan, 169-171 közé tehető, több érv azonban amellett szól, hogy erre is ekkortájt került sor. A germánok átkeltek a Dunán, megsemmisítettek egy jelentősebb római sereget, majd a Borostyánúton Aquileiáig nyomultak előre.

A germán invázió időszakára esik *M. Valerius Maximianus* küldetése, akinek az volt a feladata, hogy egy flottából és lovasokból álló különítménnyel lehajózzon a Dunán, az ellenséges erők által körbezárt táborokat élelemmel lássa el, és közben a tartományt felderítse.

O pannóniai volt, egy poetoviói városi elöljáró fia, római lovag, aki előzőleg már a parthus háborúban is részt vett, majd a szűkebb hazáját sújtó háború idején újra fegyvert fogott. Vitézül végigharcolta a nagy háborút - a naristák királyát, Valaót például saját kezével ölte meg -, s ennek során egyre magasabb parancsnoki és igazgatási posztokat töltött be Pannoniában, Daciában majd Moesia superiorban. A háborús érdemeinek köszönhetően - elsőként Pannoniából - felvételt nyert a senatusba. Múlhatatlan érdemeket szerzett azonban a nagy háború dokumentálásában is. A *legio IIAdiutrix*

parancsnokaként ő örökíttette meg a trencséni vár alatti sziklafalon 179-180 telén a parancsnoksága alá tartozó különítmény ottani tartózkodását *(CIL,* III, 13439 = *ILS,* 9122 = ISlov 2 = Dobó 156 b = 537), az afrikai Diana Veteranorumban (Zana) pedig veteránjai állíttottak a tiszteletére feliratos emlékműveket. Az egyik teljes részletességgel megörökíti hosszú karrierjét, így a markomann háborúknak ez az egyik legfontosabb forrása (H.-G. Pflaum, *Libyca,* 3,1955,134-154; *Arch. Ért.,* 1956,124).

A Daciában kialakult súlyos helyzet miatt a tartomány és Moesia superior újra M. Claudius Fronto közös parancsnoksága alá került. Fronto minden jel szerint kiverte az ellenséget Daciából, ám a küzdelmek során ő maga hősi halált halt. Itáliából a barbárokat Ti. Claudius Pompeianus, a császár új veje és Pertinax (a későbbi császár) szorította ki. A harcok Pannónia területén 169-171 folyamán súlyosak voltak, melyek során a *praefectus praetorio,* M. Macrinius Vindex is elesett. Majd csak 172-175 között bontakozott ki a római offenzíva, melynek során a hadműveletek már barbár földre tevődtek át. 175-ben azonban a császár súlyos betegsége nyomán halálának híre kelt, és a syriai csapatok Avidius Cassiust kiáltották ki császárrá. M. Aurelius sietősen békét kötött a iazygokkal, markomannokkal, kvádokkal és naristákkal.

A császár külön-külön kötött békét minden néppel, de nagyjából ugyanazokkal a feltételekkel: szabadon kellett engedniük a foglyaikat, vissza kellett szolgáltatniuk az elhajtott állatokat, a Duna mentén 76 stadion széles sávot ki kellett üríteniük, nem látogathatták a határ menti vásárokat, vagy ha igen, akkor feltételekkel. A császár ezenfelül segédcsapatokat is kért tőlük.

AZ UTÓDLÁS RENDEZÉSE

A császár fiát, Commodust a sirmiumi főhadiszállásra rendelte, és itt egyértelművé tette az utódlást. Mire azonban felkészült az Avidius elleni hadjáratra, híre jött, hogy az uzurpátort meggyilkolták. Ennek ellenére a császári család, hogy helyreállítsa a megrendült bizalmat, Keletre utazott.

A DUNAI HÁBORÚK MÁSODIK SZAKASZA (177-180)

A háború 177-ben kiújult. A kezdeti római sikereket a következő év elején súlyos vereségek követték. Ekkorra tehető Aquincum és Gorsium (Tác mellett) pusztulása. Mindezek újra expedíciós sereg bevetését tették szükségessé, melyet a helyszínre

Bassaeus Rufus *praefectus praetorio* hozott, aki egyúttal ki is szorította a szarmatákat. Marcus Aurelius és az Augustusszá előléptetett Commodus megérkezése már egy újabb, germánok elleni offenzívával állt összefüggésben. A harcok 179-180 folyamán már a Duna túloldalán, a kvádok és markomannok földjén folytak. E hadjárat irányítása közben betegedett meg (pestisben?) és halt meg 180 tavaszán a sirmiumi főhadiszállás melletti Bononiában - vagy talán Vindobonában - Marcus Aurelius.

Filozófus szeretett volna lenni, de élete jelentős részét háborúzással kellett töltenie. Nagyfokú kötelességtudat és áldozatkészség jellemezte. Becsülettel helyt állt, és kivezette a birodalmat első nagy külpolitikai válságából. Mégsem annyira a katonai dicsőségének köszönheti utólagos hírnevét, hanem egy kis könyvecskének, amit a táborok éjszakai csendjében, álmatlan óráiban, önmagával folytatott vívódásai során önmagának írt. „Vele együtt a Római Birodalom aranykora is véget ért, s elkezdődött a vaskor" - írta róla fél évszázaddal később nagy tisztelője, Cassius Dio.

FOGALMAK

legátus
legio
procurator
tres Daciae
uzurpátor

KRONOLÓGIA

161-180	Marcus Aurelius császársága
161-169	L. Verus császársága
161	L. Verus eljegyzi M. Aurelius lányát, Lucillát
161-166	Parthus háború
161 vége	A parthusok elfoglalják a római vazallus Armeniát, majd Commagenén át mélyen benyomulnak Syriába
162	L. Verus vezetésével expedíciós sereg érkezik Syriába a parthusok ellen
163	Római offenzíva Avidius Cassius parancsnoksága alatt; a parthusokat kiszorítják Armeniából
164	Edessát és Nisibist elfoglalják a római csapatok
165	A Tigris menti Seleukeia és a parthus királyi székhely, Ktésiphón római kézre kerül Pestisjárvány tör ki a római hadseregben
165-166	Két új legio szervezése
166	Békekötés a parthusokkal Triumphus Rómában a parthusok felett
167	Ti. Claudius Pompeianus személyében Pannónia consularis rangú helytartót kap, ami arra utal, hogy egy új légiót is kapott a tartomány
167-170 között	Dacia közigazgatásának átszervezése: fres *Daciae*

168-180	Dunai háborúk
168-175	A markomann-kvád-szarmata háború első szakasza
168. jan.	Marcus Aurelius és Lucius Verus a háború helyszínére érkezik
168	Harcok Moesia superior, Dacia és Pannónia határain
	Moesia superior és Dacia összevonása M. Claudius Fronto helytartósága alatt
	Római katonai sikerek
168-169 tele	A pestis eléri az aquileiai főhadiszállást
169 eleje	A császárok visszaindulnak Rómába; Lucius Verus útközben meghal
169	Barbár invázió Daciában
169-172 (169?)	Barbár invázió Pannoniában
172-175	Római offenzíva Pannoniában
175	Avidius Cassius uzurpációja
175-176	A császári család látogatása Keleten
177	Commodus *Augustus* lesz
177-180	A markomann-kvád-szarmata háborúk második szakasza
178	Súlyos római vereségek Pannónia inferiorban
	Bassaeus Rufus praefectus praetorio kiszorítja Pannoniából a támadókat
	A császárok Pannoniába érkeznek a germánok elleni hadjáratra
179-180	*Expeditio secunda Germanica;* háború a kvádok és a markomannok földjén
180. márc.	Marcus Aurelius halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: L. Verus sírfelirata: *CIL,* VI, 991. - Marcus Aurelius gyermekeinek sírfeliratai: *CIL,* VI, 993-995. - *Alimenta: CIL,* XI, 5957 (Pitinum Mergens, 150-ből). - Dessau *ILS,* 6225 (Ficulea, 162-ből). - *Tabula Banasitana:* berber előkelőknek történő polgárjog-adományozásról (dat. 168-169, 177), vö. *Arch. Ért.,* 1971, 534; Olivér, J. H., *AJPh,* 93, 1972, 336 skk., magyar fordítását lásd Borhy László (szerk.): *Római Történelem. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1998,285 (4. 3. 19. sz. forrás). - Haines, C. R.: *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto.* 2 vols. London - Cambridge, MA, 1955 (revised repr.). - Marcus Aurelius újabban előkerült levele: Jones, C. P.: A New Letter of Marcus Aurelius to the Athenians. *ZPE,* 8,1971,161 skk. - Érmék: *BMC,* IV; *RIC,* III, 195-355. - Marcus Aurelius oszlopa Rómában, a Duna-vidéki háborúinak ábrázolásával. - Komplex forrásgyűjtemény Pannónia 166-192 közötti történetéhez: Kovács Péter (szerk.): *Fontes Pannóniáé Antiquae ab A. D. CLXVI usque A. D. CXCII. - Az antik Pannónia forrásai Kr. u. 165-tól Kr. u. 192-ig.* Budapest, 2006.

Irodalmi források: Marcus Aurelius: *Ad se ipsum* (Tá eic éauróv). Magyar kiadása: *Marcus Aurelius elmélkedései.* Ford. Huszti József. Utósz. Szilágyi János György. Budapest, 1975. - *Scriptores Históriáé Augustae,* Marcus Aurelius, L. Verus, Avidius Cassius és Commodus életrajza. Magyarul is.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: Herodian über den Tod Mark Aurels. In: *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung.* Stuttgart, 1989,14-.

Alföldy, G: P. Helvius Pertinax und Valerius Maximianus. *Situla,* 14/15,1974,199-215. Megj. még: Uő: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985.* Amsterdam, 1987, 326-348.

Barnes, T. D.: Hadrian and Lucius Verus. *JRS,* 57,1967,65-79.

Biley, A. R.: The Status of Moesia Superior under Marcus Aurelius. *Acta Antiqua Philippopolitana, Studia Historica et Linguistica,* Serdicae (Sofia), 1963,109-

Birley, A.: *Marcus Aurelius. A Biography.* London, 1987. - Korábbi kiadása: Boston - Toronto, 1966.

Dankwarth, G.: *Marc Aurel: römischer Kaiser und Philosoph.* Heere, 1997.

Dietz, K: Zur Verwaltungsgeschichte Obergermaniens und Rätiens unter Mark Aurel. *Chiron,* 19, 1989,407-447.

Dobias, J.: Zana: A propos de l'inscription de M. Valerius Maximianus. *Libyca,* V. 107-111.

Dodd, H.: Chronology of the Danubian Wars of the Emperor Marcus Antoninus. *NC,* 4,1913,162 skk., 276 skk.

Eck, V. - MacDonald, D. - Pangerl, A.: Die Krise des römischen Reiches unter Marc Aurel und ein Militärdiplom aus dem Jahr 177 (?). *Chiron,* 33, 2003, 365-377.

Fitz Jenő: A langobard-obius betörés, i. sz. 166/167-ben. *PA,* 1959.

Fitz, J.: Réorganisation militaire au début des guerres marcomannes. *Collection Latomus,* 102, 1969, 269-274.

Görlitz, W.: *Marc Aurel, Kaiser und Philosoph.* Stuttgart, 1954[2].

Ichikawa, M.: The Marcomannic Wars: A reconstruction of their nature. In: Yuge, T. - Doi, M. (eds.): *Forms ofControl and Subordination in Antiquity.* Tokyo - Leyden, 1988, 253-258.

Klein, R. (Hrsg.): *Marc Aurel.* (Wege der Forschung, Bd. 550.) Darmstadt, 1979.

Knauer, E. R.: Das *Reiterstandbild des Kaisers Marc Aurel.* Stuttgart, 1968.

Kovács Péter: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk.* Specimina Suppl. V. Pécs, 2005.

Mócsy András: A markomann háborúk savariai pusztításai. *Arch. Ért.,* 90,1963,17-20.

Mócsy András: A markomann háborúk. In: Mócsy András - Fitz Jenő (szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve.* Budapest, 1990, 37-^1.

Mócsy, A.: Das Gericht von neuen Donauprovinzen unter Marcus Aurelius. *ACD, 7,*1971, 63-66.

Monti, E.: *Marc Aurel. Kaiser auf Pflicht. Mit einem Geleitw. von Ernst Vogt. Auf dem Ital. vom Haidemarie Böcker.* Regensburg, Pustet, 2000.

Oliver, J. H.: *Marcus Aurelius. Aspects ofCivic and Cultural Policy in the East.* Princeton, 1970.

Pflaum, H.-G.: Deux carrières équestres de Lambése et de Zana, I. M. Valerius Maximianus. *Libyca,* 3,1955,134-154.

Schall, U.: *Marc Aurel: Der Philosoph auf dem Cäsarenthron.* Frankfurt am Maine - Berlin, Ullstein, 1995.

Scheidel, W.: Der Germaneneinfall in Oberitalien unter Marcus Aurelius und die Emissionsabfolge der Kaiserlichen Reichsprägung. *Chiron,* 20,1990,1-18.

Schindler-Horstkotte, G.: *Der Markomannenkrieg Mark Aurels und die kaiserliche Reichsprägung.* Diss. Univ. Köln, 1985.

Spiess, J.: *Avidius Cassius und der Aufstand des Jahres 175.* München, 1975.

Stahl, M.: Zwischen Abgrenzung und Integration: die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau. *Chiron,* 19,1989, 289-317.

Temporini-Gräfin Vitzthum, H.: Die Familie der „Adoptivkaiser" von Traian bis Commodus. In: *Die Kaiserinnen Roms. Von Livia bis Theodora.* Hrsg. v. H. Temporini-Gräfin Vitzthum. München, Verlag C. H. Beck, 2002,187-264.

Tóth István: Marcus Aurelius esőcsodája és az egyiptomi kultuszok. *AntTan.,* 23,1976, 45-51.

Commodus (180-193)

Marcus Aurelius - egyértelművé téve az utódlást - fiát, Commodust már 175-ben, Avidius Cassius **uzurpációjának** hírére **Caesarrá** emelte, pedig akkor az még fel sem öltötte a **toga virilist,** vagyis nem volt nagykorú, 177-ben pedig **Augustusszá** nevezte ki, s ezzel formálisan magával egyenrangú társuralkodóvá tette.

Commodus semmiben sem hasonlított apjához. Nem volt filozofikus alkat, de nem érdekelték a birodalom ügyei sem. Helyette az ostobaságát kihasználó, ám kegyetlensége miatt végül is csak rövid ideig tündöklő, egymást gyorsan váltó kegyencei uralkodtak. Közülük a legnagyobb hatalomra két testőrparancsnoka tett szert: Perennis és utóda, Cleander, aki egyébként nem lovag, hanem felszabadított rabszolga volt. Commodus szenvedélyes kockázó volt, de még ennél is jobban kedvelte a **gladiátori** játékokat. Maga is gyakran küzdött nagy nyilvánosság előtt, hivatásos vívókkal és állatokkal egyaránt. Leginkább Herculeshez szerette hasonlítani magát. Érmein gyakran Herculesként ábrázolták, s így jelenik meg a Vatikáni Múzeumban őrzött mellszobrán is. Aranykort hirdetett, Róma népét Commodus népének, az augusztus hónapot Commodusnak, a szeptembert Herculesnek nevezte át, Róma városát pedig *colonia Commodianának.* Iszákos volt, mulatozó és pazarló, számtalan ágyast és fiú szeretőt tartott. Miután költekezései miatt a kincstár gyorsan kiürült, a senatori vagyonokra vetett szemet. Sokakat elítéltek koholt vádakkal, s vagyonukat elkobozták. Besúgóitól mindenki rettegett. Pénzen ugyanakkor szinte minden megvásárolható volt nála és kegyenceinél: kedvező ítélet vagy éppen mások kivégzése, magas posztok és helytartóságok is: volt olyan év a császársága alatt, hogy huszonöt consul volt hivatalban *(SHA, Comm.,* 6).

A nagy háborút lezáró második germán hadjáratot (180), mely a Dunától északra, kvád földre irányuló büntetőexpedíció volt, apja halála után Commodus fejezte be. A hosszú háborúk által sújtott dunai limesszakaszon ezután megkezdődött a lerombolt táborok újjáépítése. Ekkor létesültek az északi Duna-szakaszon, le, egészen Intercisáig húzódó, táborok közötti őrtornyok, **burgusok** is. A védelem erősítésére új csapatokat is vezényeltek Pannoniába, ekkor kerültek például a hemesai íjászok is Intercisába. A nyugalom a határok mentén azonban nem teljesen állt helyre. 185-ben a szarmatákkal újra háborúra került sor, mely már elsősorban Daciát érintette, és csak kisebb részben Pannoniát. Ennek hátterében még mindig a gótok vándorlása állt, mely új népcsoportokat szorított az Alföldre. 188-189 folyamán pedig egy újabb kvád háború volt, feltehetően nem túlságosan súlyos, mert részleteit nem ismerjük.

A hanyag kormányzás, a rossz döntések és a pénzhiány súlyos bonyodalmakat okozott a provinciákban. Galliában egy Maternus nevű szökött katona gyűjtött maga köré hasonszőrű társakból és csavargókból sereget, mely még Argentoratét (ma Strassbourg) is ostrom alá vette, a *legio VIII Augusta* Germania superiorban lévő táborát. Ez volt a dezertőrök háborúja, a **bellum desertorum** 185-186 folyamán (Héród., 1,10,1-7; *SHA, Comm.,* 16, 2). Britanniában katonai zendülés tört ki a határ délebbre való visszavonása miatt, melyet a caledoniai törzsek megerősödő támadásai következtében rendeltek el. Daciában a tartományi lakosság mozgolódott a kül-

ső fenyegetettség, az elégtelen védelmi intézkedések és az akadozó újjáépítés miatt. Mauretaniában a berber törzsek támadtak. A tapasztalt helytartók, akik jórészt Marcus Aurelius egykori parancsnokai voltak, végül mindenütt úrrá lettek a nehézségeken. Commodus nemtörődömsége miatt azonban még Rómában is éhínség támadt.

Uralkodásra való alkalmatlansága nagyon hamar nyilvánvalóvá vált. Próbálták magányos merénylők is eltenni láb alól, és több összeesküvés is szövődött ellene. Az első szervezője Lucilla volt, Commodus egyik nővére (valószínűleg 181-ben), ez azonban lelepleződött. Végül a praetorianusok egy csoportja végzett vele a 192. év utolsó éjszakáján, egy a palotán belül sebtében szerveződő összeesküvés folytán, melynek Laetus, a *praefectus praetorio* volt az egyik fő mozgatója.

FOGALMAK

Augustus
bellum desertorum
burgus
Caesar
gladiátor
toga virilis
uzurpáció / usurpatio

KRONOLÓGIA

175	Commodust apja *Caesarrá* emeli, és Sirmiumba, a főhadiszállásra rendeli; bemutatják a hadseregnek, és felölti a *toga virilist*
177	Commodus *Augustus* lesz, apja társcsászára
180. márc. 17.	Marcus Aurelius halála; Commodus egyeduralkodó
	A második germán hadjárat lezárása, *triumphus* a germánok felett
181?	Lucilla összeesküvése
185	Perennis *praefectus praetorio* bukása; háború a szarmatákkal és a burusokkal
185-186	A *bellum desertorum* csúcspontja
187	Maternus összeesküvése és merényletkísérlete

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: A *Bellum desertorumhoz* a rottweili viaszostábla (dat. 196. aug. 12), lásd H. Nesselhauf, *BRGK,* 40,1959 [1960], 170 skk. Nr. 129-. - Commodus sírfelirata: *CIL,* VI, 22. - A *saltus Burunitanus* bérlőihez intézett császári leirat: *CIL,* VIII, 10570 és 14464. - Érmek: *BMC,* IV; *RIC,* III, 356 skk.

Irodalmi források: Cassius Dio LXXII (Xiphilinos és Zónaras kivonatában). - Héródianos 1. könyve. Magyarul is. - *Scriptores Históriáé Augustae, vita Commodi* (röv. *SHA, vita Commodi),* magyarul is.

Vegyes források: Kovács Péter (szerk.): *Fontes Pannóniáé Antiquae ab A. D. CLXVI usque A. D. CXCII. - Az antik Pannónia forrásai Kr. u. 166-tól Kr. u. 192-ig.* Budapest, 2006.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: Bellum desertorum. *BJ,* 171, 1971, 367-376.

Hoff, R. van den: *Commodus als Hercules.* In: Giuliani, L. (Hrsg.): *Meisterwerke der antiken Kunst.* München, 2005, 114-135.

Hohl, E.: *Kaiser Commodus und Traian.* Berlin, 1954.

Olivier, J. H.: *Commodus. An emperor at the crossroads.* Amsterdam 2002.

Saldern, F. von: *Studien zur Politik des Commodus.* Rahden, 2003.

Stahl, M.: *Commodus.* In: Clauss, M. (Hrsg.): *Die römischen Kaiser.* München, 2001[2], 159-169.

Pertinax (193. jan. 1. - márc. 28.)

Az összeesküvők császárjelöltje P. Helvius Pertinax volt, Marcus Aurelius egykori hadvezére, aki rendkívül népszerű volt a hadseregben. 192-ben másodszor volt consul, Commodus hivatali társaként. O töltötte be ugyanekkor a **praefectus urbi** tisztét is.

126-ban született. Gazdag felszabadított rabszolga fia volt, és alapos nevelésben részesült. Először *grammaticus* lett, és csak későn, 34 évesen lépett be a hadseregbe. Lovagrendű tisztként kezdte pályáját, többek között Ti. Claudius Pompeianus, Marcus császár későbbi veje támogatásával, és a markomann háborúkban szerzett hírnevet és dicsőséget. Tehetségének köszönhette páratlan karrierjét, s azok közé tartozott, akiknek szolgálatát Commodus sem tudta nélkülözni. Hihetetlenül sok posztból áll a hivatali karrierje, így az összes kulcsfontosságú helytartóságot is végigszolgálta: a két Moesiát, Daciát, Syriát és Britanniát, és végül elnyerte a legnagyobb presztízzsel bíró africai *proconsulatust* is.

Héródianos szerint Pertinax nem tudott a gyilkosságról. Amikor a merénylők megjelentek a házában, először azt hitte, a császár az ő megölésére küldte el embereit. Az összeesküvők a **praetorianusok** táborába vitték, azokat azonban csak nehezen lehetett rábeszélni arra, hogy kiáltsák ki őt császárrá. A senatus ezzel szemben Cassius Dio és a *História Augusta* tanúsága szerint egyöntetű lelkesedéssel fogadta **imperátori acclamatióját** *(SHA, Pert.,* 18-19). Népszerű volt a városi lakosság körében is.

Nehéz helyzetet kellett megoldania. Hatalomátvételekor mindössze 25 ezer *denarius* volt a császári kincstárban, annyi, mint amennyi egy középső fizetési osztályba tartozó lovagrendű *procurator* egyévi fizetése. Nem volt tehát más választása, takarékosságot hirdetett. Elárvereztette Commodus luxusjavait, saját vagyonát is felhasználta a hiányok pótlására, ezzel az államkincstárat egyensúlyba hozta, és úgy-ahogy előteremtette az ígért juttatások fedezetét is. Az, hogy nem fizetett a

praetorianusoknak **donativumot,** s ezért gyilkolták meg, tehát nem helytálló. Pertinax tisztában volt a saját ingatag helyzetével - 32 éves hosszú birodalmi szolgálata és elképesztően sok fontos posztja betöltése során valószínűleg nála több nehéz katonai és kormányzati feladatot senki sem oldott meg kortársai közül -, épp ezért nem vitatta a praetorianusok Commodustól szerzett kiváltságait. Fizetett is nekik jelentős összegeket, amikor bevételekhez jutott, csakhogy ezt azok kevesellték, és ami még fontosabb, Pertinax hősi múltja, valamint katonás fegyelme első perctől kezdve nem volt a kedvükre való. Commodus alatt nagyon lejáratódott a császári tekintély, és a testőröknek nem állt érdekében a helyreállítása. Már uralkodása harmadik napján kísérletet tettek megbuktatására. Fakót, az egyik consult kísérelték meg vele szemben hatalomra juttatni. Laetus, a Pertinaxot hatalomhoz segítő **praefectus praetorio** is a saját terveit kezdte rövidesen szövögetni, és inkább szította, semmint tompította a császár és a testőrgárda közötti ellentéteket.

87 napi uralom után a praetorianusok gyilkolták meg Pertinaxot, majd azt követően úgy döntöttek, hogy a legtöbbet ígérőnek adják a császári címet. A licitálásból Didius Iulianus került ki győztesen: horribilis összeget, fejenként 25 ezer sestertiust ígért a hatalomért. A senatus ezek után kénytelen volt őt elismerni. Rövid időn belül azonban kiderült, hogy uralma ezzel még koránt sincs bebiztosítva, a tartományi seregek ugyanis nem fogadták el a praetorianusok döntését: Pannoniában Septimius Severust, Britannicában Clodius Albinust, Syriában pedig Pescennius Nigert kiálltották ki imperatorrá. A 68/69. évi helyzet - bonyolultabb formában - megismétlődött: most is négyen, de most egyszerre álltak szemben egymással a császári trónra pályázók.

FOGALMAK

donativum
imperátori acclamatio
praefectus praetorio
praefectus urbi
praetorianus

KRONOLÓGIA

193. jan. 1. - márc. 28. Pertinax uralkodása

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Cassius Dio, LXXIII. - Héródianos, II, 1-2,5, magyarul is. - *Scriptores Históriáé Augustae, vita Pertinaci (SHA, vita Pert.).* Magyarul is, *Császárok története* címmel.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: P. Helvius Pertinax und Valerius Maximianus. *Süula,* 14/15,1974,199-215. Megj. még: Uő: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985.* Amsterdam, 1987, 326-348.

Devijver, H.: Les ‚militiae équestres' de P. Helvius Pertinax. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigrahik,* 75,1988, 207-214.

Hohl, E.: *Kaiser Pertinax und die Thronbesteigung seines Nachfolgers im Lichte der Herodiankritik (Nebst einem Anhang Herodian und der Sturz Plautians).* (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts-, und Wirtschafts Wissenschaften, Jg. 1956, Nr. 2.) Berlin, 1956.

Kolbe, H.-G: Der Pertinaxstein aus Brühl. In: *BJ,* 162 (1962), 407-420 (= *Année Epigraphique,* 1963, No. 52).

Lippold, A.: Zur Laufbahn des P. Helvius Pertinax. In: *BHAC,* 15,1979-1981. Bonn, 1983,173-191.

A polgárháború és a Severus-kor (193-235)

Septimius Severus (193-211)

Lucius Septimius Severus 145-ben született az afrikai Leptis Magnában. Ebben a nagyon régi és jelentős pun városban Traianus római coloniát is alapított, és Severus maga is vérében hordta szülővárosa kettősségét: apja pun, anyja itáliai betelepülők leszármazottja volt. Családja a helyi elithez tartozott. Nagyapjának Itáliában is volt vállalkozása, annak folytán szerzett lovagi rangot, amiből aztán apja két testvére ügyesen feljebb is lépett a senatori rendbe. Apja azonban nem ambicionálta a birodalmi karriert, nem hagyta el szülővárosát, s megelégedett egy ottani **duumviri** (polgármesteri) poszttal. Septimius Severus karrierjének van egy megdöbbentő furcsasága: nem teljesített katonai szolgálatot senatori **cursus honoruma** előtt. A senatusba való bejutását a két római nagybátyja segítette (nemcsak az övét, hanem az öcscséét, Getáét is), a **quaesturának** azonban akkor is előfeltétele lett volna a katonai *tribunusi* szolgálat. A szabálytalanság valószínűleg azzal magyarázható, hogy 170-ben (vagy 171-ben) a pestisjárvány és a nagy barbár invázió idején nem akadt katonaviselt pályázó Róma városában, hiszen ekkor magában a hadseregben is hiány volt a tisztekben.

A POLGÁRHÁBORÚ

KÜZDELEM A LEGITIMÁCIÓÉRT (193)

Q. Aemilius Laetus, Commodus utolsó és Pertinax egyetlen **praefectus praetoriója** saját posztja megtartása és a túlélés érdekében valószínűleg sokkal bonyolultabb hatalmi játszmát folytatott, mint amit utólag, források híján rekonstruálni tudunk. Úgy tűnik, arra törekedett, hogy a kulcsfontosságú helytartóságokba saját emberei nyerjenek kinevezést. Afrikai származású volt, és erőteljesen támogatta földijeit: Septimius Severus felső-pannoniai helytartóságával egy időben öccse, Septimius Geta Moesia inferior, Clodius Albinus pedig Britannia császári legátusa volt. Amennyiben egy lassan szövődő összeesküvésről volt szó, akkor annak kezdetei még a Pertinax hatalomra jutását megelőző időre nyúlnak vissza, és Commodus merénylőinek -

Publius Septimius Geta = Fulvia Pia Iulius Bassianus

SEPTIMIUS SEVERUS = Iulia Domna Iulia Maesa = Iulius Avitus

Caius Fulvius Plautianus

Iulia Soemias = Sextus Varius Marcellus Iulia Mammaea = Gessius Marcianus

CARACALLA = Plautilla GETA

Seius Sallustius Macrinus

ELAGABALUS = (1) Iulia Paula Sallustia Barbina Orbiana = SEVERUS ALEXANDER
(2) Aquilia Severa
(3) Annia Faustina

• SEVERUS-HÁZ

akik saját életük mentése érdekében, pánikszerű gyorsasággal, császár utódra nem is gondolva cselekedtek - nem volt közük hozzájuk. Pertinax halála után azonban Septimius Severus császárrá történő kikiáltása 12 napon belül megtörtént, és meglepően gyorsan csatlakoztak hozzá a dunai és rajnai tartományok helytartói is.

Severus Pertinax megbosszulásának jelszavával lépett fel, és nevébe tüntetően felvette a *Pertinax* nevet. Ez a katonák körében komoly visszhangra talált, és nem is volt hiteltelen, hiszen Severusnak személyesen is jó kapcsolata volt korábban a nagy hírű hadvezérrel: amikor Pertinax Syriában helytartó volt, ő volt az egyik legioparancsnoka. Clodius Albinusszal Severus megegyezett: a **Caesar** címet ajánlotta fel neki, s azt ígérte, hogy őt jelöli majd utódául. Pescennius Nigerrel viszont nem tárgyalt, hanem gyorsan ellenőrzése alá vonta a Balkán összes katonailag kulcsfontosságú helyét.

Bár Didius Iulianus volt a legitim császár, a Severus mögött felsorakozott húsz légióval és számos segédcsapattal szemben ő csak a praetorianusokkal és a két itáliai flottával számolhatott. **Hostisszá** nyilváníttatta az Itália földjére lépő ellenfelét, és amnesztiát ígért a seregnek, amennyiben Severust elhagyja. Még bérgyilkos kiküldésével is próbálkozott. Ahogy azonban közeledett Rómához a pannóniai sereg, úgy fogytak el Didius Iulianus eszközei. A ravennai flotta és a senatusi tárgyalóküldöttség átállt Severushoz. A végén már társcsászárságot kínált, Severus azonban nem egyezkedett. Iulianust végül a senatus fosztotta meg hatalmától és ítélte halálra, ezt követően pedig Septimius Severust ismerte el törvényes uralkodónak. Az új

császár a *praetorianus gárda* összes régi katonáját elbocsátotta, a testőrséget pedig átszervezte. A cohorsok keretszámát 500-ról 1000-re emelte, és dunai seregének katonáival töltötte fel őket. Pertinaxot istenné avattatta, és pompás állami temetést rendezett neki, majd felvette a *Pius* nevet. A 194. évre magát és társcsászárát, Clodius Albinust neveztette ki consuloknak. Csapatokat küldött Africa megszállására. Mivel Egyiptom Nigerhez csatlakozott, ez a Róma gabonaellátásának zavartalan biztosításához elengedhetetlen lépés Severus előrelátásáról tanúskodott.

PESCENNIUS NIGER LEGYŐZÉSE (193-194)

A csapatok felvonulása Keletre a nagy távolság miatt majdnem annyi időt vett igénybe, mint maga a háború, mely csak pár hónapig tartott, de igen elszántan vívták a küzdő felek. Septimius Severus hadserege több nehéz csatában győzte le Pescennius Niger haderejét: Byzantionnál (a város maga azonban bezárkózott, és 195 végéig ellenállt), Kyzikosnál, majd a bithyniai Nicaeánál és végül a döntő ütközetben Ciliciában, Issos mellett, ott, ahol jó fél évezreddel korábban Nagy Sándor nevezetes győzelmét aratta a perzsák felett.

Septimius Severus egyszerű következetességgel rendezte újra Keleten a viszonyokat. Niger támogatóit keményen megbüntették, ám aki időben átállt, jelentős jutalmat kapott. Az elkeseredetten védekező és kiéheztetett Byzantion csak másfél évvel Niger halála után kapitulált. Kifosztották, falait lerombolták, városi jogát elvették, és területét Perinthoshoz csatolták. Elvesztette városi kiváltságát Antiochia is, ahol Nigert elfogták. Laodikeia viszont, melyet Niger leromboltatott, mert Severus pártjára állt, **ius Italicumot** kapott, vagyis jogállását tekintve Itália részévé vált: kikerült a helytartói felügyelet alól, területén a föld adómentes lett, és korlátlan magántulajdonként birtokolhatóvá vált. Syria provinciát kettéosztották, hogy soha többé ne lehessen **uzurpáció** fészke.

SEVERUS ELSŐ PARTHUS HÁBORÚJA

Ha az Észak-Mezopotámiában vívott háború okait keressük, sokkal inkább a polgárháborúban kell azt tennünk, mintsem a két birodalom viszonyában. Egy idegen ellenséges hatalom felett aratott fényes győzelemmel lezárva könnyebben lehetett ünnepelni a keleti hadjáratot. Ürügyet erre a háborúra könnyen lehetett találni. A határzónában lévő parthus területek vazallus arab fejedelmei közül többen is támogatták Pescennius Nigert, majd - kihasználva a polgárháború zűrzavarait - római területeket foglaltak el. Adiabené járt ebben az élen, aki ráadásul még össze is játszott római vazallus szomszédjával, Osrhoene fejedelmével, és közös erővel az összes római erődöt birtokukba vették, Nisibis kivételével, mely ellenállt. (Nisibis a római határvonalat

képező Eufrátesztől mintegy 80 kilométerre keletre feküdt, ám a legutóbbi háborút lezáró békében római birtokba került.) Septimius Severusnak ez a háború azért is fontos volt, mert Niger hívei közül is sokan erre a vidékre menekültek.

A 195 tavaszán indított hadjárat gyors sikereket hozott. Severus csapatai felszabadították Nisibist, majd a Tigris és Adiabené irányába nyomultak előre. A hadjárat eredménye Osrhoene provincia létrehozása volt a Habur-Singara vonaltól nyugatra. Severus a nagykirállyal nem foglalkozott. Hadjáratát úgy fogta fel, hogy az nem a Parthus Birodalom ellen irányul, hanem csupán Róma vazallusának megrendszabályozását célozza. Ezért csak az *Arabicus* és az *Adiabenicus* győzelmi neveket vette fel, a nagykirályt provokáló *Parthícust* azonban elhagyta. Feleségének, Iulia Domnának a **mater castrorum** (táborok anyja) címet szavazta meg a senatus. Ekkortájt vette fel a *divi Marci filius* (az istenné vált Marcus fia) nevet, fiának, Bassianusnak (a későbbi Caracallának) a nevét M. *Aurelius Antoninusm* változtatta, Commodust pedig, mindenki megrökönyödésére, tesvérének nevezte - vagyis postumus örökbe fogadtatta magát Marcus Aureliusszal.

AZ EGYEDURALOM MEGSZERZÉSE

Clodius Albinus helyzete a polgárháború éveiben jelentősen megerősödött, mert mindenki, aki elégedetlen volt Severusszal, hozzá közeledett. Ezt Severus nem nézte jó szemmel, de a polgárháborút szerette volna elkerülni, ezért, ha hihetünk a kortárs történetírónak, Héródianosnak, először orgyilkossal próbálta uralkodótársát eltétetni láb alól. Egy biztos: Severus még Keleten tartózkodott, amikor sor került a szakításra: Severus megvonta Albinustól a **Caesar** titulust, és **hostisszá** nyilvánította, fiát, Caracallát pedig **Caesarrá** emelte. Clodius Albinus erre átkelt csapataival Gallia földjére, és főhadiszállását Lugdunumban (ma: Lyon) rendezte be. Britannia, Hispánia és Gallia támogatására számíthatott. A rajnai légiók Severus-pártiak maradtak a Clodiustól elszenvedett vereségük ellenére is. A Pannonián, Noricumon és Raetián át felvonuló severusi hadsereg módszeresen megszállta az Alpok hágóit, és elzárta Itáliát Galliától.

197 februárjában került sor a mindent eldöntő ütközetre Lugdunumnál. A tét nagyságának megfelelően a felvonultatott erők is jelentősek voltak, és a küzdelem elszánt elkeseredettséggel folyt, nagyszámú áldozatot követelve. Cassius Dio, aki senatorként maga is részese volt a polgárháborús eseményeknek, 150 ezerre teszi a Lugdunumnál harcolók számát. Severus győzelme csak egy hajszálon múlt. Clodius Albinus öngyilkos lett. Ezt követően a nyugati tartományokban és Rómában jelentős tisztogatásokra és birtokelkobzásokra került sor. Az első senatusi ülésen, melyen Clodius legyőzését követően Septimius Severus megjelent, 64 senatort tartóztattak le, közülük 29-et később ki is végeztek. A polgárháborús győztes nem törekedett a senatusszal jó viszonyra, még csak gesztusaiban sem. Hatalmi bázisának a hadsereget tekintette. Ezt azzal is nyilvánvalóvá tette, hogy a katonák zsoldját jelentősen megemelte. A hadsereggel való kapcsolatának ápolását és erősítését szolgálta az elkövetkező parthus háború is, melyre az adott okot, hogy a parthus uralkodó, V. Vologaeses, kihasználva a rómaiak polgárháborúját, megkezdte elveszett birtokai visszafoglalását.

A MÁSODIK PARTHUS HÁBORÚ ÉS A CSÁSZÁR KELETI LÁTOGATÁSA (197-201)

Septimius Severus gondosan előkészítette új háborúját. A vitatott területek Rómához való tartozását véglegesen biztosítani akarta, ezért három új légiót állított fel (a három *legio Parthicát).* 189 januárjában elfoglalta a Tigris túlpartján fekvő királyi székhelyt, Ktésiphónt. A rómaiak itt Cassius Dio tudósítása szerint 100 ezer hadifoglyot ejtettek. V. Vologaeses elmenekült. A császár felvette a *Parthicus maximus* győzelmi nevet. Caracallát **Augustus** rangra emelte, ifjabbik fia, Geta **Caesar** lett. A háború során Észak-Mezopotámiában előbbre tolta a római területeket. Hatra meghódításával is kísérletezett, ez azonban kudarcot vallott. így az előző háború eredményeként létrehozott Osrhoene mellé *Mesopotamia* néven egy újabb római povinciát szervezett. Két új légióját ebben az új tartományban helyezte el. Az új provincia szervezetét pedig egyiptomi mintára alakította ki: helytartója egy lovagrendű **praefectus Mesopotamiae** lett, s ennek következtében a benne elhelyezett légiók is lovagi parancsnokokat, **praefecti legionist** kaptak. A hadjárat alatt végezték ki Severus legbefolyásosabb emberét, Laetust, állítólagos árulása miatt. Valószínűbb azonban, hogy a praefectus praetorio, akinek Severus nem csupán számos győzelmét, de a hatalmát is köszönhette (legalább egyszer, Lugdunumnál, ahol a beavatkozásával a már elvesztett csatát nyerte meg, de lehet, hogy kétszer is, a 193. évi hatalomátvétel előkészítésével), intrikáknak esett áldozatul. Helyét Plautianus foglalta el.

A parthus háborút követően a császári család a keleti provinciákat látogatta végig, mindenekelőtt Syriát, a császárné, Iulia Domna hazáját, majd Egyiptomot, ahol, mint a mai turistákat, őket is arra ösztönözte a kíváncsiság, hogy minden nevezetességet megtekintsenek. 202. január l-jén, újra Antiochiában a két Augustus maga foglalta el a consuli hivatalt, mert Severus a **decennaliáját** (hatalomra kerülésének tizedik évfordulóját - a csonka első évet is beszámítva) méltó módon akarta megünnepelni. Hosszú, pompás utazás kezdődött a Balkánon és a dunai provinciákon át Rómába, jelentős pannóniai kitérővel, ahol a látogatás kitüntetett célpontja Carnuntum, az **imperátori acclamatio** helyszíne volt. Innen indultak Rómába a Borostyánúton, és a hatalomátvétel időpontját már ott ünnepelték meg.

A BIRODALOM BELSŐ ÜGYEI

A CSÁSZÁR ÉS A SENATUS VISZONYA

Septimius Severusnak a római senatusszal és a birodalom senatori vezető rétegével egész uralkodása alatt rossz volt a viszonya. Ehhez hozzájárult az is, hogy egy bonyolult, több riválisközött folyó és elhúzódó polgárháború során szerezte meg a hatalmat, olyan küzdelemben, melynek senatorok is aktív résztvevői voltak, vagy abba akaratukon kívül, katonai szolgálatuk folytán belekeveredtek, és vesztesekké vagy áldozatokká váltak. Más császárok is voltak azonban már hasonló helyzetben, és nekik sikerült később oldaniuk a feszültségeket (lásd Augustusi és Vespasianust).

Kedvezőtlen megítélésében szerepet játszott az is, hogy idegen származású volt, ráadásul pun - még a latint is akcentussal beszélte, vagyis a rómaiak egykori legádázabb ellenségét, Hannibált juttatta a senatorok eszébe. Utólag, a források torzításai miatt már nehéz lenne megmondani, hogy mely tulajdonságai fakadtak a rómaitól eltérő kulturális tradícióiból, és melyek erősen militáns jelleméből, egy azonban biztos, egyik sem volt a senatorok kedvére való.

Más volt, mint az előző császárok, hiányzott belőle a hagyományos római polgári érzület: nem tanúsított nagylelkűséget és önmérsékletet a polgárháborút követően *(clementia, moderatio* hiánya). Nem tisztelte az állam legtekintélyesebb testületét, hanem még fenyegette is - például a sullai keménység alkalmazásával a lugdunumi győzelmét követően *(reverentia* hiánya), és nem is törekedett a vele való együttműködésre. Visszaélt Marcus császár emlékével és a kegyeletességgel (a *pietasszal)* is - amikor fiává nyilvánította magát, és Commodust istenné avattatta.

HADSEREG-POLITIKÁJA

Severus sokkal nyíltabban támaszkodott a hadseregre, mint ahogyan elődei tették (de azok hatalma is alapvetően a hadseregen nyugodott!).

1. Jelentősen megemelte a katonák zsoldját. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a zsoldot utoljára száz évvel korábban Domitianus emelte, ugyanakkor a Marcus Aurelius alatt kezdődő infláció Severus korára már érezhetővé vált.

2. Megadta a katonáknak a ius conubiit (a házasságkötés jogát), és lehetővé tette, hogy táboron kívül lakjanak. Valójában ezzel csak törvényesen is lehetővé tette azt, ami egyébként is létezett. Egyes számítások szerint a katonáknak hozzávetőlegesen a fele élettársi kapcsolatban élt. A *conubium* hiánya miatt ugyanakkor sok volt a rendezetlen helyzetű concubina (élettárs) és törvénytelen gyermek a táborok körül, akik gyakran még csak nem is voltak római polgárok, és akiknek a helyzetét a seregben szolgáló „férjek" és apák, ha akarták, sem tudták rendezni. Ebből pedig súlyos hátrányaik és örökösödési nehézségeik származtak. Mindezekből az is bizonyos, hogy a katonák a régi, rendezetlen helyzetben is jelentős időt töltöttek táboron kívül, hozzátartozóik körében. Ugyanakkor bizonyos leletek - női és gyerekholmik táboron belüli előfordulása - arra is utalnak, hogy a hozzátartozók egy része még csak nem is a canabaeban, a táborvárosban, hanem illegálisan magában a táborban lakott, ami zsúfoltságot, a fegyelmet valóban aláásó és végképp nemkívánatos helyzetet idézett elő. Felemás is volt ugyanakkor a régi helyzet, mert a tisztek - a centuriók és a decuriók is - törvényesen házasodhattak. Nem valószínű tehát, hogy olyan sokat rombolt volna a katonai fegyelmen és a katonák harci értékén a törvény, mint ahogyan azt feltételezik, sokkal inkább tisztább és rendezettebb helyzetet teremtett, jogi értelemben is, és a táborok belső rendjén belül is, sőt még a katonák elégedettségét is növelte.

3. jelentősen megemelte a Róma mellett állomásozó katonaság létszámát. Ez nemcsak a praetorianus cohorsok csapáserejének megduplázását jelentette (lásd fentebb), hanem az újonnan felállított „Parthus" légiók egyikét is Róma közelében helyezte el, az Albai-hegyen.

Bírálták a kortársai azért is, hogy már nem itáliaiak szolgálnak a testőrgárdánál, hanem idegenek. A helyzet azonban az, hogy részlegesen megváltozott a **cohortes praetoriae** funkciója is. A légiók legkiválóbb, rangelső centurióit, a **primuspilusokat** helyezték át oda, előléptetésként, és a gárda egyfajta katonai akadémiaként működött számukra, ahol a kényes testőri szolgálat mellett megtanulták többek között a hadseregszervezés, a katonai adminisztráció és a jogszolgáltatás fortélyait. Innen már lovagrendű tisztként kerültek vissza a tartományi csapatokhoz. Severus reformja folytán tehát a római hadsereg a tehetséges és rátermett katonák számára lehetővé tette a birodalmi elit soraiba való felemelkedést.

A CSÁSZÁRI BÜROKRÁCIA KIÉPÜLÉSE

Septimius Severus a senatus mellőzése mellett erőteljesebben támaszkodott a kiépülő császári bürokráciára, s azon belül a senatorokkal szemben fokozottabban a lovagságra. Mint láttuk, az új tartomány, Mesopotamia élére és a három új legio parancsnoki posztjára *praefectusként* már lovagokat nevezett ki. Senatori funkciókba is állított lovagokat, oly módon, hogy magát a posztot nem töltötte be, viszont kinevezett egy lovagrendű helyettest. A lovagság térnyerése figyelhető meg a számos új, alatta létesült igazgatási poszton is, mindenekelőtt a jogszolgáltatás és a pénzügyi igazgatás területén. Az utóbbi kiépülése folytán visszaszorult az adóbérleti rendszer is. Az uzurpációk kivédését szolgálta a nagy hadsereggel rendelkező tartományok kettéosztása: Syriáé és Britanniáé.

A császári tanács fontos szerepet kapott a döntéshozatalban. Meghatározóak voltak benne a jogászok. Septimius Severus Plautianus bukását követően (205) két **praefectus praetoriót** nevezett ki, és az egyik jogtudós volt. Ez azért volt fontos, mert a praefectus praetorio helyettesítette a császárt legfőbb bírói funkciójában. Severus maga is képzett jogász volt. Uralkodása alatt nagyszabású jogalkotó munka folyt, mely még Caracalla idejére is áthúzódott, a kor legjelentősebb jogászainak, Ulpianusnak, Papinianusnak és Paulusnak az irányításával: a római jogrendszer revíziója. A sztoikus filozófia elveit érvényesítették a jogalkotásban, így határozottan humanista szellemben újultak meg a törvények: alapelvvé vált az enyhítő körülmények figyelembevétele és a gyengébbek védelme az erősebbekkel szemben.

A császári kormányzatnak nagyon sok kiadása volt, melyek fedezetéül a meglévő bevételek elégtelennek bizonyultak. Severus alatt ezért növekedtek az adóterhek, és az ezüsttartalom csökkentése miatt a **denarius** is valamelyest inflálódott. Új adó volt az **annona militaris,** mely a hadsereg élelmezését szolgálta, ezért naturáliákban: gabonában, húsban, olajban, ecetben kellett leróni. Minden jel szerint ennek bevezetése a katonai területek csökkentésével és a **canabae**-települések várossá szervezésével állt összefüggésben, tehát az *annona* valójában a katonaságnak a civil lakosság részéről történő kompenzálása volt, hiszen korábban a légiók kiterjedt területeiken megtermelték élelmiszer-szükségleteik jelentős részét. A növekvő terhek egy másik fajtái a **munusok** voltak. Ezek vagyoni vagy személyi jellegű kötelező hozzájárulások voltak a közjavakhoz, illetve közfeladatokhoz, rokonok a görögök *leiturgiáival.*

Mumis jellegű szolgáltatásokat az állam is és a város is régóta igényelt polgáraitól. Annak, hogy a Severus-korban szoktuk ezeket emlegetni, az az oka, hogy ekkorra már ezek a lakosság közcélú hozzájárulásai között jelentős arányt képviseltek. Állami, vagyoni jellegű munusként kellett például a **cursus publicus** (birodalmi posta- és futárszolgálat) útvonalán fekvő városoknak a fogatok és hátaslovak kiállításának, a fuvarozásnak és a cursus pubiicust igénybe vevő állami tisztviselők elszállásolásának terhét viselni. Vagyoni jellegű munusként teremtették elő a városok számos közintézmény működtetésének feltételeit, például a gazdag polgárokra rótták a fürdők tűzifával és olajjal való ellátásának kötelezettségeit. Személyi jellegű munusként oldották meg a városok az árván maradottak feletti gyámság *(tutela)* és az önmagukról gondoskodni nem tudók - őrültek, tékozlók, némák, sőt a méhmagzatok - feletti gondnokság *(cura)* feladatait, mely az ételről, italról, fedélről stb. való gondoskodás kötelezettségét is magában foglalta *(Dig.,* 50,4,1,2).

Mivel a birodalmon belüli népességmozgás erős volt, nemcsak a munusok elkerülésében érdekelt lakosság és a munusok behajtásában érdekelt hatóságok között alakultak ki ellentétek, hanem a városok között is abban a kérdésben, hogy kinek van joga a *mimust* behajtani. Ennek összefüggésében került sor a **civitas** (a teljes helyi polgárjog) és az **incolatus** (a korlátozott jogú ottlakó státusa) fogalmának definiálására a 2. század folyamán és a Severus-korban. (Mindenkinek azzal a várossal szemben kellett *munusokat* teljesítenie, ahol teljes jogú polgár volt. Ha elköltözés, üzleti érdekeltségek, földbirtok öröklése stb. miatt másutt **incola** lett, vagyis egyfajta ottani korlátozott helyi polgárjogot kapott, attól még a terhei azzal a várossal szemben, ahol teljes jogú polgár volt, nem szűntek meg, ugyanakkor a másik városban is vállalnia kellett az incolatusából fakadó munusokat, melyek természetesen korlátozottabbak voltak, mint az ottani teljes jogú polgárok terhei. Septimius Severus rendeletben kötelezte a helytartókat arra, hogy ne engedjék mindaddig provinciájukból elköltözni az embereket, amíg nem teljesítették a városukkal szembeni kötelezettségüket.

Az adóterhek növekedése Severus alatt nem okozott komolyabb nehézségeket, mert ebben az időszakban nőtt a munka termelékenysége is, vagyis a lakosság terhelhetőbb volt. A Duna-vidéken, Afrikában és Keleten ez az időszak a fellendülés és a virágkor kezdetét jelentette.

SEVERUS ÉS ITÁLIA

Septimius Severus sokat építkezett. Viszonylag kevés új épületet emelt Rómában (fürdőket és egy háromemeletes díszes kaput, az ún. *Septizoniumot),* helyreállíttatta viszont az összes templomot, amit a *História Augusta* szerzője élete legnagyobb tet-

ténekt tart, s hogy érdemeit e téren még növelje, megjegyzi, hogy ezek egyikére sem íratta fel a saját nevét, hanem mindenütt megőrizte eredeti alapítójukét *(SHA, Severus,* XXIII). Jelentős adományokkal támogatta a császár a Róma városi plebset is. Az ellátásra jogosultaknak a gabona mellé olívaolajat is osztottak. A rászorultak rendszeres ellátásán túl Róma népe uralkodása alatt hat alkalommal részesült császári jótéteményben, **liberalitasban.** Mindezek következtében Severus a plebs körében népszerű volt. Sokat tett Itália közbiztonságának a javításáért is. Felszámolta a félszigetszerte garázdálkodó rablóbandákat, köztük a római történelem leghírhedtebb rablóvezérének, Bulla Felixnek a mozgalmát.

TARTOMÁNYPOLITIKÁJA

Minden elődjénél sokkal többet építkezett a tartományokban, különösképp szülőhazájában, Africában és szülővárosában, Leptis Magnában. A dunai tartományok és Africa, valamint Syria (felesége, Iulia Domna hazája) különösen sokat köszönhettek neki. Erőteljes gazdasági fellendülés figyelhető meg ezekben a régiókban a Severus-korban. Számos település kapott tőle városi önkormányzatot, illetve számos municipium **colonia** rangot. Az ő nevéhez fűződik a limesvidék rendezetlen helyzetű **canabae** településeinek municipalizálása is. Ezek spontán módon, illegálisan katonai területen keletkeztek, és a 3. századra már jelentős lakossággal bírtak, nemegyszer nagyobbal és gazdagabbal, mint a kissé távolibb, a katonai táborok körüli civil építkezésekre előírt távolságot betartó *vicusok* vagy **municipiumok.** A lakosságuk helyzete is rendezetlen volt, mert a *canabaeban,* vagyis a tényleges lakóhelyükön helyi polgárjogot nem szerezhettek, ezért ott idegenek voltak. A canabae földjét át kellett minősíteni, és esetenként további territóriummal kiegészíteni. Mindez azonban a légiók birtokát érintette, közvetett módon pedig akár még az ellátásukat is befolyásolta, mert a csapatok a számukra kijelölt katonai területen egyébként gazdálkodtak. Valószínűleg a katonaság területveszteségeit (és az emiatt kieső javakat) kompenzálta az új, természetben fizetendő adó, az *annona militaris* (lásd fentebb). Pannoniában a két tartományi székhely, Carnuntum és Aquincum colonia rangot kapott a canabae és a szomszédos municipium egyesítésével, Brigetiót (a *canabaevaX* együtt) municipiumi rangra emelték, és valamilyen módon megváltozott a státusa Sirmiumnak és Sisciának is, mert mindkettő colonia Flaviából colonia Septimia lett.

Elősegítette a tartományi elitek birodalmi elitbe való beilleszkedését. Ez jelentősebb arányban a keleti tartományok és Afrika előkelőit érintette. Főleg Keleten, de Afrikában is jelentős nagyvárosok voltak, a műveltség régi és új központjai, ugyanakkor volt egy gazdag városi vezető réteg is. A nagy jogtudósok, Ulpianus, Papinianus és Paulus keleti származásúak voltak, s Iulia Domna támogatását élvezték. Mindannyian praefectus praetoriók is lettek, s a császári tanács tagjai. Az elmaradottabb dunai tartományokban, Pannóniában, Daciában a feliratok tanúsága szerint a lovagrendűek száma gyarapodott erőteljesen.

AZ UTÓDLÁS

A császár egy hemesai (Syria) főpap lányát, Iulia Domnát vette feleségül, aki nem mindennapi jelenség volt. A kortársak szerint nagyon szép volt (még idősebb korában is), és rendkívül művelt: jogászok, filozófusok, írók csoportosultak köré. Hihetetlen energiával támogatta férjét. Házasságuk negyed évszázada alatt soha el nem vált mellőle, a hadjáratokba is elkísérte, ezért kapta - Marcus Aurelius Faustinája nyomán - a **mater castrorum** 'táborok anyja' kitüntető címet. Jelentős helyet kapott a császár éremverésében is, és a feliratokon is ott van mindig a neve a császár neve mögött, együtt a fiaikéval.

Severusnak Iulia Domnától két fia született: az idősebb Bassianus, aki 195 táján az Antoninus nevet kapta, és a nála tizenegy hónappal fiatalabb Geta. Severus őket szánta utódául. Antoninust már a Clodius Albinusszal való szakításakor Caesarrá emelte, majd 197-ben társcsászárrá, Augustusszá tette, s ezzel egyidejűleg Geta Caesar lett. A fiúk jelleme cseppet sem emlékeztetett a szüleikére: leginkább a cirkusz és a nők érdekelték őket. Súlyos gondot okozott Severusnak az egymással való gyűlölködésük is. Severus Getát britanniai hadjárata idején, 209 körül nevezte ki Augustusszá, valószínűleg azért, hogy Caracalla számára a társcsászárság eleve eldöntött legyen.

BRITANNIAI HÁBORÚJA - HALÁLA ES MEGÍTÉLÉSE

Severus szeretett háborúzni, és vágyott a katonai dicsőségre. Miután Keleten és Afrikában is jelentősen kiterjesztette a birodalom határait, nem tudta kihagyni a 208-ban Britanniában kínálkozó alkalmat sem arra, hogy ugyanezt nyugaton is megtegye. Amikor a caledoniaiak a limesre törtek, úgy döntött, személyesen fogja irányítani a hadműveleteket, pedig akkor már súlyos betegség, köszvény kínozta. Jó alkalomnak tűnt a háború arra is, hogy szórakozni vágyó fiait, Caracallát és Getát eltávolítsa a fővárosból, és komolyabb feladatokra fogja: beavassa őket a hadviselésbe. Azt szerette volna elérni, ami elődeinek addig nem sikerült: az egész Britanniát meghódítani. A háború azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint amilyennek először látszott.

Septimius Severus e háború során betegségében halt meg Eburacumban (York) 211-ben. Egész életére jellemző hihetetlen vitalitását tükrözte még a halála napján kiadott utolsó jelszava is: „Dolgozzunk!" Erős és tekintélyes, jelentős kincstári tartalékokkal rendelkező birodalmat hagyott utódaira, mely a tartományok erőteljes támogatása és a szakszerű császári igazgatás kiépülése folytán sokkal összekovácsoltabb is volt, mint közel húszéves trónra lépését megelőzően. A római történelem nagy, birodalomépítő császárai közé tartozott, akinek intézkedéseihez még jóval későbbi utódai is visszanyúltak.

FOGALOM

annona militaris
Augustus
Caesar
canabae/ bódéváros
civis, civitas
cohortes praetoriae
colonia
concubina
cursus honorum
cursus publicus
decennalia
denarius
duumvir / duumvir iure dicundo
imperátori acclamatio
hostis
incola
incolatus
ius conubii
ius Italicum
liberalitas
mater castrorum
municipium
munus (t. sz. munera)
praefectus legionis
praefectus Mesopotamiae
praefectus praetorio
primuspilus v. primipilus
quaestura
uzurpáció / usurpatio

KRONOLÓGIA

193. ápr. 9.	Septimius Severus *imperátori acclamatiója* Carnuntumban
máj.	Az Itália ellen vonuló Septimius Severust a senatus *hostisszá* nyilvánítja
jún. 1.	A senatus elismeri Severus hatalmát; Didius Iulianus kivégzése
194. márc.	Issosi csata, Severus győzelme Pescennius Niger felett
195 első fele	Severus első parthus háborúja; Osrhoene római provincia lesz
	Septimius Severus Marcus Aurelius fiává nyilvánítja magát; *divi Marci filius* és *divi Commodi fráter* lesz; fia, Bassianus felveszi az *Antoninus* nevet
195 vége	Byzantion kapitulációja
	Clodius Albinust *hostisszá* nyilvánítják
195 vége - 196 eleje	Caracallát apja *Caesarrá* emeli
	Clodius Albinus felveszi az *Augustus* címet, majd átkel a kontinensre
197	Lugdunumi csata: Severus győzelme Clodius Albinus felett
197 második fele -198 eleje	Severus második parthus háborúja; Mesopotamia provincia létrehozása
202. márc.	Severus pannóniai látogatása
ápr. 9-15.	Severus *decennaliá)a*
204	*Ludi saeculares*
205	*A* császári család afrikai utazása
206-207	Bulla Félix rablóvezér bandájának felszámolása Itáliában
208-211	Severus britanniai hadjárata
209	Getát apja *Augustusszá* emeli
211. febr. 4.	Septimius Severus halála

BIBLIOGRÁFIA

Lásd együtt a Severus császárokéval, Severus Alexander után.

Caracalla (211-217)

Septimius Severus és Iulia Domna idősebbik fia 188-ban született Lugdunumban, apja ottani helytartósága idején. Később maga két évvel korábbra tette vissza a születése időpontját, hogy öccsénél jelentősen idősebbnek tűnjék. Eredeti neve *(L.) Septimius Bassianus* volt. 195-től *M. Aurelius Antoninus Caesar.* 197-ben apja társcsászárrá emelte, ekkortól IMPERÁTOR CAESAR MARCUS AURELIUS ANTONINUS AUGUSTUS. - 212 után MARCUS AURELIUS SEVERUS ANTONINUS PIUS FÉLIX AUGUSTUS. - A *Caracalla,* valójában helyesen *Caracallus* ragadványnevet egy csuklyás gall felöltő neve után kapta, melyet a 213. évi galliai utazása után viselt, divatot teremtve vele. A császár által hordott felöltőnek volt a neve a *caracalla Antoniniana.*

Severus a két fiára, Antoninusra és Getára, két egyenrangú *Augustusm* hagyta a birodalmat. Valójában kettejük nevében az erőszakosabb Caracalla uralkodott. O kötötte meg a caledoniaiakkal is a békét, lemondva a hódításokról, a források szerint azért, mert sietett vissza Rómába, a legújabb értékelésekben azonban felmerül az a gondolat is, hogy az új Augustus a visszafogottságával hosszabb távra teremtette meg a békét. A testvérek közötti ellenségeskedés ezt követően oly mértékűvé vált, hogy ez magát Rómát is megosztotta. A források szerint mindketten a másik eltávolítására törekedtek, merényletkísérleteket azonban csak Caracalla részéről említenek. A látszat szerinti társuralom még egy évig sem tartott. Caracalla meggyilkoltatta öccsét. Az eseményekről adott magyarázata az volt, hogy öccse ellene tervezett merényletét hiúsította meg. Ez adott ürügyet arra is, hogy Geta barátaival és támogatóival is leszámoljon. Összesen húszezer embert öltek meg. Getát **damnatio memóriáéval** sújtották, nevét a feliratokról kivakarták, szobrait, pénzeit megsemmisítették.

A vérengzés során nemcsak Geta híveit, hanem mindazokat is megölték, akik a korábbi princepsekkel rokonságban álltak, például Marcus Aurelius egyik lányunokáját, Pertinax fiát és vejét. Az áldozatok között volt Papinianus praefectus praetorio is, a híres jogász. A praetorianusok és az albai legio egy darabig ellenállt Caracalla parancsának, arra hivatkozva, hogy ők két császárra esküdtek fel. A kiosztott nagy összegű pénz végül azonban megtette a hatását. Később a terrorakciót végrehajtók körében is tisztogatások voltak.

A *CONSTITUTIO ANTONINIANA* (212)

Caracalla, hogy hatalmát a hadsereg támogatásával megerősítse, jelentősen megemelte a katonák zsoldját. Ennek azonban meg kellett teremteni a bevételekben is a fedezetét, így került sor a római történelem legnagyobb horderejű császári rendeletének, a **Constitutio** Antoninianának a kiadására. Ebben a császár a Római Birodalom összes szabad lakójára kiterjesztette a római polgárjogot. Kivételt csak az ún. **dediticii** képeztek, azok, akik a birodalomba való felvételükkor önként vállalták alávetésüket. Ezek a limesvidéken élő, a határ túloldaláról nem sokkal korábban betelepített népcsoportok voltak. Az, hogy a rendelet kibocsátásánál nem a nagyvonalúság és nem valamiféle széles látókörű politika vezérelte, hanem fiskális szempontok, abból is kiviláglik, hogy a rendelet kiadásával egy időben a császár 5 százalékról 10 százalékra emelte az örökösödési adó mértékét, és a közvetlen hozzátartozókat, valamint a kis összegű örökségeket érintő mentességeket eltörölte. Az örökösödési adó bevételei egyébként az adó születésétől kezdve kötött célt szolgáltak: a hadsereg ellátását. A befolyó pénzeket az **aerarium militare,** a katonai kincstár kezelte (lásd Augustusnál), ami Caracalla rendelettel kapcsolatos motivációinak összefüggéseit is egyértelművé teszi.

Hatalma biztosítását szolgálta Britannia kettéosztása és a két Pannónia közötti határ módosítása is 214-ben. Ennek következtében Britanniában és Pannónia superiorban is - utolsóként - megszűnt a háromlegiós parancsnokság. Az új határvonalat Pannoniában úgy húzták meg, hogy a brigetiói legio Pannónia superiortól Pannónia inferiorhoz került át, így mindkét tartomány kétlegiós lett, egy-egy consularis rangú helytartó irányítása alatt.

Hogy magát Róma városának lakossága körében népszerűvé tegye, amíg a városban tartózkodott, minden évben adományokat osztott. A fürdőt, melynek alapjait apja rakta le, minden addiginál nagyobbra és pompázatosabbra építtette. Sok kiadása miatt változatlanul állandó pénzzavarban volt, ezért a pénzrontás eszközéhez folyamodott. Új pénzt hozott forgalomba, az antoninianust, két denarius névértékben, a súlya viszont csak 5 gramm volt, vagyis a denariusnak másfélszerese. Kilencedrésszel csökkentette az **aureus** (aranypénz) súlyát is.

AZ ÚJ ALEXANDROS

212-213 folyamán új ellenség jelent meg a Rajna és a Duna felső folyásának vidékén, az alamannok, legalábbis ekkor említik őket először a források. Caracalla sikeresen visszaverte támadásukat, majd 214 tavaszán Keletre indult. Útközben a dunai tartományokban jelentős sereget szedett össze. Útja során mindenütt szobrokat állíttatott példaképének, Nagy Sándornak, Macedóniában pedig sorozást tartott, és egy szabályos régi makedón phalanxot is felállíttatott. Még a katonák fegyverzete is ugyanolyan volt, mint egykoron. A Hellészpontoson átkelve, mint egykor Alexandros, áldozatot mutatott be Achilleus sírjánál. Bithyniában fedte fel seregének a parthu-

sok elleni háború tervét. Innentől kezdve Nagy Sándor útvonalán haladt, és mindenben őt utánozta. Az ő állítólagos ivóedényeit és fegyvereit használta, sőt még a nagy hódító jellegzetes fejtartását is felvette. Bevonult Alexandriába is, itt azonban azért, mert az alexandriaiak valami miatt kigúnyolták, szörnyű bosszút állt. Egybegyűjtette a város ifjúságát, minha csak újabb phalanxot akarna szervezni belőlük, majd a katonáival lemészároltatta őket. A városból a senatusnak már Alexandros újjászületéséről írt. Saját magát is inkább már Alexandrosnak nevezte, mintsem Augustusnak. IV. Artabanostól feleségül kérte egyik lányát, majd miután az visszautasította, 216-ban megindította a háborút. Úgy tűnik, a szándéka az egész Parthus Birodalom meghódítása és Nagy Sándor birodalmának helyreállítása volt. A római sereg ellenállásba alig ütközve, egészen Arbeláig (Gaugaméla) nyomult előre, majd Edessába vonult téli szállásra. A látványos sikerek annak voltak köszönhetők, hogy a parhusokat egy súlyos testvérháború kötötte le IV. Arfábanos és VI. Vologaeses között. Még mielőtt azonban a következő évben a hadjárat folytatására sor került volna, Caracallát Carrhae közelében a praefectus praetorio, Macrinus utasítására megölték.

Cassius Dio, aki senatorként az események közeli szemtanúja volt, Caracalláról azt írta, hogy testileg is, lelkileg is beteg volt. A császár utókor általi megítélését az ő véleménye határozta meg. Caracalla betegségére más forrásokban is vannak bizonyítékaink. Galliában Apollo Grannus templomát kereste fel, a kelta gyógyító istenét, Pergamonban pedig Asklépios szentélyét, hogy ott álom útján betegségére gyógyulást találjon. Hogy mi volt a testi baja, nem tudjuk, de nyilván súlyos volt, vagy legalábbis Caracalla annak érezte, mert a gyógyulás reményében nagy utakra vállalkozott. Lelki betegségét újabban viszont megkérdőjelezi a kutatás, s terrorisztikus uralkodási módszereit elsősorban a társadalmi támogatottsága hiányából s tudatos uralkodási koncepciójából vezetik le. Caracalla brutálisan kegyetlen volt, aki nemcsak gyanú esetén ölt, hanem válogatás nélkül, pusztán azért is, hogy rémületet keltsen. Leginkább a 20. század tömeggyilkos diktátoraival állítható párhuzamba, akik hasonlóképp, valamiféle küldetéstudattól vezérelve, s ezért mérhetetlen hatalomvággyal eltelve irtották ki az útjukban állókat. Mint ahogy Caracalla is, ezek egy része is egyébként kiváló intellektussal rendelkezett.

Macrinus (217-218)

Marcus Opellius Macrinus 164-ben vagy 166-ban született a mauretaniai Caesareában. Alacsony származású volt, talán bennszülött. Széles körű műveltségének köszönhette *procuratori* pályafutását. Katonai karrierje viszont nem volt. Épp e két tulajdonsága miatt esett rá Caracalla választása, amikor *praefectus praetoriónak* kinevezte, mert nem kellett tőle tartania. Császári neve M. OPELLIUS SEVERUS MACRINUS P(IUS) F(ELIX) AUGUSTUS volt.

Macrinus nem azért ölette meg Caracallát, mert az véreskezű zsarnok volt, hanem mert bepillantva a császár irataiba, a saját életét látta veszélyben. O volt az első a római történelemben - később még lesz néhány -, aki testőrparancsnokból lett császár, és mint ilyen, nem volt senator, csak lovag. A helyzete azonban nem azért volt elsősorban ingatag, mert társadalmi státusa miatt nem számíthatott a senatori rend támogatására, hanem azért, mert Caracalla a hadsereg körében a bőséges ellátmánynak köszönhetően népszerű volt. A helyzet felemásságát jól mutatja, hogy Macrinus saját helyzete erősítésére a *Severus* nevet vette fel, fiának, Diadumenianusnak pedig az *Antoninus* nevet adta, és **konszekráltatta,** istenné avattatta Caracallát. A katonák nem tudhatták meg, hogy köze volt a merénylethez.

A vártnál sokkal könnyebb volt viszont a dolga Rómában. A senatorok a nagy félelemtől megszabadulva rábólintottak a hadsereg támogatottjára, és minden ellenvetés nélkül megszavazták a principatusát. A művelt Macrinus határozottan a senatusszal való jó viszonyra törekedett, és ez hosszú távon is gyümölcsöző kapcsolatot ígért. Caracalla emléke azonban, s a vele takarózó Severus-párt - melynek élén valójában Septimius Severus feleségének syriai rokonsága állt - túlságosan népszerű volt a hadseregben és a lakosság széles köreiben is. Ne feledjük, a *Constitutio Antoniniana* előtt a birodalom lakosságának csak csekély töredéke volt római polgár.

Iulia Domna, aki kénytelen volt Caracallát a keleti hadjáratba elkísérni, fia halálát követően öngyilkos lett. A császári famílián belül a rangidős így nővére, Iulia Maesa lett. Neki két megözvegyült lánya volt, Iulia Soemias és Iulia Mammaea, és mindegyik leánynak volt egy-egy kiskorú fia.

Macrinus érzékelte a veszélyt, és eltávolíttatta a császári rokonságot Rómából, hazájukba, Emesába száműzve őket. A nehezebb feladat a hadsereg fegyelmének helyreállítása és nagy juttatásainak visszaszorítása volt. Caracalla a terror eszközeivel teremtette meg ezek fedezetét, normális körülmények között a kiadások finanszírozhatatlanok voltak. Macrinus ebbe bukott bele. A Severus rokonság a hadsereg növekvő elégedetlenségét kihasználva és a kezén maradt óriási vagyont is jól forgatva, a syriai hadsereget megnyerte magának, s Macrinusszal szemben császárként léptette fel Caracalla idősebbik unokaöccsét. A legitim császár mellett a katonaságnak csak a kisebbik része tartott ki, mely rövidesen vereséget szenvedett. Diadumenianust megölték, Macrinus öngyilkos lett, vagy őt is megölték.

Elagabalus (218-222)

203-204 táján született. Apja Sex. Varius Marcellus volt, anyja lulia Soemias, Severus császár feleségének, lulia Domnának az unokahúga (a császárné nővérének, lulia Maesának a lánya). A pletykát, hogy valójában Caracalla volt az apja, több ókori szerző is említi. Valószínűleg a családja találta ki, hogy megnyerjék vele a hadsereget. Eredeti neve *Varius Avitus* volt, hivatalos császári neve M. AURELIUS ANTONINUS lett. A *História Augusta* Heliogabalusként, Zónaras *Elagabalosként* említi, s nekik köszönhetően ezen a néven került be a történelembe. A név az Emesában betöltött papi funkciójával állt összefüggésben: az ottani szír főisten, *Elagabal* (arabul ilah ha gabal, 'a Hegy Ura') főpapja volt. Az egyébként helytelen *Heliogabalus* forma *Hé-*/íosnak, a görög napistennek a nevét tartalmazza, a hasonló hangzás mellett valószínűleg azért is, mert Elagabal is napisten volt.

Az új Augustus tizennégy éves volt. A *toga virilis* felöltésén túlesett, így már nem számított gyermeknek, de még abban az életkorban volt, melyet a rómaiak nem tekintettek komoly tisztségek betöltésére alkalmas időszaknak. Természetes volt tehát, hogy mások irányításával fog kormányozni. Nem is ez okozta a gondot, hanem például az, hogy nem állt mögötte tekintélyes férfi családtag, rokon vagy tanácsadó, mint amilyen Seneca és Burrus volt Nero mellett. Elagabalust az anyja és nagyanyja támogatta. lulia Soemias megjelenése a senatusban először nagy megütközést keltett, de aztán a testület előzékenységet tanúsított, tartósan azonban nem lehetett erre berendezkedni. A család főleg a keleti származású *P. Valerius Comazoma,* az Emesa közeli Raphaneae egykori legioparancsnokára támaszkodott, akinek Elagabalus hatalomra kerülését is köszönhette. Ez azt is jelzi, hogy az előkelő senatori körökkel nem volt igazán jó kapcsolatuk. Ennél súlyosabb gondot okozott azonban az, hogy Elagabalus egyáltalán nem volt felkészítve a szerepére, és ezt a fogyatékosságát pótolni sem lehetett, mert ő maga nem akarta. A hatalom egy éretlen, de erősen öntörvényű személyiség kezébe került.

A császár 217-től Elagabal isten főpapja és fanatikus rajongója volt, ami arra késztette, hogy beavatkozzék a vallási kérdésekbe. 220-ban Elagabal isten kultuszkövét (egy phallikus fekete meteoritkövet) Emesából Rómába vitette, és az istent birodalmi főistenné tette, majd, hogy ne legyen egyedül, a római Minervával és a karthágói Caelestisszel (Tinnit /Tanit) házasította össze. Elrendelte, hogy a római vallás szent ereklyéit is vigyék át Elagabal templomába: a palladiont, Vesta örök tüzét, Magna mater szent kövét stb. Elvált feleségétől, az előkelő lulia Cornelia Paulától is, és mindenki megütközésére egy Vesta-papnővel, lulia Aquilina Severával házasodott összse. Mindezek mérhetetlen felháborodást keltettek, hiszen - a római állam vallásos alapjai miatt - magára az államra is rendkívül veszélyes tetteknek minősültek.

Megütközést keltett senatori körökben Elagabalus környezete is. A társadalom

alsóbb rétegeiből kikerülő kegyencei magas álláshoz, nagy befolyáshoz és vagyonhoz jutottak. A késői *História Augusta* nagy teret szentel rossz tulajdonságai bemutatásának. A luxus iránti vonzódását, a pazarlását és a bujaságát emeli ki. Ezek olyan toposzok, melyeket a rossz uralkodóra általában rá szoktak aggatni, ez esetben azonban a szerző hiteles forrásra, Elagabalus kortársának, Marius Maximusnak a művére támaszkodott. A császár szexuális extremitásait egy másik kortárs, a megbízható Cassius Dio is részletesen tárgyalja. Úgy tűnik, ezeknek is komoly szerepük volt tekintélyének a testőrség körében való lejáratódásában.

Rövid időn belül kiderült tehát, hogy Elagabalus nem alkalmas a neki szánt feladatra. Harc kezdődött a császári családon belül lulia Maesa két lánya között a hatalomért. A tét vagy Elagabalus feláldozása, vagy az egész család bukása volt. 221-ben Elagabalust nagyanyja rávette, hogy fogadja örökbe a nála néhány évvel fiatalabb unokaöccsét, Alexianust, aki ekkor caesari rangot kapott, és új nevet, az Alexandert. Tőle később Elagabalus megpróbált megszabadulni, a gyilkossági kísérletei azonban meghiúsultak. A testőrség, amely legalább annyira érdekelt volt a Severusok hatalmának fenntartásában, mint maga a család, az Elagabalusnál alkalmasabbnak látszó fiatalabb fiú, Alexander mellett döntött. Elagabalust és anyját minden jel szerint a nagyanyja és nagynénje beleegyezésével 222-ben a praetorianusok táborában meggyilkolták.

Severus Alexander (222-235)

Talán 208-ban született a föníciai Caesareában. Apja Gessius Marcianus lovag, anyja lulia Avita Mammaea, lulia Domna császárné unokahúga volt. Uralomra lépésekor vele kapcsolatban is elterjesztették, hogy Caracalla vér szerinti fia, ez azonban most is a dinasztikus legitimációt szolgálta. 222-től a *divi Antonini Piifilius* (az isteni Antoninus Pius fia) elem feliratokon is megjelenik a nevében. - Eredeti nevéből csak a cognomenjeit ismerjük, a *Bassianus Alexianust,* minden bizonnyal azonban *G. Iulius Gessius Bassianus Alexianus* volt. A hivatalos császári neve az IMP. CAES. M. AURELIUS SEVERUS ALEXANDER PIUS FÉLIX AUGUSTUS lett.

Elagabalus bukását követően az Alexander helyett uralkodó lulia Maesa és Mammaea nagy súlyt helyezett a senatusszal való jó viszony kialakítására. Az ifjú császár már az első ediktumában kinyilvánította, hogy Traianus és Marcus Aurelius nyomdokain kíván haladni. A legidősebb és legtekintélyesbb 16 senatorból állandó császári tanácsot állítottak fel, melynek hozzájárulása nélkül nem lehetett érvényes döntéseket hozni. Emellett egy bővített államtanács is működött, a **consilium prin-**

cipis, melynek tanácsadó szerepe volt. 70 senatorból és 20 lovagrendű jogászból állt. Ugyancsak a senatoroknak szóló gesztusként az összes légiót senatori parancsnok alá helyezték, tehát az egyiptomiakat és a három parthus légiót is. Visszaállították a régi ezüstpént, a **denariust.** A plebs megnyugtatására felújították az **alimentatiókat** is *(pueri Mamaeani, puellae Mamaeani).* Jelentős építkezések kezdődtek: felújították az *Amphitheatrum Flaviumot,* kibővítették Caracalla thermáit, jelentősen kibővítették Nero Mars-mezőn lévő fürdőjét. Mindez szakítás volt a Septimius Severus-féle, hadseregorientált politikával is. Az időközben végbement változások miatt azonban, mint azt majd a fejlemények is megmutatták, már nem lehetett ott és úgy folytatni, ahol és ahogy az három évtizeddel korábban abbamaradt.

A kormányzásban Maesa és Mammaea, úgy tűnik, kezdetben ugyanazokra az emberekre támaszkodott, mint Elagabalus alatt, *Iulius Flavianus* és *Geminius Chrestus* praefectus praetoriókra, valamint *Valerius Comazon* praefectus urbira. Rövidesen azonban új ember jelent meg a testőrparancsnoki poszton, méghozzá egyedül: Ulpianus, a híres jogász, aki egyúttal a princeps gyámja címet is viselte. O rövid idő alatt sok Elagabalus által összekuszált dolgot rendbe tett.

Cassius Diótól tudjuk, hogy Ulpianus maga volt az, aki az előző két testőrparancsnokot kivégeztette. Zósimos ennek okát is közli: Alexander először a két régi testőrfőnököt erősítette meg hatalmában, majd valószínűleg anyja tanácsára Ulpianust harmadikként a kettő főnökévé nevezte ki. Azok aztán vagy összeesküdtek az új főnökük ellen, vagy az utóbbi találta ki a vádat ellenük, hogy megszabaduljon tőlük. A praetorianusok egyértelműen Ulpianus intrikáival hozták összefüggésbe parancsnokaik halálát, és őt tették felelőssé a történtekért. Rövidesen ennek következményei is lettek.

A praetorianusok fegyelmezetlensége miatt Alexander nem volt biztonságban. A legnehezebb időszakot a 223. év jelentette, amikor a testőrség és a Róma városi plebs között valami apró dolog miatt vitára, majd szabályszerű utcai háborúra került sor, mely három napig tartott, és sok halálos áldozatot követelt. A nép nagyon elszánt volt, és csak akkor hagyta abba a harcot, amikor a praetorianusok lakóházakat kezdtek felgyújtani, mert aggódott, hogy tűzvész támad. Az összecsapások igazi okát nem ismerjük, valószínűleg azonban régen érlelődő ellentétek robbantak ki nyílt harccá. Már Septimius Severus és Caracalla alatt is voltak ugyanis feszültségek a plebs és a praetorianusok között. Ulpianus szigorúan megrendszabályozta a testőröket, aminek az lett a következménye, hogy azok bosszút álltak rajta régi parancsnokaikért is, és megölték. Az sem segített rajta, hogy védelemért a palotába, Alexanderhez és Iulia Mammaeához menekült.

A császári család testőröknek való kiszolgáltatottságát jellemzi, hogy Ulpianust nem tudták megvédeni. Az Ulpianus halálában legfőbb bűnös Epagathos megbüntetését sem merték nyíltan vállalni, mert számolniuk kellett azzal, hogy a kivégzése zavargásokhoz vezet. így azt előbb Egyiptom praefectusának nevezték ki, hogy eltávolítsák a városból, majd ott fogták le a tartományában, és Krétán végezték ki (Cass. Dio, *epit. Xiph.,* LXXXIII, 3,1). - A praetorianusok önbíráskodása miatt rövidesen a későbbi történetíró, Cassius Dio élete is veszélybe került Rómában. A császár a 229. évre őt választotta maga mellé consultársnak. Dio azonban az előző évi pannóniai helytartósága alatt szigorúan lépett fel a katonákkal szemben, és azok a pannóniai származású praetorianusok segítségével akartak rajta bosszút állni. A császár kérésére így ezt a (második) consulatusát Román kívül viselte (LXXX, 3,2).

A testőröket Alexander apósa is megpróbálta ez idő tájt felhasználni, vagy Iulia Mammaea ellen, vagy a hatalom megszerzése érdekében, azok azonban lojálisak maradtak a princeps anyjához. Alapvető jellegzetessége volt tehát ennek az időszaknak a katonák fegyelmezetlensége és lázadozása. Sok esetről tudunk, azonban az nagyon fontos, hogy ezek egyike sem Alexander ellen irányult. A hadsereg a perzsa hadjáratig lojális volt vele.

A PERZSA ÉS A GERMÁN HÁBORÚ, ALEXANDER HALÁLA (230-235)

Caracalla parthusok elleni háborúját Macrinus zárta le 218-ban. IV. Artabanos azonban nem igazán élvezhette a békét. A Vologaesesszel folytatott polgárháborúja még nem ért véget, 220 táján pedig egy újabb, veszélyes ellenfele támadt. Egy bizonyos *Ardasír* (görög nevén Artaxerxés) szerezte meg Persisben a hatalmat, és 220 táján megtagadta a parthus nagykirály elismerését. Az ezt követő háborút Ardasír nyerte meg. A döntő összecsapásra Ktésiphónnál került sor 224-ben. Az Arsakida nagykirály holtan maradt a csatatéren. Ardashir két év múlva felvette az Irán királyainak királya címet, s az ezt követő, 224-230 között folyó harcokban megszerezte az egész birodalom feletti uralmat. Sikereit katonai reformjainak köszönhette. Dinasztiát alapított, melynek nagyapja, *Szászán* lett a névadója. Az Achaimenidáktól származtatta magát, és külpolitikai célul nem is kevesebbet tűzött ki maga elé, mint az egykori Achaimenida Birodalom területének helyreállítását. Ez nemcsak Kis-Azsiára jelentett igényt, hanem európai területekre is, egészen a Strymón folyóig.

I. Ardasír már 230-ban a Római Birodalom ellen fordult. Betört Mesopotamiába (a Mesopotamia nevű római tartományba, mely a Folyamköznek az északi részén feküdt), és legyőzte az ottani római haderőt. Ostrom alá vette Nisibist, majd még

ugyanebben az évben a perzsa lovasság megkezdte Cappadocia felé az előrenyomulását.

Ellenséges támadás esetén a római hadviselés szokásos menete az volt, hogy a megtámadott tartományok haderői megkísérlik feltartóztatni az ellenséget az expedíciós sereg megérkezéséig. Ennek felállítása és felvonultatása a nagy távolság miatt viszont több hónapot igényelt, ezért Alexander időnyerés céljából tárgyalásokat kezdeményezett 230-231 folyamán. A római hadigépezet azonban katasztrofálisan működött. A mesopotamiai seregben zendülés tört ki, és a katonák megölték saját helytartójukat. Az elpuhult és fegyelmezetlen syriai csapatok átálltak az ellenséghez, vagy megtagadták a harcot. A felvonultatott egyiptomi **vexillatióknál** ugyancsak katonai zendülés támadt. Edessában, majd másutt is a keleti hadszíntér közelében trónbitorlók, **usurpatorok** sora ragadta magához a hatalmat. Az expedíciós sereg, Alexanderrel az élén, 231 folyamán érkezett meg Antiochiába. Először azonban a zendülések elfojtásával kellett foglalkozni, és csak azt követően, 232-ben indulhatott meg a római ellentámadás.

Az offenzívának egy időben három iránya volt: az északi hadtest Armenia felé nyomult előre, a középső a császár vezetésével Mesopotamián át kelet felé, a déli az Eufrátesz folyását követte lefelé. Ez utóbbi ütközött bele Ardasír seregébe, és megsemmisítő vereséget szenvedett. A vereség hírére Alexander elrendelte a másik két hadtest visszavonulását. A támadás leállítása miatt elmaradt zsákmány és a sivatagon keresztüli, sok gyötrelemmel és nagy veszteségekkel járó visszavonulás nagyon a császár ellen hangolta a katonákat (Héród., VI, 6,1-4). Mindazonáltal nem volt túl nagy sem a vereség, sem a perzsa támadás veszélye, mert Ardasír nem volt abban a helyzetben, hogy folytassa hadjáratát. Súlyos veszteségei voltak, a hadserege demoralizálódott, ezért visszavonult. A lehetőséget azonban a rómaiak nem tudták kihasználni. A germánok támadásáról érkeztek hírek a rajnai és a dunai határról. Az expedíciós hadsereg jelentős részben onnan származó katonái - nem sok lehetőséget adva a császárnak a mérlegelésre - megindultak visszafelé, hogy otthon maradt hozzátartozóikat megvédjék. Alexandert ezután már gondatlansággal, a határok biztosításának elhanyagolásával vádolták.

A Rajna felső folyásánál indítandó hadjáratot Alexander gondosan készítette elő, de tovább rontotta megítélését a katonák körében, hogy Keletről előbb Rómába ment diadalmenetet, **triumphust** tartani. A zendülés a Mogontiacum köré koncentrált seregben akkor tört ki, amikor a császár tárgyalásokkal és **tributum** fizetésének ígéretével próbálta meg a küszöbönálló háborút elkerülni. Alexander Severust és anyját, Iulia Mammaeát megölték. A zendülés hangadói a Pannoniában sorozott újoncok voltak.

Cassius Dio már a 220-as évek eseményeinek tárgyalása során kiemeli, hogy a katonák fegyelmezetlensége és lázadozása nagy gondot jelentett Alexander uralkodása alatt. Ugyanezt erősíti meg a másik kortárs történetíró, Héró-

dianos is. Az elégedetlenséget és a zendüléseket ugyanakkor mindig konkrét okok váltották ki mind a 20-as években, mind pedig 230-235 között is. Mivel ezek nemcsak Alexander halála miatt, hanem a későbbi időszakra nézve is tanulságosak, érdemes őket számba venni:

1. A garázdálkodó katonák megfegyelmezése, és általában a parancsnoki szigor.

2. A remélt zsákmány elmaradása. Hiába jutalmazta meg Alexander és Iulia Mammaea a mesopotamiai visszavonulás után a katonákat, azokat ez nem elégítette ki, mert a hadjárat során sokkal többet rabolhattak volna.

3. A visszavonulás vagy a háború elkerülésére irányuló tárgyalás általában, melyet katonához méltatlan magatartásnak, gyávaságnak, megfutamodásnak minősítettek.

4. Alexander hadi ügyekben való tapasztalatlansága és a hadsereggel való személyes kapcsolatának hiánya.

5. Iulia Mammaea hadjáratban való részvétele és a császárra gyakorolt erős befolyása. Ez valóban létezett, sőt a numizmatikai és epigráfiai források tanúsága szerint, amit egyébként az ókori szerzők kijelentései is megerősítenek, Mammaea 231-től már nyíltan a saját kezében tartotta az államhatalmat. A katonák viszont szégyenletesnek tartották a császárra nézve, hogy felnőttként még mindig az anyja uralkodik rajta, a római hadseregre nézve pedig, hogy egy asszony parancsol neki.

6. Iulia Mammaea fösvénysége. A katonák e vádja nem mindig igazolható, hiszen a császári költségvetésnek a sok kiadás miatt nem volt túl nagy a mozgástere. Kétségtelen azonban, hogy Alexander takarékosan bánt a *donativummal,* és hogy Iulia Mammaea a takarékoskodás mellett valóban kincseket és birtokokat halmozott fel (nem személyes célokra persze, hanem a dinasztia hosszú távon való biztosítása érdekében). Mogontiacumban a germánokkal folytatott tárgyalások miatt ez a vád olyan formában ismétlődött meg, hogy tőlük sajnálják a pénzt, bezzeg az ellenségnek odaadják (vö. Christ, K.: *Geschichte der römischen Kaiserzeit).*

Severus Alexander bukását a korszak kutatói közül többen is úgy ítélik meg, hogy egyszerűen pechje volt, mert a Római Birodalom két legádázabb ellenségével találta váratlanul egyszerre szembe magát. Erre a helyzetre nem lehetett felkészülni, és ezt a problémát nem lehetett jól megoldani, mint ahogyan azt az elkövetkező évtizedekben számos, katonai téren Alexandernél sokkal tapasztaltabb és jóval tehetségesebb parancsnok kudarca is mutatja.

Uralkodása ugyanakkor számos tanulsággal is szolgál. Egy olyan dinasztia uralkodója volt, melynek hagyományai nem a római tradíciókban gyökereztek, s mely a hadsereg támogatásával, a régi elit ellenében került hatalomra. Császárrá való megválasztását ő maga is a praetorianusgárda támogatásának köszönhette. A nevében

kormányzó nagyanyja és anyja azonban levonta a tanulságokat elődei kudarcából, és egy új politikai irányvonal kialakításával - mely a római tradíciók és a senatus hatalmának tiszteletben tartására épült - elfogadtatta a senatori arisztokráciával Alexander uralmát. Az ifjú Augustus ennek a politikának a szellemében nevelkedett, és mind a kortársak, mind az utókor megítélése szerint igen derék császár lett belőle. Siker volt ez a dinasztia számára is (szalonképessé vált és integrálódott), és a senatus számára is, mert több évtizeden át tartó félelem és feszültségek után újra helyreállt a princepsszel való jó viszony. A római császárok másik hagyományos szerepében, hadvezérként viszont Alexander valóban hibákat követett el, amelyek halmozódva végül hozzájárultak korai halálához. Gondos nevelésben részesült, de a katonai kiképzése nem kapott kellő hangsúlyt: vagy azért, mert nők irányították a nevelését, vagy a családja papi tradíciói miatt (ő maga is Elagabal felszentelt papja volt), vagy azért, mert korán Augustus lett, és az állandóan lázadozó katonáktól fokozottan félteni kellett.

A végzetes azonban számára az anyja befolyása volt. Emiatt veszítette el elsősorban a katonák megbecsülését is. A syriai asszonyoknak az ifjú Augustusok feletti gyámsága a senatusnak is komoly gondot okozott mindkét gyerekcsászár esetében. Nem érzékelték a lehetőségeik korlátait Rómában. Ennek minden bizonnyal a kultúrák közötti különbségekben rejlett az oka. Keleten, így Severus Alexander syriai hazájában is, a nők uralkodása, ha nem is gyakori, de elfogadott dolog volt (lásd lentebb Zenobiát). Valószínűleg ezért merte Keleten Iulia Mammaea is nyíltan vállalni a Rómában csak tapintatosan, háttérből gyakorolt tanácsadói és döntéshozói szerepét.

FOGALMAK

aerarium militare
alimentatio
antoninianus
aureus
consecratio / konszekráció / istenné avatás
consilium principis
Constitutio Antoniniana
damnatio memoriae
dediticii
denarius
tributum
triumphus
usurpator
vexillatio

KRONOLÓGIA

211-217	Caracalla uralkodása
211	Geta uralkodása
	Geta meggyilkolása
212	Constitutio Antoniniana
214	Britannia kettéosztása
	A két Pannónia közös határának korrekciója: a brigetiói legio Pannónia inferiorhoz kerül
	Caracalla Keletre megy

215-216	Caracalla három hónapot Egyiptomban tölt
216-217	Caracalla parthus hadjárata
217	Caracalla halála
217-218	Macrinus császársága
217-222	Elagabalus uralkodása
220 vége	Elagabalt a császár a Római Birodalom főistenévé nyilvánítja
221	Elagabalus örökbe fogadja unokatestvérét, Alexianust, aki Severus Alexander néven *Caesar* lesz
222	Elagabalus meggyilkolása
222-235	Severus Alexander uralkodása
223	Utcai harcok Rómában; Ulpianus meggyilkolása
224	Iulia Maesa halála Csata Ktésiphónnál; I. Ardasír győzelme IV. Artabanos felett; az Arsakida-dinasztia bukása
226-230	I. Ardasír meghódítja a Parthus Birodalom területeit
226	I. Ardasír felveszi az *Irán királyainak királya (Shahanshah i Eran u Aneran)* címet
230	I. Ardasír megtámadja Róma Mesopotamia nevű tartományát
231-234	Severus Alexander a keleti hadműveleteket irányítja
234	Severus Alexander meggyilkolása Mogontiacum mellett

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Feliratok: Murphy, G. L.: *The Reign ofthe Emperor Septimius Severus front the Evidence ofthe Inscriptions.* Philadelphia, 1945. - Fontos a mesopotamiai Dura Europosból, Severus Alexander korából származó, katonaságra vonatkozó anyag, köztük az ún. *Feriale Duranum,* a katonaság hivatalos ünnepi naptára, mely a jelentős állami eseményeket tartalmazza, megjelent: Fink, R. O., et al. (eds.): The Feriale Duranum. *Yale Classical Studies, 7,* 1940, 1-222; illetve az ásatások publikációjában: *Excavations in Dura Europos. Final Report* V. 1959. - Papiruszok: A *Constitutio Antoninianát* egy papirusztöredék, az ún. *Pap. dessen 40.* dokumentálja, kiadását lásd Kuhlmann, P. A.: *Die Giessener literarischen Papyri und die Caracalla-Erlasse.* Edition, Übersetzung und Kommentar (= *Berichte und Arbeiten aus der Universitätsbibliothek und dem Universitätsarchiv dessen,* 46/1994). Universitätsbibliothek Giessen, Giessen 1994; lásd még *FIRA,* I^2, 444 skk. - Pénzek: *RIC,* IV.

Irodalmi források: Cassius Dio LXXIII-LXXX. könyve (töredékes, kivonatokban; röv. Cass. Dio). - Héródianos, II, 2,5-16 (röv. Héród.), magyarul is. - *Scriptores Históriáé Augustae, vita Didii luliani, vita Pescennii Nigri, vita Clodií Albini, vita Severi, Caracalla, Geta, Macrinus, Diadumenus Antoninus, Heliogabalus, Alexander Severus* (röv. *SHA, vita...).* Magyarul két fordításban is, *Császárok története* és *História Augusta* címmel. - Eutropius, 8,18-23. (röv. Eutrop.), magyarul is. - Aurelius Victor, 20-24. Magyarul: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* - Zosimus: *História.* I, 9-13 (röv. Zós.).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: *Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibubg, Geschichtsbetrachtung.* Stuttgart, 1989.

Alföldy, G: Septimius Severus und der Senat. *BJ,* 168,1968,112-160.

Babelon, J.: *Les impératrices Syriennes.* Paris, 1957.

Baldus, H. R.: Zur Aufnahme des Sol Elagabalus-Kultes in Rom 219 n. Chr. *Chiron,* 21, 1991, 175-178.

Barnes, T. D.: The Family and Career of Septimius Severus. *Historia,* 16,1967, 87-107.

Benseier, L.: *Die Staatsfinanzen im römischen Reich der Kaiserzeit unter Didius Iulianus.* Marburg, 2004.

Birley, A. R.: *The African Emperor Septimius Severus.* London, Batsford, 1988.

Covolo, E. dal - Rinaldi, G. (eds.): *Gli imperatori Severi. Storia, archeologia, religione.* Roma, 1999.

Develin, R.: The Army Pay Rises under Severus and Caracalla and the Question of Annona militaris. *Latomus,* 30,1971, 687-695.

Gagé, J.: Les Jeux Séculaires de 204 ap. J.-C. et la dynastie des Sévères. *MEER,* 51,1934, 38-78.

Ghedini, F.: *Giulia Domna tra oriente e occidente. Le fonti archeologiche.* Roma, 1984.

Grant, M.: *The Severans. The changed Roman Empire.* London, 1996.

Hasebroek, J.: *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus.* Heidelberg, 1921.

Hill, P. V.: *The Coinage of Septimius Severus and his Family ofthe Mint of Rome, A.D. 193-217.* London, 1964.

Kettenhofen, E.: *Die syrischen Augustae in der historischen Überliferung. Ein Beitrag zum problem der Orientalisierung.* (Antiquitas, Reihe 3, 24.) Bonn, 1979.

Kleiner, D. E. E.: Imperial Women as Patrons of the Arts in the Early Empire. In: Kleiner, D. E. E. - Matheson, S. B. (eds.): 7 *Claudia: Women in Ancient Rome.* New Haven, 1996, 28-^11.

Kuhoff, W.: Iulia Aug. Mater Aug. N. et Castrorum et Senatus et Patriae. *ZPE, 97,*1993,259-271.

Leaning, J. B.: Didius Julianus and His Biographer. *Latomus,* 48,1989, 548-

Lörincz, B.: D(efunctus) in Part(hia). Zur Teilname der Legio I Adiutrix an Partherkrieg Caracallas. *AAntHung,* 36,1995,245-248.

Lusnia, S.: Julia Domna's Coinage and Severan Dynastic Propaganda. *Latomus,* 54, 1995, 119-139.

Petrzykowski, M.: Die Religionspolitik des Kaisers Elagabalus. *ANRW,* II, 16, 3,1806-1825.

Pighi, G. B.: *De ludis saecularibus populi Romani Quiritium.* Amsterdam, 1965², 95-100; 135-194.

Potter, D. S.: *The Roman Empire at Bay, AD 180-395,* London - New York, 2004.

Romanelli, P.: Roma, Via Paola. Nuovi frammenti degli Atti dei ludi secolari di Settimio Severo (a. 204). *NSA,* ser. 6, 7,1931, 313-345.

Rubin, Z.: Dio, Herodian, and Severus' Second Parthian war. *Chiron,* 5,1975,419-441.

Spielvogel, J.: *Septmius Severus. (Gestalten der Antike.)* Darmstadt, 2006.

Vogt, J.: Zu Pausanias und Caracalla. *Historia,* 18,1969,299-308.

A katonai anarchia időszaka (235-283)

A 3. századi válság

Kari Strobel és Christian Witschell munkáinak köszönhetően ma már többnyire óvakodik a kutatás attól, hogy a 3. századot a hanyatlás és az általános válság korszakának minősítse. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ebben az időszakban egyáltalán nem volt válság, vagy legalábbis ne merültek volna fel súlyos nehézségek, csak ezek nem egyformán érintették a birodalom minden részét és az élet minden szféráját.

A gazdaságban struktúraváltás zajlott, melyet a rabszolga-munkaerő hiánya indított el. Ez a folyamat valójában még a Kr. e. 1. században elkezdődött, és a 2. században a birodalom számos területén már oly mértékben előrehaladt, hogy a termelésben a szabad kisbérlők, a colonusok kerültek túlsúlyba. A colonusgazdálkodás terjedése az intenzív ágazatok rovására erősíthette a külterjes tendenciákat is, és ez esetben valóban hanyatláshoz vezetett, de nem feltétlenül: Észak-Afrika kiterjedt olívaültetvényeit is colonusfalvak lakói művelték mind a császári, mind pedig a senatori birtokokon. Nem új keletű jelenség volt az infláció sem, mely a növekvő állami kiadások fedezetének előteremtésére alkalmazott pénzrontás következménye volt. Még Marcus Aurelius háborúinak időszakában kezdődött, ám a 3. század derekán vált teljesen ellenőrizhetetlenné. Az ezüst-denarius, illetve -antoninianus elértéktelenedésével összeomlott minden olyan intézmény is, melynek működése a pénzhasználatra alapozódott (pl. az *alimentatiók). A* pénzgazdálkodást naturálgazdálkodás, a kereskedelmet közvetlen csere váltotta fel - maga az állam is naturáliákban hajtotta be az adókat. Ez azonban megint csak nem volt általános: a határtartományokban például az elértéktelenedett *antoninianus* helyett gyakran a szomszédos Barbaricum római mintára vert, ám értékálló pénzeit használták. Főleg a birodalom keleti felében pedig számos város rendelkezett önálló pénzverési joggal, és a saját területén belül, ahol egyébként a megtermelt javak zömének cseréje is bonyolódott, a saját pénzét használta. A mezőgazdasági termelők összetételének átalakulása mellett folytatódott a birtokkoncentráció is, amelyet a 3. századi villák számának megcsappanása s egyidejű fényűzővé válása is jelez. A barbár támadások és a polgárháborúk miatt tönkrementek a határtartományok, a bennük élő nagyszámú kisbirtokos parasztsággal együtt. Mindezek következtében a társadalom polarizálódott.

A politikai válságot nehéz lenne tagadni. Fél évszázadon át egyetlenegy császárnak sem sikerült dinasztiát alapítani és az uzurpációk megszüntetésével nyugalmat teremteni. Ennek összetett oka volt: szerepet játszott benne a császári hatalom öröklésének szabályozatlansága (nem volt érdeke sem a császároknak, sem a császári

hatalommal szemben defenzívában lévő senatori rendnek a vér szerinti öröklés vagy a primogenitura kimondása), valamint a birodalom határaira egyidejűleg több fronton nehezedő súlyos nyomás, a birodalmat ért folyamatos támadások, melyek során a korábbi védelmi rendszer csődöt mondott. Az uzurpációk gyakran nem is elsősorban egy másik császár hatalma ellen irányultak, sokkal inkább a helyi erők védelmi erőfeszítései végső eszközének tekinthetők. A helytartók rendelkezésére álló eszközök ugyanis nem voltak elegendőek az új ellenségek feltartóztatásához. A központi erőforrásokra is szükség volt, valamint más területek erőinek átcsoportosítására, ehhez viszont a helytartóknak már nem volt kompetenciája, erre csak a császárnak volt hatalma. Ha tehát a birodalmat egyidejűleg több határszakaszon is támadás érte, s ezek közül valamelyik front prioritást élvezett - például a Duna-vidék tartósan ebben a helyzetben volt -, a hátrányt szenvedő területek katonasága és lakossága könnyen jutott arra az elhatározásra, hogy teremt magának saját császárt, aki majd változtat a kedvezőtlen állapoton. Az önálló gall császárságot például egy ilyen helyzet szülte. Szerepe volt az uzurpációkban a hadseregnek is, mely a háborúk és polgárháborúk miatt ebben a korban első számú politikai tényezővé vált. Az egyes hadseregcsoportok között ugyanis érdekellentétek is voltak, és a katonaság fegyelmezetlensége is általános jelenség volt: az elégedetlen katonák könnyen meggyilkolták a nekik nem tetsző császárokat, illetve könnyen felhasználhatók voltak ilyen célra.

Nehéz lenne a külpolitikai válságot is tagadni. A Római Birodalom határain kívül olyan fejlemények mentek végbe, amelyek a megelőző évszázadoknál jóval kedvezőtlenebb helyzet kialakulásához vezettek. Új, a korábbinál agresszívabb és jóval nagyobb támadóerőt felvonultató ellenfelekkel kellett harcolni, s az is új volt a megelőző időszakokhoz képest, hogy egyszerre három határszakaszon is. Erre Róma nem volt felkészülve: sem a védelmi rendszere nem volt alkalmas a támadások kivédésére, sem az eszközei (a hadserege létszáma, az anyagi erőforrásai) nem voltak többfrontos háborúra méretezve. Keleten a hosszú időn át gyengélkedő Parthus Birodalom helyébe az újperzsa, Szászánida Birodalom lépett, mely már nem elégedett meg a két birodalom közötti ütközőzóna fölötti befolyás megszerzésével, hanem a Római Birodalom kiterjedt területeire is igényt formált. A Rajnánál és a Rajna-Duna közötti limesszakaszon a germánok törzsszövetségekbe tömörültek, melyek a Római Birodalom területére irányuló rendszeres zsákmányszerző hadjárataikra több tízezres seregeket küldtek. A Fekete-tenger északi partján és az Al-Dunánál megtelepedő gótok - akik a vándorlásuk során számos népet olvasztottak magukba - hasonló akciókat a Balkán, az Egeikum és Kis-Azsia felé indítottak.

A 3. század, különösen annak második fele a régi római vallásba vetett hit megrendülésének és a kereszténység elterjedésének időszaka is. Ez gyökeres értékrendváltást is jelentett, amit nem lehet nem a válság jeleként értelmezni.

FOGALMAK

antoninianus
colonus
denarius

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Császárfeliratokból válogatás: Dessau, H. (ed.): *Inscriptiones Latináé Selectae.* 1-3. Berlin, 1892 (Roma, 1954-1955[2]; röv. *ILS).* - Az éremanyag gazdag, vö *RIC,* IV, 2; IV, 3; V, 1; V, 2.

Irodalmi források: Héródianos műve 338-ban véget ér. - Az athéni Dexippos krónikája ugyan 270-ig tart, de csak töredékei maradtak fenn, lásd *FGrHist,* II, Nr. 100,452-480. - Eunapios *Nea Históriája* csak Zósimos kivonatából ismert. - A *História Augusta* ebbe a korba tartozó életrajzai - 244-től 253-ig egyébként is hiányoznak - eléggé megbízhatatlanok. Magyarul két fordításuk is van, egy teljes, *Császárok története* és egy válogatás, *História Augusta* címmel. - A 3. század politikai eseményeit ezért elsősorban a későbbi forrásokból ismerjük: mindenekelőtt a mintegy száz évvel később élt Sextus Aurelius Victor (kb. 320-390) *Epitome de Caesaribus* (röv. *ep. Caes.)* 25-38. fejezetéből és Eutropius (kb. 360-379) 10 könyvből álló *Breviárium ab urbe conditájából.* Magyar fordításukat lásd a császárkori rész legelején álló irodalomjegyzékben (394. o.). - Egyházi írók közül legfontosabb Eusebius egyháztörténete *(Ekklésiastiké história,* 6,28-7,33) és Lactantius horrorisztikus műve, a *De mortibus persecutorum* (röv. *de mort. pers.),* mely Deciushoz és Aurelianushoz használható. Magyarul: *A keresztényüldözők halála,* megjelent Lactantius más műveivel egy kötetben, lásd Lactantius, Lucius Caecilius Firmanus: *Az isteni gondviselésről.* Ford., jegyz., utósz. Adamik Tamás (Prométheusz Könyvek, 12.) Budapest, 1985.

SZAKIRODALOM

Alföldi, A.: La grande crise du monde romain au III[e] siècle. *AC, 7,*1938, 5-.

Alföldi, A.: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Darmstadt, 1967.

Alföldi, A.: The Crisis of the third Century as seen by contemporaires. In: *Krisen in der Antike. Beivusstsein und Bewältigung.* Düsseldorf, 1975.

Alföldy, G.: *Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibubg, Geschichtsbetrachtung.* Stuttgart, 1989.

Birley, A. R.: The Third -Century Crisis in the Roman Empire. *Bull. John Rylands Univ. Libr.* (Manchester),58,1975/1976,253-.

Sternberg, Th.: Die Widerspiegelung von Krisenerscheinungen in den kaiserlichen Rescripten der Jahre 212-244. In: *Krise - Krisenbewusstsein - Krisenbewältigung. Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des 3. Jahrhunderts.* Halle-Saale, 1988,105-.

Strobel, K: *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert". Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerunsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* Stuttgart, 1993.

Walser, G. - Pekary, Th.: *Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts (193-284 n. Chr.) von 1939 bis 1959.* Berlin, 1962.

Witscheil, Ch.: *Krise - Rezession - Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jh. n. Chr.* (Frankfurter Althistorische Beiträge, 4.) Frankfurt am Main, 1999.

A további szakirodalmat lásd az egyes császároknál.

Maximinus (235-238) és a 238. évi ellenreakció császárai: I. és II. Gordianus, Pupienus és Balbinus

Maximinus valamikor a 170-es évek első felében született Thraciában vagy Moesiában. Teljes neve C. IULIUS VERUS MAXIMINUS volt, a *Thrax* cognomenje csak a 4. századi forrásokban bukkan fel. Az első hiteles adatunk róla az, hogy Septimius Severus alatt **tribunus militum** (katonai tribunus) volt, tehát lovagrendű, alacsony származását azonban több későbbi szerző is hangsúlyozza. A *História Augusta* életrajzírója szerint eredetileg pásztor volt, és nem is tudott latinul, mielőtt a római hadseregbe beállt.

M. ANTONIUS GORDIANUS SEMPRONIANUS ROMANUS (senior) 158-ban született, gazdag és előkelő családban, már az apja is consul volt. O maga szabályos senatori karriert abszolvált. 237-ben nevezték ki Africa tartomány proconsuljává. A negyvenes éveiben járó azonos nevű fia (Gordianus iunior) Africában legatusi szolgálatot teljesített mellette.

M. CLODIUS PUPIENUS MAXIMUS előkelő senatori família sarja, kétszeres consul volt, 234-ben Severus Alexander őt nevezte ki **praefectus urbinak.**

D. CAELIUS CALVINUS BALBINUS helytartóságok hosszú sorát töltötte be a Severus dinasztia császárai alatt. 213-ban **consul ordinarius** a császár, Caracalla társaként volt.

Miután Severus Alexandert anyjával, Iulia Mammaeával együtt meggyilkolták, a Mogontiacumban összevont erők Maximinust kiáltották ki császárrá. A szó igazi értelmében ő volt a római történelem első katonacsászára, a 4. századi senator szerző, Aurelius Victor megfogalmazása szerint az első a *mali principes* (rossz császárok) elkövetkező sorában. A *História Augusta* szerint a hadsereg legerősebb embere volt, „Herculesnek, Achillesnek, Aiasnak is nevezték". Septimius Severus pártfogásának köszönhette előrejutását. *Thrax* cognomenje provinciális eredetére s esetleg alacsony származására utal, ami már önmagában, senatorellenes politikája nélkül is érthetővé teszi a vele szembeni ellenséges beállítottságot. A későbbi szerzőknél aztán mind több barbár vonás rakódott rá, a *História Augusta* szerzője például már nem is thráknak tekinti - hiszen a thrákok mégiscsak régi birodalomlakók voltak már abban a korban -, hanem egy gót férfi és egy alán nő ivadékának.

Severus Alexander minden igyekezete arra irányult, hogy a háborút az alamannokkal elkerülje. Maximinus ezzel szemben meglepetésszerűen átkelt a Rajnán, és brutális csapást mért az ottlakókra. Ezzel az elkövetkező húsz évre bebiztosította a birodalomnak ezt a határszakaszát. Ezután a pannóniai Sirmiumba tette át serege

téli táborát, majd onnan kiindulva 236-237 folyamán hasonlóan látványos győzelmeket aratott a szarmaták és a szabad dákok ellen is.

Miközben katonai téren tehát rendkívül eredményes volt, ugyanolyan gyorsan, mint ahogyan győzelmeit aratta, sikerült szembefordítania magával a társadalom szinte valamennyi rétegét. A súlyos konfrontációhoz az vezetett, hogy Maximinus - a harci kedvet és az iránta való elkötelezettséget fokozandó - megduplázta katonái zsoldját. Az ehhez szükséges összeget az adók növelésével, rekvirálásokkal, vagyonelkobzásokkal, a városok különböző célokat szolgáló közpénzeinek és egyéb értékeinek lefoglalásával, a templomok kifosztásával, s mindeközben a kíméletlen terror alkalmazásával teremtette elő. Ez rövidesen a katonák elégedetlenségét is kiváltotta, mert ennek a politikának hozzátartozóik is szenvedő alanyai lettek. Maximinus az ellene szerveződő tiszti összeesküvést kíméletlenül elfojtotta. Meglepően gyorsan egységfront alakult ki azonban vele szemben a lakosság széles köreiben. Már nem csupán a senatorok alacsony rangú emberrel szembeni fanyalgásáról volt szó, hanem a birodalom szinte valamennyi tulajdonnal bíró emberének az anyagi tönkremeneteltől való nagyon is reális félelméről és elemi felháborodásáról.

Az africai Thysdrus városában tört ki a lázadás, melynek során az ottaniak saját helytartójukat, az igen előkelő Antonius Gordianust kiáltották ki császárrá. Mivel Gordianus ekkor már közel járt a nyolcvanhoz, a fiát is megszavaztatta maga mellé Augustusnak. A két Gordianushoz az egész tartomány csatlakozott, és sikerült Rómával is felvenniük a kapcsolatot. A senatus **hostisszá** nyilvánította Maximinust és fiát, megölette a városban tartózkodó tisztségviselőiket és híveiket, többek között a *praefectus urbit* és a testőrparancsnokot is, elismerte a két Gordianus hatalmát, majd egy húsz consularisból álló bizottságot állított fel az ellenállás megszervezésére *(vigintiviri ex senatus consulto rei publicae curandae* - megj.: a testület nevéből egyébként jól látszik, hogy a római *res publica* fogalma mennyire nem azonos a mi *köztársaság* fogalmunkkal). Mialatt birodalomszerte terjedt az ellenállás, például a keleti provinciák is csatlakoztak a Gordianusokat támogató erőkhöz, Afrikában tragikus fordulat következett be. A szomszédos Numidia Maximinusszal szemben lojális helytartója betört a tartományba, és legyőzte I. és II. Gordianus tapasztalatlan, roszszul felszerelt önkéntesekből álló seregét. Az ifjabbik Augustus elesett, az idősebb önkezével vetett véget az életének.

Ezek után Róma helyzete is eléggé kilátástalanná vált, a senatus azonban elhatározta, hogy végigmegy a megkezdett úton. A húsztagú testület két legtekintélyesebb tagját, Pupienust és Balbinust ruházták fel az *Augusti* hatalmával, mellettük azonban a Gordianus-párt és a Róma városi plebs kikényszerítette **I.** Gordianus tizenkét éves unokájának *Caesarként* való elismerését is (a plebs a nagyon gazdag Gordianustól talán a juttatások növelését és saját helyzete javulását remélte).

A seregét jelentős germán erőkkel megerősítő s a katonái harci kedvét tetemes donativummal fokozó Maximinus megindult Itália ellen, azonban az útjába eső városok részéről nem várt ellenséges magatartásba ütközött. Előle mindent felégettek, így utánpótlási gondjai támadtak, amelyek Itália területén sem enyhültek. Emona

(ma: Ljubljana) a lakosait evakuálta, Aquileia (a mai Udine közelében) viszont a fegyveres ellenállást választotta. A védőket az állandó esőzés és a város mellett folyó Sontius (Isonzó) áradása is segítette. Az elhúzódó ostrom alatt egyre jobban nőtt a katonák elégedetlensége, Maximinus azonban ezt nem érzékelve kivégeztette saját, eredménytelenül működő alvezéreit. Ezt követően egy déli pihenő alatt katonák egy csoportja a sátrában megölte, azonos nevű, 235-ben Caesarrá kinevezett fiával együtt. Serege felesküdött Pupienusra, Balbinusra és III. Gordianusra.

Pupienus és Balbinus között rövidesen féltékenység és súrlódások támadtak. Nehezen kezelhetőnek bizonyultak ugyanakkor a Rómában állomásozó praetorianusok is. A feszültségek feloldására vagy legalábbis háttérbe szorítására mindketten hadjáratot terveztek: Pupienus a perzsák ellen, Balbinus a gótok ellen. Az utóbbi igencsak aktuális volt, mert az Al-Duna vidékének új honfoglalói Róma polgárháborús lekötöttségét kihasználva már a birodalom területén fosztogattak. A praetorianusok azonban megakadályozták terveik megvalósítását. Attól tartva, hogy Balbinus germán testőrsége őket háttérbe szorítja, mindkettőjüket meggyilkolták.

III. Gordianus (238-244)

III. Gordianus Rómában született 225-ben. Szülei nevét nem ismerjük (a *História Augustában* kitalált nevek szerepelnek), bizonyos azonban, hogy I. Gordianus lányának a fia volt, s II. Gordianusnak unokaöccse.

Pupienus és Balbinus meggyilkolását követően a kiskorú III. Gordianus lépett elő Augustusszá. Úgy tűnik, hogy ez időben azok kormányoztak helyette, akik Caesarként is segítették: a senatus és a korábbi húszas bizottság jó néhány tagja, mindenekelőtt az Aquileia védelmét is segítő Menophilus. Ő verte vissza a gótok és a karpok támadását is az Al-Dunánál. A senatus a befolyását egyébként később, III. Gordianus következő évi nagykorúvá válását követően is megőrizte, és a korábbi tanácsadók is megmaradtak a fontos posztokon, de egy új bizalmas is felbukkant, a lugdunumi származású lovag, C. Furius Sabinius Aquila Timesitheus, akire Gordianus a **praefectus praetorio** posztját bízta. Timesitheus kiváló katona és óriási tapasztalatokkal rendelkező administrator volt, emellett igen művelt ember, kiváló szónok és az ifjú császár feltétlen odaadó híve. Rövid idő múlva ő lett III. Gordianus apósa is. Nemcsak III. Gordianus, hanem a birodalom számára is nagy szerencse volt a kormányzásban való jelenléte, mert a keleti határon új, minden eddiginél nagyobb veszedelem jelentkezett.

A Perzsa Birodalom aktivizálódásának már volt jele néhány évvel korábban, Maximianus alatt is, akkor I. Ardasír két fontos római határerődöt foglalt el, Carrhaet

és Nisibist. Az új perzsa uralkodónak, I. Sáburnak viszont az volt a szándéka, hogy nyugat felé helyreállítja azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek az Achaimenida Birodalom korában léteztek. Már trónra lépése első évében betört Syriába, és egyenesen Antiochiát vette ostrom alá. III. Gordianus Timesitheus kíséretében 242-ben keletre indult, útközben azonban még a Thraciába benyomult karpokat is ki kellett verni. 243 tavaszán a perzsa hadjárat sikeresen kezdődött. Syriából kiszorították I. Sábur hadait, visszafoglalták Carrhaet, csatát nyertek Rhesainánál, visszafoglalták Nisibist és Singarát. A perzsa főváros ellen indítandó támadás előkészületei közepette azonban meghalt Timesitheus. Utódául III. Gordianus Philippus Arabst nevezte ki. Az ezt követő eseményekről egymásnak ellentmondóan tudósítanak a források. A *Res gestae divi Saporis úgy* tudja, hogy III. Gordianus az Eufrátesz melletti csatában halt hősi halált, ott, ahol később a király a Peroz-Sábur, 'Sábur győzelme' nevű várost megalapította (Bagdad térségében). Ezt az *Oracula Sybillina* is megerősíti. A másik változat szerint, például *Aurelius Victomál* vagy a *História Augustában, a* becsvágyó arab testőrparancsnok gyilkolta meg.

Philippus Arabs (244-249)

MARCUS IULIUS PHILIPPUS Septimius Severus uralkodása alatt született, talán 204-ben, Hauran vidékén, Bostrától északra, egy Shahba (ma: Tell-Chihan) nevű településen, melyet később Philippopolis néven *colonia* rangra emelt. Testőrparancsnoki posztja előtti tisztségeit nem ismerjük. Hatalomra kerülésekor lovagrendű volt. Pár hónappal később hétéves fiát *Caesarrá* emelte, majd 247-ben saját magával egyenrangú társuralkodóvá,/lMg«srwsszá tette.

244 elején Philippust császárrá kiáltották ki. Vele újra keleti származású uralkodó került a birodalom élére. Iulia Domnával és rokonságával ellentétben azonban Philippus már nem a Kelet egyik ősi városából jött, hanem Syria sivatagos vidékének egy kis karavántelepüléséről. Származása azonban semmiképp sem mondható alacsonyrendűnek, bár a *História Augusta* azt állítja. Egy arab sejk (törzsfő) fia volt, Iulius nemzetségneve s apja lovagi rangja azonban arra enged következtetni, hogy római polgárjoga több generációra, Caesar vagy Augustus korába nyúlt vissza. Philippus Maximinusszal ellentétben fontosnak tartotta, hogy a senatus elismerje hatalmát, ezért gyorsan lezárta a perzsa háborút, és Rómába ment. Később is arra törekedett, hogy a testülettel jó viszonya legyen. Ugyanakkor bizalmatlan is volt - a megelőző évtized eseményeit ismerve mondhatjuk, joggal -, ezért a fontos igazgatási posztokra a saját rokonait nevezte ki. A fivére mint *rector Orientis* Kelet főkor-

mányzója lett. Apósa (vagy sógora?) Moesia inferior helytartója. Ez visszatetszést szült. Igyekezett ugyanakkor toleráns és alattvalóiról gondoskodó uralkodó is lenni. Engedélyezte a száműzöttek hazatérését, és megkísérelte az adózásokkal kapcsolatos visszaélések visszaszorítását.

Philippus egy külpolitikailag kevésbé viharos időszakban uralkodott. A rajnai határon már Maximinus óta, Keleten pedig az általa kötött új szerződés folytán béke honolt. Egyedül a karpok és germánok (valószínűleg a pannóniai határ mentén élő kvádok) okoztak gondot, miután 244/245 fordulója táján átlépték a Dunát. 245-247 folyamán a hadműveleteket személyesen Philippus irányította, s itt is sikerült békét teremtenie, amit a VICTORIA CARPICA feliratú érmei tettek közhírré. Uralkodásának csúcspontját a **ludi seaculares,** százados játékok jelentették, melyek megrendezésére a következő évben került sor Rómában. Az esemény azért is különleges volt, mert Terentius Varró számításaira alapozva - ezúttal a tizedik század végét és a tizenegyedik kezdetét, vagyis Róma ezeréves fennállását ünnepelték. Philippus ezt hatalmas pompával és elképesztő látványosságokkal, a szegények számára pénzosztással igyekezett emlékezetessé tenni. Nemcsak egy új korszakot (SAECVLVM NOVVM), hanem az ünnepségeket rendező császárok örökkévalóságát (AETERNITAS AVG(ustorum) és a földkerekség biztonságát (SECVRITAS ORBIS) is ünnepelték. A valóság ugyanakkor másképpen festett, mint ahogyan azt a propaganda láttatni akarta. Még ugyanebben az évben két uzurpátor is fellépett Philippusszal szemben: Pacatianus a Dunánál, Iotapianus Cappadociában, Moesiába pedig gótok, karpok, vandálok és gepidák hadai törtek be, s nyomultak előre Marcianopolis felé. Iotapianusszal saját katonái végeztek, Pacatianust és a gót betörést azonban komolyan kellett venni. Philippus rendkívüli felhatalmazással *(dux Moesiae et Pannóniáé)* a praefectus urbit, Messius Deciust küldte ellenük. Mire Decius Pannoniába megérkezett, Pacatianust a kiszámíthatatlan katonák már megölték. Philippus parancsnoka ekkor a gótok ellen fordult, és rövid idő alatt kiszorította őket a római területekről, katonái azonban annyira fellelkesedtek érte, hogy a tiltakozása ellenére császárrá kiáltották ki. Ezt követően hiába próbálta bizonygatni Philippusnak a vétlenségét, az haddal indult ellene, ám a veronai ütközetben alulmaradt. O a csatában vesztette életét, fiát a praetorianusai gyilkolták meg.

Messius Decius (249-251)

190 vagy 200 táján született a pannóniai Sirmium területén fekvő Budalia nevű faluban. 232 előtt valamikor *consul suffectus* volt, a megelőző karrierjét nem ismerjük, utána viszont számos helytartóságot töltött be. Hivatalos császári neve C. MESSIUS QUINTUS TRAIANUS DECIUS lett.

Decius előkelő senator volt, így a senatusnak semmi kifogása nem volt hatalma megerősítése ellen, sőt még kitüntetésekkel is elhalmozták. Ekkor vette fel a Traianus cognomentis, valószínűleg azt hangsúlyozandó, hogy az *optimus princeps* példáját kívánja követni. Ebben a senatusszal való harmonikus kapcsolat ígérete éppúgy benne volt, mint a régi dicsőség feltámasztásának óhaja. Deciust mindenekelőtt Traianus katonai sikereinek a titka izgatta, hiszen a nagy kihívást a katonai problémák megoldása jelentette az adott időben A titok valójában nem is volt titok, a hagyományos felfogás szerint ugyanis Róma a nagyságát istenei támogatásának köszönhette, melyet azért kapott, mert a népek között a legvallásosabb volt. Ha tehát bajok érték, az azt mutatja, hogy az istenei megharagudtak rá. A bajok elhárításához ezért legelőször is Róma és istenei jó viszonyát kell helyreállítani. Sokan voltak Decius korában is, akik úgy gondolták, ez a helyes út. A császár idősebb senatortársa, Cassius Dio, Róma történetéről szóló munkájában nem sokkal korábban fogalmazta meg újra - Augustusnak szóló tanácsként, Maecenas szájába adva - az uralkodó legfontosabb vallási feladatát: „Ne tűrd ezért az istentelent, se a varázslót!"

Traianus magatartása, melyet a **virtus** és a **pietas** (vallásos buzgalom, jámborság) összefonódása jellemzett, a teendők részleteit mutatta meg Decius számára. így fordulhatott figyelme a **supplicatiók** (általános áldozatbemutatás és könyörgés az istenekhez) felé, melyek során a római nép Traianus hadjáratainak megsegítését kérte az istenektől. Ennek nyomán adta ki 250-ben edictumát, melyben a birodalom minden egyes lakóját áldozatbemutatásra szólította fel a hivatalos római istenek számára. Ezt egy előre kijelölt napon, egy ellenőrző bizottság jelenlétében kellett megtenni, és a bizottság arról írásban igazolást, **libellust** adott. Az áldozatok bemutatását megtagadók számára az edictum büntetést helyezett kilátásba. Nem kereszténygyűldöző rendeletről volt tehát szó. A keresztények elleni fellépés csak következménye lett, de ekkor sem a hitbéli meggyőződést büntették - a hatóságokat nem érdekelte, hogy ki miben hisz -, hanem a rendelet végrehajtásának megtagadását, és a vonakodók közül is csak azokat, akik ismételt felszólításra sem mutatták be az áldozatot.

A *supplicatiók* elrendelése Decius gótok elleni háborújához kapcsolódott. 250-ben szabályszerű katasztrófa következett be az Al-Dunánál. A karpok Daciába törtek be, elárasztva az egész tartományt, a gótok Moesiába. Decius Nicopolis ad Istrumnál legyőzte a gót királyt, Knivát, de nem semmisítette meg a seregét, mert sietett Daciába. Ez végzetes hibának bizonyult, mert Kniva rendezte sorait. Átkelt a Balkánhegységen, és legközelebb Beroénál már ő mért súlyos vereséget az utánasietó Deciusra. Ezzel a kezdeményezés átkerült a gótokhoz. 251 júniusában került sor a döntő csatára, mely a római történelem egyik legsúlyosabb veresége lett. A gótok Abryttus mocsarainál (a mai Dobrudzsában) csapdába csalták és megsemmisítették a római hadsereget. Decius idősebbik fiával együtt a csatában lelte halálát.

Trebonianus Gallus (251-253)

Decius halálhírére a senatus az elhunyt császár kisebbik fiát, Hostilianust nevezte ki Augustusszá. A dunai hadsereg azonban Trebonianus Gallust kiáltotta ki császárrá. Gallus tisztelte Deciust, ezért a konfliktus áthidalására azt a megoldást választotta, hogy örökbe fogadta Hostilianust, és saját fiával, Volusianusszal együtt Caesarrá nevezte ki. További bonyodalmak azonban már nem adódtak, mert Hostilianus pestisben váratlanul meghalt. Gallus igyekezete ezután arra irányult, hogy magát és fiát Rómában elismertesse, ezért a dunai hadszínteret a mauretaniai származású Aemilianusra bízta, maga pedig Itáliába ment.

Aemilianus 252-ben nemcsak hogy kiszorította a gótokat a birodalomból, hanem a határon túlra még egy sikeres büntetőexpedíciót is vezetett. Sikereinek köszönhetően katonái császárrá kiáltották ki. A méltóságtól Aemilianus sem zárkózott el, és dunai seregével Gallus ellen, Itáliába indult. A meglepett és felkészületlen Gallus az umbriai Interamnánál ütközött meg Aemilianusszal, és fiával együtt holtan maradt a csatatéren. A senatus ezt követően Aemilianust ismerte el császárnak. Uralma azonban mindössze 88 napig tartott, mert a Gallus által mozgósított és időközben Raetiában összegyűlő germániai csapatok, értesülve császáruk haláláról, saját parancsnokukat, Licinius Valerianust nyilvánították Augustusszá, és megindultak Itália ellen. Aemilianus katonái, látva, hogy kilátástalan a helyzetük, az újabb polgárháborús vérontást megakadályozandó, maguk gyilkolták meg császárukat.

FOGALMAK

consul Ordinarius	pietas	supplicatio
hostis	praefectus praetorio / testőrparancsnok	tribunus militum
libellus	praefectus urbi	virtus
ludi saeculares		

KRONOLÓGIA (235-253)

235-238	Maximinus uralkodása
235	Maximinust a germán hadjáratra Mogontiacumba vezényelt sereg katonái császárrá kiáltják ki; Maximinus győzedelmes germán hadjárata
236-237	Maximinus hadjáratai a pannóniai határ mentén a szarmaták és szabad dákok ellen
238. jan.	Lázadás Thysdrusban; I. és H. Gordianus Augustusszá való kikiáltása
	A senatus *hostisszá* nyilvánítja Maximinust; a Gordianusok senatusi elismerése
	Numidia Maximinushoz hű helytartója felszámolja az afrikai lázadást

238. jan. vége - febr. eleje	A senatus Pupienust és Balbinust választja meg Augustusszá, III. Gordianust Caesarrá
máj. eleje	Pupienust és Balbinust a praetorianusok meggyilkolják (99 napig uralkodtak)
238-244	III. Gordianus egyeduralma
239	III. Gordianus nagykorúvá válása és első consulatusa
241	III. Gordianus házassága Tranquillinával
242	A karpok kiszorítása Thraciából
243-244	III. Gordianus perzsa háborúja
243	Timesitheus halála
244 eleje	III. Gordianus halála
244-249	Philippus Arabs uralkodása
245-247	Philippus karpok és germánok elleni háborúja
248	*Ludi saeculares:* Róma ezeréves fennállásának megünneplése
	Pacatianus és Iotapianus uzurpációja
248-249	A gótok és karpok betörnek Moesiába
250-252	A gótok és karpok nagy balkáni inváziója
250	Decius császár vallási edictuma
251	Abryttusi csata, Decius halála
251-253	Trebonianus Gallus császársága
252	Aemilianus, Gallus parancsnoka kiszorítja a gótokat a birodalomból, és a Dunán túlra büntetőexpedíciót vezet ellenük
253. tavasz	Aemilianust csapatai Augustusszá kiáltják ki
	Ütközet Interamnánál; Gallus és Volusianus halála
	Aemilianus császársága
nyár vége	Aemilianus meggyilkolása; Valerianus bevonul Rómába

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Lásd fentebb, 557. o.

SZAKIRODALOM

Altheim, F.: *Die Soldatenkaiser.* Frankfurt, 1939.

Birley, A. R.: Decius Reconsidered. In: Frézouls, E. - Jouffroy, H. (Hrsg.): *Les empereurs illyriens. Actes du colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1990) organisé par le Centre de Recherche sur l'Europe centrale et sud-orientale.* Strasbourg, 1998, 57-78.

Bludau, A.: *Die ägyptischen Libelli und die Christenverfolgung des Kaisers Decius.* Freiburg im Breisgau, 1931.

Brauer, G. C, Jr.: *The Age of the Soldier Emperors. Imperial Korne, A.D. 244-284.* Park Ridge, New Jersey, 1975.

Dietz, K.: *Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax.* (Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte, 29.) München, 1980.

Eck, W.: Zum Zeitpunkt des Wechsels der tribunicia potestas des Philippus Arabs und andere Kaiser. ZPE, 140,2002,257-261.

Kettenhofen, E.: *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts.* Wiesbaden, 1982.

Kolb, F.: *Untersuchungen zur História Augusta.* Bonn, 1987.

Körner, Ch.: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats.* Diss. Univ. Bern, 2000. Berlin - New York, 2002.

Németh György: Saeculum. In: Uő: *A zsarnokok utópiája.* Budapest, 1996,109-134.

Pohlsander, H. A.: The Religious Policy of Decius. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Teil 2. *Principat.* Bd. 16. *Religion.* Teilbd. 3. *Heidentum: römische Religion, Allgemeines.* Berlin - New York, 1986,1826-1842.

Rives, J. B.: The Decree of Decius and the Religion of Empire. *JRS,* 89,1999,135-154.

Seiinger, R.: *The Mid-Third Century Persecutions of Decius and Valérián.* Frankfurt am Main, 2002.

Syme, R.: Danubian and Balkan Emperors. *História, 22,*1973, 310-316.

A politikai válság mélypontja: Valerianus és Gallienus császársága (253-268)

Az előkelő senatori családból származó Valerianus (253-260) 70 éves korában lett császár, ezért pár hónappal a hatalomra kerülését követően megosztotta hatalmát a fiával, Gallienusszal, akire a birodalom nyugati részének ügyeit bízta, míg maga a keleti területekre fordította figyelmét. Erre nagy szükség is volt, mert a perzsa uralkodó, I. Sábur (görögös névformája alapján Saporés) már 252-ben megtámadta a birodalmat, de a barbárok nyomása a nyugati határokon is rendkívül fenyegetővé vált. A perzsa háborúnak csak a főbb mozzanatait ismerjük, a nagykirály tetteit megörökítő háromnyelvű feliratból, mely Persepolis közelében, Naks-i-Rusztemben került elő. A parthus, ógörög és középperzsa nyelven írt emléket a történeti kutatásban a *Res gestae divi Augusti* mintájára *Res gestae divi Saporisként* szokták emlegetni. Eszerint Carrhae (Karrhai) és Nisibis után elesett az Eufrátesz mentén fekvő római kulcserőd, Dura-Europos, majd a syriai Hemesa és Antiochia is. Velük együtt parthus kézre került egész Mesopotamia és Syria. 256-ban ráadásul egy nagy római hadsereg is katasztrofális vereséget szenvedett Barbalissosnál.

Ugyanezekben az években az Al-Dunánál a gótok és a karpok is aktivizálódtak. Dacia egy része, úgy tűnik, végleg elveszett, és a maradéka is súlyos pusztulást szenvedett: az aranybányák beszüntették működésüket, a tartományt kiszolgáló viminaciumi (Moesia superior, ma: Kostolac) császári pénzverdét bezárták (257-258), a feliratállítás és az éremforgalom megszűnt. A potaissai (Torda) légiót talán ki is vonták a tartományból, tisztjeinek feliratai ugyanis ez idő tájt a poetoviói parancsnokságon tűntek fel. A rómaiak dáciai jelenlétének van még ugyan régészetileg megragadható nyoma, például helyreállítások formájában, ezek azonban már csak

nagyon szűkre szabott keretek között folytak. A gótok a Bosporusi Királyság megdöntésével hajóhadat és kikötővárosokat is szereztek, és ettől kezdve már nemcsak szárazon, hanem vízen is támadták a birodalmat. Egy haduk átkelt a Dunán, és a Balkánra mélyen benyomulva Thessalonikét (ma: Thesszaloniki) vette ostrom alá (253). Tengeren pedig, a Fekete-tengerről kiindulva, szinte évnyi rendszerességgel indítottak fosztogató kalóztámadásokat Bithynia partjai és az égei térség (Balkán, Kis-Azsia és a szigetek) kikötővárosai ellen.

Nyugaton sem alakult kedvezőbben a helyzet: a germánok a rómaiakkal közös határuk szinte teljes hosszán támadásba lendültek. Északon a frankok voltak különösen veszélyesek, akik ekkortájt bukkannak fel először a forrásokban. Egy harmincezer főnyi seregük áttörte a birodalmi határt, lerohanta Galliát, majd onnan benyomult Hispániába, ahol még az egyik fővárost, Tarracót is lerombolta. Egyes fosztogató csoportjai egészen Mauretania Tingitana partjaiig jutottak el. Egy másik hatalmas törzsszövetség, az alamannok a raetiai határerődöket támadták. Egy rabló seregük betört Galliába, és a mai Auvergne-ig nyomult előre. Egy harmadik nép, a svébek a Rajna és a Duna felső folyása közötti, stratégiailag rendkívül fontos területet támadták. 256-ban az összes itteni limes menti castellumot elfoglalták, így Róma kénytelen volt feladni az ún. *Agri decumatest*

Az elődöktől örökölt külpolitikai bajokhoz ráadásul újabbak is társultak Afrikában. A Severusok annak idején délen a mai Aurés-hegységen túlra tolták ki a határt. A hegyvidék harcias törzseit azonban sem akkor, sem azt követően nem hódoltatták meg. Ezek most, kihasználva azt, hogy a birodalom katonai erői másutt vannak lekötve, rablóvállalkozásokba kezdtek a termékeny síkság gazdag coloniái ellen. A numidiai Lambaesisbe miattuk újra légiót kellett telepíteni, melynek segítségével a helytartók végül nagy erőfeszítések árán úgy-ahogy úrrá lettek a súlyos helyzeten. Az afrikai nehézségeket azonban nem kizárólag csak a numidiai hegyi nomádok okozták. Ekkortájtól erősödtek fel a szaharai törzsek déli határok elleni meg-megújuló rohamai is: nyugaton a bavaroké és az öt törzs egyesüléséből született népé, a quinquegentanusoké, középen a maurusoké és az austurianusoké, keleten pedig, Egyiptom ellen a Nílus völgye és a Vörös-tenger között, az 1. katarakta magasságában élő nomád blemmyes törzseké.

A következő, 257. évben csak átmenetileg javult a helyzet: Gallienus a Rajnánál ért el sikereket, és minden valószínűség szerint a karpok ellen is, amire az érmein megjelenő *Dacicus maximus* **győzelmi cognomenjéből** következtethetünk. Hasonlóképp érmék tudósítanak Valerianus perzsákkal szembeni sikereiről is. Hogy a Rómára nyilvánvalóan haragvó isteneket kiengeszteljék, a császárok birodalomszerte könyörgéseket és áldozatbemutatást rendeltek el. Ennek folyományaként került sor újra keresztényüldözésekre. Azok ellen léptek fel, akik hitbeli meggyőződésük miatt megtagadták a római istenek részére történő áldozást. Ekkor halt mártírhalált Róma püspöke, Sixtus és a karthágói Cyprianus is. De sem az áldozatok, sem az áldozatokat megtagadók megbüntetése nem segített. 258-ban az alamannok a Brenner-hágón átkelve már egyenesen Itáliába törtek be. Gallienus kénytelen volt

sietve otthagyni a galliai hadszínteret, és végül Mediolanumnál sikerült feltartóztatnia az ellenséget.

259-ben Sábur újabb hadjáratot indított a birodalom ellen. 260-ban a Carrhae és Edessa felmentésére igyekvő Valerianus Edessa mellett súlyos vereséget szenvedett, és perzsa fogságba esett. A perzsa uralkodó hadai ezt követően végigrabolták és felégették Mesopotamiát, Cappadociát, Syriát, Ciliciát, és számos erődöt bevettek. Gallienus nem tudott semmit sem tenni, mert maga is szorítóba került: épp a Rajnánál harcolt az alamannok ellen, amikor az illyricumi csapatok apja halálának hírére Ingenuust, Pannónia helytartóját kiáltották ki Sirmiumban császárrá. Őt ugyan Gallienus parancsnoka, Aureolus rövidesen legyőzte Mursánál, a dunai seregek azonban továbbra is lázadók maradtak, és Regalianust, Moesia helytartóját léptették fel ellencsászárként. A Regalianusszal való leszámolásra Gallienus már személyesen vonult fel. Miközben azonban ezt tette, a germániai légiók lázadtak fel ellene, és azt a Postumust emelték trónra, akit Gallienus maga helyett hátrahagyott. Postumushoz rövid időn belül csatlakozott Gallia nagy része, majd Britannia és Hispánia Tarraconensis is, Raetiát pedig, hogy az Itáliába vezető utakat ellenőrzése alá vonja, ő maga foglalta el. Amikorra Gallienus ellene tudott fordulni, már stabilizálta hatalmát, amit aztán még a vereségei sem tudtak megingatni.

Bár Gallienus később a területei jelentős részét visszafoglalta, őt nem tudta legyőzni. Túlélte Gallienust, halála után pedig a galliai hadsereg gondoskodott utódjáról, így megalapítója lett annak a 273-ig létező hatalmi képződménynek, melyet a korszakot tárgyaló művek igen helytelenül gyakran „galliai birodalom"-nak, „galliai különbirodalom"-nak, „szakadár gall birodalom"-nak vagy „önálló gall császárság"-nak stb. neveznek, minden valószínűség szerint Eutropiusnak a *„Galliarum Impérium"* kifejezése nyomán (IX, 9, 3). Önálló államról ugyanis nem volt szó. Postumus és utódai nemcsak hogy nem törekedtek a birodalomtól való elszakadásra, hanem még a propagandájukban is kerültek minden olyat, ami ezt sugallhatta volna. Nagyon tudatosan és hangsúlyozottan a római principatus tradícióihoz kapcsolódtak. Az összes hagyományos császári tisztséget és címet felvették, vagyis Gallienus és utódai hatalmát megkérdőjelezve, magára a római császári méltóságra formáltak igényt. Elsődleges céljuk azonban nem az volt, hogy ennek a hatalomnak Rómában is érvényt szerezzenek, bár némelyikük ezt talán meg is tehette volna, hanem az, hogy a római császári címmel legitimálják s hatékonyabbá tegyék a germán betörések kivédésére foganatosított intézkedéseiket. Funkciójukat tekintve tehát sokkal inkább azon császárok előfutárainak tekinthetők, akik a későbbi tetrarchia nyugati praefecturája élén álltak, mintsem valamiféle szeparatista különállam uralkodóinak.

Ingenuus, Regalianus és Postumus mellett Gallienus ellen uzurpátorok egész sora lépett fel a birodalom más részein is. A *História Augusta* szerzője néha húsz, egy külön fejezetben pedig harminc zsarnokként tárgyalja őket, az utóbbi számnál azonban nyilvánvaló az athéni történelemmel való párhuzamkeresés, ezért nem megbízható. Keleten a perzsák visszahúzódása során Valerianus másik praefectus praetoriója, Ballista (magyarul: Hajítógép) Valerianus élelmezési procuratorát, Marcianust és fiait segítette hatalomhoz, majd ezek bukása után maga vette fel a császá-

ri címet. Gallienus, hogy a további trónbitorlók fellépésének ezen a területen elejét vegye, 262-ben a palmyrai fejedelmi családból származó senatort, Odenathust ruházta fel rendkívüli hatalommal: a *dux Romanorum* (rómaiak vezére) és az *imperátor* cím mellett a *corrector totius Orientis* (egész Kelet kormányzója) és a *Rex Regum* (királyok királya) címeket adta neki (de Augustusszá nem emelte maga mellé, ezt a *História Augusta* szerzője tévesen állítja). Odenathus uralmi körzetét már több joggal nevezhetjük „birodalom"-nak, helyzete ugyanis nem a Postumuséval, hanem az egykori cliens uralkodókéval volt nagyjából azonos. A palmyrai birodalom ugyanakkor hasonlóképp Rómát védte, mint Postumus és utódai Galliája. Ezen még az sem változtatott, hogy 266-ban Odenathus elesett Kis-Azsiában a gótok egy újabb betörésének feltartóztatása során, és az özvegye, Zenobia, aki kiskorú fia, Vaballathus nevében ragadta magához a hatalmat, Rómától függetlenné nyilvánította birodalmát.

Gallienus uralkodása nemcsak a kül- és belpolitikai válság mélypontja volt, hanem a pénzügyi válságé is. A háborúk és polgárháborúk finanszírozásához szükséges anyagi fedezetet - a korábbi gyakorlatnak megfelelően, de minden addigi mértéket meghaladva - apja is, ő is a pénzrontás eszközével teremtette elő. A Caracalla által bevezetett antoninianus, mely már eleve inflációs pénz volt (lásd fentebb), Gallienus alatt ezüsttartalmát szinte teljesen elveszítette: az eredeti 50 százalékoshoz képest már csak 2 százalékos volt. Kicsiny, 2,5 grammos, vékony ezüsttel bevont rézpénzzé vált, mely semmit sem ért. A hadsereg nem is tudott mit kezdeni vele, inkább rekvirálásokkal teremtette elő a szükségleteit, ami a barbár betörésektől sújtott határtartományok civil lakosságát végképp tönkretette.

Ugyanakkor mégsem csak csődök sorozata volt ez az időszak. Gallienus legsürgetőbbnek a külső ellenség feltartóztatását tekintette. Ennek érdekében gyökeresen átalakította a birodalom védelmét. A Flavius- és Antonius-korban megteremtett római védelmi rendszer lineáris jellegű volt: a határvonalra felsorakoztatott erődök láncolatára épült. Az volt a gyengéje, hogy ha átszakadt, a benyomuló ellenség akadály nélkül pusztíthatta a hátországbeli békés tartományokat, nem volt komoly erő, mely feltartóztathatta volna. Hosszú időbe telt, amíg más határszakaszokról erőket átcsoportosítva expedíciós (hadjáratra felállított) sereget tudtak vele szemben felállítani. Ez a módszer ráadásul meg is gyengítette azokat a határszakaszokat, ahonnan a harctéri bevetésre szánt erőket elvonták, és a közigazgatás folyamatosságában is zavarokat okozott, hiszen azt is a katonaság intézte. Gallienus ezek kiküszöbölésére minden egyes légióból kivont egy-egy ezerfőnyi különítményt, *vexillatiót,* s ezeket kettesével egy-egy hátországbeli, stratégiailag fontos közlekedési csomópont ellenőrzésére küldte, olyan helyre, ahonnan azok könnyen elérhették a betörések helyszínét. Emellett Mediolanumban (Milánó) egy nagy központi sereget is felállított, mely egy elit gyalogságból és egy igen erős lovasságból állt. Vészhelyzetben ezek viszonylag gyorsan bárhol bevethetők voltak. Különösen az Aureolus parancsnoksága alatt álló, nagy mozgékonysággal rendelkező lovasság jelentett félelmetes erőt és játszott meghatározó szerepet a barbár betörések visszaverésében. Az új védelmi rendszer átalakítást tett ugyanakkor szükségessé a csapatok irányításában is. A két új hadsereget már nem lehetett tapasztalatlan parancsnokokra bízni. Szük-

ségessé vált, hogy a közkatonákhoz és altisztekhez hasonlóan a hadsereg parancsnokai is hivatásos katonák legyenek. Az addigi rendszerben a római hadsereg senatori tisztek irányítása alatt állt, akik mindössze egyéves legio tribunusi szolgálat *(tribunus laticlavius)* alapján - és két kötelező, nem katonai jellegű magistratus, a quaestura és a praetura után - lettek legioparancsnokok. Ezen a poszton újabb egy, jobb esetben két évet eltöltve már egy egész provincia haderejének élére kerültek. Gallienus egyszerűen kizárta a senatorokat a hadseregből, és az irányítást a hosszú szolgálat alatt kellő tapasztalatokat szerző lovagi tisztekre bízta. A változtatást következetesen végigvitte, így az a helytartói posztokat is érintette. A senatorok katonai hatalmuk elvesztésével tehát a politikai hatalomból is kiszorultak. Helyükbe a lovagok léptek. Az általa nagyrabecsült lovagokból germán mintára még egy válogatott császári kíséretet is létrehozott, a protectores (jelentése: védelmezők) testületét.

Közigazgatási reformja másik része a császári officiumokat (hivatalokat) érintette. Ezek élén már a Flaviusok korától, de legkésőbb Traianustól lovagrendű tisztségviselők álltak, beosztott személyzetük tagjai azonban változatlanul libertusok voltak. Ezt a gyakorlatot Gallienus megszüntette: a felszabadítottak helyére szabadon születettek kerültek, akik, ha rátermettnek bizonyultak, a civil igazgatás jól fizetett vezető posztjaira is előléphettek.

Szakított apja keresztényüldözéseivel is: visszaadta a keresztény gyülekezetek helységeit, temetőit, és engedélyezte az istentiszteletek megtartását. Toleráns magatartása elősegítette a meghasonlott lakosság békéjének helyreállítását. Reformjainak eredményei rövidesen megmutatkoztak, ezt azonban ő már nem érte meg. Illyricumi tisztek egy csoportja 268-ban meggyilkolta, midőn a Postumushoz átállt Aureolust Mediolanumnál ostromolta.

A *Historia Augusta* ismeretlen, minden valószínűség szerint senator szerzője rendkívül negatív képet fest Gallienusról. Eszerint mérhetetlenül kicsapongó, buja és iszákos, könnyelmű és pazarló, mindenfajta becstelenségre hajlandó, kegyetlen és bosszúálló volt, fekély volt a birodalom testén, aki tréfálkozva fogadta a súlyos veszteségeket, és a saját szórakozását előbbrevalónak tekintette a haladéktalan intézkedésnél. Mindezekért általánosan megvetették, ezért lépett fel vele szemben oly sok ellencsászár. Még a riválisai fölött aratott győzelmeit sem rátermettségével, hanem meggondolatlan merészségével magyarázza az életrajzíró. Időben kissé zavaros, de nagyjából hasonló jellemzést ad a 4. századi kompilátor, Aurelius Victor is, aki a császár megölését például egyszerűen közhasznú tettnek minősíti. Pedig Gallienus nem volt tehetségtelen uralkodó: művelt volt, kiváló szónok és nagyszerű költő. Katonai-közigazgatási reformjaival megteremtette a válságból való kilábalás feltételeit, s egyúttal egy új korszak alapjait is lerakta. Valószínű, hogy voltak jellembeli gyengéi, bár ezeket nehéz megítélni, mert a források még a philhellén beállítottságát is kifejezetten rossz színben tüntetik fel. A sok trónbitorló fellépése vele szemben egészen bizonyos, hogy elsősorban a senatorellenes lépéseivel állt összefüggésben, mint ahogyan a kifejezetten rosszindulatú megítélése is. Az ugyanis még a vele ellenséges forrásokból is kiderül, hogy a katonaság körében népszerű volt.

• FOGALMAK

antoninianus
cognomen ex virtute / győzelmi cognomen / győzelmi név
expedíciós sereg / hadjáratra felállított, harctéri sereg
officium
principatus
protectores

• KRONOLÓGIA

252	I. Sábur (Saporés) első hadjárata a Római Birodalom ellen
253	A gótok egyik serege Thessalonikét ostromolja
253-260	Valerianus uralkodása
253	A senatus Gallienust Caesarrá, majd nem sokkal később Augustusszá emeli
253-260	Gallienus apja társuralkodója (ténylegesen is)
256	Római vereség a perzsáktól Barbalissosnál
	Az *Agri decumates* feladása
257-258	A viminaciumi császári pénzverde bezárása
257	Római sikerek a Rajnánál a karpok és a perzsák ellen
	Engesztelő áldozatok bemutatásának elrendelése
	Keresztényüldözések kezdete
258	Az alamannok betörnek Itáliába
259	I. Sábur második hadjárata a Római Birodalom ellen
260	Valerianus vereséget szenved, majd perzsa fogságba esik
260-268	Gallienus egyedüli császársága
	A keresztényüldözések leállítása
	Ingenuus ellencsászársága Sirmiumban
	Regalianus ellencsászársága
	Eostumus uzurpációja Germaniában; Gallia, Britannia és Hispánia csatlakozik hozzá
262	A palmyrai Odenathust Gallienus Kelet kormányzójává nevezi ki
265	Gallienus hadjárata Postumus ellen
266	Odenathus halála; felesége kiskorú fiuk nevében átveszi a hatalmat, és függetlenné nyilvánítja Palmyrát Rómától
268	Gót betörés; Athén elfoglalása
	Gallienus meggyilkolása

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Lásd fentebb, 557. o.

SZAKIRODALOM

Christol, M.: Les gouverneurs de Numidie sous Valerien et Gallien et l'histoire militaire de la province entre 253-260. *AC. Revue semestrielle* (Bruxelles), 72, 2003,141-160.

de Blois, L.: *The Policy of the Emperor Gallienus.* Leiden, 1976.

Drinkwater, J. F.: *The Gallic Empire, Separatism and Continuity in the North-Western Provinces of the Roman Empire A.D. 260-74.* (História Einzelschriften, 52.) Stuttgart, 1987.

Inuoe, F.: A study in Gallienus' reform of cavalry. *Journal of Classical Studies* (Kyoto: The Classical Society of Japan), 52, 2004, 84-94.

König, I.: *Die gallische Usurpatoren von Postumus bis Tetricus.* (Vestigia 31.) München, 1981.

McKechnie, P.: Roman law and the laws of the Medes and Persians: Decius' and Valerian's persecutions of Christianity. In: *Thinking like a lawyer. Essays on legal history and general history for John Crook on his eigthieth birthday.* Ed. by P. McKechnie. Leiden, Brill. (Mnemosyne. Suppl. Subseries History and archaeology of classical antiquity, 231.) 2002, 253-269.

Merten, E.: *Zwei Herrscherfeste in der História Augusta. Untersuchungen zu den pompae der Kaiser Gallienus und Aurelianus.* (Antiquitas, IV, 4.) Bonn, 1968.

Seiinger, R.: *The Mid-Third Century Persecutions of Decius and Valerian.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002.

Sperling, M.: *Third Century Iran. Sapor and Kartir.* Chicago, 1953.

Springer, M.: Die angebliche Heeresreform des Kaisers Gallienus. In: *Krise - Krisenbewusstsein - Krisenbewältigung. Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des* 3. *Jahrhundert.* Halle-Saale, 1988, 97-100.

Urban, R.: *Gallia rebellis. Erhebungen in Gallien im Spiegel antiker Zeugnisses.* (História Einzelschriften, 24.) Stuttgart, Fr. Steiner Vlg., 1999.

A birodalom egységének helyreállítása: az illyricumi katonacsászárok

II. CLAUDIUS GOTHICUS (268-270)

Gallienus halálakor Aureolus is felvette a császári bíbort, a katonaság azonban nem bocsátotta meg neki árulását, így rövidesen ő is elődje sorsára jutott. II. Claudius katonái gyilkolták meg Mediolanum átadása során. Claudiusnak úgy sikerült megnyernie a hadsereg támogatását, hogy arra hivatkozott: a haldokló Gallienus őt jelölte utódául. Kormányzása ígéretesen indult. Kihasználta a Postumus meggyilkolása nyomán támadt zavargásokat, és visszafoglalta Gallia Narbonensist, valamint Hispániát (268). Jelentős győzelmet aratott a gótok felett is Naissusnál (269), ezért kapta a Gothicus győzelmi melléknevet. A Syria, Egyiptom, majd Kis-Azsia felé terjeszkedő Zenobiával azonban nem boldogult. Rövidesen meghalt Sirmiumban pestisben.

Claudius Gothicusnak a források szerint szinte csak jó tulajdonságai voltak. Ezt a tényleges érdemei mellett az is magyarázza, hogy később Constantius Chlorus felmenői közé számították - ami egyébként valószínűleg fiktív rokonság volt -, így a róla szóló hagyomány utólag megszépült, s alakja ennek folytán a rossz császárnak, Gallienusnak mintegy ellenpárjává vált.

AURELIANUS (270-275)

Alacsony sorból származott, apja *colonus* volt egy Sirmium környéki birtokon (más verzió szerint az ugyancsak Illyricumhoz számító Felső-Moesiában). Hivatásos katona volt, aki tehetségének köszönhetően emelkedett magasra: Claudius Gothicus alatt már ő volt az összevont lovasság parancsnoka, a magister equitum. Épp az Al-Dunánál a gótok ellen harcolt, amikor értesült az uralkodó haláláról. Sietve befejezte a hadműveleteket, és Sirmiumba vonult, ahol felvette a császári címet. Ezzel azonban nem volt egyedül: Claudius Gothicus fivére, az Aquileiában tartózkodó Quintillus is császárrá nyilvánította magát. Őt a senatus is elismerte, Aurelianust viszont a hadsereg támogatta, így Quintillus a források többségének állítása szerint csak 17 napig uralkodott, addig, amíg Aurelianus fel nem vonult ellene. A halálának körülményeire vonatkozó adataink ellentmondóak. A senatus ezek után a kényszernek engedve elismerte Aurelianus hatalmát.

KAOTIKUS VISZONYOK - REMÉNYT KELTŐ SIKEREK

Uralkodása első két éve a nehéz próbatételek időszaka volt. Először a germán iuthungok törtekbe Itáliába a Dunán és a Brenner-hágón átkelve, hogy zsákmányt raboljanak. Már visszatérőben voltak, amikor Aurelianus a Dunánál lecsapott rájuk. Győzelmét arra is felhasználta, hogy megtagadja a római pénzbeli juttatások további folyósítását a törzs részére. A következő évben egy másik germán nép, a vandálok és a szarmaták keltek át a Dunán, így Pannoniában kellett harcolnia. Még be sem fejezte ottani teendőit, amikor 272 elején Itáliában katasztrofális helyzet alakult ki. Az előző évinél sokkal nagyobb germán haderő nyomult be a félszigetre, az alamannoké (a *História Augusta* tévesen markomannoknak nevezi őket), minden valószínűség szerint a iuthungok támogatásával. Aurelianus sietve a feltartóztatásukra vonult, ám Placentiánál (Piacenza) egyesült erőiktől vereséget szenvedett. Róma felé szabaddá vált az út az ellenség számára. Súlyosbította a helyzetet, hogy az események hatására az Aurelianus ellenőrzése alá tartozó területen, Dalmatiában és Gallia Narbonensisben is felkelés robbant ki, trónbitorlók léptek fel. Nagy szerencse volt ugyanakkor, hogy a germánok, megszédülve az elrabolható javak mennyiségétől, több kisebb csapatra szétválva fosztogattak Észak- és Közép-Itália-szerte, így az erőit sebtében rendező Aurelianusnak külön-külön végül sikerült szinte teljesen megsemmisítenie őket. Az egyik, Rómát megközelítő hordájukat az umbriai Fanum Fortunáénál (Fano), a továbbiakat északabbra, a Metaurus folyónál és Ticinumnál győzte le.

Aurelianus ezután seregével Rómába vonult, mert ott időközben véres zavargások törtek ki. Elindítójuk a pénzverő munkások felkelése volt, akiket valószínűleg

elbocsátottak, mert a saját hasznukra is rontották a pénzt *(belliim monetariorum)*. A tovaterjedő elégedetlenséget egyes Aurelianusszal nem rokonszenvező senatorok is szították. A felkelők a *Caelius monson* barikádozták el magukat, és csak súlyos veszteségek árán sikerült a császárnak leverni őket. A harcok hevességét mutatja, hogy csak a katonaság vesztesége mintegy 7000 fő volt. A büntetőintézkedések során több senatort is kivégeztek.

Ezt követően hozta a császár stabilizáló intézkedéseit. Elrendelte egy Róma városát védő fal megépítését (vallum Aureliani), továbbá azt, hogy az itáliai városok is erősítsék meg falakkal magukat, illetve állítsák helyre elhanyagolt védműveiket. Az itáliai régiók védelmét egy-egy corrector ellenőrzése alá helyezte. Eleimet osztott, és átszervezte Róma élelmiszer-ellátását.

Aurelianus fala a mai Róma legmonumentálisabb műemléke. A 18,8 kilométer hosszú védmű 1372,5 hektárt fogott közre, vagyis a város 14 regiójának nagy részét. Normál magassága 6,5 méter, szélessége 3,6 méter volt, és 381 derékszögű alaprajzú, 7,7 méter magas, egymástól nagyjából 30 méterre elhelyezett torony erősítette meg. 18 kapuja volt. Építését a katonaság kezdte el, majd Aurelianus más sürgős teendői miatt a civil lakosság állami közmunka, munus formájában folytatta. Aurelianus utóda, Probus alatt készült el. Nem ostrom kiállására készült, hanem portyázó, zsákmányszerző csapatokkal szembeni védekezésre. A megépítését követő negyedszázadban azonban, Alarich gótjainak Itália földjére lépéséig (401) - a konszolidációnak köszönhetően - ilyenek nem veszélyeztették Rómát.

RESTITUTOR ORBIS

Szerencséje volt Aurelianusnak abban is, hogy a trónkövetelők - szélesebb körű támogatás híján - hamar elbuktak. így már a 272. év nagy részében a számára fontos kérdésekkel tudott foglalkozni. Claudius Gothicushoz hasonlóan ő is a hadsereg azon köreihez tartozott, akik elégedetlenek voltak Gallienusszal amiatt, hogy veszni hagyta a birodalom kiterjedt területeit. Ahhoz azonban, hogy a Keletet birtokában tartó Zenobiára és a Galliában uralkodó Tetricusra vereséget tudjon mérni, először a dunai tartományokban kellett stabilitást teremteni, mert az ottani veszélyes helyzet közvetlenül is kihatott Itália biztonságára. A gótok és alánok martalóc hadai, kihasználva a válságos helyzetet, 271 folyamán is betörtek a birodalomba: Thraciában és Illyricumban fosztogattak. Aurelianus Itáliát elhagyva tehát a Balkánra ment, visszaszorította őket a Duna túlpartjára, majd maga is átkelt, és több összecsapásban szétverte őket. Elesett a gót sereg vezére, Cannabaudes is. Ezt követően a császár döntő lépésre szánta el magát. Feladta Daciát, melyet már amúgy se nagyon lehetett tovább tartani a szarmaták, gótok és gepidák állandósuló betörései miatt (272). A lakosságot szervezett akció keretében, a katonaság felügyelete alatt áttelepítették a

Dunától délre, két újonnan szervezett tartományba, *Dacia ripensisbe* és *Dacia mediterraneába*. Ezek területét a külső támadások és a pestis miatt elnéptelenedett két Moesiából választották le úgy, hogy az új tartományok közéjük ékelődtek, egyik a Duna mentén, másik tőle délre. Az apulumi és a potaissai légiót *Ratiariában* (Arcsar, Bulgária) és Oescwsban (Gigen, Bulgária) helyezték el. Dacia feladásával lényegesen lerövidült a birodalom erős támadásoknak kitett al-dunai határszakasza, s ennek folytán védhetővé vált. A gótokat és gepidákat ezt követően egyébként hosszabb időre lefoglalta a rómaiak által kiürített területek birtokbavétele. Az alföldi szarmaták viszont - az új szomszédok megjelenésével - támadókból maguk is támadottakká váltak.

Keleten annál veszélyesebben alakult a helyzet. Zenobia, Róma nehézségeit látva, nagystílű politikába kezdett. Szövetséget kötött a Perzsa Birodalommal, és Vaballathust nyilváníttatta római császárrá (272 eleje). Mivel az egyiptomi helytartóval is szívélyes viszonyt ápolt, félő volt, hogy rövidesen a birodalom keleti része teljesen elvész. Aurelianus először tehát a palmyrai birodalom ellen indított háborút. Kis-Azsia visszafoglalása nem okozott neki különösebb nehézséget. Egyedül a cappadociai Tyana városa kísérelte meg az ellenállást, rövid ostrom után azonban elesett. Miután azonban Aurelianus megtiltotta katonáinak, hogy kifosszák, a vele szembeni bizalmatlanság is feloldódott, és a görög városok sorra nyitották meg a kapuikat előtte, és hódolattal fogadták. Egyiptom ugyancsak ellenállás nélkül adta meg magát Aurelianus vezérének, Probusnak (a későbbi császárnak). A palmyrai főseregetet Aurelianus Syriában, először az Orontes melletti *Immaenél,* majd Emesánál (Hemesa) győzte le. Zenobia visszamenekült Palmyrába, Aurelianus azonban elfoglalta a várost, és a Perzsa Birodalom felé segítségért igyekvő királynét az Eufrátesznél a római csapatok foglyul ejtették. Miután a császár visszatért Európába, az Al-Dunánál élő karpokra mért vereséget (273). Illyricumban mindezek folytán egy időre nyugalmasabb időszak következett. Palmyra lakói viszont, kihasználva, hogy Aurelianust a karpok elleni háború köti le, fellázadtak. A császár ekkor visszatért Keletre, és lerombolta a várost. Egyiptomban eközben egy bizonyos Firmus robbantott ki felkelést. Azt követően, hogy ezt is felszámolták, Aurelianus Rómában fényes triumphust tartott (273).

Miután Keleten helyreállította a birodalom egységét, Aurelianus a már amúgy is nehéz helyzetben lévő Tetricus ellen fordult. A meg-megújuló germán betörések ugyanis ekkorra teljesen tönkretették Galliát. Erőforrásai kimerültek. Katonái sem kedvelték, de ő is nehezen tudta elviselni a fegyelmezetlenségüket. A szigorúságáról híres Aurelianusszal szemben viszont ezek a katonák elszántnak mutatkoztak, így az a furcsa helyzet állt elő, hogy miközben a serege a catalaunumi síkon megütközött Aurelianus haderejével, Tetricus személy szerint megegyezett vele, és csata közben átszökött hozzá. Tetricus önkéntes lemondásával megszűnt a galliai hatalmi központ, Aurelianusnak a galliai hadseregen aratott győzelme pedig az újraképződése lehetőségét is megszüntette (274).

Aurelianus mindkét ellenfele életét megkímélte. Felvonultatta ugyan őket a diadalmeneteiben, bántódásuk azonban sem akkor, sem később nem esett. Zenobia Tiburban kapott birtokot a császártól, és senatori rendű asszonyok módjára élt. Tetricus fiának, az ifjabbik Tetricusnak Aurelianus meghagyta senatori rangját. Később az excsászárral szemben is legyőzte ellenérzését, és Lucania **correctorává** tette (Aur. Victor, 35, 5; Eutrop., 9,13).

VÉDELMI INTÉZKEDÉSEK

A római hadsereg szerkezetének gallienusi átalakítása egy új, a megváltozott körülményekhez jobban alkalmazkodó védelmi stratégiát szolgált. Az ütőképesebb erők kivonása a limes menti alakulatokból ugyanakkor, mivel a birodalom belső területeit erősítette, gyengítette a közvetlen határvédelmet. A támadásoknak kitett tartományok lakossága mérhetetlenül kiszolgáltatott volt. Aurelianus azzal, hogy hangsúlyt helyezett az erődítésekre - nemcsak Itáliában (lásd fentebb), hanem a tartományokban is -, az új stratégia fogyatékosságának ellensúlyozására és a lakosság biztonságának javítására törekedett. Új katonai táborokat építettek, és megerősítették a régieket. Falat kaptak a városok és az egyéb fontos objektumok is. Az állami közreműködéssel folyó, szisztematikus erődítések Aurelianustól (Galliában már Postumustól) kezdve a 3. század utolsó három évtizedének jellegzetességei közé tartoznak. Sajnos, a legtöbb esetben nehéz az adott időszakon belül pontosabban datálni ezeket az építkezéseket, és azt sem lehet megállapítani, hogy milyen forrásból finanszírozták őket. Az állami közreműködés ténye azonban vitathatatlan.

A REFORMER CSÁSZÁR

A keleti tartományok visszaszerzésével megnőttek az állam bevételei, s ez némiképp kedvező alapot teremtett a gazdaság újjászervezéséhez. A császár mindenekelőtt a pénz stabilizálását tekintette fontos feladatának. 274-ben növelte az **antoninianus** súlyát, és az érméken feltüntette a névértéket. Ez azonban kevés volt. Az értékállóság megteremtéséhez - az inflációt kiváltó körülmények változatlan fennállása miatt - nem voltak még adottak a feltételek: nem állt rendelkezésre elég nemesfém. Aurelianus pénzei még mindig csak ezüsttel bevont rézpénzek voltak.

Lépéseket tett a Róma városi plebs helyzetének javítására is. Elégette az adósleveleket, vagyis eltörölte az érvényben lévő adósságokat (Aur. Victor, 35). Megreformálta az élelmiszerosztást is. Ez azért vált szükségessé, mert a pénzgazdálkodás összeomlása miatt már nem lehetett Róma és a nagyvárosok élelmiszer-ellátását a városi piac élelemmel való feltöltésével megoldani. Az államnak közvetlenül be kellett avatkozni a lakosság élelmezésébe. A legszegényebb rétegek esetében ez már a köztársaság utolsó évszázadában megvalósult, gabonaellátmányt **(frumentum, annona)** kaptak, mely később, legalábbis részlegesen, olívaolaj osztásával egészült ki. Aurelia-

ñus a római népnek gabona helyett fejenként napi két font (650 g) kenyeret osztott, mely olívával és disznóhússal egészült ki *(oleum et pañis et porcina,* vö. *SHA, Aurél.,* 48,1), sőt egy későbbi forrás, a *354. évi chronographus* még a sót is említi. A juttatások kiszélesítése az élelmiszerszektor érintett részeinek állami ellenőrzés alá kerülését vonta maga után, mely mindenekelőtt az állatkereskedők *(suarii)* és a pékek *(pistores)* collegiumait és corpusait érintette. Régi privilégiumaikat és adómentességüket ugyan megtarthatták, fokozott mértékben kellett azonban az állam rendelkezésére állniuk.

A *suarii* testületei a Severus-korban nyertek privilégiumokat és adómentességet azért, mert vagyonukat Róma húskereskedelmébe és -szállításába fektették. A kiváltság többek között azt jelentette, hogy üzleti érdekeiknek megfelelően, szabad belátásuk szerint dönthettek el, hol szerzik be árujukat. Az Aurelianus beavatkozásával kezdődően formálódó új rendszerben viszont feladatuk fokozatosan arra redukálódott, hogy az Itália egyes vidékeire adó formájában kirótt állatokat Rómába szállítsák, levágják, és a húst a *Forum suariumon* (Disznópiac, Róma egyik tere) szétosszák, vagyis kereskedőkből lényegében adóbehajtókká váltak. Hasonlóképp változott meg a pékek funkciója is. Az átalakulási folyamat Aurelianus alatt vette kezdetét, és császári rendeletek egész sorának szabályozásai révén I. Constantinus idejére vált befejezetté: a testületek állami irányítás és ellenőrzés alá kerültek, és az állam számára szükséges feladatokat láttak el.

A birodalom belső békéjének megteremtése érdekében Aurelianus gesztusokat tett a senatori rend felé is: amnesztiát hirdetett az államellenes tetteket elkövetők számára, és megszüntette a vagyonelkobzásokat, melyeket büntetésül róttak ki magánfeljelentők vádjai alapján vagy fiskális perek során.

A császár a vallás terén is egységet kívánt teremteni a birodalomban. A római vallás középpontjába a napisten tiszteletét állította. *Sol* tisztelete a 3. század folyamán vált kedveltté a birodalom nyugati tartományaiban, mint sok más ez idő tájt népszerű kultusz, keleti hatásra, ahol a napisten számos nép vallásában központi szerepet játszott. Görög megfelelője, Hélios Nagy Sándor óta népszerű volt a hellenisztikus monarchiákban, szerepe volt a napnak az iráni eredetű Mithrasz kultuszában, köze volt a görög Apollónhoz, az egyiptomi Serapishoz stb. Aurelianus szülőföldjén, Illyricumban *Sol Invictusként* (Legyőzhetetlen Napként) volt népszerű, már a Severus-kor óta. A mélyen vallásos Aurelianus Emesa mellett aratott győzelmét a Palmyrában Elagabalnak nevezett napisten támogatásának tulajdonította. Pompázatos templomot építtetett Rómában a napistennek a *campus Agrippaen,* de nem a Szíriában tisztelt megjelenési formájának, hanem a számára otthonról is ismerős, eredetében római és keleti (főleg iráni) elemeket egyaránt ötvöző, *Sol Invictusnak* (Legyőzhetetlen Sóinak). Temploma felszentelésének időpontja, 274. december 25-e

lett az isten születésnapja *(natalis Invidi),* s egyben ünnepnapja (a keresztények Karácsonyában ez él tovább). Négyévente megrendezendő játékokat is alapított a tiszteletére, az *agon Solist.* Sol római módra, senatorokból álló saját papi testületet kapott, főpapja maga a császár lett. Mindezekben még nem lett volna semmi rendkívüli. Más császároknak is voltak különös tiszteletben részesített isteneik, például Domitianusnak Minerva, Commodusnak Hercules. A reformot az jelentette, hogy Aurelianus *Solt* a római pantheon élére helyezte, amit többek között a császár napkorongot ábrázoló, SOL DOMINVS IMPERII ROMANI (Sol, a Római Birodalom ura) köriratú érmei is tanúsítanak. A napisten erre a birodalomszerte elismert kiemelt szerepre és a birodalom valamennyi lakójának vallásos összefogására szerfölött alkalmasnak látszott. Nem véletlen, hogy annak idején már Elagabalus is hasonló szerepet szánt neki. Akkor azonban Sol még nem volt olyan népszerű a birodalom nyugati felében, mint amilyenné Aurelius korára vált. Időközben megváltozott az emberek viszonya is a hivatalos istenekhez: már kevésbé bíztak bennük, s nem igazán hitték, hogy személyes bajaikban segítséget tudnak nyújtani. Népszerűvé váltak viszont a keleti kultuszok és a **misztériumvallások.**

Aurelianus a széthullás állapotából egyesítette újra a Római Birodalmat. Erdemeit a senatus is elismerte: az olyan hagyományos győzelmi nevek mellett, mint a *Germanicus maximus, Gothicus maximus, Carpicus maximus,* a **Restitutor orbis** címmel is kitüntették. Érmein rajtuk kívül még a **Pacator orbis** (Földkerekség megbékéltető]e) is feltűnik. Aurelianus azonban Palmyra és Gallia visszatérítésével még nem érezte befejezettnek életművét. Mesopotamiát is visza akarta szerezni a Perzsa Birodalomtól. 275 tavaszán indult el erre a hadjáratára, útközben azonban, Perinthos és Byzantion között, személyes indíttatásból meggyilkolták.

FOGALMAK

annona
antoninianus
collegium
corpus
corrector
frumentum
magister equitum
misztériumvallás
munus
Pacator orbis
Restitutor orbis
vallum Aureliani / Aurelianus fala

KRONOLÓGIA

268-270	II. Claudius Gothicus uralkodása
268	II. Claudius visszafoglalja Gallia Narbonensist és Hispániát
269	II. Claudius legyőzi a gótokat Naissusnál
270-275	Aurelianus uralkodása
272	Az alamannok és iuthungok betörése Itáliába I. Sábur halála
273	Aurelianus Palmyra elleni hadjárata; győzelem előbb Immaenél, majd Emesánál; Zenobia fogságba esik

273 Győzelem a karpok felett az Al-Dunánál
Aurelianus triumphusa Palmyra felett
274 A galliai császárság felszámolása
Aurelianus pénzreformkísérlete
Sol templomának felavatása Rómában
275 Aurelianus elindul a perzsák ellen; útközben meggyilkolják

BIBLIOGRAFIA

Bodor A.: Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia. *Dacoromania,* 1, 1973,29^10.

Cizek, E.: *L'empereur Aurélien et sons temps.* Paris, 1994.

Downey, G.: Aurelians Victory over Zenobia at Immae. *TAPhA,* 81,1950, 57-68.

Drinkwater, J. F.: *The Gallic Empire. Separatism and Continuizy in the North-Western Provinces of the Roman Empire. A. D. 260-274.* Stuttgart, 1987.

Flavius Vopiscus Syracusius: *Vies d'Aurelien, Tacite.* Texte établi, trad, et comment, par François Paschoud. Paris, 1996.

Halsberghe, G. H.: *The Cult of Sol Invictus.* (EPRO 23.) Leiden, 1972.

Herz, P.: *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung, Die Lebensmittelversorgung.* Stuttgart, Fr. Steiner Verlag, 1988,184-.

Homo, L.: *Essai sur le règne de l'empereur Aurelien (270-275).* Paris, 1904. (Repr. Roma, 1967.)

Kettenhofen, E.: Zur Siegestitulatur Kaiser Aurelians. *Tyche,* 1,1986,138-146.

Kotula, T.: *Aurélien et Zénobie: l'unité ou la division de l'Empire?* Wroclaw, 1997.

Merten, E.: *Zwei Herrscherfeste in der Historia Augusta. Untersuchungen zu den pompae der Kaiser Gallienus und Aurelianus.* (Antiquitas, IV, 4.) Bonn, 1968.

Saunders, R. T.: *A Biography of the Emperor Aurelian (A.D. 270-275).* Cincinnati, 1991.

Watson, A.: *Aurelian and the third Century.* London - New York, 1999.

White, J. F.: *Restorer of the World. The Roman emperor Aurelian.* Staplehurst, Spellmount, 2005.

PROBUS (276-282)

Aurelianus meggyilkolása meglepetésként érte mind a hadsereget, mind a senatust. Több hónapos interregnum következett, mert a katonák a merénylet miatt nem bíztak a főhadiszálláshoz tartozó parancsnokokban, más trónra esélyesek viszont távol voltak, ezért a senatustól kértek császárt. A testület viszont többször is elhárította kérésüket, majd végül az idős *princeps senatust,* Tacitust jelölte (275-276).

A *Historia Augusta* szerint az új császár alatt nőtt a senatus befolyása, de ez kétséges: Tacitus rövid uralkodását jórészt távol töltötte Rómától, tehát nem is volt abban a helyzetben, hogy a kormányzást megossza a testülettel. Gallienusnak a senatorokat a hadseregből kitiltó rendeletét viszont valószínűleg vonta vissza, utóda alatt ugyanis az ordo splendidissimus tagjai újra fel-

tűntek a főparancsnoki, helytartói posztokon. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nagy tolongás nem volt a senatorok körében ezeknek a funkcióknak a betöltéséért (ugyanúgy, mint ahogyan a császári méltóságot se akarta senki sem vállalni Aurelius halálát követően), mert az állandó ellenséges betörések, a sorozatos uzurpációk, a katonaság változó hangulata és nehezen kezelhetősége miatt az e posztokon szolgálók a szó szoros értelmében állandó életveszélyben voltak.

Tacitus hét hónapnyi uralkodás után Tyanában, útban a Kis-Ázsiát fosztogató gótok ellen (lásd lentebb) meghalt. Fivére, a praefectus praetorio tisztét betöltő Florianus megkísérelte a hatalomátvételt, de csak rövid időre sikerült neki, mert a hadsereg egyöntetűen Probust támogatta, aki ekkor Keleten magas parancsnoki posztot töltött be (talán dux Orientis volt). Florianus halála után a senatus is elismerte Probus hatalmát. Szüksége is volt a birodalomnak egy sikeres hadvezérből lett császárra, mert Aurelianus halála és a császárválasztás körüli huzavona hírére mozgásba jöttek a birodalom külső ellenfelei. Minden addiginál erősebb támadás érte Galliát, északon a Rajnán átkelő frankok, délen a Neckar völgyén keresztül behatoló alamannok és lugiók részéről. Kis-Ázsiát a maiotisiak (a gótok egy csoportja) és a herulok özönlötték el, arra hivatkozva, hogy Aurelianus hívta őket a perzsák elleni hadjárata támogatására.

Probusnak tehát szinte újra kellett vívnia a külső ellenséggel az Aurelianus által egyszer már megnyert küzdelmeket. Rendkívül súlyos, elhúzódó harcokban, létszámhátrányban lévő seregével legyőzte az alamannokat és iuthungokat, majd az ezek segítségére sietők burgundokat és vandálokat is, miközben alvezérei a frankokat szorították vissza. Erődökkel újra megszilárdította a Rajna bal partját, hogy megakadályozza a további átkeléseket (277-278). Utána a szülőföldjét, Illyricumot elözönlő vandálokat verte ki, amiről a RESTITVTORILLYRICI (Illyricum helyreállítója) feliratú érmei is tanúskodnak (278-279). A nehézségeket fokozta, hogy Mauretania Tingitanában fellázadt a baquatok törzse (277-280), Lycia-Pamphyliában pedig, az egész tartományt veszélyeztetve, rablók garázdálkodtak. Az ellenük felvonuló római csapatok elől a bevehetetlennek számító Cremna hegyi erődjébe sáncolták be magukat, és csak hosszú ostrom után, annak köszönhetően sikerült legyőzni őket, hogy vezérüket egy nyílvessző megölte (278). Egyiptomot is újabb támadás érte a núbiai *blemmyes* törzsek részéről. Két város, Koptos és Ptolemais is a kezükre került, az utóbbi nem is igazán akarata ellenére (279). A császár parancsnokainak sikerült legyőzni és meghódolásra kényszeríteni a támadókat, és a két várost visszavenni, ez azonban csak átmeneti békét jelentett Egyiptom déli részén (lásd lentebb, Diocletianusnál).

Probusnak az eredeti szándéka az volt, hogy megvalósítja elődje utolsó tervét, és visszafoglalja Mesopotamiát. Az alkalom az I. Sábur halálát követő bizonytalanság miatt a támadásra kedvezőnek látszott. Gyaníthatóan sor is került valamilyen össze-

ütközésre a két hatalom között, Probust ugyanis egy egyiptomi papirusz *Persicus Maximusnak* nevezi (279. okt). Ezt követően azonban, annak folytán, hogy nyugaton a helyzet kedvezőtlenre fordult, Mesopotamia visszafoglalásának tervét ejtve, megegyezett a fegyverszünetről a perzsa nagykirállyal, bár formális szerződést nem kötött vele (280).

BARBÁROK BETELEPÍTÉSE A BIRODALOMBA

A *História Augusta* szerint a császár útban nyugat felé, Thraciában 100 ezer bastarnát telepített be a birodalom területére, s rajtuk kívül még gepidákat, greuthungokat (gótokat) és vandálokat is. A betelepítés tényét más források is megerősítik, például Zósimos, aki bastarnákról és thrákokról, továbbá frankokról tud (az utóbbiak hadifoglyok voltak). A császár személyes jelenlétét az eseménynél újabban több szerző is kétségbe vonja, a betelepítés tényét azonban senki sem vitatja. Gyakran felbukkan viszont a lépésének egy olyan értékelése, hogy annak legfeljebb rövid távú haszna volt, egyébként meg precedenst teremtett a későbbi barbár betelepítésekhez, és elindította a birodalmat a barbarizálódás útján. Ez azonban nem egészen helytálló. Idegenek tömeges befogadására már az 1. század közepén is sor került ebben a térségben (Plautius Silvanus telepített Moesiába 100 ezer barbárt a Duna túlpartjáról), majd később, a markomann háborúk időszakában is (például Pannoniába a cotinusokat Mursa környékére, vagy Commodus Daciába a burusokat), tehát szó nincs arról, hogy Probusnak ez a lépése precedensértékű lett volna. A határzónában mindig is kevésbé romanizált lakosság élt, de ez sohasem veszélyeztette a birodalom rómaiságát. A barbárok betelepítésének többszörös haszna is volt. Nem kellett a továbbiakban harcolni ellenük, ugyanakkor ütközőzónát képeztek a határon túli ellenség és a ténylegesen romanizált tartományi lakosság között, s egyúttal lakosokhoz, valamint munkáskezekhez jutott a külső támadások és a fel-fellobbanó pestis miatt szinte teljesen elnéptelenedett tartomány. A bastarnákat császári birtokokon telepítették le örökhaszonbérlettel rendelkező colonusként, ún. laeti státusában, vagyis idegenként, és nem római polgárként.

ERŐDÍTÉSEK

Probus folytatta az Aurelianus által elkezdett „erődítési programot". Főleg a nyugati tartományokban építkezett, illetve számos, helyi erőforrásokból folyó építkezést támogatott. A rajnai fronton ő erősítette meg többek között Novimagus (Nijmegen), Rigomagus (Remagen), Aquae Mattiacorum (Wiesbaden), Castellum Mattiacorum (Kastel) táborát. Különösen nagy figyelmet szentelt a Felső-Rajna és a Duna közötti, rendkívül veszélyes határszakasznak, melyet őrtornyok, burgusok sokaságával biztosított. A galliai és a britanniai csatornapart már korábban is a szászok erős kalóztevékenységének volt kitéve, úgyhogy azt már a 2. század végétől - 3. század elejétől *castellumokkal* és kikötőerődítésekkel biztosították. Probus újítása itt az volt, hogy a csatorna mindkét oldalát egyetlen védelmi egységként kezelte. A flotta és a

katonák számára menedéket nyújtó *castellumokat* kijavították, megerősítették, vagy újakat építettek, köztük pedig őrhelyeket létesítettek. Az erődök mellé a császár lovasalakulatokat is telepített, melyek a kalózokra partraszállásuk után csaptak le. Uralkodása alatt számos város is erődítést kapott. Nyugaton például Samarobriva (Nantes), Genava (Genf), Augusta Vindelicorum (Augsburg), Barcino (Barcelona), keleten Bostra, Pannoniában Scarbantia (Sopron), Savaria (Szombathely) Poetovio (Ptuj, Szlovénia), Sopianae (Pécs) és a császár szülőhelye, Sirmium (Sremska Mitrovica) is.

URALKODÁSÁNAK MÉRLEGE

Probust, annak ellenére, hogy illyricumi származású volt, a jó császárok között tartja számon a történeti hagyomány. Mindenekelőtt tehetséges hadvezér volt, de uralkodóként is rátermettnek bizonyult. Jó szervező volt, igazságos, a senatusszal szemben tiszteletet tanúsított, és sokat munkálkodott azon, hogy alattvalói ne csak biztonságban, hanem jobb körülmények között is éljenek. Afrikában támogatta az olívatelepítéseket, Galliában, Hispániában, Pannoniában és Moesiában pedig szőlőt telepíttetett, hogy a támadások során elpusztult terület gazdasági talpraállítását elősegítse. Antiochiában élelmiszert osztott a lakosságnak, Rómát egy új híddal gazdagította. Pannoniában mocsarat csapoltatott le. A *História Augusta* által neki tulajdonított nagyszabású egyiptomi építkezéseket, a Nílus szabályozását és egy csatorna építését egyelőre ugyan vitatja a tudomány, az azonban kétségtelen, hogy az uralkodása alatt az afrikai városokban élénk építőtevékenység zajlott. Folytatta Probus az Aurelianus alatt már elkezdett útfelújításokat is.

Pannoniában Eutropius (9,17, 2) a szőlőtelepítés helyeként a Sirmium melletti *mons Almát* nevezi meg, a mai Fruska Gorát, Moesiában pedig a mons Aureust (Arany-hegyet) Singidunum, vagyis a mai Belgrád mellett. Az utóbbin 8000 tőke telepítését felirat is megörökíti.

Probus Aurelianus elkezdett művét folytatta, de érdemei a birodalom határai biztonságának megteremtése és belső rendjének megszilárdítása terén alig kisebbek, mint úttörő elődjéé. Ezek közül is kiemelkedik a sokat szenvedett Gallia külső támadásoktól való megszabadítása. Teljesítményét kortársai is elismerték: a vele szemben fellépő trónbitorlók (négy is akadt) támogatók hiányában hamar elbuktak, komolyabb katonai eszközöket nem is kellett ellenük bevetni. A parancsnokok - köztük Carus és Diocletianus, mindannyian Probus neveltjei, s későbbi császárok - hűségesek maradtak (280-281). A katonák fegyelmezetlensége és lázadozása azonban súlyos gond volt - nemcsak ekkor egyébként, hanem, mint láttuk, az egész 3. században -, mert újabb és újabb uzurpációk melegágya lehetett. Probusszal szemben ezek azért váltak elégedetlenné, mert nem tűrte a tétlenséget, és a béke bekö-

szöntével termelőmunkára fogta őket, ráadásul még azt is hangoztatta, hogy rövidesen nem is lesz katonákra szükség. így végül Carus, a Raetiában tartózkodó praefectus praetorio nem tudott ellenállni a kísértésnek. Vagy egyszerűen csak elfogadta a zendülő katonái által felkínált császári címet, vagy, ami valószínűbb, ő maga szervezte meg hatalomra juttatását. Az Illyricumban tartózkodó Probust ezt követően a saját katonái ölték meg Sirmiumban, mert haragudtak rá amiatt, hogy mocsarat kellett lecsapolniuk és szőlőt kellett telepíteniük.

FOGALMAK

burgus
dux Orientis
laeti
ordo splendidissimus / senatus
praefectus praetorio
Usurpator / trónbitorló, ellencsászár

KRONOLÓGIA

232	Probus születése a pannóniai Sirmiumban
275-276	Tacitus hét hónapos uralkodása
276-282	Probus uralkodása
277-278	Harc a frankokkal, alamannokkal és lugiókkal
277-280	A baquatok lázadása Mauretania Tingitanában
278-279	A vandálok betörése Pannoniába
278	Lycia-Pamphylia megszabadítása a rablóktól
279	A blemmyes törzsek támadása Egyiptom ellen
279	Harc a perzsákkal
280	Fegyverszünet a Perzsa Birodalommal
280	A bastarnák letelepítése Thraciában
280 v. 281	Uzurpációs kísérlet Britanniában; Proculus és Bonosus zendülése Colonia Agrippinensisben; Saturninus uzurpációja Antiochiában
282	Carus zendülése, Probus halála

BIBLIOGRAFIA

Alföldi, A.: Probus sisciai antoninianusai. *Numizmatikai Közlöny,* 36-37,1937-1938,1-88.

Brandt, H.: Probus Pacator Pamphyliae et Isauriae? Historisch-Epigraphische Notizen zu *SHA,* Probus 16,4-17,1. In: Bonamente, G. -Duval, N. (eds.): *Historiae Augustae Colloquium Parisinum (1990).* Macerata, 1991, 83-92.

Callu, J.-P.: Aurelius Victor et l'interrègne de 275. problèmes historiques et textuelles. In: Bonamente, G. - Mayer, M. (eds.): *Historiae Augustae Colloquium Barcionense (1993).* Bari, 1996,133-145.

Grünewald, T.: *Räuber, Rebellen, Rivalen, Rächer. Studien zu Latrones im Römischen Reich.* (Forschungen zur Antiken Sklaverei 31.) Stuttgart, 1999.

Hahn, I.: Das „goldene Jahrhundert" des Aurelius Probus. *Klio,* 59,1977, 323-336.

Johne, K. P.: Tacitus, der Kaiser und der Konsul. *LP,* 114,1991,144-149.

Johnson, S.: *The Roman Ports of the Saxon Shore.* London, 1976.

Kettenhofen, E.: Zur Siegestitulatur des Kaisers Probus. *ZA,* 36,1986, 39-43.
Kreucher, G.: *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit.* Stuttgart, 2003.
Okamura, L.: *Alamannia Devicta. Roman-German Conflicts From Caracaüa to the First Tetrarchy (A.D. 213-305).* 1-2. Diss. Michigan, 1984.
Polverini, L.: Da Aureliano a Diocleziano. In: *ANRW,* II, 2, Berlin - New York, 1975,1013-1035.
Schlumberger, J. A.: Zu Komposition und Quellen der Vita Probi. In: Bonamente, G. - Heim, F. - Callu, J.-P. (eds.): *Historiae Augustae Colloquium Argentoratense.* Bari, 1998, 313-323.
Vitucci, G: *L'Imperatore Probo.* (Studi pubblicati dall'Istituto Italiano per la storia antica 8.) Roma, 1952.

CARUS (282-283) ÉS FIAI: CARINUS (283-284) ÉS NUMERIANUS (283-285)

A galliai Narbóból (Narbonne) származó Carust Probus azért küldte Raetiába és Noricumba, hogy csapatokat gyűjtsön a következő hadjáratához. Ott kiáltották ki katonái vele szemben császárrá. A *História Augusta* életrajzírója megpróbálja őt tisztára mosni - kényszerítették a császári bíbor felvételére, és nem volt köze Probus meggyilkolásához -, gyanúnkat azonban, hogy maga is aktív szervezője volt a hatalomátvételnek, nem tudja eloszlatni. A hatvanéves Carusnak két felnőtt fia is volt, Carinus és Numerianus. Apjuk mindkettejüknek Caesar címet adományozott.

Több forrás is úgy tudja, hogy Probus a halála előtt a perzsák ellen tervezett hadjáratot. Nem kizárt, hogy a perzsák ellen is voltak tervei, sokkal valószínűbb azonban, hogy az Illyricum újjáépítésével foglalkozó császár először a szarmaták vagy a kvádok ellen kívánt vonulni. A feszültségeket a pannóniai határ mentén egyébként mutatja, hogy a kvádok és szarmaták halálának hírére maguk lépték át a Dunát és fosztották ki Pannoniát. így Carus első hadjárata is ellenük irányult (283). Probus halálhíre azonban nemcsak a Dunánál, hanem a Rajna mentén élő szomszédokat is mozgásba hozta. A császár ezért a nyugati tartományokat idősebbik fiára, Carinusra bízta, maga pedig Numerianusszal a perzsák ellen indult, hogy nagy célját, a perzsák Mesopotamiából való kiverését megvalósítsa. A helyzet háborúra változatlanul kedvező volt, I. Sábur utódát, II. Vahrámot a fivérével folytatott hatalmi küzdelem kötötte le. Carus a Tigris menti Seleukeia elfoglalásával az egész *Mesopotamia* nevű római tartományt visszavette, majd ezt követően átkelt a Tigrisen, és a túlparton lévő perzsa királyi székhelyt, Ktésiphónt is megszerezte (283).

A gyors sikertől fellelkesedve úgy tervezte, hogy tovább nyomul a Perzsa Birodalom belső területei felé, azonban ezt követően az egyik reggel sátrában holtan találták. Többen állították, hogy az éjszakai vihar során egy villám ölte meg, mások a praefectus praetorióra, Arrius Aperre, Numerianus apósára gyanakodtak. Numerianus Augustusszá lépett elő - bátyját apjuk ugyanezzel a címmel már a seleukeiai győzelmét követően felruházta. Numerianus a hadjárat folytatását rövidesen feladta és hazaindult. Útközben Nicomediában azonban gyanús körülmények között ő is meghalt. A katonák Numerianus halálával is Apert gyanúsították, ezért a testőr-

gárda egyik tisztje, Valerius Diocles ledöfte a parancsnokot. Mivel a katonák nem rokonszenveztek Carinusszal, vele szemben Dioclest kiáltották ki császárrá, aki ezt követően vette fel a Diocletianus nevet.

Carinus negatív minősítésében sok a túlzás a Diocletianus befolyása alatt keletkezett *História Augustában*. Katonai téren például kifejezetten sikeres volt. Az azonban gyanítható, hogy nem kedvelték nyugaton sem (ott már korábban, apja halálhírére trónkövetelő lépett fel vele szemben). Azonnal nem tudott Diocletianus ellen felvonulni, mert a nicomediai események időpontjában éppen Britanniában tartózkodott. Serege végül Moesiában, a Margus folyónál (Morava, Szerbia) ütközött meg vele. Az egymásnak ellentmondó forrásokból nem derül ki, hogy ki nyerte meg a csatát, a győztes azonban Diocletianus lett. Carinust ugyanis egyik tribunusa személyes bosszúból megölte.

KRONOLÓGIA

282-283	Carus uralkodása
283	Mesopotamia provincia visszafoglalása a perzsáktól
283-285	Carinus uralkodása
283-284	Numerianus uralkodása
285	Csata a Margus folyónál Diocletianus és Carinus között; Carinus halála

BIBLIOGRÁFIA

Meloni, P.: *Il regno dì Caro, Numeriano e Carino.* Cagliari, 1948.

Osiris Kiadó • Budapest, 2007

KESOI CSÁSZÁRKOR

A császári hatalom megszilárdulása (283-337)

Diocletianus és a tetrarchia (283-305)

A dalmáciai, Salonae környéki születésű *Díocles* rabszolgák körében gyakori nevet viselt, az azonban nem valószínű, hogy ő maga felszabadított rabszolga lett volna. Alacsony származását viszont több forrás is megerősíti. Nemcsak származását, karrierje kezdetét is homály fedi. A császári elitgárdába, a protectores közé viszont biztos, hogy csak kiemelkedő teljesítménye alapján kerülhetett be. Numerianus halálakor ennek az alakulatnak a parancsnoka volt. Azzal, hogy ledöfte a halott császárt rejtegető Apert, bajtársai szemében jogos bosszút hajtott végre, és kivívta elismerésüket. Császárként a C. AURELIUS VALERIUS DIOCLETIANUS nevet vette fel.

Maximianus: Diocletianushoz hasonlóan illyricumi volt, és alacsony származású.

Amikorra a hatalmi küzdelem Carinus és Diocletianus között eldőlt, és az utóbbi megszerezte az egyeduralmat, keleten és nyugaton egyaránt fenyegető helyzet alakult ki. Az új császár a kényszerítő körülmények miatt földijét és régi bajtársát, Maximianust *Caesarrá* nevezte ki, és Galliába küldte az ott egyre nagyobb teret nyerő bagaudák mozgalmának elfojtására, maga pedig a germánok és szarmaták ellen vonult, majd Syria és Palaestina határait kellett, hogy biztosítsa.

A latinosított *bagaudac* vagy *bacaudae* kelta szó, 'harcosok'-at jelent. Ezek elszegényedett szabad parasztokból, *colonusokból,* szökött rabszolgákból és volt katonákból álló, a római hatóságok ellen harcoló csoportok voltak a késő antikvitásban. A források gyakran rablóknak, *latronesnek* nevezik őket, azonban a mozgalmuk több volt ennél: erős szociális és Róma-ellenes, „nemzeti" tartalma is volt. A falusi lakosság rokonszenvvel viseltetett irántuk, sőt alkalmanként maga is csatlakozott hozzájuk, és részt vett a felkeléseikben. A mozgalom a 3. századi sajátos galliai helyzetben gyökerezett: az állandósuló germán betörések következtében a lakosság elszegényedett, s mivel a tartó-

mány az ellenséggel szemben központi segítségre nem számíthatott, helyben kikiáltott ellencsászárok alatt maga szervezte meg védelmét. Aurelianus ugyan - mint láttuk - a galliai császárságot felszámolta, a birodalom stabilizációja azonban lassan haladt előre. A bagaudák első nagyszabású felkelésére azt követően került sor, hogy Carinus elhagyta Galliát, és seregével lllyricumba vonult Diocletianus ellen, ahol meggyilkolták. Galliában ennek nyomán súlyos helyzet alakult ki. A csapatokba szerveződő bagaudák, akiket a források falusiaknak, félrevezetett szántóvetőknek is neveznek, megtámadták a korrupt római igazgatás központjait jelentő városokat, elpusztították a nagybirtokosok szántóföldjeit, stb. (vö. *Pancg. Lat.,* II [10], 4, 3-4). A 283-286-os években kibontakozó mozgalom végül Amandus és Aelianus vezetésével egy nagy felkelésbe torkollott (Eutrop., *brev.,* IX, 20, 3). Több adat arra utal, hogy Amandust császárrá is kikiáltották.

Maximianus, a nagy tapasztalatokkal rendelkező katona maga is egyszerű ember volt, aki részben fegyverrel, részben meggyőzéssel és a felkelésben részt vevőkkel szembeni megértéssel, „az előző korszak igazságtalanságaitól elkeseredett provinciát újra engedelmességre bírta" *(Paneg. Lat.,* VI [7], 8, 3; továbbá III [11], 5, 3). Érdemei elismeréseként 286-ban Diocletianus Maximianust magával egyenlő rangú társcsászárrá, *Augustusszá* nevezte ki, és a birodalom nyugati felének ügyeit bízta rá. Itt változatlanul Gallia volt a leginkább veszélyeztetett tartomány: a frankok ellen kellett harcolni, és a csatornavidéken garázdálkodó szász kalózokkal. Az utóbbiak megfékezésére Maximianus a bagaudák elleni harcokban kiemelkedő, menapius származású Carausiust nevezte ki, aki azonban Britanniában rövidesen császárrá kiáltatta ki magát (286 vége). Hasztalan küldtek ki csapatokat ellene. Carausius 293-ban bekövetkező meggyilkolásáig szilárdan tartotta magát Britanniában s Gallia északnyugati partvidékén, Gesoriacum (Bononia, ma: Boulogne) térségében. Majd csak az őt félreállító új trónbitorlót, Allectust sikerült Maximianus vejének, Constantius Chlorusnak legyőzni (296). Diocletianust is háborúk kötötték le: Pannoniában és Moesiában először a germánok, majd a szarmaták ellen harcolt. 290-től kezdve Syria határán is ellenség jelent meg, a Sínai-félsziget egyik arab törzse, a szaracénok.

A kettős hatalom idővel, 293-ban vagy azt követően négyes uralommá, tetrarchiává bővült, mindmáig vitatott, hogy Diocletianus előre átgondolt koncepciója alapján vagy ad hoc szükségmegoldásként. Mindkét Augustus maga mellé egy-egy Caesart választott: Diocletianus Galeriust, Maximianus Constantius Chlorust. Mindkét Augustus örökbe fogadta Caesarját - ezzel utódjául jelölte -, s hozzáadta lányát: Diocletianus Valériát, Maximianus Theodorát. Diocletianus Illyricumot (Pannoniát, Dalmatiát, Moesiát, Daciát, Macedóniát), Maximianus Germaniát, Galliát és Britanniát bízta Caesarjára. Diocletianus székhelye Nicomedia, Galeriusé Sirmium és Thessaloniké, Maximianusé Mediolanum és Aquileia, Constantiusé Augusta Treverorum (másképpen Treveri, ma: Trier) lett. Elvileg a *Caesarok* az *Augustusoknak alá* voltak

DIOCLETIANUS = Prisca MAXIMIANUS (2) = Eutropia = (1) Afranius Hannibalianus (?)

nővére Galerius = Galéria Valeria Helena (1) = I. CONSTANTIUS CHLORUS = (2) Theodora

II. MAXIMINUS DAIA

Valeria Maximilla = MAXENTIUS Fausta (2) = I. (NAGY) CONSTANTINUS = (1) Minervina

Crispus

Constantia = LICINIUS Iulius Constantius

ifjabb Licinius

II. CONSTANTINUS II. CONSTANTIUS I. CONSTANS Constantina = Constantius Gallus

I. VALENTIANUS

GRATIANUS = Constantia Helena = IULIANUS APOSTATA

• TETRARCHÁK ÉS CONSTANTINUS-HÁZ

rendelve, a gyakorlatban azonban a négy uralkodó hatásköre lényegében azonos volt. Saját birodalomrészükön belül a hadsereg legfelső parancsnokai, a pénzügyek legfőbb irányítói, az igazságszolgáltatás s a közigazgatás fejei voltak, s ők nevezték ki a tisztségviselőket is a consulok kivételével, mert az Diocletianus illetékességébe tartozott. Rendeletkibocsátási joga csak a két *Augustusinak* volt. A négyes uralom mindegyik uralkodójának, **tetrarchájának** volt egy **praefectus praetoriója,** aki helyetteseként az egész birodalomrész élén állt, mely az ő **praefecturája** volt.

A tetrarchia megalkotásával Diocletianus elébe ment az uzurpációknak. A külső veszélyeknek kitett birodalomrészek élére - nem várva be, hogy a magukra maradt tartománylakók és seregek gondoskodjanak uralkodóról - maga nevezett ki császárokat.

A korábbi kutatás a *tetmrchia* rendszerének ötletét egyértelműen Diocletianusnak tulajdonította, már csak azért is, mert egyértelműen ő volt az első tetrarchia meghatározó személyisége. Némelyek azt feltételezték, hogy a koncepcióját már az uralkodása kezdetén kialakította, mások ezt 291/292-re vagy 293-ra tették (az előbbihez O. Seeck: *Geschichte der Untergangs der anti-*

ken Welt. I[4], Stuttgart, 1920-1923,1 skk.; J. Vogt: *Der Niedergang Roms. Metamorphose der antiké Kultur.* Zürich, 1965; az utóbbihoz J. H. Mattingly a *The Cambridge Ancient History* XII. köteteben; W. Enfílin, *RE,* VII, A 2 [1948J 2419 skk.; E. Stein: *Histoire du Bas-Empire.* 1, 1959; stb.). A tetrarchia minősítését illetően nagyon megoszlanak a vélemények: például Vogt Diocletianus rendkívüli rátermettségének a bizonyítékát látja a négyes uralomra épülő rendszer megalkotásában, ezzel szemben Seeck az egészet a császár realitásérzékének hiányára és alkalmatlanságára jellemző alkotmánynak ítéli.

A harmadik álláspont, hogy ti. a rendszer nem is egy előre kidolgozott koncepció alapján nyert kialakítást, hanem ötletszerűen, *ad hoc* megoldásként jött létre, az utóbbi fél évszázadban nyert teret. Már W. Enfilin (i. m.) is úgy vélte, hogy a rendszer inkább egy sor, a súlyos politikai és katonai kihívásra adott válasz volt, s legkorábban 293-ban jöhetett létre. Hasonlóképp vélekedik}. Straub, W. Seston, A. Chastagnol (lásd az irodalomjegyzéket). Velük szemben T. D. Barnes egy gyökeresen más véleményt fogalmaz meg. Szerinte a 305 előtti állítólagos tetrarchiát 305-ben Galerius találta ki, hogy nyomatékot adjon a császárok közötti első helyre támasztott igényének.

Áttekintést a különböző álláspontokról F. Kolb ad *(Diocletian und die Erste Tctrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* Berlin - New York, 1987), aki a diocletianusi tetrarchia problémájának egy egész könyvet szentelve, a teljes forrásanyag egybevetése és az eddigi ismeretek újragondolása után elveti a Barnes-féle tagadó álláspontot - mely szerinte egyébként annak a következménye, hogy a viszonylag korlátozott információs érvényű forrásokból külön-külön messzemenő következtetéseket vontak le, majd ezeket a következtetéseket összegezték -, és a korábbi tudományos elképzelésekhez való visszatérést javasolja. Szerinte Maximianus kinevezésének körülményei túlmutatnak egy szükséghelyzetből fakadó alkalmi döntésen. A társcsászár helyzetének meghatározásához a mintát Diocletianus számára kezdetben a közelmúlt példái, később a Marcus Aurelius-Lucius Verus-féle modell nyújtotta (i. m. 22skk.). Valószínűnek látszik, hogy az Antoninusok szolgáltatták az ötletet - Marcus Aurelius két fiának, L. Commodusnak és Annius Verusnak a *Caesarsága* a két *Augustus* mellett - a dyarchiának tetrarchiává való kibővítéséhez is. A forradalmi lépésnek a szerző egyébként nem ezt tartja, hanem Maxentiusnak, Maximianus vér szerinti, törvényes fiának a mellőzését, vagyis a valódi adoptív császárság megteremtését. „Diocletianus felnőtt, rátermett embereket akart bevonni a birodalom kormányzásába, és nem akarta a hagyományos dinasztikus politikával a birodalmat gyengíteni." (I. m. 86 skk.)

A hagyományos álláspontot vallja, s a tradíciók folytatása mellett Diocletianus újító szerepét hangsúlyozza a késő antikvitás kézikönyvének szerzője, A. Demandt is (vö. *Die Spiitantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian.* München, 1989, 46 skk.).

A RENDSZER IDEOLÓGIÁJA

A hivatalos propaganda központi jelszava a *concordia,* 'egyetértés' volt. Ez jelenik meg az érmeken, s ezt hangsúlyozza a tetrarchákat ábrázoló, porfírból faragott szoborcsoport is, mely a velencei Szent Márk-székesegyház déli falát díszíti. Diocletianus a *lovius,* Maximianus a *Herculius* nevet vette fel, ami azt jelezte, hogy nem akarnak isten, *deus* lenni (mint Domitianus és Aurelianus, de néha Probus és Carus is), csupán *Iuppiter,* illetve *Hercules* megbízottjának értelmezik magukat.

Az isteni kiválasztottság eszméje nem volt előzmények nélküli a római császárság történetében. Általában a hiányzó dinasztikus legitimitásuk pótlására vagy az elődjüktől gyökeresen különböző programjuk megvalósításakor folyamodtak az uralkodók az isteni megbízatás gondolatához. Diocletianusnak és Maximianusnak mindkettőre szüksége volt. Az istenválasztásnak ugyanakkor további üzenete is volt: a római vallás főistenével az élen a régi római istenek védik a császárokat - vagyis Aurelianus és Probus valláspolitikájával, *Sol Invictus* kiemelt kultuszával szemben közvetett módon vallási restauráció meghirdetését is jelentette. A restaurációs mozzanat egyébként a *deus* cím elvetésében is benne volt, hiszen a megelőző évtizedek császárai nyilvánosan is használták ezt a provokáló titulust, Diocletianus és Maximianus viszont csak addig kívántak elmenni személyüknek az isteni szférához való kapcsolásában, amennyit a római tradíciók még elviseltek. Vagyis *lovius* és *Herculius* címük az állam és a régi római vallás kapcsolatának helyreállítását, s egyúttal a császár és az istenek régi viszonyának helyreállítását is jelezte.

Dominusnak, 'úr'-nak szólíttatták nyilvánosan is magukat, mint egykor Domitianus. Az alattvalóikhoz való viszonyukban hatalmuk hangsúlyozására, császári fenségük fokozott kiemelésére törekedtek. A császári öltözet bíbor- és aranyszínével, szabásával és pompájával elkülönült az előkelőkétől. Ábrázolásaikon a sceptrum (jogar) és a glóbus - mint a hatalom és a földkerekség feletti uralom jelképe - szinte elengedhetetlen kellékké vált.

Ugyanez a globális dimenzió jut kifejezésre - szemben a korábbi idők császárainak a római néppel való bensőséges, familiáris viszonyára utaló *páter patriae* címével - a parentes generi humani titulusukban (Ármaximáló rendelet). Minden, ami a császári személyükkel volt kapcsolatos, sanctus, 'szent' lett, ami már-már az isteni szférába helyezte őket. A szokásos triumfátori corona laurea (babérkoszorú) és radius (sugárkoszorú) mellett elsőként Diocletianus feje körül jelenik meg ábrázolásokon a nimbus, mely megint csak az isteni szférára, nevezetesen az isteni epifániára utal (fényfelhő a görög isteneket vette körül, ha a földön megjelentek). Emellett Diocletianus a „zsarnokság hazájából", a Perzsa Birodalomból is átvett egy sor hatalmi jelképet és ceremóniát, például az uralkodó előtti lebomlás, az adoratio (görögül *proskynesis)* szertartását.

DIOCLETIANUS REFORMJAI

A) Adóreformja azért vált szükségessé, mert egyrészt a régi rendszer rossz hatékonyságú és korrupt volt, ráadásul az infláció a bevételeket elértéktelenítette, másrészt az állandó háborúk, majd az új politikai rendszer kiépülése jelentősen megnövelte az állam kiadásait. Diocletianus úgy teremtett újat ezen a téren, hogy valójában a meglévő rendszer egyes elemeire támaszkodott. Az **annona militaris** Septimius Severus óta létező, járulékos adófajta volt. Természetben szedték, a tartomány katonasága és tisztségviselői ellátását szolgálta. Diocletianus az **annonát** tette meg általános egyenes adóvá. Egységes elvek alapján mindenütt kirótták, az addig adómentes Itáliában is (ez is újítás), mind a magán-, mind a császári birtokokon, később, a kereszténység elismerését követően pedig az egyházi birtokokon is. Raktározható élelmiszerekből (gabona, olaj, élő állat, bor, ecet), ruhaneműből, fából, takarmányból stb. állt. A kivetés módja miatt **iugatio-capitatiónak** is szokták nevezni, annak nyomán, hogy az adó mennyiségének kiszámításakor egyszerre két szempontot érvényesítettek. Az adózó földjének termőképessége (termékenysége és nagysága) alapján állapították meg az igaegységei (= földegységei), a **iugumok** számát, a rendelkezésére álló emberi és állati munkaerő alapján pedig a **caputok** számát. A rendszer életbeléptetését adóösszeírás előzte meg, mely aztán később tizenöt évente megismétlődött. Ekkor hozták nyilvánosságra azt is, hogy egy-egy *iugum* és egy-egy *caput* után mennyi adót (gabonát, olajat, fát stb.) kell leróni, ami aztán a következő kivetésig, **indictióig** változatlan maradt. Az új rendszer minden bizonnyal 297-től vette kezdetét, ekkortól kezdve jelennek meg ugyanis az adólistákon a birtok adatai mellett az emberek.

Diocletianus adóreformja a római történelem egyik nagy vitatott kérdése. A tisztázást és a megközelítőleg közös álláspont kialakítását egyrészt az nehezíti, hogy a törvények szövegei a fogalomhasználatban bizonytalanok és nem egységesek, másrészt, hogy az új rendszerben regionális eltérések voltak, ezért az előkerült adatokat nem lehet általánosítani. Ma már bizonyosnak látszik például, hogy *caputokat* (a korábbi időszak fejadójához hasonlóan) az új rendszerben sem mindenütt szedtek.

A **iugum** (földegység) nagysága a föld hozamától (termékenységétől és jövedelmezőségétől) függően birtokonként változó volt. Syriai számadáskönyvekből tudjuk, hogy ott szántóföldi kultúrák esetében 1 iugum 20 és 60 iugerum között ingadozott, szőlőbirtoknál ugyanez sík vidéken 5, hegyekben 225 iugerummal volt egyenlő, olívaültetvényeknél pedig 450 fával. Adónyilvántartásba minden jel szerint a férfiakat 12 és 65, a nőket 14 és 65 éves koruk között vették. Azokat, akiknek volt valamilyen birtoka (akár csak töredéktelke is), a birtok helyét jelentő város neve mögött tartották számon, akiknek nem, például az olyan *colonusokat,* akik kizárólag bérleménnyel rendelkeztek, a birtokos neve mögött **(coloni adscripticii).** Az előbbiek le nem rótt adóját a **curialisoknak** (városi elöljáróknak), az utóbbiakét a földbirtok tulajdonosának kellett kiegyenlíteni.

B) A hadsereg-átalakítás Gallienustól Constantinusig tartó nagyszabású folyamatában, mely a késő antikvitás belső területeken állomásozó, könnyen mozgatható hadseregének létrejöttét eredményezte, Diocletianus ellentmondásos szerepet játszott, és inkább az elődei újításainak leépítése jellemezte hadsereg-politikáját. Bár a **comites** (kísérők) és a **comitatus** (kíséret, vagyis a mobil hadsereg) megléte uralkodása alatt is bizonyított, a súlypontot azonban a határvédelemre helyezte. A mozgó, harctéri bevetésre szánt alakulatok számát csökkentette, és önálló parancsnokságukat megszüntette, hagyományos, hatezres *légiókat* állított fel, stb. Ez bizonyos szempontból érthető is, hiszen uralkodása alatt mindenütt nagy nyomás nehezedett a határokra, és a stabilizációt, mint Gallia és Egyiptom példája is mutatta, nem lehetett megvalósítani a határtartományok biztonságának szavatolása nélkül. A felmerülő katonai problémák megoldása és mindenekelőtt az új rendszer kialakítása (a tetrarchák mindegyikének lett saját testőrsége és hadserege) jelentős haderőnöveléssel járt.

Lactantius azt írja, hogy Diocletianus megnégyszerezte a hadsereg létszámát, kijelentését azonban a kutatók többsége erős túlzásnak tartja, ezért elveti. A Johannes Lydos által közölt adat - 389 704 fő a flotta nélkül (vö. *Mens.,* 1, 27) - és a *Notitia dignitatum* csapatjegyzékei segítségével végzett számítások - 524-600 ezer fő - alapján a tetrarchia korának hadserege félmilliósra becsülhető (vö. Demandi, 256 skk.).

C) Aurelianus *pénzreformja* kudarcot vallott, ezért a pénz vásárlóértékének helyreállítása változatlanul komoly kihívást jelentett a hatalom birtokosainak. Diocletianus két alkalommal is foglalkozott a kérdéssel, 294-ben és 301-ben. Megszüntette az összes, teljesen elértéktelenedett pénzfajtát, és helyükbe új réz-, ezüst- és aranypénzt vezetett be. Az új rézpénzt **follisnak** nevezték, vagyis vitte tovább annak a nevét, amit felváltott *(afollis egy* zacskó pénzt jelentett eredetileg, vagyis inflációs fizetőegységet). **Aureusa** és **argenteusa** (arany és ezüstpénze) nevét nem ismerjük. A gazdaságban elsősorban az utóbbinak volt jelentősége. Diocletianus növelte az ezüstpénze súlyát és ezüsttartalmát: a reform eredményeként a pénzlába 1/96 lett, vagyis értéke Nero korának denariusával volt azonos - a baj csak az volt, hogy ez nem sokáig tartott. Az ásatások egyértelműen mutatják, hogy az új pénz gyorsan romlott, s vásárlóértéke a névértékétől teljesen elszakadt. A stabilizáció kudarcának oka ugyanaz volt, mint korábban: a birodalmi kormányzatnak túl sok kiadást kellett fedeznie, ám a megfelelő mennyiségű értékálló pénz kibocsátására nem volt elég nemesfémfedezete.

Míg az inláció megfékezése kudarcot vallott, a pénzverés egy másik területén Diocletianusnak sikerült maradandót alkotnia. A régi pénzverést az jellemezte, hogy egymással párhuzamosan több pénzkibocsátó hatóság létezett: volt birodalmi pénzverés, volt városi (koloniális) pénzverés, és volt regionális pénzverés is. Diocletianus az összes helyi (koloniális és regionális) pénzt megszüntette. Pénzt azt követően már csak a birodalmi verdék állíthattak elő. Ilyen birodalmi verdét - az ér-

mék hátlapján található verde- és officinajelzések alapján - tizenötöt ismerünk: működött egy Rómában, Lugdunumban (Lyon), Arelatéban (Arles), Aquileiában (Udine mellett), Treviriben (Trier), Sisciában (Sisek), Londinumban (London), Antiochiában, Alexandriában stb.

D) Diocletianus *ár- és bérmaximáló rendelete,* melynek több terjedelmes töredéke is fennmaradt, szorosan a 301. évi második pénzreformjához kapcsolódott. Az ezüstpénz névértékének a duplájára emelésére ugyanis a piac az árak növekedésével reagált. A rendeletet a katonaság kényszerítette ki, de nem sok eredménye volt, ám sok visszásságot szült, úgyhogy rövidesen hatályon kívül helyezték.

E) Közigazgatási reformjának egyik lényegi eleme a provinciák kisebbekre való szétdarabolása volt. A túl nagy igazgatási körzetek kettéosztása nem volt ismeretlen eljárás a római tartományok történetében, Diocletianus beavatkozása azonban radikálisan átalakította az adminisztratív kereteket: 50-ről 98-ra növelte a tartományok számát (amennyiben Th. Mommsen feltételezése alapján elfogadjuk, hogy a 313-ból származó *Laterculus Veronensis - egy* Veronából származó provinciajegyzék - a Diocletianus kori, s nem az utána való állapotokat tükrözi, Mommsen álláspontját ugyanis újabban többen is vitatják). A régi Asia provinciából például 7 kisebb tartomány lett, Thraciából 4, Gallia Narbonensisből 3. A nagy provinciák kisebbekre való felosztását nem biztonsági szempontok (pl. a lázadások megakadályozása) motiválta, hanem elsősorban az igazgatás és a jogszolgáltatás hatékonyabbá tétele, valamint a **munusok** (közmunkák) felügyeletének fokozása.

Másik fontos eleme volt a reformnak - valódi forradalmi lépés - Itália birodalmon belüli kiváltságos helyzetének megszüntetése. A provincia szó használatát az itt kialakított 17 igazgatási körzet megnevezésében ugyan gondosan elkerülték, ám az élükre kinevezett **correctoroknak** lényegében ugyanaz volt a hatásköre, mint a provinciák helytartóinak. Csak Róma városa maradt kivétel a maga 100 mérföldes körzetével a **praefectus urbi** irányítása alatt. (1 római mérföld, vagyis *m. p.* = **mille passuum,** '100 páros lépés' = 1450 méter volt.) Megszüntették a senatusi és császári **provinciák** közötti, régóta már csak elvileg létező megkülönböztetést is, vagyis a senatusnak ezentúl már formálisan sem maradt joga a tartományi igazgatás ellenőrzésére.

A szétaprózott tartományokat nehéz lett volna a négy központból áttekinteni, ezért a tartományok csoportjait praefecturánként 3-4, összesen pedig 12 köztes regionális egységbe, **dioecesisbe** sorolták be. A *dioecesisek* élére **vicariusok** kerültek, akik, mint a nevük is mutatja, „helyettesek" voltak, a **praefectus praetorio** helyettesei, főnökükkel teljesen azonos kompetenciával a saját kisebb körzetükön belül. A provinciák jelentőségben és rangban változatlanul különböztek egymástól, ennek megfelelően különböző rendű és rangú, következésképp különböző megnevezésű helytartók igazgatták őket. Senatori rendű **proconsulok** álltak változatlanul Asia és Africa élén, csak most már nem ketten, hanem - a tartományok felaprózása miatt - összesen tízen. Rangban utánuk az ugyancsak senatori rangú **consularisok** következtek, majd a **correctorok,** akik senatorok és lovagok egyaránt lehettek, végül a

11. • A RÓMAI BIRODALOM A KR. U. 4. SZÁZADBAN; IGAZGATÁSI KÖRZETEK (DIOECESISEK)

hierarchia alját a kevésbé fontos tartományok lovagrendű helytartói, a praesesek foglalták el. Jelentősen nőtt a bürokrácia. Egy-egy helytartónak 100-100, egy-egy vicariusnak 300-300 fős *officiuma,* hivatala volt. A Diocletianus által kialakított igazgatási szisztéma maradandónak bizonyult. A praefecturák területileg rögzültek, ezért akkor is négy maradt a számuk, amikor már nem tetrarchák irányították a birodalmat.

A dioecesisek létrehozását többnyire Diocletianusnak tulajdonítja a tudomány, bár ezt néhányan vitatják, így például A. Chastagnol *(História,* 12, 1963, 348 skk.), M. T. W. Arnheim *(História,* 19, 1970, 593). J. Migl *(Die Ordnung der Ämter. Prätorianerräfectur und Vikariat in der Regionalverwaltung des römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie.* 1994) a *dioecesisek* kialakítását Constantinus idejére teszi. K. L. Noetlichs a rendszer Diocletianus kori kezdeteit nem tagadja, ám kiépülését és megszilárdulását teszi későbbre *(História,* 21,1982, 70 skk.). Mint Diocletianusnak sok más intézkedése, a u/cűn'«soknak a *dioecesisek* élére történő kinevezése sem volt előzmények nélküli. A 3. században alkalmilag felhatalmazott *agentes vices praefecti praetorio* az előfutáraiknak tekinthetők.

A KERESZTÉNYÜLDÖZÉSEK

Az új rendszer restauratív jellegéből, különösen a hagyományos római vallásból táplálkozó ideológiai megalapozásából szinte logikusan következett a Diocletianus uralma alatt megerősödő kereszténységgel szembeni fellépés. Nem is volt teljesen előzményektől mentes, Diocletianus mélyen vallásos volt, s ez kifejezésre jutott nem vallási tárgyú rendeleteiben is. 295-ben kiadott házassági *edictuma* például a római istenekkel szembeni alázat követelményét fogalmazta meg. A manicheizmust betiltó, 302-re datált rendelete pedig máglyahalált helyezett kilátásba a szekta alapítói és vezetői számára, követőiknek pedig vagyonelkobzást és büntetést, mert szembehelyezkedtek a régi istentisztelettel, és mert Diocletianus úgy vélte, hogy tanításaikkal és szokásaikkal tönkreteszik mindazt, amit az istenek Rómának adtak.

A keresztények elleni intézkedéssorozatot kiváltó okok között kettőt is említenek a források - köztük Lactantiusnak a *Keresztényüldözők haláláról* írott munkája is -, és attól függően, hogy ki melyiknek ad nagyobb hitelt, a történészek egyiket vagy másikat emelik ki, s ebből fakadóan a döntés motivációjának eltérő értelmezést adnak. Az egyik ok a kereszténveknek az állami szolgálatban és a hadseregben való megbízhatatlansága volt - jelenlétükkel a keresztény isten ereje például meghiúsította a jósjelek kikérését, és hatástalanná tette az áldozatokat -, a másik Galeriusnak a keresztényekkel szembeni engesztelhetetlen gyűlölete, ami oda vezetett, hogy maga idézett elő tűzvészt a nicomediai császári palotában, hogy a gyújtogatással a kereszténveket vádolhassa (Lact, *de mort. pers.,* 10-11). Az elsőből következően a döntés elsősorban politikai tartalmú volt, a második szerint személyes indíttatású, melynek nem az idős császár, hanem a veje volt a fő mozgatója. A két ok azonban nemhogy kizárja egymást, hanem inkább erősíti, annál is inkább, mert mindkettőnek különkülön is következménye lett.

Az elsőnek egy 299-301 közé datálható *edictum,* mely a hadseregnek a keresztényektől való megtisztítását rendelte el, a másodiknak négy *edictum,* melyeket 303-304 folyamán adtak ki. A felelősséget nem lehet Galeriusra áthárítani, mert a döntést szilárdan kezében tartó Diocletianus jóváhagyása nélkül nem kerülhetett volna sor az eljárásokra. A négy rendelet a keresztény templomok lerombolásáról, az istentiszteletek betiltásáról, az egyházi személyek letartóztatásáról, végezetül minden birodalomlakó számára áldozatbemutatási kötelezettségről rendelkezett. A rendeletek célja, mint korábban, most sem a kereszténység gyanújába keveredett személyek kiszűrése és megbüntetése, hanem a keresztény hit megtagadásának kikényszerítése és az államvallás elismertetése volt. Aki eleget tett áldozatbemutatási kötelezettségének, nem tartóztatták le, hivatalában maradhatott, ha már le volt tartóztatva, szabadon bocsátották, és nem érték további retorziók. A rendeletekben előírtak végrehajtásának megtagadását viszont halállal büntették.

Nem tudjuk pontosan felmérni a rendelkezések nyomán kibontakozó üldözések méreteit. Biztos, hogy a helyi hatóságok a végrehajtás során nem egyforma szigorral

jártak el: Constantius Chlorus, akinek a környezetében tudjuk, hogy keresztények is éltek, a maga birodalomrészében a rendeleteket egyáltalán nem is hajtotta végre (első felesége, Heléna, a későbbi **I.** Constantinus császár anyja is keresztény volt, akit később szentté is avattak, mi Szent Ilonaként ismerjük). Maximianus is viszonylag mérsékletet tanúsított, Keleten azonban majd csak Galerius türelmi rendelete vetett véget az üldözéseknek, melyet 311. április 30-án tett közzé, súlyos betegen, nem sokkal a halála előtt. Ott azonban, ahol erős volt a helyi vezetők túlbuzgósága vagy vallási meggyőződése (Keleten, Egyiptomban), vagy ott, ahol a keresztény közösségek nem tűrték még a túlélés érdekében sem a megalkuvást, ahol a mártíromságnak különleges értéke volt (főleg Africában), sok volt az áldozat. Az üldözéskor tanúsított megalkuvó magatartás fölötti későbbi viták vezettek a kereszténység első nagy szakadásához, **schismájához,** az africai *donatista egyház* kialakulásához (lásd lentebb).

A CSÁSZÁR LEMONDÁSA

303. november végén az Augustusok az uralkodásuk alatt mindvégig mellőzött Rómában ünnepelték meg **vicennaliájukat,** uralomra lépésük huszadik évfordulóját, melyet a perzsák felett tartott **triumphusukkal** is egybekötöttek. Diocletianus azonban vágyott vissza Nicomediába, ezért még a tél közepén visszaindult. Útközben súlyosan megbetegedett. Hosszú felépülését követően, 305. május l-jén Nicomediában ünnepélyes külsőségek közepette *Augustusszá* emelte Galeriust és Constantius Chlorust, az előbbit a birodalom keleti, az utóbbit a birodalom nyugati felébe helyezve. Helyükbe Keleten Maximinus Daiát, Galerius unokaöccsét, Nyugaton pedig Flavius Valerius Severust, ugyancsak Galerius támogatottját nevezte ki *Caesarrá.* Ezt követően lemondott hatalmáról, és erre késztette társát, Maximianust is, aki ezt a lépést Mediolanumban tette meg. Mindketten visszavonultak a közélettől, Diocletianus Salonae melletti hatalmas, erődszerűre épített palotájába, Maximianus pedig lucanumi birtokára.

Példa nélküli lépés volt ez a római császárság történetében, azóta is találgatásokra ad okot. Magyarázzák Diocletianus betegségével, életkorával, rezignáltságával és lelki válságával, melyet Zósimos és Aurelius Victor is említ (Zós., 2,10, 5; Aur. Vict, *de Caes.,* 39, 46-48), sőt Lactantius idevágó, a datálása miatt azonban problémás helyére alapozva *(de mort. pers.,* 18, 1-7) azzal is, hogy a hatalom átadását Galerius kényszerítette ki. Egy biztos: az ő visszalépése önkéntes volt, a Maximianusé azonban nem: őt egy eskü kötelezte, melyet Diocletianusszal egykoron közösen tett (vö. *Paneg. Lat.,* VI [7], 15,4-6; VII [6], 9,2; VII [6], 9,3-5; Eutrop., 9,27,1). Mivel a tapasztalt és tetterős Caesarok javára történő visszalépés az új rendszer logikájából is következett, a legvalószínűbbnek mégiscsak az látszik, hogy a világéletében következetes idős uralkodó ezt eleve így tervezte el.

FOGALMAK

adoratio (gör. proskynésis)
annona militaris
argenteus
Augustus
aureus
bagaudák
Caesar
caput
coloni adscripticii
comes (t. sz. comites)
comitatus
consularis
corona laurea
corrector
curialis (t. sz. curiales)
dioecesis (a gör. *dioikésisből)*
dominus
follis
glóbus
indictio
iugatio-capitatio
iugum
mille passuum
munus (t. sz. munera)
nimbus
parentes generi humani
praefectura
praefectus praetorio
praefectus urbi
praeses
procónsul
protectores
provincia (senatusi, császári)
radius
sanctus
sceptrum
schisma
tetrarcha
tetrarchia
triumphus
vicarius
vicennalia

KRONOLÓGIA

283-286 A bagaudák mozgalma Galliában
284-305 Diocletianus uralkodása
285 Csata Carinusszal a Margusnál Moesiában
Diocletianus Maximianust *Caesarrá* nevezi ki és Galliába küldi
286-305 Maximianus Diocletianus társcsászára, *Augustus*
286-293 Carausius ellencsászársága Britanniában
293-296 Allectus ellencsászársága Britanniában
293 Diocletianus Galeriust és Constantius Chlorust *Caesarrá* nevezi ki
294 Diocletianus pénzreformja
295 Diocletianus házasságról szóló rendelete
296 Constantius Chlorus legyőzi Allectust
297? Diocletianus adóreformja
301 Diocletianus második pénzreformja
302 Diocletianus edictuma a manicheizmus betiltásáról
303-304 Diocletianus négy keresztényüldöző edictuma
305 Galerius és Constantius Chlorus *Augustusszá* való kinevezése
Maximinus Daia és Severus *Caesarrá* történő kinevezése
Diocletianus és Maximianus lemondása

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Közvetlen források: Diocletianusnak mintegy 1200 *constitutiója.* maradt fenn, összefoglaló publikálásuk és feldolgozásuk azonban hiányzik. - Az ármaximáló rendelet feliratokon maradt fenn, az első töredék 1709. évi felfedezése óta több mint 140 töredék került elő, a legutolsó kettő az 1970-es években. Kiadásuk Lauffer, S. (Hrsg.): *Diodetians Preisedikt. Texte und Kommentare.* 5 Bde. Berlin, 1971; vagy Giaccherò, M.: *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium. I. Edictum. II. Imagines.* 1974. Az új töredékeket lásd *Schweizer Münzblätter,* 26,1976,25 skk. Magyar fordítása: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* Nr. 100. - Házassági edictuma az ún. *Collatio legum mosaicarum et Romanarum* nevet viselő, 4. század végén vagy 5. század elején szerkesztett gyűjteményben maradt fenn, lásd *FIRA,* II, 558 skk. - A manichaeizmust betiltó rendeletét lásd *FIRA,* II, 580 sk.

Nincs olyan elbeszélő forrásunk, amely átfogóan ábrázolná a korszakot. Lactantius: *De mortibus persecutorum* 7-43 (röv. *de mort. pers.)* a keresztényüldözéseket részletesen tárgyalja. - Adatok találhatók még Eusebios görög nyelvű egyháztörténetében, az *Ekklésiastiké história* 8. könyvében (röv. *Hist. Ecch),* latin fordításban Hieronymusnál is. - Fontos Aurelius Victor: *De Caesaribus* című művének 39. caputja (röv. Aur. Vict, *de Caes.)* és a vele együtt hagyományozódott *Epitome de Caesaribus* ugyancsak 39. fejezete (röv. *epit. de Caes.),* az előbbinek magyar fordítása is van, lásd Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...* Nr. 99. - Használható még Eutropius, IX, 19-28, magyarul is. - Császárt dicsőítő beszédek gyűjteménye, az ifjabbik Plinius beszédét leszámítva, valamennyi a késő antikvitásból, a *Panegirici Latini* (röv. *Paneg. Lat.).* A tizenkét beszédből a VIII-XI. tartozik a tetrarchia korához, Constantius Chlorushoz és Maximianushoz, de a bagaudákról a IL, Pacatus Theodosiushoz intézett beszédében is vannak adatok. A bagaudákhoz magyarul: Czúth Béla: A bagauda mozgalom történetének forrásai. *AntTan.,* 20,1973, 90-109.

Az ókori szerzők művei magyar fordításának kiadásait lásd a *Korai Császárkor* című rész elején lévő irodalomjegyzékben (393-394. o.).

SZAKIRODALOM

Badot, P. - Decker, D. de: La naissance du mouvement Bagaudae. *Klio,* 74,1992, 324-370.

Barnes, T. D.: *The New Empire ofDiocletian and Constantine.* Cambridge, MA, 1982.

Berchem, D. van: *L'armée de Dioclétien et la reforme Constantinienne.* Paris, 1952.

Böhnke, H.: Ist Diocletians Geldpolitik gescheitert? *ZPE,* 100,1994, 473-.

Fears, J. R.: *Princeps a dis electus. The Divine Election ofthe Emperor as a Politicai Concept at Rome.* Roma, 1977.

Goffart, W.: *Caput and Cotonate, towards a History ofLate Roman Taxation.* Toronto, 1974.

Grant, M.: *TheArmy of the Caesars.* London, 1974.

Jahn, J.: Zur Geld und Wirtschaftspolitik Diocletians. *JNG,* 25,1975, 91-.

Kolb, F.: *Diocletian und die Erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* Berlin - New York, 1987.

Kolb, F.: Kronologie und Ideologie der Tetrarchie. *Antiquité Tardive,* 3,1995, 21-.

König, I.: Die Berufung des Constantinus Chlorus und des Galerius zu Caesarén. Gedanken zur Entstehung der Ersten Tetrarchie. *Chiron,* 4,1974, 567-.

Kuhoff, W.: *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)* Frankfurt am Main, 2001.

Meissner, B.: Über Zweck und Anlass von Diokletians Preisedikt. *História,* 49, 2000, 79-100.

Moreau,].: Zur spätrömischen Heeresform. In: Uö: *Scripta minora.* Heidelberg, 1964, 42-.
Parker, H. D. M: The legions of Diocletian and Constantine. *JRS,* 23,1933,175-.
Portmann, W.: Zu den motiven der diokletianischen Christenverfolgung. *Historia,* 39,1990, 212-.
Ruschenbusch, E.: Diokletians Währungsreform vom 1.9.301. ZPE, 26,1977,193.
Seston, W.: *Diocletien et la tetrarchie.* Paris, 1946.
Seston, W.: Diocletianus. In: *RAC,* III (1957), 1036-1053.
Thomas G. S. R.: L' abdication de Diocletien. *Byzantion,* 43,1973,229-.
Urban, R.: *Gallia rebellis.* Stuttgart, 1999, 94-96,114-116.
Williams, S.: *Diocletian and the Roman Recovery.* London, 1997.

Constantinus és kora (306-337)

C. *Flavius Valerius Constantinus:* Constantius Chlorus fia, valamikor a 270-es évek elején született Naissusban (Nis). Családi jogállását homály fedi. Nem kizárt, hogy anyja, Heléna apjának csak concubinája, élettársa volt, és nem törvényes felesége. Ha ugyanis tényleg *stabularia* (fogadós) volt a korábbi foglalkozása, miként azt Ambrosius említi *(ob. Theod.,* 42), akkor nem rendelkezett a törvényes házasságkötés jogával, a conubiummal, ez esetben viszont Constantinus sem lehetett törvényes gyermek. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy Constantinust az anyja, és nem az apja nevelte azt követően, hogy a szülők szétváltak. (Constantius Chlorus - legkésőbb 289-ben - elbocsátotta magától Helénát, hogy feleségül vehesse Maximianus mostohalányát, Theodorát.) Constantinus a 90-es években Keleten és az Al-Dunánál szolgált katonai *tribunusként.* Diocletianus utolsó éveiben Nicomediában, a császári palotában élt (mint apja hűségének és lojalitásának biztosítéka).

M. Valerius Maxentius: Maximianus fia volt. Valéria Maximillát, Galerius nővérét vette feleségül. Ezek alapján legalább annyira igényt formálhatott a hatalomra, mint Constantinus.

UTÓDLÁSI HARCOK - A TETRARCHIA CSŐDJE

Diocletianus lemondását húszévnyi polgárháborús időszak követte. Ennek alapvető oka az volt, hogy míg a tetrarchia rendszere - így a 305-ben elrendezett utódlás is - tudatosan a vérségi elv kizárására épült, a mellőzött vér szerinti leszármazottak és a melléjük felsorakozó katonai erők ezt nem fogadták el. Az alkalmat a feszültségek kirobbanására az új nyugati Augustus, Constantius Chlorus egy év múlva, váratlanul bekövetkező halála teremtette meg. A császárt britanniai hadműveletei közepette támadta meg a betegség. Ezen a hadjáraton már fia, Constantinus is vele harcolt. Halálakor az eburacumi főhadiszállás mellett szolgáló csapatok nem az addigi

Caesart, Severust, hanem az ifjú Constantinust kiáltották ki Augustussá. Ez valójában uzurpáció volt, és Galerius ragaszkodott is Severus Augustusszá való előléptetéséhez, a kényszerítő körülmények miatt azonban hajlandó volt bizonyos mértékű kompromisszumra is: Caesar címet adott Constantinusnak, vagyis legalizálta hatalmát.

Ez a harmadik tetrarchia még annyi ideig sem tartott, mint a második. Arra a hírre, hogy Galerius Róma adómentességének megszüntetését tervezi, Severus pedig a praetorianusok elbocsátását, az eddigi mellőzöttségük miatt amúgy is sértett senatorok és praetorianusok megegyeztek az Itáliában egyébként kedvelt Maximianus utódláskor mellőzött fiával, Maxentiusszal, és császárrá kiáltották ki (306. október vége). Itália egy része és Africa az új császár mellé állt. Galerius megtagadta Maxentius elismerését, bár az kevéssel is beérte volna: nem akart sem Augustus, sem Caesar lenni, megelégedett volna egy rangban a tetrarchák alatt álló pozícióval s a *princeps* címmel. A Mediolanumban székelő Severus Galerius felszólítására elindult Róma ellen, ám ütközetre nem került sor, mert csapatai átálltak ellenfeléhez. Severus Ravennába menekült, s ott megadta magát az idős Maximianusnak, aki az események hírére újra felöltötte a császári bíbort. Severus lemondott, s néhány hónap múlva meg is halt: megölték, vagy öngyilkos lett (307). Maximianus pozíciója erősítésére törekedett: Treviribe utazott Constantinushoz, ahol elismertette az ifjú Caesarral saját, újra felvett augustusi hatalmát, majd viszonzásképp Constantinust Augustusszá emelte, és hozzáadta a lányát, Faustát. Constantinus ezt követően távol tartotta magát az itáliai eseményektől. Inkább a frankok és alamannok ellen harcolt. Táborokkal erősítette meg a Rajna alsó folyását, és sikereivel hírnevet szerzett magának. Galerius időközben befejezte a szarmaták ellen folyó hadműveleteit, és maga vonult Róma, illetve Maxentius ellen, ám megismétlődött a pár hónappal korábbi helyzet: ütközet előtt csapatai őt is faképnél hagyták, ezért menekülve kellett távoznia Itáliából. Maxentius ezzel megerősítette helyzetét, és apja rábeszélésére sem volt hajlandó távozni a hatalomból.

Diocletianust a polgárháborúvá terebélyesedő válság beavatkozásra késztette. Újra felvenni a császári hatalmat azonban nem óhajtotta, csak a consuli felhatalmazást vállalta. Ennek birtokában Carnuntumba hívta tanácskozásra Maximianust és Galeriust a tetrarchia megszilárdítására (308. november). Keleten nem volt gond, hiszen ott Galerius augustusi és Maximinus Daia caesari hatalmát senki sem vonta kétségbe. A Nyugaton bekövetkezett hatalmi átrendeződésről viszont Diocletianus nem volt hajlandó tudomást venni: Maximianusnak újra le kellett mondania, Constantinus újra Caesar lett, Severus megüresedett augustusi helyére pedig egy valamennyiükhöz hasonlóan illyricumi származású katonaembert - Lactantius szerint egykori sátortársát -, C. Valerius Licinianus Liciniust nevezte ki.

Liciniusnak a hirtelen, semmiből egyszerre Augustusszá történő előléptetése heves tiltakozást váltott ki a Caesarok részéről, akik mindketten úgy érezték, hogy ez az ő rovásukra történt. Galerius úgy próbálta meg lecsillapítani

őket, hogy mindkettejüknek az *Augusti filius* címet adományozta. Ez azonban nem elégítette ki egyikőjüket sem, és attól kezdve, fittyet hányva mindenfajta megállapodásra, mindketten az *Augustus* címet viselték. Maximianus Itáliába nem térhetett vissza, így a veje ellenőrzése alá eső területen kellett letelepednie. Hatalma elvesztésébe azonban nehezen törődött bele, így 310-ben, midőn Constantinus a frankok és a bructerek ellen harcolt, újra császárrá kiáltatta ki magát. Constantinus a hírre az Arelatéba visszahúzódó apósa ellen vonult, és megadásra kényszerítette. Nem sokkal ezt követően Maximianust felakasztva találták. Veje ezt követően damnatio memóriáéval sújtotta.

A Carnuntumban létrehozott negyedik tetrarchiával már maguk a tetrarchák sem voltak elégedettek. Az Itáliában kialakult helyzet megoldása a fegyverekre várt. A Maxentius elleni hadjáratra azonban Liciniusnak a szarmaták elleni háborúja miatt nem volt módja.

Maxentius helyzetének ártott az apjával való szakítás. Africa elpártolt tőle - nem Licinius kedvéért, hanem egy helyi uzurpátor, L. Domitius Alexander miatt, aki maga mellé állította Szardíniát is, és leállította a Rómába menő gabonaszállítmányokat. Úgy tűnik, Domitius Constantinusszal is megegyezett, aki Maxentius szorult helyzetét kihasználva, birtokába vette a hispániai *dioecesist,* melyre már hatalomra kerülése óta igényt formált. Rómában éhínség tört ki, és zavargások támadtak, s a helyzet csak 310-ben enyhült, amikor Maxentius **praefectus praetoriójának** sikerült legyőznie Alexandert.

A tetrarchia erős embere itáliai kudarca ellenére is Galerius volt, s Diocletianus után ő volt a négyes uralom fenntartásának is a legfőbb támogatója. Hosszabb súlyos betegség után, 311-ben bekövetkező halála a tetrarchák között lappangó konfliktusok azonnali kirobbanását eredményezte. A tetrarchia elméleti utódlási rendje szerint Maximinus Daia volt az örököse az Augustus címnek, Galerius halálhírére azonban Licinius is előrenyomult, hogy megszerezze magának az elhunyt uralmi területét, s ezzel a szűk, mindössze csak Pannoniára korlátozódó bázisát kiszélesítse. Galerius családja Maximinus Daiához menekült, aki Syriából előrenyomulva és egész Kis-Azsiát birtokba véve a Bosporusnál került szembe Liciniusszal. Egy ideig úgy nézett ki, hogy háborúra kerül sor közöttük, de végül megegyeztek, hogy ki-ki megtartja azt a területet, amit birtokol. A Liciniusszal megromlott viszonya ugyanakkor arra késztette Maximinus Daiát, hogy Maxentiusnál keressen támogatást. Ugyanez időben Licinius Constantinusszal fűzte szorosabbra a viszonyát. Eljegyezte a Caesar nővérét, Constantiát.

A hatalmi küzdelmeket ezekben az években vallási konfliktusok is súlyosbították. Maximianus császárként való visszatérését követően rögtön leállíttatta a **keresztényüldözéseket,** sőt, hogy jó szándékáról biztosítsa az új hit híveit, 308-ban

megengedte, hogy négyéves megszakítás után Rómában újra püspököt válasszanak. Az ellentétek ezt követően a keresztény közösségen belül robbantak ki, mert az új püspök, Marcellus nem engedte vissza a gyülekezetbe azokat, akik az üldözések során megalkuvó magatartást tanúsítottak. Az igazak és a lapsi (bukottak, eltévelyedettek) között halálos áldozatokkal járó összecsapásokra is sor került. Keleten viszont, ahol Galerius csak közvetlenül halála előtt szüntette be az üldözéseket, a nagy veszteségeket elszenvedő egyházaknak még nem is sikerült magukhoz térniük, amikor Maximinus Daia alatt újra keresztényellenes kurzus kezdődött.

A hatalmi polarizálódás már az újabb fegyveres összecsapások előjele volt. A háború először Constantinus és Maxentius között tört ki 312 elején. Constantinus erre már régóta készült, de ki kellett várnia, hogy a helyzet a Rajna mentén valamelyest kedvezően alakuljon. Az ürügyet meglepetésszerű Itália elleni támadására az szolgáltatta, hogy Maxentius istenné avatta apját, miközben gyilkosnak minősítette őt, és leromboltatta Rómában lévő szobrait (Lact., *de mort. pers.,* 43). Jelentős létszámhátrányban lévő, ám a rajnai harcokban kipróbált seregével nehéz harcokban legyőzte a feltartóztatására Eszak-Itáliába küldött csapatokat. Maxentius a további védelmet eredetileg Róma városára akarta alapozni, látva azonban, hogy a lakosság nem lelkesedik az ostromért, csatára bízta a döntést, és 312. október 28-án a Milvius-híd előtt állította fel seregét. A szűk helyen nem tudott létszámfölénye érvényesülni, és a Tiberis is akadályozta csapatait a mozgásban. Seregének nagy része már az ellenfél első támadásánál megingott. Egyedül a praetorianusok tartottak ki, ám a túlerő végül felmorzsolta őket. Maxentius sok katonájával együtt a leszakadó hajóhíddal esett a folyóba és lelte halálát.

A Milvius-híd melletti ütközet tétje a Római Birodalom nyugati fele fölötti uralom volt, a tetrarchián belüli viszonyok átrendezése. Utólag azonban, Constantinus egyeduralma felől nézve, jelentősége felértékelődött: az egyeduralomhoz, s egyúttal a kereszténység diadalához vezető út döntő állomása lett, és köré keresztény legenda szövődött, mely Eusebios Constantinusról szóló életrajzában (I, 28) és Lactantiusnál (44, 5) maradt fenn, egymástól eltérő változatban.

A legenda központi eleme az, hogy Constantinus égi jelt kapott - Eusebios szerint egy fénysugarakból kirajzolódó keresztet a *tutó nika* (Ezzel győzz!) felirattal, Lactantius szerint Krisztus monogramját -, melyet a katonái pajzsára festetett, és ennek köszönhette győzelmét. Hogy volt-e alapja a legendának, s ha igen, mi volt az, utólag már nem lehet megmondani. Constantinusnak a győzelem emlékére 315-ben elkészült diadalívén még nincs nyoma sem a keresztnek, sem a krisztogramnak, *Sol Invictusnak,* a Legyőzhetetlen Napistennek viszont annál inkább.

A Milvius-híd melletti győzelmét követően viszont tényleg érzékelhetően nagyobb figyelmet kapott Constantinus politikájában a kereszténység. Felszólította Maximinus Daiát a keresztényüldözések beszüntetésére, ekkor kapta Róma püspöke tőle ajándékba Fausta házát, s ekkor kezdett el épülni a lateráni bazilika is. A vallás-politikájában beállott fordulatot a pár hónap múlva, 313 februárjában Mediolanumban Liciniusszal kötött megállapodása s az ennek nyomán kiadott, ún. Milánói ediktum már világosan jelzi.

A „Milánói ediktum" néven számon tartott rendelet, mely a birodalomlakóknak teljes vallásszabadságot adott, külön is hangsúlyozva a kereszténye-ket sújtó korlátozások eltörlését és az ő szabad vallásgyakorlatukat, valójában nem Mediolanumban, hanem Nicomediában keletkezett. Itt, egy 313. június 13-ra datált levelében hozta nyilvánosságra Licinius a Constantinusszal kötött mediolanumi megállapodást, s a levél Maximinus Daia alattvalóinak szólt, mert ott még mindig folytak az üldözések. A birodalom többi területén már vallásszabadság volt: nyugaton 306-tól, a dunai provinciákban (Galerius egykori európai területein, melyek Licinius birtokába kerültek) 311 óta. Mint fentebb már szó volt róla, Maximinus Daia Galerius halálát követően a saját uralmi körzetében nem vette figyelembe Galerius 311. évi türelmi rendeletét. Licinius rendeletének szövegét Lactantius őrizte meg a *Keresztényüldözők haláláról* című művében *(de mort. pers.,* 48,2-).

A mediolanumi találkozón a keresztények szabad vallásgyakorlatáról való megegyezésen túl több további fontos megállapodás is született Constantinus és Licinius között. Mindenekelőtt megerősítették a szövetségüket. Itt vette feleségül Licinius Constantiát. A szövetségért cserébe Liciniusnak némi árat is kellett fizetnie: Constantinus javára le kellett mondania a nyugati területekről (ezeket amúgy is csak elvileg birtokolta), cserébe viszont megkapta a birodalom keleti felét, melynek jó részén még Maximinus Daia volt az úr.

Maximinus Daia, értesülve az itáliai eseményekről, úgy döntött, hogy még mielőtt ellenfele felkészülne, maga lesz a kezdeményező. A 313. év elején, a mediolanumi találkozó idején átkelt a tengerszorosokon, és gyors ütemben nyomult előre a Balkánon. Licinius csak Hadrianopolisnál tudta megállítani, ott viszont megsemmisítő vereséget mért rá. Maximinus visszatért Kis-Ázsiába, ahol üldözői elől menekülve, 313 nyarán öngyilkos lett.

Licinius damnatio memóriáéval sújtotta ellenfelét, majd ezt követően véres tisztogatásokat tartott, melyek során kivégeztette Maximinus Daia összes magas rangú tisztségviselőjét. Megölette ezenkívül a tetrarchák összes hoz-

zátartozóját és leszármazottját is: Maximinus Daia feleségét és két kiskorú gyermekét, korábbi Augustus elődje, Severus fiát, Galerius házasságon kívül született, s a meddő Valéria által örökbe fogadott fiát, Candidianust, és rendkívül hálátlan módon, hiszen Diocletianus juttatta őt hatalomra, Diocletianus feleségét, Priscát és lányát, Valériát (Galerius özvegyét) is, akiket még az elfogult Lactantius is tiszta életűeknek nevezett *(de mort vers.,* 51). Valériának valószínűleg az óriási vagyona miatt kellett pusztulnia, melyre már korábban Maximinus Daia is szemet vetett. Diocletianus még megélte övéi pusztulását és politikai rendszere összeomlását, rövidesen azonban belehalt bánatába.

A Licinius és Constantinus között kötött szövetség nem volt őszinte. Kölcsönös ármánykodások után, már 316-ban háborúra került sor közöttük. Constantinus a pannóniai Cibalaenál, majd a Hadrianopolis melletti Mardiánál aratott győzelmei során elfoglalta Augustus-társától a közép-dunai tartományokat, s ennek folytán Licinius európai területe Thraciára, Moesia secundára és Scythia minorra, vagyis a thraciai dioecesisre zsugorodott. Hogy Liciniust kiengesztelje, a következő évben Serdicában (Szófia), mely ez idő tájt a székhelye volt, Caesarokat nevezett ki: saját, házasságon kívüli fiát, a 12 éves Crispust és a vele egyidős törvényes Constantinust (a későbbi császárt) Nyugatra, Licinius és Constantia 2 éves fiacskáját pedig Keletre. A szarmaták és a gótok aktivizálódása miatt ezt követően 319-ben maga vette át a dunai front felügyeletét, a rajnai határt pedig Crispusra, illetve a mellé adott parancsnokokra bízta. A 322/323-ban zajló Duna menti háborúja idején a birodalomba betörő gótok elleni hadműveletei thraciai területeket is érintettek, amivel megsértette Licinius érdekszféráját. Ez az ellenségeskedés kiújulásához vezetett, aminek Licinius részéről igen látványos és sokakat érintő megnyilvánulása a Constantinusszal szimpatizáló kereszténynek a hadseregből való eltávolítása volt (ez valójában már lezárása volt a 320-ban kezdődő keresztényellenes politikájának, melynek során betiltották a zsinatok tartását, nem engedélyezték a püspökök választását, eltávolították a keresztényeket a császári udvarból, majd az igazgatásból, stb.).

Ilyen előzmények után 324-ben döntő összecsapásra került sor kettejük között. A Hadrianopolisnál vívott csatát, mely a római történelem egyik legnagyobb erőket megmozgató ütközete volt, a létszámhátrányban harcoló Constantinus nyerte. Az Asiában folyó utóharcok során Chrysopolisnál Constantinus még egy győzelmet aratott a gót segédcsapatokkal harcoló Licinius felett. Constantinus nővére kérésére először megkímélte sógora életét, de Thessalonikében őrizet alatt tartotta, majd arra a hírre, hogy Licinius a hatalomba való visszatérését tervezi, mégis megölette.

CONSTANTINUS ÉS A KERESZTÉNYSÉG

Constantinus és kora az utóbbi évtizedek Róma-kutatásának az egyik leginkább vizsgált területévé vált, az érdeklődés középpontjában pedig a vallás politikája áll. Az egész életművének megítélését befolyásolja, hogy ki hogyan látja a kereszténységhez fűződő kapcsolatát, s ki hogyan értékeli a „constantinusi fordulatot". A 19. századi és 20. század eleji munkákat a racionális megközelítés jellemezte. Fő gondolatuk az volt, hogy Constantinus egyszemélyi hatalomra tört, és politikai céljaira ügyesen használta fel a kereszténységben rejlő erőket. Velük szemben - hitelt adva Eusebius Constantinusszal kapcsolatos írásainak - elsőként N. H. Baynes ismerte el a császár keresztény hitét (lásd a bibliográfiát).

A két álláspont között évtizedeken át viták folytak, s ezek során fokozatosan a Constantinus megtérését őszintének elismerő álláspont nyert széles körben elfogadást. A viták során azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a forrásokban fellelhető ellentmondásokat - a császár önpropagandája, valamint a tettei és a mások róla alkotott véleménye között jelentős különbség van - nem lehet egyszerűen a Constantinusszal úgymond „ellenséges pogány szerzők" számlájára írni, sem egy „vallásos fejlődés" feltételezésével feloldani. A császárnak magának volt ellentmondásos a viszonya a kereszténységhez, s az elkövetkezőkben tisztázásra vár, hogy milyen mértékben és milyen vonatkozásban kötötte a régi hit és a hagyományok (pl. a *pontifex maximus* címéről soha nem mondott le, pénzein pogány szimbólumokkal ábrázolják, a Solt asszociáló invictus kitüntető jelzőt használta neve kiegészítéseként, stb.). Az utóbbi időben J. Szidat és J. Bleicken írásaiban újra felerősödtek a kritikusabb vélemények (lásd a bibliográfiát).

Constantinus személyes vallásos meggyőződéséről a hatalomra kerülését követő időkből semmit nem tudunk. Vallási propagandája ez időben a tetrarchia propagandájának része volt, s azt alapvetően apósa, Maximianus Herculius határozta meg. A Constantinus saját érmein leginkább tisztelt isten Mars volt. Egyéni arculatot érempropagandája 310-től öltött: Hercules eltűnt, Mars teljesen visszaszorult, s helyüket szinte kizárólagosan *Sol Invictus* foglalta el, amiből az olvasható ki, hogy vallásos meggyőződését ez idő tájt egyfajta szoláris monoteizmus jellemezte. A milviusi csata időszakában fordult érdeklődése a kereszténység felé. A keresztény isten ezt követően egyre meghatározóbb szerepet játszott az életében, úgy tűnik azonban, nem vált számára kizárólagossá még életének késői időszakában sem, például a Constantinopolisban felállított kolosszális szobra sugárkoronával a fején még mindig Sóiként ábrázolja. A kereszténységhez való közeledése tehát nem megtérésből fakadt, de nem is feltétlenül számításból. Leginkább úgy tűnik, hogy védőistenének tekintette a keresztények Urát, úgy, ahogyan számos korábbi császárnak is volt kü-

lön védő- vagy kísérőistene. A keresztény egyházzal való viszonyát is a folyamatos közeledés jellemezte. Constantinus számos kedvezményben részesítette a keresztényeket, íme néhány a legfontosabbak közül:

318. Az egyházi bíróságok polgári ügyekben is döntési jogot nyertek, amennyiben mindkét vitázó fél keresztény volt.

319. Ugyanúgy, mint a pogány papok, a klérus tagjai is mentesültek mindenfajta állami és városi adó alól.

321. Az egyház jogot nyert arra, hogy örökségeket fogadjon el. A püspökök jogosulttá váltak rabszolgák felszabadítására és részükre római polgárjog adományozására. Az *asylum-* (menedék-) jogot a keresztény templomokra is kiterjesztették.

321. július 3. Törvény a vasárnapi nyugalomról *(dies Solis).* Kivételt csak a rabszolga-felszabadítás és a mezőgazdasági betakarítási munkák jelentettek, az utóbbi is csak akkor, ha azt az időjárás szükségessé tette. A hadseregben szolgáló pogányok számára a keresztény vasárnap helyett vasárnap Sol napját ünnepelték.

A rómaiak eredetileg nyolcnapos ciklussal számoltak. A hétnapos ciklus alapján történő időszámítás, a napoknak a hét bolygó (köztük a Nap és a Hold) utáni elnevezése és a hetedik napon tartott ünnep a Római Birodalom keleti tartományaiból terjedt el, részben a zsidók, részben az igen népszerű asztrológia révén, és a 4. század elején már birodalomszerte széles körben igazodtak hozzá az emberek. Az ünnepnap a zsidóknál *Sabbat,* az asztrológia szerint a *dies Saturni* (Saturnus napja) volt, vagyis a szombat. A *dies Saturnit* a naptárban a *dies Solis* (a Nap napja) követte, amit eredetileg csak a napkultusz hívei ünnepeltek. A napkultusz széles körben való elterjedtsége miatt (és mert Sol hozzá személyesen is közel állt) választotta hetedik, általános ünnepnapnak Constantinus a *dies Solist,* melynek eredeti nevét az angol *Sunday* és a német *Sonntag* is tükrözi. (A magyar nyelvben viszont az európai nyelvektől eltérően a vasárnap = vásárnap a megfelelője.) Ebbe a keresztény egyház is beleegyezett, azzal az indoklással, hogy Krisztus is ezen a napon támadt fel (innen származik a vasárnap orosz megnevezése, a *voszkreszenyje,* 'feltámadás')- A pogány asszociációk miatt azonban később, de még a 4. században a *dies Solis* helyett a *dies Dominicus,* 'úr napja' megnevezés került előtérbe. A francia *dimanche,* az olasz *domenica* és a spanyol *dia de Diós* stb. már erre vezethető vissza.

Mindezeken túl Constantinus tetemes adományokban is részesítette az egyházat. A kedvezmények nem kis mértékben a saját politikai érdekeit is szolgálták, ezekkel próbálta ugyanis megnyerni magának a Kelet és Afrika befolyásos köreit. Mindezekhez persze az is hozzátartozik, hogy az egyház is hozott Constantinus, illetve az állam érdekében álló határozatokat, például visszaszorította a kereszténységen

belül a pacifista áramlatokat azáltal, hogy a 314-ben Arelatében (Arles) tartott zsinaton excommunicatióval, kiátkozással sújtotta a katonai szolgálatot megtagadókat.

A császár és a keresztény egyház mind szorosabbra fűződő kapcsolata azzal a következménnyel is járt, hogy Constantinusnak foglalkoznia kellett a keresztény közösségeken belül folyó, ebben az időben rendkívül elmérgesedő vitákkal is.

Az egyik ilyen kérdés az egyházi vezetőknek, illetve a keresztény híveknek az üldözésekkor tanúsított megalkuvó magatartása volt. Ez mindenekelőtt Afrikában vetődött fel nagyon élesen, mely Maxentius örökségeként 312-től kezdve már Constantinushoz tartozott.

> Sokan voltak olyanok, köztük püspökök is, akik eleget tettek **a** szent könyvek kiszolgáltatását előíró rendeletnek, s ezzel, a keresztény szóhasználattal élve, **traditorokká,** 'átadók'-ká, 'kiszolgáltatok'-ká váltak. Őket a hitük mellett kitartó túlélők már 305-ben **apostatává,** hitüket megtagadókká nyilvánították. Ennek azonban nem csupán a bukott papokra nézve voltak súlyos következményei, hanem rajtuk keresztül a híveik sokaságára is. Az afrikai egyházak ugyanis a bűnt elkövető papokkal kapcsolatban **a** 3. század nagy egyházi gondolkodójának, Cyprianusnak a szentségtanát követték, aki szerint **a** hitüket megtagadó papok nincsenek tovább a kegyelem állapotában, így **az** általuk kiszolgáltatott szentségek sem érvényesek, ezért **az** ő bűnük az egész nyájat is megfertőzheti (Cypr., *ep.,* 67).

A viták Karthágó püspöki székének megüresedésével éleződtek ki a végletekig, ahol a hívek egyik része puccsszerűen a többiek által gyűlölt Caecilianust választotta **püspökké** (309/311). Mivel Caecilianus egyik felszentelőjéről az a hír járta, hogy *traditor,* az ellenfelei kezdeményezésére összeült, hetven numidiai püspökből álló **concilium (tanácskozás, zsinat)** érvénytelenné nyilvánította beiktatását. A helyébe választott másik püspök azonban rövidesen elhunyt, ezért a megüresedett helyre 313 nyarán Donatust szentelték fel. Caecilianus segítségért Constantinushoz folyamodott. 313-ban a római püspök, 314-ben az Arelatében (Arles) tartott zsinat, 316-ban már maga Constantinus erősítette meg őt püspöki székében. Donatus mögé viszont Afrika keresztényeinek többsége sorakozott fel. Követői magukat **Donatistaenek** nevezték, s a katholikusoktól elkülönülve, minden városban létrehozták a saját püspökeik alatt álló önálló gyülekezeteiket. A hozzájuk csatlakozókat újrakeresztelték. A **schisma** (egyházszakadás) elhárítására tett mindenfajta kísérlet kudarcot vallott, pedig császári utasításra még a hadsereget is bevetették, és a helyi hatóságok is besegítettek az üldözésbe.

Az afrikai gyülekezetek megosztottságának, de az európai és a donatista álláspontok különbözőségének is etnikai, kulturális és szociális összefüggései is voltak. A birodalom nyugati tartományaiban és Itáliában a keresztény gyülekezetek többnyire bocsánatos bűnnek tartották az üldözések alatti megingást. Ugyanez mondható el

az afrikai nagyvárosok italikus vagy erősen romanizált polgárságáról is. A katholikus álláspontnak ők alkották Afrikában a bázisát. Donatus hívei között viszont nagy számban találunk falusiakat, szegényeket, bennszülött (pun, berber) eredetűeket, de természetesen nem szabad csak rájuk leegyszerűsíteni a mozgalmat, mert nemegyszer egy-egy tekintélyes püspök véleménye határozta meg a hívő közösség álláspontját. Összességében véve azonban igaz, hogy a mozgalom az afrikai keresztény hagyományokban gyökerezett. Leginkább a nagyfokú konzervativizmusa és a híveivel szembeni kérlelhetetlen szigora különböztette meg a katholicizmustól. A donatista egyház az igazak egyháza akart maradni, és nem bocsátotta meg hívei megingását. A Rómával való együttműködést nem elvileg utasították el, csupán gyakorlatilag, mert Péter akkori utóda maga is *traditor* volt. Ok magukat egyébként orthodoxnak (igazhitűnek) tartották, és igazodtak is a többi egyház eretnekellenes lépéseihez: elítélték az *arianizmust* is. Constantinus életében nem sikerült helyreállítani az afrikai egyház egységét. Az utódaira maradó probléma nagyságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Donatus hívására 336-ban az addigi egyháztörténelem legnagyobb zsinata gyűlt össze Karthágóban, 270 püspök, több, mint amennyi a császár hívására egy évtizeddel korábban Nicaeában összeült.

Míg a donatista egyházszakadást a püspökválasztás és az egyházi fegyelem kérdésében való eltérő álláspontok okozták, az ariánus vita teológiai kérdés, a Jézus természetéről szóló tanítás körül folyt. Az ügy előzménye az volt, hogy az alexandriai presbiter, Arius saját püspökével került összetűzésbe, mert azt tanította, hogy Jézus, vagyis a Fiú, és az Atyaisten nem lehet egylényegű, mert vele nem azonos eredetű. A Fiú metafizikai vagy erkölcsi szempontból alacsonyabb rendű az Atyánál, mert a teremtett rendhez tartozik. Az eredetileg helyi jelentőségű vita széles körben visszhangra talált a birodalom keleti felében, s a görög püspökök két pártra szakadtak. Constantinus e vita kivizsgálását annyira fontosnak tartotta, hogy még a Szentföldre tervezett zarándoklatáról is lemondott, és a Nicomedia közelében lévő Nicaeába (gör. Nikaia) 325 májusában tanácskozást, synodost (zsinat) hívott egybe. A zsinatra oly nagy számban érkeztek püspökök (összesen mintegy 220-an), hogy azt rövidesen ökumenikus, egyetemes zsinatnak kezdték tekinteni, bár a résztvevők túlnyomó többsége a birodalom keleti részéből való volt. A tanácskozáson személyesen a császár elnökölt. A püspökök Arius véleményével szemben Athanasius alexandriai püspök álláspontját fogadták el (ezzel értett egyet maga a császár is), mely szerint az Atya és a Fiú egylényegű, görögül homousios. Az álláspont dogma (hitelv) lett, Ariust a két vele azonos álláspontot valló püspökkel együtt kiátkozták és száműzetésbe küldték. Mivel a dogmát az egyetemes zsinaton a többség fogadta el, katholikos (egyetemes) álláspontnak tekintették, azoknak a gyülekezeteknek az összességét pedig, melyek a katholikos álláspontot elfogadták, ecclesia catholicának, katholikus egyháznak nevezték. A katholikus álláspont szinonimájaként az orthodox (igazhitű) álláspont megnevezés is használatos volt, s a katholikus egyházra hasonlóképp az orthodox egyház megnevezés is.

Ezt követően a szinódus meghatározta a húsvét napját, és kiadott húsz kánont (szabályt), melyek többségükben az egyházi fegyelem kérdésével foglalkoztak. Az egyik legfontosabb közülük előírta, hogy a püspökök felszentelését lehetőleg a tar-

tomány összes püspöke végezze, de semmiképp sem kevesebben, mint hárman. Ugyanakkor a püspökök kinevezésében a **metropolita** (a tartományi székhely püspöke) vétójogot kapott, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a tartományon belüli egyházi hatalom egyre inkább a metropoliták kezében összpontosult.

A kereszténységnek tett jelentős kedvezések mellett a hagyományos kultuszok Constantinus alatt megmaradtak - a templomi prostitúcióval összekapcsolódó aphakai és heliopolisi Aphrodité-Astarte kultusz kivételével, mert azt betiltották -, de privilégiumaikat elveszítették, és jelentőségük visszaszorult.

CONSTANTINOPOLIS ALAPÍTÁSA

Ha a tetrarchia nem is vált tartós államformává, egyet világossá tett: a birodalmat már nem lehet Rómából kormányozni. A keleti fele sokkal jelentősebb, semhogy mellőzzék, és Róma a legfontosabb történések helyszínéhez is túlságosan messze van. Mivel azonban az új központokat a négyes uralomhoz alakították ki, az egyeduralkodóvá vált Constantinusnak újra kellett gondolnia a császári székhely kérdését. Több várost is megfontolás tárgyává tett, végül Byzantion (ma: Isztambul) mellett döntött. Az új székhely fontos közlekedési csomópontban feküdt, jól védhető volt, a két veszélyes határszakasztól, a dunaitól és a keletitől nagyjából egyenlő távolságra feküdt, és a birodalomnak a gazdaságilag sokkal fejlettebb keleti felére esett. Véres családi drámáját követően (megölette fiát, Crispust, feleségét, Faustát, kivégeztette unokaöccsét, Licinianust és annak számos barátját) már nem is érezte magát jól Rómában, mert a hangulat ellene fordult, és a várost ellepték az őt gyalázó firkák (326).

Az új székhely hivatalos neve először *Nova Roma,* görögül Nea Rhómé lett, ami nyilvánvalóan azt a szándékot tükrözte, hogy a város Róma helyett új birodalmi központ legyen, végül azonban a császár a 330-ban felavatott várost hellenisztikus mintára saját maga után *Constantinopolisnak* nevezte el. Az új főváros intézményeit a császár Róma mintájára építette ki: kapott magistratusokat, Constantinus alatt azonban még jelentős különbségek is voltak, például az, hogy nem **praefectus urbi,** hanem **proconsuli** (helytartói) irányítás alatt állt, ami azt jelentette, hogy rangban az igazi Rómával nem egy szinten, hanem tőle egy fokkal lejjebb állt. Majd csak II. Constantius és II. Theodosius alatt vált rangban, címben és igazgatását tekintve is egyenlővé a régi fővárossal.

IGAZGATÁSI REFORMOK

Constantinus nemcsak a birodalmi főváros helyét és szerepét gondolta újra, hanem a közigazgatás struktúráját is jelentősen átalakította. A katonai és polgári igazgatást teljesen szétválasztotta. Átszervezte a központi igazgatást, ahol egy sor új intézményt is létrehozott. A területi adminisztráció, a praefecturák (Gallia, Itália, Illyricum, Oriens)

az ő császársága alatt nyerték el végleges formájukat. Ekkor fejeződött be a hadsereg új szerkezetének kialakítása, mindenekelőtt a hadsereg következetes kettéválasztása egy határvédő és egy mobil, harctéri haderőre. Ismertetésüket lásd az *Igazgatástörténet,* illetve *A római hadsereg* című fejezetben.

Megreformálta az adó- és pénzügyeket is: értékálló pénzt teremtett. Az általa bevezetett *aureus solidus* a 11. századig volt használatban. A szilárd fizetőeszköz megteremtéséhez szükséges nemesfémet a pogány templomok javainak kisajátításával teremtette elő. Bevezetett két, aranyban és ezüstben törlesztendő adót is, a *collatio glebalist,* melyet a senatori birtokokra évente róttak ki, és aranyban kellett fizetni, és a *collatio lustralist,* a kereskedők és kézművesek aranyban és ezüstben fizetendő adóját, melyet ötévente, a császár jubileumaihoz kapcsolódva kellett leróni. Ebből fedezték a katonák ilyenkor szokásos jutalmait. Reformjai akkora horderejűek voltak, mint Augustus reformjai.

JELENTŐSÉGE

Constantinust már az ókorban is nagyon eltérően ítélték meg: „Nagy"-nak először egy pogány kortársa, az athéni történetíró, Praxagoras nevezte. Az 500 körül alkotó Zósimos viszont a birodalom sírásóját látta benne, míg mások csak Róma elárulóját. A keresztény szerzők lelkesedtek érte, a kortárs Lactantius, Eusebios egyenesen isten küldöttének tartotta, és a keresztény hagyományban sok legenda szövődött az alakja köré. A megítélése ma sem egyértelmű, bár, mint már fentebb szó volt róla, elsősorban a keresztény hite áll a viták középpontjában. Ha viszont ezeket félretesszük, s csak azt nézzük, amit a Római Birodalom hosszú válság utáni újjászervezése és megszilárdítása terén tett, akkor is a késő antikvitás legjelentősebb császárának kell tekintenünk. Intézkedései és reformjai folytán a 4. század újra a fellendülés időszaka lett. Ha mindezekhez még az úgynevezett constantinusi fordulatot is hozzávesszük, azokat az intézkedéseit, melyek a kereszténység diadalát megalapozták, akkor, függetlenül attól, hogy neki személy szerint milyen volt a hite és a meggyőződése, azok közé kell sorolnunk, akik az emberiség történetének hosszú távra új irányt szabtak.

FOGALMAK

apostata
arianus
concilium
concubina
conubium
damnatio memoriae
dogma
Donatistae / donatista
donatizmus
ecclesia catholica
excommunicatio
homousios
kánon
katholikos
keresztényüldözések
lapsus (t. sz. lapsi)
metropolita
„Milánói ediktum"
orthodox
orthodox egyház
ökumenikus zsinat / egyetemes zsinat
praefectus praetorio
praefectus urbi

proconsul
püspök
presbiter
schisma
szoláris monoteizmus
traditor
zsinat, szinódus / gör. synodos / lat. concilium 'tanácskozás'

KRONOLÓGIA

305-306 Második tetrarchia: I. Constantius és Galerius *Augustusok,* II. Severus és Maximinus Daia *Caesarok*

306 I. Constantius (Chlorus) halála
Constantinust a britanniai csapatok *Augustusszá* kiáltják ki

306- Harmadik tetrarchia: Galerius és II. Severus *Augustusok,* Maximinus Daia és Constantinus Caesarok

306 vége Maxentiust Rómában császárrá kiáltják ki
Maximianus fia kérésére Rómába megy, és újra felölti a császári bíbort
Maximianus leállíttatja a keresztényüldözéseket

307 Severus sikertelen hadjárata Maxentius ellen; lemondása és halála
Maximianus látogatása Constantinusnál; Constantinust Maximianus *Augustusszá* emeli
Constantinus esküvője Faustával

308 Carnuntumi találkozó: negyedik tetrarchia: Galerius és Licinius *Augustusok,* Maximinus Daia és Constantinus Caesarok

310 Maximianus újra megkísérli a hatalomba való visszatérést
Maximianus halála

311 Galerius leállítja a keresztények üldözését
Galerius halála
Licinius elfoglalja Galerius európai területeit; az ázsiaiakat Maximinus Daia veszi birtokba

312 Polgárháború Constantinus és Maxentius között

okt. 28. Csata a Milvius-hídnál; Constantinus legyőzi Maxentiust; Maxentius halála

313 Constantinus és Licinius találkozója és megállapodása Mediolanumban
Maximinus Daia átkel a tengerszorosokon, és benyomul Licinius balkáni területére, Hadrianopolisnál azonban megsemmisítő vereséget szenved
Milánói ediktum: vallásszabadság Maximinus Daia alattvalóinak
Maximinus Daia menekülés közben öngyilkos lesz

316 Polgárháború Constantinus és Licinius között

3227323 Constantinus dunai háborúja

324 Polgárháború Constantinus és Licinius között; csata Hadrianopolisnál és Chrysopolisnál; Licinius bukása

325 Licinius halála

324-337 Constantinus egyeduralma

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Valamivel bővebbek az előző időszaknál, hiányoznak azonban a jobb minőséget képviselő történeti munkák, így például Ammianusnak az erre a korra vonatkozó könyvei elvesztek. Az egyházi írók műveiben Constantinusnak számos beszédét, levelét, rendeletét megőrizték, ezeket általában hitelesnek tekinti a kutatás. - Aurelius Victor, *de Caes.,* 40,1^1,16. Magyarul: Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...; Epit. de Caes.,* 40,1-41,18. Eutropius, 10,1-8. Magyarul is. Rövid, adatokban gazdag Constantinus-életrajzot írt Anonymus Valesianus (Prior), 1-35; *Panegyrici Latini* IV-VII, XII (Mynors kiadása), VI-X (Baehrens). Lactantius: *De mortibus persecutorum* (röv. *de mort, pers.)* 313-ig, magyarul: *A keresztényüldözők halála,* megjelent Lactantius más műveivel egy kötetben, lásd Lactantius, Lucius Caecilius Firmanus: *Az isteni gondviselésről.* Ford., jegyz., utósz. Adamik Tamás (Prométheusz Könyvek, 12.) Budapest, 1985. - Constantinus kortársa, tanácsadója volt Eusebios. Egyháztörténete 324-ig tart, a Constantinus tricennaliájára írt beszédét lásd Drake, H. A.: *In Fraise ofConstantine. A Historícal study and New Translation of Eusebius Trícennal Orations.* 1976. Az általa írt életrajz *(Vita Constantini)* hitelességét egy ideig vitatták, ma már elfogadják. Elsősorban a császárt dicsőítő munka. Constantinusnak több mint 400 törvényét tartalmazza a *Codex Theodosianus* és a *Codex Iustinianus,* nagy részük sajnos töredék. Feliratait lásd Dessau, *ILS,* pénzeit *RIC,* VII; továbbá Alföldi, M. R.: *Die Konstantinische Goldprägung.* 1963.

SZAKIRODALOM

Alföldi, M. R.: *Die Constantinische Goldprägung. Untersuchungen zu ihrer Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst.* Mainz, 1963.

Andreotti, R.: Licinius. In: *Dizionario Epigrafico IV.* Roma, 1958-1959, 979-.

Barnes, T. D.: *Constantine and Eusebius.* Cambridge, MA, 1981.

Barnes, T. D.: Constantine and the Christians of Persia. *JRS,* 75,1985,126-136.

Baynes, N. H.: *Constantine the Great and the Christian Church.* London, 1929.

Bleckmann, B.: *Konstantine der Große.* Reinbek, 1996.

Bleicken, J.: *Constantin der Große und die Christen.* (HZ Beiheft N. F. 15.) München, 1992.

Bonamente, G. - Fusco, F. (edd.): *Constantino il Grande dall antichità all umanesimo.* 1-2. Macerata, 1992-1993.

Bringmann, K: Die Konstantinische Wende. Zum Verhältnis von politischer und religiöser Motivation. *Historische Zeitschrift,* 260,1995,21-47.

Bruun, P.: The Christian Symbols on the Coins of Constantine. *Arctos,* 3,1962, 5-.

Castritius, H.: *Studien zu Maximinus Daia.* Kallmünz, 1969.

Chantraine, H.: Constantinopel: vom Zweiten Rom zum Neuen Rom. *GWU,* 43,1992, 3-.

Chantraine, H.: Die Erhebung des Licinius zum Augustus. *Hermes,* 110,1982,477-.

Chantraine, H.: *Die Nachfolgeordnung Constantius des Großen.* Stuttgart, 1992.

Chastagnol, A.: Les décennalia de Licinius. In: *Mosaïque. Recueil d'Hommages à Henri Stern.* Paris, 1982, 97-.

Cullhed, M.: *Conservator urbis suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius.* 1994.

Decker, D. de.: La politique religieuse de Maxence. *Byzantion,* 38,1968, 472-.

Demandt, A.: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* (Handbuch der Alterumswissenschaft, III, 6.) München, 1989, 61-80.

Dörries, H.: *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins.* Göttingen, 1954.

Dörries, H.: *Konstantin der Große.* Stuttgart, 1958.

Drijvers, J. W.: *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great, and the Legend of her Pinding of the True Cross.* Leiden, 1992.

Elliott, T. G: *The Christianity ofConstantine the Great.* Scranton, 1996.

Feld, H.: *Der Kaiser Licinius.* Diss., Saarbrücken, 1960.
Grégoire, H.: *Die „Bekehrung" Konstantins der Große.* 1930-1931. Ujra kiadva in: Kraft, H. (Hrsg.): *Konstantin der Große.* Darmstadt, 1974,175-.
Grünewald, Th.: *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Uberlieferung.* Stuttgart, 1990.
Hartwin, B.: *Konstantin der Große. Der erste christliche Kaiser.* München, 2006.
Kraft, H. (Hrsg.): *Konstantin der Große.* (Wege derForschung, Bd. 131.) Darmstadt, 1974.
Kraft, H.: *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung.* Tübingen, 1955.
Lenski, N. (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Constantine.* Cambridge, 2006.
MacMullen, R.: *Constantine.* New York, 1969 (Repr. 1987).
Neri, V.: *Médius princeps. Storia e immagine de Constantino nella storiografia latina pagana.* Bologna, 1992.
Nesselhauf, H.: Das Toleranzedikt des Licinius. *Historisches fahrbuch,* 74,1955,44-.
Piepenbrink, K: *Konstantine der Große und seine Zeit (Geschichte kompakt).* Darmstadt, 2002.
Schlange-Schöningen, H.: Konstantin der Große und der 'Kulturkampf. Bemerkungen zur Bewertung des ersten christlichen Kaisers in Theodor Mommsens Römischer Kaisergeschichte. *Gymnasium,* 104,1997, 385-.
Stockmeier, P.: Die sogenannte Konstantinische Wende im Licht antiker Religiosität. *Historisches fahrbuch,* 95,1975,1-.
Szidat, J. in: *Gymnasium,* 92,1985, 515-.
Thomas, G. S. R.: Maximin Daia's Policy and the Edicts of Toleration. *AC,* 37,1968,172-.
Vogt,*}.: Constantin der Große und sein Zeit.* München, 1960.
Vogt, J.: Zur Frage des Christlichen Einflusses auf die Gesetzgebung Konstantin des Grosses. In: *Festschr. Leopold Wenger IL* München, 1945,118—.

Constantinus utódai (337-363)

A 4—5. századi keresztény írók egyöntetűen azt állítják, hogy Constantinus a három fiát, Constantinust, Constantiust és Constanst jelölte utódául, ezzel szemben az Aurelius Victor korpuszában fennmaradt, ismeretlen szerzőjű *Epitome de Caesaribus* mostohaanyja, Theodora unokáit is közéjük sorolja: a 335-ben Caesarrá emelt Dalmatianust, és testvérét, Hannibalianust (41, 19-20, lásd még *Chron. min.,* I, 235). Minden valószínűség szerint az utóbbi közöl hiteles információt, vagyis Constantinus a Caesarok együttes uralkodásában gondolkodott, Constantinus, Constantius, Constans és Dalmatianus utódlásában, hiszen már mindannyian olyan korúak voltak, hogy rájuk lehetett bízni a kormányzást. Hannibalianus nem tartozott közéjük, őt ugyanis nagybátyja s egyben apósa 335-ben nem Caesarrá, hanem az armeniai cliens királyság uralkodójává nevezte ki, mely a perzsák aktivizálódása miatt egyáltalán nem volt jelentéktelen pozíció. A legidősebb fiát, II. Constantinust jelölte a nyugati praefecturába (Gallia, Hispánia és Britannia), a középsőt, II. Constantiust Keletre, a legkisebb kapta Itáliát, Africát és Illyricumot (Pannoniát, a két Moesiát és Daciát), Dalmatianus pedig Constantinopolisszal együtt Thraciát.

Az egyeduralomra törő II. Constantius és a constantinopolisi helyőrség azonban meghiúsította az eredeti elképzelést. Az oldalági örökösök ellen támadt zendülés során lemészárolták a család kilenc uralkodásra alkalmas tagját és több magas rangú tisztségviselőt. Csak a Constantinus-fiak két unokatestvérét, a tizenkét éves Gallust és féltestvérét, a hatéves Iulianust kímélték meg kiskorúságukra való tekintettel (Iulianus, *ep. ad Ath.,* 270c-d). 337 őszén Constantinus három fiát kiáltotta ki a hadsereg *Augustusszá.*

II. Constantinus (337-340)

Már rögtön az elején konfliktus támadt az új Augustusok között a megölt Dalmatianus birodalomrészének felosztása során. A három testvér ebből a célból 338-ban Viminaciumban találkozott, ám ott a két fiatalabb testvér - bátyjukat semmivel sem kompenzálva - egymás között osztotta meg a birodalomrészükkel egyébként határos területet. II. Constantinus ezek után úgy gondolta, hogy akkor majd elveszi ő

azt, ami neki jár, ezért 340-ben, amikor Constans nem tartózkodott Itáliában, sereggel indult a félszigetre. A Iuliai-Alpokon való átkelése során azonban beleütközött Constans előőrsébe, és a katonák megölték.

Constans (337-350)

A tapasztalatlan Constansra hárult ezután a birodalom nyugati felének nehéz kormányzási gondja. A száli frankok kihasználták a testvérek egymás elleni háborúját, és betörtek Galliába. 341 és 342 folyamán Constans ellenük és az alamannok ellen harcolt. 343-ban látogatást tett Britanniában, minden jel arra mutat azonban, hogy ennek nem háborús oka volt. Átszervezte a csatornavidék védelmét, és kijavíttatta a Hadrianus-falat. Az eseményről tudósító korabeli szerzők megjegyzik, hogy ez volt az utolsó császárlátogatás a szigeten (Lib., *or.,* 69, 137; Amm., XXVII, 8, 4). Constans székhelyévé Mediolanumot (Milánó) tette, mely ennek és a püspökségének köszönhetően Róma mellett Itália legjelentősebb városává vált.

I. Constantinustól kezdődően a birodalom legfontosabb belpolitikai kérdése a valláspolitika lett, mégpedig a kereszténység és a pogányság közötti viszony, valamint a kereszténységen belüli irányzatok közti ellentétek. Az utóbbiak erősen megosztották Krisztus híveit, és súlyos konfliktusok forrásai voltak, ezért már I. Constantinus is az egységes hitvallás megteremtését támogatta. Constans teológiailag is képzett hívő **katholikus** volt, vagyis a Nicaeában elfogadott hitvallás követője, és erős küldetéstudattal rendelkezett. Bőkezű adományokkal támogatta az egyházat. Az arianusokkal rokonszenvező bátyjával szemben, aki a Keleten nagy tekintéllyel bíró nicomediai Eusebius **püspököt** pártolta, Constans Athanasiost és Marcellust támogatta, Alexandria 335-ben és Ancyra 336-ban kiközösített és száműzött püspökét. Róma püspöke, Iulius (Gyula pápa), **kánonjogára** hivatkozva felülbírálta az őket elítélő zsinati döntést, és felvette őket a római egyházközségbe. 340-341 folyamán a kiéleződő **ariánus** vita miatt újabb **egyházszakadás** fenyegetett. Ezt mindkét uralkodó szerette volna elkerülni, ezért közös zsinatot hívtak össze Serdicába (343-344). Ott azonban tényleg bekövetkezett a szakadás. Csak erőteljes császári nyomásra és több éven át tartó egyezkedés után sikerült valamiféle kompromisszumot kötni és legalább az egység látszatát helyreállítani. Constans az arianusokon kívül a pogányokat, a zsidókat és a **donatistákat** is üldözte. Az utóbbiaknak ekkortájra már egy fanatikus, radikális harcoló irányzata is kialakult, a **circumcelliók.**

Constans nem tudta megkedveltetni magát sem a hadsereggel, sem a civil lakossággal. Fennhéjázóan bánt a katonákkal, súlyos adókat vetett ki a lakosokra, megvásárolhatók lettek alatta a hivatalok, alkoholista volt, és még azt is gyanították róla, hogy homoszexuális (Aur. Victor, 41, 24). A galliai Augustodunumban (ma: Autun) zendülés tört ki ellene, melynek során a barbár származású tisztet, Magnus Magnentiust kiáltották ki császárrá, aki gyorsan elismertette magát Nyugaton. Constanst a zendülők menekülés közben ölték meg a Pireneusok nyúlványainál.

II. Constantius (337-361)

Magnentius pogány volt. Azonnal engedélyezte a betiltott éjszakai áldozatokat, és gyorsan megszerezte a pogány arisztokrácia támogatását. Ügyes taktikusként ugyanakkor az érmei hátlapjára egy nagy krisztogramot veretett, amivel a keresztényeket is sikerült megnyugtatnia. Ez időben II. Constantius éppen hadban állt a perzsákkal, így féltestvére, Constantia, Hannibalianus özvegye próbálta menteni a veszendőben lévő nyugati területeket néhány tisztségviselő és rokon támogatásával. Magnentiusszal szemben ellen-uzurpátort léptettek fel Pannoniában, Vetraniót, a magister peditumot (lovassági paracsnok). Vetranio biztosította II. Constantiust hűségéről, s ezért cserébe a császár elismerte őt Augustusnak. Rómában ugyancsak uzurpátor jelentkezett, Iulius Nepotianus. Ó II. Constantius unokatestvére volt, s valószínűleg ugyancsak Constantinopolisból biztatták.

A kedvezőtlen hírek miatt II. Constantius félbeszakította a perzsák elleni hadműveleteit, és Illyricumba sietett. Vetranio a seregével együtt csatlakozott hozzá (II. Constantius egyből le is mondatta, kárpótlásként azonban tisztes nyugdíjat adott neki). Az összecsapásra készülő ellenfelek mindketten Caesart neveztek ki. Magnentius frank rokonát, Magnus Decentiust a Rajnához, II. Constantius pedig unokatestvérét, a 337. évi vérengzés egyik túlélőjét, Flavius Claudius Constantius Gallust Antiochiába, akihez nővérét, Constantiát is hozzáadta. II. Constantius a pannóniai Mursánál (Eszék) győzte le Magnentiust 351. szeptember 28-án, a római történelem egyik legvéresebb csatájában, ahol 54 ezren estek el. Constantius ügyes fogással átcsábította Magnentius csapatai egy részét magához, így ellenfele kénytelen volt Galliába visszahúzódni. Ott azonban rosszul alakult a helyzet. Az alamannok súlyos vereséget mértek Decentiusra. Constantius véglegesen 353-ban, egy újabb hadjárat során győzte le Magnentiust, akivel szemben, hogy biztosra menjen, még a germánokat is behívta Galliába.

A nyugati tartományok helyzete ezekben az években a sorozatos germán betörések miatt drámaian romlott, ezért 354-356 folyamán a császár több hadjáratot is vezetett az alamannok ellen, és valamelyest sikerült stabilizálnia a rajnai határt. Gallus Caesarrá való kinevezése azonban hosszú távon nem bizonyult jó döntésnek. Nemcsak kormányzási hibákat követett el, hanem túlkapásokat is. Felségsértési perekkel tartotta félelemben az alattvalóit. Antiochiában éhínség tört ki, s emiatt az egész városi tanácsot ki akarta végeztetni, teret engedett a lincselésnek (Amm., 14,11), a zsidók fellázadtak, ugyanakkor képtelen volt biztosítani a határokat a szaracénokkal szemben. Mivel a fokozott ellenőrzése sem használt, II. Constantius cselesen magához rendelte, s útközben megölette.

II. Constantius Magnentius legyőzése után nagyon félt a trónbitorlóktól, ezért rendkívül gyanakvóan kezelte a tehetséges parancsnokokat. Sokakat már a puszta gyanú felmerülése esetén kivégeztetett. Emiatt menekült előre s folyamodott valóban a császári bíbor felöltéséhez a Germaniában sikeresen harcoló, frank származású parancsnok, Silvanus.

A Silvanus elfogására szervezett akciónak Ammianus Marcellinus, a későbbi történetíró is résztvevője volt, aki akkor Ursicinus parancsnoksága alatt, a **candidati** között szolgált (ezek testőrök voltak, bár a császár őrzése helyett sokkal inkább a mai kommandósokhoz hasonló küldetéseket teljesítettek). Ammianus érzékletes képet fest a császár környezetének légköréről. Nem csupán az uralkodó állandó gyanakvásától kellett tartani, hanem a kíméletlen és gátlástalan udvaroncok halálos intrikáitól is.

Silvanus bukásának súlyos következményei lettek. Agrippinensist rövidesen elfoglalták a frankok, és a galliai tartományok újra kiszolgáltatottakká váltak az ellenséges betörésekkel szemben, ezért Constantius - bár nem bízott benne - kénytelen volt az immáron egyetlen közeli férfi rokonát, Gallus öcsét, Iulianust Caesarrá emelni és Galliába küldeni (355). Iulianusról itt kiderült, hogy tehetséges katona. 357-ben Argentoraténál (Strassbourg) aratott fényes győzelme döntő fordulatot hozott a Rajna menti harcok menetében. Ehhez a győzelemhez kapcsolódott első **imperatori acclamatiója** is. A győzelemtől lelkes katonái **Augustusszá** kiáltották ki, ezt azonban ő elhárította (Amm, 16,12, 64).

II. Constantius 357-ben ünnepelte meg Magnentius feletti győzelmét, s ennek alkalmából látogatta meg életében először Róma városát. Ez jól tükrözi, mennyit veszített az örök város hajdani jelentőségéből. Ezután Iulianus Galliában harcolt sikeresen a germánokkal, Constantius pedig a dunai fronton tette ugyanezt a kvádok és szarmaták ellen (357-359). Ezt követően azonban a császárnak Keletre kellett indulnia, mert II. Sábur megtámadta a Tigris menti erődöket, és elkezdte sorra elfoglalni őket (359). A hadszíntérre siető II. Constantius vereséget szenvedett, s ezért Iulianustól erősítést kért. A rajnai csapatok azonban nem akartak Keletre menni. Lutetiában zendülés tört ki: a katonák megtagadták II. Constantius kérésének teljesítését, Iulianust pedig másodszor is Augustusszá kiáltották ki (360). Iulianus ez alkalommal már elfogadta a címet, és II. Constantiustól kérte *iunior Augustusként* való elismerését (Amm., 20,4,18; Lib., *or.,* 18,99). Az augustusi méltóság felvétele hátterében valószínűleg az állt, hogy Iulianusnak magának is szüksége volt a hadseregére a nehéz küzdelmek árán stabilizált rajnai határ és Atlanti-part biztosítására, ám fölötte kizárólagosan csak a főhatalom birtokában rendelkezhetett. A kérdés kutatói közül azonban többen is hajlanak arra a véleményre, hogy az acclamatio egyszerűen csak Iulianus ügyes fogása volt, mely az egyenlő hatalom megszerzésére irányult. Erre utal talán az is, hogy az *acclamatio* és a germán szokás szerinti **pajzsra emelés** után Iulianus nagy **donativumot** osztott szét a katonák közt. II. Constantius azonban a nehéz külpolitikai helyzet ellenére sem tudott szűkkeblűségén felülemelkedni. A kérést visszautasította, megnemtámadási szerződést kötött a perzsákkal, és a keleti frontot otthagyva, Iulianus ellen indult. Mielőtt azonban a felvonuló seregek elérték volna

egymást, II. Constantius a ciliciai Mopsukxenaiban váratlanul meghalt. Katonái nem kívántak saját császárt állítani, az sem kizárt, hogy halála előtt maga II. Constantius is Iulianust jelölte utódául. A polgárháború veszélye ezzel elhárult.

II. CONSTANTIUS ÉS A KERESZTÉNYSÉG

A császár erőteljesen támogatta a kereszténységet, ám annak a nicaeai zsinat által kiközösített **ariánus** irányzata volt számára rokonszenvesebb. Apja halála után ezért rehabilitálta az arianusokat, és megrögzött célja az ariánus és a **katholikus** irányzat közötti valamiféle kompromisszum megteremtése volt. A fenyegető **egyházszakadás** megakadályozására hívta össze testvérével, Constansszal közösen a serdicai **zsinatot,** amely igen rosszul kezdődött - a vitázó felek egymásra kölcsönösen **anathémát** szórtak. Erős császári nyomásra azonban, mindkét fél által fájdalmasnak ítélt engedmények árán, legalábbis formálisan helyreállították az egységet. A kompromisszum legfőbb ellensége változatlanul az Alexandriába visszatérő Athanasios volt, aki a száműzetése idején, Constans által befogadva és támogatva, Nyugaton széles körben híveket szerzett magának. Constantius az arelatei (353) és a mediolanumi (355) zsinaton ismétlődően kikényszerítette Athanasios elítélését, és újra száműzetésbe kényszerítette a püspököt. 356-ban még három légiót is Alexandriába vezényelt, hogy megerősítse Athanasios ellenfeleinek helyzetét. Jellemző ugyanakkor az alexandriai állapotokra, illetve a kormányzat és az alexandriai lakosság viszonyára, hogy a hatóságok és a császár ellen propagandaháborút indító, majd a saját utóda ellen felkelést kirobbantó (358) püspök rejtőzködésének helyét soha senki sem árulta el.

Az arianusok tábora is megosztott volt. A radikálisok, például az alexandriai Georgios vagy az antiochiai Eudoxios, az Atya és a Fiú viszonyának kérdésében az **anomoios** (nem hasonló) álláspontot képviselték, ez alapján őket **anomoiánusoknak** nevezték. A görög püspökök többsége azonban a mérsékeltebb, **homoiusios** elvet vallotta, a hasonlólényegűség tanát. Mursa püspöke, Valens - Athanasios egyik legszenvedélyesebb ellenfele -, aki hosszú időn át a császár bizalmas tanácsadói közé tartozott, ennél még továbbment. Meggyőzte II. Constantiust arról, hogy az egységes egyház megvalósításához egy pontatlan, homályos, tágan értelmezhető definíció kell, olyan, amelyet a szélsőségeseken kívül a többség el tud fogadni. Az általa javasolt hitelv szerint az atya és a fiú **homoios,** azaz 'hasonló', a zavart okozó *usia,* 'lényeg' szó elhagyásával. Ez a javaslat politikai szempontból rendkívül ésszerűnek tűnt, hiszen a politika feladata nem a telógiai kérdések megoldása, hanem a társadalmat rendkívül megterhelő feszültségek feloldása volt. Constantius ezért azokat, akik nem voltak hajlandók a kompromisszumra, megfosztotta püspökségüktől és száműzette. Ez a nicaeai hitvalláshoz ragaszkodókra ugyanúgy vonatkozott, mint a szélsőséges arianusokra. Ilyen előzmények után a 360. évi constantinopolisi zsinat Valens püspök formuláját fogadta el. Ekkortájt úgy tűnt, hogy az arianizmus győzedelmeskedik.

ÖSSZEGZÉS

I. Constantinus fiainak együttes uralkodása alatt sokat romlott a helyzet mind a birodalmon belül, mind annak határain. A testvérek nem tudták elviselni egymás hatalmát, egyedül viszont képtelenek voltak megbirkózni a kormányzás feladataival. II. Constantiusnak azonban egy évtizedes egyeduralma alatt sikerült nyugalmat teremteni. Külpolitikája alapvetően a védelemre épült (nem is nagyon tehetett volna sokkal többet, hiszen uralkodása nagyobbik része alatt nem is rendelkezett a teljes birodalom erőforrásaival). Külpolitikája helyességét egyébként utóda, Iulianus perzsák elleni offenzívájának kudarca utólagosan igazolja.

II. Constantiust Ammianus Marcellinus művének tendenciózussága miatt hosszú ideig rendkívül negatívan ítélte meg a történettudomány, a legfrissebb kutatásokban azonban ez az álláspont visszaszorulóban van. Mint imperátor christianissimus (legkeresztényibb császár), aki az udvari ceremóniákban és egyéb külsőségekben a keresztény jellegzetességeket juttatta érvényre, s aki a vallási kérdések megoldását a politika ugyanolyan fontos feladatának tekintette, mint más kérdésekét, mintává, követendő példává vált utódai számára. Jelentőségét legalább ebben a tekintetben mindenképpen ki kell emelnünk.

Iulianus (361-363)

Eredeti neve: *Flavius Claudius Iulianus.* I. Constantinus féltestvérének, Iulius Constantiusnak volt a fia. A 337. évi palotavérengzésnek apja és egyik bátyja is áldozatul esett. Egy évig távoli rokona, az ariánus Eusebius püspök nevelte Nicomediában, ezt követően Constantinopolisban élt, majd 346-tól bátyjával, Gallusszal együtt a cappadociai Macellum nevű birtokon. Nagyapja és II. Constantius is különös gondot fordított a nevelésére. Ariánus keresztény hitben nőtt fel. Sokat olvasott, pogány szerzők műveit is. Közülük mindenekelőtt kortársa, Libanios volt rá nagy hatással, később a neoplatonikusok is, mindenekelőtt az ephesosi Maximus.

AZ APOSTATA

Iulianust Apostatának, 'Hitehagyott'-nak nevezi az utókor. A kereszténységtől való elfordulását - egy későbbi időpontból visszatekintve - saját maga 351-re datálta. Belső meggyőződésének átalakulását - a szellemi hatásokon túl - valószínűleg a II. Constantiusszal való személyes konfliktusa, a bátyja megöletése (lásd fentebb), saját letartóztatása és fogságban tartása is befolyásolta. Az, hogy a comumi fogsága nyolc

hónapja alatt belsőleg megváltozott, egyedül csak azon keresztül fogható meg, hogy azt követően beavattatta magát az eleusisi misztériumba. Pogányságát a nyilvánosság előtt majd csak 361 júniusában a szakálla megnövesztésével mutatta meg (I. Constantinus óta ugyanis újra borotválkoztak a császárok), akkor, amikor már nem volt remény a II. Constantiusszal való békés megegyezésre (lásd fentebb). Célja hasonló lehetett, mint nagybátyjának, I. Constantinusnak annak idején a kereszténység elismerésével: a pogányságot politikai erőként akarta felhasználni.

VALLÁSI RESTAURÁCIÓ

A constantinusi fordulatot követően az üldözött kereszténységből támogatott vallás lett. A régi hit híveit ennek folytán sok támadás érte. Templomaikat a keresztények elfoglalták vagy lerombolták, isteneik szobrait szétverték. A régi vallás hívei ellen helyenként még pogromokra is sor került. A spontán indulatok elszabadulásához az is hozzájárult, hogy már I. Constantinustól kezdve az állam is elkezdte a pogány papok és templomok kiváltságainak megvonását, bár hivatalosan vallási türelem volt érvényben, és ennek elvileg a pogány hitre is vonatkoznia kellett volna. Iulianus ugyanakkor nem a Diocletianus kori állapotokat akarta visszahozni. Törekvései csupán a kereszténységnek a privilegizált helyzetéből való kiszorítására, valamint a régi vallás és a régi erkölcsi értékek rehabilitására irányultak.

Restaurációs lépéseinek nyitányaként a régi hit szerint nyilvánosan áldozatot mutatott be. Intézkedései három nagy csoportba sorolhatók. Az elsőbe a 361 végén kiadott restitúciós edictumában körvonalazottak tartoztak. Újra engedélyezte a régi istenek tiszteletét, helyreállította a papi testületeket, elrendelte a templomok kinyitását, az ünnepek megtartását, az áldozatok bemutatását, a templomok, szentélyek, templomi kincsek visszaadását, a lerombolt kultuszhelyek újjáépítését stb. Feliratok dokumentálják, hogy a rendelet nyomán birodalomszerte mindenfelé építkezések és helyreállítási munkák kezdődtek, ami egyúttal annak is a jele, hogy a régi hitnek még nagy számban voltak hívei. Iulianus rendelete nemcsak eszmei, hanem nagyon komoly anyagi veszteséget is jelentett a keresztény egyháznak, hiszen a templomai egy része korábban pogány templom volt. A tolerancia következetes érvényesítése a keresztényekre nézve azt is jelentette, hogy a hitvitáikban kisebbségi álláspontot képviselőket sem lehetett véleményükért üldözni. AII. Constantius által száműzött összes püspök visszatérhetett. A császári védelem az addig üldözött *donatista* egyházra, a gnosztikus és egyéb szektákra is vonatkozott.

A második csoportot azok a rendelkezések alkotják, melyek a keresztény egyház és papság privilegizált helyzetét számolták fel: Iulianus megszüntette a klérus adómentességét, a birodalmi posta- és futárszolgálat, a *cursus publicus* használatának jogát, a curialisok (városi vezetők) terhei alóli mentességét. Eltörölte a püspökök bíráskodási jogát. Elrendelte a pogány templomokból származó javak visszaszolgáltatását is.

A harmadik az ún. „rhétorokról szóló rendelet" volt 362-ben. Ez egy szóval sem

említette a kereszténye ket, csak azt mondta ki, hogy a tanító csak azt taníthatja, amivel egyetért, csak azt, ami a hitéből fakad. Az következett azonban belőle, hogy a keresztény hitű tanítók a pogány irodalmat nem taníthatták. Meg kellett maradniuk a keresztény szerzőknél és a bibliánál. Ez igen heves kritikát váltott ki. Maga Ammianus Marcellinus is bírálta ezért, pedig ő pogány volt, és rokonszenvezett a császárral. Kereszténye üldözésről nem volt szó Iulianus egyik rendeletében sem, helyi szintű összeütközések: megtorló akciók, az anyagi javak visszaszolgáltatása körüli viták stb. azonban előfordultak. Nem volt szó a keresztények magas állami és katonai tisztségekből való kizárásáról sem.

A történelem furcsaságai közé tartozik, hogy a nagyon támadott, rhétorokról szóló rendeletet, mellyel még azok egy része sem értett egyet, akiknek a védelmében született, sohasem törölték el. A későbbi *Codex Theodosianus* mint érvényes rendelkezést tartalmazza. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a későbbi keresztény császárok valószínűleg a saját céljaikra, a pogány rhétorok ellen használták fel.

EGYÉB BELPOLITIKAI INTÉZKEDÉSEI

Rövid uralkodása alatt Iulianus figyelemre méltó intézkedéseket tett. Csökkentette a bürokráciát, azzal, hogy az előléptetések feltételéül az érdemeket szabta, megszüntette azt a gyakorlatot, hogy ajánlások megvásárlásával magas méltóságokba lehessen kinevezést nyerni, visszafogta az állami és udvari fényűzést. Csökkentette az adókat, például eltörölte a senatorok rendkívül megterhelő, ötévenkénti földadóját, az *aurum oblaticiumot,* és elengedte a régi adótartozásokat. Fontosnak tartotta a művelődést, ezért különös gondot fordított a constantinopolisi könyvtárra, melynek alapjait elődje rakta le. Saját magánkönyvtárának átadásával gazdagította a gyűjteményt, és reprezentatív termeket építtetett számára.

PERZSA HADJÁRATA ÉS HALÁLA

Iulianus perzsák elleni hadjárata a késő antikvitás egyik legnagyobb katonai vállalkozása volt. Nagyon sok a tisztázatlan kérdés vele kapcsolatban, például nem ismerjük még a célját sem. Ennek következtében egészen merész találgatások is felmerültek már vele kapcsolatban, például az, hogy Nagy Sándor nyomdokaiba akart lépni, vagy az, hogy a Perzsa Birodalom élére római vazallus uralkodót akart ültetni. Sokkal valószínűbb azonban, hogy az elődje által félbehagyott vállalkozást akarta folytatni, s Mesopotamiát szerette volna visszafoglalni. Nem volt kényszer a háború. A perzsák tárgyalásokkal el is szerették volna kerülni. Zósimos 65 ezerre teszi

az expedíciós sereg létszámát, ami a birodalom teljes haderejéhez viszonyítva nagyjából reális számnak tűnik. Iulianus egészen a perzsa fővárosig, Ktésiphónig nyomult előre. Ott csatát nyert, de a város ostromára - megfelelő felszerelés nélkül - nem gondolhatott. (Ez azt mutatja egyébként, hogy korlátozott vállalkozásról lehetett szó.) A visszavonuláskor utánpótlási gondjai voltak. A perzsák ugyanis mindent felégettek. A katonák elégedetlenkedtek, ezért drasztikus kényszerítőeszközöket is alkalmazott, ami erősen ártott a népszerűségének. Egy éjszakai csetepaté során halálos gerelydöfést kapott - nem tudni, honnan -, és a Tigris menti Marangában halt meg.

Váratlanul bekövetkező halála - a Iulius Caesaréhoz hasonlóan - döbbenetet keltett birodalomszerte, s köré még a középkorban is újabb legendák szövődtek. Rövid uralkodása ellenére az egyik legjelentősebb, de kétségtelenül az egyik legvitatottabb római császár is. A birodalom megújításának szándékával végzett átfogó reformtevékenység és ehhez kapcsolódó intenzív törvényhozás jellemezte uralmát. Az újabb kutatások emberként nagyra értékelik, ám politikáját kilátástalannak ítélik. Váratlanul bekövetkező halálával a régi hit utolsó támogatóját veszítette el.

FOGALMAK

anathéma (gör.) / excommunicatio (lat.)
anomoianus
anomoios
apostata
ariánus
Augustus
Caesar
candidati
circumcellio
donatista
donativum
homoios
homoiusios
imperátor christianissimus
imperatori acclamatio
kánonjog
katholikos
magister peditum
ökumenikus (vö. a gör. oikumené)
pajzsra emelés
praefectura
püspök
schisma / egyházszakadás
Usurpator / uzurpátor
zsinat / szinódus / gör. synodos / lat. concilium

KRONOLÓGIA

335 Constantinus Dalmatianust Caesarrá emeli, testvérét, Hannibalianust az Armeniai Királyság uralkodójává nevezi ki
337 ősze Constantinus három fiát: II. Constantinust, Constantiust és Constanst a constantinopolisi helyőrség Augustusszá kiáltja ki
337-363 Constantinus utódai, a második Flavius-dinasztia
337-361 II. Constantius uralkodása
337-350 Constans uralkodása
337-340 II. Constantinus uralkodása
338 A Constantinus-fiak viminaciumi találkozója
340 II. Constantinus halála
341-342 Constans a frankok ellen harcol
343 Constans látogatása Britanniában

343-344 Ökumenikus zsinat Serdicában
350-353 Magnus Magnentius uzurpációja
351-354 II. Constantius unokatestvérét, Gallust Keletre Caesarrá nevezi ki
351 Mursai csata; Magnentius veresége
353 II. Constantius Germaniában legyőzi Magnentiust; Magnentius halála
354-356 II. Constantius hadjáratai az alamannok ellen
355 Iulianust II. Constantius Caesarrá nevezi ki a galliai praefecturába
357 II. Constantius látogatása Rómában; diadalmenete Magnentius felett Iulianus győzelme Argentoraténál, és első, visszautasított imperatori acclamatiója
359 II. Sábur megtámadja a Tigris menti római erődöket
359-361 II. Constantius perzsák elleni háborúja
360 Iulianus második imperatori acclamatiója: Constantiustól kéri a iunior Augustusként való elismerését
361-363 Iulianus Apostata uralkodása
361 vége Iulianus restitutiós rendelete
362 Iulianus rhétorokról szóló rendelete

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

353/354-ig csak breviáriumok állnak rendelkezésünkre: az Aurelius Victor korpuszában fennmaradt *Epitome de Caesaribus* (röv. *Epit. de Caes.);* Eunapios elveszett történeti munkája Zósimos feldolgozásában. Ekkor kezdődik Ammianus művének fennmaradt része, vö. *Ammiani Marcellini Kerum gestarum libri qui supersunt.* Vol. 1-2. Ed. W. Seyfarth, Leipzig, 1978; és *Ammianus Marcellinus.* With an English Transl. by J. C. Rolfe. 3 vols. (Loeb Classical Library 300, 315, 331.) Cambridge, MA - London, 1982-1986, latin-angol nyelven. Magyarul: Ammianus Marcellinus: *Róma története.* Ford. Szepesy Gyula. Jegyz., utósz. Adamik Tamás. Budapest, 1993. - Az egyházi írók közül történeti és egyháztörténeti szempontból (pl. az ariánus vitához), bár elfogultak, nagyon fontosak a kortárs Athanasios művei (lásd a szerzők felsorolásánál), szövegkiadása: *Athanasius Werke.* Hrsg. im Auftr. D. Kirchenväter-Kommission d. Preussischen Akademie d. Wissenschaften v. H. Opitz. Berlin, 1934-1941. - Számos szónoki mű maradt fenn: mindenekelőtt Iulianusnak Caesar korából a Constantiust és Eusebiát dicsőítő beszédei (or., I-III), Libanios 348-ban vagy 349-ben tartott, Constantiust és Constanst dicsőítő beszéde *(or.* 59), Themistios 350-357 között tartott négy beszéde. Fennmaradt Constantinusnak egy levele is, melyet a constantinopolisi senatushoz írt 355-ben, Downey, III, 121 skk.

SZAKIRODALOM

Allard, P.: *Julien VApostat.* 1-3. Paris, 1906-1910[3] (második kiadása 1902-1903).
Arce, J.: Constantius II Sarmaticus and Persicus. *ZPE,* 57,1984, 225-.
Austin, N. J. E.: Julian at Ctesiphon: a fresh look at Ammianus' account. *Athenaeum,* 50,1972, 301-8.
Barceló, P.: *Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums.* Stuttgart, 2004.
Barnes, T. D.: *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire.* 1993.
Baynes, N. H: The Death of Julian the Apostate in a Christian legend. *JRS,* 27,1937.
Baynes, N. H.: The Early Life of Julian the Apostate. *JHS,* 45,1925, 251-.

Bidez, J.: *La Vie de l'empereur Julien.* Paris, 1965².
Bleckmann, B.: Constantina, Vetranio und Gallus Caesar. *Chiron,* 24,1994, 29.
Bleckmann, B.: Der Bürgerkriege zwischen Constantin II. und Constans (340 n. Chr.). *História,* 52, 2003, 225-250.
Blockley, R. C: Ammianus Marcellinus on the Persian Invasion of A. D. 359. *Phoenix,* 42, 1988, 244-260.
Blockley, R. C: Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus,* 31,1972, 433-468.
Blockley, R. C: Constantius II and His Generals. In: *Studies in Latin Literature and Roman History.* II. Ed. C. Deroux. (Collection Latomus, 168.) Bruxelles, 1980.
Blockley, R. C: Constantius II and Persia. In: *Studies in Latin Literature and Roman History.* Ed. C. Deroux. Bruxelles, 1989,465-.
Bonamente, G.: *Giuliano e il „breviario" di Eutropio.* Roma, 1986.
Borries, E. von: Iulianus Apostata. RE, XIX (1917), 26-.
Bouffartigue, J.: *L'Empereur Julien et la culture de son temps.* Paris, 1992.
Bowersock, G. W.: *Julian the Apostate.* Cambridge, MA, 1978.
Brandt, H.: *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diokletian und Konstantin bis zum Ende der konstantinischen Dynastie (284-363).* Berlin, 1998.
Braun, R. - Richer, J. (red.): *L'empereur Julien. Tome I: De l'histoire ä la legende (331-1715).* Paris, 1978.
Browning, R.: *The Emperor Julian.* London, 1975.
Chantraine, H.: *Die Nachfolgeordnung Constantins des Großen.* Stuttgart, 1992.
Downey, G.: Julian the Apostate at Antioch. *Church History, 8,*1939, 303-.
Drinkwater, J. F.: The pagan underground Constantius II's „secret service", and the survival, and the usurpation of Julian the Apostate. In: Deroux, C. (ed.): *Studies in Latin Literature and Roman History.* III. (Collection Latomus, 180.) Bruxelles, 1983, 343-387.
Duval, Y. M.: La venue ä Rome de l'empereur Constance II en 357. *Caesarodunum,* 5,1970, 299-.
Edbrooke, R, O.: The visit of Constantius II to Rome in 357 and its effect on the pagan Roman senatorial aristocracy. *AJPh, 97,*1976,40-,
Elbern, St.: *Usurpationen im spätrömischen Reich.* Bonn, 1984.
Ensslin, W.: Der Usurpator Magnentius ein Germane. *Klio,* 19,1925,478.
Gleason, M. W.: Festive Satire: Julian's Misopogon and the New Year at Antioch. *JRS,* 76, 1986, 106-119.
Hadjinicolaou, A.: Macellum, lieu d'exile de l'empereur Julien. *Byzantion,* 21,1951,15-22.
Hess, H.: *The Canons of the Council of Serdica. A.D. 343.* Oxford, 1978 (rev. ed. 1997).
Hunt, D.: The successors of Constantine. In: Cameron, A. - Garnsey, P. (eds.): *CAH.* XIII. Cambridge, 1998,1-43.
Kaegi, W. E.: Constantine's and Julian's strategies of strategic surprise against the Persians. *Athenaeum,* 59,1981,209-213.
Kaegi, W. E.: Domestic Military Problems of Julian the Apostate. *Byz. Forsch., 2,*1967, 247-264.
Kaegi, W. E.: The emperor Julian at Naissus. *AC,* 44,1975,161-171.
Kent, J. P. C: The Revolt of Trier against Magnentius. *NC,* 19,1959,105-.
Klein, R.: *Constantius II und die christliche Kirche.* Darmstadt, 1977.
Klein, R.: Die Kämpfe um die Nachfolge nach dem Tode Constantins des Grossen. *Byz. Forsch.,* 6, 1979,101-.
Klein, R.: Die Rombesuch des Constantins II im Jahre 357. *Athenaeum,* 57,1979, 98-.
Künzle, P.: Ein Kaiser unter den Märtirern? In: *Akten des VII Internat. Kongr. F. Christi. Archäologie.* Roma, 1965, 595-.
Matthews, J.: *The Roman Empire of Ammianus.* London, 1989.
Nixon, C. E. V.: Aurelius Victor and Julian. *ClPh,* 86,1991,113-125.
Pack, E.: *Städte und Steuer in der Politik Julian. Untersuchungen zu den Quellen eines Kaiserbildes.* (Collection Latomus, 194.) Bruxelles, 1986.

Rosen, K.: Beobachtungen zur Erhebung Julians. *AClass.,* 12,1969,121-

Rosen, K.: Kaiser Julian auf dem Weg vom Christentum zum Heidentum. *JbAC,* 40,1997,126-.

Sasel, J.: The Struggle between Magnentius and Constantius II. for Italy and Illyricum. *ZA,* 21,1971, 205-.

Szidat, J.: *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus. Buch XX-XXI. Teil III. Die Konfrontation.* Stuttgart, 1996.

Szidat, J.: *Historisches Kommentar zu Ammianus Marcellinus. Buch XX-XXI. Teil I. Die Erhebung Julians.* Wiesbaden, 1977.

Vittinghoff, F.: Staat, Kirche und Dynastie beim Tode Konstantins. In: A. Diehle (red.): *L'Eglise et Tempire au IV" siede.* 1989.

Warmington, B. H: Objectives and Strategy in the Persian War of Constantius II. In: *Limes. Akten des XI internationalen Limeskongresses.* Budapest, 1977, 509-.

Wilson, E. G.: *Studies in the Lives of the Sons of Constantine.* Diss. Univ. of Brit. Columbia, Vancouver, 1977.

Wirth, G.: Hannibalian. Anmerkungen zur Geschichte eines überflüssigen Königs. ***Bf,*** 190,1990.

Iovianustól Theodosiusig (363-395)

Iovianus (363-364)

331-ben született Singidunumban (Belgrád). Apja, Varronianus az I. Constantinus által létrehozott testőrség, a domestici parancsnoka volt. Ez igen magas rangú funkciónak számított. Iovianus maga is ebben az alakulatban szolgált II. Constantius és Iulianus alatt.

Iulianusszal kihalt a Constantinus-dinasztia. Az ellenségtől körülvett római hadsereg túlélése múlhatott azon, hogy van-e a visszavonuláskor megfelelő parancsnoka, ezért az elhunyt császár helyébe a sereg tisztjei újat választottak. Iulianus utóda Iovianus lett, a császári testőrség parancsnoka, aki keresztény volt.

Az új császár legfontosabb feladatának a római hadseregnek a birodalomba való visszavezetését tekintette, ezért nagy területi engedmények fejében gyorsan békét kötött a perzsákkal (363). Lemondott a Tigrisen és az Eufráteszen túli területekről. Ez 15 erőd és 3 város feladását jelentette. Lépése indokoltságát már az ókorban is erősen vitatták. A kortársak, például Ammianus Marcellinus és Libanios, akik katonai ügyekben mérvadónak tekinthetők, az engedményeket felesleges áldozatnak tekintették. Nisibis feladása például valóban hibának tűnik, mert az új határt tőle csupán néhány kilométerre húzták meg. Ráadásul a város keresztény volt, és nem akart a Szászánida Birodalomhoz tartozni. Jól védhető is volt, a megelőző évtizedekben több perzsa ostromot is kiállt. Megszerzésével a perzsák Róma elleni expanziójukhoz fontos kiindulóbázishoz jutottak. Hiba volt a vazallus Armenia átengedése is. Lakossága szintén keresztény volt, és ragaszkodott a római orientációhoz. A Tigristől keletre feladott területek viszont nem voltak nagyon régi római szerzemények (Maximianus hódításai), és a megtartásuk is kezdettől fogva nagyon komoly erőket kívánt, mert a perzsák ezeket mindenáron vissza akarták szerezni, ezért újra és újra háborúval próbálkoztak.

A másik nagy horderejű intézkedése, melyet már a hadjáratból való visszatérését követően, Antiochiában tett, Iulianus kereszténveket érintő rendeleteinek visszavonása volt. A keresztények kiváltságait helyreállította, a pogányságot pedig betiltotta. A régi vallást rövidesen mégis engedélyezték, ám a pogány templomi javakat elkobozták. Iulianus pogány restaurációja végérvényes vereséget szenvedett.

Iovianus soha nem ért vissza Constantinopolisba. Útközben egyik reggel Dadastanában halva találták az ágyában. Erőszakos halálnak nem volt semmi nyoma. Valószínűleg füstmérgezést szenvedett.

FOGALMAK

domestici

KRONOLÓGIA

363-364 Iovianus uralkodása
363 Békekötés a perzsákkal
Iulianus kereszténye ket érintő rendeleteinek visszavonása és a pogány vallás betiltása

BIBLIOGRÁFIA

Chrysos, E.: Räumung und Aufgabe von Reichsterritorien. Der Vertrag von 363. *Bonner Jahrbücher,* 193,1993,165-202.
Curran, J.: From Jovian to Theodosius. In: Cameron, A. - Garnsey, P. (eds.): *CAH.* XIII. Cambridge, 1998, 78-137.
Greartex, G. B. - Lieu, S. N. C: *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD 363-630. A narrative sourcebook.* London - New York, 2002.
Lenski, N.: The Election of Jovian and the Role of the Late Imperial Guards. *Klio,* 82, 2000, 492-515.
Solari, A.: La elezione di Gioviano. *Klio,* 26,1933, 330-.
Wirth, G.: Jovian. Kaiser und Karikatur. In: Dassman, E. - Thraede, K. (Hrsg.): *Vivarium. Festschrift Theodor Klausel zum 90. Geburtstag.* (Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 11.) Münster, 1984, 353-384.

Valentinianus (364-375)

321-ben született a pannóniai Cibalaeban (Vinkovci). - Hivatalos neve FLAVIUS VALENTINIANUS P(IUS) F(ELIX) AUGUSTUS volt.

HATALOMRA KERÜLÉSE

Iovianushoz hasonlóan Flavius Valentinianus is illyricumi katonacsaládból származott. Katonai táborokban nőtt fel Africában és Britanniában, ahol apja, Gratianus parancsnok, *comes rei militaris* volt. Alapos katonai kiképzésben részesült, és természetes volt, hogy katonai szolgálatba lép. II. Constantius alatt azonban intrikák miatt elbocsátották a szolgálatból, Iulianus alatt azonban már újra tisztként vett részt a

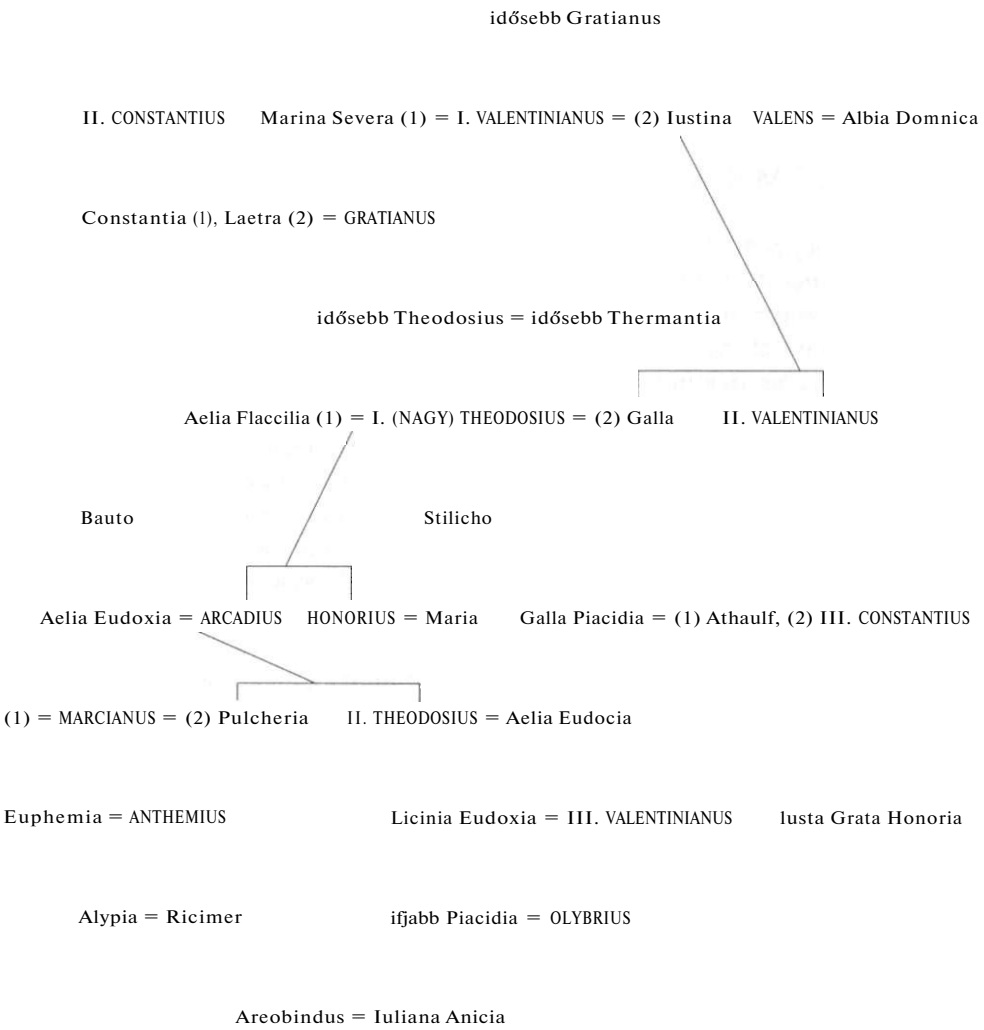

• VALENTINIANUS-HÁZ

perzsa hadjáratban. Iovianus megválasztását követően személyes szolgálatába választotta. O kapta azt a feladatot, hogy tudassa a nyugati csapatokkal az új császár hatalomra kerülését. A feladat sikeres megoldását követően Iovianus a testőrgárda, a **scholae palatinae** egyik parancsnokává nevezte ki.

Császárrá választását a véletlennek köszönhette, nevezetesen annak, hogy a Iovianus halála után Nicaeában császárválasztás céljából összeülő parancsnokok nem tudtak egymással megegyezni. Ekkor a mindkét párt számára tekintélyt jelen-

tő idős *praefectus praetorio,* Saturnius Salutius - aki maga már többször visszautasította a felkínált császárságot - kompromisszumos megoldásként őt javasolta. Meglepő módon - elődjéhez hasonlóan - ő sem volt magas rangú tiszt.

A BIRODALOM IGAZGATÁSA

Valentinianus egyedül lépett hatalomra, de a katonák nyomására egy hónap múlva egyenrangú *Augustusként* társul maga mellé vette öccsét, Valenst. A nyár folyamán a Balkánra utaztak mindketten, ahol Naissus (Nis) közelében, majd Sirmiumban tanácskozva megosztották egymás közt a birodalom kormányzásának feladatait. Valentinianus a birodalom fenyegetettebb nyugati felét választotta. Ez szakítást jelentett a megelőző évtizedek gyakorlatával, amikor a rangidős császárok a birodalom keleti felében kormányoztak, és visszaadta a nyugati területek rangját. Valens a birodalom keleti felét kapta. Megosztották a hadsereget és az udvartartást is, és pontosan rögzítették a kompetenciák területi határait. Mindez azonban nem azt jelentette, hogy a Római Birodalomból ezután már két birodalom lett. Az első számú, hivatalos nyelv mindkét birodalomrészben a latin maradt, változatlanul a római consulok nevével datáltak, közösek voltak a törvények, a pénz, vagyis a korábbi bevált gyakorlat, a társcsászárság folytatódott.

Valentinianus székhelye 365 nyaráig Mediolanumban, majd rövid ideig Lutetiában (Párizs) volt. Ezt követően azonban a veszélyeztetett határszakasz közelében, Augusta Treverorumban rendezkedett be, és többnyire ez is volt a központja. Talán minden addiginál nehezebb korban uralkodott. Ez már a nagy népvándorlás megindulásának ideje volt. Nyugati birodalomrészének határai szinte minden szakaszon heves támadásoknak voltak kitéve. Kiemelkedő katonai tehetségének köszönhető, hogy az Impérium Romanum túlélte ezt az időszakot, és egyben maradt.

HÁBORÚI

Uralkodása kezdetén a legveszélyesebb külső ellenség a Rajna felső folyásának vidékén élő alamannok voltak. A támadásaik kiújulásának közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Valentinianus - azok után, hogy ezek, megszegve a korábbi megállapodást, Iulianus halálhírére végigrabolták Galliát - nem volt hajlandó évi „ajándékként" a korábban kialkudott hatalmas összeget és egyéb természetbeni juttatásokat folyósítani.

Az első betörésnél (365) a rómaiak vereséget szenvedtek, és majd csak a következő év tavaszán sikerült Catalauninál (Châlons-sur-Marne) rendkívül súlyos veszteségek árán legyőzni őket (366). Az alamannoknak a birodalom elhurcolt és szolgaságban tartott lakóit szabadon kellett bocsátaniuk. Ez tömegeket jelentett, és a visszatérésük olyan komoly tulajdonjogi vitákat eredményezett, hogy a császár rendeletben írta elő a visszatérők tulajdonának visszaadását. 368-ban az alamannok Rando nevű

királyuk vezetésével egy keresztény ünnep idején Mogontiacumra csaptak le, ahonnan gazdag zsákmánnyal és nagyszámú fogollyal tértek vissza. Valentinianus büntetőexpedíciót vezetett a Rajna túlpartjára, és Soliciniumot, a király székhelyét leromboltatta. Az alamannok katonai erejét mutatja, hogy a császár csak azt követően mert ellenük komolyabb hadjáratba kezdeni, hogy előzetesen a burgundok királyaival szövetséget kötött, s azoktól 80 ezer fős támogatást kapott (370). Ennek a vállalkozásnak kapcsán említi Ammianus Valentinianus egyik parancsnokának, Theodosiusnak (a későbbi császár apjának) a nevét, aki Raetiában aratott győzelmet az alamannok felett, majd ezt követően a nagyszámú foglyot laeti (polgárjog nélküli adózó birodalomlakók) státusában a Pó-síkságon telepítette le. Valentinianus a nyílt harc mellett titkos eszközöket is alkalmazott, melyek legalább annyira hatásosak voltak, mint egy-egy csatában aratott győzelem: merénylőket bérelt a Róma-ellenes hadjáratok indítását leginkább támogató alamann királyok ellen (így ölte meg egy felbérelt szolgája Vithicabius királyt), megkísérelte őket foglyul ejteni, vagy megbuktatni és egy Róma-barát főnökkel „leváltani". A 374-ben megkötött békét például az utóbbi módon biztosította hosszabb távra.

Az alamannokkal egy időben a Rajna alsó folyásánál élő frankokkal és a szászokkal is harcolnia kellett. Ok nemcsak a csatornavidéket, hanem a folyókon felhajózva a belső területek lakosságát is veszélyeztették. A velük szemben elért sikerek a Britanniába irányuló, illetve az onnan jövő hajóforgalmat is biztonságosabbá tették.

Valentinianus nemcsak a támadásokat verte vissza sikeresen, hanem 369-től kezdődően burgusok (őrtornyok) és castellumok (kisebb tábor) sűrű láncolatával és túlparti hídfőállások kiépítésével teljes hosszában, a Raetiai-Alpoktól a Rajnát követve, egészen az Északi-tengerig meg is erősítette a határvonalat. Ugyancsak őrhelyek láncával erősítette meg az Agrippinensis-Bononia (ma: Köln-Boulogne) útszakaszt is.

Britanniában két terület volt kitéve heves támadásoknak. Az északi limest a caledoniai törzsek, a scoti és a picti támadták, a csatorna felőli partvidéket pedig a tengeri rabló szászok és frankok. Britanniában még egy uzurpátor is fellépett, akit szintén Valentinianusnak hívtak, és ugyancsak pannóniai származású volt, mint a császár. A bitorló ellen a császár a már említett Theodosiust küldte, aki azt el is fogta és Galliába vitette. A *vallum Hadrianumot* megerősítették.

Afrikában halmozottan jelentkeztek a problémák, de egy részük nem volt új. A sivatagi nomád berber törzsek Tripolitana városait támadták, azok azonban a korrupt afrikai parancsnoktól, Romanus comestól nem kaptak segítséget. Ezekben a rendszeresen ismétlődő támadásokban egyébként nemcsak az volt a pusztító, hogy a támadók alkalmanként mindent összeszedtek, amit a falakon kívül találtak, és sok lakost megöltek, hanem az, hogy kivágták a gyümölcsfákat, a szőlő- és olívaültetvényeket, s ezzel létalapjaitól fosztották meg a virágzó városokat. Afrika városai így pár évtized alatt tönkrementek, jó részük még a római kor végét sem érte meg. Lakosaik megélhetés híján elvándoroltak, s betemette romjaikat a homok.

Mauretaniában a Romanus comesszel szembeni elégedetlenség oda vezetett, hogy

az ottani cliens király fia, Firmus, aki azt megelőzően a római hadseregben szolgált, támogatva a tartományi lakosságtól, főleg a **donatistáktól,** felkelést robbantott ki, melynek során császárrá (más források szerint királlyá) kiáltották ki (370-374). Firmust Africa proconsularisban is elismerték. Az ő felkelését is Theodosius verte le, aki akkor már Valentinianus lovassági parancsnoka, **magister equitum** volt. A túlságosan sikeres Theodosiust azonban itt elérte a végzete: palotai intrikák folytán árulással vádolták, és Karthágóban kivégezték.

A rajnai határ megerősítésével egy időben Valentinianus a közép-dunai védelmi vonalon is hasonló munkálatokat végeztetett. A túlparti határerődítések kapcsán azonban a kvádokkal viták robbantak ki a terület hovatartozását illetően, akik királyuknak, Gabiniusnak a meggyilkolását követően betörtek Pannoniába, majd őket rövidesen a szarmaták is követték. A császár személyesen sietett a helyszínre. 375-ben Carnuntumot javíttatta ki, majd büntető hadjáratot vezetett a kvádok ellen. Váratlan halála is ezzel a hadjárattal összefüggésben következett be. Amikor a kvádok követei Brigetióban felkeresték, hogy békét kérjenek, a heves vérmérsékletű császár a mentegetőzéseiket hallgatva úgy felhergelte magát, hogy gutaütést kapott, és pár órán belül meghalt.

TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

A császár mozgásterét a külpolitikai és katonai teendők nyomasztó sokasága erősen korlátozta. A háborúk sokba kerültek, és ez terhet rótt a lakosságra. Különösen uralkodása második felében nőttek az adók, amikor a rajnai és dunai erődítési munkálatok is folytak.

Újra bevezette a Iulianus által eltörölt **aurum coronariumot** és az **aurum oblaticiumot.** Az előbbit a **curialisoktól,** az utóbbit a földbirtokosoktól szedték vagyonuk alapján, ötévente, mint ahogyan a nevük mutatja, aranyban. Adóztatás terén méltányosságra és igazságosságra törekedett, és kíméletlenül büntette a korrupciót (ami persze attól még létezett).

„Gyűlölte a jól öltözött, művelt, gazdag és előkelő embereket..." - írta róla kortársa, Ammianus Marcellinus. A senatorokat valóban nem szerette Valentinianus. Uralkodása alatt Rómában számos per folyt ellenük, melyekben méregkeverés, mágia és házasságtörés vádjával ítélték el őket. Nem kaptak helyet a legmagasabb parancsnoki posztokon sem - azokat Valentinianus előszeretettel germánokkal töltötte be -, és kiszorultak az udvari tisztségekből is, mert ott a császár a földijeit, a pannoniaiakat részesítette előnyben. Egy esetleges senatori összeesküvés azonban - aminek a lehetőségét Alföldi András vetette fel (lásd a bibliográfiát) - nem igazolható, a kutatók többsége ezt cáfolja. Valentinianus sohasem járt Rómában. Megtehette volna, ha nagyon akarja, hiszen uralkodása elején Mediolanumban volt a székhelye.

VALLÁSPOLITIKÁJA

I. Valentinianus keresztény volt. II. Constantius keresztényeket támogató és Iulianus pogányokat előtérbe helyező politikájával szemben a vallási kérdésekhez való hozzáállása kiegyensúlyozott és toleráns volt. Uralkodása alatt csak a manicheizmus volt betiltva. Türelmes magatartását a pogány kortársai is nagyra értékelték, például Ammianus is.

> *„...pártatlan maradt a vallási viszálykodások közepette. Nem háborgatott senkit, és nem adott parancsot, hogy az emberek ezt vagy azt a vallást kövessék. Nem törekedett arra, hogy fenyegető tilalmakkal az ő akarata szerint forgassa alattvalói nyakát, hanem ezeket a dolgokat érintetlenül hagyta..."* (Amm, XXX, 9,6. - Ford. Szepesy Gyula.)

Fontos volt ez nagyon, mert a megelőző évtizedek meghasonlásai után belső békét teremtett, amire a birodalomra nehezedő külső nyomás elhárításához nagy szükség volt.

ÉRTÉKELÉSE

Hirtelen indulatú, keménykezű, ítéleteiben kíméletlen, gyakran kegyetlen, ám a nehéz helyzetekkel is eredményesen megbirkózó uralkodó volt. A Iulianus kalandor vállalkozása nyomán kialakult helyzetben, nagyon rossz állapotban vette át a birodalmat. Egy évtizedes uralkodása alatt kiparancsolta az ellenséget a tartományokból, és megerősítette a határvédelmi rendszert. Ez a rajnai fronton halála után negyven évig jól működött! Mindezek alapján méltán soroljuk a római történelem nagy hadvezér császárai közé. Tetteit nem személyes mozzanatok, hanem a birodalom érdekei vezérelték: nem tűrte a korrupciót, megszüntette a hivatalok megvásárolhatóságát, nem állhatta a fényűzést, ugyanakkor kíméletes volt a tartományok lakóival szemben, és ahol tehette, csökkentette a terheiket. Meghirdetett vallási türelme, a hitbéli kérdésekben az uralkodó részéről való távolságtartás és be nem avatkozás általa megfogalmazott követelménye egy súlyos vallási ellentétekkel terhelt korban hozott átmenetileg nyugalmat. Dinasztiájának ő volt a meghatározó személyisége.

Valens (364-378)

Valentinianus 364 nyarán nyugatra, saját birodalomrészébe indult. Sirmiumig Valens is elkísérte. Itt elváltak egymástól, és soha többé nem látták egymást, mindkettejüket lekötötték a kormányzás gondjai.

PROCOPIUS UZURPÁCIÓJA

364-ben a birodalom keleti része tűnt sokkal nyugalmasabbnak, egy év múlva mégis Valens uralma került válságba, azt követően, hogy elhagyta Constantinopolist, és éppen úton volt Syria felé, tervezett határszemléjére. Ellencsászár lépett fel vele szemben, Procopius, aki Iulianusnak anyai unokatestvére, s így szegről-végről a nagy múltú Constantinus-ház tagja volt. II. Constantius, majd Iulianus alatt jelentős posztokat töltött be. Azt terjesztették róla, hogy Iulianus úgy tervezte, őt jelöli utódául, bár lehet, hogy ez csak propagandafogás volt. Az egykori dinasztia hívei és élő tagjai, mindenekelőtt II. Constantius özvegye, Faustina Procopius mellé álltak. Széles körben helyeselte uralmát Constantinopolis lakossága is, továbbá Thracia és Bithynia is csatlakozott hozzá. Itt azoknak a csapatoknak a támogatását nyerte meg, melyeket Valens az útja során, a gótok nyugtalankodásáról értesülve, Thraciába visszaküldött. Procopius ezenfelül még a gótoktól is kért támogatást.

Valens uralmát az mentette meg, hogy az Asiában állomásozó hadsereg parancsnokaival együtt hűséges maradt hozzá. Procopius haderejére Phrygiában mértek vereséget, őt magát kivégezték. Minden nehézség nélkül legyőzték az ezt követően felkelést kirobbantó Marcellust is, Procopius rokonát. A katonai győzelmeket elég széles körű tisztogatás követte, melynek olyanok is áldozatul estek, akik nem voltak az uzurpátor támogatói, ám Valens valamilyen okból tartott tőlük.

VALENS VALLÁSPOLITIKÁJA

Fivéréhez hasonlóan ő is keresztény volt, vele ellentétben azonban nem volt toleráns. Az ariánus irányzat híve volt, tehát II. Constantius irányvonalát folytatta. A kisebbségben lévő orthodoxia (= nicaeai hitvallás) híveit uralkodása alatt hátrányos megkülönböztetések érték. Ezt az irányzatot Keleten akkor a három cappadociai atya képviselte, továbbá Basilius és az alexandriai Athanasios. Az utóbbit Valens is száműzte - ez volt Athanasios ötödik kényszerű távozása Alexandriából -, igaz, rövidesen visszatérhetett. A régi politeísta vallás gyakorlását Valens nem tiltotta, csak a varázslást, a jóslást és az éjszakai áldozatok bemutatását, ezekért viszont halálbüntetés járt. Az éjszakai áldozatokat ugyanakkor Achaeában - az eleusisi misztérium miatt - mégiscsak engedélyezte.

E tilalmak nem új keletűek voltak, ugyanakkor nem annyira vallási, mint inkább politikai összefüggésük volt. A babonás császárok a trónjukat féltették az efféle praktikáktól, különösen Valens, aki ellen uralkodása alatt több összeesküvés is szövődött (Amm., XXIX, 1, 8 skk.). Egy magasabb rangú udvari tisztségviselő, Theodorus például mágikus praktikákkal remélte megszerezni a trónt 371-ben. A felségsértés vádja II. Constantius óta gyakran összekapcsolódott a jövendő firtatása és a méregkeverés vádjával, lásd fentebb, Valentinianusnál is.

A GÓTOK BEFOGADÁSA

A 3. század súlyos harcait követően I. Constantinus a gót királlyal, Ariachosszal szövetséget kötött, melynek értelmében a gótok évi rendszerességgel „ajándékokat" kaptak Rómától. Az ezt követő hosszabb nyugalomnak az vetett véget, hogy Procopius, nyilván a szövetségre hivatkozva, segítséget kért a gótoktól, akik - a Constantinus-dinasztiával szembeni elkötelezettségük alapján - egy 3000 fős kontingenst küldtek is neki. Ez azonban nem jutott el hozzá, mert Valens Thraciába visszarendelt alakulatai fogságba ejtették. Valens a nyilvánvaló szerződésszegést arra akarta felhasználni, hogy a viszonyt a gótokkal újrarendezze, ezért háborúba kezdett velük (367-369). Döntő sikert azonban sehogy sem tudott elérni, sürgős teendői viszont Keletre szólították, így kénytelen volt kompromisszumos békét kötni. Mialatt azonban Armenia ügye és a perzsákkal emiatt kiéleződő konfliktus kötötte le, az Al-Dunánál drámai fejlemények mentek végbe.

374 táján a Közép-Ázsia felől érkező hunok rátörtek az Aral-tó környékén élő alánokra, leigázták őket, majd átkeltek a maeotisi mocsarakon (Azovi-tenger), és a keleti gótokra támadtak. Azok vereséget szenvedtek, és a hunok alattvalóivá váltak, királyuk Ermanarich öngyilkos lett (Amm., XXXI, 3, 2). Ezt követően a hunok Athanarichus nyugati gótjait támadták meg.

Miután Athanaricus a hunoktól súlyos vereséget szenvedett, gótjainak többsége Alavivus és Fritigernus vezetésével a Dunához vonult, és kérte a birodalomba való bebocsátását (375). Eunapios 200 ezerre teszi a számukat. Valens ehhez tanácsadói javaslatára jóváhagyását adta. A befogadásuk mellett szólt, hogy Thracia, amit a gótok otthonul szemeltek ki maguknak, nem volt népes tartomány, így betelepülésükkel ütköző zónát lehet kialakítani a külső ellenség és a romanizált tartományok között, továbbá az is, hogy a birodalom sok újoncot kaphat a betelepülőktől, és jelen-

tős összegű *aurum tironicorumot,* a katonai szolgálat megváltásáért fizetett aranyat, de az sem volt mellékes szempont, hogy a gótok keresztények voltak, méghozzá ők is az **ariánus** hit követői.

Valens a hadsereg-utánpótlás és hadsereg-finanszírozás terén 275 táján szorongatott helyzetben volt. Procopius fellépéséből következett és aztán állandósult, hogy a balkáni tartományok katonai erőforrásai helyett az urbanizált keleti tartományok **curialis** rétegére támaszkodott, ebből fakadóan pedig figyelembe kellett vennie e réteg földbirtokosi érdekeit. Ezért a hadsereg-kiegészítésbe beépítették a helyettesítés és a pénzbeli megváltás lehetőségeit is. Az **aurum tironicorum** a hadköteles, ám katonai szolgálatot nem vállaló férfiak megváltási pénze volt. A befolyó összegekért főleg germánokat toboroztak a határon túlról. Hosszú távon, különösen az állandósuló háborúk miatt azonban ez a rendszer nem volt tartható, és a gót probléma jelentkezésekor már összeomlással fenyegetett. Ebből a szorongatott helyzetből remélt kiutat találni Valens a gótok befogadásával.

A betelepülők Dunán való átszállítására 376 őszén került sor. Többen voltak, mint amennyire a rómaiak számítottak, vagy mint amennyiben előzetesen megállapodtak. Kihasználva azt, hogy a hatóságok nem képesek ellenőrzésük alatt tartani az áttelepedést, olyanok is átkeltek, akikkel Róma nem egyezett meg, illetve olyanok is, akiknek visszautasította a kérelmét, ez utóbbiak közé tartozott például a keleti gótok egy csoportja. A betelepülők éheztek, mert már elfogytak élelmiszer-tartalékaik, a római hatóságok által szállított élelem viszont kevés volt, és Thracia korrupt comese visszaélt a helyzetével. Azt követelte tőlük, hogy élelemért cserébe gyermekeiket adják el rabszolgának. Nem engedte meg azt sem, hogy bemenjenek Marcianopolis városába, és ott élelmet vásároljanak. Az a kísérlete azonban, hogy Alavivust és Fritigernust lefogassa, kudarcot vallott. Kitört a háború, melynek első áldozata maga a comes volt. A gótokhoz csatlakozott két, már korábban befogadott, Hadrianopolis mellett lakó népcsoportjuk is, továbbá nagy számban germán és gót rabszolgák, sőt még a thraciai aranybányák munkásai is, mert nem bírták a magas adóterheket. A gótok ezután a római birtokokat fosztogatták Thraciában, és az ellenük kiküldött csapatokra rendre vereséget mértek, úgyhogy Valens kénytelen volt Armenia ügyét félretéve a perzsákkal béketárgyalásokat kezdeményezni, s a gót probléma megoldását személyesen a kezébe venni. A Thraciában kialakult helyzet ugyanakkor a szomszédos Illyricumot is veszélyeztette, Gratianus birodalomrészét, aki az elhunyt Valentinianus örököse volt. Mindkét császár részéről természetesnek tűnt a közös fellépés, Gratianus erőinek átcsoportosítását azonban az alamannok jól időzített támadása egy időre megakasztotta. Mindazonáltal 378 augusztusára már maga is Sirmiumba érkezett, a segítséggel előreküldött parancsnokai pedig már

úton voltak Thracia felé, amikor Valens, nem várva be a segítséget - vagy a kizárólagos dicsőségre törekedve, vagy a döntését, ahogy a források írják, téves felderítési adatokra alapozva -, 378. augusztus 9-én Adrianopolis mellett csatát kezdeményezett, és megsemmisítő vereséget szenvedett.

> Ammianus Marcellinus a vereséget a cannaei katasztrófához hasonlította, és igazat is kell adnunk neki, mert itt is a római hadsereg totális megsemmisülése következett be. A birodalom keleti haderejének a java elpusztult, az összes magas rangú parancsnokával és tisztjével egyetemben. Maga a császár is elesett, még a holtteste sem került elő. A nyugati gót sereg a rómainak többszöröse volt, s ebben a csatában már taifalok, hunok, alánok és keleti gótok erői is támogatták. A keleti hadsereg pusztulásának a méreteire jellemző, hogy a főváros védelme az özvegy császárnéra, Domnicára maradt, és ő is csak úgy tudott ennek eleget tenni, hogy egy másik özvegytől, az arab izmaeliták keresztény hitre tért fejedelemasszonyától, Maviától kapott szaracén segédcsapatokat.

A győztesek elárasztották a Balkánt. Csak a nagyvárosok, Constantinopolis, Adrianopolis, Thessaloniké, Perinthos tudták tartani magukat.

ÉRTÉKELÉSE

Valens bátyjához képest kevésbé markáns személyiség volt. Gyengéi és hibái ellenére a kortárs szerző, Ammianus Marcellinus alapvetően pozitív képet fest kormányzásáról. A lakosságra nehezedő közterheket a lehetőségekhez mérten enyhítette, és Valentinianushoz hasonlóan nem tűrte a sikkasztást és a korrupciót. Annak, hogy az utókorban rosszabb kép alakult ki róla, mint amilyen valójában volt, az utóda, Theodosius az oka, aki vele ellentétben, de egyúttal a 3. századi keleti fejlődés ellenében is, a kereszténység katholikus irányzatát juttatta győzelemre. A hadrianopolisi csata korszakos jelentőségű volt. A megsemmisítő római vereség és Valens halála lezárta a Római Birodalom nyugalmi időszakát, és megkezdődött a birodalom felbomlása.

Gratianus (367-383) és II. Valentinianus (375-392)

Gratianus Valentinianusnak az első házasságából, Valéria Severától, még a császársága előtt született fia volt. 359-ben született Sirmiumban. Mindössze hétéves volt, amikor apja meghökkentő módon co«s«/lá nevezte ki. Valentinianus, aki önmaga műveltségét hiányosnak tartotta, Gratianust mintaszerű nevelésben részesítette. Tanára a Burdigalából (Bordeaux) származó híres szónok, Ausonius volt. Katholikus hitben nevelkedett. Hivatalos neve IMP(ERATOR) CAES(AR) FLAVIUS GRATIANUS P(IUS) F(ELIX) AUG(USTUS) volt.

Valentinianus fiát, Gratianust már 367-ben maga mellé vette társcsászárként, méghozzá nem is Caesarrá, hanem egyből *Augustusszá* nevezte ki, a halála előtti évben pedig II. Constantius 361-ben született lányával, Constantiával házasította összse. Ezzel egyértelművé tette (legalábbis Nyugaton) az utódlást, a Constantinus dinasztiájához való kapcsolódással pedig kizárta a Procopiuséhoz hasonló uzurpáció lehetőségét. így váratlan halála nem is vetett fel problémákat, bár Gratianus akkor még mindig csak 17 éves volt, és apja halálának helyétől messze, Augusta Treverorumban tartózkodott. Gondot az sem okozott, hogy az illyricumi hadsereg parancsnokai Aquincumban - úgy tűnik, hogy nem rivalizálásból, hanem a dinasztia uralmának biztosítása és a trónkövetelők fellépésének elkerülése érdekében - a császár második házasságából származó, közelben tartózkodó kisebbik fiát, a mindössze négyesztendős Valentinianust is társcsászárrá, ugyancsak *Augustusszá* választották. Gratianus az eseményről utólag értesült, és a döntést elfogadta (Amm., 30, 10). A két nyugati Augustus területi kompetenciáit elhatárolták. Gratianus a nyugati praefecturát kapta (Galliát, Germaniát, Britanniát, Hispániát), II. Valentinianus Illyricumot, Itáliát és Africát, a határok tehát a diocletianusi felosztást követték. Gratianus az öccse felett a gyámságot is megkapta.

GRATIANUS BELPOLITIKÁJA

Gratianus önálló uralkodása két területen is változást hozott a belpolitikában: 1. Feladta apja senatorellenes magatartását, és a senatori renddel jó viszony kialakítására törekedett. A senatorellenes politikában tevékenyen részes magas rangú tisztségviselőket elbocsátotta, némelyeket közülük még ki is végeztette, s az elítélt senatorok visszatérhettek száműzetésükből. Egyes tekintélyes senatorokat magas tisztségekbe nevezett ki. 376-ban, egybekötve uralkodásának tízéves jubileuma, **decennaliája** megünneplésével, meg is látogatta Rómát, s ezzel összefüggésben egy sor olyan intézkedést is hozott, melyek a senatorok és Róma tekintélyét erősítették. 2. Fokozatosan eltávolodott apja vallási türelmétől is. Korábban kiadott toleranciarendele-

tét Ambrosius befolyására 379-ben visszavonta, majd 380-ban, Theodosiusszal (Valens utódával) közösen kiadott rendeletében lényegében felszámolta a vallásszabadságot.

Gratianus katholikus hitben nevelkedett, s erősen nevelője, Ausonius befolyása alatt állt, később pedig Ambrosius, Mediolanum híres püspöke is nagy hatással volt rá. Római látogatása során a püspök késztetésére mondott le a **pontifex maximusi** méltóságáról. Ezzel nem csupán egy Augustus császár óta létező tradíciót számolt fel, hanem egy nagy horderejű, mind a pogány vallás későbbi sorsát, mind pedig a császár és a keresztény egyház későbbi kapcsolatát alapvetően meghatározó döntést hozott. Bár a *pontifex maximus* méltósága pogány eredetű volt, és a régi hithez kapcsolódott, nem volt véletlen, hogy a korábbi keresztény császárok mégis megtartották. A funkció ugyanis a hivatalos, római vallás felügyeletén túl, a birodalmon belül engedélyezett vallások felügyeletére is lehetőséget adott, ezért Gratianus elődei a pogányság és a kereszténység egymás mellett élésének évtizedeiben inkább a méltóság értelmezésének a kiterjesztésére, semmint a feladására törekedtek. Gratianus lemondásával viszont megszűnt a császár és a nem keresztény vallások, illetve kultuszok közötti intézményes kapcsolat is, s ezzel a pontifexi méltóság császári birtoklásából fakadó, elvileg számukra is kötelező állami védelem is.

Egyre több rendeletében támogatta Gratianus a katholikus irányzatot, és egyre határozottabban lépett fel a régi római vallás és más vallások híveivel szemben. A hadsereg és az államigazgatás magas posztjairól elbocsátotta a pogányokat (ő volt az első császár, aki alatt az állami és katonai vezetés kizárólag csak keresztényekből állt, bár ez az állapot még nem állandósul). 380-ban Theodosiusszal közös rendeletében minden keresztény számára a **nicaeai hitvallást** írta elő. 381-ben az Aquileiában általa összehívott zsinat megtiltotta a keresztényeknek, hogy manicheista, izraelita vagy pogány hitre térjenek át. Betiltott ugyanakkor minden eretnekséget, külön említve a donatistákat és a priscillianusokat. 381-től a székhelyét Mediolanumba tette át, hogy Illyricumhoz is közelebb legyen, itt került Mediolanum püspökének, Ambrosiusnak a szoros befolyása alá. Ausoniusszal ellentétben a püspök szemben állt Róma pogány arisztokráciájával, ezzel függött össze, hogy Gratianus 3827383 folyamán végül a pogányság fő fészke, Róma ellen fordult: eltávolította Victoria istennő oltárát a senatus épületéből. Ez Augustus óta ott állt, mert a hagyományos felfogás szerint Róma alapvetően neki köszönhette nagyságát. Megszüntette Gratianus a Vesta-papnők, az állami ünnepek, az áldozatbemutatások és a papi állások állami finanszírozását, eltörölte a pogány papok adómentességét. Hiába próbálta meg senatusi küldöttség ezt követően többször is felkeresni, valószínűleg Ambrosius miatt, sohasem nyertek bebocsátást hozzá.

Mindezek alapján Ambrosius Gratianust a legkeresztényibb **(christianissimus)** és leghívebb **(fidelissimus)** princepsnek nevezte, bár a császár meg sem volt keresztelve. (Ez az akkori keresztények között még nem volt ritkaság.)

KÜLPOLITIKA, HATÁRVÉDELEM

375-től, a népvándorlás megindulása miatt, a dunai és a rajnai határra minden addiginál nagyobb nyomás nehezedett. Gratianus mozgásterét és lehetőségeit ez határozta meg. 375-378 között a Rajnánál harcolt. 378 elején azonban Illyricumba készült, Valensszel közös hadjáratra, előreküldött seregét azonban egy újabb alamann támadás miatt először vissza kellett rendelnie, és majd csak egy jelentősebb győzelemmel bebiztosítva tudta elhagyni a rajnai határt. Az adrianopolisi katasztrófa és nagybátyja halálának következményeivel neki kellett szembenéznie. Gratianus jó érzékkel vagy egy bölcs tanácsra hallgatva olyan parancsnokot nevezett ki magister militumnak Illyricumba, aki ott már korábban, a szarmaták és a gótok ellen is sikeresen harcolt: a felségsértésért kivégzett Theodosius azonos nevű fiát. Theodosius már az ősz és a tél folyamán jelentősebb győzelmeket aratott, így amikor az alamannok támadása miatt a rajnai front is súlyos helyzetbe került, Gratianus gyorsan döntött: 379 januárjában Theodosiust a birodalom keleti felébe *Augustusszá* nevezte ki, maga pedig visszatért a veszélyeztetett nyugati területre. A gótokkal azonban Illyricumban továbbra is számolnia kellett, 380-ban Pannoniába is betörtek, ekkor Gratianus csapatokat vitt Theodosiusnak (lord., *Get.,* 140). Uralkodása első részében Gratianus többnyire a Rajnánál tartózkodott, és Augusta Treverorum volt a székhelye, 381-től azonban öccsével együtt, mint már említettük, Mediolanumba költözött, ami nagyjából egyforma távolságra volt a rajnai és dunai támadásoknak kitett határszakasztól.

MAGNUS MAXIMUS UZURPÁCIÓJA ÉS CSÁSZÁRSÁGA

Gratianust, annak ellenére, hogy serdülőkorától kezdve szakadatlan háborúzott, nem egyöntetűen szerette a hadserege. Túl fiatal volt, és nem tudott, de nem is mindig igyekezett felnőni a nehéz feladatokhoz. Nem igazán érdekelte a politika, és felelőtlen is volt, válságos helyzetekben is képes volt a kedvteléseivel törődni. Léhaságát a kortársak is szemére vetik. Ez lehet a magyarázata, hogy a legnehezebb időszakban trónbitorló lépett fel vele szemben Britanniában, az ottani főparancsnok, a hispániai származású Magnus Maximus. Rokona volt Theodosiusnak, akinek egyébként ez idő tájt egyházpolitikai kérdésekben vitái is voltak Gratianusszal. Gratianus sereggel vonult Maximus ellen, az pedig áttette a székhelyét Galliába. Lutetiánál (Párizs) Gratianus serege - jórészt azért, mert a császár katonai hozzánemértése miatt tekintélyét veszítette - átállt ellenfeléhez. Gratianus maroknyi kíséretével a biztonságot jelentő Itáliába szeretett volna eljutni, Lugdunumnál azonban meggyilkolták.

Maximus birtokba vette Gratianus birodalomrészét, a Mediolanumban tartózkodó II. Valentinianus és az anyacsászárné azonban elzáratták az Alpok hágóit. Védelmüket demonstrálandó, Theodosius is megjelent 384-ben Itáliában, Maximus hatalmát azonban a nyugati praefecturában törvényesnek ismerte el. Ennek elsősorban a

kényszerűség volt az oka: ha a belső hatalmi háború tovább folytatódik, az túlságosan aláásta volna a birodalom védekező erejét. Nem lehetett egy újabb katasztrófát kockáztatni. Treviri és a rajnai határ Maximus birtokában volt, az ő katonai képességeiről pedig Theodosiusnak jó véleménye volt. A bitorlóból lett Augustus 388-ig uralkodott a nyugati praefecturában. (Bukását lásd lentebb, II. Valentinianusnál és Theodosiusnál.)

FOGALMAK

ariánus
aurum coronarium
aurum oblaticium
aurum tironicorum
burgus
castellum
christianissimus
comes Africae
curialis
decennalia
donatista, donatizmus
fidelissimus
laeti
magister equitum
magister militum
nicaeai hitvallás (katholikus irányzat / orthodox irányzat)
pontifex maximus
scholae palatinae

KRONOLÓGIA

Nyugaton

364-375	Valentinianus császársága
365-374	Háború az alamannokkal
366	Győzelem Catalauni mellett az alamannok felett
	Valentinianus a hétesztendős fiát, Gratianust consullá nevezi ki
367	Valentinianus Gratianust Augustusszá nevezi ki
370	Valentinianus szövetsége a burgundokkal
370-374	Firmus felkelése Mauretaniában
374	Kvádok és szarmaták betörése Pannoniába
375	Valentinianus Pannoniában tartózkodik; háború a kvádok ellen
	Valentinianus halála
	Gratianus a Római Birodalom nyugati felében apja örökébe lép
	Aquincumban I. Valentinianus kisebbik fiát, II. Valentinianust Gratianus mellé Augustusszá kiáltják ki
376	Gratianus látogatása Rómában
	Gratianus decennaliája Rómában
	Gratianus lemond a pontifex maximusi méltóságáról
379	Gratianus Theodosiust a birodalom keleti felébe Augustusszá nevezi ki
380	Gratianus és Theodosius rendelete minden keresztény számára a nicaeai (katholikus) hitvallást teszi kötelezővé
381	Gót betörés Pannoniába; Gratianus sereget visz Theodosius megsegítésére

381	Gratianus Aquileiába zsinatot hív egybe; zsinati határozat arról, hogy a keresztények nem térhetnek át más vallásra; tilos nem keresztény templomot a városfalakon belül emelni; a szekták betiltása
382-383	Gratianus székhelyét Mediolanumba teszi; II. Valentinianus és anyja Iustina is vele van Gratianus pogányellenes, elsősorban Róma városát érintő intézkedései
383	Magnus Maximus uzurpációja Gratianus halála Lugdunum mellett Magnus Maximus elfoglalja Augusta Treverorumot, és birtokba veszi Gratianus birodalomrészét

Keleten

364-378	Valens császársága
365	Procopios felkelése
367-369	Valens gót háborúja
373	Háború a perzsák ellen
374 k.	A hunok legyőzik az alánokat és a keleti gótokat
375	A hunok legyőzik Athanarichus nyugati gótjait
375	A gótok felvételüket kérik a Római Birodalomba
376	A gótok bebocsátása a birodalomba
378. aug. 9.	Hadrianopolisi csata
379-395	Theodosius császársága

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A korszak a megelőző időszakhoz hasonlóan igen jól dokumentált. Ammianus 378-cal fejezi be művét, 26-31. könyve erről az időről szól. A breviáriumok műfajából az *Epitome de Caesaribus* tárgyalja a kort. Folytatódik Zósimos története, használhatók Johannes Antiochenus történeti művének fennmaradt töredékei. Eusebios egyháztörténeti munkáját folytatja a latin egyházatya, Hieronymus, aki maga is szemtanúja a kornak. Fontosak még Themistios, Libanios, Symmachus és Ausonius beszédei.

SZAKIRODALOM

Alföldi, A.: *A Conflict ofIdeas in the Late Román Empire: The Clash Between the Senate and Valentinian I.* Oxford, 1952. Magyarul: Alföldi András: *A késő Római Birodalom válaszúton. I. Valentinianus és a senatus összeütközése.* Ford. Patay-Horváth András. Utósz. Forisek Péter - Patay-Horváth András. Máriabesnyő - Gödöllő, 2006.

Austin, N. J. E.: Ammianus' account of the Adrianople campaign: somé strategic observations. *AC,* 15,1972, 77-.

Austin, N.: A usurpers claim to legitimacy: Procopios in A.D. 365/66. *Rivista storica dell'antichità, 2,* 1972,187-.

Burns, T. S.: *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military policy and the Barbarians, ca 375-425 A.D.* Bloomington, Indianapolis, 1994.

Burns, T. S.: The battle of Adrianople: a reconsideration. *História,* 22,1973, 336-345.

Demandt, A.: Der Tod des älteren Theodosius. *História,* 18,1969, 598-.

Demandt, A.: Die afrikanischen Unruhen unter Valentinian I. In: *Africa und Rom in der Antike.* Hrsg. v. Diesner, H.]., et al. Halle - Wittemberg, 1968, 277-.

Demandt, A.: Die Feldzüge des älteren Theodosius. *Hermes,* 100,1972,82-.

Demandt, A.: Die tripolitanischen Wirren unter Valentinian I. *Byzantion,* 38,1968, 333-.

Ensslin, W.: Valentinian II. In: *Pauly-Wissowa RE,* VII, A 2 (1948), 2205-.

Fasolino, M.: *Valentiniano I. L'opera e i problemi storiografici.* Napoli, 1976.

Gottlieb, G: Gratianus. In: *Reallexikon für Antike und Christentum.* Bd. 12 (1983), 718-732.

Gutmann, B.: *Studien zur römischen Außenpolitik in der Spätantike (364-395 n.Chr.).* Bonn, 1991.

Hamblenne, P.: Une „conjuration" sous Valentinien? *Byzantion,* 50,1980,198-.

Heather, P. - Matthews, J. F.: *The Goths in the Fourth Century.* Liverpool, 1991.

Heering, W.: *Kaiser Valentinian 1. (364-375 n. Chr.)* Diss., Jena - Magdeburg, 1927.

Kehne, P.: Gratian. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde.* Bd. 12, 598-601.

Lenski, N.: *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.* Berkeley, 2002.

Lorenz, S.: *Imperii fines erunt intacti. Rom und dieAlamannen 350-378.* Frankfurt am Main, 1997.

Matthews, J. F.: *The Roman Empire of Ammianus.* London - Baltimore, 1989.

Neri, V.: Ammiano Marcellino e l'elezione di Valentiniano. *Rivista Storica dell'Antichità,* 15,1985,153-.

Pavan, M.: La battaglia di Adrianopoli (378) e il problema gotica nell'impero romano. *Studi Romani, 27,*1979,153-.

Richter, W.: Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus. *História,* 23,1974, 343-.

Rodgers, B.: Merobaudes und Maximus in Gaul. *História,* 30,1981, 82-.

Ulrich, J.: *Barbarische Gesellschaftsstruktur und römische Aussenpolitik zu Beginn der Völkerwanderung. Ein Versuch zu den Westgoten 365-377.* Bonn, 1997.

Wolfram, H.: Die Schlacht von Adrianopel. *Anz. d. Osten. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl,* 114, 1977, 228-.

Zöllner, E.: *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.* München, 1970.

II. Valentinianus (375-392)

II. Valentinianus I. Valentinianus kisebbik fia, 371-ben született, a császár második feleségétől, a szicíliai származású Iustinától. Hivatalos császári neve D(OMINUS) N(OSTER) VALENTINIANUS P(IUS) F(ELIX) AUGUSTUS volt.

II. Valentinianus trónra emelésével I. Valentinianus parancsnokainak, mint már említettük, ugyanaz volt a célja, mint a korábbi társcsászári felhatalmazásoknak: a dinasztia megerősítése és az uzurpációk kizárása. II. Valentinianus 383-ig, bátyja haláláig annak gyámsága alatt élt - 382-383 folyamán Mediolanumban -, augustusi hatalmát nem gyakorolta. Bár védtelen volt, és Magnus Maximus mellett, Theodosiusnak is voltak egyéni hatalmi ambíciói, a hosszabb ideje már rendkívül kiéle-

zett külpolitikai helyzet azt kívánta mindkettőtől, hogy elégedjen meg azzal, amije van. így II. Valentinianus nemcsak hogy Augustus maradt az eredetileg kijelölt birodalomrészében, hanem névleges uralkodóból immáron tényleges uralkodóvá vált. Hatalmának azonban változatlanul korlátai voltak: Ambrosius püspök karizmatikus személyisége, akinek ereje szilárd hívőközösségében gyökerezett. O Gratianusnak szellemi vezetője volt, és úgy tűnik, II. Valentinianus esetében is hasonló szerepre formált igényt. Rá azonban nem gyakorolt akkora lelki hatást.

A császár nyíltan fellépett az udvarban lévő **arianusok** érdekében, ami a püspökkel és a mögötte felsorakozó mediolanumi **katholikus** hívekkel elmérgesedő vitához vezetett (385-386). Ennek során az uralkodói tekintély forgott kockán, vérfürdőt azonban ennek megvédése érdekében II. Valentinianus nem akart rendezni. Emiatt Mediolanumot elhagyva, székhelyét kétszer is Aquileiába tette át. Második alkalommal ott érte a hír, hogy a szarmaták betörtek Illyricumba. Szorongatott helyzetében Magnus Maximustól kért segítséget, aki a segítségnyújtás ürügyén sereggel vonult Itáliába, és a maga számára elfoglalta azt. Itália katholikus lakossága a megrendült tekintélyű II. Valentinianusszal szemben mellé állt.

Valentinianus családjával együtt Theodosiushoz menekült. Bár ő volt a *senior Augustus* (rangidős császár, tudniillik ő nyerte el hamarabb az augustusi hatalmat), sorsa ezt követően a keleti császártól függött, mert az volt az erősebb. Theodosius azonban lojális maradt Valentinianus dinasztiájához. Nem sokkal korábban özvegyült meg, így feleségül vette II. Valentinianus nővérét, Gallát. Miután pedig legyőzte Magnus Maximust, II. Valentinianusnak újra hatalmat adott, de nem a régi birodalomrészét, hanem a nyugati tartományokat, mert a rajnai határ mentén a császári jelenlét Maximus bukása után is változatlanul fontos volt. A birodalom teljes nyugati részét azonban nem kívánta rábízni. Az Itáliát magában foglaló praefecturával más tervei voltak. II. Valentinianus székhelye ezt követően Augusta Treverorumban volt.

Valentinianus ez idő tájt veszítette el anyját, a határozott és energikus Iustinát, aki minden valószínűség szerint a legfőbb tanácsadója is volt. Theodosius két segítséget is adott mellé, két frank parancsnokot, apát és fiát: Bautót és Arbogastest. A katonai főparancsnok, a **magister militum** posztját betöltő Bauto azonban rövidesen meghalt, és Arbogastes önkényesen *magister militummá* kiáltatta ki magát a hadsereggel. Az uralkodáshoz még mindig nagyon fiatal és tapasztalatlan Valentinianus ezt követően folyamatosan konfliktusban állt az új parancsnokkal. Rövidesen bekövetkező erőszakos halálát ezért a források Arbogastesnek tulajdonítják (392).

Theodosius (379-395)

Az északnyugat-hispaniai Caucában született, 347-ben. Apja, az előkelő katholikus nagybirtokos Flavius Theodosius, Valentinianus legeredményesebb parancsnoka volt, 369-375 között ő töltötte be a **magister equitum** tisztét (lásd fentebb). 375-ben udvari intrikák folytán felségsértésért kivégezték. Az ifjabb Theodosius apja mellett harcolt Britanniában, majd az alamannok és a szarmaták ellen. 374—375-ben Moesia Prima *duxa* volt. Apja halálát követően hispániai birtokaira vonult vissza. 375-ben Gratianus főparancsnokká, **magister militummá** nevezte ki. - Mélyen katholikus érzésű volt, de csak 380 nyarán keresztelkedett meg. Császári neve D(OMINUS) N(OSTER) FLAVIUS THEODOSIUS P(IUS) F(ELIX) AUG(USTUS) volt. Halála után a katholikus egyház a *Magnus,* 'Nagy' névvel illette.

A HADSEREG ÚJJÁSZERVEZÉSE

Gratianus 389-ben azért vette Theodosiust maga mellé társcsászárnak, mert tőle remélte a barbár inváziótól megrendült balkáni provinciák biztonságának helyreállítását és újjáépítését.

Az új Augustus első feladata a hadsereg újraépítése és fegyelmének helyreállítása volt. Ez nem volt könnyű, mert a lakosság Keleten nem szívesen katonáskodott, és Valens alatt hozzá is szokott ahhoz, hogy pénzzel megválthatja a szolgálatot, ugyanakkor bizonyos csoportok eleve ki is estek az utánpótlás köréből, mert foglalkozásúhoz voltak kötve. A barbárok hadseregbe való sorozása így már előde alatt is kényszerűség volt, és neki is be kellett látnia, hogy ezt a megoldást ő sem tudja elkerülni.

Theodosius a szükséghelyzet miatt szigorú kényszerintézkedésekkel szervezte újra a hadsereget. A veteránokat és a katonák fiait a polgári szolgálatból újra katonai szolgálatba irányította át, az öncsonkítást már nem fogadta el a szolgálat alóli kibúvónak, és minden mentességet megszüntetett. Azon földbirtokosok számára pedig, akik munkavégzésre alkalmatlan embereket állítanának ki újoncnak, büntetést helyezett kilátásba (Cod. *Theod.,* VII, 13, 8-11). Gótokat is sorozott a seregbe, de őket a távoli provinciák helyőrségébe irányította, mint általában a többi újoncot is, míg onnan a tapasztalt katonákat a balkáni háborúba vezényelte.

A rendkívüli katonai szükségletek előteremtése azonban nemcsak ebben a kiélezett helyzetben, hanem később is gondot okozott, így például az uzurpátor Magnus Maximus elleni hadsereg felszerelése, aminek a fedezetét 387-ben adóemeléssel akarta előteremteni, ez azonban Antiochiában felkeléshez vezetett.

A GÓTOK LETELEPÍTÉSE

Már a hadsereg-utánpótlás nehézségeiből is világos volt, de a barbár invázió mértékéből, a balkáni provinciák pusztulásából s a Duna túlpartja felől fenyegető további veszélyekből is következett, hogy a birodalom területén tartózkodó barbárokat nem lehet kiűzni. Ebből adódott a második sürgős feladat: meg kellett teremteni a barbárokkal való együttélés feltételeit.

Theodosius 382 őszén foedust, szövetséget kötött a nyugati gótokkal. Azok számára, akik vállalták a katonai szolgálat kötelezettségét, a Duna és a Balkán-hegység közötti területen (Thracia, Macedónia, Moesia Inferior, Dacia Ripensis provinciákban) földet adott. Barbároknak a birodalom területére való betelepítésére ugyan már többször sor került a császárkor megelőző története folyamán, minden eddiginél nagyobb volt azonban most a mértéke, és új volt a jövevények elnyert státusa is. A gótok nem lettek alávetettek, laeti vagy dediticii, hanem a foederati (szövetségesek) jogállását kapták. A számukra lakóhelyül kijelölt thraciai körzetben, mely természetesen a birodalom része maradt, teljes autonómiát és adómentességet kaptak, saját királyaik (reges) alatt, saját törvényeik szerint élhettek, s csupán a határvédelem feladata és háború esetén a császár csapatokkal való segítése lett a kötelességük. Ez esetben is saját parancsnokaik alatt, zárt kontingensekben, de római részről történő zsoldfizetés fejében harcoltak. Elismerték ugyanakkor, hogy a birodalom és a császár fölöttük áll. Szabadok maradtak tehát, de idegen jogállásúak, ennek következtében nem köthettek a római polgárokkal törvényes házasságot (egyébként már **I.** Valentinianus megtiltotta a birodalomban élő idegenek és a római polgárok házasságát).

Erre a foedusra már volt egy korábbi példa. Iulianus a száli frankokkal kötött ehhez hasonlót. Ez volt azonban az első eset, hogy a birodalom területén kiterjedt barbár enklávét hoztak létre. Egészen biztos, hogy az engedményeket kényszer szülte, s Theodosius a 382. évi megállapodással nem kívánt precedenst teremteni. Az elkövetkező időkben, miután már lélegzetvételnyi szünethez jutott, és a hadseregét megerősítette, a birodalom területére betörő újabb barbár csapatokat már elsősorban legyőzni akarta, s nem szövetségesként betelepíteni, és ha a befogadásuk mégis elkerülhetetlen volt, akkor az már a régebbi feltételekkel, az alávetettek, laeti státusában történt. Ily módon nyert befogadást 386-ban a keleti gótok egy kontingense Phrygiában, és 392-ben a nyugati gótok egy újabb csoportja is Thraciában.

KELETI POLITIKÁJA

Valens halálával Keleten befejezetlenül maradt a perzsa háború, és nem is volt mód addig a megnyugtató rendezésére, amíg Armeniában a perzsák kereszténylüldözést folytattak. A 379. esztendőben azonban, az agresszív külpolitikát folytató és kereszténygyűlölő II. Sábur (309-379) halálával elhárultak az akadályok a béke útjából. Többszöri követjárás után, 387-ben történt meg a békekötés. Ennek keretében került sor az örmény kérdés rendezésére, amit a két fél Armenia egymás közötti felosztásával oldott meg. Mintegy négyötöde perzsa, a maradéka, Armenia Minor római érdekszféra lett, vazallus királyokkal. Két év múlva Róma két provinciát szervezett saját érdekszférájából: Armenia Primát és Armenia Secundát.

A MAGNUS MAXIMUSSZAL VALÓ LESZÁMOLÁS

Theodosius a súlyos katonai helyzet miatt 384-ben elismerte Magnus Maximus hatalmát. A vele való leszámolásra azt követően kerített sort, hogy Maximus a II. Valentinianusnak nyújtandó segítség ürügyén 386-ban vagy 387-ben hadsereggel Itáliába nyomult, és II. Valentinianus onnan Thessalonikébe menekült (387). Maximus uzurpációjának felszámolása után gyakorlatilag Theodosius lett a birodalom ura. Kisajátítva a rangidős Augustus szerepét, újrarendezte a birodalom nyugati felének uralmi körzeteit: II. Valentinianus számára az északi praefecturát jelölte ki (ennek persze, mint II. Valentinianusnál már említettük, az is oka volt, hogy a rajnai határ nem maradhatott közeli felügyelet nélkül), míg a sógora korábbi birodalomrészét a magáéhoz csatolta.

VALLÁSPOLITIKÁJA

Theodosius Nyugatról származott, és hívő katholikus volt. Ez gyökeres fordulatot hozott Keleten az egyházpolitikai kérdések rendezésében. 380. február 27-én rendeleti úton a nicaeai hitvallást tette kötelezővé. Az egységes katholikus államvallás bevezetése azonban a hit kérdésében nagyon megosztott Keleten, ahol a kereszténységen belül ráadásul a katholikussal szemben álló ariánus irányzat volt a sokkal elterjedtebb, súlyos problémát jelentett. Ezt mutatja, hogy a következő évben a katholikus hit kizárólagosságának megerősítésére egy újabb rendeletet adott ki, mely az előző rendeletben eretnekségnek nyilvánított más irányzatok ellen irányult, mindenekelőtt az arianusok ellen, és többek között kimondta, hogy minden templomot át kell adni az orthodox (vagyis ekkor katholikus) püspököknek, az arianusoknak pedig el kell hagyni a városokat. Rendeletei megerősítésére Constantinopolisba egy zsinatot is összehívott.

A konstantinápolyi **zsinatot** (381) később ökumenikusnak nevezték, bár csaknem kizárólag keleti püspökök vettek részt rajta. Ez az elvárásoknak megfelelően első határozatában megerősítette a nicaeai hitvallást. A zsinat szervezeti kérdésekben is egy fontos alapelvet fogadott el, azt, hogy az egyházi tartományokat a nyugati mintára kell megszervezni. A provincia székhelyének püspöke, a **metropolita** fölötte áll a tartományi városok püspökeinek, míg a **dioecesis** székhelyének püspöke, a **patriarcha** fölötte áll a tartományi székhelyek püspökeinek. Kimondta azt is, hogy az egyházi hierarchiában Róma püspöke után közvetlenül Constantinopolis püspöke következik.

Theodosius rendeleteivel szemben nagy volt az ellenállás, ezért a császár, bár a katholikus hitvallás tekintetében nem tett engedményt - azt újabb és újabb rendeletekkel erősítette meg -, a rendeletei végrehajtásában engedékenyebbnek mutatkozott. A hitbéli dolgokban kérlelhetetlen Ambrosius befolyása a katholikusokra igen nagy volt ebben az időben. Mediolanum püspöke a katholikus császárokra gyakorolt befolyását arra használta fel, hogy megőrizze az egyház függetlenségét a világi hatalomtól. Ezekben az időkben dőlt el Nyugaton, hogy nem a római császár lesz a keresztény egyház feje, másképpen fogalmazva: hogy nem alakul ki caesaropapizmus, bár ez a lehetőség a megelőző fejlődésben még benne volt: a császár pontifex **maximusi** hatáskörének kitágított értelmezése, a korábbi ariánus császárok, II. Constantius és Valens egyházpolitikai aktivitása és a császárság isteni küldetéséről vallott felfogása még mind ilyen irányba mutatott. Ambrosius azonban fokozatosan kiiktatta az egyház függetlenségére veszélyes tényezőket. Gratianust lemondatta *pontifex maximusi* hatalmáról. Az ariánus kisebbség védelmére kelő, számukra egy városfalon kívüli templomot igénylő, tehát még csak nem is törvénytelen kívánsággal előálló II. Valentinianusszal szemben is diadalt aratott, nyomatékosan kinyilvánítva, hogy a palota a császáré, a templom viszont a püspöké.

Ambrosius 390-ben Theodosiust is kiközösítette. Az exkommunicatiónak óriási ereje volt, Theodosius tekintélye alattvalói szemében teljesen megrendült. Bűnbánatát követően aztán teljesen a püspök befolyása alá került (Ambrosius később is fenyegette kiközösítéssel, amit Theodosius már nem mert újra megkockáztatni), és sorra hozta a pogányellenes rendeleteit. 391-ben súlyos büntetés terhe mellett megtiltotta a régi vallás gyakorlásának minden formáját, a pogány templomok látogatását, az áldozatok bemutatását, még a házi kultuszokat is, a *lares* és a *penates* tiszteletét *(Cod. Theod.,* 16,10,10). Ezt 392-ben újra megismételte. És ekkor már megkezdődött a rendeletek szigorú végrehajtatása is, többek között a pogány templomok következetes lerombolása.

A keresztény lakosság Theodosius rendeletét követő rombolóakcióinak számos nagyszerű művészi alkotás, istenszobor és pogány templom esett áldozatul, például a híres apameiai Zeus-templom vagy az egész Kelet legszebb épületeként számon tartott alexandriai Serapeion, melynek megóvásáért néhány évvel korábban már Libanios is szót emelt. Az ilyen akciók gyakran véres zavargásokkal, utcai harcokkal, ostromokkal, gyújtogatásokkal jártak, melyek során a régi hit elszánt védelmezői nemegyszer saját templomaikkal együtt pusztultak el (Lib., *or.,* 30; *Chron. Min.,* II, 62).

Mindezeknek az lett a következménye, hogy a még mindig erős galliai pogányság támogatásával Argobastes II. Valentinianus röviddel azelőtt megüresedett trónjára egy ellencsászárt ültetett, a keresztény hitű, ám a pogányokkal szemben toleráns Flavius Eugeniust (392). Eugenius eredetileg Rómában rhetorikát tanított. Műveltsége folytán került II. Valentinianus udvarába, ahol *magister scrinii,* a császári iroda főnöke lett, és senatori rangot kapott. A római senatori arisztokrácia az uzurpátor mögé sorakozott fel. Az elkövetkező hónapokban Nyugaton újjáéledt a pogányság. Eugenius tárgyalásokkal remélte elkerülni a polgárháborút, Theodosius azonban óriási, 100 ezer főnél nagyobb sereggel indult ellene, mely túlnyomórészt a Duna túlpartjáról sorozott hunokból és gótokból állt. (A gótok 20 ezer főnyi kontingensét Alarich vezette, aki az ekkor szerzett helyismeretét használja majd fel néhány év múlva az Itália elleni hadjáratakor.)

A döntő ütközetre Itália kapujában, a Frigidus folyócskánál (ma: Hubelj, az Isonzó egyik mellékfolyója) került sor (a Ljubljana és Görz közötti hágónál). A csata csak a második napon dőlt el, 394. szeptember 6-án. Egy legenda szerint egy váratlanul kitörő vihar Theodosius seregét segítette győzelemhez, vagyis itt is istenítélet döntött, mint a Milvius-híd melletti ütközetnél. A vihar motívuma azonban csak későn bukkan fel a leírásokban, így nem tekinthető hitelesnek. A csata jelentősége azonban legalább akkora volt, mint amekkora korábban a Milvius-híd mellettié. Csak ott az első döntő csatáját, itt pedig az utolsót veszítette el a pogányság. Theodosius a legyőzött sereg katonáit átsorozta a sajátjába, a római pogány arisztokráciának megkegyelmezett, a vallási tolerancia kérdése azonban ezt követően már semmilyen formában fel nem merülhetett.

A BIRODALOM 395. ÉVI MEGOSZTÁSA, THEODOSIUS HALÁLA

Theodosius a trónját fiának, Arcadiusnak szánta, s ezt már a **quinquennaliája,** trónra lépése ötödik évének megünneplésekor, 383. január 19-én a nyilvánosság tudomására hozta: az akkor még csak hatéves gyereket **Augustusszá** nevezte ki. A birodalom keleti részén való utódlással kapcsolatos tervén második fia, Honorius megszületése után sem kívánt változtatni. Ez valószínűleg azzal is összefüggött, hogy az

I. Valentinianus lányával, Gallával kötött házassága révén rövidesen legitim alapot szerzett a nyugati tartományokra vonatkozó esetleges igénye érvényesítésére. Magnus Maximus legyőzése és a hozzá menekült II. Valentinianus hatalomba való visszahelyezése, s eközben a birodalommegosztás saját javára történő módosítása (Illyricum, Itália, Africa megszerzése) ezt realitássá változtatta. A birodalomnak ő volt az erős, cselekvőképes uralkodója, a formális egyeduralom megszerzése azonban - ekkor még legalábbis - semmiképpen sem volt érdeke. Galliában a határokon kialakult súlyos helyzet s az ezzel összefüggő hatalombitorlások veszélye miatt ugyanis szükség volt egy legitim császár folyamatos jelenlétére. Erre a feladatra viszont az ő gyermekei életkoruknál fogva még alkalmatlanok voltak, idegent viszont - mint azt a néhány év múlva, a II. Valentinianus meggyilkolását követően kialakult helyzet is mutatta - nem kívánt bevonni a hatalomba. A tízéves HonoriusAw^wsf wsszá történő kinevezése Eugenius császárrá való kikiáltásának hírére (393. január, *Chron. Min.,* 1,298) valójában ennek a szándékának a demonstrálása volt.

A keleti tartományokat az Eugenius elleni hadjáratába való indulásakor bízta Arcadiusra és a segítségül mellé adott *praefectus praetorióxa,* Rufinusra. Oda már nem is tért vissza. A nyugatiakról közvetlenül halála előtt rendelkezett. A megosztás - hasonlóan a korábbi ilyenekhez - csupán az adminisztratív teendők területi elhatárolását és nem a birodalom alkotmányos kettészakítását jelentette, bár a köztudatban tévesen így él. Viták támadtak viszont utólag Illyricum hovatartozását illetően. Oiympiodorus szerint ezt a területet a császár Honoriusra hagyta. A döntés azonban vagy nem volt egyértelműen dokumentálva, vagy a keleti udvarnak nem állt érdekében az elismerése. A területnek az Itália felé való felvonulásnál ugyanis stratégiai jelentősége volt, de mint a későbbi események megmutatták, Itália védhetősége szempontjából is kulcsfontosságú volt. Illyricum hovatartozásának nem egyértelmű tisztázása elfajuló és nagyon súlyos következményeket maguk után vonó viták forrása lett.

Eugenius legyőzése után Theodosius Mediolanumban megbetegedett, s mivel állapota gyorsan romlott, magához rendelte két kisebb gyermekét, Honoriust és a szinte még csecsemőkorú, s nemrég elárvult Galla Piacidiát. Az uralmat a birodalom nyugati felében a tízéves Honoriusra bízta, védelmezőként mellé pedig nevelt lányának, Serenának a férjét, Stilichót nevezte ki, akit egyúttal a magister utriusque militiae tisztével is felruházott. Ezt követően néhány nap múlva, 395. január 17-én meghalt.

ÉRTÉKELÉSE

Theodosiust szokták „Nagy"-ként is emlegetni. Először a 451. évi chalcedoni zsinat nevezte őt így, és az egyház szempontjából ez az ítélet helyénvaló is, hiszen ő juttatta diadalra a katholikus hitet. A történészek viszont nem osztják maradéktalanul az egyházi véleményt. Nemcsak azért, mert üldözte a más hitűeket, akik a birodalma keleti felében ráadásul nem is kisebbségben, hanem többségben voltak, így tehát az is vitatható, hogy mennyiben szolgálta egyáltalán alattvalói érdekeit - hanem azért

is, mert nem volt maradéktalanul szuverén személyiség. Keleti birodalomrészében erős uralkodó volt, még egyházi kérdésekben is övé volt a döntő szó, Nyugaton azonban bizonytalan. Félt Ambrosiustól. Emiatt élete utolsó éveiben a milánói püspök kinyújtott kezeként működött. Erőszakkal, sok véres áldozattal egységes vallást teremtett az egész birodalomban, mert úgy vélte, ez a módja annak, hogy kizárja a súrlódásokat és összeütközéseket. Hogy ebben mekkorát tévedett, azt az elkövetkező évszázadok katholicizmuson belüli vitái és meghasonlásai fogják majd megmutatni.

Az egyedül igaznak vélt vallás diadalra juttatásával egy új kultúra megteremtéséhez is jelentősen hozzájárult, azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy közben elpusztított egy másik kultúrát. Ellentmondásos szerepével együtt is azonban a jelentős római császárok közé tartozott, aki egy nehéz korszakban, sok kihívás közepette is képes volt egyedül kormányozni a birodalmat.

FOGALMAK

ariánus
Augustus
dediticii
dioecesis
eretnek
excommunicatio
foederati
foedus
katholikos / katholikus
laeti
magister equitum
magister militum
magister utriusque militiae
metropolita
orthodox
patriarcha
pontifex maximus
quinquennalia
rex (t. sz. reges)
zsinat /gör. synodos / szinódus / lat. concilium

KRONOLÓGIA

Nyugaton (383-392)

375-392	II. Valentinianus uralkodása
375-383	II. Valentinianus bátyja, Gratianus gyámsága alatt él
383	Gratianus halála
383-392	II. Valentinianus tényleges uralkodó
384	Theodosius itáliai látogatása; elismeri Maximus uralmát
384—388	Magnus Maximus császársága
385-386	II. Valentinianus elmérgesedő vitája Ambrosiusszal, Mediolanum püspökével
386 v. 387	Magnus Maximus betör Itáliába, és elfoglalja II. Valentinianus birodalomrészét
	II. Valentinianus Theodosiushoz menekül

Keleten (379-388)

379	II. Sábur perzsa nagykirály halála
380	Theodosius a keresztények számára rendeleti úton a nicaeai

	hitvallást teszi kötelezővé; néhány hónap múlva maga is megkeresztelkedik
381	Theodosius rendelete az eretnekségek ellen
382	*Foedus* kötése a nyugati gótokkal; a gótok letelepítése
386	Keleti gótok egy csoportját fogadják be a birodalomba és telepítik le Phrygiában alávetettek státusában
387	Békekötés a Perzsa Birodalommal
	Theodosius feleségül veszi II. Valentinianus nővérét, Gallát

Az egész birodalom (388-tól)

388	Theodosius hadjáratban legyőzi Magnus Maximust; döntő csaták: Sirmium és Poetovio mellett
389	Róma a perzsákkal kötött béke során felügyelete alá került Kis-Armeniából két tartományt szervez: *Armenia Primát* és *Armenia Secundát*
391	Theodosius újrarendezi a birodalom nyugati része fölötti uralmat: II. Valentinianus a nyugati praefecturát kapja; a Valentinianus 387 előtti uralmi területét (Itáliát, Illyricumot, Africát) a saját hatalma alá csatolja
391-392	II. Valentinianus a nyugati praefecturában uralkodik
392	II. Valentinianust felakasztva találják viennai palotájában
392	Nyugati gótok egy újabb csoportja nyer befogadást és kap földet Thraciában alávetettek, *laeti* státusában
392-394	Eugenius ellencsászársága Nyugaton
393-395	Theodosius egyeduralma
393. jan.	Theodosius kisebbik fiát, Honoriust Augustusszá nevezi ki
394. szept. 5-6.	A Frigidus folyó melletti csata; Eugenius legyőzése
395	Theodosius halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Ammianus 378-cal befejezte történeti munkáját. Művét Sulpicius Alexander folytatta, de csak töredékei maradtak fenn, Tours-i Gergelynél megőrizve, vö. *História Francorum,* 2,9. - Adatokat találunk az *Epitome de caesaribusban* (47-), Zósimosnál, Marcellinus Comesnél, Johannes Antiochenusnál. - Gazdag a kor egyházi irodalma: Orosius, Sozomenos, Rufinus, Ambrosius, a 379-381 között Constantinopolis püspöki székét betöltő cappadociai Nazianszoszi Gregoriosnál, Augustinusnál, ezek azonban elsősorban vallási vagy egyház-politikai kérdésekkel foglalkoznak, s fontos területekről nem nyújtanak információt. - Viszonylag gazdag a rhetorikai hagyomány: Pacatus, Themistios, különösen Libanios, Symmachus és Claudianus. Legtöbbjüknek levelei is maradtak fenn.

SZAKIRODALOM

Baldus, H. R.: Theodosius der Grosse und die Revolte des Magnus Maximus. Das Zeugnis der Münzen. *Chiron,* 14,1984,175-.

Blockley, R. C.: The dynasty of Theodosius. In: Cameron, A. - Garnsey, P. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XIII. Cambridge, 1998,113-137.

Brown, P.: Christianisation and religious conflicts. In: Cameron, A. - Garnsey, P. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XIII. Cambridge, 1998, 632-664.

Cameron, A.: Theodosius the Great and the Regency of Stilicho. *Harvard Studies of Classical Philology,* 73,1969, 247-.

Chadwick, H.: *A korai egyház.* Budapest, 1999.

Chadwick, H.: Orthodoxy and heresy. In: Cameron, A. - Garnsey, P. (eds.): *The Cambridge Ancient History.* XIII. Cambridge, 1998, 561-600.

Croke, B. - Harries, J.: *Religious Conflict in Tourth-Century Rome.* Sydney, 1982.

Demandt, A.: Die Feldzüge des älteren Theodosius. *Hermes,* 100,1972, 81-,

Elbern, S.: Der Tod des älteren Theodosius. *História,* 18,1969, 598-.

Elbern, S.: *Die Usurpationen im spätrömischen Reich.* Bonn, 1984.

Ensslin, W.: Arbogast and the Death of Valentian II. *História,* 25,1976,235-244.

Ensslin, W.: *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius der Große.* München, 1953.

Ensslin, W.: Maximus (33). *RE,* XIV, 2 (1930), 2546-.

Gluschanin, E. P.: Die Politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im Oströmischen Reich. *História,* 38,1989,233-.

King, N. Q.: *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity.* London, 1961.

Lippold, A.: *Theodosius der Große und seine Zeit.* München, 1980².

Palanque, J. R.: L'empereur Maxime. In: *Les empereurs romains d'Espagne. Colloques du CNRS, Sciences Humaines.* Paris, 1965, 255.

Pavan, M.: *La politica gotica di Theodosio nella pubblicistica del suo tempo.* Roma, 1964.

Scharf, R.: Verwandte des theodosianischen Kaiserhauses. - ein Nachtrag zur PLRE. *História,* 47, 1998,495-499.

Schippmann, K: *Grundzüge der Geschichte des sasanidischen Reiches.* Darmstadt, 1990.

Seeck, O. - Veith, G: Die Schlacht am Frigidus. *Klio,* 13,1913, 451-467.

Speidel, M. P.: The slaughter of Gothic hostages after Adrianople. *Hermes,* 126,1998,503-506.

Springer, M.: Die Schlacht am Frigidus als quellenkundliches und literaturgeschichtliches Problem. In: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit.* Hrsg. v. Bratoz, R. Ljubljana, 1996, 45-94.

Urban, R.: *Gallia rebellis.* Stuttgart, 1999, 111-.

A Theodosius-dinasztia (395-455)

Miként Theodosius halálánál már szó volt róla, a 395. évi birodalommegosztás a császár két fia között nem jelentette a Római Birodalom alkotmányos értelemben vett kettéosztását, csupán a birodalom élén álló két császár adminisztratív teendőinek területi elhatárolását. Ezt követően a két *Augustinak* megfelelően két császári székhely volt: Nyugaton Mediolanum, majd a barbár invázió miatt a biztonságosabb Ravenna, Keleten pedig Constantinopolis. A két császári igazgatási központ nagyjából azonos elvek szerint épült fel, hasonlóképp a két hadsereg is, mely egyformán barbarizálódott volt. Jelentős részben germánokból állt, beleértve a tiszteket és bizonyos mértékig még a parancsnokokat is. Közös volt a fizetőeszköz, az arany-soZídus, azonos az adórendszer, azonos a vallás - *unu vem catholica fides,* 'az egyetlen igaz egyetemes vallás' -, és azonos elvek alapján épült fel az egyházi szervezet. A lakosság Nyugaton és Keleten egyaránt rómainak nevezte és egyetlen birodalom kötelékébe tartozónak vallotta magát. A két birodalomrész közötti különbségek elsősorban kulturális természetűek voltak.

Mivel mindkét *Augustus* nagyon fiatal volt - Arcadius apja halálakor 17, Honorius 10 éves -, Theodosius a fiai mellé segítőket rendelt. Arcadius már nagykorú volt, így Stilichóval szemben jogilag nem lehetett őt semmire sem kötelezni. Legfeljebb az ősi szokás által előírt tiszteletadást lehetett rajta számon kérni, mely a család idősebb tagjainak kötelezően kijárt. Theodosius óhaja tehát, hogy Stilicho *parens principum* (a princepsek szülője) legyen, emberileg teljesen érthető személyes kívánság volt, de jogilag nem volt definiálható. A segítők hosszú ideig kormányozták a birodalmat védenceik helyett, Arcadius és Honorius ugyanis felnőttkorában is mások segítségére szorult, és környezete erősebb akaratú személyiségeinek befolyása alatt állt.

A Theodosius-dinasztia Nyugaton (395-455)

A korszak markáns személyiségei és a birodalom nyugati részének tényleges kormányzói nem a császárok voltak - akik 395 után gyerekek vagy a világtól elzárkózva élő, környezetük befolyása alatt álló, gyengekezű bábok voltak -, hanem a nagy hatalmú hadsereg-főparancsnokok: Stilicho, Flavius Constantius és Aétius. Stilicho

405-408-as reformjai következtében az összes haderő a magister utriusque militiaenek vagy egyszerűen csak *magister militumnak* nevezett hadsereg-főparancsnok alá rendelődött, így a poszt betöltőinek hatalma alkotmányosan is a kiskorú vagy gyengekezű császárok fölé nőtt.

HONORIUS (395-423)

STILICHO: KÍSÉRLET A BIRODALOM EGYSÉGÉNEK MEGŐRZÉSÉRE

Stilicho egy vandál tiszt és egy római nő fia volt, 365 körül született, nem tudjuk, hogy hol, az viszont bizonyos, hogy már a birodalomban. Fényes karrierjét rendkívüli katonai és diplomáciai képességeinek köszönhette. 383-ban követséget vezetett Perzsiába. A Frigidus menti csatát is ő nyerte meg 394-ben. Emellett még hűséges is volt a dinasztiához. Mindezeket Theodosius igen nagyra értékelte. 384-ben unokahúgával s egyben gyámleányával, Serenával házasította össze. Stilicho és Serena nevelte fel Honoriust és Galla Piacidiát. Honorius különösen ragaszkodott nevelőszüleihez, lányaikat vette feleségül: először Mariát, majd az ő halála után Thermantiát.

A 395-408 közötti időszak legjelentősebb alakja Stilicho volt. Theodosius halálakor a teljes birodalmi haderő a kezében volt. Rövidesen azonban megbosszulta magát, hogy Arcadius vonatkozásában nem rendezték elég világosan, vagy legalábbis nem dokumentálták, Stilichónak mint parens principumnak a helyzetét (Claudianus). A császári családon belül ugyanis Stilicho volt a rangidős, és kizárólag ő rendelkezett olyan képességekkel, amelyek a kormányzáshoz szükségesek voltak, így integráló szerepet tölthetett volna be a birodalmi politikában. Arcadius környezetének azonban, mindenekelőtt a gátlástalan Rufinusnak, majd az őt felváltó Eutropius eunuchnak nem állt érdekében Stilicho befolyása. Minden eszközt felhasználtak a megbuktatására, s eközben magának a birodalomnak is sok kárt okoztak, pedig a két udvar együttműködésére minden addiginál nagyobb szükség lett volna.

A legsúlyosabb problémát a Theodosius halálát követő években Alarich gótjai jelentették. Alarich a gót foederati parancsnokaként részt vett a Frigidus menti csatában, Stilicho ezután csapatával együtt visszaküldte Thraciába. A gótok kevesellték a fizetséget, Alarichot királyukká kiáltották ki, és a Balkánt végigdúlva, megjelentek Constantinopolis falai előtt. A helyzet kiélezett volt, mert már nagyon erős volt a határokra nehezedő hun nyomás is. Egy portyázó seregük be is tört a birodalomba az Al-Dunánál, egy másik pedig a Kaukázuson túlról nyomult előre Syriáig. A teljes hadsereg ebben az időben még Nyugaton volt Stilicho parancsnoksága alatt, őt viszont a markomannok betörése tartóztatta fel. Stilicho végül Thessaliában érte utol a gótokat, és épp a megsemmisítésükre készült, amikor megérkezett hozzá Arcadius

parancsa, mely felszólította, hogy azonnal küldje Constantinopolisba a keleti haderő alakulatait, és hagyja el Illyricumot. A követelés mögött Rufinus állt, aki attól tartott, hogy a katonai győzelem megerősíti Stilicho helyzetét a Balkánon, és ezután már könnyen megszerzi a befolyását Arcadius felett is. Stilicho kénytelen volt eleget tenni a parancsnak (erre személyes okok is kényszerítették: a családja Theodosius temetése miatt még Constantinopolisban volt). Az eljárásnak magára Rufinusra nézve lett először végzetes következménye, mert a Constantinopolisba megérkező sereg katonái - Stilicho megbízásából vagy a nélkül, ezt nem tudjuk - a fogadásukra érkező praefectus praetoriót a császár szeme láttára megölték. Alarich viszont, tapasztalva, hogy saját ténykedése kevésbé súlyos megítélés alá esik, mint üldözőjéé, átkelt a Thermopylai-szoroson, és végigrabolta az ottani görög városokat is: ostrom alá vette többek között Thébait, Korinthost, Athént el is foglalta, majd végigdúlta a Peloponnésost és Árkádiát is. Mindezt akadálytalanul megtehette, mert a hadsereget Keletre, a hunok ellen vezényelték el.

Ha addig még nem lett volna elég világos, hogy kit tekintenek a constantinopolisi udvarban igazi ellenségnek, egyértelművé vált akkor, amikor Stilicho 397-ben, ezúttal hajókkal érkezve, újra megkísérelte Alarich még mindig tartó balkáni rabló hadjáratát felszámolni. **Hostisszá** nyilvánították, és elkobozták a Keleten lévő vagyonát, Alarichot pedig a Stilicho által vitatott területre főparancsnoknak, **magister militum per Illyricumnak** nevezték ki. Hogy Stilicho Illyricumban az elkövetkező időben se tudjon beavatkozni, Africában teremtettek számára nehézségeket. Itt Gildóval, a katonai főparancsnokkal játszottak össze, aki fellázadt Honorius ellen, és átállt Arcadiushoz, a Róma számára létfontosságú gabonaszállítmányokat pedig leállította.

Gildo egy romanizált numida fejedelem fia volt, aki mint az afrikai fegyveres erők parancsnoka, **comes Africae** szerzett múlhatatlan érdemeket Theodosiusnál Magnus Maximus és Eugenius uzurpációja idején, olyannyira, hogy Gildo egyik lányát a császárné unokaöccséhez adták feleségül. így szegről-végre a császári rokonságba tartozott, és Africában óriási birtokokat harácsolt össze magának. Hatalma erősítéséhez a **donatista** egyház támogatását is igénybe vette.

Mivel a római senatoroknak Africában szintén kiterjedt birtokaik voltak, az éhező *plebs urbana* őket is felelőssé tette a kialakult helyzetért, és elkezdte a házaikat gyújtogatni. Stilicho így könnyen megszerezte a senatus támogatását a Gildo elleni vállalkozáshoz. A katonai akció nem okozott nagy nehézséget, mivel a keleti udvar nyíltan nem merte felvállalni Gildo támogatását, komolyabb eszközei egyébként se lettek volna hozzá, mert a hadsereg Keleten még mindig a hunok ellen harcolt (397-398). A nehézségekkel egy időben Stilicho a saját pozíciója erősítésére törekedett. Jó viszonyt alakított ki az egyházzal, erre törekedett a senatusszal is, és ekkor erősítette meg a dinasztiával való kapcsolatát is, Honoriushoz adva idősebbik lányát, Mariát.

400-ra Stilichónak sikerült a határokat stabilizálni és saját helyzetét is megerősíteni. 401 végén azonban, amikor éppen az Alpoktól északra, a Raetiába és Noricumba betörő alánok és vandálok kiszorításával volt elfoglalva, Alarich váratlanul Itáliára támadt, és a Timavus folyónál vereséget mért a *praefectus praetorio* felvonuló erőire, majd ostrom alá vette a Mediolanumban székelő császárt. Itália védelmére Stilicho Britanniából irányított át sürgősen erőket. (Még mindig széles körben elterjedt az a nézet, hogy a Rajnától is, pedig azt a kutatás már régen cáfolta.) O maga 402 tavaszán Pollentiánál, majd Hastánál és Veronánál ütközött meg a gótokkal, és súlyos veszteségek árán kiszorította őket Itáliából. Ezt követően Alarich Honoriustól népének szálláshelyül Dél-Pannoniát kapta, Alarich sógora, Athaulf pedig rövidesen Nyugat-Pannoniában telepedett le. Az elszenvedett ostrom miatt az udvar új, biztonságosabb székhelyet keresett, és a mocsaraktól védett Ravennába költözött át.

405 folyamán újabb ellenség zúdult Itáliára Pannónia felől, ezúttal Radagaisus keleti gót király sokféle nációból álló hadai. Ezek már nem garázdálkodó *foederati* voltak, hanem a Duna túloldaláról érkező, a hunokról leváló népcsoportok. Stilicho alánokból, hunokból és gótokból frissen szervezett serege túl kicsi volt ahhoz, hogy nyíltan megütközzön velük, azt követően azonban, hogy a barbárok elkezdték fosztogatni a gazdag vidéket, és három csapatra oszlottak, már megkockáztatta a csatát, és Faesulaenál súlyos vereséget mért a főseregre (a másik kettő ugyanakkor elhagyta Itáliát). A támadás erejét mutatja, hogy a kortárs Augustinus a győzelem után 100 ezer barbár hadifoglyot említ, a rabszolgaárak hirtelen esése pedig alátámasztja az általa közölt nagy számot.

BRITANNIA ELVESZTÉSE

Észak-Itáliában óriási mértékű volt a pusztulás, ami a császár gyámjának tekintélyét is aláásta. A nyugati tartományokra nehezedő katonai nyomás kivédéséhez szükséges erőforrások megteremtése és a további hasonló támadások kivédése céljából a következő évben Stilicho Illyricumot akarta a saját ellenőrzése alá vonni. Ennek érdekében egyezségre lépett Alarichkal, akinek azt a szerepet szánta, hogy nyomuljon előre a Balkánon Épeirosig. A tervét azonban egy újabb barbár invázió keresztezte, ezúttal a Rajnánál. A 406. év utolsó éjjelén Mogontiacum közelében átszakadt a határ. Vandálok, alánok és svébek árasztották el soha addig nem tapasztalt mértékben Belgicát, majd onnan dél felé tartva Lugdunensis egy részét és Aquitaniát. Ennek hatására a Felső-Germaniával átellenben élő alamannok és burgundok is betörtek a birodalomba, és elfoglalták Argentoratét, Novimagust és a többi kulcsfontosságú erődöt. A galliai invázió pánikot váltott ki a britanniai lakosság körében, és menekülők áradata indult meg nyugat felől Itália irányába. Amit még nem pusztítottak el a barbárok, azt tönkretették a menekülők.

A 407. évre tervezett illyricumi vállalkozás a galliai katasztrófa miatt nem realizálódott, Alarich viszont, aki a saját részéről vállalt feladatot teljesítette, hallatlanul nagy összeget, 4000 font aranyat követelt. Stilicho a fizetés miatt konfliktusba keve-

redett a senatorokkal, akiket jobban izgatott a pénzük elvesztése, mint Alarich fenyegetése. A gót támadás veszélye miatt ugyanakkor Stilicho nem tudta időben és hatékonyan felvenni a küzdelmet Galliában. A súlyos katonahiány miatt Britanniából kellett kivonni az értékesebb csapatokat, a germánok, s a hunok soraiból kellett katonákat toborozni, s végül meg kellett egyezni Alarichkal és gótjaival is. Britanniában a hirtelen romló helyzet miatt gyors egymásutánban uzurpátorok léptek fel, köztük egy közkatona is, III. Constantinus, aki a minden irányból meginduló barbár inváziójával szemben ott már nem nagyon tudta tartani magát, ezért teljes fegyveres erejével áttelepült a kontinensre. Helyébe rögtön benyomultak a szászok és más barbár népek. III. Constantinus szerződést kötött a Galliába betelepülő frankokkal, burgundokkal és alamannokkal, és mindnyájuk közös érdekében megszilárdította a rajnai határt.

STILICHO BUKÁSA

Honorius időközben a germánellenes magister officiorum, Olympius befolyása alá került, aki eredményesen intrikált Stilicho ellen. A konfliktus Stilicho és a császár között Arcadius halála körül tört ki, 408-ban. Mindketten Constantinopolisba akartak menni, hogy átvegyék a hétesztendős II. Theodosius feletti gyámságot. Stilicho fel akarta számolni a birodalom megosztottságát, ezért ragaszkodott az utazáshoz, s ahhoz is, hogy Honorius ugyanakkor a hadsereggel Galliába menjen III. Constantinus és a barbárok ellen. A előreküldött csapatok ticinumi (ma: Pavia) táborában azonban zendülés tört ki. Ennek kirobbantásában szerepe volt Olympiusnak is, aki azt a vádat terjesztette, hogy Stilicho saját fiának akarja Constantinopolisban megszerezni a trónt. A zendülők megölték Stilicho híveit, majd Ravennában magát Stilichót is, hiába keresett templomban menedéket. Megölték a hétéves fiát, Eucheriust is, Honorius pedig eltaszította feleségét, Thermantiát. Ezt követően tisztogatások kezdődtek. Eljárás indult szinte valamennyi tisztségviselő ellen, aki Stilichónak köszönhetően került hivatalába. Általánossá vált a germánellenes hangulat, nagyszámú szövetséges gyilkoltak le, illetve ezek otthon maradt családját. Ennek következtében mintegy 30 ezer szövetséges állt át Alarichhoz.

A korabeli források negatívan ítélik meg Stilichót. Nehezen tudják megbocsátani neki, hogy „félbarbárként" oly hosszú időn keresztül meghatározója volt a római politikának. Azzal gyanúsítják, hogy hatalomra tört, és elárulta Honoriust, sőt még azzal is, hogy ő hívta be a Rajnán a germánokat. Őt vádolják Gallia és Britannia elvesztéséért is. Az utóbbi évtizedek kutatása viszont rehabilitálja Stilichót. Úgy véli, nem volt áruló, és nem volt illojális Theodosius fiaival szemben sem. A Római Birodalomért harcolt a külső ellenséggel, és az utolsók egyikeként a birodalom egységéért is. Mindenkinél világosabban látta ugyanis, hogy a nyugati birodalomrész erőforrásai nem elegendőek a védelemhez. Azt is látta ugyanakkor, hogy ezt a birodalmat a germánok nélkül már nem lehet megvédeni.

ALARICH ELFOGLALJA ÉS KIFOSZTJA RÓMÁT

A germánok üldözése nyomán kialakuló zavaros helyzet tette lehetővé, hogy az Itáliában tartózkodó Alarich háromszor is Róma ellen vonuljon: 408 őszén, 409 végén és 410 augusztusában. A harmadik alkalommal már nem elégedett meg az ostrommal való fenyegetéssel kicsikart nagy összegű megváltással, hanem el is foglalta és ki is fosztotta a várost. Az utóbbiért némiképp Honorius is felelős volt. A befolyásolható és engedékeny császár az Alarichkal folytatott alkudozások során - talán először életében, de nem a legjobbkor - megmakacsolta magát. Mivel a gótok is keresztények voltak - még ha arianusok is -, a keresztény templomokat tiszteletben tartották, és az ott menedéket keresőket se bántották. Alarich ellencsászárt is kinevezett a nyugati birodalomrész élére, a pogány *praefectus urbi,* Priscus Attalus személyében, akivel viszont saját magára ruháztatta a hadsereg-főparancsnoki posztot. Alarich Africában szerette volna letelepíteni saját népét. Hajóit azonban egy vihar megsemmisítette, így nem tudott átkelni. A gót király Dél-Itáliában halt meg rövidesen, betegségben.

Alarich calabriai nyughelye köré később legenda szövődött. Eszerint a Busento folyó medrébe temették. A temetés idejére a folyó vizét elterelték, majd visszaengedték, hogy soha senki ne zavarhassa meg nyugalmát. A vizigót királyságot megalapító Alarichot sógora, Athaulf (410-415), majd veje, I. Theoderich (418-451) követte a királyi méltóságban.

KÜZDELEM A NYUGATI IMPÉRIUM EGYBEN TARTÁSÁÉRT

Alarich itáliai hadjárata idején súlyos következményekkel járó események játszódtak le a nyugati tartományokban is. A vandálok, alánok és svébek 409-ben átkeltek a Pireneusokon, és elfoglalták Hispániát. Honoriusnak nem volt eszköze a megvédésére. Hispániában a barbárok sorshúzás útján döntöttek a megszerzett terület felosztásáról. A svébek és a hasding vandálok Északnyugat-Hispániát foglalták el, az alánok Közép-Hispaniát, míg a silingi vandálok Dél-Hispaniát (Baeticát), és ott rövid életű királyságokat alapítottak.

A germánellenes politikai irányvonal rövid életűnek bizonyult. A germánellenes tisztek megbuktatásával Stilicho parancsnoki helyébe újra egy erős egyéniség, Flavius Constantius lépett, aki a mozgalom fejét, Olympiust is megölette. Honorius rábízta Gallia visszahódítását. III. Constantinus ott ugyan erősen megvetette a lábát, időközben azonban uzurpátora is akadt, saját hadseregparancsnoka, Gerontius és fia, Maximus személyében. Flavius Constantius előbb Gerontiust, majd III. Constantinust is legyőzte, Maximus Hispániába menekült.

' Egy helybéli galliai senator, Iovinus személyében a burgundok és alánok Honoriusszal szemben újabb uzurpátort léptettek fel (411). Őt először még Alarich utóda, Athaulf is felkarolta és Itáliába vitte, mivel azonban ott Honoriustól jobb ajánlatot kapott, megölette (412). Africában, a comes Africae tisztét betöltő Herac-

lianus (Stilicho gyilkosa és vagyonának megöröklője) lázadt fel, aki minden jel szerint nem a császári címre, hanem a hadsereg-főparancsnoki posztra pályázott, őt azonban Flavius Constantius 414-ben győzte le.

A gótok Athaulf király vezetésével 412-ben Itáliából Dél-Galliába vonultak, s ott Tolosát, Burdigalát, Narbót és környékét foglalták el. Athaulf nagy igényű nyilatkozatot tett: nem a Római Birodalomnak egy gót birodalommal való felváltására, hanem a Római Birodalomnak a gótok segítségével való megújítására törekszik. Ennek szellemében vette feleségül 414-ben a Róma kifosztásakor foglyul ejtett császárlányt, Galla Piacidiát. Év végén megszületett fiuk a sokat ígérő Theodosius nevet kapta. Császárt azonban apja nem belőle csinált, hanem bölcsen Attalust támogatta, mert pogányok nemcsak Rómában, hanem a galliai arisztokrácia körében is nagy számban voltak. 415-ben Flavius Constantius viszont a gótokkal szemben is sikereket ért el, így azok kénytelenek voltak Hispániába áttelepedni. Ott az újabb afrikai átkelési kísérletük is eredménytelenül végződött, így visszatértek a *foederati* státusához. Athaulf még ezt megelőzően merénylet áldozata lett, Galla Piacidiát pedig, aki miatt Flavius Constantius annyira szorongatta a gótokat, 600 ezer modius (5,240 millió liter) gabonáért kiadták neki. A hálás Constantius 418-ban megengedte, hogy visszatérjenek Galliába, ahol Aquitaniát jelölte ki nekik szállásterületül, Tolosa központtal. Később mint szövetségeseket fel is használták őket a vandálok elleni hadjáratokhoz.

HONORIUS HALÁLA

Az ambiciózus Flavius Constantius már 414-ben is pályázott Galla Piacidia kezére, 417-ben végül feleségül vehette. Rövidesen két gyerekük is született, egy lány, aki nagybátyja tiszteletére a Honoria nevet kapta, és egy fiú, akit nagyapja után Valentinianusnak neveztek el. 421-ben a gyermektelen Honorius társcsászárrá, Augustusszá nevezte ki maga mellé sógorát, aki azonban néhány hónap múlva váratlanul meghalt. Ezt követően vita támadt a testvérek közt, amit valószínűleg a császár új kegyencei is szítottak, mert nem akarták, hogy a határozott nővér befolyásolja a politikát. Ez végül annyira elfajult, hogy Galla Piacidia két gyermekével Constantinopolisban, unokaöccsénél keresett menedéket. Honorius néhány hónap múlva meghalt.

Honorius a római történelem válságos időszakában uralkodott, amikor Róma hunok elől menekülő szomszédai a birodalom biztonságosabbnak vélt határain belül erőszakkal szereztek maguknak új lakóhelyet. Magát a fővárost is elfoglalták és kifosztották, amit a Róma történetét tárgyaló könyvek általában úgy kommentálnak, hogy a gótok 375. évi birodalomba való felvételét követően ez volt a második mérföldkő az Impérium Romanum bukásához vezető úton. Róma városa azonban rövid idő alatt regenerálódott - igaz, régi fényét már nem nyerte vissza -, az eseménynek tehát inkább csak szimbolikus jelentősége van. 800 éven át nem lépett ellenség ennek a városnak a területére (vajon melyik város mondhatja ezt el még magáról), így elfoglalása nemcsak a támadást átélőket sokkolta, hanem a birodalom

egész lakosságát is. Sokkal súlyosabb volt azonban ennél egyes tartományok teljes vagy részleges elvesztése: Pannoniáé, mely 378 óta már jórészt *foederatinak* átengedett terület volt, és Britanniáé, amihez, nem tudjuk, milyen arányban, három tényező is hozzájárult: a védelem meggyengülése csapatkivonás miatt, a Galliát elözönlő barbárok miatti elszigetelődés és az uzurpátor III. Constantinus egyéni hatalmi érdekei. Galliában tudomásul kellett venni a korábbi ellenségek betelepedését és a tartományi lakossággal való együttélését. Hispániában ennél még rosszabb volt a helyzet, mert ott a betelepülők voltak fölényben.

Mivel Honorius kissé nehéz felfogású és befolyásolható volt, ingatag volt a politikája. Vallási kérdésekben viszont nagyon határozottan az apja és Stilicho politikáját folytatta: támogatta a *katholikusokat,* üldözte a pogányokat és az eretnekeket. Betiltotta például Magna mater kultuszát, leromboltatta Karthágóban Caelestis templomát, és uralkodása alatt újra kiátkozták a *donatistákat.*

III. VALENTINIANUS (425-455)

419-ben született. Apja, Flavius Constantius 411-től a birodalmi haderő főparancsnoka, majd 421-ben Honorius császár Augustus-társa volt. Anyja, Galla Piacidia Theodosius császár legkisebb gyermeke, Honorius féltestvére volt. - Teljes neve FLAVIUS PLACIDUS VALENTINIANUS volt.

Honorius nem kérte II. Theodosius beleegyezését Flavius Constantius *Augus*ft/sszá való kinevezéséhez. Igaz, ő volt a **senior Augustus** (rangidős császár), és a saját birodalomrészének megosztásáról volt szó, mégis illett volna egyeztetni unokaöccsével, mert a lépés annak örökségét is érintette. A két nyugati Augustus egymást követő halálával viszont II. Theodosius egyedüli császár lett, és most már csak az ő döntésétől függött a birodalom kormányzásának mikéntje. Úgy tűnik, hogy amíg nem támadtak Nyugaton kényszerítő körülmények, addig nem kívánt változtatni saját egyeduralkodói helyzetén. Annak következtében azonban, hogy Iohannes Primicerius személyében Honorius megüresedett helyére uzurpátor jelentkezett, és tőle kért elismerést, rögtön kinyilvánította, hogy nem kíván idegent bevonni a birodalom kormányzásába: a nála tartózkodó ötéves Valentinianust eljegyezte saját kétéves lányával, Eudoxia Liciniával, és fegyveres segítséggel útnak indította Ravennába. III. Valentinianust Rómában emelték Augustusszá 425-ben. A kiskorú császár helyett energikus anyja kormányzott, a keled *senior Augustusszal* és a senatusszal egyetértésre törekedve.

AFRICA ELVESZTÉSE

III. Valentinianus hatalomra lépésekor a birodalom nyugati része - Britannia és Pannónia elvesztésétől eltekintve - formálisan ugyan még egyben volt, de csak Itália és Africa volt érintetlen, a többi területre barbárok telepedtek be, és teremtettek bizonytalan helyzetet.

A valós hatalmat Nyugaton Stilicho reformja óta nem a császár, hanem a **magister utriusque militiae** jelentette. Ez a magyarázata annak, hogy a nehéz idők ellenére is csak elvétve léptek fel uzurpátorok. Annál kíméletlenebb küzdelem folyt viszont ezért a hadsereg-főparancsnoki posztért. III. Valentinianus trónra lépését követően Galla Piacidia kerülni igyekezett a parancsnokoknak a politikára való túl erős befolyását, ezért a nyugati birodalomrész három hadseregét három önálló parancsnok alá rendelte: Flavius Felix a *senior* **magister militum praesentalis,** az itáliai fegyveres erők rangidős parancsnoka volt *(iunior* parancsnokot Itáliába nem neveztek ki), Bonifatius az africai dioecesis **comese** volt, és Aétius a **magister militum per Gallias,** a galliai erők főparancsnoka. A harc a kizárólagos hatalomért köztük folyt.

Flavius Felix működése biztató sikerrel indult: visszaszerezte a hunoktól Pannoniát (427), és ügyesen intrikált Africa comese ellen is.

Bonifatius korábban, Honorius és Galla Piacidia viszályában az utóbbi védence volt. 422-ben a Honoriust támogató parancsnok társával szembekerülve teljesen törvénytelenül vette saját birtokába Africát. Helyzetét majd csak egy utólagos kinevezéssel legalizálták. Africában erős hatalmat épített ki, még egy saját kis magánhadsereggel is rendelkezett **(e** tekintetben a korábbi helyi hatalmasságok, Firmus és Gildo méltó utóda volt). Egy ariánus nőt vett feleségül, és még a donatistákat is támogatta. A berberek elleni harcokban viszont sikertelen volt.

Galla Piacidia a vádak miatt Bonifatiust számadástételre az udvarba rendelte, s mivel nem jelent meg, Flavius Felix a senatusban keresztülvitte, hogy ellenséggé nyilvánítsák, és hadat üzenjenek neki. Bonifatius ekkor állítólag a Hispániába betelepedett vandáloktól kért segítséget. Az eljárásában egyébként semmi rendkívüli nem lett volna, hiszen akkoriban, szükség esetén mindenki a barbárok körében szerzett magának katonát. Lehetséges azonban, hogy ezt a vádat csupán ellenfelei terjesztették róla, elsősorban Flavius Felix, esetleg Aétius, azt követően, hogy a vandálok, kihasználva Bonifatius Ravennával való konfliktusát, 429-ben királyuk, Geiserich vezetésével átkeltek Africába. Nemcsak harcosok, hanem Geiserich teljes népe: vandálok és alánok, asszonyokkal és gyermekekkel egyetemben. Prokopios összesen 80 ezerre teszi a számukat. A vidék gazdagsága vonzotta őket, mint ahogyan ezért szerettek volna korábban már a gótok is oda áttelepedni.

A vandálok végigpusztították a teljes partvidéket. Bonifatius a numidiai Hippo Regiusban sáncolta el magát. A várost a barbárok tizennégy hónapig ostromolták -

eközben halt meg Hippo híres püspöke, Augustinus (a későbbi Szent Ágoston). Bonifatius a lakosokat végül kimentette és erős fegyveres kísérettel Constantinopolisba küldte, reménytelenül próbálkozott azonban a vandálok visszaszorításával. Nem tudtak egyébként velük szemben sikert elérni a II. Theodosius által küldött gót *foederati* sem. III. Valentinianus végül, hogy a szomszédos Africa provinciát, Róma éléstárát mentse, 435-ben szerződést kötött velük, melyben letelepedés céljából átengedte nekik Numidiát. 439-ben azonban Geiserich kardcsapás nélkül birtokába vette a Nyugat második legnagyobb városát, Karthágót is, a kikötőjében állomásozó flottával egyetemben. Vele együtt Africa provincia is vandál kézre került. 441-ben aztán az is bekövetkezett, amitől az itáliai tengerparti városok Karthágó eleste előtt nagyon tartottak. A vandálok hajókkal megjelentek Szicíliában. Constantinopolis segítségül küldött ekkor egy flottát, ennek azonban a hun veszély miatt végül vissza kellett térnie. III. Valentinianus katonai erő hiányában így 442-ben kénytelen volt szerződésben átengedni a vandáloknak Kelet-Numidiát, Africa Proconsularist, Byzacenát és még Tripolitana egy részét is.

Ez a megállapodás azonban már más volt, mint a megelőzőleg kötött szerződések, így nemcsak Afrika történetében, hanem Róma és a népvándorlás barbár népei viszonyában is új korszak kezdetét jelentette. Már nem a Római Birodalom területén való letelepedést engedélyezte ugyanis, hanem átadta a birodalom területének egy részét egy másik „állam" számára. Cserébe Geiserich évi tributumot volt köteles fizetni Rómának, és idősebbik fiát, Hunerichet Ravennába túszul adni. Őt nem sokkal később Eudociával, III. Valentinianus lányával jegyezték el (445). Ettől kezdve Róma újra kapott gabonát Africából. Africa katholikus és donatista római lakossága számára viszont az ariánus vandálok uralma alatt a rettenetes üldöztetések időszaka következett.

KÜZDELEM GALLIÁÉRT

Flavius Felixet 430-ban meggyilkolták, és a **magister militum praesentalis** tisztét Flavius Aétius foglalta el. Bár rövid idő múlva Galla Piacidia elbocsátotta, Aétius 433-ban visszatért itáliai főparancsnoki posztjára, és megszilárdította helyzetét: 435-től **patrícius et magister utriusque militiae** lett, a teljes nyugati haderő főparancsnoka. Ő lett a legfontosabb ember a nyugati birodalomrész történetének elkövetkező kritikus időszakában.

Aétius a moesiai Durostorum városában született (a mai Silistra környékén) 390 körül. Apja, Gaudentius parancsnok volt a római hadseregben, a pályafutása végén *magister militum*. Anyja gazdag és előkelő itáliai nő volt. - 405-ben túszul adták, először a gótokhoz, majd a hunokhoz. Itt megismerte szokásaikat, és jó viszonyt alakított ki velük. Hogy mennyire jót, azt az uzurpátor Johannes elleni harc idején történt eset mutatja: Galla Piacidia megbízta, hogy toborozzon a hunoknál katonákat. Aétius egy 60 ezer fős hun sereg

élén tért vissza. Jutalmul először comesnek, majd a galliai erők parancsnokának, magister militum per Galliasnak nevezték ki. Gátlástalanul tört a hatalomra. Ő gyilkoltatta meg Flavius Felixet, hogy megszerezze a magister militum praesentalis posztját. Galla Piacidia 432-ben ebocsátotta, mert tartott tőle, és a tisztre régi hívét, Bonifatiust hívta vissza Africából. Aétius azonban Ariminumnál a magánhaderejével megtámadta, s Bonifatius az itt szerzett sebébe halt bele rövid idő múlva. Galla Piacidia ezt követően Sebastianusra, Bonifatius vejére bízta a parancsnoki posztott, aki sereggel vonult Aétius megerődített itáliai birtoka ellen. Aétius a hunokhoz menekült, azoktól egy hadsereget kapott, és annak élén jelent meg Ravenna falai előtt. A fenyegetésnek engedve újra kinevezték *senior magister militum praesentalissá.*

Galliában a 410-es években Flavius Constantius valamelyest stabilizálta a helyzetet, és szerződésekkel rendezte a betelepedettek státusát. Közel két évtizedes viszonylagos nyugalom után a Rómával egyébként jó viszonyban lévő burgundok 435 táján felkerekedtek a mai Worms környéki területükről, és benyomultak Belgicába. Feltételezik, hogy élelmiszerhiány okozta elvándorlásukat, amit a Rajna túlpartjáról, a hunok elől menekülő rokonaik befogadása idézhetett elő. Ugyanekkor a nyugati gótok megtámadták Narbonnét, és egy bagauda felkelés is kirobbant Északnyugat-Galliában. A burgundokat Aétius hun szövetségesek segítségével győzte le 436-ban, és nagyon keményen megtorolta a felkelést: 20 ezer burgundot megöletett. A maradékaikat 443-ban a mai Savoya területén telepítette le. A nyugati gótokkal szemben azonban parancsnoka halála miatt 439-ben veszteségeket szenvedett a római haderő, így a békeszerződésben újabb területeket kellett nekik átengedni. A bagauda felkelést 437-ben verték le. Galliában így sikerült újra nyugalmat teremteni, s Itáliával, valamint Baeticával együtt legalább a nyugati birodalomrész magját megőrizni.

A HUNOK TÁMADÁSA

Aétius Pannónia egy részét átengedte a hunoknak. Azok jóindulatot tanúsítottak iránta: a nyugati birodalomrészt nem fosztogatták és nem sarcolták. 451-ben azonban Attila hirtelen feladta ezt a politikát, és a Nyugat ellen fordult. Az ókori szerzők ennek kapcsán két okot is említenek, ezek azonban inkább csak ürügyként szolgálhattak a támadáshoz.

Az egyik az, hogy Honoria, a császár nővére elküldte a gyűrűjét Attilának, amit a hun uralkodó házassági szándékként értelmezett, s a menyasszonnyal együtt III. Valentinianustól a Római Birodalom egy részét is követelte (lord., *Get.,* 224; *Rom.,* 328). Az összeütközés közvetlen kiváltó okaként a

kortárs Priskos viszont a Frank Királyságban kirobbant örökösödési vitát említi. A trónért harcoló idősebb fivér Attilához, az ifjabb Aétiushoz fordult segítségért (Prisc, fr. 16).

A fordulat inkább a hun társadalom nomád-harcos, zsákmányszerző jellegével állhatott összefüggésben. Az álhatatlanság és a kiszámíthatatlanság az ilyen népek expanziójának az egyik jellemzője volt, hiszen sikereik egyik titka épp a meglepetésszerű támadás volt. Az ilyen szerveződéseknek ugyanakkor az is sajátossága volt, hogy a harcosokat bizonyos időközönként hadjáratokba kellett vinni és zsákmányhoz kellett juttatni. A katonai sikerek és a zsákmány elmaradása ugyanis rendszerint belső válságot idézett elő, és megkérdőjelezte a katonai vezető kompetenciáját. Attila hatalma és birodalma is a katonai sikereken alapult.

A keleti impérium ellen meglehetősen sűrűn követték egymást a támadások (435: tervezték, de uralkodóváltás miatt elmaradt, 440, 442, 447). Egy újabb hadjárat 451-452 táján mindenképpen esedékes volt. Valószínű azonban, hogy a Constantinopolisban 450-ben bekövetkező uralkodóváltás miatt Attila számára ott egy időre kiszámíthatatlanná váltak a viszonyok. Az új császár, Marcianus maga mögött tudta a hadsereg támogatását, s azzal, hogy megtagadta a hunoknak a subsidium folyósítását, a harcra is elszántabbnak látszott elődjénél. A Balkánt ráadásul a megelőző hadjáratok során a hunok már módszeresen kifosztották, amit pedig nem maguk szedtek össze, azt elvitte a *subsidium* miatti magas adó. A keleti uralkodó elleni, kétséges kimenetelű büntetőakció helyett ekkor tehát kedvezőbb kilátásokkal kecsegtetett a ravennai császár területe elleni támadás. Galliát jórészt olyan népek lakták, akiket a hunok már legyőztek, vagy akik a tőlük való félelmükben menekültek oda, ráadásul ezeknek a rómaiakhoz fűződő viszonya sem volt baráti. Róma pedig csak külső, nemegyszer éppen hun segítséggel tudta fölöttük megtartani a hatalmát.

Bizonyos jelek egyébként arra mutatnak, hogy nem is egészen hirtelen ötlet volt Attila Gallia elleni támadása, hanem elő volt készítve: hogy ne kelljen hátbatámadástól tartania, Constantinopolis *subsidiumát* egy nagylelkű gesztussal csökkentette. Megpróbálta ezzel egyidejűleg a galliai gótokat a maga oldalára vonni. Priskos rhétor még azt is említi, hogy Attila a sajátjával egy időben Geiserich Itália elleni támadására is számított (Prisc, fr. 15; lásd még lord., *Get.* 184), vagyis nyilván előzetesen egyeztetett a vandálokkal. Nála volt a bagauda felkelés elmenekült vezére is, akit szükség esetén fel lehetett volna használni egy Róma-ellenes felkelés lerobbantására.

451 nyarának elején Attila mintegy félmillióra becsült seregével átlépte Gallia határát. A haderő magvát alkotó hun lovasságot alán és germán segéderő egészítette ki. Aétiusnak a hunok ellen sikerült mozgósítani Gallia valamennyi népét. Serege fő részét a rómaiak és a nyugati gótok alkották. A két hadsereg a catalaunumi mezőkön ütközött meg (a *campi Catalauni* egyelőre még lokalizálatlan hely, többnyire Châlons-sur-Marne környékére teszik). A hun sereg vereséget szenvedett, és Attila visszavonult. A következő év nyarán azonban váratlanul Itáliára támadt. Aquileiát porig romboltatta, elfoglalta Ticinumot (Pavia), Veronát, Brixiát (Brescia), Mediolanumot (Milánó). A már oly sok nehéz helyzetet túlélő Aquileia soha többé nem épült újjá. Lakosainak a lagúnára menekült csoportja alkotta a magvát Velence telepeseinek. A hagyomány úgy tartja, hogy Róma a megmenekülését a város püspöke, I. Leo személyes közbenjárásának köszönhette. A találkozóra lehet, hogy sor került de valószínű, hogy északabbra, és nem is biztos, hogy ennek köszönhető a hunok visszavonulása. Attila serege a római támadások és egy járvány miatt meggyengült, és a keletrómai császár, Marcianus is támadást intézett a védtelenül maradt hátországa ellen. Mindezek miatt a hun király nem kockáztatta a Róma felé való előrenyomulást. Gazdag zsákmánnyal visszavonult a Tisza menti székhelyére. Itt halt meg 453-ban váratlanul, egy gót hercegnővel tartott menyegzője nászéjszakáján vagy mérgezés, vagy agyvérzés következtében. Halála után a birodalma rövid idő alatt széthullott.

A nyugati Hun Birodalom gyors szétesését elősegítette, hogy Attila halála után hatalmi harc robbant ki két fia, Ellac és Dengizik között, mely a Nedao folyó (valahol Pannoniában) menti csatában dőlt el, ahol az idősebbik fiú, Ellac életét vesztette (454 vagy 455). A belháború kínálta kedvező alkalmat használták ki a gepidák, keleti gótok, rugiusok, herulok, svébek és más germán szövetségesek: fellázadtak a hun uralom ellen, és függetlenítették magukat. Attila kisebbik fia a Keletrómai Birodalommal folytatott harcokban esett el 469-ben. A hunok egy része ezután a Római Birodalmon belül kért menedéket, és Thraciában kapott földet, más részük Moesiában telepedett le, és a bevándorolt szláv lakosságba olvadt be. Egy további részük az Alföldön maradt, majd innen a legenda szerint Erdélybe vándorolt, és a székely nép őse lett. A székelyek eredetére azonban ennél valószínűbb magyarázat is létezik.

AÉTIUS ES III. VALENTINIANUS HALÁLA

Aétiust sokan támadták a catalaunumi csatát és főleg Attila itáliai hadjáratát követően azért, hogy nem mért döntő csapást a hun hadseregre. Catalaunumnál azonban a szövetségesek adták a haderő zömét, akik a csata során maguk is súlyos veszteségeket szenvedtek, elesett például a vizigótok királya, I. Theoderich is. Itáliába viszont rendkívül kockázatos lett volna behívni a gótokat. Erőforrások hiányában amit meg lehetett tenni, azt Aétius megtette. Attila halálát követően azonban érezte,

hogy be kell biztosítania a helyzetét. Hogy hatalma ne csak bármikor felmondható tisztségen alapuljon, a dinasztiával akarta szorosra fűzni a viszonyát, ezért 454-ben a fiát, Gaudentiust III. Valentinianus kisebbik lányával, Piacidiával jegyezte el. Mivel a császárnak nem volt fia, ez a házasság Gaudentius számára a császári trónt is kilátásba helyezte. III. Valentinianus viszont úgy érezte, hogy Attila halála után már nincs szüksége a nyomasztóan nagy hatalmú parancsnokra, és a princeps senatus, Petronius Maximus biztatására saját kezűleg szúrta le Aétiust. Prokopios száz évvel később a tettet találóan úgy kommentálta, hogy a császár „bal kezével a saját jobbkezét vágta le" *(BV,* 4,28).

Ha III. Valentinianus úgy vélte, hogy Aétius tekintélye beárnyékolja az övét, és a patrícius eltávolításával végre elfoglalhatja saját méltó helyét, tévedett. A gyilkosság után akkora tekintélye sem volt, mint korábban, de a parancsnokkal együtt elveszítette azokat a képességeket is, amelyek a birodalom egyben tartásához változatlanul szükségesek lettek volna. A szövetségesek semmibe vették, dalmatiai csapatai fellázadtak. A gyilkossággal ugyanakkor megásta a saját sírját is: Aétius kísérete bosszút esküdött, és néhány hónap múlva egy katonai szemlén a néhai magister militum veje és egyik testőre senkitől nem akadályoztatva megölte őt.

FOGALMAK

comes
comes Africae
donatista
foederati
hostis
magister militum per Gallias
magister militum per Illyricum
magister militum presentalis
magister officiorum
magister utriusque militae
parens principum
patrícius et magister utriusque militae
praefectus praetorio
princeps senatus
senior Augustus
subsidium

KRONOLÓGIA

395-455	A Theodosius-dinasztia uralma Nyugaton
395-450	A Theodosius-dinasztia uralma Keleten
395-423	Honorius uralkodása
395-397	Alarich gótjai fosztogatják a Balkánt
395	A markomannok betörése Noricumba
	A hunok az Al-Dunánál betörnek a Római Birodalomba
	A hunok a Kaukázuson túlról Kis-Ázsiába törnek be, és Syriáig fosztogatnak
396	Stilicho a markomannokat a birodalmon belül telepíti le
397	Megújítják a szövetségi szerződést a nyugati gótokkal, és Macedóniában telepítik le őket

397-398	A Gildo elleni háború
401	Vandálok és alánok támadása a raetiai határszakaszon
	Alarich támadása Itália ellen
405	Radagaisus keleti gót király hadjárata Itália ellen
406. dec. 31.	A vandálok, az alánok és a svébek áttörik a rajnai védelmet
407	III. Constantinus uzurpációja Galliában
408	Arcadius halála
	Germánellenes katonai zendülés Ticinumban
	Stilicho meggyilkolása
	Alarich váltságdíj ellenében feladja Róma ostromát
408-410	Alarich Itáliában
409	A vandálok, alánok és svébek a Pireneusokon átkelve elfoglalják Hispániát
	Alarich váltságdíj fejében újra eláll Róma ostromától
410	Alarich elfoglalja és kifosztja Rómát
	Alarich halála
410-415	Athaulf a nyugati vagy vizigótok királya
415	A vizigótokat Flavius Constantius kiszorítja Galliából; Hispániába települnek át
416	A vizigótok visszatérnek a *foedushoz*
417	Flavius Constantius feleségül veszi Honorius húgát, Galla Piacidiát
418	A vizigótok visszaköltözhetnek Dél-Galliába
421	Honorius Flavius Constantiust társcsászárrá emeli
	III. (Flavius) Constantius halála
423	Galla Piacidia két gyermekével Constantinopolisban keres menedéket
	Honorius halála
423-425	Iohannes Primicerius uzurpációja
424	II. Theodosius Galla Piacidia és III. Constantius fiát, Valentinianust Caesarrá nevezi ki
425-455	III. Valentinianus uralkodása
429	A vandálok és alánok átkelnek Afrikába, és elfoglalják Numidiát
430	Flavius Félix meggyilkolása
	A *magister militum praesentalis* tisztét Flavius Aétius kapja meg
433	Aétius visszatér itáliai főparancsnoki posztjára
435	Aétius *patrícius et magister utriusque militiae* lesz
	III. Valentinianus szerződésben a vandáloknak engedi át Numidiát
439	A vandálok elfoglalják Karthágót; vele együtt Afrika Proconsularis nagy része is vandál kézre kerül
442	III. Valentinianus szerződésben átengedni a vandáloknak Kelet-

	Numidiát, Africa Proconsularist, Byzacenát és Tripolitana egy részét
451	Hun támadás Gallia ellen; catalaunumi csata
452	A hunok hadjárata Eszak-Itália ellen
453	Attila halála
454	III. Valentinianus megöli Aétiust
455	III. Valentinianust meggyilkolják

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A legfontosabb forrás a krónikások közül az 500 körül élő, pogány Zósimos, aki 404-ig Eunapiosra, 407-től 409-ig Olympiodorusra támaszkodott. Kritikai szövegkiadása kommentárokai: Zosimus: *Histoire nouvelle.* Ed., trad., comm. Paschoud, F. I. Paris, 1971. - Az egyiptomi származású Olympiodorus töredékesen a 408-tól 425-ig tartó időre szolgáltat adatokat. Töredékeinek angol fordítással és kommentárokkal ellátott kiadását lásd Blockley, R. C: *The Tragmentary Classicizing Historians ofthe Later Román Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus.* Vol. 1.1981, vol. II. 1983. - A gót Alarichkal és a vandál Geiserichkel való konfliktusokat Iustinianus kortársa, Prokopios írta le a vandál háborúról szóló műve első fejezetében (röv. Prokop., *BV,* 1,1-4). A gótokkal való konfliktusokhoz fontos a gót származású, 6. század eleji latin történetíró, Iordanes *Geticájának* XXIX-XLIII. fejezete. Magyarul: Iordenes: *Getica. A gótok eredete és tettei.* Közreadja Kiss Magdolna. Pécs, 2005. - A hispániai latin történetíró és egyházatya, Orosius: *História adversum (sic!) paganos* Ádámtól 417-ig tárgyalja a történelmet. A saját koráról írt részek nagyon fontosak. Mérvadó szövegkiadása C. Zangemeister, a *Corpus Scriptorum Ecclesiastocorum Latinorum* 5. kötetében (Berlin, 1882; röv. *CSEL,* 5); újabban Orose: *Histoires (Contre les paines).* Tome I—III. Livres I-VII. Texte établi et traduit par Arnaud-Lindet, M.-P. Paris, 1990-1991. - Adalékokkal szolgálnak Johannes Antiochenus töredékei Bíborbanszületett Konstantin kivonatában, fr. 188-201, lásd a C. és Th. Müller által kiadott *Fragmenta Historicorum Graecorumban,* IV, 1868, 535 skk. (röv. *FHG).* - Justinianus korának szíriai származású görög történetírója, Ióannés Malalas a *Világkrónikáját* 563-ig terjedően írta meg, az I. Theodosius utáni korszakhoz lásd Malalas, 348-367. - Kevésbé megbízhatóak a Theodor Mommsen által kiadott, ún. *Chronica Minora* egyes szerzői, Prosper, *Chron. Min* I (1892), Hydatius és Marcellinus Comes, *Chron. Min* II (1894). - A későbbi bizánci szerzők közül fontos a 12. századi Zónaras, mert számos, azóta elveszett késő antik művet használt történeti munkája megírásánál - alapvetően megbízható módon. Idevágó része a XIII, 19,15-29,22. - A nagy egyházi szerzők: Sózomenos (az idevágó része VIII, skk.), Theodoret (V, 28-42) és Augustinus (354-430), a korszak első feléhez tartoznak. Hippo Regius püspökének, Augustinusnak (a későbbi Szent Ágostonnak) számos műve maradt fenn, legjelentősebb a 22 könyvből álló *De civitate Dei* és a 13 könyvből álló theológiai önéletírása, a *Confessiones.* Magyarul: *Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt 22 könyve.* Ford. Földváry Antal. I. köt. 1-5. könyv, II. köt. 6-10. könyv. Budapest, 1942-1943. Államról, politikáról vallott nézetei egy másik fordításban: Augustinus: Az Isten államáról (részletek). Ford. Hoffmann Zsuzsanna. In: *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi.* Összeáll., összefog! magy. jegyz. Havas László, et al. Debrecen, 1998 (Agatha, 4), 447-457. Aurelius Augustinus: *Vallomások.* Ford., jegyz. Városi István. Utósz. Redl Károly. Budapest, 1982. Mintegy 300 levele és 500 prédikációja is fennmaradt. Az előbbiek az afrikai helyzethez is értékes adatokkal szolgálnak. - Fontos a római pogány arisztokrácia szellemi hagyatéka, Symmachus levelei, melyek 402-vel záródnak. A 395-404 közötti időszak történetéhez nélkülözhetetlenek Stilicho hívének, Claudius Claudianusnak a költeményei és beszédei. Kiadása: *Claudian.* With

an English transí. Ed. by Platnauer, M. Vol. 1-2. (Loeb Classical Library, 135, 136.) Cambridge, MA - London, 1922. Repr. 1956-. A költeményei magyarul: *Claudianus versei.* VáL, ford., utósz., jegyz. Mezei Balázs. Budapest, 1988. - A *Notitia dignitatum omnium tarn civilium quam militarium* egy izgalmas, gazdagon illusztrált kézikönyv, amely a késő antikvitásban az állami hatóságok számára belső használatra készült. A birodalom összes magas rangú polgári és katonai tisztségviselőjének a jegyzékét tartalmazza. A reánk marad egyetlen példánya 425-430 táján készült. - Két fontos jogi gyűjteményünk is van: 432-ig tartanak a *Codex Theodosianus* törvényei, és ebből a korból származik a *Codex Iustinianus* néhány törvénye is. Ezek kiadásait lásd a császárkor elején lévő irodalomjegyzékben (394. o.).

SZAKIRODALOM

Albert, G.: Stilicho und der Hunnenfeldzug des Eutropius. *Chiron,* 9, 1979, 621-

Barnwell, P. S.: *Emperor, Prefects and Kings. The Roman West, 395-565.* London, 1992.

Baynes, N. H: Stilicho and the barbarian invasion. *JRS,* 12,1922, 207-.

Boehm, L.: *Geschichte Burgunds.* Stuttgart, 1971.

Cameron, A.: *Claudian: Poetry and Propagandaat the Court of Honorius.* Oxford, 1970.

Clover, F. M.: Carthage and the Vandals. In: Humphrey, J. H. (ed.): *Excavations at Carthage 1978, conducted by the University of Michigan.* Ann Arbor, 1982,1-22.

Clover, F. M.: Geiseric and Attila. *Historia,* 22,1972,104-117.

Clover, F. M.: *The Late Roman West and the Vandals.* Aldershot, 1993.

Clover, F. M.: *The Late Roman West and the Vandals.* Aldershot, 1993.

Courtois, C: *Les vandales et TAfrique.* Paris, 1955

Czúth Béla: Geiserich és vandáljai Rómában (455. jún. 2-16.). *Acta Antiqua et Archaeologica,* Supplementum II. Szeged, 1979,25-

Demandt, A.: Magister militum. *RE Suppl.* XII, Stuttgart, 1970, 533-.

Diesner, H.-J.: *Das Vandalenreich.* Stuttgart, 1966.

Ferreiro, A.: *The Visigoths in Gaul and Spain A. D. 418-711: A Bibliography.* Leiden, 1988.

García Moreno, L. A.: *Historia de España visigoda.* Madrid, 1989.

Giese, W.: *Die Gothen.* Stuttgart, 2004.

Harmatta, J.: The dissolution of the Hun Empire. 1. Hun Sosiety in the Age of Attila. *AArchHung, 2,* 1952,277.

Heather, P. J.: *Goths and Romans 332-489.* Oxford, 1991.

Hoffman, D.: Die Gallienarmee und der Grenzschutz am Rhein in der Spätantike. *Nassauischen Annalen,* 83,1973,14-.

Janssen, T.: *Stilicho. Das weströmische Reich vom Tode des Theodosius bis zur Ermordung Stilichos (395-408).* Marburg, 2004.

Maenchen-Helfen, O. *J.: Die Welt der Hunnen.* Wien - Köln - Graz, 1978.

Mócsy, A.: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im Gebiet des heutigen Ungarn. *Cumania,* 1,1972, 83-.

Nagy, T.: The last Century of Pannónia in the judgement of a new monograph. *AAntHung,* 19, 1971, 299-.

O'Flynn, J. M.: *Generalissimos of the Western Roman Empire.* Edmonton, 1983.

Oost, S. I.: *Galla Piacidia Augusta.* Chicago, 1968.

Orlandis, J.: *La vida en España en tiempo de los Godos.* Madrid, 1991.

Schmidt, L.: *Geschichte der Vandalen.* München, 1942[2].

Schreiber, H.: *Die Hunnen.* Wien - Düsseldorf, 1976.

Stickler, T.: *Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich.* (Vestigia, 54.) München, 2002.

Straub, J.: Parens principum. Stilichos Reichspolitik und das Testament des Kaisers Theodosios. *Nouvelle Clio,* 4,1952, 94-.

Straub, J.: *Regeneratio imperii. Aufsätze über Roms Kaisertum und Reich im Spiegel der heidnischen und Christlichen Publizistik.* Darmstadt, 1972.
Thompson, E. A.: *The Huns.* Oxford, 1996 (rev. ed.).
Várady, L.: Das *letzte Jahrhundert Pannoniens (376-476).* Budapest, 1969.
Várady, L.: Stilicho proditor arcani imperii. *AAntHung,* 16,1968, 413-.

A Theodosius-dinasztia Keleten (395-450)

ARCADIUS (395-408)

Arcadius Theodosius császár és az előkelő Aelia Flavia Flacilla legidősebb gyermeke, *377-ben* született. Felesége Eudoxia volt.

A POLITIKA BEFOLYÁSOLÓI

Arcadius jóindulatú, de jelentéktelen személyiség volt. A környezetében élőkről sokkal több adat maradt fenn, mint róla. Korlátozott szellemi képességekkel rendelkezett, és egész uralkodása alatt mások irányították. 395-ig Rufinus, a **praefectus praetorio,** őt még Theodosius nevezte ki segítségül. Theodosius halálát követően - meg se várva az elhunyt uralkodó constantinopolisi temetését - Rufinus a saját lányát akarta a házasulandó korban lévő Arcadiushoz adni, hogy ennek folytán hasonló helyzetbe kerüljön, mint Stilicho, vagyis ne csak hivatalos kapcsolat fűzze uralkodójához, hanem maga is a dinasztiához tartozzon, s egyfajta *parens Augusti* lehessen. Ezt Eutropius eunuch, a **praepositus sacri cubiculi** (a szent hálószoba, vagyis a császári magánlakosztály felügyelője) ügyes húzással meghiúsította, és épp azzal férkőzött a császár bizalmába, hogy ő szerzett feleséget neki, egy Constantinopolisban élő félbarbár nő (a frank Bautónak, Gratianus egykori hadseregparancsnokának a lánya), a szép Aelia Eudoxia személyében. Eutropius azonban nem számolt Eudoxia eszével és hatalomvágyával, így nemcsak befolyást, de riválist is szerzett magának. Ellenfelei épp a császárné segítségével buktatták meg 399-ben.

400-ban Eudoxia hatalma csúcsára jutott: *Augusta* címet kapott, és pártfogoltja, Aurelianus lett a *praefectus praetorio.* Sértődékenységének lett áldozata Constantinopolis püspöke, a nagy hatású keresztény szónok és moralista, Iohannes Chrysostomos (a későbbi Aranyszájú Szent János), akinek örményországi száműzetésbe kellett vonulnia, sőt a sikertelen békítési kísérlet után a császárné már a híveit, az úgynevezett johannitákat is üldöztette. Eudoxiának a császárra gyakorolt erős befolyása a 404-ben váratlanul, egy vetélés miatt bekövetkező haláláig töretlen maradt.

Ezután Anthemius *praefectus praetorio per Orientem* lett császár, majd annak 408-ban bekövetkező halála után a kiskorú II. Theodosius legfőbb tanácsadója, és egy szakszerűbb, hatékonyabb, kevésbé korrupt és igazságosabb időszak következett a keleti politikában.

GERMÁNELLENESSÉG

Egy kis-ázsiai katonai zendülés, melynek résztvevői gótok voltak, Constantinopolisban a már amúgy is meglévő germánellenes hangulat eluralkodásához és a város gót helyőrségének lemészárlásához vezetett.

399-ben Phrygiában fellázadt egy keleti gót katonai parancsnok, Tribigild. Arcadius egy másik gót parancsnokot, Gainas *comest* küldte ki a leverésére, ő azonban a zendülők pártjára állt. Gainas a császárt is tárgyalásokra kényszerítette. A zendülők követelték, hogy szolgáltassák ki nekik az udvar germánellenes tisztségviselőit, és hogy Gainas legyen a *magister militum*. Gainasszal az élen be is vonultak Constantinopolisba, és itt már egy ariánus templomot is követeltek maguknak. Erre Constantinopolis heves vérmérsékletű püspöke, Iohannes Chrysostomos harcba szólította a város népét, amely lemészárolta a város gót helyőrségét (több mint 7000 embert). Gainas megmenekült, és embereivel bosszúból végigfosztogatta Thraciát, majd a hunokkal vívott harcokban esett el.

Germánellenesség már 399^100-at megelőzően is létezett Keleten, igaz, nem a politikában, hanem a lakosság, mindenekelőtt a középrétegek körében. Okai a megelőző két évtizedben gyökereztek. A lakosság tulajdonos rétegeit erőteljesen sújtotta I. Theodosius kemény hadsereg-kiegészítési és adópolitikája. A terhek bizonyos mértékig valóban a gótok miatt növekedtek meg: egyrészt az ellenük folytatott háborúk költségei, másrészt a szövetségkötés után a részükre folyósított rendszeres, évi juttatások miatt. Nemcsak a gótoknak fizetett azonban a császár a határ menti békéért, hanem a szaracén fejedelmeknek is, és sokba került a 387-től aktívvá váló, Nyugatra irányuló politikája is. A felsőbb rétegek körében viszont elsősorban az váltott ki elégedetlenséget, hogy Theodosius szinte kizárólag csak a saját, Nyugatról hozott embereit nevezte ki a hadsereg tiszti posztjaira. Hasonló volt a helyzet a civil igazgatásban is, sőt bizonyos mértékig még a provinciák kormányzásában is. Régóta érlelődő feszültségek robbantak ki tehát 399-ben, és ezek céltáblái lettek a germánok.

A megmozdulások következtében tisztogatásokra került sor a hadsereg parancsnoki karában, az a gyakran felbukkanó állítás azonban, hogy az összes germánt elbocsátották a birodalmi szolgálatból, erős túlzás, mint ahogyan az is, hogy a keleti hadsereg parancsnoki kara a felkelést megelőzően javarészt germánokból állt volna.

E. P. Gluschanin vizsgálatai szerint a parancsnoki posztokon elenyésző volt a germán származásúak jelentősége. Theodosius halálakor a 20 keleti *duces* és *comites* közül mindössze 6 volt barbár származású. Ebből 3 erősen romanizált, előkelő keleti volt, és mindösszesen csak 3 volt germán. A *magistri militum* posztján ennél valamivel magasabb volt az arányuk: 8 római, 2 orientális és Alarich távozása után 4 germán volt. Gainas és Tribigild bukása után a számuk további 2-vel csökkent - ezért 400 folyamán már nem volt igazán kitől megtisztítani a hadsereget (lásd a lentebb megadott szakirodalomban).

A germán nevek mintegy két évtizedre eltűntek a parancsnokok nevei közül. Ettől persze még nem jött meg a kedve a katonai szolgálathoz a római polgároknak, és a császár sem cserélte katonai táborra a palotáját, mint ahogyan azt a cyrenaicai Synesios 400-ban, a császár jelenlétében tartott nevezetes beszédében remélte. így a tömegmegmozdulások nyomán bevezetett korlátozó gyakorlatot a kormányzat egy idő után feladta.

Gainas felkelését és az azt követő germánellenes megmozdulást a határ menti népek a birodalom katonai potenciálja gyengüléseként értelmezték, s ennek folytán az elkövetkező években számos fronton: Africában, Syriában és Thraciában is kiújultak a határ menti barbár betörések.

A germánellenes hangulatnak a katonai parancsnokokkal szembeni bizalmatlanság is következménye lett. Ennek hatására a *magistri militum* hatalma Keleten más irányba fejlődött, mint Nyugaton. Míg Nyugaton Stilicho reformja folytán a teljes haderő az egyetlen főparancsnok *(magister utriusque militiae,* vagy egyszerűen *magister militum)* alá rendelődött, addig Keleten a császárok - az udvar magas rangú civil tisztségviselőinek a katonai parancsnokokkal való rivalizálását is felhasználva - eredményesen küzdöttek a parancsnoki posztok germanizálódása és a főparancsnokok túlhatalma ellen. Megmaradt egyenlő jogúnak a két főparancsnoki poszt: a **magister equitum** és a **magister peditum,** sőt újabb parancsnokságok kialakításával a hadsereg-irányításnak bizonyos fokú decentralizálása ment végbe. így itt a gyerek vagy gyenge császárok sem válhattak egy mindenható katonai főparancsnoknak kiszolgáltatottá, ami jelentős részben hozzájárult a keleti birodalomrész nagyobb stabilitásához és végső soron a fennmaradásához.

A constantinopolisi politikát Arcadius uralkodása alatt intrikusok irányították (beleértve Eudoxia császárnét is, akit a megalkuvást nem ismerő Iohannes Chrysostomos prédikációiban egyenesen Jezabelnek nevezett), akiket kicsinyes hatalmi szempontok vagy önző személyes érdekek vezéreltek. Ebből a politikából hiányzott az összbirodalmi nézőpont és a Római Birodalom egészének sorsáért való felelősségvállalás.

II. THEODOSIUS (408-450)

401-ben született, Arcadius császár és Aelia Eudoxia fia volt, akit apja már az első születésnapján *Augustusszá* emelt. - 421-ben nősült, az athéni pogány szofista, Leontios lányát, Athenaist vette feleségül, aki a keresztségben az Aelia Eudocia nevet kapta.

A POLITIKA BEFOLYÁSOLÓI

II. Theodosiusszal ismét egy gyerek került a Római Birodalom élére. Apjához s nagybátyjához hasonlóan ő sem vált felnőttkorában önállóvá. 414-ig Anthemius, a *praefectus praetorio per Orientem* kormányzott helyette (aki ekkor valószínűleg meghalt). Jelentős volt a befolyása élete végéig nővérének, az energikus Pulcheriának is, aki apjuk halálakor magára vállalta fivére és két kishúga nevelését, bár maga is még csak kilencesztendős volt. A testvérek mintaszerű nevelésben részesültek, buzgó katholikus, aszketikus szellemben, és a munka szeretete jegyében. Pulcheria feladatai miatt nem vonult ugyan kolostorba, de nyilvánosan szüzességi fogadalmat tett, s ezzel nagy tekintélyt vívott ki magának, ami lehetővé tette, hogy átlépje a neme számára előírt társadalmi korlátokat. A senatusban felállították a képmását, és fivére *Augustá*vá emelte (ez testvér esetében még nem fordult elő a római császárság történetében).

II. Theodosius házasságkötését követően a Pulcheria által választott szép és művelt feleség, Eudocia is beleszólt a döntésekbe, sőt az ő pártfogoltja, az egyiptomi származású Cyrus is, aki tizenöt éven át töltötte be a **praefectus urbis Constantinopolitanae** tisztét. Cyrus példásan rendben tartotta a fürdőket, templomokat, és bevezette Constantinopolisban az utcai világítást (ilyen csak a syriai Antiochiában volt!), és a bíróságokon a görög nyelvet tette hivatalossá (de ez csak a működése alatt volt érvényben), ami oly nagy népszerűséget biztosított neki. Végül II. Theodosius száműzte, és egy kis phrygiai hely püspöke lett (441).

Nagy hatalmuk volt az eunuchoknak is - egy rejtélyes, valószínűleg kortárs szerző, Iohannes Antiochenus egyenesen azt írja, hogy az udvarban ez időben eunuchuralom volt. Közülük is kiemelkedett Chrysaphius, aki 443 után már szinte kizárólagos befolyást gyakorolt a döntésekre (Eudociát arra kényszerítette, hogy véglegesen Jeruzsálembe költözzön át, és Pulcheria is kénytelen volt hosszabb időre a kolostori magányt választani).

A császár maga nagyon jámbor és szorgalmas életet élt: minden napját vallásos himnuszok éneklésével kezdte, sokat imádkozott, hetente háromszor böjtölt, nagyon szeretett könyvekkel foglalkozni (vallásos könyveket olvasott és szenvedélyes kalligráfus volt), a politikába viszont csak ritkán szólt bele, mert nem érdekelte. Elete vége felé már el se nagyon olvasta azt, amit aláírt.

URALKODÁSA EREDMÉNYEI

Mivel a szorgalom és hasznosság az udvarban mérce volt, fontos dolgok születtek II. Theodosius uralkodása alatt: a főváros, amellett, hogy számos épülettel gazdagodott, a világ egyik legerősebb erődítményévé vált. A mindmáig majdnem teljes épségükben fennálló úgynevezett *Theodosius-falakat* Anthemius építtette 408^113 között. Épültek tengeri falak is az Aranyszarv-öbölben és a Propontisnál Cyrus irányítása alatt (439). Míg a városfalak, melyeket ezer éven át egyetlen hódító sem tudott bevenni, Bizánc hatalmát alapozták meg az elkövetkező évszázadokra, a Constantinopolis felsőoktatását szabályozó átfogó törvény és az egyetem létrehozása az akkori világ legnagyobb szellemi műhelyét teremtette meg a keleti fővárosban. Ebben Eudocia buzgó fáradozásainak is nagy szerepe volt.

A városfalak és az egyetem Constantinopolis későbbi nagyságát alapozták meg, a *Codex Theodosianus,* mely a Diocletianus óta uralkodó császárok rendeleteinek első kodifikációja volt, az európai jogrendet. A nyilvános közzétételét követő évben, 439-ben a római senatus is megszavazta a birodalom nyugati felében való bevezetését, így az egész birodalomban hatályossá vált, és az első barbár törvénykönyvekre is nagy hatást gyakorolt. Ez lett majd ugyanakkor az alapja a száz év múlva megszülető *Codex Iustinianusnak* is.

Valláspolitikájában a császár szigorúan nagyapja katholikus vonalát követte. Kitartóan üldözte az eretnekeket. A nemkívánatos vallási irányzatok száma uralkodása alatt 34-re nőtt. Egyesek híveit, például a manicheistákat nagyon szigorúan büntették. Nem katholikus nem tölthetett be állami tisztséget, helyi tanácsos, *curialis* azonban lehetett, az ugyanis súlyos anyagi terhekkel járt, s ezért nem szívesen vállalták a módosabbak.

A KELETI ÉS A NYUGATI CSÁSZÁROK KAPCSOLATA

Arcadius és Stilicho halálát követően javult a viszony a két udvar között. 410-ben a gótok ellen a ravennai udvarnak Constantinopolisból már fegyveres segítséget is küldtek. Az, hogy Galla Piacidia gyermekeivel Constantinopolisban keresett menedéket, hosszabb időre megalapozta a jó viszonyt. Theodosius nemcsak kinevezte III. Valentinianust a Honorius megüresedett helyére, hanem fegyveres segítséget is adott neki az uzurpátor Iohannes legyőzéséhez és trónja elfoglalásához. A két birodalomrész összetartozását demonstrálta Valentinianus Caesar és Licinia Eudoxia eljegyzése 324-ben, majd házassága 337-ben. Ennek az külön súlyt adott, hogy Licinia Eudoxia az egyetlen gyermeke volt II. Theodosiusnak. A keleti udvar a vandálokkal szemben két alkalommal is küldött fegyveres segítséget (431,441). Közös egyeztetőbizottság munkájának az eredménye volt a *Codex Theodosianus* összeállítása is, melyet - az összetartozás ismételt hangsúlyozásával - mindkét birodalomrészben bevezettek.

Minden jó szándék ellenére azonban több tényező is az elkülönülést erősítette, és a két birodalomrész a Theodosius-dinasztia uralmának évtizedeiben két részbirodalom irányába fejlődött. Az illyricumi helyzet bizonytalanná válásával megszakadt a szárazföldi összeköttetés Nyugat és Kelet között, ami megnehezítette a kapcsolat-

tartást. Az itáliai partvidéknek a vandálok ellenőrzése alá kerülése pedig a hajózást is bizonytalanná tette. A constantinopolisi és a ravennai udvar is el volt foglalva a saját bajaival: a birodalom határait minden fronton ellenség támadta. A két udvar köré szerveződő bürokrácia pedig elsősorban a saját hatalmának kiépítésében és az elkülönülésben volt érdekelt.

II. THEODOSIUS KÜLPOLITIKÁJA

A külpolitikában kevésbé volt aktív a keleti udvar. A Cyrenaica szomszédságában élő sivatagi nomádok, az asturianusok támadásairól ebben az időben is hallunk. A szaracénoktól ebben az időben is subsidium, rendszeres pénzbeni fizetség fejében vásárolták meg a békét.

A perzsák Arcadius uralkodása idején nyugalomban voltak. A keleti kormányzat akkor azt is elérte, hogy a Perzsa Birodalomban lakó keresztények gyakorolhassák a vallásukat, hogy Seleukeiában zsinatot tarthassanak, s hogy maguknak egy vallási vezetőt, *katholikost* választhassanak. A jó viszony azonban az új perzsa uralkodó, V. Vahrám (görögösen: Varanés) alatt megszűnt. Ennek konkrét kiváltó oka az volt, hogy egy perzsa püspök lerombolt egy tűzszentélyt, és nem is volt hajlandó helyreállítani. Keresztényüldözésre került sor Perzsiában, és háborúra a két hatalom között, melyet 422-ben, százéves békével zártak le. Ezt 441-ben megerősítették.

A hunokkal nehezebb volt a helyzet. 408-ban, majd 422-ben is betörtek Thraciába, s a Római Birodalom rendszeres megsarcolására rendezkedtek be. Néhány éves időközönként meg-megismétlődő hadjárataiknak az aktuális zsákmányszerzésen túl az elrettentés volt a célja, hogy a béke fejében rendszeres évi *subsidiumot* alkudjanak ki maguknak, továbbá, hogy ennek összegét egyre magasabbra srófolják. Ruas (Ruga) király megkezdte a nyugati hunok birodalommá szervezését, majd utódai, Bleda és Attila folytatták művét.

Róma Ruga alatt évi 350 font arany fejében vásárolta meg magának a békét. Ennek ellenére Ruga 435-ben újabb háborúval fenyegetőzött - a Római Birodalom területére szökött hun alattvalók kiadatását követelte -, a háború azonban halála miatt elmaradt. Utódai Bleda és Attila lettek. Attila rövidesen új feltételeket szabott: az évi járandóságot megduplázta, a szökevényeket, akkor is, ha azok foglyul ejtett rómaiak voltak és visszaszöktek, ki kellett szolgáltatni, vagy fejenként nyolc solidusszal meg kellett váltani. A birodalom a hunok egyetlen ellenségével sem köthetett szövetséget.

1 római font *(libra)* 327 gramm volt, vagyis a Rugának fizetett évi váltság mintegy 24,5 kiló arany volt, pénzre átszámítva 25 ezer *solidus*.

440-ben Attila szerződésszegőnek nyilvánította a birodalmat, és elfoglalta Moesia Primát, valamint Pannónia Secundát. 442-ben a hun csapatok, vereséget mérve az ellenük kiküldött római seregre, és lerombolva több várost, a Hellespontosig nyomultak előre. 447-ben Attila - már egyedüli uralkodóként - minden addiginál nagyobb erejű támadást intézett a Balkán ellen: legyőzte a római sereget, és 70 várost elfoglalt. Egyik serege a Thermopylai szorosig nyomult előre, míg a másik a thraciai Chersonésost végigpusztítva, egészen Constantinopolisig. II. Theodosius ilyen körülmények között kénytelen volt elfogadni a hunok újabb feltételeit: 6000 aranyfont háborús jóvátétel fizetését, az évi *subsidium* összegének háromszorosára, vagyis 2100 aranyfontra történő felemelését, a hun fogságból elmenekültek fejenkénti 12 solidusért való megváltását és a hun alattvalók kiszolgáltatását.

A súlyos problémát a császár Attila meggyilkoltatásával remélte megoldani, ami a hun uralkodóhoz küldött követek titkos megbízatása lett volna, a terv azonban lelepleződött. Az ennek folytán kialakult konfliktus még nem simult el teljesen, amikor II. Theodosius vadászat közben leesett a lováról, és meghalt.

FOGALMAK

Codex Theodosianus
magister equitum
magister peditum
praefectus praetorio
praefectus urbis Constantinopolitanae
praepositus sacri cubiculi
subsidium

KRONOLÓGIA

383 Theodosius Arcadiust Augustusszá emeli
393 Theodosius Arcadiusra bízza a Római Birodalom keleti felének kormányzását
393-395 Arcadius legfőbb segítője Rufinus, a *praefectus praetorio*
395^108 Arcadius uralkodása
395-397 Alarich rabló hadjárata a Balkánon
395 Stilicho első intervenciója a Balkánon Alarich ellen
Rufinus *praefectus praetorio* meggyilkolása
395-399 Arcadius legfőbb segítője Eutropius eunuch, a *praepositus sacri cubiculi*
397 Stilicho második intervenciója Alarich ellen
399 Tribigild, majd Gainas felkelése; germánellenes felkelés Constantinopolisban
408^450 II. Theodosius uralkodása
425 A constantinopolisi felsőoktatás átfogó szabályozása („egyetemi" törvény)
438 A *Codex Theodosianus* nyilvános közzététele
439 A római senatus megszavazza a *Codex Theodosianus* bevezetését Nyugaton is

440 Hun támadás a balkáni területek ellen
442 A hun támadás megismétlődik
447 Ujabb hun támadás

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Lásd az előző fejezetnél.

SZAKIRODALOM

Beck, H.-G.: *Eudokia. RAC,* VI, 1966,844-847.

Cameron, A. - Long, J.: *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius.* Berkeley, 1993.

Gluschanin, E. P.: Die Politik Theodosius' I. und die Hintergründe des sogenannten Antigermanismus im Oströmischen Reich. *História,* 38,1989, 233-.

Liebeschuetz, J. H. W. G.: *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom.* Oxford, 1990.

Lippold, A.: Theodosius II. RE, Suppl. XIII. 1973,961-1044.

A birodalom válsága, a római történelem vége

A Nyugatrómai Császárság megszűnése (455-480)

III. Valentinianus halálával megkezdődött a Nyugatrómai Birodalom agóniája. A negyedszázad alatt egymást gyorsan váltó császárok uralkodtak, összesen tizenegyen, és néhányszor még interregnum is volt. A tizenegy nyugatrómai császár közül a constantinopolisi udvar csak hármat ismert el legitimnek: Anthemiust (467-472), Olybriust (472) és Iulius Nepost (474-480).

Az Aétius alatt Itáliára, Galliára, Hispánia Tarraconensisre, Africa csekély maradékára és a földközi-tengeri szigetekre szűkült, de még mindig tekintélyes kiterjedésű nyugati császárság e negyedszázad alatt elveszítette az összes területét. Romulus Augustulus (475-476) birodalma már csak egy kisvárosra, Ravennára korlátozódott, az utolsó legitim uralkodónak, Iulius Neposnak 475-től pedig már nem is volt birodalma, menekültként halt meg Dalmatiában.

A Nyugatrómai Birodalom felbomlását előidéző tényezők egyike nyilvánvalóan a 375-ben kezdődő nagy népvándorlás volt. Ennek teljes súlya a nyugati területekre nehezedett. A keleti birodalomrésznek csak a peremét érintette, de egy idő után azt is elhagyták a gótok, a helyükre befogadott népcsoportok pedig már nem voltak olyan erősek, így a birodalomnak a keleti része meg tudta őrizni az egységét, míg a Nyugat, mely területének mintegy háromnegyedét barbár „szövetségesek" foglalták el, nem. Nem kizárólag csak a barbárok tehetők azonban felelőssé a birodalom szétéséért. Ok ugyanis - a vandálok kivételével - hosszú ideig fontosnak tartották a Nyugatrómai Birodalom fenntartását, és a római kormányzat oldalán harcoltak is az egység megőrzéséért mind a külső ellenség (Attila), mind pedig a renitenskedő „szövetséges" - vagy ahogy az 5. században már inkább nevezték őket -, *hospes,* 'vendég' társaik ellen is (például a nyugati gótok a svébek és a vandálok ellen). A népesség számát tekintve is a rómaiak voltak többségben - mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nyugati gótok, burgundok, alánok, svébek, sőt még a vandálok is rövid idő alatt nyelvet cseréltek, latin nyelvűvé váltak.

Hibáztatható a szűkkeblű római politika is, mely az idegen státusban befogadott barbárokat katonaként felhasználta, ám az integrálásukra nem tett lépéseket. Érintetlenül hagyta a társadalmi szerkezetüket, intézményeiket, s engedte, hogy a birodalmon belül kapott autonóm területükön belül kifejlesszék saját államalakulatukat. A lakosság keveredését a barbárok és a rómaiak eltérő jogállása s az ebből fakadó *conubium* (törvényes házasságkötési jog) hiánya erősen akadályozta. A felsőbb társadalmi körökben természetesen ez könnyen elhárítható akadály volt.

A szövetségesi megállapodást be nem tartó barbárokkal szemben - például ha önkényesen további római területeket akartak birtokba venni, ami gyakran megesett - a központi kormányzat, ha tudott, katonai eszközöket használt. A 455-öt megelőző időszakban a Hun Birodalom szomszédsága tulajdonképpen segítette a Nyugatrómai Birodalom egyben maradását. A folyamatos külső fenyegetettség a Galliába betelepült szövetségeseket a római kormányzattal való együttműködésre késztette: arra, hogy bizonyos mértékig azonosuljanak a birodalmi érdekekkel, s hogy jövőjüket a birodalmon belül képzeljék el. A hunok ugyanakkor olyan külső katonai erőforrást is jelentettek a velük hosszú időn át jó kapcsolatot ápoló Aétius számára, amely a szerződést be nem tartó szövetségesekkel szemben bármikor bevethető volt. (Nem véletlen, hogy a Hispániába betelepült barbárok már kevésbé kezelhetőek voltak, az Africába áttelepülő vandálok pedig teljesen kezeihetetlenek.) Attila halála azonban lezárta ezt a korszakot Galliában is.

Miközben tehát Rómának az adók és a katonaság miatt változatlanul nagy szüksége volt galliai tartományaira - ezek nélkül a nyugati birodalomrész aligha volt megtartható -, eszköztára az itteni területek ellenőrzésére teljesen beszűkült. Megoldás lehetett volna, ha ez a terület nagyobb érdekérvényesítési lehetőséget kap a birodalmi politikában - erre alapot az adott volna, hogy a galliai senatori arisztokrácia a nyugati gótokkal kezdettől fogva jó kapcsolatot alakított ki - a galliai senator, Avitus császársága (lásd lentebb) azonban csődöt mondott, mert az itáliai senatorok nem támogatták, és constantinopolis elismerését sem nyerte el. A regionális érdekek így a birodalmi érdekek fölé nőttek. Avitus volt egyébként az utolsó tetterős, a szó igazi értelmében vett császár Nyugaton. Római bábcsászár utódait Galliában már nem ismerték el.

PETRONIUS MAXIMUS (455)

III. Valentinianus helyébe a régi nobilis családból származó Petronius Maximus lépett (uraik. 355), aki saját korának egyik legnagyobb vagyonnal rendelkező senatora volt. A hagyomány úgy tartja, hogy nemcsak Aétius, hanem III. Valentinianus halálában is szerepet játszott. Nem a császári diadémot volt nehéz megszereznie, hanem a diadém megtartásához szükséges támogatást. Sem legitimációs alapja, sem komoly fegyveres ereje nem volt. Hogy a constantinopolisi uralkodó, Marcianus elismerését elnyerje, a Theodosius-dinasztiába akart beházasodni. III. Valentinianus özvegyét, Licinia Eudoxiát kényszerítette házasságra, míg az elhunyt császár idősebbik lányának, a vandál királyfival eljegyzett Eudociának a fiával, Palladius Caesarral kellett volna házasságot kötnie. A nők a vandál királyhoz, Geiserichhez fordultak segítségért, aki rövid időn belül meg is érkezett a flottájával. Elfoglalta és kirabolta Rómát. Petronius Maximust menekülés közben megölték.

A Prokopios által megörökített, tizennégy napon át tartó vandál pusztítás nyomán született meg a nagy francia forradalom idején a *vandalizmus* fogalma, mely az esztelen, önmagáért való pusztítást jelenti. A vandálok azonban nem voltak fanatikus pusztítók. Kíméletlenül, de meglehetősen szisztematikusan az értékes javakat szedték össze. Az emberek életét Róma püspökének közbenjárására megkímélték, viszont nagyszámú foglyot ejtettek, elsősorban mesterembereket, mert azokban hiány volt Africában.

Geiserich oltalmába vette az özvegy császárnét és két lányát, sőt még Gaudentiust is, Aétius fiát, és visszahajózott velük Karthágóba. Ott megtartotta fia esküvőjét Eudociával, majd kihasználva a birodalom gyengeségét, további római területeket csatolt saját államához: Africa maradékát, Szicíliát, Szardíniát, Korzikát és a Baleari-szigeteket.

AVITUS CSÁSZÁRSÁGA (455-456)

Avitus a galliai senatorok közé tartozott. 439-ben Aétius a galliai praefectura élére állította. Óriási birtokai és kiterjedt kapcsolatai voltak Galliában, és nagyon jó viszonyban volt a gótokkal is. I. Theoderich részvétele a catalaunumi csatában is jórészt neki volt köszönhető. Erős galliai hatalmát és befolyását vette számításba Petronius Maximus, amikor az alamannok mozgolódása miatt galliai magister militummá nevezte ki.

Itália hadserege a vandálokkal szemben teljesen csődöt mondott. Az egyetlen ütőképes katonai erő Galliában, Avitus parancsnoksága alatt állt. Petronius Maximus halála után Avitus a galliai tartományi gyűléssel császárrá kiáltatta ki magát. Miközben szűkebb hazájában ezt követően gyorsan elismerték, az itáliai senatorokkal nem tudta magát elfogadtatni, és Constantinopolisban is uzurpátornak tekintették. Marcianus, mivel számos nehéz problémája volt, és mert Geiserich II. Theodosius lányát és két unokáját fogva tartotta, az Itáliát támadó vandálokkal békére törekedett. Pedig nehéz lett volna Avitust azzal vádolni, hogy nem összbirodalmi érdekeket képvisel. Harcolt Pannoniában és az Itália partjait fosztogató vandálok ellen. Célja az elveszített területek visszahódítása volt. A legsúlyosabb gondot a vandálok jelentették, akik III. Valentinianus és Aétius örökségét követelve blokád alatt tartották Itáliát, s ezzel Róma városában éhínséget idéztek elő.

A vandálok elleni háborúban tűnt ki *Flavius Ricimer*. Új szárazföldi sereget és új flottát állított fel, és két csatában is legyőzte őket 456 folyamán. Tengeren Korzika mellett és szárazföldön a szicíliai Agrigentumnál. Avitus *magister militum praesenta-Zz*'ssá, az itáliai erők főparancsnokává nevezte ki. Ricimer azonban rövidesen szembe-

fordult császárával: a senatus egyetértésével sereget szervezett, és Piacentiánál vereséget mért rá. Avitus, hogy elkerülje a kivégzését, Placentia város püspökévé szenteltette magát. Rövidesen azonban meghalt.

RICIMER ÉS KREATÚRÁI: MAIORIANUS, LIBIUS SEVERUS, ANTHEMIUS ÉS OLYBRIUS (456-472)

Ricimer kétszeresen is királyi vérből származott, egy svéb herceg és egy nyugati gót hercegnő fia volt, Athaulf utódának, Valliának az unokája. Ifjúkorát III. Valentinianus udvarában töltötte, a hadviselést Aétiustól tanulta.

A magister militum az új keleti császártól, Marcianustól elismerésképpen patrícius rangot (457) kapott. Ettől kezdve, 272-ben bekövetkező haláláig - Stilicho és Aétius nyomdokain haladva - ő kormányozta a Nyugatrómai Birodalmat. A császárok az ő kegyéből lettek uralkodók, vagy legalábbis az ő beleegyezésével, és életük attól függött, mennyire voltak engedelmes eszközök, vagy hogyan alakult a keleti udvar és a vandálok viszonya. Időnként interregnumokat is hagyott, ilyenkor császári jogokat is gyakorolt, például saját nevében pénzt veretett. Politikája egyébként következetes volt. Itália megtartására összpontosított, és ellenzett minden erőfecsérlő katonai vállalkozást, mely a nyugati impérium visszaállítására irányult. Különösen ellenezte a vandálok elleni háborúkat.

Leo 456-ban nem kívánt Ravennába császárt kinevezni. Úgy tűnik, megfelelt neki Ricimer mint *magister militum,* aki egyébként barbár származása és ariánus vallása miatt nem is gondolhatott arra, hogy *Augustus* legyen. A tekintélye és befolyása azonban - mivel a Nyugat-Mediterráneumban a Rajnától, Gallián és Hispánián át Afrikáig mindenütt germánok laktak - nagyobb területen érvényesült, mint bármelyik nyugati császáré 395-öt követően. Két évig interregnum volt, ekkor azonban Ricimer úgy döntött, hogy jobb, ha nem a keleti uralkodó megbízottjaként, a keleti politika függvényében, hanem a saját belátása szerint kormányozza a nyugati területeket. Egykori parancsnoktársát, *Maiorianust* neveztette ki Augustusszá (457-461). O azonban túlságosan energikusnak és önállónak bizonyult (sikeresen harcolt Dél-Galliában, majd Hispániában II. Theoderich támogatásával a svébek ellen), és I. Leo elismerését sem nyerte el, így azt követően, hogy a vandálok elleni hadjárata már a hispániai átkelésnél meghiúsult, Ricimer kihasználta az alkalmat, megfosztotta hatalmától és kivégeztette.

Négy hónapos interregnum után újabb császárt neveztetett ki, *Libius Severust* (461-465). O valóban jelentéktelen marionettfigura volt, ezért már az elfogadtatása is komoly nehézségekbe ütközött. A gótok cserébe Narbót kérték. Aegidius viszont, Maiorianus egykori tiszttársa, aki a galliai római erők parancsnoka volt, felháborodott Maiorianus halálán és Narbo átadásán, és megtagadta Libius Severus elismeré-

sét. Ricimer ekkor a gótokat küldte a római csapatok és Aegidius ellen. Aegidius azonban győzött. Majd csak 465-ben sikerült az ellenállását felszámolni, meg is gyilkolták. Ekkor azonban már Libius Severusra sem volt Ricimernek többé szüksége, ezért megmérgeztette. Az ő sorsát Leo és a vandálok közti viszony alakulása pecsételte meg.

A császárjelölésbe időközben ugyanis a vandál király, Geiserich is be akart kapcsolódni: az ő jelöltje Olybrius volt, menye húgának, Piacidiának (III. Valentínianus kisebbik lányának) a férje, így szegről-végről neki is rokona. Ricimernek a vandálokkal szemben fontossá vált a Leóval való jó kapcsolat, ezért a beleegyezésével senatusi küldöttség kereste fel a constantinopolisi uralkodót, kérve, nevezzen ki Nyugatra császárt. Leo viszont *Procopius Anthemiust* jelölte Caesarrá, az elhunyt Marcianus császár vejét. Rómában Augustusszá emelték, így kétévi interregnum után újra császára lett a nyugati birodalomnak (467-472). Róla viszont nehezen volt elképzelhető, hogy Ricimer engedelmes bábja lesz, mert Keleten háborúban próbált *magister militum* volt. Ricimer túlzott hatalmának visszaszorítására lépéseket is tett: hogy lekötelezze, feleségül adta hozzá lányát, s hogy függetlenítse magát tőle, Leo egyetértésével a dalmatiai parancsnokot, Marcellinust *magister militummá* nevezte ki, rangban a második helyre.

Anthemius császárrá való beiktatása felbőszítette Geiserichet, ezért flottájával végigfosztogatta a Peloponnésost. Ennek a következménye 468-ban egy közös kelet-nyugati, vandálok elleni hadjárat lett - az utolsó közös katonai akció a birodalom történetében. A császárok nagyon akarták, a főparancsnokok, Ricimer és keleti kollégája, Aspar viszont ellenezték. Még mielőtt azonban Afrikában komolyabb akcióra sor került volna, Geiserich felgyújtatta a római flottát, így a vandálok legyőzésének a reménye sírba szállt.

Anthemius elveszítette a Gallia feletti ellenőrzést. A frankok, a burgundok és a nyugati gótok újabb területeket vettek birtokukba. A nyugati gótok átkeltek Hispániába, és befolyásukat ott is kiterjesztették. A megállításukra tett császári kísérlet kudarccal végződött. A római lakosság, illetve a galliai senatori arisztokrácia Gallia Narbonensisben viszont őrizte pozícióját. A vandálok elleni vállalkozás kudarca után megromlott a császár és Ricimer közt a viszony, és a nézeteltérés 472-ben polgárháborúvá szélesedett. A császár Rómába zárkózott, melyet Ricimer több hónapon át ostromolt. Végül a várost bevették, és harmadszor is kifosztották.

Ricimer már az ostrom idején ellencsászárt nevezett ki Anthemiusszal szemben, a korábban már említett *Olybriust,* akit Leo közvetítőnek küldött Ricimer és Anthemius elmérgesedett viszályához, s aki, bár annak idején elmenekült Karthágóból, Geiserichnek is változatlanul császárjelöltje volt.

AZ UTOLSÓ NYUGATRÓMAI CSÁSZÁROK: GLYCERIUS, IULIUS NEPOS ÉS ROMULUS AUGUSTULUS (472-480)

Ricimer nem sokkal élte túl Anthemiust. Utódává unokaöccsét, a burgund királyfit, Gundobadot tette, aki már Róma ostromában is részt vett. Ő ölte meg a *graecus imperatori,* Anthemiust. Olybrius rövidesen meghalt (472), és Gundobad sem siette el az új császár kinevezését. Néhány hónapig interregnumot tartott, és maga kormányzott, majd *Glyceriust,* a comes domesticorumot (a testőrség parancsnoka) tette meg császárrá. Leo azonban nem fogadta el, az ő jelöltje ugyanis *Iulius Nepos* volt, a dalmatiai *magister militum,* a császárné unokahúgának férje. Iulius Nepos 474-ben meg is érkezett Rómába, ahol *Augustusszá* emelték. Glycerius, hogy életét mentse, Salonae püspökévé szenteltette magát. Gundobad ekkor váratlanul otthagyta Rómát és a tisztségét. Apja meghalt, ő pedig hazament Galliába, és elfoglalta a burgund királyi trónt.

Iulius Nepos főparancsnoka patrícius rangban egy pannóniai származású tiszt, Orestes lett, Attila egykori titkára. O azonban rövidesen fellázadt császára ellen, és saját fiát, *Romulust* ruházta fel a legfőbb hatalommal, akit a kortársak zsenge korára való tekintettel *Augustulusnak* (kisfelség) neveztek (475). Iulius Nepos visszamenekült hazájába, Dalmatiába. Romulus császársága sem tartott azonban sokáig. Az Odoacar parancsnoksága alatt álló, szövetségesekből sorozott csapatok - ezek alkották akkor Itália egyetlen haderejét - 476 nyarán fellázadtak apja ellen, és megölték. A lázadók azt követelték, hogy nekik mint szövetségeseknek adják át Itália földjének egyharmadát, Orestes azonban ezt megtagadta. Odoacart királyukká választották, aki a rex Italiae (Itália királya) címet vette fel. Mivel népe számos nációból állt, nem vehetett fel népnevet a titulusába. Ezek közül a források név szerint a herulokat, skireket és turkilingeket, vagyis thüringiaiakat említik, tehát a meghatározók a germánok voltak. Néhány hónap múlva Odoacar Romulust megfosztotta hatalmától. A császári hatalom jelvényeit egy senatusi küldöttséggel a keleti császárhoz küldte, és azt kérte tőle, ne nevezzen ki Augustusi Nyugatra, hanem maga vegye át az egész birodalom kormányzását. Magának szerényen csak a *patriciusi* rangot kérte. Az utóbbit meg is kapta, a császári hatalom jelvényeivel azonban Zeno a Dalmatiában élő legitim császárhoz, Iulius Neposhoz utasította. Abból, hogy Iulius Nepos ezt követően is Dalmatiában, Diocletianus erődszerű palotájában maradt, arra következtethetünk, hogy Odoacar tervei között nem szerepelt az Itáliába való visszafogadása. Nepos 480-ban halt meg, gyilkosság áldozata lett. A források azonban nem Odoacart, hanem Salonae püspökét, Nepos császár elődjét, Glyceriust gyanúsítják a tett elkövetésével.

A NYUGATRÓMAI BIRODALOM „BUKÁSA"

A Nyugatrómai Császárság *(hesperium impérium)* bukását a 476. év történetének ismertetése kapcsán Marcellinus Comes említi az 518/519 táján lejegyzett krónikájában. Az ő művéből vagy az általa használt, számunkra ismeretlen forrásból vette át Iordanes az adatot, s tőle került át a 8. századi Paulus Diaconus krónikájába. Ez nagyon népszerű mű volt a középkorban, ennek következtében ez a 476. évre vonatkozóan számon tartott adat az európai történeti hagyomány részévé vált (emellett azonban léteztek más, a római történelem végének tekintett dátumok is). A tudományba a 476. évet mint a Nyugatrómai Birodalom bukásának évét, korszakhatárként a német A. B. Niehbur vezette be a 19. század első felében.

A 476. év korszakhatárként való kiemelése azonban két okból sem volt szerencsés.

1. Romulus Augustulus, bár az *Augustus* címet valóban ő viselte Itáliában legutolsóként, nem volt törvényes uralkodója a birodalomnak. Az utolsó legitim nyugati császár Iulius Nepos volt, aki Dalmatiában 480-ig élt. Zeno, a keleti uralkodó 477-ben (vagy valamivel azt követően), amikor a római senatusi küldöttség felkereste, őt tekintette törvényes uralkodónak. Majd csak Iulius Nepos halálával szűnt meg a Római Birodalom nyugati felében a császári éremverés, ezért a numizmatika - teljes joggal - a 480. évet tekinti a nyugati császárság történetét lezáró korszakhatárnak.

2. A nyugati *impérium* megszűnése nem a római államnak a nyugati területeken való megszűnését jelentette, hanem csak a római császári hatalom megosztottságának a végét. Nem jelentett többet, csak annyit, hogy a Constantinopolisban uralkodó *August*usoknak nem volt többé társa a római nép hatalma alá tartozó terület kormányzásában, vagyis 480 után az egész terület az ő *imperiumuk* alá tartozott. A Keleten székelő Augustusoknak a nyugati területek feletti hatalmát 480 után - legalábbis elvileg - a nyugati provinciákban és az Itáliában berendezkedő barbár fejedelmek is elismerték. (Ok tudniillik nem az egyes császárok, hanem a római nép szövetségesei, illetve „vendégei" [hospites] voltak, akik a birodalom keretein belül éltek.) 480 után ezek a constantinopolisi császártól kértek római címeket, és tőle kérték hatalmuk megerősítését is: 477-ben vagy valamivel azt követően Odoacar, aki a *patrícius* és **magister utriusque militiae** címét kérte Zenótól, továbbá azt, hogy ne nevezzen ki Nyugatra császárt; Chlodvig 508-ban tiszteletbeli consuli és patrticiusi címet, s ugyanez idő tájt a burgund Sigismund (Gundobad fia) patriciusi címet kapott; a constantinopolisi uralkodó fölöttes hatalma a barbár érmeken is megjelenik: Chlodvig Anastasius portréjával vert aranypénzt.

A barbár fejedelmeknek érdeke volt a birodalom egységének vagy legalábbis az egységes birodalom látszatának a megőrzése. A saját népükön belül gyakran erőszakkal megszerzett hatalmuk legitimálásához és megszilárdításához ugyanis szükségük volt a római császár megerősítésére és támogatására - ne feledjük, új királyságok születésének időszaka volt ez a kor. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy nem a barbár szövetségesek alkották a nyugati területek lakosságának túlnyomó részét, hanem a rómaiak (ennek „beszédes" bizonyítéka a szövetségesek nyelv-

cseréje is), akik 476-ot követően is a Római Birodalom polgárainak tekintették magukat. A római állam intézményei Nyugaton tovább éltek: továbbra is létezett a római senatus, és voltak állami magistratusok. A senatori rend kb. az 510-520-as évekig kontinuusnak tekinthető. A császári intézményeket Itáliában Odoacar, majd őt követően I. Theoderich működtette tovább. Odoacar népe, illetve I. Theoderich keleti gótjai beilleszkedtek az itáliai viszonyok közé, s nem rombolták szét a római intézményeket. Az már más kérdés, hogy a constantinopolisi uralkodó hogyan és mennyiben tudott érvényt szerezni Nyugaton az akaratának. Szövetségeseit ugyanis sem ellenőrizni nem tudta, sem azt megakadályozni, hogy az erősebbek a gyengébbek rovására, vagy a barbárok a rómaiak kárára terjeszkedjenek. Iustinianus (527-565) megkísérelte a barbárok kiszorítását s a visszafoglalt területeknek a közvetlen uralma alá való rendelését (lásd lentebb).

Ma már sem a tudományban, sem az európai felsőoktatás tananyagában nem tekintik a 476. vagy a 480. évet a római történelem végének. Korszakhatárnak a német szakirodalom általában Iustinianus halálát veszi, az angolszász szakirodalom viszont inkább 600 táját vagy az arab hódítást. A bukás kifejezést sem használják már, hanem az antik világ metamorfózisáról vagy transzformációjáról beszélnek. Valószínű azonban, hogy a kép az elkövetkezőkben ennél árnyaltabbá válik, az utóbbi időben két neves kutató, P. J. Heather és Briand Ward-Perkins (lásd az irodalomjegyzékben) újra a 476. év epochális (korszakos) jellegét hangsúlyozza (természetesen csak a nyugati területeken), arra alapozva, hogy a barbár inváziók miatt jelentős visszaesés következett be.

FOGALMAK

comes domesticorum
magister militum
magister utriusque militiae
patrícius
rex Italiae

KRONOLÓGIA

455	Petronius Maximus császársága A vandálok elfoglalják és kirabolják Rómát; elfoglalják Africa maradék részét, Szicíliát, Szardíniát, Korzikát és a Baleari-szigeteket
455^56	Avitus császársága
456	Ricimer Korzika mellett és Agrigentumnál győzelmet arat a vandálok felett
456-457	Interregnum
456-472	Ricimer a Nyugatrómai Birodalom „kormányzója"
457-461	Maiorianus császársága
461-465	Libius Severus császársága
467-472	Anthemius császársága

468 Közös hadjárat a Keletrómai Birodalommal a vandálok ellen; súlyos vereség
472 Polgárháború Anthemius és Ricimer között
Ricimer Olybriust nevezi ki Anthemiusszal szemben ellencsászárrá
Ricimer halála; utóda Gundobad lesz
473^74 Glycerius császársága
474-480 Iulius Nepos, az utolsó legitim császár
475 A *magister militum* Orestes lesz
Orestes fellázad Iulius Nepos ellen
475^180 Iulius Nepos menekültként Dalmatiában él
475^76 Romulus Augustulus császársága
476 Odoacar felveszi a *rex Italiae* címet
Odoacar megfosztja hatalmától Romulus Augustulust
480 Iulius Nepos halála

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Az eseményeket folyamatosan tárgyaló művek, például az ifjabbik Symmachus és apósa, Boéthius közösen írt műve, a 7 könyvből álló *História Romana* elveszett. Csak epitomátoroktól maradtak fenn töredékek Iohannes Antiochenus történeti művéből, fr. 200-209, lásd a C. és Th. Müller által kiadott *Fragmenta Historicorum Graecorumban,* IV, 1868, 535 skk. (röv. *FHG).* - Fontos adalékokkal szolgálnak a krónikások, akiknek a művei megtalálhatók a Th. Mommsen kiadásában megjelent *Chronica Minora* című gyűjteményben: Prosper Tiro, *Chron. Min.,* I, 486 skk.; Hydatius, *Chron. Min.,* II, 27-35 (csak 486-ig); és Marcellinus Comes, *Chron. Min.,* II, 86-93. - Egyes kérdésekhez szolgáltatnak adatokat a hozzávetőlegesen 420-474 között élt görög történetírótól, Priskostól (akinek elveszett a saját koráról írt, 8 könyvből álló műve) fennmaradt kivonatos töredékek, melyek a hunok történetéhez fontosak, így a Konstantinos Porphyrogeneitosnál fennmaradt részlet az Attilához küldött követségről, melyben Priskos is részt vett. Kiadása: C. Müller, *FHG,* IV, 1868, 69 skk.; újabb kiadása német fordítással kiegészítve: E. Doblhofer, in: *Byzantinische Geschichtsschreiber.* IV. Darmstadt, 1955. - Hasonlóképp kiegészítő adatokat találunk a Malchustól fennmaradt töredékekben, melyek a 474-480 közötti évekre vonatkoznak, és elsősorban I. Theoderich balkáni működéséről szólnak: C. Müller, *FHG,* IV, 111 skk. Priskos és Malchus töredékeinek angol fordítással és kommentárokkal ellátott kiadását lásd Blockley, R. C: *The Fragmentary Classicizing Historians ofthe Fater Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus.* I. 1981, II. 1983. - Az itáliai helyzethez (467-^96 között) Ticinum püspökének, Epiphaniusnak az életrajza Ennodiustól, kiadása: W. Härtel, *CSEL,* 1882, 6. Itáliához, Odoacarhoz és I. Theoderichhez: Anonymus Valesianus Posterior, 36-58 (röv. An. Val.). Német, illetve angol kritikai kiadása: *Excerpta Valesiana.* Ree. Moreau, J. - Velkov, V. Leipzig, 1968 (Teubner); *Excerpta Valesiana* (Ammianus Marcellinus kiadásához csatolva, Cambridge, MA - London, 1986; Loeb Classical Library 331). Legújabb kommentált kiadása: König, I.: *Aus der Zeit Theoderichs des Großen. Theodericiana primum ab Henrico Valesio edita. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar einer anonymen Quelle.* Darmstadt, 1997. - Fontos forrás a gótokhoz és Cassiodorus elveszett művéhez, a *História Gothorumhoz* Iordanes: *Getica,* 242-295. Szövegkiadása: *The Gothic History of Jordanes.* Transl. Mierow, Ch. C. Cambridge, 1915. Magyarul

is. - Az illyricumi helyzethez a 482-ben elhunyt Szent Szeverin 511 körül készült életrajza: Eugippius: *Vita Sancti Severini.* Kritikai kiadása: KnoelL P.: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.* 1885-, 9 (röv. CSEL). - A galliai viszonyokhoz: Tours-i Gergely: *História Francorum* II. könyve, újabb kritikai kiadása német fordítással: Gregorius: *Historiarum Libri Decem - Zehn Bücher Geschichten.* Übers. v. W. Giesebrecht, neu bearb., hrsg. v. Büchner, R. Bd. 1-2. Darmstadt, 1970-1974. - A vandálok és Róma viszonyához: Prokopios, *BV,* I, 5-8, megtalálható az összes műveinek német, fordítással ellátott kritikai kiadásában: *Procopii Caesariensis opera omnia.* Ed. Haury, J. - Wirth, G. Leipzig, 1962-1964. Kritikai kiadása angol fordítással (Loeb Classical Library): *Buildings, History of the Wars, and Secret History.* Trans. Dewing, H. B. - Downer, G. Cambridge, MA, 1914-1940. - Fontos retorikai forrás Sidonius Apollinaris, Avitus császár veje, aki Rómában tartott egy Panegyricust 456-ban apósa tiszteletére, majd később Maiorianus és Anthemius tiszteletére, *Carmen,* 6/7,4/5,1/2.

SZAKIRODALOM

Bleicken, J.: *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches.* Paderborn, 1978.
Demandt, A.: *Der Fall Roms.* Münchén, 1984.
Demandt, A.: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian.* München, 1989.
Heather, P. J.: *The Fall of the Roman Empire: A New History.* London, 2005.
Kohlhas-Müller, D.: *Untersuchungen zur Rechtsstellung Theoderichs des Großen.* Frankfurt am Maine - Berlin, 1995.
Moorhead, J.: *Theoderic in Italy.* Oxford, 1992.
Pabst, A.: *Divisio regni. Der Zelfall des Imperium Romanum in der Sicht der Zeitgenossen.* Bonn, 1986.
Schäfer, Chr.: *Der weströmische Senat als Träger antiker Kontinuität unter den Ostgotenkönigen (490-540 n. Chr.* St. Katharinen, 1991.
Ward-Perkins, B.: *The Fall of Rome and the End of Civilization.* Oxford, 2005.
A további irodalmat lásd a következő fejezet után.

A Keletrómai Császárság válsága (450-518)

MARCIANUS (450-457)

Neve hivatalosan MARCIANUS, görögösen *Markianos.* 390 körül született. Egy egyszerű thrák katona fia volt, aki a **protectores** (császári gárda) soraiban szolgált, s ott a tribunusi rangig vitte.

Keleten 450-ben kihalt a Theodosius-dinasztia. Marcianus hatalmát Asparnak, a *magister militumnak* köszönhette, akinek Keleten bizonyos mértékig hasonló szerepe volt a császárok kiválasztásában, mint kortársának, Ricimernek Nyugaton. Neki azonban egyeztetni kellett a senatusszal, a patriarchával, a cirkuszi pártokkal és nem utolsósorban az elhunyt császár családjának meghatározó személyiségével, ez esetben a jámbor Pulcheriaval, akinek az első teendője fivére halálát követően a nagy hatalmú

eunuch, Chrysaphius halálra vesszőztetése volt. Pulcheria, hogy a legitimációs alapot Marcianus számára megteremtse, Józsefi házasságot kötött vele. III. Valentinianus, akinek a joga lett volna a trón betöltése, csak utólag értesült az eseményről.

Fél évszázaddal Theodosius halála után végre olyan ember került a birodalom élére, aki alkalmas volt a császári teendők ellátására, és energikusan tette is a dolgát. Elengedte az adótartozásokat, csökkentette a senatorok pénzügyi terheit is: megszüntette a **follis** nevű adót, csökkentette a cirkuszi játékok számát, és elrendelte, hogy a consulok a népnek osztott újévi ajándékok helyett hasznosabb dologra költsék a pénzüket: a városi vízvezetéket kellett azontúl karbantartaniuk.

A legnehezebb belpolitikai problémát a vallási kérdések jelentették. Ezek megoldására hívták össze 451-ben a *chalcedoni zsinatot* (4. ökumenikus zsinat).

A súlyos kérdések közé még mindig a krisztológiai viták tartoztak. A 449. évi ephesusi zsinat a **monofizita** álláspontot erősítette meg: Krisztus emberi természete felszívódott, beleolvadt az istenibe, így gyakorlatilag egy természete van, az isteni. Az álláspont tagadta tehát az Ige emberré válását, s így a megváltást is. Ez nagy aggodalmat keltett a nyugati katholikusok körében. A monofizitákat eretnekké nyilvánították, Marcianus azonban megpróbált közvetítő formulát találni a Krisztus egy, illetve kettős természete között **(symbolum Chalcedonense),** ami további elégedetlenséget keltett a nicaeai hitvallást követők körében. A zsinat után Alexandriában utcai zavargások törtek ki, Jeruzsálemet pedig monofizita szerzetesek foglalták el, akik ellen végül katonai alakulatokat vetettek be.

A monofizita irányzat a keleti egyházakban, Syriában és Egyiptomban nagyon erős volt, és az elkövetkező időben elmélyülnek majd az ellentétek egyfelől a katholikus Róma és Constantinopolis, másfelől a monofizita keleti egyházak között. Az egyházi hierarchia kérdésében a zsinat 28. kánonja kimondta Constantinopolis püspökének Keleten való első helyét (Alexandria versengett vele ezért a helyért), és kimondta Constantinopolis püspökének Róma püspökével való egyenrangúságát is. Tulajdonképpen ekkor szilárdult meg az öt **patriarchátus:** Nyugaton a római, Keleten a constantinopolisi, és neki alárendelve az antiochiai, jeruzsálemi és alexandriai. Illyricum keleti részét, mely világi igazgatás tekintetében már egy ideje a keleti imperiumhoz tartozott, egyházi igazgatás tekintetében is átcsatolták Constantinopolishoz.

Amilyen tettre kész volt a belpolitikában, olyan határozott volt Marcianus a külpolitikában is. Megtagadta Attilának a **subsidium** fizetését. Mivel Attila rövidesen bekövetkező halála után a hunok a saját hatalmi küzdelmeikkel voltak elfoglalva, a dunai határon nyugalom volt, ezt az elnéptelenedett határtartományok betelepítésére használta fel. Keleti gótok, skirek, rugiusok, szarmaták, alánok és hunok kaptak itt új hazát. Súlyos problémák Palaestina és Damaszkusz vidékén voltak a szaracénokkal, illetve Felső-Egyiptomot a régi ellenség, a blemmyes törzsek fosztogatták.

Rövid uralkodása ellenére Marcianus a késő antikvitásban az egyik legsikeresebb és legjobb császár volt.

I. LEO (457-474)

Hivatalos neve LEO, görögül *León*. 401-ben született. Alacsony származású, a bessosok törzséből való thrák tiszt volt. Vallását tekintve katholikus volt, és Aspar kíséretéhez tartozott.

Marcianus halálakor a senatus számos érdeme miatt Asparnak kínálta fel a császári diadémot, ő azonban visszautasította. Tisztában volt azzal, hogy ariánus hite és barbár (alán) származása mennyi bonyodalmat okozna a kormányzásban. Maga helyett Leót ajánlotta.

Leo lett az első császár, akinek a fejére a diadémot a constantinopolisi patriarcha helyezte. Ezt a chalcedoni zsinat 28. kánonja tette lehetővé, Constantinopolis püspökének Róma püspökével való egyenjogúsítása (lásd fenn). Ezzel Keleten hagyományt teremtettek: Leót követően az összes császárt a patriarcha koronázta meg (Nyugaton majd csak III. Leo pápa Nagy Károly megkoronázásával vezette be ezt a konstantinápolyi szokást). Leót néha „Nagy"-ként is emlegetik (mint ahogyan az azonos nevű kortársát, Róma püspökét is), hosszú uralma azonban kevésbé volt eredményekben gazdag, mint jóval rövidebb ideig uralkodó elődjéé.

ÚJ SZOMSZÉDOK: A KELETI GÓTOK

A hunok hatalmának szétesésével néhány év alatt áttekinthetetlenné vált a balkáni helyzet. Többnyire már nem homogén etnikai csoportokkal kellett szembenéznie a Keletrómai Birodalomnak, hanem különböző fejedelmek alatt harcoló, mindenféle nációból összeálló kíséretekkel. Ezek időnként a római lakosságot fosztogatták (rendszerint fizetni kellett nekik azért, hogy ezt ne tegyék), időnként pedig a birodalom zsoldjában harcoltak, vagy a birodalom számára teljesítettek katonai megbízatásokat. Attila fiai közül Dengizik szerezte meg apja birodalmának maradékából a legnagyobb részt. Akkora fenyegetést azonban már nem jelentett, mint az apja, Leo meg is tagadta neki a **subsidium** fizetését. A hun fenyegetés azt követően, hogy Dengizik 469-ben elesett, véglegesen megszűnt. Népének egy része engedélyt kapott a birodalomba való betelepedésre.

A hunok után a legjelentősebb erőt a dunai térségben a keleti gótok jelentették, akik ez idő tájt több önálló csoportra oszlottak. Attila halála után Pannoniát vették birtokba, amit Marcianus utólagosan jóváhagyott, bár ez a terület elvileg a Nyugatrómai Birodalomhoz tartozott. Leo uralkodásának első éveiben ők is bejelentették a *subsidium* iránti igényüket, s kérésüknek egy Kelet-Illyricum elleni zsákmányszerző hadjárattal adtak nyomatékot. Leo ezt követően, 461-ben szövetséget kötött Valamer nevű királyukkal. A szövetség biztosítékaként került Valamer fivérének s egyben uralkodótársának, Thiudimernek a fia, Theoderich (a későbbi Nagy Theoderich) túszként Constantinopolisba. A gótok meghódoltatták a szomszédságukban

élő népeket. Vereséget mértek a svéb királyra, és a Balaton melletti csatában legyőzték a svébek által szarmatákból, gepidákból, hunokból és más népekből szervezett nagy gótellenes koalició seregét is, majd miután Pannoniában mindent feléltek, a Valamer örökébe lépett Vidimer nyugatra, Thiudimer pedig az időközben hazabocsátott Theoderichkel Thraciába vonult (473). Helyüket délen a gepidák, északon a herulok foglalták el.

A PERZSÁKKAL VALÓ VISZONY

A Szászánida Birodalommal a kereszténység perzsa területeken való elterjedése miatt a Római Birodalomnak már nemcsak területi, hanem vallási vitái is voltak, sőt az előbbiek egyre inkább háttérbe szorultak, és az utóbbiak váltak jelentőssé. Nemcsak a perzsák üldözték a kereszténye ket, hanem a rómaiak is a perzsa vallás követőit, a panaszok és az indulatok egymás ellen tehát kölcsönösek voltak, és a béke ára is az volt, hogy kölcsönösen toleranciát tanúsítanak az etnikailag és vallásilag kevert lakosságú területeken. Ez viszont mindkét fél számára nehezen ment, mert a más vallásúakat mindkét államban elvileg üldözték. A perzsák ez idő tájt tanúsított békülékenyebb magatartásához a Kaspi-kapukon keresztül betörő keleti vagy más néven fehér hunok támadásai is hozzájárultak. Ezek esetenként Róma vazallusait is, sőt néha még a római területeket fenyegették, ezért Péróz (459-484) azt javasolta Leónak, hogy közös vállalkozással zárják el ezeket az átkelőket. Leo azonban erre nem reagált.

HATALMI HARCOK

Aspar Leót azzal a szándékkal ültette trónra, hogy együttműködnek egymással. Volt köztük egy megállapodás is, mely szerint Aspar kisebbik, rátermettebbik fia, Patrícius örökli majd a trónt (Leónak ugyanis csak két lánya volt). Leo azonban hatalmi taktikázásba kezdett Aspar befolyásának visszaszorítására, és olyan erőket hozott mozgásba, amelyek hosszú hatalmi küzdelmekhez vezettek, és nemcsak császár utódai és a Keletrómai Birodalom, hanem Itália sorsára is súlyos kihatással voltak. 466-ban isauriai hegylakókból (hírhedt kemény rablónép volt az egész ókor folyamán) egy 300 fős új palotaőrséget állított fel, az excubitorest. Élükre az isauriaiak fejedelmét, Tarasikodissát nevezte ki, akit ezt követően a Zeno nevet vette fel. Vele a császár rövid időn belül olyan bizalmas viszonyba került, hogy idősebik lányát, Ariadnét adta hozzá feleségül. Aspar is kiépítette a maga hatalmi bázisát. Feleségének unokaöccse a keleti gótok egyik királya, Theoderich Strabo volt. Idősebb fia, Ardabur pedig a keleti csapatok parancsnoki tisztét töltötte be.

Volt azonban egy harmadik hatalmi csoportosulás is, a császárné, Aelia Verina és fivére, Basiliscus körül. Az utóbbi a vandálok elleni nagyszabású, a két császár által közösen indított hadjárat parancsnokaként 468-ban súlyos vereséget szenvedett, s ez Aspar tekintélyét emelte, aki eleve ellenezte ezt a háborút. Ezt követően nevezte ki Leo Patríciust Caesarrá és adta hozzá kisebbik lányát, Leontiát. Az ellentétek azonban ezzel nem simultak el. 471-ben a császár, Basiliscus és Zeno összefogtak Aspar

megbuktatására. Lakomára hívták a palotába, és megölték, miként a császár ennek kapcsán kapott gúnyneve, a *Macelles,* 'Mészáros' is mutatja, nem egészen diszkrét módszerrel. Aspar hasonló sorsra jutott tehát, mint Stilicho és mint Aétius, de Leónak is súlyos árat kellett fizetnie a tettéért, mint Honoriusnak és III. Valentinianusnak. Aspar testőrei megtámadták a palotát, Aspar fogva tartott özvegyét kiszabadították, és Thraciába, unokaöccséhez, Theoderich Strabóhoz vitték. A felháborodott gót király sereggel vonult Constantinopolis ellen. Arra kényszerítette Leót, hogy nevezze ki őt magister militummá, és adja át neki Aspar csapatait.

Aspar helyébe Zeno lépett. Leo három év múlva, 474-ben hunyt el, de azonkívül, hogy kinevezte Iulius Nepost nyugatrómai császárrá, semmi érdemlegeset nem tett. Utódául unokáját, II. Leót, Zeno hétéves fiát jelölte. A kisfiú azonban még egy évvel se élte túl a nagyapját (474). A császári trónt Zeno foglalta el, aki gondos előrelátással már röviddel apósa halála után fia mellé *Augustusszá* neveztette ki magát (474-491).

ZENO (474-491)

FLAVIUS ZENO, gör. *Zénón.* Bizonytalan, hogy mikor, 425-ben vagy 430-ban született valahol a kis-ázsiai Isauriában. Eredeti neve *Tarasis Kodisas fia* volt, innen a forrásokban előforduló másik megnevezése, a *Tarasikodissa.* 466-ban vette fel a Zénón nevet.

Zeno ebben a korban szokatlanul hosszúnak számító uralkodása a stabilitást sugallja, pedig erről szó sem volt. Egész uralma egyetlen folyamatos nagy erőfeszítés volt a hatalma megtartására. A több mint másfél évtized szakadatlan felkelésekkel, uzurpációkkal és polgárháborúval telt el. Az egyetlen érdemleges lépése rögtön az uralkodása kezdetén a vandálokkal való békekötés volt. Ezt se igazán a saját kezdeményezésére tette. Előzménye az volt, hogy a vandálok - kihasználva a keleti uralomváltást - zsákmányszerző hadjáratot indítottak a Balkán ellen, és elfoglalták az epirusi Nicopolist. Zeno a békeszerződésben elismerte afrikai hatalmukat. Hunerich engedélyezte egy katholikus püspök működését Karthágóban, ami azt a reményt keltette, hogy az afrikai katholikus lakosság fél évszázada tartó megpróbáltatásai véget érnek. Cserébe azonban Zenónak is meg kellett tűrnie az ariánus istentiszteletet az egész Keleten, beleértve magát a fővárost is.

Zeno fő ellenfele Basiliscus volt, az özvegy császárnénak, Aelia Verinának a fivére, aki, kihasználva a főváros lakosságának isauraiak elleni hangulatát, mozgósította a saját germán rokonságát: sógorát, Edicót, a skirek egyik fejedelmét és annak két fiát. Megnyerte magának nővére vejét, Marcianust is (az elhunyt Anthemius császár fiát), továbbá a gót királyt, Theoderich Strabót, sőt még Zeno egyik közeli isauriai rokonát, Illust is. Basliliscus az isauriai palotaőrség soraiban rendezett nagy mészárlást követően átvette a hatalmat (475). Zeno visszamenekült hazájába.

Basliliscus uralkodásának időszakára esik harmadik unokaöccsének, Odoacarnak az itáliai *magister militum,* Orestes elleni felkelése és itáliai hatalomátvétele. Nem tudjuk, hogy véletlen egybeesés volt-e, vagy volt esetleg valami köze a két eseménynek egymáshoz. Mindenesetre amikorra Odoacar senatusi küldöttsége megérkezett Constantinopolisba, Basliliscus a saját hibáinak köszönhetően már elveszítette támogatóit, és ennek következtében a hatalmát is. Zeno pedig visszaszerezte az uralmat (477).

Zeno nemcsak a rokonságával került konfliktusba, hanem Róma püspökével, III. Felixszel is. Constantinopolis patriarchájának, Akakiosnak hatására a császár a krisztológiai vitában a monofizita és a katholikus álláspont közötti ellentét feloldására megpróbált rendeleti úton egy új formulát kiadni, melytől a vallási egység megteremtését várta *(Hédikton Zénónos,* 'Zeno edictuma', később kapott közismert nevén: *Henótikon).* Ez a monofizitákat nem elégítette ki, a katholikusok megítélése szerint viszont túl sok engedmény volt. Őt is azzal támadták, hogy monofizita. A rendelet egy rövid időre egyházszakadáshoz, az úgynevezett akakiosi schismához vezetett.

A Thraciában lévő gót seregek veszélyesek voltak, és gyakran kétélű fegyvernek bizonyultak. Zeno, hogy gyengítse őket, megpróbálta az időközben apja örökébe lépő ifjabb Theoderichet nagybátyja, Theoderich Strabo ellen fordítani. így aztán ezek hol egymás ellen hadakoztak, hol Zeno ellen. A harcok során maga a főváros is többször veszélybe került. Zenónak ilyenkor mindig magas összeget kellett fizetnie az ostrom megváltásáért. Ez az áldatlan állapot 481-ig tartott, Theoderich Strabo haláláig. Unokaöccse ettől kezdve az összes (keleti) gót királya lett. Vitathatatlanul az ő hatalma volt a legnagyobb a Balkánon. Zeno továbbra is megpróbálta őt ellenfelei ellen felhasználni. Korábban kapott *patrícius* rangja mellé *consulatussal* is kitüntette. Miután azonban sikerült az ellencsászárt is felléptető anyósával és isauriai rokonával, Illussal is leszámolnia, rafinált és nagyon kártékony módját találta ki annak, hogyan szabaduljon meg Theoderichtől is. Neki ígérte Itáliát, ha elűzi onnan Odoacart. Az ajánlat Theoderich számára vonzónak tűnt, a balkáni provinciákban ugyanis népe már mindent tönkretett. 488-ban így a keleti gótok felkerekedtek, és a következő évben már el is érték Itáliát. Amikor 491-ben Zeno meghalt, Ravenna már egy éve ostrom alatt állt. A balkáni provinciák helyzete ugyanakkor nem lett jobb. Ujabb harcos nép érkezett a Dunához a gótok helyébe, a bolgár törökök.

ANASTASIUS (491-518)

Anastasius (gör. *Anastasius)* 431 táján született Dyrrachionban.

Zeno utóda az özvegy császárné, Ariadné javaslatára a palota csendfelelőseinek (silentiarii) egyik tisztje, az idős Anastasius lett. Az özvegy ezt követően - hogy legitimálja Anastasius hatalmát - feleségül ment hozzá.

Anastasiusnak rögtön riválisa is akadt, az elhunyt Zeno fivérének, Flavius Longinusnak a személyében. Constantinopolisban azonban őt senki sem támogatta. Az isauriaiakat kiszorították befolyásos pozícióikból. Egyikük azonban, akit szintén Longinusnak hívtak, és Zenónak a magister officiorumja volt, miután Anastasius elbocsájtotta és visszaparancsolta szülőhelyére, ott hadsereget szervezett, és megindult Constantinopolis ellen. Anastasius hun és germán szövetséges csapatainak bevetésével csatában legyőzte ugyan őket (492), ezután azonban még hét évig tartó gerillaháború következett Isauriában. Ennek során isauriaiak tömegeit deportálták Thraciába.

A dunai tartományok még ki sem heverték a keleti gótokat, amikor megjelentek a bolgárok, egy nomád harcos török nép a Volga vidékéről. Felvették kötelékükbe a Dunától északra talált a hunokat és egyéb kisebb vagy töredék népeket - köztük már újak is akadtak, például a szláv antok -, és a birodalomra támadtak. Anastasius uralkodása idején négy alkalommal is betörtek a birodalomba, és vereséget mértek a római hadseregre. Az első támadásuk 493-ban volt, a negyedik, melynek során egészen Thermopylaiig előrenyomultak, 517-ben. Anastasius többféle eszközt is alkalmazott velük szemben. Felújíttatta az úgynevezett Hosszú Falat, melyet 379-ben a gótok ellen építettek a Thraciai-félszigeten, Constantinopolistól 50 kilométernyire nyugatra. További erődöket is építtetett. Egyes egységeiket pedig szövetségébe fogadta.

Elődei alatt hosszabb ideig béke volt a perzsa fronton, most azonban ott támadtak a legsúlyosabb gondok. Kavádot, a nagykirályt zavaros vallási és társadalmi nézetei miatt elűzte a perzsa nemesség a trónjáról, ám ő az ázsiai hunok seregével visszaszerezte hatalmát. Hogy fizetni tudjon jótevőinek, a császártól követelte a szokásos *subsidiumot* (ennek folyósítását még Zeno állította le). Miután Anastasius ezt megtagadta, kitört a háború (502-506). Kávád hun és arab erők bevetésével római területeket foglalt el. A háború súlyosságát mutatja, hogy a birodalom öt *magister militum]a* közül négy ezen a fronton harcolt. Valószínű, hogy a rómaiak vereséget szenvedtek, Kávád azonban a területi nyereségeit, mint ahogyan a hét évre kötött békét is, pénzre váltotta, mert arra volt szüksége. Anastasius, okulva a történtekből, a béke hét évét a perzsa határon erődítési munkálatokra fordította.

Ami a Nyugaton történteket illeti, Anastasius aligha tehetett többet, mint hogy tudomásul vette a változásokat. A szövetséges fejedelmek természetesnek vették, hogy ha nincs Nyugaton császár, akkor a keleti az illetékes, így Anastasiust elfogadták fölöttes hatalomnak, egyébként meg saját területükön belül teljes önállósággal uralkodtak, ő pedig igyekezett jó viszonyt ápolni velük. Gundobad, a burgundok királya *patrícius* rangját még Olybriustól kapta, fiát és utódát, Sigismundot ezzel a címmel már Anastasius tüntette ki. Elküldte Theoderichnek is az Odoacar által Keletre juttatott felségjelvényeket, melyeket az Zenótól hiába kért. Hatalma azonban nem volt ahhoz, hogy területeket vonjon közvetlen fennhatósága alá, sem ahhoz, hogy megakadályozza a szövetségesek egymás rovására történő terjeszkedését. Galliában a frankok váltak a legerősebbé Childerich fia, Chlodvig alatt (482-511), aki vereséget mért a II. Alarich uralma alatt álló nyugati gótokra, és kiszorította őket Galliából. Azok kiterjedt hispániai birtokaikra költöztek át. Egyetlen barbár uralkodó helyezkedett csak szembe a császárral, I. Theoderich. Miután megvetette lábát

Itáliában, terjeszkedni kezdett elhagyott területei felé Illyricumban. Elfoglalta Sirmiumot és környékét a gepidáktól, és az ellene felvonuló birodalmi seregre is vereséget mért (505). Sirmiumi birtokát Anastasius végül kénytelen volt elismerni, ezt követően Theoderich azonban már Thraciára is igyekezett kiterjeszteni befolyását azzal, hogy ott Anastasiusnak egyik lázadó gót szövetséges vezérét támogatta. Vitalianus háromszor is megjelent seregével Constantinopolis falai alatt (513, 514, 515), és a monofizitizmusa miatt akkortájt amúgy is hevesen támadott és ingatag helyzetben lévő császárt igen veszélyes helyzetbe hozta.

Hitbéli kérdésekben a korábbinál még élesebben megosztott volt Kelet keresztény lakossága. Anastasius hajlott Zeno *Henótikon)a* felé. A politika által szorgalmazott, kompromisszumos egységteremtés rokonszenves törekvés volt, hiszen a császár alapvető feladata a békesség megőrzése és az alattvalóiról való gondoskodás volt, az a helyzet azonban, hogy Constantinopolis lakossága katholikus volt, és az új püspök, Makedónios a *Henótikont* leghevesebben támadó római pápa mellé állt, eléggé megnehezítette ezt megoldást.

Vallási fanatikusok közötti utcai harcok, a császár nyilvánosság elé való kiállása és lemondásának kilátásba helyezése, a cirkuszi kék párt vezetésével kirobbantott felkelés a fővárosban, a felkelők által kikiáltott ellencsászár fémjelezték az 511-513. esztendő eseményeit. A császár lemondását azonban sem a senatus, sem a Hippodromban egybegyűlt tömeg nem kívánta. Elhatárolódott a felkínált hatalomtól Aspar dédunokája is. Mindez azzal magyarázható, hogy az idős Anastasiust alapvetően szerették. Rendkívül sikeres volt ugyanis a pénzügyi politikája és az adóreformja. Bronz váltópénzt vezetett be, négyfajta névértékben, s ezzel a pénzrendszernek egy nagyon komoly, a kiskereskedelmi forgalmat nehezítő hiányosságát számolta fel. Számos igazságtalan és méltánytalan adófajtát eltörölt, amely főleg a kisembereket sújtotta. Az ennek folytán keletkezett deficitet azzal pótolta, hogy önmagát is „adózóvá" tette. A császári birtokok bérletéből befolyó jövedelmeket az állami kincstárba irányította át. Emellett rendkívül takarékosan költött, főleg csak közcélú épületekre és erődítésekre. Mindezekkel azt érte el, 28 éves uralma alatt úgy csökkentek érezhetően a lakosság terhei, hogy közben jelentősen megnövekedtek az állam bevételei is. Amikor 88 évesen meghalt, 3200 kenténarion (105 tonna!) arany volt felhalmozva az államkincstárban, Prokopios szerint azért, hogy ha utódai netalán pénzszűkébe kerülnének, ne az alattvalókat fosszák ki (Prokop., *HA,* 19, 7).

FOGALMAK

akakiosi schisma
excubitores
magister militum
magister officiorum
monofizita
patriarchátus
silentiarii
subsidium
symbolum Chalcedonense

KRONOLÓGIA

450-457 Marcianus uralkodása
451 Chalcedoni zsinat
457^74 I. Leo uralkodása
461 I. Leo szövetsége Valamerrel, a keleti gótok egyik királyával
466 Új palotaőrség, az *excubitores* felállítása; Leo isauriaiakból szervezi meg
468 Az I. Leo és Anthemirus által közösen indított, vandálok elleni sikertelen hadjárat
471 Aspar meggyilkolása
473 A keleti gótok elhagyják Pannoniát; egyik csoportjuk Eszak-Itáliába, egy másik Thiudimer vezetésével Thraciába vonul
Sirmium környékét a gepidák foglalják el, és ott megkezdik államuk kiépítését
474 II. Leo uralkodása
474-491 Zeno uralkodása
475-477 Basiliscus császársága
488-489 A keleti gótok Thraciából Itáliába költöznek át
491-518 Anastasius uralkodása
492-499 Felkelés Isauriában
493 A bolgárok első támadása Thracia ellen
502-506 Háború a Szászánida Birodalommal
505 I. Theoderich elfoglalja Sirmiumot a gepidáktól
517 Bolgár rablóhadjárat a Balkán ellen

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Olyan történeti munka nem maradt fenn, mely a korszakot egybefüggően tárgyalná. A főbb események a következő művek alapján rekonstruálhatók: Marcellinus Comes krónikája, megtalálható a Th. Mommsen kiadásában megjelent *Chronica Minora* című gyűjteményben *(Chron. Min.,* II, 83-101); Iustinianus kortársának, Malalasnak a világkrónikája (367-409), kiadása: *Ioannis Malalae Chronographia.* Ed. Thum, J. Berlin, 2000; a Priskostól fennmaradt töredékek (csak 474-ig, a szerző haláláig), kiadta Müller, C, *FHG,* IV, 1868, 69 skk., újabban német fordítással kiegészítve, Doblhofer, E., in: *Byzantinische Geschichtsschreiber.* IV. Darmstadt, 1955; Malchus, lásd Blockley, R. C: *The Fragmentan/ Classicizing Historians of the Tater Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus.* 1.1981, II. 1983; Iohannes Antiochenus töredékei a C. és Th. Müller által kiadott *Fragmenta Historicorum Graecorumban,* VI, 27 skk.; az ismeretlen szerzőjű, görög nyelvű *Chronikon Paschale,* megtalálható az L. Dindorf kiadásában megjelent *Corpus Scriptorum Históriáé Byzantinae,* 1-2. 1828; és a korábbi, azóta elveszett műveket felhasználó 12. századi Zónaras *Epitomé historionja,* lásd Zónaras: *Epitomae historiarum.* 1-6. Ed. Dindorf, L. Leipzig, 1868-1875.

SZAKIRODALOM
Brooks, E. W.: The Emperor Zeno and the Isaurians. *English Historical Review,* 8,1893, 209-238.
Burgess, R. W.: The Accession of Marcián in the light of Chalcedonian apoligetic and Monophysite polemic. *Byzantinische Zeitschrift,* 86/87,1993-1994, 47-68.
Capizzi, C: *L'imperatore Anastasio I. (491-518).* Roma, 1969.
Croke, B.: Dynasty and Ethnicity: Emperor Leo I. and the Eclipse of Aspar. *Chiron,* 35, 2005, 147-203.
Moorhead, J.: Theoderic, Zeno and Odovacer. *Byzantinische Zeitschrift, 77,*1984, 261-266.
Shaw, B. D.: Bandit Highlands and lowland peace: the mountais of Isauria-Cilicia. *Journal of Economic and Social History ofthe Orient,* 33,1990,199-233,237-270.

A római történelem vége (518-565)

IUSTINUS (518-527)

Az illyricumi praefecturában, egy Naissus (ma Nis) közelében fekvő kis faluban, Bederianában született. Nincstelen, analfabéta parasztfiúként ment a fővárosba szerencsét próbálni, s katonának állt be. A testőrségnél szolgált, innen már magas rangú parancsnokként került az isauriaiak, majd a perzsák elleni hadjáratba. 515-ben lett az excubitores parancsnoka.

Anastasius nem hagyott hátra utódot. A császári trónért a palotaőrség főnöke, a magister officiorum és a testőrség parancsnoka, a comes excubitorum versengett, és az utóbbi, Iustinus szerezte meg (nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy a parepositus sacn *cubiculitól* megőrzésre átvett, egy harmadik jelölt megválasztására szánt megvesztegetési pénzeket a saját céljára használta fel).

Vitalianusszal, akinek Thraciában mintegy 60 ezer fegyverese volt, mivel mindketten orthodoxok voltak, könnyen megegyezett. A gót vezér ezenkívül személy szerint is kitüntetéseket kapott: magister militum praesentalis és patrícius lett. Ezzel az uralmát fenyegető közvetlen veszélyt elhárította. Amint azonban megszilárdult a helyzete, unokaöccsével, Iustinianusszal megölette a túl nagy befolyással rendelkező parancsnokot, és posztját neki adta át (520).

VALLÁSPOLITIKÁJA

Iustinus latin tartományból származott, melynek lakossága a római patriarchátushoz tartozott, és orthodox katholikus volt, természetes volt tehát számára, hogy vallási kérdésekben Róma álláspontjához igazodik. Már uralkodásának első hetében véget vetett a 484 óta Róma és Constantinopolis között fennálló egyházszakadás-

nak, az úgynevezett akakiosi schismának. Minden püspök számára elrendelte, hogy a Chalcedonban elfogadott katholikus orthodox hitvallást kell követnie. A monofizitákkal, elődeivel ellentétben, nem egyezkedett. Az ellenszegülő monofizita püspököket leváltották (több mint ötvenet), a monofizita szerzetesek kolostorait felszámolták. A syriai sivatag megtelt menekültekkel. Az alexandriai patriarchának, III. Timotheosnak azonban olyan erős háttere volt, hogy Iustinus nem merészelt hozzányúlni.

525-ben - Theoderich senatorellenes fellépésére reagálva - Iustinus az eretnekek, köztük az arianusok ellen lépett fel. Bezárták Constantinopolis ariánus templomát is (lásd lentebb).

IUSTINUS ÉS NYUGATRÓMA SZÖVETSÉGES KIRÁLYSÁGAI

Iustinus nemcsak katholikus volt, hanem reálpolitikus is, ezért még a vallási egység helyreállításakor a pápa értésére adta, hogy I. Theoderich keleti gót királlyal jó viszonyban kíván maradni. Volt azonban néhány dolog, ami ezt megterhelte. Ilyen volt az állítólagos senatori összeesküvés Theoderich ellen. A római senatori arisztokrácia az *akakiosi schisma* felszámolását követően megerősödve érezte magát a gótokkal szemben, de nem biztos, hogy valóban volt összeesküvés. Lehet, hogy a vádat a senatorok megfélemlítésére koholták, vagy a ravennai udvar körül csoportosuló *homo novusdk* támadása volt a régi elit ellen. Az elítéltek között olyan neves személyiségek voltak, mint Boéthius, aki a magister officiorum tisztét töltötte be, és Symmachus. Bizalmatlanná tette Theoderichet Constantinopolis és a Vandái Királyság látványosan megjavuló viszonya is: az 523-ban trónra lépő Hilderich - Geiserich és III. Valentinianus közös unokája - beszüntette a katholikusok üldözését, és a császárral szoros kapcsolat kiépítésére törekedett. A közeledés ellenzőit, az előző király özvegyét - Theoderich nővérét -, kíséretével és a körükbe tartozó gótbarát vandál előkelőkkel együtt meggyilkolták. Ugyanez idő tájt került sor - Iustinus eretnekek elleni fellépése kapcsán - az arianusok üldözésére is. Emiatt, az arianusok védelme érdekében küldte Theoderich Iohannést, Róma püspökét - I. (Szent) János pápát - Keletre. A pápát a császári udvarban óriási tiszteletadással fogadták. Az arianusok üldözését Iustinus leállította. A pápa missziója tehát sikeres volt, Theoderich azonban bizalmatlanná vált vele szemben, rövid időre még fogságba is vetette.

Iustinus közel hetvenéves volt, amikor hatalomra került. Nem volt fia, ezért unokaöccsét vette maga mellé, aki az örökbefogadása után a Iustinianus nevet kapta. Iustinus Iustinianust érthető módon hamar be is vonta a kormányzásba. Halála előtt néhány hónappal Iustinus fogadott fiát társuralkodóvá tette, így az utódlás zökkenőmentesen zajlott.

IUSTINIANUS (527-565)

482-ben született egy Scupitól (Skopje) délre fekvőkisfaluban,Taurisiumban. Eredeti neve *Petrus Sabbatius* volt, örökbefogadása után lett *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus.* Valószínűleg ő is kisparaszti családból származott, nagybátyja mellett azonban már kiváló nevelésben részesült. Az ő mentalitását is erőteljesen befolyásolták szülőföldje hagyományai: olyan vidékről származott, mely latin nyelve folytán a Nyugathoz kötődött, sok katonát és jó néhány nagy császárt is adott Rómának, olyanokat, mint Aurelianus, Probus, Diocletianus, Constantinus, akik vesztes helyzetből építették újjá a birodalmat. A császári gárda, *scholae palatinae* soraiban kezdte meg szolgálatát. 518-ban, Anastasius halálakor már a díadémra esélyesek között emlegették, ő azonban nagybátyját támogatta. Iustinus hatalomra kerülését követően 419-ben *corrtes,* 420-ban magister militum praesentalis, 421-ben *consul* lett. Hivatalos neve IMPERATOR CAESAR FLAVIUS IUSTINIANUS AUGUSTUS volt.

PERZSA HÁBORÚK

Iustinianus elődjétől egy perzsa háborút örökölt, melyet igyekezett minél hamarabb befejezni, hogy nagy célját - saját szavaival élve - „a hanyagság miatt elvesztett területek" visszaszerzését és a Római Birodalom restaurációját „isten segedelmével" megvalósíthassa *(Nov.,* 30, 10, 1). A békét jókora áldozatok árán, 11 ezer libra, azaz római font (3601 kg arany) fejében csak 533-ban sikerült megkötni I. Kávád (gör. Kabadés) fiával és utódával, I. Huszravval (gör. Chosroés), igaz, hogy örök időkre. Iustinianus már a háború alatt megerősítette a birodalom pozícióját a Krímben és a Pontos keleti partvidékén, az egykori Kolchis helyén alakult Lazika Királyságban. Itt ért véget a Perzsa Birodalmat észak felől megkerülő, Kínából induló Selyemút, ezért ez a terület gazdaságilag igen értékes volt, s az sem mellékes, hogy lakossága keresztény volt (igaz, hogy monofizita menekültek térítették meg, de ez ekkor nem számított).

A béke természetesen nem tartott örökké, a háború többször is kiújult. I. Huszrav, aki az egyik legjelentősebb Szászánida uralkodó volt, kihasználva Iustinianus hadseregének nyugati háborúit, mindenképpen szerette volna Lazika irányába kiterjeszteni a hatalmát. Iustinianus utoljára 561-ben kötött békét a perzsákkal, ötven évre, évi 30 ezer aranysolidus (több mint 400 libra) fejében, cserébe a Szászánida uralkodó kötelezte magát arra, hogy leállítja a kereszténytildözéseket, és biztosítja a kaukázusi átkelőket a hunokkal szemben. A vitatott Lazika keletrómai érdekszféra lett, ami azt jelenti, hogy a perzsákkal folytatott háborúk nyereséggel zárultak.

VANDÁL HÁBORÚ: ÉSZAK-AFRIKA VISSZAFOGLALÁSA

Iustinianus az első békekötésnél azért tett nagyvonalú engedményt, hogy Nyugaton szabad kezet kapjon, mert a Vandál Királyságban kedvezően alakult a helyzet a beavatkozásra. Hilderichet, aki a constantinopolisi udvarral baráti politikát folytatott, és lehetővé tette a katholikus római lakosság szabad vallásgyakorlatát, a vandál birodalomtól jelentős területeket elfoglaló maurus törzsekkel szembeni katonai kudarca miatt megfosztották hatalmától, és Geiserich dédunokáját, Gelimert ültették a helyébe. Gelimert lekötötte a maurusokkal folyó nehéz háború, flottáját pedig Szardíniára küldte ottani lázadó, Iustinianusszal rokonszenvező helytartója megrendszabályozására. A vandál háború 533-ban kezdődött. Belisarius, Iustinianus legtehetségesebb hadvezére Gelimert több egymást követő csatában legyőzte, és 534 elején befejeződött Afrika visszafoglalása. Ezt követően azonban majd még két felkelés robbant ki, amit már sokkal lassabban, csak 551-re sikerült felszámolni. Ettől kezdve a 698. évi arab hódításig Észak-Afrika a Római/Bizánci Birodalom része volt.

HÁBORÚ A KELETI GÓT KIRÁLYSÁG ELLEN: ITÁLIA VISSZAFOGLALÁSA

A keleti gótok itáliai királyságában Nagy Theoderich trónját 526-ban kiskorú unokája, Athalarich örökölte. Helyette anyja, Amalasuntha kormányzott. Helyzetük azonban nem volt szilárd, ezért Amalasuntha megölette gót ellenfeleit, majd maga is felvette a királynői címet, s apja tanácsának megfelelően a constantinopolisi udvarban keresett támaszt. 534-ben meghalt Athalarich, s a királynő társuralkodóként apja nővérének fiát, Theodahatot vette maga mellé. Ő azonban szövetkezett a gót ellenzékkel, és Amalasunthát meggyilkoltatta.

Szövetségese halálának megbosszulása kiváló ürügyet teremtett Iustinianusnak a keleti gótok elleni háborúra. Tiltakozásképpen 535-ben megszállta Dalmatiát és Szicíliát, Theodahattól pedig az adózó, vazallusi státus elfogadását követelte. Miután ezt Theodohat visszautasította, Belisarius, a főparancsnok gyorsan birtokába vette Dél-Itáliát és Rómát. Északon azonban 536-ban új gót király vette át a hatalmat, Vitigis, aki a Iustinianusszal alkuba bocsátkozó Theodahatot kivégeztette, és megszervezte az ellenállást. Egy teljes éven át ostromolta Rómát, melyet Belisarius védett (537-538), majd visszavonulva északra, a frankoktól és burgundoktól kért fegyveres segítséget. Az utóbbiak közreműködésével foglalta el 539-ben Mediolanumot, és állt kegyetlen bosszút annak római lakosságán. Iustinianus ekkor erősítést küldött az armeniai származású eunuch, Narses vezetésével. Mivel azonban a két római vezér között nézeteltérés támadt, Iustinianus visszahívta Narsest.

Vitigis ekkor, hogy a rá nehezedő római nyomást enyhítse, a perzsákkal vette fel a kapcsolatot, ennek következtében támadt I. Huszrav Keleten a határ menti római városokra és Lazikára (lásd fentebb). Belisarius 540-ben azonban elfoglalta a fővárost, Ravennát, s foglyul ejtette a királyi párt. Az egyezkedés folyamán a gótok a királyi címet és a Nyugatrómai Császárságot kínálták fel neki, amit ő visszautasított. A gót ellenállás azonban Ravenna bevételével sem szűnt meg. Ticinumban új királyt választottak, Hildebadot (a nyugati gót király unokaöccsét), majd az ő rövidesen be-

következő halála után Totilát. A kiújuló perzsa háború, Belisariusnak a perzsa frontra való áthelyezése, majd az 542-ben Keleten kitört nagy pestisjárvány azt is lehetővé tette, hogy a gótok elvesztett területeik egy részét visszafoglalják. Újra a kezükbe került Neapolis, majd 546-ban, először csak rövid időre, 550-ben azonban már hosszabbra, Róma városa is. Iustinianus csapatainak ebben az időben rossz volt az utánpótlása és az ellátása, Belisarius, aki 544 és 548 között újra Itáliában volt, állandó katonahiánnyal küzdött, pedig egyidejűleg az afrikai felkelők ellen is harcolnia kellett.

Végül Narses győzte le a gótokat, aki 552-ben újra egy jelentősebb, 30 ezer főnyi sereggel Dalmatiából kelt át Ravennába, és ott *Busta Gallorumnál* (a mai Umbriában, Gualdo Tadino közelében) megsemmisítő vereséget mért rájuk. Totila menekülés közben halt meg. Narses még ugyanebben az évben a *Mons Lactariusnál* (a Vesuvius közelében) a gót sereg maradékait is megsemmisítette. Észak-Itália egyes városai, Luca, Verona, Brixia (ma: Brescia) viszont majd csak 563-ban adták meg magukat.

DÉL-HISPANIA VISSZAFOGLALÁSA

A római hadsereg által még 533-ban megszállt Gibraltári-szoros és Baleari-szigetek előnyös kiinduló bázist jelentettek egy hispániai beavatkozáshoz. Az alkalom itt se váratott sokáig magára. A nyugati gót királyságban is trónharcok kezdődtek, s az ellenkirály, Athanagil Iustinianust hívta segítségül. Az 552-ben kiküldött Liberius megszállta Hispánia déli részét, nagyjából az egykori Baetica tartományt. Athanagil hiába fordult ezt követően már szembe Iustinianus csapataival. Dél-Hispania 625-ig római (bizánci) kézen maradt.

A FRANK KIRÁLYSÁG TERJESZKEDÉSE

Chlodvig halála után fiai legyőzték Alamanniát, Thüringiát, Burgundiát (532), majd egyikük dinasztikus kapcsolatra lépett a Keleti-Alpok térségét birtokukban tartó langobardokkal. 545-ben a langobardokkal és gepidákkal közösen betörtek a Kelet-római Császárság területére, támadásukat azonban visszaverték. Iustinianus, hogy a frankokat saját határaitól távol tartsa, 546-ban a langobardoknak engedte át Pannoniát. 553-ban a frankok az alamannoktól támogatva Észak-Itáliába törtekbe. Ott Narses verte vissza őket.

A DUNAI HATÁR

Iustinianusnak sokan hibául róják fel, hogy miközben hallatlan erőfeszítéseket tett a nyugati területek visszaszerzésére, veszni hagyta a Duna menti provinciákat és Thraciát. Erre a határszakaszra a népvándorlás újabb hullámai miatt az uralkodása alatt újra nagy nyomás nehezedett. Bolgárok, kutrigurok, avarok, szlávok seregei lépték át időnként a Dunát, és indultak zsákmányszerző hadjáratra az Adria vagy Constantinopolis felé. Az persze nem igaz, hogy Iustinianus nem tett semmit ezek feltartóztatására. A hagyományos módszerek mellett - subsidium folyósítása, egyes

népcsoportoknak a határzónába való betelepítése - intenzíven építkezett és erődített ebben a térségben, nem lineárisan, hanem ahogyan már a 3. századi nagy betöréseknél is eredményesebb volt, mélységben tagolva. Mást egyébként aligha tehetett. A támadó seregek nagyságát és a betörések helyét nem lehetett előre kiszámítani. Ha a sokszorosára növelte volna a dunai tartományokban állomásozó erők számát, akkor sem tudta volna a betöréseket megakadályozni. A benyomuló ellenség hátában maradt erődök katonasága viszont részt vett a fosztogató csapatok felmorzsolásában, és az egész rendszer megakadályozta, hogy egy olyan invázió következzék be, mint Galliában, hogy a barbárok önkényesen betelepedjenek a birodalomba.

THEODORA

Iustinianus 525-ben házasodott meg. Theodorát vette feleségül, egy cirkuszi színésznőt, aki egy cirkuszi medveetető lánya volt. Előtte ezért módosítani kellett Augustus házassági törvényét, mely a színésznőknek mint erkölcstelen foglalkozást űző személyeknek megtiltotta a törvényes házasságot *(Cod. Iust.,* 5,4,23).

Iustinianus és Theodora életét Prokopiosnak a halála után megjelentetett műve ismerteti, melynek két címe is van, de egyik sem az eredeti: az *Anekdota,* 'Ki nem adott mű', vagy a *História arcana* 'Titkos történet'. Ellentétben a Prokopios életében megjelentetett művekkel, a perzsa háborúról, a vandál háborúról, a gót háborúról és Iustinianus építkezéseiről írott műveivel, ebből sugárzik az uralkodópár elleni gyűlölet, alternatív forrásunk pedig nincs, így nem tudjuk eldönteni, hogy mi igaz, és mi nem, az áüításaiból. O a legolcsóbb és legaljább fajtából való prostituáltként jellemzi Theodorát, pornográf részletekkel is illusztrálva állítását, ami a lényegét tekintve igaz is lehetett, mert a két foglalkozás a rómaiaknál szinte egymás szinonimája volt. A cirkuszban, ahol Theodora fellépett, nem drámákat adtak tudniillik elő, hanem kabarészerű vagy obszcén jeleneteket. Nem önként vállalta azonban ezt a foglalkozást, hanem az apja halála után a megélhetés miatt már gyerekként ez volt adva számára. Szép, okos és határozott volt. Prokopios szerint a császár teljesen a befolyása alatt állt, a 12. századi bizánci történetíró, Zónaras pedig már egyenesen társuralkodóként említi (XIV, 6, 1), ezt azonban a modern kutatás kétségbe vonja. Befolyása azonban kétségtelenül volt Iustinianusra, különösen személyi kérdésekben. Férje ugyan az *Augusta* címmel is kitüntette, amivel nem mindegyik császárné rendelkezett, érmein viszont Theodora portréja sohasem jelent meg, valószínűleg nem akarta ezzel a közvéleményt provokálni. Theodora óriási vagyont szerzett, és ebből sokat jótékonykodott: templomokat, kórházakat építtetett. Arcmását is a ravennai San Vitale-székesegyház mozaikjáról ismerjük.

A CIRKUSZ ÉS A „CIRKUSZI PÁRTOK"

Constantinopolis életének egyik központja a császári palota mellett felépített hatalmas, százezer néző befogadására alkalmas cirkusz vagy hippodromos (kocsiversenypálya) volt. Négy versenyistálló volt a városban, a kék, a zöld, a piros és a fehér. Ezek üzleti vállalkozások voltak, több tekintetben is a mai Forma-1-es klubokra emlékeztetnek: fogataik, lovaik, sztárversenyzőik voltak, megfelelő kiszolgáló személyzettel és kiegészítő szórakoztató társulattal: táncosokkal, akrobatákkal, állatidomárokkal, artistákkal, színészekkel stb. Az ókori szerzők által emlegetett cirkuszi pártok ezeknek a versenyistállóknak a szurkolótáborai voltak. Ezeknek voltak szélsőséges, agresszív és garázda hangadóik is, minek folytán a cirkuszban a „párt"-okat már a késő antikvitásban hasonlóképp szektorokba különítették el, mint manapság a futballcsapatok szurkolóit. Az utcai csetepaték a nekivadult cirkuszi pártok között Iustinianus korában mindennaposak voltak, kölönösen a kékek, a császár és a császárné kedvencei voltak gátlástalanok.

Egy százezres tömeg ugyanakkor, különösen, ha szervezett magja is volt, és ha megfelelően manipulálták, könnyen politikai erővé is válhatott. Az Anastasius elleni felkelést annak idején a kék párt robbantotta ki. Hasonló felkelésre Iustinianus alatt is sor került.

NIKA-FELKELÉS (532)

Az 532. év elején Constantinopolis praefectusa erélyesen szétoszlatott egy szokásos utcai zavargást, mely a kékek és a zöldek között tört ki. A két párt erre egyesült, és felkelést robantott ki. A felkelők jelszava *„Nika!"* (Győzz!) volt, innen kapta a felkelés a nevét. A város nagy részét birtokba vették, s politikai követelésekkel is felléptek. A városi praefectus elbocsátása mellett a császártól a két legfontosabb munkatársának menesztését is követelték: Iohannését, a *praefectus praetorio orientisét,* és Tribonianusét, a *quaestor sacri palatiiét.* Az előbbi az adóügyekben, a másik a törvényhozásban volt a császár szakértője. Iustinianus teljesítette a követeléseket, a lázadás azonban még nagyobb méretet öltött. Gyújtogatások következtében a város egy része tűzvész martaléka lett. Ekkor már egy ellencsászár is fellépett, a tekintélyes Flavius Hypatius, a korábbi császár, Anastasius unokaöccse. A császári testőrség megbízhatósága is kétségessé vált. Iustinianus elmenekült volna, de Theodora erélyesen közbelépett. Szerencse a szerencsétlenségben az volt, hogy véletlenül két magister militum is a városban tartózkodott, Belisarius és Mundus. A felkelést brutálisan vérbe fojtották. Flavius Hypatiust és fivérét, továbbá az arisztokrata ellenzék számos tagját, akik a felkelés mögött álltak, kivégezték.

CODEX IUSTINIANUS

Tribonianus korának leghíresebb jogásza volt, és a felkelés idejére javarészt már túl volt azon a nagyszabású kodifikációs munkán, amellyel őt és kilenc társát 528-ban a császár bízta meg. A munka egyik eredménye a *Codex Iustinianus* volt. Ez a császári

törvények hatályos gyűjteménye volt, tematikus elrendezésben, s azon belül kronológiai rendben. A munka során a korábbi kodifikációkra is támaszkodtak, többek között a *Codex Theodosianusra* is, a császár azonban engedélyezte, hogy az ismétlések elkerülése vagy az ellentmondások feloldása végett a szerkesztők átalakíthassák a törvényszövegeket. Ami nem került a gyűjteménybe, hatályát vesztette. (Nyugaton viszont a *Codex Theodosianus* érvényben maradt!) A beválogatásra került legkorábbi törvények Hadrianustól valók. A *Codex Iustinianust* 529-ben, majd javított formában 534-ben publikálták. Az utóbbi kiadása maradt fenn.

A császár későbbi törvényeit két őt követő utódának törvényeivel együtt majd egy új kötetbe szerkesztették, ez a ***Novelláé*** nevet viseli. Ezt már görögül fogalmazták, de készült egy hivatalos latin fordítása is. Iustinianus Tribonianus felügyelete alatt jogtudósokkal egy jogi tankönyvet is íratott, az ***Institutionest.*** Egy további mű az 50 könyvből álló ***Digesta*** vagy másik nevén ***Pandektés*** volt, mely híres jogtudósok műveiből (több mint 2000 műből) való kivonatok gyűjteménye, a köztársaság korától kezdve. Ez jogászok számára segédeszköznek lett összeállítva, vitás esetek eldöntéséhez, és a benne foglaltak ugyanúgy hatályosak voltak, mint a *Codex Iustinianus,*

Az összes Iustinianus alatt keletkezett jogi művet később, a középkorban is összetartozónak tekintették, s akkor kaptak ezek egy közös összefoglaló nevet is, a ***Corpus Iuris Civilist. A*** gyűjtemény egy időre elveszett, a 12. században azonban újra felfedezték, s attól kezdve egyre nagyobb hatást gyakorolt Európa jogfejlődésére.

ADÓ- ÉS PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

Iustinianus szakadatlan háborúi sokba kerültek. Tetemes összeget tettek ki mellettük a subsidiumok is, melyeket a birodalom szomszédainak azért fizettek, hogy a nyugati háborúk idején a többi határszakaszon nyugalom legyen. Óriási összegeket emésztett fel a visszahódított területek fenntartása is, amire eredetileg Iustinianus tanácsadói nem is számítottak, mert azt hitték, hogy azok majd önfenntartók lesznek. Uralkodása alatt nagyszabású építkezések is folytak. Mindezek miatt nem véletlen, hogy már a Nika-felkelés résztvevői is Iustinianus adószakértőjének, a cappadociai Iohannésnek a menesztését követelték. (A kérést Iustinianus ugyan első ijedtségében teljesítette, ám utána visszahívta emberét, és az 541-ig hivatalában maradt.) Ő találta ki az aerikont, a „levegőadót" aminek a mibenlétét nem tudjuk, csak azt, hogy a földadóhoz tartozó kiegészítés volt, nagy bevételt eredményezett, és kitalálójával együtt közutálat tárgya volt.

Hogy a bevételeit fokozza, Iustinianus egy hellenisztikus kori egyiptomi módszert is feltámasztott, az állami monopóliumok rendszerét. Jövedelmező állami monopólium lett például a Kínából meghonosított selyemhernyó-tenyésztés.

A korrupció elleni harc jegyében Iustinianus megszüntette az állami hivatalok megvásárolhatóságát. A kiadások lefaragása végett egyszerűsítették a közigazgatást is. Több mint ezeréves fennállás után Iustinianus megszüntette a *consulatust.* Az utolsó consulok 541-ben viselték hivatalukat. Attól kezdve saját uralkodási éveivel da-

tált. Megszüntette a provinciák és a praefecturák közötti köztes igazgatási szint intézményeit, a dz'oecesz'seket, és velük együtt a *vicariusokat* is. Elsősorban a hatékonyság növelésének szándékával, a határtartományok kivételével, megszüntette a civil és katonai igazgatás szétválasztását is. Mivel a helytartók feladatai jelentősen megnövekedtek, rangjukat és fizetésüket is megemelték, nehogy a provinciák lakói kárára egyenlítsék ki számlájukat.

A lakosság adóterhei növekedtek, és az adókat rangra való tekintet nélkül mindenkin behajtották. Hogy valamelyest enyhítsen a lakosság terhein, a jogorvoslatot keresők számára iszonyatosan sokba kerülő igazságszolgáltatás rendszerét alakította át. Egy bizonyos összeghatárig a peres ügyek a helytartótól átkerültek a városi hatóságok illetékességébe. Hasonlóképp járt el a fellebbviteli szinten is: egy bizonyos összeghatárig a helytartó járt el, s csak az annál nagyobb horderejű ügyekkel foglalkozott a *praefectus praetorio* és a császár.

VALLÁSPOLITIKÁJA

A *Codex Iustinianus* élére I. Theodosius 380. évi törvénye került, mely a Római Birodalom minden lakosa számára a katholikus hitet tette kötelezővé. Ennek a hitnek a maradéktalan győzelemre juttatása lett Iustinianus valláspolitikájának a vezérelve. Nem sokkal hatalomátvételét követően pogányüldözés kezdődött: 529-ben bezáratta az athéni Akadémiát, a pogányság utolsó mentsvárát (ugyanabban a rendeletében tiltotta be a kockázást is). Véget vetett Isis tiszteletének a felső-egyiptomi Philae birodalomszerte híres templomában. Felszámolta Cyrenaicában Zeus-Ammón és Nagy Sándor kultuszát. A pogány templomokat lerombolták. A császár egyik buzgó megbízottja, az ephesosi Iohannés azzal dicsekszik például, hogy 2 ezer pogány könyvet égetett el, és 70 ezer pogányt keresztelt meg *(RAC,* XIII, 1986, 1170 sk.). Akik nem keresztelkedtek meg, elveszítették vagyonukat és polgárjogukat. Az arianusok, szamaritániusok, manicheusok és pogányok ellen eljárások indultak, körükben kivégzések is voltak. A szamaritánusok hitük védelmében 530-ban fel is lázadtak, de véresen leverték őket. A gót szövetségesek hűségét azonban nem volt tanácsos kockára tenni, ezért ők (de csakis ők) szabadon gyakorolhatták ariánus hitüket.

A legnagyobb nehézséget változatlanul a monofiziták okozták. Alexandriára Iustinianus katholikus püspököt kényszerített. O is személyesen javasolt a monofiziták számára áthidaló formulát (Iustinianus teológiaikig is képzett volt), az egység megteremtésére 553-ban Constantinopolisban összehívott ötödik egyetemes zsinat (és a második a keleti fővárosban) azonban újra eredménytelenül végződött. A kereszténység földrajzilag is kettéoszlott. A római és a constantinopolisi patriarchátusban a chalcedoni hitvallást követték, míg Armeniától, Syrián és Egyiptomon át Etiópiáig a lakosság többségében monofizita volt. Monofizita érzelmű volt maga a császárné is (hajadonkorában egy időben a Kelet nagyvárosaiban kereste a megélhetését), akinél egyébként védelmet lehetett találni.

Iustinianus számos edictumában foglalkozott az egyházi emberek, a püspökök és szerzetesek erkölcseivel és életmódjával. Megtiltotta az egyházi tisztségek pén-

zért való árusítását vagy vásárlását, a simoniát. (Az elnevezés a szamarai Simon mágus nevéből származik, aki a Biblia szerint Szent Péternek és Szent Jánosnak pénzt ajánlott azért, hogy azok megosszák vele csodatévő hatalmukat.)

Iustinianus minden tekintetben az egyház fejeként viselkedett. Ez nem volt teljesen előzmények nélküli a Keletrómai Birodalomban, mégis, az ő abszolutisztikus kormányzata alatt teljesedett ki a cezaropapizmus, vagyis az a rendszer, hogy a császár a rangelső püspöknek csak a hitelvekben ismeri el a főségét, az egyházkormányzati hatalmat maga gyakorolja. Constantinopolis püspöke általában addig is szorosan függött a császártól, a római pápák a gót uralom alatt viszont nagyfokú önállóságra tettek szert. A bőkezű adományok folytán óriási birtokaik is voltak. Azt követően viszont, hogy Iustinianus visszahódította Itáliát, rátette a kezét az egyházi birtokokra is, és saját belátása szerint nevezte ki a pápákat (Virgiliust még le is tartóztatta, Constantinopolisba vitette, és ott egy olyan állásfoglalás aláírására kényszerítette, amellyel az nem értett egyet).

MEGÍTÉLÉSE

Iustinianus uralkodói tevékenysége nagyszabású kísérlet volt a Római Birodalom egykori egészének helyreállítására. Isteni elhivatottság vezérelte, mindent maga irányított úgy, hogy közben Constantinopolist sohasem hagyta el. Onnan lehetett az összes fronttal egyformán tartani a kapcsolatot, és az uzurpáció veszélye is így volt a leginkább kivédhető. Térképre vetítve rendkívül látványos az uralkodása alatti területi nyereség. Az Impérium Romanum újra az Eufrátesztől az Atlanti-partokig terjed, a Földközi-tenger pedig újra majdnem beltenger lett. A modern kutatás ennek ellenére nem ítéli sikeresnek a polikáját. Egyrészt azért, mert túlságosan megterhelte a lakosságot, és ezzel aláásta a birodalom védelmi képességét, másrészt a szerzemények rövid életűeknek bizonyultak, és a visszahódítást sem követte fellendülés.

Természetesen lehet árnyalni ezt a képet. A Keletrómai Császárságban a visszahódítás politikája eléggé egyértelmű ellenállásba ütközött (lásd M. Cesa). A restauratio imperii kudarcához egy előre nem látható tényező is hozzájárult, az 541-ben Egyiptomban kitört bubópestis, mely az ókor legnagyobb járványa volt. Pelusiumból a hajózási útvonalak mentén terjedt tovább, s szinte nem is maradt olyan területe a birodalomnak, melyet ne sújtott volna. Egy-egy vidéket általában 2-3 évig pusztított. 557-ben újra visszatért, és aztán a 770-es évekig nagyjából 12 éves ciklusonként ismétlődött. Iustinianus korában az epidémia következtében becslések szerint egynegyedével csökkent a népesség száma. A nagyarányú elhalálozás szétzilálta a gazdaságot, élelmiszerhiányt és éhínséget okozott, az adóbevételek csökkenését és katonahiányt a hadseregben. Nagy fellendülést ennek folytán évtizedeken át tehát nem nagyon lehet várni. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a nagyszabású hódító politika túlfeszített volt. Pénzügyi okok miatt már a vandál háborút is ellenezték a császár óvatos szakértői, az ő érve viszont velük szemben a katholikusok felszabadítása volt, ami ellen viszont már nem lehetett érvelni. A pénzhiány és az ezzel összefüggő takarékoskodás miatt szétzilálódtak a városi igazgatás intézmé-

nyei is. Az egykor önmagukat kormányzó városok, melyeken az antik civilizáció nyugodott, a földbirtokosok és a püspökök irányítása alá kerültek. Elégtelen anyagi eszközei miatt paradox módon még a hadsereg létszámát is csökkentenie kellett. O ugyan még tartani tudta a határokat - legfeljebb a hódításai üteme lassult le -, egy a korábbinál kisebb létszámú, ám jóval nagyobb területen szétszórt hadsereg azonban hosszú távon, a növekvő nyomással szemben elégtelennek bizonyult.

Három évvel Iustinianus halálát követően, 568-ban már elveszett Itália, elfoglalták a langobardok. Valószínűleg azonban ehhez egy felelőtlen döntés is hozzájárult: az önmagát önállósító és az itáliai lakossággal önkényeskedő Narses hívta be őket saját hatalma védelmére, csak aztán számára kezelhetetlenné váltak. A Iustinianus halálát követő évtizedekben a szlávok Balkánra való betelepedése is megkezdődött, hetven év múlva pedig az arab hódítás, melynek következtében már nemcsak Észak-Afrika visszahódított területei vesztek el, hanem a keleti császárság létfontosságú részei is - Egyiptom, Syria, Palaestina -, amelyek addig szilárdan hozzátartoztak. Az új hódítók pedig már nem félig-meddig romanizált, keresztény barbárok voltak, akik, mint például a gótok, nem rombolták szét a római intézményeket, és viszonylagos békében éltek a római lakossággal, hanem egy teljesen más civilizációt képviseltek.

ÓKOR, KÖZÉPKOR - A RÓMAI TÖRTÉNELEM ÉS AZ ANTIKVITÁS VÉGE

A Keletrómai Birodalom hivatalos nyelve Hérakleios uralkodásáig (610-641) a latin volt. Lakossága rómainak nevezte magát, beleértve a görögöket is, egészen a 19. századig (a hellén szót a római hódítás előtti görögségre és civilizációra használták). Államuk - ameddig létezett, 1453-ig, az oszmán hódításig - a rómaiak állama volt. Nem a Római Birodalom örökösének tekintették, hanem magának a Római Birodalomnak *(Basileia tón Rhómaión* vagy *Rhómaiké autokratoria). A* Bizánci Birodalom modern kifejezés, melyet a történettudomány azért alkotott meg, hogy a folyamatosan létező, ám közben jelentősen átalakuló állam történetének két fő korszakát, az ókorit és a középkorit elkülönítse egymástól. A korszakhatárt ott kell meghúzni, ahol az antikvitás jellegzetességei a későbbi, középkori jellegzetességektől a leginkább elkülöníthetők. A jelenlegi tudásunk szerint ez leginkább Iustinianus halála (565) és kb. 600 közé tehető. A Iustinianus halálát követő óriási területvesztések és az elvesztett területeken meginduló birodalomszerveződések: a Frank Birodalom létrejötte és az arab hódítás - ez már a Keleti Császárságtól is nagyon fontos régi területeket szakított el -, majd a szlávok balkáni terjeszkedése végérvényesen illuzórikussá tette a birodalom egységének újbóli helyreállítását. A veszteségek elhárítására a 7. század első felében végrehajtott reformok pedig magát a Keleti Császárságot alakították át belülről igen jelentős mértékben.

FOGALMAK

aerikon
ariánus
cezaropapizmus
cirkuszi pártok
Codex Iustinianus
comes excubitorum
Corpus Iuris Civilis
Digesta / gör. Pandektés
egyetemes / ökumenikus zsinat
excubitores
hippodromos
Institutiones
magister militum
magister militum praesentalis
magister officiorum
monofizita
Novelláé
patrícius
restauratio imperii
schisma, akakiosi
simonia
subsidium

KRONOLÓGIA

518-527 Iustinus uralkodása
527-565 Iustinianus uralkodása
529, 534 A *Codex Iustinianus* publikálása
532 Nika-felkelés; Flavius Hypatius uzurpációja
533-534 Iustinianus csapatai megsemmisítik a Vandái Királyságot, és visszafoglalják Észak-Afrikát
535-552 Iustinianus seregei visszafoglalják Itáliát
542 Nagy pestisjárvány
557 Újabb pestisjárvány
568 A langobárdok elfoglalják Itáliát

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

A legfontosabbak Prokopios művei, a perzsa háborúról (röv. *BP),* a vandálokkal folytatott háborúról (röv. *BV)* és a gótok elleni háborúról (röv. *BG).* A háborúi középpontjában nem Iustinianus, hanem Belisarius áll, akit a szerző elkísért a hadjárataiba. A *História Arcana* negatív irányban nagyon elfogult Iustinianusszal és Theodorával szemben. Kritikai kiadásai: *Procopii Caesariensis opera omnia.* Recogn. J. Haury. I-IV. Lepzig, 1962-. III. *História quae dicitur arcana.* Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth. Leipzig, 1963 (Teubner). Procopius: *History ofthe Wars. TheAnecdota or Secret History. On Buildings. General Index.* (Loeb Classical Library.) With an English transl. by H. B. Deving, with a collab. of G. Downey. Cambridge, MA - London, 1960-1968. Magyarul: Prokopios: *Titkos történet.* Ford., utósz., jegyz. Kapitánffy István. Budapest, 1984. - Iustinianus szíriai kortársának, Malalasnak a világkrónikája 563-ig tárgyalja az eseményeket, kiadása: *Ioannis Malalae Chronographia.* Ed. Thurn, J. Berlin, 2000. - A 640 körül keletkezett görög nyelvű *Chronikon Paschale,* megtalálható az L. Dindorf kiadásában megjelent *Corpus Scriptorum Históriáé Byzantinae* 1-2. (1828) kötetében. - Zónaras *Epitomé historion)&,* lásd Zónaras: *Epitomae historiarum.* 1-6. Ed. Dindorf, L. Leipzig, 1868-1875. - A gótokhoz: Anonymus Valesianus (posterior) és Iordanes *GeticáJa,* aki Cassiodorus azóta elveszett művét használta forrásként. Szövegkiadása: *The Gothic History of Jordanes.* Transl. Mierow, Ch. C. Cambridge, 1915. Magyarul is.

SZAKIRODALOM

Allen, P.: The Jusrinianic Plague. *Byzantion,* 49,1979,5-20.

Browning, R.: *Justinian and Theodora.* London, 1971.

Bury, J. B.: The Nikariot. *The Journal of Hellenic Studies,* 17,1897, 92-119.

Cameron, A.: *Circus Tactions. Blues and Greens at Rome and Byzantium.* Oxford, 1976.

Carmichael, A. G.: Bubonic plague. In: Kiple, K. F. (ed.): *The Cambridge World History of Human Dicease.* Cambridge, 1993, 628-631.

Casey, P. J.: Justinian, the Limitanei and the Arab-Byzantine Relations in the Sixth Century. *Journal of Roman Archaeology,* 9,1996,214-222.

Cesa, M.: La politica di Giustiniano versi l'occidente nel giudizio di Procopio. *Athenaeum,* 59,1981, 389-409.

Downey, G.: *Constantinople in the Age of Justinian.* Norman (Okla.), 1960.

Evans, J. A. S.: *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power.* London, 1996.

Evans, J. A. S.: *Empress Theodora.* Austin (Tex.), 2002.

Horden, P.: Mediterranean plague in the age of Justinian. In: Maas, M. (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Justinian.* Cambridge, 2005,134-160.

Maas, M. (ed.): *The Cambridge Companion ti the Age og Iustinian.* Cambridge, 2005.

Rubin, B.: *Das Zeitalter Justinians.* I. Berlin, 1960.

Vasiliev, A. A.: *Justin the First.* Washington, 1950.

A barbárokhoz és a kontinuitás kérdéséhez

Bowersock, G., et al.: *Late Antiquity. A guide to the postclassical World.* Cambridge, 1999.

Cameron, A.: *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600.* London - New York, 1993.

Goffart, W.: *Barbarians and Romans AD 418-584. The techniques of accomodation.* Princeton, 1980.

Haldon, J.: *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture.* Cambridge 1990.

Pohl, W. (ed.): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity. The Transformation of the Roman World. 1.* Leiden - New York - Köln, 1997.

Osiris Kiadó • Budapest, 2007

A CSÁSZÁRKOR TEMATIKUS ÁTTEKINTÉSE

A császári hatalom: principatus - dominatus

Míg a korai időkben a császárokat általában **princepsnek** nevezték, valamikor a 4. században címükben a **dominus noster** (a mi urunk) jelent meg, amit az érmeken DN-nek rövidítettek. Ennek alapján osztotta a császárság történetét két korszakra a Róma-kutatás egykori nagy alakja, Theodor Mommsen. A két korszakot ő még elég élesen szembeállította egymással, és az ő nyomán a kutatás hajlamos volt a principatusban alkotmányos monarchiát, a dominatusban pedig abszolút monarchiát látni. Ezt a császároknak a forrásokban felbukkanó **dominus legibus solutus** (törvények által nem korlátozott) minősítése is alátámasztani látszott. Az újabb és pontosabb értelmezése azonban a kifejezésnek a „köztársasági törvények által nem korlátozott uralkodó". Ma már a **dominatus** abszolutizmusáról vallott felfogás egyre kevésbé látszik tarthatónak, hiszen a császár elvileg ekkor sem állt a törvények felett, vitathatatlan azonban, hogy lényegesen erősebb volt a hatalma, mint korábban.

A római császár hatalmát tehát - legalábbis elvileg - törvények szabályozták. Az első időszakban még azt is pontosan lehetett tudni, hogy mit melyik felhatalmazásánál fogva tehet meg. A szuverenitás letéteményese vagy, másképpen fogalmazva, a hatalom forrása a senatus és a római nép, **senatus populusque Romanus** (feliratokon, érmeken rövidítve: SPQR) volt. A hatalmat az erőszakszervezetekre támaszkodva ugyan egy-egy katonái körében népszerű helytartó vagy később már akár testőrparancsnok is meg tudta szerezni, mindaddig azonban, amíg a senatus és a római nép el nem ismerte, az illető nem volt törvényes uralkodó, bitorlónak, **usurpatornak** számított. A senatus a császárt elvileg meg is foszthatta a hatalmától oly módon, hogy **hostis publicusszá** nyilvánította. Ez történt például Néróval és Didius Iulianusszal. Kétségtelen azonban, hogy a testület ritkán került olyan helyzetbe, hogy ezt kockázat nélkül megtehesse. Akarta, nem akarta, általában kénytelen volt uralkodónak azt elismerni, akit a Róma városi alakulatok vagy a Róma ellen vonuló, az előbbieknél még jelentősebb erőt képviselő tartományi seregek támogattak (lásd például Claudius, Otho, Vitellius vagy Septimius Severus kényszerű elismerését vagy Nero hatalomra juttatásának gondos előkészítését). Mindez azt is mutatja, hogy a császár a senatushoz és a néphez képest erősebb hatalmi tényező volt. Jogkörei folytán például ő rendelkezett az állam erőszakszervezeteivel, de hatalma nem kizárólag csak jogi alapokon nyugodott. Ő volt a senatorok között messze a legnagyobb földbirtokos (gazdasági hatalom), és ő rendelkezett a legszélesebb clientelával is (társadalmi befolyás).

Több mint fél évezredes története során a császári hatalom természetesen jelentős változáson ment keresztül, bár ezt az ókori történetírók, akik leginkább csak jó és rossz császárokat különböztetnek meg - a megítélésénél azt a szempontot érvényesítve, hogy az adott császár milyen mértékben volt hajlandó a tradicionális nobilis értékrendet elfogadni és a senatori arisztokráciának a döntéshozatalban teret engedni -, kevésbé érzékeltetik. A császári hatalom folyamatosan erősödött. Ezt több tényező is elősegítette. Ezek közül a legfontosabb a princepsnek a már eleve meglévő hatalmi túlsúlya volt. Ez kezdetben, a pártviszályok és a polgárháború kiküszöbölése s ezzel a birodalom fennmaradása szempontjából igencsak üdvösnek bizonyult, ám magában hordta a további hatalmi koncentráció lehetőségét. Ilyen körülmények között a kompetenciák betartása csakis a mindenkori princeps hagyomány- és törvénytiszteletén múlott. Másképpen fogalmazva: az Augustus kori elvek érvényesülésének legfőbb garanciája az uralkodó megfelelő személyisége volt. A *legjobb* kiválasztása tehát elvi követelmény volt - a *legjobb uralmát* biztosító rendszerként propagálta a monarchiát a principatus ideológiája is -, ám a teljesítmény és a személyiség mérlegelésén alapuló szabad uralkodóválasztásra ritkán volt lehetősége a római senatusnak. A hatalmon lévő uralkodó dinasztia alapítására törekedett, s ugyanebben voltak érdekeltek a rendkívüli juttatásokat élvező és a császári famíliával szoros kapcsolatokat kiépítő Róma városi alakulatok vagy a saját parancsnokukat a császári trónszékbe segítő tartományi seregek is. Az adott erőviszonyok mellett az is érthető, hogy olyan intézmények, melyek a császári önkényt korlátozhatták volna, a későbbiek során sem épültek be a rendszerbe. A modern államok alkotmánybíróságai és ombudsmanjai nagyon hosszú politikai fejlődés eredményeként, a legújabb korunkban születtek meg, így ezek hiányát természetesen nem lehet számon kérni a császárkori Rómán, de olyan egyszerűbb törvényes garanciák sem léteztek, mint az Aranybullánk ellenállási záradéka vagy, hogy az ókorból vegyünk példát, mint a spártai ephorosoknak a királyokat ellenőrző funkciója.

Elősegítette a császári hatalom erősödését a lex Iulia de maiestate, a felségsértésről szóló, valószínűleg még Iulius Caesartól származó törvény is, melynek erőteljes érvényesítése Tiberius, Caligula, Nero stb. alatt gátat szabott még a princeps bírálatának is. A perek során a császár megszabadult ellenzékétől vagy potenciális riválisaitól, az elkobzott senatori vagyonok pedig tovább gyarapították az amúgy is kiterjedt császári birtokot.

A császári hatalom erősödésének irányába hatott a császári igazgatás kiépülése is, mégpedig három vonatkozásban is. 1. Olyan területek gondozását vállalta fel, amelyek korábban nem képezték tárgyát az államigazgatásnak (Róma városi tűzoltóság megszervezése és működtetése, közterületek és középítmények fenntartása, vízvezeték- és csatornarendszer fenntartása és bővítése, fellebbezési rendszer kiépítése a bíráskodásban stb.). Ezek megszervezésével, amellett hogy sok embert érintő, valós problémákat oldott meg, úgy növelte a princeps a hatalmát, hogy közben nem sértette a senatusi és a magistratusi kompetenciákat. 2. A régi köztársasági intézményekkel konkuráló intézményeket hozott létre (lásd például a császári gabonaellátást, illetve a *praefectus annonae* és a *praefectus frumenti dandis* tisztét az *aedilisek* ha-

gyományos feladatkörével, a *cura annonaevaì* szemben vagy a császári *fiscust* a régi államkincstárral, az *aerarium Saturnival* szemben), illetve azokat az ellenőrzése alá vonta (lásd a *praefecti aerariít vagy a* senatusi provinciák helytartóit, a *proconsulokat).* 3. Kiterjedt bürokráciát épített ki, mely a hatalom fontos támasza volt.

Mindezek folytán a késő antikvitás császárainak hatalma igen jelentősen különbözött az 1. század princepseinek hatalmától. Azokénál tendenciaszerűen erősebb volt. Theodor Mommsen is éppen a császári hatalom eltérő jellegét vette alapul, amikor két korszakra, a *principatusra* és a *dominatusra* osztotta fel a Római Császárság történetét. Ugyanakkor, a szabadság garanciális biztosítékainak hiánya miatt már a korai időszakban is találunk példákat a hatalomgyakorlás szélsőségesen önkényes megnyilvánulására (Caligula, Nero, Domitianus), ezek azonban akkor még inkább kivételesnek számító és rendre kudarccal végződő kísérletek voltak. Az 1. században a köztársasági tradíció még erős volt. Ám az uralkodóval szembeni elvárások is változtak, erre jó példa a régi hagyományok felelevenítésén fáradozó, ám alattvalói által meg nem értett uralkodó, Iulianus Apostata esete (Kr. u. 360-363).

A CSÁSZÁR NEVE ÉS CÍMEI

A császár hivatalos neve a Iulius-Claudius-dinasztiát követő időkben többnyire a következő elemekből állt: *Imperátor* + *Caesar* + *Saját név* (a korábbi időkben többnyire csak egy cognomen) + *Augustus.* Ez egészült ki a császár címeivel és funkcióival a következő rendben: *pontifex maximus,* a *consulatusok* száma, a *tribunusi felhatalmazások* száma, az *imperatori acclamatiók* (= döntő katonai győzelmek) száma, a *pater pátriáé* cím (ha a császár megkapta vagy elfogadta). Egy konkrét példán szemléltetve: *Imperátor Caesar Vespasianus Augustus.* A *Pius* cognoment a 2. században viselte először Antoninus Pius. A 3. században ez és a *Felix* - Boldog, Szerencsés - cognomen (többször együtt) gyakorivá vált. Az Augustus (illetve Pius Felix) nevet győzelmi cognomenek követték *(cognomina e virtute),* melyeket a legyőzött népek neveiből képeztek *(Germanicus, Dacicus, Parthicus, Armeniacus, Adiabenicus, Gothicus, Sarmaticus* stb.). A nevek, címek és a funkciók között egyedi elemek is felbukkanhattak, például a *censor perpetuus* Domitianusnál vagy az *optimus princeps* Traianusnál. Császárkori feliratos emlékekkel itthon és külföldön gyakran találkozunk a múzeumok antik gyűjteményében. A feliratokon gyakran felbukkannak a császárok nevei és címei, az érmeknek pedig ezek szinte elengedhetetlen tartozékai. Ezeken a névelemek és címek rövidített formában íródtak. Konkrét pédán szemléltetve (ahol a kerek zárójelben lévő szöveg a rövidítések feloldása): IMP(erator) CAES(ar) AVG(ustus).

Imperatornak először P. Cornelius Scipiót (a későbbi Africanust) szólították a seregéhez átálló hispániai katonák, és ekkor még egyszerűen csak imperiummal felruházott személyt jelentett (tisztsége ugyanis nem volt még az ifjú Scipiónak, amikor hadvezérként az igen kritikus időszakban Hispániába küldték, csak a népgyűlés által adományozott puszta *impériuma,* mert életkora még nem érte el a hivatalviselés alsó korhatárát, ami megint csak példa nélküli, új dolog volt). Ezután majd a diadal-

menetre igényt formáló, illetve arra jogosult hadvezér kitüntető címévé vált. Octavianus ezt a kitüntető címet praenomenként kezdte el használni - lásd az IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) feliratú érmeit -, s őt követve ugyanezt tették a későbbi császárok is. A cím a császárnak a hadsereggel való különleges kapcsolatára, a fővezéri funkciójára és egyúttal *virtusára* is utalt. (A praenomen a római polgárok nevének első tagja, funkciója a köztársaság korában azonos volt a mi keresztnevünkével, vagyis ez volt a személynév individuális eleme.)

A Caesar névtag a Iulius nemzetség öröklődő *cognomen)e* volt (a Iuliusok egyik ágának megkülönböztető ragadványneve), s az örökbefogadás folytán teljesen szabályosan lett Octavianus / Augustus, majd Tiberius és Germanicus neve, az utóbbitól pedig Caligula természetes módon örökölte. Claudiust viszont nem illette meg - őt nem fogadták örökbe -, mégis viselte császárként, s viselte Nero is a Claudius által történő örökbefogadását követően, mint az örökbe fogadó apja után kapott nevet. Claudius vér szerinti fiának sem tartozott eredetileg a nevéhez - még apja imperatorrá való kikiáltását megelőzően született -, csak később, a Britannicus névvel egy időben, 43 táján jelent meg titulatúrájában. A 68-69-es polgárháború császárai ugyancsak nem örökölhették, mert nekik semmiféle vérségi kapcsolatuk nem volt a Iulius-Claudius nemzetséggel, közülük hárman mégis felvették. Egyedül Vitellius zárkózott el a viselésétől. Változásnak vagyunk tehát tanúi: 68/69-től a személynévből a császári funkciót kifejező cím lett (Claudius még ellentmondásosan használta: nála bitorolt név, valójában már cím, fiainál azonban még újra név). Hadrianustól kezdve módosult a jelentése is. Az uralkodó császárok változatlanul viselték, de ezzel a címmel ruházták fel a kiszemelt trónörököst is (lásd Aelius Caesart Hadrianus alatt vagy Marcus Aureliust Antoninus Pius alatt, illetve Commodust apja uralkodása alatt, amikor Avidius Cassius usurpatiója miatt elkerülhetetlenné vált a császár jelöltjének nyilvános megnevezése).

Az Augustus jelző eredetileg az isteneket illette. Az első princeps rendkívüli kitüntetésként kapta Kr. e. 27. január 17-én (ekkortól számítjuk a principatus történetét), majd az ő példája nyomán utódait is felruházták vele hatalomra kerülésükkor. Nem volt köze a császárok által gyakorolt jogkörökhöz: a császár felesége is megkaphatta, sőt a lánya is. Különleges megtiszteltetés volt ez a név, mely a császár vagy hozzátartozója személyét az istenekkel kapcsolta egybe. Attól kezdve, hogy a *Caesar* címet a kijelölt utód viselte, az *Augustus* cím a mindenkori uralkodót és annak esetleges társcsászárát jelölte.

A princeps szó nem szerepel a hivatalos császári titulatúrában, a korai császárkor szerzői mégis leginkább ezt használják a császár megjelölésére. Általában első embert jelentett, többes számú, *principes* formában az állam legnagyobb tekintéllyel bíró, első embereit. Ez jelölte a princeps senatust is, a senatus névjegyzékében legelső helyen álló, legnagyobb tekintéllyel bíró senatort (nem volt tehát tisztség, nem járt vele hatáskör, hanem megtiszteltetés volt, mely abban nyilvánult meg, hogy mindig elsőként fejthette ki a véleményét a senatusi üléseken). Augustustól kezdve már az állam első emberét, vagyis a császárt értették alatta.

HATALMI JELVÉNYEK ÉS JELKÉPEK

Ahogyan a császár feladatkörei is eredetileg köztársasági (vagy legalábbis azokból származó) tisztségekből tevődtek össze, az általa viselt jelvények és hatalmi jelképek - összefoglaló nevükön: insignia - jó része is köztársasági eredetű volt, ezek tehát semmiképpen sem a császári hatalom teljességét, hanem annak legfeljebb részelemeit szimbolizálták.

A jelvények egyik jól elkülönülő csoportját a katonai kitüntetések alkották, mindenekelőtt a különböző koszorúk, melyeket a kitüntetett a fején viselt. Az érmeken a császárt leggyakrabban babérkoszorúval, corona laureával ábrázolták, mely a triumphatorok kitüntetése volt, és a császár katonai rátermettségét, virtusát hirdette. A jóval ritkábban felbukkanó corona navalis, vagy másik nevén *corona rostrata,* a kis hadihajókkal vagy ezek orr-részével díszített koszorú, a császár tengeren aratott győzelemére utalt. Annak következtében, hogy a császárok a hadsereg feletti parancsnokság jogát kisajátították - Augustustól kezdve már csak *Africa proconsularis* helytartója volt formailag a császárral egyenlő jogú, önálló parancsnok, mindaddig, amíg Caligula ezt a helyzetét meg nem szüntette -, a diadalmenet tartása is az ő kizárólagos jogukká vált, és ezek a coronák is szorosabban a személyükhöz kötődtek. Különleges helyet foglalt el a császárok kitüntetési között a tölgyfagallyból font polgárkoszorú, a corona civica (másik nevén *corona quercea),* melyet eredetileg ugyancsak katonai kitüntetésként, római polgárok megmentéséért adományoztak, azonban már Cicero is, majd pedig őt követően Augustus is a senatustól magas állami kitüntetésként kapta (lásd például Augustus Koppenhágában, a Ny Carlsberg Glyptotekban található mellszobrát).

Uralkodói fejék volt, de már nem katonai, hanem isteni eredetű a radius (sugárkorona) és a nimbus (fényfelhő) is. Viselni a valóságban egyiket sem lehetett, csak az ábrázolásokon. Az előbbi a császárnak a napistennel, Héliosszal, illetve római megfelelőjével, *Sol invictusszai* való kapcsolatára utalt. Radius az érmeken kezdetben csak az elhunyt császárokat ékesítette (lásd Tiberiusnak a mostohaapja képmásával vert, DIVIVS AVGVSTVS köriratú aureusát). Elő uralkodó fején először Nero, majd Domitianus veretein jelent meg. A *nimbus* görög eredetű szimbólum. Fényfelhő volt, mely a földön megjelenő isteneiket vette körül. Gyakori a consecratiós érméken, ahol az elhunyt császár istenné válását jelzi, előfordul azonban élő uralkodók ábrázolásain is. A kereszténységgel a radius mint pogány szimbólum eltűnt, a nimbusból pedig szentek glóriája lett.

Ténylegesen viselt, kifejezett császári fejék csak a késő antikvitásban létezett. Ez a diadema volt, a gyöngyökkel és gyémántokkal díszített homlokpánt, melyet a római császárok a hellenisztikus monarcháktól vettek át.

A korai császárkorban kifejezett császári öltözet sem létezett. (Caligula ugyan a szokásostól eltérő módon öltözött, ez azonban szerepjátékaival állt összefüggésben, lásd például a futároltözetet vagy a női stólát és papucsot). A korai idők császárai vagy hadvezéri öltözetben, vagy a polgár mivoltukat hangsúlyozó hagyományos

római öltözetben, fogában jelentek meg. A késő antikvitásra alakult ki a császári ornatus is. A színe bíbor és arany volt. Szabása a keleti uralkodók hosszú köntösét követte mintaként.

Hatalmi szimbólum volt a sceptrum, a jogar és a glóbus is. Az előbbi eredetileg a római magistratusok hatalmi jelvénye volt, az utóbbi a földkerekség feletti hatalmat szimbolizálta, és először Vespasianus PROVIDENTIA, 'előre való gondoskodás' köriratú érmén jelenik meg, amint azt az idős császár éppen fiának átadja.

POMPAE

Eredetileg az uralkodó személyéhez kapcsolódó állandó ceremóniák sem léteztek. Látványos megjelenésre a győzelmi felvonulások, a *triumphusok* kínáltak alkalmat, melyeket a császárok főparancsnoki joguknál fogva kisajátítottak, de ezek köztársasági eredetűek voltak, és valójában a diadalmas hadvezért, a triumphatort, és nem a császárt illették meg. A korai időszak császárai gyakran érintkeztek alattvalóikkal, hogy polgári érzületüket és a népükről való gondoskodást bizonyítsák, s ezzel a túlzott pompa, mely távolságot parancsolt, és visszatetszést válthatott ki, nehezen volt összeegyeztethető. Augustus például a palotájában fogadónapokat tartott, ahol személyesen volt jelen, és a jelöltjeinek a választásokon való támogatását is a régi szokások szerint személyesen kérte a választóktól a fórumon, megszólítva és kézfogással üdvözölve ott az embereket. Látványosságra és pompára (a szó díszmenetet, díszfelvonulást jelent) alkalmat a korai időkben csak két esemény teremtett: a császár elutazása Rómából és a császár megérkezése Rómába, különösen akkor persze, ha nem pihenésre távozott, hanem hadjáratba ment, vagy onnan tért vissza, mert akkor valóban helye volt a hatalom és az erő demonstrálásának ugyanúgy, mint az elragadtatott ünneplésnek is. Az ünnepélyes kivonulás a profectio, a megérkezés és bevonulás pedig az adventus szertartása volt.

Mint az előbbiekből már kiderült, a rómaiak üdvözlési formája a kézfogás és a csók volt, s a korai idők császárai is így köszöntötték alattvalóikat. A császár előtti lebomlást *(adoratio,* görögül *proskynesis)* - több egyéb perzsa eredetű szertartásos mozzanattal együtt - majd csak Diocletianus (284-305) vezette be. Alatta szabályozták a császári kihallgatások rendjét is, melyek a késő antikvitásban, annak következtében, hogy a császárok a nyilvánosság elől teljesen visszavonulva éltek a palotáikban (már a hadjáratokat sem személyesen vezették), a velük való személyes érintkezésnek szinte az egyedüli alkalmaivá váltak. Valójában azonban ezeken is csak ritkán adódott mód érdemi kapcsolatteremtésre: a császár elé rangjuk szerint elkülönítve, csoportosan engedték be ugyanis a fogadásra érdemesítetteket.

A CSÁSZÁROK ÁBRÁZOLÁSA

Az első három évszázad ábrázolásai alapvetően realista portrék, bár az előnytelen vonások kendőzése s némi eszményítés egyes császárok esetében határozottan tetten érhető. Augustus például, akinek közel kilencven szoborábrázolása maradt fenn, sem ezeken, sem az érmein nem öregedett meg. A késő antikvitásban megváltozik a helyzet. A császárábrázolásokról, annak folytán, hogy megváltoztak az ábrázolás szempontjai, hiányoznak az egyedi vonások. Típusokkal, és nem portrékkal van dolgunk, különösen az érméken. Ez utóbbiaknak van ugyan felirata, ábrázolásaikat azonban nem nagyon lehet a többnyire névtelenül fennmaradt szobrok azonosítására felhasználni.

Az ábrázolásoknak többnyire ideologikus vagy propagandisztikus üzenete is volt. Augustus például a senatustól kitüntetésként kapott aranypajzsáról, a *clupeus virtutisiól* másolatokat készíttetett, s azt több városban is kiállíttatta, hogy a pajzs feliratán magasztalt erényeit, nevezetesen a vitézségét, **virtusát,** nagylelkűségét, **clementiáját,** igazságosságát, vagyis **iustitiáját** és a jámborságát, illetve kegyeletességét, **pietasát** Rómán kívül is tudatosítsa az emberekben. Ennek köszönhetően, ha az eredeti nem is, egy másolati példány fennmaradt a Gallia Narbonensisben fekvő Arelatéből (ma: Arles). Az erős propaganda folytán mellesleg a szóban forgó erények sarkalatos császári erényekké, a későbbi császárokkal szembeni mércévé váltak. Trainaus beneventumi diadalíve, mely a Rómát Brundisiummal összekötő úton áll, a Róma felőli oldalán a császárt polgári teendői, a Brundisium felőlin pedig hadvezéri feladatai közepette mutatja be. A Forum Traianin felállított híres oszlopa sem pusztán csak azért készült, hogy szemléltesse a dák háború eseményeit, hanem hogy az ábrázolások középpontjában álló fővezér dicsőségét is hirdesse.

Azt, hogy a pénzérmék propagandisztikus célú ábrázolások és közlések hordozói is lehetnek, már Caesar felfedezte, szabályszerű tömegtájékoztatási eszközzé azonban Augustus tette őket. O és császár utódai az éremverést teljes egészében a propagandájuk szolgálatába állították. Érmek hirdették a császár minden tettét: katonai győzelmeit és békekötéseit, városalapításait, új építkezéseit; életének minden fontos családi eseményét: házasodását, gyermekei születését, felcseperedését, apja, anyja elhunytát és istenné válását, utazásait, szerencsés felgyógyulását; dicsőítették erényeit: virtusát, clementiáját, liberalitasát (bőkezűségét), iustitiáját, pietasát, reverentiáját, providentiáját, felesége s lánya prudentiáját (tisztaságát), csapatai hűségét és bátorságát; bemutatták szerencséjét és pártfogó isteneit.

Az előbbieket egy konkrét példán szemléltetve:
Nero 66-ban vert bronzsestertiusának előlapján a császár babérkoszorús feje látható a császár hivatalos nevének és titulusainakköriratával: IMP(ERATOR) NERO CLAVDIVS CAESAR AVG(VSTVS) GER(MANICVS) P(ONTIFEX) M(AXIMUS) TR(IBVNICIA) P(OTESTATE) P(ATER) P(ATRIAE), a hátolda-

Ion Ianus isten bezárt kapujú temploma van, fölötte virágfüzér, ugyancsak körirattal, mely az előző oldal szövegének a folytatása: PACEM P(OPVLI) R(OMANI) TERRA MARIQ(VE) PORTA IANVM CLVSIT S(ENATVS) C(ONSVLTO), vagyis Imp(erator) Nero Claudius Caesar Aug(ustus) Germanicus, pontifex maximus, a tribunusi hatalom birtokosa, a haza atyja / szárazföldön és tengeren megteremtve a római nép békéjét, Ianus kapuját bezárta. A senatus rendeletére (ti. verték az érmét).

Annak következtében, hogy még a birodalom legtávolabbi szegletében is voltak az államnak fizetett tisztviselői és zsoldoskatonái, a pénz rajtuk keresztül mindenüvé eljutott, és a pozitív propaganda kifejtette hatását.

A HATALOMBIZTOSÍTÁS ESZKÖZEI

A császárok, ha kellett, minden eszközt igénybe vettek hatalmuk megőrzése érdekében. A törvényesség betartása ugyanakkor velük szemben is elvi követelmény volt, ezért hatalmukat igyekeztek a jog eszközeivel is körülbástyázni. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak:

1. A császárra tett eskü. A római hadsereg katonái hűségesküt nemcsak a senatusra és a római népre, hanem a mindenkori császárra is tettek, s esküjüket minden év január elsején meg kellett erősíteniük. Ennek folytán a katonáknak akkor is ki kellett állniuk császáruk mellett, ha fölöttesük ellene lázadt.

2. A császári fenség védelme és a felségsértés büntetőjogi szankcionálása. A késői köztársaság törvényei szerint a nép vagy a nép által hatalommal felruházott tisztségviselő *maiestasát* lehetett megsérteni (lex Appuleia, lex Cornelia, lásd továbbá Cic, *inv.,* 2, 53). A monarchia megszületésével a védelmet a princeps személyére is kiterjesztették *(lex Iulia de maiestate),* Augustus még nem élt vele. Tiberius volt az első, aki alkalmazni kezdte. Mivel a törvény nem határolta pontosan körül a felségsértés eseteit, a császárok számára rendkívül alkalmas eszköznek bizonyult potenciális riválisaik kiiktatására, mert egészen apró vétkeket is fel lehetett ellenük hozni, például egy rabszolgának a császár szobra közelében való megvesszőzését vagy a császár szobrocskájának eladását, de akár még az illető gyanús komorságát is. A felségsértési perek megszaporodását ugyanakkor nemcsak a császárok valós vagy vélt félelmei idézték elő, hanem a törvény maga is, mely a vád bebizonyosodása esetén az elítélt elkobzott vagyonának egynegyedét adta jutalomként a feljelentőnek, *delator*nak A feljelentgetés ennek következtében a vagyonszerzés könnyű eszközévé vált. Pazarló császárok a törvényt kiadásaik hiányzó fedezetének előteremtésére használták fel (Caligula, Nero). A bevádoltak számára a védekezés egyetlen eszköze a letartóztatás, illetve az ítélet kimondása előtti öngyilkosság volt, mert ezzel legalább a vagyont meg lehetett menteni az örökösök számára.

3. Az *adulterium-perek. A crimen,* vagyis a bűncselekmény fogalma a rómaiaknál jóval szélesebb volt, mint manapság. Az államilag üldözendő cselekmények közé tartozott a házasságtörés is, így a császároknak sok esetben nem kellett felségsértési vád konstruálásához folyamodniuk, mert házasságtörésért is meg lehetett vagyonától fosztani s száműzetésbe lehetett küldeni a Rómában nemkívánatossá váló személyeket. Az ilyenek meglévő házassága érvénytelenné vált, újabbat pedig már nem köthettek, s nem is örökölhettek. Különösen alkalmas eszköz volt ezért a császár nőrokonainak a hatalmi küzdelmekből való kiiktatására. A császári család nőtagjai ugyanis - akár szeretőnek, akár házastársnak, akár egyiken keresztül a másiknak - a hatalomra pályázók kiszemelt célpontjai voltak. Kihasználva a császárral való konfliktusaikat, érzelmi befolyásolással összeesküvésekbe lehetett őket bevonni, vagy a velük kötött házassággal be lehetett az uralkodó dinasztiába kerülni, ami ugyancsak ugródeszka lehetett a császársághoz.

Augustus két Iuliáját a triumvir Marcus Antonius fiával, Iullus Antoniusszal és egy Sempronius Gracchusszal együtt ítélték el. iullus Antoniust - akit egyébként Octavia nevelt fel, és aki a császári család tagjai között rangban Livia fiai után következett (Plut., *Anton.,* 87, 2), s akit Augustus korábban igencsak kedvelt - ki is végezték, és a két férfi kiskorú fiait is száműzték. Ez utóbbi és az ügyben érintett további személyek (egy Appius Claudius és egy Scipio) összeesküvés-gyanússá tették az esetet már az ókori szerzők, Seneca, az idősebb Plinius és Cassius Dio számára is. - Tiberius menyét, Liviiiát a hivatalos verzió szerint Seianus csábította el, hogy felhasználja férje, Drusus meggyilkolására, majd maga vehesse el, s ő legyen kiskorú fiának, a lehetséges trónörökösnek a gyámja. - M. Aemilius Lepidust sem csak a familiája nagy múltja és előkelő volta tette a Gaetulicus-féle összeesküvés császárjelöltjévé, hanem az uralkodócsaládba való tartozása is: Caligula elhunyt nővérének, Drusillának volt az özvegye. - A császári család nőtagjai maguk is főszereplői lehettek a császár elleni akcióknak, Caligula nővéreinek esetén kívül lásd Domitianus feleségének, Domitia Longinának és Commodus nővérének, Lucillának az összeesküvését, vagy a Severus-ház syriai eredetű nőtagjai részéről az uralkodásra alkalmatlannak bizonyuló Elagabalus „lecserélését" egy jobb reményekre jogosító másik kiskorú családtaggal, Severus Alexanderrel.

4. A hatalom ideológiai és morális megalapozása. A principatus ideológiája az új, monarchikus államformát a politikai elit számára annak hangsúlyozásával igyekezett elfogadhatóvá tenni, hogy az a legjobb uralmát biztosítja. Ezen az elvi alapon fogadta el a hatalom filozófus ellenzéke is a monarchiát, és utasította vissza az örökletes uralmat az 1. század derekán, illetve második felében. Ebből elvileg pozitív dolgok is következhettek, amennyiben az utód kijelölésére valóban a jelölt előzetes

megmérettetése után, s netán a senatusszal való egyeztetés eredményeként került sor, és amennyiben az uralkodó valóban komolyan is vette a vele kapcsolatos elvárásokat. Az ideológiából következően ugyanis az uralkodó állandó teljesítménykényszer alatt állt. A köz javán kellett munkálkodnia, és erényeit - *virtusát, clementiáját, pietasát, iustitiáját, liberalitasát* (bőkezűségét) - bizonyítania. Ilyenek voltak a 2. század örökbe fogadott császárai, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius.

5. A hatalom szakrális megalapozását jelentette az uralkodókultusz bevezetése. Keleti eredetű volt, azokban a tartományokban alakult ki, amelyek korábban a hellenisztikus monarchiákhoz tartoztak, de a tartományi gyűlésekhez, a *concilium provinciaéhez* kapcsolódva a nyugati tartományokban is bevezették. Mivel a császár egészségétől és jóllététől a birodalom sorsa is függött, ám Nyugaton az élő személyek istenként való tisztelete idegen, hagyományellenes volt, ott nem közvetlenül az élő császárokat tisztelték istenként, hanem a császárok védőszellemei: a *Genius Augusti,* a *Numen Augusti,* a *Lares Augusti* kultuszát ápolták. Önálló kultuszt (templomot, oltárt, külön papot) csak halála után kaphatott a császár, ha istenné vált, ez pedig attól függött, hogy a senatus arra érdemesnek tartotta-e. Az istenné avatás szertartása a consecratio volt, mely Iulius Caesar istenné válása nyomán alakult ki.

FOGALMAK

adventus
Augustus
Caesar
clementia
consecratio
corona civica
corona laurea
corona navalis
diadema
dominatus
dominus legibus solutus
dominus noster
globus
győzelmi cognomen / cognomen e virtute
hostis publicus
imperátor
insignia
iustitia
lex Iulia de maiestate
nimbus
pietas
pompa
princeps
princeps senatus
profectio
radius
sceptrum
senatus populusque Romanus
triumphator
Usurpator
virtus

BIBLIOGRAFIA

Alföldi, A.: *Die monarchische Representation im römischen Kaiserreiche.* Darmstadt, 1970. = *MDAI(R),* 49,1934,1-118; 50,1935,1-171.

Allison, J. E. - Cloud, J. D.: The lex Iulia maiestatis. *Latomus,* 21,1962, 711-731.

Ando, C: *Imperial Ideology and Provincial Loyality in the Roman Empire.* Berkeley, 2000.

Austin, N.: A usurper's claim to legitimacy. *RSA,* 2,187-194.

Barcelo, P.: Beobachtungen zur Verehrung des Christlichen Kaisers in der Spätantike. In: Cancik, H. - Hitzl, K (Hrsg.): *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen.* Tübingen, 2003, 319-340.

Bellen, H.: Christianissimus Imperator. Zur Christianisierung der römischen Kaiserideologie von

Konstantin bis Theodosius. In: Schumacher, L. (Hrsg.): *Politik - Recht - Gesellschaft. Studien zur Alten Geschichte.* Stuttgart, 1997,151-.

Béranger, J.: La prévoyance (Providentia) impériale et Tacite. Annales I, 8. In: *Principatus. Etudes de notions et d'histoire politiques dans l'Antiquité gréco-romaine.* Geneva, 1973,331-352. (= *Hermes,* 88, 1960, 475-492.)

Béranger, J.: *Recherches sur l'aspect idéologiques du principat.* (Schweizer. Beitr. zur Altertumswiss., 6.) Basel, 1953.

Bergmann, M.: *Die Strahlen der römischen Herrscher: theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit.* Mainz, 1988.

Bleicken, J.: *Prinzipat und Dominât. Gedanken der Periodisierung der römischen Kaiserzeit.* (Frankfurter historische Vorträge, 6.) Wiesbaden, 1978.

Bringmann, K.: Imperium proconsulare und Mitregenschaft im frühen Prinzipat. *Chiron, 7,* 1977, 219-238.

Campbell, J. B.: *The Emperor and the Roman Army. 31 B.C. - A.D. 235.* Oxford, 1984.

Cancik, H. - Hitzl, K. (Hrsg): *Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen.* Tübingen, 2003.

Castritius, H.: *Der römische Prinzipat als Republik.* (Hist. Stud. 439.) Husum, 1981.

Clauss, M.: *Kaiser und Gott. Herrscherkult im Römischen Reich.* Stuttgart - Leipzig, 1999.

Crawford, D.: Imperial estates. In: Finley, M. (ed.): *Studies in Roman Property.* Cambridge, 1976.

Demandt, A.: *Das Privatleben der römischen Kaiser.* München, 1996.

Drexler, H.: *Politische Grundbegriffe der Römer.* Darmstadt, 1998.

Dufraigne, P.: *Adventus Augusti, adventus Christi. Recherches sur l'exploitation idéologique et littéraire d'une cérémonial dans l'antiquité tardive.* Paris, 1994.

Eck, W.: Kaiserliche Imperatorenakklamation und ornamenta triumphalia. *ZPE,* 124,1999, 223.

Eck, W.: The Emperor and His Advisers. In: *The Cambridge Ancient History.* XI. *The High Empire.* Ed. by Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. Cambridge, 2000², 195-213.

Eck, W.: Zum Zeitpunkt des Wechsels der tribunicia potestas des Philippus Arabs und andere Kaiser. *ZPE,* 140, 2002,257-261.

Fears, J. R.: The Cult of the Virtues and the Roman Imperial Ideology. *ANRW,* II, 17.2 (1981) 827-948.

Flaig, E.: *Den Kaisern herausfordern. Die Usurpatio im Römischen Reich.* Frankfurt - New York, 1992.

Gizewski, Chr.: *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit.* München, 1988.

Grenier, J.-C: *Les titulatures des empereurs romains dans les documents en langue Egyptienne.* Bruxelles, 1989.

Guggisberg, M. A.: Geschenke des Kaisers in Zeiten der Krise. *Augusta Raurica, 2,* 2003, 6-8.

Hannestad, N.: *Roman Art and Imperial Policy.* Aarhus, 1988.

Hauken, T.: *Petition and Response. An Epigraphic Study of Petitions to Roman Emperors, 181-249.* Bergen, 1998.

Hermann, P.: *Der römische Kaisereid. Untersuchungen zu seiner Herkunft und Entwicklung.* Göttingen, 1968.

Klein, R. (Hrsg): *Prinzipat und Freiheit.* (Wege der Forschung, 135.) Darmstadt, 1969.

Kloft, K: *Liberalitas principis: Herkunft und Bedeutung. Studien zur Prinzipatsideologie.* (Kölner Hist. Abh., 18.) Köln - Wien, 1970.

Kolb, F.: *Herrscherideologie in der Spätantike.* Berlin, 2001.

Lacey, W. K: *Augustus and the Principate. The Evolution of the System.* (ARCA. Classical and medieval texts, papers and monographs, 35.) Leeds, 1996.

Lehnen, J.: *Adventus principis. Untersuchungen zu Sinngehalt und Zeremoniell der Kaiserankunft in den Städten des Imperium Romanum.* Frankfurt am Main, 1997.

Lehnen, J.: Profectio Augusti. Zum kaiserlichen Zeremoniell des Abmarsches. *Gymnasium,* 108, 2001,15-33.

Levick, B. M.: Imperial Control of the Elections under the Early Principate. Commendatio, Suffragatio, and Nominatio. *Historia,* 16,1967, 207-

Levick, B. M.: Propaganda and imperial coinage. *Antichthon,* 16,1982,104-116.

Levick, B.: 'Poena legis maiestatis'. *Historia,* 28,1979, 358-.

Liebeschuetz, H. W. G.: Religion. In: *The Cambridge Ancient History.* XI. *The High Empire.* Ed. by Bowman, A. - Garnsey, P. - Rathbone, D. Cambridge, 2000², 984-1008, a csâszârkultuszrôl 990-992.

Liertz, U.-M.: *Kult und Kaiser. Studien zur Kaiserkult und Kaiserverehrung in den germanischen Proninzen und in Gallia Belgica zur römischen Kaiserzeit.* (Acta Institua Romani Finlandiae, 20.) Roma, 1998.

Manson, M.: La Pietas et le sentiment de l'enfance à Rome d'après les monnaies. *RBN,* 121, 1975, 21-75.

Millar, F.: *The Emperor in the Roman World.* Ithaca, 1977.

Norena, C. F.: The Communication of the Emperor's Virtues. *JRS,* 91,2001,146-168.

Orth, W.: Hellenistische Monarchie und römischer Prinzipat. *Klio,* 79,1997, 354-361.

Pabst, A.: *Comitia imperii. Ideelle Grundlagen des Römischen Kaisertums.* Darmstadt, 1997.

Premerstein, A. v.: *Vom Werden und Wesen des Prinzipats.* (Abh. Bayer. Akad d. Wiss., phil.-hist. Abt. N. F. 15.) München, 1937.

Price, S.: From Noble Funerals to Divine Cult: the Consecration of Roman Emperors. In: Cannadine, D. - Price, S (eds.): *Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies.* Cambridge, 1987.

Rächet, M.: *Decennalia* et *Vicennalia* sous la dynastie des Antonins. *REA,* 82,1980, 200-242.

Rathbone, D. W.: The imperial finances. In: *The Cambridge Ancient History.* X. *The Augustan Empire, 43 B.C. - A. D. 69.* Ed. by Bowman, A. K. - Champlin, E. - Lintott, A. Cambridge, Cambridge University Press, 1996²,309-323.

Routledge, S. H: *Imperial Inquisitions, Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian.* London - New York, 2001.

Schwarte, J. G: Salus Augusta publica. Domitian und Trajan als Heilbringer des Staates. In: *Bonner Festgabe]. Straub.* Bonn, 1977,225-.

Vittinghoff, F.: *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit.* Diss., Bonn, 1936.

Wallace-Hadrill, A.: Civilis princeps: between citizen and king. *JRS,* 72,1982, 32-.

Wallace-Hadrill, A.: The Emperor and his Virtues. *Historia,* 30,1981,188-232.

Warner, E. R.: *From Caligula to Constantine. Tyranny and Transformation in Roman Portraiture.* Atlanta, Georgia, Michael C. Carlos Museum, 2001.

Winterling, A.: *Aula Caesaris. Studien zur Institutionalisierung des Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v. Chr. - 292 n. Chr.).* München, 1999.

Zanker, P.: *The Power of Images in the Age of Augustus.* Ann Arbor, 1988.

Igazgatástörténet

A PRINCIPATUS IDŐSZAKA

A **principatus** kialakulásával egy olyan monarchikus (egyeduralmi) rendszer jött létre, melyben az új hatalmi tényető, a **monarcha** (egyeduralkodó) az összes hatalmi eszközével az addigi állam, a **res publica** rendszerébe illeszkedett be. A választásokon elnyert vagy a senatustól kapott és a nép által megerősített tisztségei és egyéb felhatalmazásai révén (ezeket részletezve lásd Augustusnál és az előző fejezetben, a

császári hatalom tárgyalásánál) hatalomgyakorlása legitimmé (törvényessé) vált. A hatalom legfőbb biztosítéka, a hadsereg a kezében volt, széles clientelával, némiképp leegyszerűsítve: társadalmi támogatottsággal rendelkezett, és igen jelentős anyagi bázissal, vagyis hatalmi szempontból a *res publica* hagyományos intézményeivel szemben az államon belül túlsúllyal rendelkezett. Megfelelő adminisztratív apparátusa azonban kezdetben nem volt.

Ez a helyzet a princeps hatalmának magistratusi jellegéből következett, illetve a régi igazgatási gyakorlat fogyatékosságából. A köztársaság idején nem volt a birodalomnak állandó bürokráciája (a csekély számú **apparitores,** vagyis törvényszolga, például *Hctorok, scribák,* nem tekinthetők annak), így az egymást váltó magistratusok mindig a saját embereikkel oldották meg a kormányzást, vagy ha a felhatalmazásuk katonai természetű volt, a parancsnokságuk alá tartozó katonaságot is felhasználták igazgatási teendők ellátására.

Az 1-6. század folyamán a császárok a régi intézmények mellé fokozatosan kiépítették a maguk külön államigazgatási rendszerét. Az új intézmények részben pótolták a régi rendszer hiányosságait, ilyen volt például a tűzoltóság *(cohortes vigilum),* az árvízvédelem és a postahálózat megszervezése, részben kiküszöbölték annak hibáit és fogyatékosságait, mint például a gabonaellátás, **cura annonae** hatékonyabb megszervezése vagy a fellebbezési rendszer megteremtése a bíráskodásban. Az újak azonban nem egyszerűen csak melléépültek a régieknek, hanem fokozatosan névlegessé tették azok működését, lásd például az élelmiszer-ellátás terén a köztársasági **aediliseket** és a császári **praefectus annonaet.**

Az új rendszer, a principatus legfőbb jellemzője tehát az volt, hogy a **res publica** (állam) korábbi, alapvetően három intézményre: a senatusra, a választott **magistratusokra** és a népgyűlésekre épülő rendszere jelentős súlyponteltolódásokkal ugyan, de fennmaradt. A népgyűlések, **comitia** működése lényegében értelmetlenné vált, mert a római polgárjognak egész Itáliára, majd a provincialakók egyre jelentősebb hányadára való kiterjesztése folytán már nem a római nép tényleges politikai fórumai voltak, hanem csak a Róma városi lakosságé (a képviseleti rendszert ugyanis az antikvitás nem ismerte). A népgyűlés törvényhozói és bírói szerepe visszaszorult és formálissá vált, miközben a *senatus* és a császár ez irányú hatáskörei bővültek. Az utolsó, nép által megerősített törvényt eddigi tudomásunk szerint Nerva alatt, 96-ban hozták, ezt követően már csak *senatusi* határozatok és császári rendeletek születtek. Miután Augustus Kr. u. 5-ben a választási rendszert is megreformálta, a *comitia* választói szerepe is már csak a megerősítésre korlátozódott. A reform lényege ugyanis abban állt, hogy egy senatorokból és lovagokból álló bizottság (10, Tiberiustól kezdve 20 centuria) a consulok és a praetorok választásánál előszavazási végzett - ez az eljárás volt a **destinatio** -, s ennek a végeredményét terjesztették a választók elé, tehát csak annyi jelöltet, **candidatust,** ahány helyet be kellett tölteni. A Kr. u. 3.

századból még vannak ugyan adataink arról, hogy a népgyűlés „választott", de ennek már nem volt jelentősége. A senatus hatásköre a népgyűlés egyes jogköreinek átkerülésével a korábbi időszakhoz képest a császárkorban tehát kiszélesedett. A tényleges politikai befolyása azonban folyamatosan csökkent. A *magistratusok* választásánál a princepsnek ajánlási joga volt (ius commendationis, lásd Augustusnál), s ezzel jelentős mértékben befolyásolni tudta a végeredményt. Néróval kezdődően már mindkét *consult* a császár ajánlotta, s ez gyakorlatilag olyan volt, mintha ő nevezte volna ki őket. Az alacsonyabb rangú tisztségek esetében a princepsek szerényen csak a pályázók kisebbik hányadát támogatták. A consulatushoz Sulla óta kötelező quaesturán kívül megcsappant az érdeklődés a többi alacsonyabb tisztség iránt. Különösen így volt ez a princeps mellett árnyékban maradó, lényegében funkcióját vesztett néptribunusi méltóság esetében. Nemegyszer volt úgy, hogy nem akadt pályázó rá, ilyenkor kijelöltek valakit. A censori jogköröket a princeps vette át, ennek megfelelően a *senatus* összetételét is ő határozta meg.

A CSÁSZÁRI HATALOM TÉRNYERÉSE ITÁLIÁBAN ÉS RÓMÁBAN

Augustus Róma városát 14, Itáliát 11 regióra osztotta (Plin., *n. h.,* 3,66; 3,46). Ezeknek azonban csak korlátozott szerepe volt az igazgatásban. Itália birodalmon belüli különállása és privilegizált helyzete a *principatus* időszakában is megmaradt, bár történtek lépések a kiváltságok csökkentésére. Ilyenek voltak az Augustus alatt bevezetett új adók, a vicesima hereditatium (ötszázalékos örökösödési adó) és a vicesima libertatis (ötszázalékos rabszolga-felszabadítási adó), amit a római polgárokra vetettek ki a tartományokban és Itáliában egyaránt. A kiváltságokat korlátozó intézmények körébe tartozott a Hadrianus által kinevezett négy legati iuridici, akik a császári bíráskodás bevezetését jelentették Itáliában, s ezáltal a Róma városi praetorok és a *senatus* hatáskörét sértették (Hadrianus utóda, Antoninus Pius meg is szüntette a senatorok által hevesen támadott intézményt), s ilyenek voltak az először Domitianus alatt felbukkanó curatores rei publicae, akik a csődbe jutott városok pénzügyeinek rendbetételére kinevezett császári biztosok voltak, és a városi autonómiát sértették.

A köztársaság alatt igazgatás tárgyát nem képező vagy hézagosan ellátott feladatokat, így az itáliai úthálózat karbantartását, fejlesztését és a szegény gyermekek ellátását a császári kormányzat vállalta fel. Az előbbieket császári curatores viarum kinevezésével, az utóbbit az alimentatio rendszerének kiépítésével (részletesebben lásd Traianusnál). Róma városában, ahol a régi intézmények a res publica libera (a szabad állam: így nevezték a rómaiak azt, ami alatt mi a köztársaságot értjük) utolsó időszakában már nem tudtak megbirkózni a világvárosi méretekből fakadó gondokkal, a császári adminisztráció előrenyomulása jóval látványosabb volt, mint vidéken. Az építésügyet egykoron felügyelő censori tisztség pótlására és az aedilisek „megsegítésére" szervezte meg Augustus az úgynevezett curatori testületeket a szentélyek, középületek és közterek fenntartására, a vízvezetékek kiépítésére és karbantartására, a csatornázásra és a Tiberis medrének árvízmegelőzést szolgáló

rendszeres karbantartására *(curatores aedium sacrarum et operum locorumque publicorum, curatores aquarum, curatores riparum et alvei Tiberis).* Ezek kezdetben még valamilyen formában *senatusi* ellenőrzés alatt álltak, majd fokozatosan megkezdődött a császári felügyelet alá vonásuk.

Császári befolyásra módosították egyes magistratusok jogkörét is: az aedilisek elveszítették a játékok rendezésének is a jogát, amit a praetorok kaptak meg. A közbiztonságnak és a közellátásnak az építésügynél politikai szempontból sokkal fontosabb területét, melyet az aedilisek saját hatáskörükön belül már képtelenek voltak kezelni, a császári kormányzat a kulcsterületeken még az első *princeps* alatt a saját hatókörébe vonta. Az élelmiszer-ellátást Augustus egy császári biztos, a praefectus annonae irányítása alatt kiépülő szervezetre bízta, a nincstelenek rendszeres havi élelmiszer-ellátását egy másik császári tisztviselő, a praefectus frumenti dandi és apparátusa végezte. A tűzvészektől sokat szenvedő Város számára megszervezte a tűzoltóságot, a cohortes vigilumot; ugyancsak az *aedilísekkel* konkurálva a praefectus urbi parancsnoksága alatt „rendőrséget" szervezett, a cohortes urbanaet. Ezek a szervezetek a császár biztonságát szolgáló testőrséggel együtt katonai alakulatok voltak, és a princeps alá tartoztak, így a császári hatalomnak is fontos biztosítékát jelentették az egyébként Septimius Severus uralkodásáig szinte teljesen fegyvermentes Itáliában.

A pénzügyek is fokozatosan császári ellenőrzés alá kerültek. A senatusi tartományokból az adók egy ideig még az adóbérleti rendszer keretében a régi államkincstárba, az aerarium Saturniba folytak be. Ennek felügyeletét azonban már Augustus kivette a quaestorok illetékességéből, és két praefectus aerariira bízta. Többszöri változtatás után, Kr. u. 56-ban véglegessé vált ezek funkciója. Adóbérlet formájában kezelték birodalomszerte a közvetett adófajtákat is (ötszázalékos örökösödési adó, egyszázalékos forgalmi adó, ötszázalékos rabszolga-felszabadítási adó stb.), ezek egy része azonban már eleve egy külön császári kincstárba, az aerarium militaréba folyt be. A császárok az 1. század derekán-második felében az adóbérletek területére is fokozatosan kiterjesztették ellenőrzésüket, a Kr. u. 2. század folyamán pedig felszámolták a bérleti rendszert, és az egyes adókat, illetve vámokat közvetlenül, procuratoraik irányításával hajtották be.

A TARTOMÁNYOK

A provincia eredetileg az imperiummal bíró tisztségviselők, consulok és praetorok hatáskörét jelentette. Csak hosszabb fejlődés eredményeként alakult ki a szónak az 'alávetett terület', 'tartomány' jelentése. Ez azzal állt összefüggésben, hogy Róma első tengeren túli hódításainak, Szicíliának és Szardínia-Korzikának az igazgatására Kr. e. 227-225 között egy-egy praetort küldött ki, két-két légióval. A lépést a gall háború (Kr. e. 226-224) tette szükségessé, illetve az, hogy Róma ekkor nagyon komolyan tartott attól, hogy Karthágó a számára kedvező alkalmat ki fogja használni, és kísérletet tesz a megelőző háborúban elvesztett és a zsoldoslázadás idején elorozott területei visszaszerzésére. Ez a megoldás aztán a punokkal kiéleződő és hosszú há-

borúba torkolló konfliktus miatt tartóssá vált, és végül állandósult. Ezt alkalmazta Róma a 197-ben provinciává nyilvánított Hispánia Citeriorban és Ulteriorban is, ahol ugyancsak állandósultak a harcok évtizedeken át.

Fél évszázad múlva, újabb szerzeményeinél a praetori kormányzással szakított ugyan, és Macedóniát (Kr. e. 148), Africát (Kr. e. 146), Achaeát (Kr. e. 146), Asiát (Kr. e. 126), Gallia Narbonensist (Kr. e. 120), Illyricumot (119?) és Ciliciát (100) proconsulokra és propraetorokra bízta, ezeknek azonban ugyanúgy *impériuma* volt, mint a praetoroknak (csak, mivel hatalmukat a senatustól nyerték, s nem a néptől, a senatus számára sokkal könnyebben ellenőrizhető tisztségviselők voltak). Felhatalmazásukat, a prorogatiót - a visszaélések elkerülése végett - C. Gracchus törvénye szabályozta, mely előírta, hogy a leendő consuloknak még megválasztásuk előtt ki kell jelölni majdani provinciájukat. A felemás rendszert végül Sulla igazgatási reformja (Kr. e. 81) egységesítette, a *proconsuli és propmetori tartományirányítást* téve általánossá.

A consulok, illetve praetorok és a provinciák számának egyezése miatt (2 + 8 = 10) jónak tűnő megoldást mintegy másfél évtized múlva Pompeius rendkívüli felhatalmazásai és nagyszabású hódításai ingatták meg. Ezek egyfelől precedenst teremtettek a több provinciát átfogó, több évre szóló, rendkívüli, impérium proconsularéval (proconsuli jogkörrel) való felhatalmazásokhoz és az ebből következő tényleges, legatusi (kiküldött, helyettesi) kormányzáshoz. A legátusok kinevezése viszont már a főparancsnok hatásköre lett, így az ellenőrzés kicsúszott a *senatus* kezéből. A tartományok számának megnövekedése másfelől - a *proconsulok* és *propraetorok* változatlan száma mellett - a több évig tartó helytartóságokat tette elkerülhetetlenné, ami megint csak ellenőrzési nehézségeket okozott, és a hatalomkoncentráció veszélyét rejtette magában. Pompeius nyomán majd Caesar is jogot nyert legátusok kinevezésére, és legátusaik segítségével kormányozták birodalomrészeiket a triumvirek is.

A *provincia* szó eredeti jelentése ugyan nem tűnt el teljesen, de elsősorban már egy alávetett körzetet jelentett, a római nép szerzeményét, melyet annak nevében egy *imperiummal* felruházott római tisztségviselő, helytartó kormányzott. Mivel a helytartók hatalmának forrása nem volt azonos (mint láttuk, vagy a senatustól, vagy az impérium proconsularéval felruházott hadvezértől eredt), megnevezésük sem lehetett azonos.

Császári és senatusi provinciák

A köztársaság végén a katonai hatalom gyakorlása legálisan csak a helytartói hatalom birtoklása révén volt lehetséges, a Római Köztársaság fejei, a consulok ugyanis Sulla igazgatási reformját követően már Itáliában töltötték ki teljes hivatali évüket, a hadjáratokat pedig vagy a területileg illetékes helytartók, vagy - rendkívüli helyzetben - a külön e célból, különleges proconsuli imperiummal felruházott parancsnokok vezették. Például Iulius Caesar Gallia Cisalpina és Illyricum, továbbá Gallia Narbonensis helytartójaként keveredett határ menti háborúba a helvétekkel, s ebből kiindulva hódította meg Gallia Comatát, Crassus pedig Syria proconsuljaként indította meg szerencsétlen kimenetelű háborúját a parthusok ellen, ezzel szemben Pompeius

a kalózok, majd Mithridates ellen egy-egy népgyűlésen megszavazott, rendkívüli felhatalmazás, impérium proconsulare maius birtokában viselt hadat). Itália tehát a köztársaság utolsó évtizedeiben - legalábbis elvileg - fegyvermentes volt.

A hatalomgyakorlás rendkívüli formáitól Actium után már ódzkodó s a res publica helyreállításának jelszavát meghirdető Octavianus számára tehát hatalma legalizálásának egyetlen módja a helytartói felhatalmazás megszerzése volt. Ezt a senatus adta. A senatusszal való megegyezés (vagyis a senatus hatalmának formális elismerése) tehát hatalma konszolidálásának feltétele és lényegi eleme volt. A megegyezésre Kr. e. 27. január 15-én került sor. Ez a birodalom tartományainak a princeps és a senatus közötti elosztását jelentette. A régi, pacifikált tartományokat, szám szerint 10-et, a senatus tartotta meg, az új, frissen meghódoltakba, szám szerint 12-be, a princeps nyert tíz évre helytartói meghatalmazást, impérium proconsularét. Az utóbbiakban lett annak a haderőnek a zöme is elhelyezve, melyet a princeps a birodalom biztonsági érdekeire hivatkozva - valójában saját hatalma biztosítására is - Actium után is megtartott. A 12 császári tartomány a birodalomnak nagyjából a *2/3*-át jelentette. Számuk és kiterjedésük - részben a tartományok megosztása, részben a belőlük kiinduló újabb hódítások miatt - a császárkor folyamán tovább növekedett, míg a senatusi provinciák száma nem változott.

A senatusi provinciákba a senatus nevezett ki helytartókat. A korábbi gyakorlatnak megfelelően közülük kettő consularis, nyolc pedig praetori rangú volt. Felhatalmazásuk is változatlanul egy évre szólt. Új fejlemény volt viszont, hogy a *consularis* tartományokat már nem sorsolták. A két volt consul helytartói megbízatásának állandó helye *Asia* és *Africa* provincia lett, s új volt az is, hogy a senatus helytartóit rangjuktól függetlenül, egységesen proconsuloknak nevezték. A köztársasági hagyományoknak megfelelően melléjük adott quaestorok segítették a munkájukat.

A császár a saját, proconsuli impériuma alá tartozó területen maga nevezett ki (önmaga helyett) helytartókat. Ezek titulusa legati Augusti pro praetore volt. Megbízatásuk hosszabb időre szólt, mint a senatusi tartományok helytartóié, egyes esetekben, főleg Tiberius uralkodása idején, találunk egészen kirívóan hosszú felhatalmazásokat is. Ok csak a császárnak tartoztak engedelmességgel, és a császár döntött megbízatásuk megszüntetéséről is. A császári helytartóknak nem voltak quaestoraik. A korai időket leszámítva, Africa proconsularis kivételével a senatusi tartományokban nem állomásoztak légiók, csak segédcsapatok. A császársággal állandóvá váló római hadsereg fontos parancsnoki posztjai tehát a többlegiós császári tartományok helytartói posztjai voltak: a britanniai, a syriai, a germániai, a pannóniai vagy a dáciai. Az egyes légióknak a Iulius Caesar alatt kialakult gyakorlat szerint külön parancsnoka volt, a legátus legionis, a császári tartományokban viszont a helytartói székhelyeken megspórolták ezt a külön posztot: a helytartó ott egyben az ottani légiónak is parancsnoka volt. Attól függően tehát, hogy hány legio állomásozott a tartományban, vagyis hogy mennyire volt fontos katonailag a provincia, a császári helytartóságoknak is kialakult egyfajta rangsora. Az egylegiós tartományokba a császár praetori rangú helytartókat küldött (volt praetorokat), a többlegiósokba consu-

larisokat (volt consulokat, consuli rangúakat). A stratégiailag kulcshelyzetben lévő tartományok helytartóságát mindig kipróbált legátusokra bízta.

Volt a császári tartományok között néhány olyan is azonban, mely, bár határtartomány volt, nem kapott saját légiót. Ezek közvetlen védelmét segédcsapatok biztosították, katonailag egyébként a szomszéd tartomány legátusa alá tartoztak. A kormányzójuk ennek folytán nem császári legátus volt, hanem egy-egy lovagrendű *praefectus* vagy *procurator.* Ilyen volt a Pannoniával szomszédos *Noricum* a Claudius által történő megszállását követően hosszú ideig, vagy ilyen a *tres Daciae* (három Dacia) északi és keleti tartománya, *Dacia Porolissensis* és *Dacia Malvensis,* és ilyen *ludaea* is, mely Syria legátusa alá tartozott, de kezdetben *praefectusi* (pl. Pontius Pilátus), majd később *procuratori* irányítás alatt állt. Különleges volt a Róma városának élelmiszer-ellátásában kulcsszerepet játszó Egyiptom helyzete is. A közhiedelemmel ellentétben nem volt császári magánbirtok, azonban a többi tartománynál szorosabb császári ellenőrzés alatt állt. Helytartója lojalitása kulcsfontosságú volt, ezért az Augustus által megalkotott **lex provinciáé** nem is senatorra, hanem egy lovagrendű **praefectus Aegyptire** bízta az igazgatását. Mivel azonban Egyiptom stratégiailag is fontos tartomány volt, ahol kezdetben három (később már csak egy) legio állomásozott, a lovagrendű helytartó miatt a legioparancsnokságokat sem lehetett senatorokra bízni (a társadalmi hierarchiát követve, senatori tisztnek lovag sohasem parancsolhatott), csak lovagokra, akik ennek megfelelően nem is a legátus, hanem a **praefectus legionis** címet viselték. Különleges státusa és az élén álló praefectus tekintélyének védelme miatt ezért Egyiptomba senatorok csak külön császári engedéllyel utazhattak. A megkülönböztetés a senatusi és a császári provinciák között nagyjából a 3. századig tartott. A Severus-korban már a császárok döntöttek a senatusi provinciák helytartóságainak betöltéséről is.

A tartományok igazgatása

A tartomány a római nép hadijogon szerzett zsákmánya volt, a földje ezért **ager publicusnak** számított, melynek használatáért a meghódított tartománylakók - de azok az itáliaiak is, akik oda betelepedtek - földadót, **tributum solit** voltak kötelesek fizetni. Ez a korábban szerzett provinciákban (a karthágóiaktól Szicíliában átvett gyakorlat nyomán) a termés tizede volt. Behajtását egy-egy adóbérlő társaság, **societas publicanorum** végezte, mely a jogot nyilvános licitálásos árverésen szerezte meg. Mivel ez a rendszer sok visszaélésre adott alkalmat, Iulius Caesar az általa meghódított Galliában már nem ezt vezette be. Itt az adót pénzösszegben rögzítették, mely a későbbiek folyamán nem változott, begyűjtését pedig a helyi közösségek vezetőire bízták. A földadón kívül egyes tartományok lakói - a behódolásuk körülményeitől függően - még fejadót, **tributum capitist** is fizettek (pl. Egyiptom, Gallia), ez azonban minden jel szerint még a diocletianusi adóreformot követően sem volt általános. Az adófizetés alól egyes városok vagy törzsek mentességet kaphattak *(civitates liberae et immunes).* Hasonló, de egyéb következményekkel is járó ritka privilégium volt a **ius Italicum,** melyet csak a római jogú autonóm városok, **municipiumok** és

coloniák nyerhettek el. E kiváltság révén a város területuma jogilag Itália földjéhez tartozott: adómentes volt, korlátlan magántulajdont lehetett rajta létesíteni, és a város polgárai nem tartoztak a helytartó hatalma alá, stb.

A **helytartó** végső soron a római nép megbízottja volt, közvetlenül pedig a római nép érdekében cselekvő senatusé, illetve császáré. Feladata a római érdekek érvényesítése volt: a belső nyugalom megőrzése, a határok védelme és az adók behajtásának biztosítása. Felügyelte a tartományi lakosságot, ő volt a tartományi haderő főparancsnoka, és meghatározó szerepe volt a bíráskodásban. Az utóbbival kapcsolatos teendői a császárkorban a fellebbezési lehetőségek kiépülésével rendkívül megszaporodtak, ezért ehhez segítséget kapott: rangjától függően egy vagy három **legatus iuridicust** küldtek ki mellé. Ennél nagyobb apparátust azonban nem kapott. Hivatalában, **officiumában** a tartományi ügyek intézésével a parancsnoksága alá tartozó hadsereg tisztjei és altisztjei foglalkoztak.

Egy-egy helytartótól független **procurator** is működött a tartományokban. Feladata a senatusi provinciákban csak a császári birtokok igazgatása, a császári tartományokban viszont az egész provincia pénzügyi igazgatása volt. O folyósította a zsoldot is a tartományi hadseregnek. A helytartónak is, és a procuratornak is állandó székhelye volt (a kettő szinte sohasem esett egybe, hogy katonai zendülés esetén a procurator ki tudja menekíteni a tartományi kincstárat).

A tartományi intézmények közé tartozott az **ara Augusti** vagy **templum Romae et Augusti,** mely a tartományi császárkultusz központja volt, ahol a tartományi gyűlés, a **concilium provinciáé** is évente összeült, és többek között megválasztotta a tartományi főpapot, a **sacerdos provinciáét.** Ezek azonban már nem a római hatóságok, hanem az autonóm városok közös intézményei voltak.

A tartományi városok, törzsek helyzetét a provincia törvénye, a **lex provinciáé** szabályozta. Ezek az autonómia különböző fokával rendelkeztek, s a római hatóságok elsősorban felügyelték, és nem irányították őket.

Integráció, romanizado

A köztársaság időszakában nehezen törődtek bele a tartományok lakói szabadságuk elvesztésébe. Nemcsak a frissen leigázottak lázadásait kellett Rómának levernie. Gyakran még a következő nemzedék is kereste az alkalmat a függetlenedésre. A császárkor változást hozott a provinciák életébe. Hogy mekkorát, legjobban talán az mutatja, hogy a Kr. u. 2. században már a határon kívül élők szerettek volna többen is felvételt nyerni a birodalomba, mert vonzotta őket a jólét és a biztonság. A császárok számára a béke és a lakosság adózóképességének megőrzése fontos volt, épp ezért véget vetettek a tartományok kirablásának, és visszaszorították a korrupciót. Nemcsak az itáliaiaknak, hanem a tartományok lakosságának is *patrónusai* kívántak lenni. Többlépcsős fellebbezési rendszert építettek ki az igazságszolgáltatásban, melynek legfelső foka maga a császár volt, minek folytán megnőtt a jogbiztonság.

Nemcsak a császár általános patronusi szerepéből vagy a provinciákból húzott haszon zökkenőmentes biztosításának szándékából következett azonban a provinciális

politika megváltozása. Iulius Caesar és Augustus alatt nagyszabású kolonizáció kezdődött a tartományokban. Ez nemcsak azzal állt összefüggésben, hogy Itáliában elfogyott a veteránтelepítések céljára felhasználható föld, hanem a két nagy hódítónak az idegenekkel szembeni nagyobb fokú nyitottságával is. A római telepeskolóniák mellett számos bennszülött város municipiumi rangot kapott tőlük. Míg Caesar előtt mindössze 9 coloniát alapított Róma tartományi földön (főleg Gallia Cisalpinában és Gallia Narbonensisben, mint láttuk, Iunonia alapítása Karthágó területén 123-ban meghiúsult), addig Caesar és Augustus alatt 200 fölé nőtt az Itálián kívüli autonóm városok (municipiumok, coloniák) száma. Iulius Caesar feltámasztotta a szövetséges háború (90–89) után megszűnt latin jogot is, és tartományokban lévő közösségeknek: városoknak és törzseknek adományozta. Gallia Cisalpina és Szicília összes, nem római jogú közössége megkapta tőle a ius Laliit. Az eredeti latin jog egyik kiváltságát, a ius migrationist (a Róma városába való bevándorlás joga, és ennek révén majd a római polgárjog automatikus elnyerése), mely a tehetősebb rétegek nemkívánatos elvándorlása miatt már a Kr. e. 2. században sem volt tartható, úgy alakították át, hogy ezek a rétegek is jól járjanak, és a városok is megmaradjanak. A latin joggal rendelkező városok vezető rétege per *honorem,* tisztség révén, vagyis a saját városában betöltött első tisztsége, a *quaestura* vagy *aedilitas* után jutalomképpen megkapta a római polgárjogot. Ez alkalmas eszköz volt a bennszülött arisztokrácia és a jómódú provinciabéliek Rómához való kötésére, ezért Augustus alatt politikai okokból már a hódítás időszakában adományoztak latin jogot az alpesi tartományokban és Illyricumban. Vespasianus (69–79) Hispánia összes bennszülött közösségének megadta, így ezt követően ott már csak római és latin jogú közösségek léteztek. A latin joggal kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem teremtett alapot a római jog elnyerésére, tehát nem köztes, ideiglenes, átmeneti fokozat volt az idegen és a római jogállás között.

A római polgárok számának gyarapodását a tartományokban nem csupán az Itáliából kitelepedők (veteránok, kereskedők) és a romanizálódó bennszülött vezető réteg jelentette. A tartományok Caesartól és Augustustól kezdve a római hadsereg egyik sorozóbázisát is jelentették, a segédcsapatokét, melyeket összefoglalóan auxiliának neveztek. Az Augustus alatt megteremtett állandó hadseregnek az auxiliaris állomány nagyjából a felét jelentette, vagy valamivel még többet, mert a flották is a bennszülött katonaságra alapozódtak. A peregrinus (idegen, nem római polgár) jogállású katonák szolgálatuk jutalmául római polgárjogot kaptak (lásd lentebb, a következő fejezetben). Jó fél évszázaddal Augustus halálát követően a határtartományokban már annyi római polgár élt, hogy fokozatosan a légiók sorozóbázisa is ide helyeződött át.

Mindezekből következik, hogy hiba lenne a Római Birodalom tartományait a modern kapitalizmus kori gyarmatokkal egy kalap alá venni. Nem nyersanyaglelőhelyei és felvevőpiacai voltak a római kereskedelemnek (lásd a *Gazdaság* című fejezetet), és a bennszülött lakosság római polgárság soraiba való integrálódásának sem voltak jogi-politikai és különösen nem faji akadályai, épp ellenkezőleg: a rómaiak önmagukat, a *cives Romani* (római polgárok) közösségét nem származási-vérségi alapon nyugvó közösségként, hanem politikai közösségként határozták meg. Épp ezért félreértésekre adhat okot a *provincia* szó gyarmatnak való fordítása.

A császári központ

Hogy a princeps hogyan birkózik meg a helytartóival és egyéb tisztségviselőivel való kapcsolattartással, az magánügy volt, mint ahogyan alapvetően az volt a köztársaság kori tisztségviselők hivatali adminisztrációja is. A princepsek központi irodája ennek megfelelően eredetileg magánhivatal volt: a döntést a különböző kérdésekben mindig a princeps hozta, de nagyszámú libertus és rabszolga készítette elő a munkáját.

Claudius császár (41-54) négy részre osztotta a központi császári hivatalt, élükön egy-egy reszortfelelőssel, az ab epistulisszal, az a libellisszel, az a rationibusszal és az a studiisszel. Az *ab epistulis,* vagyis az episztulás (tudniillik epistulákkal foglalkozó libertus, illetve a funkciójával azonos nevű hivatala) a császári hivatalos levelezést intézte. Itt fogalmazták meg a helytartóknak és egyéb tisztségviselőknek szóló utasításokat, itt készítették el a kinevezési okmányokat, ide futottak be a helytartók jelentései, stb. Az *a libellis* posztját betöltő felszabadított rabszolga, illetve azonos nevű irodája a libellumokkal foglalkozott, vagyis a magánszemélyek és városok császárhoz írt kérvényeivel, panaszaival, ezeket vizsgálta ki és válaszolta meg. Mivel a panaszok túlnyomó többsége jogi természetű volt, a különböző ügyekre adott válaszok vagy meghozott döntések erőteljes szerepet játszottak a császári jogalkotásban, de befolyásolták a helyi igazságszolgáltatási gyakorlatot is, mert a helyi hatóságok hasonló ügyekben a császári válaszokat mintának tekintették. Az *a rationibus* a rationesszel, vagyis számadásokkal, pénzügyekkel foglalkozott. O tartotta nyilván a császár bevételeit és kiadásait. A stúdium eredetileg utánajárást, fáradozást, valamivel való buzgó foglalkozást jelentett. Az *a studiis* hivatala tartalmilag, illetve szakmailag készítette elő döntésre a császár számára a nehezebb ügyeket: előásta az ügyhöz szükséges jogszabályokat, kiderítette, hogy mások hasonló ügyekben hogyan jártak el, tisztázta az ügy előzményeit, stb.

A császári libertusoknak az államügyekre gyakorolt befolyása heves kritikát váltott ki már Claudius alatt is, ezért az irodák élére a császárok idővel lovagokat neveztek ki (sok szempontból kényelmesebb volt azonban a libertus, például könnyebben el lehetett mozdítani, mint a kinevezett lovagot, ezért az átmenet hosszabb volt). Traianustól kezdve az irodák vezetői már mindig lovagok voltak, a procuratori ranglétra magas fokozataiban.

Hadrianus alatt további új központi hivatalok létesültek. Az a memoria eredetileg a princeps emlékeztető rabszolgája volt, gyakran ugyanaz, aki reggel öltöztette, és közben elsorolta a napi teendőket. Az *a memoria* mint procuratori hivatal a rövid határidős, sürgősen elintézendő ügyekkel foglalkozott. Itt állították ki például a birodalmi posta fogatainak igénybevételére jogosító úti passzusokat az utazó tisztségviselők számára. Az a bibliothecis a császári könyvtár és levéltár vezetője volt. A *cognitio* az igazságszolgáltatás nyelvében vizsgálatot, nyomozást jelentett, az a cognitionibus feladatköre ennek megfelelően a császári igazságszolgáltatáshoz tartozott. Feladata a nyomozás előkészítése, jegyzőkönyveztetése, a császári döntésekhez szükséges információk biztosítása, az ítéletek megszövegezése stb. volt. Léteztek további hivatalok is, de a fentiek voltak a legfontosabbak.

A császár kapcsolattartását a tartományokkal és az egyéb tisztségviselőkkel a palotában lévő központi hivatalon túl a fokozatosan kiépülő birodalmi futár- és postaszolgálat is elősegítette. Ennek neve az 1-2. században vehiculatio, később cursus publicus volt. (A *vehiculum* fogatot, a *cursus* futást jelent, innen a *cursor* futó, futár szó.) Megteremtése Augustushoz kötődik, előzményét Iulius Caesar lovas staféta hírszolgálata jelentette. A posta a hadi utak mentén épült ki. Egynapi járóföldnyi távolságra követték egymást az állomások, mansiók, ahol megszállni, étkezni, fogatot és lovat váltani lehetett, a mansiók között pedig mutatiók, fogat-, illetve lóváltó helyek voltak. Csak hivatalos ügyben, s akkor is csak engedélyező úti okmánnyal lehetett igénybe venni. A modern postától az is megkülönböztette, hogy nem volt rögzített menetrendje.

Már az első princepsnek is voltak állandó tanácsadói, akik a baráti köréből vagy közeli munkatársaiból kerültek ki. A concilium vagy consilium principis ezt követően állandó intézmény lett. Alapvető jellegzetessége volt végig a fennállása során, hogy akkor ülésezett, amikor a császár egybehívta, és azok vettek részt rajta, akiket ő meghívott. Lovagrendűek, elsősorban jogászok már a második princepstől, Tiberiustól kezdve helyet kaptak a tanácskozásokon.

A VÁROSOK

A Római Birodalom területének túlnyomó részét városi territóriumok alkották. A birodalomnak hozzávetőlegesen kétezer városa volt. A városok egy része a *Constitutio Antoniniana* előtt idegen jogállású, *civitas peregrina* volt. Teljes autonómiával a municipiumok és coloniák bírtak. Mindkettő lehetett római vagy latin jogállású. Az autonómia mértékében nem ragadható meg lényeges különbség a municipium és a colonia között. A colonia a Kr. u. 2. századig alapított város volt. A municipium rangemeléssel jött létre: egy már meglévő falu *(vicus, fórum, conciliabulum stb)*. vagy egy idegen város kapott latin vagy római városi rangot.

A városok önkormányzata Róma városa igazgatásának mintájára épült fel. Volt egy száztagú tanácsuk, az ordo decurionum, a polgároknak volt gyűlése, és a város élén egy évre választott tisztségviselők álltak: ha négyen, akkor *quattuorvirinek* nevezték őket, bár nem voltak egyenrangúak. A két *quattuorviri iure dicundo* intézte, mint a nevük mutatja, az igazságszolgáltatást is, a két *quattuorviri aediles* az aedilisi feladatokat: élelmiszer-ellátást, közterületek, piacok felügyeletét, a játékok rendezését. Az előbbiek magasabb rangúak voltak. Más városok élén hat tisztségviselő állt: két *duumvir iure dicundo* (a jogszolgáltatással együtt ők voltak a polgármesterek), két aedilis és két külön tisztségviselő, quaestor a pénzügyek kezelésére. A tanácstagok jegyzékét az ötödik év polgármesterei állították össze, ilyenkor őket *quattuorviri,* illetve *duoviri quinquennalesnek* nevezték.

A választott, adminisztratív jellegű tisztségek mellett a városnak voltak papi méltóságai is. Ilyen volt a pontifex, az augur és a fiamén.

Tűzoltásra a kézműves-collegiumokat használták fel *(collegium fabrum, collegium*

centonariorum). A tűzoltóparancsnok viszont nem collegiumi tag, hanem egy-egy városatya volt, a praefectus collegii fabrum, illetve centonariorum.

A császárkultuszt a városban az Augustalisok ápolták. Ok nem a decuriók köréből kerültek ki, hanem alacsonyabb státusúak voltak, gyakran gazdag felszabadítottak.

A városi önkormányzat egy alaptörvény, a *lex coloniae,* illetve *lex municipii* alapján működött. A *2.* században a coloniákat kezdték rangosabbnak tekinteni, mint a municipiumokat (az itáliai városfejlődés kezdetén, eredetileg ezek voltak a rómaiak települései, míg a municipiumok a rómaiak közé felvett idegeneké), s akkortól már puszta címként is adományozzák a colonia rangot - mindenekelőtt a municipiumoknak. A városnak volt egy pontosan rögzített területe. A városi tisztségviselők hatásköre a területium határáig terjedt. A városi polgárság zöme a területiumon lévő birtokán élt, *villa rusticaban* vagy vicusokban, falvakban. A falu tehát nem a város mellett létező településforma volt, hanem a városon belül létezett, a városon belüli adminisztratív egység volt.

A KÉSŐI CSÁSZÁRKOR

A császár hatalma lényegesen erősebb volt, mint korábban. Másik alapvető jellegzetesség a korai császársággal szemben, hogy egyszerre több császár uralkodott. Ezt a Diocletianus kori *tetrarchia* alapozta meg, mely lényegét tekintve a császári hatalommal szembeni két nagy kihívásra, a több fronton állandósuló külső háborúkra s az ezekkel bizonyos mértékig összefüggő ismétlődő uzurpációkra adott sikeres válasz volt (a részleteket lásd Diocletianusnál). Ez a birodalomnak kizárólag csak az adminisztratív megosztását jelentette, még 395 után is, és nem két (vagy több) különálló birodalmat. A császárok közül a rangidős, a *sénior Augustus* döntötte el, hogy az elhunyt társa vagy társai birodalomrészének mi legyen a sorsa. Saját kezébe vehette az irányítását, esetleges másik uralkodótársának adhatta, vagy új császárt nevezett ki az élére. További jellegzetessége volt a késő antikvitás igazgatásának az, hogy a civil és a katonai igazgatás szétvált.

UDVARI INTÉZMÉNYEK

A korai császárkor viszonylag szerény méretű központi császári hivatala ekkorra nagyszabású udvari intézményrendszerré terebélyesedett. A központi állami intézményektől a császár személyes kiszolgálószemélyzete elkülönült. A reszortok szerint működő központi császári irodák scrinia néven továbbra is működtek. A császár mellett változatlanul működött a tanács, de ennek neve is, jellege is átalakult.

A központi hivatalok élén álló négy legmagasabb rangú és legfontosabb tisztségviselő a magister officiorum, a quaestor sacri palatii, a comes largitionum és a comes rei privatae volt. Mindegyikük alá kiterjedt bürokrácia tartozott.

Négyük közül a rangidős a *magister officiorum,* a 'hivatalok főnöke' volt. Valószí-

nűleg Constantinus hozta létre a tisztséget a praefectus praetorio hatalmának ellensúlyozására. Az összes udvari hivatal adminisztratív felügyelete hozzá tartozott. O felelt a császár személyes biztonságáért és programjáért, a császári fogadások rendjéért, a császári tanács napirendjéért, ellenőrizte a *scriniumokat,* ő szervezte meg a külföldi követségek határon való fogadását, fővárosba kísérését, ő vette át és regisztrálta ajándékaikat, s ő tárgyalt velük először jövetelük céljáról, s ő döntött császári fogadásukról is. Mint diplomáciában jártas személy, néha maga is kapott külföldre való követi megbízatást. O foganatosította vagy ő hagyta jóvá az udvarban a kinevezéseket, s fegyelmezési és bíráskodási jogköre volt valamennyi udvari beosztott, *officiuiis* felett. O felügyelte a titkosügynököket is, s hozzá futottak be jelentéseik, így a birodalom állapotáról is pontos információi voltak. O adott engedélyt a birodalmi posta használatára is, és ő felügyelte a fegyverkészítő műhelyeket is, és háború esetén a hadjáratba vezényelt hadsereg utánpótlásának biztosítása is az ő feladata volt. Hatalma a 4-5. század folyamán folyamatosan növekedett: az 5. század közepén már a teljes határvédelem felügyelete is hozzá került.

A *quaestor sacri palatii* a császár jogi tanácsadója és rendeleteinek megfogalmazója volt. O volt a császári tanács főnöke is. O látta el különféle ügyekben a császár személyes képviseletét is. Rangban ő volt a második a császár tisztségviselői közül.

A *comes sacrarum largitionum* nagy hatalmú pénzügyi tisztségviselő volt. O kezelte a császár összes nemesfémbevételét és -kiadását, illetve ellenőrizte a nemesfémben fizetett adókat kezelő kincstárakat, a nemesfémbányákat, a pénzverdéket, ő felügyelte a külkereskedelmet, és valamilyen oknál fogva ő ellenőrizte a len- és gyapjúszövő, továbbá bíborfestő állami műhelyeket, valamint szövetraktárakat is (a bürokráciát tudniillik az állam ruházta). A katonaság rendkívüli jutalmait is ő folyósította. A legutóbbi funkciója után kapta a nevét, mert a *largitio* adományt, juttatást jelent.

A *comes rerum privatarum* a császári vagyon kezeléséért volt felelős. Felügyelte a kiterjedt császári birtokokat, a legelőket, nyájakat, istállókat, ellenőrizte a birtokelkobzásokat és az örökös nélkül maradt javak kincstári birtokba vételét (a pogány templomok vagyonának kisajátítását is ő irányította), valamint a késő antikvitásban kiépült teherposta járműállományát is ő felügyelte.

A reszortok szerint működő központi császári irodák scrinia néven a *magister officiorum* felügyelete alatt és a császári tanács utasításai szerint tevékenykedtek.

A császári tanácsot I. Constantinus újjászervezte. Nemcsak a neve változott meg, mely consistorium sacrum lett, hanem kötöttebbé is vált: részben állandó, részben alkalmi tagokból állt. Állandó tagjai a birodalom legmagasabb rangú tisztségviselői voltak (a fentebb már említettek és a katonai főparancsnokok). A tagság ugyanakkor nem személyüknek, hanem a funkciójuknak szólt. Az alkalmi tagok a tárgyalt témák illetékesei és a császár bizalmasai voltak.

A császár személyes kiszolgálószemélyzete a magánlakosztályához kötődött. Ennek élén a praepositus sacri cubiculi, 'a szent hálószoba felügyelője', a főkamarás állt. Constantinus hozta létre, és a sok Keletről átvett intézmény egyike volt. Keleti szokás volt az is, hogy a tisztséget eunuch töltötte be. Mivel a Római Birodalomban tilos volt a kasztrálás, az udvari eunuchokat Keletről importálták, ahol rabszolgák

voltak, és kifejezetten a magas rangú személyek, mindenekelőtt a háremek körüli feladatok ellátására nevelték őket. Sokirányú képzettségük folytán a császári udvarban igen használhatónak bizonyultak, rövidesen felszabadultak, és fontos beosztásokba kerültek. A *praepositus sacri cubiculi* azon kevesek egyike volt, aki a nyilvánosságtól visszavonult, palotájában élő császárral állandó személyes kontaktusban állt, és rá a legnagyobb befolyást gyakorolta.

TARTOMÁNYI ÉS REGIONÁLIS IGAZGATÁS

A területi igazgatás Diocletianus és I. Constantinus által végrehajtott reformok eredményeként jelentősen átalakult. Itália különállását és adómentességét megszüntették, s tekintettel a félsziget gazdagságára és sűrű urbanizáltságára, 17 körzetre osztották. Csupán Róma különállása maradt meg a praefectus urbi irányítása alatt. Constantinopolis alapítója halála után rövidesen Rómával azonos kiváltságot és azonos adminisztratív szervezetet kapott.

A korábbi tartományokat tovább osztották: Diocletianus alatt 50-ből 95 lett, s számuk a 4. század folyamán 120 fölé emelkedett. A szétaprózott egységeket 4 praefecturába vonták össze, köztes regionális egységként pedig dioecesiseket szerveztek. 313-ban 12, 420 táján 14 volt belőlük, vagyis praefecturánként 3-4 volt a számuk. A négy *praefectura* a tetrarchiából következett (de állandósult, akkor is négy volt, amikor már kevesebb volt a császárok száma). Élén egy-egy praefectus praetorio állt. A *praefectus praetorio per Orientem* Constantinopolisban, a *praefectus praetorio per Illyricum* Sirmiumban vagy Thessalonikében, a *praefectus praetorio per haliam* Mediolanumban, Rómában vagy Ravennában, a *praefectus praetorio per Gallias* hozzávetőlegesen 400-ig Augusta Treverorumban, utána Arelatéban székelt. Miután Constantinus 312-ben a Milvius-hídnál legyőzte a Maxentius oldalán harcoló praetorianusgárdát, ezt a régi testőrséget megszüntette. így a praefectus praetorio megszűnt katona lenni, majd rövidesen udvari tisztségviselő is megszűnt lenni: a császári tanácsból is kikerült, s ellentétben korábbi funkciójával, ezután már csak tisztán polgári feladatkört látott el: bíráskodott, és ellenőrizte az adók behajtását. Helyettesei a praefecturák területén belül kialakított kisebb körzetek, a dioecesisek élén álló vicariusok voltak, akiknek saját körzetükön belül ugyanaz volt a hatásköre, mint a főnöküknek. Annak köszönhetően, hogy a polgári és a katonai igazgatást szétválasztották, már a helytartók illetékességébe is csak a civil ügyek tartoztak: a bíráskodás, az adóztatás, a birodalmi posta, a városok, a tartományban folyó állami építkezések és a közmunkák ellenőrzése stb.

Az egyes provinciák rangja és jelentősége ekkor is, mint korábban, eltérő volt. Ennek megfelelően a helytartóknak is négy kategóriája volt: proconsulok (Africa, Asia, majd Constantinustól kezdve Achaia élén is), consularisok, correctorok és praesesek. Míg az első két tisztségre kizárólag senatorokat neveztek ki, a harmadikra változóan senatorokat vagy lovagokat, a negyedik, a legalacsonyabb pedig lovagrendű funkció volt. Miután Iustinianus a vandáloktól visszafoglalta Africát, azt egy új praefectus, a *praefectus praetorio per Africam* alá helyezte.

ADÓZÁS

A Kr. u. 3. század anarchikus állapotai és a felgyorsuló infláció miatt sok más egyéb mellett az adórendszer is összeomlott. A katonaság az elértéktelenedett pénzzel nem sokra ment, ezért áttért az adó természetben történő behajtására, s ha az nem bizonyult elegendőnek, rekvirált. A természetben behajtott adó alapvetően a hadsereg és az állami bürokrácia ellátását biztosította, ezért **annona militarisnak** nevezték. Később kiegészült az **annona civicával,** mely a nagyvárosok, Róma és Constantinopolis ellátását szolgálta. Az utóbbit csak Egyiptomban és Africában vetették ki ráadásként. Diocletianus az *annonát* (a kivetés módszere után a **iugatio-capitatiónak** is nevezik) a birodalom fő adónemévé tette.

Az állami bevételek naturatizálódása majdnem teljes volt, a pénzben szedett adók összértéke nem érte el a behajtott adók értékének még az 5 százalékát sem. A naturaliák behajtása a **praefectus praetoriók** feladata volt, a pénzben fizetett adók a **comes sacrarum largitionumhoz** tartoztak. Jóval az infláció megszűnését követően, a 4. század végétől lehetségessé vált az adó egy részének pénzben való lerovása is.

A katonai igazgatást lásd a következő fejezetben.

FOGALMAK

(Többségük más fejezetekben is előfordul, itt inkább a rendszerező áttekintésükről van szó.)

adóbérlet
aedilis
aerarium militare
aerarium Saturni
ager publicus
alimentatio
annona civica
annona militaris
apparitores
ara Augusti
augur
Augustalis
auxilia, auxiliaris
a bibliothecis
candidatus
censor
clientela
a cognitionibus
cohortes urbanae
cohortes vigilum
colonia
comes rerum privatarum
comes sacrarum largitionum
comitium (t. sz. comitia) / népgyűlés
concilium principis
concilium provinciáé
consistorium sacrum
consul
consularis
corrector
cura annonae
curator
curator rei publicae
curator viarum
cursus publicus (lásd még vehiculatio)
destinatio
dioecesis
dominatus
epistula
ab epistulis
eunuch
fiamén
helytartó
impérium
impérium proconsulare, impérium proconsulare maius
iugatio-capitatio
ius commendationis
ius Italicum
ius Latii/latin jog
ius migrationis

largitio
legátus
legátus Augusti pro praetore
legátus iuridicus
legátus legionis
legitim
lex provinciáé
a libellis
libellum
magister officiorum
magistratus
mansio
a memória
monarchia, monarcha
municipium
mutatio
népgyűlés, lásd comitia
néptribunus, lásd tribunus plebis
officium
ordo decurionum
peregrinus
pontifex
praefectura
praefectus Aegypti
praefectus aerarii
praefectus annonae
praefectus collegii fabrum
praefectus collegii centonariorum
praefectus frumenti dandi
praefectus legionis
praefectus praetorio
praefectus urbi
praepositus sacri cubiculi
praeses
praetor
princeps
principatus
proconsul
procurator
propraetor
prorogatio
provincia
quaestor, quaestura
quaestor sacri palatii
quaestura
rationes
a rationibus
regio
res publica
res publica libera
sacerdos provinciáé
scrinium (t. sz. scrinia)
senatus
societas publicanorum
a studiis
stúdium
templum Romae et Augusti
territórium
tributum capitis
tributum soli
vehiculatio, vehicula
vicarius
vicesima hereditatium
vicesima libertatis
vicus

BIBLIOGRÄFIA

Ausbüttel, F. M.: *Die Verwaltung des römischen Kaiserreiches.* Darmstadt, 1998.

Brunt, P. A.: Charges of provincial Maladministration under the Early Principate. *Historia,* 10,1961, 189-.

Dahlheim, W.: *Gewalt und Herrschaft. Das provinziale Herrschaftssystem der römischen Republik.* Berlin - New York, 1977.

Demandt, A.: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* München, 1989, 211-272.

Dise, R. L., Jr.: *Cultural Change and Imperial Administration. The Middle Danube Provinces of the Roman Empire.* New York, 1991.

Dob6, A.: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus.* Amsterdam, 1968.

Eck, W.: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit.* München, 1979,111-146.

Haensch, R.: *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit.* Mainz, 1997.

Hopkins, K.: Taxes and trade in the Roman Empire. (200 B.C. - A.D. 400). *JRS,* 70,1980,101-125.

Illes Imre Aron: *A Lex Irnitana.* Szeged, 2007.

Lintott, A. W.: *Imperium Romanum. Politics and Administration.* London, 1993.

MacMullen, R.: Tax-pressure in the Roman Empire. *Latomus,* 46,1987, 737-754.

Neesen, L.: *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit (27 v. Chr. - 284 n. Chr.).* Bonn, 1980.
Nicolet, C: *„Tributum". Recherches sur lafiscalité directe á l'époque républicaine.* Bonn, 1976.
Piso, I.: *Fasti provinciáé Daciae.* Bonn, 1996.
Thomae, B.: *„Laterculi praesidum."* I—III. Göteborg, 1972-1990.

A római hadsereg

KORAI CSÁSZÁRKOR

AZ ÁLLANDÓ HADSEREG LÉTREJÖTTE, JELLEMZŐI

A köztársaság hadserege a polgárok hadkötelezettségén alapuló milícia típusú hadsereg volt. A polgárokat ugyan kiképezték, eltekintve azonban a consulok által tartott évi rendes hadgyakorlatoktól, melyekre a hadköteleseknek mindig csak egy részét mozgósították, a hadsereg csak háború idején létezett. A katonáknak maguknak kellett fegyverzetükről gondoskodniuk. így a hadügy olcsó volt az állam számára, mert nem kellett a működtetéséhez semmiféle arzenált (fegyvertárakat, raktárakat) biztosítani, sem pedig kiszolgáló, adminisztratív apparátust fenntartani.

Volt azonban ennek a rendszernek egy komoly hátulütője: hiába létezett elvileg az általános hadkötelezettség, a gyakorlatban csak azokkal a polgárokkal lehetett katonaként számolni, akik a drága katonai felszerelés előteremtéséhez elegendő vagyonnal rendelkeztek. Ahogyan pedig a háborúk egyre távolabbi, tengeren túli területekre helyeződtek, s ahogyan egyre nagyobb méretűek és hosszabbak lettek, úgy vált a katonáskodás terhe egyre elviselhetetlenebbé a parasztság számára. Róma világbirodalommá válásával ez a fajta hadsereg már volt alkalmas a reá váró feladatok megoldására. Váratlanul adódó katonai helyzetekre nem tudott reagálni, mert túl hosszú ideig tartott a felállítása és a felvonultatása, beszűkült a sorozóbázisa, mert a parasztság tönkrement a hosszú háborúk és a nagybirtok terjeszkedése folytán, hogy csak a legsúlyosabb nehézségeket említsük.

Marius azzal, hogy nincsteleneket sorozott be seregébe, és az állam részéről átvállalta ezek felszerelését, megoldotta a katona-utánpótlás gondját, és - legalábbis egy-egy háború időtartamára - ezzel együtt megteremtette a hivatásos hadsereget is. Megteremtette azonban vele a köztársaság sírásóját is, mert eszközzé vált a hatalomért vetélkedő politikusok kezében.

A birodalom katonai kihívásainak megfelelő állandó hadsereget Augustus hozta létre. Ez a hadsereg már teljes egészében hivatásos legénységi állományra épült, és jelen volt a birodalom valamennyi veszélyeztetett területén. Részben annak köszönhetően jött létre, hogy Caesar örökösének a polgárháborúban kivívott győzelmét követően is szüksége volt hatalma biztosításához a katonaságra. A polgárháború utolsó időszakában már mintegy 50 légió volt fegyverben. Actiumi győzelmét követően Augustus ezeknek csak mintegy a felét szerelte le, a többit saját tartományaiban helyezte el, és proconsuli hatalma igazolására, hódításokra használta.

Az Augustus által megteremtett állandó hadsereg önkéntesekből állt. Egyik alapvető sajátossága volt, hogy - a flottától eltekintve - nem fegyvernemek szerint tagolódott. A fő szerkezete, valamint a katonai rangok és beosztások a Római Birodalom lakosságának jogi és szociális differenciáltságát tükrözték. A hadsereg különböző részeiben a lakosság eltérő jogállású, illetve eltérő privilegizáltságú rétegei szolgáltak. A Róma városi alakulatokban az itáliai római polgárok, a légiókban római polgárok, a segédcsapatokban a tartományok *peregrinus* (idegen) jogállású meghódított lakossága, a flottákban hasonlóképpen ők (köztük nagy számban félszabad egyiptomi jogállásúak, kezdetben felszabadítottak is). A szolgálati idő hossza, a zsold nagysága és az egyéb kedvezmények, a fegyverzet minősége stb. az egyes részeknél eltérő volt, és szoros összefüggésben állt a bennük szolgálók társadalmi rangjával. Ebből következően az egyes részek rangja és presztízse is eltérő volt. Az állomány eltérő jogállása az áthelyezéseket nagyon erősen korlátozta és az előléptetéseket bonyolulttá tette. A fegyverzetben és a katonák polgárjogi helyzetében már a hadsereg létrejöttét követően megkezdődött a kiegyenlítődés. Az utóbbit a ***Constitutio Antoniniana*** (212) zárta le, mely a római polgárjogot a birodalom valamennyi szabad lakójára kiterjesztette.

A principatus korának hadseregét mintegy 300-350 ezer főnyire becsüli a kutatás. Ez 25-33 légiónyi, vagyis mintegy 125-150 ezer főnyi legióskatonaságból, ugyanekkora auxiliaris (segéd, segítő) haderőből, cca. 10 ezer Róma városi katonaságból s hozzávetőlegesen 40 ezer főnyi flottalegénységből tevődött össze.

COHORTES PRAETORIAE

A praetorium a parancsnoki sátor vagy épület volt. Itt működött a parancsnok officiuma (irodája), itt tanácskozott a stáb, s az egészet már a köztársaság idején is testőrség biztosította, egy cohors praetoria, vagyis egy ötszáz fős nehézgyalogos alakulat. A polgárháború alatt a *triumvirek* erősítették testőrségüket (App., *b. c.* 5, 3, 24, 34). Octavianusé akkorára nőtt, hogy az actiumi csatát követően az elbocsátott praetorianusaiból két várost is alapított (Gunugu, Aosta), és még mindig maradt 9 cohorsa. Ezek sorszámot kaptak, egy lovagrendű praefectus praetorio parancsnoksága alá helyezte őket, és Róma városában (a *pomeriumon* kívül!), illetve szétszórva a szomszéd településeken kvártélyozta el. A cohorsok közös táborban való összevonására Tiberius császár testőrparancsnoka, Seianus alatt, Kr. u. 20 körül került sor, miután az Esquilinuson, a serviusi falakon kívül megépült 26,72 hektáros táboruk, a castra praetoria (Cass. Dio, LVII, 19, 6; Tac, *ann.,* 4,2,1).

A praetorianusgárda eredetileg 9, egyenként 500 fős cohorsból állt. Domitianus 10-re emelte az egységek számát, Septimius Severus pedig Didius Iulianus legyőzését követően újjászervezte (193) az egészet. A *cohorsok* csapáserejét megduplázta, így a gárda nagysága 10 ezer fő lett, és előléptetéssel lehetett ide bekerülni. Egyfajta „katonai akadémiaként" is funkcionált a tehetséges *centuriók* számára, akik a gárda-

nál való szolgálatukat követően már lovagrendű tisztként kerültek vissza a tartományi csapatokhoz. A praetorianusegységek cohortes equitatae voltak, lovassággal megerősített nehézgyalogos-alakulatok. Eredetileg 360 gyalogosból (pedites) és 120 lovasból (equites) álltak, később ezek duplájából. A gyalogosok centuriákra (századokra), a lovasok a centuriákkal egyenértékű, 30 fős turmákra tagolódtak. A cohors parancsnoka egy lovagrendű tribunus, a századoké egy-egy centurio, a turmáké egy-egy decurio volt. Szervezetileg hozzájuk tartozott még 300 speculatores (hírszerzők) egy saját centurio alatt.

Mivel a praetorianusok alapvető feladata a princeps biztonságáról való gondoskodás volt, mindig ott tartózkodtak, ahol a princeps volt: ők adták az őrséget a császári palotában, elkísérték a császárt utazásaira, személyesen vezetett hadjárataira. Ezekben a háborúkban harcoltak is. Másik feladatkörük a praefectus praetorio császári bíráskodásban kapott feladataival függött össze: ő ítélkezett a büntetőügyekben Róma 100 mérföldes határán kívül (vagyis Itália Róma városán kívüli területein), majd emellett rövidesen ő lett a fellebbviteli bíráskodásban a császár teljhatalmú helyettese is. Augustus még Kr. u. 2-ben biztonsági okokból nevezett ki két *praefectus praetoriót,* később már a feladatok sokasága tette szükségessé, így már az 1. században állandósult a két parancsnok, a 2. századtól kezdve pedig az egyikük már kifejezetten jogtudós volt.

A praetorianusok szolgálati ideje 16 év volt, rövidebb, mint más alakulatoknál. Évi rendes zsoldjuk B. Dobson számításai szerint egy légiónál szolgáló katona évi ellátmányának a háromszorosa vagy valamivel még több volt (lásd az összehasonlító táblázatot a 747. oldalon). Mivel azonban a princepsszel állandó személyes kapcsolatban álltak, és megbízhatóságuk döntő fontosságú volt, számos alkalommal kaptak kitüntetéseket és külön juttatásokat, úgynevezett donatívumokat is.

A princepsek a testőreiknek való kiszolgáltatottságukat más testőrségek felállításával igyekeztek ellensúlyozni. Róma városában azonban a praetorianusok voltak a meghatározó katonai erő, s ebből következett, hogy alkalmasint politikai tényezővé is válhattak, mi több, az utódlás eldöntésében kulcsszerepük lehetett. Jóindulatuk elvesztése, a praefectus praetoriók hatalmi játszmái - a 3. században már önálló hatalmi törekvései - végzetesek lehettek a princepsek számára.

EGYÉB RÓMA VÁROSI ALAKULATOK

A praetorianusokkal egy táborban voltak elszállásolva hosszú ideig a cohortes urbanae, akiknek olyan feladatuk volt a városban, melyek a mai fogalmaink szerint a rendőrség illetékességébe tartoznak: a rend és a nyugalom fenntartása és a bűnözés megakadályozása.

Sorszámozásuk a praetorianusokét követte (X-XII). Főnökük a senatori rendű praefectus urbi volt, akit viszont nehéz lenne katonának minősíteni. A princeps nevezte ki a városba saját helyetteseként távolléte idejére (lásd Augustusnál), azonban olyan jól bevált, hogy még Augustus alatt állandósult a megbízatása a princeps Rómában való tartózkodása idején is. A Róma városi tapasztalatok alapján más vá-

rosok is kaptak egy-egy *cohors urbanát:* Lugdunum még Augustus alatt, Karthágó Vespasianustól, Puteoli és Ostia Claudius alatt (az utóbbit a 2. században vigilek váltották fel, lásd alább). Állományát alapvetően Itáliában sorozták (a két tartományi cohorsba természetesen helyiek is bekerültek), s ezen a gyakorlaton Septimius Severus sem változtatott. Szolgálati idejük 20 év volt, jelentősen hosszabb, mint a praetorianusoké, évi zsoldjuk viszont csak a fele volt az előbbiekének, de még így is másfélszerese a légionáriusokénak (lásd az összehasonlító táblázatot, 747. o.).

Cohortes vigilum vagy vigiles. Nevük 'virrasztók'-at jelent, ők voltak a Róma városi tűzoltóság. Augustus szervezte meg felszabadított rabszolgákból Kr. u. 6-ban, miután a Kr. e. 21-ben rabszolgákból felállított 600 fős tűzoltócsapat nem bizonyult elégségesnek. A vigiles 7 *cohorsból,* azaz 3500 főből álló alakulat volt, mely a 3. századtól már 7000 főből állt, és a császár által kinevezett lovagrendű praefectus vigilum parancsnoksága alá tartozott. Minden egyes *cohorshoz* a város két-két kerületének, regiójának a folyamatos felügyelete tartozott. A hatékonyságot a rendszeres éjszakai járőrözés és 14 tűzoltóállomás biztosította, melyek felszerelése világítóeszközökből, a tűzoltó tömlőkből, pumpákból, tűzoltó botokból, csöbrökből állt. A vigilek cohorsait katonai mintára szervezték meg, de eredetileg nem tekintették őket katonaságnak. A 3. századra azonban egyértelműen azzá váltak. Állományukat Itáliából, illetve Róma városából toborozták a legalacsonyabb státusú rétegekből, felszabadítottak, latin jogúak is voltak szép számban köztük, akik hat, később már csak három szolgálati év után (tehát még a szolgálati idejük elején, s nem a végén) elnyerték a teljes római polgárjogot. Zsoldjuk alacsony státusuk miatt alacsony volt (lásd a táblázatot).

A már említett másik testőrség, a custodes corporis, 'a test őrei' nem állami, hanem eredetileg Augustus magántestőrsége volt, nevezték *Batavinak* is, vagy *Germaninak,* mert jórészt germánokból állt. Augustus a Varus-katasztrófa után feloszlatta, Tiberius alatt azonban már újra létezett. Egyetlen, 100-500 főre becsülhető lovasalakulat, numerus volt, mely Caligula alatt rendes katonasággá vált. Gálba újra feloszlatta.

Bizonyos mértékig utóda volt a régi germán lovas testőrségnek a Traianus alatt létrehozott új lovas testőrség, az equites singulares Augusti. Válogatott lovasok voltak a bennszülöttek segédcsapataiból, kezdetben 1000, Septimius Severustól 2000 főre tehető a számuk. Ók is a praefectus praetorio parancsnoksága alá tartoztak, és sorsuk is közös volt a praetorianusokéval. 312-ben I. Constantinus a Milvius-híd melletti győzelmét követően felszámolta az alakulatot.

Tiberius császár hozta létre a peregrini, 'idegenek' alakulatát. Nagyságát nem ismerjük. Titkosrendőri feladatokat láttak el, s császári utasításra gyilkosságokat hajtottak végre. A 2. században Traianus vagy Hadrianus hozta létre a frumentarii 90-100 fős alakulatát, akik a *peregrinivel* együtt, közös táborban, a mons Caeliuson lettek elszállásolva, s az előbbiek parancsnoka, a princeps peregrinorum alá tartoztak Rokon volt velük a tevékenységük is: futárok, titkosügynökök, kémek voltak, feladatuk volt a hadseregen belüli belső elhárítás, ellenzékiek meggyilkolása császári utasításra stb. A statores Augustiról nem tudunk közelebbit, csak azt, hogy kato-

nai rendőrség volt, és egy numerusa állomásozott Rómában. Szolgáltak ezenkívül Rómába vezényelt primipilusok is a császár mellett, és még egy-egy különítmény a misenumi és a ravennai flottától. Az Amphitheatrum árnyékoló ponyváit kezelték, és a vízi látványosságok, a Naumachia mellett teljesítettek szolgálatot, emellett futárszolgálatot is elláttak.

A fentiek jól illusztrálják, hogy a hadsereg különféle alakulatai a fővárosban számos hasznos polgári feladatkört láttak el, s rövid idő alatt nélkülözhetetlenné váltak, így a jelenlétük sem volt annyira provokáló. Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, a fő funkciójuk a mindenkori császár hatalmának biztosítása volt. Ha ezt veszély fenyegette, azonnal bevethetők voltak. Sokféleségük a sokfajta funkciójuk mellett azzal is magyarázható, hogy a sok kis alakulat talán kevésbé tűnt erőfitogtatónak, mint amilyen egy nagy homogén csapattest lett volna. A Róma városi alakulatokon kívül a két földközi-tengeri flotta, a misenumi és a ravennai volt még Itáliában mozgósítható. Legio Itália földjén egészen Septimius Severusig nem állomásozott. Ő viszont az egyik új légióját Róma közelében, az Albai-hegyen helyezte el.

A TARTOMÁNYOKBAN ÁLLOMÁSOZÓ HADERŐ

Ez összességében három részből állt. Légiókból, segédcsapatokból és flottákból. Segédcsapatok szinte minden tartományban állomásoztak, légiók csak a katonailag fontosakban, a flották pedig elsősorban a folyami határokat, a Földközi-tengert, a Fekete-tengert és az Atlanti-partvidéket biztosították.

Légiók

A legio elvileg 6000 főnyi, a gyakorlatban inkább 5000 fő körüli nehézgyalogos-alakulat volt, csekély, 120 főnyi lovassággal megerősítve. Gallienus majd 726-ra emelte a számukat, jelentősen fokozva ezzel csapáserejüket és hatékonyságukat. A légiónak sorszáma és neve volt, a neve mögött pedig kitüntető és egyéb jelzők állhattak. Jelvénye a légiós sas, az aquila volt, jelvényhordozója pedig az aquilifer. A legio 10 taktikai egységből, *cohorsból* állt (őrizték a régi manipulusbeosztást is, 1-1 cohors 3-3 manipulusra tagolódott, de ennek nem volt akkora szerepe). Az adminisztratív egysége a század, centuria volt. Századonként tartották nyilván a katonákat, így folyósították a zsoldot, századonként egy-egy barakképületben voltak elkvártélyozva az állandó táborban, stb. Augustus korától a legio 59 *centuriából* állt. Ez cohorsonként 6 századot jelentett, kivéve az első cohorsot, mert az csak 5 századból állt, annak folytán, hogy az első százada dupla létszámú volt.

A légióban kizárólag római polgárok szolgálhattak. Ehhez az elvhez a rómaiak még a súlyos háborúkban, utánpótlási gondok közepette is ragaszkodtak. Ilyenkor inkább előre megadták a polgárjogot a peregrinus rekrutáknak. A légióba belépő katona elveszítette conubiumát (házasságkötési jogát), érvényét vesztette esetlege-

sen meglévő házassága is. Majd csak Septimius Severus (193-211) engedélyezte a katonák házasságát. A legio állománya a közlegénytől a centurióig bezárva hivatásos katona volt. Ezek szolgálati ideje 20 év volt (ez később némiképp emelkedett). Szolgálatukért zsoldot, stipendiumot kaptak, mely alacsonyabb volt, mint a praetorianusoké, jóval magasabb azonban, mint a segédcsapatokban szolgálóké (lásd alább). Ha becsülettel kitöltötték szolgálati idejüket, tisztes elbocsátásban, honesta missióban részesültek, és szolgálatuk jutalma földbirtok vagy ennek megfelelő értékű pénzösszeg volt. A 2. század derekától már az utóbbi volt általános.

A légiók magas és közepes rangú tisztjei, a legioparancsnok, a tribunusok és a táborparancsnok a római társadalom vezető rendjeiből kerültek ki: senatori és lovagrendűek voltak. A tribunusok számára a légiós szolgálat az esetleges későbbi tisztségek feltétele volt, a legioparancsnok posztja pedig már a senatori karrier (cursus honorum) egyik állomása. A parancsnokok tehát nem hivatásos katonák voltak. A lovagok katonai szolgálata azzal, hogy többfokozatúvá vált, és hogy az egyes fokozatok egy évnél tovább tartottak, kétségtelenül elmozdult ilyen irányba.

A legio felépítése:

5-6 ezer fő

10 cohors

10 x 3 = 30 manipulus

1 x 5 centuria (I cohors) + 9 x 6 centuria (II-X cohors) = 59 centuria

Katonai rangok a légiónál:

1. **legátus legionis** (parancsnok, senatori rendű)
2. **tribunus laticlavius** (parancsnokhelyettes, senatori rendű)
3. **praefectus castrorum** (táborparancsnok, lovag)
4. 5 **tribunus angusticlavius** (2-2 cohors parancsnokai, lovagok)
5. **tribunus sexmenstris** (a lovasság parancsnoka)

6-17. 59 **centurio**

Utolsó: immúnis

Augustus 28 légiót hagyott fegyverben, ebből három Kr. u. 9-ben Germaniában megsemmisült. Az első princeps ezeket nem kívánta újra felállítani, így 25 légiója maradt. Amikor Septimius Severus hatalomra került, 30 légiója volt a birodalomnak, ő ezeket 3 újjal egészítette ki. A római hadsereg légiós állománya a principatus időszakában így 125-150 ezer fő között mozgott.

Auxilia

Az *auxilium* segítséget, ennek többes számú alakja, az auxilia segítségeket jelent. A római hadseregben ezzel a többes számú alakkal jelölték a segéderőket, segédcsapatokat. Míg a római polgárok alakulatai, a légiók azonos felépítésűek voltak, a birodalom peregrinus (idegen) jogállású lakóinak auxiliaris alakulatai, a gyalogos cohorsok, a lovas alák vagy az irreguláris jellegű numerusok igen nagy változatosságot mutattak. A cohors is, az ala is egyaránt kétféle lehetett: 500 vagy 1000 fős. Az ezreseket nevükben is jelezték, ezeket *cohors milliariának* vagy *ala milliariának* nevezték. A cohorsok egy része lovassággal is meg volt erősítve, ezeket cohors equitatának nevezték. Míg azonban ezek felépítésében a többféleség ellenére mégiscsak volt rendszer, a numerusoknál nem volt kötött létszámkeret sem. Eredetileg ezek nem a római, hanem bennszülött-alakulatok voltak, a rómaitól eltérő belső tagolódással, saját nyelvvel stb.

Még tarkább a kép, ha a fegyverzetet vizsgáljuk. A cohorsok és alák a felállításukat követően még gyakran annak a népnek a jellegzetes fegyverzetét és öltözetét használták, amelyből sorozták őket. Katonáik többnyire könnyűgyalogosok és könnyűlovasok voltak Fennállásuk alatt azonban a 2. századra végbement bizonyos mértékű hasonulás a római légiókhoz. Elterjedt náluk is a páncélzat, némelyek átvették a római nehézpajzsot, a scutumot. A különleges értékű, speciális fegyverzetek megtartásához egyébként a rómaiak ragaszkodtak. Ilyenek voltak például a baleári parittyások vagy a krétai és palmyrai íjászok. A jellegzetes „nemzeti" alakulatok azonban a 2. században megszaporodó *numerusok* lettek.

Az auxiliaris katonák zsoldja alacsonyabb volt, mint a légionáriusoké, szolgálati idejük ugyanakkor hosszabb, 25 év. Földet sem kaptak a honesta missio alkalmából. Az ő jutalmuk a római polgárjog, a *civitas Romána* és a törvényes házasságkötés joga, a conubium volt. Szolgálatát és újonnan szerzett jogait a katonai diploma igazolta, egy okmány, amit az elbocsátáskor állítottak ki hét tanú nevével és pecsétjével ellátva. Antoninus Piusig az auxiliaris már meglévő gyermekeit is törvényesnek ismerték el, és ők is megkapták a római polgárjogot, azt követően azonban már csak a szolgálat után születetteknek, így akarván nyomást gyakorolni a bennszülött katonákra, hogy a szolgálat alatt ne kössenek házasságot (amit megakadályozni Róma nem tudott, mert rájuk a római törvények nem vonatkoztak).

Az auxiliarisok jutalmai között a szolgálati idő alatt elnyerhető római polgárjog is szerepelt. Hősies helytállás vagy jelentős haditett esetén akár a csapat összes tagja kitüntethető volt vele. A római polgárjog kiszélesedésével a 2. században már egyre több auxiliaris alakulat állt római polgárokból.

Ilyen volt a hemesai íjászok intercisai (ma: Dunaújváros) alakulata is, mely a markomann háborúk idején került Pannoniába. Az auxiliaris alakulatok nevének illusztrálásaképpen álljon itt az övéké: ***cohors** 1 Hemesenorum °° (= milliaria) civium Romanorum,* magyarul: a hemesai római polgárok első, ezres

cohorsa. Az auxiliaris alakulatnak tehát volt egy sorszáma, és mindig annak a népnek a nevét viselte, amelynek fiaiból megszervezték. A sorszám a felállítás körülményére utalt: az adott népből egy időben felállított, azonos típusú alakulatokat különböztette meg egymástól. Egy-egy háború lezárását követően tudniiillik a legyőzött népből egyszerre több csapatot is szerveztek. A pannon breucusokból például a pannon-dalmata lázadás leverését követően kilenc cohorsot állítottak fel, és emellé még lovasokat is kénytelenek voltak adni az *ala Pannoniorumba*.

Az auxiliaris alakulatok parancsnokai lovagrendű rómaiak voltak. **Praefectus cohortis** vagy **praefectus alae** volt a titulusuk.

Classis

Octavianus-Augustus tengeri győzelmeit M. Vipsanius Agrippa aratta, s neki volt köszönhető a Római Birodalom állandó flottájának **(classis)** megteremtése is. Az actiumi csatát követően az első flottabázist Gallia Narbonensisben, Forum Iuliinál (ma: Fréjus) alakították ki, s innen kerültek a hajók Misenumba és Ravennába Kr. e. 22-ben, amikor Augustus átadta Gallia Narbonensist senatusi kezelésbe.

A Misenumi és Ravennai flotta ezt követően szervezetileg egymástól elkülönült, s ugyanez érvényes a Római Birodalom további flottáira is. Csupán a császár személye, a közös főparancsnok kapcsolta őket egybe, s ha össze kellett hangolni a működésüket, akkor azt a császári központból irányították.

A birodalom flottái tengeri és folyami flottákból álltak. Némelyiküket már Augustus korában felállították, más részüket később szervezték meg. A két legnagyobb és legfontosabb a *Classis Misenensis* és a *Classis Ravennas* volt. Az előbbi a Földközi-tenger nyugati medencéjét, az utóbbi a keletit ellenőrizte. A *Classis Germanica* a Rajnán működött, még Augustus mostohafia, Drusus szervezte meg. A *Classis Britannicát* Claudius hozta létre, és a bázisa Gesoriacumban, késő antikvitásban használatos nevén Bononiában (ma: Boulogne) volt. Gallia és Britannia között biztosította az összeköttetést, és a csatornavidék kalózaitól védte a partvidéket. A *classis Pannonicát* és a *Classis Moesicát* Vespasianus hozta létre, de az előbbinek Augustus korától volt már előzménye. A syriai flottának az Orontes menti Antiochiában volt a központja, a *Classis Augusta Alexandrinát* a ptolemaiosi flottából alakították ki, és az egyiptomi gabona behajózását és szállítását biztosította. A *Classis Africanát* Commodus alatt állították fel. Volt egy *Classis Pontica* is a Fekete-tengeren, ez azonban a gót támadások idején megsemmisült.

A ptolemaiosi Egyiptom legyőzését követően nem volt olyan hatalom, mely tengeren veszélyeztette volna Rómát, ezért egy viszonylag szerény méretű hajóhad is elegendő volt a biztonság megőrzéséhez. M. Reddé becslése szerint a császárkori

haditengerészet csak mintegy 250 hadihajóval rendelkezett. Ebből kb. 60-60 a két itáliai flottához, a többi mintegy 130 a provinciák hajóállományához tartozott.

Az actiumi csatában fürge, két- és háromsorevezős kishajók győzték le a félelmetes látványt nyújtó, sokevezősoros, ám nehezebben manőverező monstrumokból álló egyiptomi flottát. Ettől kezdve Rómában feladták a sokevezősoros nagy hajók építését (Veget., 4,33), a birodalomnak ugyanis már nem volt olyan ellenfele, aki ellen szükség lett volna az ilyen nagy hajókra. Csupán a két praetori flottánál tartottak négy-, öt-, esetleg hatsorevezősöket, elsősorban reprezentálás céljából, azokat is inkább csak a korai császárkorban. Az általánosan használt, Itáliában épített hadihajók, a háromsorevezős triremisek, görög nevükön trierések, és a kétsorevezős, eredetileg kalózhajók, a liburnák, szerényebb méretűek és egyszerűbb megjelenésűek voltak, mint a görög hajók, de a konstrukciójuk tökéletesebb volt. A hadihajóknál a vitorlákat evezőkkel kombinálták, ennek köszönhetően gyorsabbak és mozgékonyabbak is voltak, mint a kereskedelmi hajók. A folyami flották kisebb méretű cirkálókból álltak. Az egyes vidékeknek voltak speciális, helyi viszonyokra kifejlesztett hajótípusai is, ilyen volt a *musculum,* egy rövid kishajó, mellyel a Moesiai flotta állományában a Duna torkolatánál *(musculi Scythici)* és Massiliánál (a mai Marseille, *milites musculari)* találkozunk, vagy a *harca* a Boden- és a Neuchâteli-tavon *{numerus Barcariorum, classis Barcariorom),* később pedig a Dunán is. A flottákhoz, mind a tengeriekhez, mind a folyamiakhoz, a hadihajókon kívül nagyszámú szállító- és felderítőhajó is tartozott.

A hajók fel voltak szerelve catapultákkal (kő- és nyílvetőkkel) és íjászokkal, és ami római újítás volt a tengeri hadviselés történetében, a hajót működtető tengerészeket egy speciálisan kiképzett csapat is kiegészítette. A küzdelem első része arra irányult, hogy a lövészek még a közvetlen összecsapás előtt minél nagyobb kárt tegyenek az ellenséges hajóban és annak legénységében. A küzdelem második szakaszában az ellenséges hajót kampók és horgok segítségével megcsáklyázták, és szorosan rögzítették a sajátjukhoz. Ekkor működésbe hozták a corvus nevű csapóhidat, a harcosok átkeltek az ellenséges fedélzetre, és kézitusában legyőzték annak legénységét.

A nagyobb flották kisebb flottillákból álltak, s a flottabázisokhoz az ellenőrizendő terület partjai mentén flottaállomások tartoztak. Egy-egy flottilla egy-egy szakaszt ellenőrzött.

A legénység tagjait - beleértve az evezősöket is - katonáknak, militesnek és nem matrózoknak *(nautae)* nevezték *(Dig.,* 37,13, 1,1), és a széles körben elterjedt nézettel ellentétben nem rabszolgák voltak, hanem túlnyomórészt peregrinus jogállású provincialakókból sorozott hivatásos katonák. A parancsnokok és magasabb rangú tisztek a római hadsereg más egységeihez hasonlóan itt sem voltak hivatásosak. A flottánál teljesített posztjuk a civil és katonai funkciókat egyesítő karrierjüknek, latinul cursus honorumuknak csupán az egyik állomása volt. A két praetori flotta parancsnokai, a praefecti classis lovagrendűek voltak, bár Claudius és Nero (Kr. u. 54-68) uralkodásáig még előfordult, hogy felszabadított rabszolgákat neveztek ki az élükre.

A libertusok viszonylag jelentős aránya az állandó flotta megszületésének évtizedeiben azzal függött össze, hogy Octavianus-Augustus Sextus Pompeius legyőzését követően saját szolgálatába vette ellenfele tengerészeit: emberhiány volt, de valószínűleg szakmai okak is belejátszottak, mert az actiumi csatán látszik, hogy sokat tanult szicíliai ellenfelétől. Tapasztalt hajósokat a császári flotta ezenkívül még a hajózó vállalkozók embereiből szerezhetett, akik között ugyancsak sok volt a rabszolga és a felszabadított.

ÍMMÍMÍÍMÍHIMIMHBBBBMBMIMBMÍIHBMHBÍBI

Valószínűleg egy-egy hajóraj, flottilla élén álltak a nauarchusok. A hajók kapitányai, a trierarchusok Augustus és Tiberius (Kr. u. 14-37) uralkodása alatt még gyakran császári felszabadítottak voltak. A *nauarchusok* és *trierarchusok* Antoninus Pius és Marcus Aurelius alatt centurio rangúakká váltak *(CIL,* X, 3340), és minden egyes hajó, méretétől függetlenül, egy-egy századdal, centuriával lett egyenértékű.

A flották a római hadsereg legalacsonyabb presztízzsel rendelkező alakulatai voltak, tiszti állományuk és legénységük más egységekhez képest alacsonyabb státusú társadalmi rétegekből rekrutálódott, a legénység javadalmazása rosszabb, ezzel szemben szolgálati ideje hosszabb, 26-28 év volt (lásd az összehasonlító táblázatot).

A flottánál szolgálók összlétszámáról nem maradtak fenn adatok. A kutatások a legénység és a szárazföldi irányító és kiszolgáló személyzet együttes létszámát 40-45 ezerre becsülik.

ÖSSZEHASONLÍTÓADATOKAKATONÁKÉVIRENDESZSOLDJÁRÓL
(B. Dobson, *Ancient Society,* 3,1972,193-207 számításai alapján; az összeg *denariusban* van megadva, és a közlegényekre vonatkozik)

ALAKULAT	AUGUSTUS ALATT	DOMITIANUS ALATT	SEPTIMIUS SEVERUS ALATT	CARACALLA ALATT
Cohortes praetoriae	750	1000	1500	2250
Cohortes urbanae	375	500	750	1125
Cohortes vigilum	150	300	300	450
Legio, pedites (gyalogosok)	225	300	450	675
equites (lovasok)	300	400	600	900
Auxilia, cohors	75	100	150	225
cohors equitata, equites	150-200	226 2/3	300-400	450-600
ala	250	330 1/3	500	740
Classis praetoria (flotta, Itália)	150	200	300	450
Classis	75	100	150	225

Védelmi rendszer

Egy-egy tartomány meghódítását követően a hódításban részt vevő hadsereg egy részét megszálló erőként a tartományban hagyták. Azokat, akiknek az elbocsátása esedékessé vált - ilyenek mindig többen voltak, mert a háború során az elbocsátásokat felfüggesztették -, igen gyakran a meghódított tartományban vagy annak közelében alapított coloniákban vagy oppidumokban telepítették le. Az ilyen települések felgyorsították az új területnek a Római Birodalomba való beilleszkedését, a bennszülött lakosság Róma-ellenes lázadása esetén a veteránok kéznél lévő katonai tartalékot jelentettek Róma számára.

Ilyenek voltak Iulius Caesar veterán-coloniái Gallia Narbonensisben, melyek teljes neve még a legio számát is tartalmazta: Narbo Martius = Colonia Iulia Paterna Narbo Martius *Decumanorum* (ma: Narbonne), Arausio = Colonia Firma Iulia Arausio *Secundanorum* (ma: Orange), Arelate = Colonia Iulia Paterna Arelatensium *Sextanorum* (ma: Arles), Baeterrae = Colonia Urbs Iulia Baeterrae *Septimanorum* (ma: Béziers), Forum Iulii = Colonia *Octavanorum* Pacata Classica Forum Iulii. A frissen megszállt területtől délre, a már régóta Róma birtokában lévő Gallia Narbonensisben való megalapításukat az Itáliából Hispániába vezető szárazföldi hadi út biztosítása tette szükségessé. Sarmizegetusát Daciában viszont a frissen szerzett területen alapította Traianus 110-ben. Ugyanakkor Daciától délre a Duna vonalát is egy coloniával erősíti meg, lásd Oescust (ma: Gigen). Az illyricumi Emona alapítására is a hódítás időszakában került sor, az vitatható, hogy a pannon-dalmata lázadást követően, Kr. u. 15 első felében vagy már azt megelőzően.

A megszálló erőket katonai táborokban helyezték el, stratégiailag kiemelt pontokon: folyami átkelőhelyeknél, utak csomópontjánál. Az ilyen helyeken lévő bennszülött-településeket gyakran lerombolták, s lakóikat egyszerűen arrébb költöztették. A kelták magaslati településeit hasonlóképp, biztonsági okokból lerombolták. A táborokhoz hasonló szempontok szerint választották ki az alapítandó *coloniák vagy oppidumok* helyét is. Az új terület biztosításának egyik eszköze volt az egyes bennszülött-közösségek privilegizálása is. A római határoknak az új szomszédokkal való elismertetése is fontos volt, itt a katonai és diplomáciai eszközöket Róma kombinálva alkalmazta (erődemonstráció céljából indított hadjáratok, büntetőexpedíciók, trónviszályok szítása, szövetségi szerződés, vazallus fejedelemségek, subsidium fizetése stb.).

A hódítás korában és az azt követő évtizedekben tehát a római hadsereg rendszerint nem a birodalom határvonalán állomásozott (és még később sem feltétlenül). Mi az, ami változást hozott a stratégiában, s a határhoz mozdította el a csapatokat? Minden valószínűség szerint több tényező együttes hatása. Először ez a folyami határoknál következett be. Nem azért, mert a Rajna, Duna és Eufrátesz mögé

bújva a katonák nagyobb biztonságban érezték magukat. A folyók nem elválasztották a birodalmat a Barbaricumtól, hanem összekötötték a mellettük felsorakozó alakulatokat. A folyó az utánpótlás gondját oldotta meg (ne feledjük, olcsón nagy tömegű árut szállítani csak vízi úton lehetett). Nem véletlen, hogy már Augustus korában a Rajna mentén sorakoznak fel a légiók, mely akkor Gallia és a szabad Germania határa volt. Igaz, hogy Augustus korában ezen túlléptek, de azért, hogy egy másik folyót elérjenek, az Elbát, s közben Róma egyik legveszélyesebb ellenfelét, a germán világot hatalma alatt tartó markomann királyt, Maroboduust is megtörjék. Szerepet játszott az is, hogy a megszállás néhány évtized alatt értelmét vesztette. A tartományi lakosság már az új viszonyok között kereste boldogulása útját. A rómaiak megjelenése gazdasági fejlődést hozott, ami zsákmányszerző portyákra csábíthatta a határon túliakat, nem beszélve a csempészkedésről, melyben a határ mindkét oldalán élők érdekeltek voltak, mert a birodalmi vám nem volt alacsony. Célszerűvé vált tehát a határvonalat fokozottabb ellenőrzés alá helyezni. Az az indoklás viszont, hogy a csapatoknak a határra való kihelyezésébe a katonaságtól való bizonyos fokú félelem is belejátszott, a 68-69-es polgárháború során, az Itáliát feldúló római seregek nyomán kialakult tapasztalat, logikusnak tűnik, de valószínűleg nem helytálló. Germaniában és Pannoniában ugyanis, ahol a birodalomban először érvényesült az új határvédelmi koncepció, Domitianust, a kitalálóját és kivitelezőjét nem a tartományi seregek Itáliától való minél távolabb tartásának szempontjai vezérelték, hanem a hosszú távra szóló határbiztosítás szándéka (lásd a Domitianusról szóló fejezetben).

A határvonalat folyami határ esetén **ripának,** szárazföld esetében **limesnek** nevezték. A **castellumok** és **castra** (auxiliaris- és legiotáborok), továbbá burgusok (őrtornyok) láncával, esetenként **vallummal** (fal), **fossatummal** (árokrendszer) vagy e két utóbbi kombinációjával megerősített birodalmi határ - a közhiedelemmel ellentétben - nem Hadrianus alatt épült ki. A germániai és a pannóniai határszakaszon - összhangban a további hódításokról való lemondással és egy új, védelmi stratégiával - már Domitianus (81-96) alatt elkezdődött. Komolyabb lendületet valóban Hadrianus uralkodása idején vett, a birodalom erejét túlfeszítő traianusi hódító politika csődje után érvényesített védelmi stratégia nyomán, de korántsem fejeződött be vele. Hogy csak egy példát említsünk: a *vallum Antoninum* (Antoninus-**fal)** Britanniában majd az utóda, Antoninus Pius alatt épült meg.

GALLIENUS ÉS UTÓDAI

A 3. század új ellenségei, az alamannok, frankok, gótok, perzsák támadásaival szemben elégtelennek bizonyult a régi lineáris határvédelem. A betöréseket az ellenség átütő ereje miatt nem nagyon lehetett kivédeni, így Gallienus új taktikája arra irányult, hogy a betörő ellenséget minél hamarabb meg lehessen semmisíteni vagy ki lehessen szorítani a birodalom területéről. Ennek érdekében **vexillatiókat** (különítmények) vont el a tartományi csapatokból, s azokat a birodalom belső területén két nagy hadseregbe vonta össze, egy lovas és egy gyalogos haderőbe. Betörések esetén

ezeket a császár kíséretéhez tartozó alakulatokat vetették be a veszélyeztetett térségben, s különösen a nagy csapáserejű és nagy mozgékonyságú lovasság bizonyult hatékony eszköznek. (A részleteket lásd Gallienusnál.)

A hadsereg szerkezetének átalakítása, s ezzel összefüggésben a taktika megváltozása Gallienus alatt csak a kezdete volt a birodalom védelmi stratégiája megváltozott körülményekhez való igazításának. A Rajna, a Duna és a Hadrianus-fal mentén változatlanul a katonai táborokra alapozott *lineáris védelem* érvényesült Gallienust követően is, de a zsákmányszerző céllal betörő germán és más rablóhordákkal szembeni védekezésben fokozott hangsúlyt kapott az erődítés mind a katonai táborok, mind pedig a tartományok belsejében fekvő városok és egyéb létesítmények esetében. A katonai táborokat is meg kellett erősíteni, mert a korai császárkor építményei gyengének bizonyultak (magasabb harci értékű csapatok számára és gyengébb ellenféllel szemben építették őket). A jól megépített falak ugyanakkor igen hatékony eszköznek bizonyultak, mert bár az ellenség esetenként óriási csapattal támadt, mivel általában urbanizálatlan vidékekről jött, nem rendelkezett megfelelő ostromtechnikával, így szisztematikus ostromra tulajdonképpen nem is nagyon kellett számítani. A késő antik erődítések alapvető jellegzetessége volt, hogy a falak sokkal vastagabbra épültek, mint korábban (majdnem duplányira). A tornyok sokkal határozottabban előreugrottak, és fokozottabban erősítették meg őket lövészekkel. A kapuk erősebbek és ugyancsak előreugrók lettek, a bejáratok szűkebbek, gyakran csak oldalirányból megközelíthetők. Árkok és előfalak épültek eléjük, hogy az ostromgépeket távol tartsák tőlük.

KÉSŐI CSÁSZÁRKOR

A fegyveres erők nagysága a korai császárkorhoz viszonyítva növekedett. Diocletianus alatt 440 ezer fő volt, az 5. század elején pedig mintegy 524-600 ezer közé becsülhető.

A régi praetorianus gárda és az equites singulares Augusti Maxentiusszal együtt pusztult a Milvius-híd melletti ütközetben. Constantinus a két alakulatot felszámolta. A praetorianusok helyébe a Gallienus által alapított protectores köréből szervezte meg a protectores (et) domesticit. Egy gyalogos- és egy lovasalakulatból állt. Egy másik gárda a scholae palatinae volt. Keleten 7, Nyugaton 5, egyenként 500 fős *scholából* állt. Ok adták az udvari őrséget. Amíg a császárok hadba vonultak, ők is elkísérték őket, azt követően azonban már csak díszőrség és díszgárda voltak. Az igazi testőrség azonban nem ők voltak, hanem a candidati (jelentése: ragyogóak, fehérek). Köztük szolgált ifjúkorában a történetíró Ammianus Marcellinus és a későbbi császár, Iustinianus is. Leo újabb palotaőrséget állított fel, az excubitorest, eredetileg isauriaiakból. A 300 fős alakulat azt követően sem szűnt meg, hogy Zeno halála után az isauriaiakat eltávolították a fővárosból. Iustinus császárrá választását megelőzően ezek parancsnoka volt (lásd fentebb).

A haderő zöme - Gallienus reformja következtében - két részre tagolódott: egy

határ menti parasztkatonaságra, melyet Constantinus egyik rendeletében ripensesnek vagy később limitaneinek is neveztek, és az értékesebb harctéri vagy mobil haderőre. Az utóbbi Constantinus alatt nyerte el a végleges arculatát. Amikor Maxentius ellen vonult, a vexillatióit légiókkal erősítette meg, és két magister militumot nevezett ki a sereg élére. A későbbiek során ezt a mobil haderőt megosztották a császár és a *magister militum* között. A császárhoz tartozó *vexillatiókat* és *légiókat.* palatininek nevezték, a magister militumhoz tartozókat comitatensesnek. A *palatini* alakulatok később kiegészültek a barbár szövetségesek auxiliaris alakulataival, melyeknek, ellentétben a korai császárkor kisegítő alakulataival, magas volt a harci értékük és a megbecsültségük.

A flotta mérete nem változott a korábbi időszakhoz képest, ami azt is mutatja, hogy alárendelt szerepe volt. Szabályos tengeri csatákat már csak elvétve vívtak ebben a korban. Itáliában Misenum és Ravenna mellett Aquileia is flottabázis lett. Constantinopolisnál is állomásozott egy flotta. Iulianus korából két számadatunk is van a méretükről. A Rajnai flotta 600 hadihajóból, az Eufráteszi 1100-ból állt.

A csapatok a késői császárkorban nagyon sokszínűek voltak, különösen a barbárok segédcsapatai. Az alakulatok mérete viszont egységessé vált: a gyalogsági alakulat 1000, a lovassági 500 fős lett. A légiók átalakítása 1000 fős egységekké még Gallienus alatt kezdődött el, de majd csak Constantinus alatt ért véget. Csapatfajták a *legio,* a *cohors,* az *ala,* és az *auxilia* volt. Ezek parancsnokai a tribunusok, esetleg praefectusok voltak.

Magasabb parancsnokok voltak a duxok. A funkciójukhoz tudnunk kell, hogy a késő antikvitásban a polgári és a katonai igazgatás szétvált, és a tartományok helytartói már csak civil ügyekben voltak illetékesek. A tartományokban táborokban elhelyezett csapatok, összefoglaló nevükön a *ripensés* vagy *limitanei* a duxok parancsnoksága alá tartoztak. A ducatusok kezdetben több tartománnyi haderőt is átfogtak, később azonban az alájuk tartozó terület csökkent. A legmagasabb rangú parancsnok a két magistri militum volt, akik a *comitatenses-alakulatok* élén álltak. Közülük a magister peditum a gyalogság, a magister equitum a lovasság parancsnoka volt. Az udvarhoz tartoztak, a császári tanácsnak is állandó tagjai voltak. Később őket magistri militum praesentalesnek nevezték, megkülönböztetésül a három újabb *magistri militumtói,* akiket II. Constantius (337-361) nevezett ki. Ok a *magister militum per Orientem,* a *magister equitum per Gallias* és a *magister militum per Illyricum* voltak. Ezek területi parancsnokságok voltak, hatáskörük egy-egy praefecturára terjedt ki, és tulajdonképpen a *duxok* hatáskörének összevonásával hozták létre a posztjukat. A veszélyeztetett határvidékeken tudniillik hatékonyabb és rugalmasabb irányítást tett lehetővé az erők egy kézben koncentrálása, mint a szétaprózott vezetés, mely nehezítette az erők átcsoportosítását és egy pontra összpontosítását.

A birodalom 395. évi megosztását követően Nyugaton három, Keleten négy magister militum volt. A parancsnokságok egymáshoz való viszonya a birodalom két felében ellentétes irányba fejlődött. Nyugaton a teljes haderő (a flotta is) a *magister peditum praesentalis* alá rendelődött, akinek a címe az 5. századtól magister utriusque militiae lett. Flavius Constantiustól kezdve a patrícius címet is kisajátították.

(Ehhez lásd fentebb az *Igazgatástörténet* című fejezetet.) Mellette a *magister equitum praesentalis* teljesen alárendelt szerepet játszott. A haderő-koncentrációnak elkerülhetetlen politikai következménye is lett. A 4. század utolsó évtizedeitől a hadsereg főparancsnokai (Merobaudes, Arbogastes, Stilicho, Flavius Constantius, Aétius, Ricimer, Orestes, Odoacar) a politikában is döntő szerephez jutottak: császárokat ültettek trónra, rokonságra léptek az uralkodó dinasztiával, kiskorú és gyenge uralkodók mellett régensi szerepet játszottak, vagyis valójában ők voltak a nyugati birodalomrész tényleges urai. Keleten eleve eggyel több területi parancsnokság volt, majd ezek köre a *magister militum per Thraciasszal* tovább bővült. A katonai erő itt tehát inkább decentralizálódott. Az 5. századra az öt magistri militum egymással közel egyenlő rangúvá vált.

A késői császárkor hadserege erőteljesen barbarizálódott. Nemcsak a szövetségesek *auxiliaris* alakulataiban szolgáltak idegenek, hanem jelentős részben a római egységekben is. Többségük germán volt. A barbárok térnyerésének gazdasági-társadalmi okai voltak, melyek a nagybirok munkaerőgondjaival és az adózással is összefüggtek. Csökkent a birodalomlakók hajlandósága is a szolgálat vállalására. Hiány volt a rekrutákból, épp ezért visszatértek az általános hadkötelezettség érvényesítéséhez (ezt sose helyezték hatályon kívül, csak a korai császárkorban nem éltek vele), és provinciánként előírták a kötelező újoncok számát. Az utánpótlás azonban nem volt igazán jó katonaanyag. Romlott a kiképzettsége is a római katonáknak, így hozzájuk képest a barbárok magasabb harci értékűek voltak. A barbarizálódás a tiszti és a parancsnoki posztokat is érintette. A nyugati birodalomrész *magister militum]a* a 4. század utolsó évtizedeitől többségükben germánok voltak. A hadsereg etnikai összetételének átalakulása kihatott a fegyverzetre és a hadviselésre is. A pikkelypáncél, a fémsisak, az ősi római pajzs, a **scutum** kikerült a használatból. A kézitusa félelmetes fegyverét, a **gladiust** háttérbe szorította a germán hosszú kard, a **spatha.** A kiképzés színvonala esett. Mindezek következtében a késői császárkor háborúinak egy jó részében germánok harcoltak germán módra germánok ellen.

FOGALMAK

ala
aquila
aquilifer
auxilia, auxiliaris
burgus
candidati
castellum
castra
castra praetoria
catapulta
centuria
centuno
classis
cohors
cohortes equitatae
cohortes praetoriae = praetoriani
cohortes urbanae
cohortes vigilum = vigiles
colonia
comitatenses
Constitutio Antoniniana
conubium
corvus
cursus honorum
custodes corporis = Batavi
decurio
donativum
dux
eques (t. sz. équités)
équités singulares Augusti

excubitores
fossatum
frumentarii
gladius
honesta missio
immúnis
katonai diploma
legátus legionis
legio
liburna
limes
limitanei
lovagrendű
magister equitum
magister militum
magister militum praesentales
magister peditum
magister utriusque militiae
manipulus
miles (t. sz. milites)
nauarchus
Naumachia
numerus
officium
palatini
patrícius
pedites
peregrini (titkosrendőrség)
peregrinus (jogállás)
praefectus alae
praefectus castrorum
praefectus classis
praefectus cohortis
praefectus praetorio
praefectus urbi
praefectus vigilum
praetorianus
praetorium
primipilus = primuspilus
princeps
protectores
protectores (et) domestici
regio
ripa
ripenses
scholae palatinae
scutum
senatori rendtì
spatha
speculatores
statores Augusti
stipendium
tribunus
tribunus angusticlavius
tribunus laticlavius
tribunus sexmenstris
trierarchus
triremis (gòr. frieres)
turma
valium
vexillatio

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Érmék: a római császárkorban a pénz nem csupán fizetőeszköz, hanem a politikai propaganda tudatosan alkalmazott eszköze. Ennek megfelelően mind az érmén lévő ábrázolás, mind a szöveg lehet katonai vonatkozású: hirdetheti a császár katonai erényeit, virtusát, s mindenekelőtt háborús győzelmeit, vagy az utóbbiak alkalmából tiszteleghet a rómaiak fegyvereinek győzelmet biztosító isteneknek. - A feliratok többféle típusa kifejezetten katonai vonatkozású. Ezek a következők: katonai diplomák *(diplomata militaria),* téglabényegek, kenyérbélyegek, katonai egyesületek szabályzatai *(CIL,* VIII, 2557, Lambaesis), katonai tárgyak feliratai: például csapattestek jelvényei *(bullae)* fegyverek, parittyagolyók feliratai, vagy a *tesserae militares,* vagyis azok a táblák, amelyeken a jelszavakat, illetve a parancsokat adták ki. Katonák által vagy katonák számára állított feliratok: például az ún. *laterculi* vagy *latercula,* vagy a sírkövek, oltárok, megtisztelő feliratok. - A régészeti feltárások objektumai: katonai létesítmények és egyéb építészeti emlékek, például táborok, Traianus oszlopa, Marcus Aurelius oszlopa, diadalívek, illetve ezek ábrázolásai (pl. Titus diadalíve a zsidó háborúban aratott győzelem alkalmából, Traianus beneventumi diadalíve vagy Nagy Constantinus diadalíve stb.).

Szekunder források: 1. Az ókori szerzők fennmaradt művei, melyek között hadászati munkák is vannak: Onasandros: *Stratégikos* (Kr. u. 50-es évek), Sex. Iulius Frontinus: *Stratégématika* (cca Kr. u. 40-105), Ailianos: *Taktika* (98-117), P. Flavius Vegetius Renatus: *Epitome rei militaris* (4. század vége? 530 k?), Pseudo-Hyginus, Polyenus, Modestus művei. Irodalmi, történeti művek:

Polybios, Caesar, Livius, Flavius Iosephus, Plinius Minor, Suetonius, Tacitus, Plutarchos, Aelius Aristeides, Florus, Cassius Dio, *Scriptores Históriáé Augustae* stb. 2. Jogi források: *Codex Theodosianus, Codex lustinianus.* Magyarul: Hahn István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai.* Szerk. Hahn István. Budapest, 1963.

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985.* Amsterdam, 1987.

Breeze, D. J.: Pay grades and ranks below the centurionat. *JRS,* 61,1971.130-135.

Breeze, D.: The organization of the legion: the first cohort and the equites legionis. *JRS,* 59, 1969, 50-55.

Chantraine, H: Kaiserliche Sklaven im römischen Flottendienst. *Chiron,* 1,1971, 253-265.

Dixon, K. R. - Southern, P.: *The Roman Cavalry. From the first to the Third Century A.D.* London, 1992.

Dobson, B., *ANRW,* II, 1 (1974), 408.

Durry, M.: Les *cohortes prétoriennes.* Paris, 1938. (Repr. 1968.)

Eck, W. - Wolf, H. (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römische Militärdiplome als historische Quelle.* Köln - Wien, 1986.

Goldsworthy, A.: *A római hadsereg története.* Pees, 2004.

Höckmann, O.: *Antike Seefahrt.* (Beck'sche archäologische Bibliothek.) München, 1985.

Kenedy. D. L.: Some observations on the Praetorian Guard. *Anc.Soc, 9,*1978, 275-301.

Kienast, D.: *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit.* Bonn, 1966.

Nicasie, M. J.: *Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople.* Amsterdam, 1998.

Passerini, A.: *Le coorti pretorie.* Roma, 1939.

Petrikovits, H. v.: *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit.* Opladen, 1975.

Redde, M.: *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l'histoire de la marine militaire sous l'Empire romain.* Paris - Roma, 1986.

Speidel, M. P.: *Die Denkmäler der Kaiserreiter: Equites singulares Augusti.* Köln, 1994.

Starr, Ch.: *The Roman Imperial Navy.* Cambridge, 1960.

Viereck, H. D.: *Die römische Flotte. Classis romana.* Hamburg, 1996.

Whittaker, C. R.: *The Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study.* Baltimore, 1994.

Wierschowski, L.: *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor.* Bonn, 1984.

Gazdaság

A RÓMAI GAZDASÁG A KR. U. 1-2. SZÁZADBAN

A császárság születése nem jelentett új korszakot a római gazdaság történetében. Azok a viszonyok teljesedtek ki, amelyek a megelőző két évszázadban alakultak ki. A feltételek a belső béke, a jog- és vagyonbiztonság, a közbiztonság, az úthálózat kiépülése, az értékálló pénz, az általános jólét, valamint a zsoldoshadsereg és bürokrácia révén bővülő fizetőképes kereslet következtében minden addiginál kedvezőbbekké váltak a fejlődéshez. Ennek fő tendenciája a nyugati tartományok gazdaságának az itáliaihoz való felzárkózása és az északi, a Rajna és Duna menti provinciáknak a birodalom gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódása volt.

MEZŐGAZDASÁG

A gazdaság döntő ágazata - mint minden preindusztriális gazdaságban - a mezőgazdaság volt. Ehhez kötődött a népesség 80-90 százaléka, és a földbirtokosság számított változatlanul a legelőkelőbb foglalkozásnak.

Üzemformák

Az itáliai földbirtok-koncentráció folyamata a császárkorban tovább haladt előre. A Kr. u. 1. században bukkant fel először a latifundium szó, mely a *latus,* 'széles, kiterjedt' és *a fundus,* 'birtok' összetételből keletkezett (vö. Val. Max., 4, 4, 7; Sen., *ep.,* 89,20; Petr., 77,2; Plin., n. *h.,* 18,35), és a kutatás többnyire a rabszolga-munkaerővel művelt óriásbirtokokat érti alatta. Azt azonban tudnunk kell, hogy a senatori nagybirtok változatlanul nem egyetlen tagból állt, hanem több, Itália és esetleg a tartományok különböző vidékein fekvő, önálló birtoktestből. Birtokelkobzások (bona damnatorum), örökségek, a gazdátlanná vált javak (bona vacantia) csatolása révén legerőteljesebben a császári birtok, a res privata és a patrimonium privatum növekedett. Az előbbi a császárt hivatalból megillető állami birtokok összességét jelentette, az utóbbi a magánbirtokait (szó szerint a császár atyai örökségét), bár nem mindegyik császár volt érdekelt a kettő világos elkülönítésében, ezért ezek gyakran összemosódtak.

Egészen bizonyos, hogy hozzájárult a latifundiumok terjedéséhez - bár források hiányában nehezen tudjuk felbecsülni, hogy milyen mértékben - az 1. század utolsó évtizedeiben kialakuló túltermelési válság is, melyet elsősorban a galliai és hispániai borok itáliai importja okozott. Hasonlóképp a birtokkoncentráció folyamatát erősítette Traianusnak egyik rendelete is, mely előírta, hogy a senatoroknak vagyonuk egyharmadát itáliai földbirtokokba kell befektetniük. Marcus Aureliustól kezdve elegendő volt az egynegyedét. Ez egyúttal jelentős birtokátrendeződéssel is járt, amire nemcsak Plinius utal *(Ep.,* VI, 19), hanem az ún. „tegulologisták" (téglabélyegkutatók) finn csoportjához tartozó P. Setálá vizsgálati eredményei is megerősítik, aki dél-galliai és hispániai származású senatorok felbukkanását mutatta ki a Róma környéki nagybirtokosok között. Hasonlóképp a nagybirtok erősödését elősegítő hatást tulajdonít a kutatás Pertinax rendeletének is, mely lehetővé tette, hogy az elhagyott állami és magánföldeket *(agri deserti)* művelés fejében bárki saját tulajdonába vehesse (Héród., 2, 4, 6), ugyanis ehhez eszközökkel és munkaerő-kapacitással elsősorban a nagybirtok rendelkezett. A 2. század vége felé felgyorsult a latifundiumok képződése, és a 3. században a birtokstruktúra meghatározó elemeivé váltak. Hasonló folyamatok a provinciákban is végbementek. A termékeny Africa provincia fele már Claudius uralkodása alatt hat (!) nagybirtokos kezében volt (Plin., *n. h.,* 18, 6 [7], 35).

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a kisparaszti birtok nem tűnt el teljesen, még Itáliában sem. Itt a császári kormányzat tett is lépéseket a megerősítésére. Nem elsődlegesen a kisbirtokosságot célozta ugyan meg, de rajta is segített a Traianus által megteremtett alimentatio rendszere, mely a birtokok korszerűsítését

kedvezményes kamatozású kölcsönök juttatásával ösztönözte. Hosszú távon kétséges eredménnyel jártak ugyanakkor a dél-itáliai városok megerősítését célzó coloniaalapítások. A lucaniai Paestumot (az egykori görög Poseidóniát) például már Sulla is telepesekkel erősítette meg. 150 év múlva, Vespasianus alatt a város ravennai flottaveteránok letelepítésével, *deductió\áwa* újabb erősítést kapott *(Dipl. Mii., CIL,* XVI, 71). Az sem feltétlenül igaz, hogy a kisbirtok korszerűtlenül termelt, s ezért nem tudott lépést tartani a nagybirtokkal. Az úgynevezett fundus suburbanus, a nagy városok vonzáskörében lévő kis- vagy nagybirtok, zöldség-, hús- és tejtermelésre szakosodva be tudott kapcsolódni az árutermelésbe, és fenn tudott maradni. Erős, életképes, 80-100 iugerumos parasztgazdaságok jöttek létre a hannibali háborút követő kolonizáció során a Pó völgyében is. Ezek a császárkorban többnyire Róma városának piacára termeltek jó áron értékesíthető élelmiszert. Itália belső, hegyektől elzárt területein ugyanakkor a régi típusú, önellátó parasztgazdaság maradt fenn. Ez a vidék nem csábította terjeszkedésre a nagybirtokot.

A provinciákban a veteránтelepítések folyamatosan a kis- és középbirtokosságot erősítették, ott azonban, ahol a kereskedelmi tőke is megjelent, az itáliaihoz hasonló birtokkoncentráció is megindult, és az 1-2. században kialakult a nagybirtok. A limesvidéken ezzel szemben a hadsereg közelsége tartósan életképessé tette a kisbirtokot. Egyfajta szimbiózis jött létre: az ottani lakosság nem csupán ellátója, hanem utánpótlási bázisa is lett a hadseregnek. A család hadseregben katonáskodó tagjai szolgálatuk során kiegészítő anyagi forrásokkal látták el ezeket a birtokokat, illetve szolgálatuk végén saját egzisztenciához vagy annak megteremtésére elegendő pénzhez jutnak. így ezek a birtokok 2-3 generáció alatt nem aprózódtak úgy el, mint a belső területeken fekvő paraszti birtokok. A 3. századi külső inváziók (a Rajna, Duna, Eufrátesz mentén, Thraciában) és a polgárháborúk azonban már a határtartományokban is a birtokkoncentrációt erősítették. A belső tartományokban a kisbirtokra a túladóztatás jelentett veszélyt.

A nyugati provinciák felzárkózása - az itáliai mezőgazdaság válsága

A császárkor nem hozott alapvető változást az itáliai mezőgazdaság jellegében. A béke megteremtésével az értékesítési lehetőségek általában kedvezőbbekké váltak. A termelékenység növekedett. A gazdasági szempontból lényeges új jelenség egyes nyugati provinciák gyors romanizációja és a római gazdaságba való gyors integrálódása volt. Például Hispánia citerior, azon belül is Baetica tartományé. Gallia mezőgazdasága is római mintára szerveződött át (vagy már eleve fejlettebb volt az itáliainál), s egyes termékei (olaj, bor) már az 1. század végére komoly konkurenseivé válnak az itáliaiaknak, és a 2. században ezek a termékek már maguk mögé utasítják az itáliaiakat. Az itáliai mezőgazdaság már az 1. században strukturális gondokkal küzdött. Bár ekkor válságról még nem beszélhetünk, a 2. században a bajok súlyosbodtak. A válság a 2. század második felében elérte a fejlett mezőgazdasággal rendelkező nyugati tartományokat is. Hispánia ezt leküzdötte, összességében azonban az egyre súlyosbodó problémák mélyreható átalakulást indítottak el a mezőgazdaság struktúrájában.

Munkaerőgondok

Az itáliai mezőgazdaság válságának alapvetően az volt az oka, hogy egyes provinciákkal szemben nem bírta megőrizni a versenyképességét. Ez pedig azzal függött össze, hogy a rabszolgamunkára alapozott termelés - a rabszolgaárak folyamatos emelkedése és a rabszolga tartás járulékos költségeinek növekedése miatt - lassan elveszítette a rentabilitását. A rabszolgaárak emelkedését a kereslet-kínálat szabályozta. A nagy hódítások idején, amikor a rendszert bevezették, nagy tömegben állt rendelkezésre az olcsó, szőlő-, olíva- és gyümölcstermesztéshez jól értő rabszolga. A nagy hódítások megszűntével, illetve a háborúk súlypontjának északra való áthelyeződésével erősen redukálódott az utánpótlás, ráadásul - mivel a rabszolgák már nem a mediterrán kultúrvidékről, hanem az északi *Barbaricumból* származtak - a mezőgazdasághoz való hozzáértésük sem volt megfelelő. Az áruk viszont folyamatosan emelkedett. A Kr. u. 1. század derekán már nagyon sok birtokos panaszkodott.

A kor jelentős agrárszakírója, Columella (Kr. u. 1. század 60-as évei) még a rabszolgatartó nagyüzem pártján állt. O még lehetőséget látott a termelékenység fokozására ennek keretein belül is, például a földművelésnek az állattartással való kombinálásával és talaj jó erős trágyázásával. A rabszolga-utánpótlási gondok kiküszöbölésére a háznál született rabszolgákat, a vernákat ajánlotta. A századforduló körüli évtizedek szerzője, az ifjabb Plinius azonban már arról írt, hogy az értelmes rabszolgák megfizethetetlenek, elérhető ára csak a leláncoltaknak van, azok meg semmire sem használhatók. Plinius rabszolgavásárlás helyett inkább a birtoka felparcellázása és szabad kisbérlők részére történő bérbeadása mellett döntött, annak ellenére, hogy tökéletesen tisztában volt azok rossz fizetőképességével is. Inkább vállalta azonban a colonusaival való vesződséget, semmint hogy rablógazdálkodást folytató nagybérlőre bízza a birtokait.

Az ifjabb Plinius esete azt is mutatja, hogy nem csupán a rabszolga-utánpótlás nehézségei drágították az itáliai termelést, hanem a túlságosan nagyra nőtt birtok, a latifundium működtetésének nehézségei is: a tulajdonos - ha egyáltalán maga gazdálkodott - nem tudott egyidejűleg jelen lenni az egymástól gyakran távol fekvő birtokain. Az ilyen birtokok hasznosításának kétféle módja volt: vagy közvetlenül, egy-egy villicus, procurator vagy más néven actor (intéző, jószágigazgató) irányítása alatt, aki többnyire felszabadított rabszolga volt, vagy bérbe adták. Ha a rabszolga-munkaerőre alapozott termelést már nem látták kifizetődőnek, maradt az utóbbi lehetőség. Adhatták egészben nagybérlőnek, conductornak, vagy felparcellázhatták kisbérlők, colonusok számára. A nagybérlő és családja mindenképpen jómódban akart élni, ezért nagy haszonra törekedett, ami valóban magában rejtette a rablógazdálkodás kockázatát.

A villa rustica

A birtok központja - nemcsak a latifundiumok, hanem az árutermelő közepes, illetve kisebb méretű birtok esetében is - többnyire egy villa rustica (falusi udvarház) volt, amely körül rabszolga-munkaerőre, illetve később már robotra is alapozott intenzív gazdálkodás folyt. Külterjes módon, állattartással, gabonatermesztéssel vagy egyre inkább *colonusok* számára történő felparcellázással a birtokközponttól távolabb eső részeket hasznosították.

A colonusok

A kisbérlő nem volt ismeretlen jelenség a Kr. e. 2-1. század gazdaságában sem, de akkor még a nagybirtok művelésében csak kiegészítő szerepe volt, és nem is colonusnak nevezték (a *colonus* eredetileg földművest, illetve a *colonia* polgárát jelentette). A colonust mint kisbérlőt először Columella említi. A *colonatus* terjedésébe a rabszolgaárak emelkedésén kívül a nagybani rabszolga tartástól való félelem is belejátszott, mely a nagy rabszolgafelkelések nyomán vált érzékelhetővé. A római gazdaságon belüli, rabszolgákhoz viszonyított részesedési arányuk azonban csak a Kr. u. 1-2. század fordulójától kezdett érezhetően megváltozni.

Alkalmazásukban élen a császári birtok járt. A nagy kiterjedésű parlagföldek visszaszorítása érdekében a bérlők számára még 5-10 év járadékmentességet is adott, és a művelés alá vett földnek a bérlők utódaira való örökíthetőségét is biztosította. Hasonlóan kedvező, 5-10 éves járadékmentességet kínált számos város is közföldjeinek hasznosítására. A 2. században ugyanis a birodalom számos területén már komoly munkaerőhiány, illetve bérlőhiány mutatkozott, például Hellasban vagy a nagy pestisjárvány által sújtott Itáliában és a markomann-szarmata háborúk (Kr. u. 166 k. - 180) miatt elnéptelenedett dunai tartományokban. Pertinax császár (Kr. u. 193) a parlagon heverő földek hasznosítására vállalkozók számára, mind Itáliában, mind a provinciákban, birtokjogot és 10 év adómentességet adott (Héród., 2,4, 6). A Kr. u. 3. században a tipikus nagybirtok már a colonusgazdaságokra felszabdalt *latifundium* volt, melyen a rabszolgamunka már csak kiegészítő szerepet játszott.

A bérleti szerződést a colonusokkal 5 évre kötötték. Ennek letelte után a földbirtokosnak joga volt más bérlő után nézni. Elidegenítés vagy öröklés esetén az új tulajdonost az előző által kötött szerződések nem kötelezték. A colonusok földhasználati joga azonban - a munkaerőhiány miatt - az idők folyamán megerősödött. A Severus-korban a tulajdonoscsere már általában nem veszélyeztette a birtokon gazdálkodó kisbérlőket, az új tulajdonosok rendszerint meghagyták őket bérletükben. A Kr. u. 3. században a bérleti szerződést már általában automatikusan meghosszabbítottnak tekintették, ha a szerződő felek valamelyike nem jelentette be a felmondási igényét. Ekkor a Római Birodalmat szinte már mindenütt munkaerőhiány jellemezte, és már nem a szerződések felmondása fenyegette elsősorban a colonusokat, hanem a szerződés letelte utáni erőszakos visszatartásuk.

A bérleti díjat évente fizették. Itáliában eredetileg pénzben, a Kr. u. 1-2. század fordulójára azonban elterjedt a természetben való lerovása. Gabonából ez rendsze-

rint a termés egyharmadát jelentette, más termények esetében ettől gyakrabban tértek el. A terményszolgáltatás már a Kr. u. 2. században kiegészült valamilyen egyéb szolgáltatással is: ajándékkal vagy meghatározott számú s a szerződésben megszabott időszakban teljesítendő robottal. A részes bérlők, a *coloni partiarii* túlsúlyba kerülése több dologgal is összefüggött: a kisbérlők gazdaságainak instabilitásával, a császári birtokokon érvényes bérleti viszonyok követésével és a provinciákban szokásos, még a római hódítást megelőző korból örökölt bérleti formák hatásával. A császári birtokok bérleteit a **lex Manciana,** majd később a **Lex Hadriana de rudibus agris** szabályozta. Az előbbi alapján kötötték meg például az africai Villa Magna colonusaival is a szerződást 116-117-ben *(CIL,* VIII, 25902 = *FIRA,* 1,100; magyarul *RTChr.,* 94).

Mit termesztettek és tenyésztettek?

Itáliában az intenzív ágazatokra tértek át: főleg szőlőt és olívát termesztettek. Mivel a növekvő Róma városi lakosság élelmiszer-ellátását úgy oldották meg, hogy a szükséges gabonát adó formájában a gabonatermesztéshez jó adottságokkal rendelkező tartományokra rótták ki, s az olcsó gabonakínálat politikai szempont volt, a gabona nyomott piaci ára miatt az itáliai gabonatermesztés teljesen elveszítette a rentabilitását. A szántóföldi gabonatermesztés ennek folytán végképp visszaszorult, a birtokosok csak annyit termeltek, amennyi a saját szükségletükre elegendő volt. Nem volt azonban monokultúrás sem a nagy-, sem a kisbirtokon való gazdálkodás. A gabona mellett alapvető élelmiszernek számító hüvelyeseket: babot, borsót, lencsét, továbbá zöldséget és gyümölcsöt mindenütt termesztettek.

A termelt javak összetétele nem változott lényegesen, viszont voltak ekkor meghonosított növények és állatok. Ilyen volt a meggy, a körte, és nőtt az almafajták száma is (Plin., *n. h.,* XVIII, 7 [10], 55; XV, 25 [30], 102; XV, 14,47). A Pó völgyében, annak ellenére, hogy a vízzel való jó ellátottság folytán itt egész évben volt zöld legelő, terjedt a takarmány termesztés is, a lucerna, árpa, bükköny, ami a növekvő mértékű állattenyésztéssel állt összefüggésben. Itália további jellegzetes állattartó vidéke Campania és Dél-Itália volt. Itt a száraz nyári hónapokban gondot jelentett a takarmányozás. Hegyvidéken transzhumáló állattartás folyt. A marhát elsősorban a tej és a sajt miatt tartották. A birka a ruházat alapanyagához adta a nélkülözhetetlen gyapjút. A szamár vagy öszvér munkaállat volt, a disznó, a szárnyasok és a hal pedig táplálék. Az utóbbiak tenyésztésével kapcsolatban Columella nagyon részletes tanácsokat ad. A szárnyasoknak igen sokféle fajtáját tartották a korabeli Itáliában, a tyúkon, libán és kacsán kívül galambot, gerlét, seregélyt és pávát is.

Termőföldhasználat és talajművelési módszerek

A laza szerkezetű, alluviális mediterrán talaj megmunkálásához elegendő volt a szimmetrikus vagy más néven karcolóeke, viszont keresztben és hosszában is szántani kellett vele.

Mivel az extenzív gabonatermesztés háttérbe szorult, és a helyébe az intenzív

ágazatok léptek, a szántóföldhasználat kérdésének nincs akkora hordereje a római gazdaságon belül, mint a későbbi középkorban. A két nagy korszak összehasonlításánál azonban ez is egy szempont, illetve a római gazdaság egyetemes gazdaságtörténeti fejlődésben elfoglalt helyének meghatározásában ez a kérdés is számításba jöhet.

Két- vagy háromnyomásos gazdálkodás?

A középkor kutatóinak egyik érve a római gazdaság fejletlenebb volta, illetve a középkori magasabb szintű fejlettsége mellett az, hogy a római mezőgazdaság a kétnyomásos gazdálkodáson alapult, míg a középkorban egy ennél hatékonyabb, a föld intenzívebb kihasználását biztosító forma terjedt el, a háromnyomásos gazdálkodás. Amikor a római gazdaságot ily módon minősítették, a mediterrán klímából indultak ki. A megfelelő mennyiségű tavaszi csapadék hiánya miatt eleve lehetetlennek tartották a Római Birodalom központi területein a tavaszi vetést, és ebből következően az őszi vetés - tavaszi vetés - ugar kombinációjára épülő háromnyomásos gazdálkodást. M. S. Spurr azonban bizonyította, hogy Itáliában (de birodalomszerte másutt is), a kis- és a nagybirtokon egyaránt, a kölest sokkal szélesebb körben termesztették, mint ahogyan azt korábban feltételezték. A köles tavaszi vetemény, nem bírja tudniillik a hideget, ám a mediterrán éghajlaton is lehet vetni, mert kevés nedvességre van szüksége, és rövid a növekedési ciklusa. Van még egy jó tulajdonsága is: kevés vetőmagra van szükség belőle a jó terméshozam eléréséhez.

De nemcsak a köles széles körű termesztése bizonyítja, hogy a rómaiak alkalmazták a háromnyomásos gazdálkodást. A római agrárszakírók többféle forgót is leírnak, s nemcsak három, hanem ennél több, öt-hét elemből állót is. Köztük még olyan is van, amely egyrészt zöldségeket, másrészt pedig olyan növényeket foglal magában, mint a borsó, bükköny, csillagfürt és lucerna. Ma már tudjuk, hogy ezek nem csupán értékes emberi és állati táplálékok, hanem talajjavításra is jók, mert gyökerük megköti a levegő nitrogénjét. Persze az ugart teljesen kizáró vetésforgó a római mezőgazdaságban nem létezett, ez azonban a későbbi, ipari forradalom előtti Európában sem volt másképp. A levegő nitrogénjét megkötő pillangós növények jelentősége ugyanis nem volt túl nagy a forgón belül. Ugyanez áll azonban Nyugat-Európára is hosszú időn keresztül, Angliában egészen a 17. század végéig, a kontinensen pedig még tovább, egészen a 19-20. századig.

A háromnyomásos gazdálkodás egyébként a középkorban is valamikor az ezredforduló táján kezdett csak elterjedni - és nem a korai középkorban, mint ahogyan azt korábban Georges Duby és mások feltételezték -, és, mint azt Grigg is bizonyította, akkor is csak lassan. A kétnyomásos gazdálkodást mellette - Nyugaton is, nemcsak a fejletlenebb Kelet-Európában - egészen a 18. századig fennmaradt. Ehhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy a tan-

könyvekben elterjedt szemléletes kördiagramokkal ellentétben a kétnyomásos gazdálkodáshoz képest a háromnyomásos gazdálkodásos nem jelenti automatikusan a hozamok 50-ről 66,66 százalékra való emelkedését sem. Azzal ugyanis, hogy az ugar 50-ről 33,33 százalékra csökken, jelentősen korlátozódik a talaj regenerálódási lehetősége. Az intenzívebb kihasználás - józan ésszel is belátható, de kísérletileg is igazolták - hosszabb távon hozamcsökkenést eredményez. Intenzívebb kihasználás esetében tehát az elveszett talajerőt a pihentetés helyett más talajjavítási módszerrel pótolni kell.

A terméshozamok

A földhasználat miként je mellett a mezőgazdaság fejlettségi állapotáról a terméshozamok is sokat elárulnak. Az idősebb Plinius adatai szerint Baetica, Egyiptom, Szicília, Africa (Tunézia) és Syria-Palaestina egyes területein voltak a birodalom legtermékenyebb gabonatermő vidékei. Ezeken esetenként az 1 : 10/15-höz hozamok fordultak elő. Ez azt bizonyítja, hogy a Földközi-tenger egyes vidékein alkalmanként egészen meglepően magas produktivitással is számolhatunk. Alsó-Egyiptomban egy teljesen átlagos évben 10-szeres hozamot feltételez a kutatás. Cicero adatai szerint Etruria különösen termékeny vidékein 8-10-szeres volt a gabona hozama. Itália más termékeny vidékein és Szicíliában is 8-10-szeres volt a hozam. Ebből kiindulva a kutatás Itáliában átlagosan 6-8-szoros hozamot feltételez. Dél-Hispaniáról csak annyit tudunk, hogy az ottani hozamok lényegesen magasabbak voltak, mint az itáliaiak. A Márvány-tenger vidékén és a Földközi-tenger keleti partvidékén a búza és a köles 7-8-szoros termést hozott, egyes helyeket azonban a köles itt különösen kedvelt, és az elvetett mag 15-szörösét hozta. Ezek a számok - Anglia és Nyugat-Hollandia kivételével - igen közel állnak az 1500-1800 közötti európai átlaghoz. Angliában és Hollandiában 9-11-szeres volt 1650 és 1800 között a hozam. Hogy milyen komoly volt a római kor utáni visszaesés, azt Itália példája bizonyítja: itt a búza hozama Lynn White szerint a 14. század előtt nem érte el a római szintet.

TERMÉSHOZAMOK AZ 1-2. SZÁZADBAN

Etruria termékeny vidékei	8-10-szeres
Itália más termékeny vidékei, Szicília	8-10-szeres
Itáliai átlag (becsült érték)	6-8-szoros
Dél-Hispania	Lényegesen magasabb, mint az itáliai
Alsó-Egyiptom - átlagos évben	10-szeres
Márvány-tenger vidéke, Földközi-tenger keleti partvidéke (búza, köles)	7-8-szoros
Márvány-tenger egyes vidékei, Földközi-tenger keleti partvidéke egyes területei (köles)	15-szörös

TERMÉSHOZAMOK A 14-18. SZÁZADBAN

Anglia, Hollandia 1650-1800	9-11-szeres
Nyugat-Európa 1650-1800	6-10-szeres
Itália 1400 előtt	Nem érte el a római szintet

IPAR ÉS KERESKEDELEM

Az ipar rendkívül differenciált volt. A források nagyszámú ipari foglalkozás meglétét bizonyítják. Mintegy 500 olyan latin szót ismerünk, amely valamilyen kézművességet jelöl. A Róma városi feliratok több mint 200 foglalkozás és hivatás nevét őrizték meg, s ugyaninnen mintegy 200 kézműves- és kereskedő-collegium ismert (Vittinghoff, *HEWS).*

A kései köztársaság korához képest a változások nem voltak lényegesek. A vállalkozók nagyobb tőkével rendelkeztek, de ez nem eredményezett nagyobb mértékű változást a nagyüzem javára. A szokásos termelőegység változatlanul a saját tulajdonban lévő vagy bérelt kis kézművesműhely, vagy kevés alkalmazottal dolgozó kis manufaktúra volt. A fabrica, a nagyüzem ritka volt. Róma városából is csak hármat ismerünk: egy fémfeldolgozót, egy míniumgyárat és egy papiruszgyárat.

A legfontosabb iparágak: a kerámiaipar, a ruházati ipar az építőipar és a lakberendezési tárgyak gyártása volt. Az üzemméreteket elsősorban a felvevőpiac határozta meg. Nagyobb méretű vállalkozások csak olyan ágazatokban jöhettek létre, amelyek tömeges igényeket elégítettek ki. Elsősorban tehát a kerámia- és az üvegiparban volt meg a lehetőség a *fabricák,* nagyüzemek létrejöttéhez. A műhelyek többsége azonban ezen ágazatokban is csak 1-2 rabszolgával dolgozott. Arretiumból, amely az itáliai kerámiaipar, mindenekelőtt a terra sigillata gyártásának központja volt, az 1. századból három nagyüzemet is ismerünk. Arretium mellett Cremonában és Észak-Itália más városaiban is voltak jelentősebb műhelyek. Az arretiumi Rasinius műhelye 60 rabszolgával, L. Titius műhelye ugyancsak 60 rabszolgával, P. Cornelius műhelye pedig 57 rabszolgával dolgozott. - A ferra *sigillata* szó a humanizmus korából származik, szó szerint „pecsételt" kerámiát jelent. Jellegzetessége az, hogy fényes, de nem mázas, s gyakran relieffel díszítették. Vas-oxid-tartalmú agyagból készült, de készítése pontos titkát nem ismerjük.

A nyugati provinciák felzárkózása Itáliához nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is bekövetkezett. A galliai ferra *sigillata* gyártás központja *Condatomagnus,* a mai La Graufesenque közelében volt. Az 1. században kezdték meg az itteni műhelyek a termelést, s termékeiket rövidesen Közép- és Észak-Európába, Britanniába, sőt a birodalom tengeren túli területeire, s magába Itáliába is exportálták. Hadrianus alatt más galliai üzemek működtek, a mai Lezoux mellett (27 kilométerre Clermont-Ferrand-tól). A galliai ferra *sigillata* gyártás az 1. század derekán már komoly konkurense volt az észak-itáliainak, a század végére pedig maga mögé utasította azt.

A Condatomagnus ásatásai során előkerült dokumentumok alapján megállapítható, hogy az itteni üzemek az 1. század derekán, mindössze egy-másfél évtized alatt több mint egymillió edényt szállítottak a birodalom különböző provinciáiba.

Lezoux nagyjából 3 kilométeres körzetén belül több mint 160 égetőkemencét tártak fel a régészek. Ezek - az edények feliratai alapján - minimum 70 nagy műhelyhez tartoztak.

A galliai edények sikerének titka valószínűleg az alacsonyabb ár volt, ezt pedig minden valószínűség szerint az eltérő üzemszervezet tette lehetővé. Condatomagnus *terra sigillata* gyártása, úgy tűnik, szabad kézművesek társulása volt. Az önálló, családi kisvállalkozások szövetkezetet alkottak. Volt valamilyen szabványmegállapodásuk, mert azonos formájú és minőségű edényeket egyszerre több műhelyben is gyártottak. A kereskedővel közösen álltak kapcsolatban.

Az arretiumi *terra sigillata* gyártásához hasonló sorsra jutott a campaniai olajmécsesgyártás is. Ettől Észak-Afrika hódította el a piacot, melynek kerámiaipara nem csupán a mécsesek előállításában jeleskedett, hanem kerámiaszobrok és -edények gyártásában is. Egyik központja a mauretaniai Caesarea volt *(CIL,* VIII, 22642). Emellett Africa a mozaikiparnak is központja volt.

A keleti provinciák ipara a nyugatinál fejlettebb volt. Olaj-, bor- és gabonatároló edényekre mindenütt szükség volt, így kerámiaipar mindenütt volt. Egyes vidékeknek azonban voltak hagyományosan híres termékei, melyek távoli vidékek piacaira is eljutottak. Ilyenek voltak a samosi edények és szobrocskák. Kis-Azsia mindenekelőtt a textiliparáról volt nevezetes. Híres finomgyapjú termékek előállítója volt Milétos. Később Laodikeia elhódította elsőségét. Lydiának a hímzett kelméi voltak messzi földön is keresettek. Kis-Azsiának jelentős len- és selyemipara is volt. Pergamon a pergamentgyártásáról volt híres. Varró szerint ezt az íróanyagot ebben a városban találták fel (Plin., *n. k,* XIII, 11 [21], 70).

Az üveggyártás hazája Szíria-Fönícia vidéke volt (bár újabban már többen is azt képviselik, hogy Egyiptom). A szíriai Sidon volt korszakunkban az egyik fő központja, de az iparág Keleten másutt is elterjedt, sőt Itáliában is. Szíriának emellett a textilipara is jelentős volt. A Szíriái-sivatag vidékének kiterjedt nomád birkatenyésztése folytán gyapjútermékeket gyártott, de Kínából importált selymet is feldolgozott.

Jelentős üveggyártás Egyiptomban is volt: luxus üvegárut állítottak elő, nyugati piacra is. Számottevő volt a textilipara is: lentermékeit távoli vidékekre, Itáliába és a nyugati tartományokba is exportálták, a Delta-vidéken folyó birkatenyésztés révén azonban volt gyapjúipara is. A birodalomszerte legkeresettebb termékei azonban a balzsamok, kenőcsök, illatszerek, gyógyszerek, fűszerek és mágikus amulettek voltak. Gyakran ugyanaz a termék egyszerre több funkciót is betöltött ezek közül. Indiából, Arábiából

és Etiópiából származó nyersanyagot is felhasználtak az előállításukhoz, ennek megfelelően igen drágák is voltak. Egyiptom jellegzetes terméke volt a papirusz is.

A császárkori gazdaság jellegzetessége volt a villához kapcsolódó kézművesipar. Nagyon sokféle tevékenység bizonyítható ebben a körben: téglagyártás, fazekasság, textilszövés, kosárfonás, sőt még bronzművesség is. Nem elsősorban házi szükségletre való termelésről volt szó, sokkal inkább arról a szándékról, hogy a birtokon lévő munkaerőt a szezonális jellegű mezőgazdasági munkák után is folyamatosan foglalkoztassák, nem egy esetben azonban ez már a birtokon belüli önálló üzleti tevékenységgé vált. Tipikusan ilyen volt például a téglagyártás.

A már említett P. Setálá a Róma városa és környékén előkerült bélyeges téglákat vizsgálva arra a fontos megállapításra jutott, hogy a Róma határában lévő téglagyártó üzemek az 1-2. század folyamán - csekély kivételtől eltekintve - valamennyien senatorok és lovagok tulajdonában voltak, az 1. században és a 2. század végén szinte kizárólag csak senatorokéban. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a Róma városának ez időben folyamatban lévő nagy építkezéseihez (gondoljunk csak a 64-es vagy a 81-es nagy égés utáni újjáépítésekre) alapvetően a senatorok szállították az építőanyagot. Ehhez már csak azt kell hozzátennünk, hogy az építési vállalkozók - nem véletlenül - az ő felszabadított rabszolgáik voltak. Már akkor is jó üzlet volt az állami megrendelések teljesítése.

A császárkori ipar fejlettségét tanúsító számos látványos példa ellenére az iparosodásnak, a jelentős nagyvállalkozások kialakulásának komoly akadályai voltak. A felvevőpiac a korábbi időszakhoz képest ugyan jelentősen kiszélesedett (bürokrácia, katonaság, jómódú vezető- és középréteg), ám még mindig erősen korlátozott volt. A lakosság túlnyomó többsége ipari terméket ugyanis ritkán vásárolt: azt maga állította elő. Bizonyos fokú önellátásra való berendezkedés, mint láttuk, még az árutermelő nagybirtokra is jellemző volt. Fékezőleg hatottak azonban az ipar fejlődésére a magas szállítási költségek is.

Cato, a Kr. e. 2. század első felének agrárszakírója ezt egy igen szemléletes példával érzékelteti, mely háromszáz év múltával is még mindig aktuális volt (Cato, 22, 3): egy olajprés vételára 460 HS (= *sestertius)* volt. A város, ahol ez kapható volt, 6 napi járóföldre, mai mértékkel mérve nagyjából 100 kilométerre feküdt a birtokától. A szállítási költség (a fogathajtó élelmezése és az állatok takarmányozása, a szállásdíjak) 269 HS volt. így a prés összesen 729 HS-ba került. 100 kilométernyi távolság tehát akár 60 százalékkal is megterhelhette az árat!

A szügyhám feltalálása előtt nagy tömegben olcsón szállítani kocsin nem lehetett, csak vízen, de annak is megvoltak a kockázatai, ami szintén árdrágító tényező volt. Drágították a távolsági kereskedelem áruit a belső vámok is, bár ezek nem voltak magasak.

A kézműves termelők túlnyomó többsége tehát kisműhely-tulajdonos volt, aki a helyi piarca termelt. Műhelyében maga árulta a termékeit, vagy a kuncsaftok megrendelésére dolgozott. Az egyes régiók gazdasága között nem volt igazán intenzív kapcsolat.

A kereskedőmesterségre több szava is volt a latin nyelvnek: a vestiarii ruházati termékeket árultak. A circitores házaló vándorkereskedők voltak, gyakran rabszolgák vagy felszabadítottak. A negotiatores nagybani kereskedő-vállalkozók, a purpurarii bíborszövettel kereskedők voltak, tekintettel a portékájuk drága voltára, ugyancsak gazdag emberek. A hajótulajdonosok, navicularii gyakran maguk is kereskedtek.

A 3. SZÁZAD

Kari Strobel és Christian Witschell műveinek megjelenése óta (lásd a Bibliográfiában) ma már senki sem tartja a 3. századot a hanyatlás és a mindenre kiterjedő válságok korának. Abban azonban többen vitába szállnak velük, hogy egyáltalán nem volt gazdasági válság, s csak egyszerű struktúraváltás zajlott. A pénz teljes elértéktelenedése súlyosan megterhelte a gazdaságot. Ott, ahol helyi pénzt is vertek (elég sok városnak volt erre joga), a birodalmi valuta inflálódása kevesebb zavart okozott; másutt, a határzónákban a leleményes lakosság a birodalom szomszédainak jó pénzét használta. A polgárháborúk és a barbár inváziók által sújtott területek tönkrementek. A lakosságuk elszegényedett és meggyérült. A régiók közötti gazdasági kapcsolatok gyengesége miatt azonban az egyes vidékek pusztulásának nem volt feltétlenül tovagyűrűző hatása. Afrika például töretlenül fejlődött a 3. században is, bár a sivatagi nomádok támadásai miatt egyes vidékekek már ott is veszélyben voltak.

A nagybirtok növekedése a kisbirtok rovására tovább folytatódott. Ez jól lemérhető a villák számának megcsappanásán s egyidejű pompázatosabbá válásán.

Új jelenség volt a század utolsó harmadában, s igazából már a következő korszakot vetítette előre az állam beavatkozása a gazdaságba, amit a hadsereg, a bürokrácia és a Róma városi lakosság ellátása növekvő gondjának megoldása vagy a különösen nagy kárt szenvedett tartományok gazdaságának stabilizálási szándéka motivált (ennek részleteit lásd Aurelianusnál).

KÉSŐ ANTIKVITÁS

A gazdaságban nem következett be gyökeres változás. Az *állam beavatkozása* a Diocletianus hatalomra kerülését megelőző évtizedben, Aurelianus alatt kezdődött, és már a válságból való kilábalást és a stabilizációt célzó intézkedések része volt.

Ezek sorába tartozott Diocletianus ár- és bérmaximáló rendelete is (lásd Diocletianusnál). Az állami beavatkozás részben szabályozó rendeletek formájában, részben a gazdaság bizonyos szektorainak állami kézbe vételében nyilvánult meg. Annyira jellegzetes vonása a késő antik gazdaságnak, hogy egyes kutatók egyenesen államszocializmusról vagy államkapitalizmusról beszélnek, ami azért nem egészen helytálló. A római gazdaság ugyanis a késő antikvitásban is alapvetően a magántulajdonon és a magánvállalkozásokon nyugodott.

A COLONUSOK RÖGHÖZ KÖTÉSE

Az intézkedések egy része a falusi termelőket, a colonusokat érintette, akik ennek folytán fokozatosan elveszítették szabadságukat. Ehhez a feltételt a Diocletianus alatt végrehajtott census teremtette meg. Az adózókat nyilvántartásba vették, a parasztokat vagy a városuk, vagy a földesuruk neve alatt. Ha volt valamilyen, akár töredéknyi ingatlanuk vagy földbirtokuk, a városuk neve mögé jegyezték be őket, ha csak bérleménnyel rendelkeztek, a tulajdonos neve mögé. Az előbbiek adójáért a városi tanács tagjai feleltek - ebben a korban curialisoknak nevezték őket a városi tanács épülete, a *curia* után -, az utóbbiakéért a földbirtokos. Ha a colonus valamilyen okból adózási kötelezettségének nem tett eleget, a felelősöknek kellett saját vagyonukból az állam felé fennálló tartozást kiegyenlíteni. Ettől kezdve nemcsak az államnak, de a földbirtokosnak sem volt érdeke, hogy a colonus elhagyja a bérleményét: az ilyen colonusok személyi függése folyamatosan erősödött.

332-ben Constantinus megengedte a földbirtokosoknak, hogy láncra verjék a szökés tervezésével gyanúsított bérlőt. 365-től tilos volt a colonusoknak a tulajdonukat képező javakat a földbirtokosuk engedélye nélkül áruba bocsátani *{Cod. Theod.,* 5, 19, 1). 371-től az adójuk behajtása az állami hatóságoktól átkerült a földbirtokosukhoz. 396-tól már nem perelhették saját földesurukat, a törvény csak egy esetben tett kivételt: ha az a jogos szolgáltatásoknál többet követelt tőlük. A város neve mögött nyilvántartott colonusok szabadok maradtak. A 4. század utolsó negyedétől kezdve a törvények már elnevezésükben is megkülönböztették a colonusok két fajtáját: Nyugaton a birtokhoz kötöttek neve **coloni originarii** vagy egyszerűen csak **originales** volt, tudniillik a birtokon volt az *origójuk,* vagyis a származási-nyilvántartási helyük. Keleten **coloni** adscriptitiinek, hozzáírt colonusoknak (ti. a birtokoshoz) nevezték őket. Az utóbbiak 408-tól katonai szolgálatot már nem vállalhattak *(Cod. Iust.,* 12, 33, 3), 409-től pedig már egyházit is csak akkor, ha földesuruk erre engedélyt adott, és átvállalta adófizetésüket. 426-tól az állami szolgálatból is kizárták őket, s Iustinianus alatt gyakorlatilag már rabszolgának tekintették őket.

A colonusok általános röghöz kötésére nem került sor, de a birodalom egyes részein bevezették a szabad költözködés tilalmát: Illyricumban 371-ben, Thraciában Theodosius alatt, Palaestinában 386-ban *(Cod. Iust.,* 11, 53,1; 51,1), s talán a 6. században Egyiptomban is. A késő antikvitásban a colonusokhoz hasonló feltételekkel gyakran a rabszolgákat is telekkel látták el, ezeket a jogászok servi quasi coloninak nevezték, de előfordulnak a servi casati (házas rabszolgák) néven is.

HIVATÁSHOZ KÖTÉS

Az állami szabályozás egy másik területe azokat érintette, akiknek a foglalkozása a két főváros élelmiszer-ellátásához kötődött, mindenekelőtt a pékeket, a mészárosokat, a hajózó szállítókat stb. Hogy az ellátásban fennakadás ne legyen, ezeket hivatásukhoz kötötték, és foglalkozásukat örökletessé tették. Általános hivatáshoz kötésről azonban nem volt szó, a késő antik írásokból az derül ki hogy a lakosság alapvetően szabadon költözhetett és választhatott foglalkozást.

ÁLLAMI ÜZEMEK

A fegyvergyártást, valamint a ruházati iparnak azt a részét, mely a hadsereg és az állami bürokrácia ellátását szolgálta, az állam a saját illetékességébe vonta.

A selyemkereskedelem Valenstől kezdve, a selyemhernyó-tenyésztés és selyemgyártás lustinianus alatt lett állami monopólium. 390 körül a bíborfestés is állami monopólium lett. Állami tulajdonban gyapjú- és lenfeldolgozó üzemek is voltak.

FEJLŐDÉS ÉS HANYATLÁS

A császárkor első két évszázada a virágzás évszázada volt, s részlegesen ugyanez érvényes a 3. századra is. Diocletianus ár- és bérmaximáló rendelete alapján egy igen sokoldalú gazdaság képe rajzolható meg. Az előző időszak polgárháborúi és ellenséges betörései során elpusztult területek a politikai stabilizációt követően regenerálódtak, és a 4. században újra egy szerényebb fellendülés következett.

MIT TERMESZTETTEK?

Gabonaféléket: búzát, kölest, árpát, zabot, rozst, tönkölybúzát mindenütt termesztettek. Az alapvető élelmiszer a búza volt. Róma városát Észak-Afrikából és Szicíliából látták el, Constantinopolist Egyiptomból, az északi Rajna-vidéket Aquitaniából és Britanniából. A köleskása főleg a kelták lakta területek és a Duna-vidék alapvető élelmiszere volt. A zabot állati takarmányként termesztették.

A gabona mellett birodalomszerte alapvető élelmiszer volt a borsó, a bab, s Keleten a lencse is. Az olívaolaj univerzális termék volt. Nemcsak alapvető élelmiszer, hanem világításra használt anyag és a tisztálkodás eszköze is (a szappan késői talál-

mány, először egy 541-re datált papirusz említi). Észak-Afrika parti sávja Tunistól nyugatra szinte egybefüggő olívaültetvény volt. Hispániában és Pamphyliában kiterjedt területen termesztették. Syriában az 5. században volt egy nagy telepítés.

A szőlő korszakunkban mindenütt elterjedt. Itália után, Hispánia, Gallia, Germania és a Szerémség borvidéke a császárkorban alakult ki. Domitianus tilalmát Probus császár feloldotta, s a késő antikvitásban kiterjedt szőlőtelepítések voltak - még a katonaságot is kivezényelték erre a munkára. A bort valamennyi társadalmi réteg itta. Galliában, Germaniában és Egyiptomban kedvelt ital volt az árpasör is.

Nemcsak híres gabona-, olaj- és szőlőtermő vidékek voltak, hanem gyümöltermelők is: Damaszkusz például szilvát és datolyát, Syria fügét és pisztáciát, Africa a füge mellett gránátalmát és articsókát exportált.

A kultúrnövények száma ebben az időszakban is folyamatosan növekedett: a cukordinnye, a kajszi- és őszibarack, a meggy, a szelídgesztenye, a mogyoró, a pisztácia, a citrom, a rizs stb. nélkül ma már el se tudnánk képzelni az életünket. Jelentős részük a Közel-Keletről származik, és Syrián, Kis-Azsián keresztül a késő antikvitásban terjedt el a nyugati területeken. Ugyancsak fejlődést jelentett e korban a mediterrán kultúrnövények északi irányba való továbbterjedése annak köszönhetően, hogy hidegtűrő fajtákat nemesítettek ki: ilyen a szőlő, a körte, a szilva, a meggy, az őszibarack, az uborka, a cékla, a retek, a menta, a kömény, a spárga, a káposzta stb.

Volt technológiai fejlődés is a késő antikvitásban, például megnőtt a vízimalmok szerepe. A 4-5. században élt Palladius, aki egy mezőgazdaságról szóló szakmunkát és egy állatgyógyászati könyvet írt, például azt ajánlotta, hogy a nagy fürdők kifolyóira is alulcsapós vízimalmokat telepítsenek (rwsf., I, 41). O írta le a galliai aratógépet is.

A kultúrnövények gyarapodása mellett a késő antikvitásban bizonyított kézművesmesterségek száma a korai császárkorhoz képest valamelyest megcsappant, de még így is jelentős volt.

Az 5. század már majdnem mindenütt a hanyatlás időszaka volt. Nyugaton a barbár invázióval nagyon határozott visszaesés következett be.

FOGALMAK

actor
alimentatio
bona damnatorum
bona vacantia
census
circitor
collegium
coloni adscriptitii
coloni originarli / originares
colonus
conductor
curialis
fabrica
fundus suburbanus
latifundium
lex Hadriana de rudibus agris
lex Manciana
navicularius
negotiator
Patrimonium privatum
procurator
purpurarius
res privata
servi casati
servi quasi coloni
terra sigillata
verna
vestiarius
villa rustica
villicus

BIBLIOGRÁFIA

Barker, G., et al: A Classical Landscape in Molise. *PBSR,* 33,1978, 34-.

Brunt, P. A.: *Italian Manpower. 225 BC-AD 14.* Oxford, 1971.

Cotton, M. A.: Some Research Work on Roman Villas in Italy. In: Hartley, B. - Wacher, J. (eds.): *Rome and her Northern Provinces.* Gloucester, 1983, 56-.

D'Arms, John H.: Italien. In: Vittinghoff, F. (Hrsg.): *HEWS,* I.: 378-,

Déchelette, J.: Les *vases céramiques ornés la Gaule romaine.* I. Paris, 1904.

De Martino, F.: *Storia economica di Roma antica.* Firenze, 1979-1980.

De Robertis, N. F. M.: *Lavoro e lavoratori nel mondo romano.* Bari, 1963.

Finley, M.: *Ancient Economy.* Berkeley - Los Angeles, 1972.

Fischer, W., et al. (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 1. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte der römischen Kaiserzeit.* Hrsg. v. Vittinghoff, Fr. Stuttgart, 1990. (Röv. *HEWS.)*

Flach, D.: *Römische Agrargeschichte.* (Handbuch der Altertumswissenschaft, III. 9.) München, 1990.

Garnsey, P. (ed.): *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World.* Cambridge, 1980.

Johne, K.-P.: Colonus, colonia, colonatus. *Philologus,* 132,1988, 308-321.

Johne, K.-P. - Köhn, J. - Weber, V.: *Die Kolonen in Italien und den westlichen Provinzen des Römischen Reiches.* Berlin, 1983.

Kaltenstadler, W.: *Arbeitsorganisation und Führunssystem bei den römischen Agrarschriftstellern (Cato, Varro, Columella).* Stuttgart - New York, 1978.

Kolendo, *J.: Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire.* Paris, 1976.

Martin, R.: *Recherches sur les agronomes latins.* Paris, 1971.

Neeve, P. W., de: „Fundus" as Economie Unit. *RHD,* 52,1984, 3-19.

Neeve, P. W., de: *Colonus.* Amsterdam, 1984.

Patterson, J. R.: Crisis: What Crisis? Rural Change and Urban Development in Impérial Apennine Italy. *PBSR,* 55,1987,115-.

Percival, J.: *The Roman Villa: An Historical Introduction.* London, 1976.

Potter, T. W.: *The Changing Landscape of South Etrurie.* London, 1979.

Rostovtzev, M.: *The Social and Economie History of the Roman Empire.* London, 1929.

Setälä, P.: *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in District of Rome.* Helsinki, 1977.

Sirago, H. A.: *L'italia agraria sotto Traiano.* Louvain, 1958.

Strobel, K.: *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert". Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerunsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des* 3. *Jh. n. Chr.* Stuttgart, 1993.

Wassink, A.: Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D. *Historia,* 40,1991,465-493.

White, K. D.: „Latifundia". *BICS,* 14,1967, 62-.

White, K. D.: *Roman Farming.* London, 1970.

Whittaker, C. R.: *The Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study.* Baltimore - London, 1994.

Wierschowski, L.: *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor.* Bonn, 1984.

Witschell, Ch.: *Krise - Rezession - Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jh. n. Chr.* (Frankfurter Althistorische Beiträge, 4.) Frankfurt am Main, 1999.

Társadalom

DEMOGRÁFIAI VISZONYOK

A NÉPESSÉG SZÁMA

Általános, az összlakosság számának megállapítására irányuló népszámlálásokat nem tartottak a Római Birodalomban. Részleges, egy-egy tartomány lélekszámát felmérő összeírások viszont készültek. Ezeket mindig a helytartók rendelték el, az adataik azonban sajnos nem maradtak fenn. Itáliában a köztársaság időszakában még rendszeresen voltak összeírások, melyek során az adózás és a katonáskodás miatt a római polgárokat összeírták, és vagyonukat felbecsülték *(census).* A Kr. e. 2. század derekától kezdve azonban megszűnt az itáliai római polgárok adózása, s ekkortól már csak a hadkötelesek nyilvántartása volt fontos, ez is elveszítette azonban a jelentőségét azt követően, hogy Augustus megteremtette az önkéntes katonáskodáson alapuló hivatásos hadsereget, így a népesség-összeírás is feleslegessé vált. Ennek következtében csak a császárkor legelejéről rendelkezünk népszámlálási adatokkal. Három Augustus korából, egy pedig Claudius korából származik.

Kr. e. 28	4 063 000 cives Romani
Kr. e. 8	4 233 000 cives Romani
Kr. u. 14	4 937 000 cives Romani *(RgdA)*
Kr. u. 48	5 984 072 (Tac, *ann.,* 11, 25, 5)

Megjegyzés: Az ostiai évkönyvszerű krónika, a *Fasti Ostienses* (40, 59) Kr. u. 14-re vonatkozóan 836100-zal kevesebb római polgárt említ, mint Augustus, talán azért, mert ebben a számban nincsenek benne a provinciákban lakó római polgárok. Nem tudjuk viszont, hogy a fenti censusszámok csak a 17/18 éven felüli férfiakat jelölték-e, vagy bennük foglaltattak a nők és a gyermekek is.

A jelentős növekedés - 170 000 + 704 000 + 1 047 000 = 1 921 000 polgár, azaz 76 év alatt 47 százalék - nemcsak a természetes szaporulat következménye volt, bár Augustus házassági törvényei (Kr. e. 18, Kr. u. 4) ezt kifejezetten ösztönözték. A növekedés fontos forrása volt a *peregrinus* (idegen) jogállásúak számára történő polgárjog-adományozás is.

Az egész birodalmat tekintve a császárkor alapvetően békés és virágzó első két és fél századában népességnövekedéssel kell számolnunk. A regionális különbségek azonban jelentősek lehettek. Macedóniában és Achaeában, Közép- és Dél-Itáliában a népességszám stagnált ebben az időben, sőt helyenként még csökkent is. A határzónákban bevándorlással, illetve betelepítésekkel is számolnunk kell, a birodalom határán kívülről, a Barbaricumból, főleg a Rajna és a Duna mentén. A 3. szá-

zadban a polgárháborúk és barbár betörések által sújtott területek helyenként teljesen elnéptelenedtek. Az elpusztult vagy elmenekült népesség pótlására a régi módszert, a határ túloldaláról történő betelepítéseket alkalmazták a császárok, csak most már jóval nagyobb mértékben.

A mortalitás magas volt, ennek köszönhetően az átlagéletkor alacsonyra, 20-30 évre tehető. Ebbe a magas gyermekhalandóság, a betegségek és járványok, a természeti katasztrófák, az esetleges határ menti háborúk egyaránt belejátszottak.

A VÁROSOK LÉLEKSZÁMA

Róma városának lakosságát csak megbecsülni tudjuk. A vélemények azonban erősen megoszlanak. A legalacsonyabb becslés szerint 250 ezer, a legmagasabb szerint 1-1,2 millió lehetett a lélekszáma. Az általánosan elfogadott vélemény szerint 600 ezer -1 millió közé tehető.

Rómával azonos nagyságrendű város csak egy volt a birodalomban, a 330-ban Nova Romaként alapított Constantinopolis, de az is csak a 4. század második felétől vált igazi metropolisszá. Néhány százezernyi lakossal bíró nagyváros több is volt - valamennyi egykori birodalmi központ -: Alexandria, Karthágó (Caesar, illetve Augustus alatt újraalapították) és az Orontes melletti Antiochia. A városok többsége a mai fogalmaink szerint nem számítana városnak, hiszen az 5 ezer lélekszám alatti és az 5-10 ezres kategóriába tartozott, a városnak azonban ebben a korban egy-egy település nem a nagy lélekszáma miatt számított, hanem az önkormányzata miatt.

KORAI CSÁSZÁRKOR

Mint ahogyan a gazdaság történetében nem jelentett alapvetően új korszakot a császárság születése, ugyanúgy a társadalom történetében sem. A társadalmi struktúra főbb jellegzetességei, a nagybirtokos vezető réteg, a tömeges rabszolgaság, a vezető réteg belső rendi tagolódása, az itáliai lakosság és a provinciálisok jogegyenlőtlensége stb. már a megelőző két évszázadban kialakult. Ez nem jelenti azt, hogy a társadalmi fejlődésben nem volt lényeges ez a korszak. Egyrészt több, az előző időben elkezdődött folyamat ekkor zárult le, például Róma vezető rétegének senatori és lovagrendre való elkülönölése. A bennszülött arisztokráciának a római vezető rétegbe való integrálódásával pedig egy új birodalmi elit jött létre. Végbement az eredetileg peregrinus (idegen) jogállású tartományi lakosságnak a római polgárságba való integrálódása is. Vagyis míg a korszakunk kezdetén társadalmak sokasága élt a birodalomban egymás mellett, s ezek között hegemón helyzetű a római volt, a korszakunk végére egyetlen társadalom létezett: a római. Fontos folyamat volt a termelőmunkát végző rétegek átalakulása is: mindenekelőtt a rabszolgamunka visszaszorulása és a colonatus elterjedése is.

BIRODALOMLAKÓK ÉS RÓMAIAK: TÁRSADALMAK EGYMÁSMELLETTISÉGE

Róma az uralma alá került népeket a hódítást követően is peregrinusként, idegenként kezelte. A rövid életű és többnyire a határzónában kialakított **cliens** királyságoktól eltekintve azonban nem önálló népként: hellénként, keltaként, thrákként, pannonként stb. vonta őket uralma alá, hanem polgárközösségenként: városonként, illetve törzsenként külön-külön: athéniakként, antiochiaiakként, trevirekként, boiusokként, eraviscusokként, bessosokként stb. Városi-törzsi autonómiájukat meghagyta - egy-egy **civitas** peregrinát (idegen polgárközösséget) alkottak -, így a hódítást követően a római társadalom mellett minitársadalmak sokasága létezett. A fejlődés iránya az volt, hogy e közösségek római **municipiummá** váltak, polgáraik pedig elnyerték a római polgárjogot. Az egykori bennszülött közösség így a római önkormányzati szisztéma része lett, minitársadalma pedig integrálódott a rómaiba: az egyes társadalmi csoportok vagyonuk és politikai súlyuk függvényében a római társadalom megfelelő csoportjaiba, illetve rétegeibe.

A római polgárjogot természetesen ki kellett érdemelni, és a rómaiak a nagy ugrások helyett egyébként is inkább a fokozatosságot részesítették előnyben, ezért a bennszülött közösségeknek először többnyire csak latin jogot, **ius Latiit** adtak. Ennek értelmében a rómaiakkal törvényes házasságot és a római állam védelme alá eső gazdasági ügyleteket köthettek, vezető rétegük pedig a saját közösségükön belül viselt tisztség jutalmaként elnyerte a **civitas Romanát,** a római polgárjogot. Kr. u. 212-ig, a római polgárjognak a szabad birodalomlakókra való általános kiterjesztéséig ez a helyzet állt fenn. Polgárjoggal nem rendelkezők persze ezt követően is maradtak a **dediticii,** illetve **laeti** státusában (a birodalomnak magukat önként alávetők, behódolok, barbárok, akik felvételüket kérték a birodalomba), jelentőségük azonban perferikus volt. A népvándorlás megindulását és a foederati (szövetségesek) birodalomba való felvételét követően (382) azonban a birodalmi kereteken belül megint a több társadalom egyidejű létezésének állapota tért vissza.

A RÓMAI TÁRSADALOM

A római társadalmon belül nem volt jogegyenlőség. A nagy vízválasztó a szabadok, **liberi** és rabszolgák, **servi** között volt. A szabadok jogállása is különbözött azonban egymástól, attól függően, hogy szabadon születettek, ingenui voltak-e, vagy felszabadítottak, **liberti.** Az utóbbiak nem rendelkeztek a tisztségviselés jogával, a **ius honorummal,** és magas státusúakkal nem köthettek törvényes házasságot. A szabadon született római polgárok egy része ezenfelül még privilégiumokkal is rendelkezett, s ennek megfelelően a római társadalom valamelyik rendjébe tartozott. Az azonos privilégiumokkal rendelkező csoportokat ordóknak, rendeknek nevezzük. A római társadalmon belül elkülönült rendet alkotott az **ordo** senatorius, a senatori rend, az **ordo** equestris, a lovagrend és az **ordo** decurionum, a *decuriök* rendje, vagyis a városi, helyi elit. Jellegzetes privilégiumaik voltak a veteránoknak is, bár őket nem szokták ordóként emlegetni.

A személyi-jogi helyzetét tekintve egységessé vált köztársaság kori vezető rétegnek privilégiumok alapján történő kettéválása *senatori* és *lovagrendre* hosszú folyamat volt: valamikor a Kr. e. 3. század végén kezdődött azzal, hogy a senatorok a színház első soraiban külön számukra fenntartott helyet kaptak, és korszakunk elején Augustus, illetve Caligula alatt ért véget. A köztársaság korában a legmagasabb censuskategória az equitesé (lovasok, lovagok) volt, alsó határa 400 ezer sestertius. Az equites elkülönült csoportját alkották tulajdonképpen a senatorok. Augustus a senatorok számára új censushatárt szabott meg, 1 millió sestertiust, és a senatorokat megillető privilégiumokat a senatorok fiaira és családtagjaikra is kiterjesztette. Valójában ettől vált egy tisztségviselő csoportból társadalmi csoporttá, igazi renddé.

A két rend elkülönülése Augustustól kezdve, aki az állami szolgálatba a lovagokat is bevonta, a tisztségviselésben is megnyilvánult: az első princeps a lovagok számára külön tisztségeket teremtett (ilyen volt a *praefectus annonae,* a *praefectus Aegypti,* a *praefectus praetorio* stb.), ennek következtében a *senatori* cursus honorum (pályafutás, karrier) mellé kialakult egy *lovagi cursus honorum* is. Caligula törvénye a két rend közötti viszonyt tisztázta: kimondta, hogy az a lovag, aki senatori tisztséget nyer el, vagy jogot kap a senatorok megkülönböztető jelvényeinek viselésére, attól kezdve a senatori rendhez tartozik, és megszűnik a korábbi rendjéhez való mindenfajta kötődése. A folyamat végére Claudius tett pontot azzal, hogy az állami tisztségviselés feltételeként szabott katonai szolgálatukat is elkülönítette egymástól.

A senatori ifjaknak csak egy évet kellett előzetesen szolgálni tribunus laticlaviusként valamelyik légiónál, a lovagoknak pedig két posztot kellett betölteni, egy gyalogos segédcsapat parancsnokságát és valamelyik legio egyik tribunus angusticlaviusának tisztét. A lovagok katonai szolgálata, a *militia equestris* Traianus alatt háromfokozatúvá vált, majd Septimius Severus alatt még egy negyedik fokozattal is kibővült, emellett az egyes fokozatok nem is egy, hanem általában két évig tartottak. A hosszabb katonai tapasztalat alapján érthető, hogy a 3. században miért a lovagság tudott sokkal jobban megfelelni a nagy katonai kihívásoknak.

A senatori rend

A társadalmi hierarchia élén a senatori rend állt. Ez egy nagyon szűk csoportot, mindössze 600 senatort és hozzátartozóját jelentette. A senatorok nagybirtokosok voltak. Üzlettel nem illett foglalkozniuk - a nagybani kereskedelmet a *lex Claudia* közvetett módon meg is tiltotta nekik. A birtokaikon megtermelt javakat - a kézművestermékeket is - viszont eladhatták. Kisebb mértékben vagy *libertusaik* mögé húzódva foglalkoztak azonban pénzügyletekkel és egyéb vállalkozásokkal is. Tisztségeik után fizetést is kaptak az államtól. Rendszerint jóval nagyobb vagyonuk volt, mint amekkorát a census előírt.

A legnagyobb, összeg szerint is ismert vagyonnal a korai császárkorban Cn. Cornelius Lentulus rendelkezett, 400 millió sestertiusra becsült értékkel (Sen., *de benef.,* 2, 27). Hozzá képest az ifjabb Plinius a maga 20 millió sestertius értékűre becsült vagyonával a szegényebb senatorok közé tartozott.

A senatorok alapos nevelésben részesültek, mely arra irányult, hogy felkészítse őket eljövendő közéleti hivatásukra. Görög nyelvet, jogot, hadászatot, szónoklattant tanultak. Rómában és vidéki birtokaikon pompás házaik, palotáik voltak, és vidéki birtokaikon is. Ruházatukon megkülönböztetésképpen széles bíborsávot viselhettek. A 2. századtól megkülönböztető címük is volt, egy senator *vir clarissimus* (szó szerint legragyogóbb, legfényesebb férfi) volt. Augustus alatt az itáliai városok arisztokráciája került be nagy számban a senatusba, Claudiustól kezdve pedig megnyílt az út a tartományi elit tagjai számára is. Hogy a provinciákból származó senatorok Itáliához való kötődését erősítse, Traianus előírta, hogy vagyonuk egyharmadát itáliai birtokokba kell befektetni.

A lovagrend

A lovagrend censusa 400 ezer sestertius volt. Ellentétben a senatorokkal, a lovagi státus mindig az egyénnek szólt, apáról fiúra nem öröklődött. A lovagok száma néhány tízezerre tehető. A közhiedelemmel ellentétben nem üzletemberek, hanem a senatorokhoz hasonlóan elsősorban földbirtokosok voltak, már csak annak köszönhetően is, hogy a földbirtokosság előkelőbbnek számító foglalkozás volt, mint a pénzügyletek vagy a kereskedelem, így az üzlet révén szerzett pénzüket rendszerint birtokba fektették, s életmódjuk, gyermekeik nevelése a senatorokéhoz igazodott. A két rend tagjai között házasságok révén gyakori volt a rokonság, s a lovagság a császárok számára a senatusi férőhelyek betöltésénél a senatori rend utánpótlását alkotta. Megélhetésük forrását, az általuk viselt tisztségek jellegét és vagyonukat tekintve azonban nem voltak annyira homogén csoport, mint a senatori rend. Egy részük császári szolgálatban állt, s így a birodalmi arisztokráciához tartozott. A császári igazgatás felső szintjéhez tartozó *praefectusi* posztok nagy része és a *curatori* posztok egy része lovagi tisztség volt (lásd az *Igazgatástörténet* című fejezetben). Tipikus működési területük a gazdaságirányítás és a jogszolgáltatás volt. E két ágazat felső és középső szintjének állásait szinte kizárólag lovagok töltötték be. A lovagok nagyobbik része a helyi elithez tartozott, s valamelyik itáliai vagy tartományi város vezetésében játszott szerepet. Rendi megkülönböztető „jelvényeik" az állami ló, az aranygyűrű és a tunikájukon viselt keskeny bíborsáv volt.

A városi elit

Az ordo decurionum alatt a helyi, városi vezető réteget értjük, bár szorosabb értelemben a fogalom a városi tanácsot jelölte. Egy-egy római vagy latin jogú colonia, illetve municipium tanácsa 100 fős volt. A Kr. u. 2. században már százezres nagyságrendű ez a réteg, családtagjaival együtt legalább félmilliós. A birodalmi tisztségekhez hasonlóan a városi vezető posztok is méltóságnak, *honomak* számítottak, betöltőik azonban - ellentétben az állami tisztségviselőkkel - nem kaptak érte fizetést, tisztségük megtiszteltetés volt. Még fizetni is kellett a hivatalba lépéskor a városnak, ez volt a summa honoraria, melynek összegét a város alaptörvénye, a lex coloniae, vagy lex municipii határozta meg, illett azonban ennél jóval többet adni. A hivatalviselésük idejére eső ünnepek kapcsán rendezett játékok hivatalból kiutalt költségeit is ki kellett a saját zsebükből egészíteniük. Illett mindezeken túl még jótékonykodniuk is: esetenként élelmiszert vagy pénzt osztani a város lakosságának, városi alapítványt létesíteni vagy támogatni, középületeket építtetni vagy tataroztatni saját költségen, szoborral, szökőkúttal díszíteni a várost. A római birodalom teherhordó rétege volt tehát a városi elit, irányította és részben finanszírozta is a római civilizáció alapjait képező városokat. Városon belül is, de az egyes városok elitje között is óriási vagyoni és műveltségbeli különbségek voltak. Privilégiumaik - helyi szinten - hasonlóak voltak a senatorokéhoz *(toga praetexta* viselésének joga, kiemelt hely a színházban, nunusok alóli mentesség stb.).

Még a viszonylag szerény gazdagsággal bíró pannóniai városokban is akadnak kiemelkedő példák a decuriók munificentiájára, városukkal szembeni bőkezűségére: az Antiochiából származó C. Domitius Zmaragdus saját költségén amphitheatrumot építtetett városa, Carnuntum municipiuma számára *(CIL,* III, 14359, 2), a mursai C. Aemilius Homullinus pedig 50 boltból álló üzletsort, dupla oszlopsorral (L *tabernae cum porticibus duplicibus, CIL,* III, 3288).

Honestiores - humiliores

A senatori rend, a *lovagrend* és az *ordo decurionum* tagjait az ugyancsak privilegizált *veteránokkal* egyetemben a büntetőjog a 2. század közepe tájától honestiores gyűjtőnév alatt egyre inkább megkülönböztetett módon kezelte, szemben a humiliores vagy tenuiores néven összefoglalt alsóbb társadalmi rétegekkel. Ugyanazon tettek elkövetése esetén enyhébb büntetésben részesültek: mentesültek a testi fenyítés, a kényszermunka és más megalázó büntetések alól, és halál kiszabása helyett száműzték őket. A *humiliioresszel* vagy *tenuioresszel* szemben teljes szigort alkalmaztak.

A köztársaság korában kialakult normák s az ezek alapján született és a principa tus korábbi időszakában még érvényesülő törvények nem tették lehetővé a római polgárok törvény előtti megkülönböztetését. Az új, megkülönböztető gyakorlat a császári bíráskodás általános érvényre jutásával állt összefüggésben. A császári bíráskodás tudniillik a rendkívüli magistratusi bíráskodásból *(cognitio extra or dinem)* alakult ki, ezt pedig sem a törvények, sem a szokásos eljárásjog nem kötötte, így tetszés szerint szabhatott ki büntetéseket. A *honestioresnek* a *humiliorestől* való gyakorlati megkülönböztetése rövidesen a büntetőjogban is lecsapódott. Az első megkülönböztető törvények Hadrianus és Antoninus Pius alatt születtek.

A társadalom alsó rétegei

Míg a római társadalom egyik pólusa rendi tagolódású volt, a másik jogállás, vagyon, műveltség, foglalkozás, lakóhely, származás stb. alapján rétegződött, és rendkívül heterogén volt. További sajátossága, hogy jellegzetes arculata vagy összetétele vidékenként igen eltérő volt. Itáliában rabszolgák jelentették a falusi lakosságot, Észak-Afrikában colonusok, Pannoniában viszont szabad parasztok (Alföldy G.: *Római társadalomtörténet,* 131 sk.). Ez azt is jelenti, hogy ugyanazt a gazdasági-társadalmi funkciót vidékenként más-más társadalmi rétegek töltötték be. A példából az is látszik, hogy jogállásukat tekintve sem voltak egységesek az alsó rétegek: lehettek szabadon születettek, lehettek felszabadítottak, és lehettek rabszolgák. Életkörülményeit, a civilizációs vívmányokhoz, a szociális juttatásokhoz és a munkához való hozzájutás lehetőségeit illetően a városi lakosság, **plebs urbana** és a falusi lakosság, **plebs rustica** helyzetében jelentős eltérés volt. Óriási vagyoni különbségek voltak a római társadalomnak ezen a pólusán: a társadalom alsó rétegeibe való tartozás ugyanis nem feltétlenül jelentett szegénységet, hanem - mint láttuk - csak privilegizálatlan s ezért a rendek tagjai által lenézett helyzetet. A nagy vagyon vagy a figyelemre méltó műveltség viszont általában esélyt jelentett a társadalmi felemelkedésre, ez is kevés volt azonban, ha valaki felszabadított rabszolga volt, mert a *libertusok* változatlanul nem rendelkeztek *ius honorummal,* a tisztségviselés jogával. Ide tartozott tehát Petronius *Satyricon]ának* mérhetetlen nagy vagyonnal, több ezer rabszolgával rendelkező Trimalchiója éppúgy, mint a nincstelen *colonus.*

P. A. Brunt széles körben elfogadott becslése szerint a köztársaság utolsó századában Itália lakossága 7,5 millióra tehető, s ebből legalább 3 millió rabszolga volt. A rabszolgákkal való bánásmód a császárkorban javult. A köztársaságkor nagy rabszolgaháborúi óvatosságra intették a tulajdonosokat, a korban népszerű sztoikus filozófia is az emberségesebb bánásmódot tanította, és az anyagi érdekeltség is emellett szólt. Már nem volt akkora kínálat rabszolgából, mint a megelőző két évszázadban, s ennek következtében az árak is folyamatosan nőttek. Augustus korának nagy hódításai ugyanakkor már nem a Mediterráneum térségében folytak, hanem az európai **Bar-**

baricumban, s az itt szerzett hadifoglyok már nem rendelkeztek olyan mezőgazdasági ismeretekkel, mint a korábbiak. A háborúkon kívül a Barbaricummal folytatott kereskedelem egyik fő cikke is a rabszolga volt. A rabszolga-kereskedők gyakran a birodalom területén gyerekrablással szerezték be árujukat, vagy a szegényektől vásároltak gyermekeket. Ez a gyakorlat, annak ellenére, hogy nagyon szigorúan tiltották, s a legsúlyosabb büntetéseket, halált, száműzetést szabták ki érte, folyamatosan létezett. Nőtt a jelentősége a háznál született rabszolgáknak, a vernáknak.

Az élet szinte minden területén alkalmazták a rabszolgákat, kivéve a hadsereget. Létfeltételeik és munkakörülményeik nagyon eltértek egymástól. A városi rabszolgák általában jobb helyzetben voltak, mint a mezőgazdaságban dolgozó falusiak. Legjobb sora a házicselédeknek volt, akik gyakran bizalmi állást töltöttek be: dajkák, szakácsok, nevelők, titkárok, könyvelők voltak. A gazdag családok városi cselédségét összefoglalóan família urbanának, a falusi birtokaikon élőket familia rusticának nevezték.

A közhiedelem szerint a rabszolgamunkát alacsony hatékonyság jelemezte, mert a rabszolgák, úgymond, nem voltak érdekeltek a termelésben. Hiba lenne azonban a rómaiakról azt feltételezni, hogy csak a brutális kizsákmányolás módszereit ismerték, és nem találták meg a módját az eredményes foglalkoztatásnak. Gyakran lehetővé tették, hogy a rabszolga pénzt gyűjtsön a szabadsága megváltására. Ahol a munka jellege olyan volt, még minimális darabbért is fizettek, vagy jutalmazták a fokozott teljesítményt. A megváltási összegért másik rabszolgát vettek, a libertus pedig volt tulajdonosából lett patrónusának továbbra is hűséggel tartozott. A gazda és libertusai együttműködése tipikus volt a távolsági kereskedelemben. A lerakatokat, gyűjtő- és elosztóhelyeket, a fiókvállalatokat a vállalkozó fiai és libertusai működtették, akik maguk is meggazdagodtak. Jó példa erre az észak-itáliai Aquileia kereskedőinek, a Barbiusoknak, Caeserniusoknak, Caniusoknak a Borostyánút menti tevékenysége.

A legjobb ösztönző a belátható időn belüli felszabadítás volt. Ez a késői köztársaság korára oly mértékben elterjedt, hogy Augustusnak két törvénye is megszorításokat tett a rabszolga-felszabadításokkal kapcsolatban. A Kr. e. 2-ben hozott lex Fufia Caninia a dominus (rabszolgatartó) halálakor felszabadítható rabszolgák számát korlátozta. 3-10 rabszolga esetén legfeljebb ezek felét, 11-30 esetén a harmadukat, 31-100 fő esetén a negyedüket, a 100-500 közé eső rabszolgaállománynak pedig legfeljebb csak az ötödét lehetett felszabadítani. A Kr. u. 4-ben hozott lex Aelia Sentia korhatárt szabott a rabszolga-felszabadításhoz: előírta, hogy a felszabadítónak legalább 20 évesnek kell lennie, és megnehezítette a 30. életévük akatt felszabadított rabszolgák polgárjogszerzését (elnyerhették, de a felszabadítónak utána kellett járni). Ezek folytatása volt Tiberius alatt a lex Iunia, mely a nem szabályos módon vagy a fiatalon felszabadítottak számára csak a latin jogot adta meg. A libertusok feliratai arról tanúskodnak, hogy a nők többsége - a korlátozó törvények ellenére - a 14-24. életéve között szabadult fel, a férfiaknál viszont megvárták a 30. életévet, de többségük még 40 éves kora előtt elnyerte a szabadságot. A feliratok többsége azonban városi libertusoktól ered, a rosszabb helyzetben lévő falusi rabszolgákról kevés

az információnk (vö. Alföldy, G.: *Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei).*

Felszabadítása után a rabszolga római polgár lett, a ius honorum, a tisztségek betöltésének joga azonban nem illette meg (szabadon született fiát viszont már semmi hátrány nem érte). A császárkorban már köthetett törvényes házasságot szabadon születettekkel is, a házassági tilalom már csak a senatorokra és lovagokra vonatkozott.

Sajátos társadalmi kategóriát jelentettek a liberti Caesaris, a császári felszabadítottak. A császárok nagy számban alkalmazták őket *officiumukban* (magánhivatalukban), ahol a principatus kezdeti időszakában, amikor még nem volt császári bürokrácia, felelős beosztásba kerülhettek, s akár a politikára is befolyást gyakorolhattak. Különösen nagy hatalomra tettek szert Claudius irodavezetői, Pallas, az *a rationibus,* vagy Narcissus, az *ab epistulis,* akik a senatorok és a császár közötti rossz kapcsolatot kihasználva, a közvetítés révén óriási vagyonra tettek szert. Pallas a 400 millió sestertius vagyonával Róma leggazdagabb embere lett. Ez visszatetszést váltott ki a senatori rend soraiban, Nero alatt azonban még mindig erős volt a császári felszabadítottak befolyása. A Flaviusok alatt (69-96) kezdődött meg a lovagrendű procuratorokkal való felváltásuk. Véglegesen azonban majd csak Traianus alatt tűntek el a császári igazgatás felelős posztjaiból. A közép- és alsó szintű beosztásokban azonban az egész császárkorban jelen voltak.

KESOI CSÁSZÁRKOR

A SENATOROK

A késői császárkorra a római társadalom erőteljesen polarizálódott. A senatorok elképesztően nagy vagyonnal rendelkeztek. Birtokaik nemcsak Itáliában, hanem tartományokban is voltak, némelyiküknek a birodalom szinte valamennyi részén.

4000 libra arany volt a leggazdagabbak évi készpénzjövedelme, és még emellé nagyjából ennek harmadával egyenértékű naturália (Olympiodorus, fr. 43-). Symmachus, a pogányság egyik utolsó jeles képviselője például a fia praetori beiktatásának alkalmából rendezett játékokra 2000 libra aranyat (144 ezer solidust) költött, de tudunk egy másik esetről is, mely ennek a duplája, 4000 libra (288 ezer solidus) volt. A 4/5. század fordulóján a Rómában leggazdagabbnak számító Valerius Pinianusnak és feleségének, Melániának az előbbiekhez képest csak szerény, évi 120 ezer solidus készpénzjövedelme volt, ugyanakkor azonban csak Itáliában 24 ezer rabszolgája - a teljes számukat 50-100 ezerre becsüli a kutatás -, és többek között Rómában egy olyan háza, hogy azt egyetlen senator sem tudta megvenni, mert nem volt annyi pénze (vö. Demandt, A.: *Die Spdtantike.,* 285). Mindezekhez összehasonlításképpen: 4000 libra aranyat követelt Alarich 408-ban annak fe-

jében, hogy eláll Róma ostromától, és ennek az összegnek a megszavazását csak nehezen tudta Stilicho keresztülvinni (nem is bocsátották meg neki). Az 5. század folyamán a Nyugatrómai Birodalom állandó pénz- és katonahiánnyal küzdve agonizált, s a senatorok áldozatkészségének hiánya jelentősen hozzájárult a széthullásához. - Az átszámításhoz: 1 *libra* vagy más néven *as, pondo* (az utóbbiból származik a font elnevezés) 327,45 gramm. Az I. Constantinus által bevezetett aranypénz, a *solidus* a libra 1/72 része.

I. Constantinus újraszervezte a senatori rendet, s Constantinopolis számára is senatust alapított. A késői császárkor birodalmi vezető rétegének egyik jellegzetessége a hierarchizáltság volt. Az eredetileg egyetlen senatori rang, a **clarissimatus** devalválódott, és I. Valentinianus, majd Iustinianus új, magasabb rangokat teremtett.

A **clarissimus** rangot tisztségekhez kapcsolódva kezdték el adományozni - például a provinciák helytartóinak is, akik már korántsem voltak mind senatorok -, következésképp megszaporodott a *viri darissimi* száma. I. Valentinianus ezért a magasabb tisztségek betöltői részére új rangokat alapított: *spertabilisek,* illetve *illustrisek* lettek. Mivel egy idő után ezek a címek is devalválódtak, Iustinianus újabb két legmagasabb rangot alapított, a *gloriosust* és a *magnificust* A császári család tagjai *nobilissimi* (legnemesebbek) voltak.

A patrícius rang a késői császárkorban nem azonos az ősi római ranggal. I. Constantinus alapította, és a császárok csak nagyon ritkán adományozták, elsősorban olyanoknak, akik az államnak és a császárnak különösen nagy szolgálatokat tettek. Flavius Constantius volt az első Nyugaton, aki hadsereg-főparancsnokként kapta ezt a rangot. Őt követően Nyugaton patrícius ranggal a mindenkori rangelső hadseregparancsnok (vagyis főparancsnok) rendelkezett. Keleten Zeno alatt vált a legmagasabb ranggá, s Zeno azt is pontosan szabályozta, hogy kiket lehet kitüntetni vele.

EQUITES, CURIALES, VÁROSI PLEBS

Ugyancsak hierarchizálttá vált a lovagság is. Constantinus a legmagasabb tisztségeket betöltő lovagoknak megadta a ***clarissimus*** rangot. A lovagság összesen öt rangcsoportba tartozott.

A városi vezető réteget a tanács épülete, a *curia* után a késői császárkorban curialisoknak nevezték. A városi tanács már a korai császárkorban is rangcsoportokra bomlott, csak míg korábban a betöltött tisztségek adták meg kinek-kinek a rangját, most elsősorban a vagyon vált fontossá. A curia élén a sacerdotales (a volt tartományi főpapok) után a decemprimi (szó szerint az első tíz) vagy más néven a principa-

les következtek. Nekik kellett jótállni vagyonukkal a diocletianusi adótörvény értelmében a városuk neve alatt nyilvántartásba vett adózók tartozásaiért. Ez az egyetemleges felelősség néhány évtized alatt tönkretette a városi vezető réteget.

COLONUSOK

Leírásukat lásd a *Gazdaság* című fejezetben.

RABSZOLGÁK

A késő antikvitásra jelentősen visszaesett a rabszolgák száma. Pontos adataink nincsenek, a kutatás - számolva az erős regionális eltérésekkel - 10-20 százalékra teszi a népességen belüli arányukat. A 3. század szakadatlan háborúi főleg polgárháborúk voltak, római polgárokat pedig tilos volt rabszolgának eladni. A barbár betörések során római területekről gyakran tömegesen elhurcolt, idegenben rabszolgaságba került embereket sem lehetett rabszolgaként visszavásárolni: ezek a törvények értelmében, amint a birodalom földjére léptek, automatikusan visszanyerték szabadságukat. A római állam a békeszerződésekben rendszerint kötelezte az ellenfelét a római foglyok szabadon bocsátására, később pedig nagy összegeket fizetett megváltásukért. A népvándorlás időszakában a germánokat már nem volt tanácsos úgy kezelni, mint a korábbi ellenfeleket. 375 után a dunai tartományok rabszolgái tömegesen csatlakoztak a birodalomba beengedett, lázadó gótokhoz. Az Itáliába betörő Radagaisus legyőzését követően (405) Stilicho például eladta a foglyokat rabszolgának, 410-ben azonban ezek tömegesen csatlakoztak a Róma ellen vonuló Alarichhoz. A germánokat tehát inkább foederatiként, szövetségesként, vagy jobb esetben félszabad laetiként telepítették le a birodalom területén, vagy, amikor már súlyos katonahiány is mutatkozott, a legyőzött sereg katonáit egyszerűen átsorozták a római hadseregbe.

Ebben az időszakban a legnagyobb rabszolgatartó a császár volt. Rabszolgák alkották a palota személyzetének jelentős részét és a császári tulajdonban lévő üzemek, birtokok munkásait. A második helyen a keresztény egyház állt, melynek a kiterjedt birtokait művelték rabszolgák, a harmadikon a senatori nagybirtok.

A fentebb már említett Melániának (a későbbi szentnek), a 4/5. század fordulója egyik leggazdagabb famíliája, a Valerius örökösének Itáliában 60 faluja volt, mindegyik 400-400 rabszolgával felszerelve. Házi cselédségével és a tartományokban lévő birtokainak munkásaival együtt rabszolgáinak számát 50-100 ezer közé becsüli a kutatás (Demandt, A.: *Die Spätantike,* 291 sk.).

A rabszolgák helyzete valamelyest javult. A császári rabszolgák például még szabadokkal is házasodhattak. Birtokeladás esetén nem volt szabad a rabszolgacsaládokat szétválasztani, bár ezek törvényes házasságot nem köthettek, kapcsolatuk csak

contubenium (együttélés, ágyasság) volt. A felszabadítás a késői császárkorban is a legjobb ösztönző volt. Több forrás is megjegyzi azonban, hogy nemegyszer maguk a rabszolgák utasították vissza felszabadításukat, mert azzal nemcsak szabaddá, hanem egyúttal nincstelenné is váltak. Ez a kisemberek megélhetési feltételeinek romlását mutatja. A felszabadítottakat a hivatalviselésben változatlanul hátrányok érték. Majd csak Iustinianus törölte el ezeket.

A késői császárkor rabszolgaságának egyik jellegzetessége volt az eunuchok léte, akik némi keleties színt vittek az akkori római világba.

Eunuchok a Sibylla-könyvek megkérdezése után importált kis-ázsiai istennő, a rómaiak által Magna Maternek nevezett Kybelé papjaiként kerültek Itáliába még a Hannibál ellen folyó háború idején, Kr. e. 205-ben. A kasztrációt azonban a rómaiak a természet rendje ellen való förtelmes dolognak tartották, ezért megtiltották, hogy római polgárok az istennő papjai legyenek.

Domitianustól kezdődően a császárok tiltották a kasztrálást a birodalomban, még a rabszolgák esetében is. így az eunuchok drága importáruk voltak Indiából, Perzsiából és Armeniából, ahol egy részüket nyelvek ismeretére és a palotai szolgálat kényes feladataira képezték ki. Nagy befolyásra tettek szert a császári udvarban, de senatorok is tartottak ilyeneket. Eunuch volt például Honorius politikájának egyik meghatározója, Eusebius is.

Az *önkasztráció,* mint a világi örömök nyílt elutasítása és az aszketizmus vállalásának egyik sajátos formája, keresztény hívek körében is felbukkant. A leghíresebb köztük Órigenés egyházatya volt. A nicaeai zsinat ezt megtiltotta, majd a tilalmat 400 körül újra megerősítették, ennek ellenére a jelenség létezett.

A PATROCINILJM

A késői császárkorban, a nagybirtokosok hatalmának megerősödésével és a középrétegek, valamint kistulajdonosok lesüllyedésével összefüggésben újjáéledt az ősi római intézmény, a patronatus, melynek neve ekkor patrocinium volt.

Korábbi előzményéhez hasonlóan ez is személyi függést jelentett, és hasonlóképp két eleme volt: a védelmező és a megvédendő, a patrónus és a cliens. Az előbbi egy olyan nagy hatalmú úr volt, aki a túladóztató állami hatóságokkal, a birodalom területén portyázó barbárokkal vagy a közbiztonságot veszélyeztető rablókkal szemben képes volt defensiót, védelmet biztosítani: nagyszámú fegyveres kísérettel rendelkező nagybirtokos, magas rangú állami tisztségviselő, katonai parancsnok, *senator,* befolyásos egyházi személy, de akár egyház vagy kolostor is lehetett. A véde-

lemre szorulók kisemberek: kisbirtokosok, egyszerű városi polgárok, kézművesek stb. voltak, akik a védelmet egyénileg is vagy csoportosan is kérhették: egész városként vagy valamilyen testületként, például *collegiumként*.

A kapcsolatot egy védelmi szerződéssel kötötték meg, mely a kölcsönös kötelezettségeket rögzítette. A patrocinium-szerződéseknek kétféle formája lehetett: az egyik szerint a *cliens* ajándék, később járadék vagy adó fizetésére, esetleg terménnyszolgáltatásra kötelezte magát, ám a saját tulajdonát, a földjét, a műhelyét stb. megtartotta. A másik szerint a védelmet kérő a tulajdonát is átruházta védelmezőjére, és ezt követően csak használatra kapta vissza azt. Az előbbi forma volt a korábbi, mely főleg a birodalom keleti felében terjedt el, az utóbbi történetileg később akult ki, és a birodalom nyugati felére volt jellemző. A viszony öröklődött. A patrociniumot eredetileg az adókivetők visszaéléseinek elhárítására, illetve az adózás elkerülésére hozták létre. Terjedése összefüggött az állam védelmi funkcióinak meggyengülésével, illetve a túladóztató állammal szemben a nagybirtokosok és a társadalom alsó rétegei között kialakuló érdekközösséggel.

Az állam kétféle módon is harcolt a patrociniumok ellen: tiltó rendeletek egész sorával (360, 368, 395, 395) és a védelemre szorulók számára egy állami *patronatusi* rendszer, a defensor civitatis intézményének megteremtésével. 415-ben azonban kénytelen volt tudomásul venni a realitást, és a patrociniumot elismerni. Ekkorra már egész régiók lakossága került függő helyzetbe.

A patrocinium terjedésének a következményei sokirányúak voltak, ezek együttes hatása pedig az antik társadalomra, valamint a római államra katasztrofális volt: a patrocinium felgyorsította a kisbirtokosok eltűnését, a *colonatus* elterjedését, és széles rétegek függő helyzetbe kerülését, azaz feudalizálódását eredményezte. Az államnak adózó rétegek beszűkültek, az államapparátus működését fedező bevételek bizonytalanná váltak. Az állam ennek elhárítására pedig azok anyagi terheit fokozta, akiket meg tudott fogni, vagy az adóbehajtásért felelőssé tudott tenni. A városok elnéptelenedtek, a városi vezető réteg, a *curialisok* anyagi helyzete megroppant, ez pedig az antik civilizáció központjainak, a városoknak a hanyatlását eredményezte. A lakosság az állammal szemben közömbössé, egyes vidékeken pedig kifejezetten ellenségessé vált, és megadóan tűrte, de volt, ahol kifejezetten üdvözölte a barbár „szabadítók" megjelenését.

FOGALMAK

Barbaricum
civitas peregrina
civitas Romána
clarissimus, clarissimatus
cliens
colonia
contubernium
curialis
cursus honorum
decemprimi
dediticii
defensio
defensor civitatis
dominus
eunuch
eques / eques Romanus
familia rustica
familia urbana
foederati
honestiores
humiliores / tenuiores
ingenuus
ius honorum
ius Latii

laeti
lex Aelia Sentia
lex coloniae
lex Fufia Caninia
lex Iunia
lex municipii
liber
liberti Caesaris
libertus
municipium
munificentia
ordo / rend
ordo decurionum / decuriók rendje
ordo equestris / lovagrend
ordo senatorius / senatori rend
patrícius
patrocinium
patronatus
patrónus
peregrinus
plebs rustica
plebs urbana
principales
sacerdotales
senator
servus / rabszolga
summa honoraria
tribunus angusticlavius
tribunus laticlavius
verna

KRONOLÓGIA

Kr. e. 2 Lex Fufia Caninia
Kr. u. 4 Lex Aelia Sentia
212 A római polgárjog kiterjesztése a Római Birodalom valamennyi szabad lakójára
415 Az állam elismeri a *patrocinium* intézményét

BIBLIOGRÁFIA

Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet. 2.,* javított kiadás. Budapest, 2000.

Alföldy, G: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit. In: Schneider, H. (Hrsg.): *Sozial und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit.* Darmstadt, 1981. 336-. Utólagos kiegészítésekkel in: Alföldy, G.: *Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge.* Stuttgart, 1986, 286-331-

Alföldy, G.: *Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge.* Stuttgart, Fr. Steiner, 1986.

Alföldy, G.: Römische Gesellschaft - Struktur und Eigenart. *Gymnasium,* 83,1976,1-25.

Andersen, T. B.: *Patrocinium. The concept of Personal Protection and Dependence in the Later Roman Empire and Early Middle Ages.* 1979.

Boulvert, G.: *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condición de l'affranchi et de l'esclave.* Paris, 1974.

Boulvert, G: *Esclaves et affranchis impériaux sous le haut-empire romain. Rôle politique et administratif.* Napoli, 1970.

Burton, G., Slaves, freedmen and Monarchy. *JRS,* 67,1977,162-166.

Castritius, H.: Die Gesellschaftsordnung der römischen Kaiserzeit und das Problem der sozialen Mobilität. *Mitteilungen der Technischen Universität Carolo-Wilhelmina zu Braunschweig,* 8, 1973, 38-45.

Chantraine, H.: *Treigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser.* (Forschungen z. antiken Sklaverei, 1.) Wiesbaden, 1967.

D'Arms, J. H.: Upper-class attitudes towards viri municipales and their towns in the early Roman Empire. *Athenaeum,* 62,1984,440^67.

Demougin, S.: *Vordre équestre sous les Julio-Claudiens.* Ecole française de Rome. (Coll. de l'École française de Rome, 108.) Paris - Roma, 1988.

Eck, W. - Heinrichs, J. (Hrsg.): *Sklaven und Freigelassene in der Gesellschaft der römischen Kaiserzeit.* (Texte zur Forschung, 61.) Darmstadt, 1993.

Eck, *W.: Senatoren von Vespasian bis Hadrian.* München, 1970.

Garnsey, P.: Aspects of the decline of the urban aristocracy in the Empire. In: *ANRW,* II, 1. Berlin - New York, 1974,229-252.

Giardina, A. (Hrsg.): *Der Mensch der römischen Antike.* Frankfurt am Main - New York, 1991.

Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. v. Fischer, W., et al. Bd. 1. *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte der römischen Kaiserzeit.* Hrsg. v. Vittinghoff, Fr. Stuttgart, 1990.

Langhammer, W.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbsverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2-A. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit).* Wiesbaden, 1973.

Lévéque, P. - Clavel-Lévéque, M. (ed.): *Actes du Colloque sur l'esclavage.* Besancpn - Paris, 1972.

Maróti Egon: *Rabszolgák az ókori Rómában.* Budapest, 1969.

Wallace-Hadrill, A.: Élites and trade in the Roman town. In: Rieh, J. - Wallace-Hadrill, A. (eds.): *City and Country in the Ancient World.* (Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society, 2.) London - New York, 1994, 241-272.

Pannónia

Pannónia alatt két dolgot értettek a római korban, s értünk manapság mi is. Eredetileg a szó a pannon törzsek földjét jelentette, a Száva és a Dráva alsó folyásának vidékét, később azonban egy római provincia neve is lett, mely a pannonok földjénél jóval nagyobb volt: a mai Dunántúlt, Ausztria keleti részét (a Bécsi-medencét és az Alpokalját), továbbá Szlovénia, Horvátország és Szerbia északi sávját (nagyjából a Száva völgyét) foglalta magában.

Nem tudjuk pontosan, mikor kezdődött Pannónia provincia története. Amikor a Száva és Dráva völgyében a rómaiak megkezdték expanziójukat, még nem Pannoniának nevezték azt a tartományt, melynek az itteni területek részei lettek, hanem Illyricumnak. Pannónia Illyricum kettéosztása révén jött létre, Illyricum római tájolás szerinti alsó részéből (vagyis az Itáliától távolabb fekvőből). Illyricum felső, Itáliához közelebbi részének új neve Dalmatia lett. A legkorábbi dokumentum, amely hivatalos tartománynévként említi Pannoniát, elég késői időből, Kr. u. 68/69-ből származik (Tampius Flavianus helytartó felirata, C7L, X, 6225 = *ILS,* 985 = *Arch. Ért.,* 1966, 68). A kettéosztás ennél jóval korábban megtörtént, és a névváltozás is, mert a Nero korában kivégzett költő, Lucanus már a tartománylakók összességét nevezi *Pannoniusnak,* akik között jelentős arányban nem pannonok is voltak.

ILLYRICUM

Illyria vagy *Illyricum* hasonlóképpen egy nép lakóhelyét jelentette, s az utóbbi ugyancsak egy római provincia nevévé vált. Az illyrök az indoeurópai népek családjába tartoztak. A Balkánon autochthónok, azaz őslakosok voltak, és a makedónoktól nyugatra, északnyugatra éltek. A korábbi kutatás a Dunántúl keltákat megelőző lakosságát (középső vaskor, késő Halstatt-kultúra) is egyértelműen illyrnek tekintette, így annak túlélő maradékait is, a Száva és Dráva völgyében, Sisciától keletre élő pannon törzseket és a Komárom-Esztergom, Pilis- és Vértes-hegység, valamint a Balaton által határolt területen élő azalusokat. Az utóbbi évek nyelvészeti kutatásai azonban az illyrök nyelvi egységét tagadják. Az Adria északi partján élő véneteket és liburnusokat az illyröktől különböző, de velük rokon népnek tartják. Hasonló kétségek merültek fel a dalmaták és a pannonok illyrségével kapcsolatban is, a források ugyanis tulajdonképpen csak az ő déli szomszédaikat nevezik illyröknek. A kérdés, hogy illyrök voltak-e, vagy az illyrökkel közeli rokonságban álló nép, egyelőre még nem dönthető el. Az utóbbi munkák ezért óvatosan csak pannonoknak emlegetik őket.

Róma számára a Kr. e. 3. század utolsó harmadában a balkáni ügyek már egyáltalán nem voltak közömbösek. Az első határozott beavatkozása ezen a területen a Teuta királynő kalózkodó illyr alattvalói ellen folytatott háború volt Kr. e. 229-228-ban, melyet az aitóliai és achai szövetséggel együtt vívott. Ennek során kötött szövetséget az Adria déli partvidékén fekvő polisokkal: Kerkyrával (ma: Korfu), Apolloniával (ma: Fier közelében, Albánia), Pharosszal (Stari Grad, Horvátország, Hvarszg.) és Epidamnosszal. A második illyr háborúját már korábbi szövetségese, a pharosi Demetrios ellen vívta 219-ben. Csak jóval később, 168-167-ben kezdett ebben a térségben területeket foglalni, azzal összefüggésben, hogy Macedóniával szemben is megváltozott a politikája. A Kr. e. 2. század második felében több háborúról is van tudomásunk. 156-ban például az egyik cónsul, P. Cornelius Scipio Nasica vezetett hadjáratot a delmaták (a források hol így, hol dalmatáknak nevezik őket) ellen. Az Epeirostól északra szerzett területeket kezdetben Macedónia provinciához csatolták.

Az Adria mentén élő népek azonban nemcsak Macedónia és Epeiros térségében okoztak gondot, hanem Gallia Cisalpinában is. Az ott folyó harcok keretében C. Sempronius Tuditanus cónsul a iapodok ellen, 119-117 folyamán pedig L. Caecilius Metellus Delmaticus a segestaiak és delmaták ellen harcolt. Nem tudjuk, mikor került római uralom alá az Adria teljes partvidéke, s azt sem, hogy mikor szervezték Illyricumot provinciává. Első, név szerint is ismert helytartója Iulius Caesar volt, aki Gallia Cisalpina-i helytartóságával együtt kapta meg Illyricumot. Ez azt jelenti, hogy akkor már az Adria partvidéke összefüggően római uralom alatt állott, vagyis szárazföldi összeköttetés volt Itália és a Balkán között. A provinciává szervezés legvalószínűbb időpontjának L. Caecilius Metellus Delmaticus 119. évi consulatusát követő illyricumi proconsuli felhatalmazásának ideje, a 118-117. év tűnik.

PANNÓNIA MEGHÓDÍTÁSA

Pannónia provincia területének meghódítása nem egyszerre történt. Több háború eredményeként, több évtized leforgása alatt került az egész területe római uralom alá.

1. Octavianus iapod hadjárata (Kr. e. 35-33) során a Száva felső folyásának vidéke és az attól délre eső terület került római uralom alá, egészen Segestikéig, vagy ahogyan a várost a rómaiak nevezték, Sisciáig (ma: Sisek, Horvátország). Bár a források arról írnak, hogy a rómaiak a Száva völgyében mindent meghódítottak, hadműveletek Sisciától keletre nem folytak. A pannonok valószínűleg önként hódoltak be, s ezzel előnyösebb státust nyertek, mint ha ellenálltak volna. A háború propagandisztikus célokat is szolgált - Octavianus szükségét érezte, hogy katonai sikerekkel ellensúlyozza M. Antoniusnak a parthusok elleni háborúban megerősödött tekintélyét -, de volt egy stratégiai szempontból sem lebecsülhető haszna. Kiszélesítette s ezzel biztonságosabbá tette az Itália és a Balkán közötti szárazföldi összeköttetést. Siscia rendkívül erős, 21 cohorsnyi helyőrséget kapott.

2. Kr. e. 12-9 között Tiberius meghódította a pannonok törzseit, és Illyricum határát a Dunáig terjesztette ki.

A római hadjárat közvetlen kiváltó okai a pannonok mozgolódásai voltak. Kr. e. 16-ban a noricumiakkal Istriára támadtak, majd 14-ben és 13-ban is fellázadtak, s ugyanakkor szomszédaik, a Száva torkolatvidékén élő scordiscusok is Macedóniára támadtak. Az előzményekhez tartozott, hogy Kr. e. 16 folyamán és azt megelőzően Rómának az alpesi törzsekkel és különösen a germánokkal is komoly nehézségei voltak, ezért 15-ben Augustus két mostohafia, Tiberius és Drusus egy gyors hadjáratban végleges meghódolásra késztette az alpesi népeket. Fordulat következett tehát be a római politikában: a határozott megoldások kerültek előtérbe, és ezt a pannonokkal szemben is érvényesítették. Kr. e. 12-ben Augustus Agrippát küldte a pannonok megfékezésére, aki rövid idő alatt le is verte őket, Campaniába való visszatértekor azonban megbetegedett és meghalt. Halálának hírére a pannonok újra nekibátorodtak, ezért Augustus Tiberiust bízta meg a megrendszabályozásukkal. Tiberius mind a pannonokat, mind a scordiscusokat legyőzte, s hogy elejét vegye a további lázadozásoknak, a fegyverforgató korú lakosságot rabszolgának adta el (Cass. Dio, LIV, 20,2-3, továbbá 24,1). A pannonok azonban másfél évtized múlva, Kr. u. 6-ban a dalmatákal együtt egyszer még fellázadtak.

A korábbi kutatás egyöntetű álláspontot volt abban, hogy Tiberius hadjáratával az egész mai Dunántúl területe római uralom alá került. Egy másik, az 1970-1980-as években népszerűvé vált elképzelés szerint viszont Tiberius csak a Száva és a Dráva völgyét hódította meg, vagyis Augustus önéletírásának, a *Res gestae divi Augustinak a* hódításra vonatkozó passzusa *(RgdA,* 30), nevezetesen a *„...kitoltam Illyricum határ-*

ráf *a Duna folyóig",* csupán a Dráva és Száva közötti Duna-szakaszra értendő. Pannónia provincia ekkor még nem létezett, mert Augustus nem említi az új provinciái között. A Dunántúl nyugati része is még Noricumhoz tartozott, Velleius ugyanis a Kr. u. 6. év eseményeit tárgyalva Carnuntumot noricumi helynek mondja. Pannónia mindezek folytán csupán hadműveleti terület volt, s katonai igazgatás alatt állt. A polgári igazgatást Pannoniában a Flaviusok koráig nem is vezették be, épp ezért nem is lehetett várost alapítani a területén. Savariát Claudius még a Noricumhoz való tartozása idején alapította, több noricumi várossal együtt. Ha viszont várost nem lehetett ekkor még alapítani Pannoniában, Emona nem is lehetett pannóniai város, Itáliához kellett tartoznia, stb. (H. Braunért, Tóth Endre, Jaro Sasel). Ennek az álláspontnak egyik variánsa szerint a noricumi területek Pannoniához való átcsatolására és Pannónia provincia létrehozására Claudius uralkodása alatt, Noricum provinciává szervezésével összefüggésben került volna sor (Fitz I.).

A második elképzelés, mint láttuk, sok bizonyítékot felsorakoztat, de képviselői hivatkoznak még arra is, hogy a római pénzforgalom és a feliratállítás hiányzik a Drávától északra az 1. század első felében, és katonai táborok sem léteztek a Duna mentén Claudius koráig, ami szintén arra utal, hogy a terület nem állt római uralom alatt; a *civitas peregrinák* katonai felügyelet alatt álltak, úgynevezett *praefecti civitatis* ellenőrzése alatt, akik majd csak a Flaviusok idején adták át helyüket a *principes civitatisnak,* vagyis a törzsi vezetésnek. Az érvek egy része azonban vitatható:

1. Az Augustus kezdeményezésére, de már a halála után alapított Emonát (ma: Ljubjana) több ókori szerző is egybehangzóan illyricumi, illetve pannóniai városnak mondja az 1. században, az ellenkezőjét viszont senki sem állítja. Emonán kívül talán Augustus, vagy sokkal valószínűbb, hogy Tiberius a Borostyánút mentén egy másik települést is alapított, az *oppidum Iulia Scarbantiát* (ma: Sopron). Oppidumot Illyricum déli részéből Caesar és Augustus korából vagy Gallia Narbonensisből Caesar idejéből elég sokat ismerünk. Ezek vagy latin coloniák, vagy olyan kisebb méretű települések voltak, amelyek tovább fejlődve, rövid időn belül elnyerték a municipiumi rangot. A városalapítások, illetve telepítések viszont egyértelműen cáfolják azt, hogy a területnek nem volt provincia státusa.

2. A polgári és katonai igazgatás szétválasztása egészen I. Constantinusig ismeretlen dolog volt Rómában. Ha birodalmon belüli területről volt szó, a leigázott lakosság helyzetét szabályozni kellett, kötelezettségeit, mindenekelőtt adóját és katonáskodási feladatait rögzíteni kellett. A lakosságot össze kellett írni adózás céljából, felügyelni kellett az igazságszolgáltatást stb. Ezek mind a győztes hadvezérre és utódaira váró polgári feladatok voltak. Az igazságszolgáltatásban a helytartót a *praefecti civitatis* helyettesítették, akiket egyes tartományokban zwdexeknek (bíróknak) is neveztek. Ok nem tekint-

hetők katonai felügyelőnek (hasonló funkciót töltöttek be Itáliában a praetorok által kinevezett *praefecti iure dicundo* vagy Syria legátusa mellett a praefectus Iudaeorum, Pontius Pilátus). Ezek nem a Flavius-korban tűntek el, hanem akkor, amikor város született az adott nép területén, és a városi tisztségviselők átvették a funkciójukat. A *praefecti civitatis* jelenléte rendezett viszonyokra, provinciára utal. Az egyik pannóniai *praefectus civitatis* Nero uralkodására datálható.

3. Abban sokan egyetértenek, hogy Pannónia története Illyricumban kezdődött. A kérdés csupán az, hogy Augustus alatt hol volt Illyricum északi határa: a Drávánál vagy a Drávától északabbra, s ha északabbra, akkor vajon a Duna volt-e. Nos, a Borostyánút legalábbis a boiusok *civitasáig,* legkésőbb Kr. u. 20 tájáig római uralom alá került (Colonia Iulia Emona alapítása 15-ben, legiotábor Augustus alatt a Dráva melletti Poetovióban, auxiliaris tábor Peresznyénél Tiberius alatt Kr. u. 20 táján, az *oppidum Iulia Scarbantia* alapítása Augustus vagy Tiberius alatt, sőt a régészeti emlékek alapján Savariának is van egy Augustus korában kezdődő, a Claudius kori coloniaalapítást megelőző római múltja). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Borostyánútnak a boiusok civitasáig terjedő szakaszát nem Claudius alatt csatolták át Noricumtól Illyricumhoz (vagy Pannoniához), hanem korábban, mert a vazallus Regnum Noriciben római várost alapítani és megszálló alakulatokat állomásoztatni nem lehetett. Augustus uralkodására vonatkozóan azonban csak a Dráváig van egyértelmű adatunk a terület Illyricumhoz való tartozására. Legkésőbb Tiberius alatt azonban már Illyricumhoz kellett tartoznia. További kérdés, hogy a Drávától északra és a Borostyánúttól keletre fekvő területek hová tartoztak. Ezt a pannon-dalmata lázadás alatt Pannoniában harcoló, s ezért a tartományt személyes tapasztalatok alapján is ismerő Velleiusnak egy idevágó és eddig nem kellően méltányolt helye megmondja (Vell., 109). Itt a szerző a markomann király félelmetes hatalmát érzékeltetve arra is utal, hogy Kr. u. 6-9 között a rómaiak ezt a területet is beleértették Pannónia fogalmába: *„Már azért is félelmetes volt* [ti. Maroboduus], *mivel előtte és a területétől balra Germania, jobbra Pannónia, hátul Noricum* [ti. feküdt], s *a betöréseinek lehetőségétől mind féltek."* A rómaiak Itáliából nézték a világot: a balra északnyugatra, a jobbra délkeletre értendő. Maroboduus és a markomannok a boiusok szállásterületével átellenben, a Duna bal partján és az a mögötti vidéken éltek. A boiusok területe pedig a Bécsi-medencétől nagyjából Arrabonáig terjedt. Ettől keletre már az azalusok laktak, akik valóban *pannon* (vagy illyr) törzs voltak. Ezt a körülményt viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk, amikor a *Res gestae diviAugusti* pannonok leigázásáról szóló fejezetét értelmezzük, mert így a *„kitoltam Illyricum határát a Duna folyóig"* bizo-

nyos, hogy nemcsak a Dráva-Száva közötti folyamszakaszt jelenti, hanem a teljes folyamhosszat Győrtől lefelé. Nyitott kérdés egyelőre a boiusok területe, amit a rómaiak Noricummal együtt meghagyhattak ütközőzónának a germánokkal szemben. A carnuntumi legiotábor legrégebbi ásatási rétege Tiberius késői - Claudius korai uralkodási időszakára datálható, tehát elég tág. Ez alapján nem zárható ki, hogy ez a terület valóban csak Noricum Claudius kori átszervezésekor került Pannoniához. Az átszervezés Noricum közvetlen római uralom alá vételét jelentette, a lakossága adózóvá tételét, katonai megszállást, városalapításokat stb. A félreértések elkerülése végett azonban, Noricum nem lett provincia - nem is említi provinciaként egyetlenegy felirat sem -, mert nem imperiummal bíró helytartó alá került (lásd a provincia fogalmát az *Igazgatástörténet* című fejezetben). Egy procuratori körzet lett az alsó-illyricumi vagy pannóniai **legátus Augusti pro praetore** katonai felügyelete alatt. Olyan volt tehát a viszonya Pannoniához, mint amilyen ludaeáé Syriához. A katonailag fontos részt, a boiusok területét - ha Tiberius alatt vagy még korábban ezt nem tették volna meg - legkésőbb Claudius alatt leválasztották róla, és Alsó-Illyricumhoz (vagy Pannoniához) csatolták. A Pannoniához tartozó Borostyánút egységes védelme ezt mindenképpen szükségessé tette. A Bécsi-medencétől nyugatra viszont már nem kellett olyan erőteljesen védeni a dunai határt, mert a terepviszonyok megakadályozták az ellenséges támadást, ezért egészen a markomann háborúkig Noricumban meg lehetett spórolni egy légiót.

4. A katonai érvek amellett szólnak, hogy a Drávától északra eső terület Augustus korában már római uralom alatt állt: a római hadműveletek ugyanis ebben a korban már a Dunán túli területekre irányultak. A Borostyánút a római seregek felvonulási útja volt a markomann Maroboduus birodalma ellen, melyet Róma nagyon veszélyesnek tartott. A hatalma megtörésére irányuló római hadműveletek Augustus korában a Dunától északra folytak. L. Domitius Ahenobarbus, Illyricum helytartója például a Maroboduus elleni harcok során az Elbán túli területekre is eljutott. De nemcsak északnyugat, hanem északkelet felé is folytak hadműveletek: M. Vinicius Augustus legátusaként szintén a Duna túlsó oldalán harcolt: legyőzte a dákokat, bastarnákat, a cotinusokat, osusokat, anartiusokat és még két további népet. Egészen az Alföld északi pereméig jutott el. Ezeknek a hadjáratoknak a célja a római uralom előterében élő erős népek megtörése s az új hatalmi viszonyok elismerésére való kényszerítése, vagyis végső soron a dunai határ biztosítása volt (vö. Visy Zs.: *Ripa Pannonica.* 126).

A TARTOMÁNYI IGAZGATÁS ÉS A HADSEREG

Illyricum Kr. e. 27-ben senatusi provincia lett, a pannonokkal folytatott háború azonban alkalmat teremtett a princepsnek arra, hogy visszavegye, amire Kr. e. 11-ben került sor. A területén az első princeps halálakor öt **legio** állomásozott, melyek két parancsnok között voltak megosztva. Az egyiket felső, a másikat alsó hadseregnek, *exercitus superiusnak* és *exercitus inferiusnak* nevezték. Ez magától értetődően a parancsnokok területi kompetenciájának elhatárolásával is együtt járt. Augustus uralkodása végéről egy felirat igazolja is *Illyricum superius,* azaz Felső-Illyricum létezését. Ez egyben azt is jelenti, hogy kellett, hogy létezzen egy Alsó-Illyricum is. A kutatás sokat foglalkozik azzal, hogy ez alkalmi megosztás volt-e, vagy állandósult, kétségtelen, nem könnyű megítélni: hivatalos formában a felhatalmazások a helytartók feliratos emlékein jelennek meg, ezekből viszont ebből a korból még kevés van; nem kiforrott még teljesen ebben az időben a címek feliratokon való megnevezése sem. Az ókori szerzők pedig Pannónia és Dalmatia helyett gyakran használják a fölöttes fogalmat, Illyricumot, mert végül is mind a kettő illyricumi tartomány volt - földrajzi és közigazgatási értelemben egyaránt (lásd a közös gazdasági igazgatást), így a szóhasználat félrevezető is lehet.

Inkább abból kell kiindulnunk, hogy normális körülmények között öt légiót nem bíztak egy helytartóra. Az első ismert **legátus Pannóniáé** (pannóniai helytartó) Calvisius Sabinus volt, aki felesége botránya miatt vált híressé, s így több szerző is említi (Cass. Dio, LIX, 18; Tac, *hist.,* I, 48; Plut, *Gálba,* 12). Ő Kr. u. 39-ben tért vissza Rómába hivatalából. Az első ismert **legátus Dalmatiae** (dalmatiai helytartó) pedig Camillus Scribonianus volt, aki Claudius hatalomra kerülésének hírére uzurpátorként lépett fel (lásd fentebb, Claudiusnál), tehát őt is még Caligula (37-41) nevezte ki. Caligulától azonban nehezen elképzelhető hogy 37-38 folyamán Illyricum átszervezésével foglalkozott volna. Annál inkább elődjéről, Tiberiusról (14-37), hiszen nála jobban kevesen ismerték a birodalomnak ezt a részét (lásd fentebb, Tiberiusnál). A legvalószínűbb, hogy ő osztotta ketté, vagy még Augustus alatt, vagy már önálló princepsként. Pannónia provincia, mint már említettük, 68/69-ben bukkan fel először hivatalos megnevezésben.

Illyricum pénzügyi igazgatását a kettéosztás nem érintette. Az változatlanul közös maradt akkor is, amikor már a két tartományt Pannoniának és Dalmatiának hívták, csak a címe változott meg: *procurator provinciáé et Dalmatiae* lett. Lovagrendű császári tisztségviselő volt, és a pannóniai Poetovióban (ma: Ptuj, Maribor közelében, Szlovénia) székelt.

Az osztatlan Pannónia helytartói **consularis** rangúak (consulviseltek) voltak. A helytartói székhely minden jel szerint Poetovio volt. A helytartó alá a hódítás időszakában három **legio** tartozott, Claudiustól kezdve azonban már elegendő volt kettő, mert a provincia lakói beilleszkedtek az új viszonyok közé, és a határokat is sikerült tartósan biztosítani. Maroboduus bukása után a Dunától északra egy római bábáskodással született szövetséges germán fejedelemség létezett a kvád Vannius uralma alatt, kelet felé pedig a veszélyes dák királysággal szemben a Duna-Tisza közén si-

került ütközőzónát kialakítani a szarmata iazygok betelepítésével (vagy betelepedésének ösztönzésével). A nyugalom Domitianus (81-94) uralkodásáig tartott. Akkor viszont Rómának nemcsak a germánokkal és a dákokkal, hanem még a szarmatákkal is súlyos konfliktusai támadtak (lásd fentebb, Domitianusnál), ezért a császár az itteni háborúi során négy további légiót vezényelt a tartományba. Ezek közül egy a 92. évi svéb-szarmata háborúban megsemmisült, egyet pedig majd a szomszédos Moesia inferior helyőrségébe, Singidunumba irányítottak át, így végül négy légiója maradt Pannoniának, s ez aztán így marad a késő antikvitásig.

Augustus korában egy legio Sisciában (Sisek, Horvátország) állomásozott, egy Poetovióban, a harmadik, a *XV Apollinaris* táborhelyét nem ismerjük. Felmerült, hogy talán Emonában (Ljubjana, Szlovénia) volt, perdöntő bizonyítékot azonban nem sikerült még erre vonatkozóan találni, mint ahogyan arra sem, hogy már Kr. u. 6-ban Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria) állandó helyőrsége lett. A Velleius által a Kr. u. 6. év eseményei kapcsán említett carnuntumi legiotábor ugyanis egy ideiglenes felvonulási tábor, castra hiberna volt a készülő germán hadjárathoz. Az első megragadható támpont a *XV Apollinaris legio* carnuntumi táborhelyét illetően a castra (legiotábor) első építési rétege, mely valamikor Tiberius uralkodásának vége - Claudius uralkodásának eleje között épülhetett. A sisciai légiót már Tiberius alatt elvezényelték Pannoniából, először csak átmenetileg, a Tacfarinas-felkelés leverésére, Claudius alatt pedig már véglegesen elhagyta a tartományt. Résztvevője lett a britanniai expedíciós seregnek, majd Britannia megszálló helyőrségének.

A Domitianus alatt Pannoniába került és itt is maradt két legio a 68/69-es polgárháború során flottakatonákból felállított *legio I* (olvasd: prima) *adiutrix* és a *legio II* (= secunda) *adiutrix* volt. Az előbbi Brigetióban (Ószőny), az utóbbi Aquincumban (Óbuda = Budapest, III. kerület) kapott táborhelyet. Új csapatok megjelenésével, illetve csapatok cseréjével járt a 97. évi svébek elleni háború, a dák háború (101-102,106), majd a parthus háború (113-117) is, melyekben pannóniai alakulatok is részt vettek. Ezek során jött helyettesítésre Pannoniába a *legio XIIH(*= quarta decima) *gemina,* mely a Poetovióból Vindobonába (Bécs, Ausztria) áthelyezett, majd onnan a dák háborúba vitt *XIII geminát* váltotta fel. Itt azonban nem maradt sokáig, mert a véglegesen Keletre távozó XV *Apollinarist* váltotta fel Carnuntumban, helyébe pedig a *X* (= decima) *gemina* került.

A parthus háború lezárultával, az elvezényelt légiók visszatértével és a helyettesítő alakulatok távoztával 118-119 folyamán véglegessé váltak Pannónia légiós helyőrségei: Vindobonában a X *gemina,* Carnuntumban a *XIIII gemina,* Brigetióban a *I adiutrix* és Aquincumban a *II adiutrix.*

A légiókat segédcsapatok, *auxilia* egészítették ki. Claudius korától kezdtek auxi-

liaris *castellumdk* (táborok) épülni a Duna mentén, ahová a tartomány belsejéből vagy más provinciákból átvezényelt alakulatok kerültek.

106-ban, a második dák háborúval összefüggésben Traianus kettéosztotta Pannoniát. A lépését katonai mozzanatok motiválták: egy germán és egy szarmata frontot alakított ki. Ennek megfelelően a két tartományt elválasztó határvonal a Duna-kanyarból kiindulva s a Pilis- és Vértes-hegység találkozása mentén haladva, a Balaton keleti partjához tartott, majd innen észak-déli irányban egyenesen haladva érte el a dalmatiai határt. Az Itáliához közelebbi *Pannónia superior* (Felső-Pannonia) hadserege a germánokkal szemben a nehézgyalogos-legiókra alapozódott. Háromlegiós tartomány lett, **consularis rangú** helytartóval, Carnuntum székhellyel. A keleti tartomány, *Pannónia inferior* hadereje a nehézlovas szarmatákkal szemben az aquincumi legio mellett elsősorban segédcsapatokra, lovas-, dzsidás- és íjászalakulatokra épült. **Praetori rangú** (volt praetor) császári legátust kapott, aki Aquincumban székelt. Traianus az összes belső helyőrséget is felszámolta, s a csapatokat a Dunához telepítette át. 214-ben Caracalla módosította a két Pannónia közötti határt. A brigetiói légiót átcsatolták Pannónia inferior hoz, így mindkét tartománynak 2-2 légiója és consularis helytartója lett.

A tetrarchia időszakában a Diocletianus és Constantinus alatt zajló közigazgatási átalakítás során a két Pannoniát is kettéosztották. Pannónia inferiorból *Valeria* és *Pannónia secunda* lett, az előbbi székhelyét nem ismerjük, bár sokan Sopianaet tartják annak. Pannónia secunda székhelye Sirmium volt. Pannónia superiort minden jel szerint majd csak Constantinus alatt osztották ketté. Északi része *Pannónia prima,* a déli *Savia* lett. A pannóniai tartományok a dalmatiaiakkal és a noricumiakkal egyetemben a *pannóniai dioecesisbe* tartoztak, melynek neve később *illyricumi dioecesisre* változott. A dioecesis székhelye Sirmium volt. A **dioecesiseket** összefogó **praefecturákat** Constantinus hívta életre. A pannóniai dioecesis Itáliával és Africával alkotott közös praefecturát. A praefectura székhelye Sirmium vagy Mediolanum volt. A 4. század második felében Illyricum többször is önálló praefectura volt. Theodosius birodalommegosztásával a dáciai, a moesiai és a macedóniai dioecesisekből álló Kelet-Illyricum a Keleti Császársághoz került, és a *praefectus praetorio per Illyricum* irányítása alatt önálló praefecturává alakult. A Nyugat-Illyricumban fekvő pannóniai dioecesis az itáliai praefectura része volt.

A BENNSZÜLÖTT LAKOSSÁG

A meghódított területeken a rómaiak nem törekedtek a viszonyok gyökeres átalakítására. A lakosság többnyire élhetett tovább a saját törvényei és szokásai szerint, a saját törzsi-nemzetségi vagy városi keretei között. Pannoniában kelta és pannon törzseket találtak a rómaiak, falusias viszonyok közepette. Csupán egy jelentős város volt, a iapod hadjárat során megszerzett Segestiké. Szervezeti szempontból azonban a törzsek nem álltak olyan nagyon messze a rómaiak város fogalmától, a

civitastól. A **civitas** a **civis,** vagyis *polgár* szó továbbképzett alakja, s egy önmagát kormányzó polgárközösséget értettek a rómaiak alatta. Az önkormányzat alapvető intézményei a territórium, a polgárjog, a polgárok gyűlése, a tanács és a tisztségviselők voltak. Ezek a törzsi szervezetben is léteztek, épp ezért a rómaiak a törzseket is cz'uz'tosoknak tekintették, csak éppen idegeneknek, **civitas** peregrináknak, mert nem a római jog és szokások voltak érvényben náluk.

A pannóniai törzsek nevét a görög és római geográfusok, Augustus kortársa, Strabón, az 1. század derekán alkotó idősebb Plinius és a 2. századi Ptolemaios műveiből, a történetíróktól és az őslakosságtól hátrahagyott feliratos emlékekről ismerjük. Többségüket nagyjából lokalizálni is tudjuk. A pannonok közül a legfontosabbak a *Breucusok,* az *Oseriates*j* az *Andizetes** és az *Azalusok* voltak (a *-gal jelöltek latin többes számú alakok, ebben a formában maradtak fenn). Az előbbi kettő szállásterülete a *Savus* (Száva) két partján feküdt, melynek déli oldalán a *Bathinus* (ma: Boszna) folyó választotta el őket. Az *Andizetes* tőlük északra, a Dráva mentén laktak. Ez utóbbiak és az *Oseriates* nyugati szomszédai a íaszzsok voltak, akik valószínűleg már nem a pannonokhoz, hanem az Octavianus által leigázott iapod törzsekhez tartoztak. Az *Azalusok* területét a mai Komárom-Esztergom közötti Duna-szakasz, a Pilis- és a Vértes-hegység gerince és a Balaton északi partja határolta.

A kelták közül említést érdemelnek a Boz'wsok, akik a Fertő-tótól nyugatra és északra éltek, az Eraozsczzsok Északkelet-Pannóniában, az AzaZwsoktól délre és keletre, a Duna mentén, a *Latobicusok* a Száva és a *Corcoras* (ma: Krka) völgyében a mai Drnovo vidékén és keleti szomszédaik, a *Colapiani* a Colapis folyó (ma: Kupa, Kulpa) völgyében. Közös sajátossága volt szinte valamennyiüknek, hogy folyóvölgyekben telepedtek meg. A *Colapianinak* és az Arrabo (ma: Rába) mentén élő *Arabiatesnek* még a neve is folyónévből származik, amit a kutatás Mócsy András nyomán úgy magyaráz, hogy ezek a rómaiak által mesterségesen - például az erős közösségek megosztásával - létrehozott civitasok voltak.

A civitasok belső viszonyairól keveset tudunk. Feliratos emlékei a pn'zzcepseknek van, akik fejedelmek vagy törzsfők voltak, a *civitas Eraviscorumnak* azonban egy *tabulariusát,* vagyis levéltárosát is ismerjük a Kr. u. 2. századból, ami arra enged következtetni, hogy az igazgatás ebben az időben már ezekben a bennszülött közösségekben is római módra folyt, írásos dokumentálással és archiválással.

VÁROSOK

A teljes autonómiával bíró római jogú városnak két fajtája létezett: a **colonia** és a **municipium.** Különbség köztük alapvetően az eredetükben volt. Az előbbi római telepesek által, az *ager Romanuson* alapított város volt, az utóbbi esetében pedig egy már meglévő település kapott római városi rangot.

A coloniák alapítása - mint más tartományokban is - itt is kettős célt szolgált: a veteránok földhöz juttatását és a stratégiai szempontból fontos helyek, mindenekelőtt az utak biztosítását. Ennek következtében Pannónia az 1. században a két hadi út mentén urbanizálódott: az északi Barbaricumba tartó Borostyánút, valamint az Itália és a Balkán szárazföldi összeköttetését biztosító szávai út mentén. Az utóbbi egy vízi utat és egy part mentit is jelentett, amely azonban - valószínűleg a gyakori kanyarulatok és mocsarak miatt - nem követte szorosan a folyó vonalát. A 2. század elejére a csapatok a Dunához kerültek, kiépült a táborokat összekötő limesút, és a katonaság vonzásában itt is megindult a városiasodás. A 2. század azonban már nem a kolonizáció, hanem a municipalizáció időszaka volt - a táborok közelében kialakult falvak és a *civitas peregrinák* nyertek városi rangot és önkormányzatot.

A Borostyánút mentén három colonia és egy oppidum született az 1. század folyamán, s az utóbbi később municipiumi rangot kapott. Az út szávai átkelőjénél alapított Emona (ma: Ljubljana) szervezése valószínűleg még Augustus életében elkezdődött, a városfal befejezése azonban áthúzódott Tiberius uralkodására. Savariát Claudius alapította veterándeductióval.

A *deductio,* 'elvezetés, elvezénylés' a *deduco* igéből származik, és a coloniaalapítási eljárás egyik mozzanatára, a telepeseknek az új városukba történő elvezetésére utal. Róma első, itáliai coloniáinál, amikor az új várost néha ellenséges földön keresztül lehetett megközelíteni, a telepeseknek a helyszínre történő kivezetése körültekintést igényelt: egy katonai hatalommal, *imperiummal* felruházott tisztségviselő irányításával történt, rendezett alakzatban, zászló alatt. Aki pedig egy telepes coloniában földet kapott, az *deductus,* szó szerint 'odavezetett' volt.

Mind Emona, mind Savaria esetében felmerült, hogy a coloniát felhagyott legiotábor helyén alapították, elegendő bizonyíték erre azonban egyik esetben sincs. A kettejük között fekvő poetoviói coloniánál azonban ez valóban így volt. Traianus az itteni légiót áthelyezte a Dunához, Vindobonába, s ezt követően került sor a veterándeductióra. A municipium Scarbantia (ma: Sopron) volt. Itt a iuliusi oppidum kapott a Flaviusok alatt municipiumi rangot.

A szávai út Emonánál ágazott le a Borostyánútról. A Száva völgyében a Flaviusok voltak aktívak. Két coloniát alapítottak - Sisciát a Colapis torkolatánál (Segestikével átellenben, ma: Sziszek) és Sirmiumot (Sremska Mitrovica) a dunai torkolatnál, az előbbit még Vespasianus - és két municipiumot: Neviodunumot (Drnovo) és Andautoniát (Scitarjevo, Zágráb közelében).

A dunai határvidék urbanizációja Hadrianus alatt kezdődött el: a két helytartói székhely melletti civil település, Carnuntum (Petronell) és Aquincum (Óbuda) kapott tőle municipiumi rangot. Alatta folytatódott a belső területek urbanizációja is: egyes korábbi auxiliaris táborok mellett keletkezett falvak kaptak tőle városi rangot,

például a Borostyánút menti Salla (Zalalövő) vagy Mursella (Mórichida-Kisárpás). Municipiumok létesültek uralkodása alatt a *civitas peregrinák* területén is: például Mogetiana az azalusok területén és Municipium Iasorum (Daruvár) a Iasi területén. Coloniát Hadrianus csak egyet alapított, Mursát (Eszék).

A Carnuntumban császárrá kikiáltott Septimius Severus a két helytartói székhelynek, Carnuntumnak és Aquincumnak colonia rangot adott. Alatta nyert városi rangot a másik két légiós táborhely, Vindobona (valószínűleg) és Brigetio is. Mind a négy esetben a *canabaet* (táborváros) is a városhoz csatolták.

Pannoniából összesen 24 városról van tudomásunk. Nem mindegyiknek ismerjük az alapítóját, az viszont megállapítható, hogy többségük a 2. században már létezett. A 3. században még történtek rangemelések, többnyire a Severus-korban, például a 2. században várossá vált Cibalae (Vinkovci) és Bassianae (Petrovci) is a dinasztia idejében kapott colonia rangot, míg a severusi alapítású Brigetio (Oszőny) majd csak valamikor a 3. század második felében. Egy 4. század elejéről származó itinerarium a Drávai út menti Ioviát is városnak mondja (civitas). Késői fejlődése és várossá válása valószínűleg azzal állt összefüggésben, hogy ebben az időben a közlekedésben a szávai út háttérbe szorult, s szerepét a Dráva menti út vette át. A városi önkormányzatok Pannoniában is hasonlóképp épültek fel, mint másutt a nyugati tartományokban.

PANNÓNIA JELENTŐSÉGE

Gazdasága fejletlenebb volt, mint a nyugati tartományoké. Földrajzi-stratégiai helyzete miatt volt fontos, egyrészt az Itáliával való szomszédsága, illetve Itália védelme miatt, másrészt Itáliának a balkáni és keleti tartományokkal rajta keresztül megvalósuló szárazföldi összeköttetése miatt. Tengeren ugyanis csak a hajózási szezonban voltak elérhetők a keleti provinciák, a katonai erők mozgatása pedig kifejezetten szárazföldön történt. Ha az itteni római uralmat bármi veszélyeztette, az közvetlenül is kihatással volt Itália biztonságára, elég csak a Kr. u. 6-ban kitört pannon-dalmata lázadás nyomán Róma városában kialakult riadalomra hivatkozni, melynek során éppen Augustus senatusban tartott beszéde hívta fel a figyelmet arra, hogy Pannoniából Róma városa tíz nap alatt elérhető (Vell., II, 111). Ugyanezért volt mindig fontos a Pannoniát fenyegető külső ellenséges támadások mielőbbi elhárítása is. A Pannoniát ért ellenséges támadás esetén a császárok többnyire személyesen jöttek a hadszíntérre, és maguk vették át a hadműveletek irányítását, mint például Domitianus 85-ben vagy Marcus Aurelius és Lucius Verus a markomann-kvád-szarmata háborúk idején, vagy I. Constantinus a szarmaták ellen és Gratianus a 378-as hadrianopolisi katasztrófa nyomán kialakult helyzet miatt.

A Pannoniában állomásozó katonaság tisztában volt helyzete fontosságával, s már Kr. u. 14-ben, az első princeps halálakor megkísérelte ezt egy zendülés során helyzete javítására felhasználni. A politikai eseményekbe a 68/69-es polgárháború során avatkozott be először. A dunai tartományok csapataival együtt megnyerték a

polgárháború döntő ütközetét Vespasianus számára. A pannóniai csapatok kiáltották ki császárrá 193-ban Septimius Severust is. Már a 68/69-es polgárháborúban is megmutatkozott a dunai, vagy ahogyan ekkortájt és később is gyakran nevezték őket, az illyricumi seregek együttműködése. (Illyricum alatt ekkor már nem az egykori Illyricum tartomány területét, hanem többnyire a dunai tartományok összességét értették, azokat, amelyek egyébként az illyricumi vámkerületet is alkották Raetiától Thraciáig.) Az illyricumi haderő a birodalom legnagyobb hadseregcsoportja volt. Az együttműködés meglehetősen szilárd alapjává a 2. századtól kezdve az vált, hogy az itteni csapatokat a helyi lakosságból sorozták, a katonaság így a regionális érdekeknek is kifejezőjévé vált. A 3. század külpolitikai válsága idején aztán ez a helyi érdek összekapcsolódik az összbirodalmi érdekkel. Ez a magyarázata annak, hogy a katonai anarchia időszakában a császárok és ellencsászárok zömét az illyricumiak adták (Illyricumba kinevezett parancsnokok az itteni sereg támogatásával vagy később már kifejezetten illyricumi származású katonák), és hogy az illyricumi császároknak volt köszönhető a birodalom egységének helyreállítása (Aurelianus, Probus) és a császári hatalom megszilárdítása is (a tetrarchia császárai).

FOGALMAK

autochthon
castra
castra hiberna
civis
civitas
civitas peregrina
colonia
consularis / consuli rangú
dioecesis
legátus Augusti pro praetore / császári legátus, helytartó
legátus Augusti pro praetore provinciáé Pannóniáé (= legátus Pannóniáé)
legátus Dalmatiae
legio
municipium
praefectura
praetori rangú

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Pannónia feliratait a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötete tartalmazza. További feliratkorpuszok: Hoffilier, V. - Saria, B.: *Antike Inschriften aus Jugoslavien.* Zagreb, 1938; Sasel, A. - Sasel, J.: *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt.* Ljubljana, 1963; folytatása: Sasel, A. - Sasel, J.: *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt.* Ljubljana,1978; Mócsy, A. - Barkóczi L., et al. (Hrsg.): *Die römischen Inschriften Ungarns.* 1-6. Budapest, 1972-; Sasel-Kos, M.: *The Roman Inscriptions in the National Museum ofSlovenija - Lapidarij Narodnega Muzeja Slovenije.* Ljubljana, 1997.

Az auctorforrásokat magyar fordítással és kommentárokkal Fehér Bence és Kovács Péter állította össze a *Fontes Pannóniáé Antiquae* köteteiben, melyekből eddig négy jelent meg (Budapest, 2003, 2004, 2006, 2007).

SZAKIRODALOM

Alföldy, G.: P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. *Situla,* 14/15,1974,199-215. Megjelent még: Uő: *Römische Heeresgeschichte.* 326-348.

Mócsy András: *Pannónia a korai császárság idején.* Budapest, 1975.

Mócsy András: *Pannónia a késői császárkorban.* Budapest, 1975.

Mócsy András: A római kor. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 1/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984,199-264.

Mócsy, A.: *Die Bevölkerung von Pannonién bis zu den Markomennenkriegen.* Budapest, 1959.

Mócsy, A. - Szentléleky, T. (Hrsg.): *Die römischen Steindenkmáler von Savaria.* Budapest, 1971.

Mócsy András: Illyricum északi határa Claudius előtt. *Arch. Ért.,* 106,1979,177-186.

Mócsy András - Fitz Jenő (szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve.* Budapest, 1990.

K. Palágyi Sylvia - Nagy Levente: *Római kori halomsírok a Dunántúlon.* Veszprém, 2000.

Sasel, J.: *Opera selecta.* Ljubljana, 1992.

Sasel-Kos, M.: *Zgodovinska podoba prostora med Aquilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu: A Historical Outline of the Region Between Aquileia, the Adriatic and Sirmium in Cassius Dio and Herodian.* Ljubljana, 1986.

Strobel, K.: *Die Donaukriege Domitians.* Bonn, 1989.

Tóth Endre: Pannónia történetének problémái. *AntTan.,* 23,1976,114-126.

Tóth Endre: Pannónia provincia kialakulásához. *Arch. Ért.,* 103,1976,197-202.

Tóth István: *A rómaiak Magyarországon.* Budapest, 1975.

Visy Zsolt: *A ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest, 2000.

A Római Birodalom császárai

IULIUS-CLAUDIUS-DINASZTIA

Augustus	Kr. e. 27 - Kr. u. 14
Tiberius	14-37
Caligula	37-41
Claudius	41-54
Nero	54-68

A 68-69-ES POLGÁRHÁBORÚ CSÁSZÁRAI

Gálba	68. jún. 8. - 69. jan. 15.
Otho	69. jan. 15. - ápr. 16.
Vitellius	69. jan. 2. - 69. dec. 20.
Vespasianus	69. júl. 1. - 79

FLAVIUS-DINASZTIA

Vespasianus	lásd fentebb
Titus	79–81
Domitianus	81–96
Nerva	96–98

ÖRÖKBE FOGADOTT CSÁSZÁROK ÉS ANTONINUS-DINASZTIA

Traianus	98–117
Hadrianus	117–138
Antoninus Pius	138–161
Marcus Aurelius	161–180
Lucius Verus	161–169
Commodus	180–192
Pertinax	192 – 193. márc. 28.

A 193–197-ES POLGÁRHÁBORÚ CSÁSZÁRAI

Didius Iulianus	193. márc. 28. – jún. 1.
Septimius Severus	193. ápr. 9. – 211
Pescennius Niger	193. ápr. – 194. ápr.
Clodius Albinus	193. ápr.– 197. febr. 19.

SEVERUS-DINASZTIA

Septimius Severus	lásd fentebb
Caracalla	211–217
Geta	211
Macrinus	217–218 – a dinasztián kívülről
Diadumenianus	217–218 – a dinasztián kívülről
Elagabalus	218–222
Severus Alexander	222–235

A KATONAI ANARCHIA IDŐSZAKA

Maximinus Thrax	235–238
I. Gordianus	238
II. Gordianus	238
Pupienus	238
Balbinus	238
III. Gordianus	238–244
Philippus Arabs	244–249
Pacatianus	248–249
Messius Decius	249–251
Trebonianus Gallus	251–253
Aemilius Aemilianus	253
Valerianus	253–260
Gallienus	253–268 – 260-tól egyedül Augustus
Valerianus Iunior	256–258
Ingenuus	260 – uzurpátor
Regalianus	260 – uzurpátor
Macrianus Senior	260–261– uzurpátor Keleten
Macrianus Iunior	260–261– uzurpátor
Quietus	260–261– uzurpátor
Aureolus	262-ben, másodszor 268. aug.–szept. – uzurpátor
II. Claudius Gothicus	268–270
Quintillus	270. szept.
Aurelianus	270–275

Palmyrai Birodalom	*260–272*
Septimius Odaenathus	260–267
Vaballathus	267–272
Zenobia	267–272

Galliai Császárság	*260–274*
Postumus	260–269
Marius	269
Victorinus	269–271
Tetricus	271–274

Tacitus	275–276
Florianus	276
Probus	276
Carus	282–283
Carinus	283–285
Numerianus	283–284

A TETRARCHIA

Diocletianus	284–305 (lemondott; megh. 317 k.)
Maximianus	285–305 (lemondott) – 307–308, 310 uzurpátor
I. Constantius Chlorus	293–306
Galerius	293–311
Maximinus Daia	305–313
II. Severus	305–307
Maxentius	306–312 – uzurpátor
Licinius	308–324 (lemondott; megh. 326)
I. (Nagy) Constantinus	306–337

Első tetrarchia	*293–305*
Diocletianus	284–305 – Augustus Keleten
Maximianus	286–305 – Augustus Nyugaton
Galerius	293–305 – Caesar Keleten
I. Constantius	293–305 – Caesar Nyugaton

Második tetrarchia	*305–306*
Galerius	305–306 – Augustus Keleten
I. Constantius Chlorus	305–306 – Augustus Nyugaton
Maximinus Daia	305–306 – Caesar Keleten
Severus	305–306 – Caesar Nyugaton

Harmadik tetrarchia	*306–307, ill. 308*
Galerius	306–308 – Augustus Keleten
Severus	306–307. márc.–ápr. – Augustus Nyugaton
Maximinus Daia	306–308 – Caesar Keleten
I. Constantinus	306–308 – Caesar Nyugaton
Maxentius	306–312 – uzurpátor, a senatus elismeri, a tetrarchák nem
Maximianus	307–308 – uzurpátor, a senatus elismeri, a tetrarchák nem

Negyedik tetrarchia	*308–311*
Galerius	308–311 – Augustus Keleten
Licinius	308–311 – Augustus Nyugaton
Maximinus Daia	308–311 – Caesar Keleten
I. Constantinus	308–311 – Caesar Nyugaton
Maxentius	308–311 – uzurpátor
Maximianus	310 – uzurpátor

311–313

I. Constantinus	311–313 – Augustus
Licinus	311–313 – Augustus
Maximinus Daia	311–313 – Augustus
Maxentius	311–312 – uzurpátor

313–324

I. Constantinus	313–324 – Augustus
Licinius	313–324 – Augustus

324–337

I. Constantinus	324–337. máj. 22. – Augustus

CONSTANTINUS-DINASZTIA

II. Constantinus	337–340 – Nyugati praefectura
I. Constans	337–350 – Itáliai praefectura, 338-tól Macedonia, Achaea is, 340-től az egész Nyugat ura
II. Constantius	337–361 – Keleti praefectura, 338-tól Thracia is; Magnentius feletti diadala után, 353-tól az egész birodalom ura
Magnentius	350–353 – uzurpátor
Gallus	351–354 – II. Constantius Caesarja Keleten
Iulianus Apostata	355–361 – II. Constantius Caesarja Galliában 361–363 Augustus
Iovianus	363–364

VALENTINIANUS–THEODOSIUS-DINASZTIA

I. Valentinianus	364–375 – Augustus Nyugaton
Valens	364–378 – Augustus Keleten
Procopius	365–366 – ellencsászár Keleten Valensszel szemben
Gratianus	367–383 – Augustus 375-ig apjával, I. Valentinianusszal, majd 375-től öccsével, II. Valentinianusszal Nyugaton; 378–379-ben Augustus Keleten is
II. Valentinianus	375–392 – Augustus a birodalom nyugati felében, 383-ig Gratianusszal, 383–387-ig egyedül, 388–392-között Theodosiusszal közösen
Maximus	383–388 – ellencsászár Nyugaton

I. Theodosius	379–395 – Augustus a birodalom keleti felében; 388-tól átveszi az itáliai praefecturát is, 392-től az egész birodalom egyedüli Augustusa
Eugenius	392–394 – uzurpátor Nyugaton

NYUGATRÓMAI CSÁSZÁRSÁG

THEODOSIUS-DINASZTIA

Honorius	395–423
III. Constantius	421– Augustus, Honorius társcsászára
II. Theodosius	423–424 – a birodalom élén újra egyetlen császár áll
Iohannes	423 – uzurpátor
III. Valentinianus	424 Caesar Nyugaton, majd 425–455 Augustus

INTERREGNUMOKKAL MEGSZAKÍTOTT UZURPÁCIÓK, 455–467

Petronius Maximus	455. márc.–máj. – uzurpátor
Avitus	455–456 – uzurpátor
Maiorianus	457–461 – uzurpátor
Libius Severus	461–465 – uzurpátor
Anthemius	467–472
Olybrius	472
Glycerius	473–475 – uzurpátor
Iulius Nepos	474–480 – 475-től Dalmatiában él
Romulus Augustulus	475–476 (megh. 507/511 után) – uzurpátor

KELETRÓMAI BIRODALOM

THEODOSIUS-DINASZTIA

Arcadius	395–408
II. Theodosius	408–450
Marcianus	450–457
I. Leo	457–474
II. Leo	474

Zeno	474–491
Basiliscus	475–477
Anastasius	491–518
I. Iustinus	518–527
Iustinianus	527–565

Iráni uralkodók

(Zárójelben a nevek gyakran előforduló görögös vagy latin alakjai szerepelnek.)

PARTHUS BIRODALOM

ARSZAKIDA-DINASZTIA

I. Arsak (Arsakés)	kb. Kr. e. 247/238 – kb. 217
II. Arsak (Arsakés)	kb. 217 – kb. 191
Frijapát (Phriapatios)	kb. 191–176
I. Frahát (Phraatés)	176–171
I. Mihrdát (Mithradatés, Mithridatés)	171–139/138
II. Frahát (Phraatés)	139/138–128
I. Artabán (Artabanos)	128–124/123
II. Mihrdát (Mithradatés, Mithridatés)	124/123–88/87
I. Gótarz (Gótarzés)	91/90–81/80 – ellenkirály II. Mihrdáttal szemben
I. Voród (Oródés, Hyródés)	81/80–76/75
I. Szanatrúk (Sinatrukés, Sanatrukés)	kb. 78/77 – kb. 71/70
III. Frahát (Phraatés)	71/70 – kb. 58/57
III. Mihrdát (Mithradates, Mithridatés)	58/57
II. Voród (Oródés, Hyródés)	58/57–38
IV. Frahát (Phraatés)	38 – Kr. e. 2.
V. Frahát (Phraatés, Phraatakés)	Kr. e. 2 – Kr. u. 2
III. Voród (Oródés)	Kr. u. 4–6 – ellenkirály V. Fraháttal szemben
I. Vonón? (Onónés, lat. Vonones)	Kr. u. 8/9
II. Artabán (Artabanos)	10/11–38
Vardán (lat. Vardanes)	38–45
II. Gótarz (Gótarzés)	43/44–51
II. Vonón (Onónés, Vonones)	51
I. Valgas (Vologaisés, Vologaeses)	51–76/80
Pakur (Pakoros)	77/78–108/109
II. Valgas (Vologaises, Vologaeses)	77/78

III. Artabán (Artabanos)	79–81 – ellenkirály Pakurral szemben
Huszrav (Osrhoés, lat. Osroes, Chosroes)	108/109–127/128 – ellenkirály Pakurral szemben
III. Valgas (Vologaises, Vologaeses)	111/112–147/148 – ellenkirály Huszravval szemben
IV. Valgas (Vologaises, Vologaeses)	147/148–191/192
V. Valgas (Vologaises, Vologaeses)	191/192–207/208
VI. Valgas (Vologaises, Vologaeses)	207/208–221/222
IV. Artabán (Artabanos)	213–224 – ellenkirály VI. Valgasszal szemben

ÚJPERZSA BIRODALOM

SZÁSZÁNIDA-DINASZTIA

I. Ardasír (Artaxerxés)	224–241/242
I. Sábur, (Sapor, Saporés)	239/240–270/272
I. Ohrmezd (Hormisdas)	270/272–273
I. Vahrám (Varanés, Vararanés)	273–276
II. Vahrám (Varanés, Vararanés)	276–293
III. Vahrám (Varanés, Vararanés)	293
Narszeh (Narsés)	293–302
II. Ohrmezd (Hormisdas)	302–309
II. Sábur (Sapor, Saporés)	309–379
II. Ardasír (Artaxerxés)	379–383
II. Sábur (Sapor, Saporés)	383–388
IV. Vahrám (Varanés, Vararanés)	388–399
I. Jazdgerd (Isdigerdés)	399–421
V. Vahrám (Varanés, Vararanés)	421–439
II. Jazdgerd (Isdigerdés)	439–457
III. Ohrmezd (Hormisdas)	457–459
Péróz (Peroz, Perozés)	459–484
Valas (Balas, Blasés)	484–488
I. Kavád (Kabadés)	488–496, 499–531
Zamászp (Zamasphes)	496–498
I. Huszrav, Khusró (Chosroés, Chosroës)	531–579
IV. Ohrmezd (Hormisdas)	579–590
II. Huszrav, Khusró (Chosroés, Chosroës)	590–628

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A LEGGYAKORIBB RÓMAI ELŐNEVEK (PRAENOMINA)

A.	Aulus
Ap.	Appius
C	Caius
Cn.	Gnaeus
D.	Decimus
K.	Kaeso
L.	Lucius
M.	Marcus
M'.	Manius
Mam.	Mamercus
N.	Numerius
P.	Publius
Q.	Quintus
Ser.	Servius
Sex.	Sextus
Sp.	Spurius
T.	Titus
Ti.	Tiberius

FORRÁSKIADVÁNYOK, SZAKKÖNYVEK, FOLYÓIRATOK

AAntHung.	*Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
AAPal.	*Atti della Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo*
AArchHung.	*Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
AAWW	Anzeiger / Österreichische Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse
AC	*L Antiquité Classique*
ACD	*Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* (Debrecen)
AClass.	*Acta classica*
AEHE (IVe sect.)	Annuaire de l'École pratique des Hautes Études, IVe sect., Sciences historiques et philologiques

Afa	*Acta fratrum Arvalium quae supersunt* (Szerk. W. Henzen), Berlin, 1874
AHR	American Historical Review
AION (arc.)	*Annali deü'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Dipartimento di Studi del mondó classico e del Mediterraneo antico, Sezione di archeológia e storia antica*
AJA	*American Journal of Archaeology* (Princeton)
AJAH	*American Journal of Ancient History*
AJPh	*American Journal of Philology*
Ambr. *ob. Theod.*	Ambrosius: *De obitu Theodosii*
Amm.	Ammianus Marcellinus: Res *gestae* (Róma története)
AncSoc.	*Ancient Society*
AncW	*The Ancient World*
Annales ESC	*Annales (Economies, Sociétés, Civilisations)*
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Szerk. H. Temporini), Berlin - New York, 1972-
AntTan.	*Antik Tanulmányok*
App., *b. c.*	*Bella civilia* (A római polgárháborúk)
Arch. Ért.	*Archaeológiai Értesítő*
ArchN	*Archaeological News*
AU	*Der altsprachliche Unterricht*
AuA	*Antike und Abendland*
Augustin., CD	Augustinus: De *civitate dei* (Isten városáról)
Aur. Vict., *de Caes.*	Aurelius Victor: De *Caesaribus* (Történelem dióhéjban, in: EM)
BCACR	*Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*
BHAC	*Bonner História-Augusta-Colloquium* (Bonn)
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*
BJ	*Bonner Jahrbücher* (Bonn)
BMC	*Coins of the Roman Empire in the British Museum* (Szerk. H. Mattingly et. al.)
BMIR	*Bullettino del Museo dell'Impero Romano*
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
Byz. Forsch.	Byzantinische Forschungen
CAH	*Cambridge Ancient History* (Cambridge)
Cass. Dio	Cassius Dio: *Historiarum Romanorum*
Cass. Dio (Xiph.)	Cassius Dio elveszett könyveinek kivonatai Xiphilinos munkájában
Cens.	Censorinus: De *die natali* (A születésnap)
Chron. Min.	*Chronica minora saec. IV-VII* (Szerk. Th. Mommsen), vol. I—II. 1892/1961
Cic, *Att.*	Cicero: *Epistulae ad Atticum* (Levelek Atticushoz)

Cíe, *Balb.*	Cicero: *Pro Balbo*
Cic, *de off.*	Cicero: *De officiis* (A kötelességekről)
Cic, *dorn.*	Cicero: *De domo sua*
Cíe, *inv.*	Cicero: *De inventione*
Cíe, *par. Stoic.*	Cicero: *Paradoxa Stoicorum* (A sztoikus paradoxonjai)
Cíe, *rep.*	Cicero: *De re publica* (Az államról)
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum* (Th. Mommsen alapította, megj. 1862-től, Berlin)
ClAnt.	*Classical Antiquity*
CIJ	*The Classical Journal*
CWh	*Classical Philology*
CIQ	*Classical Quarterly*
CIQ	*Classical Review*
CM	*The Classical World*
CM	*Classica et Mediaevalia*
Cod. lust.	*Codex Iustinianus*
Cod. Theod.	*Codex Theodosianus*
CRAI	*Comptes rendus de VAcadémie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CSCA	*California Studies in Classical Antiquity*
Cypr., *ep.*	Cyprianus: *Epistulae* (Levelek)
DArch.	*Dialoghi di archeológia*
DHA	*Dialogues d'histoire ancienne*
Dig.	[Iustinianus:] *Digesta lustiniani*
Diod. Sic.	Diodóros Sikeliótés: *Bibliotheca histórica*
Dion. Hal.	Dionysius Halikarnasseós: *Antiquitates Romanae*
EAA	*Enciclopedia dell Arte Anika*
EHR	*The English Historical Review*
EIE	*Etudes indo-européennes*
ÉM	*Ércnél maradóbb...* (Szerk. Németh György), Budapest, 1998
EMC	*Échos du monde classique = Classical Views*
Eutrop.	Eutropius: *Breviárium ab Urbe condita* (Róma rövid története)
FGrHist.	*Die Fragmente der Griechischen Historiker* (Szerk. F. Jacoby)
FIRA	*Fontes Iuris Romani Anteiustiniani* I—III. (Szerk. S. Riccobono et. al.), Firenze, 1940-1943
FOst.	Fash' *Ostienses*
G&R	*Greece and Rome*
Cell, *n. A.*	Gellius: *Nodes Atticae* (Attikai éjszakák)
GGA	*Göttingische Gelehrte Anzeigen*
GIF	*Giornale italiano di filológia*
GWU	*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*
HEWS	*Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Szerk. Fischer, W. et al.), Stuttgart, 1990-
Hor. *Epist.*	Horatius: *Epistulae* (Levelek)

HSPh	*Harvard Studies in Classical Philology*
HZ	*Historische Zeitschrift* (München)
IG	*Inscriptiones Graecae*
ILLRP	*Incriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*
lord., *Get.*	Iordanes: *Getica* (Getica. A gótok eredete és tettei)
lord., *Rom.*	Iordanes: *Romana*
los., *ant. lud.*	Iosephus Flavius: *Antiquitates Iudaeorum* (A zsidók története)
los., *Bell. lud.*	Iosephus Flavius: *De hello ludaico* (A zsidó háború)
JbAC	*fahrbuch für Antike und Christentum*
JDAI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JRA	*Journal of Roman Archaeology*
JRS	*The Journal of Roman Studies* (London)
KIP	*Der Kleine Pauly. Das Lexikon der Antike.* Stuttgart, 1964-1975
Lact., *de mort. pers.*	Lactantius: *De Mortibus Persecutorum* (Az üldözők halála)
LCM	*Liverpool Classical Monthly*
LEG	*Les Etudes Classiques*
LF	*Listy filologické*
Lib., *or.*	Libanios: *Orationes*
Liv.	Livius: *Ab urbe condita* (A római nép története a város alapításától)
MBAH	*Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
MD	*Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*
MDAI	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*
MEFR	*Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*
MEFRA	*Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*
Mens.	Iohannes Lydos: *De mensibus*
MH	*Museum Helveticum*
MIL	*Memorie dell'Istituto Lombardo*
NC	*Numismatic Chronicle*
NJbbflcA	*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*
NJbbWJ	*Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*
Nov.	[Iustinianus:] *Novelláé*
NRS	*Nuova rivista storica*
OCD	*Oxford Classical Dictionary*
P&P	*Past and Present*
Pallad., *rust.*	Palladius: *De re rustica*
Paneg. Lat.	*Panegyrici Latini*
PBSR	*Papers of the British School at Rome* (London)
PCPhS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Philo, *leg.*	Philo: *Legatio ad Gaium*
Plin., *Ep.*	ifj. Plinius: *Epistulae* (Levelek)

Plin., *n. h.*	id. Plinius: *Naturalis Historia* (Természetrajz)
Plin., *Paneg.*	ifj. Plinius: *Panegyricus in Traianum* (Panegyricus)
Plut. *Anton.*	Plutarchos: *Antonius* (in: *Párhuzamos életrajzok)*
Plut. Crass.	Plutarchos: *Crassus* (in: *Párhuzamos életrajzok)*
Plut. *Flamin.*	Plutarchos: *Flaminius* (in: *Párhuzamos életrajzok)*
Plut. *Pomp.*	Plutarchos: *Pompeius* (in: *Párhuzamos életrajzok)*
Plut. PopZ.	Plutarchos: *Publicóla* (in: *Párhuzamos életrajzok)*
PMAAR	*Papers & Monographs of the American Academy in Rome*
PP	*La Parola del passato*
Prokop., *BV*	Prokopios: *De bellis*
Prokop., *HA*	Prokopios: *Historia arcana* (Titkos történet)
Ps.-Aur. Vict, *or.*	Pseudo-Aurelius Victor: *Origó gentis Romanae*
QC	*Quaderni catanesi di studi classici e medievali*
QuadAEI	*Quaderni di Archeologia Etrusco-Italica*
RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RAI	*Rendiconti della Classe di Scienze morali*
RBPh	*Revue belge de philologie et d'histoire*
RCCM	*Rivista di cultura classica e medioevale*
RE	Pauly - Wissowa: *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (1894-1986)
REL	*Revue des études latines*
RFIC	*Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* (Torino)
RgdA	*Res gestae divi Augusti*
RHD	*Revue d'Histoire du Droit / Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (Groningen)
RHDFE	*Revue historique de droit français et étranger*
RhM	*Rheinisches Museum für Philologie* (1827-)
RHR	*Revue de l'histoire des religions*
RIC	*The Roman Imperial Coinage* (Szerk. H. Mattingly et. al.)
RIDA	*Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* (Bruxelles)
Rpa.	*Res publica amissa*
RPAA	*Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia*
RPh	*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
RSA	*Rivista storica dell'Antichità*
RTChr.	*Római történeti chrestomathia* (Szerk. Borzsák István), Budapest, 1963
Sat.	*Saturnalia*
SCO	*Studi classici e orientali*
SDHI	*Studia et Documenta Históriáé et Iuris* (Roma)
Sen., *Apocol.*	Seneca: *Apocolocynthosis* (Játék az isteni Claudius haláláról)
Sen., *de benef.*	Seneca: *De beneficiis*
Sen., *Dial.*	Seneca: *Dialogi*
Sen., *ep.*	Seneca: *Epistulae* (Levelek)

SHA	*Scriptores Históriáé Augustae* (Császárok története)
SIG	*Sylloge Inscriptionum Graecarum*
SMSR	*Studi e materiali di storia delle religioni*
SO	*Symbolae Osloenses*
Stud. das.	*Studii Ciasice* (Bukarest)
Suet.	Suetonius: *De vita caesarum* (A caesarok élete)
Tac., *Agr.*	Tacitus: De *vita Iulii Agricolae* (Iulius Agricola élete)
Tac, *ann.*	Tacitus: *Annales* (Évkönyvek)
Tac, *hist.*	Tacitus: *Históriáé* (Korunk története)
TAPhA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association* (1869-)
Tertull., *sped.*	Tertullianus: *De spedaculis* (A látványosságokról)
Val. Max.	Valerius Maximus: *Fadorum et dictorum memorabilium libri IX*
Varr., r. *r.*	Varrò: De *re rustica* (A mezőgazdaságról)
Veget.	Vegetius: *Epitome rei militaris* (A hadtudomány foglalata)
Veil.	Vellerns Paterculus: *História Romana* (Róma története)
Vitruv.	Vitruvius: De *architedura* (Tíz könyv az építészetről)
WdF	*Wege der Forschung*
WS	*Wiener Studien*
ZA	*Ziva antika = Antiquité vivante*
Zós.	Zósimos: *História Nova*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (1967-)
ZRG	*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*

KRONOLÓGIA

KR. E.

200 000	Az első kőeszközök Itáliában (esetleg 1 000 000)
60 000	A homo (sapiens) Neanderthalis megjelenése Itáliában (esetleg 100 000)
30 000	A homo sapiens sapiens megjelenése Itáliában
7000 k.	A Mediterráneum keleti felében a földművelés, az állattenyésztés, a fazekasipar kibontakozása
5000 k.	A neolitikum kezdetei Itáliában
3000 k.	Kulturális differenciálódás az itáliai neolitikumon belül
2500–1700	Az itáliai újkőkor késői szakasza
3. évezred vége	Az indoeurópai népek belépnek a történelembe
2. évezred	A latin nyelv feltételezett kialakulása
1600–1200	Itália érett bronzkora, a Terramara-kultúra
1600–1500	Az appennini-kultúra kibontakozása
1600–1400	A knóssosi palotakorszak
1500–1150	Appennini-műveltség (appenini-kultúra)
1400 k.	Bronzkori falu Róma helyén
13–12. sz.	Trójai háború
1200–900	Az itáliai „sötét kor"
1150–900	Szubappennini-kultúra
1100 k.	Életmódváltás Itáliában
1000–600	Villanova-kultúra
10. sz.	Akephalos társadalom Rómában A vaskor kezdete Latiumban
10. sz. – 9. sz. 1. fele	A latiumi kultúra I. és II. A szakasza
9. sz.	Királyság
9. sz. 2. fele – 630 k.	A latiumi kultúra II. B, III., IV. szakasza
800 k.	Róma dombjainak tetején falvak alakulnak ki
8. sz.	Az urbanizáció kezdetei Dél-Itáliában és az etruszk területen Fölemelkedik a nemzetségi arisztokrácia
8–7. sz.	Dél-Itália jelentős részét gyarmatosították a görögök
750–625	Orientalizáló korszak az etruszk képzőművészetben
730–720	Fal a Palatium körül
730–630	A latiumi kultúra IV. A, vagyis orientalizáló szakasza

670 k.	Bernardini-tomba
630–580	A latiumi kultúra IV. B periódusa
625–550	Archaikus korszak az etruszk képzőművészetben
7. sz. vége – 6. sz. eleje	Egy etruszk oinokhoén felbukkan a TRVIA felirat
7–6. sz. fordulója	Róma a déli etruszk városokhoz hasonul némileg
600 k.	A praenestei fibula (?)
6. sz.	Az etruszk királyság
	Az urbanizáció kiteljesedése az etruszk királyság alatt
6. sz. – 5. sz. közepe	Az „archaikus" periódus
550–475	Klasszikus kor az etruszk képzőművészetben
540 k.	Alaliai csata
524	Kymé (Cumae) sikerrel visszaver egy etruszk támadást
510 után	Még töretlenül érvényesül az etruszk hatás
509	A királyság vége és a köztársaság kezdete
	Iuppiter Capitolinus temploma
	Karthágóval kötött első szerződés
509–445	Plebeiusnevek a consullistán
507	Appius Claudius nagyszámú cliensével Rómába költözik
504	Aristodémos egy kyméi csapat parancsnokaként Aricia alatt segítséget nyújt a latin városoknak Porsenna serege ellen
504–490	Aristodémos tyrannisa Kymében (Cumae)
5. sz. eleje	Ceres, Liber és Libera temploma
	Az ariciai szövetség
496	Regillius-tavi csata
	Saturnus temploma
495	Mercurius temploma
494	Az első secessio
	Velitrae alapítása
493	Ceres temploma
	Foedus Cassianum
488	Fortuna Muliebris temploma
486	Róma és a latinok szövetsége kibővül a hernicusokkal
484	Castor és Pollux temploma
480	Himerai csata
477	Cremerai vereség
475	Régészetileg igazolható törés az etruszk hatásban
474	Hierón a kyméi tengeri csatában megveri az etruszk-pun flottát
473	Taras veresége
470-es évek	Az etruszk befolyás vége Rómában
451–450	XII táblás törvények
449	Secessio
445	Lex Canuleia

444–366	Consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok
443	Az első censorok
426	Róma elfoglalja Fidenaet
413	Athén szicíliai veresége
409	A plebeiusok előtt megnyílik a quaestura
405–367	I. Dionysios
5. sz. vége	A gallok kiszorítják a Pó völgyéből az etruszkokat
	Bevezetik a tributomot
4. sz.	Az első „római", Campaniában vert érmék
397	Lilybaion alapítása
396	Veii bekebelezése
394	Niké-templom épül Rómában
387	Alliai csata (390 a varrói kronológia szerint)
	I. Dionysios elfoglalja Rhégiont
385	I. Dionysios kifosztja Caere kikötővárosát, Pyrgit
	Satricumi colonia szervezése
384 k.	Manlius Capitolinus pere
383 k.	Sutrium és Nepete
379	I. Dionysios elfoglalja Krotónt
378	A serviusi falak építése
367	Győzelem a gallok ellen
	Leges Liciniae Sextiae
	Plebeiusok is lehetnek consulok
366	Az első praetor
358	Megújítják a latinokkal a szerződést
	Szerződés a samnisokkal
356	Az első plebeius dictator
351	Az első plebeius censor
349	Győzelem a gallok ellen
348	Karthágóval kötött második (első?) szerződés
343–341	Első samnis háború
343–338	Archidamos Dél-Itáliában
342	Lex Genucia
341–338	Latin háború
340	Csata Veserisnél
338	Chairóneiai csata
337	Az első plebeius praetor
334	Cales colonia
334–331	Alexandros épeirosi király Dél-Itáliában
332	Q. Publilius Philo censorsága
328	Fregellae colonia
326	Lex Poetilia
326–304	Második samnis háború (vagy 328-tól)

321	Caudiumi csata
317	Agathoklés hatalomra kerülése
315	Róma elfoglalja Luceriát
314	Bírósági vizsgálat választásokat befolyásoló nobilisek ellen Róma coloniát alapít Luceriánál
313	Visszaszerzik Fregellaet
312	Appius Claudius Caecus censorságának kezdete Aqua Appia és Via Appia építése
310	Agathoklés veresége Szicíliában a karthágóiaktól; Agathoklés sikeresen partra száll Afrikában
308	Arpinum a római állam része lesz
307	Békekötés Agathoklés és Karthágó között
306	Hernicus háború Szerződés Karthágóval
304	A legis actiók és a hivatalos naptár nyilvánossá tétele Bovianumi csata
303 k.	Kleonymos spártai hadvezér Dél-Itáliában; Tarentum és Róma szerződése (Lacinumi-hegyfok)
4. sz. legvége	Campaniai érme, előlapján Mars-fejjel
300	Lex Ogulnia
3. sz.	Dionysos tisztelete elterjed Dél-Itáliában és Etruriában
3. sz. első fele	Aes grave
298	Carseoli colonia Scipio Barbatus consulsága
298–290	Harmadik samnis háború
296	Appius Claudius Caecus győzelme egy samnis-etruszk sereg fölött Lucaniában Róma támogatja a helyi arisztokráciát hatalmuk visszaállításában
295	Sentinumi csata
294	Etruria pacifikálása
293	Aquiloniai csata
291	Venusia colonia létrehozása
290-es évek	Agathoklés Dél-Itáliában
290	Sabinok legyőzése és integrálása
289	Adria colonia létrehozása Agathoklés halála
288	Pyrrhos és Lysimachos felosztja Macedoniát
287	Az utolsó secessio
285	Pyrrhos elveszíti Macedoniát A rómaiak helyőrséget küldenek Thurioiba (Thurii)
283	Meghal I. Ptolemaios Vadimonis-tavi csata
282	A római hadihajók megtámadása Thurioiban (Thurii)

282	Tarentumban megalázzák a római követet, L. Postumius Megellust nyelvi hiányosságai miatt
280	Pyrrhos Itáliába érkezik; a Heracleai csata; Pyrrhos Latiumig nyomul előre
279	Asculumi csata; újabb szerződés Karthágóval
279–275	Pyrrhos Szicíliában
275	Maleventumi (beneventumi) csata, Pyrrhos elhagyja Itáliát
272	Anio Vetus építésének kezdete
	Pyrrhos halála; szerződés II. Ptolemaiosszal; Tarentum belép Róma szövetségi rendszerébe; karthágóiak Tarentumnál
270	Rhégion visszaszerzése, Dél-Itália a rómaiaké
268	Ariminum colonia létrehozása
	Beneventum alapítása
264	Itálián kívüli háborúk kezdete
	A mamertinusok Róma segítségét kérik
	Colonia létesül Brundisiumban
264–241	Első pun háború
262	Karthágó jelentős erőket küld Szicíliába
261 k. – 201 k.	Cn. Naevius
260-as évek	Rómában készült vert ezüstérmék (Hercules, Niké)
260	Róma megépíttet egy 100 quinqueremisből álló flottát
	C. Duilius győzelmet arat a mylaei tengeri csatában
256	Győzelem Eknomosnál, partraszállás Afrikában
255	Regulus veresége Afrikában
254	A rómaiak elfoglalják Panhormost
254 k. – 184 k.	Plautus
252	C. Aurelius Cotta Vulcanusnak emel templomot
250 k.	Parthus Királyság létrejötte
243	200 quinqueremisből álló újabb flottát építenek a rómaiak
242	Q. Lutatius Catulus consul felépítteti Iuturna templomát
241	Döntő tengeri diadal az Aegates-szigeteknél
240	Korlátozzák Rómában az idegen eredetű színjátszó csoportok működését
240 k.	Pergamoni Attalida Királyság létrejötte
239–169	Ennius
234	Kb. 270 ezer a római polgárok száma
229	Hamilkar Barkas halála
	Háború Teuta királynő kalózállamával szemben
229–228	Első illyr háború
225	Győzelem a gallok ellen Telamonnál
223	III. Antiochos trónra lépése
222	Győzelem a gallok ellen, a rómaiak elfoglalják Mediolanumot

222	M. Claudius Marcellus párbajban legyőzi az insuber vezért, Viridumarust
	Virtus és Honos-templom, M. Claudius Marcellus kezdeményezésére
220–167	A polybiosi 53 év Róma világbirodalommá válására
219	Hannibál ostrom alá veszi Saguntumot
	Második illyr háború
218–201	Második pun háború
218	Csata a Ticinus és a Trebia folyónál
	Lex Claudia
217	Trasimenus-tó
216	Cannae
	Capua elpártolása
215	Hannibál szövetsége V. Philipposszal
	Syrakusai elpártolása
	Harcok Szardínián
	P. Scipio győzelmet arat az Ebro mellett
215–205	Első makedón háború
214–211	Pénzügyi reform, bevezetik az ezüstdenariust
214	A publicani megjelenése
212	Saguntumot elfoglalják a rómaiak
	Karthágói expedíciós hadsereg Szicíliában
	Marcellus elfoglalja Syrakusait
212–211	Szövetség az aitóliai ligával
211	A Scipio testvérek életüket veszítik a Tader-völgyben
210	Szicília teljesen a rómaiaké
	P. Scipio fiát, P. Scipiót Hispaniába küldik
209	P. Scipio beveszi Új-Karthágót
207	Hasdrubal veresége és halála a Metaurus folyónál
206	Kiűzik az Ibériai-félszigetről a karthágóiakat
	Italica colonia alapítása
205	P. Cornelius Scipió consulsága
205–199	Az ager Campanus egy bizonyos részét az állam eladja
204	Megbüntetik a kötelezettségüket nem teljesítő latin coloniákat
	Kb. 214 ezer a római polgárok száma
	Kybelé szent követ Rómába hozzák Kis-Ázsiából
203	Az első Megalesia
202	Zama
202–195	Ötödik syriai háború
200–148	„Védekező imperializmus"
200–196	Második makedón háború
2. sz. eleje	A görög műveltség általános a római nobiles körében
2. sz. első fele	Itália szabad lakossága mintegy 3 millió lehetett
198	T. Quinctius Flamininus consulsága

197	V. Philippos veresége Kynoskephalainál
	Hispania citerior és ulterior felállítása
196	III. Antiochos megtámadja Thraciát
196–193	Diplomáciai lépések III. Antiochos és Róma között
196–195	Cato Hispaniában
194	Colonia létesül Puteoliban
192–188	Háború III. Antiochosszal
191	Thermopylai
190–187	Római vereségek Hispaniában
190	Cremona és Placentia újraalapítása
	Lucius Cornelius Scipio consulsága, magnésiai győzelem
	Rabszolgafelkelés Etruriában
190 k. – 159	Terentius
189	A Tiberis tizenkét rendkívüli áradása
	Bononia alapítása
188	Apameiai béke
	Földrengések, egy aventinusi kőeső, napfogyatkozás
	Nagy büntetéseket szabnak ki a gabonakereskedőkre
187	III. Antiochost meggyilkolják
	Megépül a via Aemilia
	Scipio-perek első két felvonása
	Pestis
186	Bacchanalia-botrány
	M. Fulvius Nobilior és L. Cornelius Scipio bevezeti Rómába a tragoediát és a comoediát
185–184	Rabszolgafelkelés Itália több területén
185	L. Postumius Tempsanus felszámolja apuliai rabszolgák mozgolódását
184	Cato censor
	Ennius P. Cornelius Scipiónak dedikált epitaphiuma
	Colonia Potentiában és Pisaurumban
183	Hannibál és P. Cornelius Scipio halála
	Parma, Mutina alapítása
180	Lex Villia annalis
	Numa-könyvek megtalálása
180–179	Tib. Sempronius Gracchus sikerei Hispaniában
180–168	Gentius illyr uralkodó
177	T. Sempronius Gracchus első consulsága
175	A görög epikureusokat kiűzik Rómából
174	A krotóni konfliktus
173	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
	L. Postumius consulsága, a praenestei konfliktus
	A Pó-völgyben 10 iugerumos parcellák
171–168	Harmadik makedón háború

171 k.	Első pékségek Rómában
168	Anicius praetor elfoglalja Illyriát
	Pydnai csata
	C. Popillius Laenas meghátráltatja IV. Antiochost
167	A római polgároknak nem kell tributumot fizetniük
163	T. Sempronius Gracchus második consulsága
161	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
160	Az *Adelphoe* bemutatása Aemilius Paulus halotti játékain
155	Görög küldöttség (Karneadés) Rómában
154–138	Háború a Viriatus által vezetett lusitanokkal
153	L. Mummius veresége Hispaniában
152	Claudius Marcellus sikerei Hispaniában
151	A mágusok és a varázslók kikergetése Rómából
2. sz. közepe	Polybios működése
149	Andriskos felkelése Macedoniában
	Lex Calpurnia
149–146	Harmadik pun háború
148–133	„Tudatos imperializmus"
148	Macedonia provincia lesz
	Konfliktus az acháj ligával
147	Viriatus legyőzi Veturiust
	Karthágó elpusztítása
146	Korinthos lerombolása, Achaia provincia
145–144	Római sikerek Viriatus ellen
140	A rhodosi Panaitios bekerült az ún. „Scipio-körbe"
139	Sabazios tisztelőit kitiltják Rómából
138	Viriatus halála
135–132	Eunus vezette rabszolgafelkelés Szicíliában
133–30	„Nagy imperializmus"
133	Numantiát Scipio Aemilianus elfoglalja
	Pergamon utolsó királya, III. Attalos a római népre hagyja országát
	Tiberius Gracchus fellépése
	Leges Semproniae
132	Lex Rupilia
130–126	Megszervezik Asia provinciát
125	M. Fulvius Flaccus consul fellépése a szövetségesek érdekében
	Lázadás Fregellaeben
123–121	C. Sempronius Gracchus néptribunus
121 k.	Gallia Narbonensis provincia létrehozása
113	Kimberek és a teutonok támadása
112–105	Iugurtha elleni háború
107	Marius első consulsága

106	Q. Servilius Caepio bíróságreformja
105	Arausiónál vereség a kimberektől, emberáldozat Rómában
104–102	Rabszolgalázadás Szicíliában és Campaniában
104–101	Marius 2–5. consulságai
103	Appuleius Saturninus 1. néptribunátusa
	C. Servilius Glaucia bíróságreformja
102	Ciliciai hadjárat a kalózok ellen
101	Cilicia provincia
	Vercellaenél Marius megsemmisíti a kimbereket
100	Marius 6. consulsága
	Appuleius Saturninus 2. néptribunátusa és meggyilkolása
	Törvény a kalózok elleni fellépés összehangolására
1. sz.	Az itáliai bor előretörése
95	Felújítják az itáliaiak Rómából való kiutasítását lehetővé tévő intézkedést
92	Censori intézkedés, amely megtiltotta a retorika latin nyelvű oktatását
91–88	Szövetséges háború
91	M. Livius Drusus reformprogramja és halála
	Italica alapítása
90	Lex Calpurnia, lex Iulia
89	Lex Plautia Papiria
89–85	Első mithridatési háború
88	Sulla consul
	Polgárháború, Sulla „marcia su Romá"-ja
87–84	Cinna consulságai
86	Marius utolsó consulsága és halála
	Sulla legyőzi a pontosi királyt Chairóneiánál és Orchomenosnál, beveszi Athént
85	Béke Mithridatésszal
83	Sulla visszatér Itáliába
	Q. Sertorius praetor
	Leég Iuppiter Optimus Maximus temploma
83–82	Második mithridatési háború
82	Sulla győzelme Itáliában
	Sulla dictator
81	Sulla lemond a dictatorságról
80	Sulla 2. consulsága
80–72	Q. Sertorius hispaniai ellenállása
79	Sulla visszavonul a politikából
78	Sulla halála
	M. Aemilius Lepidus consul
	Q. Lutatius Catulus consul
77	Lepidus felkelése

74–64	Harmadik mithridatési háború
73	Lucullus győzelme Kyzikosnál
73–71	Spartacus vezette rabszolgafelkelés
70–69	A censorok a 35 tribusba sorolják az új polgárokat
68	Clodius lázadást szít Lucullus hadseregében
67	Pompeius megtisztítja a tengert a kalózoktól
66	Lucullus hadizsákmányként megszerzi Mithridatés könyvtárát
	Pompeius felváltja Lucullust Mithridatés ellen
65	Q. Lutatius Catulus censorsága
64	Syria provincia
64/63	Rogatio Servilia
63	Pompeius megszerzi Syriát
	Pompeius elfoglalja Jeruzsálemet
	Cicero consulsága
	Catilina-összeesküvés
62	Catilina vereséget szenved Placentiánál, és elesik
	Pompeius újra Itáliában
61	Pompeius triumphusa
	Botrány Bona Dea ünnepén
60	Az ún. I. triumviratus létrejöttének hagyományos dátuma
59	Caesar első consulsága
	Lex Iulia
	Clodius adoptio révén átkerül a plebeiusok közé
	Lex repetundarum
58	Clodius néptribunus
	Caesar győz a helvetiusok ellen
	Cicero számkivetésbe megy
	Caesar megveri Ariovistust
58–51	Alpokon túli Gallia meghódítása
57	P. Sestius néptribunus
	Győzelmek a Belgák fölött
56	Lucai találkozó; Crassus csatlakozása Caesar és Pompeius szövetségéhez (triumviratus)
56–55	Harc a germánokkal, átkelés a Rajnán
55	Pompeius és Crassus együtt consulok
	Felavatják Pompeius színházát
55–54	Két hadjárat Britanniába
54	Caesar építkezései
	Iulia halála
53	Gall felkelés
	Vereséget szenved Crassus, s életét veszti Carrhaenál
52	Clodius meghal egy utcai összecsapásban
	Alesia

51	Gallia pacifikálása
49	Rubico; Pompeius elhagyja Itáliát, Caesar hispaniai hadjárata
48	Pharsalos
48–45	Caesar győzelmei
46	Africa nova létrehozása
44. márc. 15.	Caesart meggyilkolják
43	Proscriptio
nov. 23.	Törvényes formát ölt a II. triumviratus
42	Széles körű proscriptio (39-ig nyitva maradtak a listák)
39	C. Asinius Pollio bibliothecája Libertas templomában
37	Újabb öt évre megújítják a triumviratust (tarentumi egyezmény)
36	Sextus Pompeius döntő vereséget szenved
31–23	Octavianus / Augustus minden évben consul
31–30	Az Egyiptom elleni háború
31	Actiumi csata: Octavianus flottája legyőzi a ptolemaiosi flottát
30	Octavianus elfoglalja Egyiptomot Antonius és Kleopátra öngyilkossága; Egyiptom provincia M. Aemilius Lepidus (a félreállított triumvir fia) összeesküvése Rómában Octavianus ellen; Lepidust ki végzik, apját, a *pontifex maximus*t a *sacrosanctitas* védi
30–29 első fele	Octavianus a keleti ügyeket rendezi
29	A Ianus-templom bezárása Octavianus a nyár folyamán visszatér Rómába, és háromszoros triumphust tart: egyet a dalmaták legyőzéséért, egyet az Actiumnál aratott győzelméért és egyet Egyiptom meghódításáért; felszenteli Divus Iulius templomát
28	Octavianus és Agrippa consuli hatalmuknál fogva negyven év után újra censust tartanak A senatus névjegyzékének felülvizsgálása Helyreállítanak 82 templomot Octavianus edictumot bocsát ki, melyben hatályon kívül helyezi a triumviri megbízatása alatt hozott rendelkezései közül azokat, amelyek a római törvényekkel ellentmondásban állnak
27	A köztársaság „helyreállítása"
jan. 13.	Octavianus visszaadja az államügyek intézését *(res publica)* a senatusnak = *Restitutio rei publicae*
jan. 15. v. 16.	A provinciák elosztása a senatus és Augustus között; Augustus a saját provinciáiba 10 évre szóló *imperium proconsularé*t kap
jan. 16.	Octavianust az *Augustus* névvel tüntetik ki; neve hivatalosan *Imperator Caesar divi filius Augustus* lesz; kitüntetik továbbá két babérfával (melyekkel háza ajtófélfáját díszítheti) és egy aranypajzzsal, a *clupeus virtutis*szal

26–24	Augustus Hispaniában háborúzik
25	Marcellus visszatér Hispaniából, és feleségül veszi Augustus lányát, Iuliát
24	Ellátási gondok Rómában; Augustus Hispaniából való visszatérése
23	Járvány, ingerült hangulat Rómában M. Primus pere A Murena-féle összeesküvés Augustus ellen Augustus súlyos betegsége; pecsétgyűrűjét Agrippára bízza Augustus ünnepélyesen lemond a consulatusról A senatus Augustusnak kitüntetésképp megszavazza a teljes *tribunicia potestas*t; megkapja a senatus összehívásának jogát, továbbá azt, hogy a senatusban ülésenként egy-egy előterjesztést tehessen *Imperium proconsulare maius*t kap (= a senatusi provinciák helytartóinak is adhat utasítást [?]) Agrippa keleti küldetése Marcellus halála
22	Élelmiszer-ellátási gondok, éhséglázadások, járvány Rómában Augustus a felkínált *dictatura*t és a *praefectura morum*ot visszautasítja
22–19 ősze	Augustus Keleten van
20	A parthusok visszaadják a római hadijelvényeket
19	A hispaniai hódítások lezárása Augustust *imperium consulare*val tüntetik ki
18	*Lectio senatus:* a senatus tagságát 600 főre csökkentik; leges Iuliae
17	Augustus örökbe fogadja két fiúunokáját, nevük Caius és Lucius Caesar lesz *Ludi saeculares*
12–9	Pannonia meghódítása
12	M. Aemilius Lepidus, egykori triumvir halála; Augustus *pontifex maximus* lesz
9	Az *Ara pacis* (Békeoltár) felszentelése
8	Naptárreform: a sextilis hónapot *Augustus*nak nevezik át
2	Augustust a *pater patriae* (haza atyja) megtisztelő névvel tüntetik ki (feliratokon és érméken a rövidítése PP) Iulia pere: őt és azonos nevű lányát elítélik és száműzik; elítélik Iulia barátait is: halálra ítélik Iullus Antoniust (a triumvir fiát), Sempronius Gracchust száműzik (Seneca, id. Plinius és Cassius Dio szerint Iuliát Augustus elleni összeesküvés miatt ítélték el) A *Forum Augusti* felszentelése Lex Fufia Caninia

KR. U.

2	Lucius Caesar halála
4	Caius Caesar halála; Tiberius örökbefogadása
	Tiberius örökbe fogadja unokaöccsét, Germanicust
	Tiberiust *imperium proconsularéval* és *tribunicia potestas*szal ruházzák fel
	Lex Aelia Sentia
6–9	Pannon-dalmata lázadás
9	Varus-katasztrófa: a germánok tőrbe csalják és megsemmisítik Quinctilius Varus három legióját
11–17	Germanicus hadjáratai a germánok ellen
12. aug. 31.	Caligula születése Antiumban
13	A senatus meghosszabbítja Augustus és Tiberius *imperium proconsularéját*
14. aug. 19.	Augustus halála
14–37	Tiberius uralkodása
14. aug./szept.–okt.	Legiók lázadása Illyricumban és Germaniában
szept. 17.	Tiberiust az Augustus névvel tüntetik ki; élethossziglan megkapja azokat a jogköröket, amelyeket Augustus halálakor birtokolt
15	Tiberius *pontifex maximus* lesz
17	Százados Játékok
17–19	Germanicus *imperium maius* birtokában Keletre megy
19	Germanicus halála
20 k.	A *castra praetoria* felépítése és a praetorianus csapatok összevonása Rómában
23	Tiberius fia, Drusus halála
	Drusus ikerfiainak egyike is meghal
26	Tiberius elutazása Campaniába
27	Tiberius visszavonul Capri szigetére
29	Iulia Augusta (= Livia) halála
	Száműzik Germanicus özvegyét, Vipsania Agrippinát és idősebbik fiát, Nerót; az előbbit Pandateria, az utóbbit Pontia szigetére
31	Nerónak, Germanicus legidősebb fiának halála
	Seianus bukása
33	Germanicus második fia, Drusus halála
	Agrippina halála
36	Tűzvész Rómában
37	Tiberius halála
márc. 16.	A misenumi császári villában a praetorianusok Caligulát imperatorként köszöntik

márc. 18.	Caligulát imperatorként köszöntik a senatusban; Augustusszá emelik *(dies imperii)*
márc. 28. v. 29.	A senatus Caligulát felruházza a hatalommal
ápr. 21.	Caligula hatalmát a nép is megerősíti (formális elismerése)
a nyár folyamán	*Congiarium*: Róma városának minden egyes polgára két alkalommal 300 HS-t kap
	Caligula első consulatusa nagybátyjával, Claudiusszal együtt
	Caligula felveszi Claudiust a senatusba
	A templum Augusti dedicatiója
	A *pater patriae* cím felvétele
okt.	Caligula súlyos betegsége
év vége	Caligula megöleti Tiberius unokáját, Tiberius Gemellust
38	Caligula megöleti Macrót, a *praefectus praetoriót* és feleségét
	Caligula nővérének, Drusillának halála, majd *consecratiója*
38/39 fordulója	Caligula harmadik házassága: Lollia Paulinával
39 tavasza?	Caligula negyedik házassága: Milonia Caesoniával; egy hónap múlva Caligula leányának, Drusillának születése
nyáron	Per Calvisius Sabinus, Illyricum helytartója és felesége, Cornelia ellen; az előre látható ítéletet megelőzendő, öngyilkosok lesznek
nyár vége	Egy Caligula-ellenes összeesküvés nyomait fedezik fel; Caligula ellenintézkedése: sorozások és mozgósítás Hispaniában, Illyricumban, Dalmatiában, Moesiában stb.
aug. vége/szept. eleje	Indulási parancs kiadása a Felső-Germaniába vezénylendő egységeknek; Caligula Germaniába indul
okt. 18. v. 19.	Gaetulicus kivégzése; megölik a császár kíséretéhez tartozó M. Aemilius Lepidust is; ifjabb Agrippinát és Iulia Livillát Pandateria szigetére száműzik
késő ősszel	Caligula hadjárata a Rajna középső folyásánál
39/40 tele	Megérkeznek Germaniába az idevezényelt keleti és afrikai csapatok is: a Caligula parancsnoksága alatt álló összevont haderő létszáma 200 ezer főnyi lehet
40. legkor. febr.	Caligula Galliának a Britanniához legközelebb eső partvidékéhez vonul; egy esetleges britanniai hadjárat terve
aug. 31.	28. születésnapján a *princeps* megtartja *ovatióját*
szept.	Összeesküvés Caligula ellen Rómában; részt vesz benne Caligula saját quaestora, Betilienus Bassus is
41. jan.	Újabb összeesküvés Caligula ellen; a kezdeményező szerepet a praetoriánusok két tribunusa, Cassius Chaerea és Cornelius Sabinus játszotta
jan. 24.	A praetoriánusok Caligulát, (negyedik) feleségét, Caesoniát és csecsemő leányát meggyilkolják
	Caligulát *damnatio memoriae*val sújtják

41. jan. 24–25.	Claudius *imperatori acclamatiója* a praetorianusok, majd a senatus részéről
az év folyamán	L. Arruntius Camillus Scribonianus 5 napig tartó ellencsászársága
43	Claudius Britanniába utazik; megkezdődik Britannia meghódítása
	Claudius triumphusa a britanniai győzelmek alkalmából
	Ősszel Claudius fia új nevet kap: *Ti. Claudius Caesar Britannicus* lesz
44 k.	Az Odrysa fejedelemséget Thracia néven római provinciává szervezik, Dobrudzsát Moesiához csatolják
46	A britanniai csapatok főparancsnokságát Aulus Plautiustól P. Ostorius Scapula veszi át; Aulus Plautius Rómában ovatiót tart
47	*Ludi saeculares*
47/48	Claudius censor
48	Gallia Comata előkelői a Róma városi tisztségek elnyerésének jogát kérik, Claudius a támogatásukra a senatus előtt beszédet tart; elsőnek a haeduusok nyerik el a senatusba való bekerülés jogát
	Valeria Messalina botránya Siliusszal; Messalinát, Siliust és többek között Decrius Calpurnianust, a praefectus vigilumot is kivégzik, Messalinát *damnatio memoriae*val sújtja a senatus
49	Claudius negyedik házassága: unokahúgával, Iulia Agrippinával
	L. Silanus, Octavia jegyese az ellene koholt vádak miatt a menyegző napján öngyilkos lesz, nővérét, Iunia Calvinát száműzik
	Seneca visszatérhet a száműzetésből, és praetori tisztséget kap
	Nerót eljegyzik Claudius lányával, Octaviával
	A *pomerium* kiterjesztése
	Colonia alapítása Britanniában, Camulodunumnál
50	Háború a chattusokkal Germaniában
	Agrippina megkapja az Augusta címet
	Colonia Claudia Ara Agrippinensium alapítása az ubiusok földjén, ott, ahol Agrippina született
	Claudius örökbe fogadja Agrippina fiát, akinek a neve ekkortól Nero lesz
51	Caratacus kapitulációja Britanniában
52	Az *Aqua Claudia* és az *Anio Novus* felszentelése
53	Nero házassága Claudius lányával, Octaviával
54	Domitia Lepida halálra ítélése
okt. 13.	Claudius halála Rómában; consecratio
	Nero császárrá nyilvánítása, *dies imperii*
	Narcissust, Claudius szabadosát házi őrizetben öngyilkosságra kényszerítik
	A parthusok feldúlják Armeniát, és elűzik a királyt, Radamistust
54–62 között	Nero uralkodásának első, jobbik korszaka
55	Nero parancsára megölik Britannicust
	Nero elmozdítja Pallast az *a rationibus* tisztéből

55	A parthusok Vardanes (a király, Vologaeses fia) felkelésének hírére kivonulnak Armeniából, és hajlandók túszokat adni Rómának Nero az Armeniát védő csapatok élére Cn. Domitius Corbulót nevezi ki Corbulo és Syria legatusa diplomáciai tárgyalásokat folytat I. Vologaesesszel, de közben folyik a római csapatok háborúra való felkészítése
57	A plebs *congiarium*ot kap (fejenként 400 HS)
58	Domitius Corbulo megkezdi a hadműveleteket Armeniában Nero viszonya Poppaea Sabinával; Poppaea férjét, Salvius Othót Nero Lusitania élére nevezi ki
59	Nero meggyilkoltatja anyját, Agrippinát; az asszonyt damnatio memoriaeval sújtják
60	A Neronia alapítása Tigranokerta elfoglalása
60–61	Boudicca felkelése Britanniában
62	Nero elválik feleségétől, Octaviától; Octaviát száműzik, majd meggyilkolják Afranius Burrus praefectus praetorio halála
63	Parthus követek érkeznek Neróhoz Vologaeses királytól a békekötés ügyében; a követeket a megegyezés reményében ajándékokkal elbocsájtják, Domitius Corbulót viszont széles jogkört tartalmazó főparancsnoksággal és a hadműveletek folytatásával bízzák meg
64	A Pontosi Királyság provinciává szervezése Nero első nyilvános szereplése az itáliai görög városban, Neapolisban
júl. 18/19–27.	Tűzvész Rómában; az Antiumban tartózkodó császár visszatér a hírre, és szükségintézkedéseket foganatosít Keresztényüldözés Rómában
65	A Neronia újbóli megrendezése A Calpurnius Piso-féle összeesküvés Seneca öngyilkossága Poppaea Sabina halála
66–71	A zsidó felkelés
66	A feddhetetlenségükről híres Thrasea Paetus és Barea Soranus senatorok elítélése és halálba kényszerítése; Soranus leányának, Serviliának halálra ítélése, Thrasea Paetus vejének, Helvidius Priscusnak a száműzetése Nero harmadik házassága Stalilia Messalinával Tiridates, armeniai király megkoronázása Rómában A Ianus-templom bezárása Rómában
66 ősze – 67. dec.	Nero művészi turnéja Achaeában

67	A Vinicianus-összeesküvés Nero Vespasianust bízza meg a zsidó felkelés leverésével Nero Korinthosban Achaeát szabaddá nyilvánítja
68. márc.	C. Iulius Vindexnek, Gallia Lugdunensis helytartójának kiáltványa Nero ellen
ápr.	Servius Sulpicius Galbát a csapatai császárrá kiáltják ki; a császári címet visszautasítja, magát azonban a senatus és a római nép legatusának minősíti
máj.	Verginius Rufus Vesontiónál győzelmet arat Vindex felett, a csapatai által felkínált császárságot azonban visszautasítja
jún. 8.	A senatus Nerót hostisszá nyilvánítja, Galbát pedig Augustusként köszönti, és imperiumot szavaz meg neki
jún. 9. (v. 11.)	Nero öngyilkos lesz; damnatio memoriae (átmenetileg, Otho és Vitellius alatt hatályon kívül helyezik)
júl.–aug.	Galba a senatus küldötteivel Narbóban találkozik Nymphidius Sabinus praefectus praetorio megkísérli a császári hatalom megszerzését, de a praetorianusok meggyilkolják
aug.	Törvénytelen kivégzések Galba parancsára vagy Galba nevében
szep.–okt.	Galba bevonulása Rómába; incidens a városkapunál; a hajóhad legénységéből Nero által szervezett legio katonái követelik a sast és a többi hadijelvényt
69. jan. 1.	A germaniai csapatok megtagadják az eskü letételét Galba nevére
jan. 2.	A germaniai sereg hűséget esküszik Vitelliusnak
jan. 10.	Galba örökbe fogadja Pisót
jan. 15.	Galbát és Pisót Otho meggyilkoltatja a Forumon, a Lacus Curtiusnak nevezett helynél A senatorok leteszik az esküt Othóra
ápr. 14.	Bedriacumi csata; Otho serege vereséget szenved
ápr. 16.	Otho öngyilkossága
júl. 1.	Ti. Iulius Alexander, Egyiptom helytertója Vespasianust császárrá kiáltja ki
okt. 2.	Második bedriacumi csata
dec. 20.	Antonius Primus Vespasianus számára elfoglalja Rómát, Vitellius halála
69–79	Vespasianus uralkodása
70. szept. 21.	Titus elfoglalja Jeruzsálemet
okt. első fele	Vespasianus megérkezik Rómába
okt. vége	A batavusok felkelésének leverése
71. jún.	Triumphus Iudaicus
71–74	Britannia északi részének meghódítása
73	A zsidó ellenállás utolsó fészke, a Masada-erőd elfoglalása
73–74	Vespasianus Titusszal együtt censor
77–78	Háború a bructerek ellen

77–83	Agricola hadjárata Britanniában
79	Az amphitheatrum Flavium (Colosseum) felavatása
	Vespasianus halála
79–81	Titus uralkodása
79. aug.	A Vesuvius kitörése
	Tűzvész Rómában
80	Az amphitheatrum Flavium újbóli felavatása
81–96	Domitianus uralkodása
81–85	Domitianus háborúi a Rajnától keletre; a chattusok meghódítása
	Domitianus megkezdi a Rajnát és a Dunát összekötő limes kiépítését
	A pannoniai haderő erősítése
82–83	Agricola katonai sikerei a caledoniaiak földjén (ma Skócia vidéke) Britanniában
85 k.	Germania superior és Germania inferior létrehozása
85	Svébek elleni háború a pannoniai határon
85/86 tele	Dák támadás Moesia ellen
85/86–88	Domitianus dák háborúja
86	Moesia kettéosztása
87	Összeesküvés Domitianus ellen
88	*Ludi saeculares*
89	Saturninus uzurpációja
	A csillagjósok és filozófusok kiutasítása Rómából
93/94	A csillagjósok és filozófusok kiutasítása Itáliából
93	Helvidius Priscus és társai összeesküvése
95	Flavius Clemens kivégzése
96–98	Nerva uralkodása
96	*Congiarium*
97	A gabonaellátás átszervezése
	A *vehiculatio* átszervezése
98–117	Traianus uralkodása
98–99	Traianus pannoniai és moesiai látogatása
99	Traianus megérkezik Rómába
101–107	Traianus hódításai Daciában és Mezopotámiában
101–102	Első dák háború
101	Hajózócsatorna építése a Vaskapu zátonyos szakaszának kikerülésére
105–106	Második dák háború
105	A vazallus nabataeus király, II. Rabilos halála
106	Pannonia kettéosztása Pannonia superiorra és Pannonia inferiorra
	Arabia meghódítása
113–117	Parthus háború
115/116	Traianus hódításai Mezopotámiában
117–138	Hadrianus uralkodása
118	Hadrianus a dunai limes mentén tartózkodik

128	Az *Edictum perpetuum* közzététele
136	Aelius Caesar örökbefogadása és örökössé jelölése
138	Aelius Caesar halála; Hadrianus örökbe fogadja T. Aurelius Antoninust
138–161	Antoninus Pius uralkodása
150-es évek	Háború Britanniában
144–150	Mauretaniai háborúk
161–180	Marcus Aurelius császársága
161–169	L. Verus császársága
161	L. Verus eljegyzi M. Aurelius lányát, Lucillát
161–166	Parthus háború
161 vége	A parthusok elfoglalják a római vazallus Armeniát, majd Commagenén át mélyen benyomulnak Syriába
162	L. Verus vezetésével expedíciós sereg érkezik Syriába a parthusok ellen
163	Római offenzíva Avidius Cassius parancsnoksága alatt; a parthusokat kiszorítják Armeniából
164	Edessát és Nisibist elfoglalják a római csapatok
165	A Tigris menti Seleukeia és a parthus királyi székhely, Ktésiphón római kézre kerül
	Pestisjárvány tör ki a római hadseregben
165–166	Két új legio szervezése
166	Békekötés a parthusokkal
	Triumphus Rómában a parthusok felett
167	Ti. Claudius Pompeianus személyében Pannonia consularis rangú helytartót kap, ami arra utal, hogy egy új legiót is kapott a tartomány
167–170 között	Dacia közigazgatásának átszervezése: *tres Daciae*
168–180	Dunai háborúk
168–175	A markomann–kvád–szarmata háború első szakasza
168. jan.	Marcus Aurelius és Lucius Verus a háború helyszínére érkezik
168	Harcok Moesia superior, Dacia és Pannonia határain
	Moesia superior és Dacia összevonása M. Claudius Fronto helytartósága alatt
	Római katonai sikerek
168–169 tele	A pestis eléri az aquileiai főhadiszállást
169 eleje	A császárok visszaindulnak Rómába; Lucius Verus útközben meghal
169	Barbár invázió Daciában
169–172 (169?)	Barbár invázió Pannoniában
172–175	Római offenzíva Pannoniában
175	Avidius Cassius uzurpációja
	Commodust apja *Caesar*rá emeli, és Sirmiumba, a főhadiszállásra rendeli; bemutatják a hadseregnek, és felölti a *toga virilis*t

175–176	A császári család látogatása Keleten
177	Commodus *Augustus* lesz, apja társcsászára
177–180	A markomann–kvád–szarmata háborúk második szakasza
178	Súlyos római vereségek Pannonia inferiorban
	Bassaeus Rufus praefectus praetorio kiszorítja Pannoniából a támadókat
	A császárok Pannoniába érkeznek a germánok elleni hadjáratra
179–180	*Expeditio secunda Germanica*; háború a kvádok és a markomannok földjén
180. márc. 17.	Marcus Aurelius halála; Commodus egyeduralkodó
	A második germán hadjárat lezárása, *triumphus* a germánok felett
181?	Lucilla összeesküvése
185	Perennis *praefectus praetorio* bukása; háború a szarmatákkal és a burusokkal
185–186	A *bellum desertorum* csúcspontja
187	Maternus összeesküvése és merényletkísérlete
192. dec. 31.	Commodust meggyilkolják
193. jan. 1. – márc. 28.	Pertinax uralkodása
ápr. 9.	Septimius Severus *imperatori acclamatió*ja Carnuntumban
máj.	Az Itália ellen vonuló Septimius Severust a senatus *hostis*sá nyilvánítja
jún. 1.	A senatus elismeri Severus hatalmát; Didius Iulianus kivégzése
194. márc.	Issosi csata, Severus győzelme Pescennius Niger felett
195 első fele	Severus első parthus háborúja; Osrhoene római provincia lesz
	Septimius Severus Marcus Aurelius fiává nyilvánítja magát: *divi Marci filius* és *divi Commodi frater* lesz; fia, Bassianus felveszi az *Antoninus* nevet
195 vége	Byzantion kapitulációja
	Clodius Albinust *hostis*sá nyilvánítják
195 vége – 196 eleje	Caracallát apja *Caesar*rá emeli
	Clodius Albinus felveszi az *Augustus* címet, majd átkel a kontinensre
197	Lugdunumi csata: Severus győzelme Clodius Albinus felett
197 második fele – 198 eleje	Severus második parthus háborúja; Mesopotamia provincia létrehozása
202. márc.	Severus pannoniai látogatása
ápr. 9–15.	Severus *decennaliá*ja
204	*Ludi saeculares*
205	A császári család afrikai utazása
206–207	Bulla Felix rablóvezér bandájának felszámolása Itáliában

208–211	Severus britanniai hadjárata
209	Getát apja *Augustus*szá emeli
211. febr. 4.	Septimius Severus halála
211–217	Caracalla uralkodása
211	Geta uralkodása
	Geta meggyilkolása
212	Constitutio Antoniniana: a római polgárjog kiterjesztése a Római Birodalom valamennyi szabad lakójára
214	Britannia kettéosztása
	A két Pannonia közös határának korrekciója: a brigetiói legio Pannonia inferiorhoz kerül
	Caracalla Keletre megy
215–216	Caracalla három hónapot Egyiptomban tölt
216–217	Caracalla parthus hadjárata
217	Caracalla halála
217–218	Macrinus császársága
217–222	Elagabalus uralkodása
220 vége	Elagabalt a császár a Római Birodalom főistenévé nyilvánítja
221	Elagabalus örökbe fogadja unokatestvérét, Alexianust, aki Severus Alexander néven *Caesar* lesz
222	Elagabalus meggyilkolása
222–235	Severus Alexander uralkodása
223	Utcai harcok Rómában; Ulpianus meggyilkolása
224	Iulia Maesa halála
	Csata Ktésiphónnál; I. Ardasír győzelme IV. Artabanos felett; az Arsakida-dinasztia bukása
226–230	I. Ardasír meghódítja a Parthus Birodalom területeit
226	I. Ardasír felveszi az *Irán királyainak királya (Shahanshah i Eran u Aneran)* címet
230	I. Ardasír megtámadja Róma Mesopotamia nevű tartományát
231–234	Severus Alexander a keleti hadműveleteket irányítja
232	Probus születése a pannoniai Sirmiumban
234	Severus Alexander meggyilkolása Mogontiacum mellett
235–238	Maximinus uralkodása
235	Maximinust a germán hadjáratra Mogontiacumba vezényelt sereg katonái császárrá kiáltják ki; Maximinus győzedelmes germán hadjárata
236–237	Maximinus hadjáratai a pannoniai határ mentén a szarmaták és szabad dákok ellen
238. jan.	Lázadás Thysdrusban; I. és II. Gordianus Augustusszá való kikiáltása
	A senatus *hostis*szá nyilvánítja Maximinust; a Gordianusok senatusi elismerése
	Numidia Maximinushoz hű helytartója felszámolja az afrikai lázadást

238. jan. – febr	A senatus Pupienust és Balbinust választja meg Augustusszá, III. Gordianust Caesarrá
máj. eleje	Pupienust és Balbinust a praetorianusok meggyilkolják (99 napig uralkodtak)
238–244	III. Gordianus egyeduralma
239	III. Gordianus nagykorúvá válása és első consulatusa
241	III. Gordianus házassága Tranquillinával
242	A karpok kiszorítása Thraciából
243–244	III. Gordianus perzsa háborúja
243	Timesitheus halála
244 eleje	III. Gordianus halála
244–249	Philippus Arabs uralkodása
245–247	Philippus karpok és germánok elleni háborúja
248	*Ludi saeculares:* Róma ezeréves fennállásának megünneplése
	Pacatianus és Iotapianus uzurpációja
248–249	A gótok és karpok betörnek Moesiába
250–252	A gótok és karpok nagy balkáni inváziója
250	Decius császár vallási edictuma
251	Abryttusi csata, Decius halála
251–253	Trebonianus Gallus császársága
252	Aemilianus, Gallus parancsnoka kiszorítja a gótokat a birodalomból, és a Dunán túlra büntetőexpedíciót vezet ellenük
253. tavasz	Aemilianust csapatai Augustusszá kiáltják ki
	Ütközet Interamnánál; Gallus és Volusianus halála
	Aemilianus császársága
nyár vége	Aemilianus meggyilkolása; Valerianus bevonul Rómába
252	I. Sábur (Saporés) első hadjárata a Római Birodalom ellen
253	A gótok egyik serege Thessalonikét ostromolja
253–260	Valerianus uralkodása
253	A senatus Gallienust Caesarrá, majd nem sokkal később Augustusszá emeli
253–260	Gallienus apja társuralkodója (ténylegesen is)
256	Római vereség a perzsáktól Barbalissosnál
	Az *Agri decumates* feladása
257–258	A viminaciumi császári pénzverde bezárása
257	Római sikerek a Rajnánál a karpok és a perzsák ellen
	Engesztelő áldozatok bemutatásának elrendelése
	Keresztényüldözések kezdete
258	Az alamannok betörnek Itáliába
259	I. Sábur második hadjárata a Római Birodalom ellen
260	Valerianus vereséget szenved, majd perzsa fogságba esik
260–268	Gallienus egyedüli császársága
	A keresztényüldözések leállítása

260–268	Ingenuus ellencsászársága Sirmiumban
	Regalianus ellencsászársága
	Postumus uzurpációja Germaniában; Gallia, Britannia és Hispania csatlakozik hozzá
262	A palmyrai Odenathust Gallienus Kelet kormányzójává nevezi ki
265	Gallienus hadjárata Postumus ellen
266	Odenathus halála; felesége kiskorú fiuk nevében átveszi a hatalmat, és függetlenné nyilvánítja Palmyrát Rómától
268	Gót betörés; Athén elfoglalása
	Gallienus meggyilkolása
268–270	II. Claudius Gothicus uralkodása
268	II. Claudius visszafoglalja Gallia Narbonensist és Hispaniát
269	II. Claudius legyőzi a gótokat Naissusnál
270–275	Aurelianus uralkodása
272	Az alamannok és iuthungok betörése Itáliába
	I. Sábur halála
273	Aurelianus Palmyra elleni hadjárata; győzelem előbb Immaenél, majd Emesánál; Zenobia fogságba esik
	Győzelem a karpok felett az Al-Dunánál
	Aurelianus triumphusa Palmyra felett
274	A galliai császárság felszámolása
	Aurelianus pénzreformkísérlete
	Sol templomának felavatása Rómában
275	Aurelianus elindul a perzsák ellen; útközben meggyilkolják
275–276	Tacitus hét hónapos uralkodása
276–282	Probus uralkodása
277–278	Harc a frankokkal, alamannokkal és lugiókkal
277–280	A baquatok lázadása Mauretania Tingitanában
278–279	A vandálok betörése Pannoniába
278	Lycia-Pamphylia megszabadítása a rablóktól
279	A blemmyes törzsek támadása Egyiptom ellen
	Harc a perzsákkal
280	Fegyverszünet a Perzsa Birodalommal
	A bastarnák letelepítése Thraciában
280 v. 281	Uzurpációs kísérlet Britanniában; Proculus és Bonosus zendülése Colonia Agrippinensisben; Saturninus uzurpációja Antiochiában
282	Carus zendülése, Probus halála
282–283	Carus uralkodása
283	Mesopotamia provincia visszafoglalása a perzsáktól
283–284	Numerianus uralkodása
283–285	Carinus uralkodása
283–286	A bagaudák mozgalma Galliában
284–305	Diocletianus uralkodása

285 Csata a Margus folyónál Diocletianus és Carinus között; Carinus halála
Diocletianus Maximianust *Caesar*rá nevezi ki és Galliába küldi
286–305 Maximianus Diocletianus társcsászára, *Augustus*
286–293 Carausius ellencsászársága Britanniában
293–296 Allectus ellencsászársága Britanniában
293 Diocletianus Galeriust és Constantius Chlorust *Caesar*rá nevezi ki
294 Diocletianus pénzreformja
295 Diocletianus házasságról szóló rendelete
296 Constantius Chlorus legyőzi Allectust
297? Diocletianus adóreformja
301 Diocletianus második pénzreformja
302 Diocletianus edictuma a manicheizmus betiltásáról
303–304 Diocletianus négy keresztényüldöző edictuma
305 Galerius és Constantius Chlorus *Augustus*szá való kinevezése
Maximinus Daia és Severus *Caesar*rá történő kinevezése
Diocletianus és Maximianus lemondása
305–306 Második tetrarchia: I. Constantius és Galerius *Augustus*ok, II. Severus és Maximinus Daia *Caesar*ok
306 I. Constantius (Chlorus) halála
Constantinust a britanniai csapatok *Augustus*szá kiáltják ki
306– Harmadik tetrarchia: Galerius és II. Severus *Augustus*ok, Maximinus Daia és Constantinus *Caesar*ok
306 vége Maxentiust Rómában császárrá kiáltják ki
Maximianus fia kérésére Rómába megy, és újra felölti a császári bíbort
Maximianus leállíttatja a keresztényüldözéseket
307 Severus sikertelen hadjárata Maxentius ellen; lemondása és halála
Maximianus látogatása Constantinusnál; Constantinust Maximianus *Augustus*szá emeli
Constantinus esküvője Faustával
308 Carnuntumi találkozó: negyedik tetrarchia: Galerius és Licinius *Augustus*ok, Maximinus Daia és Constantinus *Caesar*ok
310 Maximianus újra megkísérli a hatalomba való visszatérést
Maximianus halála
311 Galerius leállítja a keresztények üldözését
Galerius halála
Licinius elfoglalja Galerius európai területeit; az ázsiaiakat Maximinus Daia veszi birtokba
312 Polgárháború Constantinus és Maxentius között
okt. 28. Csata a Milvius-hídnál; Constantinus legyőzi Maxentiust; Maxentius halála
313 Constantinus és Licinius találkozója és megállapodása Mediolanumban
Maximinus Daia átkel a tengerszorosokon, és benyomul Licinius balkáni területére, Hadrianopolisnál azonban megsemmisítő vereséget szenved

313	Milánói ediktum: vallásszabadság Maximinus Daia alattvalóinak
	Maximinus Daia menekülés közben öngyilkos lesz
316	Polgárháború Constantinus és Licinius között
322/323	Constantinus dunai háborúja
324	Polgárháború Constantinus és Licinius között; csata Hadrianopolisnál és Chrysopolisnál; Licinius bukása
324–337	Constantinus egyeduralma
325	Licinius halála
	Nicaeai zsinat
335	Constantinus Dalmatianust Caesarrá emeli, testvérét, Hannibalianust az Armeniai Királyság uralkodójává nevezi ki
337 ősze	Constantinus három fiát: II. Constantinust, Constantiust és Constanst a constantinopolisi helyőrség Augustusszá kiáltja ki
337–363	Constantinus utódai, a második Flavius-dinasztia
337–361	II. Constantius uralkodása
337–350	Constans uralkodása
337–340	II. Constantinus uralkodása
338	A Constantinus-fiak viminaciumi találkozója
340	II. Constantinus halála
341–342	Constans a frankok ellen harcol
343	Constans látogatása Britanniában
343–344	Ökumenikus zsinat Serdicában
350–353	Magnus Magnentius uzurpációja
351–354	II. Constantius unokatestvérét, Gallust Keletre Caesarrá nevezi ki
351	Mursai csata; Magnentius veresége
353	II. Constantius Germaniában legyőzi Magnentiust; Magnentius halála
354–356	II. Constantius hadjáratai az alamannok ellen
355	Iulianust II. Constantius Caesarrá nevezi ki a galliai praefecturába
357	II. Constantius látogatása Rómában; diadalmenete Magnentius felett
	Iulianus győzelme Argentoraténál, és első, visszautasított imperatori acclamatiója
359	II. Sábur megtámadja a Tigris menti római erődöket
359–361	II. Constantius perzsák elleni háborúja
360	Iulianus második imperatori acclamatiója: Constantiustól kéri a iunior Augustusként való elismerését
361–363	Iulianus Apostata uralkodása
361 vége	Iulianus restitutiós rendelete
362	Iulianus rhétorokról szóló rendelete
363–364	Iovianus uralkodása
363	Békekötés a perzsákkal
	Iulianus kereszténységet érintő rendeleteinek visszavonása és a pogány vallás betiltása
364–375	Valentinianus császársága Nyugaton

364–378	Valens császársága Keleten
365–374	Háború az alamannokkal
365	Procopios felkelése
366	Győzelem Catalauni mellett az alamannok felett
	Valentinianus a hétesztendős fiát, Gratianust consullá nevezi ki
367	Valentinianus Gratianust Augustusszá nevezi ki
367–369	Valens gót háborúja
370	Valentinianus szövetsége a burgundokkal
370–374	Firmus felkelése Mauretaniában
373	Háború a perzsák ellen
374	Kvádok és szarmaták betörése Pannoniába
374 k.	A hunok legyőzik az alánokat és a keleti gótokat
375–392	II. Valentinianus uralkodása
375–383	II. Valentinianus bátyja, Gratianus gyámsága alatt él
375	Valentinianus Pannoniában tartózkodik; háború a kvádok ellen
	Valentinianus halála
	Gratianus a Római Birodalom nyugati felében apja örökébe lép
	Aquincumban I. Valentinianus kisebbik fiát, II. Valentinianust Gratianus mellé Augustusszá kiáltják ki
	A hunok legyőzik Athanarichus nyugati gótjait
	A gótok felvételüket kérik a Római Birodalomba
376	Gratianus látogatása Rómában
	Gratianus decennaliája Rómában
	Gratianus lemond a pontifex maximusi méltóságáról
	A gótok bebocsátása a birodalomba
378. aug. 9.	Hadrianopolisi csata
379	Gratianus Theodosiust a birodalom keleti felébe Augustusszá nevezi ki
	II. Sábur perzsa nagykirály halála
379–395	Theodosius császársága
380	Theodosius a keresztények számára rendeleti úton a nicaeai hitvallást teszi kötelezővé; néhány hónap múlva maga is megkeresztelkedik
381	Gót betörés Pannoniába; Gratianus sereget visz Theodosius megsegítésére
	Theodosius rendelete az eretnekségek ellen
	Gratianus Aquileiába zsinatot hív egybe; zsinati határozat arról, hogy a keresztények nem térhetnek át más vallásra; tilos nem keresztény templomot a városfalakon belül emelni; a szekták betiltása
382	*Foedus* kötése a nyugati gótokkal; a gótok letelepítése
382–383	Gratianus székhelyét Mediolanumba teszi; II. Valentinianus és anyja Iustina is vele van
	Gratianus pogányellenes, elsősorban Róma városát érintő intézkedései
383–392	II. Valentinianus tényleges uralkodó
383	Theodosius Arcadiust Augustusszá emeli

383	Magnus Maximus uzurpációja
	Gratianus halála Lugdunum mellett
	Magnus Maximus elfoglalja Augusta Treverorumot, és birtokba veszi Gratianus birodalomrészét
384	Theodosius itáliai látogatása; elismeri Maximus uralmát
384–388	Magnus Maximus császársága
385–386	II. Valentinianus elmérgesedő vitája Ambrosiusszal, Mediolanum püspökével
386	Keleti gótok egy csoportját fogadják be a birodalomba és telepítik le Phrygiában alávetettek státusában
386 v. 387	Magnus Maximus betör Itáliába, és elfoglalja II. Valentinianus birodalomrészét
	II. Valentinianus Theodosiushoz menekül
387	Békekötés a Perzsa Birodalommal
	Theodosius feleségül veszi II. Valentinianus nővérét, Gallát
388	Theodosius hadjáratban legyőzi Magnus Maximust; döntő csaták: Sirmium és Poetovio mellett
389	Róma a perzsákkal kötött béke során felügyelete alá került Kis-Armeniából két tartományt szervez: *Armenia Primát* és *Armenia Secundát*
391	Theodosius újrarendezi a birodalom nyugati része fölötti uralmat: II. Valentinianus a nyugati praefecturát kapja; a Valentinianus 387 előtti uralmi területét (Itáliát, Illyricumot, Africát) a saját hatalma alá csatolja
391–392	II. Valentinianus a nyugati praefecturában uralkodik
392	II. Valentinianust felakasztva találják viennai palotájában
	Nyugati gótok egy újabb csoportja nyer befogadást és kap földet Thraciában alávetettek, *laeti* státusában
392–394	Eugenius ellencsászársága Nyugaton
393–395	Theodosius egyeduralma
393	Theodosius Arcadiusra bízza a Római Birodalom keleti felének kormányzását
393–395	Arcadius legfőbb segítője Rufinus, a *praefectus praetorio*
393. jan.	Theodosius kisebbik fiát, Honoriust Augustusszá nevezi ki
394. szept. 5–6.	A Frigidus folyó melletti csata; Eugenius legyőzése
395	Theodosius halála
395–408	Arcadius uralkodása
395–397	Alarich gótjai fosztogatják a Balkánt
395–399	Arcadius legfőbb segítője Eutropius eunuch, a *praepositus sacri cubiculi*
395–423	Honorius uralkodása
395–450	A Theodosius-dinasztia uralma Keleten
395–455	A Theodosius-dinasztia uralma Nyugaton
395	A markomannok betörése Noricumba

395	A hunok az Al-Dunánál betörnek a Római Birodalomba
	A hunok a Kaukázuson túlról Kis-Ázsiába törnek be, és Syriáig fosztogatnak
	Stilicho első intervenciója a Balkánon Alarich ellen
	Rufinus *praefectus praetorio* meggyilkolása
396	Stilicho a markomannokat a birodalmon belül telepíti le
397	Megújítják a szövetségi szerződést a nyugati gótokkal, és Macedoniában telepítik le őket
	Stilicho második intervenciója Alarich ellen
397–398	A Gildo elleni háború
399	Tribigild, majd Gainas felkelése; germánellenes felkelés Constantinopolisban
401	Vandálok és alánok támadása a raetiai határszakaszon
	Alarich támadása Itália ellen
405	Radagaisus keleti gót király hadjárata Itália ellen
406. dec. 31.	A vandálok, az alánok és a svébek áttörik a rajnai védelmet
407	III. Constantinus uzurpációja Galliában
408–410	Alarich Itáliában
408–450	II. Theodosius uralkodása
408	Arcadius halála
	Germánellenes katonai zendülés Ticinumban
	Stilicho meggyilkolása
	Alarich váltságdíj ellenében feladja Róma ostromát
409	A vandálok, alánok és svébek a Pireneusokon átkelve elfoglalják Hispaniát
	Alarich váltságdíj fejében újra eláll Róma ostromától
410	Alarich elfoglalja és kifosztja Rómát
	Alarich halála
410–415	Athaulf a nyugati vagy vizigótok királya
415	A vizigótokat Flavius Constantius kiszorítja Galliából; Hispaniába települnek át
	Az állam elismeri a *patrocinium* intézményét
416	A vizigótok visszatérnek a *foedus*hoz
417	Flavius Constantius feleségül veszi Honorius húgát, Galla Placidiát
418	A vizigótok visszaköltözhetnek Dél-Galliába
421	Honorius Flavius Constantiust társcsászárrá emeli
	III. (Flavius) Constantius halála
423	Galla Placidia két gyermekével Constantinopolisban keres menedéket
	Honorius halála
423–425	Iohannes Primicerius uzurpációja
424	II. Theodosius Galla Placidia és III. Constantius fiát, Valentinianust Caesarrá nevezi ki
425–455	III. Valentinianus uralkodása

425 A constantinopolisi felsőoktatás átfogó szabályozása („egyetemi" törvény)
429 A vandálok és alánok átkelnek Afrikába, és elfoglalják Numidiát
430 Flavius Felix meggyilkolása
A *magister militum praesentalis* tisztét Flavius Aëtius kapja meg
433 Aëtius visszatér itáliai főparancsnoki posztjára
435 Aëtius *patricius et magister utriusque militiae* lesz
III. Valentinianus szerződésben a vandáloknak engedi át Numidiát
438 A *Codex Theodosianus* nyilvános közzététele
439 A vandálok elfoglalják Karthágót; vele együtt Africa Proconsularis nagy része is vandál kézre kerül
A római senatus megszavazza a *Codex Theodosianus* bevezetését Nyugaton is
440 Hun támadás a balkáni területek ellen
442 III. Valentinianus szerződésben átengedni a vandáloknak Kelet-Numidiát, Africa Proconsularist, Byzacenát és Tripolitana egy részét
A hun támadás megismétlődik
447 Újabb hun támadás
450–457 Marcianus uralkodása
451 Hun támadás Gallia ellen; catalaunumi csata
Chalcedoni zsinat
452 A hunok hadjárata Észak-Itália ellen
453 Attila halála
454 III. Valentinianus megöli Aëtiust
455 III. Valentinianust meggyilkolják
Petronius Maximus császársága
A vandálok elfoglalják és kirabolják Rómát; elfoglalják Africa maradék részét, Szicíliát, Szardíniát, Korzikát és a Baleari-szigeteket
455–456 Avitus császársága
456 Ricimer Korzika mellett és Agrigentumnál győzelmet arat a vandálok felett
456–457 Interregnum
456–472 Ricimer a Nyugatrómai Birodalom „kormányzója"
457–461 Maiorianus császársága
457–474 I. Leo uralkodása
461–465 Libius Severus császársága
461 I. Leo szövetsége Valamerrel, a keleti gótok egyik királyával
466 Új palotaőrség, az *excubitores* felállítása; Leo isauriaiakból szervezi meg
467–472 Anthemius császársága
468 Az I. Leo és Anthemirus által közösen indított, vandálok elleni sikertelen hadjárat
471 Aspar meggyilkolása
472 Polgárháború Anthemius és Ricimer között
Ricimer Olybriust nevezi ki Anthemiusszal szemben ellencsászárrá
Ricimer halála; utóda Gundobad lesz

473	A keleti gótok elhagyják Pannoniát; egyik csoportjuk Észak-Itáliába, egy másik Thiudimer vezetésével Thraciába vonul
	Sirmium környékét a gepidák foglalják el, és ott megkezdik államuk kiépítését
473–474	Glycerius császársága
474	II. Leo uralkodása
474–480	Iulius Nepos, az utolsó legitim császár
474–491	Zeno uralkodása
475	A *magister militum* Orestes lesz
	Orestes fellázad Iulius Nepos ellen
475–477	Basiliscus császársága
475–480	Iulius Nepos menekültként Dalmatiában él
475–476	Romulus Augustulus császársága
476	Odoacar felveszi a *rex Italiae* címet
	Odoacar megfosztja hatalmától Romulus Augustulust
480	Iulius Nepos halála
488–489	A keleti gótok Thraciából Itáliába költöznek át
491–518	Anastasius uralkodása
492–499	Felkelés Isauriában
493	A bolgárok első támadása Thracia ellen
502–506	Háború a Szászánida Birodalommal
505	I. Theoderich elfoglalja Sirmiumot a gepidáktól
517	Bolgár rablóhadjárat a Balkán ellen
518–527	Iustinus uralkodása
527–565	Iustinianus uralkodása
529, 534	A *Codex Iustinianus* publikálása
532	Nika-felkelés; Flavius Hypatius uzurpációja
533–534	Iustinianus csapatai megsemmisítik a Vandál Királyságot, és visszafoglalják Észak-Afrikát
535–552	Iustinianus seregei visszafoglalják Itáliát
542	Nagy pestisjárvány
557	Újabb pestisjárvány
568	A langobárdok elfoglalják Itáliát

NÉVMUTATÓ

A római személynevek általában a nemzetségnév (nomen gentile), ritkábban a cognomen vagy agnomen szerint keresendők.

A
Abila 449
Abryttus 563, 565
Acerrae 44
Achaia (Achaea) 51, 213, 216, 398, 445–447, 450, 453, 466, 468, 469, 634, 726, 735, 770, 785, 805
Achaimenidák 549, 561
Achilleus (Achilles) 126, 156, 543, 558
Acilius Attianus, P. 507, 508
Acilius Glabrio, M'. 485
Actium 195, 342, 343, 374, 387, 390, 391, 727, 738, 739, 745–747
Adherbal 289, 327
Adiabené 441, 503, 533, 534
Adige (Etsch) 31
Adria 152, 153
Adriai-tenger 21, 26, 32, 44, 117, 128, 145, 148, 152, 157, 286, 701, 785
Adrianopolis *lásd* Hadrianopolis
Aegates-szigetek (Isole Egadi) 200, 205
Aegidius 682, 683
Aelia Eudocia (Athenais) 629, 674, 675
Aelia Verina 691, 692
Aelius Caesar, L. 492, 512, 513, 518, 714
Aelius Hadrianus Afer, P. 507
Aemilia 145
Aemilianus 564, 565, 799
Aemilius Homullinus, C. 775
Aemilius Paulus Macedonicus, L. 207, 216, 220, 221, 233, 235, 291, 321
Aemilius Paulus, L. 202, 321
Aeneas 56, 57, 230
Aeschinus 233
Aesculapius (*lásd még* Asklépios) 230
Aesernia 161, 184
Aëtius 654, 662–669, 679–682, 692, 752
Africa (provincia) 192, 197, 375, 380, 407, 456, 462, 503, 509, 510, 528, 533, 539, 558, 559, 594, 597, 601, 602, 615, 628, 632, 650, 652, 656, 659, 662–664, 668, 669, 673, 679–681, 686, 715, 726, 727, 735, 736, 755, 759, 761, 768, 792
Afrika (Észak-Afrika) 16, 18, 44, 85, 154, 155, 159, 182, 187, 191, 199, 200, 202, 204, 205, 229, 253, 256, 257, 286, 326, 329, 331, 339, 406, 424, 467, 503, 510, 522, 531, 538–541, 555, 559, 564, 567, 582, 597, 607–609, 631, 656, 660, 663, 668, 669, 682, 683, 692, 700, 701, 707, 708, 763, 765, 768, 768, 776
Agathoklés 154–156, 160
Agelaos 210
Agrigentum (Agrigento) 199, 681, 686
Agrippa, I. (zsidó király) 427, 431, 449
Agrippa, II. (zsidó király) 449, 450, 475
Agrippa, M. Vipsianus (Augustus veje) 342, 377, 378, 380, 387–389, 391, 398, 400, 408, 417, 745, 786
Agrippa Postumus, M. Vipsanius 388, 399, 400
Agrippina, id. (Germanicus felesége) 388, 389, 400, 408–411, 413, 415, 417, 426
Agrippina, ifj. (Nero anyja) 400, 417, 419, 424, 426, 434, 436, 438–440, 453
Agrippinensis *lásd* Colonia Ara Agrippinensium
Aguntum 432
Aias 558
Aitólia 203, 210, 213, 215–217, 785
Ajtony 498
Akabai-öböl 499
Akakios 693
Akragas *lásd* Agrigentum

Alalia (Aleria) 45, 117, 119
Alamannia 701
Alarich 574, 649, 655–659, 667, 668, 673, 677, 778, 780
Alarich, II. 694
Alavivus 635, 636
Alba Fucens 184, 216
Alba Iulia *lásd* Apulum
Alba Longa 53, 54, 57, 67, 72, 123, 165
Albánia 155, 785
Albanus, mons (Monte Cavo) 53, 54, 57, 61, 68, 122, 376, 482, 536, 742
Alburnus Mair (Verespatak) 521
Aleppo 449
Alesia 337, 340
Alexander *lásd* Nagy Sándor
Alexander Severus *lásd* Severus Alexander
Alexandria 210, 213, 390, 398, 466, 544, 594, 609, 616, 619, 634, 649, 689, 698, 705, 771
Alexandros (épeirosi király) 154, 155
Alexandros *lásd* Nagy Sándor
Alexianus (*lásd még* Severus Alexander) 547, 553
Alföldi András 56, 67, 84, 632
Alföldy Géza 13, 313, 778
Alkibiadés 117, 156
Alkios 291
Allectus 588, 598
Allia 128–130
Alpes Cottiae 445
Alpes Maritimae 445
Alpok 16, 17, 20, 21, 33, 37, 296, 534, 640, 701
Altamira 18
Amalasuntha 700
Ambarvalia 68, 70
Ambrosius 600, 639, 644, 648, 651
Ameria 34, 272
Ammianus Marcellinus 616–618, 620, 622, 627, 631–633, 635, 637, 638, 750
Amphitheatrum Flavium *lásd* Colosseum
Ampolo, C. 84
Amulius 232
Anas (Guardiana) 206
Anastasius 685, 693–697, 699, 703, 803
Anatólia 39, 213, 469
Ancona 500
Ancus Marcius 67–69, 108
Ancserica 502
Andautonia (Sčitarjevo) 794
Andreau, J. 314
Andriskos 216
Anglia 434, 760, 761, 762
Anicius Gallus, L. 209, 210
Aniensis 145
Anio 57, 71, 124, 149
Anio Novus 430, 426
Anio Vetus 185, 189
Annaeus Mela, M. 447
Annius Verus, M. *lásd* Marcus Aurelius
Annius Verus, M. (M. Aurelius apja) 492, 518
Annius Verus, M. (M. Aurelius fia) 590
Annius Verus, M. (M. Aurelius nagyapja) 470, 492, 518
Annius Vinicianus, L. 448
Antalkidas 129
Anthemius (császár) 629, 679, 682–684, 686, 687, 692, 802
Anthemius 672, 674, 675
Antias 237
Antigonidák 213
Antigonos 155
Antinoopolis 510
Antinoos 510, 512
Antiochia 210, 214, 533, 535, 550, 561, 566, 582, 583, 594, 617, 619, 627, 646, 674, 689, 745, 771, 772, 775
Antiochos *lásd* Eunus
Antiochos, askaloni 290–292
Antiochos, III. 182, 183, 204, 213, 215, 217, 218
Antiochos, IV. 218
Antium 122, 123, 144, 161, 162, 415, 423, 453
Antonia (Claudius leánya) 440, 447
Antonia Maior 389, 400, 426
Antonia Minor 389, 400, 417, 426,
Antoninus Pius 512, 515–520, 547, 713, 714, 720, 724, 744, 747, 749, 776, 798
Antonius, L. 319, 374, 398
Antonius, M. 107, 149, 253, 319, 327, 341–343, 373, 374, 389, 390, 398, 400, 415, 426, 438, 719, 786
Antonius Orator, M. 287
Antonius Primus 457, 463, 464, 466
Aosta 739
Apameia 214, 217, 218, 649
Aphrodité (*lásd még* Venus) 48, 610
Aplu 48
Apollo (*lásd még* Apollón) 81, 82, 230, 385, 544
Apollodóros 496, 500
Apollón (*lásd még* Apollo) 48, 218, 577
Apollónia 209, 310, 785
Aponius Saturninus, M. 471
Appenninek 16, 17, 22, 23, 31, 32, 61, 62, 140, 165, 184, 225, 266
Appennin-félsziget 15–17, 19, 23, 24, 29, 32, 34,

36, 37, 44, 50, 52, 85, 202, 203, 207, 224, 237, 240, 256, 258, 286, 295, 301, 305, 307, 333, 339, 341
Appennini-kultúra 21–24, 28, 53, 55, 56
Appianos 135, 275, 304, 306, 322, 739
Appuleius Saturninus, L. 328, 332
Apri 432
Apulia 16, 19, 22, 23, 27, 51, 140, 147, 149, 153, 160, 162, 184, 202, 224, 225, 238, 305
Apulum (Gyulafehérvár) 498, 521, 575
Aquae Balizae 509
Aquae Mattiacorum (*lásd még* Wiesbaden) 581
Aquileia 269, 286, 461, 521, 524, 560, 573, 588, 594, 639, 642, 644, 666, 751, 777
Aquilius, M'. 218
Aquilonia 152, 153, 166
Aquincum (Óbuda) 469, 480, 499, 509, 520, 522, 539, 638, 641, 791, 792, 794, 795
Aquitania 273, 451, 456, 657, 660, 767
Arabia 482, 499, 503, 505, 510, 763
Aral-tó 635
Aranyház *lásd* Domus Aurea
Arausio (Orange) 297, 326, 331, 748
Arbela (Gaugamela) 544
Arbogastes 644, 752
Arcadia 213, 656
Arcadius 629, 649, 650, 654–656, 658, 668, 671–677, 802
Archelais 432
Archidamos 154, 155
Ardabur 691
Ardasír (Artaxerxés), I. 549, 550, 553, 560, 804
Ardasír (Artaxerxés), II. 804
Ardea 53, 72, 121, 122, 126, 145
Arelate (Arles) 594, 602, 608, 619, 717, 735, 748
Argentorate (Strassburg) 526, 618, 624, 657
Argobastes 649
Argos 160
Ariachos 635
Ariadné 691, 693
Aricia 118–121, 123, 144
Ariminum (Rimini) 128, 152, 153, 184, 207, 339, 664
Ariovistus 337, 340
Aristodémos 118, 119
Aristonikos 325
Aristophanés 231
Aritimi 48
Aritotelés 291, 292, 310
Arius 609
Armenia 37, 213, 332, 379, 403–405, 441, 442, 447, 452, 453, 463, 468, 469, 503, 504, 507, 519, 523, 550, 615, 623, 627, 635, 636, 647, 652, 700, 705, 781
Armenia Prima 647, 652
Armenia Secunda 647, 652
Arnheim, M. T. W. 595
Arniensis 145
Arnoaldi 25, 26
Arpi 147
Arpinum 149, 150
Arrabo (Rába) 793
Arrabona (Győr) 788
Arretium (Arezzo) 40, 42, 43, 148, 152, 265, 277, 283, 284, 762, 763
Arria Fadilla 492, 515
Arrius Aper 584, 587
Arruns 118
Arsia 17
Artabanos (Artabán), I. 803
Artabanos (Artabán), II. 404, 803
Artabanos (Artabán), III. 804
Artabanos (Artabán), IV. 544, 549, 553, 804
Artaxerxés *lásd* Ardasír
Artaxias 405
Artemis (*lásd még* Diana) 48, 156
Asculum 158, 163
Asia (provincia) 213, 217, 218, 329, 386, 440, 446, 510, 515, 594, 605, 634, 726, 727, 735
Asinius Pollio, C. 310, 311
Asklépios (*lásd még* Aesculapius) 544
Aspar 683, 688, 690–692, 695, 696
Asquilinus Augurinus, L. Minucius 102
Assisi 34
Assyria 503, 504
Aštarte 44, 48, 83, 610
Athalarich 700
Athanagil 701
Athanarichus 635, 642
Athanasios 609, 616, 619, 634
Athanasius *lásd* Athanasios
Athaulf 657, 659, 660, 668, 682
Athén 44, 51, 81, 99, 112, 117, 119, 172, 231, 291, 310, 329, 332, 510, 568, 571, 611, 656, 674, 705, 772
Athenais *lásd* Aelia Eudocia
Atia 335, 373, 400
Atilius Regulus, M. 162, 163, 199, 200, 205
Atinius, C. 207
Atius Balbus, M. 335, 400
Atlanti-óceán 299, 430, 618, 706, 742
Atria 33
Attalidák 213, 215
Attalos, I. 215

Attalos, III. 217, 218, 322
Attalus, Priscus 659, 660
Atticus, T. Pomponius 129, 148, 314
Attila 664–667, 669, 676, 677, 679, 680, 684, 689, 690
Augusta Treverorum (Trier) 431, 432, 588, 630, 638, 640, 642, 644, 735
Augusta Vindelicorum (Augsburg) 582
Augustinus (Szt. Ágoston) 237, 657, 663
Augustodunum (Autun) 616
Augustus (*lásd még* Octavianus) 13, 17, 58, 107, 166, 192, 193, 195, 207, 265, 266, 300, 315, 318, 319, 323, 328, 335, 341, 373, 375–392, 398–406, 408, 411–413, 415–420, 426, 431–434, 438, 440, 444, 447, 456, 458, 460, 466, 481, 482, 487, 504, 535, 543, 561, 563, 639, 702, 712, 714–719, 722–725, 728, 730, 732, 738–743, 745, 747, 749, 770, 771, 773, 774, 776, 777, 786–791, 793–795, 797
Aurelianus 573–582, 588, 591, 593, 671, 699, 765, 796, 799
Aurelius Cotta, C. 227, 228
Aurelius Fulvus Boionius Antoninus, T. *lásd* Antoninus Pius
Aurelius Fulvus, T. (Antoninus Pius apja) 492, 515
Aurelius Victor, Sex. 470, 558, 561, 570, 576, 597, 615, 616
Aureolus 568–570, 572, 799
Aurès-hegység 567
Ausculum 161, 166
Ausonia 16
Ausonius 638, 639
Ausztria 784, 794
Autunca 148
Auvergne 567
Auzia 516
Aventinus 59, 73, 74, 76, 81, 109, 110, 227, 237, 238, 241
Avidius Cassius, C. 519, 522–524, 526, 714
Avidius Nigrinus, C. 508
Avitus 680–682, 686, 802
Avshinok 69
Azovi-tenger 635
Ázsia (*lásd még* Kis-Ázsia) 18, 31, 32

B

Bacchus (*lásd még* Dionysos) 81, 238
Badian, E. 194, 196, 304
Baetica 495, 659, 664, 701, 756, 761
Bagdad 561
Balaton 498, 691, 785
Balázs György 422
Balbinus 558–560, 565, 799
Baleari-szigetek 54, 681, 686, 701, 744
Balkán 23, 44, 85, 155, 203, 286, 336, 339, 496, 502, 532, 535, 556, 563, 565, 567, 574, 612, 630, 636, 637, 645, 646, 655–657, 665, 667, 677, 678, 687, 690, 692, 693, 696, 707, 785, 786, 794, 795
Ballista 568
Bánság (Bánát) 498, 521
Bantia 34
Bara Osatina 518
Barbalissos 566, 571
Barbaricum 555, 749, 757, 770, 777, 782, 794
Barcino (Barcelona) 582
Barea Soranus, Q. Marcius 447, 453
Bari 19
Barnes, T. D. 590
Barrett, A. A 422
Bartoloni, G. 83
Basiliscus 691, 692, 696, 803
Basilius 634
Bassaeus Rufus 523, 524
Bassianae (Petrovci) 509, 795
Bassianus, L. Septimius (*lásd még* Caracalla) 534, 540, 541, 542
Bathinus (Boszna) 793
Bauto 629, 644, 671
Baynes, N. H. 606
Bécsi-medence 405, 784, 788, 789
Bederiana 697
Bedriacum 460, 462–464
Belisarius 700, 701, 703
Bellona 175
Belverde 22
Benacci 25
Beneventum 160, 161, 163, 172, 184, 502, 717
Benjámin László 140
Benvenuti-situla 27
Bereniké (gyarmatváros) 214
Bereniké (I. Ptolemaios felesége) 156
Bereniké (II. Agrippa húga) 475
Beroé 563
Betilienus Bassus, P. 424
Betilienus Rufus 421
Bithynia 213, 329, 332, 333, 386, 483, 498, 510, 533, 543, 567, 634
Blasdon, J. 422
Bleda 676
Bleicken, J. 303, 606
Bloch, R. 87
Blossius 292, 325

Boardman, John 13
Bocchoris-szkarabeusz 25, 28
Bocchoris-váza 25, 28
Bodeni-tó 746
Boëthius 698
Bologna *lásd* Bononia (Bologna)
Bonifatius 662–664
Bononia (Bologna) 21, 24–26, 207, 208, 461
Bononia (Boulogne) 588, 631, 745
Bononia (Vidin) 523
Bonosus 583
Bonyhád 516
Bopp, F. 31
Borhy László 13
Borostyánút 521, 535, 777, 788, 789, 794, 795
Borzsák István 107, 119, 374, 402
Bosporus 567, 602
Bostra 499, 561, 582
Boudicca 442, 443, 453
Boulogne *lásd* Bononia (Boulogne)
Bovianum 16, 148–150
Bovillae 16
Braunert, H. 787
Brenner-hágó 567, 573
Brescia *lásd* Brixia
Brigetio (Ószőny) 469, 480, 516, 539, 543, 552, 632, 791, 792, 795
Brind'Amour, P. 237
Britannia 192, 198, 284, 337, 340, 420, 424, 427, 432–436, 442, 443, 450, 453, 456, 460, 461, 465, 473–475, 478, 488, 509, 516, 517, 526, 528, 531, 534, 537, 540, 541, 543, 552, 568, 571, 581, 583, 585, 588, 598, 600, 612, 615, 616, 623, 628, 631, 638, 640, 645, 657, 658, 662, 727, 745, 749, 767, 791
Britannicus 400, 434, 435, 438–440, 452, 474
Brixia (Brescia) 20, 666, 701
Brundisium (Brindisi) 161, 229, 286, 290, 502, 717
Brunt, P. A. 257, 317, 466, 776
Bruttium 34, 203, 304
Brutus, C. Iunius Babulcus 162
Brutus, L. Iunius 101, 102, 106, 341
Brutus, M. Iunius 341, 342
Budalia 562
Bulgária 463, 502, 575
Bulla Felix 539, 541
Bulla Regia 509
Burdigala (Bordeaux) 638, 660
Burgundia 701
Burrus, Sex. Afranius 438–440, 444, 453, 546
Busento 659
Busta Gallorum 701
Byzantion (*lásd még* Constantinopolis) 533, 541, 578, 600, 610

C
Cacus 47, 60
Caecilia Metella 329
Caecilianus 608
Caecilius Metellus Delmaticus, L. 785
Caecilius Metellus, L. 152
Caecilius Metellus, Q. 216, 326
Caecilius Statius 229
Caecina Alienus, A. 460, 461
Caecubum 259, 260
Caelestis 546, 661
Caelius 59, 61, 63, 74, 574, 741
Caenina 67
Caere (Cerveteri) 35, 37, 40, 41, 43, 44, 49, 74, 83, 117, 119, 145, 152
Caesar, C. Iulius 17, 107, 149, 192, 221, 233, 253, 265, 273, 309–311, 316–319, 323, 333–342, 373, 378, 382–385, 387, 388, 391, 398, 400, 421, 432, 433, 561, 712, 717, 720, 726–728, 730, 732, 738, 748, 771, 785, 787
Caesarea 432, 449, 450, 547, 763
Caesarion 389
Caesonia 421, 424
Caius Caesar *lásd* Iulius Caesar Vipsanianus, C.
Calabria 26, 140, 153, 238, 241, 434, 659
Cales 146, 149, 184
Caligula (C. Iulius Caesar Augustus Germanicus) 388, 400, 415–429, 431, 434, 441, 444, 449, 456, 460, 712–715, 718, 719, 741, 773, 790, 797
Callistus 428
Calpurnius Piso, C. 446, 453
Calpurnius Piso, Cn. 405
Calpurnius Piso Caesonius, L. 277, 312
Calpurnius Piso Frugi, L. 237
Calpurnius Piso Frugi Licinianus, L. 457, 459, 464
Calvisius Sabinus 424, 790
Camarina 200
Camilia 145
Camillus, M. Furius 58, 129, 144, 161, 162, 168
Camillus Scribonianus, L. Arruntius 427, 428, 435, 790
Campania 16, 22, 24, 26, 34, 42–44, 52, 54, 71, 93, 117, 118, 120, 140–148, 159, 162, 165, 184, 187–189, 192, 198, 221, 224, 229, 260, 261, 279, 281, 284, 286, 306, 402, 406, 407, 409, 413, 445, 475, 759, 763, 786

Campus Martius *lásd* Mars-mező
Camulodunum (Colchester) 432, 434, 436, 442, 443
Candidianus 605
Cannabaudes 574
Cannae 202, 203, 205, 637
Capitolinus, T. Quinctus 161
Capitolium 59–61, 65, 67, 81, 82, 83, 109, 128, 133, 166, 172, 225, 227, 228, 237, 426, 463, 466, 468, 475–477, 482
Cappadocia 213, 329, 403–405, 419, 432, 469, 510, 519, 550, 562, 568, 575, 620, 634, 704
Caprara 25
Capri 17, 402, 409, 411, 413, 415, 422, 460
Capua 35, 36, 40, 44, 48, 118, 141, 142, 144, 205, 279, 284
Caracalla 383, 493, 532, 534, 535, 537, 540–549, 552, 553, 558, 569, 747, 792, 798
Carandini, A. 264
Carausius 588, 598
Carinus 584, 585, 587, 588, 598, 799
Carmenta 83
Carnuntum (Petronell) 405, 443, 480, 509, 535, 539, 541, 601, 602, 612, 632, 775, 787, 789, 791, 792, 794, 795
Carracini 141
Carrhae (Karrhai) 338, 340, 519, 544, 561, 566, 568
Carseoli 149, 150, 184
Carsulae 463
Cartagena *lásd* Carthago Nova
Carteia (Algesiras) 207
Carthago Nova (Cartagena) 204, 206, 240, 451
Carus 582–585, 591, 799
Carvilius Maximus, Sp. 162, 163, 234
Casinum 309
Cassius, C. 447
Cassius Chaerea 424
Cassius Dio 378, 392, 399, 406, 410, 416, 417, 419–422, 431, 439, 448, 484, 496, 498, 523, 528, 534, 535, 544, 547–550, 563, 719, 739, 786, 790
Cassius Hemina, C. 237
Cassius Longinus, C. 341, 342
Cassius Vicellinus, Sp. 102, 122
Castel di Sangro 140
Castellum Mattiacorum (Kastel) 581
Castor *lásd* Dioskurosok
Catalaunum (Châlons-sur-Marne) 575, 630, 641, 666, 669, 681
Catilina, L. Sergius 134, 283, 313, 317, 331, 333, 334
Cato, M. Porcius (id.) 121, 182, 183, 204–208, 224, 229, 233, 234, 239, 254, 255, 259, 261, 262, 273, 312, 320, 764
Cato, M. Porcius (ifj.) 324
Catualda 406
Catullus, C. Valerius 310
Catulus *lásd* Lutatius Catulus Caesar, Q.
Catus Decianus 442
Cauca 645
Caudini 141
Caudium 147, 150, 166
Ceionia 518
Ceionius Commodus, L. *lásd* Aelius Caesar, L.
Ceionus Commodus, L. (L. Verus nagyapja) 470
Celeia (Celje) 432
Celsus, P. 508
Censorinus 236, 237
Centumcellae 500
Ceres 56, 58, 81, 82, 109, 115, 116, 238
Cerveteri *lásd* Caere
Cesa, M. 706
Chairóneia 154, 155, 329, 332
Chastagnol, A. 590, 595
Chersonésos 677
Chiavari 27
Childerich 694
Chiozza-Quinzano kultúra 19
Chlodvig 685, 694, 701
Christ, K. 317, 551
Chrysaphius 674, 689
Chrysopolis 605, 612
Cibalae (Vinkovci) 605, 628, 795
Cicero, M. Tullius 55, 58, 86, 112, 122, 158, 232, 233, 238, 239, 261, 265, 272–274, 283, 288, 290–292, 298, 303, 309, 310, 312, 314, 325, 332–334, 336, 337, 340–342, 363, 385, 715, 718, 761
Cicero, Q. Tullius 310
Cilicia 217, 218, 287, 290, 333, 469, 504, 533, 568, 619, 726
Cimini 52
Cincinnatus, L. Quinctius 111, 124, 125, 134, 172
Cincius Alimentus, L. 229
Cinna, L. Cornelius 107, 329, 331, 332
Ciprus (Kypros) 37, 213, 386
Circeii 122
Circus Maximus 227, 228, 500
Cirta 289
Cisauna 150
Cispius 61, 63, 74

Claudia 145
Claudia Livia Iulia *lásd* Livilla
Claudianus 655
Claudius (Ti. Claudius Nero Germanicus) 71, 379, 381, 389, 400, 405, 407, 423, 426–441, 445, 449, 452, 456, 457, 459, 460, 465, 466, 714, 728, 731, 741, 745, 746, 755, 770, 773, 774, 778, 787–791, 794, 797
Claudius Caecus, Ap. 148, 151, 152, 158, 170, 174–176, 179, 185, 188, 229, 291, 719
Claudius Canina, C. 163
Claudius Caudex, Ap. 198
Claudius Crassus, Ap. (decemvir) 110, 111,
Claudius Fronto, M. 521, 522, 524
Claudius Gothicus (II. Claudius) 572–574, 578, 799
Claudius Isidorus 267
Claudius Marcellus, M. (Augustus veje) 377, 387, 389, 391
Claudius Marcellus, M. (id.) 203, 206, 227, 228, 232, 235
Claudius Marcellus, M. (ifj.) 207, 208
Claudius Nero, Ti. (Tiberius apja) 388, 398
Claudius Pompeianus, Ti. 492, 520, 522, 523, 528
Claudius Russus, Ap. 163
Claudius Sabinus, Ap. (Attius Clausus) 124, 127
Cleander 526
Clermont-Ferrand 762
Clodius Albinus, D. 529, 531–534, 540, 541, 798
Clodius Macer, L. 452, 457
Clodius Pulcher, P. 280, 283, 309, 317, 337, 340
Clodius Pupienus Maximus, M. 558–560, 565
Clupea 199
Clusium (Chiusi) 40, 43, 72, 78, 82, 118–120, 128, 148, 151
Clustumia 145
Clyde 516
Coarelli, F. 83, 287, 288, 308, 309
Cohen, B. 313
Colapis (Kulpa) 793, 794
Collatinus, L. Tarquinius 101
Collina 145
Colonia Ara Agrippinensium (Köln) 431, 432, 436, 583, 618, 631
Colosseum (Amphitheatrum Flavium) 473, 476, 481, 482, 548
Columella, L. 254, 262, 757–759
Commagene 403–405, 468, 469, 523
Commodus, L. Aurelius 492, 522–524, 526–529, 531, 534, 536, 578, 581, 590, 714, 719, 745, 798
Conca d'Oro 18
Condatomagnus 762, 763
Consilina 24
Constans 615, 616, 619, 623, 801
Constantia (I. Constantinus leánya) 589, 602, 604, 605, 617
Constantia (II. Constantius leánya) 629, 638
Constantinopolis (*lásd még* Byzantion) 606, 610, 615, 617, 619, 620, 622, 623, 627, 634, 637, 647, 648, 654–656, 658, 660, 663, 665, 668, 671–677, 680, 681, 683, 685, 686, 689, 690, 692–695, 697, 698, 700, 701, 703, 705, 706, 735, 736, 751, 767, 771, 779
Constantinus, I. (Nagy) 17, 577, 589, 593, 595, 597, 600–612, 615, 616, 620, 621, 623, 627, 635, 638, 734, 735, 741, 750, 751, 766, 779, 787, 792, 800, 801
Constantinus, II. 589, 615, 623, 801
Constantinus, III. 658, 659, 661, 668
Constantius, I. (Chlorus) 572, 588, 589, 597, 598, 600, 612, 800
Constantius, II. 589, 610, 615, 617–621, 623, 624, 627–629, 633–635, 638, 648, 751, 801
Constantius, III. (Flavius) 629, 654, 659–661, 664, 668, 751, 752, 779, 802
Consualia 66, 68
Coppa Nevigata 22
Corbulo, Cn. Domitius 441, 442, 448, 452, 453, 462, 477
Corcoras (Krka) 793
Corduba 207
Corfinium *lásd* Italica
Coriolanus 126, 134
Corioli 126
Cornelia (Caesar felesége) 400
Cornelia (Caligula áldozata) 424
Cornelia (Gracchusok anyja) 320, 321
Cornelia (tribus) 145
Cornelius Balbus, L. 380
Cornelius Cethegus, M. 229
Cornelius Fuscus 480
Cornelius Laco 457
Cornelius Lentulus Crus, L. 288
Cornelius Lentulus Gaetulicus, Cn. 419, 774
Cornelius Lentulus, L. 160, 163
Cornelius Palma, A. 499, 508
Cornelius Sabinus 424
Cornelius Scipio, L. 231, 235, 321
Cornelius Scipio, P. (Africanus apja) 204, 206
Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor, P. 205, 207, 208, 233, 291, 292, 312, 321
Cornelius Scipio Africanus Maior, P. 182, 183,

201, 204, 206, 207, 219, 220, 229, 231, 235, 239, 240, 320, 321, 495, 713
Cornelius Scipio Asiaticus, L. 182
Cornelius Scipio Barbatus, L. 150, 152, 170, 183
Cornelius Scipio Nasica Corculum, P. 321, 785
Cornelius Scipio Nasica Serapio, P. 322
Cornelius Sulla 440, 444
Cornell, T. J. 69
Corsica *lásd* Korzika
Cortona 39, 40, 42, 43
Cosa 161, 184, 264, 265, 272–274
Crassus, M. Licinius 107, 272, 273, 277, 309, 318, 328, 333–338, 340, 384, 459, 726
Crassus, P. Licinius 380, 730
Cremera 121, 123, 128
Cremna 580
Cremona 207, 208, 460, 762
Creta (Kréta) 386, 549, 744
Crispus 589, 605, 610
Cristofani, M. 84
Crixus 279
Crook, J. A. 310
Ctesipho 233
Cumae (Kymé) 25, 35, 44, 45, 51, 54, 74, 81, 82, 104, 117–120, 141, 144, 153, 203, 325
Cunobelin 434
Cures 62
Curiatiusok 70
Curius Dentatus, M. 160, 161, 163, 172, 185
Cusus 406
Cyprianus 567, 608
Cyrenaica (*lásd még* Kyréné) 673, 676, 705
Cyrus 674, 675

D

Dacia 192, 198, 496–498, 500, 502, 503, 507–509, 516, 517, 520–524, 526, 528, 539, 563, 566, 574, 575, 581, 588, 615, 646, 727, 728, 748, 792
Dacia Apulensis 521
Dacia Malvensis 521, 728
Dacia Porolissensis 521, 728
Dadastana 627
Dák Királyság 379, 480, 496, 498, 790
Dalmatia 379, 404, 419, 424, 428, 461, 498, 573, 587, 588, 667, 679, 683–685, 687, 700, 701, 784, 790, 792, 802
Dalmatianus 615, 623
Damaszkusz 496, 499, 689, 768
Dardania 498
Dardanos 329
David, J. M. 304
Decebalus 480, 487, 496, 498
Decentius, Magnus 617
Decima (Castel di Decima) 53, 54
Decius Mus, P. 139, 143, 151, 170, 171, 174
Délos 239, 265, 267, 287, 306
Delphi (Delphoi) 73, 235
Demandt, A. 590, 593, 778, 780
De Martino, F. 276, 317
Démétrios 155
Démétrios, pharosi 785
De Neeve, P. W. 315
Dengizik 666, 690
Diadumenianus 545, 798
Diana (*lásd még* Artemis) 54, 73, 74, 76, 121, 123
Diana Veteranorum (Zana) 522
Didius Iulianus, M. 529, 532, 541, 711, 739, 798
Dido 446
Diocles, C. Valerius *lásd* Diocletianus
Diocletianus 580, 582, 585, 587–598, 600–602, 605, 621, 638, 675, 684, 699, 716, 728, 733, 735, 736, 750, 765–767, 780, 792, 800
Diodóros Sikeliótés (Diodorus Siculus) 123, 134, 136, 275, 306
Diodotos 290
Diogenés, seleukeiai 291, 292
Dion Chrysostomos 483, 484
Dióné 156
Dionysios, I. 117–119
Dionysios Halikarnasseus 36, 39, 46, 73, 101, 111, 116, 118, 122, 125
Dionysos (*lásd még* Bacchus) 48, 81, 231, 238, 240, 280
Dioskurosok 56, 67, 69, 81, 82, 121, 226, 230
Diphilos 233
Diurpaneus 480
Dius Fidius 62
Dobrudzsa 380, 430, 435, 563
Dobson, B. 740, 747
Dódekapolis 43–45, 48
Dódóna 155, 156
Domitia Lepida 428, 434, 436, 438, 440
Domitia Longina 477, 785, 719
Domitia Lucilla 492, 518
Domitia Paulina 507
Domitianus, T. Flavius 463, 469, 472, 475–489, 491–494, 500, 512, 536, 578, 591, 713, 715, 719, 724, 739, 747, 749, 768, 781, 791, 795, 798
Domitius Ahenobarbus, Cn. (Nero apja) 400, 434, 438
Domitius Ahenobarbus, L. (Nero nagyapja) 389, 426

Domitius Ahenobarbus, L. (Nero) *lásd* Nero
Domitius Ahenobarbus, L. 273, 789
Domitius Alexander, L. 602
Domitius Zmaragdus, C. 775
Domnica 629, 637
Domus Aurea 446, 452, 482
Donatus 608, 609
Dráva 784–789, 793, 795
Drobeta (Turnu Severin) 496, 509
Drusilla (Caligula leánya) 424
Drusilla (Caligula nővére) 417, 419, 421, 423, 719
Drusus, id. (Nero Claudius Drusus) 379, 380, 386, 388, 389, 398, 400, 403, 745, 786
Drusus, ifj. 389, 398–401, 403, 405–411, 413, 719
Drusus Caesar (Germanicus fia) 400, 408, 409, 411, 413, 417
Duby, G. 760
Duilius, C. 199, 205, 220, 222, 227, 231
Dumézil, G. 69, 79
Duna 33, 192, 398, 403, 406, 443, 463, 464, 468, 471, 479–481, 486–488, 492, 493, 496, 498, 502, 503, 507, 508, 512, 513, 516, 519–524, 526, 532, 533, 535, 538, 539, 543, 550, 556, 560, 562–568, 573–575, 579, 581, 584, 600, 604, 605, 610, 612, 618, 632, 635, 636, 640, 646, 649, 655, 657, 667, 689, 690, 693, 694,701, 702, 744, 746, 748, 750,754, 756, 758, 767, 770, 780, 784–790, 792–796
Dura Europos 519, 566
Durostorum (Silistra) 663
Dyrrachion 693

E

Ebro 201, 204, 206, 207
Eburacum (York) 540, 600
Eck, W. 486
Edessa 519, 523, 544, 550, 568
Égeikum 22, 556
Égei-tenger 213, 217
Egerius Baebius 121
Egyiptom 35–37, 54, 191, 192, 195, 197, 210, 213, 217, 218, 286, 287, 333, 339, 342, 343, 373, 375, 379, 390, 391, 401, 403, 405, 407, 432, 462, 464, 477, 499, 508, 510, 533, 535, 548–550, 553, 567, 572, 575, 577, 580–583, 593, 597, 674, 689, 705–707, 728, 736, 739, 745, 746, 761, 763, 764, 767, 768
Eknomos (Licata) 199, 205
Elagabal 546, 552, 553, 577
Elagabalus 532, 546–548, 552, 553, 578, 719, 798
Elba (folyó) 403, 749, 789
Elba (sziget) 41, 42, 284, 285
Elegia 519
Ellac 666
Emesa *lásd* Hemesa
Emilia 22, 23, 207
Emona (Ljubljana) 559, 748, 787, 788, 791, 794
Enna 279
Ennius 65, 158, 229, 231, 235, 239
Ensslin, W. 590
Epagathos 549
Épeiros (*lásd még* Epirus) 154–156, 158, 159, 213, 215, 657, 785
Epidamnos 209, 785
Epikuros 239, 241, 291
Epirus (*lásd még* Épeiros) 469, 692
Erdély 443, 480, 498, 666
Ermanarich 635
Erythia (Erythea) 60
Esquilina 145
Esquilinus 56, 59–61, 739
Este-kultúra 23, 24, 27, 33
Északi-tenger 299, 631
Etruria 33, 37, 41–44, 48, 49, 51, 52, 54–56, 73, 117, 119, 120, 128, 140, 145, 148, 150, 152, 157, 165, 184, 224, 237, 238, 240, 260, 264, 272, 331, 334, 761
Euander 56
Euboia 54, 83
Eudocia 663, 680, 681
Eudoxia (Arcadius felesége) 671, 673, 674
Eudoxia Licinia 629, 661, 675, 680
Eudoxios 619
Eufrátesz (Euphratés) 37, 503, 510, 519, 534, 550, 561, 566, 575, 627, 706, 748, 751, 756
Eugenius 649, 650, 652, 656, 802
Euhémeros 239
Eunapios 635
Eunus 279–281
Eupolis 231
Európa 15, 16, 18, 24, 28, 31, 32, 52, 85, 191, 254, 257, 263, 286, 301, 320, 422, 575, 604, 605, 608, 612, 704, 760
Eurystheus 60
Eusebios (caesareai) 603, 606, 611
Eusebius 781
Eusebius (nicomediai) 616, 620
Eutropius (eunuch) 655, 671, 677
Eutropius (történetíró) 508, 568, 576, 582, 588, 597
Evans, J. K. 316

F
Fabia 145
Fabianusok 64, 65
Fabius Ambustus, M. 139, 161
Fabius Maximus Aemilianus, Q. 207
Fabius Maximus Cunctator, Q. 202
Fabius Maximus Rullianus, Q. 139, 151, 162, 170, 174
Fabius Pictor, N. 163
Fabius Pictor, Q. 67, 121, 124, 229
Fabius Valens 460, 461
Fabre, G. 313
Fabricius Luscinus, C. 162, 172
Faesulae (Fiesole) 40, 42, 43, 334, 657
Fagutal 61, 63
Falco, Q. Pompeius Sosius 529
Falerna 145, 147, 178, 259, 260
Falernum *lásd* Falerna
Fanum Fortunae (Fano) 573
Faunus 79
Fausta 589, 601, 604, 610, 612
Faustina (Antoninus Pius felesége) 492
Faustina (Antoninus Pius leánya) 492, 516, 518, 540
Faustina (II. Constantius felesége) 634
Fekete-tenger 469, 503, 520, 556, 567, 742, 745
Felici-Ripoli-csoport 19, 20
Felix (püspök) 693
Felsina 44
Ferenczy Endre 17
Ferentina 57, 58
Feronia 227, 308
Ferrary, J.-L. 312
Fertő-tó 793
Festus, Sex. Pompeius 103, 236
Ficana 53, 67
Fidenae 127, 130
Fides 227, 228
Firenze 281
Firmus (Kr. u. 3. sz.) 575
Firmus (Kr. u. 4. sz.) 632, 641, 662
Firpo, L. 312
Fitz Jenő 787
Fiumicino 16, 339
Flacilla 671
Flaminius, C. 202, 227
Flavia Domitilla (Vespaianus felesége) 457, 474, 476
Flavia Domitilla (Vespasianus leánya) 457
Flavia Domitilla (Vespasianus unokája) 484, 485
Flavius, Cn. 176
Flavius Claudius 617
Flavius Clemens, T. 484, 485, 489
Flavius Eugenius *lásd* Eugenius
Flavius Felix 662–664, 668
Flavius Hypatius 703, 708
Flavius Iosephus *lásd* Iosephus Flavius
Flavius Longinus 694
Flavius Sabinus, T. (Vespasianus apja) 457, 465
Flavius Sabinus, T. (Vespasianus bátyja) 457, 460, 462, 463
Flavius Valerius Severus *lásd* Severus, II.
Florianus 580, 799
Florus, P. Annius 191, 294
Foligno 34
Fonteius Capito, C. 457
Foraboschi, D. 314
Forentum 147
Forez 265
Formiae 22, 259, 288
Formio 17
Forth 516
Fortuna 82, 385, 417, 482
Forum Augusti 392
Forum Boarium 54, 60, 83, 228, 239, 240, 286, 290
Forum Claudii (Martigny) 432
Forum Iulii (Fréjus) 745, 748
Forum Romanum 64, 66, 71, 122, 144, 171, 172, 175, 231, 235, 323, 384, 426, 464, 716
Forum Traiani 500, 504, 717
Forum Transitorium 482
Földközi-tenger 16, 31, 39, 49, 85, 89, 191, 196, 206, 210, 219, 222, 229, 286, 499, 679, 706, 742, 745, 761
Fönícia (Phoenicia) 28, 35, 37, 42, 44, 48–50, 54, 83, 84, 93, 94, 200, 213, 239, 547, 763
Frahát (Phraatés), I. 803
Frahát (Phraatés), II. 803
Frahát (Phraatés), III. 803
Frahát (Phraatés), IV. 803
Frahát (Phraatés), V. 803
Franciaország 18, 29, 208, 265, 336
François-tomba 70–74
Frazer, J. G. 123
Frederiksen, M. W. 314
Fregellae 146, 148–150, 184, 304, 307
Freiburger, G. 237
Frigidus (Hubelj) 649, 652, 655
Frijapát (Phriapatios) 803
Fritigernus 635, 636
Fufluns 48
Fulvia 398

Fulvia Pia 532
Fulvius Flaccus, M. 304, 307, 323
Fulvius Maximus Centumalus, Cn. 170
Fulvius Nobilior, M. 231, 235
Fundi 144

G
Gabba, E. 196, 228, 303
Gabii 53, 84, 85
Gabinius (kvád király) 632
Gabinius Secundus, P. 420
Gades 54
Gaetai-öböl 288
Gainas 672, 673, 677
Gaius 112, 176, 177
Galatia 386, 732, 469, 520
Galba, Ser. Sulpicius 420, 427, 450–454, 456–461, 464, 468, 470, 492, 741, 790, 797
Galeria 145
Galerius 588–590, 596–598, 600–605, 612, 800
Galilea 449
Galinsky, G. K. 56
Galla 629, 644, 650, 652
Galla Placidia 629, 650, 655, 660–664, 668, 675
Gallia 17, 85, 191, 192, 197, 203, 207, 208, 229, 265, 279, 286, 297, 309, 326, 331, 336–340, 382, 386, 398, 420, 424, 432–434, 436, 448, 450, 451, 453, 458, 460, 464, 467, 468, 509, 515, 526, 534, 542, 544, 567–569, 571–576, 578–582, 584, 587, 588, 593, 594, 598, 610, 615–618, 624, 630, 631, 638, 640, 649, 650, 657–666, 668, 669, 679, 680–684, 687, 694, 702, 717, 726, 728, 730, 745, 748, 749, 755, 756, 762, 763, 768, 785, 787, 799, 801
Gallia Belgica 432, 654, 667
Gallia Cisalpina 17, 191, 203, 207, 229, 248, 331, 336, 726, 730, 785
Gallia Comata 436, 726
Gallia Lugdunensis 432, 448, 450, 453, 657
Gallia Narbonensis 208, 297, 572, 573, 578, 594, 683, 717, 726, 730, 745, 748, 787
Gallia Transalpina 192, 336, 337
Gallia Transpadana 432
Gallienus 568–572, 574, 576, 579, 593, 742, 749, 750, 751, 799
Gallus (Iulianus Apostata bátyja) 589, 615, 617, 618, 620, 624, 801
Garamantes 380
Gaudentius (Aëtius apja) 663
Gaudentius (Aëtius fia) 667, 681
Gaudo-kultúra 20
Gaza 499
Geiserich 662, 663, 665, 680, 681, 683, 698, 700
Gelimer 700
Gellius, A. 303
Gellius, Cn. 237
Gellius Egnatius 151
Gelón 117
Gemellus, Ti. 411, 415, 417, 423
Genava (Genf) 582
Gentius 209, 210
Georgiev, V. 35
Georgios 619
Germalus 61, 62
Germania 279, 379, 380, 398, 400, 401, 403, 404, 413, 415, 419, 420, 424, 430, 432, 436, 443, 450, 451, 456–460, 464–468, 474, 479, 480, 484, 488, 493, 495, 503, 509, 516, 526, 564, 568, 571, 588, 617, 624, 638, 657, 727, 743, 749, 768, 788
Germania Inferior (Alsó-Germánia) 420, 459, 460, 479, 484, 488, 503, 509
Germania Superior (Felső-Germánia) 419, 420, 424, 457, 466, 479, 484, 488, 495, 509, 526, 657
Germaniceia 431, 432
Germanicus 388, 389, 392, 399–401, 403–411, 413, 415–417, 421, 426, 428, 714
Gerontius 659
Geryon (Géryón) 60
Gessius Florus 450
Gessius Marcianus, M. Iulius 532, 547
Geta, P. Septimius (Severus fia) 532, 535, 540–542, 552, 798
Geta, P. Septimius (Severus öccse) 531
Gibraltári-szoros 701
Gildo 656, 662, 668
Gjerstad, E. 87
Gluschanin, E. P. 673
Glycerius 684, 687, 802
Gordianus, I. 558–560, 564, 799
Gordianus, II. 558–560, 564, 799
Gordianus, III. 560, 561, 565, 799
Gordion 37
Gorsium (Tác) 522
Gortyn 39
Gótarz (Gótarzés), I. 803
Gótarz (Gótarzés), II. 803
Görögország (újkori) (*lásd még* Hellas) 19, 155
Gracchuris 207
Gracchus, C. Sempronius 304, 305, 307, 320–324, 328, 726
Gracchus, Sempronius 392, 719

Gracchus, Ti. Sempronius (a Gracchusok apja) 207, 208, 230, 235
Gracchus, Ti. Sempronius 292, 303, 320–322, 324, 325
Gracchusok 134, 135, 138, 179, 207, 226, 258, 268, 270, 275, 302, 320, 321, 323
Grand Congloué 265
Gratianus (császár) 589, 629, 636, 638–642, 644, 645, 648, 651, 671, 795, 801
Gratianus (I. Valentinianus apja) 628, 629
Gravisca 44
Grigg, D 760
Gubbio 34
Gundobad 684, 685, 687
Gunugu 739

H
Habur 534
Hadrianopolis 604, 605, 612, 636, 637, 640, 642, 795
Hadrianus, P. Aelius Traianus 492, 499, 507–513, 515, 516, 518, 616, 704, 714, 720, 724, 731, 741, 749, 750, 762, 776, 794, 795, 798
Hadrumentum (Sousse) 54, 503
Hahn István 13, 122, 313, 315, 322
Halstatt-kultúra 785
Hamilkar 117
Hamilkar Barkas 200, 201, 205
Hannibál 128, 143, 164, 181, 183, 201–207, 209–211, 214, 215, 221–223, 225, 227, 235, 236, 256, 270, 271, 279, 300, 536, 756, 781
Hannibalianus, Afranius 589, 615, 617
Harris, W. V. 194
Hasdrubal 200, 201, 203, 206
Hasta 657
Hatra 504, 535
Hauran 499, 561
Havas László 13, 313, 315
Haverfield, F. 269
Heather, P. J. 686
Hegyi W. György 78, 203, 322, 336, 337
Helena (Szt. Ilona) 589, 597, 600
Hélios 546, 577, 715
Helius 447, 448
Hellas 37, 46, 49, 50, 125, 129, 195, 197, 210, 213, 215–217, 229, 265, 288, 308, 329, 448, 510, 758
Hellegouarc'h, J. M. 315
Hellészpontos 543, 677
Helvidius Priscus, id. 453, 457
Helvidius Priscus, ifj. 484, 489
Hemesa 526, 540, 545, 546, 566, 575, 577, 578, 744
Hennig, D. 406
Héphaistos (*lásd még* Vulcanus) 48
Héra (*lásd még* Iuno) 80, 156, 303
Heraclea 157, 163, 305
Heraclianus 659
Hérakleios 707
Héraklés (*lásd még* Hercules) 48, 56, 60, 81, 83
Herculaneum 475
Hercules (*lásd még* Héraklés) 54, 56, 60, 81, 83, 175, 189, 191, 228, 230, 239, 308, 526, 558, 578, 591, 606
Herkle 48
Hermés (*lásd még* Mercurius) 48, 81
Hermodóros 112
Herodes, I. (Nagy) 430, 431, 449, 450, 475
Héródianos 526, 528, 534, 550, 755, 758
Hérodotos 36, 37
Hésiodos 33
Hesperia 16
Hessen 479
Heurgon, J. 46, 56
Hiberus *lásd* Ebro
Hierón 117, 119, 296
Hierón, II. 198, 200
Hilderich 698, 700
Hinard, F. 317
Hippo Regius 662, 663
Hirpini 141
Hispania 18, 44, 85, 191, 195, 198, 200, 202, 204, 206–208, 223, 226, 253, 284, 286, 294, 297, 331, 332, 335, 336, 339, 340, 376, 379, 391, 398, 419, 420, 424, 427, 432, 451, 456–459, 468, 471, 495, 507, 509, 516, 518, 534, 567, 568, 571, 572, 578, 582, 602, 615, 638, 640, 645, 659–662, 668, 679, 680, 682, 683, 694, 701, 713, 726, 730, 748, 755, 756, 761, 768
Hispania citerior 195, 198, 206, 471, 726, 756
Hispania Tarraconensis 427, 451, 456, 509, 568, 679
Hispania ulterior 195, 198, 206, 207, 335, 726
Hollandia 761, 762
Holleau, M. 194
Holloway, R. R. 83, 84, 87
Holt-tenger 499
Honorius 629, 649, 650, 652, 654–662, 667, 668, 675, 692, 781, 802
Honos 227, 228
Horatia 145
Horatius Cocles 70
Horatius Flaccus, Q. 140, 189, 229

Horatius Pulvillus, M. 101
Horatiusok 70, 138
Hordeonius Flaccus, M. 466
Hortensius, Q. 176
Hostilianus 564
Hostilius Mancinus, C. 147
Höchst 420
Humber 434
Hunerich 663, 692

I
Ianiculus (mons Ianiculus) 82
Iantyllus 389
Ianus 227, 391, 442, 447, 453, 718
Ibériai-félsziget 18, 182, 192, 200, 204, 206
Icelus 457
Iconium 432
Idumea 430
Illus 692, 693
Illyricum 27, 201, 202, 215, 336, 375, 380, 398, 400, 401, 403–407, 413, 424, 463, 568, 570, 572–575, 577, 580, 582–584, 587, 588, 601, 610, 615, 617, 628, 636, 638–640, 644, 650, 652, 656, 657, 667, 675, 689, 690, 695, 697, 726, 730, 735, 748, 751, 767, 787–790, 792, 796
Immae 575, 578
Imola 17
Incitatus 418
India 31, 32, 212, 213, 441, 499, 763, 781
Indiges (Numicius) 56
Ingenuus 568, 571, 799
Insula Tiberina 59
Intercisa (Dunaújváros) 526, 744
Iohannés *lásd* János, I. (pápa)
Iohannés (uzurpátor) 802
Iohannés, cappadociai 703, 704
Iohannés, ephesosi 705
Iohannes Chrysostomos 671–673
Iohannes Lydus 48, 498
Iohannes Primicerius 661, 668
Iordanes 480, 520, 640, 664, 665, 685
Iosephus Flavius 416, 427, 447
Iotapianus 565, 565
Iovianus 627–629, 801
Iovinus 659
Irán 32, 213, 404, 520, 549, 553, 577, 803
Isauria 691–694, 696, 697, 750
Ischia 22, 25, 42, 84
Isis 476, 482, 705
Issos 533, 541
Istria (Istriai-félsziget) 17, 33, 786
Itália 15–17, 19–23, 26–29, 32, 39, 41, 43, 50–52, 58, 79, 83, 85, 86, 117, 118, 123, 126, 128, 140, 141, 148, 150, 151, 158, 161, 183, 185, 187, 188, 192, 198, 201–204, 207, 210, 219, 221–224, 227, 229, 231, 233, 239, 241, 255, 256, 258, 260, 261, 268, 270, 272, 277, 283, 284, 286–291, 294, 297, 299–302, 304, 306, 309, 339, 389, 432, 460, 461, 487, 493, 501, 502, 509, 510, 515, 532, 533, 539, 541, 559, 564, 574, 577, 594, 601, 603, 610, 616, 644, 649, 650, 657, 662, 665, 668, 681, 682, 684, 691, 707, 724, 727, 729, 735, 740–742, 747, 755, 756, 759, 761, 762, 768, 776, 785, 786, 794, 795
Italica (Corfinium) 306, 307
Italica (hispaniai) 207, 208, 495, 507
Iudaea 296, 333, 430, 448–450, 463, 466, 469, 470, 472, 475, 504, 510, 728, 789
Iugurtha 253, 289, 326, 327, 331
Iulia (Agrippa leánya) 388, 392, 400, 719
Iulia (Augustus lánya) 335, 377, 387, 388, 391, 392, 398, 400, 719
Iulia (Caesar leánya) 335, 340, 400
Iulia (Caesar nővére) 335, 400
Iulia (Marius felesége) 335
Iulia (Titus leánya) 475
Iulia Agrippina *lásd* Agrippina, ifj.
Iulia Aquilina Severa 546
Iulia Augusta *lásd* Livia Drusilla
Iulia Avita Mammaea *lásd* Iulia Mammaea
Iulia Cornelia Paula *lásd* Iulia Paula
Iulia Domna (Septimius Severus felesége) 532, 534, 535, 539, 540, 542, 545–547, 561
Iulia Maesa 532, 545–547
Iulia Mammaea 532, 545, 547–553, 558
Iulia Paula 532, 546
Iulia Scarbantia *lásd* Scarbantia
Iulia Soemias 532, 545, 546
Iulianus Apostata 589, 615, 618–624, 627, 628, 630, 632–634, 646, 713, 751, 801
Iulias 449
Iulium Carnicum (Zuglio) 432
Iulius (Gyula pápa) 616
Iulius Agricola, Cn. 470, 473, 478, 488
Iulius Alexander, Ti. 462, 464
Iulius Bassianus 532
Iulius Caesar, C. *lásd* Caesar, C. Iulius
Iulius Caesar Vipsanianus, C. 387, 388, 392, 399, 400
Iulius Caesar Vipsanianus, L. 387, 388, 392, 399, 400
Iulius Constantius 620

Iulius Cottius, M. 445
Iulius Frontinus, Sex. 470, 485
Iulius Nepos 679, 684, 685, 687, 692, 802
Iulius Nepotianus 617
Iulius Vindex, C. 448, 450, 451, 453, 458
Iullus Antonius 389, 392, 719
Iunia Calvina 436
Iunia Lepida 444, 447
Iunius Blasus 407
Iunius Silanus, Ap. 427, 428
Iunius Silanus Torquatus, D. 444, 447
Iunius Silanus Torquatus, L. 434, 436
Iunius Silanus Torquatus, M. (id.) 417
Iunius Silanus Torquatus, M. (ifj.) 440
Iuno (*lásd még* Héra) 48, 70, 80, 83
Iunonia 723, 724, 730
Iuppiter (*lásd még* Zeus) 48, 57, 67, 69, 70, 79, 80, 82, 103, 119, 172, 219, 220, 231, 237, 240, 308, 311, 477, 482, 591
Iustina 629, 642–644
Iustinianus 13, 14, 686, 697–708, 735, 750, 766, 767, 779, 781, 803
Iustinus 697–699, 708, 750, 803
Iuturna 227, 228
Iuvavum (Salzburg) 432
Iuvenalis 445
Izrael 449

J
János, I. (pápa) 698
János, Szt. 485, 706
Jazdgerd (Isdigerdés), I. 804
Jazdgerd (Isdigerdés), II. 804
Jeruzsálem 333, 334, 449, 450, 466, 468, 473, 674, 689
Johne, K. P. 315
Jones, B. 486
Jones, W. 31
Jordán 449
Jordánia 499

K
Kahrstedt, U. 422
Kalu 48
Karneadés 291–293
Karthágó 28, 44, 45, 48, 54, 74, 79, 94, 117, 122, 123, 140, 154–156, 159–161, 163, 187, 192, 195, 198–206, 214, 227, 233, 256, 261, 286, 287, 297, 304, 323, 546, 567, 608, 609, 632, 661, 663, 668, 681, 683, 692, 725, 728, 741, 771
Kaszpi-tenger 520
Katz, R. S. 422
Kaukázus 655, 667, 699
Kavád (Kabadés) 694, 699, 804
Kehoe, D. 316
Kerkyra (Korfu) 156, 209, 785
Kharón 48
Kína 441, 699, 704, 763
Kis-Ázsia 19, 36, 37, 43, 49, 85, 191, 210, 212, 213, 217, 235, 240, 325, 329, 430, 448, 485, 502, 503, 510, 549, 556, 567, 569, 572, 575, 580, 602, 604, 667, 672, 692, 763, 768, 781
Kleonymos 154, 155
Kleopátra, VII. 327, 342, 343, 373, 389, 477
Kleopátra Seléné 327
Kniva 563
Koesterman, E. 446
Kolb, F. 590
Kolchis 699
Koppenhága 715
Koptev, A. 79
Koptos 580
Korfu *lásd* Kerkyra
Korinthos 51, 54–56, 73, 213, 216, 227, 265, 287, 453, 456, 656
Korkyra *lásd* Kerkyra
Kornemann, E. 422
Korzika 28, 44, 45, 681, 686, 725
Köhn, J 315
Kőrizs Imre 189
Közép-Ázsia 213, 635
Kratés 291
Kratinos 231
Krím 333, 699
Krisztus (Jézus) 288, 603, 607, 609, 616, 689
Kritolaos 291
Krotón 39, 51, 118, 119, 303, 307
Krummey, H. 84
Ktésiphón 503, 504, 519, 523, 535, 549, 553, 584, 623
Kybelé 235, 236, 240, 781
Kyklasok 54
Kymé *lásd* Cumae
Kynoskephalai 195, 197, 215, 216
Kyréné (*lásd még* Cyrenaica) 213, 504, 508
Kyros 212
Kyzikos 332, 334, 533

L
Lacinumi-hegyfok 154, 155, 163
Lactantius 593, 596, 597, 601, 603–605, 611
Lacus Curtius 464
La Graufesenque 762

Laelius, C. 207, 233, 292
Laetus, Q. Aemilius 527, 529, 531, 535
Lagaria 16
Lagozza-kultúra 19, 20
Lakónia 160
Lambaesis 567
Lambrecht, U. 486
Lancel, S. 203
Lanuvium 121, 144, 162, 515
Laodikeia 214, 533, 763
Laos 51
Largo Argentina 227
La Rustica 53, 54
Lascaux 18
Last, H. 74
Latium 16, 22, 33, 44, 52–58, 60–62, 71, 79, 81–83, 90, 100, 103, 117–126, 128, 129, 140, 141, 143, 145, 158, 163, 184, 186, 224, 271, 288, 308, 502, 509, 513
Laurentum 122
Lavinium 53, 54, 56, 121
Lazika 699, 700
Le Bohec, Y. 195
Le Glay, M. 195
Lémnos 37
Lemonia 145
Lengyelország 519, 520
Lenin, V. I. 193
Lentulus *lásd* Cornelius Lentulus
Leo, I. (császár) 690–692, 696, 750, 802
Leo, I. (pápa) 666
Leo, II. (császár) 692, 696, 802
Leo, III. (pápa) 690
Leontia 691
Leontios 674, 682
Lepidus, M. Aemilius (Caligula áldozata) 419, 424, 719
Lepidus, M. Aemilius (triumvir apja) 331, 332
Lepidus, M. Aemilius (triumvir fia) 375, 390
Lepidus, M. Aemilius (triumvir) 107, 341–343, 385, 392
Leptis Magna 503, 531, 539
Letham 48
Levanzo 18
Lezoux 762, 763
Libanios 616, 618, 649
Libanon 449
Liber 56, 58, 81, 109, 238
Libera 56, 58, 81, 109, 238
Liberius 701
Libertas 227, 228, 310, 311
Libius Severus 682, 683, 686, 802
Licinius, C. Valerius Licinianus 589, 601, 602, 604, 605, 612, 800, 801
Licinius, P. 129
Licinius Mucianus, C. 462, 471
Licinius Stolo, C. 136, 137, 139, 148
Licinius Valerianus, P. *lásd* Valerianus
Ligures Baebani 501
Liguria 18, 27
Lilybaion 117, 119, 159
Linke, B. 64
Lintott, A. W. 310, 317
Lipari-szigetek 22, 227
Liris 146, 149
Livia Drusilla (Augustus felesége) 335, 388, 389, 398, 400, 405, 406, 409, 413, 415, 417, 426, 427, 456, 719
Livia Ocellina 456
Livilla (Claudia Livia Iulia) 389, 408, 417, 419, 424, 719
Livius, T. 55, 58, 73, 74, 101–103, 108, 111, 116, 122–126, 128, 133–137, 141–144, 149–152, 161, 164, 165, 167, 170, 171, 174, 175, 177, 184, 185, 187, 221, 224, 229, 236–238, 259, 275, 303, 418
Livius Andronicus 229
Livius Denter, L. 170
Livius Drusus, M. (id.) 323
Livius Drusus, M. (ifj.) 305, 307, 328, 332, 398
Lixus (El Araish) 432
Locri 156, 159
Lollia Paulina 423
Lombardia 23, 27
Londinium (London) 442
Longinus 694
Loucania 150
Luca 335, 336, 340, 701
Lucania 34, 140, 147, 150, 153, 157, 159, 161, 164, 173, 184, 203, 576, 756
Lucanus, M. Annaeus 446, 447, 784
Luceria 148, 150, 184
Lucilius, C. 275, 292
Lucilius Longus 407
Lucilla 492, 519, 523, 527, 527, 719
Lucius Caesar *lásd* Iulius Caesar, L.
Lucius Verus (L. Ceionius Commodus Verus Armeniacus) 470, 492, 512, 518, 519, 521, 523, 524, 590, 595, 798
Lucretia 101, 111
Lucretius Carus, T. 290, 310
Lucretius Tricipitinus, P. 101
Lucullus, L. Licinius 309–311, 329, 332–334, 337, 340

Lugdunum (Lyon) 386, 417, 420, 426, 431, 432, 445, 534–536, 541, 542, 560, 594, 640, 642, 741
Lupercalia 62, 63, 68, 70, 79
Lusitania 452, 460
Lusius Quietus 508
Lutatius Catulus, Q. (id.) 227, 228
Lutatius Catulus, Q. (ifj.) 308, 311
Lutatius Catulus Caesar, Q. 331
Lutetia 618, 630, 640
Lycia 41, 430, 468, 469, 580, 583
Lydia 212, 763
Lydos, J. 593
Lysimachos 155, 156

M
Macedonia 155, 156, 160, 191, 203, 209, 210, 213, 215, 216, 277, 376, 386, 443, 543, 588, 646, 667, 726, 770, 785, 786, 792, 801
Macellum 620
MacKendrick, P. 87
MacMullen, R. 317
Macrianus, id. 799
Macrianus, ifj. 799
Macrinius Vindex, M. 522
Macrinus, M. Opellius 544, 545, 549, 553, 798
Macro, Q. Naevius Sutorius 416, 423
Macrobius 177, 178
Maecenas, C. Cilnius 376, 563
Maecia 144, 145
Maelius, P. 129
Maenius, C 144, 162
Magna Graecia 39, 44, 51, 55, 80, 112, 141, 286, 291
Magnentius, Magnus 616–618, 624, 801
Magnésia 183, 217, 218
Magra 16
Maiorianus 682, 686, 802
Majna 479
Makedónios 695
Málta 54
Manacorda, D. 273
Manlius 334
Manlius Capitolinus, M. 133, 134, 139, 143
Manlius Torquatus, T. 143, 162
Mantua (Mantova) 44
Mantus 48
Maranga 623
Marcella 387, 389
Marcellinus 683
Marcellinus Comes 685
Marcellus (lázadó) 634
Marcellus (püspök) 603, 616
Marcellus *lásd* Claudius Marcellus
Marcianopolis 502, 562, 636
Marcianus 629, 665, 666, 680–683, 688–690, 692, 696, 802
Marcina 44
Marcius Philippus, L. 328
Marcius Rutilus, C. 138, 139, 161
Marcius Tremulus, Q. 162, 167
Marcius Turbo, Q. 508
Marcus Aurelius (M. Aurelius Antoninus Augustus) 470, 491, 492, 502, 512, 518–524, 526–528, 534, 536, 540–542, 547, 557, 590, 714, 720, 747, 755, 795, 798
Margus (Morava) 585, 598
Mari 37
Maria 629, 655, 656
Mariamme 431
Maris 48
Marius, C. 304, 317, 318, 326, 328, 331, 332, 335, 383
Marius, M. Aurelius (császár) 799
Marius Gratidianus 331
Marius Maximus 547, 738
Maroboduus 406, 749, 788–790
Maros 379
Maróti Egon 13, 316
Mars 48, 67, 69, 79, 80, 105, 172, 175, 187, 189, 227, 232, 418, 475, 482, 548, 606
Mars-mező (Campus Martius) 59, 105, 172, 175, 227, 418, 475, 482, 548
Martin, P. M. 64
Marus (Morva) 406
Márvány-tenger 761
Marzabotto 40
Masada 450, 473
Massaro, V. 422
Massicio Albano 52
Massilia (Marseille) 44, 208, 260, 296, 297, 746
Massinissa 204, 205, 327
Mastarna (Macstrana) 47, 71, 73
Maternus 526, 527
Matisse, H. 18
Mattingly, J. H. 590
Mauretania 418, 419, 430, 432, 516, 517, 527, 544, 564, 567, 580, 583, 631, 641, 763
Mauretania Tingitana 432, 567, 583
Mavia 637
Maxentius, M. Valerius 590, 600–603, 608, 612, 735, 750, 751, 800, 801
Maximianus 560, 587–591, 597, 598, 600–602, 606, 612, 627, 800

Maximinus (Thrax) 558–562, 564, 799
Maximinus Daia 589, 597, 598, 601–605, 612, 800, 801
Maximus (ephesosi) 620
Maximus (Gerontius fia) 659
Maximus, Magnus 640–644, 646, 647, 650–652, 656, 801
Mediolanum (Milánó) 44, 127, 208, 229, 568–570, 572, 588, 591, 601, 604, 611, 612, 616, 619, 630, 632, 639, 640, 642–644, 648, 650, 651, 654, 657, 666, 700, 735, 792
Mediterráneum 15, 19, 20, 22, 23, 37, 39, 52, 85, 117, 153, 156, 161, 173, 187, 191, 192, 195, 196, 207, 213, 217, 228, 229, 231, 286, 302, 310, 333, 682, 776
Meier, C. 312, 317, 341
Melania 778, 780
Melpum *lásd* Mediolanum
Melqart 54, 81, 83, 239
Menandros 232, 233
Menenia 145
Menophilus 560
Menrva 48
Mercurius (*lásd még* Hermés) 81, 82, 385
Merobaudes 752
Mesene 503
Mesopotamia (provincia) (*lásd még* Mezopotámia) 503, 504, 535, 537, 541, 549–551, 553, 566, 568, 578, 580, 581, 584, 585, 622
Messala Corvinus, M. Valerius 376
Messalina 400, 426, 428, 434, 436, 459
Messana (Zanklé) 34, 51, 154, 198
Messanai-szoros 18, 44, 51
Messina *lásd* Messana
Messinai-szoros *lásd* Messanai-szoros
Messius Decius 562–565, 799
Metapontion 51
Metapontum 127
Metaurus 203, 206, 573
Mettius Fufettius, 165
Meurant, A. 68
Meyer, J. C. 87
Mezopotámia (terület) (*lásd még* Mesopotamia) 37, 85, 192, 198, 503, 519, 533, 535
Migl, J. 595
Mihrdát, I. 803
Mihrdát, II. 803
Mihrdát, III. 803
Milo, T. Annius 337
Milonia Caesonia *lásd* Caesonia
Minerva 48, 70, 80, 100, 103, 481, 482, 546, 578
Mithradatés *lásd* Mihrdát
Mithrasz 577
Mithridatés (armeniai) 441
Mithridatés (parthus) *lásd* Mihrdát
Mithridatés, VI. (pontosi) 253, 295, 299, 310, 311, 329, 330, 332–334, 384, 727
Moatti, C. 269
Mócsy András 793
Moesia 192, 419, 424, 430, 435, 443, 461, 463, 468, 471, 480, 487, 488, 496, 498, 502, 504, 507–510, 517, 520–522, 524, 528, 531, 558, 562, 563, 565, 566, 568, 573, 575, 581, 582, 585, 588, 598, 605, 615, 645, 646, 663, 666, 677, 746, 791, 792
Moesia inferior 480, 502, 507, 517, 520, 531, 562, 646, 791
Moesia superior 480, 487, 496, 502, 507, 521, 522, 524, 566, 573
Mogetiana 509, 795
Mogontiacum (Mainz) 467, 550, 551, 553, 558, 564, 631, 657
Molfetta-kultúra 19, 20
Molière 233
Momigliano, A. 69
Mommsen, Th. 194, 237, 269, 314, 316, 594, 711, 713
Mons Garganus 18
Monte Cavo *lásd* Albanus, mons
Monte Circeo 17, 18
Monte Pellegrino 18
Montesquieu 253
Montgomery, I. 422
Mucius Scaevola, C. 70
Mummius Achaicus, L. 207, 208, 216, 456
Mundus 703
Municipium Iasorum (Daruvár) 795
Muraközy Gyula 58, 103, 142
Murena, A. Terentius Varro 376, 377, 391
Murena, L. Licinius 332
Mursa (Eszék) 509, 568, 581, 617, 619, 624, 775, 795
Mursella (Mórichida-Kisárpás) 509, 795
Mutina (Modena) 207, 208
Mylae (Milazzo) 199, 205, 222, 227

N

Naevius, Cn. 229, 231, 232, 235
Nagy Sándor (Alexandros) 154–156, 158, 160, 196, 210–212, 220, 333, 533, 543, 544, 577, 622, 705
Naissus (Niš) 572, 578, 600, 630, 697

Naks-i-Rusztem 566
Napoca (Kolozsvár) 498, 509
Narbo (Narbonne) 297, 461, 584, 660, 664, 682, 748
Narcissus 428, 434, 440, 452, 465, 778
Narnia 184, 491
Narses (Narszeh) 700, 701, 707, 804
Naulochos 387
Neander-völgy 17–19, 58
Neapolis (Nápoly) 141, 146, 153, 158, 162, 187, 259, 286, 305, 445, 453, 701
Neckar 479, 580
Nemausus (Nîmes) 515
Németh György 13, 14
Nemi 123
Nepete 129, 130
Neptunus 48, 240
Nero (Domitius Ahenobarbus, L.) 389, 400, 426, 429, 434, 436, 438–464, 466, 467, 469, 471, 477, 482, 491, 504, 546, 548, 593, 711–715, 717, 718, 724, 746, 778, 784, 788, 797
Nero Caesar (Germanicus fia) 400, 408, 409, 411, 413, 417
Nerva, M. Cocceius 440, 481, 482, 491–496, 501, 723, 798
Nethuns 48
Neuchâteli-tó 746
Neviodunum (Drnovo) 794
Nicaea (bithyniai város) 533, 609, 616, 629
Nicaea (mai Nizza) 17
Nicolet, C. 269, 287, 313–316
Nicomedia 584, 585, 588, 596, 597, 600, 604, 609, 616, 620
Nicopolis (epirusi) 692
Nicopolis ad Istrum (Sztari Niküp) 502, 563
Niehbur, A. B. 685
Nika-felkelés 703, 704, 708
Nikaia *lásd* Nicaea (bithyniai város)
Nílus 482, 503, 510, 5670 582
Nippel, W. 317
Nisibis 519, 523, 533, 534, 549, 561, 566, 627
Nizza 17
Noetlichs, K. L. 595
Nola 44
Noricum 192, 326, 404, 405, 430, 432, 509, 534, 584, 657, 667, 728, 786–789, 792
Novilara-kultúra 23, 24, 26, 28
Novimagus (Nijmegen) 581, 657
Numa Pompilius 67–69, 74, 80, 166, 238–241
Numantia 147, 206–208, 253
Numerianus 584, 585, 587, 799
Numidia 204, 326, 407, 452, 503, 509, 559, 564, 567, 608, 656, 662, 663, 668, 669
Nymphidius Sabinus 444, 456, 464

O

Octavia 387–389, 400, 426, 719
Octavia (Claudius leánya) 400, 434, 436, 439, 440, 444, 453
Octavianus (*lásd még* Augustus) 13, 192, 195, 197, 253, 318, 319, 341–343, 373–375, 379, 380, 383, 387, 390, 391, 398, 433, 459, 714, 727, 739, 745, 747, 786, 793
Octavius, C. (Augustus apja) 335, 373, 400
Octavius, C. *lásd* Augustus, ill. Octavianus
Octavius, M. 320
Octavius Mamilius 74
Odenathus 569, 571
Odera 519
Odeum 481, 482, 500
Odoacar 684–687, 693, 694, 752
Odrysa fejedelemség 430, 435
Odysseus (Ulixes) 230
Oenomaus 279
Oescus (Gigen) 462, 502, 517, 575, 748
Ohrmezd (Hormisdas), I. 804
Ohrmezd (Hormisdas), II. 804
Ohrmezd (Hormisdas), III. 804
Ohrmezd (Hormisdas), IV. 804
Oinotria 16
Olt 443
Olténia 498
Olybrius 629, 679, 682–684, 694, 802
Olympias 220
Olympiodorus 650, 778
Olympius 658, 659
Opiké 16
Opimius, L. 323
Oppidum Novum (Ain Khadra) 432
Oppius 61, 63, 74
Orchomenos 329, 332
Orestes 684, 687, 693, 752
Órigenés 781
Orontes 575, 745, 771
Orvieto 40, 45
Osrhoene 508, 533–535, 541
Osroes (Huszrav) II. 804
Osroes (Huszrav), I. 503, 699, 804
Osteria dell'Osa 53
Ostia 144, 185, 286, 430, 500, 741, 770
Ostorius Scapula, P. 435

Otho, M. Salvius 440, 452, 454, 456, 459–461, 463, 464, 711, 797
Oufentina 145, 147

P
Pacatianus 562, 565, 799
Pacuvius, M. 229
Padova 33
Paestum (Poseidónia) 20, 49, 51, 161, 184, 756
Pagicci barlang 18
Pakoros (Pakur) 441, 503, 803, 804
Palaestina 213, 214, 333, 430, 587, 689, 707, 761, 767
Palatina 145
Palatium (mons Palatinus) 18, 58–64, 309, 385, 482, 488
Palatual 61, 62
Palermo (*lásd még* Panhormos) 18, 200
Pales 79
Palilia 79
Palladius 768
Palladius Caesar 680
Pallas 428, 434, 437, 439, 440, 452, 778
Pallottino, M. 87
Palmyra 569, 571, 575, 577–579, 744, 799
Palombara Sabina 53
Pamphylia 469, 580, 583, 768
Panaitios 233, 292, 293, 325
Pandateria 413, 417, 424
Panhormos (Palermo) 200, 205
Pannonia 14, 192, 379, 392, 401, 404, 419, 427, 430, 432, 434, 443, 461, 463, 466, 468, 469, 474, 479–481, 487, 488, 495, 496, 498, 499, 503–505, 507–509, 516, 520–524, 526, 529, 531, 532, 534, 535, 539, 541, 543, 549, 550, 552, 558, 562, 564, 568, 573, 581–584, 588, 602, 605, 615, 617, 628, 631, 632, 640, 641, 657, 661, 662, 664, 666, 677, 681, 684, 690, 691, 696, 701, 727, 728, 744, 749, 775, 776, 784–796
Pannonia inferior 498, 505, 507, 508, 521, 524, 543, 552, 792
Pannonia superior 498, 505, 509, 531, 543, 792
Papinianus 537, 539, 542
Papiria 145
Papirius Cursor, L. 139, 161–163
Parain, C. 46
Párizs (*lásd még* Lutetia) 260, 281, 630, 640
Parma 21, 207, 208
Parthamasiris 503
Parthamaspatés 504, 507
Parthus Királyság 213, 215, 337, 403, 404, 441, 442, 469, 499, 503, 504, 534, 544, 553, 556, 803
Parthyéné 213
Pasquinucci, M. 303
Patmos 485
Paulus 537, 539
Paulus Diaconus 685
Peiraieus (Pireus) 288
Peisistratidák 81
Peisistratos 108
Peloponnésos 160, 656, 683
Pelusium 706
Pentri 141
Perea 449
Perelli, L. 196, 317
Perennis 526, 527
Pergamon 192, 197, 210, 215, 217, 218, 295, 322, 325, 386, 544, 763
Perinthos 533, 578, 637
Péróz (Perozés) 691, 804
Perperna Vento, M. 331
Perret, J. 56
Persepolis 566
Perseus 195, 216, 220
Persis 549
Pertinax 522, 528, 529, 531–533, 542, 755, 758, 798
Perusia (Perugia) 35, 36, 40, 42, 43, 152, 319, 374, 398
Perzsa Birodalom (*lásd még* Szászánida Birodalom) 191, 212, 560, 575, 578, 583, 584, 591, 622, 652, 676, 699, 804
Pesaro 31
Pescennius Niger 529, 532, 533, 541, 798
Peter, H. 194
Péter, Szt. 609, 706
Petra 499
Petronius Arbiter, C. 776
Petronius Maximus 667, 680, 681, 686, 802
Petronius Turpilianus, P. 457
Pflaum, H.-G. 522
Pharos (Stari Grad) 785
Pharsalos (Pharsalus) 265, 339, 340
Philadelphia 499
Philae 705
Philippi 342, 398
Philippopolis 561
Philippos (I. Herodes fia) 449
Philippos, II. 211
Philippos, V. 195, 197, 203, 205, 210, 215, 217
Philippus Arabs 561, 562, 565, 799
Philiskos 291

Philo, alexandriai 417, 422
Philón, larissai 290, 291
Phrygia 36, 634, 646, 652, 672, 674
Piacenza (*lásd még* Placentia) 37, 39, 47, 207, 334, 573
Pian Sultano 22
Picenum 26, 28, 30, 31, 145, 152, 163, 184
Piemont 23, 27
Pietrabbondante 140, 306
Pilis 498, 785, 792, 793
Piper, D. 315
Pireneusi-félsziget (*lásd még* Pireneusok) 379
Pireneusok 31, 206, 616, 659, 668
Pithecussae (Pithékusai) 42
Placentia (Piacenza) 207, 208, 334, 573, 682
Placidia 629, 667, 683
Platón 290–292
Plautianus, C. Fulvius 532, 535, 537
Plautius, A. 427, 428, 434, 435
Plautius Silvanus, Ti. 443, 471, 581
Plautus, T. Maccius 229, 232, 233, 235
Plinius, id. 56, 57, 112, 119, 120, 167, 176, 177, 224, 261, 315, 392, 406, 410, 433, 475, 719, 724, 755, 759, 761, 763, 793
Plinius, ifj. 475, 478, 485, 486, 500, 755, 757, 774
Plutarchos 126, 158, 173, 217, 236, 275, 308, 309, 451, 482, 719, 790
Pó 16, 17, 21, 43, 119, 128, 191, 232, 256, 258, 631, 756, 759
Poetovio (Ptuj) 480, 503, 516, 521, 566, 582, 652, 788, 790, 791, 794
Polányi Imre 13
Polemon 405, 445
Politorium 67
Pollentia 657
Pollia 145
Pollux *lásd* Dioskurosok
Polybios (Claudius hivatalnoka) 428
Polybios (történetíró) 118, 122, 123, 129, 158, 168, 171, 196, 197, 216, 220, 231, 233, 235, 312
Pompeii 34, 44, 259, 281, 308, 475, 503
Pompeius, Sex. 341–343, 398, 747
Pompeius Magnus, Cn. 17, 107, 192, 197, 221, 265, 272, 287, 290, 308, 309, 311, 317, 318, 329, 331–341, 384, 400, 407, 411, 482, 726
Pompeius Silvanus, M. 471
Pomptia 145
Pomptinus-síkság (ager Pomptinus) 129, 145
Pontecagnano 24
Pontia 184, 413, 417
Pontius Pilatus 431, 728, 788
Pontos 213, 329, 332, 333, 339, 405, 453, 464, 699
Pontus (*lásd még* Pontos) 405, 445, 463, 510
Popillius Laenas, M. 139, 161, 218
Poppaea Sabina 400, 439, 440, 444, 447, 450, 452, 453, 459
Populonia 40, 41, 43
Porsenna 72, 78, 118–120
Portus Tiberinus 185, 187, 189
Poseidónia (*lásd még* Paestum) 118
Poseidónios 291, 312
Postumius Albinus, L. 147
Postumius Megellus, L. 162, 170, 231, 235, 302, 307
Postumius Tempsanus, L. 224, 225
Postumus, M. Cassianius Latinius 568–572, 576, 799
Potaissa (Torda) 498, 521, 566, 575
Poucet, J. 61, 83
Praeneste 33, 36, 42, 54, 84, 144, 288, 302, 303, 307
Prasutagus 443
Pratica di Mare 53
Praxagoras 611
Primus, M. 376, 391
Prisca 589, 605
Priskos 665
Probus 574, 575, 579–584, 591, 699, 768, 796, 799
Procopius 634–636, 638, 642, 801
Procopius Anthemius 683
Proculus 583
Prokopios 662, 667, 681, 695, 702
Propontis 675
Prusa 214, 483
Ptolemaios 793
Ptolemaios, I. 155, 156
Ptolemaios, II. 161, 163, 477
Ptolemaios, mauretaniai 418, 419
Ptolemaios, XII. 477
Ptolemaiosok 213, 390, 421, 477, 745
Ptolemais 432, 580
Publicola, P. Valerius 101, 124, 173
Publilia 145
Publilius Philo, Q. 138, 139, 144, 146, 162, 170, 174
Pulcheria 629, 674, 689
Punicum 44
Pupienus *lásd* Clodius Pupienus Maximus, M.
Pupinia 145
Puteoli (Pozzuoli) 267, 285–287, 290, 741
Pydna 158, 167, 195, 197, 216, 218, 220
Pyrgi (Pyrgoi) 35, 36, 44, 48, 83, 118, 119

Pyrrhón 292
Pyrrhos 125, 155–161, 163, 164, 169, 183, 188, 191, 198
Pythagoras 51, 239

Q
Quadratus Bassus, C. Iulius 508
Quequetual 63
Quidde, L. 422
Quietus 799
Quinctius Flamininus, T. 215, 217, 218, 230, 235
Quinctius Philo, P. 146
Quintillus 573, 799
Quinto Fiorentino 41
Quirina 145
Quirinalis 59, 61, 62, 64, 482
Quirinus 69, 79, 80

R
Rabilos, II. 499, 505
Radagaisus 657, 668, 780
Radamistus 441, 452
Raetia 23, 192, 509, 520, 534, 564, 567, 568, 583, 584, 631, 657, 668, 796
Rajna 273, 337, 340, 403, 424, 427, 430, 458, 462, 464, 467, 479, 481, 486–488, 496, 512, 532, 534, 543, 550, 556, 558, 562, 567, 568, 571, 580, 581, 584, 601, 603, 605, 617, 618, 630–633, 640, 641, 644, 647, 657, 658, 664, 668, 682, 745, 748–751, 754, 756, 767, 770
Ramtha 47
Rando 630
Raphaneae 546
Rapidum 516
Rasenna 36, 37
Rasinius 762
Ratiaria (Arcsar) 502, 575
Ravenna 44, 458, 463, 532, 601, 654, 657, 658, 661–665, 675, 676, 679, 682, 693, 698, 700–702, 735, 742, 745, 751, 756
Rawson, E. D. 310, 313, 316
Reate 465
Rebato 27
Reddé, M. 745
Regalianus 568, 571, 799
Regia 64–66, 84, 85
Regifugium 66, 68
Reinau, H. 84
Remedello-kultúra 19, 20
Remmius Palaemon, Q. 259
Remus 67, 69, 84
Renfrew, C. 32
Rhandeia 442
Rhégion (Reggio di Calabria) 51, 118, 119, 157, 159, 161, 163, 198
Rhesaina 561
Rhodos 213, 215, 287, 290–293, 310, 388, 399, 402, 407, 430
Rhône 273
Richardson, J. S. 196
Ricimer 681–684, 686–688, 752
Rickman, G. 316
Ridgway, D. 87
Rignano Garganico 18
Rigomagus (Remagen) 581
Rimini *lásd* Ariminum
Rinaldone-kultúra 20
Rogers, R. S. 486
Romagna 23
Romilia 145
Romulus 59, 61, 62, 65, 67, 69, 73, 74, 94, 100, 229, 324
Romulus Augustulus 679, 684, 685, 687, 802
Roscinus Amerinus, Sex. 272
Ruas (Ruga) 676
Rubellius Plautus, C. 440, 444
Rubico 16, 17, 339, 340
Rufinus 650, 655, 656, 671, 677
Rusellae 43
Rusucuru (Dellys) 432

S
Sabatina 145
Sabazios 239, 241
Sabinum 145, 224, 227, 229
Sábur, I. 561, 566, 568, 571, 578, 580, 584, 804
Sábur, II. 618, 624, 647, 804
Sábur, III. 804
Saccopastore 17
Saguntum 201, 204–206
Sala 24
Sala (Rabat) 516
Salerno 24
Salius-papok 64–66, 75, 77
Salla (Zalalövő) 509, 795
Sallustius Crispus, C. 275, 289, 310, 312
Sallustius Passienus Crispus, C. 407
Salonae 587, 597, 684
Salvius Iulianus, P. 511
Samaria 430, 449
Samarobriva (Nantes) 582
Samnium 34, 140, 147, 149–152, 157, 159–161, 165, 184
San Giovenale 26

San Vitale 25, 26, 702
Sandison, A. T. 422
Sargetia (Sztrigy) 498
Sarmizegetusa 498, 521, 748
Šašel, J. 787
Saticula 148, 184
Satricum 53, 54, 129, 130, 161
Saturnia tellus 16
Saturninus 583
Saturninus, L. Antonius 484, 487, 489
Saturnius Salutius 630
Saturnus 16, 79, 82, 607
Saumagne, C. 446
Savaria (Szombathely) 431, 432, 582, 787, 788, 794
Savena 25
Savine-Coche-hágó 202
Savoya 664
Scanza 520
Scaptia 144, 145
Scarbantia (Sopron) 405, 582, 787, 788, 794
Scaurus, M. Aemilius 309
Schmidt, M. G. 341
Scipio-perek (*lásd még* Cornelius Scipio) 134, 182, 183
Scolacium 304
Scribonius Libo, L. 459
Scullard, H. H. 204
Scupi (Skopje) 487, 699
Scythia 502, 605
Sebastianus 664
Seeck, O. 589, 590
Segesta 230, 785
Segestiké 786, 792, 794
Seianus, L. Aelius 402, 406–411, 413, 434, 719, 739
Seius Strabo, L. 401, 402, 407
Seleukeia 214, 291, 519, 523, 584, 676
Seleukidák 213, 217, 333
Selyemút 699
Semo Sancus 62
Sempronius Blaesus, C. 200
Sempronius Tuditanus, C. 785
Seneca, L. Annaeus 392, 421, 422, 427, 432, 436, 438–440, 444, 446, 447, 546, 719, 755, 774
Sentinum 151, 152, 166, 170, 171
Septimius Odaenathus 799
Septimius Severus 516, 529, 531–542, 545, 546, 548, 558, 561, 592, 711, 725, 739, 741–743, 747, 773, 795, 796, 798
Serapis 482, 577
Serdica (Szófia) 605, 616, 619, 624
Serena 650, 655
Sergia 145
Sertorius, Q. 331, 332
Servilia 453
Servilius Caepio, Q. 299, 300
Servilius Glaucia, C. 299, 300
Servius Tullius 47, 71–73, 76–78, 105, 145
Sestius, P. 265, 273, 276
Sestiusok 260, 265, 266
Seston, W. 590
Setälä, P. 755, 764
Sethlans 48
Severus, II. 597, 598, 601, 605, 800
Severus Alexander 486, 532, 547–553, 558, 719, 798
Sextius Lateranus, L. 135–137, 139, 148, 178
Sextus Empiricus 292
Sextus Pompeius *lásd* Pompeius, Sex.
Shahba (Tell-Chihan) 561
Shakespeare, W. 126
Shatzman, I. 313
Shotter, D. 494
Sibylla-könyvek (Libri Sibyllini) 73, 74, 81, 235, 236, 240, 781
Sigismund 685, 694
Silvanus 617, 618
Simon mágus 706
Sínai-félsziget 499, 588
Singara 534, 561
Singidunum (Belgrád) 582, 627, 791
Siracusa *lásd* Syrakusai
Sirmium (Sremska Mitrovica) 434, 487, 522, 523, 527, 539, 558, 562, 568, 571–573, 582, 583, 588, 630, 634, 636, 638, 652, 695, 696, 735, 792, 794
Siscia (Sisek) 379, 406, 539, 594, 785, 786, 791, 794
Sixtus 567
Skandinávia 520
Skócia 478, 488, 516
Skydsgaar, J. E. 314
Smith, C. J. 87
Sol 577–579, 591, 603, 606, 607, 715
Solicinium 631
Solón 112
Solonium 72
Sontius (Isonzo) 560, 649
Sopianae (Pécs) 582, 792
Spárta 51, 153–160, 168, 200, 712
Spartacus 267, 279–281, 332, 334
Spina 40, 44

Spurr, M. S. 316, 760
Stabiae 475
Štaerman, E. M. 276, 313, 315, 316
Statilia Messalina 447, 453
Statilius Kriton, T. 498
Statius, P. Papinius 482
Stein, E. 590
Stellatina 145
Stentinello-kultúra 19, 20
Stéphanos 485
Stilicho 629, 650, 654–662, 667, 668, 671, 673, 675, 677, 682, 692, 752, 779, 780
Strabón 793
Strasburger, H. 317
Straub, J. 590
Strobel, K. 555, 765
Suburana 145
Suessa 148, 184
Suetonius Paullinus, C. 442, 461
Suetonius Tranquillus, C. 318, 341, 399, 400, 402, 405, 406, 408–410, 412, 415, 417–422, 428, 431, 439, 451, 459, 462, 467, 470, 475, 477, 478, 485, 486
Sulla, L. Cornelius 107, 138, 220, 265, 308, 310, 315, 317, 318, 324, 326, 329–334, 373, 378, 536, 724, 726, 756
Sulpicius Galba, Ser. *lásd* Galba
Sulpicius Peticus, C. 139, 161
Sulpicius Quirinius, P. 407
Sulpicius Rufus, P. 306, 329
Sutrium 129, 130
Sybaris 51, 153
Symmachus 698, 778
Synesios 673
Syrakusai 19, 34, 51, 117, 127, 129, 154, 156, 159, 198, 203–206, 296
Syria 192, 197, 204, 210, 213, 217, 218, 280, 333, 337, 404, 405, 430, 431, 441, 449, 450, 452, 462, 463, 469, 472, 474, 499, 507, 510, 519, 522, 523, 528, 529, 532, 533, 535, 537, 539, 540, 545, 550, 552, 561, 566, 568, 572, 575, 587, 588, 592, 602, 634, 655, 667, 673, 674, 689, 705, 707, 719, 726–728, 745, 761, 768, 788, 789

Sz

Szabó Edit 13, 14
Szahara 299, 567
Szardínia 28, 44, 54, 94, 200, 203, 205, 300, 331, 469, 602, 681, 686, 700, 725
Szászán 549
Szászánida Birodalom (*lásd még* Perzsa Birodalom) 556, 627, 691, 696, 699, 804
Száva (Savus) 784–787, 789, 793–795
Szemely 516
Szent hegy (mons Sacer) 108, 110
Szepesy Gyula 633
Szerbia 487, 509, 585, 784
Szerémség 768
Szicília 18, 23, 31, 33, 34, 51, 54, 94, 117–119, 154–156, 159, 160, 163, 187, 198–200, 203, 205, 206, 224, 230, 255, 256, 261, 279, 281, 286, 296, 297, 300, 331, 342, 384, 398, 510, 643, 663, 681, 686, 700, 725, 728, 730, 747, 761, 767
Szidat, J. 606
Szíria (*lásd még* Syria) 37, 287, 299, 577, 763
Szíriai-sivatag 299, 763

T

Tacfarinas 407, 791
Tacitus (császár) 579, 580, 583, 799
Tacitus, P. Cornelius 107, 119, 275, 328, 399, 400, 402, 404–407, 409, 410, 416, 422, 433, 436, 439, 444–446, 462–464, 470, 478, 485, 486, 494, 739, 770, 790
Tader 204, 206
Tages 47
Tainaron-fok 445
Tampius Flavianus, L. 471, 784
Tanaquil 47
Tápé 480
Taras (*lásd* Tarentum)
Tarasikodissa (*lásd még* Zeno) 691, 692
Tarentino 22
Tarentum (Taranto) 51, 81, 118, 119, 146, 153–163, 203, 228, 229, 231, 235, 266, 285, 286, 304, 343
Tarichaea 449
Tarpeia 133
Tarquinii (Tarquinia) 25, 35, 40, 43, 44, 47, 49, 71–73
Tarquinius Priscus 47, 70, 72, 73, 76
Tarquinius Superbus 73, 74, 77, 78, 81, 99, 111, 119–122, 341
Tarquiniusok 63, 64, 71–74, 81, 120–122
Tarracina 122, 123
Tarraco (Tarragona) 297, 567
Taunus 479
Taurasia 150
Taurisium 699
Tavoliere 19

Tcherikover, A. 422
Tchernia, A. 259, 313
Teanum Sidicinum 303
Telamon 207, 208
Tellena 67
Terentia 376
Terentia (tribus) 145
Terentius Afer, P. 229, 233, 235
Terina 16, 51
Terminus 79
Termoli 22
Terracina 259, 308
Terramara-kultúra 21–24, 28
Tetricus 574–576, 799
Teurnia 432
Teuta 195, 197, 782
Thamugadi (Timgad) 503
Thébai 656
Theodahat 700
Theoderich, I. 659, 666, 681, 686, 690, 691, 693–696, 698, 700
Theoderich, II. 682
Theoderich Strabo 691–693
Theodora 702, 703
Theodora (Maximianus leánya) 588, 605
Theodorus 635
Theodosius (Athaulf fia) 660
Theodosius (I. Theodosius apja) 631, 632, 340
Theodosius, I. 629, 637, 639–656, 658, 661, 671–673, 689, 705, 767, 792, 801, 802
Theodosius, II. 610, 629, 658, 661, 663, 668, 672, 674–677, 681, 802
Theophrastos 291, 310
Thermantia 655, 658
Thermopylai 217, 218, 656, 677, 694
Thessalia 46, 213, 339, 469, 655
Thessaloniké 567, 571, 588, 605, 637, 647, 735
Thetis 156
Thiudimer 690, 691, 696
Thracia 160, 217, 218, 403, 430, 432, 435, 465, 502, 510, 520, 558, 561, 565, 574, 581, 583, 594, 605, 615, 634–637, 646, 652, 655, 666, 672, 673, 676, 677, 691–697, 701, 756, 767, 772, 796, 801
Thrasea Paetus, P. Clodius 447, 453, 484
Thuburbo Maius 509
Thukydidés 107
Thurii (Thurioi) 157, 163
Thüringia 701
Tiberias 449
Tiberinus 57
Tiberis 40, 52, 54, 57, 59, 60, 68, 71, 83, 114, 120, 127, 128, 144, 185, 228, 237, 240, 286, 322, 381, 390, 515, 603, 724, 725
Tiberius (Ti. Claudius Nero) 335, 379, 380, 387–389, 392, 398–413, 415–419, 421, 423, 426, 428, 429, 440, 441, 443, 444, 447, 460, 462, 466, 494, 712, 714, 715, 718, 719, 723, 727, 732, 739, 741, 747, 777, 786–791, 794, 797
Tibur 121, 144, 161, 162, 308, 576
Ticinum (Pavia) 573, 658, 666, 668, 700
Ticinus 202, 205
Tigellinus, C. Ophonius 440, 444
Tigranés, I. 332
Tigranés, VI. 441
Tigranokerta 60
Tigris 503, 519, 523, 534, 535, 584, 618, 623, 624, 627
Timavus 657
Timesitheus, C. Furius Sabinius Aquila 560, 561, 565
Timotheos, III. 698
Tingi (Tanger) 432
Tinia 42, 48, 80
Tipasa 432
Tiridates 441, 442, 447, 453, 504
Tiriolo 238, 241
Tirrén-tenger (*lásd még* Tyrrhén-tenger) 41, 44, 45, 260, 264, 288
Tisza 498, 507, 666, 790
Titinius, L. 129
Titius, L. 762
Titius Sabinus 410
Titus (T. Flavius Vespasianus) 457, 470, 472–476, 481, 482, 798
Titus Tatius 62, 124
Tolosa (Toulouse) 660
Torrimpietra 17
Toscana 22, 24, 26
Toscanella Imolese 22
Tóth Endre 787
Totila 701
Tőkei Ferenc 46
Traianopolis 502
Traianus, M. Ulpius (császár) 192, 379, 469, 470, 478, 480, 487, 492–504, 507, 508, 512, 531, 547, 563, 570, 713, 720, 724, 731, 741, 748, 749, 755, 773, 774, 778, 792, 794, 798
Traianus, M. Ulpius (a császár apja) 469, 470, 492

Trasimenus-tó 202, 205, 227
Trebia 202, 205
Trebonianus Gallus 564, 565, 799
Treviri (*lásd még* Augusta Treverorum) 594, 601, 641
Tribigild 672, 673, 677
Tribonianus 703, 704
Tridentinum (Trento) 432
Tripolitana 503, 601, 663, 669
Troia 56
Trója 56, 58, 127, 156, 230
Tromentina 145
Tropaeum Traiani 502
Tukhulkha 48
Tullus Hostilius 67–69, 165
Tunézia 195, 503, 761
Tunis 54, 199, 768
Turan 48
Turms 48
Tusculum 72, 74, 81, 120, 121, 144, 229, 309, 310
Tyana 575, 580
Tyne 516
Tyrrhénia 16
Tyrrhén-tenger (*lásd még* Tirrén-tenger) 117, 144, 148

U
Ugarit 37
Ulpianum 520
Ulpianus 537, 539, 548, 549, 553
Umbria 83, 149, 151, 152, 184, 229, 232, 491, 564, 573, 701
Ungern-Sternberg, J. von 84
Uni 48, 80, 83
Urartu 37, 49
Urgulanilla 428, 440
Ursicinus 618
Utica 54, 289

V
Vaballathus 569, 575, 799
Vadimonis-tó (lacus Vadimonis) 152, 153
Vaga 289
Vahrám (Varanés), I. 584, 804
Vahrám (Varanés), II. 804
Vahrám (Varanés), III. 804
Vahrám (Varanés), IV. 804
Vahrám (Varanés), V. 676, 804
Val Camonica 30, 31
Valamer 690, 691, 696
Valao 521
Valas (Blasés) 804
Valens (császár) 629, 630, 634–637, 639, 640, 642, 645, 647, 648, 767, 801
Valens (Mursa püspöke) 619
Valentinianus, I. 628–638, 641, 644–646, 650, 779, 801
Valentinianus, II. 629, 638, 640–644, 647–652, 801
Valentinianus, III. 629, 660–664, 666–669, 675, 679–683, 689, 692, 802
Valeria (Diocletianus leánya) 588, 589
Valeria Maximilla 589, 600
Valeria Messalina *lásd* Messalina
Valeria Severa 638
Valerianus 564–568, 571, 799
Valerianus, iun. 799
Valerius Comazon, P. 546, 548
Valerius Corvus, M. 139, 161, 162
Valerius Festus 462
Valerius Laevinus, M. 203
Valerius Maximianus, M. 521
Valerius Maximus 236, 755
Valerius Maximus Messalla, M. 198
Valerius Pinianus 778
Vallia 682
Vannius 406, 790
Vardanes (Vardán) 452, 803
Varius Marcellus, Sex. 532, 546
Varro, C. Terentius (consul) 202
Varro, Cingonius 456
Varro, M. Terentius (történetíró) 64, 86, 101, 116, 129, 130, 148, 224, 232, 236, 237, 254, 255, 261, 262, 264, 265, 268, 309, 310, 562, 763
Varronianus 627
Varus (folyó) 17
Varus, P. Quinctilius 378, 380, 392, 403, 404, 741
Vatinius, P. 336
Vegetius 746
Vegoia 47
Veii 40, 43, 58, 72, 73, 82, 120, 121, 125, 127–130, 134, 135, 145, 167
Veiovis 48
Veive 48
Veleia 44, 501
Velence 23, 27, 33, 591, 666
Velia (domb) 61, 63
Velia (város) 45
Velina 145

Velitrae 123, 126, 127, 144, 145
Velleius Paterculus, M. 306, 394, 787, 788, 791, 795
Veltha 48
Veneto 27
Venus (*lásd még* Aphrodité) 308
Venusia 152, 153, 184
Vercellae (Vercelli) 328, 332
Vercingetorix 337
Vergilius Maro, P. 257, 319, 378, 418
Verginia 111
Verginius Rufus, L. 451, 453, 458, 460
Verica 434
Verona 17, 44, 562, 594, 657, 666, 701
Verres, C. 297
Vértes 498, 785, 792, 793
Vertumnus (Voltumnus) 48
Verulamium (St. Albans) 442
Vesontio 451–453
Vespasia Polla 457, 465
Vespasianus, T. Flavius 450, 453, 456, 457, 460–474, 476, 478, 479, 481, 482, 484–486, 491, 495, 503, 535, 713, 716, 730, 741, 745, 756, 794, 796–798
Vesta 64, 66, 68, 232, 485, 546, 639
Vesuvius (Vezúv) 143, 308, 475, 476, 701
Vetera (Xanten) 503
Vetranio 617
Vetulonia 36, 40–44, 49
Veturius, C. 207, 208
Vibenna 72, 73
Vibia Sabina 492, 507, 512
Victoria (Niké) 189, 227, 228, 562, 639
Victorinus 799
Villanova-kultúra 23–28, 37, 39, 40, 52–55, 88
Viminacium (Kostolac) 509, 566, 571, 615, 623
Viminalis 59
Vindex *lásd* Iulius Vindex, C.
Vindobona (Bécs) 480, 523, 791, 794, 795
Vindonissa (Windisch) 467
Vinicius, M. 379, 789
Vinnius, T. 457
Vipsania 398, 400, 411
Vipsania Agrippina *lásd* Agrippina, id.
Virgilius 706
Viriatus 207, 208
Viridumarus 232, 235
Virtus 227, 228
Virunum 432
Viscusi, P. L. 486
Visy Zsolt 789
Visztula 520
Vitalianus 695, 697
Vitellius, L. (Vitellius császár apja) 428
Vitellius Germanicus, A. 454, 456, 459–464, 467, 476, 711, 714, 797
Vithicabius 631
Vitigis 700
Vittinghoff, F. 195, 762
Vogt, J. 590
Voisin, J.-L. 195
Volaterrae 40, 41, 43
Volcanus *lásd* Vulcanus
Volga 694
Vologaeses (Valgas), I. 441, 442, 452, 453, 803
Vologaeses (Valgas), II. 803
Vologaeses (Valgas), III. 504, 804
Vologaeses (Valgas), IV. 519, 804
Vologaeses (Valgas), V. 534, 535, 804
Vologaeses (Valgas), VI. 544, 549, 804
Volsinii (Bolsena) 40, 43, 48, 148, 152, 162, 163
Voltinia 145
Voltumna 43, 48
Volturnum *lásd* Capua
Volubilis (Ksar Pharaoun) 432, 516
Volumnius Flamma, L. 170
Volusianus 564, 565
Vonones (Vonón), I. 404, 803
Vonones (Vonón), II. 803
Voród (Hyródés), I. 803
Voród (Hyródés), II. 803
Voród (Hyródés), III. 803
Voturia 145
Vörös-tenger 213, 482, 499, 503, 567
Vulcanus 42, 227, 228
Vulci 40–44, 49, 70–73, 162

W

Ward-Perkins, B. 686
Washington, G. 266
Waters, K. H. 485
Weber, W. 315
White, L. 761
Wiesbaden 420, 581
Willrich, H. 421
Wiseman, T. P. 67
Witschell, C. 555, 765
Worms 664
Woudhuizen, F. C. 39

X
Xanthippos 200
Xenophón 291
Xiphilinos 406, 410, 496, 549

Y
Yavetz, Z. 315, 317

Z
Zalahosszúfalu 516
Zama (Seba Bir) 182, 204, 206
Zama Regia 509
Zamászp (Zamasphes) 804
Zanklé *lásd* Messana
Zeno 684, 685, 691–696, 750, 779, 803
Zenobia 552, 569, 572, 574–576, 578, 799
Zénón, sidóni 291
Zeugma 469, 519
Zeus (*lásd még* Iuppiter) 48, 69, 80, 156, 218, 220, 649, 705
Zónaras 116, 496, 546, 702
Zósimos 236, 548, 581, 597, 611, 622

Zs
Zsil 443

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Fedor Sára
Műszaki szerkesztő Kurucz Dóra
A borítón a római győzelmi sas Augustus korából
(Kunsthistorisches Museum, Bécs)
Készült a Dürer Nyomda Kft.-ben, Gyulán
Ügyvezető igazgató Kovács János

ISBN 978 963 389 908 3
ISSN 1218-9855